

**TOSHKENT DAVLAT
TRANSPORT UNIVERSITETI**
Tashkent state
transport university

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS HOJIB FALSAFIY MEROSINING AHAMIYATI”

**XALQARO KONFERENSIYA
MATERIALLARI**

16-may, 2025
Toshkent, O'zbekiston

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ALFRAGANUS UNIVERSITIY
NODAVLAT OLIY TA’LIM MUASSASASI**

**YUSUF XOS HOJIB ILMIY MEROSIGA BAG‘ISHLANGAN “UCHINCHI
RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS HOJIB
FALSAFIY MEROSINING AHAMIYATI**

mavzusidagi

Xalqaro konferensiya materiallari

Toshkent-2025

YUSUF XOS HOJIB ILMIY MEROSIGA BAG‘ISHLANGAN “UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS HOJIB FALSAFIY MEROSINING AHAMIYATI. Ilmiy maqolalar to‘plami.
Toshkent: Alfraganus universiteti. 2025. 934 b.

Ushbu ilmiy maqolalar to‘plami O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda 490-sonli buyrug‘ida belgilangan vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida 2025-yil 16-may kuni Yusuf Xos Hojib ilmiy merosiga bag‘ishlangan “Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosining ahamiyati” mavzusida xalqaro konferensiya materiallari asosida tuzilgan.

Mas’ul muharrirlar:

fal.f.d., dots. Asror Muhamedov
fal.f.f.d., dots. Sherdor Po‘latov
fal.f.d., prof. Dildora Po‘latova
fal.f.d., prof. Gulnoz Ruzmatova

Nashrga tayyorlovchilar:

fal.f.f.d., dots.v.b. Bahodir Musametov
fal.f.f.d., dots.v.b. Dilshodbek Uralov
fal.f.f.d., dots.v.b. Muhriddin Sherboboyev
katta o‘qituvchi. Erkin Hamdamov

Taqrizchilar:

falsafa fanlari doktori, professor G.K. Masharipova
falsafa fanlari doktori, professor J.S.Ramatov

Xalqaro konferensiya materiallari to‘plami Alfraganus universiteti Ilmiy Kengashining 2025-yil 24-iyundagi 10-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya qilingan.

KIRISH VA TABRIK SO‘ZLARI

Hurmatli anjuman ishtirokchilari, aziz olimlar va mehmonlar!

Sizlarni Yusuf Xos Hojibning ilmiy va ma’naviy merosiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanda qutlash men uchun katta sharaf!

Bugungi anjumanda Turkiya, Belgiya, Hindiston, Xitoy, Yaponiya, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston kabi mamlakatlardan nufuzli universitet rahbarlari, olimlar, tadqiqotchilar va ekspertlar ishtirok etmoqda. Bu anjumanning xalqaro darajadagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Yusuf Xos Hojib — turkiy xalqlar tarixida o‘chmas iz qoldirgan, ulkan ma’naviy va ilmiy meros egasi. Uning mashhur asari “Qutadg‘u bilig” nafaqat badiiy yodgorlik, balki davlat boshqaruvi, adolat, axloq va ma’rifat haqidagi fikrlari bilan bugungi kunda ham muhim yo‘l-yo‘riq sifatida xizmat qilmoqda.

Asarning insonparvarlik, bilim va ezgulikka chorlovchi g‘oyalari XXI asrda ham dolzarb. Undagi har bir fikr — bugungi taraqqiyot va barqarorlik uchun ma’naviy tayanch bo‘la oladi.

Konferentsiya dasturida nafaqat Yusuf Xos Hojib va “Qutadg‘u bilig” asari, balki turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlari, Birinchi va Ikkinchi Renessans davri allomalari haqidagi ma’ruzalar o‘rin olgani — uning mazmundorligini yanada boyitgan.

Hurmatli ishtirokchilar!

Bunday xalqaro anjumanlar nima uchun kerak, degan savolga qisqacha javob berish mumkin:

Birinchidan, bu — ilm-fan va ma’rifat sohasida tajriba almashish, yangi g‘oyalar va qarashlar uchun ochiq maydon. Ikkinchidan, bu — turli millat va davlatlar o‘rtasida ma’naviy yaqinlashuvga, do‘stona hamkorlikka xizmat qiladi. Uchinchidan, bu — ta’lim muassasalarida ilmiy salohiyatni oshirish, professor-o‘qituvchilar va talabalar uchun xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini yaratish demakdir.

Shu ma’noda, bugungi anjuman nafaqat Yusuf Xos Hojib merosini keng o‘rganish, balki zamonaviy taraqqiyot uchun undan ilhom olish, shu bilan birga dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi ilm-fan va madaniyat sohasidagi munosabatlarni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Sizlarni ana shunday ezgu maqsadlar yo‘lida o‘tkazilayotgan anjumanning ochilishi bilan chin qalbimdan tabriklayman! Anjumanda bildiriladigan fikrlar, ilmiy xulosalar va hamkorlik tashabbuslari kelgusida yangi loyihalarga asos bo‘lishiga ishonchim komil.

Barchangizga samarali ish, mazmunli muloqot va ilmiy yutuqlar tilab qolaman.

E’tiboringiz uchun rahmat!

Maxmudov Muhammadismoil Muxitdinovich
Alfraganus universiteti rektori

KIRISH VA TABRIK SO‘ZLARI

Muhtaram rektor, qadrli mehmonlar, olimlar, talabalar, OAV vakillari!

Ruxsat bersangiz, so‘zimni turkiy tilimizning salohiyati va boyligini butun dunyoga tanitgan bu mintaqada yetishib chiqqan buyuk shoir Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi quyidagi bayt bilan boshlamoqchiman:

Nëçün ki bu kün cihānda etrāk / Köptür hoş-tab u sâfi-idrāk

Turkiy xalqlar sivilizatsiyasi beshigi hisoblanuvchi O‘zbekistonda madaniyatimizning muhim asarlaridan biri bo‘lgan “Qutadg‘u bilig”ga bag‘ishlangan xalqaro anjuman munosabati bilan sizlarga murojaat qilishdan juda xursandman.

Yusuf Xos Hojib bundan to‘qqiz yuz ellik olti yil muqaddam o‘z asarini yozar ekan, shunday degan edi:

Körü barsa emdi bu türk begleri / ajun beglerinde bular yégleri

“E’tibor bersangiz, hukmdorlarning eng yaxshilari turkiy hukmdorlar ekanini ko‘rasiz..”

Prezidentimiz Rajab Toyyip Erdog‘an va O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘rtasida gullab-yashnagan Turk dunyosi uchun samimiy niyatlar mujassamlangan muhitda sizlar bilan birga bo‘lish men uchun katta sharafdir.

Biz Yusuf Xos Hojibning avlodlari sifatida, buyuk mutafakkirdan qolgan adabiy meros turkiy xalqlar kelajagini barpo etishda muhim manbalardan biri ekanini anglagan holda ushbu xalqaro anjumanga yig‘ildik. Turkiya Respublikasi tashkil etilishining ilk qadamlari qo‘yilgan Samsun shahridagi Ondokuz Mayis universitetidan turkiy sivilizatsiyaning muhim o‘lkalaridan biri bo‘lgan Toshkentdagi Alfraganus universitetidagi hamkasblarimizga salomlar olib keldim. Umid qilamanki, universitetlarimiz o‘rtasidagi hamkorlik xalqlarimiz o‘rtasidagi yaqinlikni ham oshirishga xizmat qiladi.

Bugungi anjumanga bizni taklif etgani uchun muhtaram rektor Muhammadismoil Maxmudovga va anjumanning tashkil etilishiga hissa qo‘shgan barchaga minnatdorchilik bildiraman. Anjuman ishtirokchilari va mehmonlarni hurmat bilan qutlagan holda, so‘zlarimni “Qutadgu bilig”dan bir iqtibos bilan yakunlamoqchiman:

Biligni bedük bil ukuşnı uluğ bu iki bedütür üdürmış kuluğ

“Bilimni qadrla, anglashni ulug‘la, bu ikkisi insonni yuksaltiradi.”

Anjuman ishiga muvaffaqiyatlar tilayman.

E’tiboringiz uchun rahmat!

Prof. Dr. Fatma Aydın
Ondokuz Mayis universiteti rektori
Samsun, Turkiya

«КУТАДҒУ БИЛИГ»ДА ЕТТИ ЮЛДУЗ ВА ЎН ИККИ БУРЖ АТАМАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15628592>

Қосимжон СОДИҚОВ

филология фанлари доктори, профессор
(Тошкент давлат шарқшунослик университети)

«Қутадғу билиг»да дунёнинг яралиши, коинотнинг тузилиши тўғрисида ҳам фикр юритилади. Бу масалада Юсуф Хос Ҳожиб Шарқдагина эмас, дунё астрономия билимида анча илғорлаб кетган файласуфлардан саналади.

Улуғ мутафаккир, файласуф Юсуф Хос Ҳожиб XI юзйилдаёқ оламнинг яралиши, сайёраларнинг жойлашуви, Қуёш – турғун, Ер эса унинг теvaraгида эврилиши тўғрисидаги илғор қарашларини шеърга солган. Ушбу фалсафий қарашлари билан олим Шарқ илмидагина эмас, дунё фалакиётчиларидан анча олдинлаб кетган эди. Ваҳоланки, Европада бу масалалар XVI юзйилдан бошлаб изга туша бошлади.

Янада муҳими, асарда етти юлдуз ва ўн икки бурж отлари туркий тилда келган. Бу нарса ўша чоғларда туркий дунёда астрономик билимлар юксак босқичда эканидан далолат қилади.

«Қутадғу билиг» маснавийсининг тўртинчи боби етти юлдуз ва ўн икки буржнинг таърифига бағишланган. Асарнинг Наманган кўлёзма-нусхасида ушбу боб *Yeti kavākib, on iki buruj* (яъни, «Етти сайёра ва ўн икки бурж (тўғрисида)» деб аталган (QBN.11b,10). Қоҳира нусхасида ушбу бўлим тушиб қолган, лекин у мундарижада қайд этилган. У ерда у *Yeti kavākib, on iki yulduzni ayur* (яъни, «Етти кавокиб ва ўн икки юлдуз тўғрисида айтади») деб берилган (QBQ.4b,6).

Асарнинг Ҳирот нусхасида ушбу боб матн орасидаги сарлавҳада *Yeti yulduz, on iki ökāk buruj ayur* (яъни, «Етти юлдуз, ўн икки бурж (тўғрисида) айтади») дейилган (QBN.8a,25). Қизиғи шундаки, айни нусха мундарижасида (фихрист-и абвабда) ушбу боб *Yeti yulduz, tört yayız, on iki ökākniñ erdükini ayur* деб аталган (QBN.4b,9).

Бошқа кўлёзма нусхалардан фарқли ўлароқ, бу сарлавҳага *tört yayız* бирикмасининг киритилгани муҳим ва бунинг асоси бор. Қадимги туркий тилда *yayız* сифати «ернинг ранги»ни, яъни «кўнғир ранг»ни билдирган: «осмон»ни *yaşıl kök* («мовий кўк») деса, «ер»ни *yayız yer* («кўнғир ер») дея таърифланади бадий асарларда. Бу сўз тупроқнинг сифати бўлиб келганини эътиборга олсак, *tört yayız* бирикмасида унинг бошқа бир маъноси юзага чиқади: бу ўринда *tört yayız* – «тўрт унсур» деганидир.

Англашиладики, ўтмишда *yayız* сўзининг «материя, унсур» маъноси ҳам бўлган. Сўзнинг бу маъноси бирламчидир: аввал у «материя, унсур» маъносида бўлиб, кейинчалик «тупроқнинг ранги»ни ҳам ифодалай бошлаган кўринади.

Шуларга таянган ҳолда, *Yeti yulduz, tört yayüz, on iki ökäknîñ erdükini ayur* сарлавҳасини «Етти юлдуз, тўрт унсур, ун икки буржнинг қандай эканлигини айтади», дея тушунмоқ керак. Ҳақиқатан ҳам, ушбу бобда етти юлдуз, ўн икки бурждан ташқари, тўрт унсур ва улардан оламнинг яралгани ҳақида ҳам сўз боради.

Юсуф Хос Ҳожиб санаб ўтган етти юлдузнинг қадимги туркий аталиши шундай: «Зухал»ни *Sekāntir*; «Муштарий»ни *Oṇau*; «Миррих»ни *Körüd*; «Қуёш»ни *Yašiq*; «Зухра»ни *Sewit*; «Уторид»ни *Arzu*; «Ой»ни *Yalčiq* дейди. Кўриниб турганидек, ўша даврда асртономик атамаларнинг бари туркий эди.

Муаллиф кўкдаги етти юлдуз ҳақида ёзади:

Bu kökdäki yulduz bir anča bezäk,
Bir anča qulawuz, bir anča yezäk.

Bir anča törütmiş xalayïqqa ol,
Bir anča qulawuz bolur yïtsa yol.

«Бу кўкдаги юлдузларнинг бир қанчаси безакдир,
Бир қанчаси раҳнамо, бир қанчаси йўлчидир.

Бир қанчасини халойиқ учун яратгандир,
Бир қанчаси йўл йўқолганда йўлчи бўлади» (QBN.12a,1–2).

Бу юлдузларнинг жойлашув ўрни ва ёруғлиги ҳам турлича: баъзиси юқори, баъзиси қуйи, баъзиси ёруғу баъзиси хира. Бу ҳақда дейди:

Qayusï örüräk, qayusï quđï,
Qayusï yaruqraq, qayu eksüdi.

«Баъзиси юқорирок, баъзиси қуйидир,
Қай бири ёруғроқ, қай бири хирадир» (QBN.12a,3).

Юсуф Хос Ҳожибнинг урғулашича, юлдузларнинг жойлашуви шундай: булардан энг устда *Sekāntir* («Зухал») юради. У бир бурж(ew)да икки йилу саккиз ой қолади.

Кейингиси бўлиб *Oṇau* («Муштарий») туради. У бир буржда ўн икки ой қолади.

Учинчи бўлиб *Körüd* («Миррих») келади. У қай томон боқса, яшнаб турган нарса қурийди.

Тўртинчиси *Yašiq* («Қуёш») бўлди, у оламни ёритди.

Бешинчиси *Sewit* («Зухра»)дир.

Сўнг *Arzu* («Уторид») келади.

Булардан энг олдда *Yalčiq* («Ой») юради. У *Yašiq* («Қуёш») билан юзма-юз келгач, тўлишади.

«Бурж»ни қадимги туркий тилда *ökäk* дейилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг урғулашича, ўн икки *ökäk*, яъни буржлар юқорида санаб ўтилган юлдузлардан бошқадир. Шоир ёзади:

On iki ökäk-ol bularda ađin,
Qayu iki ewlüg, qayu birkä in.

«Ўн икки ўкак булардан бошқадир,
Айрими икки хонали [яъни, жуфт], айрими бир хонали [яъни, тоқ] дир» (QBN.12a,11).

Юсуф Хос Ҳожиб санаб ўтган ўн икки *ökäk* нинг қадимги туркий атамалари шундай: «Ҳамал»ни *Qozî*; «Савр»ни *Uđ*; «Жавзо»ни *Erändiz*; «Саратон»ни *Qučiq*; «Асад»ни *Arslan*; «Сунбула»ни *Buḡdaybaşı*; «Мезон»ни *Ülgü*; «Ақраб»ни *Ėadan*; «Қавс»ни *Ya*; «Жадий»ни *Oylaq*; «Далв»ни *Könäk*; «Хут»ни *Balıq* дейди.

Üči yazqî yulduz, üči yaуqî, bil,
Üči küzki yulduz, üči qîšqî, bil.

«Учтаси кўкламги юлдуз, учтаси ёзги юлдуздир, билгин,
Учтаси кузги юлдуз, учтаси қишки юлдуздир, билгин» (QBN.12a,15).

Юсуф Хос Ҳожиб оламнинг яралишини буржларга боғлайди, тўрт унсур бирлигини ана шуларда кўради:

Üči – ot, üči – suw, üči boldî yel,
Üči boldî tupraq, aḡun boldî, el.

«Учтаси ўт, учтаси сув, учтаси ҳаво бўлди,
Учтаси эса тупроқ бўлди, олам (ва) эл (шулардан) пайдо бўлди» (QBN.12b,1).

Улуғ донишманднинг олам ва унинг тузилиши ҳақидаги фалсафий қарашлари асар бўйлаб давом этади. Китобни ўқиб, бутун бир астрономик атамалар тизимига тўқнашамиз. Шу тизимнинг ўзи-ёқ ўша кезде астрономик билимлар юқори босқичда эканлигидан белги бериб туради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг таъкидлашича, *ewrān*, яъни «фалак» доим эврилади (муттасил айланади), *tezginč*, яъни «Ер қурраси» тезгинади (чарх уриб туради). Муаллиф Аллоҳга ҳамд ўқир экан, ёзади:

Yarattı, kör, ewrän tučı ewrülür,
Anıñ birlä tezginč yemä tezginür.

«Фалакни яратди, кўргин, доим айланади,
Унинг билан чарх ҳам чарх уради» (QBN.11b,13).

Ёки бошқа бир ўринда улуғ Тангрини «доим айланувчи бу фалакни яратди» (*törütti bu ewrän tučı ewrülür*) дея алқайди шоир. Бунинг билан фалакнинг айланиши, Ер куррасининг тинимсиз ҳаракатда эканига ишора этилади.

Муҳими шундаки, муаллифнинг олам ва унинг тузилиши тўғрисидаги фалсафий қарашлари илмий китоблардагидек тўғридан-тўғри эмас, балки бадий шаклда, асар қаҳрамонларининг ҳолати, гап-сўзи орқали баён этилади. Асарда илмий ҳақиқат билан ижодкорнинг бадий тафаккури ўзаро уйғунлашиб кетган. Ҳукмдор *Кунтуғди-элиг* (отининг луғавий маъноси – «чиққан, тукқан Кун»), вазир *Ойтўлди* («тўлин Ой») – Қуёш ва Ойнинг ҳолатини ҳам бадий шаклда акс эттиради.

Юсуф Хос Ҳожиб Ойни таърифлар экан, унинг тинимсиз ҳаракатда эканини алоҳида таъкидлайди. Ойнинг таърифи асар қаҳрамонлари Кунтуғди элиг билан вазир Ойтўлди суҳбатида яхши очиб берилган. Ойтўлди дейди:

Bu Ay tuysa, aşnu eđi az tuyar,
Küninkä bedüyür, yuqaru ayar.

Tolun bolsa, tolsa, aẓunda yarur,
Aẓun xalqı andın yaryqluq bulur.

Tügäl bolsa, kör, Ay bu aysa eđiz,
Yana erlü törčir, ketär körk meñiz.

Yaruqluqı eksür, yana yoq bolur,
Tuyar kečä aẓın yana-oq tolur.

«Ой туғилганда, бошлаб жуда кичик туғилади,
Сўнг кундан-кун улғаяди, юқори кўтарилади.

Тўлин бўлса, тўлса, оламни ёритади,
Олам халқи ундан ёруғлиқ топади.

Ой тугал тўлишиб, энг баланд кўтарилса, кўргин,
Яна емирилиб, камая боради, юз чиройи кетади.

Ёруғлиғи камаяди, яна йўқ бўлади.

Қайта туғилгач, кечасидан бошлаб оз-оздан яна тўлишади» (QBN.32b,1–4).

Муаллифнинг урғулашича, Ойнинг кўриниши шу қадар тез ўзгара бориши унинг доимий ҳаракатда эканлиги билан боғлиқ. Бу ҳақда Ойтўлди шундай дейди:

Bu Ay ornī boldī ewī munqalīp,
Orunsuz bolur munqalīp nāḡ qīlīp.

Bu Ay burjī Sar(a)tān, bu ew ewrūlūr,
Ewī ewrūlūr ham özi čewrūlūr.

Qayu ewkā kirsä, bu Ay terk čīqar,
Čīqarī üčün terk batarīn yīqar.

«Бу Ойнинг ўрни ўзгарувчан уйдир,
У ўзгарувчан ҳаракат қилиб, ўринсиз бўлиб қолди.

Ойнинг буржи Саратондир, бу уй доим айланади.
Уйи айланади, шунинг учун ўзи ҳам чарх уради.

Қайси уйга [буржга] кирмасин, бу Ой тез қайтиб чиқади,
Чиқиш уйи бўлгани учун, ботган уйини тез тарк этади» (QBN.32b,13–15).

Юсуф Хос Ҳожибнинг таърифича, Ой ҳаракатда бўлгани учун ёруғлиғи ўзгариб туради. «Кун билан юзма-юз келганда тўлишади» (*Yašiq birlä otu baqışsa, tolur*) дея таъкидлайди шоир.

Энди муаллифнинг коинотдаги бошқа бир жисм – Кун ва унинг ҳолати билан боғлиқ фикрларига эътибор қаратамиз. Асар қахрамони Кунтуғди, ўз исмининг маъносини таърифлар экан, сифатини Кунга ўхшатади. Шу ўринда Кунни таърифлаб, дейди:

Yana ma bu Kün burjī sābit turur,
Bu sābit tedüküm tübi berk bolur.

Bu Kün burjī Arslan, bu burj tebrämäs,
Ewī tebrämäsä üčün artamas.

«Яна шу борки, Кун буржи собитдир (барқарор, турғундир),
Собит деганимнинг маъноси шуки, унинг асоси маҳкамдир [яъни, Кун буржи ўзгармасдир].

Бу Кун буржи Арслон [яъни, «Асад»]дир, бу бурж тебранмайди,
Уйи [яъни, «буржи»] тебранмайди, шунинг учун ўзи бузилиб
камаймайди» (QBN.36a,2–3).

Юсуф Хос Ҳожибнинг таърифича, Кун кўзғалмасдир. Кун буржи
барқарор, турғундир. *Kün burjī sābit turur* («Кун буржи собитдир») дея
таъкидлайди олим. Шунинг учун доим бирдай ёруғлик сочиб туради.

Бошқа бир ёғи, муаллифнинг ушбу фикрлари асосида катта бир масала
турибди. Бу жумбоқни шундай тушунтириш мумкин: Фалак ва Ер доимий
ҳаракатда. Кун марказда туради, у турғундир. Ер эса унинг теварагида
айланади. Бу фикрлар улуг олимнинг дунё ва унинг тузилиши тўғрисидаги
фалсафий қарашларининг асосини ташкил этади.

Муҳими, муаллифнинг юқорида таъкидланган фалсафий қарашлари
бадий кўринишда, асарнинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳамда
қаҳрамонларнинг ҳолати билан уйғун ҳолда тасвирланади.

Ёзма манбалар:

QB – Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари: H – Вена (Ҳирот)
нусхаси: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Радлов В.В.* Кутадку-Билик. Факсимиле
уйғурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. A. Viyana
Nüshası (Тіркiбасiм). – Ankara, 2015; N – Наманган (Фарғона) нусхаси: ЎзР
ФА Шарқшунослик институти, 1809 кўрсаткичли қўлёзма. *Yusuf Has Hacib.*
Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Тіркiбасiм). –Ankara, 2015; Q – Қоҳира
нусхаси: Миср Миллий кутубхонаси, 168- кўрсаткичли қўлёзма: *Yusuf Has*
Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Тіркiбасiм). – Ankara, 2015.

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA KOMIL INSON MASALASINING YORITILISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15628610>

Ismoil SAIFNAZAROV

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori,
Falsafa fanlari doktori, professor

Annotatsiya: ushbu maqolada Yusu Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari va unda aks etgan bazi masalalarga to‘xtalib o‘tildi. Jumladan, jamiyatda inson va uning kamoloti, uning fazilatlari masalasi hamda komil insonni shakllantirishda oila va jamiyatning o‘rni va ahamiyati yoritildi.

Kalit so‘zlar: “Qutadg‘u bilig”, ilm, bilim, komil inson, oila, jamiyat, davlat, adolat, aql, tafakkur, o‘tmish.

Abstract: This article discusses Yusu Yusuf Khos Hajib’s work “Qutadgu Bilig” and some of the issues reflected in it. In particular, the issue of man and his perfection in society, his qualities, and the role and importance of family and society in the formation of a perfect person were highlighted.

Key words: “Kutadgu bilig”, science, knowledge, perfect person, family, society, state, justice, mind, thought, past.

Tarixdan ma’lumki inson kamolotida oilaning o‘rni va ahamiyati beqiyozdir. Ushbu masla yuzasitan juda ko‘plab faylasuf va mutafakkirlar o‘z asarlarida bayon qilganlar. Inson tarbiyasi va kamoloti bobida yozilgan adabiyotlar qatorida Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari bo‘lib unda ijtimoiy hayotga ta’luqli barcha masalalar qamrab olingan.

“Qutadg‘u bilig”da Komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o‘z asari orqali ideal insonni o‘z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e’tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri tarbiyadir. Bunda asosiy o‘rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e’tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o‘z xalqning an’alarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o‘rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan. Olimning asarda keltirishicha, har bir inson o‘z jamiyatiga loyiq bo‘lib o‘sib-unmog‘i lozim. Asarda o‘quvchilarni jalb etgan jihatlardan yana biri shuki, unda turli topishmoq va jumboqlarni yechish yo‘nalishlaridan ham ustalik bilan foydalanilgan va bu o‘z natijasini ko‘rsatgan, o‘quvchilarning asarga bo‘lgan qiziqishini yanada oshirgan. Bugungi kunda bu muammoli ta’lim deb nomlanadi. “Qutadg‘u bilig” asaridagi Kuntug‘mish Elig va Oyto‘ldi bahsiga e’tibor beraylik. Bu munozarada Yusuf Xos Hojib ushbu Elig Oyto‘ldiga joy ko‘rsatganda, Oyto‘ldi joyga o‘tirmagani, “podshoh yonida menga joy bo‘lmaydi” - deya so‘zlagani, Oyto‘ldi koptok ustiga o‘tirib olgani, “mol-

davlat shu koptok kabidir, bir tekis turmaydi” - deb aytgani, Elig unga qaraganida ko‘zlarini yumib olgani – bu davlat ko‘r inson misolidir. Bu bilan muallif kimda-kim unga bog‘lansa, qattiq o‘rganib qolishini tushuntiradi. Yuzlarini berkitib olgani esa, mol-dunyoga, davlatga ishonma, u jafo keltiradi, deganidir. Asarni o‘rganib, uning mag‘zini chaqar ekanmiz, Yusuf Xos Hojibning ta’lim-tarbiyaga, komil inson shaxsiga naqadar e’tibor berganligining guvohi bo‘lamiz. Shuning uchun ham ushbu asar insonni har tomonlama komillik sari yetaklovchi asarlarning sarasidir, desak adashmagan bo‘lamiz.

Asosiy qism

Yusuf Xos Hojibning falsafiy fikrlari orasida ideal shaxs, ideal jamiyat va ideal davlat haqidagi fikrlarni ham uchratish mumkin. Jumladan, ularni qanday shakllantirish lozimligi, ideal shaxs aslida qanday fazilatlarga ega bo‘lishi lozimligi, buning uchun nimalarga e’tibor berishi lozimligi, mansabdor shaxslarning o‘zaro, oilaviy, xalq va yurt bilan munosabatlari qanday olib borilishi kerakligi kabi ijtimoiy masalalarning falsafiy sistemasi ishlab chiqilgan. Adib komil insonni chinakam yetuk shaxs deb hisoblagan. Bu qarash Konfutsiyning barkamol inson borasidagi fikrlariga mos keladi.

Yusuf Xos Hojibning shaxsiy sifatleri haqida fikr yuritganda, uning o‘z davrning yetuk olimi, ko‘pgina fan sohalari bo‘yicha bahsga kirisha oladigan donishmand, ilg‘or fuqaro, yuksak dunyoqarashga ega bo‘lgan faylasuf ekanligining guvohi bo‘lish mumkin. Aynan yuqoridagi xislatlarga ega bo‘lganligi boisidan ham muallif o‘z asarida bilimni qadrllovchi, aql-zakovatni ulug‘lovchi, ma’naviyat va ma’rifat posboni bo‘lib gavdalanadi. Jumladan, “Qutadg‘u bilig”da ilm-ma’rifatga, aql-zakovatga maxsus qismlar ajratilgan. Shuningdek, muallif asarning ko‘pgina boblarida, insonlarni ilm o‘rganishga hamda ularni hayotga tatbiq etishga chaqirib, ilm-fanning, yuksak zehn va teran tafakkurning jamiyat hayotida naqadar kerakligini isbotlashga urinadi. Hayotdagi barcha savobli amallar faqatgina bilim bilangina bajariladi, ilm yordamida osmoni-falakka ham parvoz qilish mumkin deb hisoblaydi Yusuf Xos Hojib:

“Jami ezguliklar bilim nafidur,

Bilim hatto osmon sari yo‘l ochur”. [1.30]

Inson yaralganidan buyon to hozirgi kunga qadar bilimli va zakovatli hukmdorlarning adolatli boshqaruv usulidan foydalanganligi, ilm va aql yordamida jamiyat a’zolari o‘rtasidagi xunuk va jirkanch amallar to‘xtatilganligi, behayolik, razillikka barham berilganligi to‘g‘risida so‘z yuritib, podshoh va beklarni chuqur bilim va yuksak aql yordamida yurti boshqarishga chorlaydi. Nega deganda, xalq va mamlakatni idora etishda ilm va aqlga tayanish mumkin va asosiysi bunday boshqaruvga davlat hamisha yuksalib boraveradi. Aynan shu boisidan ham podshoh-u amirlar, beklar-u zodagonlar alq-zakovatli, yuksak dunyoqarashga ega shaxslar bo‘lmoqliklari shart.

“Qutadgu bilig” asarining asosiy mavzularidan biri odamlar orasida olib boriladigan muomala va munosabatlar, jamiyatning o‘zaro aloqalaridagi muhim elementlardan, asosiy shartlaridan biri bo‘lgan hurmat va ehtirom hisoblanadi.

Katta yoshli insonlarning o'zidan kichiklarga va, o'z navbatida, kichiklarning o'zidan katta yoshli insonlarga, davlat amaldori, mansabdor shaxslarining o'z hukmronliklaridagi insonlarga, shuningdek, qaram shaxslarning ma'murlariga, ijtimoiy qatlamlarning bir-birlariga, hattoki, farzandlarning ota-onalariga, ota-onalarning farzandlariga nisbatan ko'rsatilishi kerak bo'lgan hurmat va ehtirom qoidalari mutafakkirning e'tiborida bo'lgan. Oilada, jamiyatda, yurti idora etishda o'zaro ehtirom hamda hurmat ko'rsatish qanchalik muhim ekanligini ko'rsatib berishga uringan faylasuf hayotiy voqealar, ta'sirchan personajlar, hikmatli so'zlardan foydalanadi va shu orqali har bir o'quvchini hurmat va ehtirom ko'rsatishga undaydi. Adib, o'zaro ehtirom hamda hurmatga birdaniga yetishib bo'lmashligini, avvalo bu yo'lda to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya lozimligi, bolalar dunyoga kelganda ularga kichikligidan odob-axloq elementlarini puxta o'rgatish shartligini ham uqtirib o'tadi.

Mutafakkir o'z asarida inson kamoloti haqida to'xtalib, kishi jamiyat bilan uzviy mutanosiblikdagina tom ma'nodagi kamolotga erishadi, deb hisoblaydi. Buning uchun unga yaxshi insonlar bilan o'zaro hamkorlik, halol mehnat kabi elementlar asqotishini, odam va ilmni hech qachon ajratib bo'lmashligini, komil inson hamisha ilm-u irfon etagini tutishi kerakligini ta'kidlaydi:

“Olim odam – qimmatbaho dinordir,

Nodon, johil odam – qimmatsiz soxta puldir”.[2.80]

Do'st tanlashda uning ezgu sifatlariga e'tibor qaratish lozimligi ham adib e'tiboridan chetda qolmaydi. Zero, kishilar xayrli va savobli amallar orqaligina katta natijalarni, yaxshiliklarni kutish mumkin bo'ladi. Zero “... tikan ekib hosiliga uzum olmaysan” deya ta'kidlaydi muallif.

Yusuf Xos Hojib jamiyat a'zolarini kelishtiruvchi ideolog sifatida ham shuhrat qozondi. Jumladan, adibning hayotiy falsafasi ham kelishuvchanlik edi. Faoliyati davomida ham u ko'p bora jamiyat nomidan davlatning mansabdor shaxslariga va, o'z navbatida, beklar-u amirlar nomidan xalqqa muhim talab va vazifalar qo'ya oldi. Shu orqali, kelishuvchanlik bilangina hukumat va raiyatning o'zaro munosabati yaxshilanishi, hukmdorlarning hokimiyati mustahkamlanishi va zodagonlarning hurmati ortishi, oddiy aholi esa farovon, tinch-totuv yashashga erishishini ta'kidlagan.

Ammo jabr-zulm, adolatsizlik, ilmsizlik, jaholat urf bo'lgan bu davrda insof-u adolat, xayr-u saxovatga chaqiruv nochor kimsalar, qashshoqlar, beva-yu bechoralarning ahvoliga ichi achishi uchun yuqori tabaqa vakillari va hukmron sinflarni bundan ogoh etishga, boyliklarini saqlab o'tirmasdan, muhtojlarga tarqatish asnosida mamlakat farovonligiga hissa qo'shishga chorlagan. Zero, bu zodagon sinf vakili bo'lgan Yusuf Xos Hojib uchun ham ulkan natija bo'lardi va undagi jasurlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, ijtimoiy adolat kabi ijobiy xislatlarning amaliy ifodasi edi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda adibning ideali o'tmish, hozirgi zamon, avval yashagan odamlar bo'lgan. Yusuf Xos Hojib tarixni tasavvur qilib, uni katta

hayajon bilan yodga oladi. O'zi yashayotgan davrni o'tmish zamoni bilan, o'z davri insonlarini avval yashab o'tgan odamlarga solishtiradi. U bilimli kishilar qadri oyoq osti bo'layotganini, bilimsiz odamlar muvaffaqiyatga erishayotganini, hasad, gina-kudurat, fisq keng avj olganini, halollik o'z o'rnini haromga bo'shatib berayotganligini, rostgo'ylik, to'g'ri so'zlilik kabi ezgu xislatlar yo'qolib borayotganligini, g'irromlik, yolg'on, mehirsizlik, dil og'ritish, xiyonat, qahr-u g'azab, aldov kabi jirkanch sifatlar keng tomir otib borayotganligini, jamiyat tartiboti izdan chiqayotganini, xalq urf-odatlarini o'z ahamiyatini yo'qotayotganini, kichkinalarda yaxshi xulq, kattalarda tarbiya buzilganligi, hurmatsizlik ko'payganini o'kinch bilan xatga oladi. Asosiysi, "o'tganlar jamiyatdagi bu illatlarning boisini aytib berganlarida, biz bularga barham bergan bo'larmidik"- degan to'xtamga keladi muallif.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов Қ. Илк бадий дoston. – Тошкент, 1976. – 30 б.
2. Наринбаев А. Философские взгляды Юсуф Баласагунского. "Universum: Общественные науки" журнал. 2022. № 1 (80).
<https://7universum.com/ru/social/archive/item/12948>
3. Ҳошимов Ш. "Қутадғу билиг"нинг ҳозирги кун жаҳон давлатчилигида юзага келаётган ижтимоий муаммоларни бартараф этишдаги ўрни / "Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Қутадғу билиг" ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари" мавзусидаги халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 72.
4. Маликов Б.Қ. Тарихий сиймолар давлат бошқаруви тизимида давлат хизматининг ўрни ҳақида // Multidisciplinary Scientific Journal. November, 2023, – В. 78-79. <https://t.me/ares.uz>
5. Salimov B.L. The philosophical role of dialectical categories in human life // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume: 1, Issue 6, 2021. – В. 406-410.
6. Салимов Б.Л. Ижтимоий муносабатларнинг коммуникация ва транспорт тизими билан детерминистик боғлиқлигининг гносеологик таҳлили: Фалс. фан. док. ...дис. – Тошкент, 2022. – 224 б.

SULTAN ALP ARSLAN'IN TÜRKİSTAN SEFERLERİ VE BÖLGEYE ETKİSİ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15628620>

Prof. Dr. Muhittin Kapanşahin

Karabük Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dekanı

muhittinkapansahin@karabuk.edu.tr

Özet

Türk tarihinde Selçukluların ortaya çıkışı ve Müslüman olması kadar, kabul ettikleri İslam dininin kısa zaman sonra güçlü bir hizmetçisi ve koruyucusu olması da oldukça dikkat çekicidir. Selçuk Bey'in ölümü sonrasında ortaya çıkan şartlar, beyliğin sorumluluğunu Çağrı ve Tuğrul kardeşlere yüklemiştir. Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasını yaşadığı bu dönemde, üç devletin durumu ve konumu özellikle önem arz etmektedir. Bu devletler Samaniler, Gazneliler ve Karahanlılardır. Her üç devletle de Selçuklu yöneticileri dönemin jeopolitik ve jeostratejik şartlarına göre ilişkiler geliştirmiş, bazen ittifak yaparlarken bazen de çatışma içinde olmuşlardır. Sultan Tuğrul'un yirmi üç yıl süren saltanatı Selçuklulara, Abbasi hilafetinin ve Sünni İslam dünyasının koruyuculuğu görevini de vermiştir.

Genelde Oğuzların özelde Türkmenlerin batıya olan akınları onları Anadolu kapılarına kadar getirmiş, yaptıkları seferlerle bu coğrafyayı tanıma imkânı bulmuşlardır. Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına geçen Sultan Alp Arslan, önce Ani Kalesi'nin fethi daha sonra Malazgirt Zaferi ile Türk ve dünya tarihinin akış seyrini değiştirecek gelişmelerin önünü açmıştır. Sultan Alp Arslan kısa süren saltanat döneminde batıda olduğu gibi doğuda da önemli başarılarla imza atmış, kuruluş aşamasında atalarının yer bulmak için göç etmek zorunda kaldıkları toprakların şimdi hakimiyetini ele geçiren zaferleri elde etmiştir. Alp Arslan'ın Türkistan seferleri Selçukluları Müslüman Türklerin yöneticisi konumuna getirirken aynı zamanda onun şehadetine de sebep olmuştur.

Bu çalışmada siyasal ilişkiler kapsamında Selçukluların doğu politikası ve bu bağlamda Sultan Alp Arslan'ın Türkistan seferleri ile seferlerin bölgeye etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Türkistan, Alp Arslan, Karahanlılar, Yönetim

SULTAN ALP ARSLAN'S TURKESTAN CAMPAIGNS AND THEIR IMPACT ON THE REGION

Abstract

It is a noteworthy phenomenon in Turkish history that the Seljuks not only emerged as a significant political force but also accepted Islam, subsequently establishing themselves as influential advocates and guardians of their religion. Following the death of Seljuk Bey, leadership responsibilities within the emerging principality fell to his sons, Çağrı and Tuğrul. During this foundational phase of

the Seljuk polity, the geopolitical and strategic dynamics involving three major regional powers—the Samanids, Ghaznavids, and Karakhanids—proved especially consequential. Seljuk leaders navigated relationships with these states by alternating between alliance and confrontation, in accordance with the shifting geopolitical and geostrategic realities of the era.

The twenty-three-year reign of Sultan Tuğrul further consolidated Seljuk authority, culminating in the assumption of a protective role over the Abbasid caliphate and the broader Sunni Islamic world. Meanwhile, westward incursions by Oghuz and Turkmen groups brought them into increasing contact with Anatolia, thereby familiarizing them with its geography through a series of military campaigns. Sultan Alp Arslan, who succeeded Tuğrul Bey as the leader of the Seljuk Empire, initiated a series of pivotal events that would ultimately reshape both Turkish and world history. Notable among these were the capture of Ani Fortress and the decisive victory at the Battle of Manzikert (Malazgirt). Although Alp Arslan's reign was relatively brief, he achieved considerable military successes in both east and west. These victories enabled the Seljuks to assert control over territories from which their ancestors had once been displaced in earlier migratory phases. Alp Arslan's campaigns into Turkestan not only solidified the Seljuks' position as leaders of the Muslim Turkish world but also culminated in his death, rendering him a martyr figure within the historical narrative.

This study aims to examine the Seljuk Empire's eastern policy through the lens of its political engagements, with particular focus on Sultan Alp Arslan's Turkestan campaigns and their broader impact on the region.

Keywords: Seljuks, Turkestan, Alp Arslan, Qarakhanids, Administration

Giriş

Selçuklular, yirmi dört Oğuz kabilesinden Üç-ok kolunun Kınık boyuna mensupturlar. Kınık boyu da Oğuzlar arasında Sir Derya suyunun ağzına yakın bir yerde oturmaktaydı¹. Selçuk Bey birtakım endişelerinden dolayı kabilesi, yakın adamları ve sürüleri ile bulundukları Yengi-Kent bölgesinden ayrılarak İslâm coğrafyası ile Türk coğrafyasının kesiştiği bir uç şehri olan Cend bölgesine geldi². Bu göçün sebepleri arasında Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması, yer darlığı ve otlak kıfayetsizliği de sayılmıştır³.

Selçuk Bey bölgeye geldiğinde bulunduğu yeri ve komşularının durumunu çok akıllıca tahlil etmeye başladı. O, yaptığı gazalar sonucu şöhret kazanmış ve emrindeki Oğuzlar ile mühim bir kuvvete sahip olduğunu göstermişti. Onun bu şöhreti Maverâünnehir'de üstünlüğü ele geçirmeye çalışan devletlerden biri olan

¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1972, s. 201.

² Ahmed Dede Münecimbaşı, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, ed. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2000, s. 53.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, s. 39. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, y.y., c. X, ss. 353–416.

³ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, s. 62; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972, s. 355.

Sâmânîler ile anlaşmasını sağladı. Sâmânîler, devlet sınırlarını diğer Türk akınlarına ve Karahanlılara karşı korunmasına mukabil Selçuklu Oğuzlarına Buhara civarındaki “Nur Kasabası” yöresine yerleşme müsaadesi veriyordu (985-986)⁴. Ancak Sâmânîlerin kısa süre sonra yıkılması ile Maverâünnehir’e Karahanlıların hâkim olması, Selçukluların bu bölgede adı geçen devlet ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştı. Bu dönemde Selçukluların başına geçen Arslan Yabgu, Karahanlılardan Ali Tegin (öl. 1034) ile birleşerek onun Buhara’yı ele geçirmesine yardımcı olmuştu (h. 411/m. 1020-1021). Yusuf Kadir Han’ın büyük kağanlığını tanımayarak isyan eden Ali Tegin’in Arslan Yabgu ile ittifakı Maverâünnehir’e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için kuvvetli bir engeldi. Bundan dolayı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Sultan Mahmud anlaşma yaparak Arslan Yabgu ve emrindeki Oğuzların, Maverâünnehir ve Türkistan’dan Horasan’a sürülmesine karar verdiler. Bu sırada Sultan Mahmud, Arslan Yabgu’yu huzuruna davet ederek verdiği ziyafet meclisinde onu yakalatarak Hindistan’da bulunan Kâlinecâr kalesine hapsedtirdi (1025). Arslan Yabgu yedi yıllık bir esaretten sonra bu kalede hayatını kaybetti (1032)⁵.

Selçuklular, bu gelişmeler üzerine Gaznelilere karşı istiklâl mücadelesine girişmiş olan Altuntaş oğlu Harun’la iş birliği yaparak Maverâünnehir’den ayrılıp Harezm’e göç ettiler. Fakat burada eski düşmanları Cend Emiri Şâh-Melik’in saldırıları sonucu büyük kayıplar verdiler. Selçuklular kısa zamanda toparlandılarsa da çok geçmeden dostları Harun’u kaybettiler. Harun, Gazneliler tarafından hazırlanan bir suikast sonucu öldürüldü (13 Nisan 1035)⁶. Selçuklular, Harezm’de daha fazla kalamayacaklarını anlayarak Horasan’a göç ettiler (Recep 426/Mayıs 1035). Selçuklular, 1000 süvari ile Ceyhun’u geçerek Nesâ’ya geldiler ve Gaznelilerin hizmetine girmek istediklerini, buna karşılık Nesâ ve Ferâve’nin yurt olarak kendilerine verilmesini talep ettiler. Bu isteğe öfkelen Sultan Mesud, Selçukluların üzerine Hacib Begtoğdı idaresinde hazırladığı 17.000 kişilik bir ordu yolladı ve iki ordu Nesâ yöresinde karşılaştılar. Burada Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (19 Şaban 426/29 Haziran 1035). Selçuklular yurtluk taleplerini yenilediler. İki taraf arasındaki müzakereler neticesinde Gazneli Sultan Mesud, Musa Yabgu’ya Ferâve’yi, Çağrı Bey’e Dihistân’ı ve Tuğrul Bey’e de Nesâ’yı veriyor ayrıca onları “Dihkân” unvanıyla yönetime dahil ediyordu. (Ağustos 1035)⁷.

Sultan Mesud, Hindistan seferini tamamladıktan sonra Selçuklulara kesin bir darbe vurmak için Gazneli ordusu kumandanı Sübaşıya emir verdi. Selçuklular gelen bilgiler doğrultusunda hazırlıklarını yaparak ailelerini Merv Çölü ortasına

⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1979, ss. 34–35.

⁵ Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, I Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-Arabi, 1997, s. IX/292. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, s. 67. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, s. 83.

⁶ Ebü’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, ed. Hicabi Kırılancı, çev. Nezati Lugal, Ankara: TTK, 2019, s. 649; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, s. IX/364; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 359.

⁷ Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 457; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, s. IX/364-365; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, ss. 79–80.

gönderdiler ve Gazneli kuvvetlerini Serahs yakınında Talhâb denilen yerde karşıladılar. (Mayıs 1038). Bilhassa Çağrı Bey'in gayretleri ile Selçuklular, Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu zaferden sonra istiklallerini kazandıklarına inanan Selçuklular, eski Türk devlet geleneği gereğince, ülkeyi aralarında bölüşerek Tuğrul Bey, devletin hükümdarı olarak Nişâbur'a, Çağrı Bey, Merv'e, Musa Yabgu da Serahs'a yerleşti. Haziran 1038 tarihinde Nişabur'da Cuma günü hutbe, Tuğrul Bey adına okundu⁸.

Gazneli topraklarında kazanımlara devam eden Selçuklulara karşı Sultan Mesud, bu duruma son vermek için büyük bir hazırlık içine girerek kışı Herat'ta geçirdi. Türk ve dünya tarihi açısından oldukça önemli bir yeri olan Dandanakan savaşı 22 Mayıs 1040 tarihinde başladı ve 23 Mayıs günü Selçukluların kesin galibiyeti ile sonuçlandı⁹. Dandanakan zaferinden sonra Selçuklular, Gaznelilerin Horasan bölgesindeki topraklarına kalıcı olarak sahip oldular¹⁰. Bundan sonra Selçuklular hâkim oldukları ve ileride fethedecekleri toprakları eski Türk devlet geleneğine göre aralarında taksim ettiler. Buna göre; Sultan ilan edilen Tuğrul Bey Nişabur'u başkent yaparak batıya Irak taraflarına; Melik sıfatıyla Çağrı Bey, merkezi Merv olmak üzere Ceyhun nehriyle Gazne arasındaki bölgelere; Yabgu sıfatıyla Musa Bey de Büst, Herat ve Sistan havalisine yerleşti¹¹. Böylece Selçuklular Karahanlılarla sınırdaş ülke haline geldiler¹².

Selçuklu devlet adamlarının kendi bulundukları bölgelerde ülke sınırlarını genişletmek için başlatmış oldukları faaliyetler özellikle Çağrı Bey'in faaliyetlerini Karahanlı toprakları üzerine gerçekleştirmesine sebep olacaktır. Bundan dolayı başta Karahanlılar olmak üzere Gazneliler de fırsat bulduklarında Selçuklularla mücadelelerine devam edeceklerdir. Nitekim Çağrı Bey'in yakalanmış olduğu sarılık hastalığından istifade etmek isteyen Gazneliler ve Karahanlılar harekete geçmiş ve Gazne Sultanı Mesûd'un oğlu Mevdûd ordu hazırlayarak Horasan üzerine gitmişti¹³. Çağrı Bey de henüz 14 veya 15 yaşında bulunan oğlu kahraman Alp Arslan'ı Gazne seferi başına geçirdi. İlk sefer ve zaferi ile Alp Arslan, Gaznelileri bozguna uğrattı. Büyük ganimet ve esirle babasının yanına gidince, bu müjde ile Çağrı Bey sağlığına kavuştu. Bundan sonra Çağrı Bey oğlu Alp Arslan ile Tirmiz kalesine gitti. Çağrı Bey, Belh Toharistan, Tirmiz ve Kubâdiyân

⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, s. 48.

⁹ Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 567; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. IX/368-369; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, s. 336 vd.; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 63; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, s. 91.

¹⁰ Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, s. 566; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. IX/368-369; Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman Ravendi, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, ed. Ahmed Ateş, Ankara: TTK, 2020, s. 100.

¹¹ Ravendi, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, ss. 101-3; Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed Bündari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ed. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK, 1943, ss. 5-6; Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i Hemedan, *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, ss. 18-20; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, ss. 359-61. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 107.

¹² Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ed. Necati Lugal, Ankara: TTK, 1943, s. 12.

¹³ Ergin Ayan, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2015), s. 5.

vilâyetlerinin fethini gerçekleştirdikten sonra buraların yönetimini oğlu Alp Arslan'a bıraktı¹⁴. Karahanlı hükümdarı Arslan Han da Alp Arslan'ın idaresindeki bölgeleri geri alma girişiminde bulundu fakat Ceyhun'u geçtikten sonra karşılaştığı Alp Arslan'a yenilerek ülkesine geri çekildi. Daha sonra Arslan Han ve Çağrı Bey arasında Karahanlılar'ın Selçuklu hâkimiyeti altındaki bölgelere saldırmamaları şartı ile sulh yapıldı (1050)¹⁵.

Selçuklularla Karahanlılar'ın ilişkisi bundan sonra daha ziyade Batı Karahanlı devlet adamlarıyla olmuştur. Doğu ve Batı Karahanlı olarak ikiye bölünen bu devletin başında Özkend'de oturan ve 1052 yılında ölen I. Muhammed b. Nasr bulunuyordu. Onun yerine Tamgaç Han olarak tanınan Ebû İshâk İbrahim geçti. Semerkand'a yerleşen Tamgaç Han, Karahanlı hükümdarlarının en dindar ve en çok sevilen yöneticisi olarak kabul ediliyordu. Çünkü o fukahanın görüşünü almadan yeni vergiler koymamış, ilim adamlarının görüşlerine saygı göstermiştir¹⁶.

Sultan Alp Arslan'ın Birinci Türkistan Seferi

Sultan Tuğrul Bey, yerine geçecek herhangi bir evlâdı olmadığı için son günlerinde Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht tayin etti. Süleyman'ın sultanlığını tanımayan Alp Arslan ve Kutalmış arasındaki savaşı, Alp Arslan kazanarak Selçuklu tahtına oturdu (1063)¹⁷. Alp Arslan amcasından tevarüs eden Selçuklu devletini daha da büyüterek Türk-İslam tarihine damgasını vuracak fetihlere imzasını attı. Bu büyük devlet adamının batı politikası kadar doğu politikası da büyük önemi haizdir. Bundan dolayı Alp Arslan'ın Türkistan seferleri ve politikası bölgenin şekillenmesi bakımından değerlendirilmelidir.

Sultan Alp Arslan'ın doğu bölgeleri için oldukça tecrübeli bir devlet adamı olduğu görülmektedir. Özellikle babası zamanında Gaznelilere ve Karahanlılara karşı yapmış olduğu seferler ve kazandığı başarılar, onu Selçuklu tahtına taşımıştır. Onun saltanatı zamanında doğuya dönmesine sebep olan ilk olay Kavurd isyanıdır. Sultan Alp Arslan başarıyla tamamladığı Doğu Anadolu ve Gürcistan seferinden sonra kardeşi Kirman meliki Kara Arslan Kavurd'a karşı harekete geçti. Çünkü Kavurd birtakım isyankâr davranışlarda bulunmaktaydı¹⁸. Kavurd, yönetimi altında bulunan Kirman'dan batıya doğru sınırlarını genişletmiş ve Şebânkâre Emiri Fazlûye'yi mağlup ederek Fars bölgesinin merkezi Şîrâz'da Sultan Tuğrul Bey adına hutbeyi okutmuştu (Receb 454/Temmuz-Ağustos 1062). Ancak Sultan Alp Arslan, Kavurd Bey'den ve enişterleri bulunan Yunus'un oğlu El-basan (Er-basan)'ın da davranışlarından şüphe duyuyordu. Bu sebeple sultan ile Kavurd

¹⁴ Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ss. 18–20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. IX/395; Ebü'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, ed. Ali Sevim, Ankara: TTK, 1976, s. 189; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 150.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. IX/395; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, ed. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tecüman Gazetesi, 1977, s. 46; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 150.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. IX/233.

¹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, ss. 97–98; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Alparslan ve Zamanı*, Ankara: TTK, 1992, ss. 44–46.

¹⁸ Erdoğan Merçil Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK, 1995, s. 52.

arasında birtakım mektuplaşmalar oldu ve sultan bir emniyet tedbiri olarak hemşiresi, El-basan'ın zevcesi, Gevher Hatun'u Kavurd'un yanından getirtti¹⁹.

Tuğrul Bey'in ölümü sonrasında devlet yönetiminde yer almak isteyen Kavurd'un, Fars'dan ayrılması, Fazlûye için yeni bir imkân verdi. Kaybettiği toprakları ve yönetimi ele geçirmek için Fazlûye, derhal Sultan Alp Arslan'a bir mektup yazarak ona tâbî olduğunu bildirdi ve yardım istedi. Ayrıca Huzistan hâkimi Hezâresb de Fazlûye'ye Deylemli ve Türklerden oluşan bir kuvvet yolladı. Fazlûye sağlamış olduğu güçler ile Şîrâz ve çevresini yağmaladı. Bunu kabul etmeyen Kavurd, Sultan Alp Arslan'ın Bizans'a sefere çıktığı sırada o da Fazlûye üzerine yürüdü ve Fazlûye'yi tekrar ağır bir yenilgiye uğratarak Şîrâz'a girdi (1064). Kendisinden yardım isteyen Fazlûye'nin talebini olumlu karşılayan ve bölgede gücünü artıran Kavurd'un devamlı genişleme siyaseti takip etmesini tehlikeli gören Sultan Alp Arslan, süratle harekete geçerek Ocak 1065'te Şîrâz'a geldi. Kavurd bir kaleye kapanarak af diledi ve bu dileği Alp Arslan tarafından kabul edildi. Ancak Fars bölgesi 27.000.000 dirhem karşılığında tekrar Fazlûye'ye bırakıldı. Kavurd'un Kirman'da hâkimiyetini sürdürmesine ise müsaade edildi²⁰.

Kavurd'u itaat altına alan Sultan Alp Arslan Şîrâz'dan Merv'e gitti ve bu şehirde yapılan büyük bir düğünle oğlu Melikşah'ı Karahanlı prenseslerinden İlig Han'ın oğlu İbrahim Tamgaç Han'ın kızı Terken ile evlendirdi²¹. Selçuklu tarihinde çok meşhur olan Terken Hatun, bin Türk köle ve cariyesi, pek büyük bir çeyiz ile Selçuklu sarayına geldi. Merv şehri düğün dolayısıyla baştan başa donatılmış idi. Aynı büyük düğünde diğer oğlu Arslanşah, Gazne hükümdarı Sultan İbrahim'in kızı ile ve Sultan'ın kızı da bu hükümdarın oğlu ile evlendi²². Böylelikle Alp Arslan hem Karahanlılarla hem de Gaznelilerle akrabalık bağları kurarak, devletin sınırlarını güvence altına almış, birlik ve anlaşma sağlamış ve durumunu kuvvetlendirmiştir²³.

Selçukluların, Karahanlı ve Gazneliler ile ilişkileri açısından çok önemli olan düğün merasiminden sonra Sultan, 1065 yılı sonlarında, Ceyhun nehrini geçerek Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında kalan Mangışlak taraflarına yürüdü. Buralarda ticaret yollarını vuran, ülkede huzursuzluk çıkaran Kıpçak ve gayri müslim Türkleri itaat altına aldı²⁴. Oğlu Melikşâh'ı, Vezîr Nizâmülmülk ve birkaç ümerâ ile birlikte birkaç gün orada bıraktı. Kendisi bütün ordusuyla birlikte Kıpçak Emiri Kafşud ile Cazıglar üzerine gidip otuz bin kişilik Cazıg ordusunu mağlup etti. Bu zaferden sonra Alp Arslan Kıpçak Emiri Kafşud'a da bir elçi gönderdi. Kafşud

¹⁹ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l- Ayan'da Selçuklular*, ed. Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011.; Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin Mirhand, *Tarih-i Ravzatü's-Safa fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Muluk ve'l-Hülefa*, ed. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2019.; Bündari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*.

²⁰ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara: TTK, 1989, ss. 22–24; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Alparslan ve Zamanı*, s. 129.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-Târih*, s. X/52.

²² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 158.

²³ Geniş bilgi için bk. Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu -Devleti Hanedan Üyelerinin -Siyasî Evlilikleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

²⁴ Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 52.

gelip itaatini bildirince Sultan Alp Arslan da onun suçlarını affetti²⁵. Bu bölgeye gelen Sultan Alp Arslan'ın gönlüne Cend'de bulunan büyük atası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek düştü. Cend ve Sayran Buhara yakınlarındaydı. Sultan Ceyhun'u geçince Cend meliki onu karşılayıp itaatini arz etti ve muazzam hediyeler takdim etti. Alp Arslan da buna karşılık onun sadakatine inanarak eski yönetim yerlerini tekrar ona verdi. Alp Arslan, Cend hanına dokunmadı fakat Selçuklular için mukaddes bir belde ve ata yurdu olan Cend'i sevgili oğlu Nasîrüddin Melikşah'ın hâkimiyetine tevfiz ederek ecdadının ülkesini devletine bağladı. Büyük atasının mezarını ziyaret ederek ona lâıyk bir halef olduğunu gösterdi. Alp Arslan, oradan Harezm'in başkenti Gürgenç yoluyla Merv'e döndü (Mayıs 1066)²⁶. Sultan Alp Arslan 'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Maveraünnehir'e komşu tarafları Selçuklu devletine bağlandı²⁷.

Sultan, Temmuz 1066'da Nişâbur yakınındaki Râdgân'da büyük bir merasimle oğlu Melikşâh'ın veliahtlığını ilân etti. Sultan, merasim icabı, ata bindirilen şehzâdenin dizginini bizzat tuttu²⁸. Bütün emirlere bu münasebetle hilatler ihsan etti; emir ve meliklerden bu hususta ahitnameler aldı. Sonra Şîrâz ve İsfahan kentlerinin yönetimini ona verdi ve bütün ülkedeki hutbelerde kendi adından sonra onun adının okunmasını emretti²⁹. Türklerdeki devlet töresine göre Sultan Alp Arslan, diğer evlatlarını da vilâyetlere melik tayin etti. Toğansah'ı Herat meliki, Arslansah'ı Merv, Arslan Argun'u Hârizm, İlyas'ı Toharistan ve Şagâniyân meliki yaptı. Tuğrul Bey'in veliaht yaptığı ve saltanata namzet kıldığı Süleyman'ı Belh'e tayin etti ise de bir müddet sonra Belh'in diğer oğlu Ayaz idaresinde bulunması bu kardeşinin oradan atıldığını gösterir. İbrahim Yınal'ın kardeşi ve Ertaş'ın oğlu Mesûd'u Bağşûr vilâyetine ve diğer oğlu Mevdûd'u da İsfizâr'a tayin etti³⁰.

Sultan Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht tayin etmesinden rahatsız olan Kavurd yeniden isyan etti. Kavurd, vezirinin sözlerine kanarak Kirman'da sadece kendi adına hutbe okutup, sikke bastırdı. Bu olay Kavurd'un sultanın itaatinden çıktığına ve isyanına açık bir işaretti. Sultan Alp Arslan, Haziran-Temmuz 1067'de süratle Kirman üzerine yürüdü. Önden bir grup askerini Hacıp Altuntaş ve Çavlı ile gönderdi. İki taraf arasındaki öncü kuvvetleri savaşını kaybeden Kavurd, Ciruft Kalesi'ne sığındı ve amanı diledi. Sultan Alp Arslan, bu kez de büyüklüğünü göstererek Kavurd'u affetti ve Kirman'ı onun idaresinde bıraktı. Alp Arslan'ın kabulü ile huzura gelen Kavurd Bey kardeşi ile kucaklaştı ve ağlaştılar. Sultan bu

²⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 159.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/58; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 159.

²⁷ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 46.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/158; Necdet Öztürk (çev.), *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

²⁹ Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 52. Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 28.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/59; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 158.

buluşmadan sonra Kavurd 'un kızlarına çeyiz olması için 100.000 dinar gibi önemli bir bağışta bulundu³¹.

Sultan buradan Şîrâz civarındaki müstahkem Istahr Kalesi üzerine yürüdü. Kısa süren bir savaştan sonra kale hâkimi Sultan Alp Arslan'a kıymetli hediyeler vererek itaat etti. Bu hediyeler arasında, üzerinde "eski bir yazı ile Cemşîd yazılı" firuze bir kadeh de vardı³². Sultan Istahr'da kalenin muhafazası için bir emir idaresinde bir miktar asker bırakarak oradan ayrıldı³³.

Sultan Alp Arslan'ın şimdiye kadar takip ettiği politikadan anlaşılıyor ki, Selçuklu hükümdarları, küçük devletlere veya bölgesel güçlere, itaatlerini arz etmek ve vasallık statüsünü kabul etmek şartıyla, yöneticilerinin eski yerlerinde kalmalarına müsaade etmiştir. Bu siyaset sayesinde görülüyor ki Harezm, Alp Arslan 'ın seferinin üzerinden yaklaşık doksan sene geçmesine rağmen Sultan Sancar'ın ölümüne kadar Selçuklu idaresinde kalmıştır. Alp Arslan artık bundan sonraki bütün gayretlerini batı cephesine yani Türkmen kuvvetlerinin fasılasız olarak akınlara devam ettikleri ve orta Asya'dan mütemadiyen kalabalık kitleler halinde buralara gelen Türkler sebebiyle zapt edilmesi zaruret halini almış olan Anadolu üzerine teksif etti³⁴.

Sultan Alp Arslan'ın İkinci Türkistan Seferi

Malazgirt zaferi sonrası başkent İsfahan'a dönen Sultan Alp Arslan , bir süredir Belh ve civarının yönetimini gerçekleştiren oğlu Ayaz ile damadı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülük Nasr arasında çatışmaların yaşandığını öğrendi. Ortaya çıkan bu çatışmaları sonlandırmak ve halkın huzursuzluğunu önlemek için Maverâünnahr'e bir sefer düzenlemek lüzumunu duydu. Çünkü Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim ileri yaşlarında felç olmuş ve tahtını oğlu Şemsülmülk Nasr'a bırakmıştı. Alp Arslan'ın damadı olan Şemsülmülk, Buhara, Semerkand ve Ceyhun civarında hüküm sürüyordu. Alp Arslan'ın bir oğlu İlyas Harezm'de diğer oğlu Ayaz da Toharistan'da melik olarak yönetimde bulunuyorlardı. Şemsülmülk'ün Türkistan tarafında bulunduğu bir sırada Ayaz, Buhara ve Semerkand taraflarına akınlar yaptı. Melik Ayaz'ın Karahanlı şehirlerinde yaptığı istilâ haberini alan Şemsülmülk, Ayaz'ın üzerine ordusunu sevk ederek bir kısmını esir aldı ve bir kısmını da öldürdü. Bununla yetinmeyen ve karısı Ayşe Hatun'u casuslukla suçlayan Nasr Han, onu da döverek ölümüne sebep oldu³⁵. Bütün bu çatışmalardan ve kızının öldürüldüğünden haberdar olan Sultan Alp Arslan, 465 Muharrem (1072 Eylül) sonlarında iki yüz bin kişilik bir ordu ile Mâverâünnahr seferine çıktı³⁶. Ordusunu inşa ettirdiği gemilerle, yirmi dört günde, Ceyhun nehrinden karşıya geçirdi. Selçuklu askerleri Karahanlı ülkesinde

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/62; Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ss. 28–29; İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l- Ayan'da Selçuklular*, s. 152.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/63.

³³ Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 29.

³⁴ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 46.

³⁵ İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l- Ayan'da Selçuklular*, s. 183.

³⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK, 1987, s. I/325; Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 37.

ilerlemeye başladı ve hatta bazı kayıtlara göre Buhara'ya kadar ulaştılar³⁷. Rivayete göre halk Semerkand'da camilerde toplanıp Alp Arslan aleyhinde beddua etmeğe koyulmuşlardı³⁸.

Askeri anlamda ise Alp Arslan ve ordusuna karşı Karahanlılar tarafından gösterilen bir direniş görünmüyor, ordu gittiği bölgeleri rahatça geçebiliyordu. Yalnız Berzem kalesi teslim olmamak için elinden geleni yapıyor, ısrarla kale savunmasına devam ediyordu. İlerleyen zamanda kuşatmanın şiddetinin artmasıyla Berzem kalesi kumandanı Harzemli Yusuf, büyük Selçuklu ordusuna karşı direnmenin daha fazla mümkün olmadığını gördü. Bir taraftan teslim olacağını ve kaleyi teslim edeceğini söylerken diğer taraftan sultanı öldürmeyi planladı. O, gece boyu ziyafet ve eğlence tertip edip ailesiyle vakit geçirdi fakat sonra tutsak alınmasınlar diye eşini ve çocuklarını boğazlayıp Selçuklu kuvvetlerine teslim oldu. Ailesini öldürdüğü bıçakları da çizmelerine saklayarak kaleden çıkıp teslim oldu. Çok geçmeden tazimde bulunmak isteğiyle sultanın katına getirilen Yusuf, elini öpmek için sultanın önünde eğildiği sırada çizmesine sakladığı bıçağıyla sultanı ağır biçimde yaraladı ve hemen o anda sultanın yanında bulunanlar tarafından öldürüldü (20 Kasım 1072)³⁹.

Hemen bütün İslam tarihi kaynaklarında sultanın ölümüyle ilgili olarak pek inandırıcı olmayan şöyle bir rivayet nakledilmektedir. Şemsülmülük Nasr'ın adamlarından olan Harzemli Yusuf Berzem kalesinde yakalanarak sultanın katına getirildi. Sultan Yusuf'u tehdit edip korkuttu. Onu tutmakta olan iki askere dört kazık çakıp ellerini ve ayaklarını bağlamalarını emretti. Bunun üzerine Yusuf, kazıklara bağlandı. Sultan ona yayını gerip ok atacağı sırada Yusuf, "ey zalim ve kötü adam bir tutsak böyle mi öldürür?" diyerek hakarete bulununca sultan askerlere onun iplerini çözün dedi; daha sonra ok ve yayını alıp ona bir ok attı fakat isabet ettiremedi. Bunun üzerine şimdiye kadar attığı ok isabetsizlik yapmamış olan sultan Yusuf'a doğru yürüyeceği sırada kürsüye ayağı takılıp yere düştü. Bunu dikkatle izleyen serbest durumdaki Yusuf süratle sultanın üzerine atılarak çizmesine sakladığı bıçağı çıkarıp sultanı ağır bir biçimde yaraladı fakat kendisi de sultanın hizmetkarları tarafından derhal öldürüldü⁴⁰.

Bütün emir, kumandan ve devlet adamlarının hazır bulunduğu bir yerde Yusuf'un yukarıda tasvir edilen bir biçimde sultanı öldürmesine imkân ve ihtimal vermek bizce mümkün değildir. Yusuf tarafından ağır bir biçimde yaralanan Sultan Alp Arslan derhal götürülerek gerekli tedavisi yapılmıştır. Bu arada sultan ordu erkanına şu vasiyette bulunmuştur⁴¹:

1. Melikşah Selçuklu tahtına geçirilecek
2. Nizamülmülk onun veziri kalacak

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/78.

³⁸ İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, s. 24.

³⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara: TTK, 1987, s. 145. Fazlullah Reşidüddin, *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. H. Hüseyin Güneş Erkan Göksu, Ankara: Divan Kitap, 2009, ss. 67–69.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. X/78. İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, s. 25.

⁴¹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, ss. 325–26.

3. Kardeşi Ayaz'a babası Çağrı Bey'in mülkü ile 500.000 altın verilecek

4. Kavurd'a Fars ve Şîrâz ile belirlenecek miktarda para verilecek ve Seferiye Hatun ile evlenecek⁴²

Sultan vasiyetini yaptıktan sonra aldığı yaraların ağırlığı sebebiyle dört gün sonra 24 Kasım 1072'te hayata gözlerini kapattı. Cesedi meliklik yaptığı Merv kentine götürülerek toprağa verildi⁴³. Sultanın ölümü, ordu ve ülke içinde muhtemel karışıklıklara neden olabileceği düşüncesiyle Ceyhun ırmağı geçinceye kadar gizli tutulmuş ve daha sonra açıklanmıştır. Onun ölüm haberi Bağdat'a gelince Halife Kâim Biemrillah, 20 Ocak 1073 günü, İslam alemine yaptığı büyük hizmetler dolayısıyla bir buyruk çıkararak bir hafta yas ilan etmiştir. Sultanın adil yönetimi sebebiyle ülke içerisindeki Rum, Ermeni, Gürcü ve benzeri gibi Müslüman olmayan Türk vatandaşları da günlerce yas tutup sultanı öven sözler söylemişlerdir ki bunlar onların bugün elimizde bundan kaynaklarına da geçmiştir. Ebu Şuca Muhammed Alp Arslan son derece de merhametli, hayırsever ve halkına karşı çok şefkatli, dindar, adil ve yiğit bir hükümdar idi. Babası Çağrı Bey ünlü devlet adamı Nizamülmülk'ü ona vezir ve atabey yaparak en iyi bir biçimde yetişmesini sağlamıştı. Onun Doğulu ve Batılı çeşitli kaynaklara geçen konuşma davranış ve olaylar karşısındaki soğuk kanlılığı ve olumlu fikir, görüş ve kararları bunu en iyi ve doğru bir biçimde göstermektedir. Ayrıca onun Malazgirt savaşından önce ordusuna hitaben “bugün burada ne emreden bir sultan ne de emir alan bir asker vardır; ben de sizlerden biri olarak sizlerin önünde savaşa katılacağım” sözleri dikkate şayandır⁴⁴.

Sonuç

Türk tarihinde Selçukluların ortaya çıkışı ve Müslüman olması kadar, girdikleri bu dinin kısa zaman sonra güçlü bir hadimi ve hamisi olması da oldukça dikkat çekicidir. Selçuk Bey'in ölümü sonrasında ortaya çıkan şartlar, beyliğin sorumluluğunu onun torunlarına yüklemiştir. Bu ağır yükü, büyük bir özveri ile taşıyan Çağrı ve Tuğrul kardeşler, bölgelerinde bulunan iki güçlü Türk devletine rağmen devletlerini kurmayı başarmışlardır. Yirmi üç yıl gibi uzun olmayan bir sürede büyük bir coğrafyaya hâkim olmakla kalmayıp, Abbasi hilafetinin de koruyuculuğunu üstlenmeleri, Selçuklulara tarihi bir görevi yerine getirme sorumluluğunu yüklemiştir.

Genelde Oğuzların özelde Türkmenlerin batıya olan akınları onları Anadolu kapılarına kadar getirmiş, yaptıkları seferlerle bu coğrafyayı tanıma imkânı bulmuşlardır. Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına geçen Sultan Alp Arslan, önce Ani Kalesinin fethi daha sonra Malazgirt Zaferi ile Türk ve dünya tarihinin akış seyrini değiştirecek gelişmelerin önünü açmıştır. Sultan Alp Arslan kısa süren saltanat döneminde batıda olduğu gibi doğuda da önemli başarılarla imza atmış,

⁴² Abdülkerim Özeydin, “Kavurd Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, 2022, c. 25, s. 73.

⁴³ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 146; Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ss. 37–38; Kerimüddin Mahmud b. Muhammed Aksarayi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, ed. Feridun Nafî Uzlu, çev. M. Nuri Gencosman, Ankara, 1943, s. 113.

⁴⁴ Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 75.

kuruluş aşamasında atalarının yer bulmak için Harezm'den Maveräünnehir'e, Maveräünnehir'den Horasan'a sürüklendiği coğrafyaların şimdi hakimiyetini ele geçiren zaferleri elde etmiştir.

Kavurd ve El-Basan'ın bölgedeki isyan kokan hareketlerinden dolayı birinci Türkistan seferine çıkan Sultan Alp Arslan, bu sefer sonunda birçok şehir ile birlikte Kavurd'un da itaatini sağladı. Daha sonra Merv şehrine geçen Sultan Alp Arslan, burada yapılan düğün merasimleri ile hem Karahanlılarla olan ilişkileri hem de Gaznelilerle olan ilişkileri kuvvetlendirecek adımları atmış oldu. Hükümdar aile bireyleriyle yapılan bu tür evliliklerin taraflara önemli kazanımlar sunduğu aşıkardır. Daha sonra Hazar'ın doğusunda bulunan Mangışlak bölgesine geçen Sultan Alp Arslan, burada büyük bir orduya sahip olan Kafşut'u mağlup ederek itaati altına almıştır. Oradan dedesi Selçuk Bey'in kabrinin bulunduğu Cend şehrini de hakimiyeti altına alan Alp Arslan, dedesinin huzuruna devletini getirmiş olduğu kudretinden dolayı gönül huzuru ile çıkarak tazimlerini sunmuştur. Cend'e verdiği değeri göstermek için de yönetimini oğlu Melikşah'a bırakmıştır.

Sultan Alp Arslan'ın ikinci Türkistan seferi ise oğlu Ayaz ile damadı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülük Nasr arasında yaşanan problemler ve bunun bir uzantısı olarak kızının öldürülmesinin ortaya çıkardığı huzursuzlukları sona erdirmek için olmuştur. Bu sefer ile Karahanlı sınırları içinde olan bölgelerin itaati kolayca sağlanırken, Berzem kalesi ve onun yöneticisi Yusuf el-Harezmî'nin direnişi ile karşılaşmıştır. Kuşatma sonrasında teslim olan Yusuf'un tertip ettiği suikast ile ağır yaralanan Sultan Alp Arslan, hayatını kaybetmiştir.

Kısa süren saltanatına rağmen Sultan Alp Arslan'ın faaliyetleri Türk-İslam ve dünya tarihini etkileyen büyük hadiselerle sahiptir. Onun devlet yönetiminde takip ettiği politika büyük bir imparatorluğun meydana gelmesini sağlarken, yönetimi altındaki Müslüman ve gayri Müslimlerin memnun olduğu bir toplumu inşa etmiştir. Selçukluların yönetimi altına aldıkları yerel devletlerin veya emîrlüklerin yanında Karahanlılar, Gazneliler ve Abbâsî Hilâfeti özel bir öneme sahiptir. Sultan Alp Arslan, saltanatı boyunca kazandığı zaferler ile Türk-İslam tarihinin en seçkin ve en meşhur simalarından biri olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK, 1987.

AHMED B. MAHMUD, *Selçuk-name*, ed. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tecüman Gazetesi, 1977.

AKSARAYI Kerimüddin Mahmud b. Muhammed, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, ed. Feridun Nafi Uzluk, çev. M. Nuri Gencosman, Ankara, 1943.

ALI SEVİM Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi : Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK, 1995.

AYAN Ergin, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2015), ss. 1–29.

BEYHAKI Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhaki*, ed. Hicabi Kırılancı, çev. Nezati Lügal, Ankara: TTK, 2019.

BÜNDARI Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ed. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK, 1943.

HEMEDAN Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i, *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

HÜSEYİNİ Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, ed. Necati Lugal, Ankara: TTK, 1943.

İBNÜ'L-ADİM Ebü'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, ed. Ali Sevim, Ankara: TTK, 1976.

İBNÜ'L-CEVZİ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l- Ayan'da Selçuklular*, ed. Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011.

İBNÜ'L-ESÎR Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Târih*, I., Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Arabi, 1997.

KAÇIN Bülent, *Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu -Devleti Hanedan Üyelerinin -Siyasî Evlilikleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

KAFESOĞLU İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

“Selçuklular”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, y.y., c. X, ss. 353–416.

KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Alparslan ve Zamanı*, Ankara: TTK, 1992.

———, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1979.

MATEOS Urfalı, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara: TTK, 1987.

MERÇİL Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Ankara: TTK, 1989.

MIRHAND Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin, *Tarih-i Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Muluk ve'l-Hülefa*, ed. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2019.

MÜNECCIMBAŞI Ahmed Dede, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi*, ed. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.

ÖZAYDIN Abdülkerim, “Kavurd Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, 2022, c. 25, ss. 73–74.

ÖZTÜRK Necdet, (çev.), *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

RAVENDİ Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, ed. Ahmed Ateş, Ankara: TTK, 2020.

REŞİDÜDDİN Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. H. Hüseyin Güneş Erkan Göksu, Ankara: Divan Kitap, 2009.

TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.

BİR DEVLET VE HUKUK ADAMI OLARAK MÜNİF PAŞA'NIN HUKUK FELSEFESİNE İLİŞKİN GÖRÜŞ VE MÜLAHAZALARI VE BU BAĞLAMDA KUTADGU BİLİĞ'İN ANLAMI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15628633>

Prof. Dr. Mehmet Münir Dedeoğlu

Karabük Üniversitesi

Felsefe Bölümü Başkanı

munirdedeoglu@karabuk.edu.tr

+90 531 563 77 31

Özet

19. Yüzyıl Türk kültür dünyasının mühim bir fikir ve hukuk adamı Münif Paşa, Tanzimat dönemi devlet adamlarındandır. Eğitim telakkisi bakımından yenilik taraftarıdır. Dönemin Hukuk Mektebinde hocalık da yapan Münif Paşa, Mecmua-i Fünûn dergisinde tarih, felsefe, hukuk felsefesi, hukuk, sosyoloji, coğrafya, jeoloji ve eğitim alanlarında birçok makale vasıtasıyla kendi görüşlerini kamuoyu ile paylaşmıştır. Onun amacı modern bilimlerin halka benimsetilmesidir. Bunun yanı sıra Hikmet-i Hukuk adlı kitabıyla hukuk felsefesinin temel konularını incelemiştir. Bu çalışmasında hukuk, hukuk felsefesi, doğal hukuk gibi konuları ele almaktadır.

Summary

Münif Pasha, a prominent intellectual and legal figure in 19th-century Turkish culture, was one of the statesmen of the Tanzimat period. He was a proponent of innovative educational concepts. Münif Pasha, who also taught at the then Faculty of Law, shared his views with the public in numerous articles on history, philosophy, legal philosophy, law, sociology, geography, geology, and pedagogy in the journal Mecmua-i Fünûn. His aim is to make the people accept modern sciences. Furthermore, he explored fundamental questions of legal philosophy in his book Hikmet-i Hukuk. In this work, he deals with topics such as law, philosophy of law, and natural law.

19. Yüzyıl Osmanlı-Türk kültür ve düşünce dünyasının mühim bir fikir adamı olan Münif Paşa (1828/1830-1910) başarılı ve çok yönlü bir devlet ve hukuk adamıdır. Bu dönem Osmanlı Türk düşünce dünyasının entelektüelleri yerleşik değerlerden ve ananevi zihniyetten uzaklaşarak, mevcut hayat ve dünya görüşünün paradigmasını terk etmek istiyorlardı. Bunun yerine Rönesans ve Aydınlanma dönemi Avrupa'sından kaynaklanan modernleşme paradigmasını savunuyorlardı: Batıcı tarzda Aydınlanma ve ilerleme modelinin temsilcisi olarak Şinasi, Münif Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal ve Ahmet Mithat gibi münevverler, karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵ Tabiidir ki, bu dönem münevverleri modernleşmeyi isterken Batı karşısında yaşanan askerî, siyasi ve iktisadi mağlubiyetlere karşı bir hal yolu ve bir

⁴⁵ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yay., İstanbul, 1979, s. 64.

çözüm aramakta idiler. Onların yaşadıkları devir bakımından, mensubu oldukları Osmanlı İmparatorluğunun en temel sorunu, Batı karşısında siyasî ve sosyal (içtimaî) yapısını, hususiyetlerini korumak ve bu içtimaî strüktürü bir arada tutabilmektir. Daha sonra yaklaşık 30'u aşkın modern devlete dönüşecek bu muazzam topluluklar, halklar bütünü bir arada tutabilmek ve bu arada aslî unsur olarak da Müslüman Türk Kimliğini Osmanlılık üst kimliğiyle temadi ettirerek sürdürebilmek en temel gaye idi.⁴⁶ Tanzimat ve Meşrutiyet döneminin arayışlar ve çatışkılar (cidal ve niza) içindeki siyasî vasatı içinde yetişen Münif Paşa doğal olarak entelektüel donanımı (kültürel teçhizat) bakımından içtimai ortalamanın çok üzerinde mühim bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanzimat Fermanının 1839 yılında ilanı, bir başlangıç değil bir netice olarak bir bakıma teknoloji ve bilim alanında Batı Dünyasının Osmanlı İmparatorluğundan daha ilerde olduğunun itirafı gibidir. Bu yüzden Osmanlının bu döneminde Osmanlı münevverlerinin ilk ideolojisi olarak medeniyetçilik (civilisation) anlayışıdır, diyebiliriz.⁴⁷

Ama ne var ki, kısa müddet zarfında Batı'daki ilerlemelere yetişebilmek yapılan ıslahat ve bu tür düzenlemelerle Batı dünyası ile İslam dünyasının arasındaki mesafenin hiç de öyle sanıldığı gibi kolayca ve çok kısa bir zamanda kapanmayacağı anlaşılabacaktır. Asırların ihmali, Avrupa'da Rönesans dönemi ve ona bağlı olarak Aydınlanma Dönemi 18.Yüzyıl sonu ve 19. Yüzyıl başlarında Birinci Sanayii Devrimi (buhar motorları, tekstil sektöründeki sanayileşme, demiryolları ve maden üretimindeki artışlar ve şehirleşme süreçleri) ve 1870'lerden itibaren başlayan İkinci Sanayii Devriminin (elektrik enerjisinin kullanımı, otomobilin doğuşu, çelik üretimi ve kimya endüstrisinin gelişmesi gibi fenomenler) adeta ıskalanması açık ara farkla Avrupa devletlerini üstünlüğü sonucunu doğurduğu açıktır. Endüstri ve teknolojiye üstünlüğün (tefevvükünün) siyasî neticelerinin olmaması muhaldir. Bu dehşetengiz hal ve şartlar karşısında Osmanlı münevverleri (Ziyalılar) tabii olarak birtakım arayışlar içine girmek zorunda kalmışlardır. Bu entelektüellerden birisi de Mehmet Münif Paşadır. Muhafazakar bir toplumun azası olarak onun diğer mühim bir özelliği bilim ve kültür adamı olması yanı sıra toplumunun rağmına Liberalist görüşlere sahip olmasıdır.⁴⁸ Bu durumu mevcut şartlara bir isyan olarak tavsif etmemek mümkün değildir.

Mekteb-i Hukuk-i Şahane'de hocalık yapan Münif Paşa, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin aylık yayın organı olan Mecmua-i Fünûn'da tarih, felsefe, hukuk felsefesi, hukuk, sosyoloji, coğrafya, jeoloji ve özellikle eğitim alanlarında birçok makale yazmıştır.⁴⁹ Bu mecmua gündelik gazete seviyesini çok üstünde bir bilim

⁴⁶ Recep Duran, Mehmet Tâhir Münîf Paşa, Hayatı, Felsefesi, Erdem, A.K.Dil ve T.Y.K., C.2, S: 6, Ankara, 1986, s. 801.

⁴⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitapevi, İst., 1988, s.152.

⁴⁸ Münif Paşa, İlm-i Servet, Haz.: G. Doğan, Ürgüp, Kapadokya Üni. Yay., 2021, s.10-12.

⁴⁹ Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, Meral Yay., Sad.: A.F Yavuz-İ.Özen, İst., 1972, s.240-241.

dergisi hüviyetindedir.⁵⁰ Hatta bir bakıma 18.Yüzyıl Fransa'sının Bilimler Ansiklopedisini hatırlatmakta ve ona benzer (müşabih ve müvazi) bir misyona sahip olmaya çalışmaktadır da diyebiliriz. Bu bakımdan Münif Paşa'nın resmî görevlerinin yanı sıra diğer ehemmiyetli yönü eğitimciliğidir. Terbiye ve talim konusunda Münif Paşa, meşhur Türk Edebiyatçısı Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tespitine göre onun resmî olmayan hayatı da serapa eğitimcilik ve öğretmenlikten ibarettir.⁵¹

Kaleme aldığı çalışmalarında Münif Paşa veya Münif Efendi ismini kullanan Münif Mehmed Paşa doğum tarihi hakkında farklı tarihler verilse de biz resmî özgeçmişinde yer alan 1830 yılına itibar etmekteyiz. Memleketi Antep'de Medrese alimi olan babası Hoca Abdünnafi Efendi'nin (bazı kaynaklarda Abdülhâdi şeklinde geçmektedir) görevli olduğu Kahire'de Kasr-ı Âlî Medresesi'nde Antep'te başladığı öğrenimini devam ettirerek Arapça ve Mirza Farsça okudu. Diğer taraftan burada Mısır'da Mehmet Ali'nin getirdiği yenilikleri yakından görmüş bunların ilk tesirlerini medeniyet ve ilerleme düşüncelerinin temeli olarak hep korumuştur.⁵² Avrupa kültürünün etkisi altına giren Mısır'da Fransızca öğrendi. 1849 yılında Mısır'da siyasî atmosfer Türkler için olumsuz yönde değiştiğinden ailesi buradan ayrılrsa da o, Şam'a geçerek 1850 yılında Emeviyye Medresesi'nde öğrenimini tamamladı. Ve daha sonra Şam eyaleti Meclis-i Kebîr Kalemî'nde çalışmaya başladı.1852 yılında İstanbul'a dönerek 1853'te Bâbîâli Tercüme Odası'nda Arapça ve Farsça mütercimliği vazifesini aldı. Bu arada bir mühtediden Almanca öğrendi.⁵³ Ancak kendisi pozitif bilimlerin önemini kavrayan bir fikir adamı olmasına mukabil o, daha çok Hukuk, İktisat, Felsefe, Mantık, Ahlâk, Edebiyat ve Etimoloji alanlarında yoğunlaşmayı (teksif-i zihin) tercih etmiştir.⁵⁴

1855 senesinde Ahmet Kemal Paşa, Berlin sefiri olunca onu bilgi birikimi ve kültürel düzeyi nedeniyle önce Berlin Büyükelçilik "İkinci Kâtipliği"ne, daha sonra "Başkâtiplik" görevine getirdi. Bu görevleri vetiresinde Batı Medeniyetinin sosyokültürel temellerini daha yakından tahkik etme ve tanıma fırsatı bulduğu gibi Avrupa Aydınlanma dönemi filozoflarının eserlerini de bu atmosferde okuma imkanına kavuştu. Ayrıca bulunduğu Avrupa şehirlerinin Üniversitelerinde kamuya açık olan derslere katılmak suretiyle felsefe, hukuk ve siyaset derslerini takip etti. Münif Paşa, emsalleri arasında üniversite ile olan bu ilişkisi sayesinde asrını tanıma, sosyo-kültürel sorunları, müşkilat ve meseleleri kavrama ve analiz etme (tahlil) bakımından temayüz etmiştir. Bu nedenle Münif Paşa'nın entelektüel seviyesi, kendi toplumunun üst sınıflarınca da kabul gören bariz hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır.1857'den sonra devlet kademesinde birçok değişik vazifeler aldı. Özellikle Meclis-i Kebîr-i Maârif Başkanlığı, Tahran Sefirliği, Sultan Hamid döneminde Maarif Nâzirliği (ki bazı konularda Sultan Hamid'in onun rey ve

⁵⁰ Ülken, A.g.e., s. 69.

⁵¹ Tanpınar, A.g.e., s. 181-182.

⁵² Ülken, A.g.e., s. 67.

⁵³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, M.E.Basımevi, C:3, İstanbul, 1942, s. 997-998.

⁵⁴ Bursalı Mehmet Tâhir, A.g.e., s.240-241.

fikrine müracat ettiği de bilinmektedir) gibi mühim misyonlar bulunmaktadır.⁵⁵ Münif Paşa'nın resmî memuriyet dosyasında Türkçe, Arapça, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rumca'yı konuşma ve yazma düzeyinde bildiği kaydedilmektedir.⁵⁶

19. Yüzyılda içinde bulunduğu içinde bulunulan şartlara rağmen dinî konular ve günlük siyaseti yayın politikası dışında tutarak sadece bilimsel ve kültürel problemleri ele alan Mecmûa-i Fünûn adlı bir mecmuanın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye adına yayınlanmasına rehberlik, öncülük ve editörlük yapması, Münif Paşa'nın bir muvaffakiyeti olarak kabul edilmektedir. Bu konuda Osmanlı Bilimler Topluluğu'nun resmi neşriyatı olan Mecmâ-i Fünûn'da "...sermaye-i seadet-i dareyn olan ulum ve funun-u nafiyanın memalik-i mahruse-i şahanede neşr ve tamimine s'ay eylemek niyet-i hayriyesiyle, mukaddemce bazı erbab-ı malumattan mürekkep olmak üzere Dersaadet'te Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye unvanıyla bir cemiyet teşekkül etmiş..."⁵⁷ denilerek Cemiyet ile Mecmua'nın irtibatı ve yayınlanma nedeni açıkça belirtilmiştir.

Biz bu çalışmamızda Münif Paşa'nın mühim bir felsefe disiplini olan hukuk felsefesine ilişkin fikir ve görüşlerini, 1883 ve 1884 yıllarında yayınlanmış olan "Telhis-i Hikmet-i Hukuk" ve "Hikmet-i Hukuk" kitapları zemininde ele alarak incelemeye çalışacağız. Hikmet-i Hukuk kitabı iki ana bölüm toplam 12 ara bölümden oluşmaktadır.⁵⁸

Münif Paşa, İslam Hukukunun câri olduğu sosyal bir muhitte İslam Kültürünün eğitim ve terbiyesi olarak yetişmiş bir insan olarak önce Mısır'da kısmen daha sonra değişik Avrupa muhitlerinde "Batı Medeniyeti"nin kültürel normlarını yakından tanıma fırsatını yakalamıştır. Adeta iki farklı evren gibi değerlendirilen bu iki kültürel havzanın sosyo-kültürel normları bir üst-norm da sentezlenemez mi? Bu soruya Münif Paşa açısından cevap aramaya çalışacağız. Ama önce hukuk ve hukuk felsefesi nedir? Bu soruya kısa bir açıklama yapmak gerekmektedir:

Ona göre hukuk terimi bir bilim dalının adı olduğu gibi aynı zamanda da sosyal ilişkilerde norm koyan mevzuatın (Gesetzgebung/legislation) adıdır. Etimolojik olarak hukuk, dilimizde ve Arapça'da haklar demektir. Bir sosyal bilim olarak hukuk kavramı topluluk meydana getiren bireylerin dışarıya yansıyan hareketlerinde uymak zorunda oldukları (uymaya mecbur bırakıldıkları) kurallar toplamıdır. Açıkça görülüyor ki tanımlandığı biçimiyle hukuk teriminin içine insanların cimrilik ve haset gibi karakteristik davranışları girmemektedir. Çünkü bunlar ahlâk ve psikolojinin konusudurlar.⁵⁹

⁵⁵ Duran, A.g.e., s. 814-815.

⁵⁶ İsmail Doğan, TDV Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, 2006, C. 32, s. 9.

⁵⁷ Münif Paşa, Mecmua-i Funûn, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Ceridehane, 1.Sene, N: 1, Mah-ı Muharrem, İst., 1379, s.19.

⁵⁸ Yasemin Işıktaç, İlk Hukuk Felsefesi Kitabı Olarak Münif Paşa'nın "Hikmet-i Hukuk"unun Analizi, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, İst., 2012, S: 13-14 (Bahar/Güz) , s.12-13.

⁵⁹ P. Namur, Medhal-i İlm-i Hukuk, Çev.: Münif Paşa, İst., Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne Matbaası, 1299, s. 9-10.

Geniş manada hukuk, adalete yönelmiş sosyal yaşama düzenidir. Hukukun, bir düzen/nizama koyma işlevi, toplumsal yarar işlevi ve etik işlevi bulunmaktadır. Burada hukukun etik fonksiyonu derken toplumda yerleşik geleneksel ahlak kurallarından ziyade hukukun toplumsal fayda ve hukukun adalet değerine (norm) bağlı olarak ortaya çıkan etik fonksiyonuna işaret etmek istiyoruz. Diğer bir ifadeyle bir toplumda bir hukuk sistemi oluşturulur ve tatbik edilirken sosyal fayda ve adalet prensipleri temel norm olarak alınmak zorundadır.⁶⁰

Münif Paşa'ya göre felsefe (İlm-i Hikmet), insan aklının istidadı oranında nesne ve olguların illetlerini, sebeplerini ve hakikatlerini kavrayarak, bilmesidir.⁶¹ Bu durumda genel felsefenin bir disiplini olan hukuk felsefesinin temel problem alanı nedir? Hukuk felsefesi, hukuk olgusunu ve hukuk yasalarının temel kavram ve prensiplerinin felsefenin metot ve kavramları ile analiz edilip değerlendirilmesidir? Hukuk felsefesi hukukun temel kavramlarını yani hak, adalet, kanun, ödev ve sorumluluk kavramlarını incelediği gibi hakkın kaynağı nedir, ne olmalıdır? Hak, ödev, hukuk ile ahlak arasındaki ilişkileri de bir problem olarak araştırır. Hak nedir? Adalet nedir ve ne olmalıdır? Norm nedir ve hukuk normlarının kaynağı ve nitelikleri nelerdir? Bir normlar sistemi olarak hukukun kaynağı tanrı mı, doğa mı veya toplum mudur? Hukuku toplum mu yaratır, kurar; yoksa toplum belirlenen bir hukuk tarafından mı kurulur?⁶² Çünkü bilindiği gibi nerede bir toplum varsa orada bir hukuk da vardır.

Münif Paşa'ya göre de hukuk felsefesi (Philosophie du Droit/ Rechtsphilosophie), hukukun temel prensipleri üzerine bina edilen temel konuları inceleyen bir bilgi dalıdır. Her şeyde olduğu gibi hukukunda bir form bir de öz tarafı bulunmaktadır: Hukukun formel yönü yasalar ve bunlara denk kuvvetteki örf, adet ve teammüllerdir. Öz tarafı ise yasaların, temel gerekçelerini (i'lel) ve asıl hedeflerini (esbabını) ortaya çıkaran hukukun felsefî yönü, yani hukuk felsefesidir.⁶³ Onun bu yaklaşımından hareketle biz hukukun dış yüzünü/formel yönünü pozitif hukuk olarak değerlendirecek olursak hukukun batinî/içsel yönünü ise doğal hukuk felsefesi teşkil etmektedir şeklinde temellendirebiliriz. Münif paşa dünya görüşü bakımından Liberalist olduğu için doğal hukuk bağlamında akla dayalı doğal hukuk taraftarıdır. Ona göre doğal hukuk teorisi ilk önce eski Yunan filozofları özellikle de sofistler tarafından ortaya konulmuştur.⁶⁴

Ama dar manada doğal hukuku (ius natürelle), insan doğasından akıl, vicdan veya evrensel ahlaktan hareketle oluşturulan hukuk, pozitif hukuku (ius positivum) ise insanlar tarafından (devlet veya toplumca yazılmış, mer'i kılınan) uzlaşım temelli "toplumsal sözleşmeye" dayalı yazılı hukuk diye tanımlayabiliriz. Pozitif hukuk, toplumsal sözleşmeye dayalı olarak yasallaşmış ise kendisi geçerli kabul

⁶⁰ Yasemin Işıktaç, Hukuk Başlangıcı, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2020, s.18.

⁶¹ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, (Haz.: Sabit Efendi), E.K.Tuzliyan, İstanbul, 1302, s.10.

⁶² Ahmet Arslan, Felsefeye Giriş, BB101 Yay., Ankara, 2017, s. 245.

⁶³ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Haz.: Sabit Efendi, s.4.

⁶⁴ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Haz.: G. Doğan, Çizgi Kitapevi, Konya, 2016, s. 22-23.

eder. Doğal hukuk, hukukun evrensel adalet ilkesine uygunluğunu pozitif hukuk ise meşruiyet için mer'î olmayı yeterli görür.

Münif Paşa'ya göre doğal hukukun alamet-i farikası Aristoteles'de de olduğu gibi evrensellik ilkesi olup bu hukukun temel ilkelerinin belli bir zaman ve mekanla mukayyet olmayışıdır.⁶⁵ İlk çağda doğal hukuk taraftarı olan filozoflar, hukuk ve adaletin ölçütü olarak insanın biyolojik doğasını değil insandan bağımsız olan evreni/doğayı kabul ederler. Onlara göre toplumsal düzen, doğanın düzenine uygun olmalıdır bu mümkündür hem de zorunludur. Çünkü her iki sahada da düzeni kuran ve teşkil eden akıldır. Kısacası bu dönem filozoflarına göre doğadaki yasalar ile toplumsal yasaların akıl zemininde (aklın ilke ve yasaları) birbiriyle uyumlu olması gerekir. Münif Paşa bu mülâhazalar ışığında doğal hukuku fitrat-ı insaniye kavramıyla temellendirmektedir.⁶⁶

Hukuk felsefesinin bu kısa tarifinden sonra Münif Paşa'nın Hikmet-i Hukuk çalışmasını daha geniş ele almadan önce onun genel manada felsefeyi nasıl tanımladığını ifade etmek gerekirse Muhaverat-ı Hikemiye'de bu konuda şöyle demektedir: İlm-i hikmet, akl-ı insanînin müsaid olduğu merteye, eşya ve hadisâtın illel ve esbab ve hakâikini bildirir. Buradaki ilim kelimesi, *sciens* anlamında değil, *knowledge* anlamında bilgidir. Bu bakımdan O; felsefî bilgiyi, insan aklının istidadı nispetinde (yani gücü oranında) obje ve fenomenlerin illetlerini ve sebeplerini açıklama olarak tanımlamaktadır. Çünkü insan aklı her şeyin sonuç ve maksadını bilmek isteyen bir güçtür.⁶⁷ Münif Paşa'nın Muhaverât-ı Hikemiye kitabı kendi görüşlerine uygun düştüğü için Voltaire, Fontenelle, Fenelon'dan almış olduğu diyaloglardan oluşmaktadır. Bugün için bu düşünceler felsefe nokta-i nazarından ortalama bilgiler sırasına girse de o günün şartlarında içinde bu bilgiler birer yenilik numunesi ve bilgi hazinesidir.⁶⁸

Münif Paşa'nın Telhis-i Hikmet-i Hukuk adlı kitabı öğrencilerinden ünlü tarihçi ve hukukçu Mahmud Esad'ın "hemen harfiyen dinleyecek derecede zabt ve tahrir gayret..." ederek bir araya getirdiği ders notlarının 1883 yılında kitaplaşmış biçimidir.⁶⁹

Münif Paşa hukuk felsefenin tanımıyla başladığı diğer bir eserinde de hukuk felsefesi ile doğal hukuk felsefesini aynı başlık altında tanımlamaya başlayarak hukuk felsefesi için "hukukun esasından, yani kendisi üzerine bina olunan meselelerinden bahseden bir fendir" demektedir.⁷⁰ Çünkü doğal yasa pozitif yasa tartışması hukuk felsefesinin temel problemlerindendir. Bu yüzden Ona göre her şeyin bir dış görünüşü bir de görünmeyen gizli iç yüzü olduğu gibi hukuk bilimi de

⁶⁵ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Haz.: G. Doğan, Çizgi Kitapevi, Konya, 2016, s. 23

⁶⁶ A.g.e., s. 23-24

⁶⁷ Recep Duran, A.g.e., S. 833.

⁶⁸ Ülken, A.g.e., s. 68.

⁶⁹ Münif Paşa, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, Yay.:Mahmud Esad, Mekteb-i Sanayi-i Şahane Mat., İst.,1301,s.4-5.

⁷⁰ Münif Paşa, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, s.6.

böyledir. Hukukun iç yüzünü araştırma ve inceleme işlevi hukuk felsefesinin işidir.⁷¹

Hukukun dış yüzü topluma ilişkin kanunlardır. Örneğin kanun kitapları falan şey şöyle olacaktır veya böyle olması lazımdır denir. Fakat niçin öyle olacaktır? Veya olmalıdır? Onu söylemezler. Hukukun görünmeyen gizli iç yüzü hukuk felsefesidir. Yasaların illetleri ve sebeplerini yani niçin böyle olacağını veya öyle olması gerektiğini gösterir. Bu bilimin gayesi hukuk denilen fenomenin zorunlu esasa uygun olup olmadığını araştırmaktır.⁷² Bu eserinde Münif Paşa (Hikmet-i Hukuk kitabı) hukukun kaynağını insan doğasıyla ilişkilendirmekte ve insanın doğasına bu yüksek seciyeyi verenin de Allah olduğunu dile getirmektedir. Bu yüzden insan, akli vasıtasıyla Allah'a bağlanmaktadır.⁷³

Yine Münif Paşa'nın ders notlarından oluşturulan Hikmet-i Hukuk kitabında da hukuk felsefesi ele alınıp, incelenmiştir: Birinci bölümde; hukukun temelleri ve üzerine bina edildiği problemler, hukuk felsefesi veya diğer bir deyimle doğal hukuk (Droit naturel), İlkçağ Yunan filozofları ve hukuk felsefesi, hukuk felsefesinin gayesi, Hukuk Felsefesi iki kısımdır: 1. Genel 2. Özel, hukuk felsefesinin bir bölümü olan "hukuk" lafzının vicdan ve dildeki sahih manası nedir?, tecrübeyle elde edilmemiş bazı kavramlar : Hakikat ve doğruluk (Idée du vrai) fikri, İyilik kavramı (Idée du bien), güzellik kavramı (Idée du beau), hak kavramı (Idée du juste) konular 28 sahifede izah edilmektedir.⁷⁴

Böylece kitabın iki ana bölüm halinde teşkil edildiğini görmekteyiz: 1. Bölümde 1. Hukuk sözünün vicdan ve lisanca olan manası hakkında bazı araştırmalar, 2. İnsanın doğası, 3. Nefs-i nâtıka, 4. İnsan hedefleri ve hayatının ihtiyaçları ve hayır ve maksatları, 2. Bölümde ise 1. İnsanın, her türlü hukukun maksadı ve gayreti olduğuna dair, 2. İnsan haklarına dair, 3. Kişisel haklar, 4. Hayat hakkı ve akıl, beden sağlığına ve bütünlüğüne dair, 5. Şeref ve itibar ve düelloya ilişkin hukuk, 6. Eşitlik hakkı, 7. Hürriyet hakları, 8. Yardımlaşma hakları, 9. Bir arada yaşama ve ortaklık hakları, 10. İnsanın yeteneklerini kullanması, 11. Meşru müdafaa hakkı, 12. Mülk edinme tasarruf haklarının ele alınıp incelendiğini görmekteyiz.⁷⁵

Bu kitapta hukuk felsefesinin tanımı, konusu, kaynağı, doğuşu, tarihi, gayesi ve yararı ele alınıp incelenmiştir.⁷⁶ Bu konuda araştırma yapma eğilimi onunla bitmeyip onun açtığı bu çığırda kendisinden sonraki Osmanlı münevverleri ve hukuk adamları da faaliyet yürütmüşlerdir. Hukuk üzerine felsefi mülahazalarda bulunmak adeta bir gelenek haline getirilmiştir: Bu düşünce adamlarına göre insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi konusunun en mühim kaynağı ve temel dayanağı hukuktur. Beşeriyetin mümkün olan saadeti ancak bu bilgilerin hakkıyla cemiyetin fertleri arasında uygulanmasına bağlıdır. Adalet olmazsa medeniyet,

⁷¹ Işıktaç, İlk Hukuk Felsefesi Kitabı Olarak Münif Paşa'nın "Hikmet-i Hukuk"unun Analizi, s.14.

⁷² Münif Paşa, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, s.6-7.

⁷³ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Haz.: G. Doğan, s. 224.

⁷⁴ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Yay.:Sabit Efendi, s.4-28.

⁷⁵ Işıktaç, İlk Hukuk Felsefesi Kitabı Olarak Münif Paşa'nın "Hikmet-i Hukuk"unun Analizi, s.12.

⁷⁶ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Yay.:Sabit Efendi, s.4.

ilerleme, asayiş, can ve mal emniyeti bir vehim olur, bireyler arasında sadece kuvvetin eğmen olduğu bir vahşet durumu ortaya çıkar. Bu yüzden hukuk ilmi ile felsefe el ele vererek çeşitli bilimler arasındaki ilişkileri temel bir zeminde sistematize etmeye katkı sağlamalıdır. Zaten hukuk ilmi felsefenin özellikle de doğa hukuk ile felsefenin ilişkisi eski dönemlerden itibaren filozoflar tarafından kurulmuştur. Varlık probleminin ele alınmasından hemen sonra toplumların nasıl oluştuğu sorununu ele alan filozoflar devlet ve hükûmetlerin teşekkül biçimlerine ilişkin değişik teoriler meydana getirmişlerdir.⁷⁷

Bu geleneğin bir bakıma devamı olan Münif Efendi Hikmet-i Hukuk kitabında, insanı ‘insan olmak bakımından’ ele alıp incelemektedir. Bu eserindeki felsefi yaklaşımı insanın özünü araştırmaya yönelik olduğundan sanki Antropolojik bir yaklaşım göstermektedir. Ona göre insan salt Doğa Bilimlerinin genellemeler ile açıklanamaz. Mutlaka doğa bilimlerinden farklı bir yöntemle hareket etmesi gereken Tinsel Bilimlerin (geistes Wissenschaften) kavram ve yaklaşımları da dikkate alınmalıdır.⁷⁸

Hukuk felsefesi (Philosophie du droit/Hikmet-i Hukuk) hukuk üzerine yapılan bir düşünce faaliyeti olduğundan “hukuk”un esasından yani üzerine bina edildiği meselelerden bahseder bir bilimdir. Her şeyin bir zahiri durumu bir de batini hali vardır. Bunun gibi “hukuk bilimi”nin de bir zahiri ve batını vardır. Hukukun zahiri durumunu yasalar ile yasaların kuvvetinde olan örf ve adetler, teamüller; batini tarafı ise bu yasaların illetlerini ve sebeplerini açıklayan hukuk felsefesidir.⁷⁹

Münif paşa'ya göre hukuk ile hukuk felsefesi iki ayrı disiplin olmasına karşın ikisi arasında zorunlu bir ilişki vardır.⁸⁰ Hukuk bireyler arası ilişkileri düzenleyen bir bilimdir. Hukuk felsefesi ise işte bu bir fenomen olarak “hukuk”u inceleme konusunu edinerek onu topyekûn ele aldığı gibi temel problemlerini ve konularını da felsefenin metoduyla inceleyen bir bilgi dalıdır. Bununla birlikte Münif Paşa bir bakıma şartlara bağlı olarak “hukuk Felsefesi”ne “doğal hukuk” denilebileceğini kabul eder. Çünkü ona göre hukuk, insan ile birlikte meydana gelen bir fenomen olduğu için doğa hukuk ile köken bakımından benzeşmektedir. Diğer bir deyişle hukuk felsefesi ve doğa hukuk insandan kaynaklanan iki bilgi dalıdır.⁸¹

Münif Paşa bu ayırımı yaparak mer’i bir pozitif hukukun arka planında bir doğa hukuk telakkisi bulunduğunu düşüncesine dikkat çekmek ister gibidir. Ama ne var ki Münif Paşa hukuk felsefesi ile doğa hukuk görüşünü özdeş görme eğiliminde olduğundan konuya ilişkin olarak “bu bilime diğer bir deyişle ‘doğal hukuk’ deniliyor. Çünkü bu hukuk insan doğasında ve yaratılışında mevcut olan

⁷⁷ Babanzade İsmail Hakkı, Hukuk-u Esasiye, Yayınlayan: A.Halid, Müşterek-ul Menfaa Osmanlı Matbaası, Konstantiniye, 1329, s.3-4.

⁷⁸ Duran, A.g.e., s. 834.

⁷⁹ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, s.4-5

⁸⁰ Münif Paşa, (1301). Telhîs-i Hikmet-i Hukûk. Mahmud Esad Efendi (Haz.). İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne Matbaası, s.6

⁸¹ Münif Paşa (1302). Hikmet-i Hukuk. Sabit Efendi (Haz.). İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne Matbaası, s.24-25

şeylerdir. Yani bunun illetlerini ve sebeplerini dış dünyada görmemişlerdir...”⁸² demektedir. Kısacası Münif Paşa doğal hukuk felsefesiyle İslâm düşünce geleneği arasında (Allah’ın vicdanlara tesir ettiğini kabul ederek) eklektik bir yöntem sergilemektedir.⁸³

Bu hukuk hangi zaman ve mekânda olursa olsun insan ile beraber ortaya çıkar, yaşamı boyunca insandan ayrılmaz. Hatta bazı filozoflara göre ölümünden sonra da kalır. Buna kanıt olarak ise insanın ölümünden sonra bile uyulması gereken (hayratları, vasiyeti, namus) hukukî zorunlulukları gösterir.

Ona göre hukukun var olma hikmeti değişmez, zaman ve mekâna kesinlikle taalluku yoktur. Çünkü insan doğasında mevcuttur. Gerçi halk arasında nitelikleri ve şekilce farklar var ise de hepsinin insan olmaklığı bakımından hak ve görevleri aynı olmasının yanı sıra her nerede insan varsa orada ortak bir insan doğası ve ona bağlı olarak hukuk ve vazifeler vardır.⁸⁴ Dolayısıyla Münif Paşa insanın doğasını tasvir ederek bu insan doğasından kaynaklanan haklara işaret etmek ister. Söz konusu hukuk olduğunda, insan denilen varlık belli başlı temel haklar açısından incelenmelidir. Hak teriminin delâlet ettiği mânâ ve içerik, zihindeki a priori kavramlar (idees rationelles) türündendir. A posteriori kavramlarda olduğu gibi sonradan tecrübe ile elde edilmiş kavramlar cinsinden değildir.⁸⁵ Ama bununla birlikte o bilginin kaynağı noktasında pure rasyonalist değildir. Aksine o bilginin doğuşu ve elde edilmesi konusunda hem deney hem de akla eşit oranda imkân tanıdığı için empirik-rasyonalist bir yaklaşım içindedir.⁸⁶ Bu yaklaşımına paralel olarak gözlem ve deneyden doğan empirik bilgi temelli pozitif bilimlere insan aklı için mümkün (kontenjans) beşeriyeti terakkisi için zaruri (necessite) görmektedir diyebiliriz. Ama ne var ki hem dinî eğitimin cari olduğu bir sosyal muhitte yetişen biri olarak hak, adalet ve eşitlik gibi kavramları doğadan (natura) türetemeyeceğinin de farkında gibidir. Çünkü bu tür insanî üst-değer normlarını doğadaki içgüdümlü yaşamdan çıkaramayacağımızın idrakindedir. Kültür, doğada a priori mevcut olmayan ancak insan aklının daha sonradan doğada verili olanlar üzerinde insan aklının işlemesi sonucunda ortaya konulan, üretilen bir yapıp-etmeler ve değerler manzumesidir. Bu yüzden doğada, yaşama hakkına hürmete, hürriyet ve adalet ilkelerine rastlamayız. Bunlar insan aklının sonradan ürettiği, yarattığı değerlerdir (value).

Münif Paşa bu kavramları; hakikat, iyilik, güzellik, hak/adalet kavramı ve düşüncesi, kavramları ve düşünceleri olarak doğuştan insan doğasında (aklında) meknuz olduğunu kabul eder. Ona göre bu fikirler insan aklında bilkuvve mevcut olmakla birlikte kuvveden fiile geçmesi, aktive olması ise ancak eğitim yoluyla realize edilmesi şartına bağlıdır.⁸⁷ O, insandaki bireysel değişimi uzun zaman

⁸² Münif Paşa, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, s.7

⁸³ A. Yaman, B. Karakuş, B. (2021). Osmanlının Son Döneminde Bir Hukuk Mecrası: Ravza-i Hukuk. İstanbul Hukuk Mecmuası, 79(3), 2021, s. 1014-1015

⁸⁴ Münif Paşa, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, s.7-8.

⁸⁵ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, s. 4-5.

⁸⁶ A.g.e., s. 5.

⁸⁷ A.g.e., s. 24-25.

isteyen eğitime bağlama eğilimi, sosyal değişimler içinde geçerlidir. Bireysel ve sosyal değişimlerin sağlıklı ve uzun ömürlü olması evolutionniste süreçler takip etmekle sağlıklı sonuçlar verebilir.⁸⁸

Münif Paşa'ya göre hukuk felsefesinin kaynağı ve doğuşu genel olarak insan nev'inin üzerinde ittifak ettiği şeyler yani selim akıl sahiplerinin ortak ve umumi inançlarıdır. Metot ve mevcut yasalara kesinlikle taalluku olmayan bir takım hakkaniyet ilkeleri vardır ki o yöntem ve yasalara ve halin gereğine göre o usul ve yasaların ıslahlarına temel olması gerekir. Yani insanlar arasında mevcut olan yasa, örf ve adetler büsbütün ilga ve kalksa bile yine geçerli olacak bir takım hakkaniyet ilkeleri vardır ki, yasaların vaz' ve ıslahında onların esas kabul edilmesi lazımdır. İşte onlar hukuk felsefesinin ve diğer bir deyimle hukuk felsefesinin kaynağı onlardır.⁸⁹ Münif Paşa aklı, çeşitli istidatların idarecisi, yönlendiricisi kabul eder. Bir bakıma insanî istidatlar, aklın yönetiminde kabiliyetlere dönüşürler. Akıl, en sıradan halinde bile yani en doğal derecesinde iken nesne ve olguların görüngülerini (zahirini) algılamayı temin eder. Daha üst düzeyde nesne ve olguların hakiki durumlarını, sebeplerini, faydalarını anlayabilir. Zihin-dışı sferde düzenliliği, nedenselliği ve olaylar arasındaki bağlantıları kavrayabilir.⁹⁰ Çünkü insan aklı, her şeyin sonucunu, gereklerini ve nihai gayesini bilmek isteyen bir yapıdadır.⁹¹

Hukuk felsefesinin tarihçesine gelince o, Yunan filozoflarının döneminde başlamıştır. Yunan filozofları başlangıçta madde üzerinde araştırmalara girişmişler ancak daha sonra tinsel konulara yönelmişlerdir. İşte bu bilimde bu sırada tedvin olunmuştur.⁹²

Bu bağlamda Platon ve Aristo'ya göre adalet, siyasete ilişkin fikirler insan doğasında mevcut olduğunu ve bu fikirlerin insan doğasıyla münasebeti bulunduğunu ve bu düşünceler insanın yaratılışındaki amaçlardan biri olduğunu kabul etmişlerdir.⁹³ Ona göre Yunanlılar bu münasebeti ve mutabakatı idrak ile hukuk felsefesini tedvin etmişler ve daha sonra eski Romalılar genişletmişlerdir. Orta çağda kısmen örtük kalsa da bu bilime 300 seneden beri Avrupa'da (1885 yılı itibariyle) ilgi artmıştır.⁹⁴

Hukuk felsefesinin amaç ve faydasına gelince insanlar arasında mevcut ve mer'i hukukun öncelikle aklın ilkelerine uygun olup olmadığını tetkik edip anlamak ve ikincil olarak yeni yasa vaz'ında akla uygun olmasıdır. Hukuk felsefesi, felsefenin bir dalı ve şubesidir. Felsefe her şeyin illet ve gayesini anlamak istediği gibi hukuk felsefesi de mevcut yasaların üzerine kurulduğu ilkeleri anlama çabasıdır.⁹⁵

⁸⁸ Ülken, A.g.e., s. 68.

⁸⁹ A.g.e., s.7-8.

⁹⁰ A.g.e., s.44.

⁹¹ Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, s. 11

⁹² A.g.e., s.8.

⁹³ A.g.e., s.7-8.

⁹⁴ A.g.e., s.10.

⁹⁵ A.g.e.,s.10-11.

Nasıl ki felsefe insan aklının gücü nispetinde eşya ve hadiselerin ilk nedenlerini, sebepleri ve gerçekliğini araştırır. Hukuk felsefesi de felsefenin bir dalı olması bakımından insanın maksadını hasıl ve meşru arzularını yerine getirmeyi amaçlar. Çünkü İnsan da öyle bir hasse vardır ki, insan bir şeyin sebep ve hikmetini biliyorsa memnun olur, bilmezse müteessir olur. Aynı şekilde hukuk felsefesi de insani bir arzu olarak adalet ve hakkaniyet konularında metot temel prensipler olan genel geçer ilkeleri bilme arzusunu tatmin eder. Ayrıca bir faydası da pratik yaşamda yeni yasalar oluşturulurken kendini gösterir. Kısacası hukuk felsefesi yasaların ilk usulünü ortaya koyarak kendini gösterdiği gibi v'az olunmuş hukukun hangi sebeplere dayandığını, nedenlerini, birlik prensibini ortaya koyar ki bu da kanun koyucuyu keyfilikten uzak tutacaktır.⁹⁶ Bu noktada Münif Paşa değişen insan ihtiyaçlarının hukukun şekillenmesinde temel bir işlev gördüğünü ve kanunların doğruluğunun ölçütü olarak insanın meşru ihtiyaçları olduğu görüşünü ileri sürer.⁹⁷

Münif Paşa hukuk kavramının dilimizde hak kelimesinin çoğul biçimi olarak kullanıldığını ama Fransızca'da hak kavramının karşılığı olarak 'Droit' olarak kullanıldığını belirterek hak'tan maksadın ne olduğunu, hak denilen şeyin doğal mı yoksa vaz'i mi olduğunu açıklamaya çalışarak "hak denilen şey hakkında vicdanımızı istintak edersek anlarız ki, hak lafzının delalet ettiği mana makulat kabilinden olma efkardandır"⁹⁸ demektedir. Günümüz Türkçesi ile bunun anlamı şudur: hak dediğimiz şey akla yatkın ve uygun olan ve akıl ile anlaşılabilir olan fikirler, yani Idees rationnelles'dendir. Sonradan tecrübe ile elde edilen fikirlerden değildir. Hak fikri doğal olarak insanın vicdan (Conscience) ve bilincine doğar, ancak bunun daha sonra öğrenme ve bilgiyle olgunlaşması gerekir. Tecrübeyle değil doğuştan olan bu fikirler dört tanedir. Bunlar hakikat ve doğruluk idesi (Idee du vrai), İyilik fikri (Idee du bien), güzellik ideesi (Idee du beau) ve hak idesi (Idee du juste) olup zıtlıklarıyla birlikte insan aklında potansiyel halde bulunurlar. Bunlar birbirinden büsbütün ayrı şeyler değil dir. Aralarında birçok irtibat ve münasebet bulunmaktadır. Ancak vaktinde geliştirilmez ise bilkuvve halde gizli kalmaya mahkumdurlar. Oysa bu ideeler insan aklının ayrılmaz nitelikleri ve ilk unsurları olup bunlar olmazsa diğer canlılara bir üstünlüğü kalmaz. Ayrıca insanı idare eden davranışlarına yön vermektedir.⁹⁹

İşte hukukun ne olduğunu bilmek için insanın bu doğasını kavramak gerekir. Çünkü hukukun kaynağı insan doğasıdır. Bu durumda insan doğası (La natura de l'homme) ne olduğunu araştırmak gerekir. Bunu ortaya koyabilmek için bedensel, ruhsal ve akılsal olarak diğer canlılardan ayrılan insanı diğer canlılarla karşılaştırmak gereklidir. İnsan duyuları ve kuvvelerinin yetkinliği sayesinde varlıkların en eşrefi ve seçkinidir. Bir bakıma insan diğer tüm canlıların bir neticesi,

⁹⁶ A.g.e., s.11-13.

⁹⁷ A.g.e., s.14.

⁹⁸ A.g.e., s.23-24.

⁹⁹ A.g.e., s.24-25.

varlığın da özeti gibidir. İnsanın ruhsal açıdan üstünlüğüne gelince insanın varlık içindeki önemi eşyanın hakikatini kavrayabilecek yegane canlı oluşudur.¹⁰⁰

Çeşitli uluslar arasında birçok yasalar vardır. Genellikle bunlar bir diğerinden farklı olup bir birlik yönü yoktur. Ve ihtimal ki bazıları da hakkaniyet üzere oluşturulmuş değildir. Hukuk felsefesinde habersiz olan kimseler bunları görünce şaşar kalır. Örneğin Hindistan'da başka, Çin'de başka Avrupa'da başka olduğunu görünce bizde başka türlü yapsak olabilir sanır, fakat hukuk felsefesi bir ölçüdür ki, bu yasaları ve bunların içerdiği yargıları tetkikten geçirir, hangisi iyi hangisi fena olduğunu meydana çıkarır, bunların arasındaki birlik noktasını bulur. Tıpkı arkeoloji de olduğu gibi. Bu bilime vakıf olmayanın eline birkaç parça maden verilse ne olduklarını bilip, değerlerini takdir edemez ancak bu bilime vakıf olan kişi gördüğü gibi derhal anlar ve takdir eder. Özetle hukuk felsefesi bir ölçü ve mikyastır ki mevcut yasaların ve sıhhat veya sıhatsızlığını ve mükemmeliyet derecesi onunla ölçülendirilir ve takdir edilir.¹⁰¹

Münif Paşa'ya göre hukuk felsefesinin yararı hem manevi hem yargısaldır hem de siyasidir. Manevidir ki, çünkü insanın meşru arzularını tatmin eder. Yargısaldır, çünkü adaletin icrasına yarar, yargı işlerinin yolunda yürümesini sağlar. Siyasidir, çünkü siyasete ilişkin işlerde bütüncül etkisi vardır. Bu bilimin öğretilmesinde insan gönlünde uyku halinde bulunan adalet duygusunu uyandırır. Ve adaletin ne olduğunu insana bildirir ve ona muhabbet ettirir. Ama bu bilimden habersiz olunursa zulüm nedir, adalet nedir bilmeyenler adaleti sevmek nasıl olduğunu ve zulümden nefret ne yönde olacağını bilemezler. Adaleti bilen her fedakarlığı deruhde ederek adaleti yerine getirir. Bu bilim yukarıdaki duyguları uyandırdıktan sonra adalet ve hakkaniyet ilkelerinin icra ve muhafaza olunması arzusunı getirir.¹⁰²

İşte adaletin manevi duyguları her bir yargı (sugement) aklın bir karar vermekten ibarettir. Özellikle hukuka ilişkin yargılarda akıl için en doğru bir rehberdir. İşte her bir insan ve özellikle yargıçlar ve yasa koyucular bu hislerden yararlanmak gereklidir. Yani öncelikle genelde her birey için gereklidir. Çünkü her birey her ne kadar yasa koymayacak ve uygulamayacak ise de mademki toplum içinde yaşıyor hukuk felsefesini bildiği zaman halde kalbi tatmin olur, doğru ve yanlışını anlayıp, bilir. Dolayısıyla her birey bütün hükümlerini bu hisler üzerine bina ve bu hislerden yararlanmalıdır.¹⁰³

Hukuk felsefesi, vaz edilmiş yasalar ile bu yasalara ilişkin şeylerdeki yargılarımızı yani düşüncelerimizi aydınlatır. Ve bunlarda noksanımız var ise tamamlar. Gerçekten de yasalarla meşgul olanlar tatbik ve icra ettikleri yasaların sebep ve hikmetlerini bilmeyerek onlar da bazı mertebe ve mahareti kesp ederler.

¹⁰⁰ A.g.e., s.28-32.

¹⁰¹ A.g.e., s.14.

¹⁰² A.g.e., s.15.

¹⁰³ A.g.e., s.16.

Ancak bu bilgi ve maharet hafıza gücü sayesinde olabilir. Yoksa o gibi adamlar bildikleri şeyleri nedenlerini ve sebepleri bilmezler. Bu da bir yere kadardır.¹⁰⁴

Ona göre yürürlükteki yasaların ve yasalara uygun verilecek yargıların sebeplerini ve illetlerini, hüküm ve hakikatlerini bilecek kadar hukuk felsefesinde bilgisini genişleten veya bildiği bir meselede genel değerlendirmelere yükselemeyenler yasa koyucu (jurisconsulte) olamazlar. Bunun için yasaların hüküm ve illetlerini bilmek zorunludur. Özetle hukuk felsefesi öz, yasalar kabuktur.¹⁰⁵

Hukuk felsefesi yasaları tefsirde (hukuk tarihi gibi) bir kaynaktır. Yasaların tefsirinde birkaç şeye dikkat edilmelidir. Örneğin yasaların tarihini de müracaat olunur. Yani yasanın uygulamalarında ne zaman ve ne maksada dayandığı ve v'az olduğuna bakılarak tefsir olunur ve gerektiğinde eski haline bakılır. Ve hukuk felsefesi de bakılır başvurulur. Çünkü yasaların v'zından maksat toplumun yararı olduğundan tefsir olunacak yasa da o maksada uygun olarak v'az olunmuş varsayılarak hukuk felsefesine müracaat olunur. Gerçekten de bir şey yasa da bulunamaz ise ona benzer diğer bir şey bulunarak kıyas yoluyla hükmetmekte mümkündür. Ancak bu yasacıların işidir, hukuk felsefecileri yasanın v'azında maksat ve onun illet ve hikmeti ne ise onu araştırırlar kıyas ile hükmetmezler.¹⁰⁶ Bizce Münif Paşa'nın bu yaklaşımı İslam hukukunda çok bilinen içtihat konusundaki iki farklı yaklaşımdan 'kıyası yerine maslahat-ı mürsel'e yönteminden mülhem gibi gözükmektedir.

V'az olunmuş yasalar ne kadar mükemmel olursa olsun yine bazı noksanları olur, müphem yerleri bulunur, bazen yasa koyucunun hatırına gelmemiş ve sessiz kalmış olduğu yerler bulunur. Böyle bir durumda hâkim hukuk felsefesine müracaat eder. Eğer bu sessizlik yasa koyucu bilerek bazı cüz'i konularda kasten yapılmışsa bu maznun lehinde olarak değerlendirilir.¹⁰⁷ Şunu belirtmeliyiz ki, Münif Paşa'nın bu yaklaşımı yine İslam hukuk metodundan etkilenmişe benzemektedir. Ona göre hiçbir yargıç yasanın sarahat ile hükmettiği yerde 'ben bu yasanın v'az edilme hikmetini biliyorum diyerek' mer'i yasanın yerine kendini ikame edemez. Kısacası nerede yasa söylerse yargıç susmalıdır ve nerede yasa sukut etmişse yargıç söylemelidir. Buna karar verebilmek için yargıçlar hukuk felsefesini bilmek durumundadırlar.

Hukuk felsefesi iki kısımdır. Birinci kısım umumi diğeri ise hususidir. Genel bölümü; hukuk felsefesinin tarihini, çeşitli doktrinlerini, hukukun felsefeye ilişkin olan esaslarını, hukuk kaidelerinin belirlenmesini, hukuk ile adetler ve yasaların özelliklerini, hukukun konularından ve ilişkin olduğu şahısları, hukukun kaynak ve amaçları bakımından taksimini, hukukun ne zaman ve hangi şartlarda sakit olabileceğini, basit hukuk ile cüz'i hukuk arasındaki farkları, hukukun insan hayatı

¹⁰⁴ A.g.e., s.16-17.

¹⁰⁵ A.g.e., s.17.

¹⁰⁶ A.g.e., s.18.

¹⁰⁷ A.g.e., s.19.

ile ilgisini, hukukun problematiği ve kaynakları açısından tasnifini ele alıp incelemektedir.¹⁰⁸

Hukuk felsefesinin özel kısmı şu konulardan oluşmaktadır: insanın tüm hukukların amacı ve gayesi olduğundan, genel olarak insanın hukukundan, insanın temel niteliklerine ilişkin hukukundan, hak ve eşitlikten, özgürlükten, hak ve yardımlaşmadan, medenileşme ve ittifak hakkında, ruhsal ve bedensel yetilerin kullanılmasından, meşru müdafaadan, mülkten ve mülkün aslı, maksat ve gayesinden, mülkiyet hakkından ve buna ilişkin çeşitli doktrinlerinden, miras ve kaidelerinden, taahhütlerden ve türlerinden, mukaveleler ve türlerinden oluşmaktadır.¹⁰⁹

Münif Paşa'ya göre toplum organik bir şahsiyete benzer. Diğer bir ifadeyle toplum, kendini oluşturan bireyleri aşan ve onları kuşatan bir yapıdır. Kendi ifadesiyle toplum, bir “hey’et-i ictimâiyye” dir, fertlerin bir araya gelerek kendilerini aşan ve belirleyen bir strüktür olduğu kanaatinde dir.¹¹⁰ Bu nedenle bireyler, toplumu oluşturan unsurlar olmakla beraber, toplum bir kez teşekkül ettiğinde, artık bireylerin özellikleri aşan onları belirleyen bir ontolojik gerçekliğe dönüşür.¹¹¹ Onun bu yaklaşımı bilindiği üzere Hobbes, Durkheim başta olmak tüm sosyolojist toplum felsefelerinin ortak yaklaşımı olması bakımından Batı dünyasında bilinen bir nazariye olmasına mukabil o günkü Türkiye Toplum ve günün hukukçu münevverlerince kabul gören (İbn-i Haldun ve onun felsefesini yakından bilen Ahmet Cevdet Paşa ve emsali hukukçuları hariç tutarsak) bir anlayış olmadığını söyleyebiliriz. Toplumsal strüktürü, bireylerden bağımsız ve onları aşan (transandant veya doğru bir deyimle holistik) bir realite olduğuna göre bu yapının bireylere a priori normlar dayatmasının makul görüleceği kuşkusuzdur. Ama ne var ki tam da bu nedenle hukuksal normlar konusunda bir tür a priorizm içinde olan yaklaşımların ortak karakteri, devletin hukuksal sistematığının değiştirmek suretiyle o toplumun gelişmişlik düzeyinin de geliştirilebileceği hususunda müttelik gözükmemektedirler. Bu yüzden doğal olarak Münif Paşa, “görenek belâsı” dediği toplumsal alışkanlıkların toplumu geri bırakan deterministik yönüne dikkat çekerek hukuksal norm sistemini, değişmez görenek kategorisinde görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sonuçta o yasaların günün şartlarına göre güncellenmesi gereğinden ve bunun için de mutlaka bir hukuk felsefesine ihtiyacın bulunduğunu ileri sürmektedir.¹¹²

Münif Paşa'ya göre yasaların rasyonel ve temel bir esasa dayanıp dayanmadığı ancak “doğal hukuk araştırmaları” ile aydınlığa kavuşabilir. Bu bakımdan doğal hukuk, pozitif hukukun kaynağındaki prensipleri oluşturmaktadır diyebiliriz Hukuk felsefesi olmasaydı sanki yasalar rastgele oluşturulmuş “yargılar/hükümler” gibi gözükebilirdi. Oysa kanunların var oluş sebepleri ve gayesi, yasa-

¹⁰⁸ Münif Paşa, Telhis-i Hikmet-i Hukuk, s.53-60.

¹⁰⁹ A.g.e., s.60-61.

¹¹⁰ Işıқтаç, İlk Hukuk Felsefesi Kitabı Olarak Münif Paşa'nın “Hikmet-i Hukuk”unun Analizi, s.11.

¹¹¹ İsmail Doğan, A.g.e., s. 9-10.

¹¹² Münif Paşa, Hikmet-i Hukuk, Haz.: Sabit Efendi, İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1302,s.17-18.

koyucu değişse bile, değişmez. Bu nedenle yasaların yeniden hazırlanması ve uygulanmasındaki temel ilkeleri bize doğal hukukun açıklaması gerekir.

Kısacası toplumun ihtiyacına ve dolayısıyla insanların doğasına en uygun yasaların neler olduğunu bize ancak hukuk felsefesi çalışmaları gösterebilir. Bu nedenle yasaların analiz edilerek değerlendirilebilmesi için “doğal hukuk” bilinmek zorundadır.¹¹³ Ona göre toplumsal yasalar değişmez değildir zaman içinde insanların ihtiyaçları değiştiğinden bunlara ilişkin yasaların da değişmesi kaçınılmazdır. Bu yüzden yeniden yasama faaliyetleri yapılırken doğal hukukun ölçütlerine müracaat edilmesi kaçınılmazdır.

Doğal Hukuk ve felsefesi, Pozitif hukukun teşekkülü sürecinde ve bu hukukun mer’iyette (yürürlüğe) iken karşılaştığı sorunların çözümlemeye olumlu ve vazgeçilmez bir işleve sahiptir. Bir sosyal organizasyonda (devlet) yürürlüğe konulacak hukuk mevzuatının (pozitif hukukun) teşekkülü vetiresinde adeta kurucu üst ilkeler meyanında, doğal hukuk telakkileri ve nosyonları asli rolü oynamaktadır. Bu bağlamda biliyoruz ki Kutadgu Bilig’de devlet, yurttaşlık, kanun, görevliler, yönetim, ordu, saray örgütü ve toplum tabakalara hakkında geniş ve gnostik bilgiler verilmektedir.¹¹⁴ Yukarıda doğal hukuku insan doğasından akıl, vicdan veya evrensel ahlaktan hareketle oluşturulan hukuk olarak tanımladığımızdan buna bağlı Kutadgu Bilig’de yer alan insan felsefesinden ve insan varlığının mahiyetine ilişkin kavram ve tanımlardan hareketle çok rahat biçimde Yusuf Has Hacıp’in doğal hukuk anlayışını çıkarmamız mümkündür. Çünkü her bilgi, mutlaka bir var olanın bilgisi olduğundan bir felsefeci felsefenin imkan ve yöntemleriyle çok rahat bir biçimde varlığa ilişkin ontolojiden, insan antropolojisini, ondan da etik ve değerler felsefesini tutarlı olarak türetebilir. Bir filozofun sınırları çizilmiş kendi içinden tutarlı bir siyaset öğretisi varsa ondan tutarlı olarak insan ve hukuk felsefesini istinbat etmek mümkündür. Bu nedenle, Kutadgu Bilig felsefecilere önemli bir imkan sunmaktadır: İnsan ve doğası.

Aynı şekilde biraz önce pozitif hukuku insanlar tarafından (devlet veya toplumca yazılmış, mer’i kılınan) uzlaşım temelli “toplumsal sözleşmeye” dayalı yazılı hukuk diye tarif ettiğimizden bu tanımlamanın ışığında Kutadgu Bilig’in ideal bir pozitif hukuk teorisi (doğal hukuk öğretisi kısmen örtük de olsa) sunmaya daha açıktır.

Kutadgu Bilig’de yer aldığı biçimiyle devlet ve hükümetin başında “ilig” unvanını taşıyan bir yönetici vardır bu yönetici adeta Vacib-ul Vücut’tan emanasyon (feyezan) yoluyla sudur etmiş ve Yalavaç’ta dan sonra ve ondan kut almış bir mertebeye bulunur ki bu konumdaki yönetici erk ve pozisyonun dolayımı olarak doğa-üstü bir kaynaktan almaktadır. Diğer bir deyişle insanlar yöneticisini demokratik bir seçimle belirlememektedir. Bu konumdaki Hakan veya Yönetici, halkına hizmet etmek için yetkiyi halkından değil bu kaynaktan aldığı için çift yönlü bir sorumluluk içindedir. Bir taraftan Tanrının koyduğu ahlak ve hukuk ilkelerine karşı diğer taraftan da halkına karşı mesuliyet içindedir. Yönetme

¹¹³ Münif Paşa, s.13-14.

¹¹⁴ A. Dilaçar, Kutadgu Bilig İncelemesi, A.K.D ve T.Y.Kurumu YDK Yay., Ankara, 1988, s.148

erki veya iktidarının kaynağı (karar alma ve icraya koyma gücünü) bir divine right (Tanrısal hak) dir. Devleti şahsında temsil eden İlig ile yurttaş arasında ise yazılı olmayan bir temel hukuk bulunmakta ve bu zemin üzerinde de yasalar (törü) mevcuttur.¹¹⁵ Yusuf Has Hacıp, sadece toplumda yasaların varlığını yeterli bulmaz, evet yasalar gereklidir ancak onların yeterli olabilmesi için bu yasaların hakkaniyet ölçüsüne (köni) uygun olması gerekmektedir. Köni yani hakkaniyet (equity) kavram ise adalette ölçülük kavramına denk düşmektedir ve adalet kavramından kısmen farklıdır. Adalet, bir devletin pozitif hukuka göre yani mevcut yasaya göre doğruyu, yanlıştan ve suçtan ayırması ve buna göre hükmetmesidir. Bu bakımdan adalet, yazılı yargı ve esaslara göre hükmetmektir. Hakkaniyet yani “köni” ise iyiyi, kötüden; doğruyu, yanlıştan ve suçtan ayırması için insanların doğasına akıl ve vicdanına tanrının koyduğu hakkaniyet hissidir. Bu vicdani his, insan doğasında mündemiçtir yani içkin olarak bulunur. Yusuf Has Hacıp, köni ile adaleti değil, hakkaniyet ilkesini kastetmektedir. Öz bir ifadeyle ona göre devletin mutlaka yasaları olmalı (törü) dır, ancak bu yasaların temel karakteri ise temel ahlak duygusuna yani insan doğasında bulunan ahlak duygusuna (iyi, doğru ve güzeli keşfettiren farkındalık bilincine) dayanması gerekir. Bu açıdan o, hukukun temeline temel insan doğasını ve insan olmaktan kaynaklanan haklar prensibini koymaktadır (grundrecht) diyebiliriz.¹¹⁶

Bu gerekçelerden ötürü diyebiliriz ki tebliğimizin başlığında yer alan Münif Paşa, doğal hukuk felsefesine verdiği önem bakımından Türk Dünyasında bir ilk değildir. Onun farklı yönü Batı Felsefesi ışığında bu kavrama dikkat çekmesi ve telif çalışması yapmasıdır. Eğer kendi kültür ve irfan dünyamızda bu yeni anlayışın temellerine inme fırsatı bulabilseydi bu tespitleriyle rahatlıkla yapacak vasıflara sahiptir. Onun ehemmiyetine dikkat çektiği bize özgü doğal hukuk anlayışımızın köklerine Kutadgu Bilig’de A.Dilaçar ın yorumları üzerinden ulaşabildiğimiz gibi Merhum Rahmeti Arat’ın çalışmasından hareketle vasıl olabilmekteyiz.

Yusuf Has Hacıp, “köni törü” kavramını “hakkaniyet ölçütü” olduğunu ve insan aklında mündemiç bulunduğunu ve bu kavramın adaletin ikamesi için şart olduğunu Kutadgu Bilig’in 819-820 dizelerinde dile getirmektedir.¹¹⁷ Adalet, pozitif hukukun adalet ilkesini göre hükmetmek iken hakkaniyet ise adaleti yerine getirirken ifrat ve tefrit uzak durarak adaletin, insan aklına ve insanlık doğasına uygun davranılarak yerine getirilmesidir.¹¹⁸

Hakkaniyet ile saadet kavramları arasında da yakın bir ilişki vardır. İnsanlar hakkaniyet duygularının rencide edildiği sosyal ortamlarda fikren ve ruhen eza duyarlar ve bedbaht olurlar. Özetle hakkaniyet, adaletin ikametinde insan aklının ifrat ve tefritten uzak ve ölçülü olması demek olduğu kadar ruhani mutluluğunun da ön şartıdır. Bu bakımdan Yusuf Has Hacıp’in adalet/hakkaniyet ile saadet arasında zorunlu bir korelasyon gördüğünü Kutadgu Bilig’in 3462 dizesinde de

¹¹⁵ A.g.e., s.149

¹¹⁶ A.g.e., s.149-150

¹¹⁷ A.g.e., s.221

¹¹⁸ Yusuf has Hacıp Kutadgu Bilig, Çev.: Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., İstanbul, 2008, s.221

görebilmekteyiz.¹¹⁹ İnsan hayatı bedeni açıdan bu dünya ile sınırlı olsa da ruhun müstakil bir cevher/öz olduğunu kabul Müslüman inancı insan hayatını bu dünya tahdid etmemektedir. Bu nedenle Yusuf Has Hacı de mutluluğu sadece dünyadaki mutluluktan ibaret görmediğini Kutadgu Bilig'in 3351-52 dizelerinde açıkça belirtmektedir. İnsan ruhu ölümsüzlük için yaratıldığından hiçbir insan bu dünyada ölümlü olduğunu sensual olarak duyumsamaz ve algılamaz. İnsana kendisinin ölümlü olduğunu bildiren tarafı gözlemlere dayalı akıl yürütmeleridir, algılar ancak insan ölürken ölümü duyumsayabilir. Bu yüzden insan akli mutluluk ile ölümsüzlük arasında bağ kurduğu gibi ebedi mutluluk ile ebedi yaşam arasında bir ilişki kurar. Ve buna bağlı olarak da Kant'ın da belirttiği gibi "bir gün adaletin hakkaniyetle" gerçekleşeceğini ümit eder, ona bağlanır ve bununla mes'ut olur. Aynı şekilde Kutadgu Bilig müellifi de 3351 dizede öte-dünyayı adaletin tahakkuk edeceği yer olarak saadet yurdu kabul eder. Adil olmayan bir dünyada mutluluk ancak hedonizme indirgenmiş instiktif bir yaşam olacağı için insanlık ruhu bunu asla kabul edemez. Bu yüzden Yusuf Has Hacıb'in eudaimonizmi sadece bu dünya sınırlı değildir. Bu açıdan onun saadet konseptini Grek filozoflarının eudaimonizmine değil, Kant'ın mutluluk fikrine daha yakın görmek gerekir.

Kutadgu Bilig'in amacı, Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi alanındaki geleneklerini ve o devirdeki hukuki teşkilatını bir kitapta tespit ederek bu geleneklerin sonraki nesillere geçmesini sağlamak, diğer taraftan hanlara ve diğer devlet adamlarına bu gelenekleri açıklamak ve bu düşünceleri aşılaktır.¹²⁰ Ancak İslâm inancında Allah, nihai karar mercii ve emir ve yasa/yasak koyucudur. Tanrı, bu hakimiyet hakkını insan, evren ve öte-dünyayı yaratması ve mülkün gerçek sahibi olarak onlara bir natura belirlemesinden almaktadır.

Tüm bunlara karşın belirtmeliyim ki bilimsel ve felsefi etütlerde bazen anakronizm tetkik edilen metni veya filozofu bizi, bugünün kavramlarıyla ve anlayışıyla adeta özdeşleştirme noktasına getirebilir, bundan uzak kalma şartıyla birlikte unutmamalıyız ki günümüz bilimsel ve felsefi birikimleri temelleri geçmişteki beşeri bilginin doğal sonucudur. Bu itibarla mevcut ve aktüel felsefi ve hatta bilimsel bilgi, geçmişteki bu birikimden tamamen ayrı ve bağımsız değildir. Roma bir günde kurulmamıştır. Günümüz, geçmişteki unsurlar üzerine bina edilmiş sentezler olup geleceğin bilimsel dünyasının da malzemesi durumundadır.

Konumuz bağlamında Münif paşa sadece teorik düzeyde hukuk konularıyla değil, içinde yaşadığı çağın sorunlarına özellikle de Batı Kültürü üzerinden sosyal ve siyasal sorunları anlamaya çalışmıştır. Bu minvalde insan hakları, ilerleme, hürriyet, sosyalizm ve komünizm, anayasal monarşi, republik ve demokrasi konseptleri üzerinden toplumsal sorunlara karşı daima ilgili olmuştur.

Sonuç itibarıyla Münif Paşa'nın tefekkür dünyası ilerlemeci (progressiv), Liberal, civilisation ve modernist bir karakter taşımaktadır. Diğer taraftan da hem çağının hem de Osmanlı kültür dünyasının etkisi altında insanı en üst norm gören

¹¹⁹ A.g.e, s. 81

¹²⁰ Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İ.Ü. Yayınları No: 336, İsmail Akgün Matbaası, İst., 1947, s.148

nosyonundan hareketle insan hürriyetini savunduğunu görmekteyiz. Ona göre tüm beşerî gelişmelerin temelinde insan hür ve müstakil (autonomie) oluşu yatmaktadır. Diğer bir deyişle insan ancak fikirde ve eylemde özgür kılınırsa kendi bireysel ve sosyal inkişafını temin edebilir veya ancak ve ancak özgür insanın, her manada gelişmişliğinin bir anlam ve değeri olabilir. Münif Paşa için, özgürlük hukuka uygun olma şartıyla istediği davranabilmektir. Ancak bu, her ferdin, hukuka ve akla göre makbûl ve mümtaz olan hareketler şeklinde olmalıdır. Özgürlük hiçbir kimseye zararı olmayan harekette herkesin serbest olmasıdır. Eğer insanlar özgür olmaz ise onların şahsiyetleri gelişmez. Çünkü özgürlük her türlü ilerlemenin kaynağıdır, özgür bireylere özgürlük tanımayan toplumların ilerleme ihtimali bulunmamaktadır.¹²¹

İnsan, hürriyetinin yok edildiği bir vasatta ancak bir müteharrik cisimdir. Fikir hayatının tekamüle erdiği dönemlerde Münif Paşa, hürriyet, sanayi ve ilerleme meselelerini temellendirip, açıklarken Montesquieu ve John Stuart Mill felsefelerinden yararlanma cihetine gitmiştir.¹²²

Tanzimat döneminde kendisinin başkanlığı altında bir Tercüme Bürosunun oluşturulduğunu bilmekteyiz. Bu çalışmaları bize, Osmanlı'nın bu son döneminde dinî eğitim alanından farklı bir tarzda yüksek tahsil kurumlarında doğmuş olan Osmanlılık Düşüncesinin bir tür siyaset anlayışı olarak egemen kılınmaya başladığını göstermektedir.¹²³

Münif Paşa, Modernitenin temel dictumlarından olan “bilgi, kuvvettir” prensibine tüm kalbiyle bağlanmış olup toplumların ancak bilimsel yöntemlerle elde edilen empirik bilgi vasıtasıyla maddi medeniyet (teknoloji) yolunda gelişebileceğini ifade etmiştir. Böylece Münif Paşa 19.Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Cem‘iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyyedeki faaliyetleriyle Avrupa kıtasında gelişen Kültür ve teknolojisine ait bilgi ve bilimlerinin. Türkiye’ye transferinde etkili olmuş ve bu meyanda ilk popüler bilim dergisi olan Mecmûa-i Fünûn’un uzun zaman neşrini temin etmiştir.¹²⁴

Münif Paşa, Türkiye’de eğitimin çağın ihtiyaçlarına göre modernize edilmesi konusunda temel önceliği çağdaş eğitim felsefesini, eğitim ve öğretim metotlarını, öğretim müfredat ve programlarını bilen yetişmiş öğretmen kadrolarının yetiştirilmesine vermektedir. Diğer taraftan Münif Paşa Hayat Boyu Eğitim anlayışını toplumun tüm katmanlarına yayma idealine sahip olduğundan okul ve kitapların yanı sıra mecmua, gazete gibi yayınların yanı sıra kütüphane ve kıraathanelerin oluşturulmasına da öncülük etmiştir. Ayrıca özellikle kızların eğitimi konusunda Maarif Nazırı iken öncülük etmeye çalışmış ve İdadi adı verilen okulları 3 Mart 1880’de açmıştır.¹²⁵ Çünkü o yeni bir toplumun inşasından yanadır: Bu toplum yetişmiş insan nüfusunu arttırmaya çalışan, üreten, çalışan, savaş için

¹²¹ Münif Paşa, Telhîs-i Hikmet-i Hukuk, s. 110-111.

¹²² İsmail Doğan, A.g.e., s.10.

¹²³ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, YKY, İstanbul, 2012, s. 236.

¹²⁴ İsmail Doğan, A.g.e., s.10-11.

¹²⁵ A.g.e., s.11.

hazırlıklı olan, kendi kendine yeten, hayatını bilime göre düzenleyen, kendi öz haklarını bilen bireylerden oluşan bir toplum olup tüm bireyler okuma yazma bilmek durumundadır. Kısacası böyle bir toplum kitap ve dergilere sahip ve onlardan beslenme şuuruна sahip bir toplumdur.¹²⁶

Münif Paşa temelde duygu dünyası bakımından trajik bir insandır. Çünkü bir taraftan yenilik ve zorunlu değişim taraftarı olmasına mukabil diğer taraftan ise Osmanlı Devlet yapısını korumak istemektedir. Ancak her türlü farklı fikri tehdit olarak algılayan müesses ve muhafazakâr kurumların yeniliğin zaruri olduğunu düşünen Münif Paşa'ya her türlü engeli çıkaracağı açıktır. Özellikle Cemaleddin Afganî'nin Darülfünun açılışı münasebetiyle verdiği konferans nedeniyle Münif Paşa ve arkadaşları sorumlu tutularak şiddetle eleştirilmiştir.¹²⁷ Oysa yeni kurulan bu Darülfünunda umumi dersleri verilmeye başlanmıştı. Doğa bilimlerine ilişkin dersler okutmak üzere bir açık kürsü kurulmuştur. Burada birtakım deneyler yapılması da planlanmış, özellikle buradaki derslere ilişkin doğal dil üzerinden bilimsel terminoloji hazırlanmak suretiyle halk arasında da yeni fikirlerin yayılması ve sanatların ilerlemesini temin edilmesi düşünülmüştür. Bu uğurda yani yeni bilimleri okutmak ve öğretmek için devlet büyük masraflara katlanmıştır. Tüm bu çalışmaların mihrinde Münif Paşa bulunmaktadır.¹²⁸ Çünkü o, içinde kendi öz kimliğini bulduğu sosyal kültür mirasını da korumak isterken mensubu olduğu uygarlığı, devletini de sevmektedir. Bunu Münif Paşa'nın Rüştü Paşa'ya yazdığı bir raporundan anlamak mümkündür: Bu resmi raporunda Osmanlı İmparatorluğu'nun İran, Afganistan, Zengibar, Cava ve Hindistan gibi mühim Müslüman nüfusun yaşadığı yerlerde daha aktif bir dış politika uygulaması gerektiği görüşünü dile getirmektedir. İmparatorluğun pasif duruşunun Avrupa ülkelerine avantaj sağladığını ve bu nedenle bu topraklarda daha aktif bir misyon üstlenmesi gereğini savunmaktadır. Ayrıca devlet politikalarının belirlendiği merkezî karar alma yeri olan "Babialî"ye, İran ve Yunanistan ile yakın ilişkiler sürdürmenin stratejik değerini belirtiyor.¹²⁹ Münif Paşa'nın Büyükelçi sıfatıyla hükumete ve devrin Sadrazamlarına vazifesi icabı yazmak durumunda olduğu (Müjgan Cumhur örneğinde olduğu gibi) birçok layihanın ve raporların gün yüzüne çıkarılmasıyla dönemin devletlerarası ilişkilerinin daha bariz olarak anlaşılıp ortaya çıkacağını ümit etmekteyiz.¹³⁰ Münif Paşa, hayatının sonuna doğru kişilik özellikleri nedeniyle ve içinde yaşadığı sosyo-politik şartların, kalbindeki niyet ve düşüncelerini sosyal hayatta gerçekleştirmeye imkan vermemesi yüzünden ömrünün sonuna doğru onda entelektüel buhranlar olarak kendisini göstermiştir.¹³¹

¹²⁶ Mecmua-i Fünûn, S: 14, s. 74-76.

¹²⁷ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, YKY, İstanbul, 2012, s. 240.

¹²⁸ Ülken, A.g.e., s. 69.

¹²⁹ Tanya Elal Lawrence, An Ottoman mission to Tehran: Mehmed Tahir Münif Paşa's second ambassadorship to Tehran and the remaking of Perso-Ottoman relations (1876-1897), British Journal of Middle Eastern Studies, 2024, VOL. 51, NO. 1, 40-56, s.48.

¹³⁰ Müjgan Cumhur, Münif Paşa Lâyihası ve Değerlendirilmesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, DTCF, Ankara, 1964, C: 2, Sayı: 2, s. 221-222.

¹³¹ Duran, A.g.e., s.816.

Başlıca Eserleri :

1. Dâsitân-ı Âl-i Osmân (İstanbul, Mihran Matbaası, 1299)
2. Hikmet-i Hukûk (İstanbul, Tozluyan Matbaası, 1302)
3. Telhîs-i Hikmet-i Hukûk (İstanbul, Sanayi-i Şahane Matbaası, 1301)
4. Medhal-i İlm-i Hukûk (İstanbul 1299)
5. “Târîh-i Hükemâ-i Yûnân” (Mecmûa-i Fünûn, 1280-1284)
6. Terkib-i bend (İstanbul 1311)
7. Muhâverât-ı Hikemiyye (İstanbul, Ceridehane Matbaası, 1276)
8. İlm-i Servet (Ekonomi Politik hakkında)

Not: Münif Paşa'nın isimleri bilinen ancak basılmamış 21 adet eseri daha bulunmaktadır.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ УЧИНЧИ РЕНЕССАНС УЧУН АҲАМИЯТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629459>

Анвар ҚОДИРОВ
Алфраганус университети профессори

КИРИШ

Янги Ўзбекистонни барпо этиш, тарихий тараққиётимизда бугунги демократик янгиланишлар учун пойдевор вазифасини бажарувчи Биринчи ва Иккинчи Уйғониш даврларидан Учинчи Уйғониш даврига ўтиш тарихий вориёилик принципига таяниши зарур. Бу хусусда гапирар экан, мамлакатимиз Президенти Ш. Мирзиёев “бугун биз интилаётган Янги Ўзбекистонни, Учинчи Ренессансни пойдеворини бунёд этиш – бу шунчаки орзу эмас. Бу-аниқ стратегик мақсад ва умумхалқ ҳаракатига айланиб бораётган бекиёс амалий жараёндир” (2.1.) деб таъкидлайди.

Шу асосда давлатимиз раҳбари “Янги Ўзбекистон- маърифатли жамият” концепциясини олға сурди. Бундай концепция ва ғоя ёшу-қарини аниқ мақсадлар атрофида бирлаштирувчи, тарихий юксалишга ундовчи илмий парадигмадир. Бундай эзгу мақсадга эришиш учун халқимиз томонидан ўзининг узоқ тарихий тараққиёти давомида яратилган, ҳаёл, орзу мақомида бўлган ғояларни тиклаш ва уларни умуммиллий бунёдкорлик ҳаракати учун ўзига хос байроқ, илмий дастур сифатида фойдаланиш лозим. Ушбу контекстда Шарқ илк Уйғониш даври мутафаккирлари Имом Бухорий, Имом Термизий, Мухаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Ахмад Фарғоний, Абу Мансур Мотурудий, Абу Райхон Буруний, Абу Али ибн Сино каби боболаримиз томонидан адолатпарвар жамият, ҳуқуқий давлат тўрисидаги ғояларини Учинчи Ренессанс пойдевори учун маънавий асос тарзида фойдаланишимиз зарур.

Фозил жамиятга эришиш фақат илм-маърифат воситасида бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ғояни Абу Наср Форобий билан бир қаторда унинг замондоши Юсуф хос Хожиб Баласоғуний ҳам олға сурган. Унинг шох асарларидан бири-“Қутадғу билик”(Саодатга элтувчи билим) номли рисоласи шу ҳақда бўлган.

Юсуф хос Хожиб XI асрда яшаб ўтган. Унинг “Қутадғу билик” асари Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарига ҳамоҳанг (4.). Бироқ у Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асари ёзилган даврни чуқур ўрганган турк олими Фуад Кўпрўлининг айтишича, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асарида 8 йил кейин пайдо бўлган (демак, 1077 йил). “Қутадғу билик” асарининг бугун Ўзбекистон интилаётган Учинчи Ренессанс учун ибратли ва фойдали жиҳати шундаки, асарда бугун халқимиз томонидан бунёд этилаётган адолатли

жамият ғояси баёт этилган. Унинг давлат қурилиши ва бошқарувига оид ғоялари рамзий маънода “адолат-давлат-қонун” триадаси шаклида ифода этилган. Бу ғоя бугун юртимизда аста-секин қарор топаётган “инсон-жамият-давлат” триадасига ҳамоҳангдир. Ушбу мақолада шу асосда буюк маърифатпарвар бобомиз Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асарида акс этган триаданинг Учинчи Ренессанс даври учун илмий ва амалий аҳамияти талқин қилинади.

Калит сўзлар: Биринчи Ренессанс, Юсуф хос Хожиб, “Қутадғу билик”, Янги Ўзбекистон, Учинчи Ренессанс, тарихий ворисийлик, адолатли жамият, ҳуқуқий давлат.

Асосий қисм.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида “Ўзбекистон - бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлатдир”, - деб белгилаб қўйилган [2, 5-б.]. Шунингдек, Конституциянинг “Муқаддима” сида (Преамбуласида) бунга эришиш “давлатчилигимиз ривожининг уч минг йилдан зиёд тарихий тажрибасига, шунингдек жаҳон цивилизацияга бекиёс хисса қўшган буюк аجدодларимизнинг илмий, маданий ва маънавий меросига таяниб” амалга оширилади (1.3) деб таъкидланади. Мана шундай бебаҳо илмий мероснинг гултожлари Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билик”, Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарларидир.

Ушбу тарихий манбаъларда адолатли жамият, қомил инсон масалалари, бир сўз билан ифодалаганда “жавонмардлик (Кошифий) аксарият панд-насихатлар мақомида идрок этилади, реаллик эмас, балки саробий ҳолат ёритилади, жамият ижтимоий табиатидан кўра кўпроқ фозил инсон маънавий табиати қандай бўлишлигига асосий урғу берилади. Юсуф хос Хожиб, Югнакийнинг замондоши Кайковус “Кобуснома” си, Кошифий асарларининг асосий мотиви пандномалар мақомида бўлган. Натижада ижтимоий юксалишнинг асосий субъекти, жамият маънавий ҳолати ҳукмдор маънавиятига нисбатан иккинчи даражали, ҳосила нарсаси, деб қаралган.

Мумтоз фалсафий ақидага биноан эса ҳар бир халқ ўз ҳукмдорига лойиқ ва муносиб. Зеро, ҳар қандай буюк шахс жамият маънавий юксалиш даражасига боғлиқ. Фозил жамиятдагина фозил кишилар етишиб чиқади.

Юсуф хос Хожибнинг илмий меросига, хусусан унинг давлатчилик, давлат қурилиши ва бошқарувига оид таълимоти бугунги дунёвий, демократик миллий давлатчилигимизни шакллантириш учун маълум даражада аҳамиятга эга. Юсуф хос Хожиб яшаган феодал давлатчилиги билан бугунги демократик давлатчилик ўртасида фарқ бор. Бугун Рим ҳуқуқий анъаналарига, яқкахокимликка эмас, хокимиятлар бўлиниши принципига асосланган либерал давлатчиликка ўтиш тенденцияси шаклланган. Бугунги давлатчилик принципи асосан Ғарб либерал демократияси, Николло Макиавелли, Т. Гоббс, Ж. Локк, Г. Гроций, Ш. Монтескье

каби буюк даҳолар яратган инсон табиий ҳуқуқлари ва ижтимоий шартнома каби демократик қадриятлар моҳиятидан келиб чиқади, "хукмдор" парадигмаси "демократия" парадигмаси талабларига бўйсинади(5.). Бундай концептуал ғояни мухтарам Президентимиз "Халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак" деган илмий парадигмасида ифода этади.

Буюк Шарқ мутафаккирларидан бири Юсуф хос Хожибнинг давлатчилик таълимотининг бугун Ўзбекистонда шаклланаётган дунёвий, демократик давлатчилик учун аҳамияти шундаки, унда Шарқ халқлари менталитетига хос ҳалоллик, жавонмардлик, адолатпарварлик, илм аҳлини улуғлаш, маърифатга таяниш каби қадриятлар юқори баҳоланади (6.7.).

Юсуф хос Хожиб давлатчилик таълимоти сиёсий семиотика-рамзий асосга қурилган. У Адолат-Давлат-Ақл триадасига, яъни Кунтуғди(Адолат), Ойтуғди(Давлат)-Ўғдулмуш(Ақл) рамзий бирлиги тарзида ифода қилинган. Ўғдулмуш (Ақл) шох "(Кунтуғди)га хос вазирдир. Бундай концептуал формуланинг бугунги давлат бошқаруви учун аҳамияти шундаки, давлат раҳбари ўз фаолиятида вазирларига таяниши лозим. Юсуф хос Хожиб бу талабни вазир (Ақл) тилидан шундай талқин қилади: "Шоҳ(бег)ларга ёрдам қўлини чўзувчи вазирдир. Вазир яхши бўлса шоҳ осойишта ухлайди. Давлатдаги бебошликларни аввало вазир тартибга солади. Бунинг учун ақл-идрокли, фаҳмли, ҳар ишга юраги урадиган, зеҳни ўткир, билими денгиз, юзи ёруғ, тадбиркор, тўғрисўзли, феъл-атвори аъло, андишали, иймонли, эл ишончини оқлаган, бечораларга мурувватли, хушёр ва мулоҳазали вазир керак.

У шоҳга садоқатли бўлиб, шоҳнинг том маънодаги ўринбосари, тадбиркор киши бўлсин. Унинг бойликка нисбатан қўзи тўқ бўлиши керак. Чунки қўзи оч одам дунёни еса ҳам тўймайди. Вазир салобатли ҳам бўлсин, иши тез юришади. Ҳисоб-китоб доноси, турли ёзувлардан хабардор бўлсин.

Вазирлик ҳисоб-китобдан иборат. Ҳисоб бу-умрни саодатга бошловчи тўғри йўللардан биридир. Мана шундай киши вазир бўлса Шоҳ ҳам, эл ҳам ҳаловат топади. Ҳазина қўпаяди, йиллар баракали бўлади. Вазир мангуликка айланади. Чунки вазирнинг хизмати давлат ва миллатга бу дунё саодатини бахшида қилишдир. Бу дунё саодатига етган, албатта у дунё саодатига ҳам эришади(5.363-373).

Ушбу мулоҳазалардан дедуктив хулоса қилинса, бугун давлат бошқарувида урчиб кетган коррупция иллоти демократик давлат ва унинг либерал сиёсатигагина эмас, кўпроқ ижро ҳокимиятидаги маънавий ҳолатга боғлиқ эканлиги маълум бўлади. Зеро, давлат бошлиғи қанчалик уринмасин, унинг фатволари агар ижрочилар нолойиқ бўлса, самарасиз қолаверади. Шу маънода Юсуф хос Хожиб маънавий ўғитлари бугун ҳам ўз аҳамиятини асло йўқотмаган дейиш мумкин(7.).

ХУЛОСА

Янги Ўзбекистонни барпо этиш, Учинчи Ренессанс даражасига ҳаётнинг барча соҳаларида эришиш давлат бошқарувига оид умуминсоний тажриба билан бир қаторда ўзбек давлатчилигининг кўп асрлик маънавий меросидан ҳам унумли фойдаланишни талаб қилади. Шу маънода халқимизнинг тарихий мероси- муқаддас “Авесто” билан бир қаторда ўрта аср илк Уйғониш даври буюк мутафаккирларидан бири Юсуф хос Хожиб илмий мероси, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари ва бошқа тарихий манбаъларда ёритилган давлат қурилиши ва бошқарувига оид ғоялардан самарали фойдаланиш бугунги давлатчилик амалиёти учун аҳамиятлидир. Давлат қурилиши ва бошқарувига оид Юсуф хос Хожиб ғоялари унинг шох асари “Қутадғу билиш”да ўз аксини топган.

Юсуф хос Хожибнинг давлатчилик таълимотининг Учинчи Ренессанс даври учун тарихий аҳамияти шундаки, у мусулмон Шарқида давлатчилик маърифатига асос солади. XI асрлардаёқ у давлатни асосан фозиллар тузишини, жоҳиллар эса уни барбод этишга уринишларини англаб етган эди. Бундай ҳолат хали ҳам давом этаётир.

Мана 34 йилдирки, тарихий орзуимиз-миллий давлатчиликни тиклаш ва уни яна буюкликка кўтариш имконияти юзага келди. 2030 йилгача мўлжалланган Тараққиёт стратегияси ва унда белгиланган вазифаларини амалга ошириш давлатчилик маърифатини юксалтириш билан узвий боғлиқ. Бугун ижтимоий онгда миллий давлатчилик маърифатини қайта тиклаш вазифаси кўндаланг бўлиб турибди. Шу маънода, илк ўрта аср буюк аждодларимиз Абу Наср Форобий, Юсуф хос Хожиб ва бошқа таниқли маърифатпарвар аждодларимиз беқиёс илмий меросидан дунёвий, демократик ва ижтимоий давлатчиликни барпо этишда унумли фойдаланиш айни муддаодир.

АДАБИЁТЛАР.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2023.
2. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2022.
3. Юсуф хос Хожиб. Қутадғу билик. -Т.: Фан, 1971.
4. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т.: Ёшлар матбуоти. 2022.
5. Николло Макиавелли. Государь. М.: Планета, 1990.
6. Мухамедов А.А. Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асаридаги ижтимоий-фалсафий қарашлар. -Т. 20213.
7. Мухамедов А.А. Юсуф хос Хожиб илмий меросининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. -Т.: “Олтин қалам” нашриёти. 2023.

IX-XII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA TABIIY-ILMIY VA FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629500>

RAMATOV Jumanioz Sultanovich,
falsafa fanlari doktori, professor,
Toshkent davlat transpot universiteti
Email: jumanioz@gmail.com
ORCID 0000-0003-0257-6591

Annotatsiya: IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur taraqqiyoti, bu davrda ilm-fan va falsafaning taraqqiyotida muhim burilishlar yuz berdi, ayniqsa, ilmiy izlanishlar, tafakkur va madaniyat sohalarida, Markaziy Osiyoda, xususan, Buxoro, Samarqand va Xorazmda ilmiy maktablar, IX-XII asrlar orasidagi Markaziy Osiyodagi tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurni o'rganish va uning taraqqiyotini tahlil qilish, Ushbu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, ularning falsafiy asoslari va metodologiyasi haqidagi ma'lumotlar mavjud adabiyotlar tahlili asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, tabiiy-ilmiy, falsafiy tafakkur, taraqqiyot, IX-XII asrlar, ilm-fan, falsafa, tarix, madaniyat, ilmiy meros.

Annotation: The development of natural-scientific and philosophical thought in Central Asia during the 9th-12th centuries saw significant advancements, particularly in the fields of scientific research, intellectual thought, and culture. During this period, scientific schools flourished in Central Asia, especially in Bukhara, Samarkand, and Khwarezm. The study of natural-scientific and philosophical thought in Central Asia between the 9th and 12th centuries and its development will be analyzed. The scientific research carried out during this time, along with its philosophical foundations and methodologies, will be discussed based on the analysis of existing literature.

Keywords: Central Asia, natural-scientific, philosophical thought, development, 9th-12th centuries, science, philosophy, history, culture, scientific heritage.

KIRISH

IX-XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan va falsafa sohalarida muhim o'zgarishlar va taraqqiyotlar yuz bergan davr bo'lib, bu davrda ilmiy tafakkur va madaniyatning yangi bosqichga ko'tarilishi kutilgan. Markaziy Osiyo, xususan, Buxoro, Samarqand va Xorazm kabi ilm-fan markazlarida tashkil etilgan ilmiy maktablar va ilmiy izlanishlar butun musulmon dunyosiga ta'sir ko'rsatgan. Bu davrda ilmiy va falsafiy tafakkur nafaqat diniy, balki mantiqiy, matematik, astronomik, fiziologik va tabiiy fanlar sohalarida ham katta yutuqlarga erishgan.

Shu bilan birga, bu asrlar davomida ilm-fan va falsafaning rivojlanishi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan ko'plab masalalarga asoslanadi. Masalan, ko'plab allomalar, ilmiy izlanishlar bilan birga, tabiatni va insonni tushunish, ularning o'zaro aloqalarini o'rganish, dunyoni va uning qonuniyatlarini tushunishga intildilar. Ayniqsa, matematik, astronomiya, tibbiyot, geometriya, metafizika kabi sohalarda erishilgan yutuqlar, shuningdek, ilmiy merosning keyingi asrlarda jahon ilm-faniga qo'shgan hissasi ulkan bo'ldi.

Bundan tashqari, falsafa sohasida, ayniqsa, musulmon falsafasi va uning qadimgi yunon falsafasi bilan bo'lgan munosabatlari, yangi yondoshuvlar va tafakkur uslublari asosida rivojlanish kuzatildi. Tabiatshunoslik, mantiq, etika va ijtimoiy-falsafiy fikrlarning integratsiyasi, ilm-fan va falsafaning taraqqiyotini bir-biriga chambarchas bog'lashni ta'minladi.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar va falsafiy tadqiqotlar nafaqat o'z davrining ilmiy merosini, balki insoniyat tarixidagi umumiy ilm-fan va tafakkur taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Ushbu davrda ilgari surilgan ilmiy asoslar va metodologiyalar bugungi kunda ham ilm-fan va falsafaning asosiy yo'nalishlari sifatida ahamiyatli hisoblanadi.

Ushbu maqola Markaziy Osiyoda IX-XII asrlarda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurning taraqqiyotini o'rganib chiqadi va bu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, ularning falsafiy va metodologik asoslarini tahlil qiladi. Bu izlanishlar Markaziy Osiyodagi ilmiy maktablarning rivojlanishi va ularning ilm-fan tarixidagi o'rnini anglashga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review): IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur ilmiy va falsafiy izlanishlar nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Islom olamida keng tarqaldi va uning natijalari jahon ilmiy merosiga katta hissa qo'shdi. O'zbekiston olimlari tomonidan IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur tadqiq etishga muhim hissa qo'shganlar qatoriga I.M.Mo'minov, U.I.Karimov P.T.Bulgakov, V.Y.Zohidov, M.M.Xayrullaev, A.Sharipov, M.Sharipov, B.To'raev, R.Nosirov, J.Tulenov, H.Hasanov, M.B.Baratov, Yu.N.Zavadovskiy, A.Nosirov, R.M.Bahodirov, N.Komilov, M.Quronov, M.A.Usmonov, M.O. Usmonov, O.F.Fayzullaev va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology): Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy va tizimli tahlil usullari tanlangan. Asosiy metodlar orasida tarixiy kontekstda ilmiy asarlarni o'rganish, alohida olimlarning ilmiy faoliyatini tahlil qilish va metodologik yondashuvlar hamda tafakkur tarixi o'rganiladi. Shu bilan birga, ilmiy merosning ijtimoiy va madaniy jihatlari ham alohida e'tiborga olinadi. Tadqiqotda asosan birinchi manba sifatida tarixiy, ilmiy va falsafiy asarlar, shuningdek, ilgari chop etilgan ilmiy maqolalar va monografiyalari ishlatilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results): Markaziy Osiyoda IX-XII asrlar orasida tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurning rivojlanishining bir qator asosiy jihatlari o'rganildi. Bu davrda ilm-fan ko'plab sohalarda yuksak darajaga yetdi,

jumladan astronomiya, matematika, tibbiyot va fizika kabi sohalar alohida rivojlandi. Falsafiy tafakkur, ayniqsa, islom falsafasi va qadimgi yunon falsafasining muvozanatli integratsiyasi natijasida o'zgacha yo'nalishda rivojlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyodagi ilm-fan taraqqiyoti o'sha davrning ijtimoiy va siyosiy vaziyatiga bevosita bog'liq edi [1,26-b.]. Ko'plab olimlar, o'z asarlarida o'zaro fikr almashish va ilmiy maktablar tashkil etish orqali jahon ilmiy merosiga katta hissa qo'shishdi.

Tadqiqotning boshlanishida, mavjud ilmiy manbalar va adabiyotlar tahlil qilinadi, ular orasida o'sha davrda o'qilgan ilmiy asarlar, falsafiy izlanishlar va ilmiy metodologiyalar o'rganiladi. IX-XII asrlar davomida Markaziy Osiyo ilm-fan va falsafasi o'zining taraqqiyoti bilan ajralib turardi, bu davrda ilm-fan, falsafa va tabiiy ilmlar yirik ilmiy markazlarda rivojlanib, ilm-fan va tafakkurning ilg'or uslublari shakllandi. Bu davrni Xorazm, Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlar ilm-fan markazlari sifatida tan olish mumkin. G'arbda esa, ayniqsa, IX-XII asrlarda, ilm-fan va falsafa ko'proq diniy an'analar va skolastika ta'sirida rivojlanardi. Markaziy Osiyodagi IX-XII asrlar orasidagi ilmiy taraqqiyot, ayniqsa tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurning rivojlanishi, nafaqat o'sha davr, balki zamonaviy ilm-fan va falsafaga ham katta ta'sir ko'rsatdi [2,36-b.]. Ushbu davrda erishilgan ilmiy natijalar va metodologiyalar, bugungi kunda ham jahon ilm-fanida o'rganilmoqda. Tadqiqotda olingan natijalarga ko'ra, ilmiy maktablar va o'qitish metodlari hamda tafakkur tarixi o'rganilishi kerak bo'lgan muhim sohalardan biridir. Takliflar orasida, o'sha davr ilmiy merosini yanada chuqurroq o'rganish va uni zamonaviy ilmiy ishlarda qo'llash borasida ilmiy tadqiqotlar olib borish kerakligi ta'kidlanadi.

Markaziy Osiyodagi ilm-fan va falsafiy tafakkur taraqqiyotini taxlil qiladigan bo'lsak bunda:

1. Ilmiy erkinlik va ko'p tarmoqli ilm-fan rivojida Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafada erkin fikr va ilmiy izlanishlarga katta e'tibor berilgan. Shu davrda, asosan, falsafiy tafakkur, astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, geografiya kabi sohalarda katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Misol uchun Ibn Sinoning tibbiyot va falsafadagi yutuqlari, al-Xorazmiy tomonidan algebra asoslari qo'yilgan, Ulug'bekning astronomik tadqiqotlari kabilar, bu davrning katta yutuqlaridan hisoblanadi.

2. Falsafa va ilm-fan uyg'unligida Markaziy Osiyodagi olimlar ko'pincha falsafiy tafakkurni ilm-fan bilan uyg'unlashtirib, mantiq, falsafa va ilmiy tadqiqotlarni birlashtirganlar. Misol uchun, Farg'ona viloyatida yashagan Abu Nasr al-Farobi "falsafa va mantiqni ilm-fan bilan uyg'unlashtirishni" maqsad qilib qo'ygan. Bu, ilmiy tafakkurning chuqurlashishiga va tabiiy ilmlar rivojiga turtki bergan.

3. Xarakterli ilmiy markazlar faoliyati Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi markazlarda ilmiy va falsafiy tafakkur rivojlanib, bu yurtlarda ilmiy maktablar tashkil etilgan. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi va Buxorodagi ilmiy maktablar butun islom dunyosida mashhur bo'lib, u yerda ilm-fan va falsafaning yangi g'oyalari shakllanib, rivojlandi.

Xuddi o'sha davrda G'arbda ilm-fan va falsafiy tafakkur taraqqiyoti esa, Diniy skolastika bu G'arbda, ayniqsa, Rim-katolik cherkovining ta'sirida, skolastika falsafasi dominir bo'lib, ilmiy izlanishlar ko'pincha diniy nuqtai nazardan qarab, muayyan dogmalar va e'tiqodlar asosida olib borilgan. Skolastika, asosan, qadimgi yunon va rim falsafasini va Xristianlikning diniy e'tiqodlarini birlashtirishga uringan[3, 68-b.]. Ilmiy ishlar cheklangan va diniy dogmalarga bog'liqligi shundaki G'arbdagi ilm-fan ko'proq diniy doiralarga cheklangan bo'lib, odamlarning tabiat haqidagi bilimlarini diniy fikrlar bilan izohlashga harakat qilingan. Bunda faqat diniy manbalar va aristolik falsafasi ko'proq qabul qilingan. Shuningdek, Rasuliy va dinshunoslik ta'sirida G'arbda ilm-fan va falsafa ko'pincha diniy dinshunoslik va shartli falsafa (skolastika) bilan chegaralangan, bunda ko'proq cherkov va diniy rahbarlar hukmronlik qilgan.

Markaziy Osiyoda ilmiy falsafiy tafakkur bilan G'arbda ilm-fan va falsafiy tafakkur taraqqiyoti farqlar va ustunliklarini quyidagicha taxlil qilish mumkin. Markaziy Osiyoda ilmiy va falsafiy tafakkur ko'proq erkin va ilmiy izlanishlarga ochiq bo'lgan, bu esa yanada kengroq va yangi ilmiy g'oyalarning shakllanishiga imkon yaratgan. G'arbda esa ilm-fan diniy dogmalar bilan chegaralanib, ta'limotni faqat diniy nuqtai nazardan tushunishga uringan.

Markaziy Osiyoda, masalan, algebra va geometriya bo'yicha yirik ishlar qilindi. Al-Xorazmiy va boshqa olimlar matematikada aniq metodlarni ishlab chiqdilar. G'arbda esa matematikalar, asosan, ibodatlar va geometrik tasvirlar yordamida rivojlangan.

Markaziy Osiyoda ilm-fan markazlari (masalan, Samarqand, Buxoro) o'zining ilmiy yutuqlari bilan ajralib turdi. Bu ilmiy markazlar G'arbda kamroq mavjud edi, bu esa Markaziy Osiyo tafakkurining yanada rivojlanishiga imkon yaratdi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo IX-XII asrlarda ilm-fan va falsafa sohalarida G'arbdan ko'ra erkin va chuqurroq rivojlangan, ko'p tarmoqli ilmiy izlanishlar olib borilgan va ilmiy markazlar yanada ilg'or shaklda faoliyat yuritgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations):

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurining rivojlanishi insoniyat tarixida muhim o'rin egallaydi. Bu davrda ilm-fan va falsafaning barcha sohalarida, xususan, astronomiya, matematika, tibbiyot, fizika va falsafada katta yutuqlarga erishilgan. Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafiy tafakkur nafaqat o'z davrining ilmiy merosini, balki jahon ilm-fanining rivojiga katta hissa qo'shgan. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi ilmiy markazlar o'zlarining ilmiy yutuqlari bilan butun Islom dunyosiga ta'sir ko'rsatgan va ilmiy maktablarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Markaziy Osiyodagi ilmiy tafakkur, ko'plab olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, ilmiy maktablarning tashkil etilishi va ilmiy metodologiyaning yangilanishi natijasida rivojlanib, G'arbda ilm-fan va falsafaga nisbatan erkinroq, yangicha yondashuvlar shakllandi.

G'arbda esa, ayniqsa, skolastika falsafasi va diniy dogmalar ilmiy izlanishlarga ta'sir ko'rsatgan, bu esa ilmiy ishlarda cheklovlarga olib kelgan. Skolastika diniy nuqtai nazarga asoslangan ilmiy izlanishlarni afzal ko'rgan bo'lsa,

Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafa ko'proq erkin fikr va ilmiy izlanishlarga asoslangan bo'lib, yangi g'oyalar va ilmiy metodologiyalarni shakllantirgan.

Shunday qilib, Markaziy Osiyoda ilm-fan va falsafiy tafakkurning rivojlanishi nafaqat o'z davrining madaniy merosini, balki zamonaviy ilm-fan va falsafaning shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Takliflar: IX-XII asrlarda Markaziy Osiyodagi ilmiy merosni yanada chuqurroq o'rganish, bu davrda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar va metodologiyalarni tahlil qilish, ilm-fan va falsafaning bugungi rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash zarur. Bu ilmiy tadqiqotlar zamonaviy ilmiy ishlarda qo'llanilishi kerak.

Markaziy Osiyo ilmiy maktablarining metodologiyasi va yondashuvlarini zamonaviy ta'lim tizimlariga tatbiq etish. Shuningdek, ilmiy izlanishlar va tafakkur markazlarida yanada ko'proq erkin va ixtisoslashgan tadqiqotlar o'tkazilishi kerak.

Markaziy Osiyo ilmiy merosini jahon ilm-fanining tarixiy rivojiga aloqadorligini chuqur o'rganish va uning global ilmiy tafakkurga qo'shgan hissasini ta'kidlash zarur. Bu ilmiy merosni yana bir bor qayta tiklash va uning zamonaviy ilm-fan va falsafa rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash uchun xalqaro tadqiqotlar olib borish kerak.

Falsafani ilm-fan bilan uyg'unlashtirgan yondashuvni kengaytirish va ilmiy izlanishlarda metodologik diversifikatsiyani ta'minlash. Bu, ayniqsa, mantiq, matematik, fizika, va tabiiy fanlar sohalaridagi integratsiyalangan yondashuvlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

G'arb va Markaziy Osiyo ilmiy tafakkuri o'rtasidagi farqlarni yanada chuqurroq o'rganish, bu ikki madaniyat va ilmiy yondashuv o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni tahlil qilish, ilmiy tarixni to'liqroq va mukammal tarzda anglash uchun muhimdir.

Markaziy Osiyo ilmiy tafakkurining tarixiy va metodologik asoslarini hozirgi ilmiy tadqiqotlarda qo'llash. Ayniqsa, algebra, astronomiya va tibbiyot kabi sohalarida ilgari surilgan ilmiy asoslar zamonaviy ilm-fanda ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Markaziy Osiyo ilmiy merosi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, 2015.
2. G.J. Epping, "The Scientific Thought in Central Asia," Cambridge Press, 1998.
3. Ramatov J. (2020). Theoretical and ideological sources of beruni's philosophical views. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 1974-1980.
4. Ramatov J. (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. Academicia Globe: Inderscience Research, 2(04), 148-151.
5. Ramatov J. (2022). The process of civilization and important changes in life. Web of Scholars: Multidimensional Research Journal, 1(6), 243-246.

6. Ramatov J. (2022, June). Evolution of railway construction development in Uzbekistan: Past and prospects. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p.
7. Ramatov J. (2022). Problems of influence of islam on consciousness transformation. Academic research in educational sciences, 3(10), 591-597.

“QUTADG‘U BILIG” TURKIY XALQLAR AXLOQIY QADRIYATLARINI O‘ZIDA MUJASSAM ETGAN NODIR MANBA SIFATIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629541>

Po‘latova, Dildor Akmalovna

Alfraganus Universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori

orcid.org/0000-0002-6551-1982

ANNOTATSIYA

IX-XII asrlar bashariyat tarixiga Markaziy Osiyo, O‘rta va Yaqin Sharqda ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning “oltin davri” deb kirgan. Bu davrda yashab ijod etgan Markaziy Osiyolik Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshg‘ariy kabi buyuk ensiklopedik olimlar va mutafakkirlarning ilmiy faoliyati va ma‘naviy merosi jahon ilm-fani, madaniyati va sivilizatsiyasining keyingi taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

O‘rta asr Sharq Renessansining buyuk namoyandasi Yusuf Xos Xojib adolatli jamiyat, insonning baxt-saodatga erishishida ta‘lim va tarbiyaning uzviyligi haqidagi ta‘limotlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Mazkur maqolada Yusuf Xos Xojibning mashhur “Qutadg‘u bilig” asari va undagi axloqiy qadriyatlar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *O‘rta asr Sharq Renessansi, Yusuf Xos Xojib, “Qutadg‘u bilig”, axloqiy qadriyatlar, Yusuf Xos Xojibning axloq falsafasi.*

“KUTADGU BILIG”

AS A RARE SOURCE EMBODIING THE MORAL VALUES OF THE TURKISH PEOPLES

Pulatova, Dildor Akmalovna

professor Alfraganus University

of the Department of Social Sciences

ABSTRACT

The IX-XII centuries entered the history of mankind as the "golden period" of socio-cultural development in Central Asia, the Middle and Middle East. The scientific work and spiritual heritage of such great encyclopedic scientists and thinkers of Central Asia as Musa al-Khwarizmi, Abu Nasr al-Farabi, Abu Abdullah al-Khwarizmi, Abu Rayhan al-Beruni, Abu Ali ibn Sina, Yusuf Khos Hajib, Mahmud Kashgari, who lived and worked during this period, were of great importance in the subsequent development of world science, culture and civilization.

The teachings of the great representative of the medieval Eastern Renaissance, Yusuf Khosa Hajib, on the importance of education and upbringing in achieving a just society and human happiness have not lost their relevance in our days.

This article analyzes the famous work of Yusuf Khos Khodzhib “Kutadgu Bilig” and the moral values embedded in it.

Keywords: Medieval Eastern Renaissance, Yusuf Khos Hadjib, “Kutadgu Bilig”, moral values, moral philosophy of Yusuf Khos Hadjib.

KIRISH

Buyuk xalqimiz ming yilliklarga borib taqaladigan boy tarixiy madaniyat va ma'naviy merosiga ega. Tarixiy manbalarda xalq og'zaki ijodi, an'analari va urf-odatlariga oid ma'lumotlar saqlanib qolgan. Xalqimizning qadimgi va o'rta asrlar madaniyatiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'zida jam etgan yozma manbalardan biri dunyoga mashhur turkiy mutafakkir Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari hisoblanadi.

Mazkur asar qadimgi turkiy xalqlarning ko'p asrlar davomida shakllangan avlodlarning madaniy va ma'naviy tajribasiga oid qimmatbaho materialdir. Unda o'z davrining ilg'or ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlariga oid qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur bilimlar nafaqat o'tmish balki hozirgi davrda ham yoshlar, ziyolilar, boshqaruv sohasida band bo'lgan insonlar uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Metodologiya

Tadqiqotda kontent tahlil, germeneytik tahlil va taqqoslash uslublari qo'llanildi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida aks etgan axloqiy qadriyatlarga oid fikrlari tahlil qilindi.

“Qutadg'u bilig” asari o'z davrining nafaqat axloqiy qadriyatlarini, shu bilan birga davlatni boshqarish usullari, qonunlar va farmonlar, normalarini, turkiy xalqlarning tarixi, ilm-fani va madaniyatiga oid ko'plab ma'lumotlar ham o'zida mujassam etgan. Yusuf Xos Hojib O'rta asr Sharqining yirik bilimdonlaridan edi. U o'sha davr diniy ilmi, shuningdek, adabiyot, tarix, falsafa, tabobat, ruhshunoslik kabi fanlarni chuqur egallagan bo'lib, zamondoshlari Ibn Sino, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy kabi mutafakkirlarning asarlaridan boxabar bo'lgan.

Yusuf Balasog'unij Yettisuv o'lkasidagi Kuzo'rda (Balasog'un) shahrida 1016-1018 yillar orasida dunyoga keladi. Bu davrda Yettisuv va Sharqiy Turkiston o'lkalari turkiy qarluq qabilasidan chiqqan qoraxoniylar sulolasi qo'l ostida edi. Bu sulola VI–IX asrlarda hukm surgan Buyuk Turk xoqonligining davomchilari bo'lib, IX asr o'rtalaridan davlatni boshqarib keldilar. X asr boshlarida Abdulkarim Sotuq Bug'axon (924-955) islom dinini qabul qildi va shu bilan turkiy elatlar ham uzil-kesil islom mintaqa madaniyatiga kelib qo'shildilar. X asr oxiriga kelib, Somoniylar tanazzulga yuz tutgach, qoraxoniylar Movarounnahrni tugal egalladilar.

Balasog'un ushbu ulkan mamlakatning shimolidagi poytaxti edi. Aynan XI asrdan boshlab O'rta Osiyo mintaqasida birinchi marta musulmon adabiyoti turkiy tillarda rivojlana boshladi.[1,370]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari ilk turkiy musulmon adabiyotining bizga ma'lum bo'lgan birinchi yirik yodgorligidir. Mutafakkir ijodiga arab-fors adabiyoti ta'sir etgan bo'lsada, unda turkiy dostonchilik an'analar ustivorlik qilgan. Xususan, bu qahramonlar nomini tanlashda yaqqol namoyon bo'ladi: hukmdor Kuntug'di – "Quyosh chiqdi", uning vaziri Oyto'ldi "To'lin oy". Shuningdek, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston xalqlari folklorida ijobiy qahramonlar ko'pincha qo'shma ismlarga ega bo'ladi, xususan, ularning bir qismi Kyun – "Quyosh" yoki Ay (Oy) – "Oy"dir [2]. Bu jihatdan ham asar turkiy dostonchilik an'alarini davom ettirgan.

Mulohaza

Yusuf Xos Hojib ijodi ko'chmanchilar davlati sharoiti va harbiy-demokratik tuzum an'alarida o'z aksini topgan qadimgi turk yodgorliklaridan jiddiy farq qiladi. U yodgorliklarda asosan ezgulik xonning yaxshi ishlari, uning shaxsiy jasorati, harbiy shon-shavkati, jasurligi va sarkardalik iste'dodi ta'riflangan.

Yusuf Balasog'unining "Qutadg'u bilig" ("Saodatga eltuvchi bilim") asarining yozilishi 462/1069-1070 yillarga tegishli. Asar masnaviy (juft qofiyali doston) shaklida yozilgan, hajmi jihatidan katta (6600 baytdan ortiq) va yaqqol didaktik xususiyatga ega. Muallif o'z asarini «Shohnomayi turkiy» deb shuhrat topganini aytadi. Asarning yana boshqa shuhrat topgan nomlari «Adab ul-Muluk» («Hukmdorlar odobi») va «Oyin ul-mamlakat» («Mamlakatni idora etish qoidalari»). Asarning bunday nomlar bilan dovrug' qozongani unda o'z zamonasida mavjud dolzarb masalalarni o'zida mujassam etgani bilan ham bog'liq. "Xos Xojib", ya'ni "eshik og'asi" degan nom shoirga mashhur asari uchun berilgan, uning mavqeini deyarli vazirlik darajasigacha ko'targan unvon edi.

Dostonning mazmuni to'rtta asosiy qahramon timsolida, ular o'rtasidagi dialoglar va axloqiy suhbatlar orqali yoritiladi. Ulardan birinchisi, Adolat – u bosh hukmdor, uning nomi Kuntug'di, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchisi, Oyto'ldi – Davlat, bosh vazir; turkiyda u boylik, qut-baraka timsoli. Qut yoki Davlat ichki mazmuniy tushuncha bo'lib, Boylik, Baraka, Omad, Baxt, qudrat ma'nolarini o'zida jamlagan, hukmdorning tayanchi, uning beliga quvvat, qo'ziga nur, mulkiga farovonlik baxsh etuvchi bosh maslahatchi va vazir. Ammo Oyto'ldining umri foni, Davlat, Baxt, Omad degan narsalar abadiy emas, osmondagi Oy singari goh to'lib balqiydi, goh Hilol singari noziklashib, quvvatdan ketadi, orada ko'rinmay qolishi ham mumkin. Oyto'ldi asar davomida xastalanib vafot etadi. Ammo uning vorisi, o'g'li O'gdulmish uning o'rinbosari, hukmdorning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi. O'gdulmish Aql va Bilim ramzi. Agar Boylik, Omad, Baxt o'tkinchi bo'lsa, kishi qo'lida doimiy turmasa, Aql va Bilim ularning o'rnini bosa oladi. Asli asarning bosh qahramoni O'gdulmish, ya'ni Aql va Bilimdir. Shu sababli kitobning asl nomi ham «Qutadg'u bilig» («Baxtga eltuvchi bilim»). Baxt, qut-baraka, omad, qudrat manbai bo'lmish bilim bilan bog'liqdir. Asardagi to'rtinchi timsol – qanoat. Agar insonda, jamiyatda qanoat bo'lmasa,

uning barcha xosiyati hech qanday qadr-qimmatga ega emas, ularning hatti-harakatlari oqibati ayanchlidir. Qanoatning ismi O'zg'urmish bo'lib, u Oyto'ldining, ya'ni Baxt va Davlatning, O'gdulmishning, ya'ni Aql va Bilimning qarindoshidir. Ammo Oyto'ldi qarindoshini eslamaydi. Baxt va Omad qanoatni xotirasiga keltirmaydi. Hukmdor (Elig)ga O'zg'urmish qarindoshi haqida O'gdulmish eslatadi, ya'ni Adolat Aql yordamida qanoatdan xabar topadi va u bilan ko'rishishni xohlaydi. Asar oxirida O'zg'urmish ham xastalanib vafot etadi, Kuntug'di va O'gdulmish, ya'ni Adolat va uning bosh maslahatchisi Aql qoladilar. Ular islom ma'naviyatining bosh timsollari edi. Shoir Aql va Bilimni el-yurt, xalq farovonligi yo'lida xizmat ettirish eng asosiy burch deb hisoblaydi. Aql avvalo Adolatga himoyachi va maslahatgo'y bo'lmog'i talab etiladi.

Yusuf Xos Hojib o'z dostonida quyidagilarni yozadi: «Agarda bek el haqida g'amxo'rlik qilsa, uning fuqarolari boyib ketsa, unda bekning hamma istaklari ro'yobga chiqadi. Agar xalq o'z axloqini takomillashtirib borsa, bek ham axloq-odobda kamol topib boradi, bordi-yu, bek axloqli, odobli bo'lsa, u o'z xalqi uchun yaxshilik qilgan bo'ladi»[3, 160], - deb ta'kidlaydi u.

Asarda O'zg'urmish shaxsi tarkidunyo etgan, zohidlik, taqvo va qanoatni yashash tarziga aylantirgan so'fiylar timsolidir. Mutafakkir fikricha, qanoat Oqibatni o'ylash bilan bo'ladi, u insonga Ofiyat (ruhiy osoyishtalik, qoniqish) keltiradi. Adolat qanoatsiz bo'lmaydi. Hukmdor so'fiyning, zohidning suhbatidan bahramand bo'lib turishi kerak. So'fiy hukmdorni qidirib kelmaydi, hukmdor uni o'zi qidirishi, suhbatiga intiq bo'lishi kerak. Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalariga, haqiqiy taqvo egalariga yuksak ehtirom bilan qaraydi, ammo jamiyat, xalq baxti uchun, Adolat tantanasi uchun o'z umrini bag'ishlash uning bosh yo'nalishi bo'lib qoladi. Uning suyakli qahramoni O'gdulmish – Aql va Bilim egasi, umrini Adolat xizmatiga bag'ishlagan shaxsdir.

Yusuf Xos Hojib kishini zulmat ichidagi uyga, bilimni esa ana shu uyni nurafshon etuvchi mash'alaga o'xshatadi. Shu bilan birga, insonning tashqi qiyofasi uning ma'naviy dunyosiga mos bo'lishiga katta ahamiyat beradi, ya'ni u ikki dunyoning (tashqi va ichki dunyoning) birligi, aql-zakovati raso kishining ajralmas fazilatidir, deb hisoblaydi. Uningcha, halol, haqgo'y, odobli kishi har qanday qimmatbaho narsadan ham qimmatliroqdir, bunday kishiga "baxt har ikki dunyoda kulib boqadi"[3, 136].

Tashqi va ichki ruhiy dunyosining birligi yetuk insonning ajralmas fazilatidir. Haqiqiy inson shundayki, uning so'zlari bilan amaliy ishlari bir-biridan farq qilmaydi. Fazilatli insonning yana bir xususiyati uning sodda va kamtarligidir. Mutafakkirning yozishicha, bu dunyoda hamma narsa o'tkinchi, inson hayoti ham, yuqori mansab va boyliklar ham. Agar bugun ularga ega bo'lsang, ertaga, ehtimol, ular yo'q bo'ladi, shuning uchun hozirgi boyliging va mansabing tufayli takabburlikka yuz tutishing, butunlay be'manilikdir.

Inson uchun eng xavfli sifatlar ta'magirlik va boylikka intilishdir. Ular inson tabiatini axloqiy jihatdan buzib, zo'rlik va o'zboshimchalikka olib keladi.

Yusuf Xos Hojib oilaviy tarbiya-bolalarning axloqiy qiyofasini shakllantirishda eng asosiy omil ekanligini, agar bolalarning xulq-atvori yomon bo'lsa, bunga bola emas, ota aybdor ekanligini, ota o'z farzandini aqlli va fahmli qilib tarbiyalamoqchi bo'lsa, u bolani doimo diqqat-e'tibor ostida tutishi lozimligini ta'kidlaydi. Mutafakkir fikricha, ota-onalarning o'z bolalarini hunar va bilimga o'rgatishi ularning axloq-odobili qilib tarbiya topishining asosidir.

XULOSA

Asar o'zining yorqin tasviri va nisbatan sodda tili bilan ajralib turadi. Doston musulmon mafkurasiga asoslangan turkiy tildagi eng qadimiy asardir. Taxmin qilish mumkinki, uning vazifasi o'sha paytda ichki nizolar tufayli parchalanib ketgan davlatda boshqaruvning yangi axloqiy va huquqiy asoslarini yaratish edi.

Yusuf Balasog'uniyning turkiy adabiy salaflari bo'lgan, ammo ularning asarlari bizgacha yetib kelmagan. Muallifning arab va fors she'riyati an'analarini ham, turkiy xalq amaliy san'ati obrazlarini ham yuksak mahorat bilan namoyon etgani, shaklan mukammal, falsafiy mazmunan chuqur asar yaratishga muvaffaq bo'lganligi shundan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пылев А.И. Обзор тюркской мусульманской поэзии Средней Азии XI–XII вв. в свете освоения идей и образов суфизма// В кн: Тюркские языки и литературы в исторической перспективе. Коллективная монография. Москва 2022. С.370.
2. Фомкин М. С. Поэтическая картина мира Юсуфа Баласагуни (к 950-летию поэмы «Кутадгу Билиг») <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskaya-kartina-mira-yusufa-balasaguni-k-950-letiyu-poemy-kutadgu-bilig>.
3. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг. /Қ.Каримов таъдиди. - Т.: Фан, 1972.
4. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг. /проф. Б.Тўхлиев таъдиди. - Т.: Чулпон, 1990.
5. Каримов Қ. Илк бадий дoston. – Т.: Фан, 1972.
6. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Хожиб ва унинг «Кутадгу билиг» дostonи. – Т.: Фан, 1993.

KUTADGU BİLİĞ'İN TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCESİKİ YERİ VE FELSEFİ DEĞERİ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629569>

Prof. Dr. Hasan Hüseyin Bircan

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi

Konya-Türkiye

hbbircan@erbakan.edu.tr

ÖZET

İnsan düşünce üretirken, bilindiği gibi, “idrak/bilgi güçleri” denilen güçlerinden yararlanmaktadır. Düşünce, bu güçlerin bir meyvesidir. Bu anlamda düşünce, bir insani üründür. Yani kaynağı insandır. Filozofların farklı sınıflandırmalarının olduğunu akılda tutarak bu bilgi güçlerini; duyular, akıl, hafıza, hayal, vehim ve sezgi (kalp!) olarak gruplandırabiliriz. İnsan bilirken bu kaynaklardan birine ya da birkaçına başvurmakta ve başvurduğu kaynağa göre de onun düşüncesine ad verilmektedir. Bunlar, aynı zamanda insanın/öznenin nesneyle/bilinenle kurduğu ilişkinin araçlarıdır. Bu ilişkiden gündelik, dini, bilimsel, felsefi, sanatsal, teknik diye gruplandırılan bilgi türleri meydana gelmektedir. Nitekim insan bilirken başvurduğu söz konusu insani bilgi kaynakları göz önüne alınarak onun bilgileri kabaca üç grupta toplanmaktadır: (a) Hissi/empirik (duyusal, emationel). (b) Akli (rational). (c) Keşfi (sezgisel, intuitionel). İslam düşüncesiyle ilgili olarak söyleyecek olursak bu düşüncenin belli başlı disiplinlerinden Kelam, Fıkıh ve İslam Felsefesi düşünürleri rasyonalist olarak isimlendirilirken, mutasavvıflar keşf ehli olarak anılmaktadır. Ancak hem İslam rasyonalistlerinin akli kullanma şekli hem de keşf ehlinin sezgiye/kalbe müracaat biçimleri farklılıklar göstermektedir. Zira burada müracaat edilen idrak gücünün mahiyeti ve içeriği konusunda farklılıklar görüldüğü gibi kabul (öncül) ve yöntem bakımından da ayrışabilmektedirler. Yani kısaca söylersek adı geçen rasyonel disiplinler başvurdukları öncül ve akıl yürütmede kullandıkları yöntem bakımından farklılaşmaktadırlar. Keşfte “kal değil hal esas alındığı için” buradaki farklılığı, hallerin yetkinliği belirlemektedir ki bunun ölçüsü ayrı bir tartışma konusudur. Bu söylenenlerden hareketle, İslam medeniyet ve kültür ortamında ortaya çıkan belli başlı entelektüel disiplinleri birbirinden şöyle ayırmak mümkündür:

-Eğer insan akıyla itikadi konularda çözüm sunacaksa ve bu konuda öncülünü İslam dininden alıyorsa ve savunmacı ya da reddedici bir yönetime başvuruyorsa -ki buna “cedel” denir-, ortaya çıkan rasyonel ürüne “Kelam” denmektedir.

-Yine eğer insan akıyla ibadet ve muamelatla ilgili konularda çözüm sunacaksa ve bu konularda öncüllerini İslam dininden alıyorsa ve savunma ya da reddetmek için değil de konunun dine mutabık bir açıklamasını yapmak için bir

“kıyas, temsil ve istikra” yöntemine başvuruyorsa ortaya çıkan rasyonel ürüne “Fıkıh” denmektedir.

-Yine eğer insan aklıyla varlık, bilgi ve değer başta olmak üzere sorunlarına çözüm sunacaksa ve bu konularda öncülünü sadece akıldan alıyorsa ve yöntem olarak da “burhan”a başvuruyorsa -ki burada tekabüliyet sadede akli tekabüliyettir- ortaya çıkan rasyonel ürüne “Felsefe” denmektedir.

-Yine eğer insan varlık, bilgi ve değer başta olmak üzere sorunlarına çözüm sunacaksa ve bu konularda öncülünü “Tanrısal” bir ilhama ya da keşfe dayandırıyorsa ve yöntem olarak da şiire (poetik) ya da hitabete, nesire (retorik) başvuruyorsa ortaya çıkan insani ürün “Tasavvuf” olarak isimlendirilmektedir.

Acaba Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’ini, İslam medeniyetine özgü bu ürünlerden hangisine dahil edebiliriz? O, yöntemine bakılırsa şüphesiz Tasavvuf içine dahil edilebilecek bir eserdir. Zira onda sorunlar ve sorunlara sunulan çözüm önerileri şiir sanatına başvurularak sunulmuştur. Ancak belirtelim ki, Kutadgu Bilig, bize göre sadece keşfi ve şi’rî bir bilgi manzumesi değildir; bununla birlikte rasyonalitesi ağır basan bir “felsefî” üründür. Çünkü örneğin Mevlânâ Celaleddin Rûmî’nin Mesnevî’sinde de görülebileceği gibi, Kutadgu Bilig’e bütüncül bir bakış açısıyla bakılacak olursa, onda kendine özgü tutarlı ve bütüncül bir “rasyonel sistem”in varlığı görülecektir. Hatta tek tek beyitlere bağlı kalınmadan eserin bütünü göz önünde bulundurulursa, eserin temel sorunu ve bakış açısının, Türk İslam düşüncesinin belli başlı disiplinlerinin her birine hak ettiği değeri verip birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayan bir uzlaştırma çabası olduğu fark edilecektir. Bu uzlaşma o kadar önemlidir ki biri olmadan diğeri kesinlikle eksik kalmakta ve yetkinleşmemektedir. Düşünürümüz, bilindiği gibi bu çabasını dört sembolik şahsiyette somutlaştırarak yapmaktadır. Bunlar Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş’tur. Şüphesiz bu şahıslarda somutlaştırılan entelektüel içerikleri katı bir bakış açısıyla rasyonalist, empirist, mistik; ya da kelamcı, fıkıhçı, filozof veya mutasavvıf olarak tayin etmek eserin maksadını gözden kaçırmamıza ve detaylardaki zenginliği fark etmememize neden olabilecektir. Ancak anladığımız kadarıyla kesin olan şudur ki, Yusuf Has Hacib, içinde yaşadığı toplumun “Hikmet/mutluluk bilgisine”, anılan bu dört ismin şahsında somutlaştırdığı İslam medeniyetinde ortaya çıkmış bilgi ve yöntemlerin belli bir uzlaşıyla ve birbirlerini gözeterek tamamlayarak ilerlerse, ancak ulaşılabileceğini savunmasıdır. İşte bu çalışmada bu detaylandırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Terimler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Felsefe, Mutluluk, Tasavvuf

THE PLACE OF KUTADGU BILIG IN TURKISH-ISLAMIC THOUGHT AND ITS PHILOSOPHICAL VALUE

Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN

Necmettin Erbakan University,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Konya, Turkey, hhbircan@erbakan.edu.tr

ABSTRACT

As is well known, human beings utilize their so-called “faculties of perception/knowledge” in the process of producing thought. Thought is the product of these faculties and, in this sense, it is a human creation whose source is human itself. Although philosophers propose different classifications, these faculties of knowledge can broadly be grouped as the senses, reason, memory, imagination, estimation (wahm), and intuition (heart). In acquiring knowledge, a person refers to one or more of these sources, and the nature of their thought is defined by the source(s) they rely upon. These faculties also serve as tools through which the subject (human) establishes a relationship with the object (that which is known). From this relationship, different types of knowledge arise, commonly categorized as everyday, religious, scientific, philosophical, artistic, and technical knowledge. Taking these human sources of knowledge into account, they are generally classified into three categories: (a) Sensory/Empirical (based on the senses and emotions), (b) Rational (based on reason), and (c) Intuitive (based on intuition). In the context of Islamic thought, thinkers in the disciplines of theology (Kalam), jurisprudence (Fiqh), and Islamic philosophy are often categorized as rationalists, whereas Sufis are referred to as the people of kashf (spiritual unveiling). However, both the use of reason by Islamic rationalists and the appeal to intuition or the heart by the people of kashf vary significantly. These differences stem from variations in the nature and content of the cognitive faculty employed, as well as in their assumptions (premises) and methods. In short, the rational disciplines differ in terms of both their premises and the reasoning methods they apply. In the realm of kashf, since the emphasis is placed on states (hal) rather than logical conclusions (qal), the distinction lies in the degree of spiritual refinement — a matter open to debate. Based on these observations, it is possible to classify the major intellectual disciplines that emerged within the Islamic civilization as follows:

If one seeks to address theological issues through reason, relying on premises derived from the Islamic faith, and employs a defensive or refutational method (known as jadal), the resulting rational product is called Kalam.

If one seeks to address matters related to worship and social relations using reason, relying on Islamic premises, and utilizes methods such as analogy (qiyas), representation (tamthil), and induction (istiqla) — not to defend or refute but to

provide religiously coherent explanations — the resulting rational product is known as Fiqh.

If one addresses issues, particularly those concerning existence, knowledge, and value, solely through reason, deriving premises from rational inquiry and employing demonstration (*burhan*) as a method — where correspondence is entirely rational — the resulting rational product is termed Philosophy.

If one addresses the same issues based on divine inspiration or spiritual discovery, and expresses these through poetics or rhetoric (prose or oration), the resulting human product is identified as Sufism.

Given this classification, where might we place Yusuf Has Hajib's *Kutadgu Bilig* within the intellectual products of Islamic civilization? Judging by its method, it would undoubtedly be classified as a Sufi work, as it presents problems and their solutions through the art of poetry. However, we argue that *Kutadgu Bilig* is not merely a mystical and poetic work of knowledge; it is also a philosophical text with a strong rational dimension. Similar to Rumi's *Masnavi*, if one approaches *Kutadgu Bilig* holistically, one would discern a coherent and comprehensive rational system unique to this work. Indeed, when considered in its entirety — beyond individual couplets — it becomes clear that the primary concern and perspective of the text involve an effort to reconcile the key disciplines of Turkish-Islamic thought by granting each the value it deserves, aiming for a complementary and harmonious integration. This reconciliation is of such importance that without one, the others remain incomplete and cannot achieve perfection. Yusuf Has Hajib actualizes this effort through four symbolic characters: *Gün-Togdı*, *Ay-Toldı*, *Ögdülmiş*, and *Odgurmuş*. It would be reductive to rigidly categorize the intellectual content represented by these figures as rationalist, empiricist, mystic, or as belonging to the disciplines of *Kalam*, *Fiqh*, *Philosophy*, or *Sufism*. Such rigid classifications would obscure the deeper purpose of the work and prevent us from appreciating its rich details. What is clear, however, is that Yusuf Has Hajib advocates for the idea that the “knowledge of wisdom/happiness” in his society can only be achieved through a harmonious consensus, where the diverse knowledge systems and methodologies of Islamic civilization — symbolized by these four characters — complement and support one another. This paper will elaborate on these ideas in detail.

Keywords: Yusuf Has Hajib, *Kutadgu Bilig*, Philosophy, Happiness, Sufism

Giriş

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'ini nasıl anlamalıyız? Müellif bu eseri niçin yazmıştır? Eser hangi kavram ya da değerlere dayanmaktadır? Hakikati anlamanın, hakikate ulaşmanın yolu ya da yolları nelerdir? Bu eser acaba bu yollardan yani İslam düşüncesini oluşturan entelektüel disiplinlerden hangisine ya da hangilerine dahildir? Bu açıdan eserin aktüel felsefi bir değeri var mıdır? Bu çalışmada özellikle bu soruların cevabına yoğunlaşılmaktadır.

Bu soruların cevabına geçmeden önce, *Kutadgu Bilig*'i anlamamıza katkı yapacağını düşündüğümüz İslam medeniyeti içinde ortaya çıkan entelektüel geleneklere kısaca bakmak uygun olacaktır. Bunların en başında Kelam, Fıkıh, Tasavvuf ve İslam Felsefesi gelmektedir. Bu disiplinler, birer insani üründür ve bu nedenle bir “diplin olarak” bunların kaynağı insandır. İnsan düşünce üretirken, bilindiği gibi, “idrak/bilgi güçleri” denilen güçlerinden yararlanmaktadır. Düşünürlerin farklı sınıflandırmalarının olduğunu akılda tutarak bu bilgi güçlerini; duyular, akıl, hafıza, hayal, vehim ve sezgi (kalp!) olarak gruplandırabiliriz. İnsan bilirken bu kaynaklardan birine ya da birkaçına başvurmakta ve başvurduğu kaynağa göre de onun düşüncesine ad verilmektedir. Bunlar, aynı zamanda insanın/öznenin nesneyle/bilinenle kurduğu ilişkinin araçlarıdır. Bu ilişkiden gündelik, dini, bilimsel, felsefi, sanatsal, teknik diye gruplandırılan bilgi türleri meydana gelmektedir. Nitekim insan bilirken başvurduğu söz konusu insani bilgi kaynakları göz önüne alınarak onun bilgileri kabaca üç grupta toplanmaktadır: (a) Hissî/empirik (duyusal, emotional). (b) Aklî (rational). (c) Keşfî (sezgisel, intuitional).

İslam düşüncesiyle ilgili olarak söyleyecek olursak bu düşüncenin belli başlı disiplinlerinden Kelam, Fıkıh ve İslam Felsefesi düşünürleri akılcı/rasyonalist olarak isimlendirilirken, mutasavvıflar keşf ehli olarak anılmaktadır. Ancak hem İslam rasyonalistlerinin akıllı kullanma şekli hem de keşf ehlinin sezgiye/kalbe müracaat biçimleri farklılıklar göstermektedir. Zira burada müracaat edilen idrak gücünün mahiyeti ve içeriği konusunda farklılıklar görüldüğü gibi kabul (öncül) ve yöntem (metot) bakımından da birbirlerinden ayrışabilmektedirler. Yani kısaca söylersek adı geçen rasyonel disiplinler başvurdukları öncül ve akıl yürütmede kullandıkları yöntem bakımından farklılaşmaktadırlar. Keşfte “kal değil hal esas alındığı için” buradaki farklılığı, hallerin yetkinliği belirlemektedir ki bunun ölçüsü ayrı bir tartışma konusudur. Bu söylenenlerden hareketle, İslam medeniyet ve kültür ortamında ortaya çıkan belli başlı entelektüel disiplinleri birbirinden şöyle ayırmak mümkündür:

-Eğer insan aklıyla itikadi konularda çözüm sunacaksa ve bu konuda öncülünü İslam dininden alıyorsa ve savunmacı ya da reddedici bir yöntemle başvuruyorsa -ki buna “cedel” denir-, ortaya çıkan rasyonel ürüne “Kelam” denmektedir.

-Yine eğer insan aklıyla ibadet ve muamelatla ilgili konularda çözüm sunacaksa ve bu konularda öncüllerini İslam dininden alıyorsa ve savunma ya da reddetmek için değil de konunun dine mutabık bir açıklamasını yapmak için bir “kıyas, temsil ve istikra” yöntemine başvuruyorsa ortaya çıkan rasyonel ürüne “Fıkıh” denmektedir.

-Yine eğer insan aklıyla varlık, bilgi ve değer başta olmak üzere sorunlarına çözüm sunacaksa ve bu konularda öncülünü sadece akıldan alıyorsa ve yöntem olarak da “burhan” a başvuruyorsa -ki burada tekabülîyet sadece aklî tekabülîyettir- ortaya çıkan rasyonel ürüne “Felsefe” denmektedir.

-Yine eğer insan varlık, bilgi ve değer başta olmak üzere sorunlarına çözüm sunacaksa ve bu konularda öncülünü “Tanrısal” bir ilhama ya da keşfe dayandırıyor ve yöntem olarak da şiire (poetik) ya da hitabete, nesire (retorik) başvuruyorsa ortaya çıkan insani ürün “Tasavvuf” olarak isimlendirilmektedir.

Acaba Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’ini, İslam medeniyetine özgü bu ürünlerden hangisine dahil edebiliriz?

Usül ve Yöntem Bakımından *Kutadgu Bilig*

Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig*’i şiir/nazım şeklinde yazmıştır. Sadece bu şekle ve yönetime bakılırsa, eserin hayalî, keşfî ve sezgisel bir kaynağa dayandırıldığını söylemek mümkündür. Bu açıdan da onu İslam medeniyetine özgü entelektüel ürünlerden Tasavvuf içine dahil etmemiz gerekmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, *Kutadgu Bilig* sadece tasavvufi bir eser değildir ki, aşağıda bunun detayları görülecektir. Burada şu kadarını belirtelim ki, onda sorunlar ve sorunlara sunulan çözüm önerileri şiir sanatına başvurularak sunulmuş olsa da *Kutadgu Bilig*, bize göre, rasyonalitesi ağır basan bir “felsefi” üründür. Gerçekten de örneğin Mevlânâ Celaleddin Rûmî’nin *Mesnevî*’sinde de görülebileceği gibi, *Kutadgu Bilig*’e bütüncül bir bakış açısıyla bakılacak olursa, onda kendine özgü tutarlı ve bütüncül bir “rasyonel sistem”in varlığı görülecektir.

Kutadgu Bilig’e tek tek beyitlere bağlı kalınmadan bütünü göz önünde bulundurulduğunda, eserin temel sorunun ve bakış açısının, Türk İslam düşüncesinin belli başlı disiplinlerinin her birine hak ettiği değeri verip birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayan bir uzlaştırma çabası olduğu fark edilmektedir. Bu uzlaşma o kadar önemlidir ki biri olmadan diğeri kesinlikle eksik kalmakta ve yetkinleşmemektedir. Düşünürümüz, bilindiği gibi bu çabasını dört sembolik şahsiyette somutlaştırarak yapmaktadır. Bunlar Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmış’tır. Şüphesiz bu şahıslarda somutlaştırılan entelektüel içerikleri katı bir bakış açısıyla rasyonalist, empirist, mistik; ya da kelamcı, fıkıhçı, filozof veya mutasavvıf olarak tayin etmek eserin maksadını gözden kaçırmamıza ve detaylardaki zenginliği fark etmememize neden olabilecektir. Ancak anladığımız kadarıyla kesin olan şudur ki, Yusuf Has Hacib, içinde yaşadığı toplumun “Hikmet/mutluluk bilgisine”, anılan bu dört ismin şahsında somutlaştırdığı İslam medeniyetinde ortaya çıkmış bilgi ve yöntemlerin belli bir uzlaşıyla ve birbirlerini gözeterek tamamlayıp ilerlemek suretiyle, ancak ulaşılabileceğini savunmasıdır. Bu nedenle denebilir ki, Yusuf Has Hacib’e göre her disiplinin kendinde bir değeri vardır, dolayısıyla hiçbiri ihmal edilmemelidir. Yine her disiplinin diğereine açık olmasıyla kazanacağı artı değerler vardır, öyleyse her birinin bir gözü diğereine bakmalıdır. Diğereine gözetmeyen disiplinin bir gözü kör demektir. Bunu ifadenin en iyi yolu şiir gibi gözükmemektedir. Zira şiir, “doğrudan bir kavrayıştır”, dilin temeli ve güzelliğidir. Nitekim Has Hacib şöyle demektedir: “...Şiir dilin temeli ve tuzudur... Şiir bilgisizler için bir gözdür...”¹³²

¹³² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Alfa Yayınları, İstanbul 2024, Beyit No: 441, 7111, 739. (Günümüz

Şüphesiz *Kutadgu Bilig*'i birçok açıdan okumak mümkündür. Bakış açısına göre ona bir siyasetname, bir nasihatname, bir siyaset felsefesi, bir ahlak felsefesi denilebileceği gibi onda belli bir ontoloji ve bir epistemolojinin varlığına bakarak onu bir nazari felsefe olarak görmek de mümkündür. Şüphesiz bu tür çalışmalar onun anlaşılmasına katkı yapmaktadır, ancak onu söz konusu perspektiflerden sadece biriyle değerlendirmek, onun bir bütün olarak değerinin fark edilmesini güçleştirebilmektedir. Belirttiğimiz gibi, bize göre *Kutadgu Bilig*, nazım olarak yazılmış “felsefi” bir üründür.

Bir edebi tür olarak *Kutadgu Bilig*, XI. yüzyılda Türk devlet ve toplum yapısıyla Türk düşünce sistemini ortaya koyan metaforik ve alegorik bir eserdir.¹³³ Eserde hem tiplerin tanıtılmasında hem de bunların temsil ettikleri fikirlerin açıklanmasında metafor sanatı temel vasıta olarak kullanılmıştır. Mesela hükümdar tipi (Gün Togdı) önce “güneş”, sonra “adalet ve adil kanun”, ilk vezir tipi (Ay Toldı) önce “dolunay”, sonra “siyasi iktidar ve egemenlik” (kut, devlet), ikincisi olan vezir tipi (Ögdülmiş) önce “övlümüş”, sonra “aklı ve anlayış” (ukuş, ukuşlug), sufi tipi (Odgurmuş) de önce “uyanmış” sonra da “kanaat ve akıbet” gibi kelime ve kavramların yerine konulmak suretiyle zincirleme metafor yapılarak, bu kelime ve kavramların ifade ettikleri anlamlar ve özelliklerle tanıtılmıştır.¹³⁴ Felsefi açıdan bakıldığında ise, Gün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adlarıyla şahsiyet verilmiş kavramların diyalogu etrafından bir varlık, bilgi, ahlak, mead, siyaset ve ekonomi tasavvurunun ortaya konulduğu kolayca görülmektedir. Eserin konu ve sorunları diyalog tarzında ele alması ise, aynı zamanda fikirlerin eleştirel tarzda sunulmasına ve farklı perspektiflerden bakma zorunluluğuna imkân vermektedir. Böyle bir zorunluluk fikirlerin “müsademesi”ne fırsat verdiği için “Hakikat”ın ortaya çıkması adına önemli yöntemlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Diyalog “hakikati” arayanlar arasında gerçekleşir. Zira sadece tartışmak, üstün gelmek, ötekini dinlememek, yok saymak, önem vermemek... bir diyalog değildir. Kısaca gerçek diyalog, aynı soruna farklı kavram ve perspektiflerden bakan ama amaçları “Hakikat”ı aramak olan kişiler arasında mümkündür. Platon diyalogları nesir olarak yazılmış olanların, *Kutadgu Bilig* de nazım olarak yazılmış olanların en tipik örneklerindendir. Gerçekten de büyük Türk şairlerinden biri olan Namık Kemal’in dediği gibi “barika-i hakikat müsademe-i efkardan doğmaktadır.” Bu nedenle *Kutadgu Bilig*’in, her dönemde yeniden yeniden okunup, onun fikirlerin mücadelesini ve birbirlerine olan/olması gereken tahammüllerini ve fikirlerin/ilmi disiplinlerin birbirlerini dikkate alarak nasıl olgunlaşacağını göstermesi

Türkçesiyle ifadede iki çalışmadan da yararlanılmıştır. Bundan sonra Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: ... şeklinde gösterilecektir.). Burada çalışmamızı okuyup katkıda bulunan Dr. Yakup KALIN Hocaya müteşekkir olduğumu da belirtmek istiyorum.

¹³³ Koca, Salim, “Kutadgu Bilig’de ‘Hükümdar, Vezir ve Sufi Tipleri’nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü.” *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildiriler, Cilt II.*, (Ed. M. Demirci, A. Temizel, M. A. Hacıgökmen, S. Solmaz), Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 213, s. 445.

¹³⁴ Koca, “Kutadgu Bilig’de ‘Hükümdar, Vezir ve Sufi Tipleri’nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü.” s. 443. Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 64-71.

bakımından Türk İslam düşüncesinin en iyi örneklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

***Kutadgu Bilig*'in Aktüel Değeri**

Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının ilk örneklerinden olduğu gibi, Türk-İslam düşüncesinin ve felsefesinin de ilk örneklerindendir. Düşünce açısından eserin İslam'ın temel inançlarını yansıtmaya yanında Türk örfünün bu esaslara uyumunu da ifade ediyor olması dikkat çekicidir.¹³⁵ Yusuf Has Hacib, adı geçen eserini sunarken “Esere ‘*Kutadgu Bilig*’ adını verdiğini, okuyanı “akıllı ve bilgili” kılacağını ve iki dünyada da “Mutlu, kutlu” edeceğini söylemektedir.¹³⁶ Yine o eserin, mutlu olmanın ve mutlu kılmanın bilgisine erişmek bakımından herkese, ama daha çok “şehirleri yöneten meliklere fayda ve güç sağlayacağını” belirtmektedir.¹³⁷ Burada “bilgelerin söylediği” bu hikmetler,¹³⁸ ancak “akıllı, anlayışlı olana ışık vermektedir.”¹³⁹ Zira bu kitap “değerli bilgilerle bezenmiş” bir “bilgi denizidir.” Çünkü onda “büyüklerin, bilgelerin sözleri birer inci gibi sıralanıp dizilmiştir.”¹⁴⁰ Ancak bu söylenenlere bakıp eserin, bir antoloji olduğu sanılmamalıdır. Eser hem üslup hem yöntem hem de içerik ve amaç bakımından kendine özgüdür. Bu nedenle onun aktüel “felsefi” bir değeri vardır. Çünkü felsefi bir metnin değeri, daha başka birçok şey yanında, onun her dönemde okunmaya değer bulunmasıyla doğru orantılıdır. *Kutadgu Bilig* de böyle bir metin olarak görünmektedir. Ancak tabii ki, her düşünürün kendi çağının ve coğrafyasının bir insanı olduğu; her düşünürün, düşüncelerini içine doğduğu kültürel atmosferin içinde geliştirdiği de unutulmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında *Kutadgu Bilig*'in de yazarı olan Yusuf Has Hacib'in yaşadığı *siyasi ve kültürel* ortamla ve bu ortamın problemleriyle sıkı bir ilişkisi olduğu özellikle belirtilmelidir. Bilindiği gibi eser dönemin Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Kara Han'a takdim edilmiştir. İlk bakışta bu takdim, bize hem hükümdarın hem de bilgemizin başta yönetim olmak üzere dönemin Müslüman Türk toplumunda siyasi, dinî, ahlaki ve metafizik birtakım problemlerin var olduğunu belirtmektedir. Yine bu takdim, bu problemlerin, sadece bilgemizin farkındalığını göstermemekte aynı zamanda yönetenlerin de farkındalığını imlemektedir.

¹³⁵ Mübahat Türker-Küyel, bu konuda şu tespitleri yapmaktadır: *Kutadgu Bilig*, şüphesiz Türk İslam düşüncesinin en önemli örneklerinden biridir. Burada savunulan düşünceler ‘Türk dil varlığı temelinde’ ifade edilmiştir. Eserde çekimleri on bini bulan, normatif halde 2861 kelime kullanılmıştır. Bunlardan 2420’si Türkçe, 441’i yabancı kelimedir. Yabancı kelimeler arasında 356’sı Arapça, 85’i Farsçadır. Bu da gösteriyor ki, X. XI. Ve XII. yüzyıllarda Türkçe çok gelişik felsefi bir dile sahiptir. Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, S. 441-442.

¹³⁶ “*Kitab namın koydum, kutadgu bilig, kutatsun okuyucuyu, tutsun elig.*”, “*Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım; bu kitap uzanıp her iki dünyayı da tutan bir eldir. Kişi kut’la elinde tutarsa iki dünyayı. Mutlu olur, bu sözüm tümüyle doğru.*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 350, 351-352.

¹³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 34.

¹³⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 35.

¹³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 41.

¹⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 9-11.

“Sorunu görmek, çözüm aramanın ön koşuludur” şeklindeki ilkeye göre bakarsak, burada düşünürümüz kadar yönetici makamında olan kişi ya da kişilerin eseri kabullenmesiyle beliren geniş ufkunun da altı çizilmesi gerekmektedir. Yusuf Has Hacib, öyle anlaşıyor ki, yaşadığı dönemde siyasi, dinî, felsefî ve kültürel bir yetersizlik, hatta kötüye gidiş sezmiş ve bunun önlenmesi ve üstesinden gelinip “Hakikat Bilgisi”ne uygun çözümler sunmak istemiştir. Yine öyle anlaşıyor ki Hükümdar da hem kendi yönetimini hem de toplumu bu kötü gidişten kurtarma için çareler ararken kendine yardımcı ve ona “kut’un bilgisine” ulaşmada yol gösterecek yeterlikte “yol arkadaşları (bilgi çeşitliliği, ufuk zenginliği)” aramaktadır. Bu demektir ki, hükümdar iyi/adil işleyişin en önemli yönteminin, ehil kişilerle çalışmak ve onlarla istişare etmek olduğunun farkındadır. Bu, göreceğimiz üzere eserde özellikle işlenen konulardandır. Buna göre gerçek adil yönetim, toplumdaki yetkin kişileri bulmak ve onları yetkinliklerine göre işe koşmak olmaktadır. Bunun en somut örnekleri ise Ay-Toldı, Ögdülmiş ve bunların kapsamındaki yönetici sınıftır. Ancak toplumda bir de “maneviyat”, “vicdan” gerekmektedir, bunu da sanki Odgurmuş temsil etmektedir. Bunlar aynı amaçta birleşmiş olsalar da yöntem ve alanları farklıdır. Bu farklılıktan iyi bir nizam/adalet nasıl tesis edilecek ve toplumun tamamı nasıl mutluluk’a/kut’a erişecektir? İşte denebilir ki, *Kutadgu Bilig* bu soruya bir cevap olarak yazılmıştır. Bize göre bunu anlamamanın en kestirme yolu da Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş’a yüklenen içeriklere, yetkinlik ya da sınırlılıklarına ve aralarında kurulan diyalogun sonucu olarak ortaya çıkan anlam genişliğine bakmaktır. Çünkü *Kutadgu Bilig*, esas aldığı Türk İslam kültür ve medeniyetinde ortaya çıkmış entelektüel geleneklerin, müellifin yaşadığı dönem için ifade ettiği anlamla ilgilenmektedir. Bu bakımdan eser geçmişe nasıl bakılması gerektiğine dair bir yöntem de sunmuş olmaktadır. Dolayısıyla eserin, “sabit ile değişkenin” farkındalığını esas alarak yazıldığından hem geçmiş hem de gelecek için bir ufuk, bir bakış açısı sunduğunu söylememiz mümkündür.

Gerçekten de denebilir ki, XI. yüzyılda yaşamış olan Yusuf Has Hacib, yeni bir din ve uygarlık değiştirmiş, dolayısıyla değerleri altüst olmuş bir topluma yeni bir entelektüel hedef göstermek istemektedir. Bunu da bütün ulaşabildiği birikimi devreye sokarak yapmaktadır. Bu açıdan *Kutadgu Bilig*, “kitleler halinde yeni bir dini kabul eden; sahip olduğu değerler ile karşılaşmış olduğu yeni dinin değerlerini harmanlayan yeni ve bir medeniyet kurma çabasında olan bir milleti yansıması açısından çok önemlidir. Şöyle ki, Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*’i yazmakla bir değer kargaşasına düşen sosyal yapıyı yeni bir düzene ve istikrara kavuşturmak; sarsılan ahlaki ve siyasi değerleri yeniden ele almak; gelecek kuşaklara ve gelecekte kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar, yönetici ve entelektüellerine derli toplu bir yöntem, bakış açısı, ahlak ve siyaset doktrini ve anayasa yapma biçimi sunmak istemiştir.¹⁴¹

¹⁴¹ Arslan, Mahmut, “Kutadgu Bilig’de Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, S. 28.

Burada şunu da belirtelim ki, *Kutadgu Bilig*'de ontoloji, teoloji, epistemoloji, aksiyoloji başlıklarında toplanacak felsefî problemlere ve bunların çözümlerine yönelik geniş bir içerik vardır. Eserdeki görüşler tek tek ele alındığında Türk, İslam, İran-Hint, kaynaklarına, hatta Maniheizm'e, Konfüçyanizm'e ve Budizm'e göndermeler yapmak mümkündür. Yine büyük İslam filozoflarının özellikle Farabi ve İbn Sina'nın etkisi takip edilebilir. Yusuf Has Hacib bu eserini yazarken kimlerden etkilendiği bu bağlamda anlamlı bir sorudur.¹⁴² Ancak burada buna kesinlikle girilmeyecektir. Fakat burada şu hususa kısaca dikkat çekmemiz, bu çalışmamızla ne demek istediğimize katkı yapacaktır. *Kutadgu Bilig*'in muhteva ve kaynak zenginliğine bakılırsa Yusuf Has Hacib'in kendi yaşadığı dönemde cari olan ilimlere vakıf olduğu gibi, kadim geleneklerde korunan “ezeli hikmet” (*el-hikmetü'l-halide, philophia perennis*) düşüncesine de sahip bir düşünür olduğu söylenebilir. Yani düşünürün genel geçer hakikat ilkelerinin insanlık tarihi boyunca tüm geleneklerde ve kültürlerde ortak olarak mevcut olduğu anlayışına bağlı kalarak eserini yazdığı anlaşılmaktadır. Eser, bu anlamda, hikmeti nerede bulmuşsa almış, ancak kendi döneminin bilim ve kültürüyle uzlaşan bir sentezle yazılmıştır. Bize göre bu yaklaşım biçimi önemlidir. Zira geçmişi yok sayarak yetkinleşmek, ilerlemek mümkün değildir. Ancak geçmişe sadakat geçmişte kalmayı da gerektirmemektedir. Çünkü aşkın bir gerçeklik olan ezeli hikmetin, mekan ve zamana bağlı sorunlara cevap verebilmesi, onun her daim yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak bu sayede aşkınlık içkin hale gelecektir. İşte bize göre *Kutadgu Bilig*'deki temel perspektif budur. Dolayısıyla Yusuf Has Hacib, hem gelenekçi hem de bir *tecditçi* bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır.

***Kutadgu Bilig*'in İçeriği: Gün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmiş**

Kutadgu Bilig'de en yüce amaç “iki dünya mutluluğu”dur (kut).¹⁴³ Ancak mutluluk, denebilir ki, toplumsal bir başarıya eşlik eden bir “gönenç” halidir. Bu nedenle kitaba “*Kutadgu Bilig*” denmesinin, özenle seçilmiş bir isimlendirme olduğu açıktır. Zira hem İslam dinine hem de Hikmet geleneğine göre insan “mutlu” olmak için yaratılmıştır. Nitekim Hakaniye Türkçesinde de “kut”, yaratıcılık, bereket ve egemenlik bakımından devlet idaresinde mutluluğu sağlayan “hâkim güç” anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'in kendisi de Tanrı-Evren-Toplum-İnsan arasındaki paralelliğin ve bir organik birlik arz eden tüm varlığın ‘kutlu Kut’ olan hükümdarın bilincini açarak edebi ve bedii yolla işlenmesi ve

¹⁴² Bu Konuda Bkz., Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 441-442, Doğan, Nejat, “*Kutadgu Bilig*'in Devlet Felsefesi I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2002, Cilt: 1 Sayı: 12, Ss. 127-158. Ruzibaki, Mehmet, “*Kutadgu Bilig* ve İslam Düşüncesinde Eleştirinin Evrenselliği”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyum Bildirileri*, Ed: M. Aytepe ve T. Karasu, Ensar Yayınları, İstanbul 2019, s. 187 Vd.; Akgün, Mehmet, “*Kutadgu Bilig*'de Din”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 26. Anakara 1997, Ss. 38-53.

¹⁴³ “*Kitab adı verdim Kutadgu Bilig'i, kutlu olsun, okuyanın tutsun elini. Sözümü söyleyip kitabı bitirdim, her iki dünyayı tutman için eline sundum. Kişi kut'la elinde tutarsa iki dünyayı, mutlu olur, bu sözüm tümüyle doğru*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 350-352.

gösterilmesidir; bu, varlığın anlaşılmasıdır; bilgelik ile kut'un özdeşleştirilmesidir. Öyle ki varlıklar Kut'tan çıkarlar, kendilerini evren-toplum-insan olarak açarlar, dışa vururlar; kutlanarak veya kut alarak tekrar Kut'a dönerler. *Kutadgu Bilig*'in, Kut'un bu hareketinin bir tekrarı ve ifadesi olduğu söylenebilir.¹⁴⁴ Kut, Farabi'nin de dediği gibi,¹⁴⁵ aslında herhangi bir varlığı ideal sınırına, yani kemale ulaştıran sebeptir. Kut, aslında bundan başka ideal sınırına ulaşmış herhangi bir varlığın ta kendisidir. Kut, aynı zamanda ideal sınıra ulaşmadır. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*'in önsözünde geçen Kut'un "devlet" anlamı Kut'un anlamlarından sadece bir tanesi olduğu hatırd tutulmalıdır.¹⁴⁶

Buradan hareketle baktığımızda Yusuf Has Hâcib eserini, yani *Kutadgu Bilig*'i, yukarıda belirtildiği gibi adaleti, doğru töreyi temsil eden Gün Togdı; devleti (veya özel anlamda kut) temsil eden Ay Toldı; aklı temsil eden Ögdülmiş; ve kanaati (veya akıbeti) temsil eden Odgurmış sembolleri üzerine bina etmiştir. Bu demektir ki, eser "adalet, devlet, akıl ve kanaat" şeklinde belirlenen dört temel kavram üzerine kuruludur ki, bunların hakikati, mutluluğun teminatıdır. Bu kavramların sembol şahsiyetleri olan Gün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmış'ın diyaloglarına bakılırsa, bunların temsil ettiği fikirler, kendi başlarına, "Hakikati/Kut'u" anlamaya ve buna uygun bir ferdî ve toplumsal yaşantıya yetmemektedir. Bu nedenle hiçbirini ihmal edilemezdir, dolayısıyla aralarında sıkı bir diyalog kurulmalıdır. Bu diyalogun sonucunda her biri anlam genişliğine uğrayarak tekâmül edeceklerdir. Bu anlam genişliğini sağlayacak olan da Ögdülmiş yani "akıl"dır. Adaleti yani devleti şimdilik paranteze alırsak, bunları İslam dünyasında ortaya çıkan belli başlı bilimlerle ifade edecek olursak, birebir tekabül etmese de ve "fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf" olarak da okumamız mümkündür. Böyle okuduğumuzda *Kutadgu Bilig* bize şunu demektedir: Söz konusu ilimlerin hepsi kendi başına değerlidir, ancak tek başına hiçbirisi "Hakikati/Kut'u" kapsayamaz, anlatamaz ve ona ulaştıramaz. Dolayısıyla her biri kendi yetkinliği içinde kalırsa, ama diğeriyle ilişki içine girerse, gerçek anlam ve işlevine erişecektir. Bu da ancak yetkin bir aklın kılavuzluğunda her birinin kendine özgü rasyonelliklerini kazanmasıyla mümkün olabilmektedir. Nitekim eserde, göreceğimiz üzere gerek Ay-Toldı'nın gerekse Odgurmış'ın eserin belli aşamalarında sahneden çekilip nihayetinde bütün sorulara "Akıl/Ögdülmiş" ile cevap aranması ve akıl üzerinden diyalog kurulması, bu dediğimizin bir kanıtı olarak görülebilir.

Adâleti temsil eden Kün-Toğdı, yani hakan/hükümdar, "güneş" olarak sunulmuştur. İzaha gerek yoktur ki Güneş, kapsamında olan her şeye ısı ve ışık vermektedir. Bu konuda bir cimriliği yoktur. Adaleti tek başına temsil eden bir ilim yoktur, aksine bütün ilimlerin amacı "adalet"tir, adalete hizmettir. Devleti temsil eden Ay-Toldı, aya benzetilmiştir. Ayın özelliği, ışığını Güneşten almasıdır, bu

¹⁴⁴ Türker-Küyel, Mübahat, "Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*", s. 442.

¹⁴⁵ Farabi'nin görüşü için Bkz., Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, Çizgi Yayınları, Konya 2020, S. 67-72.

¹⁴⁶ Türker-Küyel, Mübahat, "*Kutadgu Bilig* ve Farabi", s. 220.

sebeple o “vezir” olarak gösterilmiştir, yani devletin yürütme erkidir, adaleti uygulama/pratiğe dökme, insanları “mutlu kılma” makamıdır; bu Fıkıh olarak görülebilir. Ancak bu her ikisi de “akıl” olmadan eksiktir. Aklın vezirin oğlu yani Ögdülmiş olarak sunulması, işleyişin akılsız olamayacağı anlamında gelmektedir. İşleyiş/devlet akılsız mümkün değilse, o zaman güneşten faydalanmak da akıllı zorunlu kılmaktadır; bunlar da İslam düşüncesinde pür rasyonalitenin temsilcisi olan Kelam ve İslam Felsefesi olarak görülebilir. İşleyiş akılsız olamayacağı gibi “ölçüsüz” (kanaatsiz) de olamaz. Bu nedenle akıl gibi ölçülük de vezirle ilişkilendirilmiş, ölçülük/kanaat/zahitlik olarak anılan Odgurmış, vezirin kardeşi ya da akrabası, aynı zamanda Ögdülmiş’in “kardeşi” olarak sunulmuştur; bu da Tasavvuf olarak görülebilir.

Yukarıda ilimlere yapılan tekabüliyetler, keskin ayrımlar olarak anlaşılmamalıdır. Zaten *Kutadgu Bilig*’in özgünlüğü de burada ortaya çıkmaktadır. *Kutadgu Bilig*’deki bu özgünlük, “Mutluluğun (Hakikatin, Adaletin) bilgisinin elde edilebilmesi için, bütün bilgilerin ve değerlerin birbiriyle ilişkili bir şekilde devreye sokulması” olarak ifade edilebilir. Zira öyle anlaşıyor ki, Yusuf Has Hacib’e göre “Hakikat tekdir” ama ona tek bir yolla ulaşılamaz, akıl esas alınıp ona ulaştırabilecek fıkhi, tasavvufi, kelami ve felsefi bütün mümkün yollar birlikte, uyum içinde aşılmalıdır. Bunlar, ayrışmanın değil, kendi tekilliklerini koruyarak birlikte, birbirini gözeterek işlemelidir. Bu da demektir ki, *Kutadgu Bilig*, İslam medeniyetinde ortaya çıkmış temel ilimleri gözetten bir eserdir. Ancak o, bununla birlikte yazıldığı dönemin entelektüel kıymeti haiz kültürel değerlerini de dikkate alan bir eserdir. Bu açıdan eser, öncelikle İslam temel ilimlerinin bir sentezidir, ikinci olarak da bu ilmi birikim ile Türk kültürünün/töresinin hem teorik hem de pratik olarak uzlaştırılmasına dönük bir çabadır.¹⁴⁷

Şimdi Yusuf Has Hacib’in bu anlamları vurguladığı kavramlara ve sembollere biraz daha yakından bakarsak, ne demek istediğimiz belki daha iyi anlaşılacaktır.

Öncelikle belirtelim ki, *Kutadgu Bilig*’in üzerine kurulduğu adı geçen dört temel kavram, “İnsanın Hakikati kavraması için ne gibi çaba harcaması gerektiği” sorusuna cevapta düğümlenmektedir: İnsanın hakikate ulaşabilmesi için onun sahip olması gerekli olan ilk özellik Hükümdar/Hakan Kün Toldı ile temsil edilen ‘Adâlet’dir. Zira bu sıfat Hakan için olmazsa olmazdır. O, bütün toplumu aydınlatmayı temsil eder. Hükümdarın ayırıcı nitelikleri akıllı (ukuşluk), adaletli (törüg), adil (koni), bilgili (biliglig), uyanık, aydınlanmış (odug), güçlü, pek (kür küvez), gözü ve gönlü zengin, hikmet ve mürüvvet sahibi, iyiliği seven, kötülükten kaçınan, iyilerle meşveret eden, kötülerini yanından kovan olmasıdır (...).¹⁴⁸ O, aynı zamanda devletin bütün işlerini kendisinin yapamayacağını bilen bu nedenle de

¹⁴⁷ Türk- İslam kültür ve düşüncesiyle ilgili olarak Bkz., Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995; Şeker, M. Fatih, “Kutadgu Bilig Tasavvufi Açıdan Nasıl Okunabilir?”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2010, ss. 25-62; Demirci, M. Fatih, “Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig”, *Yusuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram), İstanbul 2016.

¹⁴⁸ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 406-409, 416-418, (...).

akıllı, bilgili kişilerle çalışan,¹⁴⁹ işleri ehillerine veren,¹⁵⁰ tedbirli,¹⁵¹ yasayı doğru uygulayan,¹⁵² himmet ve mürüvveti denk,¹⁵³ özü ve sözü doğru¹⁵⁴ (...) kısaca halkını mutlu kılacak her türlü bilgi ve yeteneğe sahip bir “bilge”dir.¹⁵⁵

Yusuf Has Hacib’in “her türlü erdemi tam olarak bildiğini” söylediği¹⁵⁶ Hükümdarı’nın yönettiği devlette “*Kurtla kuzu aynı yerden su içmektedir.*”¹⁵⁷ Böylece Yusuf Has Hacib’in hükümdarı, Fârâbî’nin “er-Reîsü’l-evvel”i ile Tük Hakan anlayışının birleştirilmiş sentezi gibi görünmektedir. Fârâbî’nin “er-Reîsü’l-evvel”i, tabii yatkınlık bakımından da kazanılmış yetkinlikler bakımından da tam yetkindir. O her türlü erdeme sahip olduğu gibi toplumu mutlu kılacak yolları ve yöntemleri de bilerek “erdemli mutlu bir devletin” (*el-medinetü’l fazıla*’nın) kurucu ilk yöneticisidir, yetkin hakanıdır.¹⁵⁸ Türk geleneğinde de toplumun varlığı “Köni Törü”ye bağlıdır. “Köni Törü” veya “Adalet”, eski Perslerdeki gibi hükümdarın halka bir lütfu değildir. Türklerde adalet, Hakanın halkına karşı bir görevidir. *Kutadgu Bilig*’deki kut, bu bağlamda, evrende evrenin parçaları, toplumda toplumun parçaları, insan bedeninde insan bedeninin parçaları ve organları arasındaki uyumdur, sağlıklı olmaktır, hastalıktan kurtulmaktır. Ruhta değerler çatışkısına son vermektir, değerler arasındaki uyumdur. Dahası “Köni Törü”dür. Evrendeki ve toplumdaki “Köni Törü”nün hem kendisi hem de onu idare eden kişinin yani Hakanın kendisi “Kutlu Kut”tur. Bu Kut’un evrendeki misali Güneştir. Toplum Köni Törü ile ayakta durur. İşte toplumdaki “bu kut”, Kün Toldı’nın kişiliğinde temsil edilir.¹⁵⁹ Bu haliyle Hükümdar ya da Hakan (Kün Toldı), “adalet ve mutluluk bilgisi”ne sahiptir, ama uygulamada bilimlere ya da onların taşıyıcıları olan diğer “bilgili” kişilere ihtiyacı vardır. Bu konuda Has Hacib’imiz şöyle demektedir: “*İnsanda himmet ve mürüvvet denk olmalıdır. Kötü ve düşkünü yanından kovmalıdır. İnsanlığa himmet ve mürüvvet gerekli, himmet ve mürüvvetle ölçülür kişinin değeri. Kün Toldı Bey bu davranışıyla, gün-ay gibi parladı dünyaya. Akıllı kim varsa çağırdı onu, bilge kim varsa yüceltti onu. Dünyadaki diğer akıllı ve bilgili seçkin beyler yanına geldiler.*”¹⁶⁰

İkinci temel kavram, Vezir’in temsil ettiği ‘kut’ tur (mutluluk), devlettir. Bu, *Kutadgu Bilig*’de, şöyle ifade edilir: “*Ay Toldı adı devleti simgeler, bunu onun*

¹⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 420-427.

¹⁵⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 428.

¹⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 439.

¹⁵² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 454.

¹⁵³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 413.

¹⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 407.

¹⁵⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 455, 461.

¹⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2074.

¹⁵⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 449.

¹⁵⁸ Fârâbî’nin “Er-Reîsü’l-Evvel” görüşü için Bkz., Bircan, Hasan Hüseyin, “Fârâbî’ye Göre Epistemolojik ve Aksiyolojik Açından İnsanın Yetkinliği ve En Yetkin İnsan ‘Er-Reîsü’l-Evvel’ ve ‘Devlet’, *İslam’da Siyaset ve Düşüncesi* İçinde, Ed. H. Erten ve M. Akgül, NEÜ PRES Yayınları, Konya 2024, Ss. 57-84. Bu karşılaştırmaya ayrılmış bir çalışma için Bkz. Türker-Küyel, Mübahat, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyrûni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, Ss. 219-230.

¹⁵⁹ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, s. 222.

¹⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 413-417.

veziri yerine koyar.”¹⁶¹ Buna göre bir toplumun devlete sahip olması Kut’tur. Bu anlamda Kut’un şans veya tesadüf ile bir ilgisi yoktur. Bir toplumun devlete sahip olma Kut’u, *Kutadgu Bilig’de* Ay’ın varlığı ile temsil edilmiştir. Öyle ki Ay’ın kendisi değişmez. Ay’ın kendisi dönek değildir. İnsanlar onu dönek zanneder. Bunun anlamı, insanlar için ortada bir devlet olmadan kut asla olmaz demektir. Kut’un evrendeki timsali tolunaydır. Kişideki timsali ise Ay Toldı’dır. Ay Toldı’nın erdemleri ile Kün Toğdı’nın erdemleri arasında bir fark yoktur. Bu ikisi arasında biricik fark Kün Toldı’nın emir vermesi Ay Toldı’nın ise bu emirlere itaat etmesidir. Nitekim evrende Güneş Ay’a ışık verir, Ay da ışığını Güneş’ten alır.¹⁶²

Ay Toldı’nın kişiliğinde, Kut’un anlamı, devlet kuşu anlamındaki devletin sınırlarını aşar. ‘Adalet, devlet, akıl ve kanaat’in hepsini kapsar. Hatta daha da genişler. Devlet, Kut’un anlamlarından sadece birisidir. Kün Toldı ile Ay Toldı arasında kişilik paralelliği bulunmaktadır. Bu iki kişilik çok yönlüdür. Bu iki kişilik hem Tanrı ile evren, evren ile toplum, toplum ile insan arasındaki paralelliği göstermektedir.¹⁶³

Kutadgu Bilig’e göre, belirtildiği gibi, Kün Toldı ile Ay Toldı ya da adalet ile devlet birbirinden ayrılamaz. Zira Ay Toldı’nın vasıflarına bakıldığında, onunla Kün Toldı’nın vasıfları, uygulama dışında¹⁶⁴ hemen aynıdır. Kut’un evrendeki timsali tolunaydır. Kişideki timsali ise Ay Toldı’dır.¹⁶⁵ Ay Toldı, “Yiğit, akıllı ve iyi gönüllüdür.”¹⁶⁶ “Her türlü erdemi bilen ve bu erdemlere göre davranandır.”¹⁶⁷ “Sağlıklı ve zekidir.”¹⁶⁸ Kısaca “akıllı, güvenilir,”¹⁶⁹ “bilgili,”¹⁷⁰ “erdemli”¹⁷¹ “asil,”¹⁷² “nadir bulunan kişilerdendir.”¹⁷³ “Hizmetkar ve devlette adaleti, erdemi, doğru bir şekilde uygulayandır.”¹⁷⁴ Bütün bu niteliklerle o, ‘kut’un mümessili ve teminatıdır. Ancak mutluluk dünyevi anlamda, sabitkadem değildir. Zira o, devamlı değişip durmakta olup bu niteliği ile o, sahip olunması zor bir topa benzemektedir. Bu, *Kutadgu Bilig’de* şöyle ifade edilmektedir: “*Sen önce bana yer gösterdin, ben oraya oturmam. Benim için yer yoktur, sen bunu anla, demek istedim. Söylediğimi güçlendirmek ve neye benzediğimi sana göstermek için yere bir top koydum. Dümdüz yerde top nasıl kendi kendine yuvarlanırsa, mutluluk da öyledir; ben sıyrılıp giderim.*”¹⁷⁵

¹⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 69.

¹⁶² Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, S. 222.

¹⁶³ Türker-Küyel, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, s. 465-466.

¹⁶⁴ Ay Toldı “Hakana hizmet edendir.” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 466-469. “*Adım kul, hizmetkar, yerim kapıdır. Doğruluk davranışım, hizmet tavrımdır.*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 590.

¹⁶⁵ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, S. 222.

¹⁶⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 463.

¹⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 465.

¹⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 481-484.

¹⁶⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 619.

¹⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 563.

¹⁷¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 567.

¹⁷² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 568.

¹⁷³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 564.

¹⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 590.

¹⁷⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 622, 660-662; Demirci, “Bir Felsefe Metni Olarak *Kutadgu Bilig*”, s. 141-142.

Kut, insanda akıldır, bilgidir, hayattır, diriliktir, düzenliktir, olumlu değerlerdir, erdemlerdir, atalara saygıdır, erdemli kişilerden oluşmuş bir toplumdur, gönençtir. İyi ad ve ün kazanmaktır, ruhun ölümsüzlüğüdür.¹⁷⁶ Ama bu dünyada ebedi değildir, geçicidir. Nitekim Ay Toldı, “devlet” anlamındaki kut’un devamlılığının garantisi olsa da bu kut’un dünyada devamlı olmayışının da göstergesidir. Bu nedenle *Kutadgu Bilig*’de Ay Toldı devlet kurulduktan ve halkı belli bir mutluluk seviyesine eriştikten sonra “ölür.” Bu *Kutadgu Bilig*’de şöyle ifade edilir: “Hiç doğmamış gibi can, yitip gitti. Dünyada belge nişan olarak adı kaldı.”¹⁷⁷ “Göç atı gibidir kut, göçer gider.”¹⁷⁸ Bu demektir ki, Ay’ın Güneş’in ışığını tam yansıtan Dolunay olduktan sonra sönmesi onun ölümü olarak gösterilmiştir. Bu bir yanılsamadır, toplumsal yanılgıdır. Bu yanılgıyı ortadan kaldırmak için, onun yerine geçirilen Ögdülmiş, devlet anlamındaki kut’u ve bunun insandaki karşılığı olan Akıl temsil eden olarak devreye sokulur.¹⁷⁹

Burada dikkat çeken sembollerden biri Ögdülmiş’in, Ay Toldı’nın *oğlu* olmasıdır. Dolayısıyla onunla tartışmasız bir bağı ve devamlılığı vardır. Yani onun “devamı” ve “tamamlayıcısı”dır. Bu nedenle Ay Toldı’nın yerine konur. Belki şöyle demek de mümkündür: Ay Toldı töreyi, geleneği, ezeli hikmeti temsil etmekte, Ögdülmiş ise onu zamana ve şartlara göre yeniden anlamlandırıp aktüel kılmaktadır. Zira aşağıda göreceğimiz gibi, zaman zaman *bocalasa* da Ögdülmiş sahneden hiç çekilmemektedir. Nitekim Ay Toldı Ögdülmiş’e “Gerekli sözleri ben söyledim sana” diyerek bütün tecrübelerini aktardığını belirtmektedir. Bunlar; “Tanrı buyruğunu ağır tutmak”, “hakana hizmet etmek”, “iyilik peşinde olmak”, “kötü ve kötülüklerden uzak durmak”, “doğru ve alçak gönüllü olmak”... gibi bilgelik nişanesi erdemlerdir.¹⁸⁰ Buna göre “Ögdülmiş” ismiyle müşahhaslaştırılan ve eserin üçüncü temel kavramı olan ‘Akıl’, insandaki Kut’u gösterir. Akıl’ın ayırıcı niteliği “bilgi, alçakgönüllülük ve çözüm”dür. Bu anlamda Kut, insanda akıldır, bilgidir, hayattır, diriliktir, düzenliktir, olumlu değerlerdir, erdemlerdir, atalara saygıdır, erdemli kişilerden oluşmuş bir toplumdur, gönençtir. İyi ad ve ün kazanmaktır, ruhun ölümsüzlüğüdür.¹⁸¹ Bu Kut Ögdülmiş’in kişiliğinde temsil edilmiştir. Ögdülmiş bütün töreyi öğrenerek “babasının” (Ay Toldı’nın) yerini alır. “Baba öğüdünü sıkı tutan” Ögdülmiş’in çalışmaları günden güne yetkinleşir, “yasayı” düzenler ve herkesin “mutluğu” artar.¹⁸² Çünkü o “İyi yasalar yapmış ve insanları değerine göre yüceltmıştır.”¹⁸³ Ögdülmiş’in üç temel prensibi vardır: İyi huy, edeb, doğruluk. Yusuf Has Hacib’e göre bu ilkelere sadakat gösteren insanlar ve toplumlar “iki dünyada da mutlu olur.” Buna karşılık kaynağı bilgisizlik olan kötü huy, edepsizlik ve yalancılık da her iki dünyada da insanı mutsuz kılacak

¹⁷⁶ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, s. 222-223.

¹⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1522.

¹⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1704.

¹⁷⁹ Bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1614.

¹⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1501-1509, 1700-1702. “*Mutluluk aslında göç atı gibidir, göçer gider; onu bulunduğu yerde tutan kök, alçakgönüllülüktür.*” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1704

¹⁸¹ Türker-Küyel, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, S. 222-223.

¹⁸² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1548-1569.

¹⁸³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1770.

başat kötülüklerdir.¹⁸⁴ “Mutluluk gelirse herkese yakışır; fakat akıllılarla daha çok bağdaşır.”¹⁸⁵ Bu nedenle devlet “akıllı”ya teslim edilmeli ya da “akıl” ile yönetilmelidir.¹⁸⁶

Yusuf Has Hacib’e göre “akıl”, doğuştan bir Tanrı vergisidir. Erdemin bir adı da bilgi ve akıldır. İnsan bilgisiz doğar, akıldan başka her erdemi akılla sonradan öğrenir.¹⁸⁷ Hakan Ögdülmiş’e yani Akıl’a günden güne daha da değer vererek onun ününü bütün ülkeye yayar ve halk arasında Akıl yüce bir mevki kazanır. Ünü, iyi dualarla bütün dünyaya yayılır.¹⁸⁸ Buna göre denebilir ki, adaletin/hakanlığın ve kut’un garantisi Akıl’dır. Öyleyse her daim ona değer verilmeli ve onun yolu takip edilmelidir. Bu *Kutadgu Bilig*’de şöyle söylenir: “Yükseltti Hakan Ögdülmiş’i, inandı ona, verdi bütün işini. Bütün ilde onu yetkili kıldı. Güçlü oldu eli dili ve sözü. Ona unvan, damga, at üstüne giysi ve çok değer verdi, mutluluk buldu.”¹⁸⁹ Buna göre denebilir ki, Akıl da Hakan’a/Devlet’e muhtaçtır.

Akıl nedir? *Kutadgu Bilig*’e göre akıl, insanın kendisiyle hakikati idrâk ettiğiidir. Hakikate ulaşma yolunda ona ne yapması ne yapmaması gerektiğini söyleyendir. Akıl adalet ve mutluluğu gerekçelendirmekte, savunmakta ve korumaktadır. “Akıl kuşkusuz insan için bir köstektir. Tavrı doğru ve işi ölçülüdür.” “Akılsız ölüdür, akıllı diri. Akıl böyle ayırt eder insanları.”¹⁹⁰ Akıl, iyiliğin, bilginin ve seçkinliğin kaynağıdır. İnsan akılla hayvandan ayrılır.¹⁹¹ Akıl, Güvenilirdir, çok yönlü bir bakış verir ve böylece üstesinden gelemeyeceği iş yoktur: “...Hangi işe başlasa ayağını sağlam basar... Soldan, sağdan hem önden arkadan bakar; tüm işlerin çözümünü ve zamanını bilir.”¹⁹² Bu nedenle “her türlü yarar bilgiden,... akıllıdan, bilgiliden ve iyi huyludan gelir.” Çünkü “akıllının işi tümüyle ölçülüdür, bilgisizin tüm işi gelişigüzeeldir.”¹⁹³

Yusuf Has Hacib, asalet ve tecrübe yanında¹⁹⁴ asıl akıl ve bilgiyle ‘bey’ olunduğunu kuvvetle vurgular: “Beyler bilgiyle halka baş oldular, akıl ile memleketin ve halkın işini gördüler. Bu demektir ki beyliğin nişanesi akıldır. Zaten ona göre “Bey” adı da ‘bilig’ kelimesi ile ilgilidir; bilig’in ‘lamı’ giderse, ‘beg’ adı kalır. Bey akıllı olmalı ve aklın değerini bilmeli...”¹⁹⁵ diyerek beylikle, yönetimle, devletle akıl arasında gördüğü ayrılmaz ilişkiyi teyid eder. Kısaca devlet işleri de dahil her işte akla yapışmalıdır. Yusuf Has Hacib, Hakan’ın şahsında bütün insanlara şöyle tavsiyede bulunur: “Aklın tavrı yaşlı, kendi gençtir.

¹⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1658-1669.

¹⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1707.

¹⁸⁶ “Bilgisize devlet, kut gelirse halk bozulur, bu il için felaket olur. Akıllıya gelirse eğer beylik ili erinç bulur, bu söze inan.” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1780-1781.

¹⁸⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1677-1683.

¹⁸⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1692-1693.

¹⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1764-1766.

¹⁹⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1837, 1839.

¹⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1841-1842.

¹⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1855, 1857.

¹⁹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1775, 1777.

¹⁹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1948-1950.

¹⁹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 11952-1954.

Akıl neredeyse git ona yapış.”¹⁹⁶ Öyleyse adalet/hakanlık ancak “akılla” gerçekleşmektedir. Nitekim *Kutadgu Bilig*’de Hakan Ögdülmiş’e (yani Akla), “Beyliğe yaraşan bir beyin”,¹⁹⁷ “vezir olacak birinin”,¹⁹⁸ “kumandan ve askerlerin”,¹⁹⁹ “kılıç tutan sınıf ile kalem tutan sınıfın”²⁰⁰ kısaca devlette görev alacak bütün sınıfların niteliklerini ve kut’un gerçekleşmesi için nasıl davranmaları gerektiğini sorar ve konu epeyce tartışılır. Ayrıca yine Hakan “hacib’den”,²⁰¹ “kapıcıbaşı’dan”,²⁰² “elçilik görevi”²⁰³ ve “haznedarlık”²⁰⁴ verilecekler kişilere, hatta “aşçıbaşı”ya²⁰⁵ kadar devlet görevlilerinin nitelik ve görevlerinin detaylarını da yine Ögdülmiş’e sorar. Bunlardan her birinin ortak olarak bilmesi ve yapması gereken erdemlerin ve görevlerinin gerektirdiği bilgi ve iyi davranışların neler olduğu etraflıca Hakan ile Ögdülmiş’in diyalogu şeklinde tartışılır. Ama belirtildiği gibi, soru soran daha çok Hakan’dır, cevap istenen Ögdülmiş’tir (Akıl’dır).²⁰⁶ Ve en önemlisi Hakan Ögdülmiş’in bütün dediklerini, “Dinledim anladım bunu” diyerek²⁰⁷ onu onaylar. Ancak bütün bu anlatılanlar dört temel ilkeye dayandırılır: “Bilgi (bilig), eylem (kılğı), könilik (adalet) ve kut (egemenlik).”²⁰⁸ Sonuçta Hakan’ın Ögdülmiş’e bakışını şu beyitler açık etmektedir: “Yine Hakan dedi: Ey Ögdülmiş! Akıllı, bilgilisin, herkes seni övmüş. Akıllı biri gerekliyse sen tümüyle akıllısın. Bilgili biri gerekliyse sen tümüyle bilginin kendisisin. Güvenilir içten ve doğru temizsin. Senin hizmetin benim bağışımı aştı. Yerine getirmediğin hizmet kalmadı.”²⁰⁹ “Sen sebep oldun iyiliklere, güçlükleri giderip töre vermeye.”²¹⁰ Buna karşılık Ögdülmiş şöyle demektedir: “Dışarıdan ne olursa yanlış ve zararlı. Bunu giderecek benim, hizmete hazır kulun.”²¹¹

Odgurmuş ile temsil edilen “akıbet” veya “kanaat”e gelince, eserin dördüncü temel kavramı olan Odgurmuş, devletin, insanın ve toplumun aşırılıklardan nasıl korunacağını temin eder. İnsan bununla mutlak hakikati -ki onun bu dünyadaki en önemli tezahürü ölümdür- devamlı hatırlamaktadır. Zira mezkûr nitelik, insana bu dünyaya yönelik hedeflerin her daim boş olduğunu unutturmamak suretiyle onunla olan irtibatını devamlı olarak korumaktadır. Fakat o da bu kut’tan sonra sahneden çekilecektir. Eserin sonunda adâleti ve akıllı temsil eden Kün Toğdı ile Ögdülmiş kalmıştır. Ay Toldı’nın irtihali, kutun geçiciliğinin veya bu dünyada tam bir tahakkukunun mümkün olmadığını; Odgurmuş’un devlet yönetiminde görev

¹⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1870.

¹⁹⁷ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1921-2180.

¹⁹⁸ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2181-2268.

¹⁹⁹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2269-2416.

²⁰⁰ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2417-2428.

²⁰¹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2435-2527.

²⁰² Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2528-2595.

²⁰³ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2596-2742.

²⁰⁴ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2743-2827.

²⁰⁵ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2828-2882.

²⁰⁶ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 1921vd.

²⁰⁷ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2669.

²⁰⁸ Arslan, “Kutadgu Bilig’de Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, s. 26.

²⁰⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3061-3064.

²¹⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3121.

²¹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3115.

almadan irtihali de ahireti hatırlayıp durmanın bu dünyada buraya yönelik pratik bir faydasının bulunmadığının bir işaretidir. Fakat onun ölümü ile eser de bitmiştir. Bu da bu dünyada akibeti dikkate alınmayan bir tavrın kut vermeyeceğinin, anlamının olmadığına en açık ifadesidir. Oğurmuş ayrıca, bu şekilde, mutlak karşısında insanın akibetinin ne olduğunu bizzat kendisi ile göstermiştir. Ayrıca Ögdülmiş'in Ay Toldı'nın oğlu olması ve onu takip etmesi veya aklın, kendini kut'u kaybettikten sonra idraki de anlamlıdır.²¹²

Ruhun ölümsüzlüğü, dolayısıyla devamlılık anlamında Ögdülmiş ile temsil edilen "mutluluk/kut"un bu şekli Oğurmuş'ta yoktur. Oğurmuş ancak devletin "kut" olduğunu anladığı zaman "uyanmıştır" ve böylece "kutlanmıştır". Zaten ölüm/akıbet karşısında bunalıp sendelediklerinde Kün Togdı, Ay Toldı ve Ögdülmiş, ancak "Köni Törü" (Adil Yasa) yönünde devlete ve halka hizmet etmekle bundan kurtulmuşlardır, kut bulmuşlardır. İşte *Kutadgu Bilig*'in ruhu buradadır.²¹³ Adil Yasa, hakan dahil her şeyin üstündedir. Herkes için kut'un garantisidir.

Kutadgu Bilig'teki Oğurmuş tasvirlerine bakılırsa, o tam bir zahit'tir, (mutasavvıf). Koyun yününden elbisesi, çanağı, değneği, kepekten ve arpa aşından yiyeceğiyle dağda mağarada halvete çekilerek bütün lezzetlere kendisini kapamış bir münzevidir. İctimaî kayıtlardan sıyrılarak hayatın tek gayesi hâline getirdiği Allah'ın dışında her şeye sırt çevirmiştir.²¹⁴ Hem dünyayı hem de Allah'ı birlikte sevmeyi mümkün görmediği için mâsivaya itibar etmez ve dünyanın da ukbanın da sahibini ister.²¹⁵ Yalnız kalıp sadece Tanrı'ya ibadet eder.²¹⁶ Dünyadan el etek çekmiş ve halktan uzak bir hayat yaşamaktadır.²¹⁷ Heva ve hevesiyle, nefsiyle sıkı bir mücadele içindedir.²¹⁸ Evlenmemek, oğul kız sahibi olmamak,²¹⁹ arkadaş edinmemek,²²⁰ devamlı ölümü düşünmek,²²¹ devamlı ibadet etmek, zikri dilinden düşürmemek....²²² Bütün bunlar Oğurmuş'ta kişilik bulmuş zahid şahsiyetin merkezî unsurlarıdır.²²³

Kutadgu Bilig'in en dikkat çekici ve en uzun bölümlerinden birini, Oğurmuş'un şahsında ölüm, kanaat, akıbet, topluma karışmama (inziva), sadece ibadetle meşgul olma gibi pratikler üzerinden yapılan tartışma ve diyaloglar oluşturması da eserde dikkat çeken yönlerden biridir.

²¹² Demirci, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", s. 142.

²¹³ Türker-Küyel, "Kutadgu Bilig ve Farabi", s. 222-223.

²¹⁴ Şeker, M. Fatih, "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açından Nasıl Okunabilir?", *İslam Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 40. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 2669, 3328, 3330, 3502, 3376-3402, 3915, 4765-69, 4765, 4767, 4768, 4773, 5446, 6322, 6328-31, 6334.

²¹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3357-59.

²¹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3339-42.

²¹⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3340-49, 3695, 3790.

²¹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3342-45.

²¹⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3377-91.

²²⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3392-96.

²²¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4799.

²²² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3696-97, 3794-95.

²²³ Şeker, "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açından Nasıl Okunabilir?", s. 40. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3339-4793.

Eserde, eserde bir başka dikkat çeken yön de Odgurmış'ın devreye sokulma biçimidir. Şöyle ki, Hakan Ögdülmiş'in yani Akıl'ın "yalnızlığını" görüp onu "yitirme" kaygısına düşünce, Odgurmış devreye girmektedir. Hakan Ögdülmiş'e "keşke olsa bir eşin" diyerek "kendisi gibi birinin" var olup olmadığını sorar.²²⁴ Ögdülmiş, bir arkadaşının olduğunu adının "Odgurmış" olduğunu söyler. Onu fazla bilgili, erdemli, zeki, günahtan sakınan, hangi işi alırsa onun üstesinden gelen ve davranışı ok gibi doğru olan biri olarak tanıtır.²²⁵ Fakat onun bu dünyadan yüz çevirdiğini, dağa çıktığını, kendini ibadete verdiğini, ama erdeminin kendisinden yüksek olduğunu belirterek "eğer bu akrabası yanında olsaydı kendilerine bilgisiyle yol gösterebileceğini" söyler.²²⁶ Bunun üzerine Hakan, onu derhal yanlarına çağırmasını gerektiğini belirtir. Hakan bu talebini belirten bir mektup yazar ve mektubu tam bir ikna yetkisi verdiği Ögdülmiş ile gönderir. Mektupta hakan bilginin önemi, ibadetin toplum içinde de yapılması gerektiğini, zaten bazı ibadetlerin toplumsal olduğunu, insanın tanımında insanlara yararlı ve merhametli olmanın var olduğunu, insanın ya öğreten ya da öğrenen olduğunu... belirterek onun kendilerinin yanına çağırır.²²⁷

Ögdülmiş, Odgurmış'ın (Zahid) yanına varınca, Odgurmış Ögdülmiş'i sevinçle karşılayarak niçin geldiğini sorar.²²⁸ Ögdülmiş, kendisi için kaygı duyduğunu, bunca sorumluluğu tek başına taşıyamayacağını belirtir. Odgurmış'a Tanrı'nın cehennemi sadece kendisi için yaratmadığını belirterek niçin böyle bir yaşamayı tercih ettiğini sorar.²²⁹ O da insanlarla yaşamamanın Tanrı'ya ibadete yönelmede riskler taşıdığından, gıybetten, insanlara yük olmaktan, heva ve hevesten ve bunun gibi şeylerden söz eder.²³⁰ Ögdülmiş, Odgurmış'ın bu söylediklerinin hepsinin "bahane" olduğunu; insanın asıl görevinin başkasına yararlı olmak olduğunu söyler.²³¹ Odgurmış buna "haram toplamak" olarak karşı çıkar.²³² Münzevi hayatın bu derecesi, metnin bütünü çerçevesinde, "Aslolanın şerde pasiflik değil, hayırda aktiflik" olduğu düşüncesinden hareketle tenkit edilir ve Zâhid'e "halk içinde halvet" çağrısı yapılır.²³³ Ancak Odgurmış "Benden halka fayda yok ise de, onlar benden zarar da görmezler"²³⁴ diyerek sınırını belirten bir ilginç karşılık verir. Bunu, "ben onların sadece benim gibi yaşamalarını da talep etmem" şeklinde okumak mümkündür.

Ögdülmiş, bu sefer "dünyanın yaratılış hikmetinden" söz açarak insanın ne iyilik kazanacaksa ancak Tanrı'nın bu haliyle bilerek yarattığı bu dünyanın gerçekleri içinde kazanabileceğini söyler. Bunu da şöyle açıklar: Önemli olan nefse

²²⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3131-34.

²²⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3145-47.

²²⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3148-52.

²²⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3187-3280.

²²⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3294-3303.

²²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3321-3333.

²³⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3334-3366.

²³¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3368-69.

²³² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3376 Vd.

²³³ Şeker, "Kutadgu Bilig Tasavvufi Açıdan Nasıl Okunabilir?", s. 42. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3203-04, 3214, 3369.

²³⁴ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3423, 3351-52, 3366, 4865.

sahip olup ona uymamak, oğul kıza sahip olup onları eğitmek, arzulara gem vurmak, güce sahip olup onu kontrol etmek, kötülöklere iyilikle karşılık vermektir... Asıl yiğitlik budur.²³⁵ Sen “İnsanlardan kaçıyorsun, ne yaptı insanlar sana. İnsanlara katıl davran insanca”²³⁶ diyerek kendileriyle birlikte olmasını yineler.²³⁷ Buna karşılık Odgurmuş, Ögdölmiş’i dünyayı çok sevmekle suçlayıp dünyanın zindan, onun sevgisinin afet olduğundan; yine dünya malının geçiciliğinden, bedeni isteklerin, heva ve hevesin afetinden söz eder.²³⁸ “*Dünyanın kusurlarını saydım artık sen düşün*” der.²³⁹ Ögdölmiş bunlara şöyle karşılık verir: “Dünya böyle olsa da ondan büsbütün el etek çekilmemelidir.” Zira “Bütün dünya halkları köy ve kentleri koyup dağa çekilselerdi, dünya bozulur, kurur ve insan soyu kesilirdi.” Dahası ona göre insan ancak halk içerisinde düşünebilir, konuşabilir ve varlığının şuuruna varabilir. Ancak böyle insan olunabilir, bu nedenle “dünya ahiret dengesinin iyi kurulması” gerekir. Nitekim “Tanrı insana iki göz, iki kulak, iki ayak... vererek iki dünya yarattı ki, birini bulursan öbürünü arasın diye.”²⁴⁰ Ögdölmiş, bu dediklerine şu çarpıcı değerlendirmeleri de ekler: “Sen bu zahid adını aldığın için, adın zahid oldu.”²⁴¹ “Tanrı’nın adaletinden korkarak yaşa, ama fazlından da ümit kesme... Bu ikisi arasındadır kulluk bil. Korku ve umut; bu ikisi kanat gibidir. Bu ikisiyle uçan göğö yol bulur.”²⁴²

Bu söylenenleri doğru bulduğu anlaşılan Odgurmuş, bu sefer kendisinde “töre ev usül olmadığını” dolayısıyla “nasıl hizmet edileceğini bilmediğini” söyleyerek kendileriyle bir olmayacağını belirtir. “Kendisini kendi haline bırakmalarını” isteyerek durumu belirten bir mektup yazar ve Ögdölmiş’e Hakan’a iletmesini söyler.²⁴³

Ögdölmiş dönüp Hakan’a ne dediyse ikna edemediği belirtir ve Odgurmuş’ın yazdığı mektubu takdim eder. Mektubu okuyan Hakan, “Kardeşin büyük söylemiş. İpek göndermişim diken yollamış, zararı yok bu sözün doğru söylemiş”²⁴⁴ sözleriyle Odgurmuş’ın dediklerini onaylar. Ancak yine de onu yanında görmek ister ve tekrar bir mektupla Ögdölmiş’i “mektubu ver yine sen söyle bildiklerini” diyerek gönderir.²⁴⁵ Bu mektubun içeriğini şu beyitler açık eder: “*Seni ben müslümanların yararlanması için Ey Zahid ısrarla buraya çağırıyorum. Buraya gel yararlı ol insanlara, yararsız insan ölüdür diriler arasında.*”²⁴⁶ Bununla birlikte bu mektupta şu temalar da işlenir: Cömertlik, fayda, iyilik, merhamet... ancak başkalarının iyiliğini istemekle ortaya çıkar.²⁴⁷ Bu mektubu okuyan

²³⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3340-3450.

²³⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3502.

²³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3489.

²³⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3525-3640.

²³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3645.

²⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3652-3662.

²⁴¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3915.

²⁴² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3668-3673.

²⁴³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3738-3809.

²⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3846-47.

²⁴⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3890, 3343.

²⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3929-30.

²⁴⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3930vd.

Odgurmuş, Ögdülmiş'e "*Kardeşim senin ne eksiğin var ki, Bey'in bunca ısrarla çağırır beni*" diye sorar.²⁴⁸ Buna Ögdülmiş, "kendisinin iyi olduğu ve iyiliğini yayması gerektiğini ve bunun da ibadete dahil olduğunu" söyleyerek cevap verir.²⁴⁹ Buna Odgurmuş'ın karşılığı yine insanlardan uzak yaşadığı için töre, usul, yol bilmediğini hatırlatmak olur.²⁵⁰ Ögdülmiş, bunların öğrenilebilecek şeyler olduğunu söyler. Bunun üzerine Odgurmuş "Bana anlat töreyi de ben bunu öğreneyim, anlayayım" der. Bunun üzerine Ögdülmiş, Odgurmuş'a daha önceki söylediklerinden farklı olarak "bu talebinin daha akla uygun bir yol ve doğruluk üzere olduğunu" söyler²⁵¹ ve küçük yaştan itibaren nasıl damgacı, katip, saki olunabileceğini, devlette görev almanın gerektirdiği eğitimi, adabı muaşeretini, devlet erkânıyla, halkla, bilginlerle, şairlerle, çiftçilerle, aileyle, hatta büyücülerle... nasıl iletişim kurulabileceğini ve onlarla nasıl birlikte yaşanabileceğini detaylı bir şekilde anlatır.²⁵²

Odgurmuş, "bütün bunların ibadetlerine mâni olacak uğraşlar" olduğunu, dünyanın geçici, ahiretin kalıcı olması itibarıyla her şeyden vaz geçip Tanrı'ya sığındığını söyler. Tanrı'nın yalnızlık dahil her şeye yettiğini ve kaygılar dahil onu her şeyden koruduğunu ve gözettiğini söyler. Bu nedenle ona göre insan bütün dünya sevgisini gönlünden çıkarmalı, dünyanın geçiciliğinin farkında olmalı, beden isteklerine uymamalı, devamlı ölümü düşünmeli ve sadece ahirete yönelmelidir.²⁵³ Odgurmuş bunlar ve buna benzer şeyler söyledikten sonra "benim bildiğim sadece bunlardır" diyerek bir kez daha Hakan'ın ve Ögdülmiş'in talebini reddeder.²⁵⁴ Bunun üzerine hem Ögdülmiş ve daha sonra Hakan Odgurmuş'ın dediklerini onaylar ve Hakan zaten onu "bu konularda kendilerini uyarması için çağırdığını" yineler.²⁵⁵

Sonra "ya o bana gelsin ya da ben ona gideyim de bana öğüt versin" diyerek üçüncü kez davet eder.²⁵⁶ Üçüncü defa Odgurmuş'a giden Ögdülmiş, "Ölçüyü kaçırma hiçbir işte sen, ölçüyü kaçırırsan onu bozuk san" diyerek Hakan'ı ziyaret etmesini ister.²⁵⁷ Odgurmuş bu sefer talebi kabul eder ve Hakan ile buluşurlar.²⁵⁸ Karşılıklı fikir alışverişinde bulunurlar. Odgurmuş, Hakan'ın "talebi üzerine", dünya ve dünyayla ilgili her şeyin; beylik, ömür, mal mülk ve benzeri bütün dünyalıkların geçici; ölümün gerçek, ahiretin kalıcı olduğunu tekrar hatırlatır. Sonra Hakan'a şunları söyleyerek uyarır: Benden öğüt almana gerek yok feleğin ibreti sana yeter. Senden önceki dünya beyleri nereye gitti, iyi bak, düşün sıra sana da gelecek! Onlara yararlı ne olduysa sen de onları yap, neye pişman oldularsa

²⁴⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3970.

²⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3973-90.

²⁵⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4001.

²⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4025-28.

²⁵² Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4031-4400.

²⁵³ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4680-4838.

²⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4865-66.

²⁵⁵ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4876-4920.

²⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4939.

²⁵⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4984.

²⁵⁸ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 4991-5035.

ondan uzak dur! İyilik düşün!²⁵⁹ Ölümü tefekkür et!²⁶⁰ Doğru ol, töreyi de doğrulukla yap!²⁶¹ Akılla işle bütün işlerini, hevesine tutsak olma!²⁶² Merhametli ol!²⁶³ Gönlünü ve dilini doğru tut!²⁶⁴ Akıl yoldaşın, danışmanın bilgi olsun!²⁶⁵ Bol ibadet et, az ye, az söyle..., öğren bütün erdemleri!²⁶⁶ Dünya zindandır, unutma!²⁶⁷

Odgurmuş, bir kısmını andığımız tasavvufun bu temel tez ve pratiklerini hatırlattıktan sonra Hakan'ın yanından ayrılır. Hakan ise “bugünden sonra ben nasıl yaşarım” diyerek “kaygı içinde kalakalır.”²⁶⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Ögdülmiş, Hakan'ın bu halini *tehlikeli* görerek ona “İl yönetmenin töresini” hatırlatır ve “ona göre davranmasını salık verir.”²⁶⁹ Bunu çok beğenen Hakan, Ögdülmiş'e “Kusurlarımı seninle görüyorum”²⁷⁰ diyerek kendisinden hiç ayrılmamasını ister. Böylece Ögdülmiş'in, Odgurmuş'un uyarılarını da dikkate alarak ve tekrarlayarak yaptığı uyarıları, Hakan sitayişle kabul eder. O günden sonra kendi rahatını bırakıp hayatını memleketini/ilini düzenlemeye vakfeder.²⁷¹

Aynı şekilde Ögdülmiş de kendisini ve yaptıklarını gözden geçirip kusurlarını fark eder ve tümüyle arınmak ister. Ancak bu konuda acele etmemesi gerektiğini ve “işlerin müşavere edilerek yapılması gerektiği” konusundaki dinî ilkeyi de hatırlayarak birisiyle istişare etmeye ve birine danışmasını iyi olacağına kanaatine varır. Bu istişare edilecek kişi kardeşi Odgurmuş'tır. Zira o, “kendisinden fazilet bakımından yüz misli daha ileridedir.”²⁷² Nitekim bu sefer, Odgurmuş'a kendisi için gider. Ona, hayatın bitiyor olduğunu, ahiretin karşısına çıkacağını, günahlarının çoğalıp yükünün ağırlaştığını... söyler. Geçmiş yaşamıyla ilgili pişmanlıklarının olduğunu, insanları ezdiğini, öküz gibi yiyip içtiğini, eline ve diline sahip olmadığını ve benzeri eksikliklerini itiraf eder. Sonunda ölüm kendisini yakalamadan nefesine hakim olup kendisini nasıl ibadete vereceğini sorar.²⁷³ Odgurmuş şöyle cevap verir: “Bugün orada durmak sana iyilik. Yine burada durmak bana iyilik”²⁷⁴ “İnsanlar içinde insan denilenler, insanlara yararlı olanlardır.”²⁷⁵ “Töre ve eminlik ülkeye huzur getirir.”²⁷⁶ “Hakanla bir iyi yolda yürüyorsun”²⁷⁷ “Bütün bunlar Tanrı fazlıdır sana. Bütün iyilikleri verdi yüzünü

²⁵⁹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5136-5141

²⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5145.

²⁶¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5170.

²⁶² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5196.

²⁶³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5197.

²⁶⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5210.

²⁶⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5209.

²⁶⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5301.

²⁶⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5423.

²⁶⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5447-57.

²⁶⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5467vd.

²⁷⁰ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5616.

²⁷¹ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5624vd.

²⁷² Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5631-5651.

²⁷³ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5631-5720.

²⁷⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5725.

²⁷⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5730.

²⁷⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5734.

²⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5760.

güldürdü.”²⁷⁸ Bu nedenle “Yaraşır mı şimdi sana O’na [Hakan’a] düşman gibi olup ondan böyle uzak durup yüz çevirmek!”²⁷⁹

Burada Akıllı sembolize eden Ögdülmiş’in Odgurmuş’a hak vererek onun kendisinden fazilet bakımından yüz misli daha ileride olduğunu dile getirmesi, aklın her şeyi çözemeyeceği hakikatine vurgunun yanında, tasavvufun toplum hayatını hangi derecede tayin ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir.²⁸⁰ Ayrıca yine burada Odgurmuş’in daha önce Hakan’ın (yani Adalet’in) ve Ögdülmiş’in (yani Akıl’ın) kendisine bir eleştiri olarak yönelttikleri “İnsanlar içinde insan denilenler, insanlara yararlı olanlardır.” düsturunu onaylayarak tekrar etmesi de önemlidir. Bütün bu söylenenlerde dikkat çeken bir başka husus da şudur ki, Odgurmuş’in düşünce ve pratikleri onaylanmakla ve uyarıcı ve hatırlatıcı olarak kendisine çok değer verilmekle birlikte, bütün insanların dünyadan yüz çevirdiği bir durumda harsı ve neslin korunamayacağı gerçeğinin kuvvetle vurgulanmasıdır. Dolayısıyla Hakan (Adalet) ve Ögdülmiş (yani Akıl), sadece ve sadece Odgurmuş’in (yani Tasavvuf’un) yolunu tutarsa, Tanrı’nın fazlı olan bütün iyilikleri yeryüzünde gerçekleştirerek ve insanların huzurunu temin edecek yönetim ve akıl olmayacaktır. Bu demektir ki, “Odgurmuş’in şahsında hesaba çekilen esasen dinî hayatı tamamen zühd çerçevesine hapseden anlayıştır. Kendisini her şeyden mahrum ederek yalnızlaştıran bu anlayış, sadece tenkit edilmekle kalınmaz, hükümdar her defasında bir yolunu bulup kaçan Zâhid’in peşine düşer, halkı mâneviyata sevk edecek bir âmil olarak gördüğü için hiçbir zaman ondan müstağni davranmaz, etraftaki her şeye ruhen tasarruf etmesini ister. Aslında peşine düşülen şey, dünya ile ukba arasında denge kurarak Türk tasavvuf anlayışını rasyonel ve realist bir zemine çekme mücadelesidir.”²⁸¹ Kısaca sembolik dört kahraman etrafında dönen *Kutadgu Bilig*’de bu dünyayı bir mevcudiyet olarak dahi kabul etmek istemeyen Zâhid’i temsil eden Odgurmuş ile dünya hâkimiyetine kadar uzanan beşerî ihtiraslarıyla Akıllı temsil eden Ögdülmiş’in kardeş olması, Türk’ün amelî ve aklî dünya görüşünün gelişimine vücut verdiği gibi, Türk tasavvuf algısının ne tür bir zeminde inşa edilebileceğini/edildiğini de gösterir.²⁸²

Bu düşünce, yukarıdaki alıntılardan kolayca çıkarılabileceği gibi ayrıca eserde “dünya ile ahiret dengesinin temini” olarak birçok yerde de tekrar edilmektedir. Bunlardan şöyle bir motto çıkarmak mümkündür: Adaleti gözetken bir akıl ve akılla temin edilen bir adalet! Ancak bu, tasavvufî hayatın taleplerinin dikkate alınmasını gerektirmektedir. Zira eserde Hakan üzerinden, Odgurmuş’in korunması gerektiği

²⁷⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5783.

²⁷⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5783.

²⁸⁰ Şeker, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açından Nasıl Okunabilir?”, s. 43. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3145-50. Odgurmuş, Akıllı temsil eden Ögdülmiş’in içtimâî hayatta faydalı olması gerektiğine dair öğütlerini ve ikna gerekçelerini dinleyince bir an tereddüt etse de dünyanın nakisaları gözünü korkutur, şehre/topluma dönmeyi kesin olarak reddeder. Odgurmuş, Hükümdar’ın davetine şöyle mukabele der: “Tanrı kulluğuna kendisini vakfetmiş olan kimseye insan kulluğu yapmak yakışır mı?” Bu çerçevede Hükümdar’ın zâhid’in gerekçelerini kabul etmesi de ehemmiyetlidir. Şeker, Agm., s. 43 (118 No’lu Dipnot). Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3696-97.

²⁸¹ Şeker, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açından Nasıl Okunabilir?”, s. 42. Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 3454-57

²⁸² Şeker, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açından Nasıl Okunabilir?”, s. 48.

de problem edinilir.²⁸³ Ancak her halükârda bütün problemlerin üstesinden gelecek olan akıldır. Akıl kendinden kaynaklı sorunları da kendi çözebilir. Nitekim şu beyitlerdeki Ögdülmiş'in yerine Akı koyarsak, demek istediğimiz gerekçelendirilmiş olacaktır. Ögdülmiş Hakan'dan şöyle bir istekte bulunur: "Senden dileğim isteğim budur, beni kim gammazlarsa önce bana sor." Hakan şöyle cevaplar: "Ey gerçek insan, uygun görüldü isteklerin. Sana kişilik verdi güçlü Tanrı. Gönlün, dilin ve davranışınla adın doğru oldu."²⁸⁴ "Tam bir Tanrı bağışısın sen bana bugün. Seninle çözüldü nice sıkı düğüm"²⁸⁵ "Bana örtülü olan şeyleri sen göster."

Bu onayı aldıktan sonra Ögdülmiş Hakan'a şunları söyler: "... Kutunu bulduğunda gönlünü iyi tut. Adının iyi olarak kalmasını istersen, şu dört şey gerekli unutmamalısın. Biri kavli bütün, dili doğru olmak. İkincisi İl'e hayırlı töre yapmak. Üçüncüsü eli bol ve açık olmak. Halka merhametli davranmak. Dördüncüsü düşmana boyun eğdirmek, ülkeyi yönetmek için cesur olmak."²⁸⁶ Bunlara emanetleri ehline vermesi ve devlet işlerine liyakatli insanları ataması gerektiğini ekler ve Kitap'ta, (Kur'an'da) güzel yazıldığı üzere "dünya işlerinin oyun olduğunu" da unutmaması gerektiğini hatırlatır.²⁸⁷

Bunun üzerine Hakan, "Gücünün yettiği şeyleri sen yap güvenme bana. Eğer yarıda kalırsan yardım ederim sana."²⁸⁸ diyerek her şeyi Ögdülmiş'e bırakır. Ögdülmiş de bundan sonra sıkı bir çaba göstererek bütün işleri üşenmeden yapar. Halk erince kavuşur, dünya düzene girer. Hakan da rahatlar.²⁸⁹

Eserin sonunda Odgurmış hastalanır ve kardeşi Ögdülmiş'i çağırır. Ona "ölümü unutmaması, ibadetlere devam etmesi, kadere rıza göstermesi, heva ve hevesi bastırması gerektiği şeklindeki tasavvufi ilkeleri hatırlatarak nasihatte bulunur. Ancak bu sefer, bunların yanında güç ve zenginlikle sarhoş olmamak, kendine değil halka faydalı olmak ve cömert olmak gibi etik, siyasi ve ekonomik alanlarla ilgili şeylerde de "aklıyla iyilik yolunda olması" gerektiğini söyler.²⁹⁰ Ve sonra Odgurmış dünyadan göçer.²⁹¹ Ama hem söyledikleri hem de yaşam biçimi Hakan'da ve özellikle kardeşi Ögdülmiş'te çok etkili olmuştur. İkisi de O'nun öğütleri unutmayıp miras alırlar.²⁹² Ama Odgurmış'ın yasını tuttuktan sonra ikisi de görevlerine dönerler ve işlerine sarılırlar.²⁹³

Eserin yani *Kutadgu Bilig*'in sonunda bütün bunların ancak akıl ve bilgiyle fark edildiği, değerlendirildiği ve anlamlandırıldığı kuvvetle vurgulanır. Ancak bütün bunların Tanrı'nın inayeti ve yardımı olmadan tamam olamayacağının da altı

²⁸³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5846.

²⁸⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5871, 5879-80.

²⁸⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5888.

²⁸⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5091-5905.

²⁸⁷ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5911-5930.

²⁸⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5935, 5937.

²⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5941-42.

²⁹⁰ Bkz., Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 5953-6179.

²⁹¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6288.

²⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6322. Bu miras burada "çanak" ve "değnek" ile sembolize edilir.

²⁹³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6345.

çizilir. Dolayısıyla akıl olmadan adalet, adalet olmadan düzen kurulamaz. Düzenli bir devleti kuramayan yöneticiler ve onların halkı iki dünya kut'unu kazanamaz. Ama akıl odur ki, dünyanın geçici olduğunu, heva ve hevese boyun eğmesinin kendisinin belirleyiciliğini; erdemini ve kut'unu yok edeceğini, Tanrı'nın yardımını gözetmeden hiçbir işini iyi yapamayacağını bilen; kısaca dünya ve ahiret dengesini kurabilendir. Nitekim Has Hacib'imiz şöyle der: "Akıllı anlar bilgili bilir."²⁹⁴ "Aklımın yettiği sözleri yazdım, okusun akıllı payını alsın."²⁹⁵ Bunu kendisine de öğütler: "Bilgi bil... Sağlam bir kalkandır insana bilgi."²⁹⁶ "Bilgi bil, adam ol, yücelt kendini. Ya da hayvan adını al insanlardan uzaklaş."²⁹⁷

Sonuç

Sonuç olarak bu çalışmada Türkçede yazılan ilk felsefi metin olan *Kutadgu Bilig*'in yazılma amacı, eserin başlıca kavramları ve ihtiva ettiği zengin içerik etrafında bir sorunlaştırma yapılmıştır. Eserde zımnen veya açıkça en önemli problemlerden biri olan hakikate ve mutluluğa ulaşma hususunun imkânı ve bu imkân doğrultusunda iddiaları bulunan, hissî (duyusal), akli (rasyonel) ya da kalbî (sezgisel) epistemolojik kaynaklara dayanan başlıca disiplinlerin nasıl bütünlüklü bir çerçevede alındığı gösterilmiştir. *Kutadgu Bilig*, ilk bakışta siyaset felsefesinin problemleri etrafında inşa edilmiş bir eser veya bir tür siyasetname intibai verebilir. Ancak çalışmamızda detaylıca arz ettiğimiz gibi eserin taşıdığı ontolojik arkaplanın ve İslam düşüncesinin temel disiplinleri olan Felsefe, Kelam, Fıkıh ve Tasavvuf alanlarından bünyesine aldığı müktesebatın göz ardı edilmesi halinde bütünlüklü bir şekilde anlaşılması mümkün değildir. Vardığımız kanaate göre Yusuf Has Hacib, bu disiplinler arasında vaki olan çekişmeyi bir kenara bırakma, bunun yerine hepsinin yekdiğerinden destek almak suretiyle daha da yetkinleşmesini ve nihai kertede her birinin kontrolünü akla teslim etmesi gereğini öngören bir formül üretmiştir. Bu formülasyonu da eserinin sembolik kahramanları üzerinden gerçekleştirmiştir.

Bu çerçevede Yusuf Has Hacib'in tercih ettiği anlatım biçimi ve yöntemi bile başlı başına müstakil çalışmaları hak etmektedir. Eserde tercih edilen şiirsel biçim ve kullanılan diyalog tarzı ile problemlerin semboller vasıtasıyla incelenmesi son derece manidardır. Zira onun muhatap kitlesini oluşturan, bir yönüyle eski dinlerini ve geleneklerini hafızalarında taşıyan ve bir diğer yönüyle de yeni bir din ile tanışan Türklerin zihni, sözlü kültürlerin dünyasına has bir rasyonalite türü ile uyumludur. Dolayısıyla yazılı kültürün rasyonalitesinin kodlarıyla hacimli eserlerin ihtiva edebileceği felsefe, kelam, fıkıh ve tasavvuf arasındaki ilişkinin mahiyeti gibi teorik ve külli meseleler; derinliklerinden ve külli niteliklerinden bir şey kaybetmeksizin şiirin imkanıyla ifade edilir. Sırf bu yaklaşım bile başlı başına bize ve bugüne önemli mesajlar vermektedir. Nitekim halihazırdaki koşulların ve

²⁹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6490.

²⁹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6496.

²⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6605.

²⁹⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Beyit No: 6611.

sorunların bilincinde olmak, sadece geleneğin anlaşılmasına ve olduğu gibi tekrarına dayanmayıp bir yönden geleneğin değerli mirasını hazmetmek öte taraftan hazmedilen bakiyeyi çağın ve muhataplarının koşullarına uyarlayarak besleyici bir gıdaya dönüştürmek tam olarak filozofun ve felsefenin harcıdır. Nitekim Hacib'imiz bunu, eserinin yöntemine ve biçimsel yapısına rağmen mesajının evrensel niteliğini koruyarak icra etmeyi başarabilmiştir. Bu bağlamda onun gelenekle temas kurma tarzından dahi öğreneceğimiz en önemli şeylerden biri de bizim, gelenekle ve dolayısıyla bilgемizin kendisiyle nasıl temas kurmamız gerektiğini göstermesidir. Öyleyse dilimizin ilk felsefi klasiğı olan bu esere ve yazarına dönük, güncel koşullarımıza ve problemlerimize yeni okuma biçimlerinin geliştirilmesi elzemdir. Çalışmamızın, bu anlamda yeni çalışmalara kapı aralamasını ümit ederiz.

Kaynakça

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Alfa Yayınları, İstanbul 2024.

Akgün, Mehmet, "Kutadgu Bilig'de Din", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 26. Ankara 1997, Ss. 38-53.

Arslan, Mahmut, "Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1.

Bircan, Hasan Hüseyin, "Fârâbî'ye Göre Epistemolojik ve Aksiyolojik Açından İnsanın Yetkinliği ve En Yetkin İnsan 'Er-Reîsü'l-Evvel' Ve 'Devlet', *İslam'da Siyaset ve Düşüncesi İçinde*, Ed. H. Erten ve M. Akgül, NEÜ PRES Yayınları, Konya 2024.

Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, Çizgi Yayınları, Konya 2020.

Demirci, M. Fatih, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünya Görüşünün Şaheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: A. Kavas, F. M. Şeker, M. Tandoğan ve C. Bayram), İstanbul 2016.

Doğan, Nejat, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2002, Cilt: 1 Sayı: 12.

Koca, Salim, "Kutadgu Bilig'de 'Hükümdar, Vezir ve Sufi Tipleri'nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü." *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildiriler*, Cilt II., (Ed. M. Demirci, A. Temizel, M. A. Hacıgökmen, S. Solmaz), Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 213.

Ruzibaki, Mehmet, "Kutadgu Bilig ve İslam Düşüncesinde Eleştirinin Evrenselliğı", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyum Bildirileri*, (Ed: M. Aytepe ve T. Karasu), Ensar Yayınları, İstanbul 2019.

Şeker, M. Fatih, “Kutadgu Bilig Tasavvufî Açıdan Nasıl Okunabilir?”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, 2010, 25-62;

Türker-Küyel, Mübahat, “Farabi, Hikmet ve *Kutadgu Bilig*”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt :7 Ocak 1991 Sayı: 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Türker-Küyel, Mübahat, “*Kutadgu Bilig* ve Farabi”, *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyrûni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990.

YUSUF XOS XOJIB FALSAFIY MEROSINING HOZIRGI DAVRDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629597>

Shermuxamedova Niginaxon Arslonovna

O'zMU professori, falsafa fanlari doktori

Toshkent (O'zbekiston)

Annotatsiya. Yusuf Xos Hojib falsafasi uchinchi ming yillikda ham insonning axloqiy fazilatlarini tarbiyalash, jamiyat ideallarini shakllantirish va gumanitar fanlarni rivojlantirish kontekstida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Uning g'oyalari an'ana bilan zamonaviylik, ma'naviy qadriyatlar bilan jamiyatni amaliy rivojlantirish vazifalari o'rtasida muloqot qurish uchun qimmatli manba bo'la oladi. Global muammolar avj olgan, madaniy o'zliklar va axloqiy mezonlar parchalanishga yuz tutgan bir davrda Xos Hojib kabi mutafakkirlar merosiga murojaat qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Uning adolat, halollik, jamiyatga xizmat qilish va ichki kamolot sari intilish haqidagi da'vatlari ta'lim, siyosat va madaniyat sohalarida dolzarbdir. Bu tamoyillar yangi avlodni — tanqidiy fikrlay oladigan, axloqqa asoslangan qarorlar chiqaradigan va o'z xalqi ma'naviy ildizlari bilan bog'liq qoladigan shaxslar tarbiyalashda poydevor vazifasini bajara oladi. Shu nuqtai-nazardan ushbu maqolada Yusuf Xos Hojib ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida ilgari surilgan falsafiy g'oyalarning hozirgi davrdagi ahamiyati Yangi O'zbekistondagi islohotlar misolida ochib berilgan

Kalit so'zlar: inson kamoloti, adolat, davlat boshqaruvi, ilm, jamiyat, mas'uliyat, falsafiy qarashlar, inson ahloqi, vatanga sadoqati, tarbiya.

АКТУАЛЬНОСТЬ ФИЛОСОФСКОГО НАСЛЕДИЯ ЮСУФА ХОС ХОЖИБА В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Шермухамедова Нигинахон Арслоновна

доктор философских наук, профессор,

Национальный университет Узбекистана,

Ташкент (Узбекистан)

Аннотация. Философия Юсуфа Хос Хожиба сохраняет свою актуальность и в третьем тысячелетии — в контексте воспитания нравственных качеств человека, формирования идеалов общества и развития гуманитарных наук. Его идеи представляют собой ценный источник для построения диалога между традицией и современностью, духовными ценностями и практическими задачами общественного развития. В эпоху глобальных кризисов, распада культурной идентичности и

моральных ориентиров, обращение к наследию таких мыслителей, как Хос Хожиб, приобретает особое значение. Его призывы к справедливости, честности, служению обществу и стремлению к внутреннему совершенству остаются актуальными в сферах образования, политики и культуры. Эти принципы могут служить основой для воспитания нового поколения — личностей, способных к критическому мышлению, принимающих решения на основе этики и сохраняющих связь с духовными корнями своего народа. С этой точки зрения в статье раскрывается значимость философских идей, изложенных в труде Юсуфа Хос Хожива «Кутадгу билиг», на примере реформ в рамках «Нового Узбекистана».

Ключевые слова: человеческое совершенство, справедливость, государственное управление, наука, общество, ответственность, философские взгляды, человеческая нравственность, верность Родине, образование.

THE CONTEMPORARY RELEVANCE OF YUSUF KHOS KHAJIB'S PHILOSOPHICAL LEGACY

Shermuxamedova Niginakhon Arslonovna

Doctor of Philosophy, Professor,
National University of Uzbekistan,
Tashkent (Tashkent, Uzbekistan)

Abstract. The philosophy of Yusuf Khos Khajib remains relevant in the third millennium in the context of cultivating human moral values, shaping social ideals, and advancing the humanities. His ideas serve as a valuable resource for building dialogue between tradition and modernity, between spiritual values and the practical tasks of social development. In an era marked by global crises, the fragmentation of cultural identities, and the erosion of moral standards, turning to the legacy of thinkers like Khos Khajib holds particular significance. His calls for justice, honesty, service to society, and striving for inner perfection remain urgent across the spheres of education, politics, and culture. These principles can serve as a foundation for educating a new generation—individuals capable of critical thinking, making ethically grounded decisions, and maintaining a connection with the spiritual roots of their people. From this perspective, the article reveals the contemporary relevance of the philosophical ideas expressed in Yusuf Khos Khajib's *Qutadghu Bilig*, using the example of ongoing reforms in the context of the "New Uzbekistan."

Keywords: human perfection, justice, public administration, science, society, responsibility, philosophical views, human morality, loyalty to the homeland, education.

KIRISH.

Raqamli texnologiyalar jamiyat taraqqiyotining barcha sohalarini qamrab olayotgan, suniy intellekt imkoniyatlari inson intellekti bilan tenglashayotgan uchinchi ming yillikda buyuk mutafakkirlarining ijodiga murojaat qilish, tarix bizdan uzoqlashgani sari u davrda yashagan olimlarning asarlarini o'rganishga intilish rivojlanmoqda. Jadal rivojlanayotgan axborot asrida Sharq va G'arb mutafakkirlari ijodiga murojaat qilishning bosh sababi nima?, degan savolga, tarixiy xotirani saqlash, kejalak avlodga ular g'oyalarining mohiyati etkazish va bu orqali insonning ma'naviy qiyofasini sayqallash deb javob berish mumkin. Shu nuqtai-nazardan, tarixiy taraqqiyot jarayonida o'zining olam va odam, jamiyat taraqqiyoti, axloqiy tarbiyaga oid g'oyalarini ilgari surib, o'z nomini abadiylashtira olgan mashhur mutafakkirlarning buyukligi o'z asarlari bilan zamonaviy olimlarni o'zining nomi atrofida to'play olganligi, asrlar qa'ridan ular qalbiga ilmu ma'rifatga yo'l ochayotganligi bilan belgilanadi deb baho berish, ayni paytda, hozirgi zamon olimlarining buyukligi tarixiy xotirani asrash, saqlash va yangi avlodga etkazish yo'lida doimiy ravishda ilmiy konferensiyalar tashkil etayotganligi, yosh olimlar bilan hamkorlikda buyuklar asarlarini tarjima qilayotganligi va o'tmishi ulug' olimlar g'oyalarining kelajagi buyuk avlodlarga etkazish yo'lidagi fidokorona mehnatini o'rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Shu nuqtai-nazardan X-XI asrda yashab ijod etgan faylasuf, shoir, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ilgari surilgan g'oyalar nafaqat o'z zamonasida, balki uchinchi ming yillikda davlat boshqarubi, shaxslararo munosabatlar, har bir insonning ichi ma'naviy ruhini tartibga solish, ijtimoiy hayotda bu g'oyalardan foydalanish uchun ahamiyatlidir. Zero O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek "Biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur" [6, 117-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Yusuf Xos Hojibning ijodiy merosini tahlil qilish uning tarbiyaga oid g'oyalarini ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yoshlar ongiga singdirish nafaqat Sharq balki G'arb davlatlarida ham tizimli tashkil etilgan. Qirg'iz olimlari Abdukerim Muratov, Jipar Jeksheev Yusuf Xos Hojib ijodining siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy, iqtisodiy ahamiyatini ochib berganlar va uning 1021-yilda Yettisuv o'lkasida Kuzor, ya'ni Bolasog'un shahrida tavallud torganligi uchun uni qirgiz millatiga mansubligini isbotlashga harakat qilganlar va unga millatning g'ururi deb baho berganlar. Qozoq olimlari G. Telebaev, T. Gabitov, uning ijtimoiy siyosiy qarashlarini, A.I. Lukpanov, B.G. Semenova va N.S. Maynagasheva Yusuf Xos Hojib siyosiy qarashlarini Abay Kunanbaev A. Kulakovskiy asarlari bilan qiyosiy tahlil etganlar. O'zbekiston olimlari G.Rixsiyeva Yusuf Xos Hojibning ijodiga bag'ishlangan xalqaro konferensiya tashkil etgan, Sh.M.Isayeva Yusuf Xos Hojib ijodiga fors madaniyati ijtimoiy jarayonlarning ta'sirini, madaniy akademik M. Xayrullaev Ma'naviyat ulduzlari, Buyuk allamalar kabi asarlarida Yusuf Xos Hojib ijodidagi olamning yaralishi, ijtimoiy taraqqiyotga oid g'oyalarning mohiyatini ochib bergan.

Yusuf Xos Hojib buyuk mutafakkir, faylasuf, shoir, shu bilan birgalikda, davlat arbobi sifatida jamiyat rivojiga qo'shgan hissasi zamondoshlar tomonidan o'rganilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolani yozishda tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil, umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). “

X asrda Movaraunnahrda yashab ijod etgan mashhur faylasuf Yusuf Xos Hojib bo'lib, uning - «Qutadg'u bilig» asaridagi adolatli jamiyat va dono hukmdor faoliyatiga oid g'oyalar nafaqat turkiy dunyoda, balki dunyo tamaddunida muhim ahamiyat kasb etadi. «Qutadg'u bilig» shunchaki falsafiy asar emas, balki kelajak hukmdorlar uchun amaliy qo'llanma sifatida yozilgan. U Qaroxoniylar amiriga bag'ishlangan bo'lib, maqsad - yuksak axloqiy ideallarga muvofiq boshqara oladigan hukmdorlar tabaqasini shakllantirishga harakat qilgan. Shu bilan Yusuf Xos Hojib noyob janrni poetik shaklda bayon qilingan hokimiyat falsafasini yaratgan. Yusuf Xos Hojibning falsafiy merosi turli madaniy va ilmiy an'analar - islomiy, turkiy, forsiy va qadim sharqona ta'sirlarning ifodachisi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu uyg'unlashuv turlicha unsurlarning mexanik qo'shilishi emas, balki organik birlashuv bo'lib, uning natijasida o'sha davrning ham diniy, ham dunyoviy talablariga javob bera oladigan o'ziga xos falsafiy tizim paydo bo'ladi.

Uning «Hukmdor hokimiyatni shaxsiy manfaat manbai emas, balki xizmat sifatida ko'rsagina adolatli jamiyat bo'ladi, agar adolat bo'lmasa, davlat qulashi muqarrar» [6, 76-b.], - degan fikrlarning ma'nosi Yangi O'zbekistonning taraqqiyot yo'lida to'liq o'z ifodasini topmoqda. Zero, 2016 yilda Yangi taraqqiyot yo'liga o'tgan O'zbekistonda adolatli jamiyat qurish ustuvor g'oyaga aylandi va birinchi islohotlar sud tizimida e'lon qilindi, unga ko'ra O'zbekistonda «Sudyalar yo oqlovchi va yo qoralovchi bo'ladi» [6, 78-b.] va adolatli qarorlar chiqaradi degan tamoyil ustivor ahamiyat kasb etmoqda. Dostonda Kun-tug'di adolatli, qonunlarni biluvchi, jamiyat tartibini nazorat qiluvchi hukmdor bo'lib, u mutlaq monarx emas, balki fuqarolarning farovonligini ta'minlashga intiluvchi tenglar orasida teng odam sifatida ta'riflangan va hozirgi davrda davlatimiz rahbarining yil davomida har bir viloyatga tashrif buyurishi, fuqarolar bilan muloqot qilishi, ularning dardini eshita olishi uning orzulari ushalganidan dalolatdir.

Yusuf xos Xojibning «hukmdor adolatli va odil, mulahazali, vazmin, o'zgalarning fikrini eshituvchi va vaziyatga to'g'ri baho beruvchi, shaxsiy axloqiy fazilatlarga ega bo'lishi kerak» [1, 96-b.], - degan g'oyalari O'zbekiston Prezidentining faoliyatida, xususan uning «Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi kerak» [1], degan fikri asosida muhim islohotlarda o'z ifodasini topmoqda. 2017 yildan buyon O'zbekiston Respublikasining barcha rahbar xodimlari sayyor majlislar uyushtirib, viloyatlar, tumanlarda xalq bilan muloqot qilishi, 2016 yil 30 dekabrda O'zbekiston Prezidentining akademiklar bilan uchrashuvi birinchidan Yusuf Xos Xojibning hukmdor fazilatlariga bergan

bahosidagi «o'zgalar fikrini eshita olish», ikkinchidan Amir Temur tuzuklaridagi «mashvarat» g'oyasining ijrosini ta'minlash deb baholash mumkin. Faqat odil hukmdor mulahaza bilan ish ko'rishi va vaziyatga to'g'ri baho berishi mumkin. O'zbekistonda 2024 yilda 10 oy mobaynida turli ayblovlar bo'yicha qamoq jazosini o'tayotgan 4934 nafar mahbuslarning ishlari qayta ko'rilib, ular sud zalida qamoqdan ozod qilinishi, Yusuf Xos Xojibning "Davlatning asosi adolat, yolg'on esa uning inqirozidir" degan fikrlarida va yangi O'zbekistondagi ijtimoiy taraqqiyotning barcha sohalarida namoyon bo'lmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 25 yili davomida 482 nafar aholi rasman O'zbekiston fuqaroligiga qabul qilingan bo'lsa, keyingi besh yilda 70 ming kishining O'zbekiston fuqaroligiga qabul qilinishi, qo'shni davlatlar bilan vizasiz rejimning joriy etilishi, Toshkent shahrida fuqarolarning yashashi uchun ta'qiqlarning olib tashlanishi yurtimizda adolat mezoniga rioya qilinayotganligining dalilidir.

Yusuf Xos Hojib o'z asarida "Aql va maslahatga, qo'rquv va zo'ravonlikka asoslangan boshqaruvni kiyoslagan. Uning fikricha, birinchisi davlat boshqaruvini tartibga soladi va rivojlantiradi, ikkinchisi esa inqiroz va ofatga to'ldiradi. Bu jihatdan uning bu qarashlari Abu Nasr al-Farabiyning "Ideal davlatni bilim va fazilat sohibi faylasuf boshqarishi kerak" degan qarashlari bilan mos keladi. Ichki ishlar xodimlarining faoliyatini takomillashtirish, ularning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish uchun oylik maoshlarini ko'tarilishi, imtiyozli kreditlar asosida avtoullov olish imkoniyatining yaratilishi YAngi O'zbekistonda xavfsiz ko'cha, xavfsiz mahalla, xavfsiz shahar loyihalarining ijrosini ta'minlash uchun qulay vosita vazifasini bajarayotganligi, 2019 yildan buyon oliy ta'lim tizimi professor o'qituvchilarining oylik maoshlari oshirilgani va 30/60 foizlik ustamalarning belgilanishi, shifokorlarning ijtimoiys sharoitlarinnig yaxshilanishi hozirgi davrda aql va maslahatga tayanib amalga oshirilayotgan ishlardan biridir. Mutafakkir fikricha, hukmdor faqat qonunlargagina emas, balki ichki vijdoniga ham tayanishi kerak. SHuning uchun u hokimiyatni cheklashga alohida e'tibor qaratgan, ya'ni "agar hukmdor nafs girdobiga tushib qolsa yoki o'zini ma'qovchi laganbardorlar bilan o'rab olsa - u reallikdan uziladi" [6, 112-b.], - deb ta'kidlagan. SHu bois O'zbekistonda tuy hashamlarini ixchamlashtirish, dafn va to'y bilan bog'liq turli tadbirlarni qisqartirish nafs balosiga qarshi kurash usuli sifatida baholanishi mumkin.

Yusuf Xos Hojib o'z asarida insonning ichki dunyosi va axloqiy qiyofasiga katta e'tibor qaratgan, u jamiyatda baxt va tartibga axloqiy komilliksiz erishish mumkin emas, deb ta'kidlagan. Axloq - uning fikricha nazariy falsafa emas, balki har bir insonga munosib hayot kechirish va boshqalar bilan hamjihat yashash uchun zarur bo'lgan tirik bilimdir. Bu bilim oilaviy munosabatlardan boshlab, davlat xizmatigacha bo'lgan barcha sohalarini qamrab oladi. SHu ma'noda YAngi O'zbekistonda yuksak axloqli shaxs tarbiyasiga yuqori darajada e'tibor qaratilayotganligi Yusuf Xos Hojibnnig ideal g'oyalarining ijrosi ta'minlanayotganligidan dalolatdri. Maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatining

takomillashtirilishi va unga deyarli barcha shu yoshdagi bolalarning jalb qilinishi, maktab ta'limiga tarbiya fanining kiritilishi, oilaviy munosabatlarda ajrimlarni kamaytirishga yo'nalgan ma'rifiy faoliyatning tashkil etilishi, hatto jinoiy ishlari uchun jazo tayinlangan maxbuslarning masofaviy ta'lim orqali oliy ma'lumotli bo'lishi uchun sharoitlarni yaratilishi O'zbekiston fuqarolarini yuksak ma'naviy ruhda tarbiyalashga yo'nalgan sa'y harakatlardir.

Mutafakkir ushbu asarida har bir insonning fazilat va xislat tarbiyasiga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, "Inson o'z ustida ishlashi, kamtar, shukrona qiluvchi, rostgo'y va olijanob bo'lishi shart" [6, 117-b.]. Buning uchun esa, I.Kant aytganidek har bir inson o'zida intizom madaniyatini va ko'nikma madaniyatini shakllantirish lozim. O'z faoliyatiga qo'yilgan qat'iy talablar orqali inson intizom madaniyatini shakllantira olsa, unda albatta ko'nikma madaniyati shakllanadi va pirovard natijada u o'z hayotining ma'nosiga erisha oladi. Zero Yusuf Xos Xojib aytganidek, "Haqiqiy kuch zo'ravonlikda emas, balki o'zini tiyish, qiyin paytlarda ham adolatli bo'lish qobiliyatida namoyon bo'ladi" [2, 114-b.] va "inson so'zi amaliga mos kelmasa, aqli esa faqat o'z manfaatiga xizmat qilsa — u sazovor shaxs deb hisoblanmaydi". Madomiki shunday ekan, uning axloqiy tarbiyaga oid g'oyalari shaxsning jamiyat bilan uyg'unligini o'rnatish, ishonch, o'zaro yordam va hurmatni mustahkamlashga qaratilgan, - degan xulosaga kelish mumkin. Zero xulq-atvor faqat shaxsiy fazilat emas, balki ijtimoiy tartibning poydevori hamdir. SHu tariqa, Xos Hojibning falsafiy qarashlari insonning shaxsiy va ijtimoiy, ma'naviy va amaliy qirralarni birlashtiradi va o'quvchini insonning ichki madaniyati bilan butun xalq taqdiri o'rtasidagi uzviy bog'liqlik haqida o'ylashga da'vat etadi.

Yusuf Xos Hojib merosini ilmiy qayta baholash orqali turli fanlar kesishuvdagi yondashuvlarni ham rivojlantirish mumkin: uning g'oyalari faqat falsafa doirasida emas, balki adabiyotshunoslik, dinshunoslik, siyosatshunoslik va pedagogika nuqtai nazaridan ham tahlil etilishi mumkin. SHu tariqa, Yusuf Xos Hojibning falsafiy merosi XXI asrda ham inson ma'naviy yo'nalishi, milliy o'zlik va gumanitar bilim rivojiga hissa qo'sha oladigan tirik intellektual manba bo'lib qolmoqda.

XULOSA

Yusuf Xos Hojibning falsafiy merosi - Birinchi renessans davrining muhim boyliklaridan biri bo'lib, uning asarlari, ayniqsa «Qutadg'u bilig» (Baxt saodatiga eltuvchi bilim) asari, bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Uning falsafasi nafaqat o'z zamonasida, balki hozirgi zamonda ham jamiyat, davlat boshqaruvi, axloq, ta'lim-tarbiya va inson kamolotini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yusuf Xos Hojib falsafiy merosining hozirgi davrdagi ahamiyati:

1. Adolat va boshqaruv tamoyillari. Yusuf Xos Hojib inson va jamiyat munosabatlarida adolatni eng oliy qadriyat deb bilib, hokimiyat egalariga odilona boshqaruv, xalq bilan muloqotda samimiylilik va mas'uliyatlilikni tavsiya etadi.

Bugungi kunda davlat xizmatchilari va rahbar kadrlar uchun bu g'oyalar juda muhim.

2. Axloq va ma'naviy tarbiya. Uning ta'limotida axloq-odob, insoniy fazilatlar — rostgo'ylik, sabr-toqat, muruvvat, ilm va ta'limga intilish kabi masalalar asosiy o'rinni egallaydi. Bu, ayniqsa, globallashuv va axloqiy inqiroz davrida juda ahamiyatli.

3. Ilmga bo'lgan munosabat. Yusuf Xos Hojib ilmni insonni tarbiyalovchi va jamiyatni ravnaq toptiruvchi asosiy kuch deb biladi. Bugungi kunda ta'lim tizimida, ayniqsa, yoshlar tarbiyasida bu g'oyalar ustuvor ahamiyatga ega.

4. Mamlakat taraqqiyoti uchun fikrlar. Muallif davlat qurilishi, uning mukammal tuzilishi, davlat rahbarining fazilatlarini, qonun ustuvorligi haqida chuqur falsafiy mulohazalar yuritgan. Hozirgi islohotlar davrida ushbu g'oyalar amaliy qiymatga ega.

5. Milliy o'zlikni anglashdagi roli. Yusuf Xos Hojibning asarlari milliy qadriyatlar, turkiy til, madaniyat va o'zlikni anglashda katta ahamiyatga ega. Uning asarlari yosh avlodda vatanparvarlik, milliy iftixor va ma'naviy etuklikni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev SH.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 26 yilligi munosabati bilan nutqi. – Toshkent: 2017 yil.
2. Maqsud SHayxzoda. Ustodning san'atxonasi. Birinchi maqola // Asarlar. Olti tomlik. To'rtinchi tom. g'azal mulking sultoni. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – 216 b.
3. Karimov Q. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig". – Toshkent: Fan, 1971. – 48 b.
4. Rahmonov N., Hamroqulova X. Adabiyot. 11-sinf uchun darslik. 1-qism. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 71 b.
5. Fitrat A. Qutadg'u bilig // Tanlangan asarlar. (Nashrga tayyorlovchi. H.Boltabonev). 2-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 336 b.
6. Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig" (Saodatga yo'llovchi bilim). Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif. Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. – Toshkent: Fan, 1971.

KUTADGU BİLİĞ KAHRAMANLARININ ADLANDIRILMASINDA KADİM TÜRK DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN YANSIMALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15629655>

Prof. Dr. Serkan Şen
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Türkçe Öğretim Merkezi Müdürü
serkansen@omu.edu.tr

Tarihî metinlerde geçen kahramanların adlandırılması, çoğunlukla belli bir gaye etrafında gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle dil biliminin göstergenin nedensizliği ilkesi, kadim eserlerdeki kişi adları için büyük ölçekte söz konusu değildir. Haddizatında eski Türklerdeki er adı geleneği, ad ve şahsiyet arasında kurulan ilişkinin bir yansıması olarak ortaya çıkar. Erken İç Asya Türk topluluklarında çocuk doğduğunda verilen ve “oglan atı” denilen geçici ad, onun ileride sergilediği karakteristik özellikleri neticesinde “er atı” ile anılmasıyla beraber değişime uğramaktadır. Kutadgu Bilig’in daha girişinde kahramanların adlarıyla onların temsil ettikleri değerler arasındaki ilişkiye yer verilmiştir. Buna göre Kün Togdı adlı hükümdar, adaleti; Ay Toldı adlı vezir, talihi; Ay Toldı’nın oğlu olup sonrasında kendisi de vezirlik makamına gelen Ögdülmiş adlı yönetici, aklı; Ögdülmiş’in tavsiyesi uyarınca şahsına sunulmuş vezirlik tekliflerini geri çeviren Odgurmuş adlı zahit ise kanaati temsil eder. Zikredilen bu kahramanlara Yusuf Has Hacib’in verdiği adlar, onun yaşadığı çağda geçerli Türk dünya görüşünün temellerini yansıtan sembollerdir. Bildirimizde bu sembollerin kadim Türk kültürü içinde temsil ettiği değerler, metin içi ve metinler arası bir yaklaşımla ele alınacaktır. Adlar üzerinden izini sürdüğümüz kavramların sembolize edilmesinde ortaya konan tercihlerin gerekçeleri incelenecektir. Bu seçimlerin Türk halklarının düşünce tarzına yön veren kaynakları üzerinde durulacaktır. Adlandırmalarda üst katman olarak benimsenen göstergelerin alt katmanında yatan bileşenler belirlenmeye çalışılacaktır. Türk halklarının o dönemde eriştiği yüksek medeniyet seviyesini hazırlayan felsefi ortamın oluşum süreci üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" МИЛЛИЙ ТАФАККУР ТАРИХИНИНГ НОЁБ МАНБАСИ СИФАТИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.1563004>

Мадаева Шаҳноза Амануллаевна
ЎзМУ профессори, ф.ф.д.
Ўзбекистон // shmadaeva@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асарида туркий халқлар, ўзбек миллий тафаккурининг илдизлари, ахлоқий ва маданий стереотиплари таҳлил қилинади. Шунингдек, тарихий-ретроспектив таҳлил жараёнида асарни ўрганишнинг методологик хусусиятлари, илмий объективлик ва зоявий интеграциядаги муаммолар ўрганилган.

Калит сўзлар: Юсуф Хос Хожиб, “Қутадғу билиг”, туркология, ориентализм, идентиклик, миллий идеология.

Annotation

This article analyzes the roots of Uzbek national thought, moral and cultural stereotypes of Turkic peoples on the example of Yusuf Khos Khojib's work "Kutadgu bilig". Also, in the process of historical-retrospective analysis, the methodological features of studying the work, problems of scientific objectivity and ideological integration are studied.

Key words: Yusuf Khos Khojib, "Kutadgu bilig", Turkology, orientalism, identity, national ideology.

Миллий тафаккур тарихида онг омилини репрезентация қилиш ва холатини кўрсатиш жуда мураккаб ҳолат. Онг номоддий омил бўлгани учун уни фақат тарихий жараёндаги ёзма манбалар орқали мураккаб матрицавий усулда очиб берилади. Ўзбек халқи тарихида туркий тил контенти орқали миллий тарихни боғловчи, бошқа халқларда бунчалик кўп ва тўлақонли мавжуд бўлмаган қадимги парамеологик манбалар, яъни матал ва масал, мақоллар ва дostonлар ҳисобланади. Бундан кейинги давр билан бирга Илк Ўрта асрда яратилган ва туркий тил контенти орқали бизгача туркий халқлар анъаналари, маданияти, тафаккур тарзи хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи икки асосий манба мавжуд бўлиб, бу Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” ва Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотут-турк” асарларидир. Аслида ушбу асарлар билан озгина вақт фарқ оралиғида битилган Аҳмад Яссавийнинг “Хикматлар”, Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ҳибат ул-ҳақоик” асарлари ҳам ноёб манба саналса-да, асосий эътибор, туркий тил манбаси бўйича мурожаат нуктаи назаридан, Юсуф Хос Хожиб ва Маҳмуд Қошғарий китобларига бўлган. Академик Бартолдьнинг фикрича, туркий тил тарихига бағишлаб ёзилган ноёб адабиётнинг Қашғарда пайдо

бўлиши тасодифий эмас эди, чунки бу даврда Юсуф Хос Хожибнинг яшаб турган ҳудуди ислом миссионерлиги ва форс таъсиридан анча холи эди дейди.

“Қутадғу билиг”нинг шуҳрати шу даражада эдики, рус олими Самойловичнинг “Ўрта Осиё туркий ёзувлари” («Среднеазиатско-турецкие надписи») асарида «Қутадғу билиг»дан кўчирмалар маиший буюмларда ҳам бор эди, дейилади, бунда айнан Уралнинг қуйи оқимидаги (Сарайчик) қишлоқда (XIII аср) топилган кўзадаги ёзув назарда тутилган. Шунингдек Мулла Бобожоннинг 1864 йилда ёзилган «Таворихи Хоразмшоҳия» асарида “Вазирнинг иши тартиб ўрнатишга қаратилсинки, тартиб йўқ жойда одиллик ҳам йўқ” деган хитоблар борки, бу “Қутадғу билиг” дан олинган айни иқтибосга ўхшайди. “Қутадғу билиг” фақат турк тилида ёзилган дастлабки ноёб манба бўлгани учунгина эмас, балки бадий маҳорат ва ёзув услуби жиҳатидан ҳам мукамал эди ва унинг таъсири ҳатто 14-15 асрларда катта бир йўналиш саналган чигатоӣ адабиётининг шаклланишида ҳам таъсир кўрсатган.

Мен мазкур тадқиқотимда “Қутадғу билиг” миллий тафаккур тарихи билан боғлиқ идеологик томонига эътибор берганим учун, бу масалани асарга оид библиографик материаллар орқали тушунтириш осон деб ўйладим.

«Қутадғу билиг»ни бевосита Ўзбекистоннинг ўзида академик ўрганиш, унинг учинчи - Наманган (Тошкент) нусхасини топилиши билан бошланиб кетди. Бу ҳақда дастлаб 1923 йилда «Туркистон» газетаси хабар берди, сўнг Фитрат, А.Саъдий мақолалари босилди»[1.10]. Айнан XX асрнинг бошида нафақат Абдурауф Фитрат[2.10], балки забардаст адиблар Зиё Кўкалп[3], Фуад Купрулулар [4.77] ижодида қайта ва қайта ушбу асарга мурожаат қилиниши, ўша давр пантуркизм ҳаракатининг ғоявий стратегиясининг бир қисми бўлди.

Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», “Энг эски турк адабиёти намуналари”, Зиё Кўкалпнинг “Туркчилик асослари” ва Фуад Кўпрулизоданинг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” асарларида туркий адабиёт намуналарини биттадан териш, уларни XX асрда янги эрага кираётган туркий қавмларни сиёсий аренада ўз тарихий ўрнини англашга даъват этиш, ажам халқларининг улкан қисми бўлган туркий халқлар маданиятини ўзига танитишга бўлган ҳайрли ҳаракатлар бор эди. Бу вазиятда албатта буюк туркшунос олимларнинг услуби зарур эди. Чунки бир вақтнинг ўзида ушбу асарлар бутун дунё турколог олимлари томонидан ориенталистик руҳда тадқиқ этилаётган эди. Хусусан бу ориенталистик анъана ҳозирда ҳам Рудигер Лёлкер[5] (Rüdiger Lohker. The Kutadgu Bilig: some characteristics and its relation to the idea of rule. Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology]. Vol. 8. No. 3: 389–393. DOI: 10.22378/he.2023-8-3.389-393) ва Роберт Данков[6] (Robert Dankoff, Dankoff R. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Piscataway: Gorgias Press, 2009.) каби олимлар томонидан “Қутадғу билик” Марказий Осиёда

анъаналарини Эрон етакчилиги контекстида давом эттиришга ҳаракат, деб баҳоланган. Юқорида номи тилга олинган Фитрат, Фуад Кўприли ишларида бу вазият бошқача талқин қилинади.

1. Туркий халқлар исломдан олдин яратган адабиёт...соз билан айтилган халқ оғзаки ижоди намуналари, - халқона шеърлардан иборат эди. Туркий халқларнинг ўша даврдаги ижтимоий муассасаларида тил, дин, ахлоқ-одоб, урф-одат ва ҳуқуқда қавм руҳи ва шахсиятини акс эттирган ибтидоий аслият мавжуд эди. Чин, ҳинд, Эрон маданиятида эса, аксинча, марказдан асл оммага кўчиб ўтолмади[4.77].

Шу билан бирга бу битикларнинг характери ифода хусусиятида аввалдан мавжуд бўлган қаҳрамонлик тили, филологлар тилида қаҳрамонлик эпослари руҳида ёзилган. Шунинг учун ҳам ҳозирда ўзбек халқ оғзаки ижоди туркумида 38 томдан иборат фолклор материалларининг мавжудлиги ўзбек халқининг қадимги тарихида қаҳрамонлик эпослари турли кўринишда, юксак бадиий маҳоратда яратилганини ва кўпроқ ёзма кўринишда эмас, халқни хотирасида мавжудлиги шу нарсанинг далилидир. Фолклоршунослик илмида қаҳрамонлик қўшиқларига ва достонларига эга бўлган ҳудудда албатта тарихда халқ бўлиб шаклланиш ва давлатчилик асослари аниқ кўзга ташланади, деган аксиома мавжуд.

2. Бу китоб билан параллел яратилган “Девону луғатут турк” ҳақида катта бир илмий тадқиқот яратган шарқшунос олим, жадид Фитрат айтадики, - “хоқоний туркчаси ёки туркча аталган мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чиғатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар эканмиз, чиғатойчага бориб тўхтаёлмаймиз, чиғатойчанинг онаси бўлгон ҳалиги адабий шевагача, хоқоний туркчасигача боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга “Девону луғатут турк” беради” . “Девону луғатут турк” қадимги тил мажмуинигина ифодаламай, унда фрагментар ҳолатда тарихий воқеалар ҳам баён этилган.

Мазкур асарда муҳим бир жиҳат унда турк тилининг хусусияти ҳақида гапирилади. Маҳмуд Қошғарий турк тили билан араб тилини пойгада мусобақа ўйнаётган отга ўхшатади. Шунда у туркий тилни чакқонроқ чопади, дейди. Туркий тилнинг хусусияти ҳақида мана бу парчада ҳам фикр билдирилган: Қашғарда ёзилган Мулҳакат ас-Сурах асарининг муаллифи Жамол Қарши 1273 - 74 йилларда Сир Дарёнинг қуйи оқимидаги Барчинлик деган жойда олим шайх ал ислом Хусам ад- дин Абул - Муҳаммад Хамид бин Осим ал- Осими ал- Барчинлиғий билан танишади. Унинг маълумотида кўра шайх учта тилда ижод қилади. Унинг араб тилидаги шеърлари баландпарвоз, дабдабали муболағаларга бой, форс тилидагилари чиройли, туркий тилдагилари ҳаққонийдир. Шунинг учун чиғатой шоирлари ўзларининг содда тили, фикрини теранлиги билан форс тилидаги баландпарвозликка (прообразы) нисбатан яхшироқ тасаввур қолдирганлар[8.758]. Биз бу фикрнинг намунасини “Қутадғу билиг”ди фойдаланилган мақолларда ҳам кўришимиз мумкин. Мисол учун : “Сут билан кирган, жон билан чиқади”(16-

бет)[7], “Оч нималар емайди, тўқ нималар демайди”, “Қамишзорга ўт кетса, хўлу курук баробар ёнади”, каби халқ мақоллари туркий тил орқали шаклланган халқ гносеологиясида вазиятга тўғри ва аниқ баҳо бериш иқтидорини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам мазкур китоб турк ва эрон оламида бошқарув санъатининг намунаси бўлган. Ҳар бир ҳукмронликда уни ўз номи бўлган. Ўз даврида унинг “Шоҳлар учун қоидалар”, “Давлатнинг кўзи”, “Амирликнинг улуғлиги” деган номлари бўлган. Эронда бу китобнинг номи «Турклар шоҳномаси» деб аталган. Баъзи жойларда “Шоҳлар учун маслаҳат китоби» деб юритилади. Турон халқи уни «Қутадғу билиг» деб номлаган. Китобнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини муаллиф ҳам муқаддимада таъкидлайди. У турк тилида ёзилган бу қадар аҳамиятли китобни ҳали ҳеч ким яратмаганини айтади. Ва агар аҳамият берилса, асарда уйғур тилига хослик билинмайди. Бу ерда шу нарсани таъкидлаш муҳимки, муаллифнинг ўзи асарни турк тилида битганини айтади ва туркларни туронийлар, деб айтади. Бу шундан далолат берадики, хитойдаги турклар ўзларини уйғур деб эмас, турклар деб аташган. Уларга уйғурлар деган ном мўғиллар ва хитойликлар томонидан берилган ва шундан келиб чиқиб европа ёки рус тарихчилари ҳам уларни уйғурлар деб атай бошлашган.

3. Фуад Куприлизоданинг тадқиқотида араб ва эрон усулидан маноқиблар, аруз ёки мутақориб жанрини олиб ишлатган бўлсаларда, туркий халқлардаги бошқарувчилик руҳи ёндош халқлар маданиятига кучли таъсир қилган. Шунингдек Хитой, Эрон каби ёндош империялар билан ўзаро урушлар ўша давр учун табиий саналсада, туркий халқлар дипломатик муносабатда кучли маданий мулоқот олиб борганлар. Шунингдек, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидаги Алп Эртунга-Афросиёбга миллий қаҳрамон сифатида баҳо бериш ҳам ўша давр анъаналари руҳини кўрсатади.

Бу тарих рус ориентализми таълимотида масалан Бартольд мисолида, “Турк халқлари тарихи баёни” мақоласида: “Умуман, мўғилистондаги турклар тарихи ҳақида шуни таъкидлаш лозимки, орхун ёзувларига тегишли бўлган ўғузлар жуда тез муддат ичида уйғурлар томонидан сиқиб чиқарилди, уйғурлар эса ўз навбатида туркларга мансуб бўлган бошқа халқлар – Енисейнинг тепасидан келган қирғизлар томонидан сиқиб чиқарилган» . Қолаверса Қошғарийнинг ўзи аксарият рус олимларининг шарқшунослик соҳасидаги ишларида уйғур адабиёти намояндаси, Қашғар адиби деб юритилади, ҳолбуки “Девону луғатут турк”да “Уйғурлар билан уруш” деган бир парча бор. Шунда “Уйғурлар қараб юрдик, тотлар (форс, тожик, сартлар) устига куш каби учуб бордик” - , дейилади.

Шунинг учун ҳам замонавий Ғарб антропологи Эдвард Саид «Ориентализм» деган китобида шарқшунослик соҳасидаги барча тарих Шарқ томонидан эмас, балки уни босиб олувчилар томонидан яратилган, Шарқни ўз тарихи йўқ, - дейди. Шу маънода ўрни келганда айтиш лозимки, Шарқни рус тарихчилигидан орттирган тарихи халқлар ўртасидаги онтогонистик

тарих бўлди ва уни асорати ҳозирда Марказий Осиёнинг бугунги кунида ҳам намоён бўлмоқда.

Ана шундан келиб чиқадиган бўлсак, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатут турки” нафақат турк тилини балки тарихий хотирани ҳам сақлаб қолди.

“Қутадғу билиг”нинг профессор Қаяом Каримов муаллифлигида нашр этилган 1971 йилги нашрига сўз боши, Қосимжон Содиковнинг “Қорахонийлар даври туркий ёзма ёдгорликлари тили”, “Ўзбек мумтоз адабиёти” асарлари, Боқижон Тўхлиевнинг “Юсуф Хос Хожиб ва туркий халқлар фольклори” асарлари ориентализмдан холи равишда “Қутадғу билиг” тарихи ва асар хусусиятини объектив ёритишда феноменал тадқиқотлардир.

Ҳозирги кунда миллий идентификация жараёни даврида барча туркий эллар қавмига кирувчи давлатларда миллий тил фундаменти сифатида Ўрхун-энасой ёдгорликлари, Юсуф Хос Хожиб ва Маҳмуд Қошғарий асарларининг курсатилиши миллий идентификациядаги қонуниятга амал қилиб, тил сиёсатида ҳам қанчалик замонавий дунёга интеграциялашув кучли бўлмасин, қанчалик глобаллашув миллий маданиятга таъсир қилмасин, миллий давлат давлат тили борасида ҳам ўз илдизини тарихдан топишга ҳаракат қилишини кўрсатиб турибди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Хожиб ва туркий халқлар фольклори, -Тошкент: Баёз, 2013. 10-бет.
2. Абдурауф Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. 10 б.
3. Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари. -Тошкент: 1992
4. Фуад Купрули. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. -Тошкент: Академнашр, 2024, 77-бет.
5. Rüdiger Lohlker .The Kutadgu Bilig: some characteristics and its relation to the idea of rule. Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology]. Vol. 8. No. 3: 389–393. DOI: 10.22378/he.2023-8-3.389-393
6. Dankoff R. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Piscataway: Gorgias Press, 2009.
7. Бартольд В.В. Сочинения V том.// Чагатайская литература, –М: Наука, 1968. 607-стр. (758)
8. Юсуф Хос Хожиб, Қутадғу билиг. -Тошкент: Фан, 1971, 16-бет.

KUTADGU BILIG'DE SÖZ MANIFESTOSU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630061>

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL*

Özet

Kutadgu Bilig [KB], Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinden biridir. KB, ideal devlet yönetiminin yanında insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini alegorik tarzda anlatan bir mesnevidir. 6645 beyitten oluşan bu eser, bilim dünyasında bugüne kadar daha çok dil ve edebî özellikleriyle ele alınıp incelenmiştir. Oysa bu metinde birçok disiplin için kaynak teşkil edecek malzeme vardır. Balasagunlu Yusuf'un hemen her bölümde üzerinde durduğu konulardan biri de sözün önemi ve gücüdür. Şair daha kitabın başında dille ilgili müstakil bir başlık açmış, burada dilin erdemlerinden ve söz söylemenin inceliklerinden söz etmiştir. Her biri bir aforizma değerindeki sözlerden oluşan bu kısım otuz beyittir [162-191]. İlerleyen dizelerde bu konuya yeniden dönen şair, ilk bölümde dile getirdiklerini Küntogdı ve Aytoldı diyalogu üzerinden genişletmiştir [955-1044]. Bilgi, akıl, ahlak gibi temel kavramların sözle birlikte anıldığı bu mısralarda Yusuf Has Hacıp, okura her çağın söz bildirisi olabilecek nitelikte öğütler vermiştir. Daha sonra Yükneki Edip Ahmet ve Yunus Emre başta olmak üzere pek çok kişide karşımıza çıkan bu mesajların Türk edebiyatındaki ilk kaynağı KB olmuştur. Şairin kendisinden önce yaşayan filozoflar gibi önce dil, yani sözle ilgilenmesi ve bu durumu metnin geneline yayması, eserin aynı zamanda felsefi bir metin olduğunu göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Kutadgu Bilig, söz, manifesto.

The Speech Manifesto in Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig [KB] is one of the most important works of Turkish-Islamic civilization. KB is a masnavi that describes in an allegorical manner how people should relate to each other and to the state, as well as the ideal state administration. This work, consisting of 6645 couplets, has been studied and examined in the scientific world to date, mostly for its language and literary features. However, this text contains material that can serve as a resource for many disciplines. One of the subjects that Balasagunlu Yusuf focuses on in almost every section is the importance and power of speech. The poet has opened a separate heading about language at the beginning of the book; here he talks about the virtues of language and the subtleties of speech. This section, each of which consists of words worth an aphorism, is thirty couplets [162-191]. Returning to

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Karaman TÜRKİYE. uyisal.idrisnebi@gmail.com

this subject in the following lines [955-1044], the poet expanded what he expressed in the first section through the dialogue between Küntogdı and Aytoldı. In these lines, where basic concepts such as knowledge, mind, and morality are mentioned together with words, Yusuf Has Hacıp gave advice to the readers that could be the verbal declaration of every age. The first source of these messages that we later encountered in many people, especially Yüknegli Edip Ahmet and Yunus Emre, in Turkish literature was KB. The fact that the poet, like the philosophers who lived before him, was first interested in language, that is, words, and spread this situation throughout the text, showed that the work was also a philosophical text.

Key words: Kutadgu Bilig, speech, manifesto.

1. Giriş

Türk dili, edebiyatı ve kültürünün en temel eserleri arasında yer alan *Kutadgu Bilig* [KB], 1069 yılında Balasagunlu Yusuf tarafından Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Mesnevi türünde tanzim edilen bu eserin adı, Türkiye Türkçesinde “mutluluk veren bilgi” demektir. Şairine “ulu has hacip” unvanı kazandıran bu şaheser, siyasetname türünün seçkin örnekleri arasında gösterilir. 6645 beyitten meydana gelen manzume; Küntogdı, Aytoldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adındaki dört kişi ile onların temsil ettiği dört kavram ve değer üzerine inşa edilmiştir.

Eserde hükümdar kimliğiyle okurun karşısına çıkan Küntogdı, doğru töre ve adaleti; vezir göreviyle hükümdarın yanında yer alan Aytoldı, iyi bir yardımcının yönetime ve ülkeye getireceği saadet ve huzuru; vezirin oğlu hüviyetiyle esere dâhil edilen Ögdülmiş, yönetimin temelini teşkil eden doğru kanun ve bilgiye ulaşmanın birinci derecedeki aracı olan aklı; Ögdülmiş’in arkadaşı olarak bulunan Odgurmuş ise akıbet, yani sonu temsil eder. Bunlar, aslında, Yusuf Has Hacıp’in de yer yer eserin diğer mısralarında dile getirdiği gibi hayatın ve varlığın özünü teşkil eden dört unsur gibidir [Eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaçalın, 2002].

Her kitabın bir yazılış gayesi vardır. Bu mesnevinin sebep-i telifini de şair; dua, niyaz ve nasihat makamındaki şu sözlerle dile getirir: “*Kitabıma, okuyana mutluluk getirsin, ona doğru yolu göstereyim diye Kutadgu Bilig adını koydum. Ben sözlerimi söyledim, düşüncelerimi yazdım. Bu kitap her iki dünya için de doğruyu gösteren bir rehberdir. Yardımcı bir eldir. Size dosdoğru bir söz söyleyeyim: Her iki dünyayı da devletle elinde tutabilecek olan kişiden daha mutlu kimse yoktur.*” [Çağbayır, 2023, s. 11]

2. Bulgular²⁹⁸

Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinin başında gelen KB, ideal devlet yönetiminin yanında insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini alegorik tarzda anlatan bir mesnevidir. Bu hacimli metin; bilim, kültür ve sanat çevrelerinde bugüne kadar daha çok dil ve edebî özellikleriyle ele alınıp incelenmiştir. Oysa eserde din, felsefe, halk bilimi, kamu yönetimi, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih gibi pek çok disiplin için kaynak teşkil edecek malzeme vardır ve bunlar etraflıca incelenmeyi beklemektedir.

Balasagunlu Yusuf'un hemen her bölümde üzerinde durduğu konulardan biri de sözün mahiyeti, gücü, önemi, değeri ve beşerî münasebetlerdeki yeridir. Şair daha kitabın başında dille ilgili müstakil bir başlık açmış; burada dilin erdemlerinden, söz söylemenin inceliklerinden, sözün yarar ve zararlarından bahsetmiştir. Her biri bir aforizma değerindeki öğüt içerikli sözlerden kurulu bu kısım otuz beyittir [162-191: Arat, 1991, s. 33-35]. İlerleyen sayfalarda bu mühim mevzuya yeniden dönen şair, ilk bölümde tespit ve teklif mahiyetinde dile getirdiği hususları Küntogdı ve Aytoldı diyalogu üzerinden genişletmiştir [955-1044: Arat, 1991, s. 112-121].

“til erdemin münin asığın yasın ayur” [Arat, 1991, s. 33] ve *“ay toldı iligke til erdemin söz asıqların ayur”* [Arat, 1991, s. 112] ifadeleriyle başlayan bu bölümlerde şair, sözün mahiyeti, gücü ve öneminin yanı sıra dilin çeşitli işlevlerinden söz eder. Günümüz dil ve edebiyat kaynaklarında [Vardar, 2007; Karaağaç, 2022 vb.] “göndergesel olma, coşku ve heyecanı yansıtma, alıcıyı harekete geçirme, kanalı kontrol etme, dil ötesi olma ve sanatsallık” şeklinde ifadesini bulan bu işlevler, mesnevide “tercümanlık (taşıyıcılık), aydınlatıcı ve yol gösterici olma, muhatabını harekete geçirme, kalıcılık, akıl ve bilgiyle süsleme” gibi sözlerle dile getirilmiştir. Bu mısralarda dikkatleri çeken bir başka konu ise şairin, XX. yüzyılın önemli dil bilimcilerinden Ferdinand de Saussure'ün [1985] dile getirdiği “dil-söz” ayrımı ve ilişkisini daha o yıllarda ifade etmiş olmasıdır. Bununla birlikte müellifin, bazı mısralarda “dil” kelimesiyle açık bir şekilde “söz”ü, yani ferdî dil icrasını anlatmak istediği görülür.

Dil / söz bahislerine *“ukuşka biligke bu tılmaçı til / yaruttaçı erni yorık tilni bil”* [162: Arat, 1991, s. 33] ve *“ilig bir kün ay toldını ündedi / orun birdi oldur diyü imledi”* [955: Arat, 1991, s. 112] beyitleriyle başlayan Yusuf Has Hacıp'in o çağda âdeta bir manifesto niteliği taşıyan tespit ve tekliflerinde şu hususlar öne çıkar:

²⁹⁸ KB'nin farklı isimler tarafından yapılmış neşirleri [Arat, 1991; Kaçalın, YY gibi] ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimleri [Çağbayır 2023; Develi, 2019; Silahdaroglu, 1996 gibi] vardır. Bu çalışmada Arat neşri ile Çağbayır aktarımından yararlanılmıştır.

Şair, dili / sözü akıl ve bilginin taşıyıcısı olarak takdim eder. Onun ilk sıraya koyduğu bu işlevden söz ederken tercih ettiği kelime tılmaç, yani tercüman olmuştur. Devamında bu işlevin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak dilin insanları aydınlatıcı rolüne değinir. Karanlıkta kalmış görme engelli kişiler için ışık ne ifade ediyorsa akıl ve bilgiyle söylenmiş bir sözün de aynı derecede yararlı olduğunu dile getirerek bu düşüncesini örneklendirir. Müellifin bu bağlamda altını çizdiği konulardan biri de dilin kılavuzluk işlevidir. Şair, bilgiyle söylenen bir sözün insanlar için bir rehber, yani yol gösterici olduğunu ifade eder.

Bilgi, KB'nin inşa edildiği temel kavramlardan biridir. Kitabın hemen her beytine nüfuz eden bu kelime ve düşünceyi şair eserine ad vermek ve birçok beyitte zikretmek suretiyle bilgiye ne denli önem verdiğini gösterir. Yusuf Has Hacıp dili, bilgiye ulaşmak ve cehaletten kurtulmak için başvurulacak temel araçlardan biri olarak görür. Yine mesnevinin pek çok yerinde altını çizdiği üzere, insanı her iki dünyada huzur ve mutluluğa ulaştıracak yegâne vasıta bilgidir. Dolayısıyla insan; aklını, imkânlarını ve önüne çıkan fırsatları değerlendirip ilim tahsil etmelidir.

Şairin söz-bilgi ilişkisi bağlamında söylediklerinden biri, bilginin mutlaka insanların istifadesine sunulması gerektiğidir. Bunun iki yolu vardır: söz ve yazı. İkisi de dil yoluyla gerçekleştirilebilecek eylemlerdir. İnsan, bildiğini gizlememeli, yazılı veya sözlü olarak ifade etmelidir. Bilgili kimseden beklenen, bildiğini paylaşmasıdır. Dil, yani insanın ağzından çıkan sözler, bilginin göstergesidir.

Müellifin bu bağlamda altını çizdiği bir başka konu, bilerek söylenen her şeyin hem bilginin ürünü hem de birer bilgi olduğudur. Bilginin mahsulü olmayan bir sözün temelsiz olduğuna dikkati çeken şair, bu tür konuşmaların insanlar arası ilişkilerde söyleyene büyük zarar vereceğini belirterek sık sık muhataplarını uyarır.

Şair, gerek bu bölümlerde gerekse KB genelinde yer yer sözün afeti üzerinde durur. Ancak sözün zararlarından korkan insanın suskun kalmasını, bilgiyi ve bildiği doğruları paylaşmamasını, iyi ve doğru şeyleri söylememesini de aynı derecede yanlış ve tehlikeli değerlendirir. Yararlı bilgi ve sözlerin örtülü kalmasını doğru bulmaz ve böyle kimseleri de sert bir dille eleştirir.

Temel öğrenme alanlarından biri olan dinlemek de öğrenme yöntemlerinden biridir. Yusuf Has Hacıp söz ve bilgi bahsinde dinlemeye de yer verir. Ona göre sözü dinlenecek kişi bilgili, görgülü ve kültürlü kişi olmalıdır. Böyle kimselerin söylem ve eylemleri bilgilendirici niteliktedir.

Balasagunlu Yusuf'un sadece bu bölümlerde değil eserin genelinde yer yer üzerinde durduğu bir başka konu, sözün “yüceltme-değersizleştirme işlevi”dir. Şair insanın söz vasıtasıyla hayatına olumlu bir istikamet çizebileceğini ve bunun

sonucunda çok iyi imkânlarla kavuşabileceğini, yine söz aracılığıyla olumsuz, hatta kötü durumlarla karşılaşabileceğini ifade eder. Öyle ki “*Başını korumak istiyorsan diline dikkat et.*” uyarısı metinde sıkça karşımıza çıkar. Bu konuda bilgisi ve tecrübesi olan kişilere kulak verilmesi gerektiğini de tavsiye eden şair, âlimlerin ve güngörmüş kimselerin insanları bu hayati meselede her zaman uyardıklarını söyler. Bu bağlamda müellifin, muhataplarının dikkatine sunduğu nasihat mahiyetindeki hususlardan bir kısmı şöyledir: faydasız şeyleri konuşmaktan kaçınmak, yerinde ve zamanında konuşmak, gevezelik etmemek, kısa ve öz konuşmak, sorulmadan lafa girmemek, büyüklerin ve devlet adamlarının yanında konuşma sırasını beklemek, açık konuşmak, güzel konuşmak, bildiğini söylemesi gerektiğinde susmamak... Şair hiç konuşmamayı da doğru bir davranış olarak saymaz. Böyle kimseleri dilsiz benzettir.

Şair iyi ve güzel sözün insanı harekete geçirme vasfına sahip olduğunu söyler. Akıl ve bilgiyle tezyin edilen böyle sözlerin insanları dinç tutacağı inancındadır. Bu düşüncesini “*iki nen bile er karımaz özi / bir edgü kılınçı bir edgü sözi*” [181: Arat, 1991, s. 33] şeklinde dile getiren müellif, genç kalmanın çaresini sözü iyi kullanmaya, söylem ve davranışlarıyla iyi olmaya bağlar.

Yusuf Has Hacıp’in sözle ilgili vurguladığı hususlardan biri de onun kalıcılığıdır. “*toguglı ölür kör kalır belgü söz / sözün edgü sözle özün ölgüsüz*” [180: Arat, 1991, s. 33] mısralarında açıkça dile getirdiği üzere insanların geriye bırakabileceği en güzel miras iyi sözdür. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse insanların istifade edeceği eser bırakmaktır. Unutulmamalıdır ki her doğan fanidir fakat ondan çıkan bir söz ebediyen yaşayabilir. Şair akıl ve bilgiyle örülmüş güzel sözleri, altın ve gümüş gibi değerli madenlerden üstün tutar. Hatta onları hiç tükenmeyecek bir hazineye benzetir. Şair “*kişidin kişiye kumarı söz ol / kumarı sözüğü tutsa asgı yüz ol*” [190: Arat, 1991, s. 33] ve “*kişide uçuzı kişi yanşakı / kişide ağırı kişi ol akı*” [1028: Arat, 1991, s. 120] diyerek söz bildirgesini tamamlar.

3. Sonuç

Kadim medeniyetimiz, milletimize her devirde rehberlik edebilecek vasıfları taşıyan çok sayıda esere sahiptir. Tesiri ve kudreti yazıldığı saha ve dönemin sınırlarını aşan bu metinler, bilim ve sanat çevrelerinde “klasik” olarak adlandırılır. Üzerinden çok zaman geçtiği hâlde değerini yitirmeyen, bilakis kıymeti her geçen gün daha çok anlaşılan ve daima türünde örnek gösterilen bu eserler, karanlık gecelerde yolumuzu aydınlatan kandillere benzer. Bunlar bir kanaat önderi gibi her zaman insanımıza kılavuzluk eder. İşte KB bu türden bir eserdir.

Baştan sona doğru yasa, adalet, bilgi, akıl, güzel ahlak, doğruluk, dil, sözün gücü ve önemi, ehliyet, liyakat, iyilik, hayırlı akıbet gibi esaslı kavramlar etrafında ilerleyen metin, daha çok yöneticilerin el kitabı olarak değerlendirilmiştir. Bu hüküm doğru olmakla birlikte eksiktir. Çünkü bu hacimli eserin hemen her

bölümünde verilmek istenen mesajların toplumun bütün fertlerine yönelik olduğu muhakkaktır. Dikkatle okunduğu zaman görülecektir ki toplumun her ferdi şairin birinci derecede muhatabıdır. Zira herkes kendi akıl, ruh ve bedeninden oluşan ülkenin beyidir.

KB'nin her beyti bir vecize gibidir. Dahası, pek çok beyit için bir ayet yahut hadisin meali dense yanlış olmaz. Nitekim eser dikkatle incelendiği zaman şairin; mısralarını ulu kişilerin sözleriyle zenginleştirdiği, ilahi kelamın tefsiri ve peygamber sözlerinin izahı olabilecek şekilde derin manalar taşıyan bir metin örgüsüyle okurun karşısına çıktığı görülür. Bu mana evreninin özündeyse kadim Türk kültürüyle İslami inanç ve değerleri mezceden zengin bir değerler manzumesi vardır.

Bilgi, akıl, töre gibi temel kavramların sözle birlikte anıldığı bu mısralarda Yusuf Has Hacıp, okura her çağın söz bildirisi olabilecek nitelikte öğütler de vermiştir. İnsanın sosyal bir varlık olduğu gerçeğinden hareket eden şair; konuşma adabı, sözün insan hayatındaki yeri ve önemi, dil-insan, dil-toplum ve söz-bilgi ilişkisi gibi esaslı konularda bir manifesto niteliğinde sözler beyan eder. “*Ruhun gıdası doğru sözdür.*”, “*Söz insanı rahatlatmalı, bilgilendirmeli ve onun yüzünü ağartmalıdır.*”, “*Söz bir hazine gibidir.*” şeklindeki bu söylemler, kültür ve medeniyetimizin de mensuplarına olan başlıca telkin ve tavsiyeleri arasındadır. Yine dikkatle incelendiği zaman bu sözlerin “*Ey inanalar! Allah’tan korkun ve doğru söyleyin!*”, “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden her kişi ya hayır söylesin yahut sussun.*” gibi ilahi kelamın tefsiri yahut peygamber kavlinin izahı olduğu açıkça görülür. Daha sonra Yükneklî Edip Ahmet [Arat, 2006] ve Yunus Emre [Tatcı, 2020] başta olmak üzere pek çok âlim, şair, yazar ve mutasavvıfta karşımıza çıkan bu mesajların Türk edebiyatındaki ilk kaynağı KB olmuştur. Şairin kendisinden önce yaşayan filozoflar gibi önce dil, yani sözle ilgilenmesi ve bu durumu metnin geneline yayması, eserin aynı zamanda felsefî bir metin olduğunu gösterir. Altmış yaşın kendisini çağırdığı günlerde söylenen bu cümleler, her devrin insanı için hem yol göstericidir hem de kulağa küpe olacak türdendir.

Kaynaklar

- Arat, R. R. [1991]. *Kutadgu bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. [2006]. *Atebetü'l-hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Çağbayır, Y. [2023]. *Yûsuf Has Hâcib kutadgu bilig*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Develi, H. [2019]. *Yûsuf Has Hâcib devlet yönetme bilgisi kutadgu bilig*. İstanbul: Kaçalin, M. S. [2002]. *Kutadgu bilig. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, 26. Cilt, s. 478-480. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kaçalin, M. S. [YY]. *Yûsuf Has Hâcib kutadgu bilig*. E-kitap.
- Karaağaç, G. [2022]. *Dil bilimi terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Saussure D. F. [1985]. *Genel dilbilim dersleri*. Çev.: Berke Vardar. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Silahdaroğlu, F. [1996]. *Günümüz Türkçesi ile kutadgu bilig uyarlaması*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Tatcı, M. [2020]. *Yûnus Emre dîvânı*. İstanbul: H.

Vardar, B. [2007]. *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil.

YUSUF XOS HOJIBNING TURKIY TILLAR RIVOJIGA KIRITGAN HISSASI VA HOZIRGI ZAMON

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630094>

Karimov B.R.,

falsafa fanlari doktori, professor,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik
instituti yetakchi ilmiy xodimi

Yusuf Hos Hojib turkiy tillar rivojiga, asosan, “Qutadg‘u bilig” asari orqali katta hissa qo‘shgan. “Qutadg‘u bilig” — XI asrda yozilgan qomusiy asar. U qoraxoniylar davlatida shakllangan turkiy tilda yaratilgan turkiy adabiyotning birinchi va eng muhim yodgorliklaridan biridir.

Uning hissasining asosiy jihatlari:

1) Turkiy adabiy tilni kodlashtirish va standartlashtirish. “Qutadg‘u bilig” qoraxoniylar turkiy tilida yozilgan bo‘lib, turkiy adabiy tilining yozma normasining shakllanishiga hissa qo‘shgan birinchi adabiy asarlardan biri bo‘ldi. Asarda adabiy tilga yuksak talablar qo‘yilganligi turkiy tilning yanada rivojlanishiga xizmat qildi.

2) Turkiy tilda adabiy an‘analarning tarqalishiga hissa kiritish. Yusuf Hos Hojib ijodi turkiy tillarning murakkab falsafiy va axloqiy g‘oyalar tashuvchisi bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatib berdi, bu Turkiy tamaddunda adabiy an‘analar rivojiga xizmat qildi. “Qutadg‘u bilig”da o‘sha davrdagi turkiy xalqlarning dunyoqarashi, ijtimoiy asoslari o‘z ifodasini topgan bo‘lib, bu madaniy o‘ziga xoslikni saqlab qolish va uni keyingi avlodlarga yetkazishga xizmat qilgan. “Qutadg‘u bilig” turkiy tillardagi keyingi adabiy asarlar uchun namuna bo‘ldi.

3) Leksik-stilistik fondning shakllanishiga hissa kiritish. Yusuf Hos Hojib turkiy tillarning lug‘at va uslubiyatini boyitdi, yangi atama va iboralarni kiritdi, shuningdek, adabiy uslubni sayqalladi. Bu esa turkiy tillarda adabiyotning yanada rivojlanishiga asos bo‘lgan til normalarining shakllanishiga yordam berdi.

4) Turkiy tamaddunda madaniy va lingvistik o‘ziga xoslik rivojiga hissa kiritish. Yusuf Hos Hojib ijodi turkiy xalqlarning madaniy va lisoniy o‘ziga xosligini mustahkamlashga xizmat qildi, bu asrlar davomida turkiy tillarning saqlanib qolishi va rivojlanishida muhim omil bo‘ldi. Yusuf Hos Hojib ijodi uyg‘ur o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkman, ozarbayjon, turk va boshqa turkiy adabiyotlarga ta‘sir ko‘rsatib, adabiy me‘yor va uslublarning rivojlanishiga zamin yaratdi.

5) Madaniyatlararo ta‘sir. “Qutadg‘u bilig” turkiy madaniyat va boshqa sivilizatsiyalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini ham o‘tab, turkiy tafakkur va tilining boyligi va murakkabligini namoyon etib, ularning boshqa tamaddunlarda tan olinishi va hurmat qilinishiga xizmat qildi.

Shunday qilib, Yusuf Hos Hojib turkiy xalqlarning til o‘zligini mustahkamlashga, ko‘plab avlodlariga ta‘sir ko‘rsatgan adabiy an‘ana yaratishga,

turkiy adabiy tilni rivojlantirishga, turkiy tilning adabiyot, falsafa va davlatchilik tili maqomini mustahkamlashga ulkan hissa qo'shdi.

2022 yil 11 noyabr kuni Samarqand shahrida O'zbekiston Turkiy davlatlar tashkiloti davlat rahbarlarining "Turkiy sivilizatsiyaning yangi davri: umumiy taraqqiyot va farovonlik sari" mavzusidagi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilish natijalari bo'yicha Tashkilot doirasidagi ko'p qirrali hamkorlikni yanada kengaytirishga qaratilgan Turkiy davlatlar tashkiloti sammitining Samarqand deklaratsiyasi qabul qilindi. Turkiy davlatlar tashkiloti faoliyati Turkiy sivilizatsiya hartomonlama rivojiga katta imkoniyatlar yaratmoqda, jumladan turkiy tillar rivoji uchun ham.

Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, Turkiy sivilizatsiya Insoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi eng qadimiy va buyuk lokal sivilizatsiyalardan biridir. Turkiy xalqlarning tillari rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir.

Ming yillar davomida turkiy til yagona bo'lib kelgan. Garchi yagona turkiyning shevalarga bo'linishi o'rta asrlarda boshlangan bo'lsa-da, asosan XX asrda alohida milliy adabiy tillar darajasidagi tafovutlar vujudga keldi. Bu bo'linib ketish jarayonida XX asrning birinchi choragida avj olgan turkiy dunyo birligi uchun harakat stalinchi qatag'on orqali tor-mor qilinganligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Asrlar davomida tarixan shakllangan va "turkiy til" nomi bilan ma'lum bo'lgan tilni turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida ishlatish sari harakat shu vahshiy qatag'onlar natijasida tugatildi.

1926-1930 yillarda turkiy tillar uchun lotin alfaviti asosida ishlab chiqilgan va bir xillashtirilgan (unifikatsiya qilingan) alifboning o'rniga 1937-1940 yillarda kiril alfaviti asosidagi, rus tili xususiyatlariga moslangan alifbo bir xillashtirishsiz alohida-alohida kiritildi.

Turkiy xalqlar o'zaro yaqinlashishga intilish natijasida bir alifboga o'tishsa yaxshi bo'lar edi, lekin agar ularda bir necha alifbo saqlansa, o'rtaturk tili ayni vaqtning o'zida shu bir necha alifboda mavjud bo'lishi mumkin. Albatta, so'nggi holda ko'proq iqtisodiy sarf-xarajatlar talab qilinadi, lekin bu turkiy xalqlarning o'z taqdirini o'zlari belgilab erkin rivojlanishiga va shunday yo'l bilan o'z ixtiyorlari bilan bir-birlariga yaqinlashishlariga xizmat qiladi [1, 2, 3].

Turkiy xalqlar boy milliy madaniyat va adabiyotga ega. Turkiy til jahondagi eng qadimgi adabiy tillar sirasiga kiradi va boy tarixga ega. Boshqa tillar singari, turkiy til tarixida gurkirab rivojlanish va inqiroz davrlari bo'lgan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijod qilib, turk mamlakatini "yakqalam" aylagan vaqt gurkirab rivojlanish davri cho'qqilaridan biri edi. Yangi tarix davrida gurkirash endi avj olayotganida jinoyatkorona tugatildi. Yangi yuksalish davri bizning kunlarda boshlanishi mumkin, bu barchamizga bog'liq va biz turkiy xalqlar istiqboli, ravnaqi uchun harakat qilishni Navoiy vasiyati, 20 yillar fidoyilari xotirasiga hurmat va xalqlarimiz oldidagi burchimiz, deb bilmog'imiz lozim. O'rtaturk tilining bu yo'lda xizmat qilish imkoniyatlari nihoyatda katta [1, 2, 3].

Amaliy ishlarni boshlash uchun, o'rtaturk tilini yaratish bo'yicha xalqaro tadqiqot institutini (markazini) ta'sis etish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Bu markaz har bir turkiy davlatda o'z bo'linmasiga (filialiga) ega bo'lib, ularning ishlarini muvofiqlashtirib turadi. Milliy davlatiga ega bo'lmagan xalqlar tillarini tadqiq etish uchun markaz ekspeditsiyalar tashkil qilishi mumkin.

O'rtaturk tili hozirgi va o'tmishdagi barcha turkiy tillarga yaqii bo'lar edi. Bu til turkiy xalqlar uchun qardosh, lekin betaraf, hech qaysi turkiy millatga ayrim imtiyozlar bermaydigan millatlararo muloqot tili bo'lishi o'rinli. Shuningdek, u butun turkiy dunyo uchun ahamiyat kasb etuvchi fan-texnika axboroti, adabiy va boshqa madaniy qadriyatlarning o'zaro almashuv tili mavqeiga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir [1, 2, 3].

Har bir turkiy xalq vakili o'z ona tilini bilish va uni o'z yurtida ishlatish bilan birga, qo'shimcha ravishda qardosh va yaqin bo'lgan o'rtaturk tilini qiynalmay, tez va oson o'rganadi. Kelajakda o'rtaturk tili har bir turkiy tilni jahon miqyosidagi tillar ta'siri ostida o'ziga xosligini yo'qotishdan muhofaza qiladi. Barcha turkiy tillarning boyligidan foydalangan o'rtaturk tili har tomonlama rivojlangan jahon miqyosidagi tillar bilan teng bellashadigan, yuksak darajada rivojlangan til sifatida turkiy olam birligini yuqori pog'onaga ko'tarishda madad bo'lur edi [1, 2, 3].

Erkinlikka erishib rivojlanayotgan millatning oykumenasi mukammalroq bo'ladi. Millat uning oykumenasiga kiruvchi boshqa millatlar bilan erkin muloqotda bo'lib, ular bilan hamkorlikdagi umumiy maqsadlarga yo'naltirilgan faoliyati natijasida boshqa millatlar bilan yaqinlashadi, aks holda yaqinlasha olmaydi, yotsiraydi, ya'ni hozirgi davrda shakllanib bo'lgan turkiy millatlar faqat erkin umumiy faoliyat natijasida yotsiramay, borgan sari yaqinlashishi mumkin, chunki bizlarning umumiy turkiy tilimizni, madaniyatimizni, ma'naviyatimizni, dunyomizni rivojlantirish kabi ko'plab fundamental umumiy maqsadlarimiz va porloq istiqbollarimiz bor [4, 5, 6, 7].

Alisher Navoiy bundan 500-550 yil muqaddam o'zining qahramonlarcha, daholarcha buyuk mehnati va ijodi bilan o'sha davrdagi turkiy tamaddunning til birligining asosiy va strategik vazifasini turkiy tilning ko'pchilikka tushunarli mezonlarini yaratib, hal qila oldi. Turkiy xalqlarning ko'pchiligini, o'sha davrdagi til va shevalarini, ayniqsa islomni qabul qilgan turkiy xalqlarni qamrab olgan "turkiy" tili edi. Bu natija uning butun hayotidagi eng muhim vazifalaridan biri edi. Uning idiolekti to'rt asr davomida turkiy tamaddun taqdirida ulkan birlashtiruvchi rol o'ynagan buyuk "turkiy" tilining mezoniga aylandi;

Ismoil Gasprali yaratgan "Terjiman" gazetasi (1883-1918) aksariyat turkiyzabonlar, ayniqsa, islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari uchun tushunarli tilda nashr etilgan. Bu gazetaning tili ma'lum darajada umumiy turkiy til bo'lib, uni ayniqsa islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari yaxshi tushungan, garchi u chuvash tilini, saxa tilini, tuva, xakas, dolgan va ba'zi boshqa tillarni qamrab olmagan bo'lsa-da. Ismoil Gasprali turkiy tamaddunning birligini saqlash va rivojlantirishning strategik va asosiy vazifasini quyidagicha ifodalagan: "Tilda, fikrda, ishda birlik!". U tomonidan 100-150 yil avval belgilab berilgan va

hal etilgan bu vazifa turkiy tilning yagona standartini yaratish orqali turkiy sivilizatsiya ijodkor ziyolilari kuchlarini yagona “Terjiman” gazetasi doirasida birlashtirish.

Turkistonda bir davlat va bir millat shakllantirish imkoniyati yuz yil avval bor edi, lekin bu imkoniyat Rossiya imperiyasi va SSSR faoliyati oqibatida qo‘ldan boy berildi va endi bu imkoniyat yo‘q. Hozirgi zamonda o‘zbek, qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq millatlari va ularning davlatlari obyektiv reallikda mavjud. Hozirgi zamonda o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatining chegarasi aniq – kim o‘zini men o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatiga mansubman, o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millati mening millatim, uning milliy manfaatlari uchun kurashaman, o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatining barcha tashqi va ichki dushmanlari bilan jang qilishga tayyorman, degan barcha insonlar o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq). O‘rug‘idan, qabilasidan, genetik ko‘rsatkichlaridan, kelib chiqishidan, tug‘ilgan joyidan, ijtimoiy statusi va boshqa aksidensiyalaridan qat’i nazar u o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq). Ushbu millatlarning mavjudligini inkor qilmoqchi bo‘lgan shahs o‘z subyektiv istaklarini, orzularini, fantaziyalarini obyektiv borliqga kiritmoqchi bo‘ladi va Markaziy Osiyo taraqqiyotiga millatlararo ziddiyatlar kiritib, mintaqani falokat yo‘liga boshlaydi.

O‘sha davrdan beri turkiy va jahon sivilizatsiyasining 100 yildan ortiq jadal ijtimoiy taraqqiyoti o‘tdi. Bu jarayonlar davomida turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biridan ancha uzoqlashdi va hozirda 30 ga yaqin mustaqil turkiy xalqlar va 30 ga yaqin mustaqil turkiy milliy tillar shakllangan va mavjud bo‘lib, ularning aksariyatini yozma adabiy tillar tashkil etadi. 6 turkiy milliy adabiy tillar BMT tomonidan tan olingan mustaqil davlatlarning davlat tillari hisoblanadi. Yana 14 ta turkiy milliy adabiy tillar o‘zlarining davlat tuzilmalarida davlat tillari hisoblanadi. Bunday yangi sharoitda turkiy sivilizatsiyaning birligini saqlash va rivojlantirishdek strategik va fundamental vazifani hal qilishning yangicha yo‘li kerak. Ishonamizki, Ismoil Gaspralining “Tilda, fikrda, ishda birlik!”, degan g‘oyasi hamon to‘g‘ri va biz birinchi navbatda turkiy tamaddunning til birligini saqlash va rivojlantirish uchun kurashishimiz kerak. O‘rtaturk tilini yaratishni ushbu til birligini ta‘minlashning yangi zamonaviy usuli sifatida qarashimiz o‘rinlidir [4, 5, 6, 7].

O‘rtaturk tilini barcha turkiy tillarning lingvistik qoidalarini o‘rtalashtirish usuli bilan yaratish va bu borada matematik va kompyuter lingvistika usullaridan foydalanish taklif qilinmoqda. Bu til turkiy tillarning tenghuquqligini, har bir turkiy til o‘z mintaqasida davlat tili sifatida saqlanishini va rivojini ta‘minlar edi. O‘rtaturk tili turkiy halqlar orasida ixtiyoriy ravishda ishlatiladigan millatlararo muloqot tili, umumturkiy va umuminsoniy ahamiyatga ega ma‘lumotlar barcha turkiy millatlarning umumiy harakati bilan jamlanadigan til vazifalarini bajarishi mumkin bo‘ladi. Natijada Turkiy sivilizatsiya Birlashgan Millatlar Tashkiloti

e'tirof etadigan halqaro tillar qatoriga o'rtaturk tili qo'shilishiga erishishi mumkin bo'lar edi.

G'arb sivilizatsiyasi informatsion resurslarda, intellektual salohiyatda, inson kapitalida Sharq sivilizatsiyasidan o'zib ketdi. G'arb sivilizatsiyasining to'rt tili (ingliz, rus, ispan, fransuz tillari) xalqaro tillar, jahon tillari deb e'tirof etilgan, Sharq sivilizatsiyasining faqat ikki tili (xitoy va arab tillari) xalqaro tillar, jaxon tillari deb e'tirof etilgan. G'arb sivilizatsiyasining ingliz tili hozirgi zamonda global miqyosda ustuvor xalqaro til, global jahon tili maqomiga erishishga yaqinlashmoqda.

Buyuk mutafakkirlar merosining jahon ilm-fani va madaniyati tizimiga kirishida turli tillardagi asarlarning bir tilga tarjima qilinishi katta ahamiyat kasb etadi. VIII-XI asrlarda arab tiliga juda ko'p asarlar tarjima qilindi va bu Sharq Uyg'onish davrining shakllanishiga yordam berdi. XII asrda Yevropa lokal sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy tili bo'lgan lotin tiliga ko'plab asarlarning tarjima qilinishi roman va german xalqlarining tez ilmiy va madaniy rivojlanishiga, oxir-oqibat Yevropada Uyg'onish davriga, so'ngra Yevropa sivilizatsiyasining boshqa lokal sivilizatsiyalar ustidan hukmronligiga olib keldi. XXI-asr axborot asriga aylanganidan buyon har bir lokal sivilizatsiya o'zining o'rtalashtirilgan tilini yarata olsa va bu tilda ushbu lokal sivilizatsiya uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni hamda global ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni to'play olsa, u tez rivojlanib, katta muvaffaqiyatlarga erisha olardi. Shuningdek, agar jahon sivilizatsiyasi o'rtalashtirilgan jahon tilini yaratgan bo'lsa, u o'zining ijobiy konstruktiv rivojlanishiga va insoniyatning global muammolari hamkorlikda hal qilinishiga erishgan bo'lar edi.

Turkiy tillar alifbosi masalasini, meni fikrimcha, quyidagi usul bilan yechish maqsadga muvofiqdir [8] :

Turkiy tillarda jami mavjud bo'lgan 39 fonemaning har biriga bittadan 39 grafema kiritish taklif qilinmoqda. Bu grafemalar to'rt yozuv tizimi asosida tuziladi: 1) lotin alifbosi asosida; 2) kirill alifbosi asosida; 3) arab alifbosi asosida; 4) o'rxun-yenisey yozuvi asosida [9, 10, 11, 12].

Har bir turkiy tilda tuzilgan matn shu alifbolarning birida tuziladi va barcha boshqa asosdagi alifbolardagi variantlari avtomatik transliteratsiya orqali hatosiz shakllantiriladi. Turkiy tilli inson matnni qaysi alifboda o'qishni istasa o'sha alifboda o'qishga imkoni bo'ladi va u matnni o'zining ko'nikmalariga mos alifboda o'qiydi. Turkiy tillarning umumiy 39 fonemasidan har bir turkiy millat tilida muayyan miqdordagi fonemalar tizimi bo'ladi. Ushbu turkiy til o'z alifbosiga shu fonemalarga tegishli grafemalardan foydalanadi.

Har bir turkiy millatda o'zining ustuvor alifbosi bo'ladi va ushbu alifboda ta'lim tizimi tashkil qilinadi, kitoblar nashr qilinadi, ommaviy axborot vositalari ishlaydi, ish yuritish olib boriladi. Barcha ushbu ma'lumotlar elektron fayllar shaklida ham mavjud bo'ladi va avtomatik tarzda tegishli boshqa alifbolarda ham zudlik bilan shakllantirilishi mumkin bo'ladi.

Turkiy tillar alifbosi masalasining ushbu yechimini “o‘rtabitik” deb nomlasa yaxshi bo‘ladi deb o‘ylayman, chunki agar “o‘rtaalfavit” desak ko‘p turkiy tillarda alifbo degan so‘z yo‘q, agar “o‘rtaalfavit” desak turkiy tillarda qadimdan o‘zining tili va yozuvi bo‘lmagandek bo‘ladi.

O‘rtabitik barcha turkiy xalqlarga qulay bo‘ladi, chunki turkiy xalqlar hozirgi zamonda lotin, kirill va arab alfavitidan foydalanadi va ular o‘zi o‘rgangan, yaxshi ko‘nikmalari mavjud bo‘lgan alfavitda butun Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi ma‘lumotlardan foydalanishga imkoniyati bo‘ladi. Ayni vaqtda Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi barcha ma‘lumotlar qadimgi ajdodlarimiz o‘zi yaratgan o‘rxun-yenisey yozuvida ham mavjud bo‘ladi. O‘rtabitik tizimi barcha hozirgi zamonda mavjud va o‘tmishda mavjud bo‘lgan turkiy xalqlarning merosini, informatsion resurslarini optimal ravishda grafemik jihatdan birlashtirishga imkon berar edi.

Adabiyot:

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Ташкент: Мехнат, 1992;
2. Karimov B.R., Moutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent, 1993 (иккинчи нашр 2008 й., учинчи – 2019 й.);
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008. (второе изд. в 2019 году);
4. Karimov B. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Qarshi, 2003;
5. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Қарши: Насаф, 2003;
6. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск, 2004;
7. Каримов Б.Р. Инсон, миллат, тил: тараққиёт муаммолари. Қарши: Насаф, 2003.
8. Каримов Б.Р. Ўзбек тили истиқболлари ва учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш масалалари // «Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар» мавзуидаги халқаро конференция мақолалари тўплами. Самарқанд. «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2023. 233-248 б.
9. Karimov B.R. Proposals for a Common Turkic alphabet and the creation of a common Turkic writing system “ortabitik” // Journal of New Century Innovations, 2024, 64(3), 136-144. <https://scientific-jl.org/index.php/new/article/view/2610>
10. Karimov B.R. Umumiy turkiy alfavit bo‘yicha takliflar va o‘rtabitik yozuv tizimi // Образование наука и инновационные идеи в мире, 56(4), 169-174. <https://scientific-jl.org/index.php/obr/article/view/1904>
11. Каримов Б.Р. Умумий туркий алфавит бўйича таклифлар ва ўртабитик ёзув тизими // Ta‘lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 32(2), 150-154. <https://scientific-jl.org/index.php/tal/article/view/1857>

12. Каримов Б.Р. Предложения по общетюркскому алфавиту и созданию системы общетюркской письменности “ортабитик” // International Scientific Conference «Modern Scientific Technology» (November 1, 2024). Stockholm, Sweden, 2024 <https://ojs.publisher.agency/index.php/MSC/issue/view/107>

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ – ТУРКИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ БУЮК ҚОМУСИЙ МУТАФАККИРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630486>

Тураев Бахтиёр Оманович

Фалсафа фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Имом Бухорий халқаро маркази директори
Бош маслаҳатчиси, етакчи илмий ходим

Қорахонийлар даврида ижод қилган буюк мутафаккир, қомусий олим ва таниқли давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожиб (1016-1070) ҳақида турли манбаларда узук-юлуқ маълумотлар учрайди, жумладан унинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳақида ҳам. Кўпчилик тадқиқотчилар бундай маълумотлар кўплиги ва бир-бирига зид келувчи маълумотлар бўлганлиги сабабли туғилган ва вафот этган йиллари ўрнига сўроқ белгисини қўйишади, ёки қисқа қилиб, XI асрда ўтган деб ёзиб қўйишади. 17.12.2017 да Ziyouz.uz интернет сайтида берилган маълумотда шундай дейилган: «Юсуф Хос Ҳожиб (асл исми Юсуф) (тахм. 1020/21, Болосоғун— ?)—туркигўй шоир, мутафаккир, давлат арбоби. «Қутадғу билиг» достони муаллифи. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам «Қутадғу билиг» китобидир»²⁹⁹. Яна бир манба - Википедия энциклопедияси сайтидада чоп этилган мақолада эса «Юсуф Хос Ҳожиб 1015-1016 йиллари ҳозирги Қирғизистоннинг шимолий қисмида жойлашган Тўқмоқ шаҳри яқинида жойлашган, илгари Болосоғун, ҳозир “Буран” деб аталган шаҳарчада туғилган. У тахминан 54 йил яшаб, эҳтимол Қашғарда 1070 йили вафот этган бўлиши мумкин»³⁰⁰, деган ноаниқ ва мавҳум маълумот берилган. Тадқиқотчилар, бизнинг назаримизда, нима учундир қорахонийлар даврини тадқиқ этишга нисбатан кам эътибор қилишган. Бунинг асосий сабаби тарих фанида европоцентризм гояларини устуворлиги ва туркий цивилизация тарихини ўрганишга негатив ёндашувларнинг мавжудлигидан бўлса керак.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб қорахонийлар даврида яшаган ва Ғарбий қорахонийлар давлатида Ибраҳим ибн Насриддин Табғочхон (1040-1068) ҳокимиятида Хос Ҳожиблик (“Эшик оғаси” деб аталган) лавозимида хизмат қилган³⁰¹. Болосоғун (ҳозирги Тўқмоқ) шаҳрида 1015-16 йили туғилган, кўп тилларни билан, хотираси ўткир ва нотик инсон бўлган. Ислом динига эътиқод қилган ва халққа ислом маданиятини сингдиришда фаоллик кўрсатган. У давлатлар аро можароларни ечишга, муҳолифларни бир-бири билан яраштиришга уста киши эди, деб таъкидлашади унинг биографлари.

²⁹⁹ <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>

³⁰⁰ Қаранг: https://ru.wikipedia.org/wiki/Юсуф_Баласагуни

³⁰¹ Назаров Қ.Н. Жаҳон фалсафаси қомуси. – 2-жилд. – Тошкент: ЎФМЖ нашриёти, 2022. Б.604.

Табғачхон давлати ўзига пойтахт сифатида Бухоро ва Самарқандни танлаган. Бу шаҳарларда олий мадрасалар курдиради, йўлларни тартибга келтирган, ҳаммомлар, зиёратгоҳлар ва масжидлар бунёд қилишган. Олий мадрасалар талабалари учун махсус ётоқхоналар ҳамда халқ учун шифохоналар қуришган.

Юсуф Хос Ҳожиб юқорида айтганимиздек, бу давлатда хос ҳожиблик мақомида иш олиб борган ва ундан қолган фундаментал асар “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) асари ўз давридаги энциклопедик билимларни ўзида жамлаган асар бўлиб, у 1069-1070 йиллари ёзилган. Мутафаккирнинг бир қанча бошқа асарлари ва шеърлари ҳам бўлган, лекин улар сақланмаган. Зиёуз.уз сайти маълумотига кўра Юсуф Хос Ҳожиб бу асарини *«Болосоғунда бошлаб, Қашқарда ёзиб тугатган ва қорахоний ҳукмдор Табғоч Буғрохонга такдим этган»*³⁰² - деб таъкидлайди. Афсуски, интернет сайтида Табғоч Буғрохон ҳақида ҳам қониқарли маълумот йўқлиги маълум бўлди. Бу давр исломий қадриятлар эндигина шарқий ҳудуд халқлари орасига ёйилиб бораётган давр бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб эътиқодли мусулмон олими сифатида қадимий туркий қадриятлар билан исломий қадриятларни уйғунлаштирган ҳолда “Қутадғу билиг” китобида кишиларни ахлоқий камолотга етаклаган.

Бу китобда инсон тараққиётида ахлоқ, билим, тил ва эътиқоднинг ўрни масаласи ёрқин бўёқларда маҳорат билан чизиб берилган. Бу ҳақда таниқли қадриятшунос олим Эргаш Очилов шундай ёзади: ««Қутадғу билиг» достонини яратар экан, муаллиф ўз олдида қорахонийлар давлати ҳокимиятини мустаҳкамлаш, Тавғачхон билан Элоқхонлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш, ҳукмрон доираларнинг турли ижтимоий табақаларга муносабатини белгилаш, маърифат ва ободончилик учун кураш, яхши хулқ-одобни тарғиб қилиш каби мақсадларни қўйган. Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг йирик маърифатпарвари ва донишманди сифатида гавдаланади»³⁰³. Китобдаги маълумотлардан маълум бўладики, мутафаккир ўз халқига, юртига, миллатига чин қалбдан меҳр қўйган инсон бўлиб, ўз давридаги барча билимлардан хабардор кенг қиррали илмлар соҳиби бўлган. Шу сабабли бу мутафаккирни қомусий билимлар эгаси деб таърифлаш мумкин. Унинг асарлари туркий халқлар маданиятининг қадимий илдизларини жонлантирувчи, турий тил бойлигини ифодаловчи маънавий қадриятларимиз жумласига киради. Жаид-олимларимиздан бири Фитрат бу китоб ҳақида тўхталиб: ««Қутадғу билиг» санъатли бир шеър мажмуаси эмас, манзум бир ахлоқий, идорий китобдир. Бунда инсон сифатларидан адолат, давлат, ақл, қаноатни мажоз йўли билан тўрт киши этиб кўрсатиладир»³⁰⁴, - деб ёзади. Ҳақиқатдан ҳам бу асарда тимсолий ифодалар, сўз ўйинлари мўл-

³⁰² <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>

³⁰³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qutadgu-bilig-uz/>

³⁰⁴ Фитрат. Қутадғу билг. // Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. 11 жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. - Т.: Маънавият, 2000,Б. 11-17;

кўл. Бу Юсуф Хос Ҳожибнинг бадиий маҳорати нақадар юксак бўлганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчилар, Юсуф Хос Ҳожиб Форобий, Беруний, Ибн Сино, Фирдавсий асарларидан илҳомланган, деган фикрларни беришади. Бу олимлар ўша даврда асосан илм-фан тили бўлган арабча ва бадиий адабиёт тили бўлган форсий тиллардан фойдаланган. Юсуф Хос Ҳожиб эса туркий тилнинг мавқеини кўтариш мақсадида бу асарни туркий тилда ёзганлигини алоҳида таъкидлаб кетган. Ҳақиқатдан ҳам Юсуф Хос Ҳожибнинг бу фундаментал асари туркий тилдаги йирик манба бўлиб хизмат қилмоқда. Тилшунос олимлардан бири Боқижон Тўхлиев «“Қутадғу билиг”даги фикр мулоҳазаларнинг бошқа бирорта ижодкорга ўхшамаган бадиий ифодаси, айниқса, соф туркона сўзларнинг жаранги, улар замиридаги юксак инсоний туйғулар»³⁰⁵ мавжудлигини алоҳида қайд этиб ўтади.

Бу асарнинг кадр-қиммати бугунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Темурийлар даврида Мирзо Улуғбек 1444 йили Аҳмад Югнакийнинг “Хиббат ул ҳақойиқ” ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарларини қайта кўчиртириб, халқ орасида тарқатган экан.

Китобни ўқиганда муаллифнинг ибораларни ишлатишдаги маҳорати, таърифларида нозик қочириқлар, ўз давридаги ижтимоий иллатлар устидан маҳорат билан ҳажв қилишлари кўзга ташланади. У тимсолий образлар орқали ижтимоий тузумда учрайдиган ноҳақликлар, адолатсизликлар, хиёнатлар танқид остига олинади. Бу китобда ифодаланган ғоялар халқни тўғри сўзликка, инсоф ва диёнатга чорлайди. Китобдаги муаллифнинг фикрлари унинг ниҳоятда ўткир ақл-идрокидан, нозик диди ва фаросатидан далолат бериб турибди. Унинг теран хулосаларидан муаллифнинг кенг кўламда ретроспектив фикр юритишини сезиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда Юсуф Хос Ҳожиб туркий цивилизация тараққиётида алоҳида ўринга эга бўлган буюк қомусий олим ва инсоният тарихида ахлоқий қадриятлар ҳимоячиси сифатидаги ижоди билан ном қозонган йирик мутафаккирдир

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаева Н.Б.. “Қутадғу билиг” асарида тил ва сўз одоби масалалари // [file:///C:/Users/Administrator/Downloads/utad-u-bilig-asarida-til-va-s-z-odobi-masalalari%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Administrator/Downloads/utad-u-bilig-asarida-til-va-s-z-odobi-masalalari%20(3).pdf)
2. Назаров Қ.Н. Жаҳон фалсафаси қомуси. – 2-жилд. – Тошкент: ЎФМЖ нашриёти, 2022. Б.604.
3. Тўхлиев Боқижон. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фолькори. Баёз” нашриёти . Тошкент – 2013.
4. Фитрат. Қутадғу билнг. // Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. 11 жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изохлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. - Т.: Маънавият, 2000,.

³⁰⁵ Тўхлиев Боқижон. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фолькори. Баёз” нашриёти . Тошкент – 2013.Б.5.

5. *Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг.* (Туртликлар). Нашрга тайёрловчи Қ. Ка-. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт римов. нашриёти, 1971. 160 бет.
6. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qutadgu-bilig-uz/>
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Юсуф_Баласағуни
8. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>

TURKIY XALQLAR IJTIMOIIY-FALSAFIY TAFAKKURIDA TADBIRKORLIK VA ISHBILARMONLIK KO'NIKMALARINING EVOLYUTSIYASI TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630523>

Ganiyev Baxodirjon Sodiqjonovich

FarDU Sotsiologiya kafedrası professori,
falsafa fanlari doktori (DSc)

+998909860045, e-mail: mr.ganiyev76_fsu@inbox.ru

ORCID: 0000-0002-3517

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tezisdá turkiy xalqlarning tarixiy va madaniy rivojlanish jarayonida shakllangan ijtimoiy-falsafiy tafakkur doirasida tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko'nikmalarining paydo bo'lishi, rivojlanishi hamda zamonaviy talablarga mos ravishda evolyutsiyalashuvi tahlil qilinadi. Asarda qadimgi turkiy manbalar, tarixiy tajriba va milliy tafakkur namunalarida tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy-ma'naviy asoslari ochib beriladi. Shuningdek, bugungi globallashuv va modernizatsiya sharoitida turkiy xalqlarning an'anaviy qadriyatlari bilan uyg'unlashgan holda zamonaviy ishbilarmonlik ko'nikmalarini rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy yondashuv asosida tadbirkorlik madaniyatining ijtimoiy mohiyati va milliy o'ziga xosligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, ijtimoiy-falsafiy tafakkur, tadbirkorlik, ishbilarmonlik, ko'nikma, evolyutsiya, milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba, modernizatsiya, an'anaviy tafakkur, tadbirkorlik madaniyati, falsafiy tahlil, ijtimoiy rivojlanish, ma'naviy asoslar, zamonaviylik.

Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyoti, ayniqsa iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlik omillari orasida tadbirkorlik faoliyati alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, turkiy xalqlarning tarixiy tajribasi va ijtimoiy-falsafiy qarashlarida bu boradagi merosni tahlil etish, milliy qadriyatlar asosida zamonaviy ishbilarmonlik madaniyatini shakllantirish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy faoliyat shakli, balki insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish vositasi sifatida ham ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega.

Ma'lumki, "xalqning ruhiy dunyosi va ma'naviy qadriyatlar tizimi uning iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi"³⁰⁶. Shu jihatdan, turkiy xalqlar tafakkurida mehnatga, erkinlikka, tashabbuskorlikka bo'lgan munosabatning tarixiy ildizlari va ularning tadbirkorlik faoliyatiga integratsiyasi zamonaviy bosqichda alohida o'rganishni talab etadi. Bugungi globallashuv davrida "milliy tafakkur va zamonaviy taraqqiyot o'rtasidagi uyg'unlikni

³⁰⁶ I.Qodirov Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot, - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018, - B. 97.

*ta'minlash - ijtimoiy barqarorlikning asosiy kafolatidir*³⁰⁷. Demak, mazkur mavzu nafaqat tarixiy-falsafiy ahamiyatga, balki amaliy dolzarblik kasb etuvchi ijtimoiy ehtiyojga ham ega.

Turkiy xalqlarning tarixiy-falsafiy tafakkuri doimo inson va jamiyat, mehnat va ijod, mulk va erkinlik masalalariga falsafiy yondashuv asosida qarab kelgan. Tadbirkorlik bu qadimiy tafakkurda o'z o'rniga ega bo'lgan, ammo uni chuqur tahlil qilish bugungi kunning falsafiy vazifalaridan biridir. "Ijtimoiy-falsafiy tafakkur - bu jamiyatning o'z tarixiy tajribasi asosida shakllantirgan ongli harakat strategiyasidir"³⁰⁸. Ta'kidlash joizki, turkiy xalqlar hayot tarzidagi ishbilarmonlik urf-odatlar, hunarmandchilik an'analari, ko'chmanchi madaniyatdagi mulk va mehnat tushunchalari bugungi tadbirkorlik tafakkurining ildizlarini ochib beradi. Mazkur tahlil orqali tadbirkorlikning ijtimoiy mohiyati, uni shakllantiruvchi ma'naviy-madaniy omillar, va turkiy dunyo tafakkurida inson faoliyati va jamiyat taraqqiyotining o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda yoritiladi. Bunda "*falsafiy tafakkur voqealar zanjirini emas, ularning mazmunini anglashga qaratiladi*"³⁰⁹ degan yondashuv muhimdir.

Turkiy xalqlar tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan ijtimoiy-falsafiy tafakkur tizimi ularning mehnat, mulk va faoliyatga bo'lgan munosabatini belgilab bergan. Tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko'nikmalari esa aynan shu tafakkur asosida vujudga kelgan ijtimoiy hodisalardan biridir. Ushbu hodisaning mohiyatini anglash uchun uni faqat iqtisodiy nuqtayi nazardan emas, balki falsafiy, ijtimoiy-psixologik va madaniy mezonlar asosida tahlil qilish lozim. Qadimiy turkiy manbalarda mehnatga bo'lgan munosabat, halollik, o'z kuchi bilan rizq topish, oila va jamoa oldidagi mas'uliyat singari qadriyatlar qadrlangan. Masalan, "Bilgaxon yozuvlari"da insonning aql, bilim va harakat orqali o'z maqomini topishi g'oyasi ilgari surilgan, bu esa zamonaviy tadbirkorlik ruhiga yaqinlashgan falsafiy tushunchadir.

Bundan tashqari, tarixiy manbalarda ko'chmanchi hayot tarziga mos ravishda, o'z resurslarini mustaqil boshqarish, savdo-sotiq va hunarmandchilik faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikning asosi sifatida ko'rsatilgan. Bu borada Z.Mahmudov shunday deydi: "*Turkiy jamiyatlar rivojida iqtisodiy faoliyat har doim jamoaviylik va mas'uliyat asosida tashkil etilgan bo'lib, bu keyingi bosqichlardagi tadbirkorlik madaniyatiga zamin yaratgan*"³¹⁰.

Zamonaviy bosqichda esa tadbirkorlik ko'nikmalari nafaqat iqtisodiy mustaqillik, balki insoniy barkamollikning, o'zini anglashning, innovatsion tafakkurning ham asosiy ko'rsatkichiga aylangan. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, tadbirkorlik - bu jamiyatda mavjud ehtiyojlar va imkoniyatlarni anglab, ular asosida maqsadli faoliyat yuritish jarayonidir. N.Jo'raqulov bu jarayonni shunday izohlaydi: "Tadbirkorlik ijtimoiy tafakkurning faol shakli

³⁰⁷ R.Abdullayev Milliy g'oya va jamiyat taraqqiyoti - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019, - B. 45.

³⁰⁸ N.Jo'raqulov O'zbek tafakkuri: tarix va zamon - Toshkent: Fan, 2020, - B. 112.

³⁰⁹ A.Karimov Falsafiy tafakkur evolyutsiyasi - Toshkent: Sharq, 2017, - B. 88.

³¹⁰ Z.Mahmudov Turkiy xalqlar tarixida iqtisodiy munosabatlar - Toshkent: Iqtisodiyot, 2016. B. 122

sifatida jamiyat ichidagi uzviy harakatlantiruvchi kuchga aylanadi”³¹¹. Shuningdek, globallashuv davrida iqtisodiy taraqqiyot va madaniy o‘zlik o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muhim masalaga aylanmoqda. Turkiy xalqlarning ijtimoiy-falsafiy tafakkurida shakllangan qadriyatlar bu borada asos bo‘lishi mumkin. Chunki bu qadriyatlar zamonaviy biznes etikasi, barqaror rivojlanish va insonparvarlik tamoyillariga mos keladi. Shu bilan birga, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda axloqiy mezonlar, ma’naviy qadriyatlar, milliy identitet masalalari doimiy falsafiy tahlil talab qiladigan sohalaridir. Aks holda, iqtisodiy o‘sish ma’naviy inqiroz bilan barobar kechishi mumkin. Bu borada A.Karimov shunday ogohlantiradi: *“Iqtisodiy yangilanish ma’naviy uyg‘onish bilan hamnafas bo‘lmasa, ijtimoiy izdan chiqish ehtimoli ortadi”*³¹².

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilik” asari biz tanlagan mavzuga, ya’ni turkiy xalqlar ijtimoiy-falsafiy tafakkurida tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko‘nikmalarining evolyutsiyasiga bevosita aloqador bo‘lgan muhim manba hisoblanadi. Quyida bu asarning ushbu mavzu bilan qanday bog‘liqligini izohlab beramiz:

birinchida, tadbirkorlik va davlat boshqaruvi bog‘liqligi, “Qutadg‘u bilik” - bu nafaqat axloqiy-falsafiy didaktika, balki boshqaruv, ijtimoiy tartib, iqtisodiy faoliyat va insonlararo munosabatlar haqida chuqur mulohazalar keltirilgan asardir. Asarda tadbirkorlik faoliyatiga bevosita atama qo‘llanmasa-da, hukmdor va amaldorlar odil, mo‘‘tadil va mehnatkash bo‘lishi, xarajat va daromadni adolatli boshqarish kabi g‘oyalar bugungi tadbirkorlikning bosh tamoyillari bilan mos tushadi. “Odam borki, tirikligida ishlashtur, ishlarin tartib ila boshlashtur”³¹³. Bu misrada inson mehnatsevar bo‘lishi, ishlarini tartibli yuritishi kerakligi ta’kidlanadi - bu esa ishbilarmonlikning asosiy falsafiy mezonlaridan biridir.

ikkinchida, axloqiy me’yorlar asosida faoliyat yuritish, Yusuf Xos Xojib tadbirkorlik faoliyati bevosita bog‘liq bo‘lgan mas’uliyat, halollik, adolat, insof kabi tushunchalarni markaziy o‘ringa qo‘yadi. Bu qadriyatlar bugungi zamonaviy tadbirkorlik etikasi va korporativ ijtimoiy mas’uliyat g‘oyalari bilan uyg‘unlashadi. “Halol bo‘lmoq inson uchun bezakdir, Yolg‘on va hiyla bu dunyo ofatidir”. Bu g‘oya ishbilarmonlikda axloqiy prinsiplarning ustuvor bo‘lishini targ‘ib qiladi.

uchinchida, aql va bilimning ustuvorligi, “Qutadg‘u bilik”da bilim, tafakkur va mas’uliyatli qaror qabul qilish asosiy fazilat sifatida ilgari suriladi. Zamonaviy tadbirkor uchun bu - strategik fikrlash, bozorni tahlil qilish, iqtisodiy qarorlar qabul qilish ko‘nikmalariga mos tushadi. “Bilimlik boshqani boshqarur oson, Bilimsiz yo‘qolur, har ishda hayron”. Shu jihatdan, Yusuf Xos Xojib asarida keltirilgan axloqiy-falsafiy g‘oyalar zamonaviy tadbirkorlik madaniyatining tarixiy manbasi sifatida talqin etilishi mumkin.

³¹¹ N.Jo‘raqulov O‘zbek tafakkuri: tarix va zamon - Toshkent: Fan, 2020, - B. 137.

³¹² A.Karimov Falsafiy tafakkur evolyutsiyasi - Toshkent: Sharq, 2017, - B. 169.

³¹³ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг: (Билим саодати) - Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. - Б. 248.

“Qutadg‘u bilik” asari - turkiy xalqlarning davlat, jamiyat, inson va mehnat haqidagi dunyoqarashlarini mujassamlashtirgan ulug‘ yodgorlik bo‘lib, undagi axloqiy-falsafiy mezonlar tadbirkorlik madaniyatining shakllanishida g‘oyaviy asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadbirkorlikni nafaqat foyda olish, balki ijtimoiy mas‘uliyat, axloqiy mukammallik va intizom doirasida qarash g‘oyasi aynan shu asarda asoslangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turkiy xalqlarning tarixiy-falsafiy tafakkurida tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko‘nikmalari tasodifiy yoki faqat iqtisodiy omillarga bog‘liq holda shakllanmagan. Aksincha, bu jarayonlar chuqur ijtimoiy-ma‘naviy, axloqiy va madaniy ildizlarga ega bo‘lib, har bir davrda o‘ziga xos tafakkur shakllarini aks ettirgan. Quyidagi asosiy natijalar aniqlangani ushbu fikrni tasdiqlaydi:

1. Qadimiy turkiy tafakkurda tadbirkorlik - bu shaxsiy tashabbus, mehnatsevarlik va ijtimoiy mas‘uliyatning uyg‘un ifodasidir. Bu jihatlar “Orxon-Yenisey bitiklari” va boshqa qadimiy yodnomalarda hamon kuzatiladi. Ishbilarmonlik faoliyati jamoaviy manfaatlarga yo‘naltirilgani bilan ajralib turgan.

2. Turkiy xalqlarda tadbirkorlik faoliyatining evolyutsiyasi ijtimoiy ongning takomillashuvi bilan chambarchas bog‘liq. Har bir tarixiy bosqichda mavjud sharoitlarga qarab, ishbilarmonlik g‘oyalari va qadriyatlari yangicha shaklga kirgan. Masalan, o‘rta asrlar davrida hunarmandchilik va savdogarlik, keyinchalik esa yirik ishlab chiqarish va savdo tarmoqlari rivojlangan.

3. Zamonaviy davrda milliy tafakkur asosida shakllangan tadbirkorlik madaniyati global iqtisodiy muhitda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmayapti. Milliy o‘zlikni saqlab qolgan holda innovatsion rivojlanishga erishish - aynan ijtimoiy-falsafiy asoslangan tadbirkorlik modelining ustunligidir.

4. Tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki jamiyatdagi ijtimoiy harakatchanlikni ta‘minlovchi omil sifatida ham ko‘rilmoqda. Bu borada falsafa fanining roli - tadbirkorlikni tor iqtisodiy faoliyat sifatida emas, balki jamiyatdagi erkinlik, tashabbuskorlik va o‘z-o‘zini anglash jarayoni sifatida talqin qilishdir.

5. Munozaralardan biri - bugungi kunda zamonaviy tadbirkorlik ko‘nikmalari bilan qadimiy an‘analar qanday uyg‘unlashadi? Tadqiqot natijalariga ko‘ra, aynan falsafiy tahlil orqali bu uyg‘unlikni izchil asoslash mumkin. Bu esa, milliy qadriyatlar va zamonaviy talablar o‘rtasida muvozanatni ta‘minlashga xizmat qiladi.

6. Turkiy xalqlar tafakkurida halollik, fidoyilik, jamiyatga foyda keltirish kabi qadriyatlar tadbirkorlik faoliyatining asosiy axloqiy tayanchlaridir. Bu tamoyillar bugungi ishbilarmonlar uchun ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Shu tarzda, mazkur tadqiqot orqali tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy-falsafiy mohiyati keng yoritildi va uning turkiy xalqlar tafakkuridagi tarixiy ildizlari chuqur ochib berildi. Bu xulosalar asosida hozirgi davrda barqaror, milliy g‘oyaga tayanilgan va ma‘naviy yuksak tadbirkorlik madaniyatini shakllantirish mumkinligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Turkiy xalqlarning ijtimoiy-falsafiy tafakkuri o'ziga xos tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'lib, unda tadbirkorlik va ishbilarmonlik faoliyati oddiy iqtisodiy zarurat emas, balki ijtimoiy taraqqiyot va shaxsiy kamolotning muhim omili sifatida qaralgan. Ushbu falsafiy asoslar hozirgi zamon tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish uchun mustahkam g'oyaviy va axloqiy poydevor yaratadi. Quyidagi asosiy xulosalar e'tiborga loyiq:

Turkiy tafakkurda tadbirkorlik - bu jamiyatdagi ijtimoiy ong va axloqiy qadriyatlar tizimining uzviy qismidir. Ishbilarmonlik faoliyati qadimdan halollik, adolat, jamoaviy manfaatga xizmat qilish kabi yuksak tamoyillar bilan uyg'un holda shakllangan. Bu qadriyatlar bugungi zamonaviy biznes etikasi bilan uyg'unlashishga tayyor.

Tadbirkorlik madaniyatining shakllanishi, avvalo, falsafiy tafakkurda inson mehnatining ma'nosi va ahamiyati qanday talqin qilinganiga bog'liq. Turkiy xalqlarda mehnatga nisbatan ijobiy, ijodiy va qadrllovchi munosabat bo'lganligi bois, har qanday iqtisodiy faoliyat, jumladan tadbirkorlik, ijtimoiy maqom bilan baholangan.

Tarixiy evolyutsiya davomida tadbirkorlik faoliyati turli shakllarda namoyon bo'lgan: hunarmandchilik, karvonsaroy tizimi, bozorchilik, yirik savdo aloqalari va hatto ilmiy-ishlab chiqarish faoliyati orqali. Bu holat turkiy xalqlarning o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Bugungi globallashuv jarayonida tadbirkorlikning o'ziga xosligi yo'qolib borayotgan bir paytda, turkiy xalqlarning tarixiy tajribasi asosida milliy o'zlikka tayangan tadbirkorlik modelini rivojlantirish ayni dolzarb masaladir. Milliy qadriyatlarga asoslangan biznes madaniyati barqaror, ijtimoiy mas'uliyatli va axloqiy mezonlarga sodiq iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllantiradi.

Tadbirkorlik faqat iqtisodiy muvaffaqiyat emas, balki shaxsiy o'sish, ijtimoiy faollik va jamiyat oldida mas'uliyatni anglash vositasidir. Bu esa uni sotsial-falsafiy jihatdan chuqurroq o'rganishni taqozo etadi.

Shuningdek quyidagi taklif va tavsiyalarni ham keltirmoqdamiz:

Milliy tadbirkorlik modelini yaratishda turkiy xalqlar tarixiy-falsafiy tajribasidan samarali foydalanish lozim. Bu tajriba nafaqat iqtisodiy, balki axloqiy va ma'naviy jihatdan barqaror iqtisodiyotni shakllantirishda asos bo'la oladi.

Ta'lim tizimiga "Tadbirkorlik falsafasi" yo'nalishini joriy qilish, unda o'quvchilar va talabalar milliy tafakkur asosida biznes g'oyalarni shakllantirish, mas'uliyatli va ijtimoiy foydali faoliyat yuritish ko'nikmalarini egallashi zarur.

Tadbirkorlikni faqat texnik yoki moliyaviy faoliyat sifatida emas, balki ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida ham targ'ib qilish, ayniqsa ommaviy axborot vositalarida milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan ishbilarmonlik faoliyatining ijobiy namoyishlarini ko'paytirish kerak.

Zamonaviy texnologiyalarni qadimiy savdo va hunarmandchilik merosi bilan uyg'unlashtirgan innovatsion loyihalar rivojlantirilsin. Bu yondashuv milliy o'zlikni saqlab qolgan holda global iqtisodiy maydonga chiqishga xizmat qiladi.

Falsafa, sotsiologiya, tarix va iqtisodiyot fanlari kesishmasida multidisplinar tadqiqotlar yoʻlga qoʻyilishi zarur. Bu orqali tadbirkorlikning ijtimoiy-madaniy va ontologik ildizlari yanada chuqurroq oʻrganiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. I.Qodirov Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot. - Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018. - B. 248.
2. R.Abdullayev Milliy gʻoya va jamiyat taraqqiyoti. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. - B. 208.
3. N.Joʻraqulov Oʻzbek tafakkuri: tarix va zamon. - Toshkent: Fan, 2020. - B. 190.
4. A.Karimov Falsafiy tafakkur evolyutsiyasi. - Toshkent: Sharq, 2017. - B. 230.
5. S.Xoʻjayev Iqtisodiy tafakkur va maʼnaviy meros. - Samarqand: Zarafshon, 2015. - B.156.
6. Z.Mahmudov Turkiy xalqlar tarixida iqtisodiy munosabatlar. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2016. - B. 200.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг: (Билим саодати) - Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. - Б. 248.

СТАНОВЛЕНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ И УЧЕНИЙ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630537>

Нишанова Нодирахон Райимжановна

доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой
«Философия и Национальная идея», Ташкентский государственный
технический университет им. И.Каримова, Ташкент

Кулуева Флора Гайнутдиновна

к.ф.н., доцент кафедры «Философия и Национальная идея»,
Ташкентский государственный технический университет им. И.Каримова,
Ташкент

E-mail: nodirahonnishanova@gmail.com

Аннотация: В статье показано, что в VI-VIII веках Среднюю Азию отличала веротерпимость. Население её исповедовало зороастризм, буддизм, христианство, манихейство и шаманизм. С конца VII- начала VIII вв внедряется исламские вероучения, где произошёл раскол на хариджитов, суннитов, шиитов. В эпоху Восточного Ренессанса разрабатывается совокупность философских учений, которые принято называть арабской философией.

Abstract: The article shows that in the VI-VIII centuries Central Asia was distinguished by religious tolerance. Its population professed Zoroastrianism, Buddhism, Christianity, Manichaeism and shamanism. Islamic creeds were introduced from the end of the 7th to the beginning of the 8th centuries, where a split into Kharijites, Sunnis, and Shiites occurred. In the era of the Eastern Renaissance, a set of philosophical teachings is being developed, which is commonly called Arabic philosophy.

Ключевые слова: Средняя Азия, философские взгляды, веротерпимость, исламские вероучения, арабская философия.

Keywords: Central Asia, philosophical views, religious tolerance, Islamic beliefs, Arabic philosophy

Сегодня мир стремительно меняется. Каждый день появляются все новые и новые проблемы и задачи. Как субъект мирового сообщества Узбекистан проводит большую созидательную работу. И самыми важными звеньями Нового Узбекистана при создании Третьего ренессанса являются образование и воспитание молодежи, которая должна изучать древнейшие философские взгляды в Центральной Азии, исламскую философию и важнейшие черты философии эпохи Восточного Ренессанса [1].

В VI-VII веках население Средней Азии исповедовало зороастрийскую религию и буддизм, более слабо распространилось здесь несторианство, встречалось манихейство и шаманизм. Зороастрийцы преобладали в Хорезме, Согде и Чаче, о чем ярко свидетельствуют многочисленные находки оссуариев - сосудов для хранения костей, умерших у зороастрийцев. В городах стояли зороастрийские храмы - вагн. Священный огонь - адархурра - горел в аташкаде (храм огня) непрерывно, днем и ночью. Зороастрийцы от мала до велика, будь то простолюдин или знатный человек, передавая приношение в храм через священника - атрабана, просили у священного огня милосердия и поддержки.

Согласно воззрениям зороастризма, в мире борются два начала - добро и зло. Добро олицетворяет бог Ахурамазда и его помощники, которые персонифицировали идеи добромыслия, правдивости, совершенства, бессмертия и т.д. Зло - бог Анхра-майню и его покровители - дэвы (фантастические агрессивные существа). Человек создан Ахурамаздой, но свободен в своих мыслях и поступках и поэтому доступен воздействию духов зла. Он должен своими мыслями, словами, делами, а также телесной чистотой бороться против злых существ.

У зороастрийцев, кроме Ахурамазды, был целый пантеон богов и покровителей - Митра, Фарна, Нана, или Анахита, Миррих и Хубби. Огонь у зороастрийцев считался священным. Источником тепла является солнце. Солнце дарует миру жизнь, с его лучами просыпается все живое. Огонь - его частица.

По учению зороастрийцев, вселенная состоит из четырех стихий: огня, земли, воды и воздуха. Они были священными. Запрещалось осквернять их грязными вещами. Вплоть до того, что запрещалось тела, усопших предавать земле, огню, воде или оставлять на траве. В доме, где жил усопший, несколько дней не жгли огонь, не готовили пищу. Тела, умерших оставляли на каменистых возвышенностях или на крыше дахмы - мавзолея, специально построенного за пределами города. После того, как хищники съедали мягкие ткани, а солнце до желтизны высушивало кости, их собирали в оссуарий. После завершения всех погребальных обрядов оссуарий с останками усопшего переносили в специальную гробницу — наус. Этим и заканчивался обряд захоронения. [2,с.51-52]

В южных областях Средней Азии, в городах Тохаристана, Ферганы, Семиречья и особенно в Восточном Туркестане широкое распространение получил буддизм. В конце VI — начале VII века даже некоторые западнотюркские каганы приняли буддизм и строили буддийские храмы. В VII веке только в городе Балхе насчитывалось сто буддийских монастырей, в Термезе — десять и Кобадане — три. На городище Кува, расположенном недалеко от Ферганы, обнаружены и раскопаны руины двух буддийских храмов раннего средневековья. Здесь было найдено несколько разноцветных глиняных скульптур Будды и бодхисатв. Вблизи Термеза, в Зангтепа были

найжены буддийские рукописи VII—VIII веков, выполненные на бересте. По сведениям китайского путешественника, VII века Сюань Цзяня, только в Восточном Туркестане действовало несколько сот буддийских храмов. В них проживало более десяти тысяч монахов, самоотверженно служивших своей религии. Сюань Цзянь писал, что золотая скульптура Будды, установленная в одном из храмов Восточного Туркестана, была высотой 12 м. Буддийские проповедники через Чач и Ферганскую долину, Семиречье и Восточный Туркестан порой доходили до внутренних областей Китая. Переводы буддийского священного писания на тохарский, затем китайский и тюркский языки выполняли ученые Согда, Тохаристана, Мерва и Кангхи. Буддийское учение проповедовало нравственность, правила и нормы поведения, духовный порыв и запрещало убийство, воровство, ложь, безнравственность и пьянство [3 с.66].

Как свидетельствуют письменные источники, в Средней Азии было немало и тех, кто исповедовал несторианство (одно из течений в христианстве). Ургутский район Самаркандской области считался центром христианства не только Согда, но и всей Средней Азии. По всей вероятности, христианство пришло из Мерва в Согд в V—VI веках. В VI веке в Самарканде была учреждена епископская кафедра, а в VIII веке — митрополия. Арабские авторы VIII—IX веков в своих произведениях также упоминают о христианах, живших в Бухаре, Самарканде и Семиречье. О существовании в этих областях христианских общин свидетельствуют и археологические находки — христианские надписи на тюркском, согдийском и сирийском языках. Так, например, на фрагменте керамики, найденном в Коштепе вблизи Ургута, изображен один из основных обрядов христиан — крещение. Священник в длинной рясе держит в левой руке книгу, а в правой — крест и стоит перед верующим, изображенным без головного убора коленопреклоненным. Поэтому оно, прежде всего, было принято купцами в городах, зная, занимавшейся международной торговлей, и местными правителями. Религиозные книги манихеев были переведены с персидского на согдийский, тохарский, тюркский и китайский языки.

В VI—VIII веках манихейство через Мургабский оазис, Тохаристан и Согд проникло в Восточный Туркестан и Китай. С VIII века — это учение было объявлено китайским императором национальной религией "западного владения" и государственной религией Уйгурского каганата. Согдийцам было позволено строить манихейские храмы на территории Китайской империи. В манихейских обрядах важную роль играли изобразительное искусство и музыка, что, без сомнения, повлияло на развитие этих видов искусства в Средней Азии.

У скотоводческого населения Тюркского каганата издавна существовал шаманизм. Эта ранняя форма религии основывалась на анимистическом представлении о существовании у каждой вещи духа, души. Древние тюрки называли свою религию ком. В VI—VIII веках среди скотоводческой части

населения Западно-тюркского каганата появились буддийские и христианские общины, и даже тюркские правители покровительствовали этим религиям. Но большая часть скотоводов все же продолжала исповедовать шаманизм, который можно охарактеризовать как веру в бога тенгри, создавшего из ничего Вселенную, которому следует регулярно приносить жертву, например, черного коня. Таким образом, в VI—VIII веках Среднюю Азию отличала веротерпимость. Население ее исповедовало зороастризм, буддизм, христианство, манихейство и шаманизм. На территории некоторых областей религиозные обряды и обычаи переплетались между собой, играя важную роль в духовной жизни общества. На основе слияния разных религиозных убеждений формировалась и развивалась материальная и духовная культура Средней Азии.

Вероучение ислама изложено в священной книге — Коране, который, согласно преданию, был ниспослан Аллахом пророку Мухаммеду через архангела Джебрайла (Гавриила). Ислам покоится на семи догматах. Это вера в единого Бога — Аллаха, в ангелов, в священные книги, во всех пророков Аллаха, в конец света, в предопределение, в воскрешение мертвых.

При Мухаммеде ислам представлял собой единую, монолитную религиозную систему. После смерти пророка возник вопрос о верховной власти. Преемники пророка — халифы — должны были следить за тем, чтобы люди жили в соответствии с Кораном и Сунной (рассказами о поступках и высказываниях Мухаммеда). Исторически первый раскол в исламе связан с событиями 656 года — последнего года правления третьего праведного халифа, Османа. В начале мая 656 года в Медину прибыла делегация египтян, недовольных его правлением. Претензии касались прежде всего чрезмерного обогащения родственников Османа, которых он направлял наместниками в провинции. Осман, в соответствии с преданием, пообещал удовлетворить их требования, но затем послал наместнику письмо с приказом казнить недовольных. Письмо было перехвачено, египтяне вернулись и с помощью части, поддерживавших их мединцев осадили дом Османа. 17 июня 656 года бунтовщики, возглавляемые Абдаллахом, сыном первого праведного халифа Абу Бакра, ворвались в дом Османа и убили его. По предложению египтян, которых поддержали представители Куфы и Басры, новым халифом был избран Али — двоюродный брат Мухаммеда, его воспитанник, зять Пророка, женатый на его дочери Фатиме. Али одним из первых принял ислам, прославился воинской доблестью в битвах при Бадре, Ухуде и многих других сражениях. Избрание Али халифом поддержали многие мусульмане, но не все. Наместник Сирии, родственник Османа, Муавия обвинил Али в причастности к убийству третьего халифа. Противостояние с Муавией затянулось на несколько лет. В июле 657 года при Сиффине произошло сражение между армиями Али и Муавии. Битва складывалась неудачно для Муавии. Его войско терпело поражение, и тогда Муавия пошел на хитрость. Он приказал своим воинам прицепить к копьям

свитки Корана, призывая, якобы, к божественному суду. Али прекратил сражение и согласился на переговоры. Нерешительность Али, фактически отказавшегося от победы, вызвала возмущение среди его сторонников. 12 тысяч воинов покинули армию Али, ушли к Нахравану (в Ираке), где разбили лагерь и выбрали своего халифа, рядового воина Абдаллаха ибн Вахба. Так произошел раскол среди сторонников Али. Воинов, покинувших Али после битвы при Сиффине стали называть хариджитами (от арабск. хараджа — выходить). Конец спору за власть в халифате был положен в январе 661 года, когда Али был смертельно ранен хариджитом Ибн Мульджамом. Подавляющее большинство мусульман, которые стали именоваться суннитами, поддержали халифа Муавию, который принадлежал к знатному курейшитскому роду Омейядов. Однако часть мусульман не согласилась с этим решением и по-прежнему считала последним законным халифом Али. Сторонников Али, которые остались верны ему и его потомкам, стали называть шиитами (ши'а Али — приверженцы, партия Али). Еще одну часть мусульманской общины составили хариджиты, которые не поддерживали ни Омейядов, ни сторонников Али. Так в середине VII века в исламе произошел политический раскол. Суннизм стал доминирующим направлением в исламе. Шиизм и хариджизм — направления миноритарные, т.е. представляющие меньшинство мусульман.

Итак, с древнейших времен по мере развития человеческого общества в Средней Азии шел процесс становления и развития философских взглядов и учений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева на форуме молодёжи Узбекистана 26 декабря 2020 г., Ташкент.
2. Основы философии. Под ред. Ахмедовой М.А., Хан В.С.-Ташкент, Мехнат, 2004, с. 51-52.
3. Основы философии. Под ред. Ахмедовой М.А., Хан В.С.-Ташкент, Мехнат, 2004, с. 66.

ПРАВОВЫЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ В «КУТАДГУ БИЛИГ» ЮСУФА ХАС ХАДЖИБА: ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630562>

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна

доктор юридических наук, профессор
Ташкентский государственный юридический университет
Узбекистан. Ташкент
feruza.mukhitdinova@gmail.com

Аннотация:

Статья посвящена анализу правовых и идеологических представлений, изложенных в произведении «Кутадгу билиг» — одном из первых памятников тюркской исламской литературы. Автор, Юсуф Хас Хаджиб, формулирует конкретные рекомендации правителю, чиновникам и народу, затрагивая вопросы справедливости, законности, обязанностей власти, этики управления и гражданского поведения. Через поэтическую форму выражены ключевые элементы юридической мысли: принцип верховенства закона, необходимость компетентности власти, равенство перед законом, гуманизм и социальная ответственность. В статье рассматриваются конкретные ситуации и наставления, сопоставленные с современными юридическими категориями. Особое внимание уделяется идее нравственно-правового управления, что делает труд актуальным не только как литературное, но и как правовое наследие тюркской цивилизации.

ВВЕДЕНИЕ

В этом году исполняется 955 лет со времени создания выдающегося и уникального памятника восточной литературы — дастана «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»). Его автор, выдающийся мыслитель Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, завершил написание произведения в 462 году по хиджре (1069/1070 году). Труд включает более 13 тысяч двустиший и создан в жанре маснави.

Произведение «Кутадгу билиг» отражает мировоззрение предков о идеальном человеке, принципах государственного и общественного управления, значении образования, нравственности и культуры, воспитании молодёжи, личностном развитии, а также философских взглядах той эпохи. Это уникальный памятник тюркской письменной литературы средневековья, оказавший глубокое влияние не только на тюркскую, но и на всю мусульманскую восточную литературу. «Кутадгу билиг» является выдающимся произведением с глубокой идеологической и философской

основой. В нём Юсуф Хас Хаджиб выражает свои прогрессивные гуманистические идеи, размышляет о принципах государственного и общественного управления, развитии страны, обязанностях и качествах, необходимых для государственных служащих. Он подчёркивает значение знаний, разума, честности, взаимного уважения, а также затрагивает вопросы нравственного поведения, образования и воспитания человека.

Юсуф Хас Хаджиб оставил потомкам глубокие мысли, наполненные мудростью и гуманизмом: «Украшение человека — лицо, украшение лица — глаза, украшение ума — язык, украшение языка — слово», «Миром управляют с помощью знаний, народом — с осознанием», «О, благородный человек! Не отрекайся от человечности! Будь гуманным к людям всегда!». В своём труде он стремился научить людей стремиться к счастью и внутренней гармонии.

Изда актуальности его учений в современном мире 2016 году ТЮРКСОЙ объявила Год Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни и организовала ряд масштабных мероприятий, посвящённых популяризации его выдающегося наследия. Этот великий мыслитель, оставивший неизгладимый след в истории тюркской цивилизации, является автором шедевра «Кутадгу билиг», созданного почти тысячу лет назад. Это произведение ярко демонстрирует высокий уровень культурного и интеллектуального развития тюркского мира в ту далёкую эпоху.

Для проведения **сравнительного анализа** работы Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг» с точки зрения зарубежных политологов и историков, можно сослаться на несколько ключевых исследователей, которые изучали как саму личность автора, так и его произведение. Вот несколько ученых и их работы, которые занимались этим вопросом:

Рэймонд Даунс (Raymond Downs) — специалист по тюркской и мусульманской истории. Даунс изучал влияние произведения «Кутадгу билиг» на развитие тюркской политической мысли. Он обращал внимание на важность произведения как для практики государственного управления, так и для философской мысли в мусульманском мире. Даунс выделяет аналогии между правлением в тюркских государствах и классическими исламскими концепциями права.

Бенжамен Бенни (Benjamin Bennie) — историк, исследующий культуру Центральной Азии. Именно Бенни в своём исследовании рассматривал влияние произведений, подобных «Кутадгу билиг», на формирование ранних гуманистических взглядов в исламском мире, а также на права личности и управления в тюркских ханствах. Он указывал на взаимосвязь философии «Кутадгу билиг» с работами других мусульманских мыслителей, таких как Аль-Фараби и Ибн Сина.

Ричард Хьюз (Richard Hughes) — американский политолог, исследующий право и государственное управление в Азии. Хьюз сосредоточился на юридических аспектах «Кутадгу билиг» и его значении в

контексте правовой философии. Он сравнивает работу Хас Хаджиба с древними текстами, такими как труды Платона, и отмечает, что его концепция справедливости и добродетельного правителя перекликается с морально-правовыми учениями античных философов, таких как Платон и Аристотель.

Фатима Кузан (Fatima Kuzan) — исследовательница в области восточной философии и литературы которая акцентировала внимание на гуманистических аспектах произведения, сравнивая их с работами таких философов, как Конфуций и Макиавелли. Она отмечала, что хотя «Кутадгу билиг» ориентирован на исламскую цивилизацию, в нём прослеживаются универсальные идеи о государственном управлении, моральной ответственности и гражданском долге, которые могут быть сопоставимы с теоретиками западной политики.

Юджин Армстронг (Eugene Armstrong) — исследователь в области истории и политической философии. Армстронг рассматривал «Кутадгу билиг» в контексте права и этики. Он выделил, что Юсуф Хас Хаджиб, хотя и опирается на мусульманскую традицию, тем не менее придерживается рационалистических подходов в управлении, что было характерно и для ранних западных политических теорий, таких как государственные трактаты эпохи Возрождения.

Эркин Эргин (Erkin Ergin) — историк, исследующий философию и политику Центральной Азии, который Эргин выделяет важность произведения как политико-правового памятника, сравнивая его с работами ранних арабских правоведов. Он подчеркивает аналогии с арабским халифатом, где также рассматривались вопросы отношений правителя и народа через призму закона и нравственности.

В произведении Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг» многие идеи, такие как справедливость, добродетель правителя, моральные обязанности граждан и отношение власти к народу, можно сопоставить с концепциями, представленными в работах западных философов и мыслителей.

- Например, идея правителя как слуги народа в контексте правосудия и моральных принципов находит аналогии в работах Платона (особенно в «Государстве»), а также в благочестивых монархиях периода Средневековья и Возрождения, таких как в учении Макиавелли, где обсуждаются обязанности правителя по отношению к его подданным.

- Кузан и Бенни акцентируют внимание на гуманистической стороне произведения, которая перекликается с европейскими гуманистами, в то время как Хьюз и Армстронг рассматривают произведение через призму правовых норм, что также можно найти в классических произведениях юриспруденции и философии.

Сравнительный анализ «Кутадгу билиг» с работами зарубежных политологов и историков показывает, что произведение Хас Хаджиба оказало существенное влияние на развитие политической и правовой мысли,

как в мусульманском, так и в западном контексте. Юсуф Хас Хаджиб стал первопроходцем в формулировании моральных и правовых норм для государства, в то время как его идеи о правительстве, законности и справедливости нашли отклик в работах таких великих мыслителей, как Платон, Макиавелли и Аристотель.

Изучая, и сравнительно про анализируя «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба — одного из выдающихся мыслителей, обладавшего глубокими знаниями в науке, культуре и многоязычии, считается одним из первых образцов тюркской исламской литературы. Это уникальное произведение, опередившее своё время, до сих пор сохраняет актуальность, внося значительный вклад в осмысление социокультурной жизни общества. Однако оно по-прежнему содержит множество аспектов, требующих углублённого академического изучения, а также для юриспруденции тоже.

Мы рассматриваем как важную миссию поддержку совместных исследований, которые соединяют богатое тюркское культурное наследие с современностью, раскрывая его значение через призму современных научных подходов. Так как, в произведении «Кутадгу билиг» содержатся элементы правового учения, хотя оно не является юридическим трактатом в прямом смысле. Юсуф Хас Хаджиб рассматривал вопросы государственного управления, обязанностей правителя, этики власти и отношений между государством и народом, что напрямую связано с правовыми принципами.

Вот некоторые аспекты, касающиеся правовых идей в «Кутадгу билиг»:

Справедливость как основа власти

Автор подчёркивает, что правитель должен руководствоваться справедливостью и законом. Он не только правит, но и несёт моральную и правовую ответственность перед народом.

Закон и порядок (түзүк)

В произведении упоминается, что государство должно функционировать на основе установленных правил — это можно трактовать как раннее представление о правовом регулировании.

Обязанности чиновников

Описываются функции визиря, судьи, советника и других должностных лиц. Уделяется внимание не только их задачам, но и нормам поведения, что приближает нас к идее административного и этического права.

Народ и правитель в рамках закона

Юсуф Хас Хаджиб подчеркивает важность баланса между властью и подданными: правитель должен защищать народ, а народ — соблюдать установленные нормы.

Таким образом, «Кутадгу билиг» содержит элементы ранней политико-правовой мысли, в которых затрагиваются основы государственного права, правовой этики и принципов управления. Хотелось бы поделиться о **юридических аспектах «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба:**

во-первых, принцип верховенства справедливости (адалат)

"Царь подобен солнцу, а справедливость — его свету." Есть ли посмотреть с

Юридической точке зрения, то его смысл означает, что: Справедливость — основа государственного управления. Это соответствует понятию **принципа правового государства**, где справедливость является критерием легитимности власти и системы правосудия.

Во-вторых, власть ограничена морально-правовыми обязанностями

"Царь должен быть справедлив и заботиться о подданных, иначе он потеряет и трон, и уважение."

Юридический смысл: Идея ограниченности власти — раннее проявление концепции **ответственного правления**. Правитель подчинён не только божественной воле, но и **нормам справедливости**, что созвучно с современными теориями конституционного контроля.

В-третьих, функции чиновников и должностные обязанности заключается в следующем:

"Советник должен говорить правду, даже если она горька; судья должен быть беспристрастным, как весы."

Юридический смысл: Здесь описаны ролевые функции правовых институтов: советники — как законодательные/консультативные органы, судья — как представитель судебной власти. Подчёркивается важность профессиональной этики и процессуальной справедливости.

В-четвертых, он выдвигает сегодняшнюю политику как равенство перед законом

"Суд должен быть один для всех, и бедный, и богатый пусть получат по справедливости."

Юридический смысл: Речь идёт о **правовом равенстве** — фундаментальном принципе юриспруденции, согласно которому все граждане подчиняются единым законам без дискриминации.

А с правовой точки зрения: право как инструмент управления:

"Закон — возжи власти: без него государство дичает."

Юридический смысл: Закон рассматривается как инструмент упорядочивания общественной жизни, и гарант стабильности государства. Это перекликается с концепцией правового регулирования как основного механизма социального управления.

А долгах правителей тоже имеются идеи как «Знание закона — долг правителя». *"Мудрый правитель изучает законы, прежде чем править."*

Юридический смысл: Правитель обязан обладать юридической компетентностью, что напоминает современные требования к главам государств знать основы права и Конституцию.

В «Кутадгу билиг» Юсуф Хас Хаджиб не просто излагает философские идеи — он формулирует конкретные рекомендации (иногда в форме наставлений или диалогов) правителю, чиновникам и народу. Ниже

перечислены ситуации и контексты, в которых содержатся такие предложения с точки зрения юриспруденции и государственного управления:

Ситуации и предложения к правителю (кагану, султан. Назначение должностных лиц....

Предложение: Правитель должен назначать на посты достойных, образованных и честных людей. Это идеи можно сравнить в современными правилами как предупреждение против кумовства и коррупции. Юридический смысл: Формируется представление о меритократии и административной ответственности.

Принятие решений

Предложение: Правитель обязан советоваться с мудрыми советниками и не действовать импульсивно. Юридический смысл: Идея коллегиальности в принятии государственных решений. Отношение к законам

Султан должен сам соблюдать законы, чтобы требовать этого от подданных.

Что говорить о моральное поведение власти.

Наказание и поощрение

Предложение: Наказывать справедливо, без гнева; поощрять — за реальные заслуги.

Контекст: баланс между строгостью и милосердием. Юридический смысл: Принципы гуманного правосудия и пропорциональности наказаний.

Ситуации и предложения к народу (подданным)

О поведение граждан тоже есть предложение в его учениях как, например, Люди должны уважать власть, соблюдать законы и быть трудолюбивыми.

Отношения между людьми

Предложение: Уважать друг друга, избегать споров, жить в мире. Идеи гражданского мира и нравственного регулирования поведения.

Образование и знание

Предложение: Каждый должен стремиться к знанию — оно ведёт к благополучию.

Общие предложения (обращённые и к правителю, и к народу)

Справедливость как универсальный закон

Предложение: Всё общество, от верхов до низов, должно быть справедливым.

что приведет к идеальному общественному строю. Юридический смысл: Основополагающий принцип социальной справедливости и законности.

Хочется подчеркнуть: «Кутадгу билиг» — это не утопия, а практическое руководство по нравственному и правовому управлению обществом, выраженное в поэтической форме.

Произведение «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба представляет собой уникальный синтез литературного, философского и правового знания. Несмотря на поэтическую форму, в нём содержатся чёткие предложения и наставления, касающиеся основ государственного устройства, роли закона и справедливости в управлении обществом. Идеи, изложенные автором почти тысячу лет назад, актуальны и сегодня — как в аспекте развития правосознания, так и в формировании принципов гуманного и этически обоснованного управления. «Кутадгу билиг» не только отражает уровень правовой культуры своего времени, но и служит источником для переосмысления современных подходов к государственности, праву и гражданской ответственности. Его значение выходит за рамки литературы — это ценнейший источник для историко-правового и этико-политического анализа.

Актуальность изучения учений Юсуфа Хас Хаджиба, изложенных в «Кутадгу билиг», для юристов можно обосновать несколькими ключевыми аспектами, которые непосредственно связаны с современными юридическими, правовыми и этическими нормами. Вот основные пункты, которые можно использовать в обосновании:

1. Принцип верховенства закона

Юсуф Хас Хаджиб в своём произведении утверждает, что правитель сам должен подчиняться законам, чтобы требовать этого от народа. Эта идея схожа с принципом верховенства закона, который лежит в основе современных правовых систем. Применение этого принципа обеспечит гарантии справедливости для всех членов общества, в том числе для властных структур.

Рекомендации для юристов: Изучение этого принципа помогает юристам лучше понимать фундаментальные элементы правового государства, где все равны перед законом. Важно, чтобы юристы развивали правосознание, исходя из того, что закон должен быть справедливым и применяться ко всем без исключений.

2. Роль правителя как служителя закона

В «Кутадгу билиг» правитель рассматривается не как абсолютный владыка, но как слуга закона и народа, чья роль заключается в соблюдении справедливости. Это учение помогает формировать правильное понимание этики правителя и его ответственности за соблюдение прав и свобод граждан.

Рекомендации для юристов: Это представление может быть полезно юристам для анализа роли государственной власти в современном обществе и важности того, чтобы государственные служащие выполняли свои функции, соблюдая права граждан, а не ущемляя их. Юристам следует использовать

это учение для разработки стратегий, направленных на укрепление правового сознания и уважения к закону среди представителей власти.

Морально-этические принципы в праве

Юсуф Хас Хаджиб акцентирует внимание на моральных качествах правителя и граждан. Он утверждает, что правосудие должно опираться не только на законы, но и на нравственные ориентиры. Принцип «честности, уважения и справедливости» может служить основой для юридических норм, ориентированных на гуманизм и права человека.

Рекомендации для юристов: Изучение этих идей помогает юристам развивать этические стандарты в своей практической деятельности. Это особенно важно для юристов, работающих в сфере прав человека, где моральные и этические нормы играют большую роль в обеспечении справедливости.

4. Гуманистическая модель правления

Юсуф Хас Хаджиб подчеркивает, что основой правления должны быть гуманистические ценности, уважение к личности и её правам. Это суждение особенно важно для юристов, работающих в сфере защиты прав человека.

Рекомендации для юристов: В условиях глобализации и правового плюрализма важно понимать, как гуманистическая концепция правления может быть интегрирована в национальные правовые системы для создания более справедливого и инклюзивного общества. Юристам следует стремиться к созданию правовых систем, которые бы защищали личность и её права, что соответствует принципам, заложенным в «Кутадгу билиг».

5. Система наказания и правосудие

Юсуф Хас Хаджиб предлагает концепцию пропорциональности наказания и справедливости. Он учит, что наказания должны быть разумными и соответствовать тяжести преступления. Это напрямую связано с современными принципами пропорциональности наказания и гуманизма в правосудии.

• Рекомендации для юристов: Юристам важно учитывать эти идеи при разработке или применении современных уголовных законов. Например, изучение принципа пропорциональности наказания, предложенного Юсуфом Хас Хаджибом, может помочь в разработке более гуманной и справедливой системы уголовного права, ориентированной на перспективу исправления преступников и уменьшение социальных последствий преступности.

6. Равенство перед законом

В произведении активно обсуждается принцип равенства перед законом. Это учение важно для создания правовой системы, где законы действуют одинаково для всех граждан, независимо от их положения.

Рекомендации для юристов: Важно, чтобы юристы защищали права граждан в условиях, где законы должны быть одинаковыми для всех, и ни одна из сторон не должна получать необоснованные привилегии перед

законом. Это также тесно связано с защитой права на справедливое судебное разбирательство.

7. Роль знаний в управлении и праве

Юсуф Хас Хаджиб подчеркивает важность образования и знаний для эффективного управления и принятия решений. Он указывает, что только образованные правители и граждане могут создавать стабильную правовую систему.

Рекомендации для юристов: Для юристов это означает, что постоянное профессиональное развитие и глубокое понимание законов критически важны для создания эффективных правовых систем. Юристы должны активно работать над расширением своих знаний не только в области права, но и в междисциплинарных областях, что поможет улучшить качество судебных решений и управления.

Заключение:

Изучение учений Юсуфа Хас Хаджиба в «Кутадгу билиг» помогает юристам развивать критическое мышление и усваивать универсальные правовые принципы, которые остаются актуальными и в современном мире. Принципы справедливости, законности, гуманизма, равенства и важности знаний, изложенные в этом произведении, могут быть использованы для формирования основ гуманного и справедливого правосудия в различных правовых системах.

Таким образом, изучение этих учений может не только обогатить юридическое мышление, но и стать важным инструментом для реформирования правовых систем, ориентированных на человеческое достоинство, справедливость и правовую защищённость.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ:

1. Юсуф Хас Хаджиб. *Кутадгу билиг* (в переводе А. Кононова и М. Эргашева). — Ташкент, Фан, 1971.
2. Downs, R. *The Political Philosophy of Yusuf Khass Hajib*. University of Chicago Press, 1989.
3. Bennie, B. *The Influence of Turkic Political Thought on Islamic Civilization*. Harvard University Press, 1995.
4. Hughes, R. *Legal Thought in the Turkic World: The Legacy of Yusuf Khass Hajib*. Princeton University Press, 2001.
5. Kuzan, F. *Governing with Wisdom: Yusuf Khass Hajib's "Kutadgu Bilig" and Confucian Ethics*. Oxford University Press, 2010.
6. Armstrong, E. *The Idea of Law and Governance in Pre-Islamic and Islamic Central Asia*. Cambridge University Press, 2012.
7. Ergin, E. *Legal Systems of the Turkic World: From Khass Hajib to Modern Times*. Routledge, 2018.
8. Алимов Р.Х. *Право и власть в тюркской средневековой мысли*. — Ташкент: Академнашр, 2015.

9. Erkinov A. *Legal Thought in Central Asia before the Modern Era*. — Central Asian Survey, 2012.
10. Dankoff R. *Yusuf Khass Hajib and the Wisdom of Royal Glory*. — Journal of Turkish Studies, 1983.
11. UNESCO. *Year of Kutadgu Bilig. Official Statement*. — Paris, 2019.
12. *The Year of Kutadgu Bilig: International Year of Yusuf Khass Hajib*. UNESCO, 2016. [Link to UNESCO Publication](#)
13. Houtsma, M. Th. et al. *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913–1936*. — Brill, 1987.
14. ТЮРКСОЙ. *Материалы международной конференции, посвящённой Юсуфу Хас Хаджибу*. — Анкара, 2016.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБДА: АДАБ ВА АХЛОҚ³¹⁴

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630587>

Анвар ЧОРИЕВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор

Инсоннинг инсонийлигини ифодаловчи фазилатлар, хислатлар, айниқса инсон маънавий киффасини ифодаловчи асосий мезонларни аниқлаш, ўрта аср мусулмон фалсафасининг ўзига хос хусусиятларидан бири эди. Ўрта аср мусулмон фалсафасида инсон маънавий маданиятининг энг муҳим кўрсаткичи – адаб ва ахлоқ баркамоллиги ҳисобланди. X-XII асрларда мусулмон фалсафасида “адаб” деганда умумий таълим фанларининг мажмуасини тушуниш урф бўлган эди. Айниқса, Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф қоидаларини ҳар томонлама билиш, адабли-ахлоқли киши маънавий маданиятининг энг муҳим аломати эди.

Адабли-ахлоқли инсоннинг маънавий маданияти ҳақидаги ажойиб фикр-мулоҳазаларни ўрта аср мусулмон шарқининг буюк инсоншунос алломалари Маҳмуд Аз-Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб (Юсуф Баласағоний), Аҳмад Югнаки, Паҳлавон Маҳмуд асарларида яққол кўришимиз мумкин.

XI асрнинг талантли шоири ва мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб, инсон камолоти жамият билан бевосита боғлиқ эканлигини исботлашга уринди. Инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан бўлган ижтимоий, турли муносабатлар, ижтимоий меҳнат жараёнида камолотга этади, деган фикрни баён қилди. Жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч – меҳнаткашларнинг (деҳқонлар, хунармандлар, чорвадорлар) эканлигини алоҳида қайд қилди. Жамиятни бошқаришда юртбошилар, ҳокимлар, бекларнинг адолатли бўлиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини далиллаб берди. Айниқса ҳокимлар билан тобелар орасидаги турли муносабатларни инсонпарварлаштириш, юртда адолат ўрнатишга эътиборни қаратди³¹⁵. Ҳоким доно, билимдон бўлса, жамиятни бошқариш асосида ақл ва адолат ётади. Ақл ва адолат, шубҳасиз, ялпи бахт-саодат ва фаровонликка олиб келишига ишонади.

Юсуф Хос Ҳожиб умуминсоний ахлоқий нормалар, принциплар қарор топган фаровон жамиятнинг вужудга келиши илм, билим ривожини билан бевосита боғлиқ эканлигини таъкидлаб, фуқароларни илмли, билимли бўлишига даъват этади. Илм, фан, маърифат ёрдамида жамият ахлоқий муҳитини соғломлаштирамоқчи, одамлар онги ва фаолиятида учраб турган ғайринсоний қилиқларни бартараф этмоқчи бўлади. Билимни қоронғу тундаги машъала, ўзидан нур тарқатиб турувчи ёруғликка ўхшатади³¹⁶.

³¹⁴. Қўлёзма асосида фалсафа фанлари номзоди, доцент Тохир Қурбонов нашрга тайёрлади.

³¹⁵. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қадимий ҳикматлар. Тошкент, 1987. 149-155 бетлар.

³¹⁶. Ўша асар, 100 –бет.

Юсуф Хос Ҳожиб инсоннинг кадр-қимматини билим билан баҳолайди. Билим инсон ақл-заковатининг асосини ташкил этади. Ақл-заковат эса, инсонни эзгулик томон бошлайди. Худди шунинг учун ҳам билимли кишилар доимо бахтиёрликка интиладилар, яхши истак, орзу-умид билан яшайдилар. Бундай одамлар элда азиз ва кадрли бўладилар. Билимсиз кишининг ҳамроҳи нодонлик ва жоҳиллик бўлади. Билимсизлик оғир дард бўлиб, бундай касаллик ўз вақтида даволанмаса, у албатта бевақт ўлимга олиб боради³¹⁷, дейди шоир.

Ўрта Осиёда Қорахонийлар ҳукмронлик қилган йилларда ижод қилган Юсуф Хос Ҳожиб илмли, билимли кишиларга мурожаат қилиб, зиёли одамларни чиройли нутқ сўзлаш малакасини ўрганишга даъват этади. Билимли кишининг ҳар бир сўзи мазмунли, қисқа ва равшан, пухта ўйланган бўлиши даркорлигини таъкидлаб, акс ҳолда ўйланмай айтилган ҳар бир сўз катта зарар келтириши мумкинлигидан огоҳ этади. “Тилингга жуда эҳтиёт бўлинг, бошинг омон сақланади, сўзингни қисқа қилсанг, ёшинг узаяди³¹⁸”, деб ёзади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрига кўра, инсон энг улкан мавжудот бўлса-да, айна чоғда, ўта мураккабдир. Шунинг учун ҳам одамлар турли туман мурувватли ва нуқсонли, доно ва ахлоқ, оққўнгил ва ёвуз бўладилар. Одамнинг чинакам инсон даражасига кўтарилганлигини ундаги инсонийлик белгилайди. Инсонийликнинг энг муҳим кўрсаткичи – ахлоқий баркамолликдир. Ахлоқий баркамоллик – инсон онги ва фаолиятининг асосини ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожиб кишиларни ахлоқий баркамоллиги ёки ахлоқсизлигига қараб: яхши ва ёмон одамларга бўлади. Унинг тушунтиришича, ёмон одамга тарбия таъсир қилмайди. Яъни “Туғма ёмонлар учун чора ва илож йўқ, улар борликка бало, халқ учун офат бўладилар³¹⁹”.

Бундай ёмон одамлардан узоқроқ бўлиш, дўст-биродар тутунмасликни маслаҳат беради. “Агар яхшилар йўлдоши ёмон бўлса, яхши ҳам ўша ёмон тенгида ёмон бўлади. Яхши бўла туриб, ёмонлар ичига кирса, уларга аралашса, ёмонларнинг яхши бўлишига йўл очади³²⁰”.

Юсуф Хос Ҳожиб одамлар табиатидаги яхшилик ва ёмонлик аломатларини кишиларнинг генетик хусусиятларидан, яъни насл-насабидан кидиради. Насл-насаби тоза кишилар ахлоқан баркамол бўладилар. Насл-насабининг тайини йўқ кишилар табиатан ёмон ишларга қодир бўладилар. Бундай кишилар ғаразгуйлик, ҳасадгуйлик ва бошқа ахлоқий тубанликларга мойил бўладилар.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрига кўра, инсон ахлоқий баркамоллигининг муҳим кўрсаткичларидан бири – оддийлик ва камтарликдир. Инсон қанчалик

³¹⁷. Ўша асар, 94 –бет.

³¹⁸. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Қадимий ҳикматлар. Тошкент, 1987. 95- бет.

³¹⁹. Ўша асар, 128 –бет.

³²⁰. Ўша асар, 128 –бет.

юқори мансабларга эришмасин, қанчалик катта молу-дунё тўпламасин, барибир камтар, оддий бўлиши лозим. Чунки камтарлик, оддийлик инсонни ҳар томонлама улуғлайди. Ўзини камтар тутадиган оққўнғил, мурувватли кишиларга бахт-иқбол ҳамиша кулиб боқади. Калондимок, манманликка берилган мактанчоқ кишилардан одамлар юз ўгиради. Ахлоқан етук кишини нафақат одамларнинг ҳозирги авлоди, балки келажакда ҳам ҳурмат-иззат билан эслашади. Чунки бундай кишилар ўзларидан яхши ном қолдирадилар. Камтар, оддий, ҳалол, ҳақгўй кишилар жамиятнинг бебаҳо бойлиги, мунофиқ, ёлғончи кишилар эли-юрт учун зарарли иллат эканлигини қайта-қайта такрорлайди. Жамиятнинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш учун, сўзи билан иши бир одамлар сонини кўпайтиришни орзу қилади. Кишиларни жисмоний ва маънавий қиёфаси ички дунёси билан ташқи дунёси орасидаги ўзаро алоқадорликни мустаҳкамлаш йўллари излайди³²¹.

Инсоннинг маънавий маданияти ҳақидаги Юсуф Хос Ҳожиб фикр-мулоҳазалари ривожини, XII асрнинг охири XIII асрнинг биринчи ярмида ижод этган Аҳмад Югнаки қарашларида кўриш мумкин. Унинг маънавий маданият ҳақидаги фикр-мулоҳазалари “Ҳибатул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар совғаси”) достонида баён қилинган. Аҳмад Югнаки ҳам Юсуф Хос Ҳожиб каби инсон маънавий маданиятининг асосига билимни қўяди. Билимли, илмли кишиларни юксак маънавий маданият соҳиблари сифатида қадрлайди, эъзозлайди³²².

Адабиётлар руйхати:

1. Чориев А.Ч. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. 1-китоб. Тошкент. 1998 йил.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қадимий ҳикматлар. Тошкент, 1987. 149-155 бетлар.
3. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Тошкент, 1995. 91-97-бетлар.
4. Аҳмад Югнакининг “Ҳибатул ҳақойиқ” асари Туркияда (1913–1916, 1951 йилларда), Тошкентда (1971, 1972, 1987 йилларда), Пекинда (1980 йилда), Олматида (1984 йилда) нашр қилинган.

³²¹. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Тошкент, 1995. 91-97-бетлар.

³²². Аҳмад Югнакининг “Ҳибатул ҳақойиқ” асари Туркияда (1913–1916, 1951 йилларда), Тошкентда (1971, 1972, 1987 йилларда), Пекинда (1980 йилда), Олматида (1984 йилда) нашр қилинган.

COMPARATIVE ANALYSIS OF LOVE: EXPLORING THE NOTION OF 'ISHQ' IN SUFI THOUGHT AND ITS INTERPLAY IN EASTERN AND WESTERN PERSPECTIVES

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630632>

Gulnoz RUZMATOVA

Professor of the Department of Social Sciences,
“ALFRAGANUS UNIVERSITY” non-government higher education
institution

Doctor of Philosophy
ORCID: 0000-0001-7046-1732

Annotation. *At the zenith of human connections resides the profound emotion of love, a subject that has captured the attention of countless thinkers throughout history. In particular, a comparative exploration of the insights offered by Western and Eastern scholars sheds light on the multifaceted nature of this phenomenon. This article centers on analyzing the contrasting perspectives on love articulated by these scholars. Indeed, the discourse surrounding love has been a longstanding theme in global literature and philosophy. Love as a problem and as a mystery is in the sphere of interests of thinkers and scientists representing different fields of knowledge. As a rule, however, the subject of research is not the feeling of love itself, which occupies a large place in a person's existence, but phenomena that are in one way or another connected with this feeling (the term “sensation” in this case is used with some convention). Love remains a subject not so much of philosophical thought as of art, as a sphere in which the objective is subordinated to the subjective and in which the conceptual apparatus characteristic of philosophy is absent as such. Meanwhile, philosophy that studies man cannot help but notice love not just as a psychological, psycho-physical phenomenon, but also as an ontological phenomenon inherent in being. In this case, love is understood as the result of the relationship between several aspects of a person's life.*

Keywords: “ishq”, love, eros, humanity, psychological analysis, creativity, human feeling, art of loving.

INTRODUCTION

Human emotions are both peculiar and enduring, evolving across generations yet retaining their essence amidst changing circumstances. Ancients proclaimed, “I am human, and I think nothing human is alien to me,” acknowledging a deep connection to feelings, desires, hidden motives, and passions. These mental processes distinguish humans from the animal kingdom, unveiling the drama of human existence through the intensity of emotions. Love, foremost among them, sustains humanity, underscoring its indispensable role in daily life. In the era of myth-making, love played an important role in the life of the family human,

generating order and harmony of the entire Cosmos, creating a world out of chaos, although was realized by primitive man at the level of figurative consciousness. The myth is being considered depicts nature and man in the form of an undivided whole, and represents the individual as a dissolved born in the primitive collective. A person directly feels his connection with the entire Cosmos, uniting with it as a single whole. Among the hierarchy of human values at that time, the main place is occupied by the idea of the continuous birth and renewal of the world. Man is a microcosm and embodies the laws of the Cosmos. The union of heaven and earth, male and female, as a result of which the continuous birth and renewal of nature took place, was a cosmic process in which man participates, but does not play a leading role. The opposition between male and female was transferred to the entire Universe (Nekrasova, Tarnovskiy, 2009: 38).

LITERATURE REVIEW

When studying the concept of “love” in space and time, a comparative, typological analysis is used [1]. The analysis methods are complemented by the synthesis method to identify commonalities both between the views of Eastern and Western philosophers, and at the level of representatives of the same type of culture in different periods of their development [2; 5]. The ideas of E. Fromm, describing changes in human values in the twentieth century, are relevant at the beginning of the twenty-first century [7; 8].

METHODOLOGY

The research employed scientific and philosophical approaches, utilizing methods such as systematic inquiry, theoretical deduction, analytical and synthetic reasoning, consideration of historical context, logical reasoning, and comparative analysis..

RESULTS

The process of human spiritual evolution is intricate and multifaceted, drawing the attention of numerous eminent thinkers across centuries. These scholars endeavored to explore the challenges and principles inherent in this developmental journey. Among them, Abu Ali ibn Sina occupies a distinctive position, with his insights into the spirit, soul, and body being particularly notable. According to ancient philosophers and sages, the soul is conceived as an exceedingly subtle essence and a lofty biological force, akin to a benevolent breath descending from the realm of divine commands. The vitality and essence of life emerge from the intricate interplay between the body and the soul a comparative study of Love: A Study of the Concept of Ishq in sufi thought and Its Interaction from Eastern and Western Perspectives [1, 13]. The surrounding milieu profoundly influences the activities of the body, encompassing not only the physical surroundings but also the individual's psyche, intellect, emotions, and the broader cosmic environment. If we view the environment as a macrocosm, then the individual functions as a microcosm within it, mutually influencing and being influenced by the surroundings. Society plays a pivotal role in fostering the individual's development, while the nurturing of one's inner being is paramount in

the pursuit of excellence. Ibn Sina regarded the body as a means or instrument for the refinement of the soul, emphasizing its pivotal role in the soul's quest for perfection. This perspective serves as a significant criterion for human maturity, as both inner and outer refinement hinge upon these factors [2, 56].

Within Islamic traditions, the concept of love permeates nearly every realm of knowledge, from the art of language to philosophy, theology, and even jurisprudence. Expressions of love abound in the works of all adherents of the Sufi tradition. Ibn Sina expounds on the stages of human love in his treatise titled "Risalai ishq," categorizing it into four distinct levels. He delineates these levels as follows: "Know that lovers are classified into four categories. Some are engaged in the pursuit of inclination and desire, others in the manifestation of will, some in the realm of affection, and the remainder in the sphere of true love" [4]. Ibn Sina provides detailed definitions for each level. According to Sufi teachings, attaining the fourth level signifies reaching the pinnacle of spiritual ascent. For those engaged in spiritual practice, failure to attain the fourth level impedes their spiritual elevation. Here, we shall elucidate the significance of each rank so that practitioners, known as *tax collectors*, may discern their respective standings. The first level entails the practitioner sitting in seclusion, reciting *zikr* (remembrance of God) aloud.

Continuing from the previous passage, the progression through these ranks is significant in understanding the evolution of love within the Sufi tradition. In the first rank, the practitioner is characterized by engagement in worldly affairs, yet maintains a continuous recitation of *zikr* (remembrance of God) in their native language, albeit with less efficacy. Despite its diminished effect, this practice still holds benefits. Moving to the second rank, the *zakhir* (practitioner) transitions to a state where *zikr* dominates their inner world, while their external language becomes subdued. This stage is marked by diligent effort to achieve such inward focus, a milestone sought after by most practitioners despite its challenging nature.

The third rank represents a deeper immersion in *zikr*, where it not only fills the inner being but also permeates the heart, becoming inseparable from one's essence. In this state, the practitioner finds it difficult to engage in external tasks without being consumed by *zikr*, akin to struggling to divert attention from their beloved. The practitioner in this rank experiences an intimate connection with the object of their affection, constantly yearning for their presence and seeking opportunities to praise or hear praises of their beloved. Even if compelled to attend to external matters, their thoughts invariably return to their beloved, underscoring the intensity of their love.

Finally, in the fourth and most revered rank, the essence of *zikr* transcends speech and settles deeply within the heart. Here, the practitioner achieves a profound union with the beloved, where thoughts of anything else fade into insignificance. This ultimate stage of love is characterized by an overwhelming preoccupation with the beloved, to the extent that their very name becomes

synonymous with remembrance. In this state, the practitioner's entire existence revolves around their beloved, and nothing else holds significance.

This progression illustrates the evolution of love from its nascent stages of inclination and desire to its ultimate manifestation as a consuming passion. Each rank represents a distinct phase in the journey toward spiritual union, marked by increasing intensity and intimacy with the object of love.

O dervish, anyone wishing to engage in conversation initially harbors a simple desire to communicate. As this desire intensifies and takes root within, it transforms into a determined will. With further nurturing, this will evolves into love. Eventually, when this love reaches its peak, it transcends into a profound and all-encompassing affection. Thus, love represents an elevated form of emotion, surpassing both the initial desire and the subsequent willpower.

The passage underscores the variety and complexity of relationships, aiming to differentiate between genuine love and superficial affection. Initially, the author defines love as a universal phenomenon present in all living beings. However, Ibn Sina goes further to explore the philosophical distinctions between human love and other forms. Before directly addressing this topic, he seeks to establish the benefits of internal harmony within individuals. According to his perspective, every force exerts an influence in life; for instance, nurturing a tree can lead to its growth and beauty, attracting attention. Unlike animals, humans possess intellect and the ability to communicate, enabling them to influence others through speech. Consequently, individuals strive toward specific goals, tirelessly pursuing success, seeking innovation, and implementing change.

Ibn Sina critiques those who superficially base their affection on a person's external appearance, advocating for a broader understanding of beauty. He posits that true beauty extends beyond mere physical attractiveness, encompassing qualities such as good manners, character, and intelligence. According to Ibn Sina, even if an individual lacks conventional beauty, possessing these inner virtues renders them the epitome of beauty. This perspective resonates with the views of Russian writer A.P. Chekhov and other philosophers to some extent. Ibn Sina asserts that genuine love transcends envy and superficiality; instead, it is rooted in intelligence and insight, acknowledging the deeper essence of a person. Such love, he contends, signifies a high level of humanity, symbolizing bravery, wisdom, and refined taste [5, 86].

Ibn Sina draws a clear distinction between the primal instinct of lust found in animals and the conscious, elevated form of love unique to humans. He asserts that for genuine love to flourish, individuals must possess knowledge, intellectual acumen, and act with wisdom and insight—qualities that animals lack. According to Ibn Sina, if individuals employ wisdom in their actions, their love will endure; however, if they succumb to base desires akin to animalistic lust, their love will deteriorate. Even when individuals possess both wisdom and desire, Ibn Sina emphasizes the importance of prioritizing intellect and entrepreneurship over

animalistic tendencies. Only by doing so can individuals attain true humanity and live a fulfilling life [7, 86].

In conclusion, "Risalai ishq" stands as a socio-ethical work of significant importance, representing a unique philosophical contribution in the history of Eastern thought. Ibn Sina's work not only offers moral insights but also serves as a valuable philosophical source. The advanced ideas presented in "Risalai ishq" mark a pivotal stage in the development of Eastern philosophy during the Middle Ages. Therefore, studying, translating, and analyzing this work is crucial for understanding and preserving the heritage and values passed down by our ancestors—a foundation upon which contemporary society can build.

Drawing from the research conducted by scholar Khodjayeva Fatima [6], the central theme of the philosophical outlook of another Eastern thinker, Ahmad Ghazali, revolves around the concept of love for God. Ghazali posits that the soul emanates from the realm of humanity, encountering love on the precipice of existence. Initially unaware of its destined receptacle, love accompanies the soul as an inherent quality, ultimately settling within it upon finding an empty space. Debates abound regarding whether love possesses a preference or bias, yet Ghazali maintains that true love transcends such limitations, existing in a state of impartiality. Authentic love, he asserts, does not require allegiance to any particular side or faction.

However, Ghazali presents a nuanced perspective, employing metaphorical anecdotes to illustrate his point. He references the tale of someone allegedly stealing the Sultan's catch without causing harm, suggesting a deeper moral lesson. Similarly, he analogizes the relationship between a master artisan and their apprentice, highlighting the role of guidance and nurturing in the development of expertise. Ghazali further elucidates through the example of the chameleon, which effortlessly assimilates the color of its surroundings without standing out—a metaphor for the fluid and adaptable nature of genuine love.

According to the thinker, when an individual finds their heart liberated from external influences, and the window of the heart is clear, a distinct image emerges and becomes firmly established within the soul. Witnessing oneself, the name, or the attributes of the beloved illuminated within the soul signifies the pinnacle of perfection. This state transcends the constraints of time; time itself becomes obscured in their perception, overshadowed by the deluge of inner contemplation. The individual merges with this state, assuming its essence and perceiving it in their place [6, 56].

Ahmad Ghazali suggests that at times, the soul serves as the fertile ground for love, from which the tree of love blossoms. Occasionally, the soul assumes the role of the Divine and bestows attributes upon itself. In some instances, spirit and love, akin to two partners in the same room, emerge sequentially from the doorway. Moreover, if love represents the essence, then the soul becomes an attribute of it, and the nature of the soul is contingent upon love. However, such profound truths may elude human understanding. Ultimately, these insights are only realized after

the annihilation of all human qualities. Those who attain this level of understanding do not deem the state preceding the eradication of human qualities as correct.

Thinker suggests that love assumes various roles, often symbolized by natural elements and phenomena. At times, love resembles the expansive sky while the soul embodies the nurturing earth, with rain falling as needed by the moment. Alternatively, love can be likened to a seed, finding its home within the soul and sprouting forth whatever it contains. In another analogy, love is compared to a precious gem within a mine, where the soul serves as the vessel, embodying the qualities of the gem. Love may also be envisioned as the radiant sun illuminating the soul's sky, with the soul basking in its warmth. Conversely, love may resemble a shooting star in the soul's atmosphere, igniting and consuming it. It can manifest as a decorated saddle guiding the spirit forward, or as reins directing the soul's whims. At times, love acts as the binding chain of an ardent lover, restraining the soul, while at others, it resembles the poisoned wine inflicting painful torment and leading to its demise.

According to the German orientalist H. Ritter, mystical love stands apart from worldly affection by encompassing a transcendent, absolute object within the realm of love. This elevated nature of love enhances its value, leading to a demand for superiority and ultimately granting it absolute dominion over all other emotional inclinations. Consequently, this process results in the deepening, diversification, and refinement of the soul's romantic life, transforming love into a genuine art form. Those engaged in this pursuit are adept at navigating and expressing the full spectrum of emotional experiences and romantic sentiments [6, 57].

Ahmad Ghazali acknowledges that a soul devoid of love is empty and can only find fulfillment through love. From his perspective, every aspect of human existence serves a purpose, and it becomes evident that the soul's essence lies in love and infatuation rather than any other pursuit. In essence, one of the central tenets of Ahmad Ghazali's philosophy revolves around the soul, depicted as the ruler governing the human city. He contends that preserving monotheism is solely the responsibility of the soul, with love playing a pivotal role. According to Ghazali, who attributes the heart's function to love, a soul devoid of love remains in a state of void, finding fulfillment only through love. Furthermore, Ghazali equates monotheism with love, emphasizing the interconnectedness of these concepts. Additionally, he explores the levels and ascent of the soul, acknowledging the existence of both soul and spirit, and deeming mystery as a fundamental aspect of the soul's journey.

Love originates from sensuality, serving as a foundation for sexuality, yet it transcends mere physical gratification. It encompasses the union of souls and encourages introspection within the individual. This complexity led ancient Greeks to delineate various forms of love, with Eros representing the deification of lust or reckless passion. Love, however, entails more than just fleeting desires; it is a profound passion devoid of fatal consequences. In essence, human subjectivity is

conceived as the interplay between reason, passion, and will. What defines love itself? How does it differ from mere desire or adoration? Eros, symbolizing lust, remains enigmatic-perhaps the greatest, inexhaustible passion embodying the yearning for eternal connection. In ancient cosmogonies, Eros was revered as the primal force propelling the creation of the universe. Man, an embodiment of the life-giving forces of nature, was integral to these mystical beliefs from the dawn of time, expressed through diverse forms of worship-sometimes austere, sometimes fervent and orgiastic.

How does an individual perceive love? Do they regard their body with reverence, considering it a sacred vessel or perhaps a conduit for base desires? Do they recognize the universality of desire or only its singular aspect? In Greek philosophy and art, the human nature, image, and body are unequivocally portrayed as symbols of perfection and harmony. Greek art, viewed as an epitome of sophistication, vividly conveys this perspective.

According to Alexey Gastev, "Ancient Greek art is an emotional art, rooted in the observation and analysis of the world derived from experience. It eschews fanciful imagery and symbolism, instead embodying tangible value; statues existed not merely as representations of gods but as embodiments of divinity themselves." Ancient philosophers similarly expounded on the nature of the human soul, contemplating the intrinsic value of humanity and the purpose behind its attributes. Love, in their view, was considered a profound emotion bestowed by the gods. Aphrodite, the goddess of love, presided over lovers, bestowing divine blessings upon the union of bodies and the spiritual allure inherent in the joy of life.

In the ancient Greek mindset, a distinction between physical and spiritual love began to emerge gradually. Emotional inclinations reflected an appreciation for the beauty of the human form, leading to increasingly personalized poetic experiences. Plato advocated for the necessity of tempering the pursuit of happiness to a certain extent, while Aristotle held the belief that indulging in bodily pleasures was inherently positive.

In both artistic and scientific discourse, numerous efforts have been made to elucidate the diverse manifestations of love, encompassing its multifaceted nature. Mundane love manifests in myriad forms. French writer Stendhal observed the multitude of facets inherent in desire, even attempting to categorize four distinct types of love. In his classification, the first type is characterized by passion. For instance, he highlights the tragic tale of 18th-century French philosopher Pierre Abelard and Eloise, where their love ultimately concludes with Eloise's retreat to the temple.

Another category of love identified by Stendhal is affection, which he discerned through the literature and writings of the 18th century. His examination particularly delved into physical love. Love, as a sentiment universally experienced, is often exemplified by the anticipation of encounters with young and beautiful peasant women retreating to the forest, notes the writer. This constitutes

the third type of love. Lastly, Stendhal identifies ambitious love as another variant of this emotion.

Various approaches exist regarding the typology of love as a profound sentiment. For instance, brotherly love, as proposed by Erich Fromm, serves as the foundational type underlying all other forms of love. Brotherly love encompasses a sense of duty, nurturing care, respect, and the inclination to understand and aid another person. This form of love is encapsulated in the biblical injunction: "Love your neighbor as yourself." Brotherly love extends to all individuals, characterized by its lack of exclusivity as its defining trait.

The foundation of brotherly love begins with affection for the vulnerable, the impoverished, and the stranger. Loving one's child and providing for their well-being is considered a significant accomplishment. Similarly, animals exhibit love and care towards their offspring. Individuals may also develop affection towards their masters out of dependency or towards their parents out of necessity. However, genuine brotherly love extends to those without ulterior motives.

Another type of love outlined by Fromm is maternal love, which inherently encompasses an unspoken commitment to nurturing and meeting the child's needs. Yet, there are two facets to affirming a child's existence. One aspect involves providing care and assuming responsibility, while the other fosters a sense of joy in life, imbuing the child with the belief that life is inherently good. These dual aspects find parallels in the biblical narrative of creation. While God's act of creating the world and humanity demonstrates basic concern and provision, God surpasses this minimum by affirming the goodness of creation at the conclusion of each day.

In contemporary culture, love is often perceived as an escalation of emotions, a scenario where an individual is suddenly engulfed by an irresistible feeling. This perspective does not regard every man as a part of Adam and every woman as a part of Eve; rather, it emphasizes the unique characteristics of these two individuals. Erotic love, according to this view, necessitates an exceptional, distinctive personality that emerges not universally between all individuals but specifically between certain people.

Another form of love worthy of consideration is self-love. While the concept of love can be applied to various entities, and while loving others is often regarded as virtuous, there's a prevalent belief that self-love is sinful. The more an individual loves themselves and the less they love others, the more self-love is equated with selfishness. This perspective is deeply ingrained in Western thought, with Kelvin, in particular, likening self-love to a "plague." Consequently, love and selfishness are viewed as mutually exclusive concepts, with one being perceived as stronger and the other weaker. However, is the notion of a fundamental opposition between self-love and love for others supported by psychological observations? A person's ability to nurture their personal growth, happiness, and freedom is predicated on their capacity for love — encompassing care, respect, responsibility, and understanding. If an individual is capable of genuine love, they inherently love

themselves. Conversely, if they are only capable of loving others, their love is incomplete.

CONCLUSION

Hence, love represents a profound affection for all living beings nestled within the human heart. Through the lens of the heart, individuals perceive the spiritual beauty veiled within every entity. These insights, discerned through the heart's vision, transcend what is observable by the naked eye. The splendor of the universe, in essence, reflects the divine beauty concealed within all creations. Consequently, genuine faith in God equates to love for God, as it is through this love that the inherent creative potential within individuals is unveiled. While individuals may harbor love for many things and engage in various pursuits throughout their lives, there exists a limit to these endeavors.

Despite the shared emphasis on love among Sufi scholars, Ahmad Ghazali's perspective on love distinguishes itself with unique characteristics. Unlike his predecessors, Ghazali's conception of love transcends the conventional notions of human love for God or vice versa. Instead, he introduces the notion of "absolute love," where the "lover" could be either a human, God, or even the devil. These distinctive features and profound insights set Ghazali's school of love apart from preceding Sufi traditions and contemporary Sufi teachings.

The examination of Ibn Sina, Ahmad Ghazali, and Erich Fromm's perspectives on love intersects with a broad array of psychological, spiritual, and sociological ideologies. Their interpretations of love are centered on uncovering the inherent humanity within individuals, with the collective sentiment aimed at enriching personal growth.

Erich Fromm delineates love across various dimensions: cognitively, it entails grasping the unique inner world of the individual; behaviorally, it manifests as creativity and self-expression; emotionally, it encompasses a sense of unity with others, nature, and humanity as a whole. Love, according to these thinkers, serves as an active force within individuals, breaking down barriers that separate them and fostering closer connections. It represents the most universal form of self-expression, epitomizing the interconnectedness of the entire world.

Individuals immersed in love are characterized by their zest for life, cheerfulness, and unwavering capacity for wonder. Their internal psychological disposition remains overwhelmingly positive, enabling them to navigate through adversity with resilience. During societal crises, such individuals serve as beacons of encouragement, bolstering morale within the community. Fromm identifies them as the driving force behind societal progress and development.

BIBLIOGRAPHIES

1. Komilov, N. (1999). *Tasavvuf. Ikkinchi kitob. Tavhid asrori.* – T.: Sharq, 299.
2. Serebryakov, M.B. (1975). *Traktat Ibn Sini (Avitsenni) o lyubvi.* – Tbilisi: Metsniyereba, 375.

3. Ibn Sino. Risolai ishq / M.Qodirov tarjiması (Qo'1 yozma huquqida).
4. Ibn Sino. Risolai ishq. – Tehron, 1952.
5. Rahimov, S. (1967). Ibn Sinoning pedagogik qarashlari. – T.: O'qituvchi, 167.
6. Xodjayeva, F.N. (2023). Ahmad G'azzoliy tasavvufiy qarashlarining falsafiy asoslari: falsafa doktori ...diss. – Buxoro, 131.
7. Fromm, E. (2004). Sevish san'ati // Jahon adabiyoti. - 4-son. – B. 56-65.
8. Fromm, E. (1990). Psychoanalysis i Dzen Buddizm. –M.: Politizdat, 566.
9. Nekrasova, N.A., Tarnovskiy, K.Y. (2009). Evolyusiya predstavleniya o lyubvi v istorii filosofii // Nauchniye vedomosti. № 16 (71) – S. 38-51.
10. Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato // International Journal of Recent Technology and Engineering. Vol. 8, Issue-2S6, July, – P. 444-448. IJRTE. ISSN: 2277-3878.
11. Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nietzsche and Jalaliddin Rumi // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 04, 2020. ISSN: 1475-7192. –P. 3215-3227.
12. Rakhimjanova, D.S. (2019). Features of the freedom issues in the Plot's philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology. Vol. 28, No. 16. (2019), pp. 1560-1564. ISSN: 2005-4238 IJAST.
13. Ruzmatova, G. (2014). Ruhیات tahlili falsafasi. –Toshkent: Nishon-noshir, - 240 b.
14. Ruzmatova, G.M. (2023). Konfutsiychilik axloqiy negizlarida olamiy tartibot // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal. – 2023. 11-12-sonlar. – B. 916-923. / Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>.
15. Ruzmatova, G.M. (2024). Comparative studies of the Oriental and Western antropology // ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (128), 191-195. Philadelphia, USA / Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-128-13> / Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS/>

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ АДАБИЙ, ИСЛОМИЙ ВА ФАЛСАФИЙ МАНБАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630665>

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич,
фалсафа фанлари доктори(DSc),
ISFT институти “Гуманитар ва табиий фанлар” кафедраси
профессори

jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

Аннотация

Ушбу мақолада XI асрнинг улуғ туркийзабон шоири ва мутафаккири Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” номли достонининг бадиий-эстетик, ижтимоий-фалсафий ва диний-ахлоқий аҳамияти, унинг адабий, исломий ва фалсафий манбалари хусусида баҳс юритилади.

Калим сўзлар: Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, достон, туркий адабиёт, адабий манбалар, исломий манбалар, фалсафий манбалар.

Abstract

The article examines the artistic, aesthetic, socio-philosophical and religious-moral significance of the epic poem "Kutadgu Bilig" by the great Turkic poet and thinker of the 11th century Yusuf Khos Khadzhib, as well as its literary, Islamic and philosophical sources.

Keywords: Yusuf Khos Hajib, “Kutadgu Bilig”, epic, Turkish literature, literary sources, Islamic sources, philosophical sources.

Аннотация

В статье рассматривается художественно-эстетическое, социально-философское и религиозно-нравственное значение эпической поэмы «Кутадғу билиг» великого тюркоязычного поэта и мыслителя XI века Юсуфа Хос Хаджиба, а также ее литературные, исламские и философские источники.

Ключевые слова: Юсуф Хос Хаджиб, «Кутадғу билиг», эпос, турецкая литература, литературные источники, исламские источники, философские источники.

МУҚАДДИМА

Юсуф Хос Ҳожиб туркий кавмлар Еттисув ўлкасидаги Кузўрда – Баласоғунда ислом динини қабул қилганларидан кўп ўтмай милодий 1015/1016 йилда, баъзи маълумотларга кўра 1021 йилда Тўқмоқ кўрғонида

(ҳозирги Қирғизистоннинг шимолида) дунёга келди. У ёшлигидан туркий, дарий (форс-тожик) ва араб тилларини ўрганди.

Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлук қабиласидан чиққан Қорахонийлар сулоласи қўл остида эди.

Юсуф Хос Ҳожиб исломий туркий адабиётда бизгача етиб келган биринчи ёзма асар муаллифи ҳисобланади.

Туркий тафаккур тарихидаги улуғ мутафаккир 6645 байтдан иборат бўлган “Қутадғу билиг” (“Саодат илми” ёки “Бахт бағишловчи билим”) номли асарида инсоннинг дунё ва охират саодатига қандай қилиб эришиши мумкинлиги ҳамда ҳукмдор мамлакатни қандай қилиб бошқариши зарурлиги каби масалаларни кўтаради. Юсуф Хос Ҳожиб китоб ва унинг номи ҳақида тушунтириш берганидан кейин, тўрт шахс – маънавий қадриятларни ифодаловчи рамзий образлар ўртасидаги мунозаралар орқали мавзуларни очиб беради. Подшоҳ “Кунтуғди” – адолат тимсоли, вазир “Ойтўлди” – бахт-саодат рамзи, вазирнинг ўғли “Ўғдулмиш” – ақл ва билим тимсоли, вазирнинг укаси “Одғурмуш” эса оқибат ва натижанинг рамзи сифатида тасвирланади.

Достон сюжети қаҳрамонларнинг бир-бирлари билан суҳбатлари ва мактублари асосига қурилган бўлиб, уларда турли мавзулар: ўлимнинг муқаррарлиги ва боқий дунёдаги абадий ҳаёт ва ахлоқ ҳақидаги фикрларнинг зарурлиги ҳақида сўз боради. Бундан олдин муқаддима боби бўлиб, унда муаллиф анъанага кўра, Аллоҳ таолони, мусулмонлар пайғамбарини ва пайғамбар вафотидан кейин ҳокимиятни мерос қилиб олган унинг тўртта одил халифасини улуғлайди. Кейин баҳорни куйлашга ўтади ва ҳукмдор Тавғачхон Бўғрани мадҳ этади. Кейин етти сайёра ва ўн икки бурж ҳақида сўзлайди, инсонларнинг фазилатлари, тилнинг фойдаси ҳақида ҳикоя қилади. 398-байтдан достоннинг бош қаҳрамони ҳукмдор (Элик) Кунтуғди ҳақидаги ҳикояни бошлайди.

“Қутадғу билиг”нинг асосий мазмуни қуйидагича: эликнинг донишмандлигига қойил қолган Ойтўлди унинг хизматига боришга қарор қилади. У фавқулодда қобилият ва билимдонлик кўрсатиб, эликдан вазирлик мансабини олади. Элик билан вазир ўртасида турли-туман мавзуларда қўплаб суҳбатлар бўлиб ўтади. Улар кетма-кет Бахт, Адолат каби азалий тушунчаларни муҳокама қиладилар, тилнинг фазилатлари ва нутқнинг фойдаси ҳақида гапирадилар.

Ойтўлди қариган чоғида дам олишга кетишга қарор қилади ва ўғли Ўғдулмишни эликка таништиради. Ўғил отасининг ўрнига вазирлик лавозимини эгаллайди, шундан сўнг достон муаллифи эликнинг у билан ақлнинг моҳияти, бекнинг фазилатлари, саройдаги турли хизматчиларнинг қандай бўлиши кераклиги, хизматкорларга муносабат қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги суҳбатларини ҳикоя қилади.

Ўғдулмишнинг маслаҳати билан элик Ўзғурмишни саройга таклиф қилади. Достоннинг сўнгги бобларида элик ва Ўғдулмишнинг Ўзғурмиш

билан суҳбатлари ва ёзишмалари ҳикоя қилинади. Улар муҳокама қилаётган масалалар доираси кенг ва хилма-хилдир.

Юсуф Хос Ҳожиб замонасининг илм-фанини ўз ватанидаги уламолар ва фазилат соҳиблари ҳузурида ўрганди. У нафақат она тилини, балки форс-тожик, араб, юнон, чин ва ҳинд тилларини ҳам пухта ўрганди.

“Қутадғу билиг” китоби туркий халқлар орасида сиёсатнома жанрининг шаклланишида илк қадам ҳисобланади. Юсуф Баласоғуний туркийзабон илм ва адабиёт оламида инсон учун абадий ёнадиган машғал яратган олим ва шоир сифатида танилган.

Юсуф Хос Ҳожиб инсон билимларини уч турга бўлади:

1. Ауичға сўзи – пирлар ва кексаларнинг оғзаки ҳикматлари;
2. Билиглик сўзи – ёзма илмлар ва мутафаккирлар мероси;
3. Шоир сўзи – шеърӣ адабиёт.

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”да илм аҳли ҳақида шундай дейди: “Олимларнинг илми инсонга тўғри йўл кўрсатадиган нурхўр шамчирағ кабидир. Илм – бу тор тунда йўл кўрсатувчи шамчирағ каби инсонни муносиб йўлга бошлайди. Шу боис, илм зеварини қалб гавҳари билан беаб, илм ва амал мактабига яқин ва мос бўлишимиз лозим.”

АСОСИЙ ҚИСМ:

1. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ АДАБИЙ МАНБАЛАРИ

Шак-шубҳасиз, “Қутадғу билиг”нинг илк адабий-бадӣй сарчашмаси – манбаси форс-тожик ва жаҳон адабиётининг йирик намояндаси, буюк шоир ва мутафаккир Ҳаким Абулқосим Фирдавсий (932/935-1020)нинг “Шоҳнома”сидир. Юсуф Хос Ҳожиб қадимги форс-тожик адабиётининг билимдони ва ихлосманди бўлгани учун ҳам араблар билан бирга форс-тожик халқининг илм-фан, адабиёт ва тамаддун ривожигадаги ўрнига юксак баҳо беради:

Араб, тожикларда китоб кўп эрур,
Туркий бу китоб кўп заковат берур.[10:14]

Ёки:

Керак эди юксак санъат ва билим,
Ҳам қувват тутмоқ-чун бу етти иқлим.
Бу ҳақда тожиклар китобда битган,
Китобда бўлмаса, қай кўрган етган?[10:38]

Юсуф Хос Ҳожиб ўзи айтганидек, эронлийлар томонидан “Шоҳномаи туркий” дея таърифланган “Қутадғу билиг” назмӣ асари – достонини

Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидан илҳом олиб, “Шоҳнома” яратилган вазн – арўз вазнининг мутақориби мусаммани махфүф ё мақсур баҳрида (V - - V - - V - - V - - “фаъулун, фаъулун, фаъулун, фаъул”) битилган. Маълумки, арўз вазни тизими араб олими Халил ибн Аҳмад (718, Уммон – 792, Басра) томонидан (“Ал-Аруз” асари) яратилди. Аммо бу баҳр Дақикий давригача араб шеъриятида деярли фойдаланилмади. Фирдавсий “Шоҳнома”сидан сўнг ушбу вазн “Қутадғу билиг” билан туркий ёзма адабиётни бошлаб берди ва кейинги давр форсийзабон халқлар ва умуман, Шарқ шеъриятида янада кенг фойдаланилди.

Маълумки, Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”си XI-XIX асрлар давомида Шарқ халқлари маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутди, унинг юзлаб қаҳрамонлари форсий, туркий, араб ва хинд-урду шеъриятига кириб борди. XVIII аср бошларидан Европа адабиётига ҳам таъсир етказа бошлади. Жумладан, Жозеф Чимпион биринчи марта “Шоҳнома”нинг бир қисмини 1785 йилда таржима қилди, аммо таржимашунослик тарихида қайд қилинишича, “Шоҳнома”дек буюк асарни европаликларга таништирган шахс инглиз шарқшуноси Сэр Уильям Жонс (1746-1794)дир. У.Жонс “Осиё шеъриятдан таржима” ва “Шарқ шоирлари ҳақида мақолалар” номли китобларида ўз имкони даражасида Фирдавсийни европаликларга таништириб ўтди. Унинг “Шоҳнома”дан таржима қилган парчалари европалик адабиётсеварлар учун катта янгилик бўлди. Жонсдан кейин олмониялик Гурс (1820), англиялик Тортар Мокон (1829), олмониялик шарқшунос Шок ҳамда шоир ва олим Фридрих Рукерт (1851) “Шоҳнома”нинг бир қисмини таржима қилдилар.[6:21]

Бу борада англиялик таржимон ва тадқиқотчилардан Эткинсининг хизматларини ҳам зикр этиб ўтишга тўғри келади. У 1813 йилда биринчилардан бўлиб “Шоҳнома” таркибидаги энг таъсирли ва гўзал дostonлардан бири – “Рустам ва Сухроб”ни шеърий таржима қилди. Жеймс Аткинсон 1832 йилда “Эрон шоири Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си” номи остида асарнинг бир қисмини ҳам насрий, ҳам назмий тарзда таржима қилди ва нашр эттирди.[5:24]

Аммо, “Қутадғу билиг” туркий тилдаги илк манзум асар, қимматли адабий-ахлоқий манба бўлишига қарамасдан, нафақат ўрта асрлардаги Шарқ тилларида ёзилган манбаларда тилга олинмайди, нафақат анъана сифатида кейинги туркий адабиётда давом эттирилмайди, балки XVIII-XIX асрларда Шарқ халқлари тарихи, адабиёти ва маданиятини ўрганиш урф бўлган Европада ҳам таништирилмайди. Афсуски, “Қутадғу билиг”ка анча кеч, XX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб эътибор берила бошланади. Бундан фарқли ўларок, Фирдавсий “Шоҳнома”си XVIII асрдан Европа тилларига нафақат таржима ва нашр қилина бошланади, балки тадқиқотларга ҳам жалб қилинади. Жумладан, европалик тадқиқотчилардан Шок, Фенгомер, Бумгортан, Герман Эте, Эдуард Браун, Жюл Мул, Генри Массе, Ампер, Питзи, Кримский ва Фритс Влльф каби олимлар “Шоҳнома” хусусида

жиддий тадқиқотларни амалга оширадилар. Жюль Мул (Jules Mohl) қирқ йил тинмай Абулқосим Фирдавсийнинг улкан “Шоҳнома” асари таржимаси устида ишлади, бироқ 1876 йилда шафқатсиз ажал уни ушбу таржимани охирига етказишга имкон бермади. Бу соҳада Жюль Мул амалга оширган энг муҳим ишлардан бири “Шоҳнома” нинг илк танқидий матнини нашрга тайёрлаш эди. У шу билан бирга “Фирдавсий ҳаёти” сарлавҳаси остида шоирнинг ҳаёти ва унинг асари ҳақида муфасссал маълумот бериб ўтади. “Шоҳнома”нинг Мул томонидан амалга оширилган матни Техронда нашр эттирилган.[7]

Француз олимларидан Адольф Аврил 1885 йилда “Шоҳнома”да аёллар образи мавзусида рисола нашр эттиради. Китобда у “Шоҳнома”даги аёллар образини ўша даврдаги европалик аёллар билан ўзаро қиёслаб ўрганади ва унда “эронлик аёллар донишманд, доно ва меҳрибондир”, деган хулоса чиқаради.

Франциянинг таниқли ёзувчиси ва олими Эрнест Ренан (1823-1892) ўзининг “Тарихлар ва сафарномалар” номли китобида Фирдавсий “Шоҳнома”сини “форсийзабон халқларнинг буюк даҳоси, заковати ва ижодий қудрати ҳужжатидир” деб атайди.[5:27]

Ж.Ж.Ампер (1800-1864) эса ўз мақоласида: “Фирдавсий жаҳоннинг энг буюк шоирларидан биридир”, - деб ёзади. У Фирдавсий “Шоҳнома”сини олмонларнинг “Небелунглар ҳақида қўшиқ” достони, Гомернинг “Илиада” ва “Одессия” дostonлари, ҳиндларнинг санскрит тилида яратилган “Маҳобҳорат” ва “Рамаяна” асарлари билан ўзаро қиёсий тадқиқ этиб, “Шоҳнома”ни уларнинг барчасидан устун эканлигини исботлаб берди. Англия шарқшуноси Эдуард Говел (Edvard Cowell -1826-1903) ёзади: “Бу адабий эпос дунёдаги барча мавжуд асарлардан кўра буюқдир ва улар билан баб-баравар беллаша олади. Худди Гомернинг “Иллиада”сидек улуғ асар Европада ягона бўлгани сингари Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си Осиёда тенги йўқ буюқ асардир”. [5:28] Бу ҳақда узоқ фикр юритиш ва бу рўйхатни давом эттириш мумкин. Зотан, тадқиқотларга қараганда XVIII асрдан бугунги кунга қадар Фирдавсий ва унинг жаҳон адабиётига тортиқ этган шоҳ асари – “Шоҳнома”сига оид Шарқу ғарбда юз мингга яқин турли ҳажмдаги илмий ва илмий-оммабоп тадқиқотлар (диссертациялар, монографиялар, илмий рисолалар, илмий-оммабоп рисолалар, илмий мақолалар, илмий-оммабоп мақолалар...) амалга оширилган.

“Қутадғу билиг” Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидай 60000 байтдан иборат бўлган ниҳоятда маҳобатли манзум асар эмас, балки 6000 байтлик ўрта ҳажмдаги дostonдир. Аммо ана шу ихчам ҳажмда ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий пайғомларини келажак авлодларга етказа олган.

Маълумки, “Шоҳнома” уч асосий йирик қисмлардан иборат – мифологик давр, қаҳрамонлик даври ва тарихий давр. Аммо бу билан бу буюқ шеърый эпопея фақат уруш, жанг, қаҳрамонлик ва паҳлавонлик

сахналаридан иборат, деган содда ва жўн хулоса чиқариш мутлақо нотўғридир. Негаки, бу асар бошдан охиригача фалсафа ва ҳикматдан, фалсафий, ижтимоий, миллий ва умумбашарий пайғомлардан иборат. “Шоҳнома”да Фирдавсий юздан ортиқ фалсафий, диний, ижтимоий ва ахлоқий концепцияларни олға суради, бутунлай янги фалсафий назариялар ва ғояларни ишлаб чиқаради, уларни бадиий тарзда таҳлилдан ўтказди, олға сурилган ғояларни ҳодиса ва воқеалар орқали шарҳлайди.

Буюк Фирдавсий “Шоҳнома”ни 981-1008 йилларда, Зиёрийлар сулоласининг амири Унсурулмаболий Кайковус ибн Искандар ибн Қобус ибн Вушмгир Зиёрий (1021-1098) “Қобуснома”ни тахминан 1065-1066 йилларда, Улуғ Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”ни 1069-1070 йилларда ёзган. Ундан сўнг эса форс-тожик дидактик адабиётининг йирик вакили, Салжуқийларнинг улуғ донишманд вазири Низомулмулк машҳур “Сиёсатнома” асарини 1086-1092 йилларда ёзди. Форс-тожик дидактик адабиётида сиёсатнома, насиҳатнома ёки панднома жанрларида кейинчалик ҳам дурдона асарлар яратилди. Аммо барибир, улар ичида Фирдавсийнинг назмий “Шоҳнома”си ва Низомулмулкнинг насрий “Сиёсатнома”си алоҳида ўрин тутади.

“Қутадғу билиг” “Шоҳнома” дostonларининг сюжети, мотивлари ва уларда иштирок этган қаҳрамонлар ва персонажларни такрорламайди, аксинча, том маънода оригинал ва мустақил асардир. Аммо, биринчидан, уни яратиш ғоясининг туғилишида, табиийки, Сомонийлар ҳукмронлиги даврида яратила бошланган “Шоҳнома”нинг таъсири бор. Шу нуқтаи назардан, “Шоҳнома” форсий ҳукмдор сулола – Сомонийлар давлатчилигига аталган бўлса, “Қутадғу билиг” туркий ҳукмдор сулола – Қорахонийлар давлатчилиги учун аталган асар бўлган. Дарҳақиқат, “туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода яқунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадиий адабиёт, асосан, турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърят, Сомоний ва Ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеърятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди”. [8]

Иккинчидан, “Шоҳнома”нинг бошидан охиригача қизил чизикдек ўтган ақл, билим ва тадбир масалалари “Қутадғу билиг”нинг ҳам ғоявий моҳиятини ташкил этади.

Учинчидан, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”да Фирдавсий “Шоҳнома”сига эргашиб, Қуръон оятлари ва Ҳадиси шарифдан иқтибосларни айнан келтирмасдан уларнинг мазмунини беради.

Тўртинчидан, “Шоҳнома”нинг “Туфтор дар офариниши олам” (“Оламнинг яралиши ҳақида сўз”), “Туфтор дар офариниши офтоб” (“Қуёшнинг яралиши ҳақида сўз”), “Туфтор дар офариниши моҳ” (“Ойнинг яралиши ҳақида сўз”) каби қисмларида олам ва сайёрларнинг яралишига бағишланган бўлса, “Қутадғу билиг”нинг “Етти сайёра ва ўн икки бурж ҳақида” номли қисми сайёраларнинг яралиши ва буржларнинг изоҳига бағишланган.

Бешинчидан, “Шоҳнома”нинг “Туфтор андар ситойиши Пайғамбар” қисмида Ислом Пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.) васф этилган бўлса, “Қутадғу билиг”нинг “Набий алайҳиссалом (Муҳаммад с.а.в.) мадҳи баёнида” номли қисмида Расулulloҳ мадҳ этилади.

Олтинчидан, “Шоҳнома”да “Туфтор андар фароҳам овардани китоб” (“Китоб (“Шоҳнома”)ни битиш ҳақида сўз”) номли қисми Пайғамбар васфидан кейин берилган бўлса, “Қутадғу билиг”да бу мавзу асарнинг бошида (Муқаддима қисми) ва “Китобга ном берилиши ва ўз қарилиги ҳақида” номли қисмда ёритилади. Китобни ёзиш ва ном бериш сабаблари баёни ва у билан боғлиқ фикрлар, гарчи композиция жиҳатидан фарқ қилса-да, “Шоҳнома” каби “Қутадғу билиг”да ҳам мавжуд.

“Қутадғу билиг”даги мавзулар композициясининг “Шоҳнома”даги мавзулар композицияси билан қиёсий таҳлили Юсуф Хос Ҳожибнинг Фирдавсий анъаналарига эргашганини кўрсатади.

“Қутадғу билиг” ва “Шоҳнома” ўртасидаги муштарак жиҳатларни бу икки асарнинг ибтидосидан жой олган Аллоҳнинг ҳамди, тафаккур, ақл, билимнинг васфи, тил ва китобнинг аҳамиятига бағишланган байтлардан ҳам мушоҳида этиш мумкин:

به نام خداوند جان و خرد
کز این برتر اندیشه بر نگذرد
خداوند نام و خداوند جای
خداوند روزی ده رهنمای
خداوند کیوان و گردان سپهر
فروزنده ماه و ناهید و مهر
ز نام و نشان و گمان برتر است
نگارنده برشده پیکر است
به بینندگان آفریننده را
نینی مرنجان دو بیننده را
نیابد بدو نیز اندیشه راه
که او برتر از نام و از جایگاه
سخن هر چه زین گوهران بگذرد
نیابد بدو راه جان و خرد

خرد گر سخن برگزیند همی
همان را گزیند که بیند همی
ستودن نداند کس او را چو هست
میان بندگی را بیایدت بست
خرد را و جان را همی سنجد اوی
در اندیشه سخته کی گنجد اوی؟
بدین آلت رای و جان و زبان
ستود آفریننده را کی توان؟
به هستیش باید که خستو شوی
ز گفتار بیکار یکسو شوی
پرستنده باشی و جوینده راه
به ژرفی به فرمانش کردن نگاه
توانا بود هر که دانا بود
ز دانش دل پیر برنا بود.
[12:17]

Мазмуни:

*Худонинг номи билан бошлайман – У жон ва тафаккурнинг
Худосидир, чунки менимча, Уни ёдга олиш учун бундан яхшироқ ибора йўқ.*

*У шон-шараф, яхши ном ва юксак мақом соҳибидир, У инсонларга
ризқ берувчи ва уларга йўл кўрсатувчидир.*

*У бутун оламнинг ва чарх айланувчи осмоннинг Роббидир. Ой, қуёш
ва юлдузларга нур бахш этган Зотдир.*

*У шунчалик улугки, ҳатто исмлар билан ҳам Унга сифат бериш
мумкин эмас, ёки Унинг аломатларини ифода этиш, ҳатто тафаккуримизда
тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас. У – осмон сақфини безаган ва
лойиҳалаштирган Зотдир.*

Худони кўз билан кўра олмайсан. Кўзларингни азиятга солма.

*Тафаккур ва ақл ҳам Уни англай олмайди, чунки Уни тавсифлаш ҳам,
макон ва замонга жойлаштириш ҳам мумкин эмас.*

*Ақлимиз фақат моддий унсурлар доирасида бўлган нарсаларни
англай олади.*

*Агар фикримиз тилга кўчса, у фақат кўра оладиган ва ифода эта
оладиган нарсалар ҳақида гапира олади.*

*Худовандни ҳеч ким У қандай бўлса, шундай ҳолда мақтай олмайди;
сен фақат Унга бандалик ва ибодат қилишга қодир даражасида ҳаракат
қилиб кўр.*

*У инсонларнинг жону ақлини Ўзи баҳолайди. У қандай қилиб
инсоннинг чекланган тафаккури доирасига сигиши мумкин?*

*Бу ақл, жон 160ат ил воситасида Яратгучини мақташ мумкинми
асло?*

*Унинг борлигига тан бермоқ керак, Беҳуда сўздан узоқлашмоқ керак.
Унга ибодат қил, йўл изла, амрларига чуқур ўйлаб қара.*

*Кимки доно бўлса, ўша кучлидир. Билимдан кексанинг кўнгли
ёшаради.*

“Қутадғу билиг”да эса муқаддима байтлардан сўнг “Ҳаммадан азиз
ва улуғ Тангри мадҳи баёнида” Худо шундай мадҳ этилади:

Барча ҳамдлар, яна туман минг сано
Қодир, бир Худога – Унга йўқ фано.
Ер, кўм-кўк осмон, ой, қуёш, кун-тун,
Халқ, макон, замонлар яратди бутун.
Истаб яратди бу бўлмиш барчани,
Бир “бўл” деб бўлдирди барча нарсани.
Барча яралмишда бўлди минг иши,
Қайғу йўқ, бир эрур, Унинг йўқ эши.
Эй озод Ҳақ, мангу аламсиз Худо,
Бир Сендан ўзгалар бу номдан жудо.
Улуғлик Сенда-ю, буюклик ишинг,
Сенинг Сендан бўлак йўқ тенгу тўшинг.
Эй Ҳақ, бирсан, Сенга ҳеч бир шерик йўқ,
Барча кейин, Сендан олдин тирик йўқ.
Ҳеч нега қўшилмас Сенинг бирлигинг,
Абадга қолувчи Сенинг эрклигинг.
Шаксизсан, яккасан, эй мангу Ато,
Маълумсан, тафтиш, исботсиз, бехато.
Ич-таш билимдони, эй дил жавҳари,
Кўздан йироқсан, лек Сен дил жавҳари.[10:15]

Фирдавсий “Шоҳнома”нинг ибтидосидан жой олган “Ситойиши
хирад” – “Ақл васфида” номли парчада ақлни шундай тавсифлайди:

کنون تا چه داری، بیار از خرد
که گوش نیوشنده زو بر خورد
خرد بهتر از هر چه ایزد یداد
ستایش خرد را به از راه داد
خرد رهنمای و خرد دلگشای
خرد دست گیرد به هر دو سرای
از او شادمانی و زویت غمیست
و زویت فزونی و زویت کمیست
چه گفت آن خردمند، مرد خرد
که دانا ز گفتار او بر خورد
کسی کو خرد را ندارد ز پیش
دلش گردد از کرده خویش، ریش
هشیوار دیوانه خواند و را

همان خویش، بیگانه داند و را
از اوایی به هر دو سرائی ارجمند
گسسته خرد، پای دارد به بند
خرد چشم جان است، چون بنگری
تو بی چشم، شادان جهان نسپری
نخست آفرینش خرد را شناس
نگهبان جان است و آن سه پاس
سه پاس تو چشم است و گوش و زبان
کز این سه رسد نیک و بد بی گمان
حکیم چو کس نیست، گفتن چه سود
از این پس بگو کافرینش چه بود
تویی کرده کردگار جهان
ببینی همی آشکار و نهان
به گفتار دانندگان راه جوی
به گیتی پیوی و به هر کس بگوی
ز هر دانشی چون سخن بشنوی
از آموختن یک زمان نغوی
چو دیدار یابی به شاخ سخن
بدانی که دانش نیاید به بُن. [12:17]

Мазмуни:

Энди ақлдан нимаг бўлса, олиб кел, токи тингловчининг қулоқлари
ундан баҳра олсин.

Ақл, Худо берган неъматларнинг энг яхшисидир. Ақлни алқаш адолат
йўлини алқашдан афзалдир.

Ақл раҳнамо, ақл кўнгилни очувчидир. Ақл икки дунёда сени
қўлингдан тутувчидир.

Хурсандчилигинг ҳам ундан, ғаминг ҳам ундандир. Кўринг ҳам ундан,
камчилигинг ҳам ундандир.

Доно унинг сўзидан озиқа олгучи оқил киши нима деди?

Кимки ақл билан иш тутмаса, қилган ишларидан кўнгли ҳасратга
тўлади.

Ҳушёр (оқил) одам уни девона дейди, ўз қариндоши уни бегона
ҳисоблайди.

Сен у туфайли икки сарой (дунёда) муҳтарамсан, ундан узилганнинг
оёғи кишиандадир.

Агар эътибор берсанг, ақл жоннинг кўзидир, сен эса кўзсиз дунёни
кезолмайсан.

Олам яралишидан аввал ақлни танигин. У жон ва уч шукронанинг
қўриқловчисидир.

Сенинг уч шукронанг кўз, қулоқ ва тилдир, сенга яхши-ёмон ана шу
уч нарсдан етади.

Эй ҳаким, ҳеч ким (эшитгувчи) бўлмагандан кейин, гапиришдан не нафъ?

Сен оламни яратганнинг яралмишисан, ошкор ва пинҳон нарсаларни кўрасан.

Билимдонларнинг айтгани бўйича йўл тут, дунё кезиб, барчага етказгин.

Ҳар бир илмдан бирон нарса олгин, бир лаҳза ҳам ўрганишдан тўхтамагин.

Сўз шохига илинганигда билим наstdан келмаслигини билиб оласан.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарини “эронликлар “Шоҳномаи туркий” дедилар, шунингдек, баъзилар “Пандномаи мулук” дебдилар”, [10:7] деб тавсифлайди. Муаллиф балки бу ўринда ниҳоятда назокат билан узок тарихий ўтмишда минтақа эроний ҳукмдорлар – Модлар, Каёнийлар, Ахамонийлар, Ашконийлар, Сосонийлар, Саффорийлар, Тоҳирийлар ва Сомонийлар ҳукмида бўлган бўлса, унинг даврига келиб туркий ҳукмдорлар кўлига ўтганлигига, ёки ўз асарининг эронликлар томонидан эътироф этилганлигига ишора қилган бўлиши мумкин.

“Қутадғу билиг”нинг “Шоҳнома” билан жиддийроқ таққосланадиган жиҳатлари кўп. Афсуски, бу жиҳатлар ҳалигача қиёсий адабиётшунослик ва адабий алоқалар нуқтаи назаридан тадқиқ этилмаган.

Хуллас, “Шоҳнома” “Қутадғу билиг” учун дастуруламал сифатида хизмат қилганини инкор этиб бўлмайди. Бу эса “Шоҳнома” “Қутадғу билиг”нинг адабий сарчашмаси экан, деган хулосага келишга асос бўла олади.

2. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ ИСЛОМИЙ МАНБАЛАРИ

“Қутадғу билик” Ислom оламининг ўша даврдаги энг чекка ҳудудида – Баласоғунда яратилди. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам мусулмон муҳитида вояга етди ва ислomий билимларни ўзлаштирди. Табиийки, Қуръон ва Ҳадис илмларини ҳам эгаллади. Улуғ Ҳожибнинг Қуръони карим ва Ҳадиси шариф мазмунидан қанчалик огоҳлигини унинг шоҳ асари – “Қутадғу билиг”дан бемалол илғаб олса бўлади.

Юсуф Ҳос Ҳожиб “Қутадғу билиг”да Фирдавсий “Шоҳнома”си анъаналарига эргашар экан, Қуръон ва Ҳадисдан фойдаланишда ҳам унинг йўлидан боради: Қуръон оятлари ва Ҳадиси шарифдан айнан иқтибос келтирмасдан улардан мазмунан фойдаланади.

Кейинги асрларда шеърӣ асарларда ҳам Қуръон оятлари ва Ҳадиси шарифдан айнан иқтибос келтириш анъанага киради. Жумладан, Мавлоно Жалолиддин Румӣ “Маснавийи маънавий”да Қуръон ва Ҳадисдан ҳам айнан иқтибос келтиради, ҳам уларнинг мазмунига ишора қилади.

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”ни Аллоҳ таоло ҳамди, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) ва Ҳулафои Рошидин васфи билан бошлар экан инсон фикрини уйғотувчи ҳар бир ғояни шеърга солади. Асар давомида Мусо, Исонинг қиссалари ва Искандар Зулқарнайн ҳақидаги ҳикояларни келтиради.

Юсуф Боласоғунийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, дoston мазмунига кўра Ислom дини ва мусулмонларнинг ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий муносабатларини тартибга солувчи шариат кўрсатмалари доирасида шаклланган. Дoston муаллифи нафақат ҳукмдорлар, балки оддий одамлар ҳам қандай бўлиши кераклигини, шахс қандай бўлиши кераклигини кўрсатиб беради.

Юсуф Хос Ҳожиб турк тилидан ташқари ёшлигидан форс-тожик ва араб тилларини ҳамда ўз даврининг диний ва дунёвий илmlарини ўрганган. Юсуф Хос Ҳожиб қадрли деб билган шахсларнинг сўзлари ва ишораларини ҳам назардан четда қолдирмайди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг Ислom Пайғамбари Муҳаммад (с.а.в) ҳадисларидан илҳом олиб яратган иборалари асарга кўшимча маънавий латофат бағишлайди. “Қутадғу билиг” Ислom дини кириб келишидан кейинги даврдан бизгача етиб келган туркий тилдаги биринчи маҳобатли асардир.

“Қутадғу билиг” ҳам Фирдавсий “Шоҳнома”си сингари аввал Аллоҳ таоло ҳамди, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) наъти, Расулulloҳнинг “тўрт содиқ дўсти” – чорёр (“Ҳулафои рошидин”) васфи билан бошланади. Юқоридаги икки ҳолат “Қутадғу билиг”нинг асл диний сарчашмаси шакл-шубҳасиз, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф эканлигидан далолат беради.

“Қутадғу билиг”, гарчи туркий руҳга эга асар бўлса-да, ислomий эътиқод ва тафаккур билан суғорилган. Унда баён этилган мавзулар, масалалар ва ғояларнинг барчаси аввалидан охиригача ана шу ягона ислomий тафаккур ва эътиқод тарзи билан бир-бирига боғланиб кетади. Юсуф Хос Ҳожиб умрининг кўп йилларини сарой хизматида ўтказган, юксак унвон ва мартабаларга эришган ва табиийки, бадавлат ва бекам-кўст ҳаёт кечирган бўлса-да, “Қутадғу билиг”да баён этган ғоялари ва фикрларидан унинг табиатан дарвешсифат, қаноатпеша ва камсуқум инсон бўлганлигини кўрсатади. Улуғ Ҳожиб “Қутадғу билиг”нинг қимматли байтлари ичидан художўй, эътиқодли, диндор, ҳақпарвар, тавозўли, мурувватли, адолатпарвар, халқпарвар, тинчликсевар, илмпарвар, маърифатпарвар бир инсон, хуллас, маънаван етук бир шахс сифатида намоён бўлади. Бунинг асосий сабаби – улуғ Хос Ҳожибнинг ислomий ғоялар ва қадриятларга садоқат билан муносабатда бўлганлиги, Қуръон ва Суннат асосида ҳаёт кечирганлигидир.

“Қутадғу билиг”да ислomий ғоялар, мавзу ва масалаларга ниҳоятда кўп мурожаат қилинган. Улар гоҳида шоирона бадиий образлар ва тасвирлашлар орқали, гоҳида олимона тафаккур юритишлар орқали ифода этилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ислomий тафаккури Ислom бағридан униб-ўсиб чиққан ҳаётбахш таълимот – Тасаввуф ғояларидан баҳраманд бўлганлигини кўрсатади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Тасаввуф таълимоти

XI асрнинг биринчи ярмига келиб ўзининг янги тараққиёт босқичи – Ирфон фалсафаси мақомига кўтарилган эди. Хос Ҳожиб Тасаввуф таълимотининг намояндаларидан бўлмаса-да, ба қудратли диний-фалсафий таълимот таъсиридан четда қолиб кетиши мумкин эмас эди. “Қутадғу билиг”даги исломий ҳақиқатларнинг тасаввуфий-ирфоний оҳанг билан йўғрилганлигини ўша даврдаги Юсуф Хос Ҳожибга ўхшаган адабиёт ва тафаккур аҳлига хос бир жараён сифатида қабул қилиш керак. Мисол учун:

- Дунёнинг жафокорлиги.

Ойтўлди оламдан ўтишидан олдин элик билан бўлган охирги суҳбатида дунёни жафокор, деб атайди:

Жафокор деб мени айбдор этма,
Мендан ҳам жафокор дунё, унутма.[10:104]

Абу Убайда Баҳрайдан мол келтирди. Баъзи саҳобалар интизор бўлдилар. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи вассалом уларга: “Аллоҳга қасамки, мен сизлар учун фақирликдан қўрқмайман. Мен сизлар учун дунё сизга сиздан олдингиларга бўлганидек сероб бўлишидан, сиз ҳам улар унинг учун талашганларидек талашиб кетишингиздан ва у уларни ҳалок қилганидек сизни ҳам ҳалок қилишидан қўрқаман”, дедилар”. Икки шайх ва Термизий ривоят қилишган. [1]

- Дунёга кўнгил боғламаслик.

Ойтўлди ўлимидан олдин ўғли Ўгдулмишга насиҳат қилар экан, дунёга кўнгил боғламаслик керак, деб насиҳат қилади. Негаки, дунё собит ва уствор эмас, балки ўзгарувчан ва ўткинчидир:

Боғланма, дунё кўп ўсиб, чўқади.
Бахт бугун ёш, эрта қаддин букади.[10:123]

Қуръони каримнинг “Ҳадид” сурасида: “Билингки, албатта, бу дунё ҳаёти ўйин, кўнгил эрмаги ва зеб-зийнатдан, ўзаро фахрланишдан, мол-мулкни ва бола-чақани кўпайтиришдан иборатдир. У худди ўсимлиги деҳқонларни ажаблантирган ёмғирга ўхшайдир. Кейинроқ бу ўсимликлар қуриydi ва сарғайганини кўрасан. У сўнгра хас-чўпга айланиб кетадир. Охиратда эса, каттиқ азоб бор, Аллоҳдан мағфират ва розилик бор. Бу дунё ҳаёти ғурурга кетгазувчи матодан ўзга ҳеч нарса эмас”, дейилади.

- Ўлимнинг ҳақлиги ва дунёнинг сароблиги.

Ойтўлди оламдан ўтишидан олдин элик билан бўлган охирги суҳбатида “ўлимнинг ҳақлиги” ва “дунёнинг сароблиги” – яъни, ёлғонлигини таъкидлайди:

Ўлим ҳақ, мендан сўнг сенга етади,
Дунё сароб – бир кун тарқаб кетади.[10:105]

Яна:
Ўлим ҳақ, ким узоқ ғофил қолса гар,
Ажал тил тутгач, сўз қолар бесамар.[10:108]

Ўлимни эслатувчи оятлар Қуръони каримда жуда кўп зикр қилинган.
Аллоҳ таоло айтади:

“Ҳар бир жон ўлимни тотгувчидир” (*Оли Имрон сураси, 185-оят*).

“(Эй, Муҳаммад!) Айтинг: «Агар сизлар ўлишдан ё ўлдирилишдан
қочсаниз, бу қочиш сизларга сира фойда бермас» (*Аҳзоб сураси, 16-оят*).

Инсон ўлимдан омон қолмайди. Қайси жой, қайси вақт бўлмасин,
ўлим уни излаб топади. Шуларни баён қилиб, Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло
бундай дейди:

“Қаерда бўлсангиз, ҳатто мустаҳкам қалъалар ичида бўлсангиз ҳам,
ўлим сизларни топиб олур” (*Нисо сураси, 78-оят*).

Ойтўлдининг эликка ёзиб қолдирган насихатномасида ҳам ўлимнинг
ҳақлигини яна эслатади:

Қанча қочма, ажал охир тутаети,
Қанча қолма, ўлим охир ютади.[10:127]

- Ўлимни эслаб туриш.

Ойтўлди ўлимидан олдин ўғли Ўгдулмишга насихат қилар экан,
ўлимни эслаб туришни васият қилади:

Ўлимни эсаб тур, у сенга далда,
Унутма, йўқ эдинг, асли, азалда.[10:123]

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деганлар:

“Лаззат (роҳат)ларни кесувчи (ўлим)ни эслашни
кўпайтиринглар” (*Имом Термизий ривояти*).[11]

Ториқ ибн Абдуллоҳ ал Маҳарибий розияллоҳу анҳудан қилинган
саҳиҳ ривоятда шундай дейилган:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يا طارق استعد للموت قبل الموت.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам, Ториқ розияллоҳу анҳуга: “Эй,
Ториқ! Ўлимга, ўлим келишидан олдин тайёрлангин!”, дедилар.[4:7/352]

- Ёлгон сўзламаслик.

Ойтўлди ўлимидан олдин ўғли Ўгдулмишга ёлгон инсонни эл олдида
ерга уришини, шунинг учун ёлгон сўзламасликка чақиради:

Чиқарма ёлғон сўз, тилинг кўрмасин,
Эл аро қадрингни ерга урмасин.[10:123]

- *Силаи раҳм.*

Ойтўлди ўғлига қариндош ва дўст-ёрга яқин бўлишни, меҳр
кўрсатиш ва ардоқлашни васият қилади:

Қариндош, дўст-ёрга яқинлик боғла,
Меҳрин топ, улуғми-кичик, ардоқла.[10:123]

Қариндошлик ришталарини боғлашга бўлган эътибор улуғлигидан,
яхшилик асоси ва одоб-ахлоқ намунаси бўлганидан нафақат ислом динида
балки, аввалги динларда ҳам фарз қилинган. Бу ҳақда Аллоҳ таоло шундай
марҳамат қилади:

“Эсланг, (Биз) Исроил авлодидан: “Фақат Аллоҳгагина сиғинасиз, ота-
она, қариндош, етим ва мискинларга яхшилик қиласиз, одамларга ширинсўз
бўлинг, намозни баркамол ўқинг, закот беринг”, - деб аҳд олган эдик. Кейин
(сиз, эй, Исроил авлоди,) озчилик қисмингиздан бошқангиз ушбу аҳддан юз
ўгирдингиз” (Бақара сураси, 83-оят).

Абдуллоҳ ибн Салом розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади:
“Набий алайҳиссалом Мадинага келиб, илк хутбаларининг бирида: “Эй,
инсонлар! Саломни орангизда ёйинглар, таом улашинглар, силаи раҳм
қилинглар ва инсонлар ухлаётган вақтда кечаси бедор бўлиб намоз ўқинглар
ана шунда жаннатга саломат кирасизлар”, дея марҳамат қилганлар (Бухорий
ривояти).[3]

- *Ғафлатда қолмаслик.*

Юсуф Хос Ҳожиб “Ғафлат” ва “Ғафлатда қолиш” ҳақида кўп жойда
айтиб ўтади. Негак, ғафлат – инсоннинг мол-дунёси ва мансаби бор пайтида
содир бўладиган ва охир-оқибат инсонга пушаймонлик ва надомат
келтирадиган иллатдир:

Ғофилдир роҳатдан маст юрган одам,
Тавбага куч топа олмас сўнгги дам.[10:108]

- *Эзгулик ва хайр эҳсон қилиш.*

Ойтўлди эликка ёзиб қолдирган насиҳатномасида саломат чоғида –
мол-дунё бор бўлган пайтда эзгулик ва хайру эҳсон қилишга чакиради:

Саломат чоғингда эзгулик қидир,
Мол-дунёнг борида эҳсон қил, едир.[10:126]

“Эҳсон” сўзи луғатда “яхшилик қилиш, эзгулик кўрсатиш” маъноларини ҳам англатади. Қуръонда эҳсоннинг фазилати ҳақида зикр этиш баробарида эҳсон қилувчиларга бериладиган савоб-мукофотлар, уларга етадиган манфаатлар ҳам баён этилади: яъни, “(Эй Муҳаммад), сиздан нима эҳсон қилишни сўрашса, “Нима эҳсон қилсангиз ҳам ота-онага, қариндошлар, етимлар, мискинлар ва мусофирларга қилинг, қандай яхшилик қилсангиз ҳам Аллоҳ уни албатта билади”, денг” (Бақара сураси, 215-оят).[9]

- *Яхшилар билан юриб, ёмонлардан узоқлашиш.*

Эликка ёзиб қолдирган насиҳатномасида Ойтўлди “даврани эзгулар билан тузиб, ёмонлардан узоқ юриш”ни тавсия қилади:

Даврангни эзгулар билан тузаб ол,
Ёмондан узоқ юр ёки ҳайдаб сол.[10:127]

- *Дунё – мусофирхона.*

Юсуф Хос Ҳожиб дунёни бир работ – мусофирхона сифатида тасаввур қилади. Келган одам фурсати етгач, кетади:

Дунё бир работ – у мусофирхона,
Келган кетар, етгач вақту замона.[10:128]

Ибн Умар разияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам елкамдан тутиб туриб:

كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ كَعَابِرٍ سَبِيلٍ
(رواه الإمام البخاري عن ابن عمر رضي الله عنهما)

яъни: “Бу дунёда худди мусофир ёки йўловчидек бўлинг”, – дедилар (Имом Бухорий ривоятлари).[2]

- *Инсоннинг Тўғри йўлни танлаш имконига эгаллиги.*

Йўлнинг эса икки томони бор: қайси бирини танлаш – инсоннинг ихтиёрида. Инсон ўнгдан кетса, ишлари битади, чапдан кетса, умри зое бўлади. Бу маънони Ойтўлдининг эликка ёзиб қолдирган насиҳатномасида куйидагича ифодалайди:

Бундан ўтган йўлда икки томон бор,
Қай бирга кетарсан, сенда ихтиёр.
Ўнгдан кетсанг, барча ишинг битади,
Сўлдан эса умринг зое кетади.[10:128]

- *Дунё – банданинг экинзори.*

Эликка насиҳат қилар экан, Хос Ҳожиб Ойтўлди тилидан Пайғамбар (сав) нинг “Дунё охиратнинг экинзоридир”, мазмунидаги ҳадисини эслайди:

Бахтли бек, дунё бир экинзор дала,
Экканин ўргайлар, шунда масала.
Ерга нима эксанг, унгани ҳам ул,
Берган бир ўшани этади қабул.[10:128]

“Банда дунё матосига алданмаслиги ва унга муккасидан кетмаслиги учун дунё ҳаёти охират учун экинзор эканини англаб етиши керак. Ҳар бир мўмин-мусулмон дунё ҳаёти вақтинча ва фоний экани, охират ҳаёти абадий ва тугамас эканини яхши англаса, дунё ҳаётидаги вақтини қадрига етади ва ундан унумли фойдаланади. Баҳор фаслида деҳқон ўз ерига уруғ экиб, уни парваришлаб, кузда ҳосил олгани каби, биз ҳам бу дунёдаги қисқа умримизда охиратдаги абадий ҳаётимиз учун ҳосил тайёрлаймиз”.[2]

“Қутадғу билиг” мазмун-моҳиятига кўра ахлоқий асар бўлиб, уни “исломий панднома” деб ҳам аташ мумкин. Унда кофирлар, дин душманлари ва

иблис “иймон ўғрилари” сифатида тилга олинади.

“Қутадғу билиг”даги исломий ақидаларидан келиб чиқиб, Юсуф Хос Ҳожиб Ҳанафия фикҳий мазҳабига эргашган комил эътиқодли бир мусулмон бўлганлиги англашилади. Унинг асари эса исломий эътиқод ва ахлоқни тарғиб этган исломий адабиёт намунаси сифатида асосий исломий сарчашмалар – Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан озикланганлиги ҳақида ҳеч қандай шак-шубҳа қолмайди.

3. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИНГ ФАЛСАФИЙ МАНБАЛАРИ

Бу қисмда “Қутадғу билиг”нинг фалсафий манбалари хусусида фикр юритар эканмиз, авваламбор, “бу бадий – шеърый асарда фалсафа борми?” деган савол туғилади.

Авваламбор, унутмаслик керак: бадий адабиётнинг асл жавҳари – унинг туб-тубида яширинган моҳияти – бадий образлар орқали ифодаланган фалсафий ғоядир. Фалсафий ғоя бўлмаса, ҳеч қайси бир бадий асар мангу қолмайди. “Қутадғу билиг” эса мангуликка дахлдор бадий асар. Демак, у – фалсафий асар ҳамдир.

Дарҳақиқат, Юсуф Хос Ҳожиб Баласоғунийнинг “Қутадғу билиг” достони ўзининг бутун бадий-ахлоқий йўналишига қарамай, фалсафий-ижтимоий асар ҳисобланади. Зеро унда инсон ҳаётининг маъноси ва аҳамияти таҳлил қилинади, инсоннинг жамиятдаги бурчлари ва хулқ-атвор меъёрлари белгиланади. Достоннинг яна бир ижтимоий аҳамияти шундаки, унда жамиятни ижобий томонга ўзгартиришга қаратилган танқидий фикрлар ҳам мавжуд.

“Қутадғу билиг” достонининг асосий фалсафий ғояси муаллифнинг қахрамонлар характери орқали ифодалаган тўртта ҳақиқатига асосланади:

1. Адолатга асосланган тўғри қонун. Унинг тимсоли – Кунтуғди (“қуёш чикди” деган маънони англатади).

2. Бахт (Саодат). Унинг тимсоли – адолатли вазир Ойтўлди (“тўлин ой”).

3. Ақл ва идрок. Уни вазирнинг ўғли Ўғдулмиш (“оқил”) гавдалантиради.

4. Тоқат ва қаноат. Вазирнинг укаси Ўзғурмиш ифодалайдиган ушбу ҳақиқатнинг ортида Келажак ва Оқибат туради.

Юсуф Хос ҳожиб бу тўрт ҳақиқатни тўрт шахс сиймосида мужассамлаштирганини қуйидагича ошкор этади:

Киши тутса икки жаҳоннинг қутин,
Саодатга етган ўша – сўзим чин.
Кунтуғди эликка эди сўзим хос,
Сабабин айтай, эй эзгу, қулоқ ос.
Сўнг Ойтўлди ҳақда сўз очдим равон,
Улуғ, бахтли кунлар ундан нурафшон.
Кунтуғди деганим бу – чин адолат,
Ойтўлди деганим – боқ, бахту давлат.
Яна сўздан мурод эди Ўғдулмиш,
Оти идрок, етук, кўп улуғ бўлмиш.
Ундан бошқасини Ўзғурмиш қўйдим,
Маъносин тоқату қаноат йўйдим.[10:44]

Энди иккинчи савол туғилади: хўш, “Қутадғу билиг” бадийлик билан бурканган фалсафий асар ҳам экан, унда унинг фалсафий манбалари ҳам борми?”

Юсуф Хос Ҳожиб Қадимги Юнон фалсафаси ва ислом мутафаккирлари – ал-Киндий, Форобий ва Ибн Сино асарлари билан яқиндан таниш бўлган. “Қутадғу Билиг” даги билим фалсафаси қадимги Юнонистон таълимотларига, айниқса, Платон ва Аристотелнинг фикр ва назарияларига ўхшаб кетади, чунки муаллиф фақат билимли ва доно ҳукмдор адолатли жамиятга раҳбарлик қилиши мумкинлигини таъкидлайди.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳатто агар Қадимги Юнон фалсафасидан бевосита фойдаланмаган тақдирда ҳам уни Форобий ва Ибн Сино таълимотлари орқали ўзлаштирган бўлиши мумкин. Чунки бу икки буюк мутафаккир таълимоти Юнон ва Ислом фалсафисининг гўзал шаклдаги синтезидир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг идеал жамият – билимли ва фазилатли жамият, давлат ва жамиятни адолатли бошқариш ҳақидаги ғоялари шакл-шубҳасиз, Абу Наср Форобийнинг “Мадинат ул-фозила” асарида баён этилган фазилатли жамият ҳақидаги назариясига асосланган.

“Қутадғу билиг”дан англашилишича, Юсуф Хос Ҳожиб Ибн Синонинг араб ва форс-тожик тилларидаги асарларидан яхшигина баҳраманд бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг шахслар сиймосида маълум бир фазилят ёки ҳақиқатни яширгани ва бу билан мажозий (аллегорик) образ яратгани унинг Ибн Сино фалсафий тафаккуридан яхшигина таъсирланганини кўрсатади. Ибн Сино ҳам ўз даврида “Ҳай ибн Яқзон” ва “Саломон ва Ибсол” каби фалсафий-ирфоний асарларида бу мажозий-тамсилий усулдан фойдаланган эди. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”ни ёзишда Ибн Синонинг “Аш-Шифо”, “Ал-Ишорот ват-танбеҳот” ва “Донишномаи Алоий” каби фалсафий асарларидан ҳам фойдаланган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас.

Аммо, “Қутадғу билиг”нинг яна бир фалсафий манбаси четда қолиб кетаяпти: бу Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидир. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, “Шоҳнома” фақат Ажам шоҳаншоҳлари тарихи-ю урушлар, жанглارнинг даҳшатли саҳналари, қаҳрамонлик ва паҳлавонликларнинг ҳаяжонли тасвирлариидангина иборат бўлган шеърӣ-бадий асар эмас, балки шунингдек, ўзининг такзамирида занжирли равишда бир-бири билан чамбачас алоқадорликда боғланган жаҳоншумул фалсафий ғоялар ва назариялар тизимидан иборат. Жумладан, ундаги кучли рационализм – аклцентризм – аклонийлик назарияси, “Илмийлик назарияси”, “Ирсият назарияси”, “Адолатли ҳукмдор (шоҳ) назарияси”, “Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий ва абадий кураш” назарияси, оламнинг доимий равишда ўзгариб туриши, бирон нарса ва ҳолат абадий эмаслиги, дунёнинг муаммолари акл-идрок ва тўғри тадбир орқали ечим топиши, ростлик (тўғрилиқ), ҳалоллик, мардлик (жавонмардлик), кечиримли бўлиш, уруш ва адоватнинг оқибатлари, сулҳ ва тинчликнинг фазилятлари, ёлғон ва макр-ҳийланинг оқибати, ёлғон ва макр-ҳийланинг охир-оқибат фош бўлиши, инсон ичидаги икки қарама-қарши кучлар – эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро кураши, ваъдага вафо қилиш, сабр-қаноат, ўйлаб иш тутиш... каби юзлаб ғоялар бу бадий-тарихий асарни фалсафа ва ҳикмат қомуси сифатида таништиради. Юсуф Хос Ҳожиб эса “Шоҳнома”ни басират кўзи билан мутолаа қилган ва ундан ҳикмат дурдоналарини терган мутафаккир сифатида ундаги назария ва ғоялардан “Қутадғу билиг”нинг фалсафий манбаси сифатида фойдаланганига ҳеч қандай шубҳа қолмайди.

Хулоса

“Қутадғу билиг”ни мутолаа қилар эканмиз, Юсуф Хос Ҳожиб асарнинг бошидан охиригача ибодатга садоқатли ва художӣ бир мўъмин, адолатпарвар ва халқпарвар раҳнамо, маърифатпарвар ва қомусий билимларга эга мутафаккир сиймосида гавдаланади. Муаллиф асарда қаҳрамонлар образи орқали, уларнинг сўзлари ва амаллари воситасида ва ниҳоят, ўз тили ва баёни билан ўзининг улуғвор портрети ва инсоний фазилятларини ҳам чизиб беради. Бу улуғвор, художӣ, иймон-эътиқодли, донишманд ва ҳаким инсон баланд бир минбардан туриб гоҳида иймону тақво, гоҳида ростлик ва поклик, гоҳида сабру қаноат ва гоҳида илму ҳикмат

ҳақида маъруза қилар экан, замондошлари ва келажак авлодларни ростлик (қути قوتى =), эзгулик (эдгу اندگو =), билим (билиглик بيليگليگ =), фаҳм (ўқушлук اوكوشلوق =), ақл (ўс اوس =), сабр (саримлик سریمليگ =) ва жавонмардлик (ақи آقي =) қа даъват этади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳеч қандай муболағасиз, туркий халқларнинг ифтихори бўлмиш “Қутадғу билиг” асари нафақат гўзал бадиий адабиёт мулки, балки шунингдек, давлатчилик тартиб-қоидалари, адолат, ҳақиқат ва бахт-саодатга эришиш усуллари ҳақидаги таълимий дастур, балки, шунингдек, инсон, ҳаёт, борлиқ, абадият, эзгулик, тўғрилиқ, илм ва ақл-идрок хусусида баҳс юритадиган фалсафий-ахлоқий китоб, туркий, форсий ва исломий тафаккур тарзларини ўзида мужассамлаштирган, дунёвий ва диний дунёқарашларни уйғунлаштирган қомусий асар ҳамдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Дунёдан огоҳлантириш ҳақида. 02.03.2017. // <https://islom.uz/>
2. Дунё – охират экинзори. 03.12.2021 й. // <https://sammuslim.uz/>
3. Силаи раҳм ризқни кенг ва умрни узун бўлишига сабаб бўлади. 2025 14 апрел. <https://islom.uz/maqola>
4. Ториқ ибн Абдуллоҳ ал-Маҳарибий розияллоху анҳудан қилинган саҳиҳ ривоят. Абу Бакр Аҳмад ибн Ҳусайн Байҳақий. Шуъбул ийман. Дорул кутуб ал илмийя. – Байрут. 1410 ҳ.
5. Холмўминов Ж, Ҳазратқулов Ж. Форсий адабиётнинг жаҳон адабиётидаги ўрни. – Тошкент: “Yangi nashr”, 2012.
6. Хотамий, Аҳмад. “Шоҳнома”нинг тил ва адабиётга таъсири. // “Сино2, 2011 йил, куз-қиш. № 43-44.
7. “Шоҳномэ”-йэ Фэрдўвсий. Бэ тасҳиҳ-э Жюль Мул. Мўтаржэм-э дибочэ: Жаҳонгир Афкорий. – Техрон: Шэркат-э энтэшорот-э элмий ва фарҳангий, 1374.
8. <https://shosh.uz/mutafakkirlar-yusuf-hos-hojib/>
9. Эҳсон – садақа бериш ва яхшилик қилишдир. // www.muslimuz
10. Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга элтувчи билим). / Ҳозирги ўзбек тилига ўгирувчи: Фазлиддин Равшанов. – Тошкент: “Akademnashr”, 2015.
11. Ўлим ҳақида ва унга тайёргарлик. Динимиз аҳкомлари. 21 дек. 2020. // <https://oliymahad.uz/>
12. شاهنامه فردوسی. نقاشی: استاد شکیبا. مقدمه حسین محی الدین الهی قمشه ای. خوشنگاری کاوه اخوین. – تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا. 1396.

UYG'ONISH DAVRI ILM-FANI VA MADANIYATI: MARKAZIY OSIYO VA YEVROPA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630688>

Masharipova Gularam Kamilovna

Alfraganus university professori, falsafa fanlari doktori,

telefon: 90-930-95-82, e-mail:

masharipova.gularam2006@gmail.com,

ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-0788-2359>

id.org/ 0009-0007-0788-2359

Annotatsiya. Uyg'onish davri Markaziy Osiyo va Yevropadagi ilm-fani va madaniyati, asosiy tadqiqotlar, uning o'ziga xos xususiyatlari, o'zhash jihatlari va asosiy ilmiy kashfiyotlar o'rganildi. Bu davr madaniyati umuminsoniy qadriyatlarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Savdo-sotiqning rivojlanishi, iqtisodiy aloqalarning kengayishi, madaniy qadriyatlar almashinuvi va uning boshqa mamlakatlar bilan aloqalarining kuchayishi, tabiiy va madaniy boyliklar, turli xalqlarning an'analari, tili va tarixini o'rganish bilishning eng to'g'ri yo'llari va usullarini yaratish, bilish jarayonining butun apparatini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj asoslab berildi.

Kalit so'zlar: Uyg'onish davri, ilm-fan, taraqqiyot, tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlar, yuksaltish, insonparvarlik, barkamol avlod, tarbiyalash.

Abstract. The science and culture of the Renaissance period in Central Asia and Europe, major studies, its distinctive features, similarities, and key scientific discoveries were examined. The culture of this period contributed to the development of universal human values. The expansion of trade, the growth of economic relations, the exchange of cultural values, and the strengthening of ties with other countries played a significant role. The study of natural and cultural wealth, the traditions, languages, and histories of different peoples served as a foundation for developing the most accurate methods of knowledge acquisition and improving the entire apparatus of cognition.

Keywords: Renaissance period, science, progress, natural and artistic qualities, spiritual values, elevation, humanism, a well-rounded generation, upbringing.

Kirish. Dunyo ilmiy-falsafiy merosi taraqqiyotida qomusiy allomalarning ma'rifiy, falsafiy, tabiiy-ilmiy ta'limotlari, xususan, dunyoni bilish, tabiat, olam va odam, inson ijtimoiy mohiyatiga oid qarashlari doirasida fundamental tadqiqotlar olib borilmoqda. Sharq va G'arb Renessansining o'zaro jihatlarini o'rganish bugungi kunda eng dolzarm muammolardan biridir. Zero, O'rta Osiyoda IX-XI asrlarda ro'y bergan juda katta ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy, diniy, madaniy jarayon hisoblanadi. Ushbu davr to'g'risida davlatimiz rahbari

Sh.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni bildiradi: “Insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, har qaysi xalq hayotidagi ma’naviy uyg‘onish jarayonlari milliy o‘zlikni anglashga olib keladi hamda mamlakatning iqtisodiy, madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘taradi. Bunday noyob hodisa “Renessans” – uyg‘onish, qayta tiklanish, yuksalish deb atalishi barchamizga ayon” [1, 10-b.].

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** IX-XII asrlarda Sharqdagi, xususan, Markaziy Osiyodagi siyosiy, ilmiy va madaniy jarayonlar nafaqat mamlakatimiz olimlarining ilmiy izlanishlar markazida bo‘lgan, shuningdek, rossiyalik sharqshunoslar ilmiy merosida Sharq xalqlarining o‘sha davrdagi ilmiy-madaniy hayotidagi rivojlanish bilan bog‘liq masalalar, asosan A.Yushkevich [2, 448 b.], I.Krachkovskiy [3, 954 b.], V.Bartold [4, 112 b.], Ye.Bertels [5, 524 b.], O.Bolshakov [6, 440 b.] va A.Xalidov [7] larning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan.

Shveytsariyalik mashhur olim Genrix Zuterning “Arab matematiklari va astronomlari va ularning asarlari” [8] nomli kitobi barchaga ma’lum. Unda 750-yildan 1600-yilgacha yashab o‘tgan 528 nafar musulmon matematik va astronomlarining qisqacha hayoti, asarlari va ularning qo‘lyozmalari saqlanish joyi haqida ma’lumotlar berilgan. Mazkur asar keyinchalik boshqa mualliflar tomonidan uning o‘z uslubiga mos ravishda to‘ldirilganiga qaramasdan hozirgi kunda ham Sharq riyoziyoti va falakiyoti bo‘yicha muhim manba hisoblanadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Tadqiqotda tarixiylik, mantiqiylik, komparativistika va germeneytika usullaridan foydalanilgan.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Uyg‘onish davri to‘g‘risida qanday tassavurga egasiz? Nega bu davr Uyg‘onish davri deb atalgan? “Renessans” so‘zining ma’nosi O‘rta asr va madaniyatdan voz kechish, antik (yunon-rim) madaniyati va san’ati an’analarini o‘rganish va badiiy uslub hamdir. Ikki yarim asr davomida Italiya va so‘ngra boshqa Yevropa mamlakatlarida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Birinchi navbatda inson tafakkuri o‘zgardi: odamlar osmonga, yerga, tabiatga o‘ziga boshqacha nuqtai nazar bilan qaray boshladi. Oldingi odamlardan farqli o‘laroq boshqacha maqsadlar paydo bo‘lib, ular san’tda ham xos ohangda tasvirlana boshlandi. Chunki, haqiqatdan ham bu davrga kelib dunyo ancha o‘zgargan edi. Ammo buni tushunish oson kechmadi. Bunda ayniqsa O‘rta asr tafakkuri kishilaridan xolos bo‘lish lozim edi. Shu boisdan ham inson endilikda antik madaniyatning boy merosiga murojaat eta boshladi. “Uyg‘onish” atamasi XIX asrda ishlatila boshlangan bo‘lsa ham bu jarayonlar ancha ilgari yuz berdi. Uyg‘onish Italiyada asosan XIV, boshqa Yevropa mamlakatlarida XV-XVI asrni qamrab oladi.

Sharq Uyg‘onishi (IX–XII asrlar) – ilm-fan, falsafa, san’at va madaniyatning yuksalgan davri bo‘lib, ayniqsa, Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida juda katta ilmiy va madaniy o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Bu davr quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Markaziy Osiyoda madaniyat, fan, san’at va adabiyot rivojlanishda davom etdi [9, 46-b.].

Bu davrda al-Xorazmiy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, va boshqa buyuk allomalar yashab ijod qildilar. Ular yaratgan asarlar ahamiyatiga ko'ra o'sha davrni Markaziy Osiyoda uyg'onish davri deb nomlash mumkin. Uyg'onish davri fani va madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Barcha odamlarni ma'rifatli qilishga intilish, bu yo'lda o'tmish merosidan va qo'shni mamlakatlarning fan, madaniyat yutuqlaridan foydalanish, tabiiy-falsafiy va ijtimoiy fanlarni rivojlantirish;
2. Tabiatni o'rganish, tabiiy-ilmiy bilimlarni oqilonalikka tayanib rivojlantirish, aqlning kuchiga ishonish, asosiy e'tiborni haqiqatni bilishga qaratish, haqiqatni inson bilimining negizi deb bilish;
3. Insonga xos tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlarni yuksaltirish, insonparvarlikni ulug'lash, barkamol avlodni tarbiyalashda oliy ma'naviy qonunlarga rioya qilish;
4. Universalizm – borliq va ijtimoiy hayotning barcha muammolariga qiziqish, bu davr madaniyatining muhim jihatlaridir [10, 76-b.].

Bu davrda fanning optika, matematika, astronomiya kabi tarmoqlarining jadal rivojlanishi tabiatni chuqur o'rganish va tadqiqot metodlarini kengaytirishga imkoniyat yaratildi. O'rta asrlarda Sharq falsafasi mifologiya va din qo'ynidagina emas, balki fan qo'ynida ham rivojlanadi. Sharq olimlari matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot, tarix, alximiya sohasida qo'lga kiritgan yutuqlar ma'lum. Odatda tabib, munajjim, sayyoh bo'lgan Sharq faylasuflari asbtrakt mulohazalardan ko'ra ko'proq tabiatshunoslik va tajribaga tayanganlar.

Bu davrni Markaziy Osiyo Uyg'onish davri deb atalgan, chunki aynan shu hududda ko'plab buyuk olimlar va mutafakkirlar yetishib chiqqan.

Sharq Uyg'onish davri (IX-XII asrlar) Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida ilm-fan, madaniyat, falsafa va san'atning jadal rivojlangan davri bo'lib, ko'plab yangiliklar bilan ajralib turadi. Ushbu davrda islom madaniyati va qadimgi yunon, hind, fors merosi uyg'unlashib, yangi ilmiy va madaniy yutuqlarga erishildi [11, 89-b.].

Sharq Uyg'onish davrining asosiy ilm-fan va texnologiyadagi yangiliklari:

- Muhammad al-Xorazmiy – algebra asoschisi bo'lib, “Al-Kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala” asarini yozdi.
- O'nlik sanoq tizimi va nol tushunchasi keng rivojlantirildi.
- Abu Rayhon Beruniy Yerning dumaloqligini isbotlab, uning diametrini va aylana uzunligini aniq hisoblab chiqdi.
- Quyosh va Oy tutilishlarini oldindan bashorat qilish usullarini ishlab chiqdi.
- Al-Farg'oniy astronomik asarlar yozib, Yevropa astronomiyasiga ta'sir ko'rsatdi.
- Abu Ali Ibn Sino – “Tib qonunlari” asari bilan zamonaviy tibbiyot asoschilaridan biri hisoblanadi.
- Kasalliklarning tarqalish sabablari va oldini olish yo'llarini o'rganib, karantin tushunchasini ilgari surdi.

- Al-Zahroviy jarrohlik asboblarini takomillashtirdi.
 - Jabir ibn Hayyon kimyo sohasida destillatsiya, kristallanish va filtratsiya jarayonlarini rivojlantirdi.
 - Ibn al-Haysam (Al-Xazon) optika faniga asos solib, linzalar va yorug'likning sinishi qonuniyatlarini o'rgandi.
 - Abu Nasr Forobiy Aristotel va Platon falsafasini o'rganib, ijtimoiy utopiya va ideal jamiyat haqida fikrlar ilgari surdi.
 - Ibn Sino falsafada tabiatshunoslik va metafizikani uyg'unlashtirdi.
 - Rudakiy, Firdavsiy, Nizomiy va Alisher Navoiy kabi shoirlar adabiyotni rivojlantirib, Sharq she'riyatining oltin davrini yaratdi.
 - Tasavvuf falsafasi rivojlandi – Jaloliddin Rumiy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro kabi mutafakkirlar insoniylik va ma'naviyat haqida yozishdi.
 - Islom me'morchiligi rivojlandi, masjid, madrasa, minora va maqbaralar qurilishi taraqqiy etdi.
 - Gumbaz va ravoqli me'morchilik an'analari keng tarqaldi.
 - Samarqand, Buxoro, Xiva, Bag'dod, Qohira kabi shaharlar madaniyat markazlariga aylandi.
 - Miniatyura san'ati va kitobat (xattotlik) yuksaldi.
 - Bag'doddagi "Bayt ul-Hikma" ("Donishmandlar uyi") qadimgi yunon, hind, fors ilmiy asarlarini tarjima qilib, ilm-fan markaziga aylandi. Xorazmda Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalarining tadqiqotlari olamshumul ahamiyatga ega bo'ldi.
 - Samarqand va Buxoroda madrasalar tashkil etilib, fan va ta'lim rivojlandi.
 - Sharq va G'arb ilmiy aloqalarining mustahkamlanishi:
 - Yunon va hind ilmiy merosi arab tiliga tarjima qilinib, keyinchalik Yevropa Uyg'onish davriga asos soldi.
 - Sharq olimlarining asarlari lotin tiliga o'g'irilib, G'arb ilm-fani rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.
- G'arb Uyg'onish davri (Renessans) – XIV-XVII asrlarda Yevropada sodir bo'lgan madaniy va ilmiy taraqqiyot davri bo'lib, u san'at, fan, falsafa va jamiyatning rivojlanishida tub burilish yasagan. Bu davrda qadimgi yunon va rim madaniyati qayta tiklanib, ilmiy va badiiy sohalarida ilmiy izlanishlar olib borildi.
- G'arb Uyg'onish davrining asosiy xususiyatlari
- Insonparvarlik (gumanizm)ning rivoji;
 - Odam va uning ijodiy qobiliyatlari markaziy o'ringa chiqankigi;
 - Diniy tafakkurdan ko'ra ilmiy va ratsional fikrlash muhim ahamiyat kasb eta boshlaganligi;
 - Dante, Petrarka, Boccaccio kabi adiblar insoniyat qadriyatlarini madh etishi;
 - Fan va texnikaning taraqqiyoti;
 - Kopernikning geosentrik nazariyasi (Yer emas, Quyosh koinot markazi ekanligi) ilgari surganligi;
 - Galileo Galilei teleskop yordamida astronomik kuzatishlar olib borganligi;

- Leonardo da Vinchi turli ilmiy ixtirolar va mexanizmlar loyihalarini ishlab chiqqanligi;
- Andreas Vesalius anatomiya bo'yicha fundamental asarlar yozganligi;
- bosma texnologiyasining kashf etilishi, yani, 1445-yilda Iogann Gutenberg tomonidan bosmaxona ixtiro qilinishi kitoblarni ommalashishiga sabab bo'lganligi;
- Ilm-fan, falsafa va adabiyot keng tarqalib, ta'lim saviyasining oshganligi;
- San'at va me'morchilikning rivojlanishi;
- realistik va tabiiy tasvirlarga asoslangan san'at usullarining shakllanishi;
- Leonardo da Vinchi ("Mona Liza", "Oxirgi kechlik"), Mikelanjelo ("Dovud" haykali, Sikstin kapellasi freskalari), Rafael ("Afina maktabi") kabi rassomlar ijod qilganligi;
- Gotika uslubidan klassik va barokko me'morchiligiga o'tilganligi;
- Diniy islohotlar va yangi falsafiy qarashlarning namoyon bo'lishi;
- Martin Lyuter protestant harakatini boshlab, cherkovning haddan tashqari hokimiyatiga qarshi chiqqanligi;
- Sekulyarizm (dunyoviylik) kuchayib, din va ilm orasidagi chegaralar aniqroq belgilana boshlanganligi;
- Geografik kashfiyotlardan XV-XVI asrlarda Yevropalik sayyohlar yangi qit'alarni kashf qilganligi;
- Ferdinand Magellan ekspeditsiyasi dunyoni aylanib chiqqanligi;
- Vasco da Gama Hindistonga dengiz yo'lini topganligi;
- yangi siyosiy va iqtisodiy tamoyillar; absolyut monarxiyalar kuchayib, Markazlashgan davlatlar shakllanganligi;
- Kapitalistik munosabatlar rivojlanib, bank tizimi shakllanligi bilan ajralib turadi.

G'arb Uyg'onish davri (XIV–XVII asrlar) Yevropada ilm-fan, san'at, falsafa va madaniyatning yuksalish davri bo'lib, u antik madaniyatning qayta tiklanishi va insonparvarlik (gumanizm) tamoyillarining shakllanishi bilan muhim o'rin tutadi.

Uyg'onish madaniyatining shakllanishi, birinchi navbatda, o'rta asr madaniyatining chuqur inqiroziga nisbatan yuz berdi. Shu boisdan, Uyg'onishning asosiy xususiyati bu antifeodal yo'nalish kasb etganlik hamda dunyoviylik va rasionalizmning diniylikdan ustuvorligidir. Dinning inqirozi ayni chog'da O'rta asr madaniyatining g'oyaviy-siyosiy asosini ham inqirozini belgilab berdi.

Shimoliy va O'rta Italiyaning tog'li hududlarida katta yer egaligi paydo bo'lishiga sharoit bo'lmagani bois, X-XI asrlardayoq bu yerlarda shaharlar paydo bo'lib, rivojlana boshladi. Bu esa jamiyatda savdogarlar, hunarmandlar qatlamlari, ya'ni burjuaziya vakillari mavqeining oshishiga olib keldi. Ular XIII asrdayoq feodallarga qarshi kurashda Florensiya, Bolonya, Siena hududlarida siyosiy hokimyatni qo'lga olishga ulgurgan edilar. Bu esa o'z navbatida, kapitalizmning dastlabki belgilari paydo bo'lishiga olib keldi. Burjua ishlab chiqarish munosabatlarining shakllanishi – bu esa Uyg'onish davri iqtisodiy hayotiga xos xususiyatdir.

O'rta asrning buyuk qomusiy olimlaridan Abu Rayhon Beruniyning hind, yunon va tasavvuf tariqatlaridagi faylasuflarning fikrlarini tahlil qilishda qiyosiy taqqoslash uslubidan foydalanilganligini guvohi bo'lamiz [12, 78-b.]. Buni allomaning quyidagi fikridan ham ko'rish mumkin: Asarda sufiylarning ta'limotiga alohida e'tibor berilgan, muallif ularni hind nazariyalariga juda yaqin deb hisoblaydi. Lekin, ular haqidagi ma'lumotlarni biron manba bilan asoslamaydi yoki umumiy tarzda tasavvuf haqida va ularning ta'limotlari haqida so'z boradi yoki ilk tasavvufning mashhur namoyandalari Abu Bakr ash-Shibliy va Abu Zayd al-Bistomiyni ba'zi baytlari eslatiladi. Evropadagi tasavvufning yirik bilimdoni va tadqiqotchisi M.Massinyon o'z ishlarida "Hindiston"dagi tegishli joylarni boshlang'ich manba sifatida jalb qilgan" [13, 78-b.].

Beruniyning yozishicha, yunon faylasuflari borliqni cheksiz va abadiy deb hisoblaganlar. Bunday borliq haqidagi tushuncha uni ilohiylashtirish bilan bog'liqdir. Borliqdagi barcha stixiyalar, jumladan, suv, yer, havo va olov ilohiylashtirilgan. Masalan, miletlik Fales suvni ilohiylashtirgan bo'lsa, Anaksimen havoni va Geraklit olovni ilohiylashtirganlar. Biz moddiy stixiyalar deb bilgan narsa - ashyolarni, unsurlarni yunonlar ilohiy kuch bilan birlashtirganlar.

Shuning uchun yunonlarning qadimgi naturfalsafiy qarashlarini panteistik qarashlar, deb hisoblash mumkin. Yuqorida alloma keltirgan hulul va ittihad tushunchalari ham panteizm mohiyatiga to'g'ri keladi. Yunonlar Xudoni birinchi sabab deb atashgan va barcha moddiy stixiyalarning ichida Xudoni axtarishgan. Bu haqda Beruniyning yozishicha, "Ba'zilar [ning fikricha]: faqatgina haqiqiy borliq uning o'zigina birinchi sababdir, chunki u borliqning hech narsaga zotan ehtiyoji yo'q; boshqalar birinchi sababga muhtojlar. Vujudda boshqaga muhtoj bo'ladigan narsaning vujudi hayolga o'xshash bo'lib, haqiqiy vujud bo'lolmaydi: haqiqiy vujud faqatgina [o'sha] avvalgi yagonaning o'zi, dedilar [12, 57-58-bb.]. Borliq birgina narsa; birinchi sababchi esa, shu borliqda turli-tuman shaklda ko'rinadi, uning kuchi borliqning bo'laklarida ham birlik, ham o'zgalikni keltirib chiqaradigan qarama-qarshi holatlar orqali joylashadi, degan fikrga borganlar. Ularning oralarida "o'zini mumkin qadar birinchi sababchiga o'xshatib, oradagi vositalarni tark qilib va monelarni olib tashlab, butunlay birinchi sababchiga o'zini topshirgan kishi u bilan birlashadi", – deyuvchi kishilar ham bor" [12, 58-b.].

Qadimgi yunon faylasuflarining fikriga o'xshash panteistik fikrlarni biz Fridrix Nitsshe va Anri Bergsonlarning ijodida ham uchratishimiz mumkin. Masalan, Fridrix Nitsshe o'zining "Zardo'sht tavallosi" asarida tabiatdagi barcha kuchlarda ruhiy iroda markazi bor deb hisoblaydi. Anri Bergson ham "Ijodiy evolyutsiya" asarida tabiatning har bir jarayonida ruhiy jo'shqinlik kuchi mujassam, deb hisoblaydi [13, 120-b.]. Ularning fikricha, koinotdagi barcha jarayonlarda materiya va ruh, ruhiy va moddiy kuchlar birlashgan. Bu hulul va ittihad konsepsiyasiga juda ham o'xshashdir.

Mutasavviflarning fikricha, yer, suv, havo, has-cho'p ilohiy kuchga ega bo'lib, Yaratganning nuri har narsada mavjuddir. Ular Alloh bir, ya'ni birlamchi sabab barcha sabablarning sababi, shu bilan bir qatorda u hamma yerda mavjud.

Allohning har yerda mavjudligi barcha narsalarda jonning mavjudligidir. Demak, aynan shu jon orqali Xudo har yerda va har narsada zuhurdir [14, 242-247-bb.].

Yuqorida keltirilgan borliqqa tegishli bo'lgan panteistik fikrlar hindlarning falsafasida ham ko'zga yaqqol tashlanadi. Beruniyning ta'kidlashicha, ular borliqni yagona deb hisoblab, uni brahman deb ataganlar. Tabiatdagi barcha narsalar, mavjudotlar braxmanning xilma-xil ko'rinishlaridir. XII asrga kelib Evropa mamlakatlarida ilmi nujumga ham qiziqish boshlanadi.

Xulosa. Renessans – ilm-fan, san'at, falsafa va jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichiga yo'l ochgan davr bo'lib, u G'arb tsivilizatsiyasining keyingi rivojlanishiga asos soldi. Bu davr Sharq Uyg'onishidan olingan bilimlar va qadimgi yunon-rim madaniyati bilan uyg'unlashgan holda Yangi zamonning shakllanishiga sabab bo'ldi. Sharq Uyg'onish davri ilm-fan, adabiyot, san'at va falsafaning yuksalish davri bo'lib, dunyo sivilizatsiyasining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. Aynan shu davr yutuqlari keyinchalik Yevropa Uyg'onish harakatiga ham turtki bo'ldi. G'arb Uyg'onish davri Yevropa sivilizatsiyasining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. U ilm-fan, san'at, falsafa va texnologiyada ulkan yutuqlarga yo'l ochib, keyinchalik Ilmiy inqilob va Yangi zamonning shakllanishiga asos soldi.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 10 б.
2. Юшкевич А. История математики в средние века. – Москва, 1961. - 448 с.
3. Крачковский И. Арабская географическая литература // И.Крачковский. Избр. соч.-я. Т. IV. – Москва-Ленинград, 1957. - 954 с.
- 2.2. Бартольд В. Бартольд В. Культура мусульманства // Сочинения в 9-ти т. - Т. IV.- Москва: 1966. - 112 с.
4. Бертельс Е. История персидско-таджикской литературы // Е.Бертельс. Избр. труды. – Москва, 1960. - 524 с.
5. Большаков О. Очерки истории арабской культуры. – Москва, 1982. - 440 с.
6. Халидов А. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва, 1985.
7. Suter H. Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke.– Leipzig, 1900.
8. Masharipova G.K. Xorazm Ma'mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. - 364 b.
9. Masharipova G.K. O'rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarining ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar. Monografiya. - Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2021. – 210 b.
10. Masharipova G.K. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va falsafiy

qarashlari. Monografiya. - Toshkent: Fan ziyosi. - 160 b.

11. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. Tanlangan asarlar. II jild. –Toshkent: O`zbekiston, NMIU, 2022.

12. Бергсон А. Творческая эволюция.- Москва: 1998.

13. Masharipova G.K. Masharipova G.K. Main Research Areas Of Scientists Of The Khorazm Academy Of Ma'muna American Journal of Advanced Scientific Research (AJASR) ISSN: 2195-1381 Vol. 1 Issue 8, December – 2024, Pages: 242-247.

**ОБ ОБЩНОСТИ И РАЗЛИЧИИ ПОНЯТИЯ ГУМАНИЗМА
У МЫСЛИТЕЛЕЙ ЗАПАДА И ВОСТОКА
(на примере творческого наследия Юсуфа Хос Хожиба).**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630721>

Махаматов Таир Махаматович.
Доктор философских наук, профессор.
Финансовый университет при
Правительстве Российской Федерации
Makhamatov.tair@mail.ru

Аннотация

В статье проведен сравнительный анализ гуманистических идей мыслителей Востока и Запада, в частности, Юсуфа Хос Хожиба и представителей европейского Возрождения. Автор выявляет как общие черты, так и принципиальные различия между восточным коллективизмом и западным индивидуализмом. Показано, что в основе восточного гуманизма лежат общинность, моральная ответственность и государственная целостность, в то время как в западной философии гуманизм приобретает черты рационального эгоизма и либерального индивидуализма. На основе произведения «Кутадгу билиг» Юсуфа Хос Хожиба автор демонстрирует, как восточное понимание гуманизма пронизывает все уровни общественной жизни. Работа актуализирует важность культурно-исторического подхода в философском дискурсе о человеке и обществе.

Ключевые слова: гуманизм, Юсуф Хос Хожиб, восточная философия, западная мысль, коллективизм, индивидуализм, Возрождение, Просвещение, духовность, социальная этика.

Abstract

The article provides a comparative analysis of the humanistic ideas of Eastern and Western thinkers, in particular, Yusuf Khos Khojib and representatives of the European Renaissance. The author identifies both common features and fundamental differences between Eastern collectivism and Western individualism.

It is shown that the basis of Eastern humanism is community, moral responsibility and state integrity, while in Western philosophy humanism acquires the features of rational egoism and liberal individualism. Based on the work "Kutadgu Bilig" by Yusuf Khos Khojib, the author demonstrates how the Eastern understanding of humanism permeates all levels of social life. The work actualizes the importance of the cultural-historical approach in the philosophical discourse on man and society.

Keywords: *humanism, Yusuf Khos Khojib, Eastern philosophy, Western thought, collectivism, individualism, Renaissance, Enlightenment, spirituality, social ethics.*

ВВЕДЕНИЕ

Понятие гуманизма занимает центральное место в философии и культуре как Востока, так и Запада. Однако генезис и сущностные характеристики гуманизма в этих двух цивилизациях различаются. Особенно интересен сравнительный анализ гуманистических идей в творчестве тюрко-мусульманских мыслителей и представителей европейского Ренессанса. Настоящая статья на примере философского наследия Юсуфа Хос Хожиба и европейских гуманистов (Монтень, Эразм, Шекспир и др.) исследует, как формировались представления о человеке, обществе, государстве и морали. Анализ опирается на междисциплинарный подход и направлен на выявление как общности, так и различий в гуманистических концепциях двух культурных миров.

Рассуждения

Генезис общности идей мыслителей тюрко-мусульманского Возрождения и западного Ренессанса и существенное их различие, что до сих пор продолжает проявляться не только в теориях, но и в образе жизни, идеологии и политике двух миро-систем, особенно ярко обнаруживается в сравнительном анализе мыслей мудрецов этих миров. В этом смысле, как отмечает Мухамедов А.А., «сравнение концепций социального развития в созданных с разницей в пятьсот лет трудах таких ученых, как Юсуф Хас Хаджиб и Мишель Монтень, поиск ответов на глобальные и локальные проблемы посредством определения их специфических и общих аспектов» [1, С. 25], оказывает огромное методологическое значение.

Формирование принципа и мыслей гуманизма в философии, художественной литературе и живописи как на Востоке, так и в Западной Европе происходило в единстве с началом нового после античности этапа цивилизованности двух миров. Тот факт, что духовная и материальная культура, охватившая философию, науку и градостроительство, была обусловлена возникновением централизованных государств, говорит о том, что *без стабильного, устойчивого и крепкого государства не может быть и речи о развитии культурно-цивилизационных факторов общества.*

На мой взгляд, для нас очень важным является то, что различает Восток и Запад в понятии гуманизма. Еще арабо-мусульманский мыслитель Ибн-Халдун писал, что «за небольшим исключением, людям по природе свойственно родственное чувство. Вот почему мы не можем пережить, когда нашим близким и единоутробным грозят напасти или гибель. ... Если родство, сплывающие поддерживающих друг друга людей, является очень близкими, и благодаря ему они едины и сращены, то связывающие их узы будут явными» [2, С.216].

Изначально этносам и народам мусульманского Востока, в том числе тюрко-мусульманам из-за природных особенностей региона их образу жизни, следовательно и менталитету присуща была общинность, коллективизм. Именно такой менталитет проявляется в творчестве Юсуфа Хоса Хаджиба. В его в концепции духовного развития человека проявляется превосходство права и морали, основанное на доминировании влияния государства и общества. Главный герой его “Кутадгу билиг” Айтолды больше всего желает принести пользу стране и обществу. То есть понятие к гуманизма в творчестве Юсуфа Хоса Хаджиба, затем у последующих мыслителей, правителей и поэтов, в том числе у Алишера Навои прежде всего означает забота о своем сообществе, о народе. Коллективизм, не исключаящее проявление личностного начала, превосходит над разумным эгоизмом западного гуманизма.

В европейском Просвещении цивилизационные нормы и принципы, выработанные Монтенем, Рабле, Мольером, Эразмом Роттердамским, Шекспиром, Сервантесом и другими гениями Возрождения по своей сущности отходит от древнегреческого коллективизма, платоновско-аристотелевского понимания человека как *общественного* животного. На передний план выступает разумный эгоизм, индивидуализм, как, например, в произведениях Сартра, Камю, С. Беккета, К. Гамсуна и других. Государство же понимается как искусственное образование, как результат общественного договора, созданное для *защиты интересов и жизнь индивидов*. Такое понимание гуманизма в более искаженной форме проявляется в современном неолиберализме и постмодернизме, в которых интересы и ценности личности, индивида ставится выше общественных интересов.

В социальной философии, общественной идеологии современных восточных обществах же в наше время основным содержанием понятия гуманизма (в демократизированной форме) остается коллективизм, взаимопомощь, привязанность, любовь к родному языку, своей родине. Об этом свидетельствует, например, содержание романов «Баланс» (Мувозанат), «Отец» (Ота) современного узбекского писателя Улугбека Хамдама и других писателей и поэтов. Ведь именно такое понимание гуманизма есть сущность цивилизованности общества. Видный советский-азербайджанский философ З.М. Оруджев справедливо пишет, что «цивилизация – это характеристика объединяющей людей силы, а не противопоставляющей их друг другу, хотя формы, в которых это происходит, принимают часто конфликтный характер, причина которого – отнюдь не в самой цивилизации, а в ее недостатке» [3, С. 393].

Заключение

Проведенное исследование подтверждает, что восточный гуманизм основан на коллективистских ценностях, этике взаимопомощи и приоритете общественного блага. В то же время западный гуманизм эволюционировал в сторону индивидуалистической парадигмы, где центральное место занимает свобода личности и защита её прав. Эти различия обусловлены как

геополитическим развитием регионов, так и особенностями социально-культурных традиций. Философия Юсуфа Хос Хожиба ярко иллюстрирует восточную модель гуманизма, где государство и мораль выступают как высшие ориентиры. Актуальность темы возрастает на фоне глобальных вызовов, требующих межкультурного взаимопонимания и синтеза гуманистических ценностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Muhamedov A.A. Yusuf Xos Hojib va Mishel Monten ijtimoiy-falsafiy merosining komparativistikasi. Falsafa fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2024. B.25.
2. История арабо-мусульманской философии: анталогия – М.: Академический проект, 2013. С.216.
3. Оруджев З.М. Природа человека и смысл истории. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. С. 393.
4. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1990.
5. Монтень М. Опыты. – М.: Наука, 1998.
6. Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М.: Эксмо, 2009.
7. Камю А. Чума. – М.: Азбука, 2016.
8. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. – СПб.: Азбука-классика, 2005.
9. Хамдам У. Мувозанат. – Т.: Yangi asr avlodi, 2018.(Узб.)

YANGI O'ZBEKISTON YOSHLARI MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA YUSUF XOS HOJIB MA'NAVIY MEROSINING O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630743>

Babajanova Diloram,

Alfraganus universiteti professori, tarix fanlari doktori

Toshkent, O'zbekiston (90/185-58-54)

dilorambabajanova52@gmail.com

Annotatsiya:

Mazkur maqola Yangi O'zbekistonda yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda, buyuk ajdodlar xotirasi hurmat va ehtirom ko'rsatishda buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosining o'rni masalasiga bag'ishlangan. Yusuf Xos Hojibning boy ma'naviy merosi O'zbekistondagi ma'naviy va axloqiy qadriyatlarning shakllanishida muhim rol o'ynagan. Maqolada mutafakkir asarlarining zamonaviy O'zbekistonning ma'naviy rivojida ahamiyatini, insonparvarlik, adolat va ma'rifat tushunchalarini o'zbek xalqining milliy qadriyatlari bilan uyg'un holda bog'lashga harakat qilingan. Shuningdek, maqolada alloma axloqiy va ma'naviy ta'limotining Yangi O'zbekiston yoshlari ma'naviyatini yuksaltirishdagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Yusuf Xos Hojib, ma'naviy meros, Qutadg'u bilig, ma'rifat, yoshlar ma'naviyati, Yangi O'zbekiston, axloqiy qadriyatlar, milliy qadriyatlar.*

THE ROLE OF YUSUF KHOS HAJIB'S SPIRITUAL HERITAGE IN ENHANCING THE SPIRITUALITY OF YOUTH IN NEW UZBEKISTAN

Diloram Babajanova

Professor at Alfraganus University, Doctor of Historical Sciences

Tashkent, Uzbekistan (90/185-58-54)

dilorambabajanova52@gmail.com

Annotation:

This article is devoted to the issue of the role of the great thinker Yusuf Khos Hajib's spiritual heritage in enhancing the spirituality of youth in New Uzbekistan and in honoring the memory of our great ancestors. The rich spiritual heritage of Yusuf Khos Hajib has played an important role in shaping the moral and ethical values in Uzbekistan. The article attempts to link the significance of the thinker's works for the spiritual development of modern Uzbekistan with the concepts of humanism, justice, and enlightenment in harmony with the national values of the Uzbek people. Additionally, the article analyzes the role of the scholar's moral and spiritual teachings in enhancing the spirituality of youth in New Uzbekistan.

Keywords: *Yusuf Khos Hajib, spiritual heritage, Qutadghu Bilig, enlightenment, youth spirituality, New Uzbekistan, moral values, national values.*

O'zbekistonda yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, buyuk ajdodlar xotirasini yodda saqlagan holda, e'zozlab, yuksak hurmat va ehtirom ko'rsatish, ularni huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Binobarin, o'zbek xalqining siyosiy tafakkuri, ijtimoiy faolligi va olib borilayotgan islohotlarga daxldorlik tuyg'usi tobora ortib borayotgan hamda bosib o'tilgan shonli yo'lga nazar tashlanar ekan, O'zbekiston atalmish jannatmakon yurtning, Yangi Konstitutsiyasining 61-moddasida keltirilganidek, "fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy, madaniy, ilmiy vatabiiy merosini asrab-avaylashi shart. Tarixiy, ma'naviy, madaniy, ilmiy va tabiiy meros davlat tomonidan muhofaza qilinadi"[1,37-b.].

Yangi O'zbekiston barpo etilayotgan bugungi kunda mamlakatga butun dunyoning nigohi qadalgan, qadimiy madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini jahon ahli tan olayotgan bir davrda ajdodlari qoldirgan boy milliy qadriyatlarni avaylab-asrash va rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda. O'tmishdagi buyuk zotlar: "Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Muhammad Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Mansur Moturidiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkir bobolarimiz hayoti, faoliyati, asarlarida o'z talqinini topgan adolat va adolatparvarlik g'oyalari mujassam bo'ldi"[2,16-b.], deb aytish mumkin. Shular qatorida Mahmud Qoshg'ariy va Yusuf Xos Hojib kabi buyuk mutafakkir zotlarni ham keltirib o'tish lozim. Ular qoldirgan ulkan ma'naviy merosdan o'rnak va ibrat olib, bu g'oyani yoshlar ongiga tezroq yetkaza olgan hamda ularning ilmga, tarixga bo'lgan hurmat-ehtiromini yanada oshirgan, ularda milliy g'urur shakllanishiga, ma'naviyatini yanada yuksaltirishga imkon yaratgan bo'linadi.

Yangi O'zbekistonning buyuk ne'mati bo'lgan erki va ozodligi o'zbek xalqining sa'y-harakati, barakali mehnati va ijodiy faoliyatidan kelib chiqish bilan birga, Turon zaminda voyaga yetgan hamda jahon sivilizatsiyasiga munosib hissa qo'shib, o'z g'oyalari, tafakkuri bilan o'zbek milliy g'oyasiga asos solgan ajdodlarining boy ma'naviy merosi va sermazmun tarixiga ham tayanadi. Har bir millatning o'ziga xos jihatlarini, xususan, ma'naviyatini shakllantirishda eng avvalo, beqiyos ta'sir kuchiga ega bo'lgan milliy qadriyatining o'zni katta. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, buyuk zotlar ma'naviy merosining, xususan, mutafakkir allomalar ta'limotlarining o'zni va ahamiyati katta.

Katta umidlar bilan olg'a qadam tashlayotgan O'zbekiston bugungi kunga kelib, taraqqiyotning mutlaqo yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Dunyo tamaddunida "Yangi O'zbekiston", "Yangilanayotgan O'zbekiston" kabi nomlar bilan e'tirof etmoqdalar. "Yangi O'zbekistonda el aziz, inson aziz!" degan bosh g'oyani o'zida mujassam etgan ezgu ishlarning amalga oshirilayotgani bu yurtda istiqomat qilayotgan har bir insonning baxt-saodati uchun xizmat qilmoqda. Bu e'tirof yangi davlat va jamiyat qurish yo'lida tarixiy ishlarni amalga oshirgan o'zbek xalqiga

xos yaratuvchanlik shijoati, bilim va salohiyati, kuch va imkoniyatlari hamda olib borilgan keng ko'lamli islohotlarga nisbatan izhor etildi, deyish mumkin. Buyuk ajdodlariga xos azmu shjoat, o'zbek xalqining metin irodasi, tobora ulg'ayib kelayotgan barkamol avlodga tayanib, jamiyat hayotini tubdan yangilash yo'lini izchil davom ettirish bugungi kunda eng dolzarb vazifadir.

Buyuk zotlar boy ma'naviy merosi jahon ilm-fani, umuman sivilizatsiyasining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, insoniyat ma'naviy va madaniy merosining qimmatli asarlari butun dunyoda qadrlanadi va yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zining noyob asarlari bilan jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk mutafakkir va qomusiy olimlardan biri, Ilk Renessans davrining yorqin namoyandasi Yusuf Xos Hojib, VIII-XI asrlarda yashagan buyuk mutafakkir, o'zbek xalqining ma'naviy va axloqiy qadriyatlari rivojida muhim rol o'ynagan shaxsdir. Uning "Qutadg'u bilig" asari olamshumul ahamiyatga ega bo'lib, o'zbek xalqining ma'naviy va axloqiy merosida muhim o'rin tutadi.

Yangi O'zbekiston davlatini qurish va uning ma'naviy poydevorini mustahkamlash jarayonida Yusuf Xos Hojibning ma'naviy ta'limotlariga, ayniqsa, jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda uning asarlari va g'oyalari nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ahamiyatga ham ega. "Qutadg'u bilig"ning dunyoda faqat uch nusxasi – Vena, Qohira, Namangan nusxasi mavjud. "Qutadg'u bilig" hozirgacha jahonning ko'plab tillariga tarjima qilindi. Xususan, G'arbiy Yevropa tillariga qilingan tarjimalarning ham ahamiyati juda katta. Ushbu tarjimalar ko'plab o'zbek va xorijiy olimlar tomonidan tahlil etildi va hamon bu ishlar davom etmoqda [3]. Mazkur asar haqidagi dastlabki ma'lumot va undan ayrim namunalar Yevropada 1823 yilda fransuz sharqshunosi Juabert Amede tomonidan "Journal Asiatique"da nashr etildi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"i hozirda AQSH Harvard universitetida prezidentlar tayyorlaydigan siyosatshunoslik fakultetida maxsus kurs sifatida o'qitilmoqda. Bularning barchasi dunyo Uyg'onish davri beshigi aynan bizning yurtimiz ekanligidan dalolat bermaydimi? Namangan davlat universiteti professori, "Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarining olmoncha ilmiy talqinlari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini 1994 yilda va "Ilk turkiy obidaning inglizcha va olmoncha tarjimalarining qiyosiy-chog'ishtirma tahlili" bo'yicha doktorlik (DSc) dissertatsiyasini 2020 yilda muvaffaqiyatli himoya qilib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga ega bo'lgan Z.Sodiqovning Yangi O'zbekiston" gazetasi muxbiri bilan suhbatida quyidagi fikrlari keltiriladi: "Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarining nemischa va inglizcha tarjimalari qiyosiy-chog'ishtirma tahlili" mavzuidagi dissertatsiyamni muvaffaqiyatli yoqlab, filologiya fanlari doktori bo'ldim. Qizig'i, unda Germaniya Mayns universiteti professori, jahonga taniqli tarjimashunos Mixail Shrayber rasmiy opponent sifatida qatnashdi. U O'zbekiston Milliy universitetidagi ilmiy kengash olimlari oldida on-layn tarzda Yusuf Xos Hojibning mazkur asari nemis ilm-fan taraqqiyotiga ham ulkan ta'sir ko'rsatganiga alohida e'tibor qaratdi. Yuqoridagi qaydlardan bilinib

turibdiki, yurtimizni dunyo e'tirof etmoqda. Ha, Yangi O'zbekistonda Uchinchi Rennans boshlanayotganidan olim sifatida behad mamnunman"[4].

Mashhur shoir, mutafakkir va davlat arbobi Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati haqida juda oz ma'lumot saqlanib qolgan. Bizgacha yetib kelgan yagona va yirik asari "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") muallifning ellik yoshlarida – 1069-70 yillarda yaratilganidan kelib chiqib, u 1020-21 yillarda tug'ilgan, deb taxmin qilinadi [5].

Qutadg'u bilig" — XI asr so'z san'atining nodir namunasi bo'lib, unda o'z davrining ilg'or ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan. Unda turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odati va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlari xususida batafsil ma'lumot berilgan. Biron-bir toifa-tabaqa, biron-bir kasb-hunar, biron-bir ilm-fan, biron-bir hayotiy masala, biron-bir voqea-hodisa, biron-bir an'ana va urf-odat, biron-bir insoniy fazilat va qusurlar muallif nazaridan chetda qolmagan. Bu "Qutadg'u bilig" asarining qomusiy xarakteridan, haqiqatda o'z davrining badiiy qomusi ekanligi ko'rsatadi. Yusuf Xos Hojib uni Bolosog'unda boshlab, Qashqarda yozib tugatgan va qoraxoniylar hukmdori Tavg'och Bug'roxonga takdim etgan. Bug'roxon muallifni taqdirlab, unga „Xos Hojib“ („Eshik og'asi“) unvonini bergan. Shundan keyin shoir „Yusuf Xos Hojib“ nomi bilan mashhur bo'lgan. Lekin dostonning oxiridagi shikoyat ohanglariga qaraganda, shoir umrining oxiri bu davlatning tanazzuli davriga to'g'ri kelgan, shunga muvofiq hayoti ham og'ir kechgan. Shoirning Qashqardagi maqbarasi ziyoratgohga aylangan"[6].

"Qutadg'u bilig"ning badiiyligi juda yuqori. Undagi har bir qirra, voqealardagi hayotiylik va shoir xayoli o'zaro nihoyatda uyg'un. Shoirning tasvirlari yorqin, tili nihoyatda shirali, mazmunga boy. Islom mintaqasi she'riyatining eng asosiy uslubi xususiyati – har bir baytning mustaqil tasviriy, timsoliy birlik darajasiga ko'tarilish talabi alloma tomonidan to'la his qilingan va amalga tatbiq etilgan. Turkiy tilda yaratilgan bu buyuk asar mintaqasi adabiyoti rivojining birinchi bosqichi uchun ma'lum ma'noda yakunlovchi asar bo'ldi. Bu bosqichning o'ziga xos ikki jihatini qayd etib o'tmoq kerak. Birinchidan, bu davrda ilm-fan va yozma badiiy adabiyot, asosan, turli hukmdorlar saroyi qoshida, ular homiyligida rivoj olib, gullab-yashnadi. Agar Abbosiy xalifalar saroyida arab tilidagi she'riyat, Somoniy va G'aznaviylar huzurida fors tilidagi adabiyot panoh topgan bo'lsa, Qoraxoniylar dargohida turkiy she'riyatning buyuk namunasi dunyoga keldi.

Ikkinchidan, bu adabiyotning o'ziga xos tomoni ma'rifatchilik edi. Nafaqat adabiyot, balki bu davrning butun ma'naviyatida yetakchi ruhni aqlga tayanish, bilimga chorlash, ijtimoiy adolat, marg'ub axloqni aql, zakovat kuchi bilan o'rnatishga ishonch tashkil qilar edi. Bu adabiyot birinchi navbatda hukmdor tabaqaga, beklar, zodagonlarga mo'ljallangan va o'shalarga to'g'ri yo'lni ko'rsatishni maqsad qilgan edi [7].

Shoirning u yoki bu masala bo'yicha pand-nasihatlarini xuddi hikmatday jaranglaydi, xalq maqollariga o'xshab ketadi – ularning badiiy barkamolligi va

ma'rifiy ahamiyati ham shunda. Chunonchi, u insoniy kamolot, xususan, ilm-ma'rifat masalalariga katta e'tibor qaratadi. Uning fikricha: "Ikki xil kishi inson atalishga loyiq: biri o'rgatuvchi, biri – o'rganuvchi. Boshqalarning hayvondan farqi yo'q. Xohlasang – unisi bo'l, xohlasang – bunisi"[8].

Zahmatkash olim Qayum Karimov "Qutadg'u bilig"ning nisbatan to'liq hisoblangan Namangan nusxasini asos qilib olgan holda, undagi yetishmagan joylarni Hirot (Vena) va Qohira nusxalari asosida to'ldirib, asarning transkripsiyasi va hozirgi o'zbek tiliga tavsifini amalga oshirgan. Ayni paytda, u Yusuf Xos Hojib va uning "Qutadg'u bilig" asari tadqiqiga bag'ishlagan maqolalarida ba'zi parchalarning she'riy tarjimasini ham keltiradi. Bundan tashqari, taniqli adabiyotshunos Boqijon To'xliyev asarning nasriy bayon va she'riy tarjima aralash bolalarbop qisqartirilgan nusxasini nashr ettirdi. Shoir Sa'dulla Ahmad esa asarning ayrim qismlarini she'riy tarjima qilgan.

Yusuf Xos Hojib asari insonparvarlik va axloqiy qadriyatlarning mukammal birlashmasini o'zida mujassam etgan. Asarning har bir bobida insonning ma'naviy o'zgarishlari, axloqiy rivojlanish va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar haqida so'z boradi. Asardan o'rganiladigan asosiy g'oyalar – adolat, hayotiy muddatga sodiqlik, jamiyatga foyda keltirish va insonning ichki zo'rliklarini boshqarish kabi tushunchalardir. Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalariga, haqiqiy taqvo egalariga yuksak ehtirom bilan qaraydi, ammo jamiyat, xalq baxti uchun, adolat tantanasi uchun o'z umrini bag'ishlash uning bosh yo'nalishi bo'lib qoladi. Yusuf Xos Hojibning Ibn Sinoga yaqinligini fanda nemis olimi Albert Otto alohida ta'kidlagan edi. Ular dunyoqarashi o'rtasidagi o'xshashlik, eng muhimi, avvalo, dunyoni yaxlit holda ko'rishda, insonni mukammal qilishga intilishlarda ko'rinadi. Ibn Sino "Risola fil – ishq" asarida "Mukammallikda kamchilik bo'lmaydi, chunki kamchilikning mavjudligi mukammallik yo'qligidan nishonadir", deydi. Yusuf Xos Hojib qarashlarida ham inson hech qachon erishganlariga qanoat qilmasligi, u hamma vaqt bilmaganini bilishi, hali qo'lga kiritilmagan yutuqqa muyassar bo'lishi uchun intilishi lozimligi ta'kidlanadi [9].

Mutafakkir shoir hikmatlari katta hayotiy tajriba va qomusiy bilim mahsuli ekanligi, hayotiy negizi mustahkamligi, kundalik turmush va atrofdagi narsa-hodisalar bilan bog'lab tushuntirilganligi, shaklan go'zal, mazmunan teran, usluban ravon, badiiy yuksak-ligi, tilining soddaligi, timsolu tashbehlarining tabiiyligi, fikr-xulosalarining samimiyligi, hassos va ta'sirchanligi bilan asrlarni bo'ylab keldi va bugungi kunda ham o'z ahamiyatini, ta'sir kuchini yo'qotgan emas.

Yusuf Xos Hojibning ma'naviy merosi Yangi O'zbekistonning ma'naviy poydevorini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Uning asarlari va g'oyalari jamiyatning axloqiy rivojiga, davlat qurishga va milliy qadriyatlarni saqlashga katta ta'sir ko'rsatadi. Yangi O'zbekistonda har bir insonning ma'naviy o'sishi, jamiyatdagi axloqiy muhitni yaxshilash va adolatni ta'minlashda Yusuf Xos Hojibning ta'limotlaridan foydalanish muhimdir.

Yangi O'zbekistonda boshlangan islohotlar, kelajak sari tashlanayotgan dadil qadamlar bardavom bo'lishini ta'minlashda dunyoda o'ziga yarasha yuksak

salohiyati, benazir nufuziga mos ravishda o‘rin egallayotgan mustaqil O‘zbekiston atalmish davlat bor ekan, bu yurtda ana shu nomga munosib millat yashamoqda. Bu yurtda uning ota-bobolari, avlod-ajdodlari, buyuk zotlari yashab o‘tgan. Ayni paytda bu borada to‘plangan tajriba, ana shu buyuk zotlarimizning bebaho merosi hamisha boshimizni baland, qaddimizni tik qiladi, o‘zbek millatining kelajagi buyuk davlat qurishda jahon ayvonida turib, o‘z iymoni, e‘tiqodlari, ma‘naviy ruhlari bilan qo‘llab-quvvatlab, olg‘a yetaklaydi. Chunonchi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2022 yil 20 dekabrda Parlament va o‘zbek xalqiga qilgan Murojaatnomasida ta‘kidlaganidek” “Biz qadimiy va boy tariximizni, ayniqsa, g‘oyat og‘ir sharoitda ilm-ma‘rifat, inson erkinligi, xalq ozodligi, Vatanga, milliy qadriyatlarga mehr va sadoqat g‘oyalarini dadil ko‘tarib chiqqan bobolarimiz faoliyatini yanada chuqur o‘rganishimiz lozim. Ularning ulug‘ maqsadlar yo‘lidagi mardona kurashi va fidoyiligi Yangi O‘zbekistonni qurishda barchamiz, avvalo, yoshlarimiz uchun chinakam ibrat maktabi bo‘lib xizmat qilishi zarur”[10].

Yangi O‘zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirish maqsadida mamlakat taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo‘yilgan hozirgi davrda Uchinchi renessans poydevorini yaratishga bel bog‘langan. Ana shu maqsadni ko‘zlagan Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta‘kidlaganidek, “milliy ma‘naviyatimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan ulug‘ allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning turli mamlakatlardagi muzey va kutubxonalarda saqlanayotgan qo‘lyozmalarini o‘rganish, mavjud nusxalarini yurtimizga olib kelish, atroflicha tadqiq qilib, xalqimizga yetkazish borasida muhim ishlar amalga oshirilishi”[11,34-b.] yo‘lida amaliy harakatlarga undab kelmoqda. Ana shu maqsadda Yangi O‘zbekistonda buyuk allomalarimizning bebaho merosini chuqur o‘rganish va uni keng jamoatchilikka yetkazish ustuvor masalalardan biriga aylangan. Zero, jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimiz kabi buyuk bobolarimiz vasiyatlari va ular qoldirgan ulkan ma‘naviy merosdan o‘rnak va ibrat olib, bu g‘oyaviy ta‘limotni yoshlar ongiga singdira qanchalik darajada singdira olsak, ularning tariximizga bo‘lgan hurmat-ehtiromini yanada oshirgan bo‘lamiz.

Yoshlar masalasi e‘tibor markazidan, kun tartibidan o‘rin olganining sababi, avvalo, aholining yarmidan ko‘prog‘ini tashkil etadigan yoshlar miqdor jihatidan yirik qatlam, katta kuch hisoblanadi. Shuningdek, yoshlar kuch-quvvatga to‘la, g‘ayratli bo‘lgani uchun ular boshqa guruhlariga nisbatan faol, yangiliklarga ochiq, innovatorligi va tashabbuskorligi bilan ajralib turadi. Shu bois, Prezident, “biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta‘lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim”[12], deb ta‘kidlagani ham bejiz emas.

Bugun mamlakatimizda Yangi O'zbekiston Uchinchi Renessansini ro'yobga chiqarish jarayoni boshlangan ekan, qadimiy madaniyatimiz va ma'naviy qadriyatlarimizni, O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlari qoldirgan boy merosni avaylab-asrash va rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "uzoq o'tmishdan hozirgi davrgacha milliy tafakkurimiz negizida shakllanib kelgan, turli g'oya va amaliy harakatlarda o'z ifodasini topgan el-yurtimizning orzu-umidlari bugungi kunda Yangi O'zbekiston tushunchasida jamuljam bo'ldi"[13,18-b.].

Prezident, "biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim"[14], deb ta'kidlagani bejiz emas. Shu boisdan ham, Yangi O'zbekistonda buyuk allomalarimizning bebaho merosini chuqur o'rganish va uni yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishga kengroq jalb etish vazifalari ustuvor masalalardan biriga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.—Toshkent:O'zbekiston, 2023.—B.37.
2. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi.—Toshkent:O'zbekiston, 2021.—B.16.
3. Jo'rayev Sh. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari jahon adabiy jarayonida/International scientific and practical conference "trends of modern SCIENCE AND PRACTICE". Ankara, Turkey, 2023// <https://zenodo.org/records/8001991>.
4. Uchinchi uyg'onish davri sarchashmalariga bir nazar //"Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2020 yil 26 dekabr/ <https://yuz.uz/news/uchinchi-uygonish-davri>.
5. Turkiy adabiyotning noyob obidasi/ <https://adabiyot.islamonline.uz/kitoblar/maqolalar/1410-yusuf-hos-hojib>.
6. Yusuf Xos Hojib//<https://uz.wikipedia.org/wiki/Vikipediya>.
7. Mutafakkirlar. Yusuf Xos Hojib//<https://shosh.uz/mutafakkirlar-yusuf-hos-hojib>
8. Turkiy adabiyotning noyob obidasi/Ergash Ochilovning "Barhayot siymolar" kitobidan//<https://adabiyot.islamonline.uz/kitoblar/maqolalar/1410-yusuf-hos-hojib>.
9. [Muxamedov M.](#) Yusuf Xos Hojib va uning "Qutadg'u bilig" asari/<https://cdn.uza.uz/2022/07/20/05/44/FIqdraOk6Pp9tXVeiqkLdELx9LylkbtZ.pdf>

10. Shavkat Mirziyoyevning 2022 yil 20 dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi/ www.xabar.uz › jamiyat › shavkat-mirziyoyevn.
11. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.– B.34.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
13. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.– B.18.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.

RĀMĀNUJA AND YUSUF KHAS HAJIB ON SPIRITUALITY AND DEVOTION

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630760>

Krishna Pathak, Professor of Philosophy
Hindu College, University of Delhi, INDIA
kmpathak@philosophy.du.ac.in

ABSTRACT

This *seminal* paper aims to explore the parallels and discernible views in the writings of Indian philosopher Rāmānuja and the Uzbek thinker Yusuf Khas Hajib on their world views in general and spirituality and devotion in particular. Despite being born in two different regions and hailing from different religious roots, there appear to be some significant intellectual connections and philosophical affinities between the two contemporary philosophers of the 11th century that could be of great help for the people of Uzbekistan and India in assimilating their knowledge and ways of life and furthering their individual and collective transformation within, and in the world. The paper will highlight three points: *Firstly*, Rāmānuja, a Hindu saint devoted to Lord Vishnu and a pioneer of the Bhakti movement in India, practiced and preached moral and spiritual paths to divine perfection in life, whereas Yusuf Khas Hajib adopted and advocated for a morally virtuous path to goodness and happiness. Both of them, however, devoted their lives to reforming the people and society. *Secondly*, while Rāmānuja focuses on saintly religious life with love and devotion towards God with the aim of getting closer to God and making this and transcendental life meaningful, Yusuf Khas Hajib's focus is more on education and acquiring knowledge so as to make worldly life meaningful and satisfying by developing characters like friendship and justice. *Thirdly*, both Rāmānuja and Yusuf Khas Hajib stressed the importance of introspection, continuous self- development and commitment to God in order to be blessed by His grace without which man is nothing, so to say from a spiritual point of view.

РОЛЬ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ ЮСУФА ХОС ХАДЖИБА В УКРЕПЛЕНИИ ДУХОВНОГО ФУНДАМЕНТА НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638697>

Маматов Мамаджан Ахмаджанович

mmamadjan@gmail.com

ORCID-ид: 0000-0002-5604-9749

Узбекистан, Ферганский государственный университет,
Доктор философских наук, профессор.

Маннобова Гулзода Равшанбек кизи

mannobovaguli@gmail.com

ORCID-ид: 0009-0003-4495-9790

Узбекистан, Ферганский государственный университет
Докторант.

Маллаева Шохида Мукумджон кизи

mirkomilmallayev53@gmail.com

Узбекистан, Ферганский государственный университет
Магистр.

АННОТАЦИЯ

Эпоха нового Узбекистана отличается не только экономическими и политическими реформами, но и возрождением глубоких духовно-нравственных ценностей. В этом процессе особое значение имеет наследие одного из основоположников узбекской национальной мысли — великого мыслителя, государственного деятеля и поэта Юсуфа Хос Хаджиба. Такие его произведения, как «Кутадгу билиг» («Знание счастья»), являются тысячелетним духовным сокровищем узбекского народа и служат актуальным руководством в построении современного общества. Произведение Юсуфа Хоса Хаджиба «Кутадгу Билиг» является уникальным источником узбекской культуры, философии и духовности. В этом поэтическом произведении глубоко исследуется важность человеческих добродетелей, справедливого управления, знаний и мудрости. В процессе укрепления духовного фундамента нового государства Узбекистан использование наследия Юсуфа Хос Хаджиба является важной возможностью для возрождения национальных ценностей, духовного воспитания молодежи, повышения нравственных идеалов в обществе. Мудрость, изложенная в «Кутадгу билиг», сохраняет свою актуальность и в современной жизни и олицетворяет такие общечеловеческие ценности, как гуманность, честность, справедливость и стремление к знаниям. В статье разрабатываются научно-теоретические основы возрождения национальных и духовных ценностей, освоения культурного наследия и его эффективного использования на пути современного развития.

Ключевые слова: Юсуф Хос Хаджиб, «Кутадгу билиг», духовная основа, тюркская духовность, национальные ценности, духовное воспитание, Новый Узбекистан, справедливое общество, общечеловеческие ценности, мудрость и знания, нравственные идеалы.

THE ROLE OF YUSUF KHOS HAJIB'S SPIRITUAL LEGACY IN STRENGTHENING THE SPIRITUAL FOUNDATION OF THE NEW UZBEKISTAN

ABSTRACT

The era of the new Uzbekistan is distinguished not only by economic and political reforms, but also by the revival of deep spiritual and moral values. In this process, the legacy of one of the founders of Uzbek national thought—the great thinker, statesman, and poet Yusuf Hoja—is of particular importance. His works, such as Kutadgu Bilig (The Book of Happiness), are a thousand-year-old spiritual treasure of the Uzbek people and serve as a relevant guide for building a modern society. Yusuf Khos Hajib's Kutadgu Bilig is a unique source of Uzbek culture, philosophy, and spirituality. This poetic work deeply explores the importance of human virtues, just governance, knowledge, and wisdom. In the process of strengthening the spiritual foundation of the new state of Uzbekistan, the use of Yusuf Khos Hajib's legacy is an important opportunity for the revival of national values, the spiritual education of young people, and the elevation of moral ideals in society. The wisdom set forth in Kutadgu Bilig remains relevant in modern life and embodies such universal values as humanity, honesty, justice, and the pursuit of knowledge. The article develops the scientific and theoretical foundations for the revival of national and spiritual values, the mastery of cultural heritage, and its effective use on the path of modern development.

Keywords: Yusuf Hos Hajib, Kutadgu Bilig, spiritual foundation, Turkic spirituality, national values, spiritual education, New Uzbekistan, society, universal human values, wisdom and knowledge, moral ideals.

ВВЕДЕНИЕ.

В современных условиях Узбекистан переходит на новый этап развития, в котором духовно-нравственные ценности нашей страны, наше национальное наследие играют ключевую роль. Концепция «Нового Узбекистана» включает в себя не только экономические и социальные реформы, но и укрепление духовности. С этой точки зрения богатое духовное наследие узбекского народа, особенно труды таких великих мыслителей, как Юсуф Хос Хаджиб, являются ценным ресурсом для наших дней. Хотя «Кутадгу билиг» Юсуфа Хос Хаджиба был написан в Средние века, его идеи мудрости, гуманизма, справедливости и просвещения по-прежнему актуальны для нашего общества и сегодня [1]. В статье анализируется значение наследия Юсуфа Хос Хаджиба в укреплении духовной основы Нового Узбекистана и показывается его актуальность для

современной эпохи. Он передает вечные истины об управлении, просвещении и моральных ценностях. Основные принципы произведения можно проанализировать следующим образом: Знание и просвещение — основа прогресса: Как заметил Юсуф Хос Хаджиб: «Человек без знаний слеп, Путь слепого труден». Сегодня в Узбекистане реализуются масштабные реформы, направленные на образование и инновации. Если идея получения знаний по «Кутадгу Билиг» будет внедрена в современную систему образования, молодые люди станут не только технологически, но и духовно зрелыми профессионалами. Юсуф Хос Хаджиб считал справедливость высшей добродетелью в управлении: «В сегодняшнем Узбекистане правовые реформы, борьба с коррупцией, политика открытости реализуются на основе этого принципа; «Кутадгу билиг» подчеркивает ответственность человека не только перед самим собой, но и перед обществом, то есть гуманизм и социальную ответственность. В настоящее время эти идеи широко используются в волонтерстве, социальных проектах, духовном воспитании молодежи.

МЕТОДЫ. Произведение Юсуфа Хоса Хаджиба «Кутадгу Билиг» является уникальным источником узбекской культуры, литературы и духовности. Научно-методические аспекты использования этого наследия в строительстве нового Узбекистана можно выразить следующим образом:

Историко-аналитический метод: анализ общечеловеческих ценностей, таких как гуманность, справедливость и стремление к знаниям в «Кутадгу Билиг» в современном контексте;

Сравнительный метод: сравнение идей Юсуфа Хос Хаджиба с современными духовными программами (например, инициативами «Года духовности»), определить общие черты с другими национальными и международными духовными наследиями;

Педагогические методы: организация духовно-просветительских занятий по «Кутадгу билиг» в школах и высших учебных заведениях; Разработка интерактивных учебных пособий, мультимедийных учебников;

Практические методы: применение взглядов Юсуфа Хос Хаджиба в социальных проектах (таких как «Молодежь – наше будущее», «Дети Узбекистана»); Создание специальных клубов и кружков в духовных центрах;
Культурно-антропологический метод: гармонизация традиций «Кутадгу Билиг» с современными культурными процессами [2];

Методы нравственного воспитания: интеграция нравственных ценностей (честность, трудолюбие, патриотизм) в работу в современную образовательную систему; Использование в качестве дидактического средства в обучении подрастающего поколения;

Методы социальных и социологических исследований: изучение восприятия наследия Юсуфа Хос Хаджиба в различных слоях общества; Определение социальной значимости духовных ценностей;

Медиа-коммуникативные методы: популяризация идей «Кутадгу билиг» в современных СМИ; Создание интерактивных ресурсов на виртуальных платформах;

ОБСУЖДЕНИЕ.

За годы независимости Узбекистана была проделана огромная работа по формированию национальной идентичности, возрождению и развитию духовных ценностей. В XXI веке в глобальном мире возрастает значение национальной культуры и духовности. В этом контексте наследие Юсуфа Хос Хаджиба, жившего в XI веке и оставившего глубокий след в культуре и философии тюркских народов, является уникальным источником для современного Узбекистана. Его произведение «Кутадгу Билиг» воплощает общечеловеческие ценности, актуальные не только для Средневековья, но и для сегодняшнего дня. Юсуф Хос Хаджиб подчеркнул, что глава государства должен нести ответственность перед народом и руководствоваться справедливостью в каждом решении [3]. То есть, внедрение справедливого управления.

Подчеркивается, что каждый человек достоин прав и уважения - человеческое достоинство можно считать наглядной демонстрацией принципа человеческого достоинства, который пропагандирует наш ведущий. Обсуждается важность получения знаний, и важную роль в произведении играет идея о том, что «Знание — ключ к счастью»[4]. Мудрость необходима не только для личного, но и для общественного развития. Юсуф Хос Хаджиб также решительно осуждает ложь, предательство и лицемерие и подчеркивает, что упорный труд и любое продвижение вперед связаны с упорным трудом и терпением.

В произведении ярко выражены идеи единства и солидарности тюркских племен. В то же время мир и стабильность объясняются способами, которые устраняют конфликты в обществе и способствуют гармонии между людьми.[5]

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Применение наследия Юсуфа Хоса Хаджиба в современном Узбекистане

В системе образования:

- Преподавание «Кутадгу Билиг»: изучение отдельных частей произведения в школах и университетах и ознакомление с содержащимися в нем идеями.

- Уроки морали: использование взглядов Юсуфа Хоса Хаджиба для привития молодому поколению таких качеств, как справедливость, честность и трудолюбие.

В государственном управлении и законодательстве:

- Справедливость и прозрачность: применение принципов справедливости в «Кутадгу Билиг» в борьбе с коррупцией.[6]

- Коммуникация с народом: государственные органы должны быть близки к нуждам граждан и открыто общаться с ними.

- Общественные мероприятия: организация духовных и просветительских дней, конференций и форумов.

На международном уровне

- Сотрудничество с ЮНЕСКО: разработка проектов по включению «Кутадгу Билиг» в Список всемирного культурного наследия.

- Обмен со странами Центральной Азии: использование наследия Юсуфа Хос Хаджиба в развитии культурного сотрудничества между тюркскими народами.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Духовное наследие Юсуфа Хоса Хаджиба — это не только дань уважения нашему прошлому, но и ценный ресурс для построения нашего будущего. Его идеи могут послужить построению нового Узбекистана, основанного на справедливости, знаниях, нравственных ценностях и национальном единстве. Когда мудрость «Кутадгу билиг» будет модернизирована и доведена до всех слоев общества, Узбекистан, несомненно, повысит свой культурный и духовный престиж не только на региональном, но и на мировом уровне.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Ш. Мирзиёев. – «Стратегия и духовные ценности нового Узбекистана» – Ташкент: Узбекистан, 2021 (со ссылками на наследие Юсуфа Хос Хаджиба).

[2] Р. Данкофф – «Мудрость королевской славы (Кутадгу Билиг): тюрко-исламское зеркало для принцев» – Издательство Чикагского университета, 1983 (на английском языке).

[3] Хасанов О. – «Основы духовности» – Ташкент: Узбекистан, 2022.

[4] Косимов А. – «Кутадгу Билиг» и его духовное значение – Ташкент: Манавият, 2005.

[5] Рахмонов Э. – «Юсуф Хос Хаджиб и современность» – Ташкент: Узбекистан, 2018.

[6] Юлдошев Х. – «Наши духовные основы: знания и современное образование» – Ташкент: Шарк, 2020.

[7] Каримов Н. – «Роль классического наследия в развитии нового Узбекистана» – Журнал «Маърифат», 2021, №5.

UO'K: 378.14:004.738.5(575.1)

TALABALARNING SMARTFONDAN FOYDALANISH TENDENSIYALARI BO'YICHA EMPIRIK TADQIQOT

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638731>

Falsafa fanlari doktori, professor Azizbek Egamberdiyev

Durdona Foziljonova

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim)
mutaxassisligi magistranti

Nazokat Karimova

Aniq va tabiiy fanlar o'qitish metodikasi (biologiya)
mutaxassisligi magistranti

Andijon davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada talabalar o'rtasida smartfonlardan foydalanish tendensiyalari empirik tadqiqot asosida o'rganilgan. Unga ko'ra, StayFree ilovasi orqali olingan 8 nafar talabaning bir sutka davomida smartfondan foydalanish ma'lumotlari tahlil qilinadi. Tahlil doirasida har bir talabaning smartfonga ajratgan umumiy vaqti va uning kunlik 24 soatlik jadvalga nisbati ko'rib chiqiladi. Dars vaqtida smartfon ishlatish holatlari tahlil qilinib, talabalar qanchalik smartfonga qaram ekani baholanadi. Shuningdek, ortiqcha ekran vaqtining sog'liq (ko'z sog'lig'i, uyqu sifati), ruhiy holat (tashvish, depressiya) va ijtimoiy hayot (do'stlar bilan aloqalar, diqqatning bo'linishi)ga salbiy ta'siri zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida yoritiladi. Yakunda, olingan natijalar infografika va diagrammalar yordamida vizual tarzda taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: Smartfon ishlatilishi, StayFree ilovasi, ekran vaqti, raqamli qaramlik, ruhiy salomatlik, ijtimoiy munosabatlar

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе эмпирического исследования изучены тенденции использования смартфонов среди студентов. Согласно ему, анализируются данные об использовании смартфонов восьми студентов в течение суток, полученные с помощью приложения StayFree. В рамках анализа рассматривается общее время, потраченное каждым студентом на смартфон, и его соотношение с 24-часовым дневным графиком. Также изучаются случаи использования смартфона во время учебных занятий, чтобы оценить степень зависимости студентов от гаджетов. Кроме того, на основе современных научных исследований освещается негативное влияние чрезмерного экранного времени на здоровье (здоровье глаз, качество сна), психоэмоциональное состояние (тревожность, депрессия) и социальную жизнь (общение с друзьями, снижение концентрации внимания).

В заключение, полученные результаты визуализируются с помощью инфографики и диаграмм.

Ключевые слова: *Использование смартфонов, приложение StayFree, экранное время, цифровая зависимость, психическое здоровье, социальные отношения.*

ABSTRACT

This article examines the trends in smartphone use among students based on empirical research. According to it, analyzes data from the StayFree app on smartphone usage by eight students over a 24-hour period. The analysis examines the total time each student spent on their smartphones and its proportion relative to a full day. It also explores instances of smartphone use during class time to assess students' level of device dependency. Furthermore, the negative effects of excessive screen time on health (eye health, sleep quality), mental well-being (anxiety, depression), and social life (interaction with friends, attention span) are discussed based on recent scientific studies. Finally, the results are visually presented through infographics and charts.

Keywords: *Smartphone usage, StayFree app, screen time, digital addiction, mental health, social interactions.*

Ma'lumki, bugungi globallashuv davrida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, xususan, smartfonlarning hayotimizning barcha jabhalariga chuqur kirib borishi zamonaviy talabalarning kundalik faoliyati, o'quv jarayoni va ijtimoiy muloqotiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimida bilim olish, ma'lumot almashish, onlayn platformalardan foydalanish kabi jarayonlarda smartfonlar vositasidan keng foydalanilmoqda. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalari misolida smartfonlardan foydalanish holati, maqsadi va chastotasini empirik tadqiqot asosida tahlil qilish orqali bu vositalarning ta'limiy samaradorlikka ta'siri va u bilan bog'liq ijtimoiy omillar ochib beriladi. Maqola natijalari zamonaviy talaba portretini shakllantirish va raqamli madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalarni ilgari surishga xizmat qiladi.

1. Talabalar sutkalik smartfon vaqti va 24 soatlik jadvalga nisbati

Har bir talaba bir kun (24 soat) davomida smartfonidan qancha foydalangani va bu vaqt sutkaning qanchalik qismini tashkil etishini ko'rib chiqamiz. Shuningdek, bu ko'rsatkichni shartli ravishda sutkani tashkil etuvchi 8 soat uyqu, 10 soat o'qish (dars va o'qishga oid faoliyat) va 6 soat boshqa ehtiyojlar (ovqatlanish, gigiyena, muloqot, dam olish va hokazo) bilan taqqoslaymiz. Quyida har bir talabaning bir sutkada telefonda o'tkazgan vaqti hamda uning sutkaga nisbiy ulushi keltirilgan:

- **Talaba 1:** 3 soat 30 min (~15% sutka davomiyligi)
- **Talaba 2:** 3 soat 0 min (~13%)
- **Talaba 3:** 4 soat 0 min (~17%)
- **Talaba 4:** 4 soat 0 min (~17%)

- **Talaba 5:** 2 soat 30 min (~10%)
- **Talaba 6:** 3 soat 0 min (~13%)
- **Talaba 7:** 1 soat 30 min (~6%)
- **Talaba 8:** 5 soat 0 min (~21%)

Yuqoridagi raqamlardan ko‘rinib turibdiki, aksariyat talabalar kuniga 3–4 soat vaqtlarini (ya’ni kunning taxminan 12–17% ini) smartfon ekraniga sarflamoqda. Eng yuqori ko‘rsatkich – 5 soat (Talaba 8) bo‘lib, bu sutkaning 21% ga teng. Ideal kun tartibida boshqa barcha ehtiyojlar uchun 6 soat ajratilishi lozim edi, demak Talaba 8 deyarli butun bo‘sh vaqtini smartfon bilan band qilgan. Eng past ko‘rsatkich – 1,5 soat (Talaba 7, ~6%) bo‘lib, bu 6 soatlik bo‘sh vaqtning atigi to‘rt dan biriga teng; ya’ni Talaba 7 kunlik bo‘sh vaqtining juda oz qismini telefonda o‘tkazgan. Qolgan talabalar 3–4 soatlik diapazonda – ya’ni bo‘sh vaqtlarining yarmidan ko‘prog‘ini smartfon foydalanishiga sarflamoqda.

Bu raqamlar shuni ko‘rsatadiki, ayrim talabalar smartfon uchun mo‘ljallangan 6 soatlik “bo‘sh” vaqtdan ham ortiqroq vaqt sarflashmoqda yoki unga juda yaqinlashmoqda. Masalan, 5 soat telefon ishlatgan talaba kun tartibida boshqa yumushlar uchun atigi 1 soat vaqt qoldirgan bo‘ladi – bu esa amalda smartfon ortiqcha vaqtdan tashqari, o‘qish yoki uyqu vaqtini ham qisqartirayotganini anglatadi. Darhaqiqat, keyingi bo‘limda ko‘rib turganimizdek, ba’zi talabalar o‘quv mashg‘ulotlari paytidayoq telefon ishlatib, o‘z o‘qish vaqtlaridan “yeb qo‘yishgan”. Shu sababli, smartfonga sarflanayotgan vaqtga nisbatan kun tartibi balansini ko‘rib chiqish muhim: me’yoridan oshib ketgan ekran vaqti kunning boshqa faoliyatlariga (masalan, uyqu va dars) salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

2. Dars vaqtida smartfon faolligi va qaramlik darajasi

Talabalarining dars (ma’ruza) vaqtida telefondan foydalanish odatlari ularning smartfonga qanchalik qaramligini ko‘rsatuvchi muhim belgi bo‘la oladi. Kuzatilgan ma’lumotlarga ko‘ra, birinchi dars davomida deyarli barcha talabalarda smartfon faolligi kuzatildi – ya’ni hech bir talaba darsni to‘liq telefonsiz o‘tkaza olmadi. Talabalar o‘rtacha 11–12 marta (min: 6 marta, max: 19 marta) telefonlarini qo‘lga olib, turli muddat foydalanishgan. Birinchi darsda jami telefon foydalanish vaqti bir talaba uchun 5 daqiqa 23 soniyadan (eng intizomli talaba) 1 soat 3 daqiqa 16 soniyagacha (eng ko‘p chalg‘igan talaba) oraliqda bo‘ldi. O‘rtacha olganda, talaba bir darsning ~38 daqiqasini (taxminan yarim dars vaqtini) telefonda o‘tkazgan, ya’ni darsning sezilarli qismi davomida uning diqqat-e’tibori bo‘linib turgan. Bu holatdan xulosa qilish mumkinki, talabalarda dars paytida telefonga tez-tez murojaat qilish odati shakllangan va ular ma’ruza davomida e’tiborini to‘liq saqlab qolishda qiynalishmoqda.

Batafsil tahlil qilinsa, turli talabalarda dars paytidagi foydalanish xulq-atvori farqlidir. Masalan, ba’zi talabalar (masalan, Talaba 6) dars davomida juda ko‘p – 15–20 martagacha telefonini tekshirib, lekin har safar juda qisqa (bir necha soniya yo bir daqiqa) foydalandi. Bu “tez-tez tekshirish” odati ko‘pincha ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar yoki bildirishnomalarni kuzatish ehtiyoji bilan bog‘liq

bo'lishi mumkin. Aksincha, yana bir guruh talabalar (masalan, Talaba 8) darsda telefonni nisbatan kamroq yoqib (masalan, 6–7 marta), lekin har safar uzoqroq vaqt (bir necha daqiqadan 10–15 daqiqagacha) foydalanishdi – ehtimol ular bir marta olib, davomiyroq video tomosha qilish yoki chatda suhbatlashishga berilib ketishgan. Har ikkala holat ham dars jarayoniga salbiy ta'sir qiladi: birinchisida talaba qisqa-qisqa, lekin doimiy ravishda diqqatini bo'lib turadi, ikkinchisida esa telefonga chuqur sho'ng'ib, darsning katta qismini e'tiborsiz qoldiradi.

Smartfonga qaramlik darajasini baholashda aynan mana shu dars paytidagi odatlar muhim signal bo'lib xizmat qiladi. Agar talaba muhim bo'lgan dars vaqtida ham telefonni chetlab qo'ya olmasa, demak, u smartfon bilan bog'liq odatlarni nazorat qilishda qiynalayotgan bo'lishi mumkin. Ilmiy tadqiqotlar ham shuni tasdiqlaydiki, talabalarining dars paytida telefon ishlatishi juda keng tarqalgan va bu ularning o'zlashtirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi: masalan, bir tadqiqot natijasida talabalarining telefonlari dars vaqtining 25% dan ortig'ini band etishi, deyarli har 3–4 daqiqada ularga chalg'ishi aniqlangan [6]. Albatta, bunday chalg'ishlar darsda o'zlashtirishni kamaytiradi – xususan, talabaning dars paytida telefonni nechog'li tez-tez tekshirishi uning akademik natijalariga teskari (salbiy) korrelyatsiya qilishi isbotlangan [6]. Hatto, smartfonga haddan tashqari qaramlik (addiksiya)ning o'zi ham o'qish baholarining pasayishi bilan bog'liq ekani 44 ta tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlilda tasdiqlangan [6]. Shunday qilib, bizning kuzatilgan 8 talaba misolida ham, kimki dars paytida ko'proq va uzoq telefonga chalg'igan bo'lsa, o'sha talabalar ilmiy faoliyatida ko'proq qiynalishi yoki pastroq natijalar ko'rsatishi mumkin deb xulosa qilish mumkin. Bu holatlar smartfondan foydalanishda o'zini o'zi cheklash va raqamli xulq-atvorni boshqarish zaruratini ko'rsatadi.

3. Haddan tashqari ekran vaqtining salbiy ta'sirlari (sog'liq, ruhiyat va ijtimoiy hayot)

Smartfondan me'yoridan ortiq foydalanish nafaqat o'qish jarayoniga, balki jismoniy sog'liq, ruhiy holat va ijtimoiy hayotga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. So'nggi yillarda bu borada ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazilib, ortiqcha ekran vaqtining qator zararli oqibatlari aniqlangan. Quyida ularning eng muhimlariga to'xtalamiz:

Jismoniy sog'liq (ko'zlar va uyqu): Uzoq vaqt davomida smartfon ekraniga tikilib qolish ko'z sog'lig'iga putur yetkazadi. Xususan, raqamli ko'rish sindromi deb ataluvchi holat – uzoq muddat ekranga qarash natijasida ko'zlarda qizarish, quruqlik, xira ko'rish, bosh og'rig'i va bo'yin-dorilardagi og'riqlar keltirib chiqarishi mumkin [1]. Talabalar orasida ham kechasi telefondan foydalanganda ko'zning zo'riqishi va uyqu oldidan noqulayliklar kuzatilishi hech kimga sir emas. Shuningdek, kechki payt (uyqudan oldin) telefondan foydalanish uyqu sifatini pasaytiradi – ekranlardan taralayotgan ko'k yorug'lik melatonin gormonining chiqarilishini kechiktiradi va insonning biologik sutkalik ritmini buzadi [5]. Natijada uyquga ketish qiyinlashib, uyqu yetishmovchiligi kelib chiqadi. Surunkali ravishda uyquning buzilishi esa kayfiyat va ruhiyatga bevosita salbiy ta'sir

ko'rsatadi – ilmiy izlanishlarda uyqu sifati yomonlashgan odamlarda tashvish va depressiya alomatlari kuchayishi qayd etilgan [1].

Ruhiiy holat (tashvish va depressiya): Ko'plab tadqiqotlar smartfondan haddan tashqari foydalanish va turli ruhiy buzilishlar o'rtasida kuchli bog'liqlik borligini ko'rsatmoqda. Xususan, kuniga ko'p soatlarni ekran qarshisida o'tkazadigan yoshlar orasida depressiya va tashvish darajasi yuqori bo'lishi aniqlangan [1]. Bir tadqiqotga ko'ra, kuniga 5 soatdan ortiq vaqtini smartfonga sarflaydigan o'smirlar orasida depressiv holatlar va hatto o'z joniga qasd qilish fikrlari 1 soatdan kam vaqt sarflaydiganlarga nisbatan sezilarli darajada (70% ga) ko'proq uchrarkan [1]. Albatta, bu korrelyatsiyada sabab-natija munosabatini aniq aytish qiyin, ammo yaqinda o'tkazilgan bir eksperiment bu bog'liqlik qisman qaramlik xarakteriga ega ekanini ko'rsatdi: talabalardan 3 hafta davomida kundalik smartfon foydalanishni 2 soatdan kamrog'iga qisqartirish so'ralganda, ular orasida depressiya simptomlari va stress darajasi pasaygani, uyqu sifati yaxshilangani va umumiy ruhiy farovonlik oshgani kuzatildi [2]. Ushbu natija shuni anglatadiki, ortiqcha ekran vaqtini kamaytirish orqali ruhiy salomatlikni yaxshilash mumkin – demak, smartfondan haddan tashqari foydalanish haqiqatan ham ruhiy holatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Smartfonga qaramlik shuningdek, insonni asabiylashtirishi, telefon yo'q paytda bezovtalik his qilishiga (nomofobiya) sabab bo'lishi mumkin. Masalan, oddiy o'quv mashg'uloti vaqtida ham telefonga tez-tez chalg'ib turish odati talabaniq diqqati tarqoq bo'lishiga, doimo nimadir o'tkazib yuborish qo'rquvi (FOMO – Fear of Missing Out) hissi bilan yashashiga olib keladi. Bularning barchasi ruhiy holatni beqarorlashtiruvchi omillardir.

Ijtimoiy hayot va diqqat: Smartfondan me'yoridan ortiq foydalanish yoshlarning ijtimoiy munosabatlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bir qarashda telefon do'stlar bilan doimo aloqada bo'lish imkonini beradi, lekin virtual muloqot ortib ketishi real hayotdagi yuzma-yuz munosabatlarni qisqartiradi. Do'stlar davrasida yoki oila bilan birga o'tirganda telefonga mukkasidan ketish aloqadorlik hissini susaytiradi – natijada inson o'zini yolg'izroq his eta boshlashi mumkin. Ilmiy tadqiqotlar ham tasdiqlashicha, ortiqcha ekran vaqti ijtimoiy izolyatsiya va yolg'izlik hissini kuchaytiradi [1]. Bunda shaxs boshqa odamlar bilan yashovchan muloqotda bo'lish imkoniyatini boy berib, ko'proq o'z telefoni bilan "yolg'izlanib" qoladi.

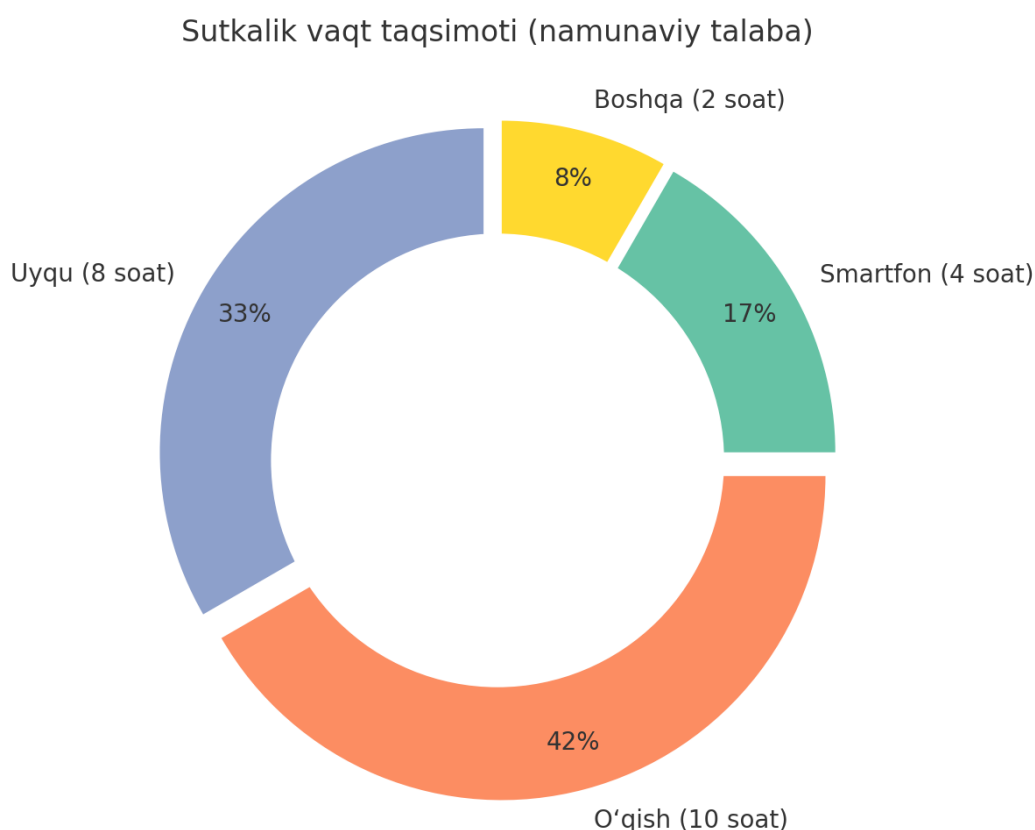
Shuningdek, doimiy ravishda telefon foydalanish diqqatning bo'linishiga olib keladi. Bir vaqtning o'zida ham ekran, ham atrofdagilar e'tiborini ushlab turishning iloji yo'q – oqibatda hech biriga to'liq e'tibor qaratilmaydi. Tadqiqotlarga ko'ra, ko'p vazifali rejimda (multitasking) telefondan foydalanuvchi yoshlarning diqqat va xotira ko'rsatkichlari pasaygan, o'qish natijalari esa yomonlashgan [3]. Hatto telefon shunchaki yonimizda turganining o'zi kognitiv (idrok) funksiyalarni biroz susaytirishi mumkin, chunki ongimizning bir chekkasida kelayotgan bildirishnoma yoki qo'ng'iroqni kutish turadi. Bir tadqiqotda hatto dars paytida partada turgan telefonga umuman tegilmagan bo'lsa ham, uning borligi talabalarning testdagi natijasini sezilarli ravishda

yomonlashtirgani ko'rsatilgan [6]. Demak, telefonga bog'lanib qolish nafaqat do'stlar bilan aloqalarni sustlashtiradi, balki bir joyga to'liq diqqat qila olish qobiliyatimizni ham susaytiradi. Bu esa uzoq muddatda ijodiy fikrlash va muammo yechish ko'nikmalarining rivojiga ham salbiy ta'sir qilishi mumkin [1].

Yuqoridagi tahlillar jamlanganda, haddan tashqari smartfon foydalanishi talabalar uchun ko'p qirrali xavflar tug'dirishi ayon bo'ladi: ko'z sog'lig'idan tortib uyqu buzilishigacha, ruhiy zo'riqish va depressiyadan tortib ijtimoiy hayotdagi uzilishlargacha bo'lgan salbiy oqibatlar kuzatiladi. Kelgusida bu borada o'tkaziladigan tarbiya va profilaktika ishlari (masalan, raqamli detoks dasturlari) talabalarga texnologiyadan sog'lom foydalanuvchi bo'lishga yordam berishi mumkin [1].

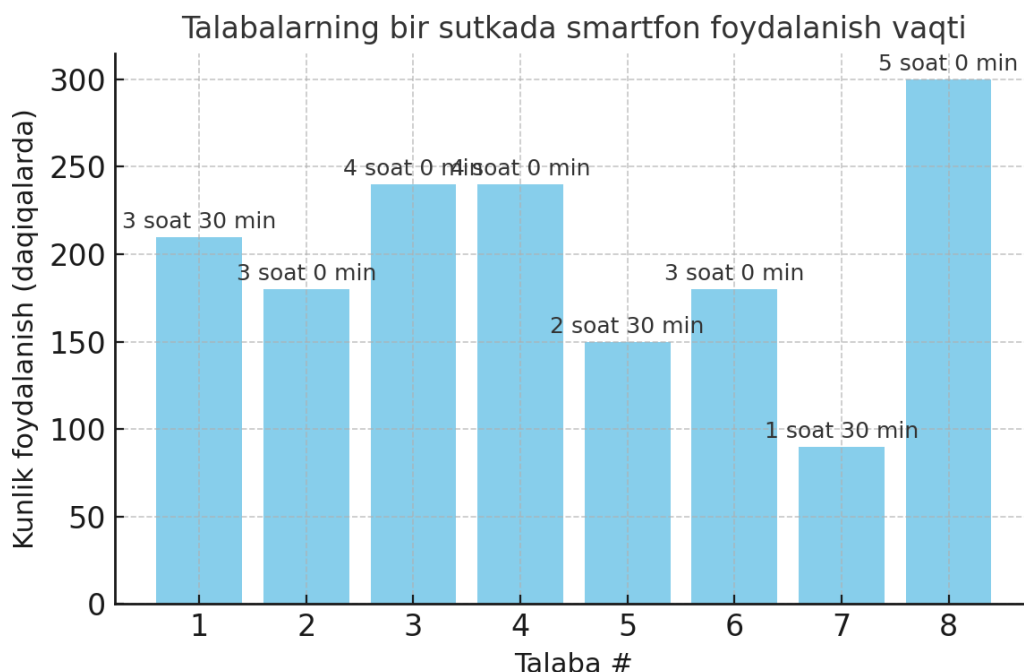
4. Vizual tahlil: kun tartibi taqsimoti va foydalanish farqlari

Yuqoridagi ma'lumotlarni yanada vizual ravishda tasavvur qilish uchun quyida infografikalar keltirilgan. Ular orqali bir sutka vaqtning qanday taqsimlanishi hamda turli talabalar o'rtasida smartfon foydalanishidagi tafovutlarni ko'rishimiz mumkin.

Rasm 1. Namunaviy talabaning **sutkalik vaqt taqsimoti** doira diagrammasi (8 soat uyqu, 10 soat o'qish, 4 soat smartfon, 2 soat boshqa ehtiyojlar). Ushbu diagrammadan ko'rish mumkinki, smartfon foydalanishiga ajratilgan 4 soat vaqt sutkaning qariyb 17% ini tashkil etadi (yashil segment). Bu misolda telefon "boshqa ehtiyojlar" uchun mo'ljallangan vaqtning katta qismini egallab qo'ygan (4

soat telefon, 2 soat boshqa ishlarga qolgan). Natijada kunlik uyqu (33%) va o'qish (42%) uchun belgilangan vaqtdan tashqari shaxsiy ehtiyojlar uchun atigi 8% vaqt qolmoqda xolos. Agar smartfon uchun sarflanadigan vaqt bundan ham ortsa (masalan, 5–6 soatga yetsa), ko'rinib turibdiki, bu allaqachon 6 soatlik bo'sh vaqt chegarasidan chiqib, uyqu yoki o'qish vaqtini qisqartirish evaziga bo'lishi mumkin. Rasm 1 dagi infografika aynan shu holatni vizual ravishda ta'kidlaydi – ortiqcha ekran vaqti “kun tortmasi”da boshqa muhim bo'limlarga zulm o'tkazadi.

Rasm 2. 8 nafar talabaning bir sutkadagi smartfon foydalanish davomiyligi (ustunli diagramma). Bu grafik har bir talabaning kun davomida necha vaqtini telefonda o'tkazganini solishtiradi. Ko'rinib turibdiki, talabalarning ekran vaqti orasida sezilarli farqlar mavjud: masalan, Talaba 8 taxminan 5 soat vaqtini telefonda o'tkazib, eng yuqori ko'rsatkichni qayd etgan bo'lsa, Talaba 7 atigi 1,5 soat bilan eng past ko'rsatkichga ega. Boshqa talabalar 2,5 soatdan 4 soatgacha oraliqda joylashgan. Eng ko'p foydalanish va eng kam foydalanish o'rtasidagi tafovut ~3,5 baravarga teng – bu juda katta farq. O'rtacha talaba esa kuniga ~3 soatdan ortiq vaqtini (taxminan 200 daqiqa) telefonga sarflamoqda (diagrammada aksariyat ustunlar 150–250 daqiqa oralig'ida). Ushbu grafikdan xulosa qilish mumkinki, ba'zi talabalar smartfondan me'yoridan ancha ko'p foydalanmoqda va ular, ehtimol, ko'proq qaramlik belgilariga ega (chunki dars paytidagi foydalanish ham ularda yuqori bo'lgan). Aksincha, kamroq foydalanadiganlar esa ehtimol o'z vaqtini yaxshiroq boshqaradi yoki telefonga uncha berilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi diagrammalar va tahlillar asosida, talabalar orasida smartfonlardan foydalanish bo'yicha muammo mavjudligi ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik talabalarning kunlik ekran vaqti sezilarli darajada katta bo'lib, bu ularning kun tartibidagi muvozanatga hamda sog'lig'i va o'qishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, dars jarayonida telefonga chalg'ish odati talabalarning o'zlashtirishini pasaytirishi, diqqati bo'linishi va natijada akademik

yutuqlarini cheklashi mumkin ekanini ko'rdik. Haddan tashqari ekran vaqtining salomatlikka (ko'zlar charchashi, uyqu buzilishi), psixikaga (tashvish va depressiya kuchayishi) va ijtimoiy hayotga (yolg'izlanish, diqqatning tarqoqligi) salbiy oqibatlarini ilmiy jihatdan ham isbotlangan.

Tavsiya: Talabalarga kunlik ekran vaqtini me'yorida ushlash, xususan, dars paytida telefondan imkon qadar uzoqroq turishga intilish tavsiya etiladi. Mutaxassislar yoshlar uchun kunlik bo'sh vaqt ekran faoliyatini cheklash (masalan, <2 soatga) va kun tartibiga jismoniy faollik hamda yuzma-yuz muloqotni ko'proq kiritishni maslahat beradilar [1]. Shunday qilinsa, smartfondan keladigan zararlarni kamaytirib, uning foydali jihatlaridan (axborot olish, muloqot qilish) oqilona foydalanish imkoniyati ortadi. Bu nafaqat talabalarning sog'lom turmush tarzi va ruhiy holatini saqlashga, balki ularning o'qishdagi muvaffaqiyatiga ham ijobiy hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Devi, K. A., & Singh, S. K. (2023). The hazards of excessive screen time: Impacts on physical health, mental health, and overall well-being. *Journal of Education and Health Promotion*, 12, 413. https://doi.org/10.4103/jehp.jehp_1231_22
2. Radtke, T., Scholz, U., Keller, R., & Hornung, R. (2023). Smartphone screen time reduction improves mental health: A randomized controlled trial. *BMC Medicine*, 21(1), 47. <https://doi.org/10.1186/s12916-023-02744-z>
3. Digital Wellness Lab. (2022). *What the Science Says: Smartphones in Schools*. Boston Children's Hospital, Harvard Medical School. Retrieved from <https://digitalwellnesslab.org/research/what-the-science-says-smartphones-in-schools/>
4. Alhola, P., & Polo-Kantola, P. (2007). Sleep deprivation: Impact on cognitive performance. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 3(5), 553–567. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2656292/>
5. Cognitive Enhancement. (n.d.). *What Excessive Screen Time Does to the Adult Brain*. Retrieved from <https://cognitiveenhancement.com/what-excessive-screen-time-does-to-the-adult-brain/>
6. Common Sense Media. (2017). *Away For The Day | Studies - Academic Impacts*. Retrieved from <https://www.awayfortheday.org/research>

YUSUF XOS HOJIB MA'NAVIY MEROSI VA UNING YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638761>

Ismoilov Muhammadihon Isroilovich

Namangan davlat texnika universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası professori,
falsafa fanlari doktori

m-ismoilov@gmail.com O'zbekiston,

Isxakov Bexzod Barkamalovich,

tarix fanlari falsafa doktori PhD, Namangan davlat texnika universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti

behzodisxakov2782886@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-2706-4605>, O'zbekiston,

Annotatsiya: Maqolada mutafakkir Yusuf Xos Hojibning boy ilmiy merosi tahlil qilinib, uning o'ziga xos ahamiyatini asoslash, Yangi O'zbekiston ma'naviy poydevorini yaratishda, yoshlarda ma'naviy fazilatlarini qaror toptirishda muhim vosita ekanligi qisqacha bayon etilgan.

Kalit so'zlar: "Uchinchi Renessans", "Saodatga eltuvchi bilim" asari, dialog usuli, dialektik aloqadorlik.

Abstract: The article analyzes the rich scientific heritage of the thinker Yusuf Khos Khajib and briefly explains its unique significance, its importance as an important tool in creating the spiritual foundation of New Uzbekistan, and instilling spiritual virtues in young people.

Keywords: "The Third Renaissance", The work "Knowledge that leads to happiness", dialogue method, dialectical communication.

Mazkur ilmiy muammoning o'ta dolzarbligi muhtaram Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning quyida bayon etilgan fikrlarida ham yorqin ifodasini topgan. "Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessans g'oyasini farzandlarimiz ongiga aynan bolalik davridan, bog'chadan va maktabdan boshlab singdirishimiz zarur. Buning uchun tarixni ajdodlarimiz merosini, dunyo tajribasini, turli xalqlarning yutuq va kamchiliklarini atroflicha o'rganish kerak"[1].

Yuqorida bayon qilingan fikrlarda metodologik ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi tamoyillarga ustuvor masala sifatida qarash shu kunning o'ta muhim talablaridan biridir. Bu tamoyillar tarkibiga birinchi navbatda boy ilmiy ma'naviy merosimizga xolisona, adolat tamoyillaridan kelib chiqib yondashish, dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki tarixni soxtalashtirish, unga nisbatan adolatsiz yondashuvlar hozirgi davrda ham uchrab turibdi.

Bu esa voqea va hodisalarga yondashuvda tarixiylik birlamchi, mantiqiylik esa ikkilamchi, buyuk nemis klassik falsafasining yirik namoyondasi G.V.F.

Gegelning mantiqiylik tarixiy tarixiylikning inikosi ekanligi haqidagi fikrlari chuqur tahsinga sazovordir.

Bizga ma'lumki tarixiy tadqiqotlarning bir necha usullari, jumladan: 1) Aniq tahliliy 2) Mantiqiy tahliliy 3) Xronologik 4) Davriylashtirish kabi usullardir.

Mazkur ilmiy maqolada biz yuqoridagi usullarning o'rinlarini kamsitmagan holda, ijtimoiy-falsafiy ma'noda muhim ahamiyat kasb etuvchi mantiqiy tahliliy usuldan foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Chunki bu usul ma'lum bosqich yoki davrda tarix fanining rivojini ijtimoiy taraqqiyotning asosiy yo'nalishlari bilan dialektik aloqadorlik va bog'lanish asosida tadqiq etadi.

Bundan tashqari tarixiylik metodini muayyan zamon va makon bilan hamnafaslikda olib tahlil qilish ilmiy muammolarni hal etishda o'ziga xos metodologik yechim bo'ladi.

Maqolamizda ilgari surilgan g'oyalarning amaliy ahamiyati bevosita, yoshlarimiz ruhiy va ma'naviy kamolotida, ularni komil inson bo'lib yetishishida muhim ahamiyat kasb etishi masalasidir.

XI asrda yashab ijod qilgan Markaziy Osiyodagi yirik mutafakkirlardan biri bo'lgan Yusuf Xos Hojibning boy ilmiy merosini tahlil qilib, uning o'ziga xos ahamiyatini asoslash, shubhasiz Yangi O'zbekiston ma'naviy poydevorini yaratishda, yoshlarimizda yuksak ma'naviy fazilatlarni qaror toptirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa uning "Qutadg'u bilig" (Saodatga eltuvchi bilim) asaridagi qomusiy bilimlar gnoseologik nuqtai nazardan muhim ahamiyat kasb etadi.

Fikr yuritilayotgan asarda o'z zamonasining bir qator bilim sohalari, jumladan, tibbiyot, falakkiyot, tarix, tabiatshunoslik, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, ta'lim-tarbiya, fiqh ilmiga oid fikrlar mavjud bo'lib, ular o'z navbatida Yusuf Xos Hojibning o'z davrining yirik mutafakkiri, qomusiy bilimlar sohibi ekanligidan dalolat beradi.

Mutafakkirning buyukligi, ayniqsa uning "Qutadg'u bilig" asarining o'z ona tili turkiy tilda bitilgani bilan alohida ehtiromga loyiqdir.

Mutafakkir buyukligining yana bir alomati – uning olam va uning moddiy asosini uning o'ziga tayanib turib asoslagani, ya'ni butun borliqning boshlang'ich asosini to'rt unsur – suv, havo, olov va tuproq haqida ekanligi haqida fikr yuritganlili, uning o'zigga xos dunyoqarash egasi bo'lganligidan dalolatdir. Bundan tashqari "Qutadg'u bilig" asaridagi fikrlar Yusuf Xos Hojibning Qadimgi Sharq va G'arb mutafakkirlari asaridan yaxshi habardor ekanligidan dalolat beradi.

Asar dialog usuliga tayanib ijtimoiy hayotning o'sha davrdagi barcha qatlamlariga taalluqli bo'lgan axloq va odob, hatti harakatlar va faoliyatlar haqida bahs-munozaralar yuritiladi.

Uning yuksak axloqiy fazilat bo'lgan ezgulik haqidagi fikri, jumladan:

Kishi mangu bo'la olmaydi, mangu uning otidir,

Undan mangu qoladigan narsa uning bu ezgu otidir

O'zing mangu emas, oting mangudir.

Oting mangu bo'lsa, o'zing mangu dirsan
Kishi ezgu nom bilan olqish oladi, ko'rgin,
Nom chiqargan yomon bo'lsa, qarg'ish topadi, kabi g'oyalar hisoblanadi.
Yusuf Xos Hojibning gnoseologik xarakterga ega bo'lgan quyidagi fikrlari e'tiborga sazovordir:

Arabcha, tojikcha bunday kitoblar talaydir,
Bizning tilimizda esa bu jamlangan zakovatdir.
Buning hurmatini bilimli biladi,
Bilim qiymatini zakovatli uqadi.

Yusuf Xos Hojibning yuksak axloqiy fazilatlarini tarannum etuvchi, hamda donishmandlikka undovchi quyidagi fikrlari e'tiborga molikdir.

Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi,
Nodonning so'zi o'z boshini yeydi.
Ko'p so'zda ortiq foyda ko'rmadim,
Yana ko'p so'zlashdan naf topmadim.

Kishi so'z tufayli ko'tariladi. Ko'p so'z boshni yerga egadi.

Inson falsafasiga taalluqli bo'lgan quyidagi fikrlar hozirga qadar o'z ahamiyatini saqlab turibdi.

Kishi o'zi ikki narsa tufayli qarimaydi; biri – ezgu xulqi, biri – ezgu so'zi.

Inson tug'iladi, o'ladi, ko'rgin, uning so'zi qoladi. Inson o'zi o'ladi, oti (mangu) qoladi, nazar sol.

Buyuk alloma mantiqiy jihatdan ilg'or fikrlovchi shaxs bo'lganligini tasdiqlovchi quyidagi dalillarni keltirish mumkin:

Bilimli kishi nima deydi eshitgin,
Bilimli (kishi) so'zi chindan ham sevik jon tengidir.

Ko'rgin, u bir qator narsalar kishiga dushmandir, Odam bularni bilib olsa, joni rohatda bo'ladi. U o'zining yuqorida qayd etilgan asarida ijtimoiy hayotdagi salbiy fazilatlarni qoralab, ijobiy jihatlarni ulug'laydi.

Yusuf Xos Hojib dunyoqarashida o'sha davr muhitining ta'siri natijasida idealistik nuqtai nazardan faoliyat ko'rsatganiga qaramay, u o'zining mashhur "Qutadg'u bilig" asarida ezgulik timsollari bilan o'sha davr boshqaruv tizimida faoliyat qilganlarga o'zinin hikmatli ta'limoti bilan o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatishga intilganligini qayd etish mumkin.

Mutafakkir asarining o'ta qimmatli tomoni shundaki, unda qo'yilgan o'tkir ijtimoiy masalalar (adolat, davlat, aql, qanoat) kabilar o'zaro suhbat, bahs-munozara shaklida bayon qilinganligi uchun o'quvchiga o'ziga xos motivatsiya ham ilhom uyg'otadi. Shu asosda didaktika – ta'lim va tarbiyaga oid ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muammolar, hamda ularning yechimi bilan bog'liq fikrlar ob'ektiv idealizm ruhi bilan sug'orilgan bo'lishiga qaramasdan, o'z davrida, qolaversa hozirgi kunimiz uchun o'zining ilmiy ahamiyatini saqlab turibdi deb xulosaga kelish mumkin.

"Qutadg'u bilig" asaridagi donolik, odillik, halollik, bilimdonlik, insoniylik, shirinsuxanlik, do'stlik, saxiylik, kamtarlik kabi fazilatlarning tarannum etilganligi

muallif dunyoqarashida ratsionalizm va gumanizm g'oyalari ustuvor ahamiyatga ega bo'lganligini asoslab beradi.

Asarda ilgari surilgan inson ijtimoiy kamolotida ijtimoiy foydali mehnatning mavqei yuqoriligi bilan bog'liq bildirgan fikrlari bugungi kunimiz, qolaversa yoshlarimiz ma'naviy kamolotida o'ziga xos maqomga ega bo'lib, Uchinchi Renessans poydevorini qurishda fundamental asos rolini o'ynaydi deb xulosa qilish mumkin.

Bundan tashqari asarda odil va gullab yashnaydigan, farovonlik sari yagona maqsadni ko'zlab yashaydigan davlat barpo etish orzusi olg'a surilganligi, unda murosa falsafasiga katta e'tibor qaratilganligidan dalolat beradi.

Shuning uchun ham asarning nemis, frantsuz, rus, chex, turk, uyg'ur, xitoy, o'zbek va boshqa tillarga tarjima qilingani esa uning boy ilmiy-ma'naviy hayotimizda buyuk fenomen ekanligidan darak beradi.

Yakuniy xulosada shuni ta'kidlash lozimki, buyuk alloma o'zi yashagan davr ijtimoiy muammolarini badiiy tafakkur qonuniyatlari asosida ob'ektivlik tamoyilidan kelib chiqib mohirona tahlil qilib bera olgan. Ana shuning uchun ham "Qutadg'u bilig" asari Sharq va G'arb mamlakatlari sivilizatsiyasi tarixida yuksak ehtiromga sazovor bo'lib katta shuhrat qozongan.

Yusuf Xos Xojibning inson ma'naviy taraqqiyoti kontseptsiyasi bilan bog'liq, hamda inson tafakkurining olamni bilish jarayonidagi yuksak maqomi bilan bog'liq purviqor ta'limotlari, shu jumladan, insonni ulug'lash, haqidagi gumanizm ruhi bilan sug'orilgan ilg'or g'oyalari Yangi O'zbekistonning ma'naviy poydevorini mustahkamlashda, yoshlarimiz intellektual salohiyatini yuksaltirishda o'ta muhim dastur vositasini bajaradi deyish uchun to'la asos bor.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ш.М. Мирзиёев. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган 2-нашри. – Тошкент., Ўзбекистон, 2022. – Б. 286.
2. И.М. Мўминов. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Тошкент., "Фан" нашриёти, 1972. – 204 бет.
3. А.А. Мухамедов. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ижтимоий-фалсафий меросининг компаративистикаси. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори PhD диссертацияси автореферати. – Андижон., 2022. – Б. 5.

BIRINCHI RENESSANS DAVRI ALLOMALARINING TABIIY-ILMIY VA FALSAFIY MEROSI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638794>

Masharipova Gularam Kamilovna -

Alfraganus universiti professori, falsafa fanlari doktori,
Toshkent, O'zbekiston,

Agzamxodjayeva Shaxnoza Saidmatmabovna –

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, "Ijtimoiy fanlar va
jismoniy madaniyat" kafedrası mudiri, falsafa fanlari doktori,
Toshkent, O'zbekiston,

Annotatsiya. Maqolada Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalarining tabiiy-ilmiy va falsafiy merosi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Bilimlar vorisiyligini ta'minlash, yangi dunyoqarashga ega yoshlarni intellektual rivojlantirish va ma'naviy-axloqiy shakllantirishda buyuk mutafakkirlarning madaniy almashinuv, madaniy xotira shakllari va mexanizmlarini qo'llash, tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyotiga oid qarashlarini hozirgi davr yangiliklari bilan uyg'unlashtirish bugungi kunda eng dolzarb muammolardan biridir.

Kalit so'zlar: ilmiy, falsafiy, tabiiy, meros, dunyoni bilish, tabiat, olam, inson, ijtimoiy mohiyat, falsafiy qarash, intellektual rivojlantirish.

Аннотация. В статье научно обосновано естественнонаучное и философское наследие ученых Хорезмской академии Маъмуна. Обеспечение преемственности знаний, интеллектуальное развитие молодежи с новым мировоззрением, духовно-нравственное становление молодежи являются одними из самых актуальных проблем современности. Использование культурного обмена, форм и механизмов культурной памяти, гармонизация взглядов великих мыслителей на развитие естественнонаучного и социально-философского мышления с новациями современности относятся к числу наиболее актуальных проблем.

Ключевые слова: научный, философский, естественный, наследие, познание мира, природа, вселенная, человек, социальная сущность, философский взгляд, интеллектуальное развитие.

Abstract. The article provides scientific substantiation of the natural scientific and philosophical heritage of the scientists of the Khorezm Academy of Mamun. Ensuring the continuity of knowledge, intellectual development of young people with a new worldview, spiritual and moral development of young people are among the most pressing problems of our time. The use of cultural exchange, forms and mechanisms of cultural memory, harmonization of the views of great thinkers on the development of natural science and socio-philosophical thinking with modern innovations are among the most pressing problems.

Keywords: *scientific, philosophical, natural, heritage, knowledge of the world, nature, universe, man, social essence, philosophical view, intellectual development.*

Kirish. Yangi O'zbekistonda o'rta asrlarda faoliyat yuritgan, dunyo ilm-fani, falsafasiga ulkan hissa qo'shgan buyuk mutafakkirlarimiz, qomusiy olimlarimiz ilmiy merosini har tomonlama chuqur o'rganish, ularning zamon ruhiga mos g'oyalari asosida yoshlarni intellektual salohiyatli munosib vorislar qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, "Yosh avlodning fuqarolik pozitsiyasi va faolligini kuchaytirish, farzandlarimizni mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni puxta egallab, xalqaro maydonda raqobatga kirisha oladigan barkamol shaxslar, yetuk mutaxassislar etib tarbiyalash bo'yicha keng ko'lamli ishlarni olib bormoqdamiz" [1, 54-55-b.]. Shu boisdan, Markaziy Osiyo va Evropa "Uyg'onish" davri allomalarining gumanistik g'oyalari, olamshumul kashfiyotlari, ma'rifatparvarlik, insonparvarlik tamoyillarining, konstruktiv o'rganish dolzarb muammolardan biridir..

X-XII asrlarda Xorazmda falsafiy fanlar rivoji va ijtimoiy munosabatlarni o'rganishga o'z ulushini qo'shgan olimlar - Abu Nasr ibn Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino va boshqalar asarlaridan o'rganish eng dolzarb muammolardan biridir. Ta'kidlash lozimki, ularning falsafiy fanlarga tegishli asarlari yoki yirik asarlari tarkibidagi qismlari (boblari) rus tiliga o'girilib, chop etilgan va ko'plam mualliflar tomonidan tarjima qilingan hamda ularga sharhlar yozilgan.

G.P.Matvievskaya Ibn Sino asarlaridagi aniq fanlarga oid ma'lumotlar, tarjimalari va unga bag'ishlangan tadqiqotlarni o'rganib, maxsus maqola e'lon qilgan [2, 16-40-b.].

Ibn Sinoning «Donishnomai Aloiy» (boshqa nomlari: «Kitobi Aloiy», «Hikmati Aloiy») risolasi Alouddavla Abu Ja'far Muhammad ibn Dushmanzar (398/1007 – 483/1041) sharafiga yozilgan. Sababi, Ibn Sino ma'lum vaqt uning saroyida yashagan.

«Donishnoma»ga beshta risola kiritilgan, har birida o'sha davr fanining bir yo'nalishi haqida so'z boradi: mantiq, fizika, ilm al-hay'a, musiqa, tabiatdan tashqari ilmlar, ya'ni metafizika [3, 1835-1858-b.].

Mazkur asar o'rin olgan riyoziy bilimlar ham bo'lgan, ular dastlab yo'qolgan, Ibn Sino vafotidan so'ng, uning shogirdi tomonidan tiklangan [4, 30-b.]. Demak, ushbu risoladan Ibn Sinoning falakiyot va riyoziyot bilimlari haqidagi ilmiy mulohazalari o'rin olgan, deyish mumkin.

Ibn Sinoning «Donishnoma» asari rus tiliga [5], G'arbda fransuz tiliga [6] o'girilgani ma'lum. SHu asosda ayrim qismlari rus tiliga o'girilgan, chop etilgan. Jumladan, riyoziyotga oid qismlari B.A.Rozenfeld va N.A.Sadovskiylar tomonidan (1967) [7] o'girilgan.

Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlaridan biri Abu Nasr ibn Iroqdir. U 961-965 yillar oralig'ida tug'ilib, 1034-1036 yillar oralig'ida vafot etgan, degan taxmin bor; G.K.Masharipovanning yozgan «Abu Nasr ibn Iroqning tabiiy-ilmiy

merosi» nomli maqolada [8, 307-312-bb.] uning to'la ismi Abu Nasr Mansur ibn Ali ibn Iroq shaklida berilib, Xorazmshohlar sulolasiga mansub Iroqiylar xonadonidan ekanligi ko'rsatilgan. Ibn Iroq dastlab Kat shahrida, so'ngra Xorazmshohlar poytaxti Gurganjda, Mahmud G'aznaviy 1017 yilda Xorazmni egallab, olimlarni G'aznaga olib ketgach, G'aznada yashagan, Abu Rayhon Beruniyning ustoz, ko'p yillar u bilan hamkorlikda ijod qilgan.

YUqorida qayd etilgan maqolada Ibn Iroq qalamiga mansub 25 ta asar borligi aniqlangan, ularning aksariyati bizgacha etib kelgan, ba'zilar haqida esa boshqa asarlardan ma'lumligi ta'kidlangan va mazkur asarlarning ro'yxati ham berilgan. Ushbu ro'yxatda uning falakiyot va riyoziyot bo'yicha asarlarining har biri alohida sanab o'tilgan, ularning yozilgan vaqti, hozirgacha saqlanganligi yoki etib kelmagan bo'lsa, Sharq olimlaridan kimning asarida eslatilishi haqida qisqacha ma'lumotnoma berilib, tadqiqoti yozilgan. Ibn Iroq yozgan risolalarning bir qismi alohida to'plam shaklida 1943-1947 yillarda Hindistonning Haydarobod shahrida nashr qilindi.

«Al-Majistiy ash-shohiy» («Shohiy Al-magest») - Ibn Iroqning asosiy asari. Bizgacha etib kelmagan va undan ayrim parchalar Abu Rayhon Beruniy hamda Nasriddin Tusiy risolalarida uchraydi [9, 63-69-bb.].

Ibn Iroq o'zidan avval yashab o'tgan qator olimlar asarlariga sharhlar yozgani ma'lum. Masalan, «Tuzatish jadvallari yordamida Habashning hisoblariga isbotlar risolasi» yoki «Daqiqalar jadvali» («Risola fi jadval ad-daqiq» (رسالة في جدول الدقائق), unda, sferik falakiyot masalalarini echishda ishlatiladigan trigonometrik funksiyalar haqida yozilgan. Bu asarni K.Yensen tadqiq etib (1971), undagi hisob uslubi yunon faniga, aniqrog'i Klavdiy Ptolemey davriga to'g'ri keladi, degan xulosaga keldi [10, 1-19-bb.].

«Muhammad ibn as-Saboh hisoblariga isbotlar haqida risola» nomli asarda Ibn Iroq, o'z navbatida, as-Saboh tomonidan ekliptikaning osmon ekvatoriga nisbatan og'ishi masalasida yo'l qo'yilgan xatolarni ko'rsatadi [11, 109-b.].

Ibn Iroqning astrolyabiya yasash bilan bog'liq asarlari ham bor. X.Tillashev va S.A.Ramazonovalarning maqolasida olimning to'rtta risolasi falakiyot asobi – astrolyabiyaga bag'ishlangani ta'kidlangan va ulardan ayrim misollar keltirilgan: 1) «Astrolyabiya haqida risola» («Risolaal-asturlab»); 2) «Astrolyabiya bilan ishlash yuzasidan Abu Hamid as-Sag'oni va raylik astronom o'rtasida yuzaga kelgan bahs xususidagi risola» («Maqola fi munoza'a a'mol al-asturlab allatiy vaqa'at bayna Abu Hamid as-Sag'oni va bayna munajjimi ar-Ray» (مقالة في منازعة), 3) «Astrolyabiya (tekisligida) azimutlar aylanalari o'tishlarini (nuqtalarini topish) haqida risola» («Risola davoir as-sumut fi al-asturlab» (رسالة دوائر السموت في الاسترلاب), boshqacha qilib aytganda, bu risolaazimutlar aylanalarining gorizont va ekvator bilan kesishgan nuqtalarini astrolyabiya tekisligida topish muammosiga bag'ishlangan; 4) «Amaliy usul yordamida asturlab yasash haqida risola» («Risola fi san'at al-asturlab bi-t-tariq as-sana'iy» (رسالة في صناعة الاسترلاب بالطريق الصناعي) [12, 89-97-bb.].

Uning riyoziyot bo'yicha asarlari esa ko'proq sferik falakiyot, aniqrog'i, trigonometriya bilan bog'liq. Ayniqsa, yunon olimi Menelayning «Sferika» asarini trigonometriya uslubi bilan sharhlagani («Maqola fi isloh shakl Manalus fi kuriyyat» (مقالة في اصلاح شكل مناوس في الكرية) (ilmiy adabiyotda «Isloh shakl kitob Manalus fi ashkol al-kuriyyat» (اصلاح شكل كتاب منالوس في أشكال الكرية); «Isloh kitob Manalus fil ashkol al-kuriyyat» (اصلاح كتاب منالوس في الأشكال الكرية) shakllarda ham yozilgan) uning yangicha yondashuvi hisoblanadi. Asarning matni 1936 yili M.Krauze tomonidan Leyden universiteti kutubxonasida saqlanayotgan yagona nusxa asosida nemis tiliga o'girilib, mufassal filologik tadqiqot bilan nashr qilingan [13, 10-b.]. Mazkur asar uch bobdan iborat, unda sferik uchburchaklar, sfera yuzsidagi parallel doiralar holati va asosiy nisbatlarga oid lemmalar xususida so'z boradi [14, 223-230-bb.].

Ibn Iroqning «Risola fi-l-javob masail al-handasa» (رسالة في الجواب مسائل) (Geometriyaga doir savollarga javob) va «YAssi va sferik yuzalar bo'yicha sinuslar teoremasi hamda ularni to'g'ri burchakli va qiyshiq burchakli uchburchaklarda qo'llash», «Risola fi tastix, ma va qa'a li Abu Ja'far al-Hazin min as-sahv fi zij as-safaih» (رسالة في تسطيح ما وقع لأبي جعفر الحازن من السهو في زيغ) (Abu Ja'far al-Hazin o'z «Zij»ida e'tibor qilmagan narsalarni tuzatish haqida risola) asarlaridan keyingi ikkitasi G.Zuter va M.T.Debarnolar tomonidan o'rganilgan [15, 167-b.].

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn YUsof al-Xorazmiy (vaf. 997) Xorazmda tug'ilib o'sgan va bilim olgan (asosan, Kat shahrida), so'ngra Somoniylar davlatining turli shaharlarida (Nishopur, Buxoro) yashagan, Nishopurda Somoniylar vaziri (977-982) Abulhasan al-Utbiy xizmatida kotib bo'lib ishlagan [16, 161-b.]. Uning fanlar tasnifi sohasidagi bilimlari qadimgi YUnon olimlari, shuningdek, al-Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr ar-Roziy asarlari ta'sirida shakllangan va keyinchalik u mazkur yo'nalishda yirik qomusiy olim bo'lib etishdi [17, 144 b.; 18, 244 b.]. Fanlar tasnifi sohasidagi asosiy asari «Mafotih al-ulum» (مفاتيح العلوم) («Ilmlar kaliti») o'z davrida musulmon SHarq mamlakatlari fani va madaniyati haqida ma'lumot beruvchi qomusiy asardir va unda o'sha davrning deyarli barcha sohalari qamrab olingan: fiqh, falsafa, mantiq, poeziya, hisob, geometriya, kimyo va boshqalar, jami – 93 bob. Abu Abdulloh fanlarni mavjud an'anaga ko'ra «shariat ilmlari» va «ajam ilmlari»dan iborat ikki guruhga jamlaydi. Asar ikki qism, ular, o'z navbatida, o'n besh bo'limni tashkil qiladi.

Birinchi qismda fiqh, kalom, grammatika, ish yuritish, poeziya nazariyasi, tarix; ikkinchi qismda falsafa, mantiq, meditsina (tibb), hisob (arifmetika), geometriya (geometriya), falakiyot (ilm an-nujum), musiqa, mexanika (ilm al-xiyol), kimyo sohalari haqida ma'lumot berilgan.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy «Mafotih al-ulum»ning aniq fanlarga tegishli qismida nazariy hisobga katta e'tibor qaratilgan, u mazkur asarda hisobga bag'ishlangan beshta bobning to'rttasini egallaydi; beshinchi bobda amaliy hisob xususida so'z boradi. Hisobga oid ma'lumotlar G.P.Matvievskeya tomonidan

tadqiq etilgan [19, 341 b.]. Aniq fanlarga oid boblarni J.H.Ibodov sharhlar bilan arab tilidan rus tiliga tarjima qildi [20, 54-b.].

«Mafotih al-ulum»da geometriyaga doir qism to'rt bobni tashkil qiladi: birinchi bob – nazariy qism haqida, ikkinchi bob – chiziqlar haqida, uchinchi bob – yassi geometriyaviy shakllar, to'rtinchi bob – jismlar geometriyaviy shakllari (kub, konus, shar) haqida bayon qilingan.

Risolaning falakiyotga oid qismi to'rt bobdan iborat: 1) ajralmas va qo'zg'almas yulduzlarning burjlarda joylashishi; 2) olam sferasida yoritgichlarning holati, Er shari yuzasi, undagi iqlimlar va boshqa riyoziyot jo'g'rofiya elementlari; 3) munajjimlik asoslari; 4) falakiyot asboblari xususida so'z boradi.

Maqolani yozishda Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida saqlanayotgan aniq fanlarga oid qo'lyozmalar ham muhim manba vazifasini bajardi. Aniq fanlarga tegishli qo'lyozmalar Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalarining rus tilidanashr etilgan o'n bir jildlik kataloglarda [21] hamda «O'zR FA Sharq qo'lyozmalari katalogi. Aniq va tabiiy fanlar» [22, 248 b.] nomli alohida kitobda rus tilida tavsiflangan (1998). Biz ana shu nashrlardan foydalandik. Falsafiy va tabiiy fanlarga bag'ishlangan to'plamda arab, fors va turkiy tillardagi Sharq qo'lyozmalari fan sohalarini tartibida tavsiflangan. Shuningdek, hisob, aljabr, geometriya, falakiyot va munajjimlik, falakiyotasboblari, taqvimlar, jo'g'rofiya sohalariga taqsimlangan: qomuslar ham alohida ajratilgan, ularda ham aniq fanlar bilan bir qatorda falsafaga tegishli boblar bor.

Shuningdek, Birinchi Renessans, ya'ni Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalaridan Abu Rayhon Beruniyning «at-Tafhim» [23], Ibn Sinoning «Kunuz al-ma'rifa» [24] va «Ganj al-ma'ruf» [25], «Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino yozishmalari» [26] asarlari, Mahmud al-Chag'miniyning «Al-mulaxxas fi-l-hay'a» [27] hamda unga Ali al-Jurjoni [28], Qozizoda Rumi [29] tomonidan yozilgan arabcha va Husayn al-Kubraviy qalamiga mansub fors tilidagi sharhlar [30] qo'lyozmalaridan iborat.

Yuqorida qayd etilgan to'plamlarda Markaziy Osiyolik olim Abu Nasr Forobiyning «Yulduzlar hukmida ishonchli va ishonchsiz narsalar haqida risola» nomli falakiyot va munajjimlikka oid risolasining bitta qo'lyozmasi ham tavsiflangan [31]. Bu asarda yulduzlar holati bilan bog'liq mos keladigan, aksincha, ishonish qiyin bo'lgan voqeliklar, osmon jismlari tavsifi va ularning o'zaro aloqadorligi masalalari to'g'risida so'z boradi.

To'plamda tavsiflangan aniq fanlarga oid asarlarning aksar qismi O'rta Osiyo hududidan tashqaridagi joylarga tegishli, shuningdek, muallifi qayd etilmagan asarlar ham anchagina, ular maxsus o'rganilgan taqdiridagina muallifi xususida biror fikr aytish mumkin.

Kotib Chalabiy, asli ismi Mustafo ibn Abdulloh (1017/1609 -1065/1657), turk jo'g'rifiyachisi va tarixchisi, 20 dan ortiq asarlar, shu jumladan, «Jahonnoma» («Jahon ko'zgusi») tarixiy-jo'g'rofiy, «Kashf az-zunun»

bibliografik mashhur risolalarning muallifi. Asar to'la shaklda «Kashf az-zunun an asomi al-kutub va-l-funun» (كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون) («Kitoblar nomlari va fanlar xususida shubhalarni yo'qotish») deb ataladi. U muqaddima, fan haqida umumiy ma'lumot, bibliografiya, xulosaqismlardan tashkil topgan. Asosiy qism – bibliografiyada 15000 ta asar, 10000 muallif va 300 dan ortiq fan sohalari haqida ma'lumot berilgan.

«Kashf az-zunun» G.Flyugel tomonidan 1835-1858 yillarda arabcha matni va lotinchaga tarjimasi bilan etti jildda nashr etildi [32, 1835-1858-bb.], keyinchalik fanda ko'pchilik uchun asosiy kitob vazifasini o'tadi; keyingi yillarda asar bir necha marta Turkiya va Livanda bosilib chiqdi [33, 212-b.].

Hoji Xalifaning «Kashf az-zunun» asarida anchagina xorazmlik olimlar ismlari tilga olingan. SHu jumladan, xorazmlik aniq fanlar sohasida ijod qilgan olimlar va ularning ilmiy merosi to'g'risida ham bibliografik ma'lumotlar berilgan. Masalan, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Ali al-Hasan ibn Horis al-Xorazmiy al-Hububiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va boshqalar.

Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalari tarixiy-falsafiy merosida ijtimoiy munosabatlar, fan, ta'lim, turmush tarzi va ijtimoiy hayot to'g'risidagi qarashlar, Abu Nasr ibn Iroq va Abu Rayhon Beruniyning tabiiy-ilmiy paradigmasi va ontologik qarashlar dialektikasi, Abu Ali ibn Sinoning ontologik ta'limotida neoplatonik unsurlar, fanlar tasnifi, axloqiy qarashlarning insonparvarlik mohiyati va ularning tarixiy-falsafiy tafakkur rivojiga ta'siri ilmiy jihatdan manbalar asosida o'rganildi va tahlil qilindi. Ijtimoiy munosabatlar, odamlar faoliyati va xulq-atvorini tartibga soluvchi normalar universal tizimning ta'sirini o'rganish sivilizasiyalarning rang-barangligini tushuntirish imkonini beradi. Ular, birinchidan, hukmron diniy va dunyoqarashga doir mo'ljallarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayondagi o'rni bilan; ikkinchidan, ularning texnik-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan; uchinchidan, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar sur'ati, shuningdek ularning manbalari, mexanizmlari xususiyati va uyg'unlik darajasi bilan farq qiladi. Sivilizasiyaning har bir tipi siyosiy tizimning o'ziga xos xususiyatlari va o'z huquqiy qoidalarining xususiyati bilan tavsiflanadi. Sivilizasiyalar axborotni kodlashtirish, saqlash va avloddan-avlodga qoldirish usullari bilan ham bir-biridan farq qiladi.

Jamiyatning muhim xususiyatlari ijtimoiy hayotni tashkil etishning keng ko'lamli shakli sanalgan sivilizasiyaga asoslanadi. Sivilizasiyalar vaqt va makonda o'ta barqaror bo'ladi, individlar va ijtimoiy guruhlarining aloqalarini tartibga soladigan, jamiyatning moddiy asoslarini ham, ma'naviy asoslarini ham belgilaydigan umumiy normalarga asoslanadi. Ular madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning umumiy shakllarini yaratib, jamiyat hayotining tizim tashkil etadigan muhim asosi sifatida amal qiladi. Sivilizasiya – avlodlar vorisiyligini ta'minlovchi tarixiy tajriba manbai hisoblanadi. Sharq mutafakkiri Abu Rayhon Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U «Odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining

turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va urning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli xohishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan, - deb hisoblaydi.

XULOSA

Xorazmda X-XII asrlarda aniq va falsafiy fanlarga e'tibor nisbatan kuchaygani, bu birinchi o'rinda kundalik amaliy ehtiyojdan kelib chiqqani ham kuzatiladi, ya'ni ushbu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar Xorazmda sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi, savdo aloqalarining kengayishi, madaniy - ma'naviy hayotning yuksalishi kabi omillar bilan bog'liq bo'lgan. SHuningdek, falakiyot kuzatuvlari bevosita amaliy ehtiyojdan kelib chiqqan va qadimgi Xorazmda dehqonchilik ishlarini to'g'ri tashkil qilish, Amudaryoning suv tarkibini aniqlash, undan unumli foydalanish kabilar uchun zarur sanalgan. Tabiiy va falsafiy fanlarga bag'ishlangan tadqiqotlar ichida, manbalar tarjimasiga qaraganda, ularda qayd etilgan ilmiy muammolar tahlilidan iborat tadqiqotlarning salmog'i katta. Qadimgi yunon ilm-fani yutuqlari X-XII asrlarda Xorazmda ikki uslubda joriy etilgan: birinchisi - bevosita qadimgi yunon olimlari asarlarining yunon tilidan Xorazmda arab tiliga o'girilishi va o'zlashtirilishi orqali. Abu Nasr Mansur ibn Iroq qadimgi yunon olimi Menelayning «Sferika» asarini yunon tilidan arab tiliga o'g'irgani ma'lum. Ikkinchisi - qadimgi yunon olimlari asarlarining Arab xalifaligi poytaxti Bag'dodda ijod qilgan olimlar tomonidan arab tiliga o'girilishi hamda rivojlantirilishi, Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlarining ulardan foydalanganligidir. Abu Rayhon Beruniy asarida yaqqol kuzatish mumkin. Uning «Geodeziya» asarida yunon olimlari Eratosfen, Gipparx, Ptolemey («Jo'g'rofiya» va «Almagest» asarlari) ma'lumotlarini keltiradi. Demak, aytish mumkinki, X-XII asrlarda Xorazmdagi ilmiy muhitda qadimgi yunon fani yutuqlaridan ijodiy foydalanilgan va unga tuzatishlar, o'zgartishlar kiritib, rivojlantirilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. - B.54-55.
2. Матвиевская Г.П. Из истории изучения физико-математического наследия Ибн Сины // Математика и астрономия в трудах Ибн Сины, его современников и последователей. – Ташкент, 1981. - С. 16-40.
3. O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmasi, №2385/XVII - XIX.
4. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma'naviy merosining jamiyat hayotidagi o'rni. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2020. – B.30.
5. Ибн Сина. «Даниш-наме». Перевод и вводная статья А.М.Богоутдинова. - Душанбе, 1957.
6. Avicenne. Le ivre de science, t.I. – Paris: 1955; t.II. (Physique - mathematiques), trad.par. M. Achena et H.Masse. - Paris,1958.

7. Ибн Сина, Абу Али. Математические главы «Книги знания» (Донишнома). – Душанбе: Ирфон, 1967.
8. Masharipova G.K. Abu Nasr ibn Iroqning tabiiy-ilmiy merosi. - Ma'muniy-Xorazmshohlar davrida ilm-fan va uning jahon tamaddunidagi o'rni" mavzusidagi xalqaro ilmiyamaliy konferensiya materiallari. - Xiva, 2024. - 307-312-bb.
9. Masharipova G.K. Abu Nasr ibn Iroqning matematika va astronomiya sohasidagi ilmiy izlanishlari. Ilm sarchashmalari, 2004, № 3. 66-69-bb.
10. Jensen C. Abu Nasr Mansur's approach to spherical astronomy as developed in his treatise «The Table of Minutes». - Centaurus, 1971. Vol.16. No 1.- P. 1-19.
11. Матвиевская Г.П. Очерки истории тригонометрии. - Ташкент: Фан, 1990. – 109 с.
12. Тллашев Х., Рамазанова С.А. Трактаты Абу Насра ибн Ирака об астрологии // Математика и астрономия в трудах ученых средневекового Востока. - Ташкент: Фан, 1977. - С. 89-97.
13. Krause M. Die Sphdrik von Abu Nasr Mansur b. 'Ali b. Iraq , mit Untersuchungen zur Geschichte des Textes bei den islamischen Mathematiker // Berlin, 1936. – 10 s.
14. Матвиевская Г.П., Тллашев Х. О научном наследии астронома X-XI вв. Абу Насра ибн Ирака // Историко-астрономические исследования. Вып.XIII. – Москва, 1977. - С.223-230.
15. Masharipova G.K. Xorazm Ma'mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. - 364 b.
16. Masharipova G.K. O'rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarining ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar. Monografiya. - Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2021. – 210 b.
17. Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдаллах ал-Хорезми. - Москва: Наука, 1988. – 144 с.
18. Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на среневековом мусульманском Востоке. – Ташкент: Фан, 2000. – 244 с.
19. Матвиевская Г.П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. - Ташкент: Фан, 1967. - 341 с.
20. Ибадов Дж.Х. Физико-математические главы энциклопедии «Ключи наук» (Мафатих ал-улум) Абу Абдуллаха ал-Хорезми. – Ташкент: ТУИТ, 2005. - 54 с.
21. Собрание восточных рукописей АН РУз.Т.I-XI. – Ташкент: Фан, 1952-1987.
22. Собрание восточных рукописей АН РУз. Точные и естественные науки.Составитель А.Б.Вильданова. – Ташкент: Фан, 1998. – С. 248.
23. Beruniy Abu Rayhon. At-tafhim li avoil sino'a at-tanjim: O'zR FA SHI qo'lyozmasi, №3423, forscha.

- أبو ریحان البیرونی. التفهیم لأوائل صناعة التنجیم. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۳۴۲۳
24. Ibn Sino Abu Ali. Kunuz al-ma'rifa. O'zR FA SHI qo'lyozmasi, №2385/22, forscha.
أبو علی بن سینا. كنوز المعرفة. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۲۳۸۵/۲۲
25. Ibn Sino Abu Ali. Ganj al-ma'ruf. O'zR FA SHI qo'lyozmasi, №3374/5, forscha.
أبو علی بن سینا. گنج المعروف. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۵/۳۳۷۴
25. Al-Chag'miniy Mahmud ibn Muhammad ibn Umar. Al-mulaxxas fil hay'a. O'zR FA SHI qo'lyozmalari, 10417; 7761/III; 8796/II; 11599/III.
محمود بن محمد بن عمر الجعینیی. الملخص فی الهیئة. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه لاری، ۱۰۴۱۷، ۳/۷۷۶۱، ۱۱/۸۷۹۶، ۳/۱۱۵۹۹.
26. Risola ila Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy. Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zR FA SHI qo'lyozmasi, 2385/14, arabcha.
رسالة إلى أبي ریحان محمد بن أحمد البیرونی. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۱۴/۲۳۸۵
27. Ash-sharh «Al-mulaxxas fil hay'a». O'zR FA SHI qo'lyozmasi, №2655.
محمود بن محمد بن عمر الجعینیی. شرح ملخص فی الهیئة. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۲۶۵۵
28. Sharh "Al-mulaxxas fil hay'a" O'zR FA SHI qo'lyozmalari: 8217, 3935 va b. /jami 20 ta).
محمود بن محمد بن عمر الجعینیی. شرح ملخص فی الهیئة. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه لاری، ۸۲۱۷، ۳۹۳۵
29. Al-Kubraviy Husayn ibn al-Hasan al-Xorazmiy. Nuzhat al-mallok fi hay'at al-aflok. O'zR FA SHA qo'lyozmasi, №1207/III.
حسین بن الحسن الخوارزمی الکبروی. نزهة الملک فی هیئة الأفلاک. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۳/۱۲۰۷
30. Forobiy Abu Nasr. Risala fi mo yasuh va mo lo yasuh min ahkom an-nujum: O'zR FA SHI qo'lyozmasi, №2385/XXXII. ۱
أبو نصر الفارابی. رسالة فی ما یصوح و ما ۱ یصوح من أحكام النجوم. أبو ریحان البیرونی نامیده گی شرقشناس لیک إنستیتوتی قولیازمه سی، ۳۲/۲۳۸۵
31. Haji Khalfa. Lexicon encyclopedicum et bibliographicum./ Primum edidit Latine yertit et commenterto indificibusque G.Fluegel.- Leipzig - London, 1835-1858. 1 - 7 vol.
32. Абдухалимов Б.А. «Кашф аз-зунун» Хаджи Халифы как источник по истории точных наук Мавераннахра и Хорасана. Автореф. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. - Ташкент, 1994. - 47 с.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИК” АСАРИДА ЭЛЧИЛИККА ДОИР МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638816>

Пулатова Севара Акмаловна

sevaraakmalovna@mail.ru

ORCID:0009-0000-4816-1696

ALFRAGANUS университети

“Халқаро муносабатлар ва тарих” кафедраси,
тарих фанлари номзоди, профессор

АННОТАЦИЯ

Мақолада миллий давлатчилигимиз тарихида давлатлараро алоқалар ва уларни ривожлантиришида элчи ва элчиликнинг ўрни кўрсатиб берилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчи шахсига қўйилган талаблар таҳлил қилинган ҳамда унда мавжуд бўлиши керак хислатлар батафсил кўриб чиқилган. Асарнинг барча даврлар учун ўтмас аҳамияти асослаб берилган.

Калит сўзлар: Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билик”, элчилик, дипломатия.

ABSTRACT

The article shows the role of ambassadors and embassies in the development of interstate relations in the history of our national statehood. Yusuf Khos Hajib's book Kutadgu Bilik examines the requirements for the personality of an ambassador, and examines in detail the qualities and abilities that they should possess. The enduring value of this work for all time is substantiated.

Keywords: Yusuf Has Hadjib, Kutadgu bilig, embassy, diplomacy.

Ўзбекистон давлатчилиги қадимий ва бой тарихга эга. Табиийки ҳар бир давлат ўз ривожи жараёнида бошқа давлатлар ва ўзга халқлар билан алоқалар боғлайди, мулоқотга киришади. “Тарихан дипломатия давлатчиликнинг, сиёсий ва ижтимоий институтларнинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади. У узлуксиз ҳаракатда, тараққиёт ва такомиллашув жараёнида” [1, 3-б.] бўлади. Ўзбекистон дипломатияси ҳам миллий давлатчилигимиз каби чуқур тарихий илдизларга эга. Ўзбекистон тарихи” кўп жилдлик жамоавий монографиянинг VII жилди Ўзбекистон дипломатияси тарихига бағишланган бўлиб, унинг сўзбошида таъкидланганидек: “Ўзбекистон дипломатиясининг шаклланиши, замон билан ҳамнафас ва миллий тарих ҳамда Ўзбекистон ҳудудидаги кўп асрлик давлатчилик анъаналари билан яқиндан боғлиқликда ривожланган” [1, 3-б.].

Шу билан бирга, Ўзбекистон дипломатияси халқимизнинг минг йиллар давомида шаклланган ўзига хослиги, маданий қадриятлари, урф-одатлари ва анъаналари, шунингдек, турли соҳалардаги алоқаларини акс эттиради ва тарихий ворисийлик асосида ривожланади. Ўзбек халқининг асрлар давомида бошқа халқлар билан тинч-тотув яшаб, яхши алоқалар ўрнатиши давомида элчилик фаолиятини олиб борган шахсларга нисбатан талаб шаклланган ва уларнинг илми, ахлоқи, инсоний фазилатларига аҳамият ортиб борган. Элчи ва у эга бўлиши лозим булган хислатлар тизими ишлаб чиқилиб, улар ўрта аср манбаларида ўз аксини топган. “Дипломатиянинг ўзига хос ва умумий қадриятларига монанд тамойиллари буюк туркий обида - «Қутадғу билик» (“Саодатга йўлловчи билим”) асарида ўзининг ҳар томонлама тавсифини топди” [2, 19-б.].

Маълумки, XI аср Қорахонийлар давлатининг энг ривожланган даври бўлиб, бу даврда илм-фан, маданият юксалди, халқаро алоқалар қўлами кенгайди. Турк олими Р.Генчнинг фикрича, қорахонийларнинг ҳукмдорлари расмий ҳаётида бошқа юртлардан келган элчиларни қабул қилиш ишлари асосий ўринда турган [3, 157-б.]. Ҳукмдорнинг бошқалар билан алоқалари, асосан, ҳожиб лавозими эгаси воситасида амалга оширилган. Ҳожибнинг яна бир асосий вазифаси бўлиб, у хорижлик элчиларнинг келиб-кетиши, қабул этилиши, белгиланган эҳсон, нафақа ва бошқа нарсалар билан таъминланиши, еб-ичиш масалаларини назорат қилиши керак бўлган. Элчиларнинг иши натижасига қараб, уларга ҳадялар берилиши ёки берилмаслигини ҳам ҳожиб белгилар эди. Шунингдек, элчиларни қабул қилиш маросимидаги ҳолатлар учун ҳам у жавобгар бўлган. Кўп ҳолатларда бу ишлар билан шуғулланган ҳожиб «улуғ ҳожиб» ёки «хос ҳожиб» («ҳукмдорнинг шахсий ҳожиби маъносида») деб аталган. Бошқа ҳожиблар эса унга бўйсунганлар [1, 71-б.].

Айнан шу даврда яшаб, ижод этган Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билик» асарида бу улкан давлатни бошқариш усуллари, юритиши лозим бўлган сиёсати, халқнинг ахлоқ-одоби масалаларини таҳлил қилиб берган.

Маълумки, муаллиф Боласоғунда таваллуд топиб, мазкур асарини эллик ёшида китоб ҳолига келтирган ва тахминан 1070 йилда Товғачхонга келтириб берган. Асарнинг улуғвор мақсадларини англаб етган хон, Юсуф Боласоғунийни ўз ўрдасида Хос Ҳожиблик-эшик оғаси лавозимига тайинлайди. Шу туфайли ҳам унинг исми тарихга Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний бўлиб кирган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарининг элчилик масалаларига бағишланган алоҳида бобини “Ўғдулмиш элига элчи қилиб юборишга қандай киши керагини айтади” деб номлаган. Юсуф Хос Ҳожиб ушбу асарида элчиларни аввало алоҳида ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ бўлган, мартабалари юқори инсонлар сифатида таърифлайди:

*“Тамоми кишилардан сараси элчи (бўлиши) керак,
Билимли, заковатли, жуда етук (бўлиши) керак*

*“Худонинг қуллари орасида энг сайланганлари,
Кишиларнинг яхшиси – элчилар бўлганлар,
Турли хил ишлар элчилар туфайлигина содир бўлади
Хайрли ишлар элчи туфайли содир бўлади” [2, 245-б.].*

Юқорида келтирилган сатрларда муаллиф элчиларнинг хайрли ишларга сабабчи эканларини қайд этиб, уларнинг ўз ақли, фаросати, илм ва одоби, қолаверса, муомаласи билан турли хил низоли масалаларни ҳал қила олишлари, уларга ечим топишлари мумкинлигини таъкидлайди. Ва аксинча, бу сифатларга эга бўлмаган элчилар давлатлар орасидаги муносабатларга путур етказиши мумкин. Дарҳақиқат, дипломатия тарихида ҳар икки ҳолат учун ҳам мисоллар етарлича топилади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчилар фаолиятини ёритилиши масалаларини ўрганган таниқли тарихчи олима Г.Аъзамова қайд этганидек: “Турли давлатлар ўртасида муҳим масалаларни ҳал қилиш, зиддиятли ҳолатларни бартараф этишда элчилар муҳим рол ўйнаганлар. Ўз давлатининг вакили, расмий шахс сифатида у ўзининг бутун маҳоратини ишга солиб, давлатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйишда элчидан сўзамоллик талаб қилинган. [5, 135-б.]. Бу ўринда ўрта аср манбаларида у «сўз маъноларининг зукко билимдони бўлиши» кераклиги, хусусан, «у сўзнинг ичини ҳам, ташини ҳам англай олмоғи, яъни сўзнинг оддий ва кўчма, ошкор ва яширин маъноларидан хабардор бўлмоғи шарт. Токи бу хусусият бузилган ишларни созлаш учун қўл келсин»[2, 245-б.].

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчиларнинг муомаласи ва нотиклиги ҳам муҳим хислатлардан саналиши келтирилади:

*“Тили ширин ҳам(да) кўнгли очик (бўлиши) керак,
Сўзи ёқимли ҳам(да) жуда ақлли(бўлиши) керак.
Тили ширин киши ёқимли бўлади,
Сўзи ёқимли бўлса, кишининг иш(лар)и манзур бўлади,
Сўзи юмшоқ, шакардек ширин бўлса,
Ширин сўзга улуг ҳам, кичик ҳам юмшайди
Элчининг иши мутлоқ сўз(лар)дан иборат
(яъни сўзлар орқали битади),
Сўзи яхши бўлса, (у)тилагини топади” [2, 246-б.].*

Дарҳақиқат, давлат манфаатларини ҳимоя қилишда элчининг асосий курули сўз бўлиб, бу курулдан нақадар самарали фойдалана олиши кўп жихатдан унинг ақлу-фаросати ва илми билан боғлиқ бўлган. Шунингдек, «Элчи кўзи тўқ, кўнгли бой бўлиб, феълидаги айб-нуқсонларни аритмоғи керак», - деб таъкидланади. Бундан келиб чиқиб, кўп ҳолларда элчиликка маънавий камолотга эришган, турли илмларга эга кишиларни тайинлашга ҳаракат қилишган. Буни Ўзбекистон халқларининг турли даврларида ҳукм сурган сулолалар, ҳукмдорлар томонидан бошқа давлатларга юборилган элчилар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Кўп ҳолларда Ўрта Осиёдан узоқ ва

яқин мамлакатларга юборилган элчилик миссиясига раҳбарлик қилган шахслар билимдон шахслар, жумладан, мусулмон руҳонийларидан тайинланган.

Ўзбекистон давлатчилигининг ҳамма даврларида элчининг ҳамма илм соҳаларидан хабардор бўлиши, кенг қамровли билимлар эгаси бўлишига алоҳида эътибор берганлар. [5, 136-б.]. Бу хусусда *«турли-туман фан асосларини ўргансин, айниқа, бадиий сўз сирларини яхши ўзлаштирсин. Агар шеърятни яхши хис этса, тушунса, бунинг устига ўзи шеърлар ҳам ёзса, нур устига нур бўлади. Астрономия, Ҳандаса, илдиз чиқариш, ер сатҳини ўлчаши, математика-геометрия илмларини элчи мукаммал билмоғи лозим»*, - деб қайд этилади. [2, 246-б.].

Элчилар ҳар томонлама комил бўлиши лозим бўлган. Элчилар эга бўлган хислатлар жумласига уларнинг муайян жисмоний тайёргарлик даражасини ҳам киритиш мумкин. Хусусан, уларнинг дадил бўлиши, *«чавгон ўйинига мохир, ёй тортишга қодир, қушчилик, овчилик сирларидан хабардор бўлиши»* ҳамда *«шахмат ва нард ўйинлари - элчининг фазилатини оширади.»*, - деб қайд этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб бир давлат вакили сифатида бошқа юртга юборилган элчи шахсини ҳар жиҳатдан, шу жумладан, ташқи кўриниши кўркам, қаддди-қомати келишган бўлиши кераклигини ёзган:

*“Юз кўрки чиройли бўлиши керак ҳамда
бўйи (яъни қадди-қомати),
Келишган бўлса, қадди-қомати келишган
(киши) одамлар орасида яхши бўлади!”* [2, 246-б.].

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида амалга оширилаётган фаол ташқи сиёсатида диёримиз элчилари юртимиздаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий жабҳалардаги янгиланиш, ислоҳотлар ва Учинчи Ренессанс ғояларининг, шунингдек, дунёга очиқлик сиёсати моҳиятини ўзига хос ретронсляторлари бўлиб, халқлар ўртасида тинчликни ва ўзаро манфаатли алоқаларни таъминлашга ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқдалар.

1. Мамлакатимизни хорижий давлатлар билан алоқа олиб боровчи

муассасалар, чет мамлакатлардаги элчихоналари ҳамда халқаро ташкилотлар учун юқори малакали кадрлар тайёрлайдиган ўқув масканларида жаҳон тарихи, халқаро муносабатлар, ташқи сиёсат ва дипломатия ҳақида ҳар томонлама тушунча бериш билан бир қаторда, кўп асрлар давомида шаклланган туркийларнинг ўзига хос дипломатия қоидалари, миллий давлатчилигимиз тарихида ишлаб чиқилган элчилик тизими билан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик”, Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук”, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарларини ўрганиш асносида, мухтасар айтганда, Ўзбекистоннинг ўрта

асрлар тарихига оид манбаларининг кенг доирасини жалб этиш орқали таништирилиши мақсадга мувофиқдир..

2.Дипломатия тарихини ўрганишга бағишлан илмий тадқиқотлар ҳам талайгина. Бироқ, бу тадқиқотлар тор мутахассислар доирасигагина маълум бўлиб, уларни кенг китобхонлар эътиборига илмий-оммабоп мақолалар, рисоалар тарзида тақдим этиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон тарихи. Ўзбекистон дипломатияси тарихи. VII жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2022.
2. Ўзбек дипломатияси тарихидан. Тарихий очерк ва лавҳалар. Тошкент, 2003.
3. Genc R. Karahanli Devlet taskilati (XI.Yuzuil). Istanbul 1981.
4. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билик”. - Тошкент. 1990.
5. Ўзбекистонда элчилик тарихидан: тадқиқ ва таҳлили. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами «Адабиёт учқунлари» Тошкент-2016.
6. Маннонов Б.С. Амир Темури дипломатияси // Шарқшунослик. № 7. - Тошкент. 1996.
7. Темури тузуклари / форс тилидан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. - Тошкент. 1991.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ИНСОНПАРВАРЛИК МОҲИЯТИ (“Бахт” тушунчаси талқинида)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638833>

Хусанов Баходир Эргашевич

Наманган давлат педагогика институти доценти

Фалсафа бўйича фалсафа доктори (DSc)

Маълумки, инсонпарварлик ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири ҳисобланади.

Миллий ахлоқ фалсафамизга доир адабиётларда инсонпарварлик “инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч” , деб тушунтирилади.³²³ Шунингдек, инсонпарварлик тамойилини дастлаб Оврўпа Уйғониш мутафаккирлари илгари сурганлар, деган қарашлар ҳам мавжуд.³²⁴ Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалги Қадимги Сомир мих хатларида учрайди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай илмда ва ҳунарда қандайдир мақсад бўлади; мана шу мақсад доимо қандайдир неъмат ҳосил қилишни кўзда тутди. Бирорта илм, бирорта ҳунар – ёмонлик келтириб чиқаришни кўзда тутмайди. Бироқ, ҳаётдаги барча неъматларни бирданига ўрганувчи фан ёки ҳунар йўқ. Ҳар бир фан ёки ҳунар ўзига тааллуқли неъматларни ўрганади. Нима учун? Чунки, ҳар бир мезон учун, масалан, нарса, ҳодисаларнинг моҳияти, сифати, миқдори, вақти, муносабати учун алоҳида неъматлар бор.

Юнон файласуфи Арасту ҳаёт неъматларини таснифлайди ва мазмунини ойдинлаштиради, булар: “қадрли”, “мақтовли”, “имконият берувчи” неъматлардир.³²⁵ Бироқ, “мукамал” неъматлар ҳам борки, бошқа неъматлар ўша мақсад (неъмат)ларга эришиш учун хизмат қилади. Яъни, мукамал неъмат шуки, биз унга эришганимизда бошқа нарсага эҳтиёж қолмайди. “Бахт” ана шундай мукамал неъматлар сирасига киради. Зеро, бахтнинг мукамал мақсад эканлиги шундаки, биз унга етишга доимо интиламиз, уни излаймиз. Арастунинг фикрича, олий неъматлар “мукамал мақсад”, табиийки, мукамал мақсад – бу бахт-саодатдир.

Маълумки, ҳар қандай фазилат ўзини намоён этган пайтдагина яхши амаллар ҳисобланади. Инчунун кўнгилдаги фазилатлар шарофати билан биз

³²³ Қаранг: Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги НМИУ, 2014. -196 б.

³²⁴ Қаранг: Разин А.В. Этика. Учебник. –Москва: Академический прокат, 2004. -97 с.

³²⁵ Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Тошкент”Янги аср авлоди”, 2011. –Б. 136-137.

гўзал яшаймиз. Гўзал ва фаровон яшаш эса – бахт саодатдир. Бахтли одам яхши яшаётган одамдир. Яхши, гўзал яшаш эса фазилатларга амал қилиб яшашдир. Инсон учун бахтли яшашдан мақсад ва олий неъмат ҳам мана шу ҳисобланади.

Шу маънода Юсуф Хос Хожибнинг буюк фалсафий меросида “бахт” тушунчаси муҳим ўрин эгаллайди ва бу айтиш мумкинки, бу фалсафа инсонпарварлик моҳиятига эга. Арастудан фарқли ўлароқ, Юсуф Хос Хожиб бахтни нисбий тушунча сифатида талқин этади. Яъни:

Учма бахт деб, сабр эт, неклик қил кунда,
Бил, бахт бугун бунда, эртага унда.³²⁶

Шунингдек, аллома талқинидаги бахт интилишнинг рўёбга чиқиши учун муайян тайёргарлик ва курашни тақозо этадиган ахлоқий ҳодиса. Шунинг учун инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборат бўлиб, ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Бироқ, бахтни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Яъни:

Бу бахтга ишонма, эй саодатманд,
Бахт келиб кетгувчи бир нарса, бебанд.³²⁷

Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади. Бундан ташқари, бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташлансада, аслида ундан фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади.

Аллома “Қутадғу билиг”нинг “Ойтўлдиннинг ўғли Ўгдулмишга насихати баёнида” таъкидлайдики, дунёда жоҳиллик, жаҳолат, разолат кўпайса бахт камаяди, бу иллатлар ёшариб борса, бахт қариб боради. Шу боис бевафо дунёга алданиб қолмаслик керак: алданиш – бахтни йўқотишни бошланиши, алданганинг – бахтсиз бўлишинг аломатидир. Бундан кўринадики, бахтни тушуниш маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараққиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни, идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан.

³²⁶ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. –Тошкент: “Akademnashr”2015. – 59 б.

³²⁷ ³²⁷ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. –Тошкент: “Akademnashr”2015. – 59 б.

Маълумки, Ахлоқ фалсафасида “бахт” категориясини ўрганадиган “Эвдеймонизм” деб аталадиган (юн. «eudaimonja» - бахт сўзидан олинган) йўналиш мавжуд. Бироқ, эвдемонизм бахтни жисмоний ва маънавий ҳузур, лаззат билан тенглаштирмайди, балки уни кенг маънода, барча жисмоний ва маънавий қадриятларнинг мажмуи тарзида тушунади. Бу таълимотга кўра, ўз шахсиятида ана шу қадриятларни мужассамлантира олган кишигина чинакам бахт-саодат соҳибидир, шундай бахтгина инсонга ҳақиқий лаззат, фароғат бахш этади.”³²⁸

Алломанинг бахт ҳақидаги фалсафий мушоҳадасидан шуни англаш мумкинки, бахт – инсонни шодликда яшаши учун кафолат, бахт туфайли шодлик барқарорлашади. Аммо, эвдемончилик йўналишидан фарқли ўлароқ, алломанинг бахт ҳақидаги қарашларида ахлоқийликнинг устувор жиҳатлари бўртиб кўзга ташланади. Яъни, алломанинг “бахти” турғун ва ҳаракатсиз эмас, балки интилиш, ўзгартириш ва ўзгаришни тақазо этади. Бу борада аллома “”кимлар бахтга яқин туришди, муродига етди, иши юришди” дейди.

Таҳлиллардан кўринадики, бахт ахлоқий тушунча бўлиши баробарида ўз моҳиятида умуминсоний қадриятни мужассам этади. Бироқ, бахтни утилитар манфаатдорлик, ғоявий-синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш асло мумкин эмас.

³²⁸ Қаранг: Назаров Қиём. Жаҳон фалсафаси Қомуси.-Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” 2023, -544 б.

“SÖZ İLE YÖNETMEK: YUSUF HAS HÂCİP’İN KUTADGU BİLİG’İNDE İLETİŞİM AHLAKI VE TOPLUMSAL DÜZEN”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639220>

³²⁹Yunus Emre Ökmen

Özet

11. yüzyıl Türk-İslam düşüncesinin temel eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig, yalnızca siyasal erdemler ya da yönetim felsefesiyle değil, aynı zamanda bir iletişim ahlâkı metni olarak da değerlendirilebilir. Yusuf Has Hâcîp, “söz”ün hem bireysel erdemi hem de kamusal düzeni sağlamak için nasıl kullanılması gerektiğine dair zengin bir içerik sunmaktadır. Bu bakımdan bu çalışma, Yusuf Has Hâcîp’in felsefi düşüncesi içinde “iletişim”in yeri, sözün ahlaki boyutu, doğru bilgilendirme, elçilik ve haber taşıma, yönetici-halk ilişkisi ve toplumun eğitilmesinde iletişimin rolüne odaklanarak iletişim perspektifinden analizler sunmaktadır.

Kutadgu Bilig’de geçen seçme beyitlerden hareketle, erken dönem Türk halklarının bilgi aktarımı, sözle yönlendirme ve kamusal düzen kurma pratiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda bu iletişim anlayışının günümüz medya etiği ve kamusal iletişim ilkeleriyle olan benzerlikleri de karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Yusuf Has Hâcîp’in felsefi mirası bu bağlamda sadece tarihî değil, aynı zamanda çağdaş iletişim kuramları açısından da yeniden yorumlanmaya açıktır.

Günümüzün iletişim ve teknoloji çağı olduğu düşünüldüğünde medya ve iletişim araçlarına büyük sorumluluk düştüğü herkes tarafından bilinmekte, kabul edilmektedir. Ancak insanların ve toplumların yaşanan travmalar karşısında gün geçtikçe doğru bilgiyi, ahlak ve erdemi kaybetmeye başladığı da yadsınamaz bir gerçektir. Bu noktada insanların ve toplumların geleneksel metinlere, fîtrata ve öz kültüre ait olan değer ve tavsiyelere ihtiyacı bulunmaktadır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig ve iletişim ahlâkı, medya etiği geleneksel metin ve değerler üzerinden yeniden ele alınmak istenmektedir.

Çalışma nitel araştırma yönteminin teknikleri göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir [1, s. 130]. Çalışma verileri literatürdeki yayınlardan ve Kutadgu Bilig eserinden içerik analizi yapılarak elde edilmiştir. Yıldırım ve Şimşek’e göre var olan durumun yorumlanması ve analiz edilmesi betimsel analizdir. Bu çalışmada elde edilen veriler iletişim ahlâkı ve medya etiği açısından yorumlanmış, betimsel analizi ortaya koyulmuştur [1, s. 130].

Çalışmanın problemi, Yusuf Has Hâcîp’in Kutadgu Bilig’inde söz söyleme sanatının, iletişim ahlâkının önem ve sınırlılıklarının ne olduğudur. Bu problem alanının tespitiyle geleneksel metinlerin iletişim ahlâkındaki yeri ve önemi ortaya koyulmak istenmekte, söz söyleme ve iletişimin geleneksel metinlerde ne kadar önemli yer kapladığının ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

³²⁹ Türkiye Cumhuriyeti, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Akademisyen, Doç. Dr.

Anahtar sözcükler: *Kutadgu Bilig, Yusuf has Hâcip, İletişim ahlakı, Medya etiği...*

Abstract

Kutadgu Bilig, one of the fundamental works of 11th century Turkish-Islamic thought, can be evaluated not only as a text of political virtues or management philosophy, but also as a communication ethics. Yusuf Has Hâcip offers a rich content on how “speech” should be used to ensure both individual virtue and public order. In this respect, this study offers analyses from a communication perspective by focusing on the place of “communication” in Yusuf Has Hâcip’s philosophical thought, the moral dimension of speech, accurate information, ambassadorship and carrying of news, the relationship between the ruler and the people, and the role of communication in educating the society.

Based on selected couplets in Kutadgu Bilig, it aims to reveal the practices of knowledge transfer, verbal manipulation and public order establishment of the early Turkish peoples. At the same time, the similarities of this understanding of communication with today's media ethics and public communication principles should be addressed with a comparative approach. In this context, Yusuf Has Hâcip's philosophical legacy is open to reinterpretation not only in terms of history but also in terms of contemporary communication theories.

Considering that today is the age of communication and technology, it is known and accepted by everyone that media and communication tools have a great responsibility. However, it is an undeniable fact that people and societies are losing correct information, morality and virtue day by day in the face of the traumas they experience. At this point, people and societies need traditional texts, values and advice that belong to nature and original culture. In this respect, Kutadgu Bilig and communication ethics, media ethics are intended to be reconsidered through traditional texts and values.

The study was conducted by taking into account the techniques of qualitative research method [1, s. 130]. The study data were obtained by content analysis from publications in the literature and Kutadgu Bilig. According to Yıldırım and Şimşek, the interpretation and analysis of the existing situation is descriptive analysis. The data obtained in this study was interpreted in terms of communication ethics and media ethics, and its descriptive analysis was presented [1, s. 130].

The problem of the study is the importance and limitations of the art of speaking and communication ethics in Yusuf Has Hâcip's Kutadgu Bilig. By determining this problem area, it is aimed to reveal the place and importance of traditional texts in communication ethics, and to reveal how important place speaking and communication occupy in traditional texts.

Keywords: *Kutadgu Bilig, Yusuf has Hâcip, Communication ethics, Media ethics...*

Giriş

11. yüzyılın önemli düşünürlerinden Yusuf Has Hâcîp tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig*, Türk-İslam düşünce tarihinin ilk siyasetname örneklerinden biri olmasının yanı sıra, dil ve iletişim üzerine kurulu felsefi bir yapı da sunmaktadır. Bu eser, dönemin sosyo-politik yapısını yansıtmakla kalmayıp aynı zamanda sözün ahlaki gücünü, birey-toplum ilişkilerindeki rolünü ve iletişimle düzen tesis etme çabasını ortaya koymaktadır. Bu çalışma, *Kutadgu Bilig*'in iletişim ahlakı açısından yorumlanmasını amaçlamakta ve eserdeki söz, dil, haberleşme ve toplumsal yönlendirme kavramlarını günümüz iletişim kuramlarıyla karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

Kutadgu Bilig'de iletişim doğrudan bir kavram olarak yer almasa da eserin bütününde “söz” merkezi bir role sahiptir. Söz, sadece bireyin kendini ifade etme aracı değil, aynı zamanda toplumu yönlendiren ve yöneticinin halkla ilişkisini kuran bir araç olarak sunulmaktadır. Yusuf Has Hâcîp'in şu beyiti bu bağlamda önemlidir:

“Ağızdan çıkar söz, aklın aynasıdır;
İnsanı yüceltir yahut yere serer [2, s. 107].”

Bu yaklaşım, iletişimin sadece teknik bir aktarım süreci olmadığını; etik, felsefi ve toplumsal boyutları olduğunu da göstermektedir. Yusuf Has Hâcîp'in söz anlayışı, günümüzde iletişim biliminde “anlam yaratma süreci” [3, s. 75-80] olarak tanımlanan kavramla örtüşmektedir. Bu bakımdan geleneksel metinlerin insan üzerinde o dönem için güçlü etkilerinin olduğunu söylemek mümkün. Bu metinlerin günümüzde aktif kullanılamaması ya da insanlar tarafından öneminin kavranamaması, önemli sorunlardan birisidir.

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yürütülmüş ve betimsel analiz tekniği kullanılarak yapılandırılmıştır. Nitel araştırmalar, sosyal olguları derinlemesine anlamayı ve yorumlamayı amaçlayan araştırmalardır [1, s. 39]. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Yusuf Has Hâcîp'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde yer alan iletişim anlayışını tarihsel, felsefi ve etik bir perspektifle incelemek olduğundan, nitel yöntem uygun bir çerçeve sunmuştur.

Veriler, hem birincil kaynak olan *Kutadgu Bilig*'den hem de ilgili literatürde yer alan akademik çalışmalardan elde edilmiştir. *Kutadgu Bilig*, edebi bir metin olmakla birlikte siyasal ve kültürel içerik taşıyan yapısı nedeniyle nitel veri kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Literatür taraması kapsamında ise iletişim etiği, medya ahlakı, geleneksel düşünce sistemleri ve siyaset felsefesi konularında yayımlanmış akademik eserler incelenmiştir. Metinlerdeki kavramlar ve temalar belirlenerek anlamlandırılmış, böylece çalışmanın kavramsal temelleri oluşturulmuştur.

Toplanan veriler betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Betimsel analiz, mevcut bir durumu anlamlandırma ve yorumlama sürecidir; araştırmacının

önceden belirlenen temalar doğrultusunda verileri kategorize etmesine ve sistematik biçimde sunmasına olanak tanır [1, s. 130]. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig’de geçen beyitler iletişimle ilgili belirli başlıklar altında gruplandırılmış ve bu gruplar medya etiği, kamusal iletişim ve yönetim teorileri ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, geleneksel metinlerin çağdaş iletişim anlayışına nasıl katkı sağlayabileceğini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın problemi, Yusuf Has Hâcip’in Kutadgu Bilig’inde söz söyleme sanatının, iletişim ahlakının önem ve sınırlılıklarının ne olduğudur. Bu problem alanının tespitiyle geleneksel metinlerin iletişim ahlakındaki yeri ve önemi ortaya koyulmak istenmekte, söz söyleme ve iletişimin geleneksel metinlerde ne kadar önemli yer kapladığının ortaya koyulması amaçlanmaktadır

Sözün Ahlaki Boyutu ve İletişim Etiği

Yusuf Has Hâcip’e göre sözün ahlaki bir değeri vardır. İnsanlar arasındaki iletişimde kullanılan dil, adalet, doğruluk ve hikmetle bezenmelidir. Bu anlayış, modern iletişimin etik ilkeleriyle paralellik göstermektedir. Christians’a göre [4, s. 23] özellikle kamu görevlilerinin veya yöneticilerin halkla ilişkilerinde, dilin dikkatli kullanılması gerektiğini vurgulayan şu beyit konuyla bağlantılı olması sebebiyle anlamlıdır:

“Sözünü doğru söyle, işini doğru tut;
Söz işin başlangıcıdır, iyi sözle başla [2, s. 232].”

Bu bakış açısı, günümüzdeki medya profesyonellerinin etik sorumluluğu ile örtüşmektedir. Bu ve benzeri söylemlerle Yusuf Has Hâcip söz söyleyerek kurulan iletişim biçiminde devamlı doğruluğu, iyiliği, sağlamlığı ve güzelliği öğütlemektedir. Medya kanallarının çok sınırlı olduğu bu dönemde bu tür nasihat ve öğütler işe yaramakta, halk tarafından ciddiyle karşılanmaktadır. Ancak bu bakış açısının günümüzde önemini yitirdiği pek çok örnekte görülebilmektedir.

Kutadgu Bilig’de haber taşıyan kişiler de (elçiler) sıkça anılmaktadır. Bu kişiler güvenilirlik, dürüstlük ve sadakat gibi özelliklerle tanımlanmaktadır. Bu durum, günümüz gazetecilik ilkelerindeki “doğruluk”, “bağımsızlık” ve “kamu yararı” ilkeleriyle benzerlik taşımaktadır [5, s. 15]. Aşağıdaki beyitte bu anlayışın farklı örneği açıkça görülmektedir:

“Söz taşıyan elçi doğrulukla doluysa,
İşini doğru yapar, ülke huzur bulur [2, s. 226].”

Yusuf Has Hâcip’in bu yaklaşımı, erken dönem Türk toplumlarında bilginin dolaşımının sadece mekanik değil, aynı zamanda etik bir mesele olarak da görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Eserde, yöneticilerin halka hitap ederken dikkatli olmaları, yalan söylememeleri, halkın gönlünü almaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu öğütler, siyasal iletişim açısından değerlendirildiğinde, halkla kurulan ilişkinin meşruiyet üretme ve toplumsal rıza sağlama açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hâcip, adil bir yöneticinin sözünün ölçülü, tutarlı ve güven verici olması gerektiğini savunur. Bu durum, Habermas’ın kamusal alan kuramında öne çıkan “rasyonel iletişim” anlayışıyla örtüşmektedir [6, s. 27].

Yusuf Has Hâcip'e göre toplum düzeni yalnızca yasalarla değil, dilin doğru kullanımıyla da sağlanabilir. *Kutadgu Bilig*, bireyin önce kendisini, sonra toplumu düzene koymasının ancak söz ile mümkün olacağını savunmaktadır. Bu görüş, iletişimin toplumsal yapıyı inşa eden bir unsur olduğu yönündeki yapısalcı yaklaşımlarla [7, s. 13] örtüşmektedir. Şu beyitte bu düşünce açıkça dile getirilmektedir:

“Söz ile başlar her işin temeli;
Söz ile biter, olur ya güzeli [2, s. 423].”

Tartışma ve Sonuç

Yusuf Has Hâcip'in *Kutadgu Bilig*'i, iletişimin sadece bir araç değil, aynı zamanda ahlaki ve toplumsal bir sorumluluk alanı olduğunu vurgular. Eserdeki iletişim anlayışı, günümüz iletişim etiği, siyasal iletişim ve medya pratikleriyle karşılaştırıldığında, erken dönem Türk-İslam düşüncesinin bu alanlara dair güçlü bir miras sunduğu görülmektedir. Yusuf Has Hâcip'in söze yüklediği değer, çağdaş iletişim disiplinlerinin temel ilkeleriyle kesişmekte ve bu anlamda felsefi bir derinlik sunmaktadır.

Eserde sıkça tekrar eden temalardan biri, sözün ölçülü, doğru, tutarlı ve amaca uygun olması gerektiğidir. Bu özellikler, günümüz medya çalışanları için de geçerli olan temel etik normlardır. Özellikle kamuoyunu bilgilendirme görevi olan gazeteciler ve medya mensupları için *Kutadgu Bilig*'deki elçi betimlemeleri yol gösterici niteliktedir. Haber taşıyan kişilerde aranan doğruluk, güvenilirlik ve sadakat gibi erdemler, modern gazeteciliğin de temel ilkeleri arasında yer almaktadır. Bu anlamda Yusuf Has Hâcip'in sözle ilgili öğretileri, medya etiği bağlamında tarihsel bir referans noktası olarak değerlendirilebilir.

Habermas'ın kamusal alan kuramında vurguladığı “rasyonel iletişim” anlayışı ve Carey'nin iletişimi toplumsal yapının inşasında belirleyici bir unsur olarak gören yaklaşımı, *Kutadgu Bilig*'deki etik söylemle kavramsal bir paralellik göstermektedir. Toplumun düzeni yalnızca yasa ve yönetimle değil, aynı zamanda doğru ve bilinçli iletişimle sağlanabilir. Bu da iletişimcilerin sadece teknik değil, aynı zamanda etik sorumluluklar taşıyan bireyler olması gerektiğini gösterir. Yusuf Has Hâcip, dilin ve sözün bu yönünü erken dönemde fark etmiş ve sistematik biçimde ifade etmiştir.

Sonuç olarak, *Kutadgu Bilig*, sadece tarihsel bir metin değil; iletişim ahlakı, medya etiği ve söz söyleme sanatına dair köklü bir miras sunar. Bu miras, bugünün dijital iletişim ortamlarında etik sorunlarla boğuşan medya aktörleri için de önemli dersler barındırmaktadır. Yusuf Has Hâcip'in evrensel değerleri esas alan öğretileri, çağdaş iletişim çalışmalarında yerel ve kültürel temelli bir etik tartışmanın da önünü açmaktadır. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig*, gelenekselin evrensele açılan kapılarından biridir.

Kaynakça

- [1] Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- [2] Yusuf Has Hâcip. (2019). Kutadgu Bilig, çev. Muzaffer Tunçel, Ankara: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- [3] McQuail, D. (2010). McQuail's Mass Communication Theory (6th ed.). Sage Publications.
- [4] Christians, C. G., Fackler, M., Richardson, K. B., Kreshel, P. J., & Woods, R. H. (2016). Media Ethics: Cases and Moral Reasoning (10th ed.). Routledge.
- [5] Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2011). The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect (3rd ed.). Three Rivers Press.
- [6] Habermas, J. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere. MIT Press.
- [7] Carey, J. W. (1989). Communication as Culture: Essays on Media and Society. Routledge.
- Kaynakça APA**
- Carey, J. W. (1989). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Routledge.
- Christians, C. G., Fackler, M., Richardson, K. B., Kreshel, P. J., & Woods, R. H. (2016). *Media Ethics: Cases and Moral Reasoning* (10th ed.). Routledge.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press.
- Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2011). *The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect* (3rd ed.). Three Rivers Press.
- McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass Communication Theory* (6th ed.). Sage Publications.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yusuf Has Hâcip. (2008). *Kutadgu Bilig* (R. R. Arat, Ed. & Trans.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОНДА ЎРГАНИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639241>

Асрор Мухамедов

Алфраганус университети

Ижтимоий фанлар факультети декани

фалсафа фанлари доктори, доцент

ORCID:

Ассалому алайкум ҳурматли анжуман иштирокчилари, қадрли меҳмонлар! Ушбу халқаро конференцияда Сизларни кўриб турганимдан беҳад хурсандман! Сизларга, таклифимизни қабул қилиб, анжуманимизга ташриф буюрганлигиниз учун ўзимнинг чуқур миннатдорлигимни билдираман! Ушбу конференция ташкилотчиси сифатида фаолият юритаётганлигимдан жуда мамнунман.

Ҳар бир ўтказиладиган конференцияларнинг фан тараққиёти учун ҳиссаси жуда катта эканлиги шубҳасиздир. Ушбу конференциянинг шахсан мен учун аҳамияти нафақат ижтимоий фанлар тараққиётига ҳисса қўшиши билан, балки бир неча йиллардан буён мен орзу қилган бир воқеяликнинг рўёбга чиқиши билан ҳам қадри жуда баланддир. Сабаби 2004 йилда университетда эндигина ўқишни бошлаган йилларимда, нима мавзуда тадқиқот олиб борсам экан, деб кўп ўйландим. Ҳозирда ораларингизда ўтирган устозларим профессор Пўлатова Дилдора Акмаловна ва профессор Қосимжон Содиқовларнинг тавсияларига асосан “Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари” мавзусини тадқиқот номи қилиб олдик.

Қарийб 20 йилдан ортиқроқ вақт давомида, устозлар кўмагида дастлаб курс иши, кейинчалик битирув малакавий иши, магистрлик диссертациясини ушбу мавзуда ҳимоя қилдим. 2022 йилда устозларимнинг тавсияларига кўра фалсафа фанлари бўйича фалсафа докторлиги ва ниҳоят 2024 йил сўнггида фан докторлиги диссертацияларини ушбу мавзуда ҳимоя қилдим. Устозларимизнинг “агар тадқиқотчи ўз мавзусини яхши кўрса, ушбу мавзу унинг фарзанди каби қадрли бўлиб қолади”, деган фикрлари дастлаб менга ғалатиноқ эшитиларди.

Дастлабки йилларда баъзи олимларимиз Юсуф Хос Ҳожиб тилшунос, шоир бўлган, ундан фалсафани чиқара олмайсан, деган фикрларни ҳам айтишган. Ушбу фикрлардан ранжиб, бошқа мавзу танлайман, деган фикрлар ҳам келган. Лекин устозларимиз Дилдора Акмаловна Пўлатова, Мухаммаджон Қодиров, Қосимжон Содиқовлар, “... йўқ Юсуф Хос Ҳожиб ҳақиқий файласуф, чунки унинг “Қутадғу-билиг” асари Қорахонийлар давлатининг Маънавий Конституцияси бўлган”, ҳамма фалсафа айнан шу асарда деб, мени илҳомлантиришди.

Шу йиллар давомида албатта Юсуф Хос Ҳожиб илмий мероси бўйича халқаро конференция ташкил этаман, деган ниятни кўнглимда тутиб юргандим. Ўтган йили шу ниятни амалга ошириш учун имконият пайдо бўлди. Ушбу фурсатдан фойдаланиб, шу ташаббусни қўллаб қувватлаган Алфраганус университети ректори Маҳмудов Муҳаммадисмоил Муҳитдиновичга ўзимнинг алоҳида миннатдорчилигимни билдиришга рухсат бергайсизлар. Бундан ташқари университет таъсисчиларига ва албатта ушбу таклифни қўллаб, 2024 йилнинг 27 декабрида 490-сонли буйруқ билан тасдиқлаб берган Олий таълим, фан ва инновациялар вазири ҳурматли Конгиратбай Аvezимбетович Шариповга ўз миннатдорчилигимни билдиришга рухсат бергайсизлар!

Жаҳонда маънавий тараққиётни таъминлашда буюк алломалар томонидан яратилган фалсафий меросни ўрганиш масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Минг йиллар аввал кўтарилган ижтимоий муаммолар ва уларнинг ечимига доир Шарқ ва Ғарб алломаларининг концепциялари бугунги кунда ҳам ўзининг илмий аҳамиятини йўқотмаган.

Бугунги кунда Янги Ўзбекистонда жадал илгари сурилаётган Учинчи Ренессанс ғояси кўп жиҳатлари билан қадимдан давом этиб келаётган миллий ва маънавий қадриятларимизга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам ана шу даврда олиб борилган Шарқ Ренессанси даври алломаларининг илмий-фалсафий меросини ўрганиш борасидаги тадқиқотларни кўпайтириш, улардан олинган илмий натижаларни кенг жамоатчиликка етказиш, Учинчи ренессанснинг маънавий пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу маънода Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросини ўрганиш, ундан ҳозирги глобаллашиб бораётган жамиятимиздаги маънавий, ахлоқий муаммоларнинг ечимини топишда фойдаланиш ўта долзарб аҳамият касб этади.

Мухтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Ўзбекистон Учинчи Ренессанс деб аталаётган ижтимоий маънавий тараққиётнинг янги босқичига қадам қўймоқда. Инсоният тарихи шундан далолат берадики, ҳар қайси халқ ҳаётидаги маънавий уйғониш жараёнлари миллий ўзликни англашга олиб келади ҳамда мамлакатнинг иқтисодий, маданий тараққиётини янги босқичга кўтаради. Бундай ноёб ҳодиса “Ренессанс” уйғониш, қайта тикланиш, юксалиш деб аталиши барчамизга аён”³³⁰.

Манбаларда таъкидланишича, Юсуф Хос Ҳожиб 1021-йилда Еттисув ўлкасида Кўз Ўрду яъни Боласоғун шаҳрида таваллуд топган. Боласоғун бугунги кунда Қирғизистон Республикасининг пойтахти Бишкекдан 150-200 км узоқликда жойлашган. Юсуф Хос Ҳожиб туғилган даврларда Туркистон ўлкаси Қорахонийлар тасарруфида бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг исми Юсуф бўлиб, унинг вафот этган йили келтирилмаган. Юсуф Хос Ҳожиб буюк шоир, давлат арбобидир. У ўз замонасининг асосий илмларининг

³³⁰ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 10 б.

барчасини мукаммал ўрганган. Араб ва форс тилларида мукаммал сўзлаша олган. Унинг “Қутадғу билиг” асари нафақат унинг ўз замонасида, балки бизнинг замонамизда ҳам жуда машҳур асар ҳисобланади.

Юсуф Хос Ҳожиб буюк мутафаккир, файласуф, шоир, шу билан биргаликда, давлат арбоби ҳам бўлган. У ўз асарида ҳукукий, сиёсий, фалсафий, ижтимоий масалаларга ечим бериш қонун-қоидаларини олиб чиққан. Адиб ўз асарида оламнинг яратилиши бу фақат Аллоҳдандир, деб ёритган. “Аллоҳ ўзининг иродаси билан ердаги барча мавжудотни, кўкда айланувчи фалак гардишини яратди”³³¹, - деб изоҳлайди.

Юсуф Хос Ҳожиб туркий дидактика йўналишини энг баланд босқичга олиб чиққан буюк шахс ҳисобланади. Олим ҳақида ма’лумотлар жуда кам.

“Қутадғу билиг” асари ўз замонаси учун катта бир моҳиятда ахлоқ, яъни ўз даврининг қонун-қоидалари умумлашуви сифатида намоён бўлган. Ўзлигини ҳурмат қилган раҳбарлар асарда ёзилган қонунларга амал қилишга ҳаракат қилишган ва бу ўз навбатида ўша мамлакатнинг бошқа давлатлар билан ҳам алоқаларини сифатли ва барқарор бўлишига катта ёрдам берган.

“Қутадғу билиг” асари бугунги кунгача кўплаб турколог олимлар, файласуфлар, филологлар, тарихчилар ҳамда шарқшунос олимлар томонидан ўрганилган. Буюк асарга бўлган қизиқиш жадиждларнинг вакиллари билан бўлмиш Фитратни ҳам безътибор қолдирмаган. Буюк жадиждларимиздан бири бўлмиш Абдурауф Фитратнинг амалга оширган тадқиқи қатағон сиёсати туфайли жамият эътиборидан четда қолиб кетган. Вақтлар ўтиб, Қ.Каримов орқали Фитратнинг хизматлари тан олинди, “...Фитратнинг исмини ва асрини тилга олиш туфайли ўша вақтда у сўроқ қилиниб, анча қийноқларга учрагани ҳаммага маълумдир”. Шулар қаторида манбашунос, шарқшунос олим Қ.Содиқов “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзуви “Ҳирот нусхаси” деб номланган илмий тадқиқотини эълон қилди. Ушбу тадқиқотда асарнинг кечикиб нусхаланган кўриниши ва унинг ўзига хосликлари борасида сўз юритилади.

Тилшунос олим Қ.Омонов “Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида” деб номланган мақоласида ўзбек тилига таржима қилишда энг кўп муқобилларига эга сўзнинг асл маъноси ҳақида муаллифлик позициясини маълум қилади ³³². Шунингдек, ўзбек олимларидан А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, С.Муталибов, Б.Тўхлиев кабилар асар ҳақидаги қатор илмий изланишларини чоп эттирган³³³.

“Қутадғу билиг” туркий оламдаги илк ёзилган бадий асарлардан бири бўлганлиги сабабли, асар турк олимларнинг ҳам эътиборидан четда қолгани йўқ. Улардан бири йирик турколог олим Рашид Раҳмати Аратдир. У асарни кўп ўрганган олимлардан бири ҳисобланади. Шунингдек, А.Дилачар,

³³¹ Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Тошкент: Фан, 1971. – 48 б.

³³² Омонов Қ. Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида // “Қутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010. – Б. 76–82.

³³³ Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G‘. Abdurahmonov.) –T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 240 b.

К.Эраслан, О.Ф.Серткая, А.Б.Эржиласун, И.Кафесўғлу, Н.Кулекчи, Е.Ушенмез, К.Явуз каби олимлар асарнинг матншунослик, тилшунослик ва бадиият масалалари хусусида баҳс юритганлар.

Асар нафақат Осиё, балки бутун жаҳон адабиёти олимларининг ҳам кизиқишларидан четда қолмаган. Мисол учун европалик шарқшунос олимлар А.Жауберт, Ҳ.Вамбери, В.Бартолд, В.Григорев, В.Радлов, А.Кононов, С.Малов, П.Жузе, О.Прицак, А.Шчербак, Е.Тенишев, И.Стеблевалар томонидан жуда қизиқарли тадқиқотлар амалга оширилган ва замонавий фанга дастлабкилардан бўлиб асар ҳақида маълумот берганлар.

Охирги пайтларда бутун жаҳонда Юсуф Хос Ҳожибнинг меросини ўрганишга қаратилган ишлар кўпаймоқда. Аксарият олимлар “Юсуф Хос Ҳожибнинг асари туркий тилда яратилган дастлабки асардир”, - дейишади. Аммо биз ушбу сўзларга қўшилмаймиз. Чунки, бу асаргача ҳам бошқа туркий дostonлар бўлиши шубҳасиз. Мамлакатлардаги кўнгилсизликлар, араблар фатҳи ва бошқа босқинчиларнинг давлатимиз ҳудудига кириб келиши нафақат маданий ёдгорликлар, балки шундай ноёб асарларимизнинг ҳам бизгача етиб келишига тўсқинлик қилган. Ушбу воқеалардан келиб чиқиб, “Қутадғу билиг” асарини ягона туркий асар эмас, балки бизгача етиб келган ilk туркий асар дейиш тарафдоримиз.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида “Таълимда бундай дейилган”, “Шоир бундай дейди”, сингари ўз мулоҳазаларининг далили учун исботлар келтириб ўтади. Демак, бу сўзлардан келиб чиқиб, унинг асаригача ҳам бошқа туркий асарлар бўлганлигини билишимиз мумкин. Буюк мутафаккир ўзининг улуғ асарини яратиш давомида ўз асрининг илм-фанидан, маданиятидан, маърифатидан, адабиётидан ҳамда халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланган. Ҳаммасидан ташқари, араб-форс адабиётининг улуғ олим-мутафаккирлари ёзиб қолдирган асарлар ҳам олимнинг ҳаёти ва ижодига таъсир ўтказмасдан қолмаган. Айниқса унинг буюк олим Фирдавсийнинг ижодини яхши кўргани аниқ сезилиб туради. Чунки “Шоҳнома” асарида дуч келган қахрамонларга “Қутадғу билиг”да ҳам дуч келишимиз мумкин. Бу тўғрисида Қ.Каримов ўзининг “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” номли мақоласини эълон қилган³³⁴.

Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарида ҳам “Қутадғу билиг” асарининг ғояларини учратишимиз мумкин.

Туркий файласуф олим Р.Р.Арат келтирган маълумотлардан шунини биламизки, Юсуф Хос Ҳожибнинг ёши асарни тамомлаган пайтида 54да бўлган. Асар ўша даврнинг ҳукмдори Қорахоний хони Табғоч Улуғ Буғро Қорахонга ҳадя етилган. “Қутадғу билиг” асари Буғро Қорахонга жуда ҳам маъқул бўлади.

³³⁴ Қаранг: Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8. – Б. 58-62.

Асарнинг бош қаҳрамонлари: Кунтуғди – “Элиг” (хукмдор), Ойтўлди – вазир, Ўгдулмиш – вазирнинг ўғли, Ўзгурмиш – вазирнинг қариндоши. Асар ушбу тўрт қаҳрамон суҳбатлари асосида барпо этилган.

Асар қандай топилганлиги ва сақланганлиги ҳолатларига кўра номланган. Асарнинг илк нусхаси Ҳасан Қори Сойил Шамс томонидан 1439-йил Хиротда уйғур тилида нусхаланган. Орадан вақтлар ўтиб, у истанбуллик Абдурахмон Бахши исмли киши қўлига келиб тушган. Манбаларда қайд этилишича, китоб Истанбулдан Венага XIX аср ўрталарида келтирилади. Ушбу манбалар сабаб асарнинг бу илк нусхаси “Вена нусха” деб юритилади. Асар Вена шаҳри кутубхоналаридан бирида сақланмоқда. 1823-йилга келиб, “Қутадғу билиг” асари ҳақида Франциянинг шарқшунос олими Жуберт Амед ўз мақоласи орқали чоп этади. Бу асар ҳақида оммавий ахборот воситаларида чиққан илк мақола эди.

“Қутадғу билиг”нинг “Вена нусхаси” вақтлар ўтиб, венгриялик шарқшунос олим Ҳерман Вемберини қизиқтириб қолади ва у уни ўрганади. Тилнинг ўлиқлиги асарнинг матн кўринишидаги ишларини кўп йилларга чўзиб юборади. Вемберининг кўп ва машаққатли тадқиқотлари ўз самарасини беришни бошлашига 20 йил вақт кетади. Ниҳоят, у ўз меҳнатини 1890-йилда “Қадимги уйғур ёдномалари ва “Қутадғу билиг” номи остида чоп этади³³⁵. Қолаверса, асардан баъзи бир қисмларини ҳам эълон қилишга эришади.

“Қутадғу билиг” асарининг иккинчи нусхаси орадан 196 йил ўтиб, Қоҳирада топилган. “Қоҳира Нусхаси”дан рус олимлари фото нусха қилиб олишган. Ушбу нусха Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳозиргача сақланиб келинмоқда.

Ушбу асарнинг “Наманган нусхаси” ҳам мавжуд бўлиб, асар тарихи 1913-йилга шарқшунос олим Вализодага тақалади. Вализода 1913-йили Қўқонга боради ва у ерда Муҳаммад ҳожи Эшон Лолареш исмли кишида асарнинг нусхаси борлигини хабарини топади. Ушбу маълумотларни 1914-йилги хизмат ёзишмаларида учратишимиз мумкин. Орадан вақт ўтиб, Наманганда Абдурауф Фитратнинг мақоласида ушбу асар “Бахтликланиш билими” деб номланган. Аммо катағон сиёсати туфайли, бу мақолалар кейинги йилларда омма эътиборидан четда қолиб кетади.

Кўп инсонлар асарни фақатгина насиҳатлар сифатида ёзилган деб билади. Аммо ушбу асар нафақат ўз замонаси, балки бугунги замонамизнинг ҳам фалсафий масалалар йиғиндиси. “Қутадғу билиг” асарини Биринчи Ренессанс асрининг исломий-туркий йўналишида ёзилган илк асар десак, адашмаган бўламиз.

³³⁵ Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 114.

Ушбу асардан улкан мероснинг яна бир жиҳати шуки, ақл, ишонч, илм инсоннинг қабоҳат ҳамда залолатдан чиқишидаги асосий йўл сифатида талқин этилади. Шу боисдан Юсуф Хос Ҳожибнинг асарига бўлган қизиқишлар, мана орадан қарийб 1000 йил ўтган бўлса-да, ҳамон тўхтагани йўқ. Бу ва бошқа асарлар бизга Учинчи Ренессанснинг маънавий устунларини қуришга хизмат қилиши шубҳасиздир.

“Қутадғу билиг” асари нафақат турк дунёсида, балки Ўзбекистонда ҳам кўплаб тилшунос ва адабиётшунос олимлар томонидан ўрганилган. Жаҳон миқёсида бу асар туркологлар, фалсафий тадқиқотчилар ва адабиётшунослар томонидан ўрганилган. Лекин, бу асар фалсафий томондан ҳали тўлиқ ўрганилмаган.

Юсуф Хос Ҳожиб илмий мероси туркий халқларнинг тарихий ва маданий мероси сифатида жуда ҳам қадрли манбаа бўлиб хизмат қилади. Уни ўрганиш ва келажак авлодга етказиш, бугунги фанимиз, фалсафамизнинг долзаб масалаларидан бири бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021.
2. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Тошкент: Фан, 1971.
3. Омонов Қ. Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида // “Қутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G'. Abdurahmonov.) –Т.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
5. Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8.
6. Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020.
7. Муҳамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг ижтимоий-фалсафий таҳлили // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2023. – В.155.
8. Муҳамедов А.А. Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasinin sosyo-felsefi analizi // Monografi. – Истанбул: Найзен Китаб, 2024. – П. 218.
9. Муҳамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ахлоқий қарашларининг компаративистикаси // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2024. – В.198.
10. Муҳамедов А.А. Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида Юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж // Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон 1-жилд, 2023. – Б. 78-83.(09.00.00; №20)

YUSUF HAS HACIB'IN BİLİMSEL MİRASININ DÜNYADA VE ÖZBEKİSTAN'DA İNCELENMESİ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639270>

Doç.Dr. Asror Muhamedov
Alfraganus Üniversitesi
Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı

Esselamü aleyküm, sempozyumumuzun değerli katılımcıları, kıymetli misafirler! Sizleri bu uluslararası sempozyumda görmekten büyük bir mutluluk duyduk! Davetimizi kabul edip sempozyuma katıldığınız için size en derin şükranlarımı sunuyorum! Bu sempozyumun düzenleyicisi olarak çalışmaktan büyük bir şeref duyduğumu ifade etmek isterim.

Her sempozyumun, bilimin ilerlemesine önemli katkı sağladığına şüphe yok. Bu sempozyumun benim için kişisel önemi, yalnızca sosyal bilimlerin gelişmesine katkı sağlaması açısından değil, aynı zamanda yıllardır hayalini kurduğum bir durumun gerçeğe dönüşmesi açısından da çok büyüktür. Sebebi şu ki, 2004 yılında lisans eğitimine ilk başladığımda ileride bitirme tezi olarak hangi konuya çalışacağımı çok düşündüm. Mevcut hocalarım Prof. Dr. Polatova Dildora Akmalovna ve Prof. Dr. Kasımcı Sadıkov'un önerileri doğrultusunda araştırma konumuzun başlığını "Yusuf Has Hacib'in sosyo-felsefi görüşleri" olarak seçtik.

Yaklaşık 20 yıldır üstadlarımın yardımıyla seminer ödevini, ardından bitirme tezini ve bu konu üzerine hazırladığım yüksek lisans tezini savundum. 2022 yılında hocalarımdan tavsiyeleri üzerine Felsefe alanında adaylık Doktora tezimi savundum ve nihayet 2024 yılı sonunda bu konuda Bilim Doktoru unvanını elde ettim. İlk başlarda hocalarımızın, "Bir araştırmacı konusunu severse, konusu onun çocuğu kadar değerli olur" düşüncesi bana tuhaf gelmişti.

Hatta ilk yıllarda bazı kişiler Yusuf Has Hacib'in dilci ve şair olduğu, kendisinden felsefe çıkarılamayacağı görüşünü bile ileri sürmüşlerdi. Bu düşüncelerden rahatsız oldum ve başka bir konu seçmeyi düşündüm. Fakat hocalarımız Dildora Akmalovna Pulatova, Muhammedcan Kadirov ve Kasımcı Sadıkov, "... hayır, Yusuf Has Hacib gerçek bir filozoftur, çünkü onun *Kutadgu Bilig* adlı eseri Karahanlılar Devletinin Manevi Anayasası'dır, bütün felsefe aynen bu eserdedir " diyerek bana ilham verdiler.

Yıllardır Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasına ilişkin uluslararası bir sempozyum düzenleme niyetini taşıyordum. Geçtiğimiz yıl bu niyetimizi gerçekleştirme fırsatı doğdu. Bu vesileyle bu girişimlere destek veren Alfraganus Üniversitesinin Rektörü Sayın Muhammedismail Mahmudov Muhitdinoviç'e özellikle şükranlarımı sunmak istiyorum. Ayrıca, üniversitemizin mütevelli heyetine ve tabii ki bu teklifi destekleyen ve 27 Aralık 2024 tarih 490 sayılı kararnameyle onaylayan Yükseköğretim, Bilim ve İnovasyon Bakanı Kongiratbay Avezimbetovich Şaripov'a teşekkür ederim!

Dünyada manevi gelişimin sağlanmasında büyük bilim adamlarının yarattığı felsefi mirasın incelenmesi konusu giderek daha da önemli hale gelmektedir. Binlerce yıl önce ortaya çıkan toplumsal sorunlar ve bunların çözümüne ilişkin Doğu ve Batılı bilim insanlarının ortaya koydukları kavramlar, bugün de bilimsel önemini yitirmemiştir.

Bugün Yeni Özbekistan'da gerçekleştirilmeye gayret edilen Üçüncü Rönesans düşüncesi, birçok bakımdan uzun zamandan beri süregelen milli ve manevi değerlerimizle ilişkilidir. Dolayısıyla, bu dönemde Doğu Rönesansı bilim adamlarının bilimsel ve felsefi mirasına ilişkin araştırmaların artırılması ve bilimsel sonuçlarının geniş toplum kesimlerine duyurulması, Üçüncü Rönesans'ın manevi temelini güçlendirilmesine hizmet edecektir. Bu anlamda Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasının incelenmesi ve küreselleşen günümüz toplumunda manevi ve ahlaki sorunlara çözüm bulunmasında kullanılması son derece önemlidir.

Muhterem Cumhurbaşkanımız Şevket Miramanoviç Mirziyoyev, "Özbekistan, Üçüncü Rönesans adı verilen yeni bir sosyo-manevi gelişim aşamasına giriyor. İnsanlık tarihi, herhangi bir halkın hayatındaki manevi uyanış süreçlerinin ulusal kimliğin oluşmasına yol açtığını ve ülkenin ekonomik ve kültürel gelişimini yeni bir düzeye taşıdığını göstermektedir. Böylesine benzersiz bir olgunun "Rönesans" - uyanış, canlanma ve yükseliş - olarak adlandırıldığı herkesçe bilinmektedir."³³⁶

Kimi kaynaklara göre Yusuf Has Hacib, 1021 yılında Yedisu bölgesindeki Kuz Ordu yani Balasagun şehrinde doğmuştur. Balasagun, bugün Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkenti Bişkek'e 150-200 km uzaklıkta yer almaktadır. Yusuf Has Hacib doğduğunda Türkistan toprakları Karahanlılar'ın yönetimi altındaydı. Has Hacib onun görevinden dolayı verilmiş ise kendi adı Yusuf'tur. Ölüm tarihi de kesin değildir. Yusuf Has Hacib büyük bir şair ve devlet adamıdır. Zamanının bütün temel ilimlerini mükemmel bir şekilde öğrenmiş, Arapça ve Farsça'yı çok iyi hakim olmuştur. *Kutadgu Bilig* adlı eseri yalnız kendi döneminde değil, günümüzde de çok meşhur bir eserdir.

Yusuf Has Hacib büyük bir düşünür, filozof, şair ve aynı zamanda bir devlet adamıydı. Eserinde hukuki, siyasi, felsefi ve sosyal sorunların çözümüne ilişkin kural ve ilkeleri ortaya koymuştur. Yazar eserinde dünyanın yaratılışının yalnızca Allah'tan olduğunu vurgulamıştır. " Allah kendi iradesiyle yeryüzünde yaşayan bütün canlıları ve gökyüzünde dönen çarkifeleği yaratmıştır" diye kaydeder.³³⁷

Yusuf Has Hacib, Türk didaktiğini çok üst seviyeye taşımış büyük bir şahsiyet olarak kabul edilir. Onun hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig adlı eser, döneminin büyük bir ahlak eseri olup, dönemin yasa ve nizamlarının genelleştirilmiş bir özetidir. Kendine saygısı olan yöneticiler eserde yazılı olanlara okuyarak uymaya çalışmışlar, bu da o ülkenin istikrarına ve diğer devletlerle olan ilişkilere büyük katkı sağlamıştır.

³³⁶ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмокда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 10 б.

³³⁷ Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб "Қутадғу билиг". – Тошкент: Фан, 1971. – 48 б.

Bugüne kadar *Kutadgu Bilig* birçok Türkolog, filozof, filolog, tarihçi ve oryantalist tarafından incelenmiştir. Bu esere ilgi duyanlar arasında Ceditçilerin temsilcilerinden Fıtrat da vardı. Cedit ecdatlarımızdan Abdurauf Fıtrat'ın yaptığı araştırma, baskı politikası nedeniyle kamuoyunun dikkatinden uzak kalmıştır. Zamanla Fıtrat'ın hizmetleri Kayum Kerimov aracılığıyla fark edilmiş ve "...o dönemde Fıtrat'ın adını ve çalışmasını zikrettiği için sorguya çekildiği ve ağır işkencelere maruz kaldığı iyi bilinmektedir." Bunun dışında metinbilimci ve şarkşinas bilim adamı Kasımcan Sadıkov, Uygur yazısıyla yazılmış *Kutadgu Bilig*in "Herat Nüshası" adıyla bilimsel bir çalışma yayımlamıştır. Bu çalışmada eserin geç istinsahının ortaya çıkışı ve özellikleri ele alınmaktadır.

Dilbilimci Kudrettulah Amanov, "Eserin adındaki 'kut' sözcüğü hakkında" başlıklı makalesinde, Özbekçeye çevrildiğinde en fazla alternatifini bulunan sözcüğün gerçek anlamı hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir. Ayrıca Alibek Rustamov, Gani Abdurahmanov, Salih Mutalibov ve Bakıcan Tohliyev gibi Özbek bilim adamları da eser hakkında bir dizi bilimsel çalışma yayımlamışlardır³³⁸.

Türk dünyasında yazılmış ilk eserlerden biri olması nedeniyle *Kutadgu Bilig* Türkiye türkologlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Bunlardan biri de büyük Türkolog Reşit Rahmeti Arat'tır. Eseri en çok inceleyen bilim adamlarındandır. Ayrıca Agop Dilaçar, Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Ahmet Bican Ercilasun, İbrahim Kafesoglu, Numan Külekçi, Kemal Yavuz gibi bilim insanları da eserin metinsel, dilsel ve sanatsal yönlerini tartışmışlardır.

Eser yalnızca Asya'da değil, dünya edebiyatı araştırmacılarının da ilgisini çekmiştir. Örneğin Avrupalı müsteşriklerden A. Jaubert, H. Vambery, V. Barthold, V. Grigorev, V. Radloff, A. Kononov, S. Malov, P. Zhuze, O. Pritsak, A. Şçerbak, E. Tenişev, I. Stebleva gibiler dikkat çekici araştırmalar yapmışlar ve eser ile ilgili modern bilime katkı sağlayan ilk kişiler arasında yer almışlardır.

Son dönemde Yusuf Has Hacib'in mirasını araştırmaya yönelik çalışmalar dünya çapında giderek artmaktadır. Araştırmacıların çoğu, "Yusuf Has Hacib'in eseri, türünün Türkçe yazılmış ilk eseridir." demektedirler. Ama biz bu sözlere katılamıyoruz. Zira bu eserden önce de şüphesiz başka Türk destanları yazılmış olmalıdır. Türk dünyasının yaşadığı kargaşalar, fetih hareketleri ve çeşitli işgalcilerin ülkemiz topraklarına girmesi, sadece kültürel anıtların değil, aynı zamanda bu tür özgün eserlerin de bize ulaşmasını engellemiştir. Bu olaylara dayanarak *Kutadgu Bilig* 'in tek Türkçe eser olmayıp, günümüze ulaşan ilk Türkçe eser olduğunu ifade etmek daha doğru olacağını düşünüyoruz.

Yusuf Has Hacib, "Talimde şöyle söylenir" ve "Şair şöyle der" diye kendi görüşlerini atasözleri, genel kanaat ve başkalarının sözleriyle de delillendirmeye çalışır. Dolayısıyla bu sözlerden, onun eserinden önce başka Türkçe eserlerin de olduğunu anlayabiliriz. Bir düşünür olarak büyük eserini yazarken döneminin bilimini, kültürünü, aydınlanmasını, edebiyatını ve halk edebiyatı ürünlerini ustalıkla kullanmıştır. Ayrıca Arap-Fars edebiyatının büyük âlim ve düşünürlerinin

³³⁸ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G'. Abdurahmonov.) –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 240 b.

yazdıkları eserler de onun hayatı ve sanat hayatı üzerinde tesirsiz kalmamıştır. Özellikle onun Firdevsî'nin eserlerini çok sevdiği anlaşılmaktadır. Çünkü *Şahname*'deki karakterlere *Kutadgu Bilig*'de de rastlıyoruz. Bu konuda Kayum Kerimov, Yusuf Has Hacib ve *Şahname* başlıklı makalesini de yayımlamıştır³³⁹.

Kutadgu Bilig eserine yansıyan fikirlere Yükneklî Edib Ahmed'in *Hibetü'l-Hakayık* adlı eserinde de rastlamak mümkündür.

Türk bilim adamı Reşit Rahmeti Arat'ın verdiği bilgilerden Yusuf Has Hacib'in eseri bitirdiğinde 54 yaşında olduğunu öğreniyoruz. Eser, dönemin Karahanlı Hanı Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han'a ithaf edilmiştir. Buğra Kara Han da *Kutadgu Bilig* eserini çok beğenmiştir.

Eserin başkarakterleri: Kün Togdı - "İlig" (hükümdar), Aytoldı - vezir, Ögdülmiş – vezirin oğlu, Ogdurmuş – vezirin akrabası. Eser, bu dört karakterin konuşmaları üzerine kuruludur.

Eserin nüshaları bulunduğu ve muhafaza edildiği yerlere göre isimlendirilir. Eserin bilinen ilk nüshası 1439 yılında Hasan Karı Sayıl Şems tarafından Herat'ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. Bir süre sonra İstanbul'da Abdurahman Bahşı isimli birinin eline geçmiştir. Kaynaklar kitabın 19. yüzyılın ortalarında İstanbul'dan Viyana'ya getirildiğini belirtmektedir. Bu kaynaklardan dolayı eserin bilim dünyasına bilinen bu ilk nüshasına "Viyana nüshası" denmektedir. Eser Viyana Kraliyet kütüphanesinden muhafaza edilmektedir. 1823 yılında Fransız oryantalist Amed Jaubert, "Kutadgu Bilig" adlı eser hakkında bir makale yayımladı. Bu, eserle ilgili bilim dünyasında yayımlanan ilk yayındı.

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshası daha sonra Macar müsteşrik Harmin Vambéry'nin ilgisini çekmiş ve onun tarafından incelenmiştir. Eser dilinin eski olması, eserin metinsel çalışmalarının yıllarca uzamasına sebep olmuştur. Vambéry'nin kapsamlı ve titiz araştırmalarının meyvesini vermesi 20 yıl sürecekti. Son olarak 1890 yılında eserini "Eski Uygur Anıtları ve "Kutadgu Bilig"³⁴⁰ adıyla yayımladı. Ayrıca eserin bazı bölümlerini de yayımlamayı başardı.

Kutadgu Bilig'in ikinci nüshası 196 yıl sonra Kahire'de bulundu. Rus bilim adamları Kahire nüshasının bir fotokopisini çektiler. Bu nüsha halen Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Beruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünde muhafaza edilmektedir.

Bu eserin bir de Nemengan nüshası bulunmaktadır ve nüshanın bilim dünyasına tanıtılması 1913 yılına, müsteşrik bilim adamı Velizade (Zeki Velidi)'ye dayanmaktadır. Velizade 1913 yılında Hokand'a gitmiş ve orada İshan Lalereş adlı bir kişinin eserin bir kopyasına sahip olduğunu öğrendi. Bu bilgiyi 1914 tarihli hizmet yazışmalarında bulabiliriz. Bir süre sonra Abdurauf Fitrat'ın Nemengan'da çıkan bir makalesinde bu esere "Mutluluk Bilgisi" adı verilmiştir. Ancak Rus baskı

³³⁹ Қаранг: Каримов Қ. "Юсуф Хос Ҳожиб ва "Шоҳнома" // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8. – Б. 58-62.

³⁴⁰ Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Қутадғу Билиг" ва уни ўрганишининг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 114.

politikası nedeniyle bu yazılar sonraki yıllarda kamuoyunun gözünden uzak kalacaktı.

Birçok kişi, eserin sadece tavsiye niteliğinde nasihatname olduğunu, düşünür. Ama bu eser sadece kendi döneminin değil, aynı zamanda çağımızın felsefi meselelerinin bir mecmuasıdır. *Kutadgu Bilig*'in Birinci Rönesans'ın İslam-Türk doğrultusunda yazılmış ilk eseri olduğunu söylersek yanılmış olmayız.

Bu eserin büyük mirasının bir diğer yönü de, insanın şaşkınlık ve yanılgılardan kurtulmasının temel yolunun akıl, iman ve bilgi olarak yorumlanmasıdır. Bu nedenle Yusuf Has Hacib'in eserlerine olan ilgi, aradan yaklaşık 1000 yıl geçmesine rağmen azalmamıştır. Hiç şüphe yok ki bu ve diğer eserler Üçüncü Rönesans'ın manevi temellerini inşa etmemize hizmet edecektir.

Kutadgu Bilig adlı eser sadece Türk dünyasında değil, Özbekistan'da da pek çok dilbilimci ve edebiyatçı tarafından incelenmiştir. Bu eser dünya çapında Türkologlar, felsefe araştırmacıları ve edebiyat bilimcileri tarafından incelenmiştir. Özbekistan'da da bilimsel ve kültürel açıdan derinlemesine inceleyen çok sayıda bilim adamı vardır. Ancak bu eser henüz felsefi açıdan tam anlamıyla incelenmemiştir.

Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirası, Türk halklarının tarihi ve kültürel mirasının çok değerli bir kaynağı niteliğindedir. Bunu incelemek ve gelecek nesillere aktarmak bugün de bilim ve felsefemizin önemli konularından biri olmaya devam etmektedir.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

11. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021.
12. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Тошкент: Фан, 1971.
13. Омонов Қ. Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида // “Қутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010.
14. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G‘. Abdurahmonov.) –Т.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
15. Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8.
16. Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020.
17. Муҳамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг ижтимоий-фалсафий таҳлили // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2023. – В.155.
18. Муҳамедов А.А. Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasinin sosyo-felsefi analizi // Monografi. – Истанбул: Найзен Китаб, 2024. – П. 218.

19. Мухамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ахлоқий қарашларининг компаративистикаси // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2024. – В.198.
20. Мухамедов А.А. Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида Юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж // Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон 1-жилд, 2023. – Б. 78-83.(09.00.00; №20)

“QUTADG‘U BILIG”DA GO‘ZALLIK FALSAFASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639310>

Tursunkulova Shaxnoza Tuychiyevna

Alfraganus universiteti ijtimoiy fanlar fakulteti
ijtimoiy fanlar kafedrası professor v.b, O‘zbekiston
shaxnozaxon058@gmail.com

ORCID: 0009-0002-8931-1341

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida go‘zallik tushunchasining falsafiy va estetik talqini tahlil etiladi. Go‘zallikning jismoniy, axloqiy va ma’naviy jihatları yoritilib, uning Sharq va G‘arb falsafasidagi tushunchalar bilan o‘zaro bog‘liqligi o‘rganiladi. Asarda go‘zallik axloqiy komillik va ezgulik bilan chambarchas bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Shuningdek, mutafakkirlarning go‘zallik haqidagi qarashları qiyosiy tahlil qilinib, uning bugungi axloqiy me’yorlarga ta’siri baholanadi.

Kalit so‘zlar: Go‘zallik, inson go‘zalligi, axloqiy go‘zallik, jismoniy go‘zallik, axloqiy komillik, ezgulik.

Аннотация

В данной статье анализируется философская и эстетическая интерпретация понятия красоты в произведении Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг». Рассматриваются физические, нравственные и духовные аспекты красоты, а также их взаимосвязь с восточными и западными философскими концепциями. В произведении подчеркивается, что красота тесно связана с нравственным совершенством и добродетелью. Кроме того, проведен сравнительный анализ взглядов мыслителей на красоту и оценено их влияние на современные моральные нормы.

Ключевые слова: Красота, человеческая красота, нравственная красота, физическая красота, нравственное совершенство, добродетель.

Abstract

This article analyzes the philosophical and aesthetic interpretation of the concept of beauty in Yusuf Khass Hajib’s work “Qutadghu Bilig”. The study explores the physical, moral, and spiritual aspects of beauty and examines their connection with Eastern and Western philosophical concepts. The work emphasizes that beauty is closely linked to moral perfection and virtue. Furthermore, a comparative analysis of thinkers’ views on beauty is conducted, assessing their impact on contemporary ethical norms.

Keywords: Beauty, human beauty, moral beauty, physical beauty, moral perfection, virtue.

Kirish.

Yusuf Xos Hojibning *“Qutadg‘u Bilig”* asari ajdodlarimizning hayotiy falsafasini mujassam etgan nodir asarlardan biri bo‘lib, unda borliq va insoniylik mohiyati go‘zallik prizmasidan o‘tib talqin qilinadi. Asardagi jozibadorlik, ko‘pma‘nollik va ramziy ifodalar uning estetik va axloqiy mazmunini yanada chuqurlashtiradi. An‘anaviy qarashlarga ko‘ra, go‘zallik tushunchasi ko‘pincha tashqi go‘zallik bilan bog‘liq holda tushunilgan. Biroq, *“Qutadg‘u Bilig”*da go‘zallik nafaqat jismoniy, balki axloqiy va ma‘naviy jihatlar bilan ham murakkab falsafiy mazmunga ega ekani yaqqol namoyon bo‘ladi.

Shu bois ushbu maqolada *“Qutadg‘u Bilig”*da aks etgan go‘zallik konsepsiyasini zamonaviy falsafiy yondashuvlar asosida tahlil qilish muhimdir. Asarda tasvirlangan estetik obrazlar: yaxshilik va yomonlik, go‘zallik va xunuklik, ulug‘vorlik va tubanlik kabi qarama-qarshi fazilatlar bugungi axloqiy va estetik muammolar bilan bog‘liq holda tadqiq qilinadi. Bu asardagi qarashlar nafaqat o‘z davrida, balki zamonaviy axloqiy muammolarga javob izlash jarayonida ham dolzarb bo‘lib, ajdodlar tajribasining kelajak avlod tarbiyasiga ta‘sirini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodlari (Methods). Ushbu maqolada *“Qutadg‘u Bilig”* asarida go‘zallik tushunchasining turli jihatlarini adabiy-falsafiy tahlil asosida o‘rganiladi. Asarda ilgari surilgan go‘zallik konsepsiyasining mantiqiy va estetik asoslari tahlil qilinib, ularning ma‘naviy va axloqiy talqini o‘rganiladi. Bundan tashqari, tarixiy-qiyosiy yondashuv yordamida *“Qutadg‘u Bilig”*dagi go‘zallik tushunchasi Sharq va G‘arb falsafasidagi go‘zallik qarashlari bilan solishtiriladi. Bu yondashuv asardagi estetik me‘yorlarning qanchalik universal yoki o‘ziga xos ekanligini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, estetik tahlil usuli asosida asarda tasvirlangan poetik obrazlar orqali go‘zallik tushunchasining turli jihatlarini ochib beriladi. Go‘zallikka oid asosiy tushunchalar ajratib olinib, ularning axloqiy va ma‘naviy kontekstdagi o‘rni kontent-tahlil orqali ko‘rib chiqiladi.

Natijalar (Results)

O‘z davrining barcha olim va ulamolari go‘zallik tushunchasiga murojaat qilib, uni o‘z nuqtayi nazaridan ta‘riflab kelgan. Yusuf Xos Hojib (XI asr) qarashlarida go‘zallik dastlab ikki jihatga bo‘lingan: fazilat va nuqsonga. U *“bediz”* (ya‘ni, go‘zal) fazilatlar qatoriga quyidagilarni kiritadi: sevinch, quvonch va shodlik, yetuklik, ko‘ngil yumshoqligi, til va so‘z shirinligi, yo‘lning zarifligi, ravshanlik, kamtarlik, to‘g‘rilik va adolat, ezgulik, rostgo‘ylik va boshqalar. Nuqsonlar esa: pastkashlik, tubanlik, yomonlik, nokaslik, o‘jarlik, qaysarlik, hasadgo‘ylik, xiyalakorlik va isrofgarchilik kabi insoniy kamchiliklar sifatida ko‘rsatilgan.

Yusuf Xos Hojib nazdida, *“Kishi noyob emas, noyob – kishilik”*, ya‘ni, inson go‘zalligi uning husnidan emas, balki ma‘naviy fazilatlaridan kelib chiqadi. U davlat rahbarlarining ezgu bo‘lishi va bu fazilatlarini namoyon etishini muhim shart sifatida ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, *“Ezgulik qimmatbaho gavhar, asl ipak va toza*

shoyi misoli – u doimo baland qadrlanadi, doimiy e'zozda bo'ladi. Yomonlik esa qadrsiz narsaday gap, u doimo oyoq ostida qolib ketaveradi.” [1.30-b.]

Jumladan,

“Ezgu ezgulikdan chekmagay fig'on,

Yomon o'z fe'lidan bo'lar pushaymon.

Yomonlik qilganning ulusi – o'kinch,

Yomonga yaxshi bo'l, mayli har qachon”, - deydi.[1.36-b]

Bu qarashlar Alisher Navoiy (1441–1501)ning fikrlari bilan hamohangdir. U go'zallikni odamiylik va axloqiy barkamollik bilan bog'lab, “Go'zal yuzdan ko'ra, go'zal xulq muhim” deya ta'kidlaydi. Navoiy insonning ichki go'zalligini yuksak qadrlab, “so'z”ni qimmatbaho gavhar bilan qiyoslaydi va uni inson kamolotining mezoni sifatida talqin etadi. Uning inson go'zalligi haqidagi qarashlari Yusuf Xos Hojibning fikrlari bilan mushtarak bo'lib, har ikkisi ham go'zallikni nafaqat tashqi go'zallik, balki axloqiy va ma'naviy yuksaklik bilan bog'liq holda tushuntiradi. Navoiyning inson go'zalligi haqidagi konsepsiyasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolgan bo'lib, ma'naviy tarbiya va komillik yo'lida muhim ahamiyat kasb etadi. [2.318-322 c.]

Falsafa tarixida Sharq va G'arb mutafakkirlari go'zallik haqida turlicha qarashlarni ilgari surgan. Sharq mutafakkirlari go'zallikni axloq, ma'naviyat va ilohiy jihatlar bilan bog'lagan bo'lsa, G'arb mutafakkirlari uni subyektiv tajriba, san'at va uyg'unlik orqali talqin qilgan. Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u Bilig” asarida go'zallikni jismoniy go'zallikdan ko'ra axloqiy va ma'naviy mukammallik bilan bog'liq deb tushuntiradi. Uning fikricha, haqiqiy go'zallik “adolat”, “bilim” va “komillik” bilan uyg'unlashgan fazilatdir. Masalan, Forobiy (872–950) go'zallikni aql va ezgulik bilan bog'lab, san'at va musiqa orqali inson ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Ibn Sino (980–1037) go'zallikni tartib va uyg'unlik deb ta'riflab, inson faqat jismoniy go'zallik, husn, chiroy bilan emas, balki aqliy va axloqiy mukammallik bilan ham go'zal bo'lishi mumkinligini aytadi.

Jaloliddin Rumiy (1207–1273) go'zallikni Allohning tajallisi sifatida talqin qilib, ruhiy va ma'naviy go'zallik jismoniy go'zallikdan ustunligini ta'kidlaydi. G'arb mutafakkirlaridan, Platon (mil. avv. 427–347) go'zallikni mutlaq, o'zgarishsiz va abadiy haqiqat deb hisoblaydi. Aristotel (mil. avv. 384–322) go'zallikni uyg'unlik va mutanosiblik natijasi deb biladi. Plotin (mil. 204–270) go'zallikni ma'naviy va ilohiy hodisa deb tushuntiradi, jismoniy go'zallik esa faqat ichki mukammallikning aksidir. Immanuel Kant (1724–1804) go'zallikni subyektiv tushuncha deb bilib, insonning didi va his-tuyg'ulari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Fridrix Nitsshe (1844–1900) go'zallikni kuch va irodani aks ettiruvchi vosita deb hisoblaydi. Martin Xaydegger (1889–1976) go'zallikni haqiqatning ochilishi deb tushuntiradi.

Sharq falsafasida go'zallik ko'proq axloqiy poklik va ruhiy yuksaklik bilan bog'liq bo'lsa, G'arb falsafasida u estetik idrok va san'at bilan bog'liq tushuncha sifatida namoyon bo'ladi. [3.171-172] Yusuf Xos Hojibning go'zallik haqidagi qarashlari ayniqsa axloqiy go'zallik konsepsiyasi bilan uyg'un keladi. “Qutadg'u

Bilig”dagi go‘zallik tushunchasi insoniy fazilatlarning yuksakligi, axloqiy mukammallik va adolat bilan bog‘lanib, bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Sharq va G‘arb mutafakkirlarining go‘zallik haqidagi qarashlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda tarixiy taraqqiyotini tushunish mumkin.

Asarda tashqi go‘zallik masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Insonning jismoniy husni muhim omillardan biri sifatida ta’riflanadi, chunki tashqi ko‘rinish kishining shaxsiyati va fazilatlari bilan uyg‘unlashgan holda uning maqomini belgilaydi. Biroq, jismoniy go‘zallikning o‘zi yetarli emas, u ma’naviy kamolot va axloqiy poklik bilan mustahkam bo‘lgandagina chinakam go‘zallik sifatida qabul qilinadi.

Asarda aks etgan obrazlar orqali botirlik, jasorat va kuch-qudrat ramzi sifatida tasvirlangan qahramonlarning jismoniy husni va ichki fazilatlari o‘zaro uyg‘unligi yoritiladi. Jumladan, bahodir va sheryurak insonlar yuksak axloqiy qadriyatlarga ega bo‘lishi lozimligi uqtiriladi. Ularga xos bo‘lgan ochiq yuzlilik, salobat, xushbichimlik, jismoniy sog‘lomlik, dovyuraklik, jasorat va shijoat kabi fazilatlar yuksak baholanadi. Shu bilan birga, insonning tashqi qiyofasi uning ichki dunyosini aks ettiruvchi bir omil sifatida talqin qilinadi. Agar inson botinan yuksak fazilatlarga ega bo‘lsa, u tashqi qiyofasida ham o‘z ifodasini topadi. Shu bois asarda go‘zallik faqat tashqi chiroy bilan emas, balki insonning axloqiy barkamolligi bilan ham o‘lchanishi ta’kidlanadi. [1.61-b.]

Shuningdek, go‘zallik ideali sifatida alpzo‘r, salobatli va jasur insonlarning siymolari orqali jismoniy qudrat va ruhiy kuchning birlashuvi tasvirlanadi. Bunday qahramonlar nafaqat tashqi chiroy, balki ichki dunyosining go‘zalligi, donishmandlik va oliyjanoblighi bilan ham ajralib turishi lozimligi ta’kidlanadi. Shu jihatdan “Qutadg‘u Bilig” asarida go‘zallik tushunchasi keng qamrovli va murakkab ma’noga ega bo‘lib, unda tashqi va ichki go‘zallikning bir-biri bilan chambarchas bog‘liq ekani namoyon bo‘ladi.

Muhokama (Discussion)

“Qutadg‘u Bilig” asaridagi go‘zallik tushunchasi islom falsafasi va Sharq tasavvufiy estetikasi bilan bog‘liq jihatlari mavjud. Yuqorida aytib o‘tilganidek, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u Bilig” asarida go‘zallik tushunchasi faqat tashqi go‘zallik bilan cheklanmay, balki insonning axloqiy va ma’naviy kamoloti bilan uzviy bog‘liq holda tushuntiriladi. Ushbu yondashuv islom falsafasi va Sharq tasavvufiy estetikasi tamoyillariga mos keladi. Birinchidan, islom falsafasida go‘zallik Allohning jamol (go‘zal) sifatleri bilan bog‘lanadi. Hadisda aytilganidek: “Albatta, Alloh go‘zal va go‘zallikni sevadi.” Bu nuqtayi nazardan qaraganda, go‘zallik mutlaq va ilohiy tushuncha bo‘lib, inson go‘zallikka intilish orqali ma’naviy kamolot sari yo‘l oladi. Yusuf Xos Hojib asarida go‘zallik adolat, bilim, donishmandlik va axloqiy yuksaklik kabi fazilatlar bilan bog‘lanadi. Ya’ni, chinakam go‘zallik insonning ezgulik va kamolotga intilishi bilan o‘lchanadi. Ikkinchidan, tasavvufda go‘zallik zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) go‘zallik sifatida talqin etiladi. Tasavvuf ta’limoticha, zohiriy go‘zallik bu jismoniy va

tashqi chiroydir, botiniy go'zallik qalbning pokligi, odob va axloqiy mukammallikdir.[4.21]

Jaloliddin Rumiy fikricha, haqiqiy go'zallik insonning Allohga yaqinligi va axloqiy fazilatlarida namoyon bo'ladi. Yusuf Xos Hojib ham inson go'zalligini faqat tashqi husn bilan cheklamay, balki komillikka intilish va axloqiy poklik bilan bog'laydi. "Qutadg'u Bilig" asaridagi go'zallik tushunchasi tasavvufiy qarashlar bilan uyg'un bo'lib, u adolat, bilim hamda ma'naviy va jismoniy poklik mezonlari asosida asoslanadi.

Masalan, Forobiy va Ibn Sino falsafasida bilim insonni yuksaklikka olib chiqadigan go'zallik sifatida talqin etiladi. Xuddi shu kabi, Yusuf Xos Hojib ham bilimli va donishmand insonlarni haqiqiy go'zal deb ta'riflaydi. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, inson qalban pok bo'lsa, haqiqatni anglab, go'zallikka erishadi.[5.280-b.] "Qutadg'u Bilig" asarida esa axloqiy go'zallik oliy qadriyat sifatida ta'kidlanib, insonning pok bo'lishi uning ma'naviy yuksalishida muhim omil sifatida ko'rsatiladi.

"Saodatga eltuvchi bilim" asari faqat tarixiy-badiiy yodgorlik emas, balki bugungi kunda ham yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin tutuvchi manba hisoblanadi. Asarda ilgari surilgan axloqiy, ma'naviy va estetik qadriyatlar yoshlarni komil inson sifatida tarbiyalashda dolzarbdir. Asarda odob, rostgo'ylik, adolat va halollik kabi insoniy go'zal fazilatlar ulug'lanadi. Yosh avlodni bu qadriyatlarga yo'naltirish ularning jamiyatda munosib o'rin egallashiga yordam beradi. Mutafakkir ilmni eng yuksak boylik deb biladi. U bilimli insonlar jamiyatni rivojlantirishini ta'kidlab, yoshlarga ilm-ma'rifatga intilishni targ'ib qiladi. Rahbarning, donishmandlarning va xalq xizmatidagi insonlarning fazilatlarini badiiy obrazlarda aks etgan. Bu jihatlar yoshlarni vatanparvar, mas'uliyatli va fidoyi bo'lishga undaydi. Hozirgi kunda jamiyatda axloqiy inqiroz, insonlararo munosabatlarning sovuqlashishi va madaniyatning qadrsizlanishi kabi muammolar kuzatilayotgan bir paytda mazkur asardagi go'zallik konsepsiyasidan foydalanib insoniy munosabatlarda ezgulik va odob-axloq tamoyillarini targ'ib qilib, bugungi yoshlarning axloqiy yo'nalishini to'g'ri shakllantirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, "Qutadg'u Bilig" bugungi yosh avlodni komillik, ezgulik, bilimga intilish va axloqiy yetuklik ruhida tarbiyalash uchun bebaho manbadir.

Yuqorida aytilgan fikrlardan kelib chiqib shuni ta'kidlash mumkinki, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u Bilig" asarida go'zallik tushunchasining falsafiy va estetik talqini tahlili shuni ko'rsatmoqdiki, asarda go'zallik nafaqat tashqi go'zallik, balki axloqiy komillik va ma'naviy yetuklik bilan bog'liq holda talqin etiladi. Insonning haqiqiy go'zalligi uning fazilatlarini adolat, donishmandlik, kamtarlik, rostgo'ylik va ezgulik orqali namoyon bo'lishi ta'kidlanadi.

Sharq va G'arb falsafasi kontekstida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, Yusuf Xos Hojibning go'zallikka doir qarashlari Sharq falsafasi va tasavvufiy estetika bilan uyg'un bo'lib, go'zallik va axloqiy mukammallik o'zaro chambarchas bog'liq ekani asoslanadi. Xususan, Forobiy, Ibn Sino, Jaloliddin

Rumiy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning qarashlari bilan qiyosiy tahlil shuni tasdiqlaydi.

XULOSA

“Qutadg‘u Bilig” asarida ilgari surilgan go‘zallik tushunchasi bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib, yosh avlod tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, axloqiy komillik, adolat, bilim va ezgulik kabi qadriyatlar hozirgi jamiyat uchun ham ahamiyatlidir. Shu bois, asar nafaqat tarixiy va adabiy yodgorlik, balki falsafiy-estetik va axloqiy tarbiya manbai sifatida ham o‘rganilishi lozim. Ushbu maqola go‘zallik tushunchasining tarixiy va falsafiy rivojlanishini chuqurroq anglashga, shuningdek, uning zamonaviy axloqiy-me‘yoriy muhitga ta‘sirini aniqlashga hissa qo‘shadi. Kelgusida bu mavzuni yanada kengroq tadqiq etish uchun Sharq va G‘arb falsafasidagi go‘zallik tushunchalarining zamonaviy tahlili hamda tasavvufiy estetikaga oid chuqur o‘rganishlar olib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. (“Saodatga eltuvchi bilim”) / (Hozirgi o‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi B.To‘xliyev). – Toshkent.: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200 b.
2. Tursunkulova, Sh. T. (2022). Alisher Navoi on human beauty. ISJ Theoretical & Applied Science, 08 (112), 318-322.
3. Махмудова, Г.Т. (2016). ЭВОЛЮЦИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ВОСТОКА. *Современные научные исследования: актуальные теории и концепции* (pp.171-172).
4. Tursunkulova Sh.T. Tasavvuf ilmida inson go‘zalligi paradigmasi. Monografiya. – Samarqand: SamDCHTI, 2023. – 135 b.
5. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржимаси. – Toshkent.: Ma‘naviyat, 1997. – 280 б.

TURKIY XALQLARNING DASTLABKI QARASHLARI VA ULARNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI. TURK VA TURONIYLARNING KELIB CHIQIQSHLARI HAQIDA DASTLABKI MANBALARNING GUVOHLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15721346>

Muhammadjon Qodirov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Sharq falsafasi va germeneytika” kafedrasining professori,
falsafa fanlari nomzodi, professor

Dehxudoning mashhur “Lug‘atnomaye Dehxudo” ensiklopediyasida keltirilishicha “Tur” so‘zi “Turon viloyati” ma‘nosini ham bildiradi. Bunday ma‘no “Burhon”, “Farhange Jahongiriy”, “Rashidiy”, “G‘iyosul lug‘at”, “Anjimane oro” va “Onandiroj” doiratul maoriflarida ham qayd etiladi. Viloyate Turon zamin mamlakat nomi sifatida takidlanib “Nozimul atbo” doiratul maorifida aytiladiki ... bu viloyatni Faridun Turga berganligi uchun uning nomi “Turon” deb atala boshlandi va Turon Turkistondan boshqa bo‘lib, juda qadim zamonlardan beri ushbu viloyatni forsiylar Dahiston va Eronshahr deb atashar edi. Turga berilganligi sababli uni Turon deb deb atay boshladilar, yani Turning mulki. Turon janub tomondan Taxoriston va Chatrol tog‘i va shimol tomondan Xorazm shaharlari, Qipchoq dashti va janubiy g‘arbiy tomondan juffon daryosi (Kasbiy dengizi), Xuroson va Sharq tomondan Turkiston yerlari va Mo‘g‘uliston bilan o‘ralgan edi. Arablar bu viloyatlarni fatx etgandan keyin u Mavorounnahr deb atala boshlandi. Bu joy to‘rtinchi va beshinchi iqlimda bo‘lib, uning tog‘lari biyobonlaridan ko‘pdir Uzbek, tarokama va afg‘on qavmlari unda yashaydi “Anjimone oro”, “Onandiroj” doiratul maoriflari keltirilishicha:

Zi shahri be dod omad satim dur.

Zi Eron az on suti, zi onsuni Tur.

Unga shahrni berdi, sitam uzoqlashdi.

Erondan u tomonga, Turdan bu tomonga,

“Firdavsiy, Anjumane oro” dan,

Miyonro bebandad be kin pedar

Kunad keshvar Tur ziru zabor.

Firdavsiy

(Urtani yopishar ota ginasidan.
Tur mamlakatini ziru zabor qilib).³⁴¹

Avesto kitobida taqvodor ikki xonadonning nomi ture (Giyga) sifatida zikr qilinadi (Farvardin yashit 113 va 123 bandlar). Avestoda Faridun (Thraetona) sifatida keltiriladi va obtin (Tours) o'z mamalakatini uch o'g'li o'rtasida taqsimlab. Seral(Salim), Tur va Irojga o'z ulishini beradi. Bu uch o'g'ilning har biri o'z ulishlariga tushgan mamlakatlarga o'z nomlarini beradilar: Sarmon, Turon, Eron.

(“Burxon doiratul maorifi xoshiyasiga yozgan Doktor Muhammad Mo‘min)
Uni Tur ataymiz jasoratli sher
Uni kata fildan tushurib bo‘lmas.

Firdavsiy

Hech narsa yashirmay, tashqari olib chiqdi o'rtadan
Jahonda yaratilishlarni uch qismga bo'ldi:
Birinchi bo'lib Salimga yuzlandi
Barcha Rum va Sharqni unga bag'ishladi.
Keyin Turga berdi Turon zaminini
Va uni qildi turklar va Xitoy solori (boshlig'i)
Keyin navbat Irojga yetganda
Uni Eron otasi qilib sayladi.

Firdavsiy³⁴²

Turonliylar deb barcha O'rol-Oltoydan Markaziy Osiyoga kelib, Eron shimolida yashovchi qavmlar, xunlar, majorlar, turklar, va turon zaminida yashovchi barcha xalqlarni aytish mumkin.

Marxum Malekush-Shuaro Bahor o'zining Sabukshunosiy kitobida (stilistika) quyidagilarni yozgan edi “ Bazilari turoniylar, yani Tur farzandlari bo'lib, u esa o'z navbatida Faridunning o'g'li bo'lib ularning yashashi makonlari “Xudoyunnoma va Shahnoma” da aytilgandek Eronning sharqi va mavarounnaxr orlari bo'lib o'sha yerlarda istiqomat qilar edilar. Ilmiy tadqiqot manbalariga muvofiq bo'lar shunday toifadagi kishilar edilarki, kelib chiqish tarixiyatidan oriylar naslidan bo'lib, til va urf-odatlar bo'yicha eroniylardan edilar. Tanxo diniy va ijtimoiy tarbiya jihatidan g'arbiy shimoliy va janubiy eroniylardan farq qilar edilar. Ularning diniy etiqodlari ko'pincha oftoblar, o'simlik va butparastlik

³⁴¹ Ali Akbar Dehxudo. Lug'atnomaye Dehxudo. Seril soni 148. Texron. Texron universiteti bosmaxonasi. 1968 y. 1101 - bet.

³⁴² O'sha joyda. 1102-bet.

unsurlaridan bazilarni shamaniy yani butparaslikning bo'limidan iborat edi. Buddaviylikdan ham bazi jihatlarni olgan edilar. Ularning mashg'uloti va chorvachilik sahrolarni kezish bo'lib o'tloqlarni qo'lga kiritish uchun mamlakatlar bilan urushlar olib borar edilar. Bu xalqlar qadim zamonlardan beri sharqiy Turkistonda sariq iqlim qavmlar bilan qo'shnichilik qilar va ular bilan urushlar olib borar edilar. Saoniylar davrida, ayniqda Anushurivon hukumdorligi zamonida bu toifadagi xalqlar Oxshoylik turklar bilan yanada aralashdilar Movarounnaxr xalqalari to Tebbit hududlarigacha xamma vaqt Eltoylilar va Mug'ilistonda yashovchi toifalar bilan qarama-qarshilikda edilar, ba'zida eronlilar va bani Amoma qavmlari bilan jang olib bolar edilar. Shunday qonli janglar bo'lar ediki ular uzoq davom etib, ushbu janglar o'z nomi bilan bir-biridan ajralib turar edi. Jumladan, Salim, Tur, va Iraj janglar Afrosiyob va Kayxisrav urushlari, Arjosp va Geshtosp urushlari... Sosoniylar ham oq xunlar va Xebtollar bilan urush olib borganlar... “ (Sabuqshunosiga ilova 2-jild 244-bet. Mazdayasno, Qadimgi Eron tarixiga murojat qilinsin 1-jild 218-bet; Qadimgi Eron madaniyati 238,241,451, 402-betlar. Rudakiyning hayot yo'li va she'rlari 3- jild 272-bet.

Turk nomi badaviy qavm sifatida birinchi marta milodiy VI asrda tilga olinadi. Negaki, shu asrda turklar o'zlarining kuchli davlatlarining Xitoy shimolidagi Mo'g'iliston xududlaridan to Asud dengizigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga oluvchi kata sarzaminda ta'sis etdilar. Mazkur davlatning muassasasini xitoyliklar “ Tumen” (tu-men) deb ataydilar. Turkiy yozuvlarda “ Bitmen” u 552-yilda vafot etdi. Uning ukasi “Istamu” (Taburiy asarining 1-chi jildi va 895va 896 : Sanju xoqon) g'arb tomondagi ko'p joylarni bosib oldilar va 576 yilgacha yashadi. Bu ikki aka uka boshidan boshlab mustaqil, ravishda davlatni boshqardilar. Xitoyliklar bu davlatlarni shimol va mashriqdagi imperiyalar deb atadilar. 581-yilda Xitoyning “Sui” sulolasi tasiri ostida bu ikki imperiya bir-birlaridan ajralishdilar va keyinchalik Xitoyning “Tang” sulolasi tasarrufiga o'tdilar (618-907) yillar 682-yillarda shimoliy turklar o'z mustaqilliklarni qo'lga kiritdilar. Ushbu qadimgi turklarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlari va ularning axloqlari haqida juda ko'p baxslar yuritildi, yani ko'proq ma'lumot olish uchun. Islom doirasida maorifiga murojat qilish maqsadga muvofiq. Turk sharq she'riyatida keng qollaniladigan mashxurlikka turklarning jangovorligi va turk qizlarining go'zaligi tufayli edi. Masalan Firdavsiy shunday yozadi:

Kasiro az turkon naboshad hirad
Kz andishaye xish romash buvod

(Agar turklarda aql bo'lmasa ,
Bunday fikirdan o'zini ovutadi).

Bexandid u ongah be afsus go'ft,
Ki turkon az uron nayoftant juft.

(O'shanda u kuldi-yu, afsus bilan dedi:
Turklar Erondan o'z juftlarini topolmadilar)

Firdavsiy

K Turkon bedidant pur chexrand
Be jang andarun pok be bahra and

(Turklar ko'rdilarki go'zallar ko'pu mo'l
Ichdan jang qilishdan poklanib be bahra qoldilar)

Firdavsiy

Rasm turkon ast xo'n xo'rdan zi ro'yi do'sti
Xunman u xurd nadid az do'sti dar ro'yi man

(Turklar rasmda bor do'st tufayli qon ichish
Mening qonimni ichdi-ki, yuzimdan do'stlikni ko'rmadi)

Xoqoniy

On kistki andar raftonash sabr az dil mo miburd
Turk az Xuroson omada ast az pors payg'ami burd

(U Kimnidirki o'z ketishi bilan dilimizdan sabrni oldi,
Turk Xurosondan keldiyu, Porsdan habar keltirdi.)

Sa'diy

Turk man bar dil man qamravo gashtu ravo ast
Az xame turkon chun turk man imzud kafo ast
(Faruxiy.Devon 21-bet)

(Mening dilimga men izlagan turk o'rnashdi.
Barcha turklardan ko'ra, dilimdagi tur bugun qayerda)

Gar chun tu be Turkiston ey turk nigori ast
haruz be Turkiston endi va bexori ast

(Agar endi Turkiston tomon qarasang ey turk
Turkistonda har kun bayramu bahordir)

Faruxi

Ey Turkman imruz nangun bokujon
to kas befristam u bexavonim beoyi

(Ey Turkman bugun qayerda ekanligimni aytma,
Negaki kishi yuborish.seni chaqiram menga kelasan

Manuchehriy

Turkiy so‘zlarda kinoyalar ham charx uradi yetti sayora kabi. Zuhul
(Saturin), Mushtariy (Yupiter), Mirix (Mars), Oftob (Quyosh), Zuxra (Venera),
Atorud (Merkuriy) va Oy.

(Burxon, Onandrox)

Turk sulton shukuh-ofto (Quyosh) manosidadir

(Nozimul Atba)

Turkiy Sheroziy Maxbub ma’nosida kelib, turki Xitoiy deb ham ataladi.

Za dast turk Xitoiy kasi jafo chandin Namikard ki man az dast turk Sheroziy
(Hech kim turki Xitoiy kabi og‘ir jafo bermada menga turki Sheroziyga
ohshab)

Sa’diy

Agar on turki Sheroziy bedast orad dili maro
bexol xinduyat baxsham Samarqandu Buhoro,

(Agar ko‘nglimni shod etsa, o‘shal Sheroz janoni
Qaro xoliga baxsh etgum Samarqandu Buxoroni)

Xofiz Sheroziy

Yusuf Xos Xojib XI asrning ko‘zga ko‘ringan shoiri va mutafakkiri edi. U
Bolasog‘un (hozirgi Qirg‘izistonning To‘qmoq) shahrida tug‘ilgan.

Yusuf Xos Xojib o‘zining birdan-bir dostoni bo‘lgan turkiy tilda yozilgan
“Qutadg‘u bilik” (“Baxtga eltuvchi bilim”) bilan mashhur bo‘lgan.

“Qutadg‘u bilik” axloqiy-nasihatimiz asar sifatida Sharq o‘rta asrining
dunyoviy adabiyotga mansub turk tilidagi eng yirik yodgorliklardan biri edi. Bu

asar arab tilida yozilgan Ibn al-Muqaffaning “Kitob al-adab al-kabir”, Ibn Qutaybaning “Ugon al-axbor”, Al-Johizning “Kitob at-taf” turidagi, shuningdek, “Qobusnoma” va shu xildagi Sharqda keng yoyilgan o’git-nasihat janriga mansub edi.

Ushbu kitob 1069 yilda yozilgan bo’lib, muallif uni Qashg’ar hukmdori Sulaymon Arslon Qoraxonga bag’ishlangan, shuning uchun ham xon unga Xos Hojib, ya’ni buyuk xonning maxsus maslahatchisi unvonini bergan.

“Qutadg’u bilik” ahloqqa oid qoidalar va hulq-atvor mezonlarining o’ziga xos qonuni edi.

Yusufning fikricha, hukmdor va uning tevarigidagi kishilar “davlat ilmi” qoidalarini binoan boshqarishga o’rganib olishlari xususida ana shu kitobdan barcha zarur bilimlarni topishlari zarur edi.

Asar mazmuni, tili va uslubidan kelib chiqib aytish mumkinki, Yusuf Xos Hojib arab va fors tillarini mukammal bilgan, bu tillardagi diniy, ilmiy, badiiy adabiyot bilan chuqur tanish bo’lgan. Bundan tashqari shoir qadim turk yozma adabiyoti, turk xalqlar og’zaki ijodini ham yaxshi bilgan, ular muhitida tarbiya olgan. Shoir turkiy elatlarning qadimiy qo’shnilari xitoy, hind, eroniy xalqlar madaniyatining turli tomonlari haqida mukammal ma’lumot egasi bo’lgan.

Garchand Yusuf obyektiv dunyo va undagi odamlar Xudo tomonidan yaratilgan, Xudoning nigohi hamma yerga yetib boradi, deb hisoblasa ham, har holda, mutafakkir insonning shundan keying qismatni uning haqiqiy hayotga bo’lgan munosabatni Xudo olamni yaratgan, ammo uning ishlariga bevosita aralashmaydi, degan nuqtai nazardan turib hal qiladi.³⁴³ Asarning umumiy hajmi – 5896 bayt.

Asosiy qism mazmuni va mundarijasiga ko’ra, “Qutadg’u bilik” dostonini mintaqa adabiyotining birinchi bosqichida yaratilgan turkiy tildagi islom ma’naviyatining badiiy falsafiy, ijtimoiy-ahloqiy qomusi, deb ta’riflasak arziydi. Bunday ulkan yaxlit kitob Al-Buxoriyning “Jome as-sahih” idan keyin arab va fors tillarida ham yaratilmagan edi. VII-IX asrlarda Abdulhamid al-Kotib, Ibn al-Muqaffa (720-756), Adib Ahmad Yugnakiy, Johiz (775-869) kabi yirik adiblar tomonidan asos solingan adab ilmi, Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-ahloqiy falsafasi, “Shoxnoma” va turk xoqonlarining yodnomalari, mintaqa xalqlarining boy ma’naviy o’tmish tarixini badiiy aks ettirsa, Yusuf Xos Hojib asari uning

³⁴³ Qarang: Yusuf Xos Xojib. Qutadg’u bilik. Toshkent “Fan”, 1972, 26 bet.

yangi davrdagi holatini badiiy tafakkur qonuniyatlari asosida mujassam etdi. Muallif o'z asarini "Shohnomayi turkiy", deb shuhrat topganini aytadi, bu qiyos shu ma'noda to'g'riki, o'tmishda mintaqa eroniy hukmdorlar - Sosoniylar hukmida bo'lgan bo'lsa, Yusuf davrida Sosoniylar mulki turkey hukmdorlar qo'lga o'tgan edi. Bolosog'undan Bag'dodgacha turkey sulolalar hukm surar edilar. Shu sababli endi sulolalar tarixi emas, davlatni boshqarish odobi muhim edi. Asarning yana boshqa shuhrat topgan nomlari "Adab ul-muluk" ("Hukmdorlar odobi") va "Oyin ul-mamlakat" ("Mamlakatni idora etish qoidalari") xuddi shu jihatni aks ettirar edi.

Doston mazmuni Yusuf Xos Hojib tasavvuridagi shunday bir badiiy olamni aks ettiradiki, uning asosiy qahramonlari 4 timsoldan tashkil topgan. Birinchisi, Adolat – u bosh hukmdor, uning nomi Kuntug'di, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchisi, Davlat – turkiyda Qut, u bosh vazir, uning ismi Oytuldi. Qut yoki Davlat ichki mazmuniy tushuncha bo'lib, Boylik, Baraka, Omad, Baxt, Quadrat ma'nolarini o'zida jamlagan, hukmdorning tayanchi, uning boshiga quvvat, ko'ziga nur, mulkiga farovonlik baxt etuvchi bosh maslahatchi va nozir. Ammo Oytuldining umri foniy, Davlat, Baxt, Omad degan narsalar poydor emas, osmondagi oy singari goh to'lib ko'rinmay qolishi ham mumkin. Oytuldi asar davomida xastalanib vafot etadi. Ammo uning vorisi, o'g'li O'g'dulmish uning o'rinbosari, hukmdorning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi.

O'g'dulmish Aql va Bilim ramzi. Agar Boylik, Omad, Baxt o'tkinchi bo'lsa, kishi qo'lida doimiy turmasa, Aql va Bilim ularning o'rnini bosa oladi. Asli asarning bosh qahramoni O'g'dulmish, ya'ni Aql va Bilimdir. Shu sababli kitobning nomi ham "Qutadg'u bilig" (Baxtga eltuvchi bilim"). Baxt, qut-baraka, omad, quadrat manbai bo'lmish bilim bilan bog'liqdir. Asardagi to'rtinchi timsol – Qanoat. Agar insonda, jamiyatda qanoat bo'lmasa, uning barcha xosiyati bir pul, oqibati ayanchlidir. Qanoatning ismi O'zg'urmish bo'lib, u Oyto'ldining, ya'ni Baxt va Davlatning, O'g'dulmishning, ya'ni Aql va Bilimning qarindoshidir. Ammo Oyto'ldi qarindoshini eslamaydi. Baxt va Omad Qanoatni xavotirga

keltirmaydi. Hukmdorga (Elig) O'zg'urmish qarindoshi haqida O'g'dulmish eslatadi, ya'ni Adolat Aql yordamida Qanoatdan xabar topadi va uning suhbatini istaydi. Asar oxirida O'zg'urmish ham xastalanib vafot etadi. Kuntug'di va O'g'dulmish, ya'ni Adolat va uning bosh maslahatchisi Aql qoladilar.

Asar qahramonlari jonli shaxslar – Elig – Kuntug'di – adolatli, insofli hukmdor, Oytuldi –donishmand, tadbirli, tajribali alloma, murakkab kayfiyatdagi shaxs, yurt, jamiyatga foydasi tegishini o'ylab poytaxtga keladi va musofirparvar Ko'rsatish yordamida Eligning Xos Hojibi Ersig bilan tanishib, u tufayli Kuntug'di saroyiga kirib boradi. Elig bilan tanishadi. Elig va Oytuldi orasida ko'p suhbatlar bo'lib o'tadi. Ular bir-birlarining botiniy qiyofasi, fe'l-atvorini yaxshi o'rganib, asta-sekin umumiy til topishadi. O'zg'urmish bilan bo'lgan suhbatlar ta'sirida O'g'dulmishning ongi o'zgarib, rivojlanib boradi. U ma'lum vaqt O'zg'urmish ta'sirida tavba-tazarruga berilib, moddiy dunyo tashvishlaridan o'zini olib qochmoqchi bo'ladi, ammo O'zg'urmish va Kuntug'dilar yana uni bu niyatdan qaytaradilar, el-yurt tashvishi bilan yashashga undaydilar. Hojib Aql va Bilimni el-yurt, xalq farovonligi yo'lida xizmat ettirish eng asosiy burch, deb hisoblaydi. Aql avvalo Adolatga himoyachi va maslahatgo'y bo'lmog'i talab etiladi. O'zg'urmish shaxsi tarkidunyo etgan, zohidlik va taqvoniy yashash tarziga aylantirgan so'fiylarni eslatadi.

Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalari amaliyotidan chuqur xabardor ekanligini ushbu qahramoni tafsifida ayon etgan. Tasavvuf, taqvo, zohidlik va faqir uning nazariga avvalo Qanoatning timsoli, yorqin namoyondasidir. Qanoat oqibatni o'ylash bilan bo'ladi, u insonga ofiyat (ruhiy osoyishtalik, qoniqish) keltiradi. Adolat Kanoatsiz bo'lmaydi. Hukmdor so'fiyning, zohidning suhbatidan bahramand bo'lib turishi kerak. So'fiy hukmdorni qidirib kelmaydi, hukmdor uni o'zi qidirishi, suhbatiga intiq bo'lishi kerak. Kuntug'di, O'g'dulmishni O'zg'urmishga maktub bilan uch marta junatadi. Hojib fikricha, agar hukmdor e'tibor ko'rsatsa va mayl bildirsa, so'fiy ham suhbatdan bosh tortmasligi kerak. Albatta, zohid O'zg'urmish saroy ayoniga aylanmabdi, u ma'lum vaqt Elig bilan fikr almashib, yana o'z kulbasiga qaytib ketadi, hayot tarzini o'zgartirmaydi.

“Qutadg'u bilig” kitobi avom xalq uchun emas, birinchi navbatda, xaqon va beklar, ya'ni yurtning hukmdorlari uchun atab yozilgandir. Turkiy sulolalar butun islom mintaqasida hukmfarmo bo'lib kelayotgan bir paytda, ijtimoiy jihatdan “Shohnoma”dan ko'ra, “Qutadg'u bilig”, ya'ni “hukmdorlar adabnomasi” ko'proq zarur va bu kitob aynan turkiy tilda yozilmog'i kerak edi. Yusuf Xos Hojib ushbu ijtimoiy zaruriyatni vaqtida anglab yetdi; unga yuksak saviyada javob bera oldi.

O'sha davr ijtimoiy, axloqiy voqeligining juda ko'p, xilma-xil jihatlari asar mazmuniga singdirilgan. Ayniqsa, Kuntug'di va O'zg'urmish suhbatlariga bag'ishlangan 15-25-boblar, O'g'dulmish va O'zg'urmish suhbatiga oid 31-53-boblar davrning barcha ijtimoiy toifalari ahvol-ruhiyati, jamiyatdagi o'rni, fe'l-atvori haqida mufassal tasavvur beradi. Yusuf Xos Hojib jamiyatni tubdan o'zgartirishni emas, muvofiqlashtirish, uyg'unlashtirish, takomil baxt etishni maqsad qilib quyadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ali Akbar Dehxudo. Lug'atnomaye Dehxudo. Seril soni 148. Tehron. Tehron universiteti bosmaxonasi. 1968 y.
2. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilik. Toshkent "Fan", 1972,

O'RTA ASRLARDA MA'NAVIY O'ZLIK VA BADIY TAFAKKUR VORISIYLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639325>

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna

Andijon davlat tibbiyot instituti

Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrası mudiri,
falsafa fanlari doktori (DSc), dotsent. O'zbekiston

ORCID - 0000-0002-1885-6910

oysuluv78@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta asrlarda O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida yashab ijod etgan buyuk mutafakkirlar Al-Kindiy, Abu A'lo al-Maariy va "Musaffolik og'alari"ning ijtimoiy, falsafiy-estetik ta'limotlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Al-Kindiy, Abu A'lo al-Maariy, "Musaffolik og'alari", romantika, estetika, insonparvarlik, ma'naviyat, garmoniya.

Annotation: This article presents information about the social, philosophical and aesthetic teachings of the great thinkers Al-Kindi, Abu Ala al-Maari, and the "Brothers of Musaffal" who lived and worked in the Middle and Near Eastern countries in the Middle Ages.

Key words: Al-Kindi, Abu A'la al-Maari, "Masters of Musaffil", romance, aesthetics, humanitarianism, spirituality, harmony.

O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida mifologik romantik tafakkur o'zining sinkretik tabiatidan butunlay xalos bo'la olmadi, islom dini uni o'zining murakkab tarmoqlarida tobora ko'proq chulg'ab oldi, shu sababli juda murakkab taraqqiyot yo'lini boshidan kechirdi. Mifologiya dunyoni she'riy-romantik idrok etish sifatida go'yo Sharq mutafakkirlari dunyoqarashining konstruktiv qismi va umuman estetik ongning asosi bo'lgan. Shu bois ko'plab Sharq xalqlari musiqani ilohiy ta'sir kuchiga ega hodisa sifatida tushunishadi. Ularning g'oyalariga ko'ra, musiqa butun dunyoni hamda butun ruh va tana makonini to'ldiradi va bularning bari tinimsiz musiqiy harakat hisoblanadi. Aynan mana shunda musiqaning inson ma'naviy olamini butunlay qamrab olishi va unda yaxshi fazilatlarning mutanosibligini: insonparvarlik, haqiqatgo'ylik, samimiyat kabilarni tarbiyalashini ko'rish mumkin.

Uyg'unlik haqidagi ta'limot insoniyatning romantik ruhiyatiga olamni anglashning ilk aniq turlardan biri bo'lgan ratsional ilm urug'ini sochgan. Shu sababdan ham "garmoniya" va "disgarmoniya" tushunchalari muammosi nafaqat ilmiy muammo sifatida, balki badiiy-estetik masala hamda inson hayotining mazmunini anglashdan ko'zlangan maqsad bo'lib ham o'rtaga chiqadi.

Sharq mutafakkirlarining ta'limotlariga Pifagorning uyg'unlik haqidagi nazariyasi katta ta'sir ko'rsatgan. Xususan, Al-Kindiy ilm turlarini sanash asnosida

shunday yozgan: “To‘rtinchi ilm – garmoniya haqidagi ilmdir, u sonlar ilmi, maydonlar ilmi va yulduzlar ilmidan tashkil topgan. Aslini olganda, garmoniya, ya’ni mutanosiblik, bu voqelikni “Uyg‘unlik haqida katta kitob” risolamizda aniqlaganimizdek, barcha voqea-hodisalarda, shuningdek tovushlarda, koinotning tuzilishida va inson qalbining tuzilmalarida mavjud. [1.50-b]

Al-Kindiy davrida mifologiyalashgan-romantik ong hali moddiy va ma’naviy substansiyalarga ajratilmagan edi. Sekin-asta Sharq estetikasiga nafaqat utilitar predmetlarni, balki ma’naviy faoliyat fenomenlarini ham anglashda ratsional nur o‘choqlari yog‘ila boshladi. Sharqda insonning ma’naviy hayoti bilan bog‘liq barcha narsalar axloq va din magnit maydoni tarkibiga kiritilgan. Musulmon madaniyati hukmronligi davrida haykaltaroshlik va monumental rassomchilik yoddan ko‘tarildi, musiqa esa islom riyozati taqiqlariga qaramay, rivojlanishda davom etdi. Al-Kindiyning falsafiy merosi, diniy qobiqda bo‘lishiga qaramay, Sharq mamlakatlari ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan: avvalo, u ajdodlarning boy merosini tanqidiy o‘zlashtirish zarurligi masalasini birinchilar qatorida ilgari surgan; ikkinchidan, o‘z tarjimalari va ilmiy ishlari bilan o‘sha davr progressiv tafakkuri rivojida tabiiy fanlar taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan; uchinchidan, Al-Kindiyning insonparvarlik g‘oyalari insonni ma’nan boyitishga yo‘naltirilgan edi, ya’ni u ilmiy va falsafiy bilimlarni egallashni inson qalbining ko‘rkamlashuvi sifatida baholagan; to‘rtinchidan, Al-Kindiy o‘ziga xos predmet va olamni anglashning ilmiy va badiiy turlarining o‘ziga xosligi muammosini ko‘ndalang qo‘ygan; beshinchidan, allomaning ratsionalligi Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi mutafakkirlarning progressiv dunyoqarashi paydo bo‘lib, rivojlanishiga zamin yaratdi. Shuning uchun Renessans davri mashhur italian faylasufi va tarixchisi Vilyam Kordano Al-Kindiyi dunyoning mashhur 12 mutafakkiri qatoriga qo‘shgan.

Arab Sharqining taniqli mutafakkirlaridan yana biri **Abu A‘lo al-Maariy** (973–1057) bo‘lib, uning hayoti va ijodi ham aynan mana shu davrga to‘g‘ri keladi. Uning gumanistik va falsafiy g‘oyalari dunyoqarashining naqadar keng bo‘lganligini ko‘rsatadi. Al-Maariy birinchilar qatorida ijtimoiy zulm va adolatsizlikka qarshi chiqqan. Allomaning hayoti fojiali kechgan [2.67-b].

Al-Maariyning ma’ruzalari atrofdagi ijtimoiy hodisalarning sabablarini anglash ruhi bilan yo‘g‘rilgan edi. U, vatanida hukmronlik surayotgan adolatsizliklarni qalban his qilgan; boylar dunyoning barcha noz-ne‘matlaridan bahra olganlari holda, qambag‘allar “haq-huquqsiz, achchiq urning yalang‘och toshlarini g‘ajish bilan ovora...” ekanligini ta’kidlagan.[3.248-b]

Maariyning shon-shuhrati butun arab erlarida tarqaladi. U ko‘p sayohat qiladi, ilm oladi, faylasuf va olimlar bilan uchrashadi, munozaralar qiladi.

Abul al-Maariy 84 yillik umri davomida 60 ga yaqin asarlar yaratdi. Bizgacha saqlanib qolganlari: “Farishtalar haqida murojaat”, “Kechirim haqida murojaat”, “Majburiy emasning majburiyligi”, “Chaqmoqtosh uchquni” she’riy to‘plamlari va boshqalardir.

Abu A'lo al-Maariy — avvalo, faylasuf mutafakkir. Ammo, uning romantik ruhdagi va falsafiy fikrlarga yo'g'rilgan she'riy ijodi progressiv fikrlarini she'riy til orqali namoyon qilishga imkon yaratgan. She'riy ramzlar va o'ziga xos hikoyanavislik unga zolimlarga qarshi o'z fikri va kayfiyatini namoyon etishida ko'maklashardi.

Abu A'lo al-Maariyning ovozi o'rta asrlar tafakkurida haqiqat va adolatga da'vat qilardi: "Hech qachon haqiqatni pichirlab, yolg'onni hayqirib gapirmang", derdi u.

Al-Maariyning nafaqat shaxsi, balki falsafiy-she'riy ijodi ham romantik ruhiyatning namoyishi bo'ldi. U panteist, ya'ni Xudo bilan tabiatni birday narsa deb hisoblovchi faylasuf bo'lgan, ammo uning hurfikr, ilg'orligi ijodida yaqqol sezilib turgan. U falsafada ratsionalizm tarafdori bo'lgan, lekin, uning fikriga ko'ra, olamni rivojlantirish va anglash orqali haqiqat va baxtga etishish mumkin.

Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki, Al-Maariy musulmon olamida yaqqol romantik ruhiyati sezilgan ilk ijodkor bo'lgan. Uning insonlar teng huquqliligi, adolatli jamiyat barpo etish, poraxo'rlar, diniy jaholatparastlar haqidagi g'oyalari, SHarq mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy tafakkuri rivojida ildam qadamlar bo'lgan. U, aql-idrokka sig'indi, barcha uchun teng mehnat kerak, dedi va shularning barchasini inson baxtining asosi deb belgiladi. Inson, har qanday yovuzlik, xudbinlik, jaholat urinishlari bilan kurashda yanada go'zallashib, himmatli bo'ladi. U falsafiy tizim yaratmagan, Al-Kindiy, Al-Forobiy singari falsafa muammolari bilan shug'ullanmagan, ammo uning g'oyalari o'z davrining harakatdagi falsafasini aks ettirgan.

Maariyning falsafiy va estetik merosida gumanizm ustunlik qilgan, uning er yuzida tenglik bo'lishi va insonlar baxtli hayot kechirishi borasidagi orzulari, islom jaholatparastlarini tanqid qilishi o'rta asrlarda arab xalqlari falsafiy tafakkuriga ulkan hissa qo'shgan.

Xalifa al-Mutavakkil (847–861) hukmronligi davrida Abbosiylar davlatida mo'taziliylar tarafdorlari va hurfikrlikka qarshi kurash avj oldi. Aynan mana shu reaksiya kuchlar kuchaygan X asrning ikkinchi yarmida Basra shahrida "Musaffolik og'alari" ("Ixvan as-safo") falsafiy-diniy ittifoqi vujudga keladi. Unga birlashgan insonlar falsafiy va diniy adabiyotlar mutolaasi, Sharq xalqlari ma'naviy taraqqiyoti tarixi bilan qiziqibgina qolmay, 51 ta falsafiy risola tuzdilar. Ushbu asar "Musaffolik og'alari"ning donolikni sevuvchilar, haqiqatparvarlar va keyingi avlod uchun ajoyib tuhfa bo'lgan. Ushbu asar o'sha davrning o'ziga xos qomusi bo'lgan va "Tuhfat al-ixvan as-Safa" ("Musaffolik og'alarining sovg'asi") deb atalgan.

"Musaffolik og'alarining" falsafiy qarashlari eklektik xususiyatga ega bo'lgan. Birinchidan, ularning risolalari Hindiston, Yunoniston, Eron falsafasi ta'sirida shakllangan; ikkinchidan, ta'limotida turli diniy g'oyalarning ta'siri sezilib turgan; uchinchidan, izlanishlarida paydo bo'lgan muhitning madaniy-tarixiy an'analari o'z ifodasini topgan; to'rtinchidan, ular yunon falsafasi va islom ilohiyotini eklektik tarzda birlashtirganlar.

“Musaffolik og‘alari” jamoasi axloqiy jihatdan pok va olijanob, saxovatli odamlardan iborat bo‘lib, do‘stlikni shaxsiy manfaatlardan ustun qo‘yganlar. Ular Abbosiylar xalifaligiga qarshi kurashda turli diniy oqimlarni birlashtirishga chaqirishgan, shu bilan birga, ularning harakat dasturi va chiqishlarida islom dini va uning voizlariga nisbatan o‘ta tanqidiy munosabat sezilib turgan: “O‘quvchilaringizga kelsak, Qur‘on, ziyoratchilar va siz eng yaxshi odamlar deb bilganlaringiz Olloh ularning ibodatlarini va shafolatlarini hisobga olishiga umid qilishadi, demak bu shariat taqiqlagan har qanday narsalardan saqlanishning tashqi qiyofasi orqali aldanishdir. Ular sizlarni tashqi itoatkorligi, sukut saqlashi, Ollohga sig‘inishi va sadoqati, o‘ziga xos kiyinishi, soch-soqolining o‘ziga xosligi bilan aldaydi. Bularning bari diniy savodsizlikdan va shariatning asl qonunlarini bilmaslikdan kelib chiqadi... Ular juda ko‘p — peshonalarida iz qolguniga qadar — sajda qiladilar, miyalari qurib, lablari yorilgunicha, tanalari ozib, oyoqlari o‘zgarib, yuzining rangi o‘chguncha eyish-ichishdan voz kechadilar. Ayni vaqtda, ularning qalblari yovuzlikka to‘la, o‘zlariga o‘xshamagan barchaga yomon nazar bilan qaraydilar”. [4.111-b]

Ularning fikriga ko‘ra, falsafa va dinni birlashtirsa bo‘ladi, ammo buning uchun falsafani aql bilan o‘rganmoq zarur, chunki u shariatni poklovchi aqlidir. Mantiq va tabiiy fanlar xususida ular Aristotelning qarashlariga moyil bo‘lganlar, emanatsiya masalalarida — yangi pifagorchilarni, antropologiya va tibbiyotda — Galenni, olam va koinot masalalarida esa yangi platonchilarni yoqlaganlar. Qadimgi yunon ta’limotlariga bunday ko‘r-ko‘rona ergashish va qadimgi falsafa bilan feodallik davri g‘oyalarini birlashtirishga intilish ularning panteistik idealizmini ta’minlagan.

“Musaffolik og‘alari”ning ta’limotlari tabiiy fanlar, din va falsafa sohalarida bilimga ega bo‘lgan odamlar uchun mo‘ljallangan. Inson o‘zini aqlli mavjudot sifatida tasdiqlar ekan, olam haqidagi bilimlarini boyitib borishi kerak. Inson farishta singari mukammal emas, ammo u hayvon singari kuchsiz ham emas: uning aqli bor, bu esa unga kichik bo‘lmagan hodisalarni anglash imkonini beradi.

Ularning faoliyatini o‘rta asrlar Sharqida jasur qadam sifatida baholash mumkin, uning ta’siri Markaziy Osiyo falsafiy va tabiiy-ilmiy tafakkuriga juda katta hissa qo‘shgan. Ulardan so‘ng Bag‘dod xalifaligida falsafiy tafakkur so‘nadi. X–XI asrlardan boshlab falsafiy va tabiiy-ilmiy tafakkur Markaziy Osiyoda qo‘nim topadi va u erda Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom kabi mutafakkirlarning hayoti va ijodi kechadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX–XIV вв. – М., 1961. – С.50.
2. Широян С. Великий арабский поэт и мыслитель Абу аль-Маари. – М.: Знание, 1957.
3. Из поэмы Аветика Исаакяна «Абуль Аль Маари» // Армянская поэзия в переводах В.Я.Брюсова. – Ереван, 1956. – С. 248.
4. Закуев А.К. Философия «Братьев чистоты». – Баку, 1961. – С. 111.

“MARKAZIY OSIYODA ILMIY-FALSAFIY TAFAKKUR (AHMAD YASSAVIY ILMIY MEROSI MISOLIDA)”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639476>

Matkarimova Sadokat Maksudovna

Ma'mun universiteti Tarix kafedrasi mudiri, t.f.d.

Jumaniyozov Doniyor Mansurbek o'g'li

Yosh tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda dastlabki vujudga kelgan „Yassaviya“ tariqati va Ahmad Yassaviyning tassavvufiy mazmundagi hikmatlari, shuningdek, hikmatlarning irfoniy tahlili, tarixiy ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, mutasavvif, shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat, so'fiy, shayx, murid, hadis, devon

Annotation: In this article, the Yassaviya sect, which first appeared in Central Asia, discusses the wisdom of Ahmad Yassavi in the mystical content, as well as the philosophical analysis of the wisdom and its historical significance.

Key words: Sufism, mystic sharia, sect, enlightenment, truth, Sufi, shaykh, murid, hadith, divan

Kirish:

Tasavvuf va tasavvufiy ilmlar azaldan sharq xalqlari ma'naviyatida axloqiy yuksalish, inson kamolotida ezgulik, xayr, himmat, o'z-o'zini takomillashtirish g'oyasi sifatida qaralib kelgan katta ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Musulmon olamida tasavvufiy ilmlar asosida nafsni tiyish, qanoat, sabr tushunchalari bilan birga Allohning vasliga erishish, Allohning roziligiga erishish ilinjisida zuhd, taqvo, botiniy ibodat, ruhiy poklanish e'tiqodi ifodalanib kelingan. Shuning uchun ham tasavvufga ta'rif berganda juda ko'p shayxlar uni – shaytoniy nafsni jilovlash va rahmoniy hislatlar kasb etish ilmi deb ko'rsatganlar. Mutasavviflar tasavvufni inson ruhiyatini turli ko'rinishlarida tadqiq etib, ruhan kamolotga erishuv yo'llarini izlay boshlaganlar.

Asosiy qism:

Tasavvuf – Qur'oni karim va hadisi shariflarga asoslangan ilm sifatida Kufa, Bag'dod, Basra va Misr diyorlarida vujudga kelgan bo'lsa, uning Markaziy Osiyoda ham tarqalishi, shuningdek rivoj topishi XI-XII asrlarda „Yassaviya“ tariqati bilan, xususan, tariqat asoschisi Ahmad Yassaviy nomi bilan bog'liqdir. Ahmad Yassaviy xalq orasida „piri Turkiston“, „Sulton ul-orifin“, „Turkiston ahlining qiblayi duosi“, „Qul Xoja Ahmad“ nomlari bilan mashhur bo'lib [1], uning tariqati o'z navbatida hali islomga kirmagan turkiy xalqlar orasida islomiyatning keng yoyilishiga, imon e'tiqod tushunchalarining qaror topishiga

xizmat qilgan. Yassaviy o'z tariqatining asosini shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat tushunchalari bilan bog'ladi va tasavvufiy ilmda ma'lum daraja hosil qilishlikda, shuningdek, Allohning vasliga erishmoq yo'lida avvalo shariy ilmlarni o'rganishlikni, undan so'ng tariqat birla qalban ma'rifatulloh darajasiga ko'tarilish g'oyalarini targ'ib qildi. Ahmad Yassaviy tasavvufda ma'lum bir daraja hosil qilmoqlikni quyidagicha ifodalaydi:

Shariatni bozorini sayron qildim,
Ma'rifatning bo'stonida javlon qildim,
Tariqatning peshgohida tiyron qildim,
Haqiqatning eshigini ochdim, do'stlar.

Yassaviy o'z davrida Toshkent va Sirdaryo hududlari, Sayhunning shimolida yashagan ko'chmanchi turkiylar orasida katta nufuz qozondi. Ahmad Yassaviyning islomiy e'tiqod asosida tarkib topgan tariqati XIII asrdan XV asrgacha butun Markaziy Osiyoda, Xorazmda, Uzoq Kavkazda, O'rta Volganing tatar diyorida, shuningdek, Xuroson, Eron va Onado'li hududlarida keng tarqaldi[2].

Ahmad Yassaviy o'z tariqatini mahalliy qavm elatlar uchun tushunarli bo'lgan sodda va ravon turkiy tilda, she'riy uslubda, hikmatlar shaklida ifodalab, turkiy xalqlar ma'naviyatida yuksak o'rin egalladi. O'z davrida Alisher Navoiy Ahmad Yassaviy faoliyatiga yuqori baho berib, „Nasoyim ul-muhabbat” asarida shunday ta'rif keltiradi. „Xoja Ahmad Yassaviy Turkiston mulkining shayxul-mashoyixidir. Maqomoti oliy va mashhur, karomati matavoliy va nomahsur ermish. Murid va ashob g'oyatsiz va shohu gado aning irodat va ixlos ostonida nihoyatsiz ermish”[3]. Tasavvuf ilmining yirik pirlaridan bo'lmish So'fi Olloyor ham Yassaviy hikmatlariga ishora qilib, „Ahmad Yassaviydan ulug' bir kitob” meros qolganligini aytadi. Bu shubhasiz, Yassaviy hikmatlarining jamlanmasi bo'lmish, „Devoni hikmat” kitobidir. Hikmatlarning Devon holiga kelishi shayx Ahmadning shogirdlari tomonidan jamlanishi, yillar o'tgach esa nusxalarning ko'paytirib borilishi bilan bog'liqdir.

Ahmad Yassaviy hikmatlarining umumiy miqdori haqida gap ketganda bu masala yassaviyshunoslar o'rtasida baxsli mavzu hisoblanadi. Shunga qaramasdan ayrim manbalarda, hikmatlar soni 4400 ta ekanligi, ayrimlarida esa 9900 ta hikmat mavjud bo'lganligi ko'rsatiladi.[4] Ahmad Yassaviy esa hikmatlarining birida o'zidan meros qolgan hikmatlarining miqdorini 4400 soni bilan ifodalaydi:

Qul Xoja Ahmad har bir so'zung dardga darmon,
Toliblarga bayon qilsam, qolmas armon.
To'rt ming to'rt yuz hikmat aytim, Haqdin farmon,
Farmon bo'lsa to o'lguncha so'zlasam man.

Yassaviy hikmatlarining miqdori turlicha qilib ko'rsatilishida, bu masalada aniq to'xtamning mavjud emasligida, yoinki bugungi kundagi hikmatlar miqdori 4400 tani tashkil etmasligiga sabab, avvalo Devon tarkib topgan davrga oid asl manbaning bizgacha yetib kelmaganligidadir. Shu kungacha saqlanib qolgan qo'lyozma nusxalar, manbalar asosan XII asrga emas, balki XVIII-XIX asrga oidligidadir. XX asrga kelib Yassaviyning hikmatlari ko'pchilik omma o'qib

o'rganishi uchun Toshkent va Qozon shaharlarida ham nashr qilina boshlangan. Shular qatorida 1904-yil Qozonda chop etilgan toshbosma nusxa ham mavjud bo'lib, unda 150 dan ortiq hikmat o'rin egallangan.

Uumuman olganda Ahmad Yassaviy asos solgan tariqatini o'rganishda, uning hikmatlaridagi tasavvufiy ma'noni anglashda hikmatlarning miqdori emas, balki undagi mazmun Yassaviy ilgari surgan g'oyalarning tag zamiri muhim hisoblanadi. Ahmad Yassaviy o'z hikmatlarida Allohdan qo'rqish, shariat amallariga rioya etish, Allohni rozi qiladigan savob ishlar qilish, jannatdan umidvor bo'lish ruknida ifodalab, hikmatlarni yoritib berishda qayta-qayta Qur'on oyatlariga murojaat qilinganligi, Rasululloh (s.a.v.) ning hadisi shariflariga moslab talqin qilinganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. „Devoni hikmat“ dagi ko'plab hikmatlarda Yassaviy tomonidan ko'plab Qur'oni karim suralariga, undagi oyatlarga ishora qilinadi. Bu esa Yassaviyning tasavvuf shayxlari ichida Qur'on ilmida, undagi sura va oyatlarni tafsir qilib avom xalqqa tushuntirishda ham yuksak tafakkur egasi ekanligidan dalolat beradi. Xususan, Yassaviy hikmatlar bayonida: A'rof surasi (23-oyat „80-hikmatda“, 143-oyat „28-111-hikmatda“ 172-oyat „9-hikmatda“); Toha surasi (10-hikmatda); Nur surasi (14-48-hikmatlarda); Juma surasi (16-hikmatda); Alaq surasi (20-hikmatda); Zoriyot surasi (37-hikmatda); Muhammad surasi (51-hikmatda „47/15-oyat“); Inson surasi (62-hikmatda „76/21-oyat“); Baqara surasi (70-117-hikmatlarda „152-oyat“); Taborak ya'ni Mulk surasi (72-hikmatda); Arrohman surasi (73-hikmatda); Yosin surasi (73-hikmatda „59-oyat“); Anqabut surasi (75-hikmatda „57-oyat“); Moida surasi (106-hikmatda „54-oyat“, 113-hikmatda „119-oyat“); Zalzal surasi (127-hikmatda); Hud surasi (129-hikmatda „3-oyat“); kabilardan keng foydalangan. Hikmatlarning ifodalanishida odob-axloq masalalari, nafsni tiyish, sabr-toqat, mo'min musulmonlarga xos insoniy sifatlarning ulug'lanishi bilan birgalikda, bularga dalil asnosida Qur'on oyatlaridan iqtiboslar keltirilishi Yassaviy yashagan zamonda hali endi islomni qabul qilgan turkiy elatlarning iymon e'tiqod, ma'rifat tushunchalarini yaxshi anglashlariga, balki faqat anglash bilan kifoyalanib qolmasdan, turmush tarzlarida ham amal qilib yashashlariga xizmat qilgan bo'lsa ajab emas. Xususan Ahmad Yassaviy „Nur“ surasidagi oyatlardan biriga ishora qilib, hikmatlarining birida shunday nasihat qiladi:

Eranlari Haq yodidin g'ofil bo'lmas,
„Rijalun la tulhihim“ der Xoliqu-nos.
Eranlarni yo'lin tutqon yo'lda qolmas,
Ul hazratda sir-asrori maqbul bo'lur.

Ushbu hikmatdagi „Rijalun la tulhihim“ kalimasi oraqli Yassaviy o'z hikmatida Alloh taoloning „Nur“ surasi 37-oyat orqali „Ertayu kech U zotni poklaydigan kishilar bordirki, ularni na tijorat va na oldi-sotdi Allohni zikr qilishdan, namozni to'kis ado etishdan va zakotni (haqdorlarga) ato etishdan mashg'ul qila olmas“[5] deya marhamat qilganligini ta'kidlab o'tadi. Yassaviy hikmatida bu oyatni misol qilib keltirish orqali xalqni millatni, butun bir insoniyatni turmush tashvishlari, kundalik mehnat yumushlari bilan mashg'ul

bo'lish bilan toat toat-ibodatni keyinga surishdan, foniyl dunyoning o'tkinchi muammolariga aldanib qolishlikdan chaqiradi. Balki Alloh taoloning o'zi Qur'oni karimda ochiq oydin bayon qilganligini, har bir inson toat ibodatga ixlos bilan qarasa, qalbida iymom e'tiqodi sobit bo'lsa kundalik mehnati bilan birga ibodatini, tasbehu namozini to'kis ado qila olmoqligini pandnoma shaklida ifodalaydi. Shuningdek, Yassaviy yana bir hikmatida toat-ibodatda ixlosli bo'lgan, Alloh taoloning roziligini topgan mo'min kishilar keyingi hayotida Robbisining rahmatiga qanday sazovor bo'lishliklarini, firdavsmonand jannatlar bilan siylashligini quyidagicha bayon qiladi:

Diydor tilab tark aylasang mosivoni,
O'lmas burun vujudingni ayla foniyl.
„Va anhorin min asalin musaffo"ni,
Uchmoh ichra xos qulig'a ehson qilur.

Bu hikmatning mazmuni: bu dunyo o'tkinchidir, ko'ksingda yuraging urib turar ekan qalbing bilan foniyl ekanligingni his qil! Go'yoki sahrodagi kabi g'ira shira ko'ringan bu dunyoning saroblariga aldanmasdan qalban yaratgan Robbingga yaqinligingni his qilgin. Ana shundagina Alloh taolo senga „Uchmoh"ni ya'ni abadiyl hayotni o'zida mujassam qilgan jannatni ehson qiladi, tuhfa qiladi deya ta'kidlanadi. Hikmatning 3-bandidagi „Va anharin min asalin musaffo" kalimasi „Muhammad" surasidagi 15-oyatga ishora bo'lib, jannatning ta'rifini: „musaffo asaldan bo'lgan daryolar ham bordir"[6] deya tashfihisiz osuda hayotni, jannat ajoyibotlari ta'riflanadi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida taqvodor, solih insonlarni ulug'lashi bilan birga, ularning sifatlarini bayon qilishi bilan birgalikda riyokor, aldamchi, qiladigan ishlari botil bo'lgan munofiq insonlarni ham tilga olib ularni qattiq qoralaydi. Xususan: hikmatlarining birida Rasululloh (s.a.v.) ning „Al kazzabu la ummati", „Yolg'ochi kazzoblar mening ummatim emas" degan hadislarini keltiriladi:

„Al kazzabu la ummati" dedi sizga,
Ul Muhammad Haq Rasuli dedi bizga,
Yolg'onchiga jannat yo'qtur, valloh anga,
Yolg'on so'zlab iymon barham etmang, do'stlar.[7]

Yassaviy o'z zamonasidagi ayrim ruhoniylarni ham, ularning moddiyatga berilib badavlat muridlar hisobiga mol-dunyo to'plashga urinishlarini, tamagir shayxlarni, pirlarni, so'fiyamo kimsalarni ham qattiq tanqid qiladi:

So'fi bo'lub nafs uchun har dam ishingga boqasen,
„Nazr olib keldimu?" deb har dam kishiga boqasen,
„Lan'ati Alloh"ni bo'ynungga har dam taqasen,
So'fiy naqsh bo'ldung, vale hargiz musulmon bo'lmading.

Bu hikmatda „lan'ati Alloh" jumlasini, Allohning lan'atiga giriftor bo'lguvchi munofiqlar mazmunida ifodalanib, faqat tilidagina Allohni aytadigan, biroq dilida nafsoniy illatlar iskanjasida bo'lgan aldamchi kimsalar nazarda tutilgan holda, qanchalik so'fiyamo bo'lmasinlar, hargiz musulmon bo'lmasliklari aytiladi. Shuningdek, Yassaviy ayrim so'fiylar faoliyatiga quyidagicha munosabat

bildiradi: Bizdin so'ngra oxir ul-zamon yaqin bo'lg'onda ondog' mashoyixlar paydo bo'lg'oykim, iblis alayhil la'na olardin saboq olg'oy va hama xalq olarg'a muhib bo'lg'oy va muridlarini boshqarolmag'oylar. Ul shayxlarkim muridlaridin ta'ma qilg'oy va jonini kufr va zalolatdin oyirmag'oy va ahli bid'atni yaxshi ko'rgoy va ahl sunnatni yomon ko'rgoy va ilm shariat birlan amal qilmag'oy va nomahramlarga ko'z solg'oylar va iymonlig' pesha qilib, Alloh taoloning rahmatidin umid tutqoy va mashoyixlar ishini xor ko'rgoy. Muridlari rad bo'lg'oy, o'zlari murtad bo'lg'oy va yana xorliq zorliq birla muridlarining eshigida yurug'oylar. Ul holda muridlaridin niyoz olg'oylar. Agar muridlari nazri niyoz bermasa urushqoylar. Oyg'oylar „man bezorman - Xudo bezor" degoylar ". Shayx uldurkim, niyoz olsa mustahaqlarg'a, g'arib bechorag'a bergoylar. Agar olib o'zi yesa mardor it yemishdek bo'lg'oy. Agar to'n qilib kiysa ul to'n to'zg'uncha Haq taolo namoz ro'zasini qabul qilmag'oy va agar olg'on niyozidin non qilib yesa Haq taolo oni do'zaxda turluk azobg'a giriftor qilg'oy va agar ondog' shayxg'a har kishi e'tiqod qilsa kofir bo'lg'oy. Ondog' shayxlar mal'un turur. Oning fitnasi dajjoldin badtar turur. Shariatda, tariqatda, haqiqatda, ma'rifatda murtad turur".[8]

Ahmad Yassaviyning o'z hikmatlarida Qur'oni karim va hadisi shariflarga murojaat qilishi, shuningdek, ularga ishora tarzida iymon-e'tiqod mustahkamligi kabi insoniy qadriyatlarning ulug'lanishi va ularga qarama-qarshi ravishda nafsoniy illatlarning, munofiqlik, riyokorlik hislatlarining qattiq qoralanishligi turkiy xalqlar orasida „Yassaviya" tariqatining ravnaq topishiga hamda asrlar davomida Ahmad Yassaaviy shaxsiyatiga qayta-qayta yuzlanilishiga olib keldi. „Yassaviya" tariqatining ko'plab hududlarga yoyilishida, g'oyalarining rivojlanishida Ahmad Yassaviyning shogirdlarining faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etdi. Ahmad Yassaviy muridlari ichida tanilgan xalifalari quyidakilardir:

1. Mansur ota
2. So'fiy Muhammad Donishmand Zarnukiy
3. Sulaymon Hakim ota
4. Bobo Mochin
5. Amir Ali Hakim
6. Luqmon Parranda
7. Imom Marg'oziy
8. Hasan Bulg'oriy
9. Shayx Usmon Mag'ribiy kabilardir.[9]

Xulosa:

Ko'plab tarixchilarning e'tirof etishicha, Ahmad Yassaviyning Devon holidagi hikmatlar to'plami turkiy xalqlar orasida Qur'oni Karim va hadisi shariflardan keyingi muqaddas manba sifatida e'zozlanib kelingan. Shu bilan birgalikda sodda va haqchil ma'nodagi hikmatlar asrlar davomida O'rta Osiyodagi madrasalarda tolibi ilmlarga darslik sifatida o'qitib kelingan. Keyingi davrlarda yashagan bir qator shoirlar tomonidan Yassaviyning tasavvufiy mazmundagi hikmatnavislik faoliyati davom ettirildi. Xususan, shayboniylar sulolasidan bo'lgan Buxoro xoni Ubaydullaxon „Ubaydiy", „Qul Ubaydiy" taxalluslarida ijod qilib

Ahmad Yassaviyning hikmatlariga murojaat qilganligi, undan ruhlangan holda hikmatlar yozganligi tarxdan ma'lumdir. Xulosa qilib aytganda, „Yassaviya“ tariqati va uning asoschisi piri Turkiston Ahmad Yassaviyning hikmatnavislik faoliyati, undagi tasavvufiy ma'no mazmun har bir insonni qalban tafakkurga, yuksak insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlashtirishga chorlashligi bilan, umrimizning har bir soniyasini qadriga yetib yashashga undashligi bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hamidjon Islomiy „Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy“ Toshkent. Fan nashriyoti – 2005; 2-bet.
2. Ahmad Yassaviy „Devoni hikmat“ Toshkent „Navro'z nashriyoti“ 2018; 15-bet.
3. Ibrohim Haqqul. Ahmad Yassaviy. – Toshkent, 2001. – B. 4.
4. Nasafiy. Xoja Ahmad Yassaviy. Toshkent „G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti“-1993; 8-bet.
5. Ahmad Yassaviy „Devoni hikmat“ Toshkent „Navro'z nashriyoti“ 2018; 103-bet
6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasini „Sharq“ nashriyoti Toshkent-2011; 508-bet.
7. Ahmad Yassaviy „Devoni hikmat“ Toshkent „Navro'z nashriyoti“ 2018; 69-bet.
8. Ahmad Yassaviy „Devoni hikmat“ Qozon-1904; 5-bet.
9. Yassaviy „Faqrnomasi“ Toshkent „Navro'z nashriyoti“ 2014; 18-bet.

YUSUF XOS HOJIBNING NOZIK IBORALARNI BERISHDAGI KASHFIYOTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639501>

Alimuxamedov Rixsitilla Abdurashidovich,
Toshkent davlat sharqshunolsik universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori
Toshkent, O'zbekiston,

Annotatsiya: Mazkur maqolada XI asrning mutafakkir shoiri, adib Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi falsafiy qarashlarni berishdagi o‘ziga xosliklari tahlilga olingan. “Qutadg‘u bilig” o‘z davri uchun jamiyat hayotidagi zarur falsafiy fikrlarni, g‘oyalarni bayon etadi. Ushbu g‘oyalarni berishda adibning so‘z qo‘llash mahorati, o‘z fikrini o‘quvchiga to‘la-to‘kis holda yetkazib berish, unda so‘z qo‘llash kabi masalalar haqida mazkur maqolada fikr yuritiladi. Ishda juftlash orqali yasalgan so‘zlarning ma‘nolari tahlil ostiga olingan.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg‘u bilig”dagi falsafiy qarashlar, juft so‘zlar, so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma‘nolari.

Аннотация: В статье анализируются уникальные философские взгляды мыслителя и поэта XI века Юсуфа Хос Хаджиба в произведении «Кутадгу билиг». «Кутадгу Билиг» выражает необходимые философские мысли и идеи в жизни общества своего времени. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как умение писателя использовать слова для передачи этих идей, способность полностью донести свои мысли до читателя и использование слов при этом. В работе анализируется значение слов, образованных путем парных сочетаний.

Ключевые слова: Юсуф Хос Хаджиб, философские взгляды в «Кутадгу Билиг», двойные слова, прямое и переносное значение слов.

Annotation: This article analyzes the peculiarities of the philosophical views of the 11th century thinker and poet Yusuf Khas Hajib in his work “Kutadgu Bilig”. “Kutadgu Bilig” expresses the necessary philosophical thoughts and ideas in the life of society for its time. This article discusses the writer’s skill in using words in presenting these ideas, the completeness of his thoughts to the reader, and the use of words in it. The meaning of words formed through pairings was analyzed in the work.

Keywords: Yusuf Khas Hajib, philosophical views in “Kutadgu Bilig”, double words, literal and figurative meanings of words.

Yusuf Xos Hojib o‘z davrining buyuk mutafakkirlaridan, shoirlaridan biri sifatida adabiyot, fan tarixida alohida o‘ringa ega. Uning “Qutadg‘u bilig” asarida

adibning butun o'y-qarashlari, falsafiy g'oyalari badiiy tarzda aks ettirilgan. U o'zining qarashlarini badiiy yo'l bilan yetkazib bera olgan ijodkorlardan sanaladi.

“Qutadg‘u bilig” asari XI asr turkiy adabiyotining noyob durdonasi sifatida ababiyotimiz, tilimiz tarixida alohida o‘rniga ega. Unga asarning kirish qismida “Shoxnomai turkiy” nomi ham berilgan. Asar Qoraxoniylar davri turkiy tilli yozma yodgorliklar orasida tilining murakkabligi bilan ajralib turadi. Adib asarda turkiy so‘zlarning sinonim, omonim variantlari, ularning o‘z va ko‘chma ma’nolarini ishlatib, yangi ma’nodagi so‘zlarni hosil qilgan. Asarni o‘qigan o‘quvchi matnni anglash uchun qadimgi turkiy tildagi so‘zlar bilan birga, turkiy tilning o‘ziga xos xususiyati – so‘z yasashdagi, yangi ma’no hosil qilishdagi o‘rnini ham bilishi kerak. Turkiy tillar tarixida Qoraxoniylar davri yozma manbalari tili o‘tish davri yodgorliklari hisoblanadi. Chunki bu davrda qadimgi turkiy tilning fonetik, morfologik va leksik qurumi eski o‘zbek adabiy tili davriga asta-sekinlik bilan moslasha boshlagan. Fonetik sathda tovushlar o‘zgarishi: <d> tovushining tishora <δ> tovushiga o‘zgarishi; leksik sathda so‘zlarning fonetik o‘zgargan shaklining ishlatilishi (edgü<eδgü)ni kuzatishimiz mumkin. Bu boradagi o‘zgarishlarni Qoraxoniylar davri turkiy yozma yodgorliklari bo‘yicha yaratilgan asarlardan batafsil ma’lumotlarni olsa bo‘ladi [1, 2]. Biz “Qutadg‘u bilig” asaridagi juft so‘zlarni tahlil qilishda professor Q.Sodiqov tomonidan tayyorlangan “Qutadg‘u bilig” so‘zligi” (Toshkent, 2020)dan foydalandik [6].

“Qutadg‘u bilig” asarida adib nozik ma’nolarni berishda so‘zlarni juftlash yo‘lini qo‘llagan. Bu hol so‘zlarga qo‘shimcha ma’no yuklashdan ko‘ra o‘zgacha bo‘lib, ikki mustaqil ma’noga ega so‘z bir-biri bilan juftlashib keladi hamda boshqa ma’no hosil qiladi. Hozirgi kunga qadar yaratilgan grammatik asarlarda so‘zlarni juftlash – kompozitsion usulda yasalganda yangi ma’no hosil bo‘lmaydi, deb yozilgan [3, 4-b.]. Shu bilan birga, “tilning taraqqiyot darajasi faqatgina undagi so‘zlarning miqdoriga qarabgina belgilanmaydi, balki turli ma’no va stilistik ottenkalarini ifodalovchi so‘zlarga, o‘zaro aloqada fikrning turli-tuman va nozik ottenkalarini ifodalovchi vositalarga qanchalik boyligi bilan ham belgilanadi. Bu jihatdan qaraganda, o‘zbek tilida juft va takroriy so‘zlar alohida o‘rin tutadi” [3, 4-b.]. Bundan kelib chiqadiki, so‘zlarni juftlash yasovchi qo‘shimchalar singari yangi ma’noni hosil qilmasa ham mazkur so‘zlarning yangi ma’no qirralarini yasaydi. Yasashda ham har ikkala so‘z o‘z ma’nosida yoki juftlashgan holda hosil qilgan ma’nosida qo‘llanishi mumkin. Bunga asardan misollar bilan tushuntirishga harakat qilamiz. Masalan: “farzand” ma’nosida qadimgi turkiy til davri yozma manbalarida *oğul* so‘zi ishlatilgan. Masalan: *urī oğul* – “o‘g‘il bola (o‘g‘il farzand)”, *qiz oğul* – “qiz bola (qiz farzand)”. Misollardagi *oğul* so‘zi “farzand” so‘ziga sinonim. “Farzand” so‘zi asli forschadir. “Qutadg‘u bilig” matnida esa quyidagicha kelgan: “oyul-qiz (اوغول قیز) – o‘g‘il-qiz, farzand: Oyul-qiz esiz bolsa qilqı yañi, / Ol esiz ata qıldı andın öñi. – O‘g‘il-qizning xulq-atvori yaramas bo‘lsa, / Bu yaramas ishni ota qilgan bo‘ladi, undan boshqa emas (QBN.51a,5)” [6, 183-b.]. Misoldan ko‘rinib turibdiki, matndagi *oyul-qiz*ni ikki ma’noda talqin qilish mumkin: birinchisi – “o‘g‘il” va “qiz” ma’nosida; ikkinchisi esa – “farzandlar”

ma'nosida. Bunda qaysi ma'nosini olish matnni o'quvchi qaysi ma'noda idrok etishiga, tushunishiga bog'liq.

Asar matnida adib inson hayotidagi ma'lum payt, holatlarga ishora qiluvchi so'zlar ham uchraydi. Bulardan biri *qara quzyun* juft so'zidir. Asarda quyidagicha keladi: “qara quzyun (قرا قوزغون) – qora quzg'un; poetik ma'noda: yoshlikka ishora: Qara quzyun erdim, quyu qildi, čal. – Qora quzg'un [ya'ni yosh; sochning qoraligiga ishora] edim, oqqush [ya'ni chol; soch-soqolning oqligiga ishora] qildi, chol (qildi) (QBN.46b,5)” [6, 208-b]. Misrada tazod qo'llangan: *qara quzyun* – *quyu*. Insonning yoshligi (majoziy ma'noda) xuddi qora quzg'un – qarg'aga o'xshatilmoqda. Yosh o'tgan sari uning sochi oqaradi, ya'ni *quyu* bo'ladi. Xuddi shu so'z asarning boshqa bir o'rnida – muallifning yoshi to'g'risida gap ketganda ham ishlatiladi. Unda quyidagicha yozadi:

“(333) Tegürdi meñä elgi elik yašim,
Quğu qildi quzğun busi-teg bašim.

(333) Menga ellik yoshim qo'l tegurdi,

Quzg'un rangidek boshimni oqqush qildi [ya'ni qop-qora soch-soqolim oqardi]” [4, 70,121-b.].

Baytdan ko'rinib turibdiki, adib o'zining yoshini bildirayotganda o'zgacha uslubda matn tuzgan. Bu yerda o'zining qora sochlariga oq oralagani, shu bilan yoshi ulug' bo'lganiga poetik jihatdan ishora qilinmoqda.

Yana bir so'z *kečki-eski* so'zlaridan tuzilgan. So'zlar “kechki” va “eski” so'zlaridan iborat bo'lib, ular vaqti o'tgan degan ma'nosini anglatadi. Qo'shilgan holatda esa tajribaga ega, ko'pni ko'rgan sifatida tarjima qilish mumkin. Masalan: “kečki-eski (كيجكى اسكى) – juft. kechki-eski; tajribali, ko'pni ko'rgan: Muñar kečki-eski tapuyčï keräk, / Ačïnu-süčïnü ašïn bersä terk. – Bunga kechki-eski [ya'ni tajribali, ko'pni ko'rgan] xizmatchi kerak, / Achchiq-chuchugini tatib ko'rib, tezda ovqatini bersa (QBQ.83b,7–8)” [6, 155-b].

Yuqoridagi so'zga o'xshash yasalgan yana bir so'zni otalar so'zi, maqol sifatida talqin qilish mumkin: “kečki söz (كيجكى سوز) – ta'bir; maqol; matal: Eđi kečki söz-ol, masalda kelir: / “Ata ornï, atï oyulqa qalïr”. – Masalda keladigan juda eski ta'bir bor: “Otaning o'rni (va) oti o'g'ilga qoladi” (QBN.11a,12)” [6, 155-b.]. Ushbu juft so'zning ma'nosini “maqol” ekanini ikkinchi misrada kelgan maqol ham ta'kidlamogda.

“Qutadg'u bilig” asari matnida uchragan yana bir so'z *suw* so'zi bilan bog'liq. Ushbu juftlashgan so'zlarda suv bilan bog'liq biror ma'no anglashilmaydi. Ushbu ma'noni anglash uchun matn kontekstini tushunish, ma'nosini yaxshilab tahlil qilish kerak: “yüz suwï (يوز سفي) – izzat-obro': Bayat kimkä bersä owut, köz suwï, / Anjar berdi davlat, tügäl yüz suwï. – Xudo kimga uyat-andisha va fazilat bersa, / Unga davlat va tugal izzat-obro' beradi (QBN.77b,15)” [6, 152-b]. Ayni baytda *köz suwï* juft so'zi ham qo'llangan. Uning ma'nosi ham matn kontekstidan kelib chiqadi: “köz suwï (كوز سفي) – fazilat: Bayat kimkä bersä owut, köz suwï, / Anjar

berdi davlat, tügäl yüz suwı. – Xudo kimga uyat-andisha va fazilat bersa, / Unga davlat va tugal izzat-obro‘ beradi (QBN.77b,15)” [6, 169-b.].

Xuddi shunday komponentdan tuzilgan juft so‘ziga qo‘shimchalar qo‘shilishi oqibatida shaxs xususiyatiga aylanadi: “yüzi suwluy (يوزى سفلو) – yuzi suvli; ya’ni: obro‘li: Nečä qızıy enlig, yüzi suwluy er, / Tişilärdä ötrü yüzi boldı yer. – Necha yorug‘ yuzli, obro‘li kishi(lar) / Xotinlar tufayli yuzi yer bo‘ldi [ya’ni yuzi yerga qaradi] (QBN.164a,3)” [6, 152-b.]. Ushbu juft so‘zning ma’nosi avvalgisiga nisbatan biroz farqli – egalik qo‘shimchasi -i + -luğ qo‘shimchalari orqali xususiyat, sifatning shaxsga tegishlilikini bildirmoqda.

Asardagi yana bir falsafiy tushunchani ifodalash uchun adib quyidagi juft so‘zdan foydalangan: “tügäl er (توگال ار) – fals. tugal er, komil inson: Bu iki biriksä, bolur er tügäl, / Tügäl er aẓunuy tamām yer tügäl. – Bu ikkisi [ya’ni zakovat va bilim] biriksa, er tugal [ya’ni mukammal] bo‘ladi, / Tugal er [ya’ni komil inson] dunyoni butunlay qo‘lga kiritadi (QBN.15a,15)” [6, 277-b.]. Juftlashgan so‘zning qo‘shilmasidan mukammal er ma’nosini anglasa bo‘ladi. Juft so‘zga berilgan izohda ham ayni ma’no ifodalangan – ya’ni komil inson ma’nosi.

Asardagi yana bir o‘ziga xos bo‘lgan juft so‘zlardan biri – *kökčün saqal* so‘zidir. Uning ma’nosini aniqlash uchun to‘liq matnga murojaat qilish kerak: “Kökčün saqal (كوكجين سقال) – qariya, oqsoqol, mo‘ysafid: Nekü ter eşit emdi kökčün saqal, / Uqa bar munı sen, turu qalma, qal. – Mo‘ysafid nima deydi, eshit, / Buni sen uqib bor, bexabar qolma, qol (QBN.168a,5)” [6, 164-b.]. Matndan ushbu so‘zning *qariya*, *ko‘pni ko‘rgan mo‘ysafid* ma’nolarni anglashilmoqda. *Kökčün* so‘ziga lug‘atda “oq oralagan” (седой) ma’nosi berilgan [5, 313-b.]. Juftlashgan so‘zda qariya yoki yosh katta insonga nisbatan biror belgi yo‘q. Oq oralagan soqol yoshda ham, qariyada ham bo‘lishi mumkin.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa qilish mumkinki, juftlashish orqali yasalgan so‘zlar faqatgina o‘z ma’nosida emas, balki har ikkala so‘zning ma’nosi qo‘shilgan holda ham yangi ma’no hosil qiladi. Lekin bu o‘rinda so‘z yasovchi qo‘shimcha singari yangi ma’no hosil qilinmaydi. So‘zlarning ma’no uyasidan uzoqlashilmaydi, yangi xususiyatga ega ma’nodagi so‘z hosil qilinadi. Bu o‘rinda so‘zning ko‘chma ma’nosi ham qatnashib, ma’nosi kengayishi yoki o‘zgarishi mumkin. Demak, so‘zlarni juftlash orqali yangi ma’no hosil qilish bilan tilning lug‘at boyligini oshirish, shu bilan birga, tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanib nozik fikrlar, his-tuyg‘ularni ifoda etish ancha osonlashadi. Bu o‘rinda Yusuf Xos Hojibning tutgan yo‘li juda to‘g‘ri va asosli sanaladi. Hech ikkilanmasdan adibning bunday yo‘l tutishini kashfiyot desa bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

[1] Sodiqov Q. Qoraxoniylar davri turkiy yozma yodgorliklari tili. – Toshkent: Akademnashr, 2025. – 360 b.

[2] Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi Grameri. – 3. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008. XXIII, 214 s.

- [3] Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент: 4-б.
- [4] Содиқов Қ. “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. – Тошкент: ТДШУ, 2010. – 70, 121-б.
- [5] Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С.313.
- [6] “Қутадғу билиг” сўзлиги [Матн]. Илмий-оммабоп нашр / Қ.Содиқов. – Тошкент: Akademnashr, 2020. 304 б.

TURKIY TILLI DAVLATLARNING FALSAFASI, MADANIYATI, ALOQALARI: TARIX, BUGUN VA KELAJAK

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639521>

Valiyeva Nafisa Abdumajitovna

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti

Email: nafisavaliyeva6@gmail.com

OrcID: <https://orcid.org/0000-0003-0855-126X>

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlarning adabiy va falsafiy merosi, buyuk sulolalar o'z hukmronligi davrida davlatni haq va adolat bilan boshqarishga, ilm-fan, me'morchilik, madaniyat va san'atni rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Go'mer, Ma'juj, Ashkanoz, Nuh, Kteziy (miloddan avvalgi V-IV asr), Xares Mitilenskiy (miloddan avvalgi IV asr), Polien (miloddan avvalgi II asr), Strabon (miloddan avvalgi I asr), Diodor (miloddan avvalgi I asr), "Chistoni Eligbek hikoyasi", "Alpomish" dostoni, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" kitobidan "Yoz o'yinlari" (6 ta to'rtlik), "Ovdan urushqa" (12 ta to'rtlik).

Abstract: In this article, the literary and philosophical heritage of the Turkish peoples, the great dynasties to rule the state with truth and justice, the development of science, architecture, culture and art are discussed.

Key words: Gomer, Magog, Ashkanoz, Noah, Ctesius (5th-4th century BC), Hares Mytilenesky (4th century BC), Poliene (2nd century BC), Strabo (1st century BC), Diodorus (1st century BC), "The story of Chistoni Eligbek", "Alpomish" epic, Mahmud Koshgari's "Devonu Lugotit Turk" from the book "Summer Games" (6 quartets), "Hunting to War" (12 quartets).

KIRISH (INTRODUCTION)

Dunyo tarixida, insoniyat taraqqiyotida turli davrlarda yuzaga kelgan sivilizatsiyalar, saltanatlarining o'rni va ahamiyati katta bo'lgan. Ular orasida turkiy xalqlar tomonidan asos solingan qadimiy davlatlar, ularning madaniyat va tamaddunlari alohida o'rin tutadi. Tarixga nazar tashlasak, buyuk sulolalar o'z hukmronligi davrida davlatni haq va adolat bilan boshqarishga, ilm-fan, me'morchilik, madaniyat va san'atni rivojlantirishga harakat qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (LITERATURE REVIEW)

Qadimgi turkiylarning yuzaga kelishi muqaddas kitoblardan biri "Injil"da, shuningdek, ko'plab afsonalarda Nuh payg'ambarning farzandi Yofas nomi bilan bog'lanadi. "Injil"da Yofasning Go'mer, Ma'juj, Go'merning esa Ashkanoz ismli o'g'illari bo'lganligi ko'rsatiladi. Fanda Go'mer turkiylarning kimmer, Ma'juj –

Gog va Mago'g, Ashkanoz – skif qavmlarining paydo bo'lishiga asos bo'lgani aytilgan. Tarix otasi Gerodot (miloddan avvalgi V asr) "Tarix" asarining to'rtinchi kitobida skiflar va ularga yaqin qavmlarning turmush tarzi, hayoti bilan bog'langan rivoyat hamda afsonalarni keltiradi, skiflarning forslar bilan urushlarini ko'rsatadi. Bu davr tarixchilarining asarlarida turkiy qavmlar skif, kimmer, sak, massaget kabi nomlar bilan yuritilgan. Qadimgi turkiylarning hayoti Kteziy (miloddan avvalgi V-IV asr), Xares Mitilenskiy (miloddan avvalgi IV asr), Polien (miloddan avvalgi II asr), Strabon (miloddan avvalgi I asr), Diodor (miloddan avvalgi I asr) va boshqa antic tarixchilarning kitoblarida yoritilgan, rivoyat hamda afsonalari keltirilgan[1, 8-b].

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarining antik davrini belgilash masalasiga birinchilardan bo'lib professor A.Fitrat kirishgan edi. U "O'zbek adabiyoti namunalari" kitobida falsafiy qarashlarning dastlabki davrini "Qabilaviy adabiyot" deb hisoblaydi. Uning fikricha, qabilaviy adabiyotning eng muhim ko'rinishi doston adabiyotidir. Bu o'rinda u "Chistoni Eligbek hikoyasi", "Alpomish" dostoni, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" kitobidan "Yoz o'yinlari" (6 ta to'rtlik), "Ovdan urushqa" (12 ta to'rtlik)ni ko'rsatadi. Ikkinchi davrni esa "Feodallik davri adabiyoti" deb nomlaydi va VIII asrdan islomiy adabiyotgacha bo'lgan davrni asos qilib oladi. Ikkinchi davr adabiyoti namunalari sifatida Urxun Abdurashid Abdurahmonov. Turkiy xalqlar og'zaki ijodi yozuvlaridagi adabiy parchalar, "Alp Er To'nga" marsiyasi (8 ta to'rtlik), "Yoz haqida" (5 ta to'rtlik) hamda "Qo'rquq ota kitobi" dostoni, shuningdek, "Devonu lug'otit turk"dan axloqiy – ta'limiy xususiyatga ega bo'lgan she'riy parchalar e'tiborga olingan. Fitrat o'zbek adabiyoti tarixining uchinchi davrini "Savdo sarmoyasi davri adabiyoti" deb ataydi hamda uning namunasi sifatida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibbatul haqoyiq" va o'zbek mumtoz adabiyotida so'nggi asrlarda yaratilgan o'nlab asarlardan namunalari beradi. Islomgacha bo'lgan turkiy xalqlar og'zaki ijodini alohida davr sifatida o'rganish dolzarb masaladir. Chunki bu davrda turkiylar o'rtasida diniy e'tiqodlar boshqachaligi, qavmlar shakllanish davrini o'taganligi, mifologik tasavvurlarda jahon xalqlari bilan umumiy o'xshashlik holatlari mavjudligi badiiy adabiyotdagi g'oyaviy yo'nalish o'ziga xos tarzda ro'y berganligini ko'rsatadi. Turk olimi Ahmed Qaboqli islomgacha bo'lgan turk adabiyotini to'rt davrga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi[2, 19-b].

NATIJALAR (RESULTS)

Turkiy xalqlarning bobokalon shoiri va mutafakkiri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asari O'zbekiston Milliy kutubxonasi fondida saqlanayotgan nodir nashrlardan biri bo'lib, Venadagi Imperatorlik va Qirollik saroyi kutubxonasida saqlanayotgan nusxasining faksimilesidir. «Qutadg'u bilig»ning badiiyligi juda yuqori. Undagi har bir qirra, voqyealardagi hayotiylik va shoir xayoli o'zaro uyg'unlashgan. Shoirning tasvirlari yorqin, tili nihoyatda shirali, mazmunga boy. Uning juda ko'p baytlari hikmatli

soʻz (aforizm) darajasiga koʻtarilgan. Har bir bayt tugal tasvir (yaxlit obraz) beradi. Kitobning kirish qismida rus va nemis tillarida asar haqida qisqa maʼlumot berilgan. «Qutadgʻu bilig» kitobi birinchi navbatda, xoqon va beklar, yaʼni yurtning hukmdorlari uchun atab yozilgandir. «Qutadgʻu bilig» XI asr soʻz sanʼatining nodir namunasi boʻlib, unda oʻz davrining ilgʻor ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va anʼanalari, turmush tarzi, qadriyatlari xususida batafsil maʼlumot berilgan. «Qutadgʻu bilig»ning «Til odobi» («Til ardami») deb nomlangan 7-bobida muallif tilning jamiyat va madaniy hayotdagi oʻrni, dunyoni, uning sir-sinoatlarini bilish va oʻrganishdagi ahamiyati, til ilmi, nutq odobi va notiqlik sanʼati kabi masalalar haqida fikr yuritadi. Yusuf Xos Hojib ijodi «Qutadgʻu bilig» kitobida atroflicha ochib berilganligi bizga uning oʻz zamonasining barcha asosiy ilmlarini puxta oʻrgangan, arab va fors tillarini mukammal egallaganidan darak beradi. Muallif har jihatdan yetuk, komil inson boʻlish uchun oʻz davridagi tabobat va ilmi nujumdan tortib barcha tabiiy va aniq fanlarni chuqur oʻrganish va puxta oʻzlashtirish zarurligini qayd etadi. Yusuf Xos Hojib oʻz zamonasining yirik donishmandi, ilm-maʼrifat jarchisi va homiysi sifatida bilimni baxt-saodatga erishishning bosh kaliti deb hisoblaydi.

Bugun sayyoramizda yashayotgan turkiy tilli xalqlarning umumiy soni 250 milliondan oshadi. Eʼtirof etish joizki, hozirgi kunda ham turkiy tilli davlatlar oʻrtasida har tomonlama hamkorlik aloqalari tobora rivojlanmoqda. Muhtaram Prezidentimizning tashqi siyosatdagi ochiqlik, amaliy va konstruktiv sheriklikka qaratilgan siyosati natijasida yangi Oʻzbekiston dunyoga tobora keng ochilyapti. Shu maʼnoda Oʻzbekiston Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashining 2019-yil 15-oktabrda Boku shahrida boʻlib oʻtgan sammitida ilk bor toʻla huquqli aʼzo sifatida ishtirok etdi[3, 26-b.]. Kengashning asosiy maqsadi qardosh mamlakatlar oʻrtasidagi aloqalarni mustahkamlash, savdo-iqtisodiyot, transport, energetika, turizm va madaniy-gumanitar sohalaridagi hamkorlikni rivojlantirish, tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash boʻyicha saʼy-harakatlarni muvofiqlashtirishdan iborat.

Davlatimiz rahbari 2018-yili Istanbul shahrida boʻlib oʻtgan sammit davomida turkiy tilli xalqlarning dunyo sivilizatsiyasi rivojiga qoʻshgan beqiyos hissasi va nihoyatda boy yozma merosini birgalikda chuqur oʻrganish kerakligini alohida taʼkidlagan edi. Shu bilan birga, Prezidentimizning Yangi Oʻzbekiston strategiyasida kitobida belgilangan “Oʻzbekiston xalqaro tuzilmalar bilan amaliy muloqotni rivojlantirish, oʻzaro manfaatli hamkorlik va amaliy sheriklikni kengaytirish” tamoyiliga binoan, Oʻzbekistonda yangi siyosiy tizim yaratilgani, amalga oshirilayotgan xalqaro hamkorlik boʻyicha ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar oʻzaro ishonch, yaxshi qoʻshnichilik asosidagi integratsiya va hamkorlik aloqalari mustahkamlanayotganining omillari ochiqlik siyosati ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy tomonidan tahliliy tadqiq etish boʻyicha qoʻyilgan vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan[4, 67-b.].

2019-yilning noyabr oyida Samarqand shahrida Turkiy tilli davlatlar tashkiloti kengashining navbatdagi sammiti boʻlib oʻtishi, unda yoshlar muamolari,

“yashil” iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, ta’lim va madaniyatni rivojlantirish masalalarini muhokama qilish ko‘zda tutilgani anjuman ishtirokchilari tomonidan qayd etildi.

2022-yil 29-iyul kuni O‘zbekiston Prezidentining “Turkiy davlatlar bilan turizm sohasidagi hamkorlikni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinishi turizm rivojini yangi bosqichga olib chiqish uchun amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlarni belgilab berdi, – deydi. Xususan, Kengashga a‘zo mamlakatlar ahlini mamlakatimizning tarixiy madaniy merosiga jalb qilish hamda umumiy madaniy merosimizni barcha a‘zo va kuzatuvchi davlatlar tillarida targ‘ib qilish, turistik mahsulot va xizmat turlarini diversifikatsiya qilish, ziyorat turizmi uchun qulay muhit yaratish respublikamizning ushbu yurtlar bilan turizm hamkorligini mustahkamlash barobarida, mintaqaning turistik jozibadorligini ham oshiradi.

Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, turkiy sivilizatsiya Buyuk Ipak yo‘lining markaziy qismida joylashgan. Turkiy xalqlarning tillari rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir. Ming yillar davomida turkiy til yagona bo‘lib kelgan[5, 98-b]. Garchi yagona turkiyning shevalarga bo‘linishi o‘rta asrlarda boshlangan bo‘lsa-da, faqat XX asrda alohida tillar darajasidagi tafovutlar vujudga keldi. Bu bo‘linib ketish jarayonida XX asrning birinchi choragida avj olgan turkiy dunyo birligi uchun harakat stalinchi qatag‘on orqali tor-mor qilingani hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi[6, 32-b]. Asrlar davomida tarixan shakllangan va “turkiy til” nomi bilan ma’lum bo‘lgan tilni turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida ishlatish sari harakat shu vahshiy qatag‘onlar natijasida tugatildi.

Yurtimizda “Turkiy tilli davlatlar tashkiloti kengashiga a‘zo mamlakatlar ahlini yurtimiz tarixiy madaniy merosiga bo‘lgan e’tiborlarini jalb qilish masalalari”, “Turkiy xalqlarning tillari rivoji masalalari”, “Milliy madaniyatning oliy namunasi”, “O‘rta osiyo va Qozog‘iston xalqlari siyosiy madaniyati”, “Vengriya va turkiy davlatlar tashkiloti munosabatlari borasida”, “Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi faoliyat – davlat imijining yetakchi omili sifatida” kabi tadbirlar o‘tkazildi[7, 3-b].

XULOSA (CONCLUSION)

E’tirof etish joizki, yurtimiz bugungi kunda Uchinchi Renessans davri ostonasida turibdi. Uchinchi Renessans mustahkam poydevorini yaratish uchun, avvalo, ajdodlarimiz qoldirgan bebaho tarixiy, ilmiy va madaniy merosini o‘rganish nihoyatda zarur. Chunki, qardosh turkiy xalqlarning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan bebaho hissasi, mushtarak xalqlarning ko‘p asrlik milliy va diniy qadriyatlarni asrab-avaylash va yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma’naviy muhitni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muxtasar aytganda, turkiy xalqlarda buyuk ajdodlarga nisbatan hurmat-ehtirom, ularning boy ilmiy merosini o‘rganishga qiziqish hamisha yuqori bo‘lgan. Bu kabi xalqaro darajadagi ilmiy anjumanlar esa tarixiy, madaniy va ilmiy

yoʻnalishlarda oʻzaro munosabatlarni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqib, mavjud juda katta imkoniyat va salohiyatdan toʻliq va unumli foydalanish uchun mustahkam zamin yaratishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI (REFERENCES):

1. Boynazarov F. Oʻrta Osiyoning antik davri.: Dorilfunun va dorilmuallimlar uchun darslik. T. : Oʻqituvchi, 1991, 472 b.
2. Брагинский И. С. Из истории персидской и таджикской литератур. Избр.работы. – М. – «Наука», 1972, - 524 ст.
3. Valixoʻjayev B. Oʻzbek epik poeziyasi tarixidan. – T.: «Fan», 1974, 151b.
4. Valixoʻjayev B. Alisher Navoiy sheʼriyati. –Samarqand, -2001, 100 b.
5. Брагинский И. С. Из истории персидской и таджикской литератур. Избр.работы. – М. – «Наука», 1972, - 524 ст.77.
6. Гринсер П. А. Древнеиндийский эпос. – Генезис и типология.-М. «Наука», 1974, - 419 ст.78.
7. Turan, F. A., & Önal, M. N. (Eds.). (2023). *Türk Dünyası Masal Araştırmaları*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. ISBN 978-975-17-5788-3.

AHMAD AL-FARG'ONIYNING ILMIY MEROSI VA FANLARNI TASNIFLASHDAGI USLUBI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639541>

Pulatov Sherdor Nematjonovich

Alfraganus university

Ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori., (PhD) . dotsent

<https://orcid.org/0009-0002-1665-0545>

psherdor88@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jahon sivilizatsiyasining bugungi taraqqiyotiga tamal toshini qo'ygan buyuk Sharq yuzlab, minglab daholarni etishtirgani hech kimga sir emas. Bu allomalarning ma'naviy kamoloti va axloqiy fazilatlarini avloddan-avlodga bitmas-tuganmas xazina sifatida o'tib kelmoqda. Chunki Sharqda hayotga munosabat axloqiylik, ma'naviy izlanish va komillik falsafasi asosiga qurilgan. Sharqona milliy-madaniy qadriyatlarning boy va sarmazmun, falsafiy-milliy manzarasini G'arb dunyosi ham yangi asrga kelib anglab yetmoqda. G'arbliklarning ruhiyatida shakllanib borayotgan sharqona dunyoqarashning o'ziga xos xususiyatlarining ijobiy jihatlari haqida ko'plab fikrlar bildirilmoqda. Sharqda mavjud bo'lgan ilk o'rta asrlar sivilizatsiyasi butun g'arbga ijobiy ta'sir o'tkazgan, keyinchalik g'arbda shakllangan sivilizatsiya Sharq taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini o'tkazgan va shu asnodan sivilizatsiyalar millat, xalq va mamlakatlarning o'zaro yaqinlashuvida ham ijobiy ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Demak, G'arb falsafasi va axloqiy, etik qarashlarining shakllanishida "Sharq madaniy merosining ta'siri kattadir. Jahon ilm-fanidagi buyuk olimlardan biri Ahmad Al-Farg'oniyni ilmiy merosi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Kalit so'zlar: Sharq, G'arb, Uyg'onish, Ahmad Al-Farg'oni, ilm-fan, falsafa, astronomiya, koinot, fazo, makon.

KIRISH

Yevro'pa Uyg'onish davrining buyuk namoyondalaridan biri bo'lgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan ma'ruzalarni al-Farg'oni kitoblaridan o'qigan. Al-Farg'oni nomini Dante (XV asr) va Shiller (XVIII asr) ham o'z asarlarida keltiradi. Dunyo olimlaridan Dalamb, Brokelman, I.Y.Krachkovskiy, A.P.Yushkevich, X.Zuter va B.A.Rozenfeldlar al-Farg'oniyni ijodini yuqori baholaganlar³⁴⁴.

O'zbek olimi Sh.A.Egamberdievning ko'rsatishicha, Ptolemeyning "Planetar gipoteza"si lotin tiliga o'rta asr Germaniya olimi Purbax (1423-1461) tomonidan tarjima qilinib, unga vatandosh va asrdosh bo'lgan Regiomontanning sayyoralar

³⁴⁴ Қаранг: Аҳмедов А. Аҳмад ал-Фарғоний // Маънавият юлдузлари, –Б.47. Тошкент: Фан, 1998.-Б.105.

nazariyasi haqidagi kitobida keltirilib nashr etiladi. “Ushbu ommabop asarda Ptolemeyning olam tuzilishi haqidagi geotsentrik sistemasi bilan Arastuning “fizik” modeli oʻrtasidagi farq toʻgʻrisida munozara qilinadi. Bunday farq Bagʻdoddagi “Bayt ul-hikma” olimlariga yaxshi tanish edi. Bu masala boʻyicha koʻp asrlik munozaraning boshida al-Fargʻoniy ham turgan boʻlishi ehtimoldan uzoq emas”³⁴⁵, degan xulosaga keldi. Gap shundaki, Arastuning qarashiga koʻra, Quyosh, Oy va boshqa sayyoralar hamda qoʻzgʻalmas yulduzlar bir-birining ichiga joylashgan 8 ta sferada joylashgan boʻlib, eng oxirgi qoʻzgʻalmas yulduzlar sferasi - mazkur sferalarning harakatlantiruvchisi hisoblangan. Biroq, bu sferada oʻrta asr astronomlari tomonidan sayyoralarning koʻrinmas harakatlarini tushuntirish uchun qabul qilingan gipotezalar, notekis harakatlarning kombinatsiyasi hisoblangan geotsentrik aylanmalar hisoblanmish Ptolemeyning na epitsikllari va na deferentlari uchun oʻrin yoʻq edi³⁴⁶.

Milodning II asrida “Almajistiy”da keltirilgan Gipparx- Ptolemey sistemasi keyinroq XVI asrda notoʻgʻri tasavvurlar sifatida ulotqirib tashlandi va Kopernikning geliotsentrik sistemasiga almashtirildi. Shunga koʻra, oʻrta asrda Markaziy Osiyo hududidan etishib chiqqan olimlar katta yangilik yaratishmaganday tuyuladi. Ular asosan kuzatish asboblarini takomillashtirish, yangi tadqiqot usullarini qoʻllash va yangi astronomik kuzatish (yunonlardan soʻng) bilan shugʻullanganlar, degan yangilish fikr yuradi. Aslida esa, bu masalada ham, yaʼni sayyoralarning koʻrinma harakatlarini tushuntirish va Arastu sferalari hamda Ptolemey sistemalari orasidagi kelishmovchiliklar boʻyicha munozaralar Sharq astronomiyasida IX asrda boshlangan edi. Bu muhokamalar Beruniy, Ibn Sino, As-Soʻfiy va Nasiriddin Tusiy risolalarida uchraydi. Shuningdek, bunday bahslar Ulugʻbek maktabi uchun ham ayon edi³⁴⁷.

ADABIYOTLAR SHARHI

Fargʻoniy asarlaridan va unga baho bergan olimlar jahonda ham, respublikamizda ham juda koʻp. Biz bu yerda al-Fargʻoniy ijodi bilan maxsus shugʻullangan tadqiqotchilar nomlarini sanab oʻtmoqchimiz. Ular: Beruniy, Ionna Sevil, herard Kremon, Gool, Regimontan, Shyoner, Xristman, Kampani, Dante, Eyler, Krachkovskiy, qori-Niyoziy, I.Moʻminov, YUshkevich, Rozenfeld, Sirojiddinov, Matvievskeya, Dobrovolskiy, Sergeeva, Rojanskaya, P.Bulgakov, A.Nosirov, A.Hikmatullaev, M.Hayrullaev, A.Ahmedov, M.Mamadazimov, SH.Egamberdiev, A.Abdurahmonov, F.Sulaymonova, A.Qayumov, A.Muhammadjonov, N.Komilov, A.Aʼzamov, O.Fayzullae³⁴⁸ va boshqalar.

³⁴⁵ Эгамбердиев Ш.А. Ахмад ал-Фарғоний ва унинг дунё фани ривожигаги ўрни // “Ахмад ал-Фарғоний илмий меросининг жаҳон фани тараққиётида тутган ўрни” мавзуидаги халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 19.

³⁴⁶ Ўша жойда. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 18.

³⁴⁷ Эгамбердиев Ш.А. Ахмад ал-Фарғоний ва унинг дунё фани ривожигаги ўрни // “Ахмад ал-Фарғоний илмий меросининг жаҳон фани тараққиётида тутган ўрни” мавзуидаги халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 19.

³⁴⁸ Ahmadal-Fargʻoniyningfanniyolam//

http://www.ziyouz.com/index.php?id=3357&option=com_content&task=view

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuman olganda, “biz al-Farg‘oniyning ham amaliy va ham nazariy matematik sifatida astronomiyada ekspert rolini o‘tagani haqidagi o‘zimizning shaxsiy fikrlarimizni bildiramiz. Bu uning “Almagest” asoslarini, zijlarning yuqorida qayd etilgan teoremlarini va matematik negizlarini hamda boshqa jadvallarni a’lo darajada bilganidan dalolat beradi. Shu boisdan biz uni o‘z zamonasining buyuk iste’dod sohibi bo‘lgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi”³⁴⁹.

Sharqshunos faylasuf olim M.Qodirov keltirgan ma’lumotga ko‘ra, bugungi kunda al-Farg‘oniyning sakkiz asari ma’lum bo‘lib, ularning hammasi astronomiyaga aloqador va birortasi hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan. Ular quyidagilardir: yuqorida tilga olingan asar odatda uni “Astronomiya asoslari haqida kitob” nomi bilan ham atashadi – qo‘lyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. “Asturlob yasash haqida kitob” – qo‘lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, “Asturlob bilan amal qilish haqida kitob” – birgina qo‘lyozmasi Rampurda (Hindiston), “Oyning yer ostida va ustida bo‘lish vaqtlarini aniqlash haqida risola” – qo‘lyozmasi Qohirada, “Yetti iqlimni hisoblash haqida” – qo‘lyozmalari Gotada va Qohirada, “Quyosh soatini yasash haqida kitob” – qo‘lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi. “Al-Xorazmiy “Zij”ining nazariy qarashlarini asoslash” asari Beruniy tomonidan eslatiladi, lekin qo‘lyozmasi topilmagan. Al-Farg‘oniyning bu ro‘yxati boshidagi ikki asaridan boshqalari hali hech kim tomonidan o‘rganilmagan³⁵⁰.

Bundan XII asr ilgari tug‘ilgan va butun jahonda buyuk olim deb tan olingan allomalarning biri Muhammad al-Xorazmiy bo‘lsa, ikkinchisi Ahmad ibn Muhammad al-Farg‘oniydir. Farg‘oniy ham «Bayt ul-hikma» ilmgohida ijod qilgan. Bu ilm o‘chog‘i aslida fanlar akademiyasi vazifasini bajargan. O‘sha davrning asosiy tabiiy-ilmiy sohalari bo‘lgan riyoziyot, falakiyot, jug‘rofiya kabi ilmlar olimlar diqqatini jalb qilgan.

Falsafadagi eng muhim masalalardan biri — olam manzarasini ham al-Farg‘oniy o‘ziga xos tarzda fikran ko‘ra olgan. Ptolomeydan (II asr) Kopernikkacha (XVI asr) olamning tuzilishi geotsentrizm qoidalari bilan tushuntirilgan, ya’ni osmondagi jismlarning hammasi (jumladan, quyosh) umumiy markaz bo‘lgan yer atrofida aylanadi, deb tasavvur qilingan³⁵¹.

Al-Farg‘oniy ilm-fan tarixida birinchi bo‘lib sferalarning radiuslarini aniqlab berdi. Bu esa Olam tuzilishini ilmiy tasavvur etishning muhim vositasidir. Hali geliotsentrizm sharpasi yo‘q zamonda al-Farg‘oniy yer eng kichik yulduzdan ham kichikdir, degan fikr bilan maydonga chiqdi. Al-Farg‘oniy shug‘ullangan taqvim muammosi hanuzgacha yechilgani yo‘q. Birlashgan Millatlar Tashkilotining

³⁴⁹ Razaullah Ansari S.M. The significance of al – Farghani’s astronomical work during and after his times; with special references to his unique tables existant in India . – P. 97.1998. London

³⁵⁰ Қаранг: Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта шарқнинг фалсафий тафаккури. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 156

³⁵¹ Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусльманском Востоке. – Тошкент: Академия, 2000. - С. 134

maxsus komissiya bir necha yildan beri ishlashiga qaramay, hali biror natijaga erishilmadi³⁵².

Al-Fargʻoniy ilmiy asarlarini XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilinishi va uning qarashlarini butun Yevropaga tarqalishi Uygʻonish davrining ilmiy-ijtimoiy omillaridan biri boʻldi. Shuningdek, uning kashfiyotlarini Yevropada tinmay oʻrganilishi va kitoblaridan falakiyot sohasida asosiy qoʻllanma sifatida foydalanilishi yangi-yangi ilmiy kashfiyotlarning yuzaga kelishiga sabab boʻldi. Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir Fargʻoniy Fargʻonada tugʻilib, oʻsdi, taʼlim oldi, oʻsha vaqtda ilm-fan markazi boʻlgan Bagʻdoddagi mashhur “Bayt al-hikma” akademiyasida ilm bilan shugʻullangan. Bu ilm maskanida al-Fargʻoniy koʻplab olimlar, jumladan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy bilan birgalikda ijod qilgan. Al-Fargʻoniy, shuningdek Misrda ham ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy sohalarida ijodiy faoliyat koʻrsatganligi maʼlum.

Ahmad Fargʻoniyning 8 ta asari maʼlum. Ammo, Rizoulloh Ansoriy bergan maʼlumotga koʻra, uning asarlari soni 11 ta. Bu kitoblarning har birida astronomiyaga oid yangi, qimmatli fikrlar aytilgan. “Astronomiya ilmi asoslari” (“Kitob fiy harakat as-samoviya va javomi’ ilm an-nujum”) risolasining asl qoʻlyozmalari matni bir xil boʻlsa-da, lekin u besh nom ostida saqlanmoqda, yaʼni: “Almajistiya bagʻishlangan falakiyot risolasi”, “Falak sferalari sababiyati”, “Almajistiy haqida”, “Ilm al-haya” deb ham ataladi. Al-Fargʻoniyning qoʻlyozmalari Angliya, Fransiya, AQSH, Marokash, Misr, Hindiston, Germaniya, Tehron, Peterburg kabi mamlakatlarning ilmiy kutubxonalarida asrlar boʻyi saqlanib kelmoqda. Allomaning kitoblari 1145- yildan shu vaqtgacha lotin, italyan, fransuz, olmon, ingliz, ivrit, ispan, arab va fors tillarida Angliya, Belgiya, Germaniya, Gollandiya, Misr, Italiya, Marokko, Suriya, AQSH, Tunis, Fransiya bir necha bor nashr etildi. B.Rozenfeld, I.Dobrovolskiy va N.Sergeeva tarjimasi rus tilida birinchi marta 1908-yili Toshkentda nashr etildi, bu tarjima qoʻlyozmasining ayrim parchalari tarjimonlar ruxsati bilan O.Fayzullaev 1976-yili nashr etdirgan edi³⁵³. Ruscha va oʻzbekcha toʻla nashrini amalga oshirishda A.Ahmedov va A.Abdurahmonovlar ancha xizmat qilishdi. Odatda, ilmiy gʻoya, avvalo, gipoteza shaklida taʼriflanadi, deyiladi. Bu gipoteza toʻqmi yoki puchmi, bu masalani amaliyot hal qilib beradi. Agar toʻq boʻlsa, gipoteza nazariyaga aylanadi, puch boʻlsa – chipakka chiqadi. Falsafada nazariya bilan amaliyot orasidagi munosabat qadimdan shu vaqtgacha qiziqarli muammolardan hisoblanib kelinmoqda. Bu sohada har xil “ilm”lar ham paydo boʻlgan. Pozitivizm, ratsionalizm, irratsionalizm, empirizm shu jumladandir. Lekin, Fargʻoniyda masalaning hali boshqacharoq: amaliyot fikran ham boʻlishi mumkin va u haqiqatligi isbotlangan gʻoyadan boshlanadi.

³⁵² Каримов И.А. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқ. 2014 йил 15 май. Тошкент:

³⁵³ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар (қисқа изоҳли тажрибавий луғат). – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- Б. 65.

a) *Olimlarning masalaga qarashlari har xil bo'lishi mumkin, lekin haqiqat bitta.* Mana shunday haqiqiy g'oya sifatida yer va osmonning sfera shakllidaligidir. Farg'oniy aytadi: "Osmonning sfera shaklida ekanligi haqida olimlar orasida kelishmovchiliklar mavjud emas. haqiqatan, osmon o'zidagi barcha yoritg'ichlar bilan birga biri shimolning boshida, ikkinchisi janubning oxirida bo'lgan ikki harakatlanmaydigan qutb atrofida aylanma harakat qiladi". Bu fikr osmon haqida. U davom etadi: "Shunday qilib, barcha olimlar yerning quruqlik va dengizga tegishli hamma qismlari bilan birgalikda sfera shaklida ekanini tan olishgan". Bu esa haqiqatga nazariy jihatdan yondoshish edi. Amaliyotda qanday? Bu savolga javob berish uchun Farg'oniy, avvalo, qisman ko'rinadigan narsani umulashtirish usulidan foydalandi. Farg'oniy O'zbekistonda, O'rta Osiyoda, Iroqda, Misrda o'z ko'rganlarini butun yer kurrasi miqyosigacha umulashtiradi.

b) *ko'rish vositasining umumlashtirlishi:* «Uning dalili shuki, quyosh, Oy va hamma harakatlanuvchi yoritg'ichlar Yerning turli taraflarida bir vaqtda chiqmaydi ham, botmaydi ham, Yerdan qaraganda ulardan sharqiy vaziyatda bo'lganlari g'arbiy vaziyatda bo'lganlaridan oldinroq chiqishini ko'ramiz». Bu gapning asosida ko'rish sezgisi yotadi. Lekin, bu sezgi fikran eksperiment tufayli aytilgan sezgi. Keyinchalik bu fikran sezgi sof sezgiga aylandi: Kolumb (XV asr) va Magellan (XVI asr) al-Farg'oniy tusmon bilan aytganlarini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rdilar; v) *fikran umulashtirish:* "Shimol va janubdagi bir-biridan uzoqlikda joylashgan vaziyatlar orasida ham xuddi yuqoridagi kabi hodisa mavjud. Agar yerda janubdan shimolga qarab yurilsa, kishiga unga shimol tomonda botuvchi bo'lgan ba'zi yoritg'ichlar chiquvchi bo'lib ko'rinadi va botmaydigan bo'lib qoladi. huddi shu singari janub tomonda unga ko'rinadigan ba'zi yoritg'ichlar ko'rinmaydigan bo'lib qoladi va doim bir xil tartibda botadi. Biz bayon etganlarning hammasi yerning shar shaklida va yer sirtining dumaloq ekanini isbotlaydi"³⁵⁴.

Farg'oniy astronomiya tarixida birinchi pedagog bo'lgan deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Bunday xulosaning ikki jihati bor: a) Farg'oniydan avval o'tgan astronomlar yozgan kitoblarning maqsadi asosan, geotsentrizm ta'limotini tushuntirish bo'lgan, axir astronomiyada bu ta'limotdan boshqa narsalar ham bor-ku. Masalan, tushunchalar, traektoriyalar, tezliklar, tezlanishlar, proeksiyalar... Shu nuqtai nazardan qaralsa, al-Farg'oniyning "Astronomiya ilmining asoslari" nomli kitobida astronomiya bir butun fan sifatida, uning ob'ekti, predmeti, mazmuni va mohiyati nimalardan iboratligi qat'iy bir tizimda bayon etilgan; b) Farg'oniyning bu kitobi XII asrdan boshlab Ovro'poda asosiy darslik sifatida xizmat qilgan, ya'ni kelgusi buyuk astronomlar astronomiya qanday fan ekanini shu kitobni o'qib bilib olishgan va uni rivojlantira boshlashgan³⁵⁵.

³⁵⁴ Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 98.

³⁵⁵ Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. – Б.98

Al-Fargʻoniyning pedagogik faoliyati namoyish qilish maqsadila bir misol keltiramiz. Bir savol qoʻyaylik; nima uchun baʼzi joylarda samoviy jismlar har xil joyda har xil vaqtda har xil koʻrinadi? Bu savolga hozir, XXI asrda hamma toʻgʻri javob bera oladi, deya olmaymiz. Al-Fargʻoniy esa bu savolga bundan oʻn ikki asr ilgari mohir muallim sifatida ishonarli tarzda javob bergan:

1) “Ammo shunday bir joy borki, unda qutb toʻqson darajaga koʻtariladi va u zenit boʻlib qoladi. Unda ekvator doirasi hamma vaqt yerning ufq doirasi bilan ustma-ust tushadi. Osmon sferasining aylanishi Soqqa yo pildiroqning aylanishi kabi ufqqa parallel boʻladi. U holda osmonning ekvatorga nisbatan shimoliy yarmi yer ustida abadiy koʻrinadi, janubiy yarmi esa abadiy koʻrinmaydi. Shuningdek, agar quyosh shimoliy burjlarda boʻlsa, u aylanayotib ufq yaqinida chiqadi va uning ufqdan eng katta balandligi uning osmon ekvatori doirasiga ogʻishiga teng boʻladi. Agar u janubiy burjlarda boʻlsa, u botadi. Bu yerlarda bir yilning hammasi bir sutka boʻlib, uning olti oyi tun, olti oyi esa kun boʻladi”. Darhaqiqat, osmonning shimoliy yarmi gorizontda qutb atrofida aylanadi.

2) “Agar quyosh Saratonning boshida boʻlsa, kun 24 soat boʻlib, tun boʻlmaydi. Agar quyosh Jadiyning boshida boʻlsa, tun 24 soat boʻlib, oʻn kun boʻlmaydi. Bu joylarda ekliptika qutbi zenitga mos keladi, chunki ekliptika ufq doirasi bilan ustma ust tushadi. U holda hamalning boshi sharqda, Mezonning boshi gʻarbda, Saratonning boshi shimoliy ufqda boʻladi”.

3) “Qutbning balandligi ekliptikaning ekvatorga ogʻishiga teng boʻlgan joylarda quyosh zenitdan bir yilda bir marta oʻtadi. Bu quyosh Saratonning boshida boʻlganida roʻy beradi”.

4) “Quyosh ikkala tengkunlik nuqtalarida boʻlganida roʻy berishi ham mumkin. Bu nuqtalar hamal bilan Mezonning boshida boʻlib, unda Erning hamma joyida tun va kun teng boʻladi. Shu kunlarda quyoshning paralleli ufqni teng ikkiga boʻluvchi osmon ekvatorining oʻzi boʻladi. Agar quyosh shimoliy burjda boʻlsa, kunning vaqti tunning vaqtidan uzun boʻladi. Shuningdek, quyosh osmon ekvatoridan shimol tomonga uzoqlashsa, kun tundan ortib boradi, bu ortish quyosh osmon ekvatoridan eng katta ogʻish miqdoriga uzoqlashgunicha davom etadi. U Saratonning boshida boʻlganida kunning uzayishi va tunning qisqarishi nihoyasiga etadi. Agar quyosh janubiy burjda boʻlsa, ahvol biz tasvirlaganning aksi boʻladi, yaʼni kun tundan qisqa va bu qisqarish quyosh Jadiyning boshiga yetguncha davom etadi. Keyin kunning qisqarishi va tunning uzayishi tugaydi. Agar ikki parallel osmon ekvatorining turli tomonida boʻlib, undan masofalari teng boʻlsa, u holda ulardan birining Yer ustidagi boʻlagi, ikkinchisining yer ostidagi boʻlagiga teng boʻladi va ulardan birining kuni ikkinchisining tuniga teng boʻladi. Shuningdek, tunlari kunlariga teng boʻladi. Eng uzun kun quyosh Saratonning boshida boʻlib, u Jadiyning boshida boʻlgandagi eng uzun tunga teng boʻladi. Shuningdek, Saratonning tunlari Jadiyning kunlari kabi boʻladi. Yerning aholi

yashaydigan joylarida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarning barchasi mana shulardan iborat"³⁵⁶.

Shunday qilib, tabiatning bu qiziq hodisa-yu voqealarini astronomiya tarixida birinchi bo'lib ham ilmiy, ham tadrijiy ravishda, ham pedagogik jihatidan mohirona tushuntirib bergan astronom va mutafakkir Ahmad Farg'oni bo'lgan³⁵⁷.

Ma'lumki, quyosh osmonda o'z nurlarini atrofga, hamma yoqqa babbaravar tarqatadi. Bu nurlarning taqdirlari bir xil emas, uning har xilligi yo'lda to'sib qoladigan jismlarning tabiatiga bog'liq, ya'ni ta'siriga aks ta'sir hosil bo'ladiki, bu aks ta'sir havo, chang, suv, tuproq, oyna, o'simlik organizm xususiyatlarining har xilligiga bog'liq. Odam esa, quyosh nurining organizmga ta'sirini o'z aql-idroki bilan idora etish imkoniyatiga ega. Umuman, quyosh nuri jismning ichidan o'tib ketishi mumkin yoki jism uning yo'nalishini o'zgartirib yuborishi mumkin. Nurning qaytishi natijasida jismning hajmi haqiqatdagiga qaraganda boshqacharoq ko'rinadi, ya'ni odam sezadigan narsa nohaqiqat bo'lib chiqib qoladi.

Farg'oni tushuntiradi: "Quyosh va Oyning Sharq va G'arbdagi miqdorlari osmonning o'rtasidagi miqdoridan katta ko'rinadi, biz quyoshni botayotganida, ya'ni jismning boshi ufqqa yaqinlashib oz-ozdan ko'rinmay qolayotganida ko'ra olamiz. U ufqni jismning oxiri qismi botguncha kesib o'tadi. Oy ham shunday, u ufqning sharqi va g'arbida meridiandagidan kattaroq ko'rinadi. Chunki, unda Oy meridiandagidan bizga yaqinroq ko'rinadi. Lekin dengiz sathi doimo matematik ufqdan baland turadi, shuning uchun bizning ko'zimiz turgan sath bilan matematik ufq orasida farq bor. Ularni sovuq kunlari yoki yomg'ir tufayli, bahor havosida, namlik katta bo'lganda, qish kunlarida kattaroq ko'ramiz. Shunday kunlarda quyosh va Oy chiqish va botish oldidan juda katta bo'lib ko'rinadi. Xuddi shu singari odam toza suvning qa'rida biror narsani ko'rsa, u narsaning haqiqiy shaklidan katta ko'radi. Sof suvdagi narsalar suqurroqda ko'rinadi. Yoritg'ichlarning ufq yaqinida katta bo'lib ko'rinishining sababi ham xuddi shunday".

Farg'oni izohlagan bu hodisa ilmi keyinchalik geometrik optika, undan keyin fizik optika va hozir optalmologiya fanlarining tarixiy zamini bo'lib qoldi.

Nur bor – soya bor. Quyosh va Oy tutilishining sababi mana shu ziddiyat. Farg'oni buni hammabop qilib tushuntiradi: "Agar Oy quyoshga ro'baro' bo'lib, bosh va dumga yaqin bo'lsa, u holda Oyda Yerning soyasidan shimolga ham, janubga ham uzoqlasha oladigan hech qanday kenglik yo'q. Agar Oy Yerning soyasiga kirsak, Yer uni quyosh nurlaridan to'sib qo'yadi va undan chiqquncha tutiladi, chunki quyosh bilan bir vaqtda harakat qiladi". So'ngra aytiladi: "Ammo quyosh tutilishlariga kelsak, bu hodisa Oy quyosh bilan birlashganda ro'y beradi. Agar Oy bosh va dumda bo'lsa, quyosh yo'ldan chetga uzoqlashtiradigan

³⁵⁶ Пулатова Д., Қодиров М., Аҳмедова М., Абдуҳалимов А., Шозамонов Ш. Шарқ фалсафаси. – Тошкент: Jahon print, 2011. – Б. 105.

³⁵⁷ Эгамбердиев Ш.А. Аҳмад ал-Фарғоний ва унинг дунё фани ривождаги ўрни // "Аҳмад ал-Фарғоний илмий меросининг жаҳон фани тараққиётида туган ўрни" мавзуидаги халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 1998.- Б. 178.

kenglamasi bo'lmaydi. Oy bizning ko'zimiz bilan quyosh oralig'ida bo'lganda, biz uning tutilganini kuzatamiz"³⁵⁸.

Demak, al-Farg'oniy uqtirib o'tmoqchiki, osmondagi ikkita katta yoritg'ich, aslida ularning biri yorituvchi, ikkinchisi yoritiluvchi, ya'ni haqiqat biz ko'rib turganidek emas. Ha, nur manba'i ham soya manba'i ham harakatda. Bu masalalar bilan hozir osmon mexanikasi, kosmik dinamika shug'ullanadi. Shunisi qiziqki, osmon jismlarining har ikkitasini birgalikda bir-birining ta'sirini bilib olish mumkin, lekin tizim uchta jismdan iborat deb qaralsa, uni hozircha bilish mumkin bo'lmayapdi. Bu esa falsafadagi bilish nazariyasi muammolariga kiradi³⁵⁹.

Olam, koinot manzarasi va u haqdagi fan doimo o'zgarib turadi. Yerni o'z tarkibiga olgan quyosh tizimining paydo bo'lganiga o'rtacha hisob bilan olti milliard bo'ldi. Yigirma milliard yil ilgari yulduzlar, galaktikalar, pulsarlar, kvazarlar ham yo'q edi. Lekin, ularning o'rnida materiyaning boshqa ko'rinishlari bor edi. Farg'oniy zamonida osmon manzarasi qanday edi? U aytadi: "haqiqatan, barcha yoritg'ichlar harakatlarini o'z ichiga oluvchi sferalar soni sakkizta. Ularning ettitasi harakatlanuvchi yoritg'ichlar uchun, sakkizinchisi esa oliy sfera bo'lib, barcha qo'zg'almas yoritg'ichlarni o'z ichiga oladi, ya'ni bu ekliptika sferasidir. Ular shar shaklida bo'lib, bir-birlarining ichiga joylashgan. Ularning eng kichiklari yerga eng yaqinlari bo'lib, ular Oy sferasi, ikkinchisi Merkuriyniki, uchinchisi – Veneraniki, to'rtinchisi – quyoshniki, beshinchisi – Marsniki, oltinchisi – Yupiterniki, yettinchisi – Saturnniki, sakkizinchisi – qo'zg'almas yulduzlarniki". Bu fikr hammaga ma'lum edi. Lekin quyidagi fikrni Farg'oniy aytgan: "Ammo qo'zg'almas yoritg'ichlar sferasi bu ekliptika sferasi bo'lib, uning markazi yerning ham markazi. Ammo harakatlanuvchi yoritg'ichlarning ettala sferalari markazlari yer markazidan chetda, turli tarafda joylashgan. Mana shu sferalarning hammasidan eng kattasi – sakkizinchisidir". Bu — ajoyib fikr, ya'ni ilgarilari olamning markazi yer, binobarin, yerning markazi olamning markazi, deyilar edi. Vaholanki, al-Farg'oniy fikricha, endi markaz ikkita, xatto undan ham ko'p³⁶⁰.

U yana davom etadi: "Yeti sfera har birining qarama-qarshi ikki vaziyati mavjud. Ulardan biri sferaning yerdan eng uzoq masofasi, ikkinchisi eng yaqin masofasidir. Ulardan eng uzog'i yoritg'ichlarning apog'eyi, eng yaqini esa peregeyi deyiladi. Agar yoritg'ichlar o'z sferasi eng uzoq masofasining yarmisida, ya'ni apogeyli qismida bo'lsa, uning ekliptikadagi ko'rinma harakati sekin bo'ladi. Agar uning yerdan uzoqligi ortsa, uning sferadagi o'rtacha harakati kamayadi. Agar u sferaning eng yaqin yarmisida bo'lsa, uning ekliptikadagi ko'rinma harakati tezlashadi, o'rtacha harakati esa ortadi. O'zgarmas o'rtacha harakat yoritg'ichning bir xil holatdagi harakatidir. Yoki yoritg'ichning deferentdagi tekis harakatidir.

³⁵⁸ Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта шарқнинг фалсафий тафаккури: ўқув қўлланма. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б.54

³⁵⁹ Абу Наср Форобий. Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи М. Қодиров. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. – Б. 95.

³⁶⁰ Абу Наср ал-Форобий. Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида. // Халқ мероси, 1993. – Б. 174

Turg'un harakat ekliptikada ro'y beradigan ko'rinishdir"³⁶¹. Mana bu yerda harakatning miqdori har xil ekanligi aniqlanib qoldi: samoviy jism vaqt o'tishi bilan o'z joyini o'zgartiradi, ya'ni harakat qiladi degan fikr boyidi. Harakatning ham katta-kichigi bo'lar ekan! Ular: «sekin harakat», «o'rtacha harakat», «tezlanishli harakat», «tekis harakat», «turg'un harakat». Ularning har xilligini keyinchalik kinematika tekshira boshlagan, sababini esa Nyuton dinamikasi aniqlagan.

Farg'oniy zamonida yulduzlar bir qo'zg'almas sakkizinchi sferada yotadi deb tasavvur qilingan bo'lsa, hozir u sferaga kiruvchi yulduzlar milliardlab galaktikaning faqat vakillari bo'lib, galaktikalar markazlari sanab bo'lmaydigan darajada har xil sferalarga ega.

Farg'oniy zamonida somoviy jismlar sifati to'rt xil deb tasnif etilgan: 1) quyosh, 2) Oy, 3) sayyoralar, 4) yulduzlar. Farg'oniy yulduzlarni ham sifatlarga ajratgan: «Birinchi kattalikdagi yulduzlar o'n beshta, ikkinchi kattalikdagilari – qirq beshta, uchinchi kattalikdagilari – ikki yuz sakkizta, to'rtinchi kattalikdagilari – to'rt yuz etmish to'rtida, beshinchi kattalikdagilari – ikki yuz o'n ettita, oltinchi kattalikdagilari – oltmish uchta ekan. Ularning xiralari to'qqizta, bulutsimon juftlari esa beshta. Bulutsimon juftlari — «xaq'a» bilan «nasra» bir juftga o'xshashdir, chunki ular kichik yulduzlar bo'lib, bulutga o'xshash to'plangan»³⁶². Demak, Farg'oniy katta-kichikni, yorug'-xirani, o'xshashlikni sifat sifatida ko'radi. O'sha vaqtda, xatto hozir ham ko'zga ko'rinadigan yulduzlarning soni 1022 ta bo'lib, yorug'lik darajasi aniqlanmay qolgani yo'q. Eslatib o'tamiz hozir radioteleskop va shunga o'xshagan elektron asboblarni yordamida bilingan yulduzlar soni benihoya ko'p, ya'ni hozir olamda nechta yulduz borligini hech qanday astronom adog'iga yetgan emas. Al-Farg'oniy hisob-kitobiga qaraganda eng xira yulduzlarning soni eng yorug' yulduzlarga qaraganda to'rt marta ko'p³⁶³. Ehtimollik nazariyasi nuqtaiy nazaridan qaralganda, hozir ham shunday bo'lishi ajab emas.

Endi miqdor haqida gap ketar ekan, uzoqlikni o'lchash ham miqdorni aniqlashga kiradi. Farg'oniy yozadi: «Yulduzlarning kattaliklari bo'yicha sanog'ini bayon etganimizdan so'ng ularning Yerdan uzoqliklari miqdorini bayon etamiz. Ammo Ptolemey o'z kitobida faqat quyosh bilan Oyning Yerdan uzoqligi miqdorini bayon etgan. Unda oldin biz ko'rgan sferalar markazlarining Yer markazidan uzoqliklari va epitsikllarining miqdorlaridan tashqari o'zga yoritg'ichlarning uzoqliklari haqida eslatma mavjud emas. Agar Oyning ikki sferasi, ya'ni deferenti va epitsikldagi eng uzoq masofalarining hammasini olsak, u holda Merkuriyning Yerdan eng yamasofasi hosil bo'ladi. Bu qoidani Merkuriyga

³⁶¹ Абу Наср Форобий. Илмларнинг таснифи ("Исо ал-Улум"). Н. Раҳим таржимаси. – Тошкент: Наврўз, 2016. – Б. 70.

³⁶² Абу Наср ал-Фараби. Исследования и переводы. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 146 -147.

³⁶³ Абу Наср Фараби. Философские вопросы и ответы на них. Исследование и переводы: А.Л.Казибердов, С.А.Муталибов. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 182.

tatbiq qilsak, Zuhroning ikkala sferadan eng uzoq masofasining hammasi hosil bo‘ladi». Demak, al-Farg‘oniy Ptolemeyda yo‘q narsani aniqladi, to‘ldirdi va Oy, Merkuriy va Veneralarga tegishli miqdor o‘lchash usulini yaratdi. Farg‘oniy davom etadi: “Oyning yerdan eng yaqin masofasi yer yarim diametrining 33 martasi, yarmi va yarmining o‘ndan biri, u yuz ming va to‘qqiz ming mil va yigirma olti mil. Oyning yerdan eng uzoq masofasi, Merkuriyning Erdan eng yaqin masofasi bo‘lib, u yer yarim diametri 64 martasi va ettidan biri. Bu ikki yuz ming va sakkiz ming besh yuz qirq ikki mil”³⁶⁴. Bundan o‘n ikki asr o‘lchangan bu miqdorlar hozirgi o‘lchamlardan farq qilishi mumkin. Lekin al-Farg‘oniyning bu erda keltirgan raqamlarning ajoyib tomoni bor: bu — qiyosiy usul, miqdorlar munosabati. Bu esa, bilish uslublarida katta ahamiyatga ega. Ya’na: “Agar olamdagi jismlarni kattalıkları bo‘yicha tartiblasak, avval quyosh, ikkinchi o‘rinda o‘n beshta katta turg‘un yulduzlar, uchinchi – Merkuriy, to‘rtinchi – Saturn, beshinchi – tartib bo‘yicha qolgan turg‘un yulduzlar, oltinchi – Mars, yettinchi – yer, sakkizinchi – Zuhro, to‘qqizinchi – Oy, o‘ninchi – Merkuriy turadi”³⁶⁵ ha, bu ham qiyoslash usulining bir namoyon bo‘lishidir.

Hozirgi zamon osmon mexanikasida har bir samoviy jismni nuqta deb qabul qilinadi va uning hajmidan ko‘z yumib, massa shu nuqtada joylashgan deb abstraksiya qilinadi. Farg‘oniy: “yer shari osmon sferaga nisbatan nuqtadek va osmondagi kichkina yoritg‘ich qo‘zg‘almas yulduzdek, nuqtadek ko‘rinadi, aslida esa ular yerdan katta. Agar o‘rganilsa, yerning jismi kichkina yoritg‘ichlar jismidan ham kichkina, osmonning o‘lchami oldida uning o‘lchami hisobga olinmaslik darajada ekani bilinadi. Yerning o‘lchami osmon o‘lchamiga nisbatan kichkina doiradan nuqta”. Al-Farg‘oniy bu bilan nuqtadek yulduzlar katta Yerdan ham ancha katta ekanligiga iqror bo‘lgan. Bu fikrni ming yil ilgari hamma aytavermagan va shunday tasavvur qila olmagan.

Farg‘oniy astronomiyasining bosh masalasi yoritg‘ichlar harakatini o‘rganish bo‘lgan. Albatta geometriya-kinematika doirasida, hali dinamika yo‘q edi. U quyosh harakatini sayyoralar harakatidan farq qilar edi: “quyosh ekliptika bo‘ylab osmon sferasining sutkalik harakati yo‘nalishiga teskari, ya’ni sharq tarafga harakat qiladi”³⁶⁶. Sayyoralar ekliptika qutblari atrofida g‘arbdan Sharqqa mahsus harakat qilgan holda, qolgan yoritg‘ichlar faqat sharqdan g‘arbgga aylanadi. Ya’ni quyosh bilan sayyorani harakat yo‘nalishlaridan ham farqlash mumkin.

Farg‘oniy yana davom etib, tezliklar yo‘nalishiga e’tibor beradi: «Oldin osmon shakli va yer haqida gapirgan edik. Mana shu bayonni osmonning birinchi harakatidan hosil bo‘ladigan narsalarga ham tadbiq etish mumkin. Birinchi xil harakatlar, ular osmonda ikki xil ko‘rinadi. Ulardan birinchisi umumiy harakat bo‘lib, uning natijasida tun va kun ro‘y beradi. Unda quyosh, oy va barcha

³⁶⁴ Абу Наср Форобий. Афлотун конунлари моҳияти ҳақида. // Халқ мероси, 1993. – Б. 50.

³⁶⁵ Бурабаев М.С. О логическом учении аль-Фараби. – Алма-Ата, 1982. – С. 45.

³⁶⁶ Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусльманском Востоке. – Ташкент: Академия, 2000. – С. 62

yoritg'ichlar har kecha-kunduzda sharqdan g'arbiga qarab to'la bir marta va bir xil holatda, ikkala qo'zg'almas qutb atrofida bir xil tezlikda aylanib chiqadi. Birinchi harakatning qutbidan biri – shimoldagisi shimoliy qutb deb, oldin eslatganimizdek, unga qarama-qarshi ikkinchisi-janubdagisi janubiy qutb deb ataladi. U birinchi harakat mintaqasi ham deyiladi, chunki u osmon sferasini teng ikki bo'lakka ajratadi. Mintaqaning har ikkala qutbdan masofasi ayni bir xil bo'ladi...Ikkinchi harakat shuki, bunda quyosh va yoritg'ichlar birinchi harakat yo'nalishiga qarama-qarshi o'laroq, g'arbdan sharqqa, birinchi harakat qutblaridan boshqa ikkinchi juft qutblar atrofida harakatlanadi. Mana bu boshqa qutblardan baravar uzoqlikdagi katta doira ikkinchi harakat mintaqasi bo'lib, burjlar o'rtalari doirasi deb ataladi”³⁶⁷. Al-Farg'oniy bu bilan osmon ekvatori va ekliptika tushunchalar mazmunini boyitdi.

Farg'oniy har xil qutblarning o'z-aro harakatlari haqida qiziq fikrni aytadi: “harakatlanuvchi yoritg'ichlar ekliptika qutblari atrofida g'arbdan sharqqa o'ziga xos tezlikda va barcha tebranishlar bilan aylanadi. qolgan yoritg'ichlar sharqdan g'arbiga birinchi tur harakatda bo'ladilar. qutblardan o'tuvchi doira birinchi tur harakatda qo'zg'almas, ya'ni harakatlanmaydi. Ekliptikaning qutblari ekvator qutblari atrofida birinchi tur harakatda bo'ladilar va ularning ikkalasi ham, ya'ni ekliptika bilan ekvator ikki sfera qutblaridan o'tgan chegaralovchi doirada, ya'ni meridianda joylashadi”³⁶⁸. Bu fikr mexanikada va astronomiyada ro'y beradigan pretsessiya va nutatsiya hodisalari haqidagi dastlabki tasavvurdir.

Gap bitta ob'ektning har xil proeksiyalari ustida ketyapdi. Farg'oniy shunday proeksiyalarning biri bo'lgan stereografik proeksiya nazariyasini kashf etgan. Bu nazariya uning usturlob haqidagi kitobida yozilgan.

Ahmad Farg'oniyning “Usturlobni yasash haqida kitob”ining qo'lyozmasi Berlinda saqlanmoqda. U haqda V.Alvardt va E.Videman tadqiq olib borishgan va nemis tiliga tarjima qilishgan. Farg'oniyning bu kitobining asosiy mazmuni stereografik proeksiya nazariyasidir. Mutafakkir yozadi: «Usturlob konstruksiyasi qadimdan bor. Lekin uning nazariyasi haqida hech kim hech narsa yozmagan. Asbob yordamidagi hisoblar to'g'rimi, noto'g'rimi hech kim bilmaydi. Shuning uchun men bu kitobni yozdim, bundan maqsad – osmon sferasidagi barcha doiralarni Erdagi usturlob tekisligida tasvirlash». Kitob yetti bobdan iborat bo'lib, birinchisi stereografik proeksiya nazariyasiga bag'ishlangan.

Farg'oniy konus qirqimlari haqida gapiradi. Bu sohadagi Appoloniyning fikrlari borligi Farg'oniyga ma'lum emasligi bilinib turibdi. Takidlash lozimki, Farg'oniy konus qirqimlari nazariyasini o'zining yondoshishi bilan rivojlantirgan. Alloma Evklid geometriyasi mazmunini ma'lum darajada takomillashtirdi. Bu haqda hatto X asrda Ibrohim ibn Sinon aytgan: Ptolemey kitobida usturlob masalasi tushunarli emas. Farg'oniy asarida nazariyani tushuntirish uchun hamma zaruriyatlar e'tiborga olingan.

³⁶⁷ Фараби. Рассуждение Второго Учителя Аль-Фараби о значениях (слова) интеллект. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 38.

³⁶⁸ Абу Наср Форобий. Афлотун конунлари мохияти ҳақида. // Халқ мероси, 1993. – Б. 50.

Qadim zamonda nazariy mexanika, osmon mexanikasi, astrofizika bo'lgan emas, lekin samoviy jismlar harakatining geometrik-kinematik tasavvurlari bo'lgan. Buning nomi umuman, kosmografiya. Uning asosida kuzatishlar, o'lchov asboblari va dunyoqarash yotgan. "qadimda olimlar yulduzlar o'lchami bilan shug'ullanib, osmon sferalari harakatlarini kuzatuv va o'lchov vositalaridan foydalanishgan. Asosiy asbob armillyar sfera bo'lgan". Darhaqiqat, quyosh, Oy, sayyoralarining sferalardagi harakatlarini tekislikka proeksiya tushurish yordamida ifodalangan. Lekin, hali bu sohada proeksiyaning matematik tasviri yo'q edi. Farg'oniy davom etadi: "Osmon sferasidagi doiralar astrolyabiya tekisligida doira va to'g'ri chiziq shaklida ko'rinadi". Mana shu proeksiya usuli haqidagi g'oya astronomiya, geodeziya, kartografiyada nihoyatda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu nazariyani Farg'oniy kashf etdi va keyin foydalana boshlandi.

B.A.Rozenfeld va N.D.Sergeeva bu masala tarixini chuqur o'rganib, quyidagi xulosaga kelishdi: "Stereografik proeksiya nazariyasini jahonda birinchi bo'lib Ahmad Farg'oniy kashf etgan". Bu nazariyaning asosi – sferada yotgan aylanalarning tekisligidagi proeksiyasi aylana shaklida, agar sferadagi aylanalar proeksiya markazidan o'tgan bo'lsa – to'g'ri chiziq shaklida bo'ladi.

Sferaning uning nuqtalari, egri chiziqlarining tekislikka tushiladigan proeksiyalarini amalga oshirishning qiyinligi avvalo shundan iboratki, uning negizida egri chiziqni to'g'ri chiziq shaklida ifodalash muammosi yotadi, ilgari ham, hozir ham. Bu masala Pi soniga borib taqaladi. Bu miqdor cheksizdir. Axir, Er globusidagi nuqtalarni geografik xaritaga tushirishni ko'z oldingizga keltiring: globusdagi A, V, S, nuqtalari orasidagi munosabat ularning proeksiyalari a, v, s oralaridagi munosabatning aynan o'zi emas-da. Lekin, buyuk matematik Eyler (1707-1783) Farg'oniyning stereografik proeksiya nazariyasini qo'llaganligi tufayli "Rossiya imperiyasining bosh xaritasi"ni tuzishga muvofiq bo'ldi.

Hozir XXI asrda proektiv geometriya, oliy geometriya, oliy geodeziya, kosmik geodeziya masalalarini yechishda Apolloniyning konus qirqimlari kabi Farg'oniyning stereografik proeksiya nazariyasidan unumli foydalanilmoqda.

Farg'oniy usturlobga bag'ishlangan kitobida har xil jadvallar tuzgan. Jadvalning mohiyati qonuniyatdir. Fanning asosiy vazifalaridan biri voqea va hodisalarning sababiyati va kelajakda qanday bo'lishini ifodolovchi qonun-qoidalarni kashf etish, yaratishdir. Samoviy jismlar harakatini Kepler geometrik-kinematik yo'sinda, Nyuton va Laplas massa harakatining dinamikasi shaklida bayon etishgan bo'lsa, Farg'oniy jadvallar shaklida izohlagan. Azimutlar, almuqantaralar, parallellar radiuslari, ekliptika, sferik falakiyot va sferik trigonometriya jadvallari shu jumladandir. O'sha vaqtlarda olam manzarasi kelgusida qanday bo'lishini, Oy va quyosh tutilishlarini oldin aytib berishning yagona usuli mana shu jadvallar edi. Jadvalning fazilati – uning jonli mushohadaga undovchi tabiatidir.

Bunga misol nilometr. Farg'oniy Misrdagi Nil daryosi sohilida suv oqishining hajmi va tezligini o'lchaydigan asbobni yaratadi va quradi. Uning nomi Nilometr deb ataladi, ba'zan u miqyos an-Nil yoki miqyosi jadid deyiladi. Nilometrning

texnik xarakteristikasini bilish uchun quyidagi mualliflarga murojaat qilamiz: «Yozma manba'larning guvohlik berishicha, agar Nil daryosida sug'orish mavsumida suv sathi faqat 12 tirsakkacha ko'tarilsa, dehqonchilikda hosil mutlaqo bo'lmay, mamlakatda ocharchilik boshlangan, 13 tirsakda esa bug'doy hosil tugmagan, 14 da o'rtacha hosil yetishtirilgan, 15 tirsakda ekinlar yaxshi hosil tukkan, 16 tirsakda esa hosil nihoyatda ko'p bo'lib, mamlakatda ma'murchilik boshlangan. Xullas, Nil daryosi oqimidagi mavsumiy o'zgarishlar va ularning darajotlari muttasil kuzatilib, oqim sathini belgilash, shubhasiz Misr dehqonchiligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan». Dehqonlardan soliq olish mana shu ko'rsatkichlarga asoslangan.

«Nilometr joylashgan joyda arab tilida toshga o'yib ishlangan yozuvlar joylashtirilgan. Unda ushbu nilometrning Ahmad Farg'oniy tomonidan bunyod etilgani ham ko'rsatilgan bo'lib, yozuvlar bizgacha saqlanib qolgan, nilometr o'ta nozik did bilan ishlangan me'moriy bezaklarga boy moddiy san'at asari hamdir. O'lchagich ustunning nozik o'lchamlari, ustun boshasi (kapiteli)ning jimjimadorligi, bezaklari o'z davrining yuqori professional saviyasida ishlangan me'moriy yodgorligi tarzida ham saqlanishi zarur bo'lgan noyob inshootdir».

Nilometr daryo suvining oqishini o'lchaydi, degan so'zning ma'nosi, avvalo, suv hajmining o'zgarishi qonuniyatini aniqlash demakdir. Ya'ni u borgan sari ko'payyapdimi yoki kamayyapdimi, taqdiri nima bo'ladi? Dehqonchilikning, binobarin aholining iqtisodiy taqdirini oldindan bilish imkoniyatlaridan biridir bu o'lchash vositasi. qani endi, Amudaryo va Sirdaryo oqimlarining boshlarida shunday Farg'oniyni amudaryometr va sirdaryometr qo'yilgan bo'lsa, Orol katastrofasi oldindan bilingan bo'larmidi?

Xulosa qilib aytganda, Ahmad al-Farg'oniyni buyuk xizmatlaridan biri shundaki, u o'zining "Yulduzlar ilmi usuli kitobi" asarida I asrda yashab o'tgan mashhur Klavdiy Ptolemeyning falakiyot sohasida asosiy qomus hisoblangan.

O'rta asrlardagi musulmon mamlakatlari astronomlarininig, jumladan, ulug' vatandoshimiz al-Farg'oniyni fanga qo'shgan muhim hissasi shundan iboratki, yillar, asrlar o'tishi bilan sayyoramiz o'lchamlari, shaharlarning jug'rofiy koordinatalari osmon ekvatori va ekliptika orasidagi burchakni, Quyosh, Oyning aylanish davrlari, ularning tutilishini, Quyosh, Oy va sayyoralar harakatlarini tavsiflashga doir hisoblashlarga tobora ko'proq aniqliklar kiritdilar. Ularning yuksak zakovati bilan bu harakatlarning handasaviy (geometrik) modeli takomillashtirildi, qo'zg'almas yulduzlar o'lchamlari, ularning ekliptik koordinatalarini hisoblashga doir bir qator muammolar hal etildi, o'nlab kashfiyotlar qilindi. Bundan tashqari, Sharqda munajjimlikka oid bashoratlarda ekliptika va gorizontning kesishuv nuqtasidan kelib chiqib, odam tug'ilishini va biron hodisaning vaqtini aytib berganlar.

Ahmad al-Farg'oni O'rta asrda tabiiy-ilmiy bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim sifatida manbalarda, so'nggi G'arb va Sharq mualliflari asarlarida, o'z yurti O'zbekistonda, ayniqsa, zo'r g'urur va iftixor bilan tilga olinadi, o'rganiladi. Ulug' vatandoshimiz yaratgan har bir asarning ahamiyati, uning har

qaysi soha rivojiga qo'shgan hissasi, sarmazmun hayotining sahifalari ko'plab maqolalar, kitoblar mavzuyi barcha yurtdoshlarimiz uchun faxr-iftixor manbaidir.

ADABIYOTLAR

1. Аҳмедов А. Аҳмад ал-Фарғоний // Маънавият юлдузлари, –Б.47. Тошкент: Фан, 1998.-Б.105.
2. Эгамбердиев Ш.А. Аҳмад ал-Фарғоний ва унинг дунё фани ривожигаги ўрни // “Аҳмад ал-Фарғоний илмий меросининг жаҳон фани тараққиётида тутган ўрни” мавзuidaги халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 19.
3. Ahmadal-Farg'oniyningfanniyolam//
http://www.ziyouz.com/index.php?id=3357&option=com_content&task=view
4. Razaullah Ansari S.M. The significance of al – Farghani's astronomical work during and after his times; with special references to his unique tables existant in India . – P. 97.1998. London
5. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта шарқнинг фалсафий тафаккури. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 156
6. Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусльманском Востоке. – Тошкент: Академия, 2000. - С. 134
7. Каримов И.А. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқ. 2014 йил 15 май. Тошкент: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар (қисқа изоҳли тажрибавий луғат). – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- Б. 65.
8. Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 98.
9. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. – Б.98
10. Пўлатова Д., Қодиров М., Аҳмедова М., Абдуҳалимов А., Шозамонов Ш. Шарқ фалсафаси. – Тошкент: Jahon print, 2011. – Б. 105.
11. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи М. Қодиров. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. – Б. 95.
12. Абу Наср Форобий. Илмларнинг таснифи (“Исо ал-Улум”). Н. Раҳим таржимаси. – Тошкент: Наврўз, 2016. – Б. 70.

TAFAKKUR TURLARIDAN TA'LIMDA FOYDALANISH MASALASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639556>

Mahfuza To'ychiyeva

mahfuza.t.u@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-8965-2325

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU dotsenti ,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Maqolada ta'lim jarayonida mantiqiy fikrlashning shakllantirishning ahamiyati, yo'llari haqida so'z yuritiladi. Tafakkurning boshqa shakllari bilan munosabati, farqli va umumiy jihatlari haqida mulohaza yuritiladi. Ulardan nisbatan keng o'rganilgani mustaqil fikrlash haqidagi tadqiqotlar ekanligi, ular asosida fikrlashning boshqa, xususan o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga yo'naltirishda ham e'tiborga olish mumkin bo'lgan nuqtalar borligi ko'rsatiladi. Mantiqiy tafakkur va boshqa tafakkur turlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish kognitiv resurslarni samarali qo'llash va faoliyatning turli sohalarida eng yaxshi natijalarga erishish uchun zarurdir, chunki mantiqiy tafakkur fikrlarimiz va xatti-harakatlarimizning oqilonaligi, izchilligi va asoslilikini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda tafakkurning barcha turlari tashqi dunyodan yoki ichki tajribadan olingan ma'lumotlarga tayanadi, idrok etish, diqqatni jamlash, xotirada saqlash va axborotni qayta ishlash kabi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi. Muammoni yechish, g'oyani yaratish yoki tushunchani anglash kabi ma'lum bir maqsadga erishishga qaratilgan. Ularni mashq qilish va o'rganish orqali rivojlantirish va takomillashtirish mumkin. Mantiqiy fikrlash haqiqatni aniqlash va xulosalarni asoslashga qaratilgan, izchillik va asoslanganlikni talab qilishdan adabiy ta'limda foydalanish masalasi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlash, tafakkur, ta'lim, adabiy jarayon, axborot, kognitiv jarayon, muammo, o'quvchi

Abstract: The article discusses the importance and methods of developing logical thinking in the educational process. It examines the relationship between logical thinking and other forms of thinking, highlighting their differences and similarities. The article notes that studies on independent thinking are among the most extensively researched, and these studies provide insights that can be applied to guiding students towards logical thinking. Understanding the interconnection between logical thinking and other types of thinking is essential for effectively utilizing cognitive resources and achieving optimal results in various fields of activity, as logical thinking plays a crucial role in ensuring the rationality, consistency, and validity of our thoughts and actions. In general, all types of thinking rely on information obtained from the external world or internal

experience, involving cognitive processes such as perception, concentration, memory retention, and information processing. They are aimed at achieving specific goals, such as problem-solving, idea generation, or concept comprehension. These thinking skills can be developed and enhanced through practice and learning. The article explores the application of logical thinking, which is focused on determining truth and substantiating conclusions, in literary education, particularly considering the requirements of consistency and validity.

Keywords: *logical thinking, thinking, education, literary process, information, cognitive process, problem, student*

KIRISH. Tafakkur - bu bizga atrofimizdagi dunyoni tushunish, ma'lumotlarni tahlil qilish, muammolarni yechish va qarorlar qabul qilish imkonini beradigan murakkab kognitiv jarayondir. Tafakkurning ko'plab turlari mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va muayyan vaziyatlarda qo'llaniladi. Fikrlash - bu aqliy faoliyat mahsuli. Fikrlash merosiy tushuncha, u barcha insonlarga xos. Falsafa, pedagogika, psixologiyaga doir adabiyotlarda fikrlashning 20 dan ortiq turlari ajratib ko'rsatiladi. Har biri o'zining tadqiqot obyektidan kelib chiqqan holda, qaysi birlarini asosiy deb qarashga moyildirlar. Asosiy turlardan biri bo'lgan mantiqiy tafakkur fikrlarimiz va xatti-harakatlarimizning oqilonaligi, izchilligi va asoslilikini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Mantiqiy tafakkur mantiq va deduksiya tamoyillariga asoslangan izchil va asosli mulohaza yuritish bilan tavsiflanadi. U berilgan asoslardan xulosa chiqarish imkonini beruvchi qoida va qonunlardan foydalanishni nazarda tutadi. Mantiqiy tafakkur sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashga va asoslangan xulosalar chiqarishga qaratilgan. Mantiqiy tafakkur va boshqa tafakkur turlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish kognitiv resurslarni samarali qo'llash va faoliyatning turli sohalarida eng yaxshi natijalarga erishish uchun zarurdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ularning ichida nisbatan keng o'rganilgani mustaqil fikrlashdir. Psixologiya nuqtayi nazaridan tadqiq qilgan Z.I. Nishonova mustaqil fikrlash - insonning bevosita o'ziga va o'zgalarning mavjudligiga bog'liq bo'lgan, uning tashqi ijtimoiy muhitning turli ta'sirlariga nisbatan fikr-o'ylari vositasida qarshilik ko'rsatish va o'z fikrini bayon etish qobiliyatidir deb izohlaydi. Adabiyot o'qitish metodikasi doirasida tadqiq qilgan Q. Husanboyeva "mustaqil fikrlash – insonning o'z oldida turgan muammoni aniq belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq holda bilimi hamda hayotiy tajribalariga tayanib, o'z intellektual imkoniyati darajasida turli yo'l, usul, vositalar yordamida, mustaqil ravishda hal qilishga qaratilgan aqliy faoliyatidir" degan ilmiy qarshni beradi. B. Xodjayev "Mustaqil fikrlash insonning muammoni, uni hal qilish yo'llarini o'zi ko'ra olishi va unga mustaqil javob topa olish qobiliyatidir. Mustaqil fikr tayyor mulohazalarga, boshqalarning fikrlariga qaram bo'lib qolmaydi. U voqelikni bilishga ijodiy yondashadi va uni o'rganishning yangi yo'llarini izlab topadi hamda yangi gipoteza va nazariyalarni keltirib chiqaradi deb ilmiy ta'rif beradi va individuallikni mustaqil fikrlashning muhim sharti deb

hisoblaydi. Demokratlashtirishda individuallik jamiyat oldidagi mas'uliyatlik bilan uyg'unlashadi. Individuallik shaxs o'zining xatti-harakatlari uchun javob bera olishini talab etadi. Erkin jamiyatda fikr va qarashlardagi xilma-xillikni tushunish va shunga intilishni rivojlantirish zarur. Bu murakkab vazifa, shu bilan birga intilish demokratik idealning mohiyatini tashkil etadi. Erkinlik - mustaqil fikrlash uchun qo'yilgan birinchi qadamdir. Mustaqil fikrning mavjuddigi va rivojlanishi ko'p jihatdan o'quvchilarning erkinlik darajasiga bogliq. Mustaqil fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish uchun o'quvchilarning individual va jamoaviy darajada erkinligiga erishish zarur deb hisoblanadi.

Tafakkur turlarining o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilishdan oldin, eng keng tarqalgan tafakkur turlarini qisqacha tavsiflash lozim.

Intuitiv fikrlash to'satdan tushunish yoki yechim topishga olib keladigan ma'lumotni ongsiz qayta ishlash jarayoniga asoslanadi. U tezligi, o'z-o'zidan yuzaga kelishi va aniq mantiqiy asoslanmasligi bilan ajralib turadi. Intuitsiya ko'pincha o'tmish tajribasi va ongosti assotsiatsiyalariga tayanadi.

Ijodiy fikrlash yangi va o'ziga xos g'oyalar, yondashuvlar va yechimlarni yaratishni o'z ichiga oladi. U tasavvur, fantaziya va narsalarni g'ayrioddiy nuqtayi nazardan ko'rish qobiliyati bilan bog'liq. Ijodiy fikrlash umumqabul qilingan me'yorlardan tashqariga chiqish va innovatsion yechimlar topish imkonini beradi.

Analitik tafakkur murakkab axborotni tarkibiy qismlarga ajratish, ularning har birini alohida tahlil qilish va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash qobiliyati bilan tavsiflanadi. U ma'lumotlarni baholash va talqin qilish uchun mantiq, statistika va boshqa vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Abstrakt tafakkur aniq obyektlar yoki vaziyatlarga bog'liq bo'lmagan mavhum tushunchalar, ramzlar va g'oyalar bilan ishlash qobiliyati bilan bog'liq. U murakkab tushunchalarni anglash, nazariyalar yaratish va muammolarni nazariy darajada hal qilish imkonini beradi.

Tanqidiy fikrlash ma'lumotlar, dalillar va farazlarni faol va ongli baholash jarayonidir. U tarfkashlikni aniqlash, manbalarning ishonchliligini baholash va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tanqidiy fikrlash mantiqiy fikrlashga tayanadi, ammo kontekst va mumkin bo'lgan cheklovlarni ham hisobga oladi.

Tafakkur turlari va mantiqiy fikrlash o'rtasidagi bog'liqlik haqida shuni aytish mumkinki, mantiqiy tafakkur yakka holda mavjud bo'lmaydi, balki boshqa tafakkur turlari bilan chambarchas bog'liqdir. Umuman olganda tafakkurning barcha turlari tashqi dunyodan yoki ichki tajribadan olingan ma'lumotlarga tayanadi, idrok etish, diqqatni jamlash, xotirada saqlash va axborotni qayta ishlash kabi kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi. Muammoni yechish, g'oyani yaratish yoki tushunchani anglash kabi ma'lum bir maqsadga erishishga qaratilgan. Ularni mashq qilish va o'rganish orqali rivojlantirish va takomillashtirish mumkin.

Ijodiy g'oyalarni ro'yobga chiqarish jarayonida mantiqiy fikrlash muhim ahamiyat kasb etadi. U fikrlarni tizimlashtirish, g'oyalarning amalga oshirilish imkoniyatlarini baholash va ularni hayotga tatbiq etish strategiyalarini ishlab

chiqishda ko'maklashadi. Mantiq, shuningdek, ijodiy yechimlarni tanqidiy tahlil qilish, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashda ham yordam beradi.

Mantiq tahliliy fikrlashning poydevori hisoblanadi. Mantiqiy tamoyillar va usullarni qo'llamasdan turib, ma'lumotlar va axborotni tahlil qilish mumkin emas. Mantiqiy fikrlash qonuniyatlarni aniqlash, sabab-oqibat aloqalarini o'rnatish va mavjud ma'lumotlar asosida asosli xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Mantiqiy va mavhum fikrlash haqida yozganda shuni qays etish joyizki, mavhum tushunchalar va nazariyalar mantiqiy asoslash va izchil dalillashni talab qiladi. Mantiqiy fikrlash murakkab abstrakt modellarni yaratish, bu modellardan xulosalar chiqarish va ularning real hayotga mosligini tekshirish imkonini beradi.

Mantiqiy fikrlash tanqidiy fikrlashning zaruriy, ammo yetarli bo'lmagan shartidir. Axborot va dalillarni tanqidiy tahlil qilish uchun ziddiyatsizlik tamoyili, yetarli asoslash tamoyili va mantiqiy xulosa chiqarish qoidalari kabi mantiqiy tamoyillarni qo'llash talab etiladi. Biroq, tanqidiy fikrlash, shuningdek, kontekstni, ehtimoliy tarafkashlikni va ma'lumotning ishonchliligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan boshqa omillarni hisobga olishni ham taqozo etadi.

Tafakkur turlarining o'zaro bog'liqlikka qaramay, mantiqiy fikrlash va boshqa fikrlash turlari o'rtasida sezilarli farqlar mavjud. Mantiqiy fikrlash haqiqatni aniqlash va xulosalarni asoslashga qaratilgan, izchillik va asoslanganlikni talab qiladi.

MUHOKAMA. Tafakkur turlaridagi umumiyliklardan kelib chiqib mustaqil fikrlashni shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida farqlanganlarni mantiqiy fikrlashga ham tadbig' qilish mumkin. Ular quyidagilar:

1. Fiziologik omillar
2. Psixologik omillar
3. Ijtimoiy omillar
4. Pedagogik omillar

Fiziologik omillar nerv tizimining reflektor faoliyati hamda oliy nerv faoliyatining yoshga bog'liq xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Dominantalar ko'pgina ruhiy jarayonlar bilan bogliq. Bular his etish, qabul qilish, fikrlash, xotira, xayol, diqqat kabilar bo'lib, ular faoliyatni ta'minlovchi bosh miya bo'lmalari vazifalarining mutanosibligini talab etadi. Bosh miya po'stlogidagi nerv markazlari qo'zg'atuvchilarining- asosiy manbayi bo'lgan chekka nervlaridan markaziy nerv tizimiga keluvchi qo'zg'alish oqimi(impuls)ni o'ziga tortuvchi va jamlovchi dominanta bir vaqtning o'zida boshqa nerv markazlari faolligini pasaytiradi. Bu esa inson xatti harakatlarida nima uchun bir maqsadga qaratilgan harakatlar mavjudligidan dalolat beradi.

Mohiyat e'tibori bilan tug'ma, biroq hayot faoliyati natijasida tarbiyalanadi, toblanadi va maqsadga yo'naltirilgan harakatlar ta'siri ostida hamda atrofdan bo'ladigan jami ta'sir tufayli qayta quriladi. Bunga katta yarimsharlar po'stlog'ining o'ta qayishqoqligi va moslashuvchanligi sababli erishiladi.

Psixologik omillar.

Intellectual faoliyatining rivojlanishi bilan ham bog'liq. Intellectual ko'nikmalar o'zida xotiraning rivoji; idrok etishning rivoji; tasavvurlarning rivoji; diqqatning rivojini aks ettiradi. Fikrlashni shakllantirish emotsionallik bilan aloqadorlikdadir. O'quvchidagi salbiy his-tuyg'ularini yo'qotish, o'rnini ijobiylari bilan to'ldirish zarur

Ijtimoiy omillar. Fiziologiya va psixologiya fanining ko'rsatishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biron-bir qobiliyatning ro'yobga chiqish va rivojlanish manbasi - layoqat bilan tug'iladi. Layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, u go'yo "mudroq holat"da bo'lib, uning uyg'onishi - rivojlanishi uchun qulay muhit kerak. Muhit deganda kishiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi voqealar yig'indisi tushuniladi.

Pedagogik omillar. Pedagogik omillar mantiqiy fikrlashni shakllantirishga ta'sir etuvchi eng muhim omillardir. Bulardan 4 tasini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi, o'quvchilarning o'quv metodik adabiyotlar bilan ta'minlanganligidir. Faqat maktab darsligi bilan mustaqil fikrlashga erishib bo'lmaydi. O'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish uchun qo'shimcha adabiyotlarni o'qishni tavsiya etish lozim. O'qituvchi shaxsi va pedagogik faoliyati

alohida o'ringa ega. Ta'lim mazmunining yangi g'oyalar bilan boyib borishi, ta'lim metodlarining doimiy takomillashuvi, o'qituvchilarning bilim saviyalarga qo'yilayotgan talablar - bularning barchasi o'qituvchidan bilimlarni muntazam to'ldirib borish va mustahkamlash, malakasini oshirish va metodik mahoratni talab etadi. O'qituvchining asosiy vazifalaridan biri ta'limning mantiqiy fikrlashni shakllantirishga imkon beradigan shakl, metod va vositalarini tanlab olishdir.

XULOSA. Tafakkur o'zining nisbatan rivojlangan ko'rinishida voqelikni bilvosita va umumlashgan tarzda aks ettirish bo'lib, u inson miyasida uning amaliy faoliyati jarayonida amalga oshadi. Bu ta'rif, birinchidan, shuni anglatadiki, "fikrlar olami" inson miyasida o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi va alohida mavjud bo'lmaydi, balki o'zining muqarrar sharti sifatida "narsalar olami"ni, real dunyo voqeligini talab qiladi, undan bog'liq va u bilan belgilanadi. Voqelik, unga bog'liq, u bilan belgilanadi. Ikkinchidan, bu ta'rifda fikrlashning voqelikka bog'liqligi o'ziga xos tarzda ochib beriladi. Tafakkur - bu voqelikning in'ikosi, ya'ni moddiylikni g'oyaviy shaklda, fikrlar ko'rinishida aks ettirish. Agar voqelikning o'zi tizimli xususiyatga ega bo'lsa, ya'ni turli xil tizimlarning cheksiz to'plamidan iborat bo'lsa, tafakkur - universal aks ettiruvchi tizim bo'lib, unda o'zaro bog'liq va bir-biri bilan ta'sirlashuvchi o'z elementlari mavjud. Uchinchidan, ta'rifda aks ettirishning usuli ko'rsatiladi - bu bevosita sezgi a'zolari orqali emas, balki mavjud bilimlar asosida vositali ravishda amalga oshiriladi. Bunda bu aks ettirish umumlashgan xususiyatga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida turli predmet va hodisalarning ko'pligini qamrab oladi. Va nihoyat, to'rtinchidan, ta'rifda tafakkurning eng yaqin va bevosita asosi ko'rsatiladi: bu voqelikning o'zi emas, balki uning o'zgarishi, mehnat jarayonida inson tomonidan o'zgartirilishi - ijtimoiy amaliyotdir. Tafakkurning eng yaqin va bevosita asosi: bu uning o'zi emas,

voqelikning o'zi, uning o'zgarishi, o'zgartirilishi mehnat jarayonida inson tomonidan bajarilishi - ijtimoiy amaliyotni hosil qiladi.

Mantiqiy tafakkur fikrlarimiz va xatti-harakatlarimizning oqilonaligi, izchilligi va asosliligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tafakkur turidir. U intuitsiya, ijodkorlik, tahlil, abstraksiya va tanqidiy fikrlash kabi boshqa tafakkur turlari bilan uzviy bog'liq. Tafakkurning bu turlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va farqlarni tushunish kognitiv resurslardan samarali foydalanish va faoliyatning turli sohalarida eng yaxshi natijalarga erishish uchun zarurdir. Mantiqiy tafakkurni, shuningdek, boshqa tafakkur turlarini rivojlantirish murakkab va tez o'zgaruvchan dunyoda fikrlashni shakllantirish, muammolarni hal etish va asosli qarorlar qabul qilishning muhim shartidir. Ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlar turli xil fikrlash turlarining asosini tashkil etuvchi neurofiziologik mexanizmlarni o'rganishga, shuningdek, kognitiv ko'nikmalarni o'qitish va rivojlantirishning samarali usullarini ishlab chiqishga qaratilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tuychieva, M. (2024). Using the Works of Alisher Navoi as Teaching Material. *SPAST Reports*, 1(1).
2. Tuychieva, M. U. (2023). PEDAGOGICAL, METHODOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ATTRACTING TEENAGERS TO FICTION. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(11), 28-39.
3. Tuychieva, M. U. (2022). Taking Into Account the Specific Characteristics of the Adolescent in Literary Education.
4. Tuychiyeva, M. U. (2017). Features of research methods of presentation educational materials in the system of secondary specialized professional education. *www. auris-verlag. de*.

КАЗАХСКИЕ ЖЫРАУ КАК ПЕРВЫЕ ФИЛОСОФЫ ТЮРКСКОГО КОЧЕВНИЧЕСТВА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15647909>

Курманова Сауле Бахитжановна

к.ф.н., доцент кафедры философии Казахского агротехнического
исследовательского университета им. С.Сейфуллина, г.Астана, РК

saule_kurmanova@inbox.ru

Тел./ватцап+7 778 320 6791

Курманова Сабина Аскарровна

Магистрант Университета «Туран-Астана»

sabina2kurmanova@gmail.com

Тел./ватцап+7 747 064 9453

Аннотация. В данной статье говорится о том, что в наиболее значимом виде мировоззренческая и философская глубина духовного опыта казахского общества была отражена в творчестве акынов и жырау, как первых философов тюркского кочевничества. Анализ творчества акынов и жырау свидетельствуют о том, что в условиях кочевого общества самым важным средством воздействия на умы людей был стихотворный слог и импровизация. Жырау - философ в форме дидактических размышлений поднимает важные общественные проблемы, стремится дать комментарии процессам, происходящим в окружающем мире.

Abstract. This article states that the most significant ideological and philosophical depth of the spiritual experience of Kazakh society was reflected in the works of akyns and zhyrau, as the first philosophers of Turkic nomadism. An analysis of the work of akyns and zhyrau shows that in the conditions of a nomadic society, the most important means of influencing people's minds was poetic style and improvisation. Zhyrau - a philosopher who raises important social issues in the form of philosophical and didactic reflections, and strives to comment on the processes occurring in the surrounding world. The activities and creativity of zhyrau coincide with the time when the word was the highest value of human society.

Ключевые слова: экзистенциальные проблемы, гносеологический образ, философия кочевничества, духовность общества

Keywords: existential problems, epistemological way, the philosophy of nomadic society spirituality.

Известно, что в начальный период своего становления (XV-XVIII вв.) казахская философская мысль была тесно связана с развитием всей духовной культуры казахов, устного народного творчества, деятельностью казахских акынов и жырау. В этой связи Чокан Валиханов писал: «В историческом

отношении поэтический дух народа замечателен: первое - потому что через удивительную память импровизаторов все древние поэмы, воспевающие подвиги героев, сохранились до нас без искажения; второе: импровизаторы, жившие в разные времена, обессмертили в памяти народа замечательные происшествия своей эпохи, так что все они в совокупности составляют нечто целое; третье - все эти поэмы в совокупности с обычаями, пословицами, поговорками и с их кодексом прав народных составили полную картину прошедшей исторической и духовной жизни народа» [1, 304].

Воплощение и выражение многих философских идей в истории казахской философии осуществляется через образы казахской поэзии. В наиболее значимом виде мировоззренческая и философская глубина духовного опыта казахского общества была отражена в творчестве жырау. Достаточно сослаться на Асана Кайгы, творчество которого было полно глубокого философского смысла и содержания. Именно его Ч. Валиханов назвал родоначальником казахской философской мысли, «философии кочевничества».

Казахское философское мировоззрение имело свою богатую многовековую историю. Начало ей положила народная философия, выраженная в фольклоре. Затем, отразившись в творчестве выдающихся казахских акынов в XV – XVIII вв., она перешла в творчество казахских просветителей XIX в. и демократической казахской интеллигенции конца XIX - начала XX вв.

Известно, что словесное искусство было однозначно преобладающим в казахской народной культуре. По мнению Чокана Валиханова, «... нет сомнения, что положительные и последовательные сказания киргиз, их образ жизни, обычаи нравы современные, отражающие быт их предков и при сличении во всем согласные с историческими указаниями, могут иметь значение историческое. Как произведения чисто народного ума обуславливающие чувствования, жизнь и прогресс всей массы общества, наконец, как произведение, вылившееся из уст всего народа как от лица одного существа, они не лишены как исторического, филологического, так и психологического интереса». [2,302] Сегизбаев О.А убежден, что «словесное искусство казахских жырау и акынов выросло на почве устного народного творчества и было органически связано с ним как по объекту отражения, жанру, так и по содержанию, т.е. по идейной направленности и существу преследуемых целей. Изменению подвергалось разве что тематика произведений акынов. Она проводилась в соответствие со злобой дня, да и только в меру возникновения отсутствовавших ранее социальной жизни...» [3,121-122]

Наиболее ранними представителями поколения жырау были Казтуган, Досмамбет-жырау (XVI в.), Шалкииз-жырау (1465-1560). Несколько позднее, а именно: в XVIII в. широкой известностью и влиянием в народе

пользовались Актамберды-жырау (1675-1768), Татигара-акын (XVIII в.), Бухар-жырау (1668-1781), Шал-акын (1748-1819) и др.

Жырау – философ в форме философских и дидактических размышлений поднимает важные общественные проблемы, стремится дать комментарии процессам, происходящим в окружающем мире. Деятельность и творчество жырау совпадают с тем временем, когда слово выступало наивысшей ценностью человеческого общества. Казахский народ чтит слово. Зачастую раздоры между племенами прекращались словом, произнесенным вовремя. Жырау выступали и с толгау – призывали, вдохновляющими казахский народ на борьбу с внешними врагами. Так, например, одной из стержневых тем произведений Бухар-жырау, творчество которого сыграло значительную роль в развитии XVIII в., выступает тема любви к своему народу, Отечеству.

Необходимо отметить, что творчество жырау и акынов в большинстве случаев является плодом импровизации. Известно, что особенность импровизации состоит в синхронности отражения. Жырау в стихах выражают свои мысли о процессах, происходящих в обществе и в природе. Отражая эмпирический опыт, их стихи являются результатом непосредственного эмпирического наблюдения.

Философское творчество казахских поэтов-жырау было своеобразным не только по форме своего выражения, но и по содержанию. Однако их стихотворчество по способу творческого выражения не совпадало полностью с классической поэзией. Во-первых, форма изложения мыслей у казахских акынов носила характер законченного текста, поэтому в условиях отсутствия письменности их поэзия передавалась из поколения в поколение посредством запоминания и повторения. Как отмечает Чокан Валиханов: «Изумительно, что во всех отдаленнейших концах степи, особенно стихотворные саги передаются одинаково и при сличении были буквально тождественны, как списки одной рукописи» [4, 305]. Во-вторых, в поэзии казахских акынов и жырау мысль превалировала под гносеологическим образом. Акыны и жырау высказывали свои мысли, не обращаясь непосредственно к образной параллели.

Анализ творчества акынов и жырау свидетельствуют о том, что в условиях кочевого общества самым важным средством воздействия на умы людей был стихотворный слог. Следует отметить, что импровизация – явление, присущее только людям с особым поэтическим даром. Не каждый человек мог в доступных массовому сознанию поэтических строках и образах раскрыть суть событий и процессов. Ч. Валиханов, пишет, что «склонность к поэзии особенно к импровизации, отличает все кочевые расы. Влияние ли беззаботной кочевой жизни или постоянное созерцание природы, всегда открытого звездного неба и беспредельных и зеленых степей были причиной к поэтическому и умозрительному расположению духа этих степных кочевников - нам нет нужды знать: решение этого вопроса

предоставляем ученым, наблюдающим природу, ее влияние на человека и их следствие. Мы же предоставим только факты и данные». [5, 104]

Творчество жырау и акынов в целом можно охарактеризовать как экзистенциальную философию. Поэзия акынов и жырау пронизана глубокими экзистенциальными идеями, посвящена извечным проблемам человеческого общества: эстетическим, этическим, философским и социально-политическим. Хотя о природе и об обществе, о народе, эпохе, времени, прошлом и настоящем страны они имели оригинальные воззрения, вычерчивая глубокие художественные образы. Вековая мудрость казахского народа, его безмерная любовь к своей земле, к отчему дому воплощена в их философии.

В центре внимания казахской философской мысли находится отношение человека к окружающему миру и к самому себе. Поэзия акынов и жырау акцентирует внимание в первую очередь на экзистенциальных проблемах, а именно: жизни и смерти, добра и зла, чести и совести, умеренности и ненасытности одиночества и отрешенности, самосознания и чувства собственного достоинства.

Необходимо отметить, что вообще в казахском фольклоре и словесном искусстве философская мудрость казахского народа представлена как отражение сложной противоречивой жизни и социальных отношений людей. Бухар-жырау поэтически воспеваает героев казахского народа (Кабанбай, Богенбай, Абылай, Жаныбек и т.д.). [6, 304]

Преобладающей тематикой всех их произведений конца 17-го и начала 18 веков было восхваление ханов и батыров, мужественно шедших в бой с сильными и коварными врагами. Это были стихи, воодушевлявшие народ на борьбу за свободу своей родины, за честь и славу имени своих знаменитых предков. Каждый из жырау и акынов тех лет с глубочайшей скорбью воспевал имена павших батыров с тем, чтобы навсегда оставить их в памяти потомков. Вместе с тем, немало было размышлений о бессмысленности войн, мечты о мирной и спокойной жизни людей, о разорении и нищете народа. Зачастую эти и подобные им размышления акынов и жары переживали своеобразную метаморфозу жанра и превращались в настоящую поэтизированную философию, направленную на осмысление сущности жизни и смерти, переходящего и изменяющегося во времени и их отношениях с вечностью.

Одними самых ранних казахских поэтов из славной плеяды тех, кто отразил в своём творчестве события и дух конца 17- первой половины 18 веков был Ахтамберды-жырау Сары-Улы (1675-1768 гг.) Он был не только жырау, он сам воин-батыр, хорошо знавший цену ратных битв. Никому не прощал бахвальство в своей силе и мужестве. В его произведениях чувствовалось переживание за свой народ. Мечтал о равенстве людей без нищеты и войны. Ахтамберды считал, что люди должны к этому стремиться по средствам своих мудрых и добрых биев. Так же для него мера счастья

человека всецело зависела от меры счастья рода как целого. Поэт был очень обеспокоен разрозненностью своего народа, до самой смерти он прожил в мечте о единстве и сплоченности казахского народа хотя бы в будущем.

Во все времена и исторические эпохи философы полагали, что важнейшим качеством нации являются нравственные качества. Человек совершенствуется лишь в общении. Основой человеческого общения является культура. Культура каждого этноса – это тот источник, который обогащает своими достижениями мировую цивилизацию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Валиханов Ч. Заметки по истории южно-сибирских племен. Том 1. Алматы, 1984 -С. 304
2. Сегизбаев О.А. История казахской философии –Алматы, 2001 - С.121-122
3. Валиханов Ч. Заметки по истории южно-сибирских племен. Том 1. Алматы, 1984 - С. 305
4. Валиханов Ч. О формах казахской народной поэзии. Том 1. Алматы, 1984- С. 286.
5. Поэты пяти веков. Казахская поэзия XV- начала XX вв.Алматы,1993- С. 370.

УДК 007.52

«ОТ «КУТАДГУ БИЛИГ» К ТРЕТЬЕМУ РЕНЕССАНСУ: ФИЛОСОФСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ЦЕННОСТИ»

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648089>

Баитова Фарида Турганбаевна

Кыргызская государственная академия физической культуры
и спорта им. Б.Турусбекова,

кандидат педагогических наук, доцент

Бишкек (Кыргызская Республика)

+996 777 76 88 02, baitova_farida@mail.ru,

ORCID: 0000-0002-3456-9399

***Аннотация.** В статье рассматривается философское и этико-политическое наследие Юсуфа Баласагуни, представленное в его знаменитом труде «Кутадгу билиг», в контексте формирования идеологических и духовных ориентиров Третьего Ренессанса. Анализируется преемственность ценностей, таких как справедливость, разум, знание и нравственная ответственность, которые сохраняют свою актуальность и сегодня, формируя основу для построения гуманистически ориентированного общества. Особое внимание уделяется роли классической тюркской мысли в развитии культурной идентичности, устойчивого общественного развития и современного государственного управления. Делается вывод о значении «Кутадгу билиг» как источника философского вдохновения и нравственного ориентирования в условиях нового этапа духовного возрождения и глобальных трансформаций.*

***Ключевые слова:** Восток, ренессанс, наследие, духовная культура, мудрость, преемственность, ценности, поэтика, традиция.*

FROM «KUTADGU BILIG» TO THE THIRD RENAISSANCE: PHILOSOPHICAL CONTINUITY AND VALUES

Baitova Farida Turganbaevna

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named after B. Turusbekov,

Candidate of Pedagogical Sciences interim, Associate Professor

Bishkek (Kyrgyz Republic)

+996 777 76 88 02, baitova_farida@mail.ru,

ORCID: 0000-0002-3456-9399

***Abstract.** This article examines the philosophical and ethical-political legacy of Yusuf Balasaguni, as presented in his renowned work *Kutadgu Bilig*, in the context of shaping the ideological and spiritual foundations of the Third*

Renaissance. It explores the continuity of core values such as justice, reason, knowledge, and moral responsibility, which remain relevant today and serve as the basis for building a humanistically oriented society. Special attention is given to the role of classical Turkic thought in the development of cultural identity, sustainable social progress, and contemporary governance. The study concludes that Kutadgu Bilig serves as a source of philosophical inspiration and moral guidance in the context of a new stage of spiritual revival and global transformation.

Keywords: East, Renaissance, legacy, spiritual culture, wisdom, continuity, values, poetics, tradition.

Введение. Философское наследие Востока представляет собой уникальный пласт духовной культуры, в котором нашли отражение идеи гармоничного общества, справедливого правления и нравственного совершенствования личности. Одним из выдающихся произведений этого наследия является “Кутадгу билиг” Юсуфа Баласагуни – сочинение XI века, сочетающее в себе элементы тюркской мудрости и исламской этики. Это не просто поэтический труд, а глубокое философско-политическое произведение, в котором сформулированы представления о роли правителя, ученого, мудреца и справедливости как основе устойчивого государства.

В современную эпоху, обозначаемую как Третий Ренессанс, возрастает интерес к корневым источникам нравственного и интеллектуального возрождения. В этом контексте идеи Юсуфа Баласагуни приобретают новое звучание. Его учение о необходимости союза знания и власти, разума и нравственности, справедливости и счастья актуально не только как историческое явление, но и как философская опора для современного социального и культурного обновления.

Цель данной статьи – рассмотреть преемственность философских идей, содержащихся в *Кутадгу билиг*, и выявить их значимость для формирования ценностных оснований Третьего Ренессанса.

Исследователь творчества Юсуфа Баласагуни и переводчик поэмы *Кутадгу билиг* С.И. Иванов высказывает обоснованное сомнение относительно самостоятельности возникновения этого выдающегося произведения: «Остаётся неизвестным, действительно ли Юсуф создал столь значительный труд, не опираясь на предшествующую литературную традицию. Вероятность этого невелика, однако на сегодняшний день наука не располагает сведениями о существовании каких-либо литературных произведений – как аналогичного, так и иного жанра – на тюркском языке, предшествующих *Благодатному знанию*» [1].

Академик А.Н. Кононов, анализируя поэму *Благодатное знание* Ю. Баласагуни, отмечает, что точные причины и обстоятельства её создания остаются неизвестными. Вместе с тем он предполагает, что на замысел автора могли повлиять политические потрясения, охватившие в тот период

Караханидское государство. По его мнению, Ю. Баласагуни, вероятно, осознавал необходимость выработки новой морально-этической основы для общества, переживавшего глубокий кризис [2].

Обобщая имеющиеся лингвистические и историко-культурные данные, академик А.Н. Кононов приходит к выводу, что язык поэмы Ю. Баласагуни можно классифицировать по-разному в зависимости от исследовательского подхода: с точки зрения его литературной ценности – как хаканско-тюркский; с династийной позиции – как караханидско-тюркский или караханидско-уйгурский; с учетом племенной принадлежности – как карлукский; а в культурно-историческом контексте – как карлукско-уйгурский [2].

С точки зрения жанра, *Кутадгу билиг* представляет собой этико-дидактическое произведение, содержащее в себе элементы утопического педагогического трактата. Его основная идея заключается в утверждении концепции справедливого правления как средства достижения всеобщего блага и счастья в государстве. Сюжетная линия, действия персонажей, нравственные наставления и воспитательные элементы подчинены реализации этой главной цели.

Согласно исследованиям А.Н. Кононова, этико-моралистическая литература имела глубокие традиции как на Востоке, так и на Западе, что позволяет с достаточной обоснованностью предполагать наличие у Ю. Баласагуни предшественников – как среди тюркских мыслителей, так и среди представителей других народов Востока. Тем не менее, в отсутствие новых текстологических открытий, *Кутадгу билиг* Ю. Баласагуни остается первым, самым ранним и на сегодняшний день единственным известным произведением, написанным на одном из тюркских языков и опирающимся на исламскую идеологию, которую оно не только отражает, но и активно пропагандирует [2].

Несмотря на выраженную этико-моралистическую направленность, поэма не сводится лишь к формальным поучениям и назидательным наставлениям. *Кутадгу билиг* по праву рассматривается как философское произведение, что подтверждается в том числе и сравнительным анализом с трудами античных мыслителей. В этом сочинении Ю. Баласагуни выступает как просветитель, размышляющий о принципах государственного устройства, формировании добродетелей у человека, его предназначении в земной жизни и подготовке к вечному бытию. В этом контексте определяются нормы поведения и деятельности человека, опираясь на систему ценностей, сочетающую духовное и рациональное начала. При всей своей светской форме изложения, поэма органично соответствует религиозным канонам, что отражает специфику средневекового тюркского общества, принявшего ислам в качестве государственной религии ещё в конце VIII века. Вместе с тем Ю. Баласагуни предстает в роли общественного

мыслителя и критика своего времени, смело поднимающего важные социальные и моральные вопросы в рамках своего философского дискурса.

В поэме *Кутадгу билиг* Ю.Баласагуни проявляет себя как глубокий знаток народной педагогики. Анализируя содержание произведения, можно отметить значительное присутствие элементов устной народной традиции. Как известно поэт ссылается на «надежный закон», унаследованный молодым поколением от предков: «наследием предков народ вознесен». Это наследие – совокупность знаний и жизненной мудрости, накопленных народом на протяжении веков. Баласагуни утверждает: «наследство живому от мертвого – слово, и польза верна от наследия такого», подчеркивая ценность устной традиции как носителя коллективного опыта.

Поэт настоятельно рекомендует обращаться к мудрости старших поколений и прислушиваться к голосу разума: «Прозри, о слепец, и внемли мудрецам», – призывает он к тем, кто пренебрегает народной мудростью. В дидактической структуре произведения широко используются элементы устного народного творчества: пословицы, поговорки, изречения, которые наделяют текст глубоким педагогическим и воспитательным потенциалом, органично вплетая традиционное тюркское мировоззрение в философскую канву поэмы.

Ю. Баласагуни наделяет народную мудрость голосом безымянных старцев – опытных, прозорливых и уважаемых представителей народа. Для обозначения этих носителей знания он использует такие выражения, как «тюрк», «благие мужи», «проницательный муж», «мудрые», «доблестный муж». Часто он прямо именуется источник мудрости как *turkler sozı* – «слова тюрков», подчеркивая её этнокультурную основу. В поэме встречаются многочисленные афористические выражения, в которых отражается коллективная мысль и жизненный опыт: «У мудрых давно поговорка была, а мудрые знают людские дела!», «У тюрков об этом присловье есть, и здесь его к месту хочу я привести», «Хранит речи мудрые тюркский язык, послушай, что молвит премудрый старик», «Послушай, что речь наших предков гласит, пословицы предков хранить надлежит», а также такие устойчивые формулы, как «пожилой и бывалый», «сказано прекрасно» и др. [3].

Эти элементы не только усиливают дидактическую направленность поэмы, но и подчеркивают значимость устной народной традиции как источника нравственного и философского воспитания в тюркской культуре.

Все пословицы и поговорки, включённые Ю. Баласагуни в *Кутадгу билиг*, оформлены в виде поэтических четверостиший и обозначены автором как *turkçe mesel* – «тюркские изречения». Они представлены либо в неизменном виде, либо подвергнуты поэтической обработке. Народная мудрость в поэме служит не просто украшением, но становится мощным инструментом для усиления педагогических, политических, этических и философских идей автора. Пословицы и поговорки, отличающиеся

тематическим разнообразием, наполнены живой образностью и отражают глубину педагогических воззрений тюркского народа.

Такое обилие элементов народной педагогики в тексте убедительно свидетельствует о том, что Ю.Баласагуни был глубоко связан с культурой простого народа. Он прекрасно знал устные формы народного творчества, понимал ценность традиций и обычаев своего народа, и умело интегрировал их в философскую структуру своего произведения, придавая поэме особую аутентичность и воспитательную силу.

Размышления средневекового тюркского мыслителя Ю. Баласагуни сосредоточены вокруг ключевой философской проблемы – поиска добра как высшей ценности человеческого бытия. Согласно его воззрениям, достижение добра невозможно без знания, которое выступает как необходимое условие для обретения счастья. В этом контексте поэт придаёт особое значение фигуре правителя (*элик*), наделённого мудростью, справедливостью и другими добродетелями. Именно он представлен как идеальный носитель знания и нравственного начала, от которого зависит благополучие и счастье всего общества.

Персонажи поэмы *Кутадгу билиг* Ю. Баласагуни представляют собой не только носителей определённых идеалов, но и активных участников процесса нравственного самосовершенствования. Они способны к критическому осмыслению собственных поступков, признают ошибки прошлого, раскаиваются и стремятся к их исправлению. Через их переживания и внутренние преобразования автор транслирует важные нравственно-педагогические ориентиры, обращённые, в первую очередь, к молодому поколению. Герои поэмы выступают не только как образцы добродетели, но и как предостерегающий пример, побуждающий к осмысленной и ответственной жизненной позиции.

Поэма Ю. Баласагуни *Кутадгу билиг* представляет собой энциклопедическое произведение, написанное на древнетюркском языке. Уже на первом уровне анализа очевидно, что при создании этого труда автор преследовал, в числе прочего, политические цели: стремился сформировать у представителей караханидской династии представление о принципах справедливого и разумного управления. Особое внимание он уделяет проблемам организации власти в условиях высокоразвитых оседлых областей, таких как Мавераннахр (Трансоксания, Фараруд) – исторические регионы Центральной Азии, получившие свои названия в период арабских завоеваний VII-VIII веков и охватывавшие территории к востоку от Амударьи, включая Восточный Туркестан.

Однако *Кутадгу билиг* – не только политико-административный трактат. Это произведение охватывает широкий круг знаний, отражающих научные, культурные и философские представления средневековья. В поэме поднимаются вопросы смысла жизни, предназначения человека, его места и роли в мироздании. Мироззрение автора формируется под влиянием как

исламских ценностей, так и доисламских верований, в том числе шаманистских и языческих представлений, что придаёт труду синкретичный характер. Использование поэтической формы для выражения философских размышлений полностью соответствует традициям средневековой восточной литературы.

В поэме содержится множество этнографических деталей, связанных с жизнью кочевников, охотничьими обычаями, бытовыми реалиями. Широко представлены пословицы, изречения, фразеологизмы и другие формы устного народного творчества, что подчёркивает глубокую связь автора с народной культурой.

Несмотря на то, что сохранилось крайне мало достоверных сведений о самом Баласагуни, благодаря тщательному анализу содержания его произведения учёным удалось реконструировать обобщённый образ автора. Ю.Баласагуни предстает как выдающийся интеллектual своей эпохи: обладая широкими познаниями в астрономии, математике, медицине, литературе, истории, философии, эстетике, он демонстрирует глубокое понимание проблем этики и высокой поэтической культуры. Ему были доступны арабская и иранская (таджикско-персидская) литературные традиции, тюркский фольклор и язык фарси. Его мышление отличают универсальность, системность и философская глубина.

В настоящее время известно о существовании трёх основных рукописей поэмы Ю.Баласагуни *Кутадгу билиг*. Первая из них – так называемая венская рукопись, получившая своё название по месту хранения, а также известная как гератская по месту переписки. Вторая – каирская рукопись, копия которой хранится в рукописном фонде Санкт-Петербургского филиала Института востоковедения Российской академии наук. Третья – наманганская (или ферганская) рукопись, находящаяся в распоряжении Института востоковедения Академии наук Узбекистана. История этих рукописей, включая сведения о переписчиках, условиях их обнаружения, местах хранения и сравнительном изучении, получила обстоятельное освещение в приложении к русскоязычному изданию поэмы 1983 года, подготовленному академиком А.Н. Кононовым.

Во времена создания поэмы *Кутадгу билиг* в Кашгаре активно использовались как уйгурский, так и распространяющийся арабский алфавит. Ю. Баласагуни, как выдающийся учёный своей эпохи, владел обоими системами письма. По утверждению В.В. Радлова, поскольку автор происходил из города Баласагун (в Семиречье), он первоначально написал свою поэму арабской графикой, вне сферы влияния уйгурского письма. Однако, завершив труд в Кашгаре и представив его правителю, поэма была адаптирована для широкой аудитории – по повелению хана её переписали уйгурским алфавитом [4].

Первым европейским исследователем поэмы считается французский тюрколог А.П. Жобер (1779–1847). В последующие годы произведение

изучалось многими выдающимися учёными – среди них С.Е. Малов, Д.М. Насилов, К. Каримов, Р.Р. Арат, А. Дильачар и другие. Каждый из них внёс существенный вклад в исследование и популяризацию наследия тюркского поэта.

Венгерский тюрколог Герман Вамбери (1831–1913) первым опубликовал венскую (гератскую) рукопись поэмы *Кутадгу билиг*. В 1910 году В.В. Радлов выпустил транскрипцию и перевод этого произведения на немецкий язык. Его дело продолжил С.Е. Малов, опубликовавший отдельные фрагменты поэмы. В 1947 году Рашид Рахмети Арат подготовил критическое издание текста на турецком языке. На основе этой транскрипции Каюм Каримов в 1971 году выпустил транскрипцию поэмы на современном узбекском языке, а также её перевод на узбекский.

Русскоязычной аудитории поэма стала доступна благодаря переводу С.Н. Иванова, выполненному с турецкого издания Р.Р. Арата. В 1983 году произведение было издано в издательстве «Наука» под названием *Благодатное знание* тиражом 40 000 экземпляров. Что касается имени автора, то в русскоязычной традиции он получил форму Баласагунский, тогда как тюркская форма – Баласагуни. Оба варианта обозначают одно и то же лицо и не несут принципиальных различий.

Сюжетная линия поэмы *Кутадгу билиг* Ю.Баласагуни носит ярко выраженный дидактический, просветительский характер. Основу композиции составляют аллегорические образы четырёх главных героев, каждый из которых олицетворяет определённую морально-философскую категорию. Элик Кюнтогды (в переводе – «Солнце взошло», «Настал день») символизирует Справедливость (Правду); визирь Айтолды («Полнолуние», «Луна стала полной») – Счастье; его сын Огдюльмиш («Достохвальный») – Разум (Ум); а брат визиря, мудрец-отшельник Одгурмыш («Пробуждённый») – Неприязнательность, отказ от мирских благ.

Айтолды, человек из народа, наслышанный о мудром и справедливом правлении Кюнтогды, поступает к нему на службу в качестве визиря. Он становится не только близким советником, но и доверенным лицом правителя. После смерти Айтолды его должность занимает сын Огдюльмиш, который также обретает статус ближайшего помощника элика. Стремясь укрепить систему управления государством, Огдюльмиш обращается к своему родственнику Одгурмышу с просьбой присоединиться к делу. Однако тот, следуя своим аскетическим убеждениям, отказывается участвовать в мирских делах и в конечном счёте умирает. Оставшиеся герои – Кюнтогды и Огдюльмиш – с почтением вспоминают умерших, восхваляя их добродетели и философское наследие.

Композиция поэмы *Кутадгу билиг* включает два предисловия – одно написано прозой, другое стихами, – восемьдесят пять глав и заключение, содержащее три стихотворных произведения. После вступления следует подробное оглавление с названиями всех глав. Первые одиннадцать глав

соответствуют традициям восточной литературы и посвящены восхвалению Аллаха, пророка Мухаммада и его сподвижников, описанию знаков Зодиака и времён года, а также прославлению знания, добродетели, правильной и уместной речи.

Основу повествования составляют диалоги и переписка между главными героями. Эти беседы охватывают три ключевые темы: размышления о неизбежности смерти и необходимости помыслов о загробной жизни (призывы творить добро и оставить после себя добрую память); предостережения от мирских соблазнов и напоминания о важности служения Всевышнему; осмысление непостоянства материальных благ и утверждение ценности вечных добродетелей, таких как справедливость, разум, знания, сдержанность и щедрость. Идеалы, лежащие в основе поэмы, последовательно изложены автором во вступительных главах (особенно в главах 7–10).

Через эти диалоги раскрываются так называемые «вечные истины» – универсальные нравственные ориентиры, в том числе представления об идеальном государстве, верных слугах и значении добра. Поэма представляет собой своеобразное руководство по построению справедливого общества, основанного на этических и философских принципах.

Высоко оценивая труд Юсуфа Баласагуни, исследователь А.Н. Кононов писал: «Юсуф Баласагунский, как это с полной очевидностью устанавливается из его поэмы, был выдающимся поэтом, высокообразованным человеком, многомудрым знатоком человеческой души, философом, учёным-энциклопедистом, стихотворцем, владевшим всеми тонкостями арабской и персидской поэзии и тюркского фольклора. Он был сведущ в астрономии и математике, в медицине и элоквиции, в игре в шахматы и народных спортивных играх, в охоте и птицеводстве, и во многом другом».

Поэма *Кут адгу билик* представляет собой дидактическое произведение, жанр которого уходит своими корнями в глубочайшую древность. Этот жанр был хорошо известен в культурах Древнего Египта, Индии, арабского и персидского мира – достаточно вспомнить такие произведения, как *Сиасетнаме* и *Пенд-наме*. Позднее дидактическая традиция нашла своё выражение и в европейской литературе, особенно в эпоху Ренессанс, когда, спустя почти пять столетий после появления *Кут адгу билик*, стали широко использовать форму так называемых «зерцал» – нравоучительных трактатов, отражающих идеалы этики и государственного управления. Во Франции подобные произведения носили название *Miroir des Princes* («Зеркало для князей»), в Англии – *Mirror of Princes*, в Германии – *Fürstenspiegel*. У славян также существовали аналогичные жанровые формы нравоучительной литературы, например, старославянский *Златоструй*, русский *Златоуст* и знаменитый *Домострой*.

Хотя Ю.Баласагуни, выдающийся тюркский мыслитель средневековья, не был практикующим политиком, его интерес к вопросам государственного управления отличался глубиной и всесторонностью. Об этом свидетельствует широта его энциклопедических знаний и разнообразие затронутых им тем. По словам А.Н. Кононова: «Юсуф Баласагуни, как ясно видно из его поэмы, являлся не только выдающимся поэтом и высокообразованной личностью, но и мудрым знатоком человеческой природы, философом, ученым-энциклопедистом, виртуозным стихотворцем, тонко чувствующим арабскую и персидскую поэзию, а также тюркский фольклор. Он обладал глубокими познаниями в астрономии, математике, медицине, риторике, был искусным шахматистом, разбирался в народных спортивных играх, охоте, птицеводстве и многих других сферах» [5].

Итак, в конце следует отметить, что философско-этическое наследие Ю.Баласагуни, воплощенное в его труде *«Кутадгу билиг»*, является неотъемлемой частью интеллектуальной традиции Востока и имеет ключевое значение для осмысления процессов духовного и культурного обновления, обозначаемых сегодня как Третий Ренессанс. Это произведение не только отражает реалии своего времени, но и содержит в себе универсальные идеи, которые сохраняют актуальность в современном социокультурном контексте.

В центре философии Баласагуни – стремление к идеальному устройству общества, где правитель обладает не только властью, но и высокими моральными качествами, знаниями, разумом и чувством справедливости. Такое понимание власти как морального долга, а не инструмента господства, перекликается с современными представлениями о социально ответственном управлении, где акцент делается на служении народу, прозрачности власти и гуманистических принципах.

«Кутадгу билиг» – это не просто поучение для правителей, но философская система, ориентированная на все слои общества. В ней отстаиваются ценности справедливости (адалат), знания (илим), разума (акыл), умеренности (орто жол) и личной ответственности. Баласагуни рассматривает человека как нравственное существо, способное к самосовершенствованию и разумному поведению в социуме. Этот антропоцентризм сближает его мировоззрение с гуманистическими установками эпохи Возрождения, а также с современными образовательными и этическими моделями.

Третий Ренессанс, концепция которого сегодня активно развивается в странах Центральной Азии и за её пределами, ориентирован на возрождение духовных, культурных и научных традиций Востока. При этом философское осмысление прошлого становится неотъемлемой частью стратегии будущего. В этом контексте *«Кутадгу билиг»* выступает не как архаичное наследие, а как живая философия, способная вдохновлять на построение нового общественного сознания, основанного на гармонии разума, нравственности и социальной ответственности.

Переосмысление ценностей, заложенных в сочинении Баласагуни, позволяет говорить о преемственности идей, связывающих Средневековье и современность. Историко-философская связь, проходящая от интеллектуального подъема X-XI веков к нынешнему этапу цивилизационного развития, демонстрирует, что культурное возрождение невозможно без обращения к нравственным основам, заложенным великими мыслителями прошлого.

Таким образом, *«Кутадгу билиг»* представляет собой мост между эпохами – между классическим Востоком и устремленным в будущее современным обществом. Его философские ориентиры – служение справедливости, разумное правление, гармония души и общественного устройства – становятся ключевыми компонентами идеологии Третьего Ренессанса. Осознание этой преемственности открывает новые горизонты для культурной политики, образования, государственного управления и развития гражданского общества в духе гуманизма и просвещения.

В заключение следует подчеркнуть, что обращение к наследию Ю. Баласагуни – это не просто акт исторической памяти, но и важный шаг на пути формирования нового культурного кода, способного объединить традиционные ценности с вызовами современности. Философская глубина, гуманистическая направленность и энциклопедическая широта его идей делают *«Кутадгу билиг»* неотъемлемой частью интеллектуального фундамента Третьего Ренессанса.

Список использованной литературы:

1. Баласагунский Ю. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 558 с.
2. Кононов А. Н. Опыт анализа термина турк // Советская этнография. 1949, – № 1.
3. Маликов Р.Ш. Тюрко-татарская гуманистическая педагогическая мысль средневековья. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1999. – 304 с.
4. Козубаев О.К. Онтология учения Ж.Баласагына: опыт философской реконструкции // Известия НАН КР, 2021. – №1.
5. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание»// Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. – М., 1963. – С. 506.

BOLALIKNING SOG'INCH KITOBI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648119>

Eshniyazova Ayimxan Sheripbayevna,

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy

kommunikatsiyalar universiteti dotsenti

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ayimxon.eshniyazova@mail.ru

orcid:0009-0000-9693-2029

Annotatsiya: Maqolada Xurshid Do'stmuhammadning avtobiografik xarakterdagi yangi asari "O'yin" romani, unda bolalik olami, bolalik o'yinlari va katta hayot o'yinlarining mohiyati tadqiq va talqin qilinadi.

Abstract: This article examines and interprets Khurshid Dostmuhammad's new autobiographical novel "O'yin" ("Game"). The work explores the world of childhood, childhood games, and the essence of the games played in adult life.

Kalit so'zlar: avtobiografik asar, ijodkor biografiyasi, roman, o'yin, bolalik, nakku, sog'inch, xotira, arqon.

Keywords: autobiographical work, author's biography, novel, game, childhood, nakku, nostalgia, memory, rope.

Kirish. Yozuvchi Nazar Eshonqul aytganidek, "bolalik – ijodkorning fantaziyasini tarbiyalaydigan va qanot beradigan davr. Bolalik xayollari butun umr yozuvchiga ruh, kuch va zavq bag'ishlaydi, ilhom va quvvat beradi, olamga hayrat ko'zi bilan boqishni o'rgatadi" [3, 222-b]. Yozuvchi, adabiyotshunos olim, tarjimon, siyosatchi, jurnalist Xurshid Do'stmuhammad bolalik xotiralariga asoslangan avtobiografik xarakterdagi "O'yin" romanini yaratdi. Romanda yozuvchining dunyoni bola nigohi bilan anglashi, bir umr dil tubida quyma oltin bo'lib yozuvchi diliga nur bag'ishlab turgan bolalik xotiralar, ota-ona, aka-opa, bolalik o'rtoqlari, ijodkor shakllanishida, katta hayot ta'limini olishida ma'lum hissa, ulushi bor insonlar taqdiri hikoya qilinadi. Yoshi ulg'aygan yozuvchining bu armonli dunyoda inson zamonga moslashib, zamon bilan hisoblashib, xotira va xayol, xotira va orzuning orasida yashashi xulosasini o'qiymiz. Roman yozuvchining bolalik xotiralariga asosida yaratilgani, asarning roviy qahramoni yozuvchining o'zi, qahramonlari oila a'zolari va mahalladoshlari, o'rtoqlari bo'lgani uchun avtobiografik asar deb ayta olamiz.

Asosiy qism. Adabiyotshunoslik ilmida ijodkor biografiyasi biografik metod asosida o'rganiladi. Bunda ijodkorning asarlari bilan birga ijodkor shaxsi, estetik ideali, kechinmasi, hayot tarzi, yashagan davri, muhiti bir butunlikni tashkil qiladi. Ijodkor ijodiy laboratoriyasi, adabiy estetik qarashlarining shakllanish omillari biografik metod asosida tadqiq qilingan. Yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning biografiyasi va ijodiy laboratoriyasini o'rganish, uning asarlari qatiga sindirilgan

mazmun-mohiyat, ramziy-majoziy tasvirlar ortida yaringan ma'no qatlamlari, yozuvchining ijodiy konsepsiyasi, badiiy ijod sirlari qulfini ochuvchi kalit vaziasini bajaradi. Yozuvchining ijodiy laboratoriyasi va asarlarini tadqiq qilish jarayonida adib bolalik xotiralar haqida asar yaratish niyatida ekanini aytgan edi. Mana shu avtobiografik roman yaratildi. Avtobiografik asarda hikoya qilish subyekti va uning obyekti bir-biriga mos keladi va muallif-qahramonning hayoti, malakasi va ijtimoiy faoliyati haqida tasavvur beradigan tarzda hikoya qilinadi. "Ijodkorning oila turmushi, qarindosh-urug'lari, do'st-birodarlari bilan munosabati, yashash tarzi, unga doir odatlar (jestlar), buyumlar va hakazolarni qamrab oladigan bu omil bir qarashda unchalik muhim tuyulmasligi mumkin. Lekin ijodkor hayotida ro'y beradigan g'ayrioddiy holatlar, olamshumul voqealarga nisbatan nihoyatda ko'p foizni tashkil etuvchi odatiy hayot tarzi bevosita maishiy turmush bilan bogliqki, bu ko'p jihatdan ijod namunalarda o'z muhrini qoldiradi" [4, 17-b].

Natijalar va muhokama. X.Do'stmuhammadning yangi chiqqan romani yozuvchining bolalik davri bilan birgalikda oila muhiti, ota-ona xarakteri, farzand kamolida ota-ona tarbiyasining ahamiyati, oila va mahallada yuz bergan voqealar fonida millat dardiga aylanib borayotgan davr muammolarini olib chiqadi. Roman sog'inch – bolalik sog'inchidan hikoya qiladi. Yozuvchining o'zi ta'kidlaganidek eng iztirobli va eng o'zbekona tuyg'u sog'inch. Asar nomiga muvofiq bolalik va kattalar olamidagi o'yinlar parallel tasvirlangan. Voqealar xotiralar shaklida beriladi. Hayotning bolalik, oila, mahalla va vatan haqidagi gul qadalgan xotiralar parchasi. Bolalik o'yinlarining katta o'yinlarga tayyorlashi, faqat o'yin emas, katta musobaqa, to'qnashuv, ziddiyat, halollik, makkorlik va g'irromliklar borligi, yutish zavqi va yutqazish iztirobi tasvirlanadi. Inson bolalikda dunyoni o'yin orqali ko'radi, kuzatadi. Yozuvchi bolalik o'yinlarini tupik ko'chadagi beshta bolaning o'yinlari bilan harakatlantiradi, kattalarning hayot o'yini bilan solishtiradi. Yosh avlod va katta avlodning o'yinida hamma narsa bor, adolat, tuhmat, hamma-hammasi mujassam. Yoshi ulg'aygan sari inson bu dunyoning o'yinlarini ilg'ab boradi. Romanda tasvirlangan adabiy makon Toshkentning Eski shahar qismi, ya'ni qadim va mo'ysafid Chig'atoy mahalladagi tor ko'chalar bolib, asardagi yana bir liniya, qizil ip mahallaning buzilishga tushishi va bir oiladay yashayotgan mahalla yoshlarining har tomonga sochilib ketishi arafasidagi holat, kayfiyat va voqealar qalamga olinadi.

X.Do'stmuhammad oilada to'qqiz farzandning kenjasi – uch aka, besh opaning ukasi bo'lgan. Mana shu kenja farzand romanning roviy qahramoni. Ismi Fazliddin ko'chaning eng odobli, "yaxshi bola"si, opalari uni erkalatib, "Fazli", "Pazli", "Pazi" deb chaqirishadi. Bola qahramonga Fazliddin ismining tanlanishi ham bejizga emas. Fazliddin ismidagi "fazl" – ijobiy hislat, fazilat, afzallik, ustunlik ma'nolarini beradi. Yana "fazl" so'zi isonning sharaflil fazilati, boshqa jonzoatlardan ustunligi mehr-u muhabbat va vafo egasi ekanligida deyiladi [5, 124-b.].

Roviy qahramon Fazliddinda boshqa bolalarda bo'lmagan fazilat, xislat bor edi. Bolalikdan yozuvchining xarakterida hamdardlik, achinish tuyg'usi kuchli

bo'lganini romanda mahallasiga ko'chib kelgan bechorahol oila Karomatning o'zi tengi o'g'li Baqoning yonini olishi, ko'cha oliftasining qaldirg'ochini o'ldirib qo'ygandagi holati, Baqoning oilasiga yordam berishni xohlashida ko'rinadi. Yozuvchi bolalikda musobaqa o'ynaganda kim yutqazsa unga ko'proq achinardi. Eng yaxshi ko'rgan o'yini "Qutqarmachiq" bo'lgan. Muallif dunyoni, odamlarni hamdardlik bilan qabul qilgan. Romanda Fazlining o'rtoqlari Lutfulla, Mirahmad, Xo'ja, Yahyo va ularning safiga keyin qo'shilgan Baqo edi. Fazli o'rtoqlari orasidagi munosabatlar maromini ushlab turuvchi, kelgindi Baqoning himoyachisi edi.

Romanda o'zbek xalqining donishmand ota va ma'suma onalari siymosini o'z ota-onasi qiyofasiga jamlaydi. "Mulla Najib" siymosida halollik, samimiylik, kamgaplik va o'zbek otalarining timsolini yaratdi. Yozuvchi suhbatlarida ota-onasi haqida shunday deydi: Otamiz rahmatli avval kolxozda, so'ng restoranda hisobchi bo'lib ishlaganlar, men dunyoga kelgan kezlar u kishi allaqachon qarilik nafaqasini olayotgan, kosibchilik orqasidan to'qqiz o'g'il-qizni voyaga yetkazganlar. Otamiz madrasa ko'rganlari sababmi yoki anchagina ziyoli inson bo'lganlari boismi, u kishiga "Mulla Nabi" deb murojaat qilishardi. Onamiz rahmatli o'ziga to'q oila farzandi bo'lganlar, ayni oila qurgan 20-yillar oxirida boshlang'ich sinflarda o'qituvchilik qilganlar... [6]. Romanda yozuvchi otasining ismini Mulla Nabi emas, "Mulla Najib", "Najib doda" deb nomlaydi. "Najib" so'zining oqil, hurmatga sazovor, aziz, mo'tabar, muhtaram singari ma'no qirralari bor. Bu hislatlar adibning otasi Mulla Nabi va roman qahramoni Mulla Najibda jamlangan.

Romanda adabiyotshunos olim, katta yozuvchining bolalik xayolotining kengligi, Yaratgan yuqtirgan iste'dodning kamol topishi oila muhiti, ota-ona tarbiyasi va o'gitlarining samarasi ekanini anglaymiz. Ota o'gitlarini yozuvchi romanga singdiradi. Yozuvchi suhbatlarda otasi – Mulla Nabi haqida samimiyat bilan yozadi: "To'qqiz farzand otamizning qo'lidagi so'zan-bigiz, onamizning qo'lidan tushmagan igna uchidan topilgan rizq-ro'z bilan oyoqqa turganmiz, katta hayotga yo'l topganmiz..." [1, 409-b.] Romanda Najib doda o'g'lining kelajagini shunday bashorat qiladi: "– *Xudo xohlasa, san o'qimishli, olim odam bo'lasan, o'g'lim. Kuning kosibchilikka qolmasin-u, lekin hozircha shuni o'rganib qo'ygin, demoqchiman, xolos. Sanga aytadigan gaplarim ko'p...*" [1, 193-b.]. Yozuvchi otasining ichki olami, xarakteri haqida: "*Otamdagi vazminlik, fikrga moyillik, mumkin qadar kamroq gapirishga urinish menga ma'qul kelgan ko'rinadi. Kinoya va tagdor ta'rifu kishining "kredosi" edi*" [2, 619-b.].

Romanda Najib dodani butun mahalla-ko'ydagilar, tanish-notanishlar aqlli, ziyoli odam deb hurmatini joyiga qo'yishadi. Romanda otaning kamgap va qattiqqo'l xarakterini yaratadi. Bu xonadonda otaning so'zi ikki bo'lmaydi. Ota bas dedimi, har qanday suhbat o'sha zahoti tugaydi. Oila shunday temir intizomga rioya qilardi. Muallif suhbatlarida aytgan Mulla Nabi shaxsiyati yaqqol akslangan voqeani romanga singdiradi. Bu voqea yozuvchi bilan yuz bergan edi, ammo romanda yozuvchining bolalik davri tasvirlangani sabab, voqeani otasining Izzat akasi bilan suhbatida beradi. Hayotiy voqeadan: "14-15 yoshimda otam bilan

yonma-yon o'tirib maxsido'zlik qilardik. Rahmatli, maxsining chokini tekis tikishdan tortib, chumagini, dastagini obi-tobiga yetkazmaguncha ko'ngillari joyiga tushmas edi. Bir kuni xunob bo'lib, "E, doda, bozordagi xaridorning bittasiyam maxsining sifatini, kam-ko'stini farqlamaydi, bilmaydi-ku, namuncha uni paypaslayverasiz!" – deb yuboribman. Qiblagohimiz uzoq jim o'tirdilar va nihoyat, bir mahal: **«Bozordagi xaridorlar bilmasa, sen o'zing bilasan-ku»**, – dedilar sekingina... [6] Najib dodaning falsafasi: "... yuvosh odammi sho'xligi, qaysarligi og'irroq kechadi" [1, 119 b.].

Yozuvchida so'zga mehr oilada boshlangan. Romanda Fazli uyida opalari bilan so'z o'yini o'ynashni yaxshi ko'rishi, aytilgan so'zning oxirgi harfidan boshlanadigan so'zlarni darhol aytishi, buzib aytiladigan so'zlardan misollar keltirish qizg'in tus olishi tasvirlanadi. Asarda yozuvchining Shukur va Izzat akalari bilan bo'lgan voqealar ham ibratli, ham zavqli. Fazlining Izzat akasiga havasi keladi, chunki u boshqacha o'ylaydi, hech kim anglamagan, xayoliga kelmagan voqealarni anglaydi, ko'ra oladi va boshqacha savollar beradi. Izzat akasi oila davrasida ovqat ustida shunaqa savol beradi: "– doda, ko'chamizmi janubi bozor, shimoli mozor, bunda bir hikmat yo'qmi?" Najib dodaning javobi: "– Aslida odammi umri bozor bilan mozor orasida o'tadi, Izzat, shu ko'cha, shu uyda shu-uncha yashab men ham o'ylab ko'rmagan ekanman. Yaqin atrofda qancha bozor bo'lsa shuncha mozor ham bor. Shuni bilib qo'yinglar, bozorda yurgan odam narigi tomonda uni mozor kutib turganini o'ylamaydi, xayoliga keltirmaydi..." [1, 215-b.] Otasining javobidan keyin Fazlining ko'z o'ngida Otasi ertaklarda tasvirlangan dono, donishmand chollardek ko'rinib ketdi.

Muallif voqea, xayolot, o'yin va bolaning o'z-o'zi bilan suhbatini asosida o'zining bolalik olami, bolalik dunyosini chizib beradi. Bola nigohi bilan olamni anglashga, bilishga harakat qilayotgan Fazlida yozuvchilikning ilk kurtaklari ko'rinadi: "U tengqur o'rtoqlari orasida rosayam ziyrak, kuzatuvchan, oilasidagilar bo'ladimi, qarindosh-urug'larmi, qo'ni-qo'shnilar, mahalladoshlarmi – hammasini tanib-bilib yuradi. Shunchaki yoki nomigagina tanimaydi-bilmaydi, balki u nihoyatda sinchkov – zimdan kuzatadi, o'rganadi, aqli yetganicha xulosalar yasaydi [1, 6-b.]. Yozuvchining bolalikdan kuzatuvchanligi, dunyoni teran nigohda anglashga harakati yozuvchilik qobiliyati, iste'dodi borligidan nishona edi. Yozuvchi kuzatishlari asosida "Nigoh", "Panoh", "Kuza..." qissalarini yaratdi. Yozuvchidagi kuzatuvchanlik hamma asarlari hikoya, qissa, romanlarida qizil ip bo'lib o'tadi.

Asarda qo'ni-qo'shni, qarindoshlar hayotiga ekskurs qilinadi. Urushda hayot-mamot o'yinida qatnashgan, joni omon qaytsa-da g'irrom o'yinda aldangan qahramon Hasan boboy obrazi tasvirlanadi. Hasan boboy fashistlarga qarshi jangda dom-daraksiz ketgan, ayoli Minov opoqi ko'zlari to'rt bo'lib necha yillar kutgan. Gitler yengilib, urush tugagandan o'n yetti-o'n sakkiz yil o'tganda, Hasan boboy bir holatda oilasi bag'riga qaytadi. Shuncha yil frontda beiz, bedarak ketgan odam ko'chaga bosh ko'tarib chiqolmay qolgan. Davomli sog'inch va tahlika ustiga kelib tushgan bu sharmandalik Minov opoqini savdoyi qilib qo'yay degan.

Fazli bu voqealarni onasining hikoyalaridan bilib olgan. Endi Fazli Hasan boboydan dam jirkanib ketar, dam unga achinar, Minov opoqining jazavalari bevaj-besabab emasligini o'zicha tushunishga urinardi. Roman voqealari davomida Hasan boboy vafot etadi. Uyining oldida o'tirgancha jimgina dunyodan ko'z yumadi. Katta hayot o'yinida Hasan boboy o'zi xohlamagan holda aldangan, yutqazgan edi. Romanda oila boshlig'ining yutug'i, oilaning yutug'i degan xulosani beradi. Choli bilan birga Minov opoqi ham katta hayot o'yinida yutqazgan, choline mag'lubiyati uni alamzada qilib qo'ygan edi. Shuning uchun Hasan boboyga Fazlining rahmi keladi, achinadi.

Karomat mahallaga ko'chib kelgan darbadar, beva ayol. Beshta farzandning tashvishida hayotning achchiq zahmatini ko'p tatigan. Karomat ona o'z hayoti haqida: *“Ko'chish-ko'chish qurib ketsin o'yinga o'xshamay, ijarama-ijara ko'chmanchilikning oti o'chsin... To'rt o'g'il, bir qizining ismi-sharifi bir xil – kegindi, ko'chmanchi, qishloqi”*. Karomat aya bolalarini yupatish, zaharli qismat tegirmonining mashaqqatlaridan butun chiqish, g'urbat-u nadomatni unutishning birdan bir chorasi o'yin ekanligini anglagan edi. U bolalarini ochlik azobidan “qorin ochmadi-ochmadi”, “bexarxasha-bexarxasha”, “tamshanma-tamshanma” o'yinlari bilan chalg'itardi. Karomat onaning falsafasi: *“Bachalar qay o'yinga berilsalar, o'sha o'yin hayotlariga ko'chadi”*.

Asarda Halim oqsoqolning o'rtancha o'g'li Ziyo do'xtirlikka o'qiydi. Keyin Moskvada davom ettirib, olim bo'ladi. Ziyo do'xtir Moskvadan tuzalmas dard orttirib keladi. Ko'ksov xastaligiga chalinadi. Endi odamlarga yordami tegadigan, hayotda zavqlanib yashaydigan vaqti kelganda, o'zi yordamga muhtoj, xastaga aylandi. Hayotning beshavqat o'yinida yutuqni qo'lga olganda, rohatini ko'rib, zavqini his qilolmadi. G'oliblik nashidasi tatimadi. U baribir jamiyatdan oldinda, fikrlaydigan, hayotning mantig'ini biladigan qahramon. Fazlining To'xtaboy aqasi hayot o'yiniga g'arq bo'ldi. Hali oila qurishga ulgurmagandi. Yosh joni uvol ketdi, hayot o'yinini erta tark etdi. Yozuvchi hayotning past-baland o'yinini insonlar taqdiri bilan ochib beradi.

Mahalla hunarmandlar makoni, hunarmandlik esa qonunsiz daromad degani. Har bir xonadon oila a'zolari u yoki bu tirikchilik bilan band. Buni el-yurt biladi, moliya biladi, mahalla faollari biladi, uchastka noziri-melisa biladi, lekin hamma o'zini bilmaganlikka oladi. “Bari – o'yin – deb ich-ichidan kuladi Najib doda. Bu o'yinni o'zicha nomlaydi: “Bilmayman” o'yini deydi, “Ko'rmayman” o'yini deydi, “Bexabarman” o'yini deydi. o'yin bo'lgach, kimdir g'oliblik nashidasini sursa, yana kimdir mag'lublik alamini tortadi. Boshqa iloji yo'q” [1, 153-b.]. Najib doda ikki marta mag'lubiyat alamini chekdi, bunisi rost. Najib doda mahalla guzarida kunda-kunora chaqirilayotgan majlisbozlikni ham o'yin deb biladi.

Roman voqealari sarlavhalarga bo'linadi. Sarlavhalarga berilgan nom voqealar mohiyatini asoslaydi. Jumladan: “Nakku” – “tashqi olam” va “ichki olam” uchrashadigan joy va bu joy Fazlining ichida kechayotgan g'alayonlarni tartibga solishga yordam beradi. Televizordan bo'shagan qog'oz idishni o'ziga nakku qilib oldi. U nakkuxonasida hammani kuzatadi, o'ylaydi, mulohaza qiladi va

hatto xayolida ota-onasi haqida kino oladi. “U – televizorda emas, bizning, o‘zimizning hovlimizdagi, faqat mening ko‘zimga ko‘rinadigan kino! ... Ana Najib doda ko‘chadan kirib keldi. Munis ona choliga peshvoz chiqdi, tovushi eshitarlar-eshitilmas salom berdi... Najib doda bir nuqtaga tikilgancha chuqur o‘yga toladi. Choy, choynak va piyolaga termulib o‘tirib, shunchalar og‘ir o‘ylarga tolishi mumkinmi, odam?!” [1, 220-b.]

Romanning “Muhr” qismida yozuvchining bir umr xotirasida muhrlangan bolalik ko‘chasidagi insonlar taqdiri eslanadi. Bolaning kuzatishlarini Ziyo do‘xtir o‘z mulohazalari bilan xulosalab beradi. Hasan boboy vafotidan bir necha kun o‘tib, hali kun yorishmay chaqiriq eshitaladi. Bu chaqiriq yettinchi tupik ko‘cha bolalarining Hasan boboyini esdan chiqamasliklari, xotira abadiyligi ishora. Yozuvchini yozishga undagan kuch, romanga aylangan xotiralar va hayotida muhrlangan insonlar taqdiri haqidagi dil so‘zlari Ziyo do‘xtir tilidan aytiladi. *“Yettinchi tupikda ulg‘ayayotgan bolakaylar Hasan boboyini unutadi deb o‘ylaysanmi?! Minov opoqining chakak qoqishlarini unutamini?! Vaziz posonning tong saharlab xotini bilan vidolashayotgandek xayrlashishini, oqshom oyoqda turolmay qiltillab qaytishlarini ko‘z o‘ngidan o‘chirolmaydi!.. Chunki bularning bari bolalik taassurotlari! Har bir voqea-hodisa, har bir odam, quloqqa chalingan har bir so‘zdan tug‘ilgan taassurotlar o‘chib ketmaydigan muhr! Chig‘atoyning tarixi shu bolakaylarning miyasiga bosilgan o‘sha muhrda, muhrlarda yozilib qoladi”* [1, 306-307-b.]. Ziyo do‘xtir Vaziz posonning o‘g‘li Baxtiyorning uydan bosh olib ketishining sababini topganday bo‘ladi: “Baxtiyorni isnodga qo‘ygan ota-onasi – poson bilan, posonning es-hushini o‘g‘irlagan Marvarid kennoyining bitmas-tuganmas noz-karashmasi-yu ishvasida!..” Kitobxonda Vaziz poson oilasidagi yuz bergan voqeadan oiladagi muhit, ko‘zga korinmas rishtalar, ota-ona munosabatlari, hammasi shu oila farzandlarining inson sifatida shaklanishida o‘zini ko‘rsatadi xulosasini beradi.

“Aarvo” – fasliga Ziyo do‘xtirning Aarvo ismli eston do‘stining ismi berilgan. Bu faslda Ziyo do‘xtir do‘sti Aarvo bilan Vatan, Yurt istiqboli haqida suhbatlashadi. El-yurti uchun hayotda mard bo‘lib yashashga do‘sti bilan Estoniyaning eng baland cho‘qqisida turib erkakchasiga ont ichishadi, ahdnomalar tuzishgan. Ziyo do‘xtir elda qo‘rqmas, mard yigitlar ko‘paysagina xalq bo‘lishini his qiladi. Shuning uchun ham Doston ayaning uyiga nevarasi Jamolni ko‘rishga boradi, uning nazdida kichik nevaraning adolatsizlikka qarshi yoshiga munosib qarshilik ko‘rsatishi bu katta jasoratning uchquni. Demak, xalq bo‘lishga umid bor. Nevara haqida eston do‘sti Aarvoga telefonda aytadi. “... O‘zbekmi, estonmi, qozoqmi, avarmi, Jamolga o‘xshash qo‘rqmas mard yigitlari ko‘paysagina xalq bo‘ladi...”. Jamol haqida do‘stiga aytib berganida do‘sti qayta aytib berishini so‘raydi va yig‘lab eshitganini aytadi. Nevarani Chig‘atoy mahalladan chiqqan Jamol botir, Jamol emas Jaloliddin deydi.

Romanda Qora Unar, Raisa rais, Shomalik to‘ra kabi mahalla amaldorlari tasvirlanganki, ularning vazifasi mahalladagi buzilishga tushgan uylarning oila a‘zolarini ko‘chishga ko‘ndirish. Birinchi Doston ayaning hovlisi buzilishga

tushadi. Doston ayaning hovlisini olib o'rniga domdan uy berishni taklif qilishadi. Doston aya rozi bo'ladi, chunki aql-farosatli qizi oilasi buzilib, bolasi bilan uyga qaytib kelgani uchun qishloqda bosh ko'tarolmay qolgan edi. Doston ayaning hovlisini buzishganda arqon chiqadi. Hamma oltin chiqadi deb kutgan edi. Asar davomida arqonni oxirigacha tortib olisholmaydi. Arqon rango-rang bo'lib, ko'zni olar darajada tovlanar, tuproq ostidan chiqqaniga qaramay chang-g'uborsiz mohir chevarlar qo'lidan chiqqanday edi. Arqonni tortib chiqarmoqchi bo'lgan ekskavator arqon uchiga yaqinlashgach o'chib qolar, ketmon-u cho'qmor bilan olamiz degan manaman azamatlar nafas olishi og'irlashib holdan toya boshlardi. Arqon sehrli, mo'jiza edi. Yozuvchidagi kuzatuvchanlik, topqirlik, o'zgachalik hislati bolaligida shakllanganini Fazli bola tafakkuri bilan "Tilladan qimmat bo'lsa-chi bu arqon?!" degan mulohazasidan ayonlashadi. Najib dodaning arqon haqida mulohazasi bor: "... u tuproq ostidagi oddiy arqon emas, hikmatli arqon. Tortgan bilan chiqadigan arqon emas. Mahallaga emas, odamzodga yuborilgan arqon!.. Har kimning aqli yetavermaydigan, uzun tashlangan arqon. Odamlar ojiz, juda ojiz..." [1, 379-b.] Arqon – birlashtiruvchi, bog'lovchi, avlodlar davomiyligi, ota yeridan uzilmaslik, tug'ilgan yer muqaddasligi kabi tushunchalarni umumlashtirgan degan mulohazaga bordik. Insoniyat bitta tomirdan tarqaganligi, tomir yerning tagida ekanligi va insoniyatning yer bilan hamnafasligi, jismining oxirgi manzili ham yerga qo'yilishi kabi mulohazalarni beradi. Insoniyat qadami yerdan uziladi, ammo ildiz uzilmaydi. Najib doda shuning uchun ham insonning ojizligini ta'kidlaydi.

Romanda o'yinga chaqiriq, bolalarni uyg'oqlikka chorlov nidolarini eshitamiz. Roman oxirida bu chaqiriq, chorlov yanada kuchayadi. Yozuvchi asarga yangi qahramon kiritadi. U o'sha mahallaga boshqa joydan kelgan, ijaraga joylashgan bolaning ismi Omad, Omadjon, Omadbek. Romanda bu qahramon mahallaning omadi, buzilishga tushgan mahalla bolalari va kattalarni uyg'oqlikka chorlovchi kuch hamda o'yinqaroq bolalarning kelajak davomchilari, uyg'oq insonlargina uyg'otuvchi va omad ulashuvchi bo'ladi degan mulohazaga bordik. U hali tong otmagan g'ira-shirada har kuni bitta bolaning ismini aytib chaqiradi, otiga atab azon aytadi. Chaqiriqni eshitgan bolalar o'zlarini ko'cha changitib yurgan bola emas, kattalardek his qiladi, jiddiy tortadi. Roman oxirida bu chaqiriq mahallaga yuzlanadi. Bu chaqiriqni Najib doda va Suydi muallim eshitishadi. Chaqiriqda to'rt marta chig'atoyliklarga, yoshi ulug'lar, bolakaylar va oxirida musulmonlar deb murojaat qiladi. Roman boshlanmasi "... Landi-landi..." o'yin boshlandi..." deb boshlansa, xotimasi kattalarning yangiligi – Najib dodaning ukasi Fattoh amakining "Xruchopni optashashdi" yangiligi bilan tugaydi. Romanning siyosiy olamda yangilik bilan tugashi bejizga emas. Tuzum siyosati oddiy insonlar hayotiga ta'siri va oddiy xalq hayoti, ilmi insonlarning davrni tahlil qila olishidan dalolat.

Xulosa. Adib X.Do'stmuhammad "O'yin" romanida bolalar va hayot o'yinlarini o'z bolaligi, ota-onasi, yaqinlari va o'rtoqlari hayotining ma'lum davri misolida hikoya qilib beradi. Bu hayot o'yinida kimdir yutadi va g'oliblik

nashidasini suradi, kimdir magʻlublik aziyatini chekib yashaydi. Inson hayoti oʻyinlar qurshovida oʻtadi. Hayot oʻyinida yutush va yutqazishlar almashinib turadi. Kimdir faqat goʻlib, kimdir faqat magʻlub boʻlib yashamaydi. Buni romanning xotimasidagi Fattoh amakining yangiligi isbotlaydi. Roman umr ataluvchi katta va kichik oʻyinlarga qurilgan jarayonda insonning shaxs sifatida shakllanishi, oʻzligini saqlab qolishida oila va jamiyatning rolini yana bir bor asoslab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Doʻstmuhammad X. Oʻyin. – T.: Yangi asr avlodi, 2022.
2. Doʻstmuhammad X. Izhor. – T.: Yangi asr avlodi, 2021.
3. Eshonqul N. Mendan “men”gacha. – T.: Akademnashr, 2014.
4. Joʻraqulov U. Hududsiz jilva. – T.: Fan, 2006.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. II jild. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 124.
6. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/xurshid-dostmuhammad-aytmishlari-va-fiqralar.html>

ABU RAYHON BERUNIY QARASHLARI BILAN TASAVVUF FALSAFASIDAGI KOMIL INSON TUSHUNCHASI QIYOSIY TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648166>

Ruzmetova Dilbar Nurmatovna

falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Alfraganus university "Ijtimoiy fanlar" kafedrası

Annotatsiya: Mazkur maqola Abu Rayhon Beruniy tomonidan ilgari surilgan komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlarni tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchasi bilan taqqoslab tahlil qiladi. Beruniyning insonning ma'naviy o'sishiga oid g'oyalari tasavvuf falsafasidagi komil insonning etika, axloq va ma'naviyat bilan bog'liq prinsiplariga qanchalik mos kelishini aniqlash maqsadida amalga oshirilgan tadqiqot natijalari keltirilgan. Ushbu tahlil, insonning ichki rivojlanishi va tashqi muhit bilan uyg'unlikda yashashini ta'minlashda ilm-fan, falsafa va diniy tasavvuf o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Abu Rayhon Beruniy, komil inson, tarbiya, tasavvuf falsafasi, etika, axloq, ma'naviyat, ichki rivojlanish, tashqi muhit, ilm-fan, diniy tasavvuf.

Abstract: This paper provides a comparative analysis of Abu Rayhan Beruni's views on the upbringing of a perfect human and the concept of the perfect human in Sufi philosophy. The study focuses on how Beruni's ideas about the spiritual growth of individuals align with the principles of ethics, morality, and spirituality found in Sufism. The findings highlight the connections between science, philosophy, and religious mysticism in the development of inner harmony and the relationship with the external environment.

Keywords: Abu Rayhan Beruni, perfect human, upbringing, Sufi philosophy, ethics, morality, spirituality, inner growth, external environment, science, religious mysticism.

Kirish: Komil inson tushunchasi nafaqat Sharq falsafasi, balki global falsafa tarixida ham muhim o'rin tutadi. Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida insonning ma'naviy o'sishi va tarbiyasiga katta e'tibor bergan. Uning komil inson haqidagi qarashlari nafaqat ilmiy, balki axloqiy va ma'naviy jihatlarni ham o'z ichiga olgan. Tasavvuf falsafasida esa komil inson, o'zini mukammal rivojlantirgan va ichki tinchlikka erishgan inson sifatida tasvirlanadi. Ushbu maqolada Beruniyning komil inson tarbiyasi haqidagi g'oyalari va tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchasi taqqoslanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review): Beruniyning inson tarbiyasi va komil inson haqidagi qarashlari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Masalan, I. X. Karimovning "Beruniy va uning ilmiy merosi" asarida Beruniyning komil inson haqidagi fikrlari ilm-fan va axloqiy fazilatlarga alohida urg'u berishiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, tasavvuf

falsafasida komil inson tushunchasi, ayniqsa, Ibn Arabi va Jilining asarlarida keng yoritilgan bo'lib, ularning fikrlariga ko'ra komil insonni yaratishning asosi, avvalo, o'zining ichki dunyosini to'liq anglashda yotadi. Bu ikkala yo'nalishdagi qarashlar orasidagi o'xshashliklar va farqlarni chuqur tahlil qilish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology):
Tadqiqotda nisbatan tarixiy va kontseptual tahlil metodlari qo'llaniladi. Beruniyning asarlari va tasavvuf falsafasiga oid asosiy manbalar tahlil qilinadi, shuningdek, tarixiy kontekstda o'zaro taqqoslash va qarama-qarshiliklarni aniqlash uchun ikkinchi darajali manbalar ham o'rganiladi. Metodologiya doirasida tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchasining nazariy asoslari va Beruniyning ilmiy merosi o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar aniqlanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results):
Tahlil jarayonida Beruniyning komil inson tarbiyasi haqidagi fikrlari, tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchasi bilan qiyoslanganida, o'zaro ko'plab umumiy jihatlar mavjudligi aniqlandi. Beruniy uchun komil inson – ilm-fan, axloq va ma'naviyatni birlashtirgan, shuningdek, ijtimoiy mas'uliyatni tushungan insondir. Tasavvuf falsafasida esa komil inson – o'z ichki dunyosini, ruhiyatini mukammallashtirgan, Xudoga yaqinlashishga harakat qilgan shaxs sifatida qaraladi. Ikkala tushuncha ham, insonni o'zining ichki potentsialini anglashga, ma'naviy o'sishga va axloqiy fazilatlarga ega bo'lishga undaydi. Biroq, tasavvufda ko'proq mistik elementlar va Xudoga yaqinlik vurg'ulanadi, Beruniyda esa ilmiy va axloqiy jihatlar ustun turadi. Ma'lumki, Abu Rayhon Beruniy bo'yicha keng omma uni tabiatshunos olim sifatida etirof etadi. Buyuk alloma o'zining ilm-fanga bo'lgan katta hissasi va insonparvarlik fikrlari bilan tanilgan, o'rta asrlardagi o'zbek olimlaridandir. Uning inson tarbiyasi haqidagi qarashlari uning kitoblarida, maxsus falsafiy va axloqiy asarlarida aks etgan. Beruniyning inson tarbiyasiga oid fikrlari o'sha davrning axloqiy va ijtimoiy munosabatlariga bo'lgan katta e'tiborni ko'rsatadi.

Beruniyning komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlarida Insonning aql va axloqi masalasida Beruniy insonning aqlini yuqori qadrlaydi va u insonning ma'naviy o'sishi va axloqiy komillashishi uchun asosiy omil sifatida ta'riflaydi. U axloqiy kamolotga erishish uchun ta'lim va bilimga katta e'tibor bergan. U o'ziga xos yo'lga, ma'rifatga va axloqiy mahoratga ega bo'lishni ahamiyatli deb hisoblagan [1, 12-b.]. Axloqiy tarbiya maslasida Beruniy odamlarning bir-biriga munosabatini to'g'ri yo'lga qo'yish uchun axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat bergan. U insonlarga mehr-oqibat, halollik va adolatni qo'llashni, shuningdek, o'zining atrofidagi muhitda javobgarlikni his qilishni o'rgatgan. Shuningdek, Beruniyning "komil inson" haqidagi qarashlari falsafiy va axloqiy qadriyatlarga asoslangan. Uning fikricha, komil inson bilim va ma'rifatga ega, shunga qo'shimcha ravishda ijtimoiy va axloqiy burchlarini bajaradi. U ishonch, adolat va ma'rifatga asoslangan ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga intiladi. Ijtimoiy munosabatlar masalasida Beruniy, odamlar orasidagi to'g'ri va yomon munosabatlar, ularning yordam va hamkorlik ko'rsatishlari, muhabbat va

hurmatning muhimligini ta'kidlab, bu narsalarni barqaror jamiyat qurishning asosiy omillaridan deb bilgan. Shuningdek, Beruniyning ta'limotiga ko'ra, har bir inson o'zining o'ziga xos xususiyatlari va iqtidorlariga ega bo'lib, ularni rivojlantirishga harakat qilishi kerak. Har bir insonning potensialiga ishonish, uni rivojlantirish va o'zining oliy maqsadiga erishishga intilish, komil inson bo'lish yo'lidagi muhim omillardan biridir[2, 7-b.]. Beruniyning komil insonga oid qarashlari orqali insonning ma'naviy va axloqiy kamolotga erishishga bo'lgan intilishini, ilm-fanga bo'lgan hurmatini, insonparvarlik va ijtimoiy mas'uliyat hissini mustahkamlash kerakligini ko'rsatib o'tgan. Shuni ta'kidlash joizki, Abu Rayhon Beruniyning komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlari bilan tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchasi o'rtasida bir qator o'xshashliklar va farqlar mavjud[3, 12-b.]. Bu ikki yo'nalishning umumiy maqsadi insonning ma'naviy o'sishi va ma'rifatga erishishini ta'minlashga qaratilgan, ammo ularning asosiy ta'limlari va yo'nalishlaridagi farqlar ayrim falsafiy yoki diniy nuqtai nazardan kelib chiqadi. Masalan: O'xshashliklar:

Komil insonning ma'naviy kamolotga erishishi: Har ikkala qarash ham komil insonni ma'naviy kamolotga erishishda ko'radi. Beruniyning fikricha, komil inson ilm va axloqni muvozanatda egallagan, jamiyatga foydali bo'lgan insondir. Tasavvufda esa komil inson o'zining ma'naviy yo'lida rivojlanishini davom ettirgan, Alloh bilan mukofotlanishga erishgan, butun xayotini ma'naviy va ruhiy kamolga bag'ishlagan shaxsdir. Axloq va ma'rifat: Beruniy ham, tasavvuf ham axloqiy kamolotga katta ahamiyat bergan. Beruniy axloqiy qadriyatlar, adolat, hurmat, mehr-oqibatga e'tibor qaratgan bo'lsa, tasavvufda buning uzviy davomidek sanaladi. Tasavvufda komil insonning maqsadi — haqiqatga yetishish va insonlarning yaxshilikka yo'nalishini ta'minlash.

Jamiyatga xizmat: Beruniyning fikricha, komil inson jamiyatda adolat va yordam ko'rsatish bilan shug'ullanishi kerak. Tasavvufda ham komil insonni jamiyatga foyda keltirishga harakat qilish, hayotini boshqalarga yordam berishga bag'ishlash tavsiya qilingan.

Farqlar: Ilm va ma'rifat: Beruniyning komil inson tushunchasi ilm va axloqqa asoslanadi. U ilm-fan, bilimga yoki astronomiya, geografiya kabi tillardagi bilimlarni egallashga intiladi. Uning nazariy qarashlari ilmni jamiyatga foyda berish va insonlarning intellektual kamolotini ta'minlashga qaratilgan. Tasavvufda esa komil inson ma'rifatga erishish yo'lida ruhiy bilimni o'zlashtiradi, Allohga ishongan holda, uning hozirligini his qilib, ish-amallarida mukammal kamolga yetishadi.

Dunyo va oxirat: Beruniy dunyovi bilim va axloqqa e'tibor qaratgan. U insonlarni dunyoda foydali bo'lishga, yaxshi ishlar qilib yashashga da'vat etgan. Tasavvufda esa komil inson oxirat hayotiga va Alloh bilan ma'naviy aloqaga ahamiyat beradi. Unga ko'ra, insonning asosiy maqsadi Alloh bilan haqiqiy birlashish va uning irodasini tutishdir. Ruhiy yo'l va axloqiy kamolot: Tasavvufda komil insonning ma'naviy yo'li turli ruhiy mashqlar, zikr va ibodatlar orqali rivojlanadi. Uning maqsadi ruhiy ozodlik va Allohga qulligini aniq anglashdir.

Beruniyda esa bu ruhiy yo'lga jiddiy e'tibor berilmaydi. Uning qarashlari ko'proq aql, ilm va ijtimoiy ma'rifatga asoslangan.

Dunyoning o'рни: Beruniyda dunyo va uning taqsimoti axloqiy jihatdan ko'rib chiqiladi. U insonning ilm va axloq bilan jamiyatga xizmat qilishiga intiladi. Tasavvufda esa dunyo ahamiyatga ega emas, balki u vaxiy va ruhiy kamolotga yo'l topish uchun faqatgina vosita sifatida qabul qilinadi.

Komil inson tushunchasi Beruniyga ko'ra, kamol topgan inson – bu nafsni tuzatish, o'ziga va jamiyatga foyda keltirish yo'lida harakat qiladigan shaxsdir. Tasavvufdagi "komil inson" tushunchasi ham axloqiy kamolotga, ruhiy rivojlanishga asoslanadi. Bu o'zaro aloqada bo'lgan qarashlar, bir tomondan, insonning ma'naviy o'sishi uchun zarur shart-sharoitlar va unga yo'l ko'rsatuvchi yo'nalishlarni aniqlaydi.

Shuningdek, komil inson tushunchasi Beruniyga ko'ra, kamol topgan inson – bu nafsni tuzatish, o'ziga va jamiyatga foyda keltirish yo'lida harakat qiladigan shaxsdir. Tasavvufdagi "komil inson" tushunchasi ham axloqiy kamolotga, ruhiy rivojlanishga asoslanadi[4, 9-b.]. Bu o'zaro aloqada bo'lgan qarashlar, bir tomondan, insonning ma'naviy o'sishi uchun zarur shart-sharoitlar va unga yo'l ko'rsatuvchi yo'nalishlarni aniqlaydi.

Komil Insonning axloqiy asoslarida Beruniyga ko'ra, odamning axloqiy rivojlanishi uning to'g'ri tarbiyasiga bog'liqdir. U ko'p hollarda yoshlarga axloqiy va ma'naviy tarbiya berishning ahamiyatiga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, komil insonning xarakteri adolat, sofdik, ifodalashning to'g'riligi va axloqiy mustaqillikka asoslangan bo'lishi kerak.

Komil inson va ijtimoiy ravishda qiyoslashda Tasavvufda komil insonning tashqi dunyo bilan bo'lgan munosabatlari va jamiyatdagi o'рни ham muhim ahamiyatga ega. Beruniyning ilmiy qarashlari, ijtimoiy adolat va umumiy manfaatga ko'maklashishning asosiy xususiyatlari sifatida ko'rsatiladi. Bu, o'z navbatida, "komil inson" tushunchasi bilan bir holda jamiyatga foyda keltirishga yo'naltirilgan ma'naviy kamolotni taqozo qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations):

Mazkur tahlil Beruniy va tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchalarining o'xshashliklari va farqlari haqida muhim xulosalar chiqardi. Beruniy komil inson tarbiyasiga ilm-fan va axloqiy mas'uliyatni asos qilib olishni ta'kidlagan bo'lsa, tasavvuf esa insonning ruhiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratadi. Har ikki tizim ham insonning ma'naviy o'sishiga katta ahamiyat beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, zamonaviy jamiyatda bu g'oyalarni integratsiya qilish, yoshlarni tarbiyalashda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Abu Rayhon Beruniyning komil inson tushunchasi va tasavvufdagi komil inson tushunchasi bir-biriga o'xshash ma'naviy maqsadlarga ega bo'lsa-da, ularning yo'nalishlari, nazariy asoslari va insonni tarbiyalash usullari o'rtasida ayrim farqlar mavjud. Beruniyning yozganlarida insonning ma'naviy va axloqiy kamoloti ko'proq dunyoviy bilim va ijtimoiy axloqga asoslansa, tasavvufda komil inson Allohga qullik va ruhiy kamolotga intilishga e'tibor qaratilgan.

Beruniyning komil inson haqidagi fikrlari asosida, har bir shaxsning tarbiyasi uning axloqiy kamolotini belgilaydi. Shuning uchun, ta'lim va tarbiyaga ahamiyat berish jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti uchun muhimdir.

Tasavvufda nafsni tuzatishga katta ahamiyat beriladi. Bu nuqtai nazardan, Beruniyning komil insonga oid qarashlaridan biror ma'naviy rivojlanishda nafsni to'g'ri yo'lga solish muhim ahamiyatga ega.

Komil insonning jamiyatga foyda keltirishi ham muhimdir. Beruniyning ijtimoiy adolat, axloq va ma'naviy taraqqiyotga qarashlari ham jamiyatdagi shaxslar o'rtasida o'zaro hurmat va muvozanatni ta'minlaydi.

Tasavvufdagi "komil inson" tushunchasi Beruniyning ilmiy va axloqiy qarashlaridan ilhom olish mumkin. Islomdagi komil inson "pir", "valiy" yoki "ustoz" sifatida ko'rilsa, Beruniyning fikrlarida insonning axloqiy va ma'naviy rivoji, nafsni tuzatish hamda jamiyatga foyda keltirish kabi masalalar ko'tariladi.

Beruniyning komil inson tushunchasi, tasavvuf falsafasidagi axloqiy va ma'naviy rivojlanish nuqtai nazaridan muhim o'rin tutadi. Uning fikrlariga ko'ra, insonning ma'naviy taraqqiyoti, nafsni tuzatish va jamiyatga foyda keltirish uchun ma'naviy tarbiyaga alohida e'tibor qaratilmog'i kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ramatov, J.,. (2020). Theoretical and ideological sources of beruni's philosophical views. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1974-1980.
2. Умарова, Р. Ш. (2019). Бытие и философские взгляды Абу Райхана Беруни. *Достижения науки и образования*, (3 (44)), 32-33.
3. Ramatov, J., (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.
4. Ramatov, J.,. (2022). THE PROCESS OF CIVILIZATION AND IMPORTANT CHANGES IN LIFE. *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*, 1(6), 243-246.
5. Ramatov, J.,. (2022, June). Evolution of railway construction development in Uzbekistan: Past and prospects. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2432, No. 1, p.
6. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA'NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
7. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA'NAVIY BO'SHLIQNI TO'LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.
8. Ramatov, J., (2022). PROBLEMS OF INFLUENCE OF ISLAM ON CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION. *Academic research in educational sciences*, 3(10), 591-597.

РОЛЬ АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛОГОСФЕРЫ РАСЦВЕТА ПЕРВОГО ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА (IX – XII ВВ)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648194>

Степанова Ольга Ивановна

кандидат философских наук,
и.о.профессор кафедры «Социальные науки»,
университет «Альфраганус», Ташкент
E-mail: olgast1961@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена актуальной проблеме освещения роли формирования логосферы в процессе развития философии, науки, научного метода познания периода первого Восточного Ренессанса. Так, аль-Фараби, творчески разработал логическое учение Аристотеля, внес значительный вклад в развитие учения о понятиях, суждениях, силлогизмах. Тем самым им были заложены основания логосферы, в плоскости которой в дальнейшем формировались научные знания других знаменитых ученых-энциклопедистов данной эпохи.

Annotatsiya: Ushbu maqola birinchi Sharq Uyg'onish davri falsafa, fan va bilishning ilmiy usulining rivojlanishi jarayonida logosferaning shakllanishining rolini yoritishning dolzarb muammosiga bag'ishlangan. Shunday qilib, al-Forobiy Arastuning mantiqiy ta'limotini ijodiy rivojlantirdi va tushunchalar, hukmlar, sillogizmlar haqidagi ta'limotning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdi. Shunday qilib, u logosferaning asoslarini qo'ydi, uning tekisligida ushbu davrning boshqa mashhur ensiklopedist olimlarining ilmiy bilimlari keyinchalik shakllangan.

Annotation. This article is devoted to the current problem of highlighting the role of the formation of the logosphere in the process of development of philosophy, science, scientific method of cognition during the period of the first Eastern Renaissance. Thus, al-Farabi creatively developed the logical teaching of Aristotle, made a significant contribution to the development of the teaching on concepts, judgments, syllogisms. Thus, he laid the foundations of the logosphere, in the plane of which the scientific knowledge of other famous scientists-encyclopedists of this era was subsequently formed.

Ключевые слова: логосфера, логика, научный метод, силлогистическое доказательство, дедуктивный метод, правильное рассуждение, диалектика, критерии научности, учение о «двойственности истины»

Kalit so'zlar: logosfera, mantiq, ilmiy metod, sillogistik isbot, deduktiv usul, to'g'ri fikrlash, dialektika, ilmiy mezonlar, "haqiqat ikkiligi" ta'limoti.

Key words: *logosphere, logic, scientific method, syllogistic proof, deductive method, correct reasoning, dialectics, criteria of scientificity, doctrine of the “duality of truth”*

ВВЕДЕНИЕ

Почему в XXI веке мы вновь и вновь обращаемся к творчеству великого мыслителя, философа, ученого-энциклопедиста Абу Наср аль-Фараби? Не только из почитания творческого наследия великих предков и признания его роли в разработке вопросов логики средневекового периода развития научного мышления. Но также из признания реального вклада в формирование науки логики, значимость которого не потерялась в веках. Дело в том, что в логике, начиная с древности и заканчивая самыми новейшими концепциями, нет устаревших законов. Как арифметика для современной математики, так и традиционная логика для современной логики является базисом, несмотря на то что какие-то положения неклассической логики могут отрицать законы традиционной (например, многозначные логики отрицают закон исключенного третьего). Соблюдение законов аристотелевской традиционной логики – гарантия непротиворечивого, последовательного мышления на всех уровнях коммуникативно-познавательной деятельности человека: начиная от простейшей бытовой, производственной и заканчивая самыми сложными научными, политическими процессами. Приведя образное сравнение, можно сказать, что традиционная аристотелевская логика – это арифметика, символическая логика – алгебра, неклассическая – высшая математика. Но высшая математика не появилась бы без арифметики. Все виды логики являются базисом научного метода, ибо именно логика разработала основы сравнительного анализа и синтеза, всех уровней абстрагирования и обобщения. Именно логика сформулировала правила и законы оформления высказываний и рассуждений; алгоритм получения достоверных выводов в рассуждениях; именно логика разработала основы индуктивных методов научного исследования, моделирования и идеализации. Венцом логики является теория аргументации, на которой построено все научное познание, ибо наука может реализоваться исключительно на доказательном фундаменте. Разрабатывая теорию аргументации, логика снабжает научное сообщество методологией познавательного процесса в целом и методиками конкретных научных исследований.

Анализ и результаты

Чрезвычайно благоприятный период развития логосферы как научного метода познания сформировался на территории Арабского халифата, преимущественно в IX-XII столетиях, именно в это время жили и творили знаменитые ученые-энциклопедисты: Абу Юсуф ибн Исхак ал-Кинди, Абу Наср аль-Фараби, Абу Хамид Мухаммад Газали, Абу Абдаллах Мухаммад аль-Хорезми, Абу Али ибн Сино, Абу Райхан Беруни, Абу Ахмад аль-

Фергани, Саида Джурджани, Юсуф Хос Хаджиб, Ибн-Рушд и многие другие. Все они были широко известны в Европе, о чем свидетельствуют их латинские имена: Alkundus, Alfarabius, Avicenna, Alfraganus, Alboron, Averroes.

«Логосфера» - область формирования рационального мышления, где конкретные, обустроенные условия дают возможность успешно ему развиваться» [1] Объединенные политически и экономически Арабским халифатом, связанные единством религии и языка (арабский язык стал не только государственным, но и языком науки), народы Ближнего и Среднего Востока получили возможность свободного обмена научными знаниями. Сложились предпосылки для развития «логосферы» как научного метода познания. Самым выдающимся логиком этой эпохи по праву считается **Абу Наср аль-Фараби**, написавший большое количество трактатов по логике и продвинувший логическое учение на новый более высокий уровень. «За большой вклад в развитие логики Абу Наср аль-Фараби получил титул «Второй Аристотель», а также «мантический» - логичный. Им были досконально разработаны все разделы современной формальной логики: учение о понятиях, суждении – его структуре и видах, об умозаключениях как основе доказательного знания.» [2] Также можем добавить, что аль-Фараби досконально разработал учение о понятиях, его видах, содержании и объеме, о категориях. Введя в структуру суждения соединительную частицу, он, по сути, придал ей современный вид. Кроме того, более совершенная структура суждения давала возможность облегченного понимания силлогизмов, а силлогизмы, как известно, являются основой доказательного знания. Он также разработал теорию вопросов и ответов, их логических правил и значения в научных спорах. Этому было специально посвящено его диалектическое учение. В результате научного обсуждения, спора рождаются идеи, понятия. «Если говорить о понятии в широком смысле слова, то оно закрепляется в лексическом значении слова. Научное понятие, выражаемое тем или иным словом, играет и роль значения этого слова и роль мысли, раскрывающей сущность предмета, обозначаемого этим словом. Проблема понятия в логической теории аль-Фараби в том виде, как она у него изложена, представляет собой одну из самых важных и сложных, поскольку связана с вопросами онтологии и гносеологии, логики и грамматики. Фараби ставит проблему многоуровневости языка: так, существует обыденный язык и язык науки. Дискуссия, если она ведется при смешении этих языков, никогда не будет продуктивной. Существенным признаком различия между логическим суждением и грамматическим предложением является несовпадение логических категорий субъекта и предиката (мауду и мах-мул) с грамматическими категориями подлежащего и сказуемого (мубтада и хабар) ни с точки зрения их понятийного содержания, ни с точки зрения структуры, ни с точки зрения терминологического обозначения» [3]. Таким глубоким изучением взаимоотношения мышления и языка (речи) аль-Фараби

сформировал учение, способствующее дальнейшему развитию как научного, так и философско-поэтического мировоззрения (в частности Юсуфа Хос Ходжиба). Трансформирующее значение для развития всего научного знания на Востоке имела сформулированная аль-Фараби (окончательно оформленная впоследствии ибн-Рушдом) теория «двойственности истины». На логическом учении Фараби впоследствии строились логические трактаты Ибн-Сино, Ибн-Рушда и других великих мыслителей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Фараби уделяет большое внимание анализу логических ошибок, которые бывают характерны при рассуждениях и дискуссиях. Это те правила силлогизма, которые были выделены и описаны Аристотелем, но не только. Так, например, в теорию силлогизмов аль-Фараби были внесены изученные им модусы разделительно-категорического и условно-категорического силлогизмов. В нашей статье в разрезе заявленной темы теория аргументации аль-Фараби также является значимым вкладом в развитие логосферы Восточного Ренессанса, интересна как самый ценный опыт средневековой мысли и как типичное логическое учение, характерное для исламского Востока. Его теория аргументации сыграла «огромную прогрессивную роль, ибо было направлено, в противоположность религиозной догматике, на разработку рационального метода познания, средств научного познания, базирующегося на человеческом мышлении. Логическое учение Фараби содействовало возвышению разума, демонстрации его мощи, силы, служило для выработки самостоятельных методов философского познания, или, как говорил Фараби, «доказательной науки» [4].

ЛИТЕРАТУРА:

1. . Степанова О.И. История и теория логики. Ташкент. Издательство «Yosh avlod matbaa» 2023 г, - с 12
2. Степанова О.И. Логика и научный метод познания. Ташкент, Издательство «Университет», 2022, - С 26
3. Степанова О.И. Логика и научный метод познания. Ташкент, Издательство «Университет», 2022, - С 29
4. Хайруллаев М. Фараби. Т. Узбекистан, 1973 г, с 295

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ПОЭМЫ “КУТТУУ БИЛИМ”: ОТ БАЛАСАГЫНА ДО КАШГАРА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648225>

Асанов Ж.К. – кандидат философских наук,
доцент, Бишкекский инновационный
колледж (Кыргызстан, г.Бишкек);

Талантова Н.Т. – Бишкекский
инновационный колледж (Кыргызстан,
г.Бишкек);

***Аннотация.** Статья посвящена анализу происхождения выдающегося произведения тюркской письменности – поэмы «Куттуу билим» («Благодатное знание»), написанной Жусупом Хас Хаджибом в XI веке. Традиционно считается, что труд был завершён в Кашгаре в 1069-1070 гг., однако текст предлагает альтернативную точку зрения, согласно которой замысел и значительная часть работы могли быть реализованы ещё в городе Баласагын – родине поэта. На основе исторических, культурных и текстологических сведений исследуется возможное участие Жусупа Хас Хаджиба в управлении Караханидским государством и влияние его государственной практики на содержание поэмы. Делается вывод о важной роли Баласагына как духовного и интеллектуального источника произведения, отражающего философию власти, этику управления и принципы нравственного устройства общества.*

***Ключевые слова:** Жусуп Хас Хаджиб, Кутадгу билиг, Баласагын, Кашгар, Караханиды, тюркская литература, государственное управление, история Средней Азии, культурное наследие.*

THE ORIGIN OF THE POEM "KUTTUU BILIM": FROM BALASAGUN TO KASHGAR

Asanov J.K. – Candidate of
Philosophical Sciences, Associate
Professor, Bishkek Innovative College
(Kyrgyzstan, Bishkek);
Talanova N.T. – Bishkek Innovative
College (Kyrgyzstan, Bishkek).

***Abstract:** This article is dedicated to the analysis of the origin of the outstanding work of Turkic literature - the poem “Kuttuu Bilim” (“Blessed Knowledge”), written by Yusuf Has Hacib in the 11th century. It is traditionally*

believed that the work was completed in Kashgar in 1069–1070, however, the text presents an alternative view, according to which the concept and a significant part of the work may have been developed earlier in the city of Balasagun, the poet's birthplace. Based on historical, cultural, and textological data, the article explores the possible involvement of Yusuf Has Hacib in the governance of the Karakhanid state and the influence of his statecraft on the content of the poem. The conclusion is drawn regarding the significant role of Balasagun as the spiritual and intellectual source of the work, reflecting the philosophy of power, ethics of governance, and the principles of moral structure in society.

Keywords: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Balasagun, Kashgar, Karakhanids, Turkic literature, state governance, history of Central Asia, cultural heritage.

Выдающийся мыслитель Жусуп Хас Хажиб, по предположению ученых, написал своё бессмертное и прославленное произведение в 1069-1070 годах в Кашгаре. До настоящего времени оригинал «Куттуу билим» («Благодатное знание») не обнаружен, сохранились лишь его части. Преобладает мнение, что поэма была завершена именно в Кашгаре, однако о том, когда началась работа над ней, сведений нет. Лишь отмечается, что наш предок Жусуп завершил великое произведение за восемнадцать месяцев. В любом случае, достоверно известно, что Ж.Баласагын родился в 1015-1016 годах в городе Баласагын – на берегу реки Чу, в Сары-Өзөн-Чуйской долине, на месте, где сегодня находится башня Бурана. Если бы столь великое произведение не созревало заранее в воображении и мыслях автора, если бы оно не было предварительно обдуманно, то создание его всего за восемнадцать месяцев свидетельствует о выдающемся таланте Жусупа Баласагына.

Однако, на наш взгляд, столь великое произведение могло зародиться в воображении, мыслях и творческом осмыслении нашего предка Жусупа ещё в Баласагыне, а завершено уже впоследствии в Кашгаре. Без предварительного созревания замысла создать такой грандиозный труд, как «Куттуу билим» («Благодатное знание»), было бы невозможно. Вероятно, до прибытия в Кашгар наш предок уже начал излагать свои идеи на бумаге. В любом случае, поэму «Куттуу билим» следует рассматривать в неразрывной связи с городом Баласагын и Карабууринским ханством. Эту мысль подтверждает и академик В. В. Бартольд, утверждая: «Как нам хорошо известно, литературное наследие мусульманских тюрок, дошедшее до нас в полном виде, – это произведение “Кутадгу билиг”, написанное Юсуфом Хас Хаджибом, родившимся в Баласагуна, у реки Чу, в 1069-70 годах и посвящённое ханам, именуемым “табгачскими Кара-Бура ханами”» [1].

В средние века город Баласагын (Кут ордо) был центром расцвета культуры, науки и знаний, а также одним из главных городов Караханидского каганата.

Предположительно, во время жизни в Баласагыне Жусуп Хас Хаджиб принимал участие в государственных делах Карабууринского ханства, овладевал практикой управления государством, что, возможно, и позволило ему создать прославленный труд – «Куттуу билим». Төлөгөн Козубеков, осуществивший перевод великой поэмы с древнекыргызского языка на современный кыргызский, отмечает следующее: «Кроме того, наш предок в этом произведении ведь не с неба черпал идеи и правила управления государством. Достигнув пятидесяти двух лет, он, очевидно, не просто бродил по базарам, а накопил достаточный жизненный и литературный опыт. Особенно в вопросах управления государством у него, скорее всего, имелись соответствующие возможности. Обычный человек не мог бы заняться таким делом, да и не стал бы пытаться» [2].

Таким образом, распространённое среди ранних учёных мнение о том, что «Куттуу билим» был написан в Кашгаре, представляется не вполне соответствующим действительности.

Жусуп Хас Хаджиб, ещё до своего прибытия в Кашгар, служил при дворе Карабууринских ханов в Баласагыне, принимал участие в государственном управлении, возможно, даже входил в ближайшее окружение правителей. В Кашгар он, по всей видимости, отправился, чтобы продолжить прежнюю службу. Начатая ранее работа над поэмой «Куттуу билим» была завершена им уже в Кашгаре. Ведь простой человек не смог бы последовать за ханом в Кашгар – для этого нужны были особые заслуги и доверие.

Во-вторых, в советский период из-за идеологической политики невозможно было открыто заявлять, что Жусуп наш предок был приближённым ханов, их советником и придворным служащим. Более того, утверждение о том, что Жусуп был кыргызом, расценивалось как проявление «буржуазного национализма». Возникает вопрос: почему поэма «Куттуу билим» обязательно должна была быть написана именно в Кашгаре? Если опираться на логическое рассуждение, то, если бы поэма действительно была создана в Кашгаре, автора следовало бы называть Жусупом Кашгарским. Однако его никто так не называет – он известен исключительно как Жусуп Баласагын. Конечно, подобная гипотеза в будущем может быть подтверждена исторически. Ведь сама наука строится на гипотезах.

Когда Жусуп Баласагын прибыл из Баласагына в Кашгар, этими землями, включая Кашгар и Баласагын, правил великий государь Тавгач Буура Карахан – внук Арслан-хана и сын Али-Хасана. Эту информацию подтверждает и академик В. В. Бартольд: «Арслан-хан перешёл в Кашгар и отобрал власть у Харуна. В течение 29 лет он правил территориями от Кашгара и Хотана до Баласагына. В 1102-1103 годах он умер, а власть после него перешла к его сыну Ахмаду ибн Арслан-хану» [3].

В настоящее время известны три основные поздние копии поэмы «Куттуу билим», хранящиеся в Вене, Каире и Фергане.

Венская копия была переписана в 1439 году в городе Герат учёным по имени Асан Кара Сайыл Шамсин, а в 1474 году была перевезена в Стамбул. Позднее по неизвестным причинам австрийский востоковед Шунас Хаммер-Пургшталь доставил её в Центральную библиотеку города Вены, где она хранится по сей день и поэтому получила название Венская копия. Также в Герате сохранилась и «Гератская копия» «Куттуу билим». Третья копия хранится в Египте, в «Хидивской библиотеке» в Каире (объём копии – 5400 страниц). Каирская версия впервые была обнаружена немецким учёным Морети в 1896 году, а в 1897 году была передана другому немецкому востоковеду, тюркологу В. Радлову. Среди всех копий Ферганская версия считается наиболее полной – она насчитывает 6095 страниц.

При переводе «Куттуу билим» с арабского письма на современные языки (уйгурский, узбекский) переписчики пытались адаптировать текст к фонетическим особенностям своего языка. Так, в именах собственных поэмы происходило намеренное искажение гласных: звук «а» заменялся на «о», «ы» – на «и», «ө» – на «о». В результате, такие имена, как Күнтүүдү, Айтулду, Акдилмиш, Өткүрмүш, были искажены до форм Күндудгы, Айтолды, Огдилмиш, Огдырмыш и т. д.

До настоящего времени остаётся спорным вопрос, на каком языке была написана поэма «Куттуу билим» – на древнетюркском, уйгурском или же на литературном языке караханидов – хаканийском. Эти споры до сих пор сбивают с толку исследователей. Если поэма была написана на древнетюркском, то что это был за язык, к какому тюркскому языку он восходит, и, вообще, какой был основной литературный язык тюрков в X веке? Если же «Куттуу билим» написан на языке «Хакания», который считается праязыком тюркских народов и официальным языком Караханидского государства, тогда почему лексическая основа поэмы так близка к древнекыргызскому языку?

Хаканийский язык был языком правящей династии. Народ, как правило, говорил на языке своего правителя. Следовательно, «хаканийский язык» вполне может оказаться средневековым кыргызским языком. Однако отсутствие других письменных источников на средневековом кыргызском затрудняет точную идентификацию языка «Куттуу билим».

Поэма определённо не была написана на древнеуйгурском языке. Об этом свидетельствует мнение академика, народного писателя Кыргызстана Түгөлбая Сыдыкбекова, изложенное в его статье «Куттуу белгиси билик», написанной к первому изданию перевода поэмы Т. Козубекова (1988): «Академик-тюрколог В. В. Радлов, исследовав орхонские рунические надписи, отказался от своей первоначальной точки зрения о том, что «Куттуу билим» написан на уйгурском языке, и заявил следующее: „В 1891 году я полностью соглашался с мнением Вамбери, что «Куттуу билим» написан на древнеуйгурском языке. Однако в самом тексте поэмы ни разу не встречается слово ‘уйгур’...“ И далее: „Моё убеждение, что поэма

написана не на уйгурском языке, основывается в первую очередь на высказывании самого автора, который подчёркивает, что это первая книга, написанная на родном языке» [4].

Там же Т. Сыдыкбеков приводит слова поэта Наума Гребнева, который перевёл «Куттуу билим» на русский язык: «Во время одной из наших бесед он сказал: “Поэма «Куттуу билим» имеет к вам прямое отношение. И не только потому, что она написана на вашей земле, но и потому, что её дух и образ мышления близки именно вам”».

А известный писатель, историк, лауреат Государственной премии СССР, автор многотомного романа «Звёзды над Самаркандом» Сергей Петрович Бородин, хорошо знавший историю народов Средней Азии, говорил: «Вы, кыргызы, слишком равнодушны. Даже когда дело касается культурного наследия, принадлежащего вам по праву, вы почему-то уклоняетесь! Вы осознаёте, насколько велика ваша доля в древнем литературном наследии? То, что именно ваш народ создал великое эпическое произведение «Манас», – не случайно! Не отрекайтесь от своего наследия!»

Следовательно, чтобы точно определить язык поэмы «Куттуу билим», необходимо исследовать его лексический состав в сравнении со средневековым кыргызским языком. До сих пор мы, опираясь лишь на мнение русских учёных, безоговорочно соглашались с их выводами, не высказывая собственного мнения и основываясь на «науке подражания».

И даже те же самые уважаемые учёные предупреждали нас: «Эй, кыргызы! Очнитесь, цените своё наследие! Не позволяйте другим народам присваивать его!» Однако мы продолжаем игнорировать этот призыв. Если такое отношение к бесценному историко-культурному наследию будет сохраняться, история нам этого не простит.

Поэма Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билиг» (в переводе – «Благодатное знание») является бесценным духовным наследием, призывающим к управлению государством на основе веры, мудрости и нравственной чистоты. В ней воспеваются семейное и гражданское согласие, неразделимое единство народа, уважение к национальным традициям, обычаям и ценностям, почтение к старшим и забота о младших – всё это величайшие добродетели, которые следует сохранять и передавать.

Сегодня растущий интерес кыргызского народа к поэме «Кутадгу билиг» – это яркое свидетельство стремления народа к самопознанию. Без знания своей истории народ не может осознать, кто он есть на самом деле.

Следовательно, мы должны всесторонне изучить поэму «Кутадгу билиг» – с лингвистической, философской, психологической, идеологической, этнокультурной, исторической и других точек зрения – и донести её ценности до всех слоёв общества: от малышей в детских садах до широкой общественности.

Как писал сам Юсуф Баласагуни:

Книг немало – на арабском и таджикском,

Но эта – первая, написанная на нашем родном языке.

Теперь давайте выскажем своё мнение по поводу названия, которое дал своему великому дастану сам автор. До настоящего времени это великое произведение переводилось под разными названиями: «Знание, приносящее кут», «Знание, дарующее благодать», «Благодатное знание», «Кут знание».

Если первоначальная найденная копия называлась «Кутадгу билиг», то, возможно, это означает не что иное, как **«ВЛАСТЬ ПО ИМЕНИ КУТ»**.

В подтверждение этому приведём следующий аргумент:

Резиденция караханидов – дворец ханов Кара-Буура – назывался «Кут Ордо». Слово «кут» означает святость, благополучие, счастье. «Кут Ордо» в таком случае обозначает место, обеспечивающее народу благополучие, мир и процветание. Дастан Юсуфа Баласагына, если внимательно прочесть, от начала до конца посвящён отношениям власти и народа, тому, какими должны быть правители, как управлять государством и другим наставлениям. Следовательно, поэма представляет собой мудрые размышления о политических вопросах династии Кара-Буура и их «Кут Ордо». Юсуф Баласагын восхваляет Орду, и в особенности Кут-Ордо.

Поэтому, возможно, правильное название дастана – не «Благодатное знание», а **«ВЛАСТЬ ПО ИМЕНИ КУТ»**. Ведь само название книги – «Кут адгу билиг» – также может указывать на это. Слово «кут» – это кут, благодать, что понятно. Слово «адгу» можно интерпретировать как «по имени», а «билиг», переведённое как «знание», вполне возможно, было в оригинале словом «бийлик» (власть), в котором звук «й» со временем перестали произносить, и в переводах оно стало передаваться как «билиг».

Эти высказывания – лишь гипотеза. А ведь наука рождается именно с гипотез. В заключение хотим сказать: будем хранить и прославлять древнее наследие нашего народа.

Поэма Жусупа Хас Хаджиба “Куттуу билим” является важнейшим произведением тюркской литературы, которое отражает философию власти, этику управления и принципы морального устройства общества. Традиционно считается, что работа над этим произведением была завершена в Кашгаре в 1069-1070 годах, однако существующие исторические, культурные и текстологические данные дают основание предположить, что замысел поэмы мог быть сформирован ещё в Баласагыне, родном городе автора.

Баласагын, как центр культуры и научных достижений, сыграл важную роль в интеллектуальном формировании Жусупа Хас Хаджиба и его понимании государственной власти. Его участие в управлении Караханидским государством могло непосредственно повлиять на содержание и философские идеи, выраженные в “Куттуу билим”. Таким образом, поэма может быть рассмотрена как результат творческого осмысления и обобщения жизненного опыта автора, так и глубокого влияния политической и культурной среды Баласагына.

С учетом вышеизложенного, утверждение о том, что поэма была написана исключительно в Кашгаре, представляется недостаточно обоснованным. Поэма “Куттуу билим” должна рассматриваться в контексте как Баласагына, так и Кашгара, а также в контексте политической и культурной ситуации Караханидского каганата. Баласагын сыграл роль в формировании и созидании основ этого великого произведения, которое стало важным вкладом в тюркскую и мировую литературу.

Список использованной литературы:

1. Бартольд В.В. Избранные труды. – Т. 5, – с. 472.
2. Төлөгөн Таластан. *Жусун Баласагын, бейне сүртүмдөрү*, рукопись, – с. 20.
3. Бартольд В. В. Статьи из исламской энциклопедии. – Т. 2, – с. 491.
4. Радлов В.В. «Культура Кыргызстана», 1969.

ЁШЛАР МАЪНАВИЙ ТАРБИЯСИДА ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648295>

Турсунова Олмос Файзиевна

Филология фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон-Финландия педагогика институти

Миллий ғоя ва фалсафа кафедраси

Мамлакатимизда буюк алломаларнинг илмий-маънавий меросини чуқур ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек: «Биз аждодларимизнинг донишмандлик анъаналарига амал қилиб, уларнинг ғояларини теран англаган ҳолда, қатъий ислохотларни амалга оширмоқдамиз, мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлидан бормоқдамиз» [1, 1].

Юсуф Хос Ҳожиб халқпарвар, зиёли, фидойи инсон сифатида жамиятнинг ҳаёти билан қайғурадиган қалб соҳиби, фикҳшунос, исломшунос, адабиётшунос сифатида машҳур ва маълумдир. Юсуф Хос Ҳожиб жамиятда инсонларга ўзининг илмий мероси орқали ҳалол, пок, адолатли яшашларини уқтиришга ҳаракат қилган. Унинг асарларида маънавиятга, фикҳга алоҳида урғу берилган. Комил инсон тарбияси, маънавий нормаларига амал қилиш ҳозирги даврнинг долзарб масалаларидандир. Умуман олганда, маънавий тарбия масаласи ҳамма вақт, ҳамма даврларда жамият аъзоларининг диққат марказида бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб ижодида илгари сурилган қоидалар, муҳим аҳамиятга эгадир. Бу қоидалар бугунги кунда ҳам амалда, десак хато қилмаймиз. Юсуф Хос Ҳожиб йўриқномалари ёшлар маънавий тарбиясининг асослари, инсонларни эзгулик ва хайрли ишлар қилишга даъват этувчи механизмдир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг XI асрда яратилган “Қутадғу билиг” асари туркий тилларда гаплашувчи халқларнинг ҳозирча бизгача етиб келган биринчи бадиий асари, ўша давр адабий тилидан гувоҳлик берувчи ягона намунадир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ушбу асари асрлар давомида ёшлар маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Маданият, маънавият ва мафкура тарихи учун ҳам асарнинг қиммати каттадир. Унда инсон ҳаётининг мазмуни ва маъноси таҳлил қилинади. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, вазифалари, ахлоқ чегаралари аниқланади. Турли табақа вакиллариининг хусусиятлари, юмушлари, дунёқарашлари борасида сўз боради ва ҳаётий йўл-йўриқлар, маслаҳатлар берилади. Инсоннинг руҳий-ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориши Юсуф Хос Ҳожиб таълимотининг асосий ғояларидир:

“Китаб ати урдум “Қутадғу билиг”,

Кутадсу ўқулуғқа тутсу элиг”

(Китоб отини “Кутадғу билиг” қўйдим,

Ўқувчига бахт келтирсин, қўлидан тутсин) дейди муаллиф [2, 8]. Шу боис чуқур инсонпарварлик ғоялари омухта бўлиб, ҳақиқат талабида юрган кишилар қалбига йўл топди, одамларнинг поклик, абадий ҳаёт, кўнгил хуррияти ҳақидаги орзуларини ифодалаб келди. Айниқса унинг яланғоч, бева-бечоралар ҳаётини кўриб, уларга ачиниб, амалдорларни уларга нисбатан инсофли ва адолатли бўлишга ундайди:

Ҳалал дуня қазған ўзунгни етур,

Тегур ач-ялингқа ҳам ўпрақ бутур.

(Ҳалол дунё топгин, ўзингни едир,

Яланг, очга бер, жулдурини битир).

каби ғоялари маънавий таълимнинг асосидир [2, 25]. Халқимиз Юсуф Хос Ҳожибга ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳга, Унинг инсонни улуғлаган кудрати ва файзу футухига эътиқодларини изҳор этганлар. Юсуф Хос Ҳожибнинг сўзлари ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси сифатида қабул қилинган. Жумладан,

Етим, ўтсузуг кўр йа тул, тулсақиг,

Йа кўзсуз, йа ўлдрум, йема ахсақиг

(Етимга, есирга, бева, тулга боқ,

Кўру, шалу, оқсоқ, чўлоқ қўлга боқ) ҳаёт фалсафаси таҳсинга лойиқ [2, 26]. Юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросининг тарихий тараққиёти, назарий жиҳатларини ўрганиш баробарида, унинг фалсафасини ўрганиш ҳам муҳим ҳисобланади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг сўзи киши қалбининг малҳами ва руҳининг қувватидир. Унинг сўзларини ким дилига жо қилса, у Қуръон ва ҳадислар мағзига эшик очади, ўзининг ҳолати, ахлоқини, қилаётган ишларининг яхши-ёмонлигини ўйлайдиган бўлиб қолади, ҳаёт, одамийлик, ўлим, охират хусусида мулоҳаза юритиб, ички оламини поклашга киришади. Эътиборли жиҳати шундаки, қуйидаги жумлалар бутунги кунда ҳам ўз таъсирини инсон маънавиятига ўтказди. Ёшлар маънавий тарбиясининг қуроли ҳисобланади:

Баятиғ тапуғ бирла булмаз кули,

(Худони тоат бирла топмас кули) [2, 27].

Юсуф Хос Ҳожиб маънавий категория бўлган дўстликка алоҳида эътибор қаратади, душманни душманини дўст тутишга, дўстларни дўстлари орасида бўлишни, душман билан иноқлашган дўstdан кўрқишга чақиради.

Жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб ёшларни аввало илм олишга, билимли бўлишга чақиради:

Ўқуш ул юлатег қарангку туни,

Билиг ул яруқлуғ, ярутти сани.

Билигни бедуг қил, уқушни улуғ,

Бу икки бедутур удурмиш кулуғ.

(Уқувдир чироғдек қоронғи туни,

Билимдир ёруғлик, ёритай сени.
Билимни буюк бил, укувни чукур,
Бу иккиси бирла киши улғаюр) [2, 28].

Лекин билим ва заковат қадрини ҳамма ҳам билавермайди. Зар қадрини заргар билгани каби, билим ва заковат қадрини ҳам доно, заколаргина билади. Жоҳил, телбалар бу хислатлардан маҳрумдир:

Билиг қадрини ҳам билиглиг билир,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар – ўқ билир.
Билиглиг билир ул билигнинг ати,
Билигсиз на билга билиг қиймати.
(Билим қадрини ҳам билимли билар,
Гуҳар қадри ҳам гуҳаргар билар
Билимли билади билимнинг отин,

Билимсиз не билгай билим қийматин) [2, 29] ғояси бугунги глобаллашув жараёнлари шиддат билан кечаётган бир пайтда ўта аҳамиятлидир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги фикрлари ҳозирги даврда ёшлар маънавий тарбиясининг “олтин қондаси”га айланиши керак, деб ўйлаймиз.

Ўқушқа билигга бу тилмачи тил,
Яруттачи эрни йўриқ тилни бил.
Кишиг тилағирлар, булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар, ярир эр баши.
(Заковат, билимга калитдир бу тил,
Ёритгувчи эрниравон тилни бил.
Кишин тил улуғлар, топар қут киши,
Кишин тил тубанлар, ёрилар боши) [2, 30].

Юсуф Хос Ҳожиб аввало киши эзгу бўлиши, барчага нисбатан яхши бўлиши кераклигини уқтиради. Шундагина уни халқ севади, кадрлайди. Эзгу хулқли киши халққа бош бўлса, барча халқ ҳам эзгу бўлади. Юсуф Хос Ҳожиб инсонларни оқиликка, комиликка, адолатга, камтарликка чақиради. Шунингдек, раҳбар шахсларга насихат беради:

Элиг айди эзгу талу нанг турур,
Талу нангнитутти талулар қулур.
Қали эзгу бўлса будун башчиси,
Қамуғ эзгу болди анинг ишчиси.
(Элиг айтди: эзгу етук нарсадур,
Етук ишни доим етуклар қилур.
Агар эзгу бўлса авом бошчиси,
Жами эзгу бўлгай унинг ишчиси) [2, 31].

Хулоса қиладиган бўлсак, Юсуф Хос Ҳожиб илмий бой мероси ҳуқуқни ўрганишда, ёшларга маънавий тарбия беришда муҳим манба бўлиб ҳисобланади. Демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида маънавий ва ҳуқуқий манбаларни

ўрганиш ёшлар тарбиясига инсонпарвар ёндашувнинг амалий аҳамиятини белгилайди.

Шубҳасиз, Юсуф Хос Ҳожиб асарларини ўрганиш маънавият тарихини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам, бугунги маърифатимиз учун ҳам қимматбаҳо манба ҳисобланади. Юсуф Хос Ҳожиб таъкидлаганидек,

Йўқ эрса ажунда бу алим бўгу,
Тиқиб унмагай эрди ерда егу.
Уларни қатиф сев, ағирла сўзин,
Билигларни ўгран ўгуш я азин
(Йўқ эса жаҳонда гар олим доно,
Эқиб унмагай эрди ерда дона.
Уларни жуда сев, қадрла сўзин,
Билимларин ўрган кўпин ё озин).

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Тошкент: Фан, 1972. – 964 б

«UCHINCHI RENESSANS»DA YUSUF XOS HOJIBNING SIYOSIY TAFAKKURINING O'RNI VA AHMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648340>

Turabova Sevara Kattaqulovna,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
«Ijtimoiy fanlar» kafedrasida dotsenti
E-mail: turobova.sevara@mail.ru
ORCID - 0000-0001-9028-6943
Tel.: +998996762269

Annotatsiya: Mazkur maqola Yusuf Xos Hojib siyosiy tafakkurining “Uchinchi Renessans” konsepsiyasi doirasidagi o‘rni va uning hozirgi davlatchilik modelini shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan. Bugungi siyosiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaraganda, mutafakkirning fikrlari davlat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni mustahkamlash, adolat va qonun ustuvorligini ta’minlash, siyosiy rahbariyatning samaradorligini oshirish borasida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, Uchinchi Renessans, siyosiy tafakkur, davlat boshqaruvi, adolat, qonun ustuvorligi, ma’naviy tiklanish, siyosat, rahbar mas’uliyati.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF YUSUF KHAASS HAJIB'S POLITICAL THOUGHT IN THE “THIRD RENAISSANCE”

Abstract: This article is dedicated to analyzing the role of Yusuf Khass Hajib's political thought within the framework of the "Third Renaissance" concept and its significance for the formation of the modern state structure. From the perspective of contemporary political processes, the thinker's ideas hold important theoretical and practical value for strengthening the relationship between the state and society, ensuring justice and the rule of law, as well as enhancing the effectiveness of political leadership.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, Kutadgu Bilig, Third Renaissance, political thought, state governance, justice, rule of law, spiritual revival, politics, responsibility of leadership.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЮСУФА ХОС ХОДЖИБА В «ТРЕТЬЕМ РЕНЕССАНСЕ»

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу роли политического мышления Юсуфа Хос Ходжиба в контексте концепции

«Третий Ренессанс» и его значения для формирования современного государственного устройства. С точки зрения современных политических процессов, идеи мыслителя имеют важное теоретическое и практическое значение для укрепления взаимосвязей между государством и обществом, обеспечения справедливости и верховенства закона, а также повышения эффективности политического руководства.

Ключевые слова: Юсуф Хос Хожиб, Кутадгу Билик, Третий Ренессанс, политическое мышление, государственное управление, справедливость, верховенство закона, духовное возрождение, политика, ответственность руководителя.

KIRISH

Global siyosiy jarayonlar va davlat boshqaruvi tizimlari tobora murakkablashib borayotgan hozirgi davrda O'zbekiston "Uchinchi Renessans" g'oyasi asosida siyosiy va ma'naviy tiklanish yo'lidan bormoqda. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining konseptual asoslarini qayta shakllantirish, demokratik institutlarni mustahkamlash va davlat boshqaruvining samaradorligini oshirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy merosga, ayniqsa, davlatchilik va adolat masalalariga oid mumtoz manbalarga murojaat qilishning ahamiyati ortib bormoqda.

Yusuf Xos Hojibning 1069 yili turkiy tilda yaratilgan "Qutadg'u bilig" (Baxtga eltuvchi ilm) asari o'z davrida Sharq-u G'arbda dong taratgan asar bo'lib, asarda davlat boshqaruvi va siyosiy tafakkur masalasiga doir o'ziga xos konseptual qarashlar ham ilgari surilgan. Bu qarashlar yurtning sodiq davlat arbobi (U Qoraxoniylar davlatining "xos xojibi" davlat kotibi bo'lgan) tomonidan bayon qilinganligi bilan diqqatni o'ziga tortadi. Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida "ideal shaxs, jamiyat, davlat qanday shaklla nishi kerak, ideal shaxs fazilatlari qanday bo'lishi lozim va bu fazilatga qanday qilib erishib bo'ladi, mansab sohiblarining xususiy, shaxsiy hayoti va jamiyat hamda davlat manfaatlariga munosabati qay tartibda bo'lishi shart" [3, 16-b.] kabi muhim masalalarning falsafiy sistemasini yaratadi.

Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan "Qutadg'u bilig" asari nafaqat falsafiy-ma'rifiy, balki siyosiy-huquqiy ahamiyatga ham ega bo'lib, hozirgi davlat boshqaruvi tizimi uchun muhim metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Asarda adolatli hokimiyat, rahbar mas'uliyati, qonun ustuvorligi va jamiyat barqarorligi masalalari keng yoritilgan. Ushbu g'oyalar bugungi kunda O'zbekistonda olib borilayotgan davlat boshqaruvi islohotlari, siyosiy elita mas'uliyatini oshirish va xalqparvar davlat qurish jarayonlari bilan mutanosibdir. Yusuf Xos Hojib va uning "Qutadg'u bilig" asari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar keng ko'lamli bo'lib, ular asosan falsafiy, huquqiy, ma'naviy va adabiy jihatdan o'rganilgan. Shu bilan birga, asarning davlat boshqaruvi va siyosiy tafakkurga ta'siriga doir tadqiqotlar ham mavjud bo'lsa-da, ular hozirgi global siyosiy jarayonlar va "Uchinchi Renessans" konsepsiyasi nuqtai nazaridan to'liq

qamrab olinmagan bo'lib, ularni chuqur tahlil qilish va ommalashtirish orqali ijtimoiy taraqqiyotga katta hissa qo'shish mumkin.

MUHOKAMA

"Qutadg'u bilig" asari davlat boshqaruvi, siyosiy tafakkur va jamiyat mukammalligi haqidagi keng qamrovli nazariy qarashlarni o'z ichiga olgan asar bo'lib, asardagi asosiy g'oyalar, xususan adolatli hukmronlik, qonun ustuvorligi, rahbar mas'uliyati va jamiyat barqarorligi masalalari bugungi kun siyosiy jarayonlari uchun ham dolzarbdir. "Uchinchi Renessans" konsepsiyasi doirasida ushbu masalalarni tahlil qilish Yusuf Xos Hojib merosining hozirgi davlatchilik modelini shakllantirishdagi ahamiyatini ochib beradi. Hususan, Yusuf Xos Hojib o'z asarida davlat rahbarining asosiy vazifasi adolatni ta'minlash ekanini ta'kidlaydi. U hokimiyatni insonlar o'rtasidagi tartib va barqarorlikni saqlash uchun zarur vosita sifatida ko'radi. Uning ta'kidlashicha, adolatsiz hukmronlik inqirozga olib keladi, rahbarning bilimsizligi esa davlat zaiflashishiga sabab bo'ladi:

Budunug' bilig birla basti begi
Bilig bo'lmasa ishka yaqmas o'gi
**(Podshoh xalqni bilim bilan tutib turadi
Bilimi bo'lmasa ishga aqli yetmaydi).**

Kuyar o't turur kuch yag'usa kuyar
Turu suv turur aqsa ne'mat unar
**(Zulm yonib turgan o'tga o'xshaydi, yaqinlashsa kuydiradi,
Adolat suv kabidir, oqsa ne'matlanadi).**

Zero, "Yusuf Xos Hojib na ideal, na qo'l yetmas shohlikni emas, balki ma'rifatli shohlik g'oyasini" [5, 33-b.] ilgari suradi. Bu g'oyalarni hozirgi O'zbekistondagi **"Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak"** [1] tamoyili bilan bog'lash mumkin. Siyosiy rahbarning ma'naviy va intellektual salohiyatini oshirish, davlat idoralari faoliyatining samaradorligini ta'minlash hamda davlat boshqaruvida shaffoflikni kuchaytirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar **Yusuf Xos Hojib tomonidan ilgari surilgan davlatchilik an'analariga uyg'un**. Xususan, Yusuf Xos Hojib qonun va odillik hokimiyatning asosiy ustuni ekanini quyidagicha ta'riflaydi:

El artar to'ru birla etlur ajun
El eksur buch birla buzlur ajun
**(Adolat bilan el rohatlanadi, olam gullaydi,
Zulm bilan el inqiroz topadi, olam buziladi).**

Bu nang' alg'ug'a bir kerak boy budun
Budun bayliqing'a to'ru tuz qodun
**(Mol-dunyo olish uchun boy xalq kerak
Xalq boy bo'lishi uchun adolatli siyosat kerak)**

Hozirgi kunda O'zbekistonda sud-huquq islohotlari doirasida huquqiy davlatni shakllantirish, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Yusuf Xos Hojib fikricha, qonun faqat jazo vositasi emas, balki jamiyatning ma'naviy va siyosiy taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy mezon hisoblanadi. Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma g'oyasini ilgari surib, hokimiyatning muvaffaqiyati xalqning qo'llab-quvvatlashiga bog'liq ekanini ta'kidlaydi.

Xalqqa rahbar, begga himmat lozimdur,

Himmat bilan birga muruvvat lozimdur [5, 33-b.], deydi u.

Zero, «Kimning himmati bo'lmasa u — o'likdir».

Ma'lumki, "Uchinchi Renessans" g'oyasi O'zbekistonda ma'naviy va intellektual tiklanish jarayonini anglatadi. Bu jarayonda davlatchilik an'analari va milliy merosga asoslangan holda zamonaviy siyosiy modellarni ishlab chiqish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Yusuf Xos Hojibning siyosiy qarashlari hozirgi davlat islohotlari uchun muhim nazariy asos bo'lishi mumkin. Adolatli davlat qurish, rahbarlarning intellektual salohiyatini oshirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va xalqparvar davlat modelini shakllantirish kabi tamoyillar Yusuf Xos Hojib asaridagi asosiy g'oyalardan biri bo'lgani bois, uning qarashlari "Uchinchi Renessans" davridagi siyosiy jarayonlarga chuqur integratsiya qilinishga munosib.

XULOSA

Yusuf Xos Hojib siyosiy tafakkuri hozirgi davlatchilik modelini takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Uning adolatli hokimiyat, qonun ustuvorligi, rahbar mas'uliyati va davlat-jamiyat munosabatlari haqidagi qarashlari "Uchinchi Renessans" g'oyasi doirasida O'zbekistonning siyosiy modernizatsiya jarayoniga muhim hissa qo'shishi mumkin. Shu bois, Yusuf Xos Hojibning siyosiy-huquqiy merosini chuqurroq tadqiq etish, uni hozirgi davlat boshqaruvi amaliyotiga tatbiq etish hamda tarixiy an'analalar va zamonaviy siyosiy jarayonlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib berish bugungi siyosatshunoslik va davlat boshqaruvi sohasidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi, 15.08.2017 yildagi F-5024-son
2. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (To'rtliklar). Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1971. —16 B.

4. Muhamedov A. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi ijtimoiy-falsafiy qarashlar» falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Andijon 2023.
5. Yoqubov A. «Qutadg‘u bilig»da davlatchilik konsepsiyasi. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1997. – B. 33

YUSUF XOS HOJIB ASARLARIDA ILM-MA'RIFAT VA MA'NAVIYAT MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648359>

Karimova Nilufar Raimjonovna

University of business and science

Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilk o'rta asrlar Sharq allomalaridan biri hisoblangan Yusuf Xos Hojibning ijodi va asari haqida so'z yuritildi, uning asari davrning gultoji bo'lib qolganligi, hatto o'z davrida qo'shiq qilib aytilganligi, hozirda ham u o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: turkiy adabiyot, adib, tarix, alloma, she'riyat, hamd, na't, muqaddima.

Аннотация: В данной статье речь ведется о творчестве и произведении знаменитого поэта средневекового Востока Юсуфа Хос Ходжиба, его произведение стало огромным достижением своего времени, даже в свое бахчи пели отрывки из этого произведения, в данное время также его произведение активно изучается.

Ключевые слова: тюркская литература, писатель, история, ученый, стихотворение, восхваление, введение.

Annotation: The given article touches upon the creative work of the famous medieval poet of the East Usuf Khas Khadjib, whose scientific work became a great achievement of his time, and is still being learned by young generation.

Key Words: Turkic literature, writer, historical, literary, scholar, poem, praise, introduction.

O'zbekiston qadimdan ilmu ma'rifat markazi, madaniyat o'chog'i bo'lib kelgan. Shu bois, yurtimizdan yetishib chiqqan allomalarning ilmiy-ma'naviy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. O'rta asrlarda yashab ijod qilgan Sharq allomalari va mutafakkirlarining ilmiy-ma'naviy merosi, jahon ilm-fani, sivilizatsiya rivojiga qo'shgan bebaho hissasi dunyo olimlari hamda jahon hamjamiyati tomonidan hamisha yuksak e'tirof etiladi.

Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy, Yusuf Xos Hojib kabi yuzlab allomalimizni nafaqat biz faxr bilan tilga olamiz, balki xalqaro jamoatchilik, xususan, jahon ilm-fan doiralari vakillari ham yuksak qadrlaydi. Bugun biz ana shunday buyuk ajdodlarimizga munosib avlod bo'lishni maqsad qilganmiz. Shu ma'noda, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan tashkil etilgan O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy nomidagi xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari taraqqiyotning yangi bosqichiga intilayotgan xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy

barkamolligini namoyon qilishi bilan bir qatorda, Uchinchi Renessans davri poydevori vazifasini bajaruvchi ilm-ma'rifat maskanlari bo'lishi, shubhasiz.

Qayd etish kerakki, ajdodlarimiz tarixdagi har ikki Renessans davrida jahonning eng ilg'or, ilmiy salohiyati yuqori xalqlari qatoridan joy egallagan. Ular ilm yo'lida umrini sarflab, o'sha davrda mavjud barcha fanlar bo'yicha yetuk olimlar bo'lib yetishgan. Shuning uchun ham mamlakatimizdan yetishib chiqqan allomalarning hayoti va boy ilmiy-ma'naviy merosiga qiziqish hamisha xalqaro jamoatchilik, xususan, dunyo olimlarining doimiy diqqat markazida bo'lib kelgan.

Xususan, Yusuf Xos Xojib ilk o'rta asrlar davri adabiyotining mashhur alloma vakillaridan biri hisoblanadi. Adibning «Qutadg'u bilig» asari turkiy tildagi dastlabki asar bo'lganligi uchun xalq orasida mashhur bo'lib ketgan. «Bu asardan ba'zi parchalar baxshilar tomonidan qo'shiq qilib aytilganligi haqida ham ma'lumotlar bor»[3.B.37], shuning uchun ushbu asarga batafsilroq to'xtalish lozim topildi. Adibning hayoti va faoliyati haqida hech bir tarixiy yoki adabiy manbalarda ma'lumotlar uchragan emas. Uning yuqorida ko'rsatilgan asaridan ma'lum bo'lishicha, adib taxminan 1019 yillar atrofida «Kuz-urdu», ya'ni Bolosog'unda tavallud topadi (asarni 462 (1069) yil yozib tugatganligi, bu vaqt 50 yoshda ekanligi qayd etilgan). Adibdan bizgacha yagona «Kutadg'u bilig» asari yetib kelgan: Yil altmish eki erdi, turt yuz bila, Bu so'zi so'zladim man tutub jan sura Tugal o'n sakkiz ayda aydim bu so'z, O'durdum, adirdim, so'z evdim tera. »[2]

Bundan ko'rinib turibdiki, asar 18 oyda 462 yili yozib tugallangan. Asarda dastlab basmala (unvon), so'ngra esa nasriy muqaddima keladi. «Muqaddimada hamd, na'tdan keyin asarning qimmat, nomlanishi, xonga tortiq qilinishi, taqdirlanishi hamda asardagi 4 ramziy qahramon o'rtasidagi savol-javoblar bo'lib o'tishi» haqida aytiladi [5.B. 112]. So'ng yana 77 baytdan iborat she'riy muqaddima keltiriladi. Bundan keyin esa tilning foyda-zarari, bilimning manfaati va hokazolari haqida fikrlar bayon etiladi. Shundan so'ng asosiy voqealar bayoniga o'tiladi. Muqaddimada:

Ko'z-urdu o'lkasi aslida eli
Tub asli nasabdan so'z ochdi tili.
Tug'ilgan elidin chiqib borgani
Kitobni jam etib tugal qilgani.
Barisin bitibdir yetkazib nizom,
Bu Qoshg'ar elinda qo'shilmish tamom.
(Barini bitibdir ne esa kalom,
Bu Qoshg'ar elinda tugadi, tamom).

Ushbu satrlardan adibning vatani Kuz-urdu (Bolosog'un) ekanligi ma'lum bo'ladi hamda adib asarini yaratish uchun yurtidan chiqib boshqa joylarga safar qilgani, ko'plab madaniy-adabiy manbalarni o'rgangani va Qoshg'arga kelib asarni yozib tugatganini anglash mumkin. «Qutadg'u bilig» turkiyda yaratilgan birinchi eng yirik adabiy asardir. Bu asarga qadar yaratilgan asarlarning barchasi arab va forsiyda yaratilgan. Asar tez orada shuhrat qozonib, Tabg'ach Bug'roxon tomonidan munosib takdirlandi» [4.B.52].

Asarning tarbiyaviy ahamiyati shurdaki, davlatni idora qilish qonun-qoidalarini, mulk tutishning siru-asrorlarini, ijtimoiy tabaqalar, ularning jamiyatdagi o'rnini, har bir tabaqaning axloqiy normalarini ko'rsatib, belgilab beruvchi, davr talabiga nihoyatda mos bir asar ekanini ko'rish mumkin. Adib asarda aytilgan keng qamrovli fikr-qarashlarini 4 narsada mujassam etib tasvirlaydi. Bular:

Biri to'g'rilikka tayanch adolat,
Biri davlat erur, u qutli g'oyat.
Uchinchi - ulug'lik aql va zako,
To'rtinchi - qanoat erur bebaho.

«Qutadg'u bilig» asarini hozirda uch qo'lyozma nushasi mavjud. «Uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bir nushasi Venada, arab yozuvida ko'chirilgan bir nushasi Qohirada va yana bir nushasi Toshkentda saqlanadi» [4.B. 57]. «Qutadg'u bilig» 1971 yilda Qayum Karimov tomonidan hozirgi tilga o'girilib nashr etilgan.

Asarda Yusuf Xos Hojib yuqorida aytilgan 4 asosni bayon qilish yoxud ta'rif-tavsif etish yo'lidan bormaydi, balki ularni 4 inson qiyofasida tasvirlaydi va ularning har birini alohida nomlar bilan ataydi:

Adolat - Kuntug'di - shoh - quyosh. Davlat - Oyto'ldi - vazir - oyga.

AQL - O'gdulmish — vazir o'g'li — charog'onlik. Qanoat - O'zg'urmish - vazir qarindoshi - sergaklik.

Asosiy voqealar shu 4 obraz o'rtasidagi savol-javoblardan iborat bo'lib, bir qator eng asosiy masalalar ana shu jarayonda yoritib beriladi. Ana shu obrazlar o'rtasidagi munosabatlar mazmunining uyg'unligidan bosh masala, g'oya, asarning «Kutadg'u bilig» deb nomlangani sababi kelib chiqadi.

Barcha asarlarda bo'lgani singari «Qutadg'u bilig»da ham adibning munosabatlari, bir butun falsafiy qarashlari ziddiyatlarga to'la bir ko'rinishda butun asar davomida ko'zga tashlanadi.[3.B. 83] Adib o'z davrining kishisi sifatida islom dini qarashlari, islom axloqini yoqlaydi:

Yomon desa bo'lmas bu dunyo molin,
Esa, bersa xalqqa, yoritsa yuzin.
Xudoni toat birla topmas quli,
O'zing zo'rla keng dunyoni qilma tor,
Toatla unutmak zakovatni sen.

Yusuf Xos Hojib falsafasiga ko'ra, hayot, umr barcha ezguliklar uchun asosiy moyadir(onasidir), shuning uchun ham u juda aziz va qimmatli beqiyosdir. Amal, mansab, davlat, boylik inson umrini zoe, behuda kechishiga sabab bo'luvchi bebaqo va bevafo narsalardir.

Yusuf Xos Hojib o'z qarashlarida tasavvuf ta'limoti ilgari surgan fikr-qarashlar doirasidan anchayin uzoqlab ketolmaydi, ayni paytda barchasini ma'qullamaydi ham. Masalan: «Sufiylarda Xudo tabiatdan holi alohida holatda mavjud emas, ya'ni Olam Haq husni jamolining tajallisidan iborat. Olamdagi barcha narsalarda Haqdan nishon bor,» [3.B. 51] deyiladi. Adibning qarashlarida dunyoga ma'naviy munosabat ustun darajada ko'rinadi. Qizig'i shundaki, adib

olamda yuz berayotgan voqea-hodisalar, qarashlar, o'z davrida mavjud o'zgarishlarning hech birini tamoman inkor etmaydi, ayni paytda ulardan birini ajratib olib, yoqlab ham chiqmaydi. Go'yoki nimalar sodir bo'layotgan bo'lsa, shunday bo'lishi kerakdek tuyuladi.

Asardan adib qarashlarini umumlashtirib oladigan bo'lsak, adib barcha munosabatlarning asosiy mezonini ilm-ma'rifat deb olganini guvohi bo'lamiz. Eng avvalo insonning insonligi, podshohning adolati, raiyatning osoyishtaligi, mulkning farovonligi barcha-barchasi ilm tufaylidir:

Yana bir hikmat bor:

...Hazrati odam,
...Bilim, aqlu idrok sabab muhtaram.
...Bilim bilan kishi judo hayvondin,
...Buyukroq nima bor, qani ayt andin.
...Bilimni buyuk bil uquvni ulug`,
...Shu ikkov ulug`lar kishini to`liq.

...Uquv qayda bo'lsa, ulug`lik bo'lar,
...Bilim kimda bo'lsa, buyuklik bo'lar.
...Bolam tutsin desang donolik yo`lin,
...Kichiklikdan tegiz bilimga ko`lin.

Asarda axloqiy-ta'limiy qarashlar yuksak darajada ifoda topadi. «Qutadg`u bilig»ni aql va hikmat darsligi deb ham atashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Yusuf Xos Xojib. Qutadg`u bilig. /Q.Karimov tabdili. - T.: Fan, 1972.
2. Yusuf Xos Xojib. Qutadg`u bilig. /prof. B.To`xliiev tabdili. - T.: CHulpon, 1990.
3. Karimov Q. Ilk badiiy doston. – T.: Fan, 1972.
4. To`xliiev B. Yusuf Xos Xojib va uning «Qutadg`u bilig» dostoni. – T.: Fan, 1993.
5. Mamatqulov M. Qadimgi tupkiy adabiyotda to`rtlik va marsiya. – T.: Fan, 2006.

“QUTADG‘U BILIG” ASARINING YOSHLARNI MA’NAVIY- AXLOQIY TARBIYASIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648930>

Allayarova Marhabo Mavlonovna,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,
Milliy g‘oya va falsafa kafedrası dotsenti
Boshlang‘ich ta‘lim, 4 kurs talabasi
Raximova Zarina. allayarova.marhabo@gmail.com

Annotasiya: Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining bolalar xulq-atvoriga ta’siri, undagi axloqiy g‘oyalar va bu g‘oyalarni yosh avlod tarbiyasida qanday qo‘llash mumkinligi haqida so‘z yuritilgan. Barcha Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida ma’naviy, barkamol insonni tarbiyalash asosiy masala sifatida ko‘tarilgani kabi mazkur asar ham yosh avlodni barkamollik sifatleri -axloqiy fazilatlar, bilim va donishmandlikka yo‘naltirishda muhim manba ekanligi yoritilgan va tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: axloqiy g‘oyalar, o‘d‘ob, xulq, adolat, bilim, ezgulik, rostg‘oylik, tarbiya, ma’naviyat, donishmandlik.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КУТАДГУ БИЛИГ» В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: В произведении Юсуфа Хоса Хаджиба “Кутадгу билиг” говорится о влиянии на поведение детей, моральных идеях в нем и о том, как эти идеи могут быть применены в воспитании подрастающего поколения. Подобно тому, как все восточные мыслители в своих произведениях ставили в качестве главного вопрос воспитания духовного, совершенного человека, так и это произведение выделяется и анализируется как важный источник для направления молодого поколения к качествам совершенства - моральным качествам, знанию и мудрости.

Ключевые слова: нравственные идеи, манеры, поведение, справедливость, знания, добро, честность, воспитание, духовность, мудрость.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE WORK "KUTADGU BILIG" IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Abstract: The influence of Yusuf Khos Hajib's work “Kutadgu Bilig” on children's behavior, the moral ideas in it, and how these ideas can be applied in the upbringing of the younger generation are discussed. Just as all Eastern thinkers raised the upbringing of a spiritual, well-rounded person as the main

issue in their works, this work is also highlighted and analyzed as an important source in guiding the younger generation towards the qualities of perfection - moral qualities, knowledge, and wisdom.

Key words: moral ideas, manners, behavior, justice, knowledge, goodness, honesty, education, spirituality, wisdom.

Kirish

Har bir jamiyatning kelajagi va taraqqiyoti uning yosh avlodi tarbiyasiga bog'liq. Bolalar ma'naviy tarbiyasi va ularning to'g'ri xulq-atvor egasi bo'lishi har doim dolzarb masala bo'lib kelgan. Yangi O'zbekistonni barpo etish va uning taraqqiyoti yoshlar tarbiyasi, intellektual salohiyatiga bevosita bog'liqdir. Shu sababli davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev yosh avlod ma'naviy tarbiyasiga katta e'tibor qaratib, islohotlarimiz zamirida qat'iy yondashish kerakligini quyidagicha ta'kidlaydi: "...biz mamlakatimizda ma'naviy tarbiya tizimining yangi strategiyasini yaratib, xalqimiz ayniqsa yoshlar o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni sifat va mazmun jihatidan yangi bosqichga ko'tarishimiz kerak".[1:278-b] Bu borada bolalar ma'naviy tarbiyasida azaliy milliy qadriyatlarimiz, ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan xulq-odob qoidalari va fazilatlarni o'rgatish hozirgi globallashuv davrida birlamchi vazifaga aylandi.

Tadqiqot metodlari (Methods). Ushbu maqolada "*Qutadg'u Bilig*" asarida ma'naviy- axloqiy tarbiyaga oid tushunchalarning turli jihatlari adabiy-falsafiy tahlil asosida o'rganiladi. Asarda ilgari surilgan axloqiy konsepsiyasining falsafiy asoslari tahlil qilinib, ularning ma'naviy va axloqiy talqini o'rganiladi. Bundan tashqari, tarixiy-qiyosiy yondashuv yordamida "*Qutadg'u Bilig*"dagi odob, xulq, adolat, bilim tushunchalari ochib beriladi. Bu yondashuv asardagi axloqiy me'yorlarning ma'naviy mezon sifatidagi o'ziga xos ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi. Shuningdek, falsafiy-mantiqiy tahlil usuli asosida asarda keltirilgan poetik obrazlar orqali axloqiy tushunchalarning turli jihatlari ochib beriladi, ularning axloqiy va ma'naviy kontekstdagi o'rni kontent-tahlil orqali ko'rib chiqiladi.

Natijalar (Results)

Yosh avlodni xalqimizning bebaho ma'naviy meroslaridan bahramand qilish ular ma'naviy-axloqiy tarbiysida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ana shunday meroslardan biri bo'lmish Yusuf Xos Hojibning "*Qutadg'u bilig*" dostoni yoshlarni axloqiy fazilatlar, bilim va donishmandlikka yo'naltirishda muhim manba hisoblanadi. Barcha Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida ma'naviy, barkamol insonni tarbiyalash asosiy masala sifatida ko'tarilgani kabi mazkur asarda ham muallif shaxs tarbiyasida bir qator axloqiy fazilatlar va xislatlarni ulug'laydi. Mazkur asar haqida faylasuf olim Bo'ri Ziyomuxammedov "*Qutadg'u bilig-baxt va saodatga eltuvchi bilim, ta'lim degan ma'noni bildiradi, demak, asar nomidan ham uning pand-nasihatlarini, ta'lim-tarbiyaga oid, har tomonlama barkamol insonni tarbiyalaydigan yetuk ma'rifiy asar ekanligi yaqqol ko'rinib turibdi.*"- deb qayd etgan edi.[2:50-b]

Ma'lumki, "Qutadg'u bilig" ("Baxtga eltuvchi bilim") XI asrda yashagan turkiy olim va adib Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan pand-nasihati dostonidir. Ushbu asar 1069–1070-yillarda Qoraxoniylar davlati hukmdori Tabg'ach Bug'roxon uchun yozilgan. Asar turkiy tilda aruz vaznida yozilgan bo'lib, 6520 baytdan iborat. Dostonning asosiy maqsadi inson hayotida adolat, bilim, axloq va donishmandlikning qanchalik muhim ekanini tushuntirishdan iborat. Ushbu qadriyatlar aynan bolalar tarbiyasida muhim rol o'ynaydi, chunki yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash orqali kelajak jamiyatining poydevorini mustahkamlash mumkin. Mazkur dostonda shoirning o'zi aytganidek:

Boshdan oxirigacha donolar so'zi,

Go'yoki tizilgan marjondek o'zi.

"Qutadg'u bilig" dostonida adib to'rtta asosiy obraz orqali hayotiy hikmatlarni o'rgatadi: Kuntug'di - Adolat timsoli (Hukmdor), Oyto'ldi - Davlat va baxt timsoli (Vazir), O'gdulmish - Aql va donishmandlik timsoli (Vazirning o'g'li), O'zg'urmish - Qanoat va taqvo timsoli (Zohid).

Ushbu obrazlar orqali muallif insonning mukammal tarbiyasiga oid muhim saboqlarni beradi. Asarda tilga olingan masalalarning ko'lami shunchalik kengki, ularni oddiygina sanashning o'zi ham bir necha sahifalarni tashkil etadi. "Qutadg'u bilig"da bolalar xulq-atvorini to'g'ri shakllantirishda o'ziga xos yondashuv mavjud bo'lib, u quyidagi jihatlarni bilan muhim o'rin tutadi:

1. **Ezgulik, to'g'rilik va adolatni shakllantirish:** Asarning bosh qahramonlaridan biri Kuntug'di adolat va ezgulikni ifodalaydi. U hukmdor bo'lishiga qaramay, o'z xalqiga odil xizmat qilishga intiladi va har bir qarorini adolat asosida qabul qiladi. Farzandlarda ezgulik, haqiqatgo'ylik va vijdon tushunchalarini shakllantiradi:

"Falakda dovullab turgan kunga boq,

Yetuklik ramzi u –munavvar, porloq.

Mening qilig'im ham quyoshga qiyos,

Adolatim ortar, u bo'magay oz.

Mening xislatim shu: manguman o'zim,

Bari xalqqa birdek, qilig'im, so'zim". [3:25-b].

Yana bir juftlikda ezgulik tushunchasi yoritiladi:

"Yigit Kuntug'didan ezgulikning qanday namoyon bo'lishini so'raydi:

Elig deydi: ezgu kishi odati-

Naf beradi elga har kun-soati.

Bori elga eltar faqat ezgulik,

Yana minnat urmas egu, kiygulik.

O'z nafa o'ylamas yaxshilik qilsa,

Yana kutmas undan o'ziga hissa." [3:26-b]

Ularni haqiqat uchun kurashishga, adolatsizlikdan tiyilishga o'rgatadi.

2. **Ilm olish va tafakkurni rivojlantirish:**

Yusuf Xos Hojib insonlarni bilimni qadrlash undaydi va asar mazmuni ham asosan bilim olishga chorlash ruhida yozilgan. Ilm jamiyatni to'kis rivojlanishi va

balo-qazolardan asraguvchu kuch sifatida tafsiflanadi. Odamzod bilim orqali o'zning naslinini ulug'laydi, sharaflaydi, bilim aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir, deyiladi asarda:

“Bilimni buyuk bil, uquvni ulug’,
Shu ikkov ulug’lar kishini to’liq...
O’quv qayda bo’lsa, ulug’lik bo’lar.
Bilim kimda bo’lsa, buyuklik olar.
Uquvli uqaru bilimli bilar,
Bilimli, uquvli shodlikka to’lar. [3:11-b].

Ularni bilimli insonlarni, maktab va ustozlariga hurmat bilan munosabatda bo’lishga undaydi. Bilim haqida aytilgan fikrlarga quloq tutilsa, ularda shunday purhikmat mavjud: Bilimdonga balo yo’q. Bilimga intilmagan kishidaga turli kasallik bo’ladi.

“Bilimsiz kishida kasallik bo’lar,
Kasal emlanmasa, yashamas, o’lar!...
Kelu kasalligingni tuzatgin, nodon.
Bilimsiz tubandir, bilimdon shodon.” [3:11-b]

Shuningdek asarda muallif “Bilim, o’ylab ko’rilsa, misoli bir jilov. U barcha yomon, yaramas ishlardan tiyib turadi. Bilim egasi o’z tilaklarini topadi, orzu-maqсадlariga erishadi. Aql-idrok egalarining nafi har doim ko’pchilikka tegib turadi. Bilim egalari esa elda aziz bo’ladi, hurmat qozonadi. Butun ishlar uquv-idrok bilan hal etiladi.”, deya ta’kidlaydi. [3:12-b]

“Qutadg’u bilig” asarida O’gdulmish obrazi ilm va donishmandlikning muhimligini ta’kidlaydi. Asarda ilm olish insonning eng katta boyligi ekanligi ko’rsatiladi. Bolalar tarbiyasida ularni kitob o’qishga, bilim orttirishga undaydi, bilimni mash’alga qiyoslaydi.

“O’quv qut beradi, bilim sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug’dir inson”. [3:17-b].

Adib bilimni yoqimli ifordek, uni tuganmas boylikka o’xshatadi: “bilim ipor bilan juda o’xshash. Ularning har ikkisini ham yashirmoq behuda. Iporni yashirsang, hidi bildirib qo’yadi. Bilimni yashirsang tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o’xshash.” [3:18-b].

Adolat timsolidagi podsho Elig- Kuntug’mish bilimli kishilar homiysi sifatida gavdalantiriladi va bilim homiysi sifatidagi fazilati ulug’lanadi. O’gdulmishni bilim va aql-zakovatda yetukligini sinab uni vazir qilgani, o’z mamlakatiga bilimli kishilar kerakligi aks ettirilgan: “Elig O’gdulmishning qadriga yetdi. Unga baland unvon vazirlik muhri, turli-tuman ziynatlar berdi.” [3:39-b] Demak, ko’rinib turibdiki, bilim insonni qadr –qimmatini oshiradi, uning kelajagini porloq qiladi.

3. Axloqiy fazilat va yetuklikni shakllantitish:

Adib axloqiylik fazilatlariga xos bir qator sifatlarni ulug’lash va unga amal qilish, rioya qilishni ta’kidlaydi. Vazir O’gdulmish o’ziga o’rinbosar O’zg’urmishga axloqiylikdan o’git beradi:

“O‘ltirar chog‘ida o‘rningni bilgin,
Hech kimni past ko‘rma, kishilik(yaxshilik) qilgin.
Bor ovoznı qo‘yib kulmagin sira,
Tubanlik bo‘lar bu kishilar ora.” [3:89-b]

Shu bilan birga Yusuf Xos Hojib mehmondorchilikda, ziyofatda o‘zni tutish fazilatları, salom berish odati, do‘st tutish, o‘zini jamoada tutish kabi bir qator axloqiy o‘gitlarni nasihat qiladi. Ayniqsa muallif jamiyatdagi barcha tabaqa, toifalarga xos fazilat, qusurlar, ijtimoiy ahvolni aniqroq ochib beradi, illatlarni qoralaydi, tanqid etadi. [4:123-b]

Muhokama (Discussion)

“Qutadg‘u bilig” asarida ma‘naviy axloqiy tarbiya axloqiy kategoriyalarning talqini bilan bog‘liq. Yuqorida aytib o‘tilganidek, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida bilim olish, uni qadrlash insonning axloqiy va ma‘naviy kamoloti bilan uzviy bog‘liq holda tushuntiriladi. Ushbu yondashuv Sharq badiiy adabiyotining pandnoma-nasihat metodlariga mos keladi. Yusuf Xos Hojib asarida inson kamoloti adolat, rostg‘oylik, bilim, donishmandlik va axloqiy yuksaklik kabi fazilatlar bilan ulug‘lanadi. Bu asosan uch mezonda olib qaraladi: avvalo, ezgulik, to‘g‘rilik va adolatni shakllantirish insonni jamiyatdagi o‘rnini topishga yo‘naltiradi. Ikkinchidan, ilm olish va tafakkurni rivojlantirish shaxsni kamolotga chorlaydi. Axloqiy fazilat va yetuklikni shakllantirish ma‘naviy tarbiyani namoyon qiladi. “Qutadg‘u bilig” asaridagi ezgulik, to‘g‘rilik va adolat, ilmni ulug‘lash, qadrlash axloqiy fazilatlarga rioya etish ma‘naviylik mezoni bilan asoslanadi.

Asarda axloqiy fazilatlar qahramonlar badiiy obrazlarida tavsiflanadi. Unda bilimli insonlar jamiyatni rivojlantirishni ta‘kidlab, yoshlarga ilm-ma‘rifatga intilishni targ‘ib qiladi. Rahbarning, donishmandlarning va xalq xizmatidagi insonlarning fazilatları badiiy obrazlarda aks ettirilgan. Bu jihatlar bugungi yoshlarni axloqiy va ma‘naviy tarbiyalashda, barkamol inson sifatida kamol topishi, bilim va intellektual salohiyatga intilishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. U Sharq ma‘naviy merosining memorial asari sifatida jahon adabiyotining noyob manbadir.

Asarning bunday ahamiyati ko‘plab alloma va mutafakkirlar tomonidan yuksak baholangan va ta‘lim tizimida muhim manba sifatida o‘z qimmatiga egadir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning mazkur asari necha asrlar o‘tsa ham o‘zining tarbiyaviy ahamiyatini davr dolzarbligidan yo‘qotgani yo‘q. Bugungi yosh avlod ma‘naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda va ularda bilimga mehr-muhabbatini uyg‘otishda mazkur asarning o‘rni va ahamiyati juda beqiyos bo‘lib, bu kabi ajdodlar merosini umumiy ta‘lim tizimi dasturlarida keng ommalashtirish va o‘rganish, foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa milliy-ma‘naviy taraqqiyotimizda ajdodlarimiz buyukligiga ehtirom uyg‘otish, ma‘naviy, mafkuraviy-g‘oyaviy immunitetni shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. -Т.: “O‘zbekiston”, 2021 йил, -278 бет.
2. Зиёмухаммедов Б, Исмоилов Ф. Баркамол авлодни вояга етказиш сирлари. Монография. -Т.: ”Сано-стандарт” нашриёти, 2011, -50 бет.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: ”Юлдузча”, 1990 йил, -11, 12, 17, 18, 89 бетлар.
4. Маънавият юлдузлари. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001 йил, -123 бет.

МУДРОСТЬ ПОЗНАНИЯ В ПОНИМАНИИ ЮСУФА ХОС ХОДЖИБА: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654345>

Комилов Далер Рустамович

кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой истории
международной коммуникации Таджикского международного университета
иностранных языков имени С.Улугзаде, Душанбе.

E-mail: daler.komilzoda@gmail.com

***Аннотация.** В данной статье проводится философский анализ мудрости познания Юсуфа Хос Ходжиба в его трудах, особенно в «Кутадгу билиг». Мудрость познания Юсуфа Хос Ходжиба в осознании природы знаний, методов значения познания в управлении государством и морали представляет собой глубокий пример философии средневекового Востока. Автор раскрывает связи между знанием, моралью и справедливостью, подчеркивая важность познания для развития личности и государственного управления.*

Мудрость познания Юсуфа Хос Ходжиба рассматривает не только познание как инструмент истины, но и как основной фактор морального и социального развития в управлении государством. Он придает большое значение знаниям и мудрости для структуры и развития государства, которые должны быть связаны с моралью и социальной ответственностью. Статья также пытается сопоставить теории Юсуфа Хос Ходжиба с современными философскими теориями, такими как позитивизм и экзистенциализм.

Другим важным аспектом статьи является анализ воздействия современных технологий на познание и мораль. Технология, если она связывается с познанием, может стать моральной и ответственной практикой для правильного социального развития в цифровую и технологическую эпоху. Таким образом, статья снова подчеркивает важность правильного использования познания и технологий для развития и социальной эволюции в современном мире.

Abstract: This article conducts a philosophical analysis of the wisdom of knowledge in the works of Yusuf Khos Hojib, particularly in "Qutadgu Bilig". Yusuf Khos Hojib's wisdom of knowledge in understanding the nature of knowledge, methods, the significance of knowledge in state governance, and morality represents a profound example of the philosophy of the medieval East. The author reveals the connections between knowledge, morality, and justice, emphasizing the importance of knowledge for the development of the individual and state administration.

Yusuf Khos Hojib's wisdom of knowledge considers knowledge not only as a tool for truth, but also as a fundamental factor for moral and social development in state governance. He attaches great importance to knowledge and wisdom for the structure and development of the state, which should be linked with morality and social responsibility. The article also attempts to compare the theories of Yusuf Khos Hojib with modern philosophical theories such as positivism and existentialism.

Another important aspect of the article is the analysis of the impact of modern technologies on knowledge and morality. Technology, when connected with knowledge, can become a moral and responsible practice for proper social development in the digital and technological age. Thus, the article again emphasizes the importance of the correct use of knowledge and technologies for development and social evolution in the modern world.

Keywords: Yusuf Khos Hojib, philosophy of knowledge, Qutadgu Bilig, morality, state governance, wisdom, justice, technology, truth, medieval philosophy, the impact of knowledge on society.

Ключевые слова: Юсуф Хос Ходжиб, философия познания, Кутадғу билиг, мораль, государственное управление, мудрость, справедливость, технология, истина, средневековая философия, влияние познания на общество.

Юсуф Хос Ходжиб является одной из ярких фигур литературы и философии Средневекового Востока, который вырос в культурной среде государства Караханидов. Исторический контекст его произведений восходит к периоду формирования традиций государственного управления и просвещения в Средневековом Туркестане, где духовные и социальные ценности имели особое значение. «Кутадғу билиг» является не только наставлением по морали, но и политическим и этическим руководством для управления обществом того времени. Его работы можно сравнить с философскими взглядами Фараби и Ибн Сины, в которых также рассматриваются связи между знаниями, моралью и справедливостью.

Труды Юсуфа Хос Ходжиба, особенно «Кутадғу билиг», рассматриваются не только как литературные произведения, но и как философские и жизненные наставления для общества того времени и для современности. Эта статья исследует мудрость познания в трудах Юсуфа Хос Ходжиба и анализирует философские аспекты его взглядов на познание науки и знаний [1:20].

Мудрость познания, как важная отрасль философии, занимается анализом природы знаний, методов познания и областей познания [2:112]. В этом контексте Юсуф Хос Ходжиб рассматривает знание не только как средство познания истины, но и связывает его с моралью и управлением государством. В отличие от взглядов Фараби и Ибн Сины, которые

связывают знания с социальной конструкцией и развитием души, Юсуф Хос Ходжиб подчеркивает практическую роль познания в формировании личности и управлении государством [3:87]. Его взгляды можно также сравнить с теорией Газали и европейской средневековой философией, которая рассматривает знание не только как рациональное познание, но и как моральный и психический аспект.

Одним из важных аспектов философии познания Юсуфа Хос Ходжиба является связь знаний с моралью. В «Кутадғу билиг» подчеркивается, что знания должны быть согласованы с хорошей моралью, иначе познание теряет свою ценность. Например, он утверждает, что люди с знаниями должны чувствовать моральную ответственность перед обществом и использовать свои знания на благо народа.

Юсуф Хос Ходжиб считает знание не только средством познания, но и путем достижения мудрости и справедливости. В своем труде он подчеркивает, что только мудрый и разумный человек может привести государство к процветанию. Таким образом, знание и мудрость являются неотъемлемыми частями философии познания Юсуфа Хос Ходжиба. По его мнению, знание важно не только для правителей, но и для каждого человека, так как оно ведет к совершенству и достойной жизни.

Одной из ключевых тем произведений Юсуфа Хос Ходжиба является связь познания с государственным управлением. Эта идея сходна с теорией государственного управления Фараби, который в «Ал-Мадина ал-Фозила» определяет государство как основанное на морали и знаниях. Также его теории можно сопоставить с идеями Ибн Халдуна о важности знаний и социальной истории в управлении государством. Если Фараби больше акцентирует внимание на роли добродетельного правителя, то Юсуф Хос Ходжиб считает обучение и мораль правителей основой стабильности государства. Поэтому его труды являются не только руководством по управлению государством, но и источником изучения взаимосвязи власти и познания в обществе.

Юсуф Хос Ходжиб в своих произведениях также анализирует связь знаний и человеческого счастья. По его мнению, счастье человека зависит не только от судьбы, но и от усилий самого человека. Он подчеркивает, что знания и мудрость могут изменить судьбу человека и направить его к счастливой жизни [4:74]. Эта идея схожа с современными теориями знаний, включая философию позитивизма и экзистенциализма. Например, Жан-Поль Сартр утверждает, что человек создает свое счастье через выбор, в то время как Юсуф Хос Ходжиб рассматривает знания и мудрость как средство этого создания. Таким образом, его теория может быть связана с современными философскими течениями, подчеркивающими свободу человека и личную ответственность. По его мнению, счастье человека зависит не только от судьбы, но и от его собственных усилий и стремлений. Он акцентирует

внимание на том, что знания и мудрость могут изменить судьбу человека и направить его к счастливой жизни [5:74].

Юсуф Хос Ходжиб в «Қутадғу билиг» рассматривал познание как основной источник развития и осознания прав и ответственности. Он рассматривал знания как духовный и познавательный механизм, который может направлять людей в процессе развития. Познание, по его словам, не только первоначальное средство осознания сущности мира, но и надежда на соединение с духовным знанием.

В то же время, познание и современная технология отражают смену эпох и значительные изменения. Если Юсуф Хос Ходжиб обратился бы к философской и культурной среде средневекового общества, сегодня влияние познания в применении инновационных и технологических достижений ощущается в моральном и социальном контексте гораздо сильнее. Технологии, с их развитием, тесно связаны с познанием, которое необходимо не только в научной сфере, но и в области морали и социальной жизни.

Анализ в современном контексте. Для анализа теории Юсуфа Хос Ходжиба необходимо углубить философию познания и его влияние на общество. Сегодня технологии вызвали революцию в разных сферах человеческой жизни. Однако если новые технологии используются без связи с познанием, это может привести к утрате их социальной роли и негативному воздействию на общество. В этом контексте теория познания Юсуфа Хос Ходжиба открывает путь для развития морали и социальной осведомленности людей, которая будет обеспечена правильным и эффективным применением технологий.

Технология и познание как важнейшие факторы восприятия и социальных процессов современности могут как привести к упадку, так и к развитию человечества. Каждая новая технология требует определенной мировоззренческой и этической оценки в ее использовании, и она должна быть связана с основными принципами познания и антропологии. Если современная технология будет использоваться в полном соответствии с познанием, это может оказать влияние на социальную революцию и развитие чувства ответственности в обществе.

Познание как сила развития используется не только в методах познания мира, но и для определения практических подходов к экономическим и социальным процессам, что является важным для благосостояния человечества. Ответственность в использовании технологий и познания должна быть учтена, чтобы люди могли направить усилия на создание правильных социальных путей в цифровую и технологическую эпоху.

Технология и познание в современную эпоху, когда развивается цифровой и инновационный мир, должны быть связаны друг с другом. Цифровая экономика и информационные технологии могут стать важными элементами развития познания и экономической трансформации. По словам

Юсуфа Хос Ходжиба, познание — это не только отношение человека к миру, но и средство размышления о экономических и технологических процессах.

В то же время, технологии могут обеспечить практическое проявление ценностей познания в социальной жизни, которая через переход от изолированного экономического ландшафта и цифровых форм превращается в расширенную систему познания. В этом контексте философия Юсуфа Хос Ходжиба становится возможностью для объединения современной технологии с моралью и социальными условиями развития человека.

Познание и исследование современной технологии необходимы не только для развития личности, но и для анализа и решения социальных проблем мира в современную эпоху. Следует помнить, что и сегодня существует важнейшие вопросы этического характера, например, использование искусственного интеллекта и социальные изменения человека в мире, которые должны быть решены с правильным использованием этих технологий.

Для анализа, принятие новых достижений в технологической и общественной сферах с правильными знаниями и философией познания может помочь в исследовании лучших решений относительно современных мировых проблем.

Познание и технологии в современную эпоху, влияющие на социальные изменения в современном мире, предоставляют возможность людям связывать инновационные и этические преобразования общества. С точки зрения философии Юсуфа Хос Ходжиба, познание является средством морального развития мира, которое должно всегда использоваться в понимании их социальной значимости в эпоху цифровых технологий. Технологии и познание должны использоваться вместе, чтобы обеспечить устойчивое и социально значимое влияние инноваций в современном мире.

Юсуф Хос Ходжиб является одним из великих ученых Средневековья, который в своих произведениях четко изложил глубокую связь между познанием, моралью и государственностью. Например, в «Кутадғу билиг» он подчеркивает, что справедливый правитель должен быть ученым, так как только знания и мудрость могут быть руководством для справедливости и стабильности общества. Он также указывает на роль счастья и личных усилий, говоря, что счастье человека формируется его собственными усилиями, и знания могут сделать этот процесс более эффективным [4]. Эти идеи и сегодня сохраняют свою актуальность и могут быть использованы для разработки стратегии развития познания и морали в современном обществе, которое в своих произведениях глубоко анализировал мудрость познания. Его идеи о познании, морали, государственности и справедливости до сих пор имеют высокую научную и философскую ценность. Эта статья показывает, что произведения Юсуфа Хос Ходжиба не только являются литературным наследием, но и ценным философским источником, который может послужить примером для современного общества.

Список литературы

- [1] Қосимов, А. Фалсафаи маърифат дар Шарқи асримиёнагӣ. Душанбе: Ирфон. 2010.
- [2] Нурҷонов, Ш. Назарияҳои маърифат дар адабиёти классикӣ. Техрон: Китобхонаи илмӣ. 2012.
- [3] Раҳимов, Ф. Андешаҳои фалсафии Юсуф Хос Ҳоҷиб. Душанбе: Маориф. 2018.
- [4] Исмоилов, К. Дониш ва бахти инсон дар фалсафаи Юсуф Хос Ҳоҷиб. Тошканд. 2019.
- [5] Юсуф Хос Ҳоҷиб. Кутуи Билиг (Кутби Билиг). Тошканд: Нашриёти Ғафур Ғулом, 1972. С.45.
- [6] Алиев, М. Б. Таъсири фалсафаи Юсуф Хос Ҳоҷиб ба рушди иқтисод. Маҷаллаи таҳқиқоти фалсафии ҷаҳонӣ, 11(2), 2017. С. 98.

ПОЭМА ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ» И ЕГО СОВРЕМЕННЫЕ ПЕРЕВОДЫ НА ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654358>

Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна

e-mail: nazgult.72@mail.ru

orcid 0000-0001-5107-4286

Кыргызстан.г.Бишкек.

кандидат филологических наук,

доцент кафедры кыргызской литературы

факультета кыргызской филологии

Кыргызского Национального университета

им.Жусупа Баласагына.

Whatsapp. Wechat+996 708 70 44 70

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена проблеме художественного перевода поэмы «Кутадгу билиг» (Благодатное знание) Жусупа Баласагына (или Юсуф Баласагуни, Юсуф Баласагунский) на тюркские языки. В поэме раскрывается художественное своеобразие наследия Жусупа Баласагына и, в частности, рассматривается вопрос принадлежности данного наследия тому или иному тюркоязычному народу. Также проводится сравнительный анализ узбекского, уйгурского, казахского, турецкого, кыргызского вариантов поэмы, в том числе урумчинского издания данного произведения, опубликованного на кыргызском языке, на арабской графике (в переводе китайских кыргызов). Сравнение переводов дает возможность намного глубже и всесторонне раскрыть художественные особенности бессмертной поэмы и оценить качество переводов в разных тюркских языках.

Ключевые слова: тюркология, Жусуп Баласагын, поэма «Кутадгу билиг», переводы, тюркские языки.

YUSUP BALASAGYN'S POEM "KUTADGU BILIG" AND ITS MODERN TRANSLATIONS INTO TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

This article is devoted to the problem of artistic translation of the poem "Kutadgu Bilig" (Blessed Knowledge) by Zhusup Balasagyn (or Yusuf Balasaguni, Yusuf Balasagunsky) into Turkic languages. The poem reveals the artistic originality of the heritage of Zhusup Balasagyn and, in particular, examines the issue of belonging of this heritage to one or another Turkic-speaking people. Also, a comparative analysis of the Uzbek, Uyghur, Kazakh, Turkish, Kyrgyz versions of

the poem is carried out, including the Urumqi edition of this work, published in the Kyrgyz language, in Arabic script (in the translation of Chinese Kyrgyz). Comparison of translations makes it possible to much more deeply and comprehensively reveal the artistic features of the immortal poem and evaluate the quality of translations in different Turkic languages.

Key words: *Turkology, Zhusup Balasagyn, poem “Kutadgu bilig”, translations, Turkic languages.*

Проблемы взаимоотношения языка и этноса, языка и культуры всегда волновали ученых. Поэтому если речь заходит об истории, традиционной культуре, языке, обычаях, сознании, искусстве современных тюркских народов, особенно об историческом пути, нельзя обойтись без тюркологии. Тюркологические исследования проводятся во многих странах. Так, в 1967 году в городе Ленинграде прошла первая тюркологическая конференция, далее в 1970 году была проведена вторая тюркологическая конференция. [Советская тюркология, 1970, с.129] В этом году в Москве проходит третья международная научно-практическая конференция на тему «Современные проблемы тюркологии: язык-литература-культура».

В Кыргызстане исследования в области тюркологии были проведены в 90-годы XX века. В последнее время современные тюркологические исследования проводятся в двух основных направлениях: первое направление связано с изучением письменных памятников (орхонских, восточно-туркестанских), второе направление – с исследованием памятников средневековья (творчество Жусупа Баласагына, Махмуда Кашгари).

Особое внимание исследователей в области тюркологии привлекает жизнь и творчество поэта, философа Жусупа Баласагына. В кыргызской литературе первые исследования в данном направлении принадлежат народному писателю Кыргызской Республики, профессору Качкынбаю Артыкбаеву. Именно благодаря ему проведен юбилей, посвящённый жизни и творчеству Жусупа Баласагына, Кыргызский национальный университет переименован в честь Жусупа Баласагына. [Турдубаева, 2006, с.39] В Кыргызстане 2016 год объявлен годом культуры и истории. В связи с этим, фондом «Мурас» организована и проведена V международная научно-практическая конференция, посвящённая 1000 - летию Жусупа Баласагына. Конференция прошла под руководством профессора Тынчтыкбека Чоротегина. Также в сентябре этого года прошли Всемирные игры кочевников, которые дают возможность для проведения новых исследований в области тюркологии.

Жизнь и творчество Жусупа Баласагына, с частности его поэма «Кутадгу билиг» привлекают внимание многих исследователей и переводчиков. В настоящее время опубликованы следующие тюркоязычные переводы: 1. В 1970 году перевод К.Каримова на узбекский язык. – 973-стр. 2. В 1983 году перевод С.Н.Иванова на русский язык. – 556-стр.

3. В 1984 году перевод Абдурахима Откура, Ахмеда Зийади, Мамтемин Юсупа на уйгурский язык. – 1367-стр. В этом же переводе на левой стороне листа представлен оригинал художественного текста.

4. В 1986 году перевод А.Егеубаева на казахский язык. – 613-стр.

5. В 1988 году перевод Р.Р.Арата на тюркский язык. – 477-стр

6. В 1988 году перевод Т.Козубекова на кыргызский язык. – 527-стр.

7. В 1992 году перевод Турганбая Кылычбека и Норуза Үсөнаалы на кыргызский язык в арабской графике (перевод китайских кыргызов. – 779-стр. [Примечание: в последующих примерах из этих переводов будем писать только страницы].

Вышеперечисленные современные тюркские переводы исследуются путём сопоставления с оригиналом художественного текста. Такие исследования позволяют понять авторскую мысль и дают возможность узнать, какие переводы сохранили авторскую речь или же наоборот, в каких переводах допущены искажения по сравнению с текстом оригинала. Также сопоставление переводов с оригиналом текста позволяет узнать, какому тюркоязычному народу близок язык поэта Жусупа Баласагына.

Поэма Жусупа Баласагына “Кутадгу билиг” состоит из 85 глав, 13290 строк, каждая из которых имеет своё название. Они сохранились во всех тюркоязычных переводах. Рассмотрим, как сохранены названия глав, в разных переводах. Приведём лишь некоторые примеры, которые позволят оценить качество переводов. В сюжете поэмы действуют четыре основных героя: властитель, падишах – Күнтууду, его визир – Айтолду, сын визиря – Өгдүлмүш, брат визиря – Одгурмыш. Эти имена имеют символические значения. С именем падишаха – Күнтууду, Жусуп Баласагын связывал мечту об идеальной стране, в которой правитель подобен солнцу, дающему теплоту нуждающимся. В такой стране народ будет жить счастливо. Образ Айтолду, являющимся визирем падишаха, также несет уют и теплоту. Для управления государством нужны умные люди. В образе такого человека выступает третий персонаж поэмы - Өгдүлмүш. В переводе с древнетюркского языка слово “өг” означает “разум, мысль, ум”. [Древнетюркский словарь, 1969, с.414] В некоторых поэтических переводах имена героев изменены. Так, например, в переводе Төлөгөна Козубекова на кыргызский язык имя падишаха Күнтууду дано как **Күнчыкты**, сын визиря Өгдүлмүш – **Акдилмиш**, Одгурмыш – **Өткүрмүш**. [Т.Козубеков, 1988, с.12-18] Возникает вопрос: “Зачем Төлөгөн Козубеков переименовал имена главных персонажей?” Ведь Жусуп Баласагын, давая имена своим персонажам, хотел, чтобы простой народ понял символическую особенность главных героев. Например, называя именем Өгдүлмүш (“ум, разум, мысль”), он давал понять читателю, что для управления государством нужен умный, разумный человек. Между тем, как переведенное имя Акдилмиш не имеет никакого символического значения. Это свидетельствует о том, что Төлөгөн Козубеков переводил не с оригинала, о этом писали ученые языковеды Сагаалы Садыков и литературовед

Качкынбай Артыкбаев [Артыкбаев К, 1999, с.45-46]

Далее рассмотрим некоторые названия глав. В них также можно заметить искажения, допущенные переводчиками. Например, в 5-главе описываются астрономические особенности земли. В оригинале эта глава звучит так: «Йети йулдуз он ики өкекни айур», что в переводе на русский язык означает: “О семи звёздах и двенадцати знаках зодиака”. Названия этой главы в поэтических переводах на кыргызском, узбекском и русском были изменены. Рассмотрим следующие примеры:

В уйгурском переводе

Етти йултуз ва он эки бурж баянда [18-стр.]

В казахском переводе: Жеті жұлдыз он экі буруж туралы [46-стр.]

В кыргызском переводе: Асман курунун он эки белгиси жана жети планетасы туурасында [25-стр]

В переводе китайских кыргызов на кыргызском языке в арбском графике: Жети жылдыз жана он эки белги жөнүндө баян [21- стр]

В русском переводе: О семи планетах и двенадцати знаках зодиака[5-стр]

В узбекском переводе: Китобнинг бошланиши етти планета, ун икки бурж. [61-стр]

Если внимательно прочитать переведенные тексты можно заметить, что в оригинале слово «жылдыз» (звезда) заменено словом «планета». Оба эти слова означают разные астрономические понятия. Если звезда расположена на небе, то планета крутится на орбите вокруг звезды. Авторы переводов смешивают в переводах эти два разные астрономические понятия. В русском, узбекском и кыргызском переводах название созвездия “жети жылдыз” (семь звезд) заменено словосочетанием “семь планет”, хотя в солнечной системе насчитывается девять планет. Все это свидетельствует о том, что переводчики кыргызского, узбекского вариантов использовали текст русского перевода. У кыргызского народа есть лирическая песня «Асмандагы жетиген, ал эмне үчүн жетиден»(В небе семь звезд, почему их семь), т.е. кыргызские астрономы под звездой семь подразумевают слово “жетиген”, которое обозначает Большую Медведицу [Юдахин К.К, 1965, с.344]. Жусуп Баласагын в названии главы также писал о “семи звездах” и созвездиях. Названия созвездий в переводе на кыргызском языке искажены. Приведём примеры из текста оригинала и перевода.

Оригинал текста: Козу йаскы йулдуз баса Узд келир Эренгир күчик бирле санку йорир.[66-стр]

Кыргызское значение текста: Козу жазгы жылдыз, андан кийин Узд, Эгиз менен Чаян бирге жакын жүрөт.

Русский перевод: Овен-знак весны, а Телец рядом с ним, Потом Близнецов мы и Рака узрим. [24- стр]

Уйгурский перевод: Козу жазгы йултуз, кийин Уй келур, Жавзу билан Сартан туртушуп йуруп [67-стр]

Узбекский перевод: Кузи – бохорги юлдуз, сунг Ур келди, Эрандиз Кучик билан йакин юрадию [83-стр]

Казахский перевод: Жаз жұлдызы – Козы, Сонсон Уд келер, Эрендир Кушык жакын, жуык жиктелер. [64- стр]

Перевод китайских кыргызов: Жаз жылдызын козу дейт, анан уй бар, Эрентир менен Күчик түртүшөт ал. [86-стр]

Кыргызский перевод: Кой жылдыз Үркөр менен катар келет, Эгиздер Чаян менен жакын турат [23-стр]

Анализ приведенных тюркоязычных переводов, кроме кыргызского перевода, свидетельствует о том, что во всех переводах сохранен оригинал текста. Так, в оригинале текста есть древнетюркское название созвездий “Узд”, “Эрентир”, “Күчик”. В древнетюркском словаре эти названия созвездий переводятся как “Телец”, “Близнецы”, “Рак” [Древнетюркский словарь, 1969, с.605,176,463]. Из этих названий созвездия «Телец» в кыргызском переводе Т. Козубекова заменено словом «Үркөр». Это созвездие в древнетюркском словаре переводится как “Плеяда”. [Древнетюркский словарь, 1969, с 824]. Также в тексте оригинала в первой строке есть слово “Узд” (Телец). Это слово в уйгурском переводе заменено на слово “үй” (дом), что говорит об искажении в значениях слов. Теперь рассмотрим другие примеры, чтобы глубже понять язык поэмы “Кутадгу билиг” (Благодатное знание). В поэме можно найти слова, которые в нынешнее время встречаются в бытовой жизни кыргызского народа. Например: кел (иди), тай (жеребёнок), кайда (где), чык (выйди), көк (синий), лакап (пословица), карма (держи), кызыл (красный), сен (ты), мен (я), мүлк (имущество), күмүш (серебро), унут (забуди), көп (много), сан (число), жок (нет) и т.д. Все перечисленные слова встречаются в поэме. Интересно, что несмотря на то, что поэма написана в XI веке, некоторые слова сохранили фонетическое звучание до сегодняшних дней. Это даёт основание полагать, что поэма Жусупа Баласагына была написана на древнекыргызском языке. Также в поэме есть слова, свойственные только кыргызскому языку. Например: терс (трудно), сегиз (восемь), төрт (четыре), тогуз (девять), эки (два), тишиң (зубы), ачык (открыто), кырмачы (изготовитель деревянной посуды) и т.д. Эти примеры можно встретить в переводах в соответствии с их языковыми особенностями. Например, рассмотрим пример из 3168 строки.

Оригинал текста: Билик бирле йазлур камуг терс түгүн, Билик бил укуш ук тирилгил өгүн [664-стр]

Кыргызское значение текста: Билим менен жазылат бардык терс түйүн, Билимди ал, акылыңды ук тирилгил өгүн.

Русский перевод: Познания – ключ к разрешенью загадок, Умом всё пойми – чти разумный порядок. [288- стр]

Уйгурский перевод: Билимле йешилген пүтүн тес түгүн, Билим бил, акыл ук, аңлык йашагын. [665-стр]

Если обратиться к тексту оригинала, то можно заметить, что слова в

тексте очень близки кыргызскому языку. Например, слово “терс” показывает близость текста поэмы к кыргызскому языку. Во-первых, это слово написано как в кыргызском языке. Во-вторых, в уйгурском переводе это слово написано “тес”, т.е. пропущена согласная буква “р”. Если Жусуп Баласагын был по происхождению уйгуром, он бы написал текст так, как принято писать на уйгурском языке. Такие особенности можно заметить и в других словах, характерных только для кыргызского языка.

Например, 4458-строке в оригинале написано так:

Темүрчи, этүкчи йана кырмачы,
Йа сырчы, бездизчи йа окчи йачы. [922-стр]

Кыргызское значение текста:

Темирчи, өтүкчү жана кырмачы,
Же сүрөтчү, жыгач кескич, же окчу-жаачы

Уйгурский перевод

Темирчу, өтүкчи йена теричи,
Йа сырчы, бойокчы, йа окчы, йачы [923-]

Узбекский перевод

Темирчи(лар), этикчилар (яъни косиблар) хамда уймакордурадгор(лар)
Ёбуёкчи(лар), рассомлар, ёуксоз-ейсозлар. [667-стр]

Казакский перевод

Темірчі, етікші, балташы, терішілер,
Сыршы, зергер, садакшы, жебешілер[417-стр]

Кыргызский перевод

Темирчилер, өтүкчү, бычмачылар,
Боёкчусу, жебечи, жаачысы бар.[366-стр]

Перевод китайских кыргызов

Темирчи бар, өтүкчү бар, кырмачы,
Сырчы, бөзчү жебе, саадак кылдаты.[529-стр]

Русский перевод

Умельцам сапожных и кузничных дел,
Швецам и точильщикам луков и стрел.[379-стр]

В этой главе Жусуп Баласагын пишет о мастерах и умельцах. В тексте оригинала он выделяет кырмачы (изготовитель деревянной посуды). Однако в современных переводах это слово связано с другими ремеслами. Так, в уйгурском переводе использовано слово “теричи”(мастер по коже), в казахском переводе - “бычмачылар”(кройщик), а в русском переводе это слово отсутствует. Это слово присуще кыргызскому языку, оно не используется в настоящее время и является архаизмом. В кыргызско-русском словаре это слово переводится “как изготовитель деревянной посуды” [Юдахин К.К, 1965, с.496] В словаре уйгурского языка это слово не существует. [Наджиб Э.Н, 1968, с.264]. Слово «кырмачы» употребляется только в разговорной речи кыргызов. И таких примеров много. Например, слово «тиш» (зуб) в уйгурском языке пишется «чиш», т.е. вместо буквы «т»

пишется «ч». Это еще раз подтверждает идею о том, что поэма написана на древне кыргызском языке. Связка сюжетной линии начинается с 15-16 глав. В этой главе автор рассказывает о счастье и справедливости. Если человек хочет быть счастливым, то всегда должен трудиться и быть справедливым. Это раскрывается в диалоге главных героев. Однажды правитель Кунтууду приглашает в свои покои верного визиря Айтолду. Во время встречи Кунтууду рассказывает ему о многом. Айтолду, сидит молча зажав глаза и слушает властителя. Такая сюжетная линия ставит вопрос перед читателем: Почему Айтолду сидит, зажав глаза, перед властителем? В последующей сюжетной линии автор разъясняет такое поведение визира Айтолду. В переводах словосочетание зажав глаза переведено неправильно. Приведем примеры:

Оригинал текста

Севинди Элиг көр йарутти йузун,
Аны көрди Айтолду йумду көсин.
Сөзүн кести Элиг хич үндемеди,
Көсин йумду Айтолду хеч ачмады. [170-стр.]

Кыргызское значение текста

Сүйүнүп Элиг көрүп жүзүн,
Аны көрдү Айтолду жумду көзүн.
Сөзүн кести Элиг, эч үндөбөдү,
Көзүн жумду Айтолду, эч ачпады.

Уйгурский перевод

Сүйүндү Элиг, көр йорутун йузин,
Көрүп Айтолду буны жумду көзүн,
Дымай хечниме, кести Элиг сөзүн,
Бу Айтолды олтурды ачмай көзүн. [171-стр.]

Узбекский перевод

Элиг севинди, кургин, унинг чехрасы очилди,
Уни курган Ойтолди кузларини юмиб олди.
Элиг суздан тухтади, хеч индамади,
Ойтулди хам кузини юмди, хеч очмади. [149-стр.]

Казакский перевод

Сүйүнди Елик, куаныш жүди жүзин,
Оны көрип, Айтолды жумды көзин.
Сөзин кесип Елик еш тил катпады,
Көзин жұмып Айтолды, миз бакпады. [105-стр.]

Перевод китайских кыргызов

Кубанычтан Элиг жүзү жайнады,
Анда Айтолду көзүн жума калганы.
Унчукпады ал Илик үздү сөзүн,
Бу Айтолду олтурду ачмай көзүн. [96-стр.]

Кыргызский перевод

Эликтин кабагы ачык , жайдары эле,
Айтолду кабак чытты өзүнчө эле.
Таң калып Элик сөзүн кесип салды,
Айтолду кабак чытты өзүнчө эле. [84-стр]

Русский перевод

Элик светел ликом, был весел и рад,
Но тут Айтолды вдруг сощурил свой взгляд.
Элик в изумление просёк свое слово,

Но тут Айтолду вдруг сощурился снова [110-стр] Очевидно, что многие слова в оригинале близки к кыргызскому языку. Читая оригинал текста, можно без словаря понять смысл строк. Два слова «севинди», «йарут», в древнетюркском словаре переводятся так: «севинди» «радоваться, обрадоваться», «йорут»- «светиться». [Древнетюркский словарь, 1969, с. 487, 243]. Эти слова в переводах (кроме кыргызского перевода) правильно переведены. В кыргызском переводе вместо «зажмурил глаза» было написано «зажмурил брови». Однако, как известно глаза и брови, не одно и то же. В кыргызском речевом обиходе брови не жмурятся, а только поднимаются или опускаются. И в первой и во второй строке кыргызского перевода встречается словосочетание жмурятся брови. Это скорее всего связано с тем, что кыргызский перевод постоянно делался на основе текста русского перевода.

На основе сопоставительного анализа разных переводов из поэмы «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына можно сделать нижеследующие выводы:

1. Узбекский перевод является первым современным переводом, только в переводе 476 строк по неизвестным причинам были сокращены.

2. В уйгурском, турецком, казахском переводах наблюдается попытка сохранить текст оригинала. При переводе на кыргызский язык автор перевода опирался на казахский и русский перевод. В связи с этим кыргызский перевод Т. Козубекова нуждается в серьезной переработке и свидетельством этому могут служить приведенные примеры.

3. Можно отметить качество русского перевода С.Н. Иванова. Несмотря на то, что русский язык далёк от древнетюркского языка, автор смог передать оригинал текста и подобрать соответствующие эквиваленты слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Советская тюркология, 1970, № 4-6
2. Турдубаева Н.Ш. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана анын түрк тилдериндеги котормолору. Бишкек, 2006.
3. Древнетюркский словарь. Редакторы: в.М. Наделяев, Д.М. Насилов и др. Ленинград.: Наука, 1969.
4. Козубеков Т. Кут алчу билим. Фрунзе, 1988.
5. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. Фрунзе, 1965.
6. Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь. М., 1968

TURKIY XALQLARDA GO'ZALLIK VA AXLOQIY QADRIYATLAR O'ZGARISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654374>

Qaxorov Pulotjon Xursanmurodovich

Samarqand davlat universitetining Urgut filiali

“Pedagogika va jismoniy madaniyat” kafedrası PhD dotsenti,

O‘zbekiston;

Email: pulatsamdu1988@mail.ru

+998995665940

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0921-6292>

Annotatsiya: “Turkiy xalqlarda go‘zallik va axloqiy qadriyatlar o‘zgarishi” mavzusi turkiy xalqlarning tarixiy va madaniy kontekstida go‘zallik va axloqiy me‘yorlarning qanday o‘zgarishini tahlil qiladi. Ushbu maqola, turkiy xalqlarning qadimiy urf-odatlari va an‘analari asosida shakllangan go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning zamonaviy dunyo bilan qanday moslashayotganini o‘rganadi. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniy almashinuvlar ta‘sirida bu qadriyatlarning o‘zgarishi jamiyatdagi yangi me‘yorlarni shakllantirishi mumkin. Shuningdek, maqolada turkiy xalqlarda go‘zallik, axloq va etik me‘yorlarining ijtimoiy hayotga ta‘siri, ayniqsa yoshlar orasida kuzatilayotgan o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Mavzu, o‘zgargan qadriyatlar bilan bog‘liq muammolarni va bu o‘zgarishlarga qarshi kurashish zaruratini ko‘rsatadi. Natijada, maqola go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishining ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatishga intiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiy xalqlar, go‘zallik, axloqiy qadriyatlar, o‘zgarish, madaniyat, globalizatsiya, an‘analar, yoshlar, ijtimoiy hayot, etnik me‘yorlar.

Аннотация: “Изменение концепций красоты и моральных ценностей у тюркских народов” тема, которая анализирует, как изменяются представления о красоте и моральные нормы в историческом и культурном контексте тюркских народов. В данной статье исследуется, как традиционные представления о красоте и моральных ценностях, основанные на древних обычаях и традициях тюркских народов, адаптируются к современному миру. Под воздействием глобализации, технологического прогресса и культурных обменов эти ценности могут изменяться, что приводит к формированию новых социальных норм. Также в статье анализируется влияние красоты, морали и этических норм на общественную жизнь, особенно на изменения, наблюдаемые среди молодежи. Тема подчеркивает проблемы, связанные с изменением ценностей, а также необходимость борьбы с этими изменениями. В результате статья

стремится показать, какое значение имеет изменение концепций красоты и моральных ценностей в социальном и культурном контексте.

Ключевые слова: Тюркские народы, красота, моральные ценности, изменения, культура, глобализация, традиции, молодежь, общественная жизнь, этнические нормы.

Abstract: The topic "The Change of Beauty and Moral Values among Turkic Peoples" analyzes how beauty and moral norms have changed in the historical and cultural context of Turkic peoples. This article explores how the beauty and moral values, shaped by the ancient customs and traditions of Turkic peoples, are adapting to the modern world. Under the influence of globalization, technological development, and cultural exchanges, these values may change, shaping new norms in society. Furthermore, the article examines the impact of beauty, morality, and ethical norms on social life, especially focusing on the changes observed among the youth. The topic highlights the problems associated with the changing values and the need to address these changes. As a result, the article aims to demonstrate the significance of the changes in beauty and moral values in the social and cultural context.

Keywords: Turkic peoples, beauty, moral values, change, culture, globalization, traditions, youth, social life, ethnic norms.

KIRISH

Turkiy xalqlarning tarixiy va madaniy rivojlanishi ularda shakllangan goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning oʻziga xos tizimini yaratgan. Bu qadriyatlar asrlar davomida oʻzlarining anʼanaviy urf-odatlarini, etnik meʼyorlari va diniy eʼtiqodlari asosida shakllanib kelgan. Ammo, bugungi kunda globalizatsiya va texnologik taraqqiyotning taʼsiri bilan bu qadriyatlar oʻzgarishlarga duch kelmoqda. Modernizatsiya va zamonaviy ijtimoiy hayotning yangi talablari, shuningdek, madaniy almashinish jarayonlari goʻzallik va axloqiy meʼyorlarni yangi shakllarga moslashtirayotganini koʻrish mumkin. Zero, "Insoniyat oʻzini globallashtirayotgan, madaniyatlar uygʻunlashayotgan dunyoda yashayotganini idrok etmoqda. Shuning uchun har bir ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va xalqaro oʻzgarish, islohotlar umuminsoniy madaniyatga nima beradi, degan savol nuqtayi nazaridan baholanmoqda. Ammo global taraqqiyot milliy etnomadaniyatlarni rad etmaydi, balki ularni yanada rivojlantirishni, imkoniyatlardan foydalanib jahon hamjamiyatini mustahkamlashni nazardan tutadi. Jahon xalqlari integratsiya va globalizatsiya yoʻlidan borayotgan ekan, ushbu jarayonlarni pozitiv voqelikka aylantirish uchun etnomadaniyatlar va milliy madaniyatlar oldidagi muammolarni ham hal etish talab qilinadi" [1, 15-16-b.].

Bu oʻzgarishlar, ayniqsa, yoshlar orasida koʻzga tashlanadi, chunki ular oʻzlarining shaxsiy identifikatsiyasini qurishda anʼanalarga asoslangan qadriyatlar bilan global madaniyatning taʼsirini muvozanatlashga harakat qilmoqda. Turkiy xalqlarda goʻzallik, axloqiy qadriyatlar va etik meʼyorlarning zamonaviy dunyo

bilan uyg'unlashuvi ijtimoiy hayotda yangi normalar va madaniy shakllar yuzaga kelishiga olib keladi.

Ushbu maqola turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishiga oid jarayonlarni tahlil qiladi. Xususan, qadimiy urf-odatlar va an'analar asosidagi qadriyatlarning globalizatsiya va texnologik taraqqiyot ta'sirida qanday o'zgarayotganini, jamiyatdagi yangi me'yorlarning shakllanishini va yoshlar orasidagi o'zgarishlarni ko'rib chiqadi. Maqola, shuningdek, salbiy o'zgarishlarga qarshi kurashish zaruratini va bu jarayonlarning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi ahamiyatini ko'rsatishga intiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishiga oid tadqiqotlar asosan sotsiologiya, madaniyatshunoslik, antropologiya va tarixshunoslik sohalarini o'z ichiga oladi. Adabiyotlarda bu mavzu ko'plab mutaxassislar tomonidan o'rganilgan, ammo aniq bir metodologik yondashuvlar va muayyan xulosalar to'liq shakllanmagan. Bu erda tahlil qilinadigan asarlar orasida turkiy xalqlarning qadimiy an'analari va madaniy kodlari, zamonaviy dunyoda esa globalizatsiya va texnologik o'zgarishlarning ta'siri haqida yozilgan ilmiy ishlar mavjud.

Bir qator olimlar, masalan, P.Berger va R.Xantington, go'zallik va axloqiy qadriyatlarning tarixiy o'zgarishini turkiy xalqlarning madaniy va diniy qadriyatlari bilan bog'lab tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida go'zallik me'yorlarining jamiyatdagi yuksalishi va pasayishi, shuningdek, zamonaviy dunyo bilan integratsiya jarayonidagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi [2, 12-b]. Ular, shuningdek, texnologik taraqqiyot va global madaniyatning lokal qadriyatlarga ta'sirini yoritgan. Ba'zi izlanishlar, masalan, X.S. Jumaniyazov, M.A. Sobirovalar tomonidan amalga oshirilgan, internet va ijtimoiy tarmoqlarning go'zallik va axloqiy normlarga bo'lgan ta'sirini chuqur o'rgangan [3, 75-b.]. Bunday tadqiqotlar, ayniqsa yoshlar orasidagi o'zgarishlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, etnik me'yorlar va madaniy identifikatsiya masalalari ham ko'plab ilmiy izlanishlar doirasiga kiradi. Bir qator etnografik tadqiqotlar, masalan, I. Quvondiqov o'zgarayotgan go'zallik va axloqiy qadriyatlarni jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar va madaniy anglash orqali tahlil qiladi. Bu tadqiqotlarda o'zgarishlar faqat individual darajada emas, balki kollektiv madaniy qabul qilish va ijtimoiy interaktsiya orqali amalga oshishi ta'kidlanadi [4, 58-bet.].

Ushbu maqolada tahlil qilinayotgan go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishini o'rganish uchun bir nechta metodologik yondashuvlar qo'llaniladi. Asosan, sifatli va miqdoriy tadqiqot usullarining kombinatsiyasi orqali o'rganish amalga oshiriladi.

Birinchi metod sifatida, adabiyotlarni tahlil qilish va tarixiy-madaniy kontekstda o'rganish usuli tanlangan. Bu metod orqali turkiy xalqlarning qadimiy urf-odatlarini, an'analari va diniy e'tiqodlarining go'zallik va axloqiy qadriyatlar bilan qanday bog'langanligi aniqlanadi. Keyinchalik, zamonaviy o'zgarishlarning

ta'sirini o'rganish uchun intervyu va so'rovnoma usullari qo'llaniladi. Ushbu usullar orqali turli ijtimoiy guruhlar, ayniqsa yoshlar orasida go'zallik va axloqiy qadriyatlar haqida qanday fikrlar mavjudligi aniqlanadi.

Shuningdek, madaniy almashinuv va globalizatsiyaning ta'sirini o'rganish uchun qiyosiy tahlil metodidan foydalaniladi. Bu metod orqali turli madaniyatlar orasidagi o'zaro ta'sirlar va ularning mahalliy qadriyatlarga qanday ta'sir qilgani ko'rsatiladi. Bunda, shuningdek, tahlil qilinadigan mamlakatlarning global madaniyat bilan integratsiyasi va texnologik taraqqiyotning jamiyatdagi qadriyatlar va me'yorlarga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganiladi.

Bularning barchasi, o'z navbatida, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishining ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday ahamiyatga ega ekanligini tushunishga yordam beradi.

NATIJALAR

Ushbu tadqiqot natijalari, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi jarayonining ko'plab omillar ta'sirida amalga oshayotganini ko'rsatdi. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniy almashinuvlar, ayniqsa, yoshlar orasida go'zallik va axloqiy me'yorlarning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. An'anaviy qadriyatlar, ayniqsa, o'tmishdagi go'zallik va axloqiy me'yorlar, zamonaviy dunyo bilan integratsiya jarayonida o'zgarishga uchramoqda. Shu bilan birga, global madaniyatning ta'siri bilan birgalikda, tahlil qilingan turkiy xalqlarda yangi go'zallik va axloqiy me'yorlarning shakllanishi kuzatildi.

Globalizatsiyaning ta'sirida, asosan, yoshlar orasida go'zallikni qabul qilishda an'anaviy va zamonaviy me'yorlar o'rtasida keskin farqlar paydo bo'lgan. Misol uchun, an'anaviy go'zallik normlari ko'proq tabiiylik va soddalikka asoslangan bo'lsa, zamonaviy go'zallik me'yorlari kosmetikaga va tashqi ko'rinishga katta ahamiyat berishni taqozo qilmoqda. Shuningdek, axloqiy qadriyatlar ham o'zgarishlar jarayonida yangi ijtimoiy talablar va o'ziga xos etnik identifikatsiya bilan uyg'unlashmoqda.

Yoshlar orasida, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarining keng tarqalishi sababli, go'zallik va axloqiy qadriyatlar yanada globalizatsiyalashgan va turli madaniyatlarning ta'siriga o'tkazilgan. Bunga misol sifatida, yoshlar orasida internet va ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan go'zallik standartlariga, shuningdek, axloqiy qoidalar va me'yorlarga bo'lgan qarashlar o'zgarishi keltirilishi mumkin. Darhaqiqat, "Globallashuv jarayonlarida millat va milliy o'zlikni anglash masalalari kun tartibining asosiy masalalari qatoriga ko'tarildi. Agar globallashuv transmilliy voqelik ifodasi bo'lsa, milliy va milliy o'zlikni anglash ushbu voqelikning boshlang'ich pog'onasi hisoblanadi. Milliy voqelikni bilmay globallashuvdagi umuminsoniylikni anglash qiyin. Mabodo global voqelikni butun tarzida qarasak, milliy masalalar uning qismidir. Bu o'rinda butun va qism, umum va xusus paydo bo'ladi. Ijtimoiy-falsafiy yondashish esa ularni uyg'un tarzda o'rganishni talab qiladi" [5, 103-b.]

Umuman olganda, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi global va mahalliy omillarning o'zaro ta'siri bilan yanada kompleks va ko'p qirrali holga kelmoqda. Bu o'zgarishlar, shuningdek, ijtimoiy va madaniy normalarning yangi shakllarini yaratishga yordam bermoqda, bu esa jamiyatning barcha qatlamlariga, xususan, yosh avlodga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.

MUHOKAMA

Turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi ijtimoiy va madaniy rivojlanishning ajralmas qismi sifatida ko'riladi. Ushbu o'zgarishlar, bir tomondan, globalizatsiya va texnologik taraqqiyot ta'siri bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, jamiyatning ichki dinamikalari va madaniy o'ziga xosliklarini saqlashga bo'lgan intilishlar bilan ham chambarchas bog'liq.

Bir jihatdan, global madaniyat va ommaviy axborot vositalarining keng tarqalishi, xususan, internet va ijtimoiy tarmoqlar, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarni yuksaltirishga yoki o'zgartirishga olib keladi. Zamonaviy go'zallik standartlari ko'pincha tashqi ko'rinish va kosmetikaga asoslanadi, bu esa an'anaviy qadriyatlar bilan qarama-qarshi keladi. An'anaviy go'zallik me'yorlari ko'proq tabiiylik, soddalik va ijtimoiy jamiyatga moslikni ta'kidlagan bo'lsa, zamonaviy me'yorlar ko'pincha individualizm va tashqi go'zallikni taqdirlaydi.

Biroq, bu o'zgarishlar turkiy xalqlarning an'anaviy qadriyatlari va madaniy identifikatsiyasini to'liq yo'q qilmaydi. Aksincha, ko'plab yoshlar zamonaviy dunyo bilan moslashishga harakat qilgan holda, o'z milliy va madaniy qadriyatlarini saqlab qolishga intiladilar. Ular uchun globalizatsiya nafaqat yangi imkoniyatlar, balki madaniy boyliklarni saqlash va rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni ham anglatadi.

Shuningdek, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi jamiyatda ijtimoiy tenglik va adolat masalalarini ham keltirib chiqaradi. Global madaniyatning ta'siri ostida, xususan, yoshlar o'rtasida go'zallik me'yorlari va axloqiy qoidalariga nisbatan yangi qarashlar shakllanmoqda. Bunday o'zgarishlar ijtimoiy strukturadagi o'zgarishlarga olib kelishi mumkin, bu esa madaniy meros va qadriyatlarning yangi shakllanishini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, o'zgarishlarning salbiy tomonlari ham mavjud. Go'zallik va axloqiy qadriyatlar orasidagi keskin tafovutlar, shuningdek, an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi konfliktlar jamiyatda ma'naviy bo'shliqlar va ijtimoiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishini muvozanatlash uchun madaniy identifikatsiya va qadriyatlarni saqlash zarurati ko'rsatilmoqda. Zero, "Sharq ijtimoiy-ma'naviy merosida axloq bilan siyosat, inson bilan sotsium, fuqaro bilan davlat G'arbdagidek ancha antogonistik emas, balki bir-birini taqozo etuvchi, bir-biriga permanent bog'liq kuchlar, subyektlar sifatida qaraladi. Ushbu kuchlar, subyektlar o'rtasidagi munosabatlar taraqqiyotga xizmat qiluvchi o'zaro munosabatga, bir-birini qo'llab-quvvatlash va hurmat qilishga, o'zaro mas'ullik prinsipiga qurilishi darkor. Sharq demokratik taraqqiyot yo'lini har bir xalq,

millatning tarixiy-madaniy paradigmasidan, ma'naviy-axloqiy imperativlardan, ijtimoiy-siyosiy tajribasidan qidirganida ushbu prinsipdan kelib chiqadi" [6, 20-b.].

XULOSA

Turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi jarayoni ko'plab omillar, xususan, globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va madaniy almashinuvlar ta'sirida amalga oshmoqda. Ushbu o'zgarishlar, bir tomondan, zamonaviy dunyoning talablari va yangi go'zallik me'yorlarining kirib kelishi bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, an'anaviy qadriyatlarning saqlanishiga bo'lgan ehtiyojni ham ko'rsatadi.

Jumladan, yoshlar orasida go'zallik va axloqiy qadriyatlar haqidagi qarashlar sezilarli darajada o'zgargan, bu esa global madaniyat va ijtimoiy tarmoqlar ta'siri ostida yangi normalar va me'yorlarni shakllantirgan. Shunga qaramay, turkiy xalqlarda an'anaviy qadriyatlar o'z ahamiyatini saqlab qolgan va yoshlar ularni zamonaviy dunyo bilan uyg'unlashtirishga harakat qilmoqda.

Bundan kelib chiqadiki, turkiy xalqlarda go'zallik va axloqiy qadriyatlarning o'zgarishi jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi. Bu jarayon, bir tomondan, yangi madaniy shakllar va normallarni keltirib chiqarayotgani bilan, boshqa tomondan, qadimiy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish zaruratini ham ko'rsatadi. Shunday qilib, o'zgarishlar muvozanatlashgan va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nishonova O. O'zbek etnomadaniyatining estetik mohiyati. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2013. Bet 124.
2. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире. Под ред. П.Бергера. С.Хантингтона. – Москва. АСПЕКТ-ПРЕСС, 2004.-С.218.
3. Jumaniyazov X.S., Sobirova M.A., Nigmanova U. B. Globallashuv asoslari – Toshkent: Navro'z, 2015. Bet 318.
4. Quvondiqov I. Milliy-ma'naviy qadriyatlar – o'zlikni anglash omili. – Toshkent: Nishon-noshir, 2010. Bet 154.
5. Xajiyeva M.S., Xatamov F.F., Matyaqubova F.B. Globallashuv asoslari. O'quv qo'llanma. Samarqand: – "SamDCHTI" nashriyoti, 2023. – Bet 160.
6. Alimasov V. Ijtimoiy-ma'naviy meros va sharqona demokratiya. – Toshkent: Noshir, 2013.-Bet 168.

SHARQ FALSAFIY TAFAKKURIDA YUSUF XOS HOJIB MA'NAVIY MEROSINING O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654393>

Usmonova Laylo Raxmatullayevna

Samarqand davlat tibbiyot universiteti,

Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrası dotsenti, PhD

e-mail: laylo.usmonova89@gmail.com

orcid-0000-0002-7269-9688

Annotatsiya

Maqola zamonaviy falsafiy tafakkurga sezilarli ta'sir ko'rsatgan taniqli mutafakkir Yusuf Xos Hojibning falsafiy qarashlariga bag'ishlangan. Unda mutafakkir falsafasining asosiy jihatlari, jumladan axloq, erkinlik, ijtimoiy adolat aql va bilim ko'rib chiqiladi. Yusuf Xos Hojib axloqiy me'yorlarning uyg'unlikda yashash uchun asos sifatida muhimligini ta'kidlab, haqiqiy erkinlik faqat mas'uliyat kontekstida mumkin deb ta'kidlaydi. Uning ijtimoiy adolat haqidagi g'oyalari jamiyatning barcha a'zolari uchun resurslardan teng foydalanish zarurligini ta'kidlaydi, bu uning falsafasini zamonaviy sharoitda ayniqsa dolzarb qiladi. Maqolada Yusuf Xos Hojib merosining bilish, axloq va ijtimoiy falsafa sohasidagi keyingi tadqiqotlar uchun ahamiyati va uning mutafakkirlarning yangi avlodlariga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: *adabiyot, axloq, aql, bilim, ma'rifat, tafakkur, adolat, tasavvuf.*

Annotation

The article is devoted to the philosophical views of the famous thinker Yusuf Khas Hajib, who had a significant influence on modern philosophical thought. It examines key aspects of his philosophy, including ethics, freedom, social justice intelligence, and knowledge. Yusuf Khas Hajib emphasizes the importance of moral standards as a basis for living in harmony, arguing that true freedom is possible only in the context of responsibility. His ideas about social justice emphasize the need for equal use of resources for all members of society, which makes his philosophy especially relevant in modern conditions. The article covers the importance of the legacy of Yusuf Khas Hajib for further research in the field of knowledge, ethics and social philosophy and its impact on new generations of thinkers.

Keywords: *literature, morality, intelligence, knowledge, enlightenment, thinking, Justice, mysticism.*

KIRISH

Sharq asrlar davomida ilm-fan, ma'rifatu madaniyat va ma'naviyat o'choqlaridan biri bo'lib, minglab dunyoga mashhur buyuk shaxslarni tarbiyalagan. Bizning buyuk ajdodlarimiz umuminsoniy sivilizatsiyani yaratishda bevosita

ishtirok etdilar, mintaqaning ma'naviyati va ma'rifati rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. IX-X asrlarda Markaziy Osiyoda hayot yangidan tiklanib, fan va madaniyat rivojlandi, madaniy rivojlanishning muhim qismi bo'lmish qomusshunoslik vujudga keldi. Bu ilk O'rta asrda turli bibliografik, jug'rofiy lug'atlar, har hil tazkiralarning ko'plab yozilishida o'z ifodasini topdi. Bu davr ma'naviy madaniyatning eng boy, rang-barang sohalaridan biri adabiyot bo'lib, o'z davrining dunyoqarashi, ijtimoiy ongining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi. Turli janrlarni o'z ichiga olgan, turli tillarda yozilgan badiiy asarlarsiz zamona madaniyatini o'rganish, tasavvur etish mumkin emas.

“Bu davr haqiqatan ham bir necha asrlar davomida madaniy gullab-yashnagan ma'rifat davri edi. IX-X asrlarda Markaziy Osiyo dunyoning intellektual markazi bo'lgan. Hindiston, Xitoy, Yaqin Sharq, Yevropa-barchasi ilmiy kashfiyotlar sohasidagi boy an'analar bilan maqtanishdi, ammo 1000 yil atrofida to'rt-besh asr davomida bu mintaqalarni birlashtirgan Markaziy Osiyo ma'naviy hayotning markaziga aylandi. Markaziy Osiyo davrlar va mamlakatlar o'rtasidagi ko'prik bo'lib, antik davr va zamonaviy dunyo o'rtasidagi bog'lovchiga aylandi. Bugungi yevropaliklar, xitoyliklar, hindular yoki yaqin sharqliklardan ko'ra ko'proq darajada, ularning barchasi, ya'ni bu hududda istiqomat qiluvchilar Markaziy Osiyoda aql bovar qilmaydigan madaniy va intellektual yuksalish davrida to'plangan boylikning merosxo'rlaridir” [1;39]

IX-X asrlarda O'rta Osiyodan Al Xorazmiy, Ismoil Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy kabi ko'plab olimlar yetishib chiqdi. Ular o'z ijodlari va chuqur falsafiy qarashlari bilan o'z xalqlarini dunyoga mashhur qildilar. Adabiyot sohasida Yusuf Xos Hojib, Rudakiy, Daqiqiy kabi mutaffakirlar dunyo madaniyatida o'chmas iz qoldirdilar.

MULOHAZA VA NATIJALAR

Jahon falsafasi tarixini ayrim xalqlarning falsafiy an'alaridan ajralgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-falsafiy fikr tarixi ham insoniyat tarixiy-falsafiy jarayonining tarkibiy bo'lagi sifatida o'ziga xos an'analarga egadir. Musulmon Uyg'onish davri ma'naviyati va ma'rifatining rivojlanishiga hissa qo'shgan yorqin ma'rifatchi, XI asrning taniqli shoiri Yusuf xos Hojibdir. Yusuf Xos Hojib o'z davri haqida chuqur bilimga ega bo'lgan buyuk mutafakkir edi, u o'zini tibbiyot, astronomiya, geografiya, falsafa, pedagogika, adabiyot, diplomatiya sohalarida faylasuf va donishmand sifatida namoyon etdi. Aholining turli ijtimoiy qatlamlari o'rtasidagi aloqa qoidalarini yoritishdan tashqari, u ta'lim va tarbiyaning o'ziga xos usulini yaratdi.

Yusuf Xos Hojib ilm-fan va ma'rifatni jamiyatni taraqqiyot va gullab-yashnashga olib boradigan kuch deb biladi. Uning yozishicha, inson qorong'i uyga o'xshaydi, bilim esa bu qorong'i uyni yoritadigan mash'aladir. Shoir odamlarni avval o'ylashga, keyin gapirishga undaydi. "So'zlaringizga ehtiyot bo'ling, boshingiz egilmasligi uchun, tishlaringiz buzilmasligi uchun tilingizga ehtiyot bo'ling. Mazmunli nutq-donolik belgisi, ma'nosiz nutq-mahmadonalik belgisi. Shuning uchun odam ko'proq tinglashi, kamroq gapirishi kerak", deb maslahat

beradi shoir. U insonning tashqi qiyofasi uning ichki ma'naviy qiyofasiga mos kelishiga katta ahamiyat bergan hamda ikkiyuzlamachilar jamiyatga zarar yetkazadi va ulardan uzoqroq turish kerak deb hisoblagan. XI asr olimi Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida ma'rifat va yuksak axloq g'oyalarini ilgari surdi [2;707]. O'z davrining mutafakkiri va yozuvchisi bu asarni ikki dunyoda baxtga erishish uchun zarur falsafiy tushunchalar va amaliyotlarni tushuntirish maqsadida yozgan bo'lib, unda falsafa va amaliy bilimlarni birlashtirib, shaxsning o'z fikri, to'g'ri yondashuvi va xulq-atvori bilan to'g'ri boshqaruv yo'lini ko'rsatadigan ta'limotni yaratdi.

Shoir odob-axloq masalalariga katta ahamiyat beradi. U suhbatdoshni beixtiyor aytilgan so'z bilan xafa qilmaslik uchun muomalaga xushmuomala bo'lishni buyuradi. Rostgo'y bo'ling, birovning sirini saqlang, adolatsizlik va yovuzlikka qarshi kurashing, hasad qilmang, saxiy bo'ling va hokazo; ushbu fazilatlarinigiz haqiqiy Insoniylik belgilaridir, deydi muallif.

Ma'lumki, axloqiy ontologiya muammolarini o'rganish uchun o'tmishdagi axloqiy tajribani talqin qilish zarur, shuning uchun u inson hayotini doimiy ravishda ma'naviylashtiradigan axloqiy salohiyatni o'z ichiga oladi. Yusuf Xos Hojib axloqiy konsepsiyasining asosini adolatli, oqilona va axloqiy "inson bo'l" tamoyili modeli tashkil etadi. Yusuf Xos Hojib insonning mohiyatini axloqiy tamoyil orqali talqin qilib, insonni fuqarolik mavjudot sifatida belgilab berdi. Shu bilan mutafakkir o'zining ijtimoiy axloqiy ta'limotiga ustuvor ahamiyat berib, uning mohiyati sirini ochishga ustuvor ahamiyat berdi. Bu shuni ko'rsatadiki, mutafakkir inson haqida yaxlit g'oyani shakllantirgan. Binobarin, axloqiy ontologiya muammosi, birinchi navbatda, insonning mavjudligi, uning jamiyatdagi o'rni va maqsadi masalasidir. Ideal ijtimoiy borliqning qiymat paradigmalari Yusuf Xos Hojib tomonidan adolatga, bilimga asoslangan uyg'un bir butunlik sifatida mavjud bo'lgan fuqarolik jamiyati hayotida topilgan. [5;138].

Yusuf Xos Hojibning tarbiyaviy asarlari ma'naviy axloqiy rivojlanish muammolarini hal qilishda juda muhim ahamiyatga ega. Ushbu asarlarda shaxsning ma'naviy rivojlanishida fan va ta'lim g'oyalarining o'rni ko'rsatib o'tilgan. Masalan, uning "Qutadg'u bilig" asarini axloqni targ'ib qilish usuli bilan yozilgan barcha asarlarning yodgorligi deb hisoblash mumkin. Ta'lim va axloqiy asarlar to'g'ridan-to'g'ri Hadislarda ilgari surilgan g'oyalar asosida yozilgan, xususan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari turkiy tilda yozilgani bunga misoldir. [3;1204] Asar mazmuni, tili va uslubidan kelib chiqib aytish mumkinki, Yusuf Xos Hojib arab va fors tillarini mukammal bilgan, bu tillardagi diniy, ilmiy, badiiy adabiyot bilan chuqur tanish bo'lgan. Bundan tashqari shoir Qadim turk yozma adabiyoti, turkiy xalqlar og'zaki ijodini ham yaxshi bilgan, ular muhitida tarbiya olgan. Shoir turkiy elatlarning qadimiy qo'shnilari xitoy, mo'g'ul, hind, eroniy xalqlar madaniyati, yunon falsafasi va boshqa o'sha davr ma'naviy hayotining turli tomonlari haqida mukammal ma'lumot egasi bo'lgan. Yusuf katta iste'dod sohibidir. [4;63]

Sharq mutafakkiridan biri bobokalonimiz Yusuf Xos Hojibning komil inson shaxsini shakllantirish va farzand tarbiyasi to'g'risida ham turli xildagi ijobiy g'oyalari mavjud bo'lib, ushbu ilmiy-ma'rifiy fikrlar zaminida katta hayotiy hikmat yotadi. Yusuf Xos Hojibning o'sha davrlarda yosh oila farzand kutayotgan lahzalardanoq tarbiya ilmini o'rganishi zarur, degan muhim g'oyalari buning yorqin dalilidir. [6;172]

XI asrda Markaziy Osiyoda ijtimoiy hayot yangidan tiklanib, islom jamiyatining yuksalib kelayotgan davri edi va shu o'rinda unda takomillashtirish takliflari o'rinli edi. Bu davrda fan, ilm, madaniyat rivojlanishi, yangi g'oyaviy kurashlarning vujudga kelishi natijasida boy ijtimoiy-falsafiy va ilmiy adabiyot vujudga keladi. Yusuf Xos Hojib asarlarining qahramonlari Islom ma'naviyatining bosh timsollari bo'lib, davr holatini badiiy tafakkur qonuniyatlari bilan namoyon etadilar.

Shoirning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy qarashlari feodal davlatining dasturul amali nizomnomasi bo'lib xizmat qildi. Yusuf Xos Hojibning falsafiy qarashlarida ratsionalizm g'oyalari mavjud bo'lib, ular insonning aql-idrokini ulug'laydi. Davlat bilimdonlik bilan boshqarilsa, mamlakat boy, xalqi farovon yashaydi degan g'oyani o'rta tashlaydi. [6;172] Adolat tantanasi uchun o'z ijodini bag'ishlagan buyuk shoir, yetuk mutafakkir va donishmand Yusuf Xos Hojib jamiyatni tubdan o'zgartirish emas, muvofiqlashtirish, uyg'unlashtirish, takomil baxsh etishni maqsad qilib qo'yadi va davrning falsafiy targ'ibotchisi sifatida jamiyat a'zolari o'rtasidagi ahloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Ta'lim-tarbiyani rivojlanishida ayniqsa Yusuf Xos Hojibning ilmiy faoliyatidagi mexnatlari beqiyos xazinadir.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, qadimiy adabiy yodgorliklar, buyuk ajdodlarimizning ilmiy merosi millat tarixida muhim rol o'ynaydi. Ularning ilm-fan olamiga qo'shgan hissalarini o'rganish tarixiy, madaniy, etnografik, lingvistik va adabiy ahamiyatga ega. Qadimgi adabiy yodgorliklar adabiyotning asosidir. Yusuf Xos Hojibning ijodi insoniyatning ma'naviy, madaniy va ilmiy hayotini rivojlantirishda muhim bosqichni ifodalaydi. Mutafakkir nafaqat kelajakdagi intellektual an'analar uchun asos yaratdilar, balki dunyo, inson va uning undagi o'rni to'g'risida yangi qarashlarning shakllanishiga hissa qo'shdilar. Uning ijodi ma'no, adolat, uyg'unlik va haqiqatni izlash istagini aks ettiradi, bu esa ma'naviy merosini zamonaviy kontekstda ham dolzarb qiladi. Yusuf Xos Hojib ijodining ma'naviy ahamiyati yana shundaki, u yangi avlodlarni borliq, adolat, aql, bilim va axloqning abadiy masalalari haqida o'ylashga ilhomlantiradi. Yusuf Xos Hojibning insoniyatning ma'naviy merosiga qo'shgan hissasi intellektual izlanishning muhimligini va uning ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni shakllantirish qobiliyatini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Старр Ф. Утраченное Просвещение: Золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана / Стивен Фредерик Старр. — Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2017.
2. Байэшанов, А. М. Вопросы духовности и просвещения в философской мысли средневековой Центральной Азии. Молодой ученый. — 2015. — № 7 (87).
3. Кадирова Д. Б. ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЮСУФ ХОС ХОЖИБА "КУТАДГУ БИЛИГ" КАК ИСТОЧНИК НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ // Теория и практика современной науки. 2017. №1 (19).
4. Xayrullayev M.M. Buyuk siymolar, allomalar: (O'rta osiyolik mashhur mutafakkir va donishmandlar) – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1995.
5. Козубаев О. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами.— Тошкент, 2020.
6. Қўчқорова М.Х. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция тўплами.— Тошкент, 2020.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА IX-XII АСРЛАРДА ИЖТИМОЙ- ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654403>

Парпиев Мухаммаджон Толибович

m.t.parpiyev@andupl.uz

ORCID: 0009-0000-1869-9348

Ўзбекистон, Андижон давлат педагогика институти, Ижтимоий фанлар
кафедраси доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
(Тел рақам: 93-787-80-30)

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиёда илк уйғонишга сабаб бўлган омиллар ўрағилиб, минтақада етишиб чиққан алломаларнинг илмий-фалсафий мероси таҳлил қилиниб уларнинг маънавий мероси бугунги авлод тарбиясида муҳим омил эканлиги таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Уйғониш даври, маданий муҳит, Ислом дини, ҳадислар, Инак йўли, илм-фан, халқаро мулоқотлар, юнон-рим маданияти, фалсафий мерос, ахлоқ.

Abstract. In this article, the factors that caused the first renaissance in Central Asia are studied, the scientific and philosophical heritage of scholars who grew up in the region is analyzed, and it is analyzed that their spiritual heritage is an important factor in the education of today's generation.

Keywords: Renaissance, cultural environment, Islamic religion, hadiths, Silk Road, science, international communication, Greco-Roman culture, philosophical heritage, ethics.

Кириш

Марказий Осиёдаги уйғониш даври, инсоният тарихида катта аҳамиятга эга бўлиб, илм-фан, маданият ва ижтимоий тараққиётнинг юксалиши билан ажралиб туради. Ҳар қандай уйғониш даврининг асосида ўтган масала тараққиётнинг тўғри йўлини танлай олиш, эзгу мақсад ва муддаоларни кўзлаш, шу билан биргаликда мавжуд тарихий имкониятдан фойдаланиб қолиш билан боғлиқ равишда кечади. Бу ана шу давр маданий муҳити вакиллари, ҳукмдорлар ва соҳа ривожига ҳисса қўшадиган давлат амалдорларининг паозицияси бўлса, келажак авлод бу жараёни авваламбор уйғониш даврига таъсир кўрсатган омиллар нуқтаи назаридан таҳлил қилади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Марказий Осиёда уйғониш даврининг келиб чиқишида муҳим сабаблардан бири сиёсий барқарорликдир. Шунингдек, уйғонишнинг асосий хусусиятларидан бири ислом цивилизациясининг таъсири бўлди. VII асрдан бошлаб Ислом динининг Марказий Осиёга тарқалиши илмий ва маданий тикланишга катта туртки берди. Ислом оламида илм-фанни ўрганишни тарғиб қилувчи қадриятлар

хукмрон бўлиб, илм-маърифат билан шуғулланиш маънавий вазифа сифатида қабул қилинган. Қуръоннинг биринчи оятларидан бири “Ўқи” (Иқро’) сўзи билан бошланиши бу маданиятнинг илмга қанчалик аҳамият берганини англатади. Шунингдек, ҳадисларда ҳам илмни ўрганишнинг зарурлиги кўп бор таъкидланган. Натижада, ислом мадрасаларида нафақат диний илмлар, балки математика, астрономия, тиббиёт, кимё ва бошқа фанлар ҳам ўқитилган. Уйғониш даври алломалари компаративистикаси билан шуғулланган олим А.Муҳемедовнинг фикрича: “Ислом дини мамлакатимиз ҳудудига VIII асрдан бошлаб кириб келган бўлса, араб тили аҳоли орасидаги мулоқот ҳамда маданий тараққиёт воситасига айланди. Аббосийлар ҳукмронлиги даврида халифалик улкан ҳудудларни ўзига бирлаштирган, лекин халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатлари натижасига парчаланиб кетганди. Араблар томонидан олиб борилган ижтимоий сиёсат ҳамда халқ маданий ҳаётига олиб кирилган янгилик ва ўзгаришлар натижасида араб тили Хитойдан Мисрга қадар чўзилган улкан ҳудудларда асосий тил сифатида ҳурмат қозонганди” [1. 16-б.]. Маълумки, дин нафақат дунёқараш шакли, балки жамият аъзоларини бирлаштириб турадиган, маълум бир мақсад ва манфаатлар йўлида сафарбар этиш хусусиятига ҳам эгадир. Лекин, Шарқда ҳам Ғарбда ҳам дин ҳозирги қарашлардан фарқли тушуниланган. Бугунги диний қарашларимизнинг асосида Марказий Осиё хонликларида таназзулига асос бўлган диний қарашлар билан бирга умуман динга қарши курашган совет давлатининг расмий мафкураси қоришиғи ётади. Лекин, дастлабки Уйғониш давларида динни мутлақлаштириш, ҳар бир жараёнга диний ёндашув ва жамиятда диний бегоналик кайфияти бўлмаган ва шу сабабли ҳар икки маконда ҳам ижобий ролб ўйнаган.

Муҳокама ва натижалар. Марказий Осиё Ипак йўлида жойлашганлиги туфайли савдо ва маданий алмашинув маркази бўлган. Ипак йўли орқали Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Европа ўртасида савдо қилинар, бу эса турли ҳудудларнинг илм-фан ва маданият соҳасидаги тажрибасини тарқатишга имкон берарди. Савдо йўналишларининг ривожланиши шаҳарларнинг иқтисодий юксалишига сабаб бўлди. Бу ҳолат, ўз навбатида, илм-фан ва маданиятга сармоя киритиш имкониятини оширди. Бухоро, Самарқанд, Хива ва Марв каби шаҳарлар Ипак йўлидаги муҳим марказлар бўлиб, уларда илмий марказлар, мадрасалар ва кутубхоналар ташкил этилган.

Марказий Осиё уйғонишининг яна бир муҳим сабаби маданий ва миллий анъаналарнинг сақланиб қолгани ва уларнинг илм-фан ривожига таъсир кўрсатганидир. Иқтисодий жиҳатдан олганда, Марказий Осиёнинг табиий ресурсларга бойлиги ва унинг стратегик географик жойлашуви минтақада иқтисодий тараққиётга туртки берган. Иқтисодий юксалиш илм-фан ва маданият ривожланиши учун молиявий ресурслар яратган. Бу ҳолат олимлар ва ижодкорларга қўшимча имкониятлар тақдим этган. Шунингдек, Марказий Осиё уйғонишининг муваффақияти халқаро мулоқотлар орқали бошқа минтақаларнинг илмий ва маданий ютуқларини қабул қилиши билан

ҳам боғлиқ. Хусусан, Ҳиндистон, Хитой ва Эрон маданиятлари билан алоқалар илм-фан ва технологияларнинг минтақада тезроқ тарқалишига хизмат қилган. Буларнинг барчаси минтақада уйғониш жараёнини янада кучайтирди.

Марказий Осиё уйғониши инсоният тарихидаги энг муҳим маданий ва илмий тикланишлардан бири бўлиб, унинг таъсири ҳозирги кунгача сезилиб туради. Бу жараён нафақат минтақавий, балки глобал миқёсда ҳам илм-фан ва маданият ривожланишига катта ҳисса қўшган. Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарлар фақат Марказий Осиё маданияти учун эмас, балки бутун дунё цивилизацияси учун ҳам беқиёс аҳамиятга эга. Ҳозирда ушбу уйғониш даврининг сабаблари ва натижаларини янада чуқур ўрганиш илм-фаннинг муҳим йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Савдо йўналишлари орқали Шарқ ва Ғарб ўртасидаги маданий таъсир алмашинуви амалга ошган. Турли халқларнинг анъанавий билимлари, технологиялари ва ижодий услублари бир-бири билан уйғунлашган.

Маълумки, ренессанс атамаси дастлаб ғарбда вужудга келган. Французчадан “уйғониш” деб таржима қилинишига сабаб антик давр юнон-рим маданиятининг гуллаб яшнаниш ва илк ўрта асрларда Европадаги маданий турғунликдан янги босқичга қайтиш маъносида ишлатилган. Марказий Осиё маданиятида беҳабар мутахассислар Шарқ уйғонишини қўллашга эҳтиёткорлик билан ёндашади. Аслида эса Марказий Осиёлик алломалар ижодига юнон-рим маданияти катта таъсир кўрсатди ва илмий асосини ташкил қилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Ҳаммангизга яхши маълум, антик даврда Юнонистонда ёнган илм машъаласи тўққизинчи – ўн иккинчи асрларда Марказий Осиё худудида қайта порлади. Бу даврда юртимиз худудида биринчи Ренессанс юзага келди ва у бутун дунё тан оладиган машхур даҳоларни етиштириб берди. Хусусан, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий сингари ўнлаб буюк алломаларимизнинг жаҳоншумул илмий-ижодий кашфиётлари умумбашарият тараққиёти ривожига беқиёс таъсир кўрсатди” [2].

Марказий Осиё алломалари бўлган Фаробий, Ибн Сино ва Беруний ўзларининг илмий ва маданий меросида юнон-рим илм-фан анъаналаридан кенг фойдаланганлар. Бу алоқалар нафақат уларнинг асарлари мазмунига, балки глобал илм-фан тараққиётига ҳам улкан таъсир кўрсатган. Юнон фалсафаси, тиббиёти ва астрономияси Ислом маданиятининг илмий тизимида уйғунлаштирилган ҳолда ривожлантирилган.

Абу Наср Фаробийнинг илмий ва фалсафий меросида юнон фалсафаси катта таъсир кўрсатган. Унинг фалсафий қарашлари, айниқса, Аристотель ва Платоннинг асарларига асосланган бўлиб, Фаробий бу икки буюк файласуфнинг ғояларини исломий дунёқарашга мослаштириш ва ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. У Юнон фалсафасини исломий

маънавий қадриятлар билан уйғунлаштириш орқали янги илмий ёндашувларни шакллантирди. Унинг “Фозил одамлар шаҳари” асарида инсониятнинг ахлоқий ва маънавий тараққиётининг йўллари ҳақида сўз боради. Бу асар Аристотельнинг “Никомахий ахлоқи” ва Платоннинг “Давлат” асарларига мурожаатлар билан бойитилган ва ахлоқий камолот ҳақидаги фикрларини қайта таҳлил қилиб, исломий ахлоқий қарашлар билан уйғунлаштирилган шаклда тақдим этган. Шарқшунос олим Дмитрий Гутас шундай деб ёзади: “Фаробийнинг илмий фаолияти Юнон фалсафаси ва Ислом маданиятининг муваффақиятли синтези ҳисобланади” [3. 87-b.]. Фаробийнинг асарлари Юнон-Рим фалсафаси ва исломий фикрнинг уйғунлашуви натижасида яратилган бўлиб, унинг илмий ютуқлари бутун инсоният маънавий тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Ибн Синонинг тиббиёт ва табиий фанлар соҳасидаги асарлари ҳам Юнон тиббиёти анъаналаридан илҳомланган. У Галеннинг тиббий таълимотларини чуқур ўрганиб, уларни қайта ишлаган ва ўз замонининг илғор тиббиёт назарияларини шакллантирган. Унинг “Тиб қонуни” асари Юнон-Рим ва Ислом тиббиётининг уйғунлашуви намунасидир. Унда инсон танасининг физиологик жараёнлари ва касалликларни даволаш ҳақидаги билимлар келтирилган. Ибн Синонинг шундай фикри бор: “Инсон танасини тушуниш тиббиётнинг асоси бўлиб, унда инсоннинг саломатлигини сақлаш ва касалликларни даволашнинг асосий қоидалари ётади” [3]. Ибн Синонинг “Тиб қонуни” асарида Галеннинг тиббиёт ҳақидаги таълимотлари янада такомиллаштирилган. У инсон танаси тузилиши ва касалликларнинг пайдо бўлиши сабабларини таҳлил қилишда Галеннинг назарий асосларига суянган. Шу билан бирга, у ўз таҳлиллари ва тажрибалари орқали ушбу билимларни янги босқичга кўтарган. Фалсафа соҳасида Ибн Сино Аристотельнинг метафизикага оид таълимотларини исломий дунёқараш билан уйғунлаштирган. Унинг “Шифо китоби” асарида Аристотельнинг мантиқ, метафизика ва табиий фанлар борасидаги қарашлари чуқур шарҳланган ва янги, ўзгарган ижтимоий-илмий шароитларга мос равишда қайта таҳлил қилинган. Ибн Синонинг таъкидлашича, фалсафа ва дин ўртасидаги уйғунлик инсон билимлари камолотига йўл очади. Ибн Синонинг илмий мероси юнон ва рим илм-фани билан яқин алоқада ривожланган бўлиб, унинг асарлари нафақат Ислом оламида, балки Европада ҳам илм-фан тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган.

Абу Райҳон Беруний ўз асарларида Юнон-Рим астрономияси ва географиясидан кенг фойдаланган. У Птолемейнинг “Алмагест” асарини чуқур ўрганиб, ундаги маълумотларни таҳлил қилган ва ўз назарий хулосаларини келтирган. Берунийнинг “Қонун ал-Масъудий” асарида Птолемейнинг геоцентризм назарияси қайта таҳлил қилиниб, унга илмий танқид берилган. Бу алломаларнинг Юнон-Рим фан ва маданияти билан алоқаси уларнинг асарлари орқали нафақат Ислом оламининг, балки бутун инсоният илм-фанининг тараққиётига ҳисса қўшган. Ушбу мулоқотларнинг

натижалари бугунги кунгача илм-фан мероси сифатида сақланиб келмоқда. Абу Райхон Берунийнинг илмий фаолиятида Юнон ва Рим олимларининг таъсири сезиларли даражада намоён бўлади. Унинг астрономия, география ва математика соҳаларидаги асарлари қадимги юнон-рим анъаналарига асосланган бўлиб, уларни илмий таҳлил орқали янада ривожлантирган. Беруний Птолемей, Архимед ва Эвклиднинг асарларини чуқур ўрганган ва уларнинг билимларини янги илмий методлар билан бойитган.

Берунийнинг “Қонун ал-Масъудий” асарида Птолемейнинг астрономик назарияларига асосланган хулосалар келтирилган. У Птолемейнинг геоцентризм ғоясини танқидий қайта таҳлил қилиб, ўз замони учун илғор бўлган кўплаб астрономик концепцияларни илгари сурган. Берунийнинг география соҳасидаги ишлари ҳам қадимги юнон анъаналаридан таъсирланган. Абу Райхон Берунийнинг илмий ютуқлари Юнон ва Рим илм-фанига асосланиши билан бирга, уни ўзининг инновацион қарашлари ва таҳлиллари орқали жаҳон илм-фанига сезиларли ҳисса қўшган. Унинг асарлари инсониятнинг илм-фан соҳасидаги умумий тараққиёти учун қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Хулоса. Марказий Осиёдаги IX-XII асрлардаги илк Уйғониш даври нафақат илм-фан ва маданият ривожланиши, балки унинг фалсафий моҳияти билан ҳам аҳамиятлидир. Бу даврда инсоният тарихида илк бор инсон ақли, мантиқ ва маърифатга бўлган ишонч асосий фалсафий тамойил сифатида шаклланди. Илм-фан ва фалсафа уйғунлашган ҳолда инсон ҳаётининг маъноси, жамиятнинг ахлоқий асослари ва табиатнинг қонуниятларини тушунишга ҳаракат қилинди. Марказий Осиё алломалари бу жараённинг етакчилари бўлиб, уларнинг асарлари фалсафий фикрни чуқурлаштиришга хизмат қилди. Бу даврнинг фалсафий моҳияти инсон онги ва мантиқнинг чексиз имкониятларини эътироф этишда, илм ва ахлоқ уйғунлигига бўлган ишончда намоён бўлади. Илк Уйғониш даври алломалари илм-фанни инсон ҳаётининг марказий ўринда кўриб, унинг жамиятдаги ролига катта аҳамият қаратган. Бу жараён Марказий Осиё маданий меросини жаҳон цивилизацияси тарихида ўчмас из қолдирган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. А.Мухамедов. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ижтимоий-фалсафий меросининг компаративистикаси. Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2024. – 16 б.
2. <https://president.uz/oz/lists/view/3864> - Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Мурожаат этилган сана: 07.01.2023.
3. D.Gutas. “Greek Thought, Arabic Culture”, Taylor and Frensis groiup, Nyu-York. 2001, P. 87.
4. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1993 й. 1-3-жилдлар.

BERUNIYNING ILMIY QARASHLARIDA NATURFALSAFIY KONSEPSIYALAR TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654460>

Umarova Ro‘zigul Sheralievna,

Toshkent davlat transport universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori v.b.

e-mail: Rozigul37@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0309-245X>

Annotatsiya: Maqolada IX-XI asrlardagi Yaqin va O‘rta Sharq, xususan, Markaziy Osiyodagi, ayniqsa, Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat, madaniy yuksalish, Beruniyning hayoti, ilmiy merosi, falsafiy dunyoqarashining shakllanishi, uning tadrijoti, shuningdek Xorazm “Ma‘mun Akademiyasi”dagi faoliyati, ilmiy yo‘nalish va muammolar bo‘yicha tadqiqotlari, uning falsafiy tafakkur tarixida tutgan o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Yaqin va O‘rta Sharq, G‘arbiy Yevropa, Renessans, tabiatshunoslik, falsafiy, muammo, ilmiy mantiqiy, intilishi, ilm-fan, tahdid, tajovuz, faol, izchil, ratsional.

Abstract: The article examines the socio-political and economic situation in the Near and Middle East of the 9th-11th centuries, especially in Central Asia, especially in Khorezm, cultural rise, life, scientific heritage, the formation of Beruni's philosophical worldview, his teachings, as well as his activities in the Khorezm “Mamun Academy”, his research on The role of the scientific direction and problems in the history of philosophical thought is analyzed.

Keywords: Middle East, Western Europe, renaissance, natural sciences, philosophy, problem, scientific logic, aspiration, science, threat, aggression, active, consistent, rational.

Kirish

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) tarixiy voqealarga boy zamonda yashadi. Bu davrning o‘ziga xosligi, undagi kuchli ijtimoiy-siyosiy va g‘oyaviy jarayonlar, xususan Xorazmdagi ijtimoiy muhit, ma‘naviy hayot, ilmu-fan rivoji, Xorazm Ma‘mun akademiasining vujudga kelishi Beruniy dunyoqarashining shakllanishiga ta’sir qildi. Beruniy va uning ilmiy merosi, tafakkurining chuqurligi, ilmiy isbotlash usullarining fundamentalligi O‘rta Osiyo va Sharqning boshqa xalqlari tomonidan asrlar davomida yaratilgan boy ilmiy va madaniy an‘analarni umumlashtirishda va yanada taraqqiy ettirishda o‘z ifodasini topdi. Beruniy yashagan davr arafasida, ya’ni IX-asrdan boshlab Markaziy Osiyo va boshqa musulmon mamlakatlari ma‘naviy hayotida ham keskin yuksalish sodir bo‘lib, u bir necha asr davom etdi. O‘sha davrning ilmiy tiliga aylangan arab tiliga turli chet tillaridan kitoblarining tarjima qilinishi avj oldi. Bu haqda biz barcha G‘arbiy

Yevropa tillarida vujudga kelgan maxsus va ulkan tadqiqot adabiyotlarida ham alohida ta'kidlab o'tilganini ko'rishimiz mumkin. Xususan, musulmon xalqlari falsafasining davlat transport universitetimintaqada, ikkinchi mumtoz bosqichi XI-XII-asrgacha Ispaniyada qudratli al-Moraviylar va al-Muvahadiylar xalifaligining rivojlanishi hamda ijtimoiy - iqtisodiy va ilmiy - madaniy aloqalarning Mag'ribda, xususan Shimoliy Afrika, butun Periney yarim oroli (Ispaniya, Portugaliya, janubiy-g'arbiy Fransiya) mamlakatlarida o'rganilishi bilan bog'liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

O'zbekiston olimlari tomonidan Beruniy faoliyatiga oid ko'p ishlar amalga oshirilgan. Xususan, uning merosini tadqiq etishga muhim hissa qo'shganlar qatoriga I.M.Mo'minov, U.I.Karimov, P.T.Bulgakov, V.Y.Zohidov, M.M.Xayrullaev, A.Sharipov, M.Sharipov, B.To'raev, R.Nosirov, J.Tulenov, H.Hasanov, M.B.Baratov, Yu.N.Zavadovskiy, A.Nosirov, R.M.Bahodirov, N.Komilov, M.Quronov, M.A.Usmonov, M.O. Usmonov, O.F.Fayzullaev va boshqalar. Shu o'rinda A.Sharipovning, "Velikiy myslitel Abu Rayxan Beruni" monografiyasida buyuk alloma dunyoqarashini yaxlit holda tasvirlashga bo'lgan urinishni alohida ta'kidlash zarur.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Yaqin va O'rta Sharqda IX-asrdan boshlanib bir necha asr davom etgan va turli mamlakatlarda qisqa vaqt ichida o'zining yuksak nuqtasiga ko'tarilgan bu madaniy ravnaq so'nggi yillarda adabiyotda Renessans (Uyg'onish davri) deb tavsiflanmoqda. IX-XII-asrlardagi O'rta va Yaqin Sharqdagi madaniy ko'tarinkilik ko'pgina sharqshunoslarning asarlarida "Arab Renessansi" nomi bilan ko'rsatiladi, bu esa aslida haqiqiy tarixiy faktlarga asoslanmagan, umuman ob'ektiv haqiqatni aks ettirmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, u davrdagi Renessansda arablarga bo'ysundirilgan barcha xalqlarning madaniy yutuqlari barobar ishtirok etgan va bir butun holda IX-XII-asrlar Renessansini tashkil etadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Uyg'onish davri madaniyati, fani, falsafasining o'ziga xosligini talqin qilishda ham turli xil qarashlarni ko'ramiz. Xususan, ba'zi adabiyotlarda, "Uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shunda ediki, unda antik madaniyat yutuqlarining uyg'onishini, uning tiklanishini ko'ramiz"³⁶⁹, deyiladi. Akademik M.Xayrullaev e'tiroz bildirib, uni antik madaniyatni tiklash, uyg'otish deb talqin qilish noto'g'ridir; antik madaniyatni tiklash uning uyg'onishidan kutilgan maqsad emas, balki asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi deb tushuntirish to'g'riroq bo'lsa kerak, deydi³⁷⁰. Bizningcha, u haqiqatga yaqinroq talqindir. Agar antik madaniyatni tiklash maqsad bo'lganda, uning sezilarli barcha natijalari Uyg'onish davri madaniyatida o'z aksini to'laroq topgan bo'lur edi. Lekin biz bunday manzarani kuzatmaymiz. Hatto qadimgi grek adabiyotining oqsoqoli Gomerning "Iliada", "Odissey" sining O'rta asr Sharqida qay darajada ma'lum bo'lganligi, o'rganilganligi haqida ma'lumotlar kam. Ana shunday ma'lumotlardan birini Beruniy beradi. U o'zining "Hindiston" asarida Gomer

³⁶⁹ Конрад Н.И. Запад и Восток. -М.: Наука. 1966. – С. 494.

³⁷⁰ Қаранг: Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. -Тошкент: Ўзбекистон, 1971. – Б. 91.

misralarini eslatib o'tadi, bundan uning O'rta asr Sharqining eng yirik olimi Beruniyga ma'lum bo'lgani ko'rinib turadi, ammo Gomer nomini na arab, na forsiy va na turkiy asarlarda uchramiz.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Tadqiqotchilar kuzatishlaricha, manbalar ma'lumotlariga ko'ra Beruniyning tabiatshunoslikka bo'lgan qiziqishi bolaligidan boshlangan bo'lsa, fundamental tabiatshunoslik fanlari – matematika, astronomiya, fizika, ximiya, ilmi hisob, handasa kabi sohalarda yuksak saviyali ilmiy kuzatish, tadqiqotlarni amalga oshirish, o'lchashlar – shahar va boshqa maskanlar joylashgan o'rnini Quyosh, Oy, yulduzlar holatiga qarab aniqlash, oraliqdagi masofani o'lchash, Qibla tomonni, ramazon oyi boshi, oxirini aniq aytib berish darajasiga 14-16 yoshlardayoq erishgan bo'lsa³⁷¹, falsafa bilan X asrning 90-yillari ikkinchi yarmidan shug'ullana boshlagan. Xususan, Shayx-ur-Rais Ibn Sino bilan maktublar vositasida qizg'in, davomiy va shiddatli bahs-munozaralarga kirishgan³⁷² (997) va asosan Xorazm "Ma'mun Akademiyasi"dagi, undan keyingi yetuklik va balog'at davrida muhim falsafiy masalalar, shu jumladan, borliq muammosi bilan shug'ullangan.

Biroq, Beruniyga xos bo'lgan bilimdonlik, ijodiy-tanqidiy tafakkur usuli, uning ilm – fandagi ideali, falsafaga munosabati, falsafiy muammolarni o'rta qo'yishi, ularni oxirigacha ilmiy mantiqiy isbotlab berishga intilishi ilm-fan, falsafani turli tahdid, tajovuz, hujumlardan faol, izchil va ratsional himoya qilishida yaqqol namoyon bo'lgan desa bo'ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Yuqorida ko'rsatilgan manbalar ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Beruniyning 1010-1017 yillarda Xorazm "Ma'mun Akademiyasi" ("Majlis ul-ulamo")dagi faoliyati benihoya shiddatli va keng ko'lamda boshlangan. U asosan quyidagi 3 ta yo'nalishda bo'lgan:

I. Xorazmshohlar "Ma'mun Akademiyasi"ning qator ilmiy tadqiqotlar yo'nalishi rahbari, akademiyaning raisi, tashkilotchisi va fundamental tadqiqotlar yetakchisi.

II. Xorazmshoh Abu-l Abbos Ma'mun II ibn Ma'munning eng yaqin odami - a'yoni, davlat maslahatchisi, tashqi siyosat, elchilik aloqa va munosabatlari uchun mas'ul, mutasaddi rahbar.

Shayx-ur Ra'is ibn Sino bilan Arastuning "Fizika", "Osmon va olam haqida" nomli kitoblaridagi 18 ta dolzarb va murakkab, hal qilinmagan naturfalsafa muammolari bo'yicha davomli yozma ilmiy bahs-munozaralar olib bordi.

- Beruniy o'nlab katta-kichik ilmiy kuzatish, tadqiqotlarni, shu jumladan, "At-Osor-ul-boqiya" kabi asarlarini yaratdi.

- Ray, Jurjon, Qiyot va Gurganjda Beruniy bilan ibn Iroq, Al-Masixiy o'rtasida katta ma'noda va davomli ilmiy hamkorlik yo'lga qo'yildi. Bu Ibn

³⁷¹ Каримов У.И. Абу Райхон Беруний //Беруний туғилган куннинг 1000 йиллигига – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 19-31; Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. – Тошкент:Фан. 1973. – С.30.

³⁷² Каранг: Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. – Ташкент:Фан, 1973. – С.62. Завадовский Ю.Н. Абу Али Ибн Сина. Опыт критической биографии. – Ташкент: Фан, 1958; Захиди А. К вопросу о времени создания Хорезмской Академии Маъмуна //Общественные науки в Узбекистане. - 2006. № 1-2. - Б. 14-21.

Iroqning 12 ta, Al-Masixiyning 12 ta, Ibn Sinoning 10 ta asari, shuningdek, “Ma’mun Akademiyasi”dagi boshqa olimlarning boshqa asarlarining Beruniy rahbarligida, homiyligida va uning nomiga bag‘ishlab yozilgan fundamental ilmiy tadqiqotlarida o‘zining yaqqol ifodasini topgan edi. Beruniyning Xorazm “Ma’mun Akademiyasi” tashkilotchisi, raisi bo‘lib xizmat ko‘rsatgan 1010-1017 yillarda bitilgan yana 10-15 asarini ham qo‘shib hisoblaganda, uning bu yerda jami 50-60 ta eng asosiy asarlari yaratilganligi e‘tiroflidir.

- Beruniy ilmiy izlanishlari, ijodida G‘azna davri ayniqsa sermaxsul bo‘lganligini ham qayd etish lozim. Eng muhim asarlari “Geodeziya”, “Mashhoixiri Xorazm”, Roziy va o‘zining bibliografik fixristi kabi 1021-1027 yillarda yaratgan asarlari aslida Xorazmda yig‘ilgan materiallarining umumlashtirilishi natijasi bo‘lib, ular G‘azna davrining birinchi o‘n yilligida kitob holiga keltirilgan.

- Beruniy ilmiy ijodi, faoliyati va merosining Sulton Mas‘ud G‘aznaviy, Sulton Mahmud G‘aznaviy davrlarida jahonga mashhur qomusiy asarlari– “Xindiston”. “Al-qonun al-Mas‘udiy”, “Kitob-us-saydana”, “Kitob-ul jamaxir” (minerologiya) va shu kabilar yaratildi. Bu asarlarda turli ilm sohalariga oid tadqiqotlar natijalari aks etgan. Ularning bir qanchasini misol tariqasida ko‘rsatib o‘tish o‘rinlidir.

- Ximiya sohasida Beruniy Gurganchda solishtirma og‘irlik masalasiga risola bitib, unda har bir modda o‘zining solishtirma og‘irligi bilan alohida xususiyat kashf etishi to‘g‘risida fikr-mulohazalarini bildiradi.

- Geografiya masalalariga bag‘ishlangan asarlarida yerning shakli va o‘lchamlari muammosiga e‘tiborini qaratadi, uning geografik maketini – globusni yaratadi. Shuningdek, gidrologiya, mineralogiya sohalaridagi ilmiy izlanishlarini olib boradi.

- Beruniyning hayot yo‘li, siyosiy faoliyati, ilmiy ijodi, uning 2 ta: Xorazm “Ma’mun Akademiyasi”dagi hamda G‘aznadagi davrga ajratilishi, ularning biz ko‘rsatib o‘tgan subbosqichlari bo‘lganligini umumlashtirilgan tarzda ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Adabiyotlar

1. Умарова, Р. Ш. (2019). Бытие и философские взгляды Абу Райхана Беруни. *Достижениуа науки и образованиуа*, (3 (44)), 32-33.
2. Ramatov, J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in Ix-xii Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.
3. Умарова, Р. (2015). Некоторые аспекты взаимоотношений природы, человека и общества во взглядах Абу Али Ибн Сино и Абу Райхан Беруни. *Theoretical & Applied Science*, (10), 127-129.
4. Умарова, Р. Ш., Абдукаримова, Г. Б., & Тухтабоев, Э. А. (2019). Вклад Абу Райхана Беруни в развитие философии Ближнего, Среднего Востока и мировой науки. *Проблемы науки*, (12 (48)), 65-66.
5. Умарова, Р. Ш. (2019). Основы духовно-нравственного воспитания молодежи в трудах Абу Райхана Беруни. *Проблемы науки*, (4 (40)), 56-57.

6. Умарова, Р. Ш. (2020). Натурфилософиуа Абу Райхана Бируни. *Вестник науки и образованиуа*, (4-1 (82)), 35-37.
7. Umarova, R. S. (2019). Fundamentals of spiritual and moral education of youth in the works of Abu Rayhan Beruni. *Problems of science*, no. 4 (40).

УДК 316.7

**СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЛОВА МУДРОСТИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ХОСА ХОДЖИБА «КУТТЫ БИЛИК» ДЛЯ
ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА
(на примере узбекский молодежи в Казахстане)**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654522>

Ертаев М.А.

Кандидат социологических наук, исполняющий обязанности профессора
кафедры «Социальные и гуманитарные науки».
Южно-Казахстанская медицинская академия, г. Шымкент, РК.

Асанова Р.Д

Студентка 2 курса факультета «Фармация».
Южно-Казахстанская медицинская академия, г. Шымкент, РК.

Аннотация: В статье рассматриваются социологические проблемы восприятия молодежью Казахстана мудрости, изложенной в произведении Хосы Ходжиба «Кутадгу Билик». Особое внимание уделяется сравнению с узбекской молодежью, которая также имеет историко-культурные связи с данным трудом. Исследуются вопросы духовного развития, ценностных ориентиров и их актуальность в современном обществе.

Ключевые слова: «Кутадгу Билик», социология мудрости, духовное развитие, молодежь Казахстана, узбекская молодежь, ценностные ориентиры.

Abstract: The article examines the sociological problems of the perception by the youth of Kazakhstan of the wisdom set forth in the work of Khosa Khodjib "Kutadgu Bilik". Special attention is paid to the comparison with Uzbek youth, who also have historical and cultural ties with this work. The issues of spiritual development, value orientations and their relevance in modern society are investigated.

Keywords: Kutadgu Bilik, sociology of wisdom, spiritual development, youth of Kazakhstan, Uzbek youth, value orientations.

Актуальность темы : В статье рассматриваются проблемы духовного мира молодежи Казахстана в произведениях Хоса Ходжиба Кутты Билик.

В современном мире, характеризующемся глобализацией, цифровизацией и ускоренной урбанизацией, молодежь все чаще сталкивается с кризисом духовных ценностей и идентичности. В Казахстане, как и в других странах Центральной Азии, наблюдается снижение интереса к национальному наследию, что приводит к размыванию культурных

ориентиров. В этих условиях особую значимость приобретает изучение трудов, содержащих традиционную тюркскую философию и этику, таких как «Кутадгу Билик» Хосы Ходжиба.

Произведение, созданное в XI веке, рассматривает ключевые вопросы социальной справедливости, нравственности, государственного управления и жизненной мудрости, которые остаются актуальными и в XXI веке. Однако современная молодежь Казахстана мало знакома с этим трудом, так как он недостаточно представлен в образовательной системе и общественном дискурсе. В то же время в Узбекистане наблюдается большее внимание к культурному наследию, что делает его опыт ценным для анализа.

Таким образом, исследование восприятия «Кутадгу Билик» среди молодежи Казахстана с учетом примера узбекской молодежи является важным для:

- выявления проблем духовного воспитания и формирования ценностей у молодежи в условиях глобализации;
- поиска эффективных способов интеграции традиционной мудрости в современную образовательную и культурную среду;
- усиления интереса к историко-культурному наследию как основы национальной идентичности.

Данное исследование позволит понять, какие барьеры существуют в восприятии традиционных ценностей молодым поколением и какие меры могут способствовать их популяризации в современном обществе.

Современная молодежь сталкивается с рядом социокультурных вызовов, среди которых утрата духовных ценностей, глобализация и размывание национальной идентичности. В таких условиях философско-нравственные труды прошлого могут играть важную роль в формировании мировоззрения молодых людей. Одним из таких трудов является произведение Хосы Ходжиба «Кутадгу Билик» («Благодатное знание»), созданное в XI веке.

Это произведение представляет собой энциклопедию морали, политической философии и жизненной мудрости, актуальную и в наши дни. Однако остается вопрос: насколько молодежь Казахстана воспринимает его идеи и какие социологические проблемы связаны с его изучением.

Для анализа данной проблемы будет использован сравнительный подход с узбекской молодежью, у которой схожие историко-культурные корни.

В данной работе используется социологический подход к изучению духовных ценностей молодежи. Методологической основой исследования являются труды в области социологии культуры, воспитания и духовного развития. Среди ключевых теоретических концепций:

Разработанность статьи: Концепция духовного капитала (П. Бурдье) – рассматривает духовные знания и ценности как ресурс, влияющий на социальное положение индивида. Теория модернизации – объясняет, как традиционные ценности адаптируются в современных условиях. Кросс-

культурный анализ – позволяет выявить различия и сходства в восприятии молодежью Казахстана и Узбекистана философии «Кутадгу Билик».

Методы исследования включают анкетирование, интервью и контент-анализ высказываний молодежи по данной теме.

Произведение Хосы Ходжиба охватывает фундаментальные темы, такие как:

- взаимосвязь мудрости и власти
- значение справедливости в управлении
- этические нормы поведения
- роль знаний в достижении счастья

Эти идеи сохраняют актуальность для молодежи, особенно в условиях кризиса нравственности и необходимости укрепления национальной идентичности.

В Казахстане изучение наследия тюркской философии в целом и «Кутадгу Билик» в частности ограничено. Молодежь больше ориентирована на западные модели успеха и развития, что приводит к снижению интереса к традиционной тюркской мудрости. Основные проблемы:

- недостаток популяризации произведения
- слабая интеграция в образовательные программы
- конкуренция с современными медиа

В Узбекистане интерес к «Кутадгу Билик» несколько выше. Это связано с:

- активной государственной политикой по сохранению национального наследия
- включением произведения в учебные программы
- широкой популяризацией через культуру и искусство

Тем не менее, среди узбекской молодежи также наблюдается влияние глобализации, что приводит к поверхностному восприятию традиционных ценностей.

Сравнительный анализ показывает, что основные социологические проблемы восприятия «Кутадгу Билик» молодежью связаны с:

1. Дисбалансом между традиционными и современными ценностями
 - молодежь Казахстана и Узбекистана находится под влиянием глобализации, что снижает их интерес к традиционной мудрости.
2. Отсутствием системного изучения
 - в образовательных программах произведению уделяется мало внимания, что делает его малодоступным для молодежи.
3. Формальным подходом к традициям
 - даже если текст изучается, он часто воспринимается как исторический артефакт, а не источник актуальных жизненных принципов.

Цель работы: Целью данной работы является выявление социологических проблем восприятия молодежью Казахстана мудрости, изложенной в произведении Хосы Ходжиба «Кутадгу Билик», а также

изучение опыта узбекской молодежи в освоении духовного наследия с целью разработки рекомендаций по интеграции традиционных ценностей в современное общество.

Для достижения данной цели необходимо решить следующие задачи:

- проанализировать основные идеи и ценностные ориентиры «Кутадгу Билик» в контексте духовного развития молодежи.
- изучить уровень осведомленности и отношение молодежи Казахстана к этому труду.
- рассмотреть опыт Узбекистана в популяризации национального философского наследия среди молодежи.
- выявить основные социологические проблемы, препятствующие восприятию традиционной мудрости в современном молодежном сообществе.
- разработать предложения по популяризации идей «Кутадгу Билик» в образовательной, культурной и социальной сферах.

Исследование позволит понять, как современные социальные процессы влияют на духовное развитие молодежи и какие шаги могут быть предприняты для укрепления их культурной идентичности.

Пути решения проблемы: Для повышения интереса молодежи к «Кутадгу Билик» необходимо:

- разработка современных форматов популяризации (подкасты, блоги, видеоконтент)
- включение произведения в школьные и университетские программы
- организация дискуссионных клубов и конференций для обсуждения актуальности его идей
- проведение сравнительных исследований с другими философскими учениями

Ожидаемые результаты : На основе проведенного исследования планируется выработать следующие рекомендации и предложения:

1. Популяризация произведения среди молодежи:
 - разработка доступных и современных форматов представления «Кутадгу Билик» (комиксы, видеоролики, подкасты, блоги, социальные сети).
 - организация литературных и философских клубов, где молодежь сможет обсуждать идеи произведения.
 - проведение конкурсов эссе, дебатов и интеллектуальных игр, посвященных труду Хосы Ходжиба.
2. Интеграция в образовательную систему:
 - введение курса или отдельных тем, посвященных «Кутадгу Билик», в школьные и университетские программы.
 - разработка учебных пособий, адаптированных для студентов и школьников.
 - включение анализа произведения в программу предметов по истории, философии и литературе.
3. Социокультурные инициативы:

- организация ежегодных научных конференций и форумов, посвященных изучению наследия Хосы Ходжиба.

- вовлечение молодежи в исследовательские проекты по тюркской философии и этике.

- проведение выставок, театрализованных постановок и других мероприятий, отражающих идеи произведения.

4.Использование опыта Узбекистана:

- анализ образовательных и культурных практик Узбекистана по популяризации национального наследия.

- разработка совместных международных молодежных программ по изучению философского наследия тюркского мира.

- обмен опытом между казахстанскими и узбекскими образовательными учреждениями в области гуманитарных наук.

5.Цифровизация и доступность материалов:

- создание онлайн-платформы с переводами, аудиокнигами и лекциями по «Кутадгу Билик».

- разработка мобильных приложений с интерактивными курсами по изучению традиционной тюркской мудрости.

- перевод произведения на современные языки с адаптацией к восприятию молодежи.

Эти меры позволят сделать традиционное наследие более доступным, интересным и значимым для современной молодежи, а также помогут укрепить национальную идентичность в условиях глобализации.

Заключение: Социологический анализ показывает, что произведение «Кутадгу Билик» может быть ценным ресурсом для духовного развития молодежи Казахстана, но существует ряд проблем, связанных с его восприятием. Опыт узбекской молодежи демонстрирует, что при активной государственной поддержке и популяризации этот труд может стать важным элементом нравственного воспитания. Для успешного внедрения его идей в сознание молодежи Казахстана необходимо адаптировать содержание к современным реалиям и использовать новые методы донесения информации.

Используемые литературы:

1. Бурдые П. Формы капитала // Социология культуры. – М.: Издательство «Праксис», 2005.
2. Ходжиб Х. Кутадгу Билик. Перевод с древнетюркского. – Ташкент: Фан, 1990.
3. Алимов Р. Влияние традиционных ценностей на молодежь Узбекистана // Социологические исследования, 2021.
4. Кенжебаев Б. Современная молодежь Казахстана: проблемы идентичности и духовного развития // Вестник Евразийского университета, 2022.
5. Мамедов А. Социология мудрости: к вопросу о традиционных ценностях в глобализированном мире. – Алматы: КазНУ, 2020.

Приложение №1

Социологический опрос

Тема: Значение произведения Жусупа Баласагуна «Қўтты білік» в современном обществе и его преподавание среди молодежи

Цель исследования: Определить уровень осведомленности молодежи о произведении «Қўтты білік», выявить его значимость для современного общества, а также изучить мнение молодежи о необходимости его преподавания.

1. Ваш возраст:

- ☐ 14-18 лет
- ☐ 19-25 лет
- ☐ 26-35 лет
- ☐ 36 лет и старше

2. Ваш пол:

- ☐ Мужской
- ☐ Женский
- ☐ Другое

3. Знакомы ли вы с произведением Жусупа Баласагуна «Қўтты білік»?

- ☐ Да, читал(а) полностью
- ☐ Да, знаю, но не читал(а)
- ☐ Слышал(а), но не знаком(а) с содержанием
- ☐ Нет, не знаю

4. Какие основные идеи, по вашему мнению, содержит «Қўтты білік»?

(можно выбрать несколько вариантов)

- ☐ Государственное управление и политика
- ☐ Справедливость и законы
- ☐ Мораль и этика
- ☐ Образование и мудрость
- ☐ Богатство и бедность
- ☐ Трудолюбие и честность
- ☐ Не знаю

5. Насколько актуальны идеи «Қўтты білік» для современного общества?

- ☐ Очень актуальны
- ☐ Скорее актуальны
- ☐ Частично актуальны
- ☐ Скорее не актуальны
- ☐ Не актуальны

6. Как вы считаете, нужно ли изучать «Қўтты білік» в образовательных учреждениях?

- ☐ Да, обязательно в школах и вузах
- ☐ Да, но только в гуманитарных направлениях
- ☐ Возможно, но на добровольной основе
- ☐ Нет, это не актуально

7. В каком формате вам было бы интересно изучать это произведение?
(можно выбрать несколько вариантов)

- ☐ Адаптированное издание с современным переводом
- ☐ Видеоуроки, подкасты и анимационные ролики
- ☐ Посты и статьи в социальных сетях
- ☐ Лекции и семинары в учебных заведениях
- ☐ Театральные постановки или художественный фильм

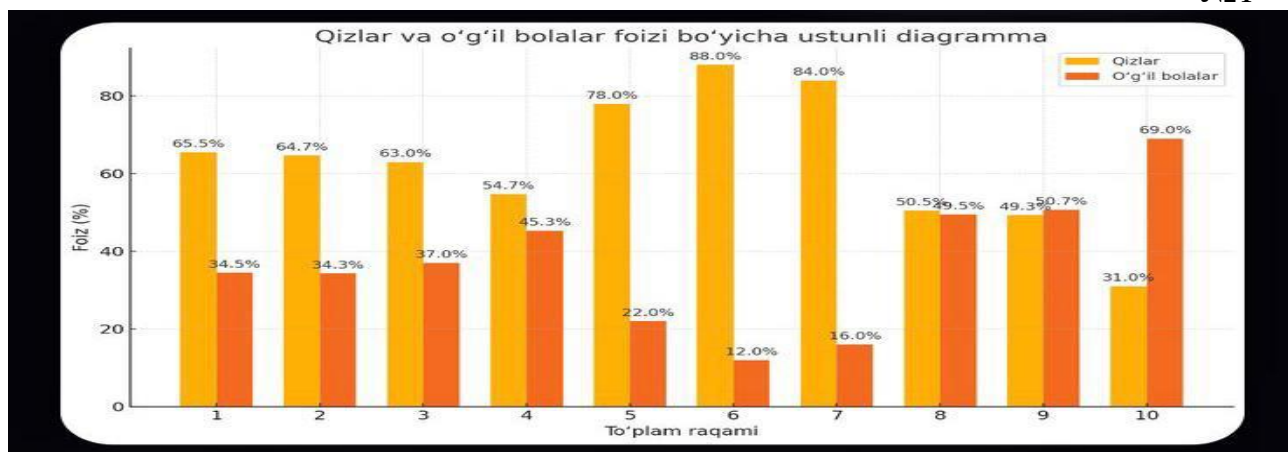
8. Как вы считаете, «Құтты білік» может помочь молодежи в развитии нравственных качеств?

- ☐ Да, это ценный источник мудрости
- ☐ Скорее да, но нужна адаптация
- ☐ Не уверен(а), зависит от подачи материала
- ☐ Нет, это не влияет на молодежь

9. Какие барьеры, по вашему мнению, мешают молодежи изучать историко-философское наследие? (можно выбрать несколько вариантов)

- ☐ Сложность текста и языка
- ☐ Недостаток информации и популяризации
- ☐ Нехватка интереса у молодежи
- ☐ Современные развлечения отвлекают внимание
- ☐ Необходимость прикладных знаний для жизни

Картина
№1

Итоги соцопроса в таблицах

YUSUF XOS HOJIB “QUTADG‘U BILIG” ASARINING AXLOQIY TARBIYAVIY JIHATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654553>

Saydaliyeva Nigora

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti (TDSHU),
falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Sharq falsafasi va germenovtika kafedrası

ORCID 0000-0001-8884-8724 e-mail:

saidaliyeva_nigora@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi axloqiy-tarbiyaviy g‘oyalar yoritilgan. Asar XI asrda yaratilgan bo‘lib, unda davlat boshqaruvi, adolat, ilm, aql, din, odob-axloq, tarbiya kabi muhim ijtimoiy va ma‘naviy masalalar falsafiy jihatdan tahlil etiladi. Muallif asar orqali insoniy fazilatlarni targ‘ib qilib, jamiyat barqarorligi va taraqqiyotining asosiy mezoni sifatida axloq va tarbiyani ko‘rsatadi. Maqolada Kuntug‘di, Ozgmish, Og‘durmish va Uslug‘ kabi obrazlar orqali ifodalangan asosiy axloqiy fazilatlar chuqur tahlil etiladi. “Qutadg‘u bilig” bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, qadimiy, ammo abadiy qadriyatlar majmuasidir.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, axloq, tarbiya, adolat, ilm, aql, fazilat, davlat boshqaruvi, falsafa, didaktik doston, Kuntug‘di, Og‘durmish, Uslug‘.

MORAL EDUCATIONAL ASPECTS OF YUSUF KHOS KHOJIB'S WORK “KUTADGU BILIG”

N.Z. Saydaliyeva - PhD of philosophical sciences,

Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan

ORCID 0000-0001-8884-8724 e-mail: saidaliyeva_nigora@mail.ru

Abstract. This article discusses the moral and educational ideas in Yusuf Khos Hajib's work “Kutadgu bilig”. The work was created in the 11th century and philosophically analyzes important social and spiritual issues such as state administration, justice, science, reason, religion, morality, and education. Through the work, the author promotes human qualities and shows morality and education as the main criterion for the stability and development of society. The article deeply analyzes the main moral qualities expressed through characters such as Kuntugdi, Ozgmish, Ogdurmish, and Uslug. “Kutadgu Bilig” is an ancient but eternal set of values that has not lost its relevance even today.

Keywords: Yusuf Khos Hajib, Kutadgu knowledge, morality, education, justice, science, intelligence, virtue, state administration, philosophy, didactic epic, Kuntugdi, Ogdurmish, Uslug.

Kirish

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari XI asrda turkiy xalqlar madaniyati va adabiyoti tarixida muhim o‘rin egallagan falsafiy-didaktik asardir. Muallif Yusuf Balasog‘uniy Balasog‘un shahrida tug‘ilgan va o‘z asarini 1069–1070 yillarda Qashg‘ar shahrida yozib, uni Qoraxoniylar sulolasining hukmdoriga taqdim etgan. Ushbu asar muallifga “Xos Hojib” degan unvon olib kelgan bo‘lib, bu saroyda maxsus maqom va e‘tiborli mansabni anglatgan. “Qutadg‘u bilig” degan nom o‘zbek tilida “Saodatga eltuvchi bilim” yoki “Baxt keltiruvchi dono so‘z” deb tarjima qilinadi. Asar qadimgi turkiy tilda yozilgan bo‘lib, unda forscha va arabcha so‘zlar deyarli uchramaydi. U aruz vaznida yozilgan bo‘lib, jami 6645 baytdan iborat. Janri jihatidan asar didaktik doston hisoblanadi [1]. U o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-axloqiy hayotini aks ettiruvchi, davlat boshqaruvi, adolat, aql, axloq, ilm va tarbiya masalalarini qamrab olgan falsafiy asardir.

“Qutadg‘u bilig”da asosiy axloqiy qadriyatlar sifatida adolat, sadoqat, to‘g‘ri so‘zlash, sabr, halollik va xushmuomala bo‘lish keltiriladi. Ushbu qadriyatlar insonlarning shaxsiyati va jamiyatda o‘z o‘rnini topishi uchun muhim ahamiyatga ega.

Asarda tarbiya bo‘yicha ko‘plab maslahatlar mavjud. Masalan, yoshlarga yuksak ma‘naviy-axloqiy fazilatlarni singdirish, oliyanoblik va bilimga qiziqish targ‘ib qilinadi. “Qutadg‘u bilig”da yoshlarning tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga tayyorlanishiga qaratilgan g‘oyalar mavjud.

Adabiyotlar tahlili

Maqolada asar tahlili adabiy-madaniy, tarixiy va falsafiy metodlarga asoslanadi. Asar mazmuni va shakli o‘rganiladi, uning axloqiy g‘oyalari va tarbiyaviy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Yana shuni ta‘kidlash kerakki, “Qutadg‘u bilig”da o‘zbek adabiyotining axloqiy asoslari, inson haq-huquqlari, jamiyatdagi o‘zaro hurmat kabi muhim tushunchalar ochib beriladi.

Asarda keltirilgan axloqiy o‘gitlar faqat hukmdorlar uchun emas, balki har bir fuqaroga ham tegishli. “Qutadg‘u bilig”da ta‘lim, axloqiy g‘oyalar, davlat boshqaruvi va jamiyatda o‘zaro hurmatga qaratilgan maslahatlar bir-birini to‘ldiradi va o‘zaro muvozanatni yaratadi.

Yusuf Xos Hojib XI asrda yashagan buyuk turk yozuvchisi va mutafakkiridir. Uning “Qutadg‘u bilig” asari turkiy xalqlarning qadimiy axloqiy adabiyoti va tafakkurining yuksak namunasi bo‘lib, davlat boshqaruvi, jamiyatda adolat, axloq va ma‘naviyatga oid qadriyatlarni o‘rgatadi.

Asar 6 bo‘limdan iborat bo‘lib, unda “odamiylik”, “axloq”, “adolat”, “sabrlik” kabi tushunchalar keng yoritilgan. Asar, shuningdek, hukmdorlarning axloqiy xususiyatlari, fuqarolarning burchlari va jamiyatda o‘zaro hurmatni shakllantirishga oid fikrlarni o‘z ichiga oladi. Asarda muallif jamiyat tuzilishi va boshqaruvi haqida o‘z qarashlarini bayon etadi. Bu g‘oyalar to‘rt asosiy timsol orqali ifodalanadi. Birinchi obraz Kuntug‘di bo‘lib, u adolatni ifodalaydi va podsho sifatida tasvirlanadi. Ikkinchi obraz O‘zg‘mish bo‘lib, u baxt va davlatni ifodalaydi. U podshoning vaziri bo‘lib, dunyoviy baxt haqida fikr yuritadi.

Uchinchi obraz O'gdulmish – aql va tafakkurni ifodalaydi[2]. U vazirning o'g'li sifatida doimiy ravishda mulohaza va maslahat bilan ish tutadi. To'rtinchi obraz esa Odobli yoki Uslug' bo'lib, u qanoat, riyozat va dinni ifodalaydi. Bu to'rt obraz birgalikda jamiyatning to'laqonli taraqqiyoti uchun kerakli bo'lgan asosiy fazilatlarni timsol qiladi.

Tahlil va natijalar

Davlatni adolat bilan boshqarish, aql bilan ish tutish, qanoat bilan yashash va donolik bilan ish yuritish har qanday jamiyatni baxt-saodat sari yetaklaydi. Yusuf Xos Hojib ilm, aql, odob, axloq, din, adolat va halollikni inson kamoloti va davlat mustahkamligining garovi sifatida ko'rsatadi. Asarda inson qanday yashashi, qanday fazilatlarni egallashi, qanday boshqaruv bo'lishi kerakligi haqida chuqur mushohadalar yuritiladi. Bu asar o'z davrining axloqiy-falsafiy maktabi sifatida xizmat qilgan. "Qutadg'u bilig" asari o'z zamonasidan ancha ilg'or g'oyalarni ilgari surgan. Muallif davlat boshqaruvida qonun, adolat va aqlning muhimligini, hukmdor va mansabdorlarning xalq oldidagi mas'uliyatini, xalq esa adolatli hokimiyatga itoat etishi kerakligini asoslab beradi. U milliy til, madaniyat va qadriyatlarni yuksaltirishga katta e'tibor bergan[3]. Asar usluban ham yuksak darajada yozilgan bo'lib, unda go'zal badiiy tasvirlar, hikmatli so'zlar, maqollar va pand-nasihatlarni keng o'rin olgan.

Bugungi kunda "Qutadg'u bilig" asari qadimiy adabiy yodgorlik sifatida qadrlanadi. Uning qo'lyozma nusxalari Avstriyaning Vena shahrida, O'zbekistonning Namangan va Farg'ona kutubxonalarida saqlanadi. Asar ko'plab tillarga tarjima qilingan, turli ilmiy izohlar bilan nashr etilgan. Bu asar o'zbek va boshqa turkiy xalqlar adabiyoti, falsafasi, madaniyati tarixida bebaho durdona bo'lib qolmoqda.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari o'z zamonasidagi eng muhim axloqiy-falsafiy meroslardan biri hisoblanadi. Asar XI asrda Qoraxoniylar davlatida yozilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi – insonni ma'naviy kamolotga yetaklash, jamiyatda adolat, tartib-intizom va ezgu fazilatlarni qaror toptirishga qaratilgan. Muallif ushbu asar orqali insonni tarbiyalash, uning aqliy va axloqiy rivojiga hissa qo'shishni maqsad qilgan. Asarda axloqiy tarbiya masalalari hayotda uchraydigan turli holatlar misolida yoritib berilgan[4]. Yusuf Xos Hojib inson tabiati, uning fazilat va kamchiliklari, to'g'ri hayot tarzi haqida fikr yuritarkan, har bir inson ilm va axloq orqali samimiy hayot kechirishini targ'ib qiladi. Asardagi to'rt asosiy obraz – Kuntug'di (adolat), Ozgmish (baxt), Og'dulmish (aql), va Uslug' (qanoat, taqvo) orqali muallif turli axloqiy qarashlarni yoritadi.

Asarda eng asosiy tarbiyaviy masalalardan biri — adolat masalasidir. Muallif podshohlik va rahbarlikda adolatni bosh mezon qilib oladi. Uningcha, adolatsiz jamiyatda tartib, tinchlik va rivoj bo'lishi mumkin emas. Shu bois Kuntug'di obrazi orqali Yusuf Xos Hojib adolatli boshqaruvni namuna sifatida ko'rsatadi va har bir rahbar o'z zimmasidagi mas'uliyatni anglab, xalqqa insofu adolat bilan munosabatda bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Ikkinchi muhim axloqiy-tarbiyaviy masala – aql va ilmning qadri. Og‘durmish obrazi orqali muallif inson hayotida aqlning o‘rnini ta’riflaydi. U aqlni barcha fazilatlarni boshqaruvchi kuch deb hisoblaydi. Odam ilm va aql bilan yaxshi yomonni farqlaydi, to‘g‘ri qaror qabul qiladi va hayotda yo‘l topadi. Muallif jaholatni eng katta dushman deb bilib, har bir inson doimo bilim olishga intilmoqligi kerakligini uqtiradi. Asarda odob, hurmat, rostgo‘ylik, tinchliksevarlik, tadbirkorlik, halollik kabi fazilatlar ham keng yoritilgan. Yusuf Xos Hojib insonni axloqiy jihatdan kamolga yetkazish uchun uni yaxshi so‘z, yaxshi xulq va ezgu amallar bilan tarbiyalash zarurligini ta’kidlaydi[5]. Uning fikricha, inson o‘z nafsini tiyishni, boshqalarga rahm-shafqat ko‘rsatishni, halol mehnat qilishni o‘rganmog‘i kerak.

Insoniy fazilatlarning targ‘ibi. Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig”da insonning komil bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan fazilatlarni atroflicha tahlil qiladi. Asarda halollik, sabr, shukr, itoat, kamtarlik, mehnatsevarlik, rostgo‘ylik, kechirimlilik kabi sifatlar alohida e’tirof etiladi. U har bir inson bu fazilatlarni o‘zida shakllantirsa, jamiyat barqaror va adolatli bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Ilm va tarbiya – kamolot yo‘li. Yusuf Xos Hojib fikricha, insonning haqiqiy boyligi – bu ilm va tarbiyadir. U shunday deydi: “Ilm kishi uchun quyoshdir, jaholat esa zulmat”. Ilm bilan qurollangan inson doimo to‘g‘ri yo‘lni tanlaydi. Asarda ilm olishga undash, o‘qish, o‘z ustida ishlash targ‘ib qilinadi. Tarbiya esa har qanday fazilatning ildizi sifatida ko‘rsatiladi.

Aql va donishmandlikning ustuvorligi. Og‘durmish obrazi orqali aql-idrokning, donolik va tafakkurning jamiyat hayotidagi roli yorqin aks ettirilgan. Donishmand inson og‘ir vaziyatda ham to‘g‘ri yo‘lni topadi. Aql yurakdan oldin yurishi kerak, degan g‘oya ilgari suriladi. Bu bugungi kunda ham yetakchilik va shaxsiy rivoj uchun dolzarb fikrdir.

Rahbarlar uchun axloqiy me‘yorlar. Asarda podsho va amaldorlar qanday bo‘lishi kerakligi, ular xalq oldida mas’ul ekani doimiy eslatib o‘tiladi. Ularning adolatli, bilimli, halol, mehnatkash, xalqparvar, murosali bo‘lishi kerakligi ta’kidlanadi. Bu rahbarlar uchun bir necha asrlar oldin yozilgan “etik kodeks” bo‘lib xizmat qiladi.

Tarbiyaning oila va jamiyatdagi roli. Yusuf Xos Hojib oilaviy tarbiyani ham muhim omil sifatida ko‘rsatadi. Ota-onaning farzandga bergan tarbiyasi kelajakda uning jamiyatdagi o‘rnini belgilaydi. Tarbiyali inson o‘zini ham, boshqalarni ham hurmat qiladi. Shu bois asarda axloqiy tarbiya eng muhim boylik sifatida qaraladi.

Dunyo va oxirat muvozanati. Muallif insonga nafaqat dunyoviy, balki ruhiy hayot ham muhimligini uqtiradi. Uslug‘ obrazi orqali sabr, qanoat, taqvo, poklik kabi fazilatlar targ‘ib qilinadi. Bu orqali insonning ruhiy poklanishi, ichki dunyosini tarbiyalash g‘oyasi ilgari suriladi.

Til, nutq va so‘z madaniyati. Yusuf Xos Hojib yaxshi so‘z, mulohazali va odobli gapirishni insonning madaniyati, axloqi va fazilatining belgisi deb hisoblaydi. U nojo‘ya so‘zlarni taqiqlaydi, bo‘lar-bo‘lmas joyda so‘zlamaslikni maslahat beradi. Asarda bu borada ko‘plab hikmatli misralar mavjud.

Asarning yana bir muhim jihati – dunyoiv va ruhiy kamolotning muvozanati. Ushbu fikr Uslug‘ (Odobli) obrazi orqali yoritilgan. U zohidlik, sabr, taqvo va ruhiy poklik timsoli sifatida tasvirlanadi. Bu obraz orqali muallif inson faqat moddiy ne‘matlar bilan emas, balki ruhiy boylik – qalb pokligi, qanoat va uzluksiz o‘z ustida ishlash bilan ham saodatga yetishishini ko‘rsatadi.

Qisqasi, “Qutadg‘u bilig” asari har bir inson va jamiyat uchun foyda keltiradigan axloqiy va ma‘naviy qoidalar majmuasidir. Bu asardagi ta‘limotlar bugungi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotmagan. U insonni ezgulik, rostgo‘ylik, haqiqatparvarlik, odob-axloq, ilm va aql sari chorlaydi. Muallif har bir shaxs o‘z burchini to‘g‘ri anglab, jamiyatda adolat, tinchlik va ahillikni ta‘minlashi lozimligini uqtiradi.

“Qutadg‘u bilig” asari o‘z zamonasida va undan keyin ham axloqiy va tarbiyaviy jihatdan katta ta‘sir ko‘rsatgan. Bu asar faqat bir adabiy asar sifatida emas, balki insonlarni ma‘naviy jihatdan yuksaltiruvchi, axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi bir manba sifatida ham o‘rganish zarur. Ayniqsa, yosh avlodni axloqiy jihatdan tarbiyalashda bu asardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda bu asar ta‘lim-tarbiya jarayonida qanday qo‘llanilishi mumkin? Axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda “Qutadg‘u Bilig”ning o‘rni qanday? Bu savollarni muhokama qilish, ayniqsa, ta‘lim sohasidagi pedagogik ishlanmalar bilan bog‘liq.

Xulosa

“Qutadg‘u bilig” – bu insonni ezgulik, adolat va kamolot sari yetaklovchi bebaho axloqiy-falsafiy asardir. Yusuf Xos Hojib o‘z asarida insonning komil bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan fazilatlar – aql, ilm, odob, qanoat, sabr, to‘g‘rilik, halollik va din asoslarini yuksak qadrlaydi. Podshohlik va rahbarlik mas‘uliyatini adolat asosida yoritadi. Aql-idrok va ilm insonni zulmatdan nur sari olib borishini isbotlaydi. Asar nafaqat o‘z davrining, balki bugungi kunning ham muhim axloqiy manbai bo‘lib, yosh avlodni tarbiyalashda muhim o‘rin tutadi. Undagi g‘oyalar milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan bo‘lib, abadiy dolzarb ahamiyatga egadir.

“Qutadg‘u bilig” asari, ayniqsa uning axloqiy va tarbiyaviy jihatlari, o‘zbek adabiyotining ajralmas qismi bo‘lib, o‘z davrida va bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning axloqiy o‘g‘itlari nafaqat davlat boshqaruvchilari, balki har bir fuqaroning jamiyatdagi o‘rni va ma‘naviy rivojlanishi uchun muhimdir. Bu asar zamonlar osha dolzarb bo‘lib qolmoqda va uning o‘g‘itlari bugungi kunda ham yosh avlodni tarbiyalashda asosiy manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1984.
2. Sirojiddinov S. Qutadg‘u bilig va uning badiiyati. – Toshkent: Fan, 1976.
3. Vohidov Sh. Qutadg‘u bilig – davlat va jamiyat boshqaruvi haqida. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

4. Hayitmetov A. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Universitet, 2002.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
6. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: 2000–2005, tegishli jildlar.

YUSUF XOS HOJIBNING KOMIL INSON TUSHUNCHASI: XUSUSIYATLAR, TO'SIQLAR VA O'GITLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654648>

Saidbek Boltabayev

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Karabuk universiteti dotsenti

saidbekboltabayev@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5200-5845

Qisqacha mazmun. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida komil inson tushunchasi qanday talqin etilgani tahlil qilinadi. Asarda komil inson – aql, bilim, adolat, sabr, rostgo‘ylik va ezgulik kabi fazilatlar bilan bezangan shaxs sifatida tasvirlanadi. Komil inson nafaqat o‘zining, balki jamiyatning ham farovonligini ta‘minlashga intilishi kerak. Shuningdek, maqolada komil inson bo‘lish yo‘lida uchraydigan to‘siqlar ham ko‘rib chiqiladi. Bu to‘siqlarga jaholat, g‘azab va kibr, ochko‘zlik va hirs, yolg‘on va ikkiyuzlamachilik, dunyoviy istaklarga berilish kabi illatlar kiradi. Yusuf Xos Hojib bu illatlarni insonning komillikka yetishish yo‘lidagi eng katta g‘ovlar sifatida ko‘rsatadi va ularni yengish uchun bilim olish, sabr qilish, adolatga rioya qilish, qanoatli bo‘lish va chiroyli so‘z aytish kabi o‘gitlarni beradi. Maqolada, shuningdek, “Qutadg‘u bilig”da komil inson bo‘lish yo‘lida berilgan o‘gitlar ham tahlil qilinadi. Bu o‘gitlar insonning hayotiy maqsadlariga erishishi, shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatga yetishi uchun muhim yo‘l-yo‘riqlar sifatida taqdim etiladi. Ushbu maqola “Qutadg‘u bilig”ni nafaqat siyosiy va ijtimoiy asar sifatida, balki har bir shaxs uchun axloqiy qo‘llanma sifatida ko‘rib chiqishga urg‘u beradi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, komil inson, axloq

Abstract

This article analyzes how the concept of a perfect human is interpreted in Yusuf Has Hajib's work “Qutadgu Bilig”. In the work, the perfect human is described as equipped with qualities such as intelligence, knowledge, justice, patience, truthfulness, and goodness. A perfect person should strive to look out not only for his own good but also for the good of society. The article also examines the obstacles to becoming a perfect human. The most important of these obstacles are bad habits such as ignorance, anger and arrogance, greed and ambition, lying and hypocrisy, and indulgence in worldly pleasures. Yusuf Has Hajib states that these bad habits are the greatest obstacles to a person reaching perfection and gives advice on how to overcome them; such as learning knowledge, being patient, observing justice, being content, and speaking beautifully. The article also analyzes the teachings on becoming a perfect human in “Qutadgu Bilig”. These teachings are presented as important guides for the person to achieve his/her life

goals and to achieve personal and social success. This article emphasizes that “*Qutadgu Bilig*” should be considered not only as a political and social work but also as a moral guide for every individual.

Keywords: Yusuf Has Hajib, *Qutadgu Bilig*, perfect human, ethics

Kirish

Har bir jamiyat o‘z ideallarini, qadriyatlarini aks ettiradigan namunali shaxslarni yetishtirishni xohlaydi. Bunday namunali shaxs modelini “komil inson” yoki “ideal inson” kabi tushunchalar bilan ifodalash mumkin. Asosiy axloqiy qadriyatlar umumbashariy bo‘lsa-da, ular har asrda turli madaniyatlarda turli talqin va amaliyotlarda namoyon bo‘ladi. Shu sababli, xatti-harakatlar, xulq-atvorlarning o‘zgarishiga qaramay, o‘zgarimas qadriyatlar mavjud. Shu jihatdan har bir axloq tushunchasi muqarrar ravishda insoniy tushunchaga ega. Inson o‘z qadriyatlari bilan inson bo‘ladi va mana shu tushunchalar odob-axloqimizning asosini tashkil qiladi [1: 12].

Tilimizda yozilgan manbalar va qo‘shni qavmlarning bergan ma’lumotlariga ko‘ra qadimgi davrlardanoq turkiy xalqlarning tafakkuri insonni yer yuzidagi eng oliy mavjudot deb biladi va uni o‘zi, tashqi dunyo va ko‘rinmas olam bilan bog‘lay oladigan tushunchaga asoslaydi. Har kimga yetuk, komil inson bo‘lib yetishish yo‘li ochiq tutilgan bu tafakkur tarzida shaxsning o‘z borliq tuzilishiga mos ravishda o‘zini-o‘zi anglashi integratsiya va ijtimoiylashuv jarayonlari bilan bog‘liqdir. Shunday qilib, ona tuproq va urf-odatlarini tushunish doirasida haqiqiy baxtni boshdan kechiradigan inson profili chiziladi [2: 134].

Turkiy xalqlarning islom dinini qabul qilganidan keyingi qarashlarida yetuk inson tushunchasi tabiiy ravishda bir muncha o‘zgarishlarga uchradi. Shu bois komil inson ta’limotini to‘liq anglash, avvalo, so‘fiylik va uning islom tafakkuridagi o‘rnini to‘liq anglash va albatta, bu ta’limotning tizimli bayoni bo‘lgan vahdati vujud ta’limotiga bog‘liqdir. Chunki butun tarixiy jarayon davomida tasavvuf madaniy hayotimiz ko‘rsatkichlari sifatida belgilanishi mumkin bo‘lgan deyarli barcha elementlarda o‘z ta’sirini his ettiradi [3: 107].

Yusuf Xos Hojib va komil inson tushunchasi

Insoniyat, qolaversa turkiy xalqlar tarixida shunday tanlangan odamlar bordirki, insoniyatga hissa qo‘shish va ularga ta’sir qilish orqali atrof-muhitni o‘zgartirish baxtiga erisha oladilar. Bu mo‘tabar insonlar o‘zlari yashayotgan dunyoni, atrof-muhitni, bu dunyo va muhitda rivojlanayotgan voqea va vaziyatlarni oddiy odamdan yuqori nuqtadan ko‘ra oladi, idrok qiladi va baholay oladi. Ular o‘z davri, yurti, millati, tili va madaniyati uchun mas’uliyat hissi bilan harakat qiladilar. Ular atrofidagi odamlarni boshqaradi, ularga rahbarlik qilib to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi. Ularning ta’siri nafaqat ular yashayotgan davrni, balki ulardan keyingi davrlarni ham qamrab oladi. Bu jihatlari bilan ular ma’naviy o‘lmas siymolardir. Ular o‘z asarlari va fikrlari bilan yashashda davom etaveradilar.

Yusuf Xos Hojib ham biz yuqorida umumiy bayon qilishga harakat qilgan xususiyatlar doirasidagi asari bilan bugungi kungacha yashab kelayotgan mustasno

shaxsdir. Fanda arab tili, adabiyotda fors tili keng qabul qilingan bir davrda turkiy tilning imkoniyatlarini, zamondoshi Mahmud Koshg'ariy madh etgan boyliklarini amaliyotda ko'rsatib bera olgan.

Yusuf Xos Hojibga ko'ra dunyoda inson har qancha urinmasin, barkamol bo'la olmaydi, lekin komillikka intiladi va komilik sari yo'l topa oladi. Mehmet Akgun "Qutadg'u bilig"ga ko'ra yetuk inson bo'lishning 11 sharti ko'rsatib o'tilgan. Birinchi sharti aqlli va bilimli bo'lishdir; ikkinchi shart, Allohning borligiga ishonish va Uning roziligini qozonish uchun ibodat qilishdir. Yetuk inson bo'lishning uchinchi sharti – ezgulik, to'rtinchi sharti – bag'rikeng, sabrli, muloyim va og'ir-bosiq bo'lishdir. Beshinchi shart kamtar bo'lish, oltinchisi qanoatkor bo'lishdir. Yetuklik uchun yettinchi shart – nafsining quli bo'lmaslik, sakkizinchi sharti halol pul topib, halol rizq yeyish, haromga yaqinlashmaslik va haromdan doimo uzoqlashishdir. Yetuk shaxs bo'lishning to'qqizinchi sharti – sadoqat va mehr-oqibat tuyg'ularini rivojlantirish va kamolga yetkazish bo'lsa, o'ninchi sharti – o'z shaxsiy manfaatlarini yengish hamda fidoyilik tuyg'usini rivojlantirish va kamolga yetkazishdir. Yetuk inson bo'lishning o'n birinchi va ehtimol, eng muhim sharti – ibo-hayo egasi bo'lishdir [4: 7-9].

Asardagi insoniylik va kamolot masalasini Forobiy bilan qiyosiy o'rgangan Eliphanov asar qahramonlarini bu nuqtai nazardan quyidagicha izohlaydi: Dostonning yarmi tasavvuf tafakkuri asosida tasvirlangan. Bu tasodifiy hodisa emas. Chunki tasavvufiy tafakkurda inson kamoloti muhim o'rin tutadi. Usulda faqat ba'zi farqlar mavjud. O'dg'urmishning adolati, fasohati va cheksiz yaxshiligi faqat o'zi bilan chegaralangan. Kunto'g'di va O'gdulmish obrazlari Forobiy keltirgan komil inson darajasida namoyon bo'lsa, O'dg'urmish bandalikning kamolotidir. Ikkalasining ham mohiyati bir, har ikkisi ham komil insonga erishishni maqsad qilgan [5: 148].

Turk olimi Funda Toprak Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yassaviyning komil inson haqidagi umumiy qarashlarini tadqiq etadi va quyidagi umumiy xususiyatlarni keltiradi:

- Allohga to'la ishonish va muhabbat
- Allohdan qo'rqish
- Allohning ne'matlari uchun shukr qilish
- Qur'oni Karimni hidoyat qilib olish
- Payg'ambar va ahli baytga muhabbat
- Alloh insonni tanlab, mukammal qilib yaratganiga ishonish
- Aql, idrok va bilimga ega bo'lish
- So'zda va ishda to'g'ri bo'lish, yolg'onchi bo'lmaslik
- Shafqatsizlik, hasad, takabburlik kabi yomon xulqqa ega bo'lmaslik
- Dunyoning vaqtinchaligini bilish va undan yuz o'girish, oxirat uchun harakat qilish
- Halol va haromni bilish, halol rizq topish va haromdan uzoqlashish
- Tavba qilish va ibodatlarini to'liq bajarish
- Johillardan uzoq turish [6: 101-118].

Funda Toprak Yusuf Xos Hojibning komil inson konseptini batafsil asardan olingan misollar bilan ko'rsatadi. Biz esa ushbu ma'ruzada Yusuf Xos Hojibning komil inson haqidagi tushunchasini xususiyatlar, to'siqlar va o'gitlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga harakat qildik. Aslida bu masalada asardan ko'p sonli misollar olib, keng tadqiqot qilish mumkin bo'lsa-da, ma'ruza chegarasini hisobga olgan holda asosiy nuqtalarga to'xtalib o'tamiz.

“Qutadgu bilig”da komil inson masalasi asarning asosiy falsafasini tashkil etuvchi bosh mavzulardan biridir. Yusuf Xos Hojib ideal shaxsni belgilashda oxirat va dunyoviy fazilatlarni birlashtirib, bu inson qanday bo'lishi kerakligini batafsil tushuntirib beradi. Komil inson - bilim, aql, adolat, fazilat, e'tiqod va rostgo'ylik kabi qadriyatlar bilan bezalgan shaxsdir. Bu inson o'zining ham, jamiyat farovonligini ham ta'minlashga intiladi. Yusuf Xos Hojib “Qutadgu bilig” asarida komil inson haqida nafaqat uning shaxsiy fazilatlari, balki uning jamiyatdagi o'rni, davlat boshqaruvi bilan aloqasi, oxiratga bo'lgan qarashlari nuqtai nazaridan ham so'z yuritadi. Asarda komil inson erishishi kerak bo'lgan xususiyatlar, bu yo'lda duch kelishi mumkin bo'lgan to'siqlar va bu to'siqlarni yengib o'tish uchun berilgan o'gitlar aniq ko'rsatilgan.

“Qutadgu bilig”ga ko'ra komil inson avvalo aqlli, bilimli, adolatli, qanoatli, odobli, sabrli va kamtar bo'lishi kerak. Bu xususiyatlar davlat boshqaruvida va shaxsiy hayotda muvaffaqiyat va baxt olib keladi.

Asardan olingan misollar Namangan nusxasining faksimil nashridan olindi [7].

a) aql va bilim

Insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi eng katta ne'mat bu aqlidir. Aql insonga to'g'ri noto'g'ridan ajratish imkonini beradi va aql bilim bilan birlashsa, insonni yuksaltiradi. “Aql va ilm insonlarga dunyo va oxirat saodatiga erishish imkonini beradi”. Komil inson bilim va aqlga ega bo'lishi kerak. Bilim insonni yuksaltiruvchi eng muhim fazilatdir.

*Uquşun ağar ol biligin
bedür,*

*Bu iki bilä er ağırliq
körür (17b)*

Inson aql bilan yuksalur, bilim bilan
katayur.

Bu ikkisi bilangina inson hurmat-e'tibor
ko'rur.

Yusuf Xos Hojib nodonni zulmatdagi odamga o'xshatib, ilm insonni ziyoli qilishini ta'kidlaydi. Aqlsiz odam o'z hayotini to'g'ri yo'naltira olmaydi va xatoga yo'l qo'yadi. Yusuf Xos Hojib inson uchun boylikdan ko'ra bilim qimmatli ekanini ta'kidlaydi: “Bilim kimyoga o'xshaydi, uni kim tutsa, qadrlı bo'ladi” deydi.

*Bilig kimyā teg ol neng
irklü turur*

*Uquş ordusı ol neng üglü
turur (18a)*

Bilim, kimyo kabi, molni
ko'paytiruvchidir. Aql uning xazinasi,
boylikni to'plovchisidir.

b) adolat va to'g'rilik

Komil inson odil va solih bo'lishi kerak. Adolat ham shaxsiy, ham ijtimoiy hayotda muvozanatni saqlash uchun zarur. Kuntug'di qahramoni adolat vakili

bo'lib, adolatni qanday amalga oshirish kerakligi haqida o'gitlar beradi. Nafaqat hukmdor, balki shaxs ham jamiyatda adolatli va to'g'ri bo'lishi kerak. Adolat quyoshga o'xshaydi, u hammaga birdek nur sochadi. Shu bois ham hukmdorning sifati adolatdir. Adolatli inson bu dunyoda huzur-xalovat topadi, oxiratda esa mukofotlanadi.

*Ikkinchi tug'ar kün yarur bu
ajun
Tözü xalqqa tegrür yoqalmaz
özün (35b)*

Ikkinchisi quyosh chiqadi va dunyo yoriydi. Nuri butun xalqqa tegadi, o'zi yo'qolmaydi.

Rostlik - bu insonning ichi va tashining bir bo'lishi. Komil inson - bu o'z so'zida turuvchi, halol va ishonchli kishi.

*Bag'irsaq bolun barça
boḏnung üzä
Törü qıl uluḡqa kiçigkä tüzä
(188a)*

Ikkinchisi quyosh chiqadi va dunyo yoriydi. Nuri butun xalqqa tegadi, o'zi yo'qolmaydi.

d) qanoat va sabr

Qanoat egasi bo'lish insonga dunyo havaslariga berilmasdan baxtli hayot kechirish imkonini beradi. Inson qancha boylik va mol-mulk topmasin, qanoat qilmas ekan, baxt topa olmaydi.

*Tükäl bay bolayin tesä
belgölüg
Baringa tapı bol kötürdün
ülüg (154b)*

Agar tugal boy bo'lishni istasang, boriga qanoat qil, shunda o'z ulushingga ega bo'lasan.

Sabr esa hayotdagi qiyinchiliklarga qarshi qalqon vazifasini o'taydi. Sabr-toqatli odam qiyin paytlarda o'zini xotirjam tutib muvaffaqiyatga erishadi. Sabr kishini ko'kka ko'taruvchi muhim xususiyatdir:

*Seringil serinmāk erän qılqı
ol
Serinsä bulur er mäsäl kökkä
yol (54b)*

Sabr er kishilarning xususiyatidir, sabr qil, sabrli odam ko'kka ham yo'l topa oladi.

e) fazilatli va axloqli bo'lish

Yaxshi xulq-atvor insonni jamiyatda hurmatli mavqega olib keladi. Saxovat, sabr-toqat, bag'rikenglik kabi fazilatlar inson xarakterini mustahkamlaydi. Faqatgina yaxshi insonlar buning kabi fazilat va axloq egasi bo'la oladilar.

*Aqiliq kişilik asığ edgülük
Bu edgü kişidin kelir
belgölüg (40a)*

Insoniylik, saxovat, foyda, ezgulik yaxshi insonlardan kelishi aniq.

f) dunyoviy istaklar tuzog'iga tushmay o'limga tayyor yashash

Asarning juda ko'p qismida o'lim haq ekani va kishining unga tayyor turishi uqtiriladi. Komil inson o'lim muqarrar ekanligini biladi va shu ong bilan dunyoviy hayotini yashaydi. Oxiratga ishonish insonlarni yomonlikdan uzoqlashtiradi, yaxshilikka chorlaydi. Dunyo boyligi va mavqelari vaqtinchalikdir. Inson bu o'tkinchi istaklarga berilmasdan o'zining ma'naviy qadriyatlarini himoya qilishi

kerak. O'lim - bu inson o'z harakatlari uchun javob berishi kerak bo'lgan daqiqadir. Inson o'limni anglagan holda yashashi va keyingi hayotga tayyor turishi kerak. Chunki hayotta hamma narsa singari nafas olishning chegarasi bor:

<i>Qamuğ nengkä vaqt ol küni belgülig Nāfäs tîn toqırqa sanī belgülig (50b)</i>	Har bir narsaning ma'lum bir vaqti, kuni bor. Nafas olib berishning ham soni belgilangan.

g) mehnatsevarlik va mahsuldorlik

Asarda mehnatkash inson jamiyatda hurmatga sazovor bo'lishi, bemalol ro'zg'orini tebratishi ta'kidlangan. Dangasalik shaxsni ham, jamiyatni ham orqaga suruvchi asosiy to'siq sifatida qaraladi. Inson mehnat qilishi kerak, aks holda u boshqalarga qaram bo'lib qoladi.

Komillik yo'lidagi to'siqlar

Yusuf Xos Hojib komil inson bo'lish yo'lida kerakli bo'lgan xususiyatlarni ko'rsatib o'tish bilan bir qatorda bu yo'lida duch kelishi mumkin bo'lgan to'siqlar haqida ham to'xtalib o'tadi. To'siqlar haqida aytar ekan bunday g'ovlarni qanday oshib o'tish kerakligi, oshib o'tishda qaysi xususiyatlar asqotishini ham eslatib o'tadi. Quyida komillik yo'lida Yusuf Xos Hojib ko'rsatgan to'siqlar berilmoqda:

a) jaholat, bilimsizlik

Shoirlar ko'ra jaholat insonni to'g'ri yo'ldan chiqaradigan eng katta to'siqdir. Nodon odamni zulmatdagi odamga o'xshatadi. Nodon odam xato qiladi, noto'g'ri qarorlar chiqaradi va o'ziga ham, jamiyatga ham zarar keltiradi. Ilm insonni munavvar qiluvchi nur sifatida ko'riladi, jaholat esa bu nurning yo'qligidir. Bu to'siqqa yo'liqmaslik uchun inson doimo bilimini oshirib, o'zini takomillashtirib borishi, aqlini ishga solish va uzluksiz o'rganishga intilishi kerak. Chunki ilm insonlarga ham dunyoviy, ham dunyo saodatiga erishish imkonini beradi:

<i>Biligsiz qarağu turur belgülig, Ey közsüz qarağu bilig al ülüg (17a)</i>	Nodon ko'rga o'xshaydi, To'g'ri yo'lni bilmaydi, doim qoqiladi

b) ochko'zlik va hirs

Ochko'zlik va hirs illatlari shuhratparastlik singari odamni to'g'ri yo'ldan adashtiradi. Bu illatlar odamlarni adolatsizlik va axloqsizlikka yetaklaydi. Ochko'z odam har doim ko'proq narsani xohlaydi va bu uni to'yib bo'lmaydigan qiladi. Hirs esa kishini boshqalarning huquqlarini buzishga va nohaqlik qilishga undaydi. Boylikka, mavqega, hokimiyatga haddan tashqari hirs insonni baxtsiz qiladi. Bu illatning yechim shundaki, inson har narsada qanoatli bo'lishi va mo'tadil ish tutishi kerak. Haddan tashqarilikdan saqlanish insonning dunyoda ham, oxiratda ham baxtli bo'lishini ta'minlaydi.

<i>Kişig qul qılığlı bu suqluq turur Ketärdim bu suqluq közüm toq turur (171a)</i>	Kishini qul qiluvchi bu ochko'zlikdir. Ochko'zlikdan voz kechdim, endi ko'zim to'q bo'ldi.

d) kibr va manmanlik

Takabburlik insonni kamtarlikdan uzoqlashtiradi va uni jamiyatda nomaqbul shaxsga aylantiradi. Takabbur odam o'zini boshqalardan ustun deb biladi va bu uning fazilatlarini yo'qotishiga olib keladi. Takabburlik insonning o'zi bilan ham, atrof-muhit bilan ham munosabatlariga putur yetkazadi. Bunday illatga chalinmaslik uchun kishi kamtar bo'lishi va doim boshqalarni o'zi bilan teng ko'rishi kerak. Kamtarlik insonga jamiyatda hurmatli mavqeni beradi.

*Küwâz kür keräksiz ne köñli
uluğ
Küwâzlik azitur könilik yoluğ
(81b)*

Kibr, mag'rurlik o'zini boshlardan ulug' ko'rish keraksizdir. Kibr insonni to'g'ri yo'ldan chiqaradi.

e) g'azab va sabrsizlik

G'azab kishini chalg'itadi va noto'g'ri qarorlar qabul qilishga majbur qiladi. Sabrsizlik odamni shoshqaloqlik bilan harakat qilishga undaydi. G'azablangan odam nazoratni yo'qotadi va xato qiladi, sabrsiz odam to'g'ri qaror qabul qila olmaydi va yanglishadi. Bu illatning yechimi Yusuf Xos Hojibga ko'ra shuki, inson g'azabini jilovlab, sabrli bo'lishi kerak. Sabr-toqat insonga to'g'ri qaror qabul qilish va xatolardan uzoq turish imkonini beradi.

*Buşi bolsa yalñuq biligsiz
bolur,
Qali öwke kelsä uquşsuz
qilur (19a)*

Inson g'azabli bo'lsa nodon bo'ladi. Jahl chiqqanda aql ketadi.

*Ewäk qurğu qılqı qılınçı
buşi,
Biligsizkä belgü bolur bu işi
(77b)*

Shoshqaloqlik, shilqimlik va qilig'i jahldor bo'lish – bular nodonlik belgilaridir.

f) dunyoviy havaslarga berilish

Dunyo boyligi va mavqei insonni oxiratni unutib, faqat bu dunyo uchun mehnat qilishiga olib kelishi mumkin. Dunyoviy nafslarga, orzu-havaslarga berilib ketgan odamda ma'naviy qadriyatlar zaiflashadi va u keyingi hayotini e'tiborsiz qoldiradi. Bu holat insonni dunyoda ham, oxiratda ham baxtsiz bo'lishiga sabab bo'ladi. Buning yechimi shundaki, inson o'z ma'naviy qadriyatlarini dunyoviy nafslarga berilmasdan asrashi kerak. O'limni anglab yashash insonni dunyoviy nafslardan uzoqlashtiradi.

*Havā ārzu boyni sīmağınça
öz,
Könilik yolına kirümäs et öz
(174a)*

Kishi o'z orzu-havaslarining bo'ynini sindirmaguncha to'g'rilik yo'lga kira olmaydi.

*Havā bas uquş birlä näfs
boyni si,
Bu ol er nişāni uquş belgüsi
(221b)*

Orzu-havasni qo'lga ol, nafs bo'ynini aql bilan sindir, bu insoniylik nishoni va aqlning belgisidir.

g) yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik

Yolg'on gapirish va ikkiyuzlamachi bo'lish kishiga bo'lgan ishonchni yo'qotadi. Ishonchli odam jamiyatda hurmatga sazovor bo'lsa, yolg'onchi va ikkiyuzlamachi yolg'iz qoladi. To'g'riso'zlik, halollik kishiga jamiyatda ishonch qozondiradi va komillikka erishish imkonini beradi.

Kishidā yawuzraqi yalğan

bolur,

Yawuzda yawuz va 'da qiyğan
bolur (183b)

Kishilarning eng yomoni yolg'onchi kishidir. Yomondan ham yomoni esa o'z so'zidan qaytgan kishidir.

“Qutadg'u bilig”da komil inson bo'lib yetishish yo'lidagi to'siqlar insonning ham shaxsiy, ham ijtimoiy hayotini qiyinlashtiradigan unsurlardir. Bu to'siqlar jaholat, ochko'zlik, takabburlik, g'azab, dunyoviy nafs va havoga berilish, yomon xulqli do'stlar orttirish kabi turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bu to'siqlarni yengish uchun Yusuf Xos Hojib ilm, aql, adolat, fazilat, qanoat egasi bo'lib, o'limdan xabardor bo'lish kabi qadriyatlarga urg'u beradi. Komil inson bu to'siqlarni yengib o'tib, ham dunyoviy, ham oxirat saodatiga erishadi.

O'gitlar

“Qutadg'u bilig” o'ziga xos o'g'itlardan iborat bo'lgan pandnoma asardir. Yusuf Xos Hojib komil inson bo'lishni xohlovchilarga quyidagi o'gitlarni beradi:

a) *bilim va aql bilan ish tuting.* Bilim va aql insonning eng katta yo'lboshchisidir. Inson doimo o'zini takomillashtirib, bilimini oshirib borishi kerak. Aql insonlarni to'g'ri yo'lga boshlaydi, xatolardan saqlaydi.

b) *har doim adolatga rioya qiling.* Adolat ham shaxsiy, ham ijtimoiy hayotda muvozanatni saqlash uchun zarur. Inson har qanday vaziyatda adolatli harakat qilishi, adolatsizlikka qarshi turishi kerak.

d) *yaxshilik qiling va go'zal axloq egasi bo'ling.* Yaxshi xulq-atvor insonni jamiyatda hurmatli mavqega olib keladi. Saxovat, sabr-toqat, bag'rikenglik kabi fazilatlar inson xarakterini mustahkamlaydi.

e) *qanoatkor bo'ling va me'yordan chetga chiqmang.* Qanoat insonga dunyo havaslariga berilmasdan baxtli hayot kechirish imkonini beradi. Mo'tadillik hamma narsada me'yorda bo'lishni anglatadi.

f) *o'limni unutmagan holda yashang:* O'lim - bu inson o'z harakatlari uchun javob beradigan ondir. Inson o'limni anglagan holda yashashi va keyingi hayotga tayyorlanib borishi kerak.

g) *dunyoviy istaklar tuzog'iga tushmasdan yashang.* Dunyo boyligi va mavqei vaqtinchalikdir. Inson o'zining ma'naviy qadriyatlarini bu istaklarga berilmasdan asrab-avaylashi kerak.

h) *tilni asrang, chiroyli so'z ayting.* To'g'ri va chiroyli so'z aytish insonning qadrini oshiradi. Keraksiz suhbatlardan qochish va so'zlarni o'lchab gapirish, tilni asrash har bir kishi uchun kerak.

Xulosa

“Qutadgu bilig”da komil inson *ilm, aql, adolat, sabr, rostgo'ylik, ezgulik* kabi xislatlar bilan qurollangan insondir. Yusuf Xos Hojib inson dunyo va oxirat saodatiga erishish uchun mana shunday fazilatlarni egallashi kerakligini ta'kidlaydi.

Biroq, bu fazilatlarga erishish uchun *jaholat*, *g'azab*, *takabburlik*, *hirs* va *yolg'ondan* uzoq turish kerak. Komil inson bo'lish uchun ilm o'rganish, sabr qilish, adolatli bo'lish, chiroyli gapirish va yaxshilik qilish ham kerak.

Komil inson o'zining ham, jamiyatning ham farovonligini ta'minlashga intiladi. Yusuf Xos Hojib asarida komil inson bo'lish yo'lidagi to'siqlarni batafsil yoritib beradi va bu to'siqlarni yengish bo'yicha o'z o'g'itlarini beradi. Asar nomida aytilganidek insonning dunyo va oxirat saodatini ta'minlovchi qo'llanma bo'lib, bugungi kunda ham amalda bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarni aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan "Qutadg'u bilig"ni ko'pincha ta'kidlanganidek siyosiy asar emas, balki har bir kishi uchun axloqiy va hikmatli qo'llanma sifatida ham ko'rish kerak.

Adabiyotlar

1. Hakan Poyraz. "Ahlaklı Olmanın Gerekçesi Nedir?". 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 15-16 Kasım 2005 Sakarya.
2. Nusrettin Yılmaz. "Türlere Özgü İlk Kaynaklarda "İnsan" Görüşünün Temelleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25, 2004, 127-144.
3. Nejdett Durak. "İslam Düşüncesinde Etik Bir İdeal Olarak İnsan-ı Kâmil Anlayışı". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7/2, 2010, 105-124.
4. Mehmet Akgün. "Kutadgu Bilig'te İnsan ve Kamil İnsan". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 1-11.
5. Eliphanov M. "Yusuf Balasagun'un 'Kutadgu Bilig' Mesnevisinde Kişilik ve Kemale Erme Meselesi". *Bilig*, 2, 1996, 147-148.
6. Funda Toprak. "İnsan-ı Kâmil'e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî". *Bilig*, 80, 95-122.
7. Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig. Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

ФОРОБИЙНИНГ ШЕЪР САНЪАТИ ХУСУСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15654659>

Абдуллаева Насиба Бўроновна

Ф.ф.д.доцент

Ўзбекистон миллий университети.

Тошкент. Ўзбекистон

Аннотация: Мақолада Форобийнинг шеър санъатига оид қарашларига эътибор қаратилган. Форобий шеърни фақатгина кўнгилочар восита сифатида эмас, балки инсонни ахлоқий жиҳатдан тарбиялайдиган восита сифатида ҳам кўради. У таълим бериш ва яхши хулқ-атвор шакллантиришда шеър санъати муҳим роль ўйнаши керак, деб ҳисоблайди. Ушбу мақолада мутафаккирнинг шеърнинг бадиий-эстетик жиҳатлари қарашлари тадқиқ этилган.

Таянч тушунчалар: эстетика, шеър, истеъдод, қобилият, тасаввур, адабиёт

Аннотация Статья посвящена взглядам Фараби на искусство поэзии. Фараби рассматривает поэзию не только как средство развлечения, но и как средство нравственного воспитания человека. Он считает, что искусство поэзии должно играть важную роль в обучении и формировании хорошего поведения. Исследованы взгляды мыслителя на художественные и эстетические аспекты поэзии.

Ключевые слова: эстетика, поэзия, талант, способности, воображение, литература

Abstract. The article is devoted to Farabi's views on the art of poetry. Farabi considers poetry not only as a means of entertainment, but also as a means of moral education of a person. He believes that the art of poetry should play an important role in teaching and shaping good behavior. The author examines the views of the thinker on the artistic and aesthetic aspects of the poem.

Keywords. Aesthetics, poetry, talent, abilities, imagination, literature

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Форобий эстетик қарашлари ўзбек фалсафаси ва умуман ислом фалсафасининг муҳим масалаларидан биридир. Форобий эстетик ғоялари унинг мусиқа, санъат, жумладан шеър санъати ҳақидаги таълимотларида ўз ифодасини топган. У ахлоқ ва санъатни ажралмас деб ҳисоблайди. Форобий фан, санъат ва ахлоқни бир-бири билан боғлаган. Бугунги интердисциплинар ёндашувлар даврида бу ўта муҳим ғоя ҳисобланади Айниқса, бугун глобаллашув жараёнида жамиятда маънавий кадриятлар долзарб масаладир. Форобийнинг гўзалликни маънавий тарбия

билан боғлаши бугун ҳам долзарб ҳисобланади. Алломанинг эстетик қарашлари ёш авлоднинг камолоти учун муҳимдир.

Мақолада Форобийнинг шеър санъатига оид қарашларининг замонавий аҳамиятини таҳлил этиш мақсад қилиб қўйилган.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- Форобийнинг шеър санъатига доир қарашларини таҳлил этиш;
- Шеърда бадиийлик ва эстетиклик трансформациясини кўрсатиш;
- Форобийнинг бадиий асарда қаҳрамонларнинг характерларини очиқ беришда бадиий унсурларнинг аҳамияти ҳақидаги фикрларини изоҳлаш;
- Форобийнинг шеър санъати хусусидаги қарашларининг замонавий аҳамиятини таҳлил қилиш;

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Форобий эстетикаси бўйича илмий изланишлар олиб борилаётган тадқиқотлар учун назарий-методологик манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Методлар. Форобийнинг шеър санъатига оид қарашларини ўрганишда мантикийлик, анализ ва синтез, умумлаштириш, таққослаш каби усуллардан фойдаланилган.

Илмий муаммони қўйилиш. Форобий асарлари олимлар томонидан турли йўналишларда таҳлил қилинган ва кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, М.Хайруллаев, О.Файзуллаев, Н.Баратов А.Шарипов, Р.Носиров, Б.Тўйчиев, Б.Тўраев, Ф.Юлдашев, М.Тулаганова, Н.Агзамова, Ж.Юсубов каби олимларни айтиб ўтиш мумкин.³⁷³

Форобийнинг эстетик қарашларига оид ўзбек ва МДХ олимлари томонидан кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлсада аммо, шеър санъати хусусидаги қарашлари фалсафий жиҳатдан етарлича таҳлил этилмаган. Ушбу мақолада Форобийнинг шеър санъатининг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилади.

³⁷³Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси / Ўзбекистон Республикаси ФА И.Муминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. - Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ”, 2006. – Б. 124-266. Баратов Н. Основные принципы этики. Фараби и их развитие в передовых мыслителей. Автореф.на соиск. учен. степени канд. филос. наук. - Т., 1981. -С. 20. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Рейхан Бируни. - Ташкент: Узбекистан, 1972. – 175 с. Насыров Р. Вопросы теории познания во взглядах прогрессивных мыслителей Средней Азии. - Ташкент: Фан, 1988. – 120 с. Каримов И.А. Собрание сочинений. Т. 1-24. –Ташкент: Узбекистан. 1996-2016. Тўраев Б., Раматов Ж. Миллий истиқлол ғояси: асосий хусусиятлари, фалсафий тарихий илдизлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2001. – 76 б.; Шарипов М. Великий мыслитель Абу Рейхан Бируни. - Ташкент: Каримов Б., К.Мираъзамов. Миллат равнақи ва тил муаммолари. – Т.: Фан, 1993. -28 б. Тўйчиев Б.Т. Социальная философия Абу Насра аль Фараби. Н.Агзамова Музыкальная эстетика Фараби и Ибн Сина. Тошкент PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, - Тошкент, 2014, - 127 б. Юлдашев Ф. Абу Наср Форобийнинг ақл ва билим эволюцияси ҳақидаги қарашлари. ф.д. (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, - Самарқанд, 2018, - 133 б. Тўлаганова М. Учение ал-Фараби о диалектике в контексте современной теории аргументации. ф.д.(PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, -Т.:, - 128 б. Юсубов Ж. Абу Наср Форобийнинг маънавий-ахлоқий камолот ва шахс баркамоллиги ҳақидаги таълимоти. ф.д.(PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс., -Т.: 2020.

Асосий қисм. Марказий Осиёнинг қомусий мутафаккирларидан бири Абу Наср Форобий эстетика ривожига улкан ҳисса қўшди. Унинг бу борада адабиёт назариясига оид қарашлари алоҳида эътирофга сазовор. “Шеърят санъати ҳақида рисола”, “Адабиётда мунозара ҳақида рисола”, “Риторика ҳақида рисола”, “Шеър ритми ҳақида”, “Шеър санъати асослари ҳақида рисола” ларида шеър билан боғлиқ кўплар ғоялар муҳокама қилинади. Шунингдек, Аристотелнинг *“Поэтика”* асарига фалсафий ва мантикий шарҳлар беради. Унда шеърнинг табиати, турлари, мақсади ва таъсири таҳлил қилинади. Форобий бу асарда шеърни инсоннинг маънавий тарбиясида ва жамиятга таъсир кўрсатишда муҳим восита сифатида кўради. “Катта мусиқа китоби” асар мусиқа ҳақида бўлса ҳам, у ерда шеър ва мусиканинг умумий таъсири, ритм, вазн ва психологик таъсирига оид муҳим назариялар бор. Шеър ва мусиқа ўртасидаги эстетик алоқалар чуқур таҳлил қилинади. Юқорида келтирилган асарларда шеър мазмуни ва шакли ўртасидаги уйғунлик муаммоси, шунингдек, байт, ғазал, маснавий ва ҳоказолар ҳақида сўз боради.

Шеър санъати - бу адабиётнинг энг қадимий ва мураккаб турларидан бири бўлиб, у инсоннинг ҳис-туйғулари, фикрлари, руҳий кечинмалари ва ҳаётга бўлган муносабатини образли, мусиқага мойил ва таъсирчан шаклда ифодалашга қаратилган. Шеър — бу нафақат гўзал сўзлар тўплами, балки у маъно, вазн, қофия, образ ва ички мусиканинг уйғунлигидир. Унда сўзлар нафақат маълумот, балки эстетик таъсир ҳам бериш учун танланади. Форобий шеър санъатининг инсон ҳиссиётига таъсирига катта эътибор қаратиш билан бирга, шоирлар ва уларнинг истеъдоди хусусида ҳам қарашларини баён этади.

Абу Носир Форобий шеърят санъатига оид рисоласида шоирларни уч турга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб ўтган ва буни ҳозирги замонда ҳам қимматли фикр, дейиш мумкин. Абу Наср Форобий биринчи тоифага мансуб бўлганларни шундай таърифлайди: “Биринчиси: табиий истеъдод ва ижодий қобилиятга эга бўлган ва шеър ўқиш қобилиятига эга бўлганлар ва кўп ҳолларда шеър жанрида ёки муайян жанрда улар ажойиб таққослаш ва метафораларни ўйлаб топишга мойилдирлар.” Олимнинг фикрича, бундай истеъдод ва қобилиятга эга шоирлар шеърят санъатидан етарлича хабардор бўлмасалар ҳам, ўзларининг туғма истеъдоди, сўзлаш қобилияти билан катта шухрат қозонадилар.

Иккинчи гуруҳга мансуб шоирлар: “Шеърят санъати қонуниятларини чиндан ҳам яхши билган кишилар. Қайси соҳага кирмасинлар, шеърни ифодалаш воситаларининг ҳеч бири, шеърят қанонларининг бирортаси ҳам уларга бегона бўлмайди. Бу шоирлар ўхшатиш ва метафораларни моҳирона ўйлаб топишда ажойиб қобилиятга эга. Қонунга кўра, бундай шоирлар “тафаккурчи” шоир мақомига лойиқ”. Бинобарин, бундай шоирлар шеър ва сўз назариясидан маълумотга эга, юксак касбий билим ва тажрибага эга замонавий ижодкорлар эканлигига шубҳа йўқ.

Абу Наср Форобийнинг ёзишича, шоирларнинг учинчи «аввалги икки гуруҳ шоирларига ва уларнинг ижодига тақлид қилиб, ўзлари яратган нарсаларни сақлаб, қиёс ва метафораларда уларга тақлид қилувчилар киради. Олимнинг фикрича, уларда туғма шеърый истеъдод йўқ ва уларда шеърый санъат қонун-қоидаларини тушуниш қобилияти ҳам бўлмайди. Шунинг учун у тоифага мансуб шоирлар ижодида камчилик ва хатоликлар кўп бўлишини таъкидлайди.

Абу Наср Форобий шеър ёзилишида шоирнинг маънавий ҳолати, кайфияти, ғоясининг конкретлиги, унинг ҳаётига бевосита дахлдорлигига эътибор қаратиш лозим. Аллома табиий истеъдодлилар каби тасодифий шоирлар ҳам шеър ёзиш борасида буюк шеърлар ёзишлари мумкинлигини бутунлай инкор этмайди: “Баъзан тасодифан санъат билан шуғулланган одам жуда зўр шеърлар ёзиши мумкин дейди.

Форобий бадий асарда қаҳрамонларнинг характерлари қандай очилиши ҳақида ҳам фикр юритиб, бундай дейди: “Бадий асарда тасвирланган инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига (яъни, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларига) боғлиқ бўлади. Булар кўпинча (адиб, шоирнинг) билими ё андишасига боғланади”. Бу фикрни турлича тушуниш мумкин. Бизнингча, Форобий бу ерда адиб, шоир, рассом (тақлидчи, тасвирловчи)нинг хаёллари (ҳаёт, одамлар ҳақида тасаввурлари), билими, фикр-ўйлари бадий асар қаҳрамонининг феъл-атвори, характерига таъсир кўрсатади. Маънавий баркамол, етук-даҳо ижодкорларнинг асарларида қаҳрамонлар ҳам (агар у идеал ёки ижобий қаҳрамон бўлса) жасур, адолат ва ҳақиқат, озодлик учун курашувчи бўлади.

Шеърда шоир кўпинча бевосита айтмайди, балки образлар орқали фикрини билдиради. Булар метафора, ташбеҳ, киноя каби бадий санъат воситалари орқали амалга ошади. Форобийнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-эстетик, маънавий-тарбиявий қарашлари, назарий хулосалари кенг қамровли ва ранг-баранг бўлиб, моҳият мазмунига кўра нафақат ўз замонаси учун, балки ҳозирги даврда ҳам жуда аҳамиятлидир.

Форобий шеър ёзиш билан эмас, шеърнинг назарий жиҳатлари, унинг табиати ва унинг инсон руҳиятига таъсири ҳақида ёзган. мусиқа ва шеър ўртасидаги яқинликни таъкидлаган — ҳар иккиси инсон руҳига таъсир қилувчи омиллардир. Форобийнинг шеър санъати ҳақидаги қарашлари кўпроқ теориявий, эстетик ва фалсафий жиҳатларига бағишланган. Унинг мақсади шеърятни эмпирик ёки ижодий фаолият сифатида эмас, балки инсон маънавияти ва тафаккурига таъсир қилувчи санъат тури сифатида тушунтириш бўлган. Форобий шеърни инсоннинг ҳис-туйғуларини, ғояларини ва фикрларини гўзал ва таъсирли шаклда баён қилиш воситаси сифатида кўради. Унга кўра, шеър инсониятнинг ахлоқий ва эстетик камолотига хизмат қилиши керак. Форобий шеърни фақатгина кўнгилочар восита сифатида эмас, балки инсонни ахлоқий жиҳатдан тарбиялайдиган восита сифатида ҳам кўради. У таълим бериш ва яхши хулқ-атвор

шакллантиришда шеър санъати муҳим роль ўйнаши керак, деб ҳисоблайди. Форобий мусиқа ва шеър ўртасидаги боғлиқликни ҳам таъкидлар экан, шеърдаги вазн ва ритмни мусиқий унсур сифатида кўради ва уларнинг инсон ҳиссиётига таъсирини ўрганади. Форобий фикрига кўра, ҳақиқий шоир — бу илмий билимга ва фалсафий тафаккурга эга бўлган инсон. У шеър яратишни илмий асосда англашни таклиф қилади. Яъни шеър фақат эҳтирос, ҳиссиёт эмас, балки тафаккур маҳсули ҳамдир. Форобий шеъриятни фалсафа, мантик ва ахлоқ билан боғлайди. Унинг фикрича, яхши шеър фақат гўзал туйғулар эмас, балки ақл ва ахлоқ учун ҳам фойдалидир. Унга кўра, шеър инсонни комиллик сари етаклаши керак — бу ғоя *фалсафий поэтика* деб аталадиган йўналишда муҳим ҳисобланади.

Форобий шеъриятда ахлоқийлик ва нафосат, гўзаллик ва бунёдкорлик уйғунлиги, ахлоқ, ватанпарварлик, муҳаббат каби ғояларни сингдиришга катта эътибор қаратади. Алломанинг эстетик қарашлари бугун ҳам долзарб ва у кўплаб тадқиқотлар объекти бўлиб қолаверади.

Адабиётлар рўйхати

1. Аль-Фараби. Риторика // Логические трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1970. –С. 462-463.
2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы.: Наука, 1975, с. 347.
3. Алиқулов Х.А. Абу Наср Форобийнинг ижтимоий-маънавий мероси. - Тошкент: Noshir, 2012. - 110 б.
4. Көбесов А. Әл-Фарабидің әлемі: көмекші оқу кұралы / А. Көбесов. – Алматы: Санат, 2002. – Б. Қазақ халқының философиялық мұрасы: жиырма томдық. Т. 3. Әл-Фараби философиясы / құраст., алғы сөз Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева; Т. Ғабитов ж. б.– Астана: Аударма, 2005. – 494 б.
5. Бердибай Р. Образ аль-Фараби в художественной литературе // Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. - А.: 1974, стр. 84-86.
6. Тусупова А.К. Образы аль-Фараби и исторических личностей в прозе А.Алимжанова // Наследие аль-Фараби и мировая культура. - А.: 2001, стр. 463-469.
7. Касымжанов А.Х. Абу Наср аль-Фараби. –Москва: Мысль, 1982. – С. 197.
8. Соловьев Г.Г. Философия аль-Фараби и исламская духовность. – Алма-Ата, 2005;
9. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы.: Наука, 1975, с. 3
10. Юлдашев Ф. Форобий ақл ва дилнинг маънавий-ахлоқий мезонлари ҳақидаги қарашларининг бугунги кундаги аҳамияти. // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2013. – № 14)3/1-сон. Б.121-125
11. Мирзаев.А. Абу Наср Форобийнинг мусиқа илмига оид қарашлари. Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities Hosted online from Plano, Texas, USA. Date: 1 st May - 2024 ISSN: 2835-3196 Website: econferenceseries.com 232 | P a g e

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDAGI FALSAFIY QARASHLAR VA AVLODLARARO VORISIYLIK AN‘ANALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15656592>

Kasimova Zilola G‘ulomiddinovna

Alfraganus universiteti,
“Xalqaro munosabatlar va tarix kafedra”si mudiri.
Siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
zilola.gulomiddinovna@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4447-2443

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ilgari surilgan falsafiy qarashlar va avlodlararo vorisiylik an‘analari tahlil qilinadi. Asar nafaqat o‘z davrining siyosiy-falsafiy tafakkur namunasi, balki zamonaviy jamiyat uchun ham muhim ijtimoiy-ma‘naviy dastur sifatida e‘tirof etiladi. Muallif tomonidan ilgari surilgan axloqiy qadriyatlar, adolat, rahbarlik mas‘uliyati, ilm-fan va mehnatga munosabat kabi tamoyillar bugungi kundagi tarbiya, davlat boshqaruvi va fuqarolik ongining shakllanishida ham muhim o‘rin egallaydi. Mazkur maqola orqali biz “Qutadg‘u bilig”da ilgari surilgan fikrlarning zamonaviy ta‘lim va tarbiya tizimiga ta‘siri, yoshlar ongiga ta‘sir darajasi hamda bu qadriyatlarning xalq hayotida tutgan o‘rni haqida keng qamrovli tahlil olib boramiz.

Abstract

This article analyzes the philosophical views and traditions of intergenerational succession put forward in Yusuf Khos Hajib's work “Kutadgu Bilig”. The work is recognized not only as an example of political and philosophical thinking of its time, but also as an important socio-spiritual program for modern society. The principles put forward by the author, such as moral values, justice, leadership responsibility, attitude to science and labor, also play an important role in today's education, public administration and the formation of civic consciousness. Through this article, we will conduct a comprehensive analysis of the impact of the ideas put forward in “Kutadgu Bilig” on the modern education and upbringing system, the level of influence on the minds of young people, and the role of these values in the life of the people.

Kalit so‘zlar: *“Qutadg‘u bilig”, Yusuf Xos Hojib, falsafa, vorisiylik, ma‘naviyat, axloq, tarixiy meros*

Key words: *“Kutadgu bilig”, Yusuf Khos Hajib, philosophy, succession, spirituality, ethics, historical heritage*

Kirish

Sharq mutafakkiri Yusuf Xos Hojib tomonidan 1069 yilda yozilgan “Qutadg‘u bilig” asari turkiy yozma adabiyotning ilk falsafiy-nasihatgo‘y dostonlaridan biri hisoblanadi. Asarning nomi “Baxt keltiruvchi bilim” degan ma‘noni anglatib, unda adolat, aql, baxt, donishmandlik, ilm va halollik kabi tushunchalar asosiy mavzu sifatida ko‘tarilgan. Yusuf Xos Hojib yozadi: “Bilim – bu nur, johillik – zulmat. Insonni haqiqiy yuksaklikka yetkazadigan narsa – bu bilimdir” [1, 27-bet]. Ushbu fikr bugungi zamonaviy jamiyatda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan, chunki insonning bilimga bo‘lgan intilishi ularning hayotiy yo‘lini belgilovchi asosiy omildir. Asar faqat nazariy-falsafiy emas, amaliy jihatdan ham har bir inson, ayniqsa rahbar, olim, ziyoli, ustoz va yoshlar uchun o‘g‘itnoma vazifasini bajaradi.

Metodologiya

Tadqiqotda tarixiy-falsafiy tahlil, kontent-analiz va komparativ metodlardan foydalanildi. Asosiy manba sifatida “Qutadg‘u bilig”ning o‘zbekcha tarjimasi (1990 yil) hamda ushbu asar bo‘yicha yozilgan zamonaviy ilmiy adabiyotlar asos qilib olindi. Avlodlararo vorisiylik tushunchasi esa pedagogik va sotsiologik yondashuvlar bilan qiyosiy o‘rganildi. Falsafiy kategoriyalar kontekstida ma‘naviy meros tushunchasi chuqurroq ochib berildi. Shuningdek, o‘zbek xalqining tarixiy-ma‘naviy qadriyatlari va ularning rivojlanish zaminlari, ulamolar fikrlari va zamonaviy talqinlar solishtirildi.

Natijalar

Yusuf Xos Hojibning fikricha, jamiyat taraqqiyoti uchun har bir avlod o‘zidan keyingilarga nafaqat moddiy boylik, balki ma‘naviy merosni ham qoldirishi zarur. Asarda shunday deyiladi: “Donolik egasidan egasiga o‘tadi, bu olamda bilimdan ortiq meros yo‘q” [1, 41-bet]. Bu g‘oya bugungi avlod uchun ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, chunki ilm-fan orqali kelajakni barpo etish tushunchasi tarixiy ildizlarga ega. Bunday yondashuv yoshlarni tarixni bilishga, qadriyatlarni qadrlashga, milliy identitetni anglashga chorlaydi.

Asarda ijtimoiy rollar, ayniqsa hukmdor, vazir va donishmand obrazlari orqali falsafiy va axloqiy masalalar yoritiladi. Masalan, hukmdor timsoli orqali adolat tushunchasi talqin qilinadi: “Adolatli podsho yurtga baraka keltirar, zolim esa xalqqa balo” [1, 65-bet]. Bunday falsafiy tushunchalar bugungi rahbarlik madaniyatida, davlat xizmatchilari odobida va siyosiy etikaning shakllanishida alohida ahamiyatga ega.

Muallif ilm-fan, axloq va ijtimoiy mas‘uliyatning muqaddasligini ta’kidlab, har bir insondan jamiyat oldida mas‘ul bo‘lishini talab qiladi: “Inson ilm olmasa, uni hayvon deb bil; ilmli kishi esa yuksak maqom egasidir” [1, 79-bet]. Bu fikrlar orqali u avlodlararo ma‘naviy uzviylikni ilm orqali amalga oshirishni nazarda tutadi. Bilim va odobning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni ustuvor masala sifatida qaraladi.

Munozara

“Qutadg‘u bilig” asarida ilgari surilgan g‘oyalar qadimiy Sharq falsafasining eng muhim elementlari – insonparvarlik, adolatparvarlik, aql va ma’naviyat ustuvorligini o‘zida mujassam etadi. Yusuf Xos Hojib shunchaki bir adib emas, balki o‘z xalqining kelajagini o‘ylagan, ijtimoiy ong va tafakkurni yuksaltirishga intilgan mutafakkirdir. Uning fikricha, har bir rahbar, ziyoli va oddiy fuqaro o‘z zimmasidagi ijtimoiy mas’uliyatni anglab yetmog‘i zarur. Ayniqsa, ta’lim va tarbiya tizimida “Qutadg‘u bilig”da berilgan hayotiy saboqlarni qo‘llash, yoshlarni qadriyatlar asosida tarbiyalash – bu asarning dolzarbligini yanada oshiradi.

Bugungi globalizatsiya sharoitida madaniy va axloqiy qadriyatlarning yemirilishiga qarshi turishda “Qutadg‘u bilig” asari bizga mustahkam g‘oyaviy tayanch bo‘la oladi. Asarda aks etgan “ilm orqali yuksalish”, “odamiylik – eng katta fazilat”, “rahbar adolatli bo‘lsa, xalq osoyishta yashaydi” kabi tamoyillar hozirgi kunda ham eng dolzarb mavzular qatoridadir. Yusuf Xos Hojib ushbu jihatlarni quyidagicha ta’kidlaydi: “Agar rahbar to‘g‘ri bo‘lsa, butun xalq to‘g‘ri bo‘ladi” [1, 93-bet].

Shuningdek, asarda vorisiylik an’alarining ijtimoiy va tarixiy taraqqiyotdagi o‘rni alohida qayd etilgan. Muallif har bir avloddan o‘zidan keyingilarga nurli yo‘l qoldirishni, bu yo‘l bilim, axloq va tajriba bilan to‘ldirilishini talab qiladi. U deydi: “Qari odam o‘z tajribasini aytsa, yosh unga amal qilib, noto‘g‘ri yo‘ldan qaytar” [1, 132-bet]. Bunday fikrlar hozirgi kunda ta’lim islohotlari, milliy g‘oya va ma’naviy tiklanish jarayonlariga to‘la mos tushadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari bugungi avlod uchun o‘z ma’naviy kuchini yo‘qotmagan, balki dolzarbligini saqlab qolgan bebaho manbadir. Asarda ilgari surilgan fikrlar orqali biz avlodlararo bog‘liqlik, bilimning meros sifatida qadriga yetish, adolat va axloqiy yuksaklik kabi tushunchalarni chuqur anglaymiz. Bu asar zamonaviy jamiyatda yosh avlod tarbiyasiga asos bo‘lishi mumkin. Unda ilgari surilgan axloqiy, siyosiy, ijtimoiy va estetik tamoyillar bugungi zamon talablariga hamohangdir.

“Qutadg‘u bilig”dagi falsafiy qarashlar zamonaviy tarbiya tizimi, ta’lim va ijtimoiy hayotda dolzarb bo‘lib, yoshlarni ijtimoiy faollikka, halollikka va adolatga undaydi. Yusuf Xos Hojib yozadi: “Yaxshi so‘z aytgan kishidan yaxshilik qolg‘ay, yomon so‘z aytgan kishidan yomonlik” [1, 118-bet]. Ushbu ibora so‘zning tarbiyaviy va ijtimoiy kuchini anglatadi. Bugungi kunda bu fikrlar ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, madaniyat va san’at vositalarida ham muhim pedagogik g‘oyaga aylangan.

Vorisiylik masalasi ham oilaviy, ham jamiyat miqyosida qaraladi. Bu esa “madaniy meros” tushunchasini keng ma’noda talqin qilishga imkon beradi. “Qutadg‘u bilig”dagi falsafiy qarashlar yoshlarni ongli ravishda tarbiyalashda, ularni ilm-fanga, halollikka, mehnatsevarlikka chorlashda bugungi kun uchun ham muhim o‘rin tutadi.

Muallif quyidagicha deydi: “Bilimli kishining so‘zi yo‘lni ko‘rsatadi, nodon kishining so‘zi esa odamni adashtiradi” [1, 104-bet]. Bu nafaqat axloqiy, balki sotsiologik nuqtayi nazardan ham dolzarbdir. Asardagi har bir obraz – bu ma’naviy timsollar majmuasi bo‘lib, ular orqali avlodlararo rishtalar, dunyoqarashlar va qadriyatlar tizimi bir-biriga bog‘lanadi.

Xulosa

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari bugungi avlod uchun o‘z ma’naviy kuchini yo‘qotmagan, balki dolzarbligini saqlab qolgan bebaho manbadir. Asarda ilgari surilgan fikrlar orqali biz avlodlararo bog‘liqlik, bilimning meros sifatida qadriga yetish, adolat va axloqiy yuksaklik kabi tushunchalarni chuqur anglaymiz. Bu asar zamonaviy jamiyatda yosh avlod tarbiyasiga asos bo‘lishi mumkin. Unda ilgari surilgan axloqiy, siyosiy, ijtimoiy va estetik tamoyillar bugungi zamon talablariga hamohangdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU, 1990.
2. G‘oyibnazarov S. Sharq mumtoz adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2002.
3. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
4. Bekmurodov O. O‘zbek xalqining axloqiy qarashlari tarixidan. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
5. Qosimova N. Ma’naviyat asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.
6. Rajabov A. Turkiy xalqlar tafakkuri tarixida “Qutadg‘u bilig”ning o‘rni. – Samarqand: SamDU, 2015.

MARKAZIY OSIYODA FUTUVVAT

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15656608>

Usmonov Ibrohim Sabirovich,

i.usmanov@yahoo.com, 0009-0003-3083-3791,

O'zRFASHI, t.f.n., dots., Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya

Ushbu maqolada quyidagi mavzular muhokama qilingan:

1. Ilk o'rta asr Movarounnahr adabiyotlarida futuvvat g'oyalari.
2. **Markaziy Osiyoda yaratilgan turkiy adabiyotlarda futuvvat.**
3. Ibn Battutaning "Safarnoma" asarida Markaziy Osiyo yurtlarida futuvvatga doir xususiyatlarning namoyon bo'lishi.
4. Amir Temur va Temuriylarning futuvvat tashkilotlariga munosabati.
5. Temuriylar davri adabiyotida futuvvat. Alisher Navoiy asarlarida Axiy obrazi. Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnoma" asari.
6. Buxoro oluftalari – mahalliy fatiylar.
7. O'zbek urf-odatlarida javonmardlik namunalari.

Kalit so'zlar: futuvvat, javonmard, Yusuf Xos Hojib, olufta, "Qutadg'u bilik", "Hibatul haqiq", "Futuvvatnomai Sultoni".

Abstact

This article discusses the following topics:

1. Futuvva (chivalry) ideas in early medieval Transoxiana literature.
2. Futuvva in Turkic literature created in Central Asia.
3. Manifestations of futuvvat-related characteristics in the lands of Central Asia as reflected in Ibn Battuta's *Travelogue*.
4. The attitude of Amir Timur and the Timurids toward futuvvat organizations.
5. Futuvva in the literature of the Timurid era: the image of Akhi in the works of Alisher Navai; *Futuvvatnama* by Husayn Va'iz Kashifi.
6. The *oluftas* of Bukhara – local fityans (youths of virtue).
7. Examples of **javonmardlik** (manly virtue) in Uzbek customs and traditions.

Keywords: futuvvat, javonmard, Yusuf Khass Hajib, olufta, Qutadghu Bilig, Hibat al-Haqa'iq, Futuvvatnama-yi Sultani.

Kirish

1. Ilk o'rta asr Movarounnahr adabiyotlarida futuvvat g'oyalari.

Futuvvat ahlini Movarounnahr diyorlarida "javonmardlar" (fors. yosh yigit) deb ataganlar.

Javonmardlik X asrda Movarounnahrda keng tarqalgan va bir mazmunda tasavvufning yuksak axloqiy normalar haqidagi nazariy jihatining amaliy tatbiqi bo'lgan deyish mumkin.

Garchi ilk o'rta asr Movarounnahr adabiyotlarida "futuvva" yoki "javonmardlik" degan terminlar uchramasada, ularga xos bo'lgan sifatlar ko'proq

tasavvufiy asarlarda uchrab turadi. Jumladan, Hakim Termiziy (vaf. 932 y.), Abu Bakr Kalabodiy (vaf. 990 y.), Mustamliy Buxoriy (XI asr) va boshqa olimlar o'z asarlarida javonmardlik axloqlarini tarannum qilganlar.

Hakim Termiziy (vaf. 932 y.) o'z uslubiga ko'ra, futuvvatga oid xulqlarni o'z asarlarida muolaja qilgan. Ayrim tadqiqotchilar tomonidan Ayo Sofiyadagi № 2049 raqamli qo'lyozmalar majmuasida to'plangan 10ga yaqin futuvvatnoma asarlardan biri Hakim Termiziyga nisbat beriladi. Jumladan, misrlik olim Muhammad Juyushiy Ayo Sofiyada Hakim Termiziyga mansub "ar-Risala fil Futuvva" asarining yagona nusxasi saqlanishini hamda bu asar futuvvatga doir ilk asarlardan ekanini qayd etadi [10, 96-b.]. Tasavvufga oid mo'tabar manbalarda Hakim Termiziyning futuvvat haqida aytan gaplari keltiriladi. Jumladan, "ar-Risala al-Qushayriya" asarining "Futuvvat" bobida Hakim Termiziydan rivoyat qilinadi: Muhammad ibn Ali Termiziy dedi: "Futuvvat bu – Robbing uchun nafsingga dushman bo'lmog'ingdir". Muhammad ibn Ali Termiziy dedi: "Futuvvat bu sening nazdingda muqim odam va to'satdan kelib qolgan mehmonni bir xil ko'rishingdir" [2, 390-391-b.]. Hakim Termiziy "Navodir al-usul" asarining "Arablarning fazilati"ga bag'ishlangan 67-bobida Ibrohim alayhis-salomdan Ismoil alayhis-salom eng yaxshi fazilatlarni o'zlashtirib olganini aytadi: saxovat, kengbag'irlik, shijoat, ulfatchilik. Arablar orqali bu fazilatlar ummatga meros bo'lib qoldi. Hakim Termiziy futuvvatga xos bo'lgan xislatlarni Rasululloh alayhis-salomning hayotlari misolida tasvirlaydi: "Xaybar fath etilganda o'ljalar faqatgina makkalik muhojirlargagina taqsimlandi. Zero, muhojirlar Madinaga mol-mulksiz ko'chib kelgan edilar, ansorlar ularga uy-joylarini berdilar, ozuqalarini baham ko'rdilar va hattoki ansorlardan biri o'z ayolini muhojirga nikohlab ham bermoqchi bo'ldi [7, 444-431-b.]. Alloh taolo ansorlarni madh etdi:

يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا

(Ansorlar) o'zlari (yonlari)ga hijrat qilib kelgan kishilarni suygaylar va dillarida ularga berilgan narsa (o'ljalar) sababli hasad sezmaslar (Hashr, 9).

Ya'ni muhojirlarga berilib, ansorlar mahrum bo'lgan narsaga qalblarida tanglik, baxillik, raqobat his etmaydilar.

وَيُؤْتُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ

hamda o'zlarida ehtiyoj bo'la turib, (ehson qilishda boshqa muhtojlarni) ixtiyor qilurlar (Hashr, 9).

Ya'ni, ansorlarning o'zlarida ham faqrlik va o'ljaga ehtiyoj bor edi, ammo ular o'zlaridan muhojirlarni iysor qildilar (afzal bildilar)" [7, 463-463-b.].

Yana Termiziy yozadi: "Bizga yetib kelgan xabarlariga ko'ra, Kinona³⁷⁴ bir o'zi taom yeyishni yoqtirmaganidan, agar taomlanishga sherik topa olmasa, ro'parasiga tosh qo'yib, bir luqmani o'zi yesa, yana bir luqmani unga qo'yar ekan. Payg'ambar alayhis-salomning bobolari Abdulmuttolibning dasturxonini doim tuzalgan turar, undan hattoki tog'lardagi hayvonlar va qushlarga ham yegulik ulashilar edi" [7, 470-b.]. Shundan so'ng Hakim Termiziy bu sifat va xulqlar ajamlarda bo'lsa ham, ammo fazilat arablarda ekanini aytib o'tadi.

³⁷⁴ Arablar shajarasidagi ulug' ajdodlardan biri.

“Navodir al-usul”ning “Eng go‘zal xulqlar” nomli 190-bobida Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamdan quyidagi hadisni keltiradi: “Makorimul axloq – eng yaxshi xulqlar o‘ntadir. U otada bo‘ladi o‘g‘lida bo‘lmaydi, o‘g‘ilda bo‘ladi otasida bo‘lmaydi, qulda bo‘ladi xojasida bo‘lmaydi. Alloh taolo bu xulqlarni baxt-saodatli bo‘lishini iroda qilgan bandasiga beradi. Ular: rostgo‘ylik, qiyinchilikda ham sodiq bo‘lish, muhtojlarga ehson qilish, berilgan hadya evaziga hadya qaytarish, omonatdorlik, qarindoshlik rishtalarini bog‘lash, qo‘shni haqiga rioya qilish, do‘st haqiga rioyat etish, mehmondo‘st bo‘lish, bularning boshida hayoli bo‘lish turadi”, dedilar.

Termiziy bu bobda mashhur Hotam Toiyning asirga tushib qolgan qizining Rasulullohga murojaatini keltiradi: “Ey Muhammad (s.a.v.) agar “xo‘p” desangiz, arablarga meni kulgu qilmay, o‘z yo‘limga jo‘natib yuborsangiz. Chunki, men qavm boshlig‘ining qiziman. Otam qiynalganlarga yordam berar, bechoralarni himoyasiga olar edi, mehmondo‘st bo‘lib, ochlarni to‘ydirar, musiybatzadalarga ko‘mak berar, miskinlarga taom ulashar, o‘zaro salom berishni kanda qilmas va hech bir yordam so‘rab kelgan hojatmand kishining qo‘lini quruq qaytarmas edi. Men mana shu sifatlarga ega bo‘lgan Hotam Toiyning qiziman. Shunda Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: – Ey qizgina! Bu haqiqiy mo‘minning sifatlaridir. Otang musulmon bo‘lganida edi, biz unga rahmat so‘ragan bo‘lar edik. Uni qo‘yib yuboringlar” [7, 112-b]. Ya‘niki, Xotam Toy garchi musulmon bo‘lmasada, unda topilgan oliyanob xulqlar tufayli Rasululloh alayhis-salom u haqda yaxshi fikr bildirdilar, hattoki qizini ozod qildilar. Shuning uchun ham tadqiqotchilar johiliyat davridagi futuvvatning go‘zal namunalariga ham e‘tibor qaratadilar [6, 51-73-b.].

Hakim Termiziy asarlarida malomatiylarga berilgan tavsiyalar ham muhim ahamiyatga ega. Ma‘lumki, Xuroson va Movarounnahr hududida katta ta‘sir doirasiga ega bo‘lgan malomatiylik harakati va futuvvat g‘oyalari o‘zaro uyg‘unligi asarlarda qayd etilgan. Xususan, futuvvatga doir maxsus “Kitab al-futuvva” asarini yozgan Sulamiyning malomatiylarga bag‘ishlangan “ar-Risala al-malomatiyada” bu holat yaqqol ko‘rinadi. Shuni e‘tirof etish kerakki, malomatiylarning aksar g‘oyalariga futuvvat ta‘limotlari namuna bo‘lib xizmat qilgan. Hattoki aytish mumkinki, futuvvat tashkilotlarining malomatiylar bilan aloqalari avvalida sufiylardan ko‘ra kuchliroq bo‘lgan. Sulamiy ham malomatiylarni xos sifatlar bilan tavsiflaganda aynan fatiylarga xos sifatlar bilan madh etgan. Malomatiyaning ilk asoschilari ham uni futuvvatning bir ko‘rinishi sifatida tasavvur qilganlar va o‘zlariga “fityan” ismini qo‘llaganlar [1, 30-31-b.]. Tarix kitoblarida malomatiylar rahbarlari va Hakim Termiziy o‘rtasidagi yozishmalar saqlanib qolgan. Malomatiylarning savollariga Hakim Termiziy o‘z uslubiga ko‘ra javoblar yo‘llagan. Ularning ta‘limotidagi nafsni isloh qilish borasidagi kamchilik va nuqsonlarini ochib, ularni isloh etish yo‘llarini ham ko‘rsatib bergan [21].

Buxorolik mashhur olim Abu Bakr Muhammad Kalobodiyning “Ta‘arruf” asarida futuvvatning muhim tamoyillaridan biri bo‘lgan “iysor” – “boshqani o‘zidan afzal ko‘rish”ga alohida o‘rin beriladi. Jumladan, Kalobodiy mazkur

asarining “Tasavvuf o‘zi nima” degan 32-bobida tasavvufning arkonlari 10ta ekanini qayd etib, shulardan 4-si “iysorul iysor” ekanini zikr qiladi. So‘ngra “iysorul iysor” nima ekanini sharhlaydi: “iysor bilan o‘z nafsiga boshqani afzal ko‘rsatish, toki bu iysorning fazli boshqada bo‘lsin” [11, 61-b.].

Ushbu davr adabiyotida futuvvat mazmun jihatdan mavjud bo‘lgan, uning axloqiy tamoyillari namoyon bo‘lgan, diniy asoslari ko‘rsatib berilgan.

IX asrdan boshlab futuvvat va javonmardlik xulqlari diniy adabiyot doirasidan chetga chiqa boshlandi. Markaziy Osiyoda futuvvat g‘oyalari futuvvatnoma, pandnomalar bilan bir qatorda xalq hikoyalari va dostonlarida ham tarannum etildi: Guro‘g‘li, Alpomish, Manas va boshqa.

Futuvvat bo‘yicha eng qadimgi manbalardan biri Unsurmaoliy Kaykovus ibn Iskandar (XI asr) tomonidan yozilgan “Qobusnoma”dir. Ushbu kitob garchi Movarounnahr hududida ta’lif etilmagan bo‘lsada, undagi pand-nasihatlar mintaqa aholisi tomonidan doim sevib o‘qib kelingan, tarbiya jarayonlariga jalb etilgan, hatto 1860 yili Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan o‘zbek tiliga ham tarjima qilingan. Ushbu kitobning eng so‘nggi bobida javonmardlik haqida gap boradi. Muallif bu bilan go‘yoki barcha ezgu xislatlar va go‘zal xulqlar qayd etib o‘tilgandan keyin ushbu xulqlarning eng sarasini oxirida zikr etadi. “Qobusnoma”ning tushunchalaridan kelib chiqib, o‘sha vaqtlarda ilk futuvvat ta’limoti jamiyatning turli xil sohalarida axloqiy amaliyot sifatida keng tarqalgan. Aynan hunarmandlar va savdogarlar javonmard kishi xatti-harakatlarining alohida qoidalarini ishlab chiqishgan.

Javonmardlar oddiy xalq ichidan chiqqan hunarmandlar, sipohiyalar, pahlavonlar, savdogarlar va boshqa toifalardan tashkil topganlar. Ularning har birining piri, o‘z jamoasi, yig‘iladigan joylari bo‘lgan. Pirga qo‘l berib, mardlik belbog‘ini bog‘lagan javonmard, o‘z ahdiga sodiq bo‘lgan. Javonmardlik uyushmalarida a‘zolar aka-uka, birodar kabi bo‘lib, bir-biri uchun moli va jonini fido qilishga tayyor turganlar [12, 114-b.].

Natijalar

2. Markaziy Osiyoda yaratilgan turkiy adabiyotlarda futuvvat.

Markaziy Osiyoda yaratilgan turkiy adabiyotlar – “Qutadg‘u bilik”, “Hibatul haqiq” (yoki “Atabatul haqiq”), “Devonu lug‘otit turk” asarlarida aynan futuvvat yoki javonmardlik so‘zlari qo‘llanmasada, javonmardlikka doir mavzular muhokama qilingan. Shu bilan birga ushbu 3 manbada “aqi” so‘zi va uning hosilalari (aqilik, aqilar) orqali javonmardlik-futuvvat-axiylikka oid tushunchalar ifoda etilgan. “Qutadg‘u bilig”da ushbu so‘z “aqi”, “aqi bo‘l”, “aqilik” ko‘rinishida 61 o‘rinda keltirilgan; “Atabatul haqiq”da “aqi bo‘l”, “aqi er”, “aqilik” ko‘rinishida 14 o‘rinda keladi [18, 1-23-b]. “Devonu lug‘otit turk”da esa “aqi” so‘zi quyidagicha izohlanadi: “*aqi – qo‘li ochiq, saxiy*” [20, 116-b]. Aqidan yasalgan “*aqiladi*” – saxiy hisobladi. “*Ol meni aqiladi*” – u meni saxiy deb hisobladi. *Aqilar, aqilamaq* [20, 302-b]. *Qozg‘il menga aqiliq bo‘lsun manga oyog‘o, Izg‘il mani to‘qishg‘a, yuvgil manga ulag‘a.* (tarj. Meni o‘z holimga qo‘y,

to'sqinlik qilma, toki birovlariga foyda beruvchi saxiylik nomi menga qolsin. Meni jangga eltuvchi ot ber. U meni jangga eltsin) [20, 187-b.].

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, aynan "Aqi" so'zi keyinchalik "Axi"ga aylanib, arabiy talaffuzga yaqin bo'lgan, deb "axiylik" atamasining kelib chiqishini turkiy asosga bog'laydilar. Mag'riblik mashhur sayyoh Ibn Battuta esa XIV asrda Kichik Osiyoga qilgan safari davomida uchratgan bu so'zni arabiy asosga ega, deb tushungan holda kitobida shunday ta'riflagan: "Axiyya" (axiylik) ning birligi "axiy" bo'lib, (arabcha) al-ax lafzidadir, unga birinchi shaxs egalik olmoshi qo'shilgan ko'rinishidir" [9, 257-b.].

Buyuk shoir Alisher Navoiy (1441-1501) ham o'z asarlarida "axiy" so'zidan foydalangan:

Birta o'tmakni ikki bo'lub, yarmin bir ochg'a berganni saxiy de,

O'zi yemay barin muhtojga berganni axiy de (Mahbubul qulub, Tanbeh 11, Saxovat va himmat bobida).

Alisher Navoiyda "axiy" so'zi bu o'rinda "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan mazmunidan ham oliyroq mazmunni kasb etgan. Iysorning eng yuqori ko'rinishini "axiy" deb ataydi.

Alisher Navoiy "Nazmul javohir" asarida hazrat Alining jamlangan hikmatlaridan 139-hikmatni sharhlashda "axiy" so'zini qo'llaydi:

Dolla man bo' ad-dina bid-dunyo (Dinni dunyoga almashtirganlar adashdilar)

Dunyo sorikim mayl o'qin otti, axiy,

Aning vahlig'a belicha botti, axiy,

Gumroh ulus ichra o'zin qotti, axiy,

Dunyog'a birovki dunyoni sotti, axiy.

XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilib, eng qadimiy hisoblanadigan turkiy badiiy adabiyot namunasi bo'lmish "Qutadg'u Bilig"da ham javonmardlikka xos bo'lgan sifatlar madh etilgan [19]:

Himmat haqida: Kerak erka himmat, muruvvat yangi Yafuz, yunchug' andin yirasa o'ngi. Kishilikka himmat, muruvvat kerak. Kishi qadri himmat, muruvvat tengi.	Zamonaviy o'zbek tilida: Jami erga himmat, muruvvat zarur Yovuzni yo'q etmakka quvvat zarur, Kishilikka himmat, muruvvat kerak, Qadrliga himmat muruvvat zarur.
Sabr-qanoat haqida: Shakarlig yeding san uzun na'mati, Qo'vuq, tuz yedim man, o'zum taqati. Ekigu to'dub teng kecha yattimiz. Kechib bardi, kelmish kunum saati.	Shakar-la yeding sen jahon ne'mati, Kepak non yedim men, tutib toqatin. Ikkovlon to'yib teng kecha yotdigu, Kecha o'tdi, ko'r, keldi kun-soati.
To'g'riso'zlik haqida: So'zi chin kerak beg, qiyiqsiz, ko'ni So'zidan yanig'lig', tema er ani. Tilin so'zlamish so'zda yanmas eran,	So'zi chin bo'lishi kerak beg kishi, Berib va'da tonmoq, emas er ishi. Kishi mardi tonmas degan so'zidan,

So‘zindan yanig‘li isharlar eshi.	So‘zidan tonuvchi zaiflar ishi
Adolat va tavoze‘ haqida: Aya beg, qatig‘lan bu taqat tengi, To‘ru qil budunqa, tegurgil o‘ngi. Qali tushsa taqsir yana uzri qul, Tilin tegmada, tavba qilg‘il yangi.	Tetik bo‘lgini, ey beg va qilgin toqat, Adolatli bo‘l, xalqqa qil marhamat. Xato tushsa darhol so‘r uzrini, Tilingdan bu tavbani qo‘yma faqat.

XII asrda yashab o‘tgan movarounnahrlik Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqiq” yoki “Atabatul haqiq” nomli pandnoma asarida ham aynan “javonmard” so‘zi ishlatilmasada, ammo fatiylarga xos sifatlarini kasb etish haqida so‘z boradi, javonmardlik mazmuni singdirib boriladi. Asarda tavozu‘, saxovat, karamlik, hilm, bilimdonlik, ahdga vafodorlik, adolat, to‘g‘riso‘zlik, sabr, rahm shafqat, do‘stlik, mehribonlik xulq va sifatlarini kasb etishga targ‘ib qilinib, xasislik, kibr, ochko‘zlik, yolg‘onchilik, nodonlik, sergaplik, zulmkorlikdan qaytariladi [22].

Jumladan saxiylik (**Akılık**) haqida shunday yozadi:

Aya dost bililgilg izin izlegil³⁷⁵

Kalı sözleseng söz bilib sözleil

Akı erni öggil öger erse sen

Bahılka katıg ya okun kezlegil

Ey do‘st, bilimli kishi izidan bor, agar so‘zlasang, o‘ylab, bilib so‘zlagin.

Maqtasang saxiy kishini maqtagin, baxil kishiga qattiq o‘q yoyini saqlab qo‘ygin.

Kamuğ til akı er senasın ayur

Akılık kamuğ ayb kirini yuyur

Hammaning tili saxovatli kishining madhini qiladi, saxiylik kishilarning barcha kamchiliklarini yuvib ketadi.

Akı bol sala söz sökünç kelmesün

Sökünç kelgü yolı akılık tıyur

Saxiy bo‘l, senga la‘nat kelmasin, la‘nat yo‘lini saxovat berkitadi

Akı er biligni yete bildi kör

Anın sattı malın ına‘ aldı kör

Saxiy kishi bilimning qadriga yeta bilganini, shuning uchun butun molini sotib maqtov, olqish olganini ko‘r.

Bu budun talusı akı er turur

Akılık şeref cah cermal arturur

³⁷⁵“Atabatul haqiq”ning asl matni quyidagi manba asosida berildi: Arat, Reşid (2006) *Edip Ahmet B. Mahmud Yükneci, Atebetu‘l Hakayik*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Xalqning yetugi saxiy kishidir, saxiylik sharaf, martaba va kamolotingni orttiradi [13, 421-b.].

3. Ibn Battutaning “Safarnoma” asarida Markaziy Osiyo yurtlarida futuvvatga doir xususiyatlarning namoyon bo‘lishi.

Mo‘g‘ullar istilosi davrida O‘rta Osiyo xalqlarining javonmardligi mag‘riblik mashhur sayyoh Ibn Battutaning ushbu mintaqaga qilgan sayohati asosida yozilgan “Sayohatnoma” asarida “tirik” namoyon bo‘ladi. Ushbu sayohat O‘rta Osiyo xalqlari hayotidagi eng murakkab va og‘ir vaqtlarga – mo‘g‘ullar istilosi davriga to‘g‘ri keladi. Arab sayyohi bu yerlarga mo‘g‘ullar bosqinidan yuz yilcha keyin kelgan bo‘lsa ham, bir zamonlar yashnab yotgan ellarning og‘ir yaralari batamom tuzalganicha yo‘q, shahar vayronalari har qadamda bilinib turishi “Sayohatnoma”da aniq ifodalangan edi. Shu bilan birga XIV asrning 30-yillariga kelib, O‘rta Osiyo xalqlari vaxshiyona istilo oqibatlarini birqadar yengib o‘tib, sobiq savdo va madaniyat markazlarini qayta tiklashga ulgurgan edilar. Ibn Battuta Markaziy Osiyoga kelganda hudud uch mo‘g‘ul davlatiga bo‘lingan edi: Oltin O‘rda, Hulagular davlati, Chig‘atoy ulusi. Ibn Battuta O‘rta Osiyoda Sulton Tarmashirin hukmronligi davrida yetib keladi [8, 5-8-b]. Tarmashirin hukmronligi davrida mo‘g‘ul hukmdorlari islom dinini rasmiy din deb e‘lon qilgan edilar. Tarmashirin ham “Sayohatnoma”da tasvirlangandek juda xudojo‘y mo‘g‘ul hukmdori bo‘lgan. Ibn Battutaning O‘rta Osiyoga sayohati qaydlarini o‘qisak, u yerda xalq ongiga singib ketgan javonmardlik namunalarini topamiz.

1333 yilda Ibn Battuta Markaziy Osiyoning Xorazm (uch hafta turadi), Buxoro, Naxshab, Samarqand, Termiz, Hirot shaharlariga boradi. U yerdagi tarixiy sharoitni tasvirlash barobarida ijtimoiy munosabatlarni ham tasvirlab o‘tadi. Jumladan, sayyoh Xorazmga borganda shahar tashqarisidagi Najmiddin Kubro maqbarasi huzuridagi zoviyani ko‘radi. U yerda barcha kelib ketuvchi musofir va ziyoratchilar uchun bepul taom hozirlanganini qayd etadi. Shuningdek, Ibn Battuta Xorazm amirining ayoli barpo etgan yana bir zoviyani zikr qilib, unda ham barcha kelib ketuvchi musofir va ziyoratchilar uchun bepul taom ulashinishini qayd etadi. Ushbu zoviyada mehmon sharafiga shaharning faqihlari va obro‘li shaxslari taklif qilinib, amirning ayoli To‘rabeka ziyofat beradi. Ibn Battuta ushbu ayolni “eng afzal, eng solih va eng saxiy ayol” deb tavsiflab, unga qimmatbaho po‘stin va yaxshi ot taqdim etganini qayd qiladi. Shu bilan birga ziyofatdan chiqib ketayotgan Ibn Battuta yo‘lda uchragan uniqqan kiyimdagi To‘rabekani xodimalari bilan ko‘radi, To‘rabeka unga salom ham beradi, ammo amirning saxovatli ayoli bunday kamtarin libosda bo‘lishi mumkinligini tasavvur ham qilmay, unga e‘tibor qilmay o‘tib ketadi. Ibn Battutaga holatni tushuntirishganda, o‘z qilgan ishidan pushaymon bo‘ladi va To‘rabekaga uzrini aytirib yuboradi [9, 332-335-b.].

Ibn Battuta Xorazmdan Naxshab (Qarshi)ga yo‘lga chiqib to‘rt kundan keyin Qiyot shahrida to‘xtab o‘tdi. U yerda ham unga ko‘rsatilgan mehmondo‘stlikni tavsiflab o‘tadi. Shahar qozisi o‘z talablari hamda taqvodor shayx Mahmud Xivaqiy bilan mehmonning kelganini eshitib, u tushgan joyga keladilar. Shunda

shayx Mahmud ajoyib bir iltifot bilan “Kelgan mehmon ziyorat qilinishi kerak, agar himmat qilsak shahar amirini ham bu yerga olib kelamiz” dedi. Bir oz vaqtdan so‘ng shahar amiri o‘z mulozimlari bilan mehmon ziyoratiga keldi. Amir shaharning olim, sipohiy va ko‘zga ko‘ringan shaxslarini yig‘ib mehmon sharafiga ziyofat berdi hamda to‘n va safarini qulay davom ettirishi uchun yaxshi ot tortiq qildi [9, 337-b.].

Buxoroda Ibn Battuta Fathobod mavzesiga tushadi. “Bu yerda ulug‘ avliyolardan biri alloma zohid Sayfiddin Boxarziyning qabri bor. Mazkur shayxga nisbat berilgan zoviya juda katta bo‘lib, vaqflari behisob, undan musofir va ziyoratchilar uchun bepul taom ulashiladi. Shu zoviyaning shayxi Sayfiddin avlodlaridan biri bo‘lib, hoji Yahyo Boxarziydir. Shayx meni o‘z uyida qabul qildi, shaharning obro‘li kishilarini to‘plab ziyofat berdi, qorilar ajoyib ovozlari bilan tilovat qildilar, voiz esa mav‘iza qildi. Qo‘shiqchilar forsiy va turkiy tillarda ajoyib qo‘shiqlar ijro etdilar. Bu eng ajoyib kechalardan biri bo‘ldi” – deb qayd etadi Ibn Battuta [9, 339-b.].

Ibn Battuta Buxorodan chiqib, Naxshab orqali o‘sha davrdagi Movarounnahr mo‘g‘ul hukmdori Sulton Alouddin Tarmashirin o‘rdasiga borib yetadi. Bu yerda Ibn Battuta Sulton Tarmashirin va uning huzuridagi olim jome masjidining imomi Hisomiddin Yog‘iy munosbatlarini juda qiziqarli tasvirlaydi: “Bir kuni men peshin namozini ado etish uchun masjidga bordim, ammo sulton hali yo‘q edi. Uning mahramlaridan biri namoz o‘qiladigan gilamchani keltirib, odatda sulton ibodat qiladigan joyga yoyib qo‘ydi va Hisomiddin Yog‘iyga murojaat etdi: “Sultonimiz tahoratni tugallamaguniga qadar namozni boshlamay kutib turar ekansiz, u shunday deb buyurdi”. Imom o‘rnidan turib, dedi: “Namoz Xudo uchun o‘qiladimi yoki Tarmashirin uchunmi?” U muazzinga namozni boshlashni buyurdi. Sulton masjidga kirib kelganda ikki rakat namoz o‘qib bo‘lingan edi. Shunda u ikki rakat namozni qolgan joyidan ado etdi. U namozni odamlar o‘z poyabzalini yechib qoldirgan poygakda, masjid ostonasida o‘tirib o‘qidi, namozning o‘qilmay qolgan qismini ham tugatib o‘rnidan turdi, imomga yaqin kelib, u bilan qo‘l olishib so‘rashmoqchi bo‘lib jilmaydi. Men esa imomning yonginasida turar edim. So‘ngra sulton menga qarab shunday dedi: “Sen o‘z mamlakatingga qaytib borganingda hatto eng faqir fors ham turklar sultoniga qanday muomala qilishini aytib bergil”. Ushbu imom juma namozlarida ham Sultonga amri ma‘ruf qilar, zulmdan qaytarar, unga qattiq-qattiq gapiraverar edi. Sulton ham uning so‘zlarini jim eshitib, yig‘lab o‘tirar edi [9, 342-b.].

Arab sayyohi bu hikoya orqali Hisomiddin Yog‘iyning e‘tiqodni, shariatni pok saqlashdagi jasoratini ko‘rsatish barobarida sultonning mardligi, kamtarin va oliyjanobligini ham ta‘kidlamog‘chi bo‘ladi. Sulton imomga g‘azab qilish, uni qatl etishi ham mumkin edi, lekin Tarmashirin ham javonmardlar kabi ish ko‘radi, haqgo‘y shayxga ozor bermaydi. Ushbu shayx, Ibn Batutaning yozishiga qaraganda, “sultondan hech bir sovg‘a olmasdi, hech qachon uning taomini tanovul etmasdi, u tuhfa qilgan kiyim-kechakni kiymasdi, u Allohning taqvodor bandasi

edi". Shunga qaramay, sulton Hisomiddin al-Yog'iyni hurmat qilgan, uning orqasida turib namoz o'qigan [16, 127-b.].

Tarmashirinning o'rdasidan chiqib Samarqandga yetib borgan Ibn Battuta Qusam ibn Abbos maqbarasi va undagi zoviyani tasvirlaydi. Zoviyada mehmon va ziyoratchilar yashaydigan musofirxona tashkil etilganini, u yerda musofirlar va xodimlar uchun nafaqa qilinishini qayd etadi [9, 347-b.].

Samarqanddan Nasaf orqali Termizga yetib kelgan Ibn Battuta Shayx Azizon zoviyasiga tushganini qayd etadi. Bu zoviyada ham kelgan-ketgan musofirlarga infoq qilinishini eslab o'tadi [9, 349-b.].

Jayhun daryosidan o'tib, Balxga kirib borgan ibn Battuta u yerdagi jome masjidi bilan bog'liq bir voqeani zikr qiladi: "Bir yili abbosiy xalifa Balx aholisining qandaydir ishidan norozi bo'lib, ularni jazolash maqsadida katta xiroj undirish uchun amirini yubordi. Amir Balxga yetib kelganida shahardagi ayollar bolalari bilan Balx voliysining xotini huzuriga kelib, o'z holatlaridan, bu jazo mashaqqatidan arz qildilar. Shunda ayol xiroj undirishga kelgan amirga o'zining qimmatbaho javohirlar bilan bezalgan ko'ylagini berib yubordi. Bu ko'ylakning bahosi undiriladigan xiroj miqdoridan ham ziyod ekan. Ayol amirga: "Sen bu ko'ylakni xalifaga olib bor, Balx aholisining ahvoli tang bo'lgani uchun ular nomidan sadaqa qildim" –debdi. Amir qimmatbaho ko'ylakni olib borib xalifa oldida yoyib qo'ydi va bo'lgan voqeani so'zlab berdi. Xalifa hijolat chekib: "Nahotki bir ayol bizdan ko'ra himmatliroq bo'lsa!?", deb, Balx aholisidan jazoni ko'tardi, ko'ylakni ayolga qaytarishga amr berdi va Balx aholisini bir yillik xirojdan ozod qildi. Amir Balxga qaytib kelib, xalifa huzurida bo'lgan gapni ayolga aytib berdi va ko'ylagini qaytardi. Ayol amirdan so'radi: "Bu ko'ylakka xalifaning ko'zi tushdimi?" Ha, dedi amir. Shunda ayol "Nomahramning ko'zi tushgan ko'ylakni aslo kiymasman". Ayol ko'ylakni sotishga buyurdi. Ushbu mablag'ga masjid, zoviya, uning ro'parasiga rabot qurildi. Rabot hamon obod bo'lib turibdi. Ko'ylak pulining ortgan uchdan bir qismini ayol masjid ustunlaridan birining ostiga ko'mishga buyurdi. Toki zaruriyat bo'lganda undan foydalanish oson bo'lsin, deb. Balxni egallagan Chingizxon bu voqeani eshitib, masjidning uchdan bir ustunlarini buzdirib, lekin baribir hech narsa topa olmadi" [9, 349-350-b.].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarda Markaziy Osiyo xalqlarining og'ir sharoitda ham javonmardlarga xos bo'lgan mehmondo'stlik, mardlik, iysor, musofirparvarlik kabi xususiyatlari davom etganini tasdiqlaydi. Bu xususiyat ayollarda ham o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'lganini Ibn Battuta bir necha aniq misollar orqali qayd etadi.

Ibn Battuta o'z asarining "Hirot shahri va uning sultoni" degan bobda xurosonlik sarbadorlarni tasvirlab o'tadi. Ularni iroqlik shuttor va mag'riblik suqurlar bilan barobar deydi. Ularni avval yo'lto'sarlik qilganlarini, o'zlari rofiziylar ekanlarini qayd eta turib, halollikda ham maqtab qo'yadi: "Ularning (sarbadorlarning) qarorgohida dinor va dirhamlar tushib qolsa, egasi kelib olmaguncha hech kim teginmas edi" [9, 353-b.].

Muhokama

4. Amir Temur va Temuriylarning futuvvat tashkilotlariga munosabati.

Amir Temur davridagi futuvvat tashkiloti sifatida sarbadorlarni qayd etish mumkin.

Sarbadorlar harakati Xurosonda XIV asrning 30 yillarida mo'g'ul bosqinchilarining jabr-sitamalariga qarshi paydo bo'lgan harakatdir. "Sarbador" so'zi ham aynan ozodlik yo'lida "boshini dorga tikkan"lar degan ma'noni anglatib, shu yo'lida jonini fido qilish yo'lini tanlaganlarga nisbatan qo'llangan. Xurosonlik sarbadorlar poytaxti Sabzavor shahri bo'lgan mo'g'ullardan mustaqil davlat tashkil etishga muvaffaq bo'lganlar. Bu davlat hattoki 45 yil yashagan (1337-1381). Yaqin Xurosondagi bu harakat Movarounnahrda xususan, o'rta asrlarda bu mintaqaning eng isyonchi shaharlaridan bo'lgan Samarqand aholisiga ham kuch bergan edi. Natijada 1965 yil Samarqandda mo'g'ullarga qarshi sarbadorlar harakati avj oldi. Sarbadorlar Samarqand ahlini bostirib kelayotgan bosqinchilarga qarshi safarbar qila oldilar. Xalq ozodlik harakatiga sarbadorlar – Mavlonazoda Samarqandiy, Mavloni Xo'rdak va Abu Bakr Kalaviylar rahbarlik qildilar. Sarbadorlar boshchilik qilgan xalq qo'shini mo'g'ullarni yengib, ularni ketishga majbur qiladilar hamda shaharda o'z hukmronliklarini o'tkazadilar. 1466 yil bahorda Movarounnahr amirlari Amir Husayn va Amir Temur sarbadorlardan Samarqand shahrini olib qo'ydilar. Keyinchalik Amir Temur Xurosondagi sarbadorlar davlatiga ham barham beradi. Hozirgi kunda Samarqandlik sarbadorlar Samarqandda qanday davlat boshqaruvi faoliyatini amalga oshirganlari to'g'risida manbalar topilmagan [5, 362-375-b.]. Temuriylar davrida ham sarbadorlar mavzusi ko'p ham muhokama qilinmagan.

5. Temuriylar davri adabiyotida futuvvat. Alisher Navoiy asarlarida Axiy obrazi. Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnoma" asari.

Temuriylar davri adabiyotida futuvvat tashkilot sifatida ochiq-oydin ifoda topmagan bo'lsa-da, uning g'oyalari ilg'or shoirlar asarlariga singgan edi. Navoiy bu masala borasida, ayniqsa, "Sab'ai sayyor" dostonida muhim fikrlar aytishga erishadi. "Sab'ai sayyor" "Xamsa"ning to'rtinchi dostoni bo'lib, u 1484 yili yozib tugallangan. Doston uchun Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan "Baxrom Go'r" afsonasi asos bo'lgan.

Alisher Navoiy "Sab'ai sayyor" dostoni hikoyatlari qahramonlarida futuvvat egalarining xislatlarini ko'rmoqchi bo'ladi va shu sababli ular inson sifatida komillikka yaqin turadi. Dostondagi "avvalgi iqlim yo'lidan keturgan musofirning fasona demagi" bobida keltirilgan Axiy haqidagi hikoyat barcha hikoyatlarning ma'no-mazmunini o'zida jamlagan hikoyatdir, ya'ni saxovat va iysorning eng oliy namunasi haqidadir. Bu hikoyatlar axiylikka xos bo'lgan barcha fazilatlar kuylanadi. Jumladan, Axiy otining o'zi ham futuvvatli kishi, do'st demakdir.

Futuvvat yo'li birinchi hikoyat qahramoni Axiy uchun hayot yo'li edi. U har bir ishini futuvvat ahlining qonun-qoidalari asosida bajaradi. Shunisi ahamiyatliki,

Navoiy qahramonlar nomlarini atashda ham ramziylikka e'tibor qaratgan. Shoir asardagi Axiy obrazi orqali aynan Kichik Osiyodagi futuvvatining go'zal namunasini ifoda etgan.

Hikoya quyidagicha: Hind mamlakati podshosi Jasratxonning aqlu husnda tengsiz o'g'li shahzoda Farrux tushida bir parivashni ko'rib, sevib qoladi. O'sha sanamga yetishish ishqida safarga chiqqan shahzoda Halab shahrida tushida ko'rgan mahvashni uchratib, hushidan ayriladi va taqdir taqozosi bilan birgina palosga o'ranib, og'ir ahvolda qolganida unga saxovati bilan nom qozongan Axiy yordam ko'rsatadi. U bilan suhbatda bo'lgan Axiy Farruxning zakovatiga qoyil qoladi va shahzodaning dardiga davo topishni chin dildan xohlaydi. Nihoyat Farruxning ishq tushgan go'zal o'z ayoli (turmush o'rtog'i) ekanini bilib oladi va jufti halolini taloq qilib, Farruxga nikohlab beradi:

Dedi fikr aylabon muruvvat ila,

Topti bu nuqtani futuvvat ila.

Suyukli yori deb o'ylagan bu ayol o'sha sohibi xonadonning xotini ekanini shahzoda yurtiga qaytayotganda – yo'lda bilib qoladi. U ham mardlikka mardlik qaytaradi: “omonat”ga xiyonat qilmaydi. Farrux Axiyning mardligidan hayratga tushadi, ayolni o'ziga singil kabi tutadi va do'stini izlaydi. Farrux o'z yurtiga qaytib va vafot etgan otasi o'rniga taxtga o'tiradi. Hayot taqozosi shunday bo'ladiki, yillar o'tib shu yaxshiliklarni Farrux Axiyga qaytaradi – Farrux singlim deya Axiyning o'z ayolini katta to'y bilan nikohlab beradi.

Alisher Navoiy “Sab'ai sayyor”dagi yuksak axloq mezonlarini namoyon etgan Axiy obrazini yaratishi ham bejiz emas. U aynan axiylarning eng yuksak ma'naviyati va o'zgani o'zidan afzal ko'rish tamoyilining eng oliy ifodasini Axiy obrazi orqali ifoda etadi. Axiy obrazida aynan kamdan-kam odamga nasib etadigan saxovat, olijanoblik, ahillik, muruvvat, o'zga kishi uchun jonini berishga ham tayyor turgan axiy-javonmard tasvirlangan.

Axiyning o'zi uchun aziz va sevimli bo'lgan xotinini taloq qilib do'stiga nikohlab berganini o'qigan, eshitgan odamlar uning bu xatti-harakatlarini tushunmaydi. Uning bu ishini aqldan tashqarida deb hisoblaydi. Ammo futuvvatning mohiyati ham ana shunda. Mohiyat narsa-buyum yoki insonlarga qarab o'zgarmaydi. Axiy bu yo'lni tutib, tabiiyki, o'zi ruhan eziladi, ammo bir insonni tushkunlikdan qutqarib, yangi hayot boshlashiga imkon yaratdi. Bunga javoban do'stining undan-da muruvvat ko'rsatishi “Sab'ai sayyor” hikoya xotimasini go'zallashtiradi:

Gar anga bu qadar muruvvat bor,

Bizda ham shammayi futuvvat bor.

Bu ham Axiy saxovatining munosib baholanishi edi. “Shoir saxiylikni – muruvvat, axiylikni – futuvvat sanaydi”.

Umuman, Alisher Navoiy o'zining asarlarida, jumladan, “Sab'ai sayyor”da futuvvat ta'limotining qonun-qoidalarini o'zida mujassamlashtirgan qahramonlarni tasvirlashga harakat qilgan. Shoir tasvirlagan ijobiy qahramonlar tabiatida futuvvatli kishilarga xos bo'lgan ezguliklarni ko'rishimiz mumkin. Har

qanday holatda ham faqat yaxshilik qilish Navoiy qahramonlarining bosh maqsadidir.

“Sab’ ai sayyor”ning IX bobi Sulton Husayn Boyqaro madhiga bag‘ishlangan. Navoiy o‘zining do‘stini ta’riflashda futuvvat g‘oyalarining badiiy talqinidan keng foydalanadi. Uning naqadar oliyjanob va oliyhimmat ekanini aytib o‘tadi. Bu bobni o‘qiganda kitobxonda Alisher Navoiy Husayn Boyqaroda futuvvatli kishilarga xos barcha fazilatlarni ko‘rmoqchi bo‘lganligini payqash mumkin.

Alisher Navoiy *axiylilik* haqida maxsus hikoya yaratgani holda, o‘z vatani Xuroson va Movarounnahrda keng shuhrat qozongan va shahar hunarmandlarining katta qatlamini qamrab olgan – javonmardlikni chetlab o‘tganday tuyulsada, aslida shoir asarlarida “futuvvat”, “javonmard” atamaları komil insonlarga xos ijobiy xususiyatlarni tasvirlashda ko‘p tilga olinadi.

Alisher Navoiy, garchi javonmard nomi bilan maxsus hikoya va obraz yaratmagan bo‘lsa ham Farhod, Mas’ud, Sa’d, Farrux, Iskandar, Shopur, Muqbil singari haqiqiy javonmardlar timsolida o‘zining bu masalaga doir qarashlarini ifodalaydi. Alisher Navoiyning bu boradagi ehtiyotkorligi javonmardlar sifatida tilga olinadigan “sarbadorlar” harakati bilan temuriylar o‘rtasidagi salbiy munosabatga borib taqaladi. Navoiy asarlarini tahlil qilish asosida uning javonmardlarga nisbatan chuqur muhabbatini anglash mumkin. Zero u o‘z asarlarida javonmardlik mavzusini tashkilot sifatida emas, balki yuksak axloqiy meyorlar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqqan.

Quyida Alisher Navoiy asarlarida “futuvvat” va “javonmardlik” so‘zlarining qo‘llanilishi taqdim etiladi:

BADOEUL BIDOYA

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo‘q,
Futuvvat barcha qilmoqdur, demak yo‘q.

LAYLI VA MAJNUN

Payg‘ambar alayhis-salomga nisbatan asarning na’t bobida qo‘llangan.
Ey zoting nomai futuvvat.
Orqosida xotami nubuvvat,

Navfal Laylining otasiga Majnunning maqtovini keltiradi.
Mundoqmu bo‘lur muruvvat oxir,
Mardumlig‘ ila futuvvat oxir.

Majnun o‘z otasiga ehtiromi tasvirlanadi.
Majnunki futuvvat ahli erdi,
Ehsonu muruvvat ahli erdi.

Navfal Majnun uchun chora vositasi sifatida o‘z qizini nikohlab berishga

qaror qiladi. Navfalning qizi boshqa insonni sevishini aytib, Majnunga aka-singil bo'lishni taklif qiladi:

Bu nav' muruvvat o'lsa sendin,
Izhori futuvvat o'lsa sendin.

LISONUT TAYR

Amirul-mo'minin Usmon Zunnurayn roziyallohu anhu sha'nida

Ul hayo koniki nurul-ayn edi,
O'ylakim aynayn zun-nurayn edi.

Sidq koniyu muruvvat maxzani,
Hilm bahriyu futuvvat ma'dani.

HAYRATUL ABROR

Nushirvonning hayosi haqida
Ayni hayo birla futuvvat anga,
Bermadi ul amrda quvvat anga.

SADDI ISKANDARIY

Payg'ambarga bag'ishlangan na't
Guvoh o'ldi toji futuvvat munga,
Dalil o'ldi muhri nubuvvat munga.

NAZMUL JAVOHIR³⁷⁶

Hazrat Alining hikmatlari jamlangan "Nasr ul-laoliy»dagi hikmatlarning turkiy nazmga solinishi:

242. La dina liman la muruvvata lahu (Muruvvatsizning dini yo'q)

Xar kimsaki, din ichinda quvvat yo'q anga,
Jazm aylaki, oyini futuvvat yo'q anga
Din ahli bila rasmi uxuvvat yo'q anga,
Ul kimsada yo'q dinki, muruvvat yo'q anga.

XAMSATUL MUTAHAYYIRIN

Navoiyning taklifi bilan Jomiy "Shavohid un-nubuvvat li taqviyati yaqini ahl al-futuvvat" kitobini yozadi. Bu mavzuda ham bir kitob ta'lif etish avvaldan

³⁷⁶ Alisher Navoiyning 268 ruboiydan iborat "Nazmul javohir" asarida hazrat Alining hikmatli so'zlari sharhlangan. Milodiy X asrda SHarif Roziy to'plagan Ali ibn Abu Tolibning hikmatli so'zlari "Nahjul balog'a" deb nomlanadi. XI asrda "Nahjul balog'a"ni yanada mukammallashtirgan olim Johiz (Amr ibn Bahr) asarni "Nasrul laoliy" (Qimmatbaho toshlarning sochilishi) deya nomlagan. Keyinchalik ushbu asarning ma'lum qismlarini Rashiddin Vatvot, Darvesh Ashraf Xiyoboniy fors tilida sharhlab, nazmga soladi. Alisher Navoiy ilhomlanib, "Nasrul laoliy" asarini turk tilida ruboiy janrida sharhlaydi va uni "Nazmul javohir" deb nomlaydi.

Jomiyning rejasida bo'lgan. Biroq shogirdning da'vati bilangina u bu ulug' ishga kirishgan. Ushbu asar Payg'ambar alayhis-salom siyratlariga bag'ishlangan.

Shu bilan birga Alisher Navoiy asrlarida "javonmardlik" so'zi ham ko'p qo'llanilgan.

FARXOD VA SHIRIN

Anga deb: «K-ey shioring kinu novard,
Qilurda qatl tig'ingdek javonmard.

Qiliching aylabon qonimg'a rangin,
Tiriklikdin yetur jonimg'a taskin.

DEVONI FONIY (Muqattaot)

<i>Asl forsiy</i>	<i>tarjima</i>
Qavonmard az karam muflis nagardad, Saxiro az ato chin nest dar chehr. Ba poshidan chā nuqs oyad ba daryo, Ba afshondan chā kam gardad zari mehr?	Javonmard himmati tufayli kambag'al bo'lib qolmaydi, Saxiyning yuzidagi ajinlar lutfu ehson qilgani sababli paydo bo'lgan emas Sepgan bilan daryoning suvi ozayadimi? Sochgan bilan quyoshning nuri kamayadimi?

Shuningdek, Navoiyning sufiylar hayot tarziga bag'ishlab mashhur "Nasoyim al-muhabbat min shamoim al-futuvvat" deb asar yozib, unga futuvvat nisbat beriladigan 770 valiyning ta'rifini keltirgan. Ushbu asrida muallif 105. Zahrun Mag'ribiy; 190. Muhammad ibn Homid Termiziy, 202. Ibrohim ibn Dovud Qassor; 302. Jahm Raqqiy; 340. Abu Abdulloh Muqriy; 378. Amir Aliy Abularni "javonmard" deb maqtagan.

XV asrning ikkinchi yarmida Alisher Navoiy atrofida to'plangan alloma, shoir va donishmandlar orasida mashhur va qomusiy talant egalaridan biri Voiz Koshifiydir (1442-1505). Koshifiy ham o'z asarlarida futuvvat-javonmardlik masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Xususan, "Futuvvatnomai sultoni" Husayn Voiz Koshifiyning shu yo'nalishdagi maxsus asari hisoblanib, uni ta'lif etishda o'zidan oldin shu janrda ijod qilgan Qushayriyning "Risola", Me'moriy Bag'dodiy "Kitab al-futuvva", Abdurahmon Sulamiyning "Kitab al-futuvva", Hujviriyni "Kashf al-mahjub", Abdulloh Husayn Koshiyning "Tuhfat al-ixvon" asarlariga ergashgan. Shu bilan birga G'azzoliyning "Kimiyo saodat", Abu Said Abulxayrning "Asror at-tavhid", Kaykovusning "Qobusnoma" va boshqa asarlardan istifoda etgan. Asarda Koshifiy Abu Homid G'azzoliyning "Ihyo ulum ad-din" asaridan ham keng foydalanadi. Jumladan, mehmondo'stlik, taomlanish,

qo'shnichilik kabi fasllarni misol qilib keltirish mumkin. Shuningdek muallif Hujviriyning "Kashf al-mahjub" asaridan ham unumli foydalangan [15, 113-b].

O'z asarida Husayn Voiz Koshifiy futuvvatni tariqatning bir bo'lagi sifatida ko'radi. Unga ko'ra javonmard sufiylik axloqini o'zida mujassam qilgan, tasavvufiy g'oyalarni amaliy tatbiq qilgan kishidir. Shuning uchun ham asarda tasavvufga doir ko'p nazariy masalalar ham kitobda o'z aksini topgan. Asar futuvvatga doir fors tilidagi eng mukammal asarlardan hisoblanadi.

Asarda javonmardning shadd – ahdu vafo belbog'ini bog'lash marosimi, shadd va uning turlari, shadd bog'lashning Salmoni Forsiyga yetib boradigan silsilasi, javonmardlikka qabul qilish marosimidagi moddiy va ma'naviy unsurlar, xirqa kiyish odoblari, uning matolari va ranglari ma'nosi, kuloh va uning sallasiga doir masalalar, yetti a'zoni saqlash odoblari, takyaxonada yashash odoblari, suhbat, taom yeyish va suv ichish, kiyim kiyish, mehmondorchilik odoblari, kasb-kor va tijorat odobi, urush siloh-aslahalarini tutish qoidalari, qassoblarning o'z kasbiga oid o'g'itlar o'rin olgan.

Koshifiyning "Anvori Suhayliy", "Risoi Hotamiya", "Axloqi Muhsiniy" nomli asarlarida ham javonmard kishilarning xislatlari tasvirlanadi. "Futuvvatnomai sultoni" asarida esa futuvvat tariqatning bir qismi sifatida javonmardlik udumlari, an'analari tasavvuf bilan uyg'un holda batafsil bayon qilinadi. Husayn Voiz Koshifiy futuvvatga doir 71 ta shartni ko'rsatgan. Ana shularning barchasi ikkita sifatda mujassam bo'ladi: saxovat va shijoat.

Aslida 12 bobdan iborat bo'lgan kitobning hozirda 7 bobigina saqlanib qolgan. Eronlik tadqiqotchilar Koshifiyning "Futuvvatnoma" asarida qadimiy e'tiqodlarga oid urf-odatlar mavjudligini ko'rsatib berishga harakat qiladilar³⁷⁷.

6. Buxoro oluftalari – mahalliy fatiylar.

Futuvvatning keyingi davrda, xususan XIX asrda Buxorodagi ko'rinishi – "oluftalar" haqida buxorolik mashhur yozuvchi Sadridin Ayniy (1878-1954) o'zining "Esdaliklar" kitobida zikr etadi.

Oluftalar – hunarmand, oddiy xizmatchi toifa bo'lib, sodda, ko'ngli ochiq, saxiy va mard bo'lganlari tasvirlanadi. O'zlari bilan ulfatchilik qiladigan kishining hurmatini joyiga qo'yib, ziyofat cho'zilib ketsa, uzoqroqda turadigan mehmonni birov xafa qilmasligi uchun uyigacha kuzatib qo'yadilar. Agar kim bilandir do'st tutinsalar, do'st uchun jonini fido qilishga tayyor edilar. Ulardan biriga kimdir nohaq qo'pollik qilsa, uni ayamay jazolar edilar. Ularni tashqi ko'rinishlaridan tanib olish mumkin edi: poshnali poyabzal, salla tekis o'ralib, uning pechi orqaga kalta tushirib qo'yadilar, belga qiyiqcha bog'lab, unga qinli ikkita pichoq osib yuradilar. Ko'ylaklarining oldi yopiq, chetlari kashta bilan tikilgan.

Oluftalar uyushmasining rahbari "mardu-mardon" deb yuritilar edi. U sariq echki terisidan ishlangan poshnasiz uchli kovush kiyar, kichik salla o'rab, afg'onchasiga pechini uzun tushirib qo'yar, qishin-yozin chakmon kiyib, qiyiqchasiga kichik qinli pichoq osib olgan edi.

³⁷⁷ Qarang: Muhammad Ja'far Mahjub. "Futuvvatnomai Sultoni" asari nashrining muqaddimasi. Elektron nashr (fors tilida).

Oluftalar uchun “sattor” degan qasam so‘zi juda muqaddas edi. Zero kimdir qattiq qasam ichmoqchi bo‘lsa: - Sattor men bu ishni amalga oshiraman!, der edi. Ularda ichilgan qasam har qanday holatda, jonni fidoqilib bo‘lsa ham bajarilar edi. Uzrli sabablarsiz amalga oshmagan qasam egasiga “nomard” degan nom berilgan.

Oluftalar payshanba kuni kechqurun o‘zlaridan bir kishining uyida to‘planishar, ziyofat qilishar, juma kuni esa shahar aylanishar yoki shahar tashqarisiga chiqishar edi.

Sadriddin Ayniy yashab tasvirlagan XIX asr Buxoro shahrida Buxoro oluftalari rahbari – mardi mardon – Morkush mavzesidan Maxdum Muhammadiy nomli 50 yoshlar chamasidagi tikuvchi-hunarmand bo‘lgan.

Sadriddin Ayniy Maxdum Muhammadiy bilan sodir bo‘lgan bir voqeani qayd qiladi. Bir kuni qosiblar sardori o‘z ukasiga bozor ichida hurmatsizlik ko‘rsatgan olufatlardan shikoyat qilib mardi mardonga murojaat qiladi.

Maxdum Muhammadiy unga ukasini yuborishini aytadi. Maxdum Muhammadiy Buxoro ko‘cha va rastalarini aylanib chiqadi, haqorat qilingan shaxs esa uning ortidan ergashib yuradi. Mardi mardon Chorxaras, Govkushon, Sisu, Sarrofon mavzelari, choyxonalar, ipchilar, to‘quvchilar rastalaridan o‘tdilar, undan mayizchilar va qovoq bozorlaridan o‘tib Xoja Muhammad Parron maqbarasiga chiqdilar. Chilangarlar rastasidan o‘tib, Siyoxgaron va Marodixon, yangi bozor, Muhammad G‘azzoliy va Dabbiyondan o‘tib G‘oziyon hovuzi oldiga qaytib keldi. Shu aylanib chiqishning o‘zidayoq Buxoro oluftalari o‘rtasida “mardu mardon”ning sayri ovoza bo‘ldi. Butun shahar kosiblar sardorining ukasi Maxdum Muhammadiy himosiga olinganini tushunib yetdi. Shundan so‘ng hech bir kimsa unga nisbatan tajovuzkorlik qilmadi [4].

Futuvvatning bunday mahalliydashgan alohida ko‘rinishi haqida boshqa mintaqalarda ma‘lumotlar uchramaydi.

Xulosa

7. O‘zbek urf-odatlarida javonmardlik namunalari.

Keyingi davr adabiyotlarida futuvvat g‘oyalari ta’sirida hunarmandchilik va kasb-hunarga oid maxsus adabiyotlarning shakllanishi va aholi orasida keng tarqalishi kuzatiladi: dehqonnoma, chorvadornoma, sayyodnoma, merganlik risolasi, musavvirnoma va boshqa.

Bu asarlarda kasb hunar pirlari, kasbning paydo bo‘lish tarixi, kasb jarayonida o‘qiladigan duolari, o‘sha kasb shug‘ullangan payg‘ambarlar va avliyolar, kasbga doir savol-javoblardan tashkil topgan.

Masalan “Merganchilik” risolasida miltiq otish kimdan qolganligi, miltiqni qo‘lga olganda, bo‘yinga ilganda, kissani bog‘larda, nishonga olganda, yugurganda, piltani to‘qiganda va o‘q joylayotgan vaqtda qanaqa duolar o‘qilishi yozilgan. Bundan tashqari merganchilikning 12 ta sharti va 5 ta hukmi bayon qilingan. Miltiqning o‘ng va chap yonini ajrata olish, merganchilikni fazilatlariga doir rivoyatlar, to‘rtta haqiqat piri, to‘rtta mazhabboshilar, to‘rtta ma‘rifat va to‘rtta rukn pirlari kabi masalalar batafsil yoritilgan. Risola savol-javob uslubida yozilgan [14].

“Dehqonchilik” risolasi esa Allohga hamd, Payg‘ambar alayhis-salomga na’t bilan boshlangan. So‘ngra, silsilasi Odam alayhis-salomga borib yetadigan o‘n sakkizta pining nomlari sanab o‘tilgan. Shundan keyin qora mol va omochning qaerdan paydo bo‘lgani, qo‘sh qo‘shish, qo‘sh haydashdagi qoidalar, ekin ekish tartibi, ekinni sug‘orish qoidalari, shuningdek, ekin ekishda, sug‘orishda, qo‘sh qo‘shganda, yig‘im-terimda, g‘aram qilganda, xirmon qilganda o‘qiladigan duolar batafsil yoritib berilgan. Risola savol-javob uslubida yozilgan [23].

Ushbu adabiyotlar bevosita har bir kasb-hunarga oid an‘ana, odob va qoidalar shakllanishiga xizmat qilgan. Hozirgi kunda ham ba’zi kasb-hunarlarda, ayniqsa milliy hunarmandchilik sohasida mazkur ko‘rsatmalarga qat’iy amal qilib kelinadi.

Javonmardlik milliy an‘ana shaklida o‘zbeklarning urf-odatlariga singib ketgan. Mehmondo‘stlik, o‘zini kamtar tutish kabi yuksak fazilatlar bilan bir qatorda, yosh farzandlarga marosimlarda holva yedirish, belbog‘ boylash, “javonmard bo‘l” deb duo qilish o‘zbeklarning udumlaridan hisoblanadi. Shuningdek, hunarmandchilik pirlariga alohida e’tibor ko‘rsatishva hozirgi kunda ham davom etib kelmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abul Alo Afifiy (2015). *Al-Malomatiya, as-sufiya va ahl al-futuvva*, Bayrut-Bag‘dod: Manshurot Jamal.
2. Abulqosim Qushayriy (1989). *Ar-Risala al-Qushayriyya*, Qohira: Dor ash-sha‘b.
3. Arat, Reşid (2006) *Edip Ahmet B. Mahmud Yükneki, Atebetu’l Hakayik*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
4. Ayniy S (1953). *Esdaliklar*. [Povest], Toshkent: Uzdavnashr.
5. Bartold V. V (1964). *Narodnoe dvijenie v Samarkande v 1365 g.*, Soch., t. 2, ch. 2, M.
6. Bayram M (2018) . "Anadolu Ahiliğinin teşekkülünde' ki rolü açısından fütüvvet hareketi ve tarihi", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S 1, s. 51-73.
7. Hakim Termiziy (1988). *Navodir al-usul*, Qohira: Dor ar-rayyon.
8. Ibrohimov N (1993). *Ibn Battuta va uning O‘rta Osiyoga sayohati*, Toshkent: Sharq bayozi, B. 5-8.
9. J.Juvaydiy (2011) *Ibn Battuta. Tuhfat an-nuzzor*, Bayrut: al-Maktaba al-asriyya.
10. Juyushiy I (1980). *Al-Hakim at-Termiziy dirosat li osorihi va afkorihi*, Qohira: Dor an-nahza al-Arabiyya.
11. Kalabodiy (1994). *Taarruf*, Qohira: Xonaji.
12. Komilov N (1996). *Tasavvuf. Birinchi kitob*, Toshkent: Yozuvchi.
13. Mahmudov, Qozoqboy (1972). *Ahmad Yugnakiy. Hibatul Haqoiq*, Toshkent.
14. *Merganchilik risolasi* (Muallifi noma’lum). O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi qo‘lyozmalar fondi. Qo‘lyozma № 241/III.

15. Muhammad Ja'far Mahjub. *"Futuvvatnomai Sultoni"* asari nashrining muqaddimasi. Elektron nashr (fors tilida).
16. Najmiddin, Komilov (1996). *Tasavvuf. Birinchi kitob*, Toshkent: Yozuvchi.
17. Neslihan, Başkan (2013). *Atebetü'l-Hakayik bağlamında ahlâk kavramı ve tip etiği*. Ankara: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
18. Yakup, Karasoy (2003). "Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 14, s 1-23.
19. Yusuf Xos Hojib (1971). *Qutadg'u bilig*, Toshkent: G'.G'ulom.
20. Yusuf Xos Hojib (1972). *Qutadg'u bilig*, Q.Karimov nashrga tayyorlagan. Toshkent: Fan, T.1., T3.
21. Sviri S (1999). *Hakim Tirmidhî and the Malâmatî Movement in Early Sufism*. The Heritage of Sufism vol .I, ed. L. Levisohn, Oxford: Oneworld Publications.
22. Neslihan, Başkan (2013). *Atebetü'l-Hakayik bağlamında ahlâk kavramı ve tip etiği*. Ankara: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
23. *Dehqonchilik risolasi*. (Muallifi noma'lum). O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi qo'lyozmalar fondi. Qo'lyozma № 241/II.

INSONIYATNING BAXTI BILIMDADIR (“QUTADG‘U BILIG” ASARI ASOSIDA)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15656627>

Nurmatova Umida Jalolidinovna

O‘zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti

Milliy g‘oya va falsafa kafedrası dotsenti

E-mail: umidaxonnur2008@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida bilimli va aql-idrokli, bilimdon kishilarining nafi har doim ko‘pchilikka tegib turishi, barcha murakkab ishlar bilim tufayli hal etilishi va bilim egalari har doim elda aziz bo‘lib, hurmat qozonishlari haqidagi gnoseologik talqini tahlil etiladi. Shuningdek, mutafakkirlarning bilim haqidagi qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, bilim egallash insoniy fazilatning asosi ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Bilim, bilish, o‘quv-idrok, ilm o‘rganish, bilimsizlik, donolik, insoniy fazilat, hurmat-ehtirom.*

Аннотация

В данной статье анализируется эпистемологическая интерпретация Юсуфа Хос Хаджиба в его труде “Кутадгу билиг” о том, что блага образованных и умных людей всегда доходят до большинства, что все сложные вопросы решаются посредством знаний и что обладающие знаниями всегда пользуются уважением и почетом у народа. Также проводится сравнительный анализ взглядов мыслителей на знание, подчеркивающий тот факт, что приобретение знаний является основой человеческой добродетели.

Ключевые слова: *Знание, познание, обучение, невежество, мудрость, человеческая добродетель, уважение.*

Abstract

This article analyzes Yusuf Khos Hajib's epistemological interpretation in his work “Kutadgu Bilig” that the benefits of educated and intelligent people always reach the majority, that all complex matters are solved through knowledge, and that those with knowledge are always respected and honored by the people. Also, the views of thinkers on knowledge are comparatively analyzed, highlighting the fact that acquiring knowledge is the basis of human virtue.

Keywords: *Knowledge, cognition, learning, ignorance, wisdom, human virtue, respect.*

Kirish. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” – qut (saodat, baxt) keltiruvchi bilim asarining maydonga kelishi nihoyatda kuchli hayotiy zarurat va ma’naviy ehtiyoj bilan bog‘liq. Ijtimoiy-siyosiy maydonda arablar

hukmronligining yemirilishi va mahalliy mustaqil davlatlarning qaror topishi uning ma'naviy asoslarining ham yangilanishi va mustahkamlanishini taqozo etgan. O'sha paytdagi Qoraxoniylar davlatining falsafiy-axloqiy yo'riqnomasi sifatida paydo bo'lgan. Asarda turkiy xalqlarning badiiy-estetik tafakkuri, o'quv-idrok va odamzod naslining ulug'ligida bilimning kuchi va qudratini ko'rsatib bera olgan.

Yusuf Xos Hojib asarida xalqni bilim va hunar o'rganishga chorlaydi, chunki hamma yaxshiliklar bilimdan paydo bo'lishi, bilim yordamida insonning martabasi oshishi falsafiy-gnoseologik jihatdan talqin etilgan. Bilim-insoniy fazilatlarining asosi. Shu o'rinda ko'z o'ngimizda zamonlar osha bizgacha sog'omon yetib kelgan asar gavdalanadi. Nega u hech qachon o'z qimmatini yo'qotmadi? Chunki ilmu ma'rifat doimo inson hayot yo'lini yorituvchi chiroq vazifasini o'taydi. Qoraxoniylar davrida yaratilgan bo'lsada bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Nega? Bu asarda umumbashariy mavzular qalamga olingan. Davlat, boylik, ilm, zohidlik kabi timsollar qiyofasida Yusuf Xos Hojib har bir davlat va zamon uchun dolzarb mavzularni qalamga oldi va ularni negizini ilm deb bildi. Shu bois, ajdodlar merosi bugungi avlodning zamonaviy bilim egallashida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodlari (Methods).

Ushbu maqolada "Qutadg'u bilig" asarida bilim haqida alohida bobning mavjudligi, uning "Bilig, uqush adrimin, asg'in ayur" ("Bilim, aql-idrok farqini, nafini aytadi") deb nomlanishi, falsafiy-gnoseologik mohiyati o'rganiladi. Bilimning asosiy xususiyati kishi uchun faqat nafdan iborat ekanligida, unga qadr-qimmat, baxt, hurmat va ehtirom keltirishi talqin etiladi. Shuningdek, "Qutadg'u bilig" asarida bilim egallashning ulug'ligi Sharq falsafida, xususan Imom G'azzoliy ta'limotida bilim egallash ulug'ligi haqidagi qarashlari bilan solishtirilib, ilm o'rganish gnoseologiyasi tahlil qilinadi. O'quv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam va odamzod naslining ulug'ligi ham bilim tufayli ekanligi falsafiy-gnoseologik tahlil orqali ko'rib chiqiladi.

Natijalar (Results)

Asarning dastlabki boblaridan biri bilim haqida bo'lib, bu bob "Bilig, uqush adrimin, asg'in ayur" ("Bilim aql-idrok farqini, nafini aytadi") deb nomlanadi. Yusuf Xos Hojib bilimni barcha yaramas, yomon ishlardan tiyib turuvchi jilovga qiyoslaydi. Inson faqat o'z bilimi bilangina tilaklari va o'z orzu-maqсадlariga erishishi, aql-idrok egalarining nafi har doim ko'pchilikka tegib turishi, barcha murakkab ishlar bilim tufayli hal etilishi va bilim egalari har doim elda aziz bo'lib, hurmat qozonishlari haqida fikr yuritiladi. Bilim haqida aytilgan fikrlariga diqqat qaratadigan bo'lsak, "Bilimdonga balo yo'q" ligi hayotiy haqiqat ekanligini anglashimiz mumkin. Yusuf Xos Hojib bilimga intilmagan kishilarni kasalga o'xshatib, "Bilimsiz kishida kasallik bo'lar, Kasal emlanmasa, yashamas, o'lar!" deydi. Shuning uchun kasallikni tuzatib, nodonlikni yengib o'tib, bilimdonlar kabi shodon bo'lishlikka undaydi. O'quv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam va odamzod naslining ulug'ligi ham bilim tufaylidir. Yana bir hikmati bor: "Hazrati odam - Bilim, aqlu idrok sabab muhtaram" deya Yusuf Xos Hojib o'z

fikrlarini dalillaydi. Yusuf Xos Hojib bilimni egallashdan asosiy maqsad biror bir naf ko'rish emas, balki, insonga qadr-qimmat, hurmat va ehtirom keltirishida deb biladi. "Qutadg'u bilig" asarida bilim va bilimdonlik ulug'lanib, mutafakkir kishi ko'nglini dengizga o'xshatar ekan, bilimni shu dengiz tubidagi injuga (marvarid) qiyoslaydi. Agar shu inju dengiz tubidan chiqarilmas ekan, oddiy soy toshidan farqi qolmaydi.

Jumladan,

Kishi ko'ngli go'yo tubi yo'q dengiz,
Bilim bor tubida, u inju tengsiz. [1.18-b]

Mutafakkir fikriga ko'ra, agar ana shu injular dengiz tubida qoladigan bo'lsa, bularning tosh yoki inju ekanligini farqlash mushkul. Shuningdek, bilimlarga to'lib toshgan so'zlar kishi qalbining tub-tubida cho'kib yotar ekan, bu so'zlarning qadr-qimmatini ham anglash mumkin emas. Axir yer ostidan qazib chiqarilgan sof oltin toshlar kishi boshida bezak bo'ladi-ku! Shu tufayli:

Bilimli bilimin qilmasa bayon,
Bilimi yorishmas o'tsa ham zamon [1.19-b]

Umuman olganda, mutafakkir ilmni eng yuksak boylik deb biladi.

Muhokama (Discussion)

Sharqda, Imom G'azzoliy bilim egallash ulug'ligini ta'kidlab shunday deydi, "O'qimoq va o'rganmoq birla ilm hosil qilmoq ulamolar yo'lidir, nihoyati ulug' va sharofatlik ilmdir".[2.48-b] G'azzoliy kitob o'qish, ilm o'rganish gnoseologiyasi yoki texnologiyasini ancha asosli tarzda bayon qiladi. Ilm o'rganayotgan kishi avval uni tushunishi, qalban his qilishi, ya'ni mohiyatini anglashi lozim. Bu jarayon o'ylash, sukut saqlash orqali bo'lsa, uni o'rganish o'qish yoki tinglash tarzida bo'lishi kerak. So'ngra bilimni egallash, yodlash orqali mustahkam xotirada saqlash lozim. Shundan so'ng, olgan bilimiga amal qilishi va boshqalarga tarqatishi, o'rgatishi muhimdir. Bu yerda biz G'azzoliy falsafasining gnoseologiya (bilish nazariya) sini ko'ramiz. Ilm o'rganish gnoseologiyasi – o'qish, tinglash, uni chuqur mulohaza qilish va fahmlash, yodlash, xotirada saqlash hamda unga amal qilish, kishilarga o'rgatish, tarqatishdan iborat. Bular o'ziga xos bilish bosqichlari hisoblanadi.[4.81-b]

Borliq haqidagi bilimlarga to'xtalgan Yusuf Xos Hojib odam bilishi mumkin bo'lmagan narsa, bilim bilan yechilmaydigan jumboq yo'q, bilim tufayli osmon sari ham yo'l ochiladi, deydi; bilish uchun esa tinmasdan o'rganish lozim, deb uqtiradi. "Bilim, – deb yozadi Yusuf Xos Hojib, – ipor bilan juda o'xshash. Ularning har ikkalasini yashirmoq behuda. Iforni yashirsang, hidi bildirib qo'yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas – tunganmas boylikka o'xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor".[3.18-b] Shu ma'noda, bilim manbai bo'lgan kitob-insonning moddiy va ma'naviy olamini boyitadigan eng qudratli va bebaho boylikdir.

Umuman olganda, bilim insoniy qadriyatlardan biri bo'lib, borliqning ideal obrazidir. Bizning ishimiz o'qish va o'qish, imkoni boricha ko'proq

bilimga ega bo'lish uchun intilishimizdir, chunki jiddiy ijtimoiy yo'nalishlar bilim bor yerda, insoniyatning istiqbol baxti ham faqat bilimdadir.

Agar o'tmishdagi ajdodlarga nazar solguday bo'lsang, bir holatni kuzatasan: oddiy odam ham, katta martabadagi kishilar ham bilimli va dono bo'lsa, ular el-yurt tadbirini o'ylashgan. Bugun ham ezgu deb atalgan har qanday odam ham ezgularga bosh bo'ladi. Boshliq bilimli va dono bo'lsa, atrofiga o'ziga o'xshaganlarni yig'adi. Bu xil boshliq elini boyitadi. Bilimli va dono boshliq saxiy degan nom oladi. Saxiy o'lsa ham nomi tirik qolaveradi.

Jahonda bilimdan ulug', bilimdan aziz nima bor? Bilimsiz desalar, bu inson uchun haqoratdir.

Nima der, eshitgin, bilimli kishi,
Jahonni ko'p ko'rib, oqargan boshi:
Bilimsizga to'rdan o'rin bo'lsa, ko'r,
Bu to'r poygak bo'ldi, poygak esa to'r.

Ammo donoga quyidan, poygakdan o'rin tegsa, o'sha poygak to'rdan ham baland sanaladi. Donoga ko'rsatilgan bunday izzat-ikrom, hurmatning sababi, hech shubhasiz, bilimdir.[1.21-b] Donolik yo'li bilim bilish, turli sohalardagi ma'lumotlarni o'rganishdir. Bilimga erishib dono bo'lganlarning elga ham nafi ko'p tegadi. Agar bola kichiklikdan bilim o'rgansa, uning idroki ham yaxshi bo'ladi, zakovati ortadi.

Yusuf Xos Hojib o'quv-idrok, bilim haqida alohida to'xtaladi. O'quv-idrok qorong'i tundagi mash'aldan taralayotgan nurga qiyos. U kishini yoritadi, unga ro'shnolik beradi.

O'quv qut beradi, bilim – sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug'dir inson.[1.22-b]

O'quv-idrok kishini pokiza qiladi. Bilim esa yuksaltiradi. Inson zaminda paydo bo'lgan ekan, boshqa mavjudotlardan o'z bilimi bilan farqlanadi. Lekin bilim bilan o'quv-idrok bir xil narsa emas. O'quv-idrok kishi miyasiga jo etilgan. Boshning azizligi shundan. Kishi uyga, oddiy uy emas, qorong'u uyga o'xshaydi. O'quv-idrok esa mash'al kabi unga nur sochadi, shu uyni yoritadi, ya'ni kishini ravshanlikka eltadi. Olamdagi turli ezguliklar o'quv-idrok tufayli sodir bo'ladi. Bilim esa kishini yuksaltiradi, unga ulug'lik keltiradi.

Umuman olganda, butun ishda o'zini qo'lga ola bilgan insonlar barcha ishlarni to'la va tugal ado etishadi. Bilimlilarning ishni hal etish usullari shu. Bunday odam tilagiga yetadi, maqsadiga oson erishadi.

Xulosa

Bilimli kishi ikki dunyo saodatining egasi. Aqlu idrok egasi bo'lgan kishilar hayotda turli sinovlar va qiyinchiliklar oldida o'zlarini mardona tutadilar. O'quv va idrok zulmat tubidagi mash'aladir. Bilim kishini shu zulmatdan ozod qiladi. Bilimni qadri shu darajada balandki, u kishini do'zax o'tidan ham xalos qilishi mumkin. Shunga ko'ra, Yusuf xos Hojib nazarida bilimsizlar dononing oldida bosh egib turishi, shuning uchun davlat boshlig'i el-yurt ishlarini bilimdon kishilarga bermog'i joiz. Yusuf Xos Hojib O'gdulmish vazir bo'lgan paytda

mamlakatda yuz bergan ijobiy o'zgarishlar, el-yurt farovonligi, zulmu sitamlardan forig' bo'lishini ham undagi bilimdonlik bilan bog'laydi.

Olam yaxshiliklarining hammasi uchun sabab bilimdir. Bilim bilan hatto ko'kka ham yo'l topsa bo'ladi. Shuning uchun qayerda bilim bor ekan, sen o'zingni o'sha yerga yondashtir, undan bahra ol. Bilim yot-begonani ham, o'z kishilaringni ham ulug'laydi. "Qutadg'u bilig" – baxtu saodat haqidagi kitobdir. Asarni o'qing, zero unda ibrat, ma'rifat, hayotiy ko'rsatmalar va inson uchun baxt-saodat kalitlarini ochuvchi bilim manbaidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. ("Saodatga eltuvchi bilim") / (Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi va so'zboshi muallifi B.To'xliyev). – Toshkent.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200 b.
2. Abu Homid G'azzoliy. Kimiyoi saodat (ruh haqiqati). –T.: Adolat, 2005. 48-b
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –Toshkent: -Yulduzcha, 1990, – 18 b.
4. Nurmatova U.J. Kitob-bilim manbai, bilim-uchinchi renessans poydevoridir. "O'zbekistonda falsafa tarixi maktabi va uchinchi renessans" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent, 2022. – 79 b.

YUSUF XOS HOJIB AXLOQIY QARASHLARINING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663725>

Lazizjon Baxranov,

PhD, Profi university, O'zbekiston

lazizorzu@gmail.com

Barno Ilyasova,

o'qituvchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zbekiston

barno.ilyas8186@gmail.com

Azamat Erkinov,

student, Minerva university, USA

erkinovazamat96@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqola Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi axloqiy qarashlarni tahlil qilib, ularning bugungi kundagi ahamiyatini ko'rsatadi. Aql, adolat va qanoat kabi tushunchalar asardan misollar bilan yoritiladi va zamonaviy muammolar — ma'rifat, ijtimoiy barqarorlik, ekologik inqirozlarga yechim sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig", axloq, aql, adolat, qanoat, zamonaviy dunyo, ma'rifat, ijtimoiy barqarorlik, ekologik muammolar.

Abstract: this article analyzes the ethical views of Yusuf Khass Hajib in his work "Kutadgu Bilig" and highlights their relevance in the modern world. Concepts such as intellect, justice, and contentment are explored with examples from the text and evaluated as solutions to contemporary issues—education, social stability, and ecological crises. Utilizing the IMRAD format, the study presents its findings and provides practical recommendations.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, "Kutadgu Bilig", ethics, intellect, justice, contentment, modern world, education, social stability, ecological issues.

Kirish (Introduction)

Yusuf Xos Hojib (1017–1077) — o'rta asr turkiy adabiyoti va falsafasining muhim namoyandasi bo'lib, uning "Qutadg'u bilig" (Qutlug' bilim) asari dunyo adabiyotida o'ziga xos o'rin egallaydi [1]. Ushbu asar 1070-yil atrofida Balasog'un shahrida yozilgan bo'lib, Qoroxonilar davlatining madaniy va siyosiy muhitida shakllangan [5]. Asar 6645 baytdan iborat bo'lib, didaktik va axloqiy yo'nalishga ega [2]. Yusuf Xos Hojib asarda insonning saodatga erishishi uchun aql, adolat, qanoat va davlat kabi tushunchalarni asosiy tamoyillar sifatida ko'tarib chiqadi [1]. Uning axloqiy qarashlari o'sha davrdagi jamiyatni tartibga solishga xizmat qilgan bo'lsa-da, XXI asrda globallashuv, texnologiyaviy o'zgarishlar, ijtimoiy tengsizlik va ekologik inqirozlar kabi muammolar fonida hamon dolzarbdir [3, 78-b.].

Masalan, asarning kirish qismida Yusuf Xos Hojib o'z maqsadini ochiq bayon qiladi:

"Bilim bilan qut toparsan, aql bilan yo'l ko'rsatarsan, Adolat bilan dunyo tuzarsan, qanoat bilan tinch yasharsan" [1].

Bu so'zlar uning axloqiy qarashlarining asosini tashkil qiladi va bugungi kunda insonlar uchun o'z qadriyatlarini qayta ko'rib chiqishda muhim yo'l ko'rsatuvchidir [4]. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlari "Qutadg'u bilig" asari asosida chuqur tahlil qilinadi va ularning zamonaviy dunyodagi ahamiyati aniq misollar bilan ko'rsatiladi.

Usullar (Methods)

Ushbu tadqiqotda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari asosiy manba sifatida o'rganildi [1]. Asarning axloqiy qarashlarga oid qismlari batafsil tahlil qilindi va undagi asosiy tushunchalar (aql, adolat, qanoat, davlat) aniq misollar bilan alohida-alohida ko'rib chiqildi [2]. Tadqiqotda bir necha usullar qo'llanildi:

1. **Tarixiy usul:** Asarning XI asr Qoraxoniylar davlati sharoitlarida yaratilganligini hisobga olib, o'sha davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy muhiti tahlil qilindi [5]. Bu uning axloqiy qarashlarining shakllanish jarayonini tushunishga yordam berdi [6].

2. **Qiyosiy usul:** Yusuf Xos Hojibning qarashlari bugungi kun muammolari (masalan, ekologik inqiroz, ijtimoiy adolatsizlik) bilan solishtirildi va ularning dolzarbligi baholandi [3].

3. **Matn tahlili:** Asardan aniq iqtiboslar keltirilib, ularning ma'nosi zamonaviy kontekstda talqin qilindi [1].

Masalan, asarning "Aql to'g'risida" deb nomlangan bobida aqlning inson hayotidagi o'rni batafsil tasvirlanadi [1]. Ushbu bobdan olingan misollar tahlil qilinib, uning bugungi kundagi ahamiyati ko'rsatildi [7]. Tadqiqotda zamonaviy adabiyotlar va ekspert fikrlaridan ham foydalanildi [4]. Usul sifatida asosan sifat tahliliga e'tibor qaratildi, chunki mavzu falsafiy va axloqiy jihatlariga yo'naltirilgan [3].

Natijalar (Results)

Tahlil natijalari Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlarining bugungi kundagi ahamiyatini uch muhim yo'nalishda ko'rsatdi:

1. **Aql va ma'rifat:** Yusuf Xos Hojib aqlni insonning eng muhim sifati deb biladi. "Qutadg'u bilig"da u aqlni Kuntug'di (asar qahramoni, aql ramzi) orqali tasvirlaydi va uning so'zlari bilan shunday deydi:

"Aql bilan dunyoni ko'r, bilim bilan yo'lingni yor, Aqlsiz inson o'z yo'lini topolmaydi, xayolda yor" [1]. Bu fikr bugungi kunda axborot texnologiyalari va feyk yangiliklar davrida tanqidiy fikrlash va to'g'ri ma'lumotni ajratib olish qobiliyatining muhimligini ko'rsatadi [7, 45-b.].

2. **Adolat:** Asarda adolat Aytoldi (adolat ramzi) orqali ifodalanadi. Yusuf Xos Hojib adolatli boshqaruvsiz jamiyat barqaror bo'lmashligini ta'kidlaydi:

"Adolat bilan dunyo turgay, boshqaruv to'g'ri yurgay, Zulm bilan davlat o'char, xalqning ko'zi yoshga to'lar" [1, 60-b.]. Bugungi kunda ijtimoiy tengsizlik, korruptsiya va inson huquqlari buzilishi kabi muammolar ko'plab mamlakatlarda mavjud. Uning bu qarashi adolatli jamiyat qurishda muhim yo'l ko'rsatuvchidir [6, 70-b.].

3. **Qanoat:** Qanoat tuyg'usi asarda Odg'urmish (qanoat ramzi) orqali tasvirlanadi. Yusuf Xos Hojib shunday yozadi:

"Qanoat qilgan odam baxtli, ko'p talab qilgan esa xafli, Dunyo molin ko'p yig'sang ham, bir kun ketarsan bir kafanli" [1, 80-b.]. Bu so'zlar moddiylik va iste'molchilikka berilgan bugungi jamiyatda ekologik muammolarga qarshi kurashda muhim ahamiyatga ega [3, 110-b.]. Minimalizm va barqaror hayot tarziga o'tish ushbu qarash bilan uzviy bog'liqdir [4, 60-b.].

Ushbu natijalar asarning o'sha davrdagi axloqiy muammolarga yechim sifatida yaratilganligini va bugungi kunda ham dolzarb ekanligini ko'rsatdi [2, 50-b.].

Munozara (Discussion)

Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlari o'sha davrdagi Qoraxoniylar jamiyatining ehtiyojlariga javob bergan bo'lsa-da, ularning universalligi ularni zamonaviy dunyoga moslash imkonini beradi [5, 55-b.].

• **Aql va ma'rifat:** Asarda aql Kuntug'di orqali jamiyatning asosi sifatida ko'rsatiladi [1, 45-b.]. Bugungi kunda bu fikr ta'lim va innovatsiyalarning muhimligini ko'rsatadi [7, 50-b.]. Masalan, axborot texnologiyalari davrida aqlga asoslanish soxta ma'lumotlardan himoyalash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhimdir [3, 95-b.]. Biroq, asarda texnologiyalar haqida so'z yuritilmaganligi sababli, bu qarashni zamonaviy sharoitga to'liq moslashtirish qiyin bo'lishi mumkin [2, 55-b.].

• **Adolat:** Aytoldi orqali ifodalangan adolat bugungi kunda global miqyosda inson huquqlari va ijtimoiy barobarlik uchun kurashda o'z aksini topadi [1, 65-b.]. Masalan, BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlarida adolat va tenglikka urg'u berilishi uning qarashlari bilan mos keladi [6, 80-b.]. Ammo, globallashtirish va kapitalizm sharoitida adolatni ta'minlash o'sha davrga nisbatan murakkabroqdir [4, 70-b.].

• **Qanoat:** Odg'urmish orqali tasvirlangan qanoat bugungi kunda ekologik muammolarga yechim sifatida ko'riladi [1, 85-b.]. Iste'molchilikka qarshi minimalizm g'oyalari va "zero waste" harakati uning fikrlari bilan uzviy bog'liqdir [3, 115-b.]. Biroq, moddiylikka o'rganib qolgan jamiyatda bu qarashni amalga oshirish uchun katta madaniy o'zgarishlar talab qilinadi [4, 75-b.].

Ushbu muhokamalar Yusuf Xos Hojibning qarashlarining kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatadi [2, 60-b.]. Ular inson tabiati va jamiyatning asosiy ehtiyojlariga yo'naltirilganligi sababli, bugungi kunda ham dolzarbdir [5, 60-b.].

Xulosa

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi axloqiy qarashlari aql, adolat va qanoat kabi tushunchalarga asoslanadi va bugungi kunda inson va jamiyat uchun muhim yo'l ko'rsatuvchi manba sifatida xizmat qiladi [1, 5-b.]. Asardan keltirilgan misollar — Kuntug'di (aql), Aytoldi (adolat) va Odg'urmish (qanoat) — uning qarashlarining ma'nosini chuqur ochib beradi [1, 40-85-b.]. Bugungi kunda bu qarashlar ma'rifat, ijtimoiy barqarorlik va ekologik muammolarga yechim topishda o'z ahamiyatini ko'rsatmoqda [3, 120-b.]. Biroq, ularni faqat tarixiy meros sifatida emas, balki amaliy foydalanish imkoniyatiga ega g'oyalar sifatida qabul qilish uchun qo'shimcha qadamlar talab qilinadi [2, 65-b.]. Shu nuqtai nazardan, quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari suramiz:

1. **Ta'lim tizimida aqlga asoslanishni kuchaytirish:** Yusuf Xos Hojibning aqlga urg'u berishini hisobga olib [1, 40-b.], ta'lim tizimlarida tanqidiy fikrlash va mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish kerak [7, 55-b.]. "Qutadg'u bilig"dagi "Aql bilan dunyoni ko'r, bilim bilan yo'lingni yor" degan so'zlarni shior qilib [1, 40-b.], yoshlarni axborot oqimida yo'l-yo'riq topishga o'rgatish muhimdir. Masalan, maktab va universitetlarda falsafa, axloq va tanqidiy tahlilga oid darslar kiritilishi mumkin [7, 60-b.].

2. **Adolatli boshqaruvni ilgari surish uchun siyosiy islohotlar:** Aytoldi orqali ifodalangan adolat tamoyilini bugungi kunda amalga oshirish uchun [1, 60-b.] davlat boshqaruvida shaffoflik va hisobdorlikni kuchaytirish zarur [6, 85-b.]. Yusuf Xos Hojibning "Adolat bilan dunyo turgay" degan qarashi [1, 60-b.] korrupsiya va ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurashda asosiy prinsip bo'lishi kerak. Taklif sifatida, hukumatlar ijtimoiy adolatni ta'minlash uchun qonun ustuvorligini mustahkamlashga qaratilgan islohotlarni amalga oshirishi tavsiya qilinadi [4, 80-b.].

3. **Ekologik barqarorlik uchun qanoat targ'iboti:** Odg'urmish orqali tasvirlangan qanoat tuyg'usini jamiyatda targ'ib qilish orqali [1, 80-b.] iste'molchilikka berilishning oldini olish mumkin [3, 125-b.]. Yusuf Xos Hojibning "Qanoat qilgan odam baxtli" degan fikrini asos qilib [1, 80-b.], ommaviy axborot vositalari va ta'lim orqali barqaror hayot tarziga o'tishga undash kerak [4, 85-b.]. Taklif sifatida, davlatlarga "zero waste" siyosatini qo'llab-quvvatlash tavsiya qilinadi [3, 130-b.].

4. **"Qutadg'u bilig"ni keng ommaga targ'ib qilish:** Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlarining dolzarbligini kengaytirish uchun asarni zamonaviy shaklda ommaga yetkazish lozim [2, 70-b.]. Taklif sifatida, ta'lim muassasalarida "Qutadg'u bilig"ning axloqiy jihatlariga bag'ishlangan kurslar tashkil qilish tavsiya qilinadi [7, 65-b.].

"Qutadg'u bilig" bugungi kun uchun axloqiy kompas bo'lib xizmat qiladi [1, 5-b.], uning g'oyalaridan foydalanish orqali ma'rifatli va barqaror dunyo qurishga hissa qo'sha olamiz [3, 135-b.].

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
2. Qayumov, A. "Yusuf Xos Hojib va uning "Qutadg'u bilig" asari". – Toshkent: Fan, 1985.
3. Ahmedov, B. "O'rta asr Sharq falsafasi". – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2005.
4. Rahimov, M. "'Qutadg'u bilig' va o'zbek adabiyoti tarixi". – Toshkent: O'zbekiston, 1998.
5. Ko'prulu, M.F. "Turk adabiyoti tarixi". Anqara: Turkiya nashriyoti, 1960 (o'zbek tiliga tarjima, – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2000).
6. Xayrullaev, M. "O'rta asrlarda Sharqda ijtimoiy-axloqiy fikr". –Toshkent: Universitet, 1995.
7. Ismoilov, N. "Yusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlari". – Toshkent: O'qituvchi, 2008.

YUSUF XOS HOJIB ASARLARIDA BOSHQARUV SAN'ATI HAQIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663745>

Saparov Berdiyev Baltabayevich

Alfraganus universiteti, Ijtimoiy fanlar
kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Maqolada Yusuf Xos Hojibning davlatni boshqarish borasidagi qarashlari, rahbarlarni lavozimiga tayinlashda e'tibor qaratilgan jihatlar va mutafakkirning o'g'itlaridan namunalar keltirilgan. Undan tashqari Yusuf Xos Hojib tomonidan yaratilgan "Qutadg'u bilig" dostonining mazmun-mohiyati va asarning bugungi kunda tutgan o'rni haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Rahbar, adolat, til, bilim, boshqaruv, aql, zakovat, illat, xulq, davlat, tarbiya.

Abstract: This article presents Yusuf Khas Hajib's views on governing the state, aspects of the appointment of leaders, and examples from the teachings of the thinker. In addition, the content of the epic "Kutadgu bilig" written by Yusuf Khas Hajib and the place of the work today are described.

Keywords: Leader, justice, language, knowledge, management, intellect, intelligence, vices, behavior, state, upbringing.

Kirish

Yusuf Xos Hojib jahonning ulug' adiblari bilan bir qatorda turadigan, jahondagi ijtimoiy-siyosiy hamda badiiy-estetik tafakkur tarixi va taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Adibning nodir iste'dodi natijasi bo'lgan "Qutadg'u bilig" faqat XI asrning emas, balki butun turkiy adabiyot tarixining ham eng nodir va porloq badiiy durdonasidir. U yozma adabiyotimiz tarixidagi ilk yirik asar namunasidir.

Adib bu bilan turkiy o'g'itnoma - didaktik yo'nalishni nihoyatda yuqori darajaga olib chiqdi. Adib haqidagi ma'lumotlar, asosan, dostonning o'zidagina saqlangan. U o'zi tug'ilgan joyni Quz O'rdu deb ko'rsatgan. Bu manzil qadimgi Yettisuvning markazi – Bolosog'unning ko'plab nomlaridan biridir. Hozirgi Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida uning xarobalari saqlanib qolgan. Adib Bolosog'undan Qashqarga ko'chib borgan.

Dostonni shu yerda tugatgan. Doston nihoyasiga yetganida adibning yoshi ellikdan yuqori ("Tegurdi manga algi ellik yashim") bo'lgan. Har holda u "(qora) quzg'un tusiteg boshim (sochlarim) qug'u (oqqush)" bo'ldi deb ta'kidlaydi. Yana bir o'rinda "O'ttiz (yosh) yiqqanlarini ellik (yosh) qaytarib oldi, agar oltmish (yosh) qo'l tegizsa, nimalar qilar ekan?" degan qayd ham borki, bular asar yozilib bo'lgan chog'larda muallifning ellikni to'ldirib, oltmishga yaqinlashib qolganini ko'rsatadi. [1:71].

“Qutadg‘u bilig‘ Qutga, ya‘ni baxt va saodatga erishtiruvchi bilim demakdir. Bu asarning maydonga kelishi nihoyatda kuchli hayotiy zarurat va ma‘naviy ehtiyoj bilan bog‘liq. Ijtimoiy-siyosiy maydonda arablar hukmronligining yemirilishi va mahalliy mustaqil davlatlarning qaror topishi uning ma‘naviy asoslarining ham yangilanishi va mustahkamligini taqozo etar edi. U o‘sha paytdagi Qoraxoniylar davlatining falsafiy-axloqiy yo‘riqnomasi sifatida paydo bo‘lgan. Adib asarida turkiy xalqning badiiy estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko‘rsatib bera olgan. Uni bobokalon shoirimiz Yusuf Xos Hojib bundan sal kam 1000 yil oldin 1069-yilda yozgan.

Asar Tavg‘achxon huzuriga keltirilgan va uni qadrlab shoirga Xos Hojib unvonini bergan. Asarning bir nusxasi 1439-yilda Hirot shahrida qayta ko‘chirilgan. Bu davrda Hirot madaniyatning gullab yashnagan davri edi. Xuddi shu davrda bu yerda Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy singari “so‘z mulkining malik-ul kalomlari” ijod qildirdi. Tabiiyki, badiiy asarga nisbatan nihoyatda baland talablar qo‘yiladigan bu yerda “Qutadgu bilig” ning ko‘chirilishi, bir tomondan, ma‘naviy ehtiyoj natijasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan asar badiiy qimmatining qonuniy e‘tirofi edi. [2:6].

Muhokama va natijalar

Rahbar – bu o‘zini jamiyat xizmatiga yollagan kishi bo‘lib, undan unutilmas nom, so‘z hamda buzib bo‘lmas amaliy ishlar, ya‘ni bilim - qonunlar, urf-odatlar, an‘analalar, tartiblar, madaniy, ma‘naviy-axloqiy yuksak ko‘nikmalar, ezgulik va rivojlanishga undovchi mafkura, ruhiy jo‘shqinlik qolmog‘i kerak. Davlat va uning boshqaruviga daxldor masalalar ijodida ham katta o‘rin tutgan. U “Qutadg‘u bilig” dostonida davlatni boshqarish amallari, qoidalari va siyosiy-axloqiy munosabatlarni jamiyatda qaror toptirishga qaratilgan qarashlari bilan e‘tiborlidir. U davlat boshqaruvi va xizmatini tashkil etish turlarini hamda shu darajalarga muvofiq sifatlarini tasniflaydi. Jumladan, “Shohlikka davogarlar onadan ajib bir iste‘dod bilan tug‘iladilar va ular darhol yaxshi-yomonni ajratish fitratiga ega bo‘ladilar. Bundaylarga Xudo idrok, farosat va yumshoq bir ko‘ngil ato etadi, qolaversa yaxshi ish yuritish o‘quvi bilan ham siylaydi”, - deb ko‘rsatgan.

Shuningdek Yusuf Xos Hojib o‘z asarida ko‘rsatgan barcha ishlarda tajribali, yomonlikni darhol sezuvchi, oqillik bobida ibratli, zakovatli, maorifatga tashna, kichiklarga tayanuvchi, adolatparvar, sadoqat kabi sifatlarning sohibi bo‘lishi shartligini ta‘kidladi. Buyuk alloma faqat bu bilan chegaralanib qolmaydi, balki jamiyat rivoji va taqdiri uchun mas‘ul bo‘lgan shaxslarning davlat boshqaruvidagi sifatlari tasnifini rivojlantirishning adolatli tamoyillarining muhimligiga qaratgan. Ayni paytda, u jamiyatda ilmiy va madaniy salohiyatni adolatli davlat asoslarini yaratuvchi omil deb bilgan. Masalan, u, ziyolilar to‘g‘risida shunday deydi: - “Haqiqiy ziyoli haqiqat tayanchi bo‘ladi. Agarki olamda donishlar bo‘lmaganda, yerda rizq-ro‘z unmas edi.

Ularning ziyosi xalq yo‘lini yorituvchi mash‘aldir. Donishlarga shirin so‘z bilan baqra ber, moddiy manfaatini qoldirishga harakat qil”. Zero, agar biz demokratiyani jamiyatning yuksak madaniy shakli deb qaraydigan bo‘lsak, unda

ajdodlarimiz yaratgan meros bevosita adolatli davlatning poydevoriga asos bo'la oladi. Yusuf Xos Xojib insonlarning ulug'likka yetishuvida bilimdan keyingi o'ringa til, muomala va tilga ehtiyotkorlikni qo'yadi. Til barcha odamlarga birdek taqdir (obro') yoki tahqir (beobro'lik) keltirishi mumkin[4:138].

Til maqsad va g'oyalarni ifodalovchi vosita ekan, undan oqilona foydalana bilish kerak. Muallifning fikricha, tilga erk berish va qo'pol so'zlik, sergaplik rahbarni tinglayotgan xalqni uning g'oyalari, jamiyatni rivojlantirish dasturlari (garchi ular ezgulikka qaratilgan bo'lsada) asl mohiyatidan chalkashtirib yuboradi. Bir farmonning ma'nosi muomalaning noloyiqligi tufayli xalqqa yetib kelmasa, undan keyingi farmonni fuqaro mohiyatan qabul qila olmaydi va bu hol oxir-oqibatda davlat tuzumi, rahbar va xalq, rahbar va xizmatchi orasida kelishmovchilik, adovat va ajralishni yuzaga keltirishi mumkin. Ayni shu mavzularni o'zida mujassam etgan bir necha bayt bilan tanishib chiqamiz. Yomonga qo'shilma, yomon bo'lma sen, Yomon ish qiluvchi yonin olma sen. Mudom ezgu bo'lsin siyosat, feling, Yana isnod aro sira qolma sen. Ushbu baytga izoh beradigan bo'lsak, har qachon va har davrda yomon xulqli, yomon amalliy insonlar xalq orasida isnotda qolganlar. Bunday turdagi insonlar xalqdan o'z-o'zidan ajralib qoladi.

Shu boisdan har qanday vaziyatdan qat'iy nazar yomon xulqli va amalli insonlar yonini olish, ular sabab yaxshilar bilan nizoga borish xato ekanligi g'oyasi ilgari surilgan. Nafaqat Yusuf Xos Hojib balki qator alloma va shoirlarimiz ham yomonlikning illat ekanligi, uning inson va jamiyat hayotiga salbiy ta'siri, millat kelajakning vayron bo'lishi haqida o'zlarining asarlarida yozib qoldirishgan. Bu baytda yana bir jumla borki, uni alohida izohlashni joiz topdim. "Yomonga qo'shilma"! Insonda turli vaziyatlar, holatlar sinovlar bo'ladi. Shu lahzalarda yaqinlaringiz va yaxshi insonlardan dalda va ko'mak ololmasligingiz mumkin. Va oldingizga kelgan soxta mulozamatli, buzg'unchi fikrli insonlar nayrangiga aldanmaslik bu jumlaning maqsadi desam mubolag'a bo'lmaydi. Inson ko'pincha shayton nayrangiga aldanadi.

Ammo ba'zi insonlar borki, shaytonga dars beradilar. Va kun kelib yomonliklari yuzaga chiqsa, yuzlari xalq orasida shuvut bo'ladi. Agarda biz ham kichik ko'ngilsizlik sabab o'zimiz va do'stlarimizni yomonlar orasida qo'ysak kuni kelib o'zimizga choh qaziymiz. Ne uchun cho'zarsan qilar har ishing, Ishing cho'zma, o'tib borar tez yoshing. Bugun qilinmasa ish, keyin ish bo'lar, Ish ishga qo'shilsa, u tashvish bo'lar. Xalqimizda "Bugungi ishni, ertaga qo'yma", "Qolgan ishga qor yog'ar" degan maqollar bor. Erinchoqlik va dangasalik har bir inson badanida bor. Shu erinchoqlik sabab ko'pincha ishimiz yurishmaydi. Boshqacharoq aytadigan bo'lsak, dangasaligimiz ishimizga boltadir[3:127].

Aslida 15 daqiqada bitadigan ishimizni 2-3 kunga cho'zamiz yoki topshirilishi kerak bo'lgan kunga taqab bitiramiz. Bu ko'pincha ishimiz unumdorligining pasayishiga sabab bo'ladi. O'ylab qaralsa, qoldirilgan va oxiriga yetkazilmagan har bir ishimiz bizga tashvish, miyamizning bir chetini doimiy band qiladigan yumushga aylanadi. Keyin, ertaga degan ishimizning barchasi yig'ilib,

katta mushkulotga sabab bo'ladi. Ayni shu vajdan har qanday holatda ham ishimizning vaqtida yakuniga yetkazilishi bizning xotirjamligimizga sabab bo'ladi.

“Xulq go'zal bo'lsa barcha xalq sevadi Xulq to'g'ri bo'lsa, kishi to'rga chiqadi” Xulq borasida so'z ketar ekan bevosita inson ko'z o'ngida payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) gavdalanadilar. Men o'qigan va men bilgan barcha shaxslardan eng alosi bo'lmish ushbu zot o'ta go'zal xulq egasi bo'lganlar. Oldilariga kelgan har qanday insonga o'zlarining muomila va xulq siyosatlari ila ta'sir ko'rsatganlar. Payg'ambarlik maqomidan oldin ham insonlarni o'z tarbiyalari, xulqlari ila hayratda qoldirganlar. Darhaqiqat, insonning tashqi qiyofasi vaqtinchalik ko'z lazzati, uning xulqi esa abadiy qalb lazzati hisoblanadi[2:130].

Bir insonni chiroyi sabab yoqtirib uni e'zozlasangiz-u, uning odobi talab darajasida bo'lmasa ko'nglingiz sovib uni o'zingiz olib chiqqan martabasidan tushirib yuborasiz. Ayni shu vajdan insonning xulqi uning qurolidir. “Dunyo davlat bilan seni avramasin, hamma ishda ham to'g'rilik ista” Inson ekanmiz har kun, har lahzada nimagadir ehtiyojimiz tug'ilishi tabiiy. Ammo ehtiyojlarimiz chegarasi bo'lishi kerak. Dunyoning ko'zni quvontiradigan lazzatlari chegarasiz.

Nafsimiz ehtiyojimizdan ko'proq lazzatni istaydi. Qo'yib bersangiz dunyoning hukmdoriga aylangisi keladi, oyoqlari ostiga hamma narsani ko'rishni xohlaydi. Ayni shu nafs, dunyoning davlatiga berilish sizni yo'ldan ozdirishi, o'z dinigingiz, qonunlaringiz man etgan egrilikka qo'l urishingizga sabab bo'lishi mumkin. O'zingizning asosiy qurolingiz halollik, to'g'rilik bo'lmas ekan, va bunga qat'iy amal qilmas ekansiz yo'ldan ozishingiz mumkin. Buning esa salbiy oqibatlari yetarlicha bo'ladi. “Kimda zakovat bo'lsa, o'sha asl odam bo'ladi Kimda bilim bo'lsa u martabaga erishadi” [3:80].

Insonning zakovatli bo'lishi uni ko'p jihatdan himoya qila oladi. Uning martabasini, o'tirgan davrasidagi o'rnini pog'onalardan ko'tara oladi. Insonning insoniyligini ko'rsatishda zakovatning o'rnini beqiyos. Sababi favqulotda vaziyatlarda inson o'zini tutishi, yo'l va yechim topishida zakovatning o'rnini ancha muhim. Bilim masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ko'pchilik jamoadan sizni ilm ajratishi, ulug'lashi, e'zoz va ehtiromga sababchi qilishi shubhasiz. Zeroki, ilmingiz sizning qurolingizdir. Ilmli inson kam gapirishi bilan ajralib tursa, zakovatli inson o'rinli gapirishi bilan ajraladi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsam, Yusuf Xos Hojib hayotini va uning asarlarini o'rganishga xalqimiz va millatimiz ayniqsa, yosh o'sib kelayotgan kelajagimiz egalari uchun ehtiyoj bor. Negaki, insonning tug'ilib, o'zini anglab, munosib hayot kechirishi va hatto munosib yakuni uchun ham yetarlicha ma'lumotlar, o'gitlar jamlanmasi bo'lishi kerak. Doimiy ehtiyoj nega bo'ladi degan savol tug'ilishi tabiiy. Biz insonmiz ba'zida g'azab bizdan ustun keladi ba'zida nafs. Nafsimiz doimiy tarbiyaga muhtoj. Uni doimiy ravishda chegarada ushlab turish kerak. Hoy-u havaslarga berilmaslik uchun, faqat bu dunyoning odami bo'lib qolmaslik uchun, ozgina ishimiz yurishib odamlarni tabaqaga ajratmasligimiz uchun, yetim va nochorlarga jirkanish ko'zi bilan qaramaslik uchun doimiy tarbiyaga muhtojmiz. Katta yoshlilar tarbiyaga muhtoj emasman deb

o'ylashadi. Ular shu fikri bilan ham o'zlarining nafs quli ekanligini ko'rsatishadi. Bilingki, yashar ekansiz, hayot ekanmiz biz tarbiyalanib boramiz.

Bu tarbiya bizni saodat sari yetaklaydi. Saoatga esa tarbiyasizlik bilan erishib bo'lmaydi. Shu boisdan biz bu bilimlarga muhtojmiz. Ha muhtojmiz! Ehtiyojimiz o'ylaganimiz va tasavvur etganimizdan ancha katta. Men o'ylaymanki, Yusuf Xos Hojib asarlari insonning amallariga bevosita ta'sir o'tkazadi va bu amallar buyuk kelajakning, jamiyat taraqqiyotining yaxshi tomonga siljishiga debocha bo'ladi. Uning hayotini nafaqat o'rganish, asarlarini tahlil qilish va balki targ'ib qilishimiz ham kerak. Ana shundagina ko'zlagan maqsadimizga tomon qadam bosgan hisoblanamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arat R.R. Yusuf Xos Xojib "Qutadg'u bilig" tarjimasi. II nashr, Turk tarix qurumi, Turk tarix qurumi nashryoti. Anqara. 1959 yil. – B. 135.
2. Yusuf Xos Hojib (Boqijon To'xliyev tarjimasi). "Qutadg'u bilig". Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa uyi. Toshkent-2007. – 199 b.
3. O.Salimov, Q.Quronboyev. "Boshqaruv hikmati". G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-manbaa uyi, "Ta'lim" nashriyoti. Toshkent-2018. – 170 b.
4. Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях. Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Кутадгу Билиг" ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. Тошкент, 2020 й. – Б. 114.
5. Горбова В.В. Философско-антропологические измерения коррупции. Автореф. дисс. филсоф.наук. Воронеж, 2016. – С. 11.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБНИНГ ГНОСЕОЛОГИК ҚАРАШЛАРИДА РАЦИОНАЛЛИК ТАМОИЛИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663755>

Азизкулов Акрам Абдурахмонович

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
Ижтимоий фанлар кафедраси мудири,
доцент, фалсафа фанлар номзоди.

Абдурахмонов Исҳак

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat
universiteti Urgut filiali " Pedagogika va jismoniy madaniyat "
kafedrasi ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги гносеологик гояларнинг фалсафий-методологик таҳлили баён этилади. Шунингдек, мақолада аллома илгари сурган рационаллик тамойилининг замонавий таълим-тарбия тизимидаги аҳамияти ёритиб берилади.

Таянч сўзлар: Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, билим, идрок, ақл, тафаккур, мантиқий фикрлаш, рационаллик.

Аннотация: В данной статье представлен философско-методологический анализ гносеологических идей в произведении Юсуфа Хас Хаджиба "Кутадгу билиг." Также в статье освещается значение принципа рациональности, выдвинутого ученым, в современной системе образования.

Ключевые слова: Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, "Кутадгу билиг," знание, восприятие, интеллект, мышление, логическое мышление, рациональность.

Abstract: This article describes the philosophical-methodological analysis of the epistemological ideas in Yusuf Khass Hajib 's work "Kutadgu Bilig". Also, the importance of the principle of rationality put forward by the scholar in the modern educational system is highlighted in the article.

Key words: Yusuf Khass Hajib, "Kutadgu Bilig", knowledge, perception, mind, thinking, logical thinking, rationality.

КИРИШ

Кишилиқ цивилизатсияси ва маданиятининг илк ўчоқларидан ҳисобланган Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг ўлмас асарлари минг йиллар давомида башарият маънавий тарақиётида маёқ вазифасини бажариб келмоқда. Улар томонидан яратилган табиий илмий фанларга оид кашфиётлар замонавий илм-фаннинг пойдеворини ташкил

этган бўлса, шарқона ахлоқ –одобга доир ишлаб чиқилган таълимотлар комил инсонни тарбиялашда ханузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Минг йилдан буён шарқона тарбиянинг назарий асоси бўлган Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асари ҳам шундай маънавий мерос сифатида туркий халқлар тафаккури ҳазинасининг ноёб дурдонаси, одоб ахлоқ фалсафасининг қомуси ҳисобланади. Президентимиз таъкидлаганидек: Туркий халқларнинг улуғ шоири Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билик” асарида ҳам инсоннинг билим қуввати ва ақлий салоҳияти беҳад улуғланади”[1,133].

Мазкур нодир маънавий мероснинг минг йиллиги ватанимизда кенг нишонланган тантаналарда алломанинг асари ўн асрдан буён Шарқ халқлари маънавияти тараққиёти йўлида беминнат хизмат қилиб келаётганлиги хорижий ва республикамизнинг атоқли олимлари томонидан асослаб берилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАРИ

«Қутадғу билик»га доир илмий ишлар бир неча йўналишда олиб борилган, биз бу ўринда тарихий, ижтимоий-гуманитар, лингвистик, умумфилологик, матншунослик, шеършунослик, этнографик, педагогик ва бошқа аспектларни қайд этишимиз мумкин. Бу борада, айниқса, Г'.Вамбери, М.Купрулизода, Фитрат, А.Саъдий, Р.Р.Арат, Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, С.Е.Малов, Н.Н.Юдахин, А.Самойлович, П.М.Мелиоранский, В.В.Бартольд, Н.А.Баскаков, Е.С.Бертельс, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, И.В.Стеблева, Н.М.Маллаев, А.П.Қаюмов, Ғ.А.Абдурахмонов, Қ.Каримов, Қ.Содиқов ва бошқаларнинг алоҳида хизматлари бор [2,5]. Тадқиқот учун бош объект Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» асаридир. Қиёсий материал сифатида фойдаланилди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Ахлоқ-одоб фалсафасининг қомуси ҳисобланган мазкур асар инсонийликнинг гўзал хислатлари: ҳалоллик, диёнатлилик, оқилоналикни тараннум этилади. Бизнингча асарнинг илмий аҳамияти уни рационал мантиқийлик тамойилига асосланганлигидадир. Мазкур асарда олимнинг гносеологик қарашлари, ундаги мантиқий рационалистик ёндашувлар замонавий эпистемологик нуқтаи назардан ханузгача долзарблигини йўқотмаган. Аввало мутафаккир кишини оламни ва борлиқни, шунингдек ўз-ўзини билиш жараёнини рационалистик нуқтаи назардан талқин этади. Аллома асарнинг ибтидосидаёқ “Инсоннинг қадри билим билан белгиланиши ҳақида” боб мавжуд. Мазкур бобда инсоннинг кадр-қиммати унинг ақл-у фаросати, эгаллаган билими билан ўлчанишга урғу беради. Шу ўринда аллома инсоннинг улуғлиги билим билан белгиланишини таъкидлар экан, идрок ва маърифат ҳар қандай жумбоқ, тугунларни ҳал қилиш воситаси эканлигини уқтиради.

Билим берди, шундан улуғлик бугун

Ҳам идрок , маърифат-ёзгувчи тугун [3, 28].

Инсон комилликка, улуғликка билими билан эришишини, бунинг учун эса идрок ва маърифат зарурлигини таъкидлайди. Алломанинг фикрича, идрок ва маърифат ҳар қандай жумбоқ, тугунларни ҳал қилишнинг асосий воситасидир.

Эзгулик ва яхшилик, бунёдкорлик каби ахлоқий фазилатларнинг ибтидоси ва асоси илм эканлигини аллома қуйидагича таъкидлайди:

Аллоҳ кимга берса билим – идрок, билиг

Қўл узатган иши бўлур эзгулик [3, 28].

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, билимни эгаллаган киши доимо эзгуликка интилади. Ақл-идрок орқали инсон ёвузликнинг қандай мудҳиш оқибатларга олиб келишини яхши англайди ва шу боис ҳам эзгулик учун курашади.

Юсуф Хос Ҳожиб билимни, ақл-идрок ҳосиласи дер экан, у Х асрдаёқ рационализм ғоясини илгари сурган. Инсон мол-мулки, давлат-у бойлиги, куч-қудрати-ю, паҳлавонлиги билан эмас, балки билим билан буюкликка етишини уқтирмакда. Билим учун эса ақл, идрок, фаросат зарурлигини алоҳида қайд этиб ўтади.

Идрок қайда бўлса, улуғлик шунда

Билим кимда бўлса буюклик шунда[3, 28]

Инсоннинг буюклиги, қудрати унинг тўплаган бойлигига ёки аслзода насл-насабига, ёйинки гўзаллиги, жисмоний куч-қувватига эмас, балки фақат ва фақат ўзлаштириб олган билимига, мантиқий тафаккур қобилиятига боғликлигини аллома асарида бир неча бор таъкидлаб ўтади. Тўғри идрок этадиган ва мантиқий тўғри хулоса чиқара оладиган оқил одам, алломанинг фикрича, албатта, ўз мақсадига, муродига етади.

Доно билур, идрок этади оқил

Билимли, оқилнинг муроди ҳосил [3,28]

Мутафаккир аввало, ўзлаштириб олинган билимнинг моҳиятини яхши тушуниб олиш лозимлигини айтиб ўтади. Шундагина ўқувчи яхши билим олиши, пухта эгалланган билим эса, барча муаммоларни ҳал қилиш омили эканини уқтиради, яъни назарий олинган билимларини амалиётга, ижтимоий муносабатларда оқилона фойдалана олишлигини таъкидлайди.

Билим маносини бил, яхши билим ол,

Билимни бил мушкул ерингда қурол [3,28]

Аллома бу ерда билимни амалиётда қўллаш зарурлигини таъкидлаши билан замонавий эпистемолгогияда назария ва амалиёт бирлигини тарғиб этмокда.

Уқув, билим жуда эзгу нарса, соз,

Етсанг ишлат, кўкка айлагил парвоз

Жаҳонгир бўлмоқ-чун заковат керак,

Эл олмоқ-чун ақл, фаросат, юрак.

Билим-ла подшолар оламини тутди,

Заковатдан кўп халқ кўлига ўтди. [3, 33]

Мазкур мисраларда ҳам аллома киши олган билим, укувларини амалиётда қўллай билсагини барча мақсадларга эришиши мумкинлигини таъкидламоқда.

Билимнинг фазилатини баён этар экан, аллома билимсизликнинг инсон ҳаётидаги ҳалокатли оқибатини баён этади.

Билимсизнинг бари дардлик бўлади,
Дардин эмламаган киши ўлади [3,28].

Билимсизлик инсонни жоҳиллик – дардига дучор қилишини уқтиради. Дардни даволамаса, яъни эмламаса, албатта ҳалокатга дучор бўлади. Дарди даволанмаган, эмланмаган беморнинг ўлими муқаррар бўлганидек, билимсиз ҳам хор бўлиб ҳалокатга учрашини таъкидлайди. Билимсизга даво - бу билим олиш, айнан шу туфайли бахтли бўлади, деб таъкидлайди Юсуф Хос Ҳожиб.

Дардинга даво қил, келгин, эй нодон
Билимсиз хор, доно бахтлидир инон [3,28]
Закийга каттадир законинг нафи,
Билимдан яна ҳам ортар шарафи [3,29]

Инсон ҳаётида ақл ва билимнинг аҳамиятини баён этар экан, аллома барчани билим олишга чақиради ҳамда бахтли, фаровон ҳаётнинг калити билим эканини таъкидлайди.

Уқув-ул зулматни ёритур машъал,
Билим – ул ёритган нур сени ял-ял.
Билим, идрок билан кишидир киром,
Бу икки ортидан топилур эҳтиром [3,39].
Ҳар не ишинг бўлса, ўқув бирла қил,
Бахт, иқбол калити билим эрур, бил [3,29]

Юсуф хос Ҳожиб инсон фаолиятида ақлнинг ўрнини баён этишга жуда катта урғу беради. Инсоннинг бир-биридан фарқи, ақли ва идрок этишг даражаси эканини Юсуф Хос Ҳожиб қуйидагича баён этади:

Кишининг кишидан талай фарқи бор
Бу фарқни билимдир этгувчи ошкор
Билимсиз-ла йўқдир сўзим ҳеч менинг
Хизматинг бажарай, эй оқил, сенинг [3,32]

Инсон ҳаётида билимнинг бебаҳо аҳамият касб этишини қуйидагича таъкидлайди:

Билим қадни букмас, бойликдир тайёр,
Ололмас қўл чўзиб ҳеч ўғри, айёр [4,41].

Юсуф Хос Ҳожиб гносеологиядаги энг эътиборли жиҳатлардан бири эътиқод ва ақл категорияси нисбатига рационалистик ёндашувидадир.

Барча эзгуликлар билимдан келгай,
Билимдан одамзод Худони билгай [4,33]

Христиан динининг етук намояндалари Худони билишда ақл шарт эмас, десалар, минг йил аввал Юсуф Хос Ҳожиб Яратгувчини бандаси

фақат ақли тафаккури ва билими орқали танишини таъкидлайди. Аллома ҳар қандай эътиқод аввало, ақл ва билимга асосланишини лозимлигини таъкидлаши гносеологик қарашларининг ютуғини ташкил этади.

Биз мутафаккирнинг “Қутадғу билиг” асарида рационаллик тамойилини қисман ёритишга ҳаракат қилдик. Алломанинг асари ахлоқ-одобга доир қомусий характерда бўлиб, унда этика-эстетика, математика, иқтисод, астрономия, дипломатия, тиббиёт, фармацевтика, ҳарбий соҳа, умуман, ижтимоий, сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий ва маданий-маърифий, маънавий, илмий ва бошқа қатор соҳаларга доир қарашларга дуч келиш мумкин [5,6].

XULOSA

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, аввало Шарқ халқлари маънавий меросининг нодир дурдоналаридан бири бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари рационаллик тамойилига асосланганлиги учун минг йилдан буён Марказий Осиё халқлари маданий тараққиётига ижобий таъсирини ўтказиб келмоқда. Иккинчидан, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асари ҳозирги глобаллашув шароитида ҳам тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган ва мураккаб ахборотлашган жамият босқичида ёшларни турли маънавий таҳдид ва ахборот хуружларидан ҳимоя этишда муҳим назарий манба ҳисобланади. Учинчидан, Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг маънавий-ахлоқий, тарбиявий аҳамиятини теран англаган ҳолда, ундан узлуксиз таълим тизимини барча босқичларида, шунингдек, миллий қадриятларимиз тарғиботида кенг фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон – Тошкент: “O’zbekiston” нашриёти, 2024й.-560 б.
2. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори. - Тошкент: “BAUOZ” нашриёти, 2013.-Б.5.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”). – Т, “Академнашр”. 2015.
4. Равшанов Ф. “Саодатга элтувчи билим”га қизиқиб.../Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. Akademnashr. 2015.
5. Равшанов, Фазлиддин. Давлат фуқаролик хизматчисининг маънавий қиёфаси (Рисола) [Матн] / Ф.Равшанов. – Тошкент: «Маънавият» нашриёти, 2023. – 296 б.

ЧЕРТЫ ДИПЛОМАТА ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ ЮСУФ ХОС ХОЖИБА БАЛАСАГУНИ «КУТАДГУ БИЛИГ» - «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663764>

Потапова Нэля

Alfraganus University

Доцент PhD

Кубаев Суръат Шавкатович

Старший научный сотрудник PhD

Alfraganus University

Abstract. The article is about the famous work of Yusuf Khos Khodjib Balasaguni "Kutadgu Bilig" - "Blessed Knowledge". The significance of this work in scientific, linguistic discourse is revealed. Various aspects of this work are described, such as philosophical, historical, religious, moral, socio-political. The purpose of the article is to reveal "what kind of a man should be sent as an ambassador". What qualities should an ambassador have? The significance and description of this phenomenon.

Key words: Blessed knowledge, Kutadgu Bilig, Karakhanids, Turkic language, Arab-Muslim culture, Persian-Tajik literature, ethics, morality, goodness, wisdom, moral education.

Аннотация.

Статья о знаменитом произведении Юсуфа Хос Ходжиба Баласагуни «Кутадгу Билиг» - «Благодатное знание». Раскрывается значимость данного произведения в научном, лингвистическом дискурсе. Описываются различные аспекты этого произведения, таких как философские, исторические, религиозные, нравственные, социально-политические. Цель статьи - раскрыть "каким должен быть муж, отправляемый послом". Какими качествами должен обладать посол? Значимость и описание данного явления.

Ключевые слова. Благодатное знание, Кутадгу Билиг, Караханиды, тюркский язык, арабомусульманская культура, персидскотаджикская литература, этика, мораль, добро, мудрость, нравственное воспитание.

Введение. Наследие Юсуфа Хос Ходжиба представляет неподдельный интерес. Произведение «Благодатное знание» («Кутадгу Билиг») было написано в период эпохи возрождения в 1069 – 1070 гг. и является философским трактатом, который представляет собой своеобразное поучение, написанное в стихотворной форме. Это произведение является жемчужиной тюркской литературы. Юсуф Хос Ходжиб жил при Караханидах, в своем произведении он передает быт и нравы тюркского общества, выводит

ценностные установки. Особое внимание уделяет таким нравственным ценностям, как справедливость, честность, мудрость, доброта. Ценит ученость и стремление к знаниям. Через беседы своих персонажей он объясняет, что хорошо, а что плохо. Данное произведение не противоречит исламским традициям, но при этом является научным, светским произведением. Читая данный трактат невольно вспоминаешь Государя Н. Макиавелли и Юности честное зерцало, написанное коллективом авторов по указанию Петра I. К слову, Государь был написан в 15 веке, Юности честное зерцало в XVIII в., а Благодатное знание – в XI в. Благодатное знание глубоко научный трактат затрагивает вопросы общественно-политические, этические, исторические, культурологические, правовые и др.

Методология. В статье используется методы анализа произведения Юсуфа Баласагуни «Кутадгу Билиг», а также анализа научных исследований по творчеству ученого, работа систематизирована в контексте раскрытия исторических событий, сопутствующих написанию трактата, и специфики содержательных, лингвистических, научных оборотов произведения. Синтезирование раздела о том, каким должен быть посол.

Результаты исследования можно использовать в лекциях и семинарах по истории дипломатии Средней Азии, истории филологии, истории философии, а также в качестве дополнительного материала по исследованию творчества Юсуфа Хос Ходжиба Баласагуни при написании научных работ.

Трактат изначально вызывал различные вопросы, поскольку он весьма необычен. Написанный на тюркском языке, но не на арабском алфавите, что было характерно для того периода времени, а также не на персидском языке, что тоже было распространено для периода Караханидов. Имя Юсуфа Хос Ходжиб Баласагуни дается в разных транскрипциях. Иногда пишут в вышеизложенном написании, иногда Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, на русский лад имя его пишут, как Юсуф Баласагунский.

Споры вызывает и вопрос - на каком алфавите написано само произведение Кутадгу Билиг уйгурском, или арабском, как переводиться название Кутадгу Билиг – Благодатное знание, Знания, которые ведут к счастью, Знания образующее царей, или Знание, дарующее счастье?

Основной текст.

Небольшой экскурс литературы о творчестве Юсуфа Хос Ходжиба Баласагуни, в частности его книги – «Кутадгу Билиг» дает нам некоторое представление об этом произведении.

Так, В.В. Бартольд описывая историю тюркских и монгольских народов, в частности, он останавливается на том, что Баласагунский пишет замечательное произведение Кутадгу Билиг, но в этой своей поэме он не выводит никаких исторических личностей, как это было характерно для поэтических произведений того времени. Баласагуни использует аллегорические личности [1. С. 113]. Аналогичные произведения пишут М. Кашгари, Мухаммед Югнаки [1. С. 115].

Автор М.С. Фомкин в работе: Поэтическая картина мира Юсуфа Баласагуни (к 950-летию поэмы Кутадгу Билиг), напоминает, что Азия XI века называлась восхищенными путешественниками и географами – «Сад повелителя и правоверных» [11. С. 99]. И это понятно, поскольку в этот период был расцвет культуры и науки династии Караханидов. По мнению М.С. Фомкина в Кутадгу Билиг Баласагуни использует мифологемы арабомусульманской культуры [11. С. 100]. Значительное влияние на поэму также оказала персидскотаджикская литература [11. С. 104]. В произведении прослеживаются элементы Китайской культуры [11. С. 108 - 109]. Присутствуют буддийские традиции, берущие свое начало из уйгурских тюркоязычных сутр [11. С. 111]. Манихейство, индо-индийская традиция, суфизм. Автор также согласен с Бартольд, что у Кашгари много общего с Баласагуни.

Профессор Нарынбаев А.И. описывает жизнь и деятельность Юсуфа Баласагуни и отмечает его достижения в области таких наук как философия, астрономия, гносеология, он также уделяет вопросам этики и морали [8.].

Ученый Кутманалиева Дж. А. пишет о педагогических и дидактических изысканиях Ю. Баласагуни, и призыве Юсуфа Баласагуни любить детей. Кутманалиева пишет, что особое внимание в творчестве Баласагунского уделяется трем непреходящим ценностям: знаниям, языку, добрым делам [8.].

Исследователь Тухлиев Б. пишет о том, что Юсуф Хос Ходжиб одновременно был мудрым философом, знатоком древней мировой истории, тонким наблюдателем природы, всеведущим во всех общественных вопросах. Подобное произведения относятся ко всему человечеству [10. С. 16 - 17].

Рашид Каренов считает Баласагуни величайшим поэтом, заложившего основу аллегорического восточного символизма [4].

Д. Б. Кадилова рассматривает произведение Юсуф Хос Ходжиба «Кутадгу Билиг» как источник нравственного воспитания. Она считает, что его произведение в истории педагогики можно считать монументом всех произведений, написанных методом обучения морали [5. С. 1204].

На сегодняшний день мировая общественность проявляет интерес к творчеству Баласагуни. В 2020 году была проведена международная конференция под названием «Кутадгу билиг – великий памятник мировой тюркологии: актуальные проблемы его изучения» [7]. Ученые представили свои работы по исследованию творчества этого великого писателя и ученого.

ТЮРКСОЙ – объявила 2016 г. – годом Юсуфа Хос Ходжиба Баласагуни, и провела множество мероприятий, что явилось практической популяризацией творчества этого великого философа [7].

Споры продолжаются и по сегодняшний день, но нас больше интересуют тема, которой посвящена одна из частей данного произведения. И это тоже очень необычно, потому что вопросы дипломатии очень редко затрагиваются в подобного рода произведениях, относящиеся к этому

периоду. Скорее всего, тюрки были носителями и персидского культурного кода, в частности наследия дипломатической деятельности.

Нам интересна тема, поднятая в трактате о том, как Окдюльмиш рассказывает элику Кюнтогды, (чье свойство справедливость), каким должен быть муж, отправляемый послом. Для начала, кто такой Окдюльмиш? Это сын Айтолды, а Айтолды в свою очередь олицетворение Счастья:

Ведь я, само счастье, подобен слепым:
Кто тронет меня, я иду вслед за ним.
Я чинно тебе отвечал, а потом
На добрый твой взгляд отвернулся челом.
И этим я мнил проявить мою суть:
Изменчив мой норов, не верь мне ничуть...
Ведь счастье, как реки и речи течет:
На свете извечен их круговорот [3.С.78].
Т.е. Айтолды – это счастье.

Кюнтогды - Справедливость ведет беседу со Счастьем, разъясняя, что такое справедливость, доброта, щедрость и т.д.?

«Лишь тот справедливый, - ответил элик, -
Кто с сердцем сверять свое слово привык.
В ком суть и обличье едины вовек,
То значит: правдив, справедлив человек...»

Интересно прощание и рассуждения на счет смерти и воспитании сына. Вот что Айтолды говорит своему сыну Окдюльмишу перед смертью. И смерть Айтолды не случайна, поскольку счастье не может существовать вечно. И это назидание сыну, что все там будут.

Все - узники смерти: в назначенный срок
Из пут ее крепких не вызволишь ног...
Как годы и дни, так и жизнь отойдет
И дням твоим тоже есть мера и счет».

Что касается воспитания, мы читаем, что необходимо быть строгим, что свойственно мусульманской, а также азиатской традициям.

«Детей баловал – вред себе же нанес:
Весь век горевал – настрадался до слёз.
Распустит отец с малых лет своих чад –
Ты их не вини, - сам отец виноват!
...А если отец в воспитании тверд,
То он за детей подрастающих горд [3. С. 118].

После смерти отца Окдюльмиш уже сам остается при дворе, и взят на службу Кюнтогды. Из произведения видно, что элик назначил Окдюльмиша ведать казной.

Интересен их разговор о добре и зле.
«Внемли мне, - сказал Окдюльмиш, - о элик,
Хочу я, чтоб глубже ты в речь мою вник.

Бывают и свойства, чья сущность лиха,
Я три назову тебе, мудрый, греха.
Во-первых, бессовестный нрав нехорош,
Второе - привычка обманывать, ложь.
А третье – корыстная жадность скупцов,
Три вида пороков – три вида глупцов [3. С. 148].

Кюнтогды активно советовал и мудро правил народом. Всевозможные беседы между эликом Кюнтогды и Окдюльмишев раскрывают вопросы каким должен быть бек, великий хаджиб, управитель дворца, и наконец, каким должен быть муж, отправляемый послом.

«Быть мудрым, степенным послу надлежит,
Он должен быть в мудрости слов даровит.
Он должен все тонкости слов превзойти –
Уметь и пропадающее дело спасти...
Где ум и познание дело ведут,
Успешен любой, самый тягостный труд!» [3. С. 210]
Посол должен предан быть, сердцем широк,
В делах безупречен и в честности строг...
И должность посла - не для жадных людей [3. С. 211].

Период правления Караханидов в XI веке был периодом расцвета, золотой век правления. Интересно, что племя карлуков в Караханидское правление имело привилегированное положение, и есть предположение, что произведение написано на тюркском – карлукском наречии [11. С. 136].

С древних времен послы были не бедные люди, обладали особенными качествами и имели особое положение в обществе. Еще в древнем Риме была традиция выбирать послов из сенаторского сословия (нобилей). Внешним отличием послов – легатов являлся золотой перстень, дававший право на бесплатный проезд и получения в пути всего необходимого [2. С. 63]. В своем произведении Баласагуни пишет о корысти посла.

Корыстный – невольник корысти своей,
И должность посла – не для жадных людей [3. С. 211].
Богатым быть хочешь – корысть заглуши,
Копи, о достойный, богатства души.

Конечно же послы должны были обладать хорошими качествами, знаниями, знать несколько языков. Баласагуни пишет:

Кто пишет, читает, внимает словам,
Тот знания и разум растит в себе сам.
На всех языках надо речью владеть,
Знать все письмена и в письме преуспеть.
Посол должен быть мужем доблестных дел,
Тогда он в деяниях удачлив и смел [3. С. 212].

Понятно, что посол является представителем государства, потому он должен был обладать и подобными качествами, о которых пишет Баласагуни.

Выводы.

Таким образом, произведение Юсуфа Хос Ходжиба Баласагуни Кутадгу билиг является величайшим памятником тюркоязычной литературы, который по своему содержанию является философским трактатом в стихотворной форме, раскрывающий исторические, этнические, лингвистические, нравственные, воспитательные, дидактические, и теперь еще и дипломатические аспекты Караханидского периода правления Восточного Туркестана. Рассматривая дипломатические аспекты, можно сделать выводы, на сколько был высокий уровень культуры в XI веке. И на сколько не изучен данный период исторического времени Средней Азии. Этот трактат вобрал в себя элементы исламской, иранской, китайской и тюркской культур. Он настолько многогранен, что ученые еще будут находить все новые и новые аспекты тюркской цивилизации.

Библиография

1. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Т. 5.: М.- «Наука». 1968. С. 113.
2. История дипломатии под ред. Потемкина В.П.- М.: «Государственное Издательство Политической Литературы». Т. 1. 1959. С. 63
3. Иванов С. Н. О «Благодатном знании» Юсуфа Баласагунского // Благодатное знание: [поэма] / Юсуф Баласагунский; изд. подгот. [и с караханид.-уйгур. пер.] С. Н. Иванов; Акад. наук СССР. М.: Наука, 1983. С. 518–538 (Литературные памятники). <https://coolib.net/b/258125-yusuf-has-hadzhib-balasaguni-blagodatnoe-znanie/read> (15.04.2025)
4. Каренов Р. Гений тюркского мира. //Мысль. 10.мая 2022. <https://mysl.kazgazeta.kz/news/15784> (14.04.2025)
5. Кадирова Д.Б. Произведение Юсуф Хос Ходжиба «Кутадгу Билиг» как источник нравственного воспитания. // Теория и практика современной науки. № 1 (19) 2017. С. 1204
6. Кляшторный С. Г. Эпоха «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. 1970. № 4. С. 82–86.
7. Махмудов Э., Омонов К. Современный подход к изучению бесценных памятников культуры. 28 ноября 2020 // <https://yuz.uz/ru/news/sovremenny-podxod-k-izucheniya-bestsennx-pamyatnikov-kultur> (14.04.2025)
8. Нарынбаев А. И., Кутманалиева Дж. А. «Благодатные знания» Юсуфа Баласагуни. // Содружество. № 13-14. Международный совет Рериховских организаций им. Рериха. <https://www.roerichs.com/blagodatnoe-znanie-yusufa-balasaguni/> (14.04.2025)
9. Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI в. М.: Наука, 1971. 299 с.
10. Тухлиев Б. «Кутадгу Билиг» Юсуф Хас Хаджиба в перекрестке диалога культур. Тюркология. № 5. 2012. С. 16 – 17. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2628381> (14.04.2025)

11. Фомкин М.С. Поэтическая картина мира Юсуфа Баласагуни (к 950-летию поэмы Кутадгу Билиг). 2019. С. 99.
<https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskaya-kartina-mira-yusufa-balasaguni-k-950-letiyu-poemy-kutadgu-bilig/pdf> (14.04.2025)

УДК 141.3(575)(092)

«ФЕНОМЕН ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФЕМАХ Ю.БАЛАСАГУНИ»

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663779>

Юсупова Рита Орозбековна

канд.филос.наук, доцент кафедры философии и политологии,
Ошский Государственный Университет, Ош, Кыргызстан.

e-mail: rita-yusupova-2015@mail.ru,
rjusupova@oshsu.kg

Осмонов Тагайбек Жеишбаевич

кандидат медицинских наук, доцент кафедры хирургических болезни,
Ошский Государственный Университет, Ош, Кыргызстан.

e-mail: tosmonov@gmail.ru,
tosmonov@oshsu.kg

***Аннотация.** Данная статья посвящена исследованию философских взглядов Юсуфа Баласагуни, одного из ярких мыслителей Востока XI века, в контексте феномена человека. На основе анализа его произведения «Кутадгу билиг» раскрывается гуманистическое восприятие человека, его сущности и предназначения. Автор подчеркивает важность разума, образования, труда и нравственного самосовершенствования в жизни человека. Также рассматривается влияние философии Восточной Перипатетики на мировоззрение Ю. Баласагуни и его понимание взаимосвязи человека с обществом, природой и вечными моральными ценностями.*

***Ключевые слова:** Юсуф Баласагуни, феномен человека, Кутадгу билиг, философия, антропология, Восточная Перипатетика, этика, гуманизм, знание, разум, мораль.*

«THE PHENOMENON OF THE HUMAN BEING IN THE PHILOSOPHICAL CONCEPTS OF Y. BALASAGUNI»

Yusupova Rita Orozbekovna

Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy and
Political Science, Osh State University, Osh, Kyrgyzstan. e-mail: rita-yusupova-2015@mail.ru, rjusupova@oshsu.kg

Osmonov Tagaybek Zheinishbaevich

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Department of Surgical
Diseases, Osh State University, Osh, Kyrgyzstan. e-mail: tosmonov@gmail.ru,
tosmonov@oshsu.kg

Abstract. *This article is dedicated to the study of the philosophical views of Yusuf Balasaghuni, one of the prominent Eastern thinkers of the 11th century, in the context of the human phenomenon. Based on the analysis of his work "Kutadgu Bilig", the humanistic perception of man, his essence, and purpose are revealed. The author emphasizes the importance of reason, education, labor, and moral self-improvement in human life. The influence of Eastern Peripatetic philosophy on Balasaghuni's worldview and his understanding of the relationship between man, society, nature, and eternal moral values are also discussed.*

Keywords: *Yusuf Balasaghuni, human phenomenon, Kutadgu Bilig, philosophy, anthropology, Eastern Peripatetic, ethics, humanism, knowledge, reason, morality.*

Феномен человека как носителя разума, нравственности и социальной ответственности издавна занимает центральное место в философской мысли. В тюркской философской традиции особую значимость приобретает учение Юсуфа Баласагуни, выдающегося мыслителя XI века, автора знаменитого трактата «*Кутадгу билиг*». Его сочинение не только является памятником политико-этической мысли средневекового Востока, но и содержит глубокие философские размышления о природе человека, его предназначении, свободе воли и нравственных идеалах.

Актуальность обращения к философам Ю. Баласагуни обусловлена потребностью современного мира в восстановлении гармонии между индивидуальным и общественным началом, духовным и материальным. Мыслитель рассматривает человека как неотъемлемую часть космического и социального порядка, наделённую ответственностью за поддержание справедливости, разума и нравственного равновесия. В центре его философской системы находится идея «совершенного человека» — гармонично развитой личности, соединяющей в себе знание, этику и волю к добродетельной жизни.

Цель данного исследования - выявить и проанализировать ключевые аспекты антропологической философии Юсуфа Баласагуни, раскрывающие особенности его понимания человеческой природы в контексте средневековой тюркской и исламской философской традиции. Через изучение его философем можно не только глубже понять духовные ориентиры прошлых эпох, но и найти ответы на вызовы, стоящие перед человеком в современном мире.

Глобализационные процессы оказывают значительное влияние на современную действительность, актуализируя необходимость переосмысления как природных, так и социальных явлений. В этом контексте философия приобретает особую значимость, поскольку она не только выявляет причины возникающих проблем, но и предлагает методологические подходы и практические решения, направленные на преодоление глобальных вызовов. Современная философская мысль активно

оперирует такими категориями, как «глобальная система», «глобальная ответственность», «мировые проблемы», объединяемыми в рамках концепта «мировой философии». Глобалистика прочно вошла в круг приоритетных тем научных исследований как восточных, так и западных интеллектуалов.

В фокусе внимания философов - феномен глобализации, становление гражданского общества, вопросы глобального управления, личной и коллективной ответственности, смысла человеческой жизни, а также проблемы сохранения национальной идентичности в условиях транснациональных преобразований. Центральным объектом дискуссий среди ученых и мыслителей становятся универсальные ценности, планетарная этика и формирование единого мировоззренческого пространства человечества. Наряду с этим, особую актуальность приобретает исследование национальной идентичности в условиях глобальных трансформаций. Современный мир представляет собой совокупность суверенных государств, взаимодействующих друг с другом в рамках международных структур. Однако развитие этих государств и регионов происходит неравномерно, и многие из них сталкиваются с вызовами глобального масштаба - экологическими, экономическими, гуманитарными и иными.

В подобных условиях сохранение национальной идентичности становится не просто возможным, но и необходимым условием устойчивого развития. Вхождение суверенных государств в глобальное пространство должно сопровождаться осознанным стремлением к сохранению и развитию собственных культурных кодов, этнических традиций и духовных ценностей. Именно в таком сочетании - национального и общечеловеческого - кроется потенциал гармоничного развития. При этом ключевую роль играют культурное наследие, менталитет и традиции, составляющие основу самобытности каждого народа в многообразном мире глобализирующейся цивилизации.

В условиях глобализации кыргызский народ также стремится к сохранению и развитию своей национальной самобытности, обращаясь к историческому наследию, культурным традициям и этническим ценностям. В этой связи особую значимость приобретают философские исследования духовного наследия средневекового тюркского мыслителя Юсуфа Баласагуни, которых принято рассматривать в контексте Восточной перипатетической традиции.

Настоящее исследование направлено на философское осмысление миропонимания Ю.Баласагуни в целом и интерпретацию его взглядов на природу и сущность человека в частности. Как показывают современные научные изыскания, мировоззрение Баласагуни формировалось под влиянием как восточной, так и западной культурных традиций, что придало его философским воззрениям синтетический характер. По мнению А.В. Сагадеева, представители арабо-мусульманской цивилизации заимствовали

элементы ассимилируемых культур, прежде всего те, которые имели практическую значимость, - медицину, астрономию, математику, отвечавшие потребностям хозяйственной деятельности и здравоохранения в условиях крупных городов. Однако не только утилитарные интересы обусловили их стремление к античному наследию: синтетическая природа эллинской и эллинистической мысли, а также быстро растущие духовные потребности мусульманской интеллектуальной элиты, выходявшей за пределы раннеисламских догм, стимулировали интерес к метафизике и философии бытия. В отличие от христианских теологов раннего Средневековья, мусульманские мыслители восприняли античную философию в более цельном и всеобъемлющем виде [1, с.22].

Таким образом, в контексте глобализационных вызовов философское наследие Ю.Баласагуни приобретает особую актуальность как источник ценностей, способствующих осмыслению человеческой сущности и сохранению культурной идентичности.

Ю.Баласагуни - выдающийся поэт, философ и учёный-энциклопедист XI века, автор знаменитого произведения *«Кутадгу билиг»* («Благодатное знание»), которое стало знаковым трудом в истории тюркской философско-этической мысли. Согласно историческим источникам, он родился в городе Баласагун, одном из ключевых культурных и политических центров Караханидского государства. Анализ содержания поэмы позволяет сделать вывод о высокой интеллектуальной подготовке автора, его широком кругозоре и глубоком знании различных областей науки и культуры. Образование Ю.Баласагуни получил в ряде крупных городов, включая Баласагун и Кашгар, что способствовало формированию его энциклопедического мировоззрения. В своих произведениях он с особым почтением отзывается о родном городе и с уважением говорит о тюркском языке, подчеркивая его культурную значимость.

Куз-Ордо - это место, где он родился и вырос.

Язык простой и красноречивый его народа!

Он ушел с того места, где получил вдохновенье,

Завершил эту книгу в другом месте.

Посвятил все свое сердце к этому,

Завершил работу в Кашгаре [2, с.33-34].

Поэма Ю.Баласагуни была создана в течение восемнадцати месяцев, когда автору исполнилось пятьдесят лет. Завершение работы над *«Кутадгу билиг»* («Благодатное знание») произошло в городе Кашгар. Об этом сам автор упоминает в поэме, подчёркивая процесс кропотливого отбора слов и осмысленности каждого стиха: *«Я написал за восемнадцать месяцев, выбирая жемчужины слова, в нужное место. Я стар, мне уже пятьдесят. Я был вороном, стал лебедем»* [2, с. 173]. В знак признательности и преданности своей родине Юсуф Баласагуни преподнёс поэму правителю

Караханидского государства, за что был удостоен высокого титула хас-хаджиб - главного камергера при дворе.

Особая ценность «*Кутадгу билиг*» заключается в том, что произведение написано на тюркском языке. Как подчёркивает Ы.Мукасов, поэма представляет собой выдающийся памятник тюркоязычной светской литературы восточного средневековья, обладающий этико-дидактическим характером. В ней поднимаются не только вопросы социально-нравственного устройства государства, но и освещаются важнейшие философские проблемы, отражающие духовные поиски мыслителей своего времени [3, с. 93].

Поэма «*Кутадгу билиг*» приобрела известность в западной интеллектуальной традиции в XVIII–XIX веках, и с тех пор была опубликована на ряде языков. Как подчёркивает А.И. Кононов, важнейшим этапом в изучении этого произведения стало издание в Санкт-Петербурге в 1890 году факсимиле уйгурской рукописи из собрания Венской библиотеки, осуществлённое В.В. Радловым. Это издание положило начало российской научной традиции исследования памятника. Итогом двадцатилетней научной работы Радлова стало издание текста поэмы (на основе венского и каирского списков) с параллельным переводом на немецкий язык [2, с. 312]. Первый перевод отдельных фрагментов на немецкий язык был выполнен Г. Вамбери, тогда как полный перевод был осуществлён В.В. Радловым в 1891–1900 годах. Переводы на русский язык были подготовлены С.Е. Маловым, И. Гребневым и С.Н. Ивановым. Впоследствии поэма была переведена также на узбекский, казахский, азербайджанский и другие тюркские языки.

Со временем в научном сообществе сложилось представление о существовании трёх ведущих центров исследования наследия Ю.Баласагуни - западноевропейского, турецкого и российского. Как отмечает Г. Токоева, в современном постсоветском пространстве сформировался и четвёртый, центральноазиатский центр изучения «*Кутадгу билиг*», что подчёркивает растущий интерес к этому философско-литературному памятнику в регионе [4].

Следует подчеркнуть, что в последние годы в Центральноазиатском регионе наблюдается активизация комплексных исследований философского и культурного наследия Ю.Баласагуни. Среди значимых современных авторов, внёсших вклад в осмысление его трудов, можно отметить А.И. Нарынбаева, Ы. Мукасова, О. Козубаева, Н.К. Саралаева, А. Бекбоева, Ж. Бокошова, Г. Токоеву, К. Исакова и других исследователей.

Особо стоит выделить, что празднование 1000-летнего юбилея Ю.Баласагуни прошло при поддержке Международной организации ТЮРКСОЙ, в рамках которой был опубликован сборник материалов международной конференции, а также были размещены результаты отдельных научных исследований на различных интернет-ресурсах. Существенный вклад в изучение его наследия был также сделан группой

кыргызстанских учёных, опубликовавших в 2017 году коллективную монографию «Улуттук идея кыргыз тарыхында» [5].

Философская традиция свидетельствует о том, что каждый народ на протяжении своей истории стремится к самопознанию, к осмыслению своего места в мире и среди других культур. Подобное стремление к пониманию собственной сущности проявляется и на индивидуальном уровне: человек на протяжении своей жизни неизбежно задаётся фундаментальными вопросами — «кто я?», «в чём смысл моей жизни?» — и ищет на них ответы. Эти вечные вопросы находят отражение и в поэме Юсуфа Баласагуни «*Кутадгу билиг*», в которой он не только поднимает философские проблемы, но и предлагает глубокие размышления о природе человека и его предназначении. В этом контексте уместна характеристика А.Н. Кононова, который пишет: «Это философское произведение, в котором анализируются смысл и значение человека в обществе» [2, с. 504].

В философских воззрениях Ю.Баласагуни сущность и предназначение человека рассматриваются в неразрывной связи с обществом, социальными нормами и этическими установками. Особое внимание мыслитель уделяет универсальным человеческим ценностям - добру, справедливости, воспитанию личности и другим нравственным категориям. Эти добродетели он анализирует в диалектическом соотношении с их противоположностями - злом, несправедливостью и моральной деградацией. Согласно его концепции, торжество добра и справедливости возможно лишь тогда, когда человек совершенствуется как личность, достигает высокого уровня разума и знаний. Именно благодаря знанию, по его мнению, человек возвышается над злом, становится благородным и прославленным.

Смыслом человеческого существования мыслитель считает накопление и осмысление духовного и жизненного опыта человечества с последующей его передачей будущим поколениям. В этом он видит форму бессмертия: физическая жизнь конечна, но нравственные поступки, идеи и знания человека продолжают жить в памяти общества. Антропологические взгляды Юсуфа Баласагуни выражаются через философскую триаду «рождение — жизнь — смерть». Эти стадии человеческого бытия, подчинённые законам природы, он рассматривает как естественные и неизбежные явления. Жизнь человека представлена как непрерывный процесс изменений, завершающийся смертью — отрицанием телесного существования.

Как представитель восточной перипатетической традиции, ориентированной на рационально-научное осмысление мира, Ю. Баласагуни утверждает, что бытие объективно, едино и бесконечно, не завися от индивидуального восприятия. Однако, в отличие от других форм существования, человек представляет собой наиболее совершенное творение, наделённое уникальной способностью к мышлению и познанию. Мир, по его убеждению, является не статичной системой, а постоянно изменяющейся и развивающейся реальностью. Наивысшей ценностью, по мнению мыслителя,

является сама жизнь, которая требует осмысленного и достойного существования. В этом заключается истинное предназначение человека. Как писал Ю.Баласагуни: «Ты путник, эта жизнь – остановка, не стой в долгом ожидании. Твоя жизнь приходит к тебе, и то, что ты дал жизни, она возвращает тебе» [6, с. 282].

Человек по своей природе стремится к благополучной и счастливой жизни, однако реальность такова, что она неизбежно сопряжена с трудностями, страданиями и болью.

По мнению Ю.Баласагуни, одной из главных причин приближения смерти является болезнь, которую он называет её «посыльником». Он писал: «Настолько сладка жизнь, насколько жестока смерть», подчёркивая контраст между радостью существования и неизбежностью его окончания. Центральной характеристикой человеческой природы, по убеждению мыслителя, является разум. Именно разум рассматривается как высшая ценность, определяющая человеческое достоинство и дающая возможность реализовать себя в мире. Баласагуни задаётся рядом философских вопросов: какова цель разума, каково его происхождение и к чему он ведёт человека? Когда разум формируется и в какой момент исчерпывает себя? Он отвечает: «Разум исходит из мозга, он представляет собой великую ценность. Разум – то, что отличает человека от животного. Знания определяют благородство человека. И только образованный разумный человек достоин уважения. Почести должны воздаваться не за внешние признаки, а за истинные знания». По его мнению, именно с помощью разума и образования человек способен раскрывать тайны природы и бесконечно расширять горизонты своего познания и возможностей.

Понятие «кут» (в кыргызской традиции – «дөөлөт», т.е. благодать, счастье, благополучие) занимает особое место в философской системе Ю.Баласагуни. Он отмечает мимолётность и хрупкость благополучия: «Благодать приходит лишь однажды, и если ты не распознаешь её — она уйдёт. Счастье также является редким даром: если оно постучалось в твои двери, держись за него крепко, ибо второй раз оно может не вернуться. Чтобы счастье пришло, нужно быть нравственно чистым и не жить во грехе» [6, с. 64].

Таким образом, учение Ю.Баласагуни о человеке составляет фундамент его философских воззрений. Человеческая сущность раскрывается мыслителем с философско-этических позиций, в контексте системы нравственных ценностей, в центре которой находится сам человек. Особое внимание он уделяет вопросам смысла человеческого существования и места личности в мироздании. По его мнению, человек представляет собой высшую ценность в структуре бытия, а смысл его жизни заключается в гуманистической деятельности. Сущность человеческой жизни, по Баласагуни, реализуется через труд, справедливые поступки и нравственное поведение. Человечность формируется посредством образования и

воспитания, следовательно, конечной целью человеческой жизни должно стать стремление к познанию и служению обществу. Высшим достоинством человека мыслитель считает разум, подчеркивая его определяющее значение среди прочих качеств личности. Согласно его убеждениям, главными направлениями активной человеческой жизни являются добросовестный труд, стремление к знаниям и воплощение в себе нравственно-эстетического идеала.

Эти идеи Ю.Баласагуни во многом созвучны с воззрениями другого выдающегося мыслителя тюркского мира - Махмуда Кашгари. В своём труде «Дивану лугат ат-турк» он также утверждает, что человек (араб. *инсан*) — уникальное и ценное творение бытия, обладающее разумом и способное к нравственному выбору. В этом контексте Г.С. Токоева подчёркивает: «Согласно гуманистическим воззрениям мыслителя, смысл жизни и предназначение человека заключаются в его труде, добрых делах, нравственно-этическом поведении. В становлении человека огромная роль принадлежит знанию и образованию. Смысл жизни человека — получить хорошее образование и быть полезным для людей» [4].

Человек не обладает абсолютной свободой выбора в отношении условий своей жизни и не может изменить саму её природу. Он вынужден прожить ту единственную жизнь, которая ему дана, не имея возможности повторить её заново. Смерть при этом представляется Ю.Баласагуни как неизбежный и закономерный финал существования, входящий в общий природный порядок бытия. Таким образом, человеческая жизнь носит ограниченный, конечный характер в пределах пространства и времени. Однако, несмотря на конечность физического существования, человек способен к продолжению своего присутствия в мире посредством результатов своей деятельности. Его духовное и нравственное наследие, добрые дела, вклад в культуру и знание могут сохраняться в исторической памяти и общественном сознании, становясь тем самым формой «косвенного бессмертия».

В этом контексте человек предстает как особое, уникальное существо, олицетворяющее высший этап эволюции живых организмов. Он выступает субъектом социокультурной и исторической деятельности, обладающим не только биофизическими и анатомическими особенностями, но и способностью к мышлению, познанию и труду. Именно эти свойства — разум, сознательная деятельность, стремление к совершенству - отличают человека от других форм жизни и определяют его философскую и этическую ценность.

Итак, анализ философских взглядов Ю.Баласагуни, изложенных в его поэме «*Кутадгу билиг*», позволяет утверждать, что феномен человека занимает центральное место в системе его мировоззрения. Человек рассматривается не просто как биологический организм, но как духовно-нравственное существо, наделённое разумом, способностью к познанию, труду и нравственному самосовершенствованию. Мыслитель связывает

сущность человека с его деятельностью, добродетелью, стремлением к справедливости и знаниям. По мнению Ю. Баласагуни, именно через образование, этическое поведение и полезный труд человек реализует свое предназначение в мире. Несмотря на ограниченность человеческой жизни, смысл бытия заключается в стремлении к бессмертию через добрые дела, вклад в общество и культуру.

Список литературы

1. Сагадеев А.В. Восточный Перипатетизм. - М., 1999, - 491 с.
2. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. – Л., 1982. – 360 с.
3. Мукасов С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. – Бишкек: Илим, 1999 – 226 с.
4. Токоева Г.С. Бытие человека в миропонимании Ю.Баласагуни <https://articlekz.com/article/18590>
5. Улуттук идея кыргыз тарыхында /1-том./ Түз. Т. Абдрахманов, Э. Маанаев, К. Айдаркул, Н. Курбанова, А. Айдаров. – Б.: “Кут-Бер”, 2017. – 464 б.
6. Баласагын Ж. Куттуу билим. [Текст] / Ж.Баласагын – М., 1993. – 496 с.

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA TARBIYAGA OID AKSIOLOGIK YONDASHUV MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663793>

Yuldashev Javoxir Abdurahim o‘g‘li

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

yuldashevjavohir2018@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida aks etgan tarbiya masalalari aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Asarda insonni komillik sari yo‘naltiruvchi qadriyatlar, axloqiy me‘yorlar va ma‘naviy tarbiyaga oid g‘oyalar keng yoritilgan. Muallif fikricha, jamiyatning barqarorligi va rivoji to‘g‘ri tarbiya va ma‘rifatli inson orqali ta‘minlanadi. Maqolada ushbu g‘oyalar zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan bog‘lanib, ularning bugungi kundagi ahamiyati ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Qutadg‘u bilig, Yusuf Xos Hojib, tarbiya, aksiologiya, qadriyat, ma‘naviyat, axloq, pedagogik meros.

Ma‘naviyat va axloq tarbiyasi har qanday jamiyatning barqaror rivojlanishini ta‘minlaydigan muhim omillardan hisoblanadi. Bu xususan har bir xalqning ma‘naviy merosi, adabiyoti va tarixiy manbalarining o‘rni beqiyosdir. Turkiy xalqlar ma‘naviy merosida alohida o‘rin tutadigan asarlardan biri – Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridir. Ushbu asar faqatgina davlat boshqaruvi yoki siyosiy tuzum haqidagi g‘oyalarni emas, balki inson shaxsiyatini shakllantirish, tarbiyalash, kamolot sari yetaklash kabi murakkab tarbiyaviy muammolarni ham o‘z ichiga oladi. Yusuf Xos Hojib XI asrda yashab ijod etgan, va u o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida insonni ma‘naviy va axloqiy jihatdan yetuklikka olib boruvchi muhim qadriyatlarni targ‘ib qilgan. Asarning nomidagi “Qutadg‘u” so‘zi “saodatli bo‘lishga yetaklovchi”, “bilig” esa “bilim, ma‘rifat” ma‘nosini anglatadi. Bu esa asarning umumiy g‘oyasi – insonni baxt sari, ma‘rifat sari yetaklash ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur asardagi g‘oyalar zamonaviy aksiologiya – ya‘ni qadriyatlar haqidagi ta‘limot bilan uzviy bog‘liq. Aksiologik yondashuv ta‘lim va tarbiya sohasida inson hayotidagi ma‘naviy, axloqiy, madaniy qadriyatlarning o‘rnini tushunish va ularni shakllantirishga qaratilgan. “Qutadg‘u bilig”da bu yondashuv alohida o‘rin tutadi. Asardagi qahramonlar – Kunto‘g‘di (adolat), Aytoldi (baxt), O‘g‘durmish (aql) va Odgurmish (rivojlangan nafs) kabi shaxslar orqali qadriyatlar targ‘iboti amalga oshirilgan. Asar ta‘lim tarbiya sohasida nafaqat o‘rta asrlar, balki hozirgi zamon uchun ham katta ahamiyatga ega. Undagi fikrlar insonning ichki olami, axloqiy tarbiya, vijdon, ilmga bo‘lgan ehtiyoj, adolat va mas‘uliyat kabi masalalarni qamrab oladi. Shuningdek, bu asar orqali yosh

avlodning faqat bilim emas, balki yetuk shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiluvchi g'oyalar sistemasi yaratiladi.

Asarda aks etgan qadriyatlar tizimi orqali inson kamolotini ta'minlashga bo'lgan urinishlar o'rganiladi va bu g'oyalarning bugungi kunda qanday o'rin tuta olishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Mazkur maqolada aynan "Qutadg'u bilig" asarida aks etgan tarbiyaviy g'oyalar aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilinib, ularning zamonaviy ta'limdagi to'rtta muxim ahamiyati ochib berildi.

Qutadg'u bilig"dagi tarbiya tushunchasi - Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida tarbiyani inson kamolotiga olib boruvchi asosiy vosita sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, inson faqat jisman emas, ruhan va ma'nan tarbiya topmog'i lozim. Asardagi asosiy qahramonlar – Kunto'g'di, Aytoldi, O'g'dulmish va Odgurmish kabi shaxslar orqali tarbiyaning turli jihatlari namoyon bo'ladi. Masalan, Kunto'g'di obrazi orqali adolat, Aytoldi orqali baxt, O'g'dulmish orqali aql, Odgurmish orqali ruhiy poklik va hayot falsafasi ifodalanadi. Bu obrazlar muayyan qadriyatlarni ifodalab, tarbiya jarayonida qanday qadriyatlarga e'tibor qaratish kerakligini ko'rsatadi. Yusuf Xos Hojib inson tarbiyasini faqat oilada emas, balki davlat boshqaruvi va jamiyat munosabatlari doirasida ham ko'radi. U jamiyatning barqarorligi ma'rifatli, axloqli va mas'uliyatli shaxslar orqali ta'minlanishini ta'kidlaydi.

Asardagi aksiologik g'oyalar va ularning ifodalanishi - Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi ta'limot sifatida inson hayotida muhim o'rin tutadigan ma'naviy, axloqiy va madaniy mezonlarni o'rganadi. "Qutadg'u bilig" asarida esa bu qadriyatlar mustahkam ildiz otgan. Asardagi har bir mulohaza, har bir nasihat insonni ma'naviy yuksalishga da'vat etadi. Masalan, bilim, adolat, insof, to'g'rilik, sabr, vijdon, poklik kabi tushunchalar tarbiyaning asosiy mezonlari sifatida qo'yiladi. Muallif "aql"ni inson fe'l-atvorini boshqaruvchi kuch deb biladi. Shuningdek, "baxt" va "odob" tushunchalari ham inson hayotidagi muhim ma'naviy qadriyatlar sifatida talqin qilinadi. Yusuf Xos Hojib fikricha, baxt va shon-sharafga erishish uchun inson avvalo aql, ilm, adolat va odob-axloq mezonlariga tayana olishi kerak.

Asardagi qahramonlar orqali aksiologik tarbiyani berish- Asar didaktik mavzunda yozilgan bo'lib, to'rt asosiy qahramon orqali muayyan qadriyatlar tizimi yaratiladi:

Kunto'g'di – adolatni ifodalaydi. U davlat boshqaruvida to'g'rilik va insofni ustuvor deb biladi.

Aytoldi – baxt ramzi. U inson baxtining ilm, odob va aql bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.

O'g'dulmish – aql va xirad egasi. Uning mulohazalari inson ma'naviyatining yuksalishiga xizmat qiladi.

Odgurmish – ruhiy poklik va zohidlikni ifodalovchi obraz. U orqali muallif nafsni tozalash, moddiy hayotga berilmaslik g'oyasini targ'ib qiladi.

Bu qahramonlar orqali asardagi tarbiyaviy qadriyatlar nafaqat nazariy jihatdan, balki hayotiy misollar asosida ham yoritiladi.

Zamonaviy ta'limda "Qutadg'u bilig" aksiologiyasining ahamiyati - Hozirgi ta'lim tizimida aksiologik yondashuv keng qo'llanilayotgan bo'lib, bu metodologiya insonni faqat bilimli emas, balki ma'nan barkamol, jamiyatda faol shaxs sifatida shakllantirishga qaratilgan. "Qutadg'u bilig"da keltirilgan g'oyalar – bugungi ta'limda foydalanilayotgan konsepsiyalar bilan uyg'unlashadi:

Ta'limda shaxsiy yondashuv (individualizatsiya) – O'g'dulmish obrazi orqali anglashilib, har bir insonning aqliy salohiyatini rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi.

Axloqiy tarbiya – Kunto'g'di va Odgurmish obrazlari bu yo'nalishda eng namunali manba hisoblanadi.

Ta'limda motivatsiya va ma'naviy ruhlantirish – Aytoldining baxt va saodat haqidagi ta'limoti bugungi psixologiya va pedagogikaning asosiy maqsadlaridan biriga mos tushadi.

Shu bois, mazkur asar mazmunini maktab, lisey va oliy ta'lim darsliklariga kiritish, yoshlarda milliy qadriyatlarga nisbatan hurmat tuyg'usini rivojlantirishda juda samarali bo'lishi mumkin. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari – nafaqat adabiy yodgorlik, balki tarbiyaviy va axloqiy g'oyalar bilan sug'orilgan mukammal pedagogik qo'llanma hisoblanadi. Asarda ilgari surilgan aksiologik g'oyalar inson shaxsiyatini yuksaltirish, ma'naviy va axloqiy tarbiyani mustahkamlash, jamiyatda adolat, insof, vijdon, mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirishga qaratilgandir. Asardagi Kunto'g'di, Aytoldi, O'g'dulmish va Odgurmish obrazlari orqali muallif har bir shaxsda mavjud bo'lishi kerak bo'lgan asosiy qadriyatlar – adolat, baxt, aql va ma'naviy poklikni namoyon etgan.

Bu qadriyatlar insonni jamiyatda munosib o'rin egallashga, hayotda muvaffaqiyatga erishishga, o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'limdagi aksiologik yondashuvning asosiy vazifalaridan biri – shaxsda umuminsoniy, milliy va ma'naviy qadriyatlarga tayangan holda barkamollikni shakllantirishdir. Bu borada "Qutadg'u bilig" asarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish, uning g'oyalari asosida interfaol darslar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etish, yoshlarda axloqiy fazilatlar va mas'uliyat tuyg'usini kuchaytirish muhim amaliy ahamiyatga ega.

Shuni ta'kidlash joizki, "Qutadg'u bilig" asarida aks etgan tarbiyaviy g'oyalar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Balki, globallashuv, axborot xuruji va ma'naviy inqiroz sharoitida ushbu asar orqali inson ongini, qalbini va fe'l-atvorini yuksaltirishga bo'lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda.

Mazkur asarni faqat adabiy yodgorlik sifatida emas, balki zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida faol qo'llanilishi lozim bo'lgan axloqiy-ma'rifiy manba sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Tarjima va tahrir: A. Hayitmetov, V. Mo'minov. – Toshkent: Fan, 1990.

2. Hakimov N. Turkiy adabiyot va axloqiy tarbiya masalalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
3. Hayitmetov A. O'rta asrlar turkiy adabiyoti va uning tarixiy ahamiyati. – Toshkent: Fan, 1983.
4. Qurbonova M. Aksiologiya va ta'limda qadriyatlar tizimi. – Toshkent: Iqtisodiyot va ta'lim, 2018.
5. Safarov Sh. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003.
6. Abdullayeva D. Tarbiya nazariyasi: Aksiologik yondashuv asosida. – Toshkent: Ta'lim, 2019.
7. Berdyayev N.A. Filosofiya tvorчества, культуры i iskusstva. – Moskva: Respublika, 1994.
8. Husanov Q. O'zbek xalq pedagogikasida axloqiy qadriyatlar. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
9. Nishonova S. Ta'limda aksiologik yondashuv va uning amaliy ahamiyati. // "Pedagogika ilmi" jurnali, 2020, №4. – B. 42–47.
10. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris: UNESCO Publishing, 2020.
11. Yuldashev, Dj "Vzaimosvyaz' razvitiya istoricheskogo soznaniya i aksiologicheskogo mirovozzreniya v vospriyatii studentov." Obshchestvo i innovasii 2.3/S (2021): 53-58.
12. Yuldashev J. Leveloping axiological world view in students in teaching history //Theoretical & Applied Science. – 2021. – №. 4. – S. 281-283.
13. Yuldashev J. Aksiologicheskiy Podxod V Obuchenii Istorii: Soderzhatelnyy Komponent //"ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM. – 2021. – S. 185-187.
14. Yuldashev J. Bo'lajak tarix o'qituvchilarini aksiologik pozitsiyasini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati //Scientific-theoretical journal of International education research. – 2024. – T. 2. – №. 1. – S. 76-78.
15. Yuldashev D. Talabalarda tarixiy ong va aksiologik dunyoqarashni rivojlantirishning o'zaro aloqadorligi //Obshchestvo i innovasii. – 2021. – T. 2. – №. 3/S. – S. 53-58.

INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM AND UZBEKISTAN: THE FABRIC OF RELATIONS

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663799>

Dr. Manish Kumar Mishra

visiting professor

ICCR Hindi chair

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

The Indian knowledge system is unique in its antiquity and comprehensiveness. It has been rich not only religiously and spiritually, but also scientifically, literary and technologically. In today's globalized society, there is a need to rediscover and disseminate the Indian knowledge system so that it continues to inspire future generations. Indian knowledge system has played an important role in the development of human civilization for thousands of years. It is deeply rooted in the Vedas, Upanishads, Puranas, Ayurveda, mathematics, astronomy, literature and philosophy. This tradition has not only been helpful in giving direction to the Indian society, but has also had an impact on the entire world. On the other hand, Uzbekistan has historically been associated with deep cultural and trade ties with India. The contribution of these two civilizations in trade through the Silk Route, spread of Buddhism and development of Islamic knowledge tradition is unforgettable.

The Indian knowledge system is associated with the four Vedas – Rigveda, Yajurveda, Samaveda and Atharvaveda. Apart from this, Brahmin texts, Upanishads, Puranas, epics (Ramayana and Mahabharata) and other texts contain texts related to subjects like science, mathematics etc. Rigveda is the oldest known literary work in the world, in which the universe, gods and Yagya are discussed through the verses. The Brahman texts contain the details of Yagya, while the Upanishads consider the esoteric elements of monism and Soul-God. Similarly, the methods of yagyas are described in Yajurveda. Special attention has been given to music and verses in Samaveda. In Atharvaveda, knowledge related to medicine, tantra and magic is found. There is detailed mention of astronomy, medicine and philosophy. Indian mathematicians Aryabhata, Brahmagupta and Bhaskaracharya made important contributions to the discovery of zero, decimal system, algebra and trigonometry. Detailed descriptions of medicine and surgery are found in Sushruta and Charaka Samhita. Indian philosophies like Sankhya, Yoga, Nyaya, Vaisheshika, Mimamsa and Vedanta enriched the tradition of logic and knowledge. Varahamihira and Aryabhata contributed astronomical calculations, which also influenced Central Asian and Islamic science.

Ramayana and Mahabharata are not only examples of literary excellence, but also discuss subjects like religion, politics, ethics and yoga. The Puranas throw

light on the origin of creation, gods and goddesses, dynasties and morality. Jainism and Buddhism emerged, bringing significant changes in Indian philosophy. Mahavir and Buddha established new dimensions of logic, non-violence and knowledge. In the field of mathematics and astronomy, Aryabhata (5th century) wrote the treatise "Aryabhatiyam" and introduced the concept of zero. Brahmagupta (7th century) worked on algebra and gave the early concept of gravity. Varahamihira (6th century) described astronomical calculations in "Panchasidhantika". Charak Samhita, written by Acharya Charak in the field of medicine and Ayurveda, is the basis of Ayurveda. Acharya Sushruta made important contribution on surgery through Sushruta Samhita. In the field of language and grammar, Panini (4th century BC): composed "Ashtadhyayi". His "Ashtadhyayi" is the most important treatise on Sanskrit grammar. Similarly, Patanjali has contributed in both the fields of yoga and grammar.

Talking about medieval India and the knowledge tradition (1200 – 1800 AD), Islamic influence was seen on the Indian knowledge tradition in this period, along with the Bhakti and Sufi movements gave a new shape to spirituality. In the field of logic and philosophy, Adi Shankaracharya (8th century) reestablished Advaita Vedanta. Ramanujacharya and Madhvacharya established Vishishtadvaita and Dvaita philosophy. Bhaskaracharya (12th century) made important contributions in the field of science and technology through mathematics and astronomy. At this time, Arabic, Persian and Indian knowledge were mutually influenced by each other, which led to progress in science and medicine. Bhakti and Sufi saints popularized the path of Bhakti in the field of literature and art. Poets like Tulsidas, Kabir, Mirabai, Surdas enriched the devotional literature. Many texts were written in Persian language, among which Al-Beruni's "Tahqiq Mali-l-Hind" is prominent.

In the context of the modern period and the Renaissance (1800 AD – present), during the British rule the Indian knowledge tradition had to compete with Western science and technology, but during this period the Renaissance also began. Raja Ram Mohan Roy initiated social reforms in Indian society for education and social reform. Ishwarchandra Vidyasagar, Jyotiba Phule and Mahatma Gandhi tried to connect Indian tradition with modern perspective. CV in Science and Technology Raman, Jagadish Chandra Bose, Homi Bhabha and S. Scientists like Ramanujan contributed to modern science. Yoga and Ayurveda again got global recognition. India is becoming a global leader in IT and technology. The influence of Indian tradition in literature, music and art continues even today.

Both India and Uzbekistan have been centers of ancient civilizations. Historical, cultural, social and commercial relations between them have been going on for centuries. Even though these two countries are geographically different, many similarities can be seen in their culture. Cultural, historical, and trade relations between India and Uzbekistan go back thousands of years. There has been a deep exchange of ideas, religious traditions, art, literature, and commerce between the two countries since ancient times. The relationship between these two civilizations has deepened especially through the Silk Route. Uzbekistan is a

major country in Central Asia, which has been associated with India since ancient times through trade, culture and education. Cities like Bukhara, Samarkand and Tashkent have historically been centers of education and culture. Trade and cultural exchange took place between India and Uzbekistan through the Silk Road.

Indian textiles, spices and medicines reached Uzbekistan, while from there woolen clothes, horses and minerals came to India. During the reign of Emperor Ashoka, Indian Buddhist monks reached Central Asia, especially Uzbekistan, and propagated Buddhism there. Remains of Buddhist monasteries have been found in Termez and Samarkand. The Uzbekistani Islamic scholar al-Biruni studied in India and wrote the treatise "Tahqiq Mali-l-Hind", which gives a detailed description of the Indian wisdom tradition. The Uzbek scholar Al-Biruni traveled to India in the 11th century and also learned Sanskrit. Sufi saints like Khwaja Bahauddin Naqshbandi were influenced by Indian Sufi thought. Indian knowledge tradition and scientific and cultural influence in Uzbekistan can be understood through the following points –

- **Medicine and Ayurveda**

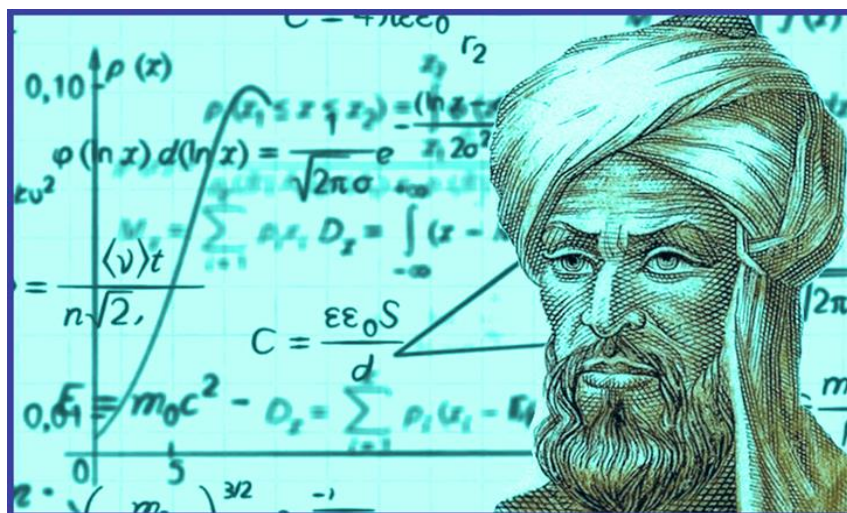
The influence of Indian medical system was seen on Uzbek medicine. Charaka Samhita and Sushruta Samhita were especially used in the Unani medical system. Ayurvedic doctors and medicines from India reached Central Asia. Medical scientists of Uzbekistan studied Unani and Indian medical systems. The use of herbal medicines in the Uzbek medical system was inspired by Indian Ayurveda. Ibn Sina (980–1037), known to the Western world as Avicenna, was a great Persian physician, philosopher, scientist, and writer. He was born in the Bukhara region of present-day Uzbekistan, which was then part of the Samanid Empire. Ibn Sina's most famous book is the "Canon of Medicine", which was considered the standard text of medicine in Europe and the Islamic world for centuries. Ibn Sina (980-1037) had a deep connection with the Indian wisdom tradition. He drew inspiration from Indian ideas in areas such as medicine, philosophy, mathematics and astronomy and acknowledged the contributions of Indian scholars in his texts. Ibn Sina incorporated principles influenced by Ayurveda and Indian medicine in his famous medical book "al-Qanun fi al-Tib" (Canon of Medicine). The influence of the principles laid down in Ayurvedic texts such as Charaka Samhita and Sushruta Samhita can be seen in his medical approach. Ibn Sina's work was a synthesis of Indian, Greek and Islamic knowledge traditions. The influences of Indian Ayurveda, mathematics, astronomy and philosophy can be clearly seen in his works. His knowledge also influenced the Indian Muslim medical tradition (Unani medicine), which is in use to this day.

Hakeem Ali Geelani Like Uzbek physicians enriched the Indian medical system. Hakim Ali Gilani helped consolidate the Unani system of medicine in India, which was a blend of Greek, Persian and Indian medical traditions. He studied Ayurvedic texts and incorporated many Indian medicinal plants into Unani medicine. He prepared written documents about Indian medicines and medical systems, which led to the further development of Unani medicine in India.

Influenced by Indian yoga, tantra and Ayurvedic philosophy, he viewed health and medicine from a holistic perspective. Hakim Ali Geelani had a deep connection with the Indian knowledge tradition. He enriched Indian medical science by coordinating Ayurveda and Unani medicine. His works played an important role in the development of medical science not only in India but throughout the Islamic world. His legacy can still be seen in the Indian-Unani medical system today.

- **mathematics and astronomy**

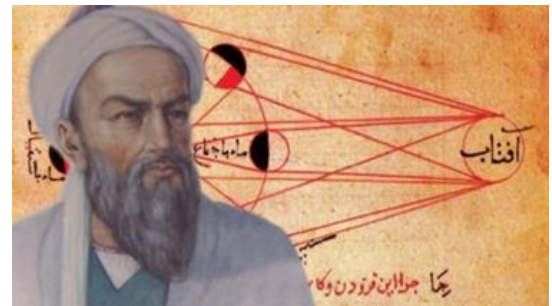
Abu Abdullah Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi (780-850 AD) was a great mathematician, astronomer and geographer. He is called the "Father of Algebra" and his contribution to modern mathematics is extremely important. He was born in Khwarezm (today's Khiva), Uzbekistan, and hence his name "al-Khwarizmi". Khwarizmi, a famous mathematician from Uzbekistan, developed algebra on the basis of Indian mathematics. The decimal system and the concept of zero reached Central Asia and then Europe from India. The Uzbekistani scholar Khwarizmi accepted the influence of Indian mathematics and laid the foundation of algebra. Khwarizmi studied Indian mathematics and incorporated the Indian numerals (0–9) into Islamic mathematics. He popularized the Hindu-Arabic number system, which laid the foundation of modern mathematics. His books helped spread Indian mathematics to the Arabs and then to Europe. His works served to bridge the mathematics and science of India, Arabia, and Europe. Even today his contributions are visible in modern computer science, mathematics and astronomy.

(Picture source - <https://learnnooraniqaida.com>)

Abu Rayhan al-Biruni (973-1048 AD) was born in the Khwarezm region of present-day Uzbekistan. He is considered one of the greatest polymath scholars of the medieval Islamic world. Al-Biruni came to India with Mahmud Ghaznavi in 1017 AD. He deeply studied the religion, philosophy, astronomy, mathematics, medicine and culture of India. He learned Sanskrit language and studied Hindu texts. Al-Biruni wrote his famous book "Kitab-ul-Hind" (Tahqiq Mali al-Hind), in which he described Indian knowledge and science in detail. In this he threw light

on India's social life, religious beliefs, customs, science, mathematics, astronomy, and medical system. Al-Biruni studied the works of Indian mathematicians and understood Indian theories of zero, the decimal system, and trigonometry. He wrote several treatises on astronomy and geometry, influenced by the works of Aryabhata and Brahmagupta. He studied Vedanta, Sankhya, Yoga and Buddhism. According to him, Indian philosophies contained deep scientific and rational thinking. Al-Biruni's works played an important role in the European Renaissance and Islamic science. His books continue to be a valuable source for the cultural relations between India and Central Asia.

(Picture source -

<https://iranpress.com/al-biruni-what-iran-is-known-for>)

Mirza Ulugh Baig (1394-1449) was from the Samarkand region of Uzbekistan and was a great astronomer and mathematician. He was also the ruler of the Timurid dynasty. Influenced by Indian astronomy, he established an observatory in Samarkand, called "Ulugh Beg Observatory". The astronomical table named "Ulugh Beg Zij" prepared by him was inspired by the principles of Indian astronomy. He accurately calculated the movements of the planets and the positions of the stars. His calculations became an important foundation for modern astronomy. He studied the Indian calendar system and linked it with Islamic and European astronomy. Ulugh Beg made a deep study of Indian mathematics and astronomy in his observatory. He adopted Indian methods in his research and propagated them in Central Asia. His works also influenced later European scientists such as Tycho Brahe and Kepler.

(Image source -Ulugh Beg, Timurid painting 1425

50https://en.wikipedia.org/wiki/Ulugh_Beg#/media/File:Ulugh_Beg,_Timurid_painting_1425-50.jpg)

- **Architecture and Art**

There is a striking similarity in the architecture of India and Uzbekistan. The architectural influence of the blue-tiled mosques and mausoleums located in Samarkand, Bukhara and Khiva in Uzbekistan can be seen on the Mughal period buildings of India such as the Taj Mahal, Fatehpur Sikri and Delhi's Jama Masjid. A mix of Islamic and traditional architectural styles can be seen in both the countries. The Mughal dynasty, which had its roots in Taimur and Samarkand in Uzbekistan, reshaped architecture in India. The influence of Taimur's architectural style can be clearly seen on Mughal architecture in India. During the Mughal period, artists, architects and scholars from Samarkand and Bukhara came to India and gave new heights to architecture in Delhi, Agra, and Lahore. The influence of Uzbek art has been seen on the Mughal miniature painting style. The influence of Central Asian painting is particularly reflected in the Baburnama and Akbarnama. Indian and Uzbek music also have many similarities.

While ragas and raginis have special importance in Indian classical music, traditional tunes and suras are also used in Uzbek folk music. In Uzbekistan "**Shashmaqam**" A famous classical music style is called Raga system, which is very similar to the raga system of Indian music. "Shashmaqam" is a combination of two Persian and Uzbek words "shash" (six) and "maqam" (musical chord system), which means "six maqams". It is based on the system of six main maqams. Shashmaqam has a "maqam" system, which is similar to the "raga" system of Indian music. In both maqam and raga, compositions are composed with specific swaras (notes) and rhythm. Extended singing such as "alaap" is important in Shashmakam and Indian Dhrupad styles. Indian music consists of "Taal" (e.g. Tritaal, Jhaptaal, Ektaal), while Shashmaqam also has specific rhythmic structures, called "Usuli". There are many fundamental similarities between Shashmaqam and Indian classical music, particularly in the raga and maqam system, rhythm structure, and Sufi and Bhakti traditions. Historically both musical styles have been influenced by each other and a wonderful cultural fusion can be seen in them. A lot of similarity can also be seen between the Indian Kathak dance and the traditional dance of Uzbekistan like "Lazgi". In both dance styles, hand gestures and foot movements have special significance. Indian cultural programs are organized there, where Uzbek artists present Indian art forms.

•literature and language

The literature of Uzbekistan, particularly texts written in the Persian, Chagatai and Uzbek languages, has been inspired by Indian literature and philosophy. The teachings of Buddhism had a profound influence on the literature and language of Uzbekistan. Buddhist texts were translated and many Buddhist monasteries were established in cities such as Samarkand and Bukhara. Another example of interaction between Indian and Uzbek literature **Ameer Khusro** (1253-1325 AD). He was originally of Turko-Mongol descent, but was born and raised in India. He gave a new height to Persian, Hindavi/Hindi (Braj language), literature. Indian music, philosophy and devotional elements are reflected in his works.

Khwaja Bahauddin Naqshbandi (1318-1389) He was a Sufi saint of Central Asia, whose influence is visible not only in Uzbekistan but also in India and the entire Islamic world. He is considered the founder of the Naqshbandi Sufi order, which places special emphasis on simplicity, meditation and self-control. His connection with the Indian wisdom tradition is deeply rooted at the spiritual, cultural and philosophical levels. The Naqshbandi order has a deep influence on the Indian Sufi tradition. Yoga, meditation and bhakti traditions were already prevalent in India, and the teachings of the Naqshbandi tradition bore many similarities to these. A similarity can be seen in the thoughts of Indian saints, especially the saints of the Bhakti movement and the Sufi saints. Khwaja Bahauddin Naqshbandi's teachings focused on silence and inner meditation (zikr-e-khafi), which resembled Indian yoga and meditation practices. He emphasized inner purity more than outward appearance, which is in line with the trend of self-research and meditation in the Indian saint tradition.

Khwaja Ubaidullah Ahrari and Khwaja Baqi Billah were prominent among the saints who carried forward the ideas of Khwaja Bahauddin Naqshbandi. Khwaja Baqi Billah strengthened the Naqshbandi tradition in India, and his disciple Sheikh Ahmed Sirhindi carried the tradition further. Shaikh Ahmad Sirhindi (1564–1624), known as Mujaddid-alf-i-Sani, had a profound influence on Indian Islamic society and the Sufi tradition. He promoted spiritual discipline and gave a new direction to Islamic mysticism. The teachings of Khwaja Bahauddin Naqshbandi correspond to many aspects of the Indian wisdom tradition. His tradition enriched the Sufi movement in India and promoted spiritual exchange with the Bhakti movement. There are deep connections between the Naqshbandi tradition and the Indian yoga, meditation and bhakti traditions, indicating that the Indian subcontinent has exchanged and coordinated various knowledge traditions over the centuries.

The Persian language was widely used in the Mughal court, which was linked to the literary tradition of Uzbekistan. Scholars like Amir Khusro and Abul Fazal further strengthened this cultural bridge. The influence of Persian and Arabic languages can be seen in Uzbek and Hindi languages. There are many words in Sanskrit, Hindi and Urdu which are also used in Uzbek language. For example, words like 'market', 'book', 'Navroz' are prevalent in both cultures. Historical between Uzbek and Hindi languages, Many words are similar or identical due to cultural and linguistic connections. Many words in Uzbek and Hindi, Persian, Arabic and Turkish are similar in origin. These languages have been historically related to each other, especially business, Sufi tradition, And through the literature of the Mughal period. These similar words show that contact and mutual influence between the two languages has been going on for a long time. The main reason for this is that both the languages are Persian., Has been influenced by Arabic and Turkish languages. Here is a list of some words with similar meanings in Uzbek and Hindi:

क्र	उज़्बे	हिंदी / उर्दू में प्रयुक्त शब्द

मांक	की शब्द	
1	shakar	शक्कर / चीनी
2	bozor	बाज़ार / हाट
3	kitob	किताब / ग्रंथ
4	vaqt	समय
5	dunyo	दुनियाँ / विश्व
6	shahar	शहर / नगर
7	ustoz	उस्ताद / शिक्षक
8	mehna t	मेहनत / परिश्रम
9	inson	इंसान / मानव
0	1 do'st	दोस्त / मित्र
1	1 siyosa t	सियासत / राजनीति
2	1 qonun	क़ानून / विधि
3	1 qaror	फ़ैसला / निर्णय
4	1 Osmo n	आसमान / आकाश
5	1 daryo	दरिया / नदी
6	1 hisob	हिसाब / गणना
7	1 dushm an	दुश्मन / शत्रु
8	1 chorra ha	चौराहा
9	1 mahal la	मोहल्ला
0	2 somsa	समोसा

Special centers for the study of Indian philosophy and literature have been established in the universities of Uzbekistan. Today India and Uzbekistan are active partners in education, trade and cultural exchange. Universities of both the countries are promoting the study of Indian philosophy, yoga and Ayurveda. Also, Hindi and Sanskrit studies are also becoming popular in Uzbekistan. The Department of Hindi Language and Indian Studies has been opened in Tashkent State University. The Indian Embassy organizes Hindi classes. The Indian Government provides scholarships for Uzbek students through ICCR (Indian

Council for Cultural Relations). India and Uzbekistan are cooperating in pharmaceuticals, information technology and textile industries. India and Uzbekistan are allies of each other in the fields of defence, counter-terrorism and energy security. Relations between Indian knowledge tradition and Uzbekistan continue for thousands of years. India has had a deep influence on Uzbekistan in the fields of Vedas, philosophy, mathematics, Ayurveda and art. The study of this cultural and intellectual heritage will be helpful in further deepening the historical relations between the two countries. Bollywood films and music are extremely popular in Uzbekistan. Indian films have influenced family values and love stories in Uzbek society. There has been increased cooperation between the Indian film industry and Uzbek filmmakers.

Indian and Uzbek cuisine have many similarities. Rice, wheat, spices and meat are used in both countries. The traditional dish of Uzbekistan "Plov" (which is similar to Indian biryani/pulao) is very popular. In addition, samosa ("samsa" in Uzbek language) and naan (similar to Indian naan) are also loved in both countries. The use of spices also holds a special place in the kitchens of both the countries. There are amazing similarities in the festivals celebrated in India and Uzbekistan. "Nowruz" (Persian New Year) is celebrated with great enthusiasm in both India and Uzbekistan. It marks the arrival of spring and has special significance with traditional music, dance and cuisine. A similarity in the celebration of colors can be seen between Holi in India and the Spring Festival of Uzbekistan. Wedding traditions are also very similar to each other, where family and society play an important role. Uzbekistan and India also have deep religious and spiritual ties. Due to the influence of Buddhism, many Buddhist sites are found in Uzbekistan. After the arrival of Islam, the Sufi tradition flourished in both countries. The shrines of Sufi saints of Ajmer Sharif in India and Bukhara and Samarkand in Uzbekistan are still the center of people's faith.

Overall, we can say that relations between India and Uzbekistan are centuries old, linked by historical, cultural, spiritual and educational exchanges. The Indian wisdom tradition has left a deep mark in Uzbekistan, especially through Buddhism, yoga, Ayurveda, philosophy and language. In ancient times, trade and cultural communication was established between India and Central Asia through the Silk Route. In the medieval era, scholars of Sanskrit, Persian and Arabic contributed to the exchange of knowledge. Sufi saints had a deep influence on Indian spirituality. In modern times, educational and cultural cooperation between India and Uzbekistan continues. There is enthusiasm in Uzbekistan for Indian yoga, Ayurveda and the Hindi language, while Uzbek classical music and art are becoming popular in India as well. Thus, relations between the Indian knowledge tradition and Uzbekistan are rooted in historical bonds, educational contributions and cultural interaction, which continue to foster mutual cooperation and prosperity even today.

Reference list

1. Indian Knowledge Systems, Volume – 1, Editors Kapil Kapoor, Avadhesh Kumar Sing, INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY, Shimla, D.K. PRINTWORLD (P) LTD. New Delhi
https://www.lkouniv.ac.in/site/writereaddata/siteContent/202004120632194475nis_hi_Indian_Knowledge_Systems.pdf
2. International Peer Reviewed Edited Book on INDIAN KNOWLEDGE SYSTEMS Editor-in-Chief DR. DILIPKUMAR A. OD, DR. MANASI S. KURTKOTI, RED'SHINE PUBLICATION 62/5834 Harplingegränd 110, LGH 1103. Älvsjö, 12573 Stockholm, Sweden, Editors, 2024
3. Indian Knowledge System, Dr. Rajesh Timane¹, Dr. Priyanka Wandhe², Head, MBA Department¹, Assistant Professor, MBA Department², Dr. Panjabrao Deshmukh Institute of Management Technology and Research, Dhanwate National College, Nagpur, © 2024 JETIR February 2024, Volume 11, Issue 2 www.jetir.org (ISSN-2349-5162) <https://www.jetir.org/papers/JETIR2402475.pdf>
4. <https://www.education.gov.in/nep/indian-knowledge-systems>
5. https://openlibrary.org/works/OL28345694W/Introduction_to_Indian_Knowledge_System
6. https://www.academia.edu/119981256/Life_Skills_and_the_Indian_Knowledge_System_Integrating_Ancient_Wisdom_with_Modern_Development
7. Friedrich Max Muller: The six Systems of Indian Philosophy; Publisher, University Press of the Pacific, September, 5, 2003.
8. <https://iksindia.org/>
9. भारतीय ज्ञान परंपरा व शोध-डॉ॰ मुकेश जैन, पद – सहायक आचार्य (संस्कृत), पदस्थापन – राजकीय महाविद्यालय बाड़मेर (राजस्थान, अनुकर्ष: ISSN : 2583-2948, <https://www.alliance.edu.in/anukarsh/archives/vol-2-issue-3/hi/mukesh-jain-lekh.pdf>
10. https://www.researchgate.net/publication/382279056_bharatiya_jnana_parampara_evam_sanskrti_parampara_aura_dharohara_ka_gaurava
11. भारतीय ज्ञान परंपरा का भू-सांस्कृतिक और सभ्यतागत संदर्भ- प्रोफेसर रविंदर सिंह, फ़ेलो IAS शिमला, https://www.researchgate.net/publication/375423584_bharatiya_jnana_parampara_ka_bhu-sanskrtika_aura_sabhyatagata_sandarbha

ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ СВОБОДЫ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15663815>

Нишонов Сарвар Жасур угли

доктор философии по философским наукам (PhD)

и.о. доцента Ташкентского

международного университета Кимё

<https://orcid.org/0000-0001-6558-3495>

(Узбекистан)

sarvar0202pm@gmail.com

Аннотация: В статье подчеркивается, что влияние общества, социальных отношений и процесса либерализации общества на жизнь социума и каждого человека, а также их порядок, определяются, прежде всего, самим человеком.

На примере произведений Хусейна Ваиза Кашифи освещается зависимость между обществом и различными нормами, созданными в нем человеком, и их влиянием на внутренний мир и духовное бытие личности. На основе этого анализа сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: знания, опыт, культура, духовность, общество, сознание, молодежь, общественные отношения, свобода, ответственность, требование и потребность.

Annotation: The article emphasizes that the impact and structure of society, social relations, and the process of societal liberalization on both society as a whole and the life of each individual are primarily determined by individuals themselves.

Using the works of Husayn Vaiz Kashifi as an example, the article highlights the interdependence between society and various norms created by humans, and their influence on a person's inner world and spiritual existence. Based on this analysis, relevant conclusions are drawn.

Key words: knowledge, experience, culture, spirituality, society, consciousness, youth, social relations, freedom, responsibility, demand and need.

Введение (Introduction). Объектом ведущих научно-философских исследований, проводимых многими развитыми странами мира, является Центральноазиатский регион, где проводятся исследования по научным аспектам древнейшей, разнообразной устной и письменной культуры.

Тенденция культурного общения XXI века, наряду с тем, что западная и восточная цивилизации являются взаимодополняющими общечеловеческими ценностями, признает великое научное наследие определенной нации и народности. В центре внимания находится не только изучение научной,

религиозно-философской сущности наших великих ученых Хусейна Ваиза Кашифи и Джалалиддина Давани, внесших достойный вклад в мировую науку, перечисление и описание событий исторического прошлого, но и научный анализ оригинальных рукописных источников этих ученых на основе методологии философской герменевтики, актуальных аспектов закономерностей социально-нравственной парадигмы, поднятых на уровень ценности на протяжении веков посредством перевода и анализа, ее практической сущности, в частности, необходимость подтверждения принципов красоты в действительности и величия в человеке рациональной сущностью изысканного и глубокого философского мышления исламского учения и их рационального использования.

Материалы и методы (Materials and Methods). Религиозно-философские взгляды Хусейна Ваиза Кашифи нашли свое отражение в период, когда в средние века на Востоке появилось множество трактатов, посвященных футуввату. Среди этих работ особое значение в религиозно-этических темах имеют трактаты Кашифи «Футувватнамаи Султани ёхуд жавонмардлик тарикати», «Мухтасар ал-джавахир», «Джами ас-ситтин ё тафсири сураи Юсуф». Работа примечательна тем, что в ней футувват признаётся не как социальное равновесие, а как часть суфизма. Хотя движения футувват и тарикат слились друг с другом к XIII веку, на самом деле этот процесс начался в X-XI веках.

Шейхи Хорасана, Ирана и Мавераннахра, жившие в этот период, стремились воспитывать своих мюридов в духе мужества и самоотверженности, щедрости и довольства, превращая мужество в девиз тариката. Суфизм и футувват дополняли и поддерживали друг друга. Сходства между учениями футуввата и суфизма, в частности, основаны на гармонии таких идей, как вера в правила ислама, обладание людьми футуввата или мюридом духовного наставника, очищение человека, правила поведения, щедрость, благородство, самоотверженность, милосердие, мужество, честность, трудолюбие.

Методология исследования. Наряду с рядом научных, литературных, религиозных и философских трудов Кашифи, его книга «Анвари Сухайли» стала известна среди народов Востока. Эта книга была опубликована в Иране и Индии, в том числе во многих странах.

«Во введении к книге говорится, что Кашифи переработал произведение А. Насрулло «Калила и Димна,» включив в него множество рассказов, пословиц и поговорок, а также стихотворений поэтов своего времени» [1, 56-с.];

В произведении человечность описывается как высокая добродетель и прославляются такие качества, как щедрость, доброта, жизнь с заботой о народе, скромность. Этот труд учёного также использовался в качестве учебника для студентов в иранских университетах по этике.

Эта работа вызвала большой интерес у студентов, обучающихся в Тегеране, которые использовали книгу в качестве основного руководства. В Индии книга Кашифи «Анвари Сухайли» рекомендована в качестве учебника для людей, поступающих на работу в государственные учреждения. Высокий интерес к трудам мыслителя в зарубежных странах свидетельствует о большой потребности в изучении его бесценного научного наследия. В своих произведениях Кашифи прославляет человечество и описывает его как владыку всех существ.

Результаты (Results). Анализируя влияние процесса либерализации общества на жизнь общества и каждого человека, следует отметить, что этот процесс проявляется противоречиво. Дело в том, что свобода по-разному влияет на жизнь человека. Свобода может привести к беспорядку как в обществе, так и в жизни человека. Анализируя различное восприятие свободы членами общества, Карл Поппер утверждает, что «увеличение масштабов свободы приводит к тому, что сильный человек устанавливает насилие над слабым человеком» [2, 84-с.];

Так что же такое свобода на самом деле? Делать по своему усмотрению - это свобода. Это понятие широко используется в таких областях социальных знаний, как право, политология, этика и эстетика. Свобода совести, свобода слова, свобода печати и так далее. Свобода представляет собой не произвол, а определенный порядок в обществе. Это добровольный выбор человека для выполнения своего долга перед обществом. Свобода означает защиту человека от политических и духовных преследований и насилия. Свободный человек обладает способностью к самоорганизации, что может привести к снижению чувства ответственности за большинство. Это, в свою очередь, оказывает влияние на духовный мир человека.

По словам академика М. Хайруллаева: «Тема разума неразрывно связана со специфическим вопросом, характерным для средневековой философии - вопросом о двух сторонах истины или двух разных истинах. Такое внимание к этой теме указывает на сильную потребность развития светской культуры в решении этого вопроса, и в то же время, что развитие естественнонаучных знаний того времени было связано с решением сложной философской проблемы разума» [7, 22-с.];

Позитивное использование свободы, в свою очередь, может происходить не у всех одинаково. Свобода человека зависит от объективных условий и обстоятельств. Она не абстрактна, она всегда конкретна. Человек достигает своей конкретной цели, опираясь на конкретные возможности в конкретных условиях и ситуациях. Однако не все могут иметь одинаковые условия, обстоятельства и возможности. Кому-то не хватает условий для достижения цели, кому-то - средств для ее достижения, а кому-то - возможностей. В определенных ситуациях и условиях кто-то может обладать свободой для достижения цели, а кто-то может быть лишен ее.

К факторам, повышающим свободу личности, относятся приобретенные знания и опыт. В исламском учении говорится, что человеку был дан разум для свободы. Хусейн Ваиз Кашифи, комментируя свободу воли в исламе, утверждал, что разум и восприятие, данные человеку, дают ему свободу выбирать добро и зло, халяль и харам, добрые дела и грехи, правильный или неправильный путь в своих действиях, и наше будущее зависит от того, какой из этих путей мы можем выбрать. Свободная сознательная деятельность отличает человека от животного. Животные зависят от условий и обстоятельств. Человек же сознательно ищет пути к достижению цели.

Социум, созданный человеком, и различные нормы, созданные человеком в нем, как они влияют на внутренний мир и духовное существование человека, во многом зависят от самого человека. Например, даже живя в рабовладельческом строе, человек может быть духовно и нравственно свободным, или даже живя в свободном демократическом обществе, человек может не чувствовать и правильно пользоваться своей свободой. Сегодня, если мы посмотрим на социальную, экономическую, идеологическую и политическую картину мира, мы можем наблюдать растущую нестабильность и хаос во всех этих областях. По нашему мнению, в основе всех случаев беспорядка и нестабильности, наблюдаемых в вышеперечисленных сферах, лежит свобода человека, свободный выбор человека.

«Невозможно предсказать и предсказать, на что способно человечество, его будущую судьбу, потому что в конечном итоге все зависит от его свободного выбора» [3, 14-с.]; Духовное и нравственное совершенство человека проистекает из его постоянной свободы выбора. «Процесс либерализации общества - это, прежде всего, стремление к совершенствованию отношений между человеком и обществом» [4, 11-с.] - подчеркивал политолог И. Рамазанов. Потому что в процессе либерализации в обществе координируются отношения между человеком и государством.

Свободное общество - это общество, о котором мечтает человечество.

В кандидатской диссертации М. Абидовой о Давани, которого Кашифи знал как друга и наставника, упоминается культурная жизнь города Шираз на основе труда Хасанбека Румлу «Ахсан ат-таварих» [6, 22-с.]. Информация о жизни и творчестве Давани, выдающегося ученого XV века, представлена в книге «Хабиб ас-сияр» [7, 22-с.] его современника, известного историка Хондамира, автора множества сведений об ученом. Научная среда Самарканда и Герата также оказала большое влияние на успех Давани. В частности, в «Ахлаки Музаффари» Абу Тахира Ходжи и «Камус уль-аллам» [9, 1604-с.] Шамсиддина Сами анализируются мысли и трактаты Давани, указывающие на то, что он был известным ученым. «Мухаммад Али Тебризи в своем тазкире «Райхонат ул-адаб» дает подробную информацию о Давани, отмечая, что он был великим ученым, философом, логиком, известным

поэтом и человеком с глубокими знаниями в различных областях науки, особенно в области интеллектуальных наук» [1, 56-с.];

В результате процесса либерализации общества возникают неразрывные отношения между человеком и обществом. Потому что свобода является существенной, неотъемлемой частью духовного бытия человека. Свобода присуща человеческому мышлению, психике, воле, нравственности, всему духовному миру. Поскольку свободный человек живет в несвободном обществе, в его отношениях с обществом возникают противоречия. Потому что, если общество отрицает сущность человека, то и человек отрицает такое общество. В этом обществе человек не может достичь счастья и благополучия.

Поэтому процесс формирования гражданского общества, к которому стремится наше государство, осуществляется непосредственно в сочетании с процессом либерализации общества. Человек как сознательное существо имеет осознанную потребность, созидательность.

Чтобы удовлетворять потребности и заниматься творчеством, ему нужны знания и практический опыт. Поэтому у него есть интерес и стремление раскрыть тайны мира. Он не может найти свое место в обществе только как пассивная воспитуемая личность.

Он должен постоянно находиться в поиске, то есть практически-умственном и, при необходимости, научном поиске, заниматься практической деятельностью. Он использует дары природы не так, как они есть, а перерабатывая и создавая их заново по мере необходимости. Этим свойством человек отличается от животного. Творческая природа человека опирается на определенные знания. На протяжении всей своей жизни он получает знания из жизненной практики и образования. По мере роста знаний и опыта расширяется круг общения и деятельности человека. Это, в свою очередь, повышает уровень свободы человека, расширяет сферу деятельности, укрепляет творческий потенциал. Знания и опыт в первую очередь снижают непосредственную зависимость человека от природы и отчасти от бытовой, профессиональной среды, повышают его статус в коллективе. Кроме того, в процессе развития общества он создал новые возможности для человека, в том числе повысил уровень его свободы. Человек с высокими знаниями и опытом может более полно использовать возможности, предоставленные обществом, в то время как человек с низкими знаниями и уровнем развития не может даже воспользоваться своими правами.

Если мы применим эту ситуацию не к отдельному человеку, а ко всему обществу, проблема проявляется как влияние развития общественного сознания и демократических свобод, прав человека на повышение духовности.

«В этой связи следует еще раз вспомнить глубокомысленные мудрые слова Абдуллы Авлони о том, что воспитание для нас - это вопрос жизни или смерти, спасения или гибели, счастья или бедствия» [5, 233-с.];

Развитие общественного сознания связано, с одной стороны, с материально-экономическим развитием общества, а с другой стороны, с развитием системы образования. Образование и воспитание - взаимодополняющие понятия.

Обсуждение (Discussion). Национальные духовно-нравственные нормы и взгляды, заложенные в сердце и сознании человека, должны постоянно побуждать его быть честным, чистым, образованным, служить народу на протяжении всей своей жизни, вносить вклад в процветание и развитие Родины и развиваться как сознательная и свободно мыслящая личность.

Именно поэтому мы поставили перед собой великую цель: «Поскольку мы поставили перед собой великую цель - заложить фундамент Третьего Ренессанса в нашей стране, для этого мы должны создать среду и условия, которые воспитают новых Хорезми, Беруни, Ибн Сино, Улугбеков, Навои и Бабуров» [9]. При этом, прежде всего, развитие образования и воспитания, утверждение здорового образа жизни, развитие науки и инноваций должны служить основными столпами нашей национальной идеи.

Обучение и воспитание молодежи, которая является будущим нашей Родины, на уровне современных требований, воспитание их высокодуховными, самостоятельно мыслящими и устойчивыми к любым негативным воздействиям - главная задача современных образовательных учреждений, потому что только такие люди могут создать фундамент высокодуховного, свободного общества в будущем. Известно, что в традициях нашей национальной духовности приоритетным направлением является вопрос взаимной гармонии основных аспектов духовности личности - нравственности, веры, коллективизма, науки, ответственности, доброты и сострадания. По определенным историческим причинам в западной системе образования не уделялось должного внимания именно этой взаимной пропорциональности. В результате на сегодняшний день в этом регионе возникают некоторые очень серьезные проблемы в духовно-нравственной сфере: индивидуализм, отчуждение людей друг от друга и от общества, усиление виртуализации в жизни личности, стремление к богатству, растущая потребительская психология приводят к деформации традиционных ценностей и норм в отношениях между разными полами. Следует повторить - родители, учителя и наставники не должны терять бдительность в этом вопросе, никогда не быть равнодушными к воспитанию молодежи. Мировой опыт показывает, что инвестиции, направленные на всестороннее развитие молодежи, приносят обществу в десять, а то и в сто раз больше пользы. Под девизом «Если народ богат, то и государство будет богатым» созданы широкие возможности для субъектов предпринимательства. Прделана определенная практическая работа по

повышению правосознания и правовой культуры людей, внедрению здорового образа жизни, улучшению их быта.

Период, когда Центральная Азия обогатилась исламской духовностью и начала формироваться новая культура, приходится на IX-XII века.

Нравственная парадигма этого периода стала ведущей темой в идеях шариата, суфизма, религиозных учений, в частности, внутреннего духовного подъема, эволюции деятельности, направленной на достижение с помощью возвышения и достижение его качеств, проявила свое совершенствование в исламских религиозно-философских идеях. Хусейн Ваиз Кашифи с религиозно-нравственными взглядами Хорасана и Мавераннахра XV века служил не только одной сети. Труды учёного служили учебными пособиями по многим предметам для того времени.

Выводы (Conclusion). В заключение следует сказать, что рост свобод и прав человека, создание широких возможностей для роста его мышления, инициативы, творчества и расширения его мировоззрения является основой для улучшения духовной среды в нашем обществе, роста творческих способностей. Следовательно, под их влиянием духовная жизнь общества последовательно становится разнообразнее, красивее и богаче. В системе духовности в результате возрастания роли форм общественного сознания в жизни общества и их взаимодействия происходит разнообразие человеческой деятельности. Это обеспечивает дальнейшую стабилизацию и развитие духовности как системы. В целях философского исследования особенностей синкретизации религиозных представлений с национальными ценностями в духовном наследии Хусейна Ваиза Кашифи, общие и частные аспекты генезиса и процесса формирования концепции реальности и человека в развитии восточной философской мысли, ранние религиозно-философские учения, сформировавшиеся до нашей эры, от мифологического мышления до систематизированного зороастризма, буддизма, христианства, манихейства, иудаизма и ислама в исторических условиях, существующих на территории нашей страны, определили социально-философские, духовно-просветительские мировоззрения многих народов, наций и народностей.

Список использованной литературы:

1. Aliqulov X. Falsafiy meros va ma'naviy-axloqiy fikr rivoji. Falsafa va huquq instituti. Toshkent. 2009 y. B. 56.
2. Карл Поппер. Открытое общество и его враги. –М., Культурная Инициатива, 1992. С.84
3. Киселов Г. Свобода и эволюция // Вопросы философии, 2005, – №10. – С. 14.
4. Ramazonov I., Mo'minov E. "Politologiya" – Toshkent: Adolat, 1997. B. 11.
5. To'rayev B., Ergasheva M va boshqalar. Sinergetika. – Toshkent: Navro'z, 2017. – B. 233.

6. Усманова О. Ахлаки Мухсини Ваиза Кашифи. Введение в изучение памятника XV в., перевод, историко-филологический комментарий: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Т., 1984. – 22 с
7. Хамруш А.А. Учение о государстве и праве в средневековой араб-мусульманской культуре и философской традиции. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата философских наук. МГУ-1981 г. 22 с.
8. Shamsuddin Somiy. Qomus al-a'lom. Istanbul. Mehron matbaasi, 1891. – В. 1604.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://president.uz/oz/lists/view/4057>

YUSUF HAS HACİB VE KUTADGU BİLİĞ'DE FERD, CEMİYET VE DEVLET TASAVVURU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667581>

Dr. Kemal Yavuz Ataman

Türkiye

İstanbul Danışmanlık Danışmanlık Ltd.

Müstakil Akademisyen

Sosyal Siyaset Doktoru

Özet

Türkler Müslüman olduktan sonra tarihin akışını değiştiren kudretli ve kuvvetli devletler kurmuşlardır. İlk Müslüman devletlerden Karahanlılar devrinde Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig Türk Devlet geleneği, devlet ve cemiyet felsefesi alanında yazılan mühim, kıymetli ve edebi bir eserdir. Kutadgu Bilig, Türklerin siyasi, edebi, içtimai, siyasi tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Yusuf Has Hacib'in üstün vasıfları ve meziyetleri esere aksetmiştir. Eser bir siyasetnamedir, ancak emsallerinden farklıdır. Müellifin bilgi, müşahede, tespit, tahlil ve tekliflerinin müteakip devirlerde isabet kaydettiği aşikardır. Yusuf Has Hacib'in ilmî seviyesinin yanında kemâli ve ahlakı, kitabın tesirini artırmaktadır. Fikirlerini, dini müktesebatı ve hayat tecrübesiyle birleştiren Yusuf Has Hacib pratik, sade, anlaşılır, hikmetli üslubu ve nasihatleriyle cemiyetten her tür insanı dikkate almıştır. Kutadgu Bilig'de, ferd, cemiyet ve devlet bir bütün ve birbirine bağlı olarak telakki, takdir ve tanzim edilmiştir. Bu çalışmada Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ferd, cemiyet ve devlet tasavvuru bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Ferd, Cemiyet, Devlet, Tasavvur, Kâmil İnsan.

THE CONCEPTION OF THE INDIVIDUAL, SOCIETY, AND STATE IN YUSUF HAS HACIB AND KUTADGU BILIG

Abstract

After converting to Islam, the Turks established powerful and influential states that altered the course of history. Written during the Karakhanid era, one of the first Muslim Turkish states, Kutadgu Bilig by Yusuf Has Hacib stands as a significant, valuable, and literary work in the fields of Turkish state tradition and political and social philosophy. Kutadgu Bilig holds a crucial place in the political, literary, and social history of the Turks. The exceptional qualities and virtues of Yusuf Has Hacib are reflected in the work. Although Kutadgu Bilig is classified as a "mirror for princes" (siyasetname), it is distinct from its contemporaries. It is evident that the author's knowledge, observations, analyses, and recommendations proved accurate and relevant in subsequent periods. Alongside his scholarly stature, Yusuf Has Hacib's moral excellence and personal maturity further enhance the

influence of the book. By combining his ideas with religious knowledge and life experience, Yusuf Has Hacib addresses all segments of society with a practical, simple, comprehensible, and wisdom-laden style and with profound advice. In *Kutadgu Bilig*, the individual, society, and state are considered, appreciated, and organized as interconnected and integral elements. This study will examine *Kutadgu Bilig* in the context of Yusuf Has Hacib's conception of the individual, society, and state.

Keywords: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Individual, Society, State, Conception, Perfect Man.

YUSUF XOS HOJIB VA UNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA SHAXS, JAMIYAT VA DAVLAT TUSHUNCHASI

Annotatsiya

Turkiy xalqlar musulmon bo'lgandan so'ng, tarix rivojini o'zgartirgan qudratli va kuchli davlatlarni barpo etishdi. Birinchi musulmon davlatlaridan biri bo'lgan Qoraxoniylar davrida yaratilgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari turkiy davlatchilik an'analari, davlat va jamiyat falsafasi sohasida yozilgan muhim va qimmatli adabiy asardir. “Qutadg‘u bilig” turkiylarning siyosiy, adabiy va ijtimoiy tarixida muhim o'rin tutadi. Asarda Yusuf Xos Hojibning yuksak fazilatlari va xislatlari o'z ifodasini topgan. Asar siyosatnoma yo'nalishida yozilgan bo'lsa-da, ko'p jihatlari bilan bu turdagi boshqa asarlardan farq qiladi. Muallifning fikrlari, kuzatishlari, tahlillari va takliflari keyingi davrlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Yusuf Xos Hojibning mukammal axloqiy qarashlari va ilmiy saviyasi kitobning ta'sirchanligini oshirgan. Yusuf Hos Hojib o'z g'oyalarini diniy bilim va hayotiy tajriba bilan uyg'unlashtirgan holda o'zining sodda va ravon uslubi hamda nasihatlari bilan jamiyatdagi barcha qatlamlarni qamrab olgan. “Qutadg‘u bilig”da shaxs, jamiyat va davlat bir butun va o'zaro bog'liq holda idrok qilinadi, baholanadi va tartibga solinadi. Ushbu maqolada Yusuf Hos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari shaxs, jamiyat va davlat idroki doirasida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg‘U Bilig”, Shaxs, Jamiyat, Davlat, Tasavvur, Komil Inson.

Giriş

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra birçok kudretli ve kuvvetli devletler kurmuş, tarihin akışını değiştirmiştir. Asya'dan Avrupa ve Afrika'ya İslam Türk medeniyetini yaymışlardır. Yusuf Has Hacib, bilgisi, zühdü ve takvası ile temayüz etmiş, samimi bir Müslümandır. Alim ve arif bir şahsiyettir, Arapça ve Farsça'ya hakimdir. Yazdığı *Kutadgu Bilig* sıradan bir nasihat kitabı ve siyasetname değil, içtimai ve insani kıymeti yüksek bir eserdir. *Kutadgu Bilig*'in kendine has bir tarzı vardır. Eserde ferdin, dünya ve ahiret saadetine erişmesi, kâmil insan olması teşvik edilmektedir. İnsanın yaratılış gayesi ve hikmeti, cemiyet ve devlet içindeki

vazifeleri bir hayat felsefesi olarak anlatılmaktadır. Cemiyet hayatının ve devlet teşkilatının en iyi, en ideal bir şekilde imarı, tesisi hakkında önem fikirlere yer verilmiştir. Cemiyet ve devlet nizamının nasıl sağlanacağı, ferdi vazifelerin nasıl ifa edileceği anlatılmıştır. Toplumsal zihniyetin inşası bir ahenk içerisinde ele alınmıştır. Yusuf Has Hacib, ferdi cemiyet içerisindeki yapılarla münasebetine ve irtibatına önem vermiştir. Eserde soru cevap tarzında yapılan konuşmalar, öne sürülen fikirler Türk Devlet teşkilatının felsefesini ve ahlaki temellerini göstermekte, önceki ve sonraki devirler arasında fikri ve ameli irtibatı sağlamaktadır [7, s. 478]. Eserde, devlet kademelerinde ve cemiyetin muhtelif noktalarında yer alan kişilerin hakları ve vazifeleri üzerinde durulmakta, idarecilerin liyakat, ehliyet ve adaletle riayet etmelerinin önemine temas edilmektedir. İnsan için esas hayatın ahiret olduğu hakikati, kulluk şuuru hatırlatılmakta, ferdler arasında adab-ı muaşeretin ehemmiyeti anlatılmaktadır. Devlet adamlarına idarede yol gösteren, meselelerin izale edilmesi için pratik usuller tarif eden *Kutadgu Bilig*, siyaseti, devlet idaresini felsefi ve idealist bir şekilde ele almaktadır [2, s. 246]. Devlet idaresinde dikkat edilmesi gereken kaideler, iyi bir idarecinin, hükümdarın, reayanın hususiyetleri açıklanmıştır. Sade, anlaşılır, açık bir üsluba sahip olan eser, siyaset sanatını en güzel şekilde sunmaktadır [5, s. 15-17].

Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig

Yusuf Has Hacib asil ve ilim ehli bir aileye mensup, iyi yetişmiş, bir çok ilimle mücehhez, çeşitli dilleri bilen, edib, müellif, mütefekkir; Çin, Hind ve İslam felsefesine vakıf bir şahsiyettir. *Kutadgu Bilig*'de astronomi, tıp, hendese, matematik gibi bilgiler vardır. Eserde, okuma, yazma, bilgi edinme, şiir yazma, meslekler, güzel yazı, sanat, belagat, alfabeler, şairlerin hayatları, rüya tabirleri hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Yusuf Has Hacib'in bilgisinin derinliği ve görüş açısının genişliği anlaşılmaktadır [20, s. 143]. Devlet kademesinde idarecilik yapmış, ferdleri ve cemiyeti yakinen tanımış, güzel ahlak sahibi kamil bir insandır. Müşahade ve tahlilleri muteber, kendi dili ve özkültürüne aidiyeti ve dini bilgileri kuvvetli samimi bir Müslüman, mümtaz bir şahsiyettir [4, s. 24]. Netice itibariyle, yazdığı eserle insanları iyiliğe, doğruluğa, mutluluğa çağırmayı gaye edinmiştir [20, s. 144]. Türk edebiyatının ilk siyasetnamesi *Kutadgu Bilig*, hikmet ve fazileti esas alarak devlet idaresinin usullerini ortaya koymaktadır. Eserde bilgi, akıl, devlet, fazilet, adalet, dil, idrak gibi çeşitli hususlar İslam'a, ahlakî kaynaklara, örf ve ananelere göre tanzim edilmiştir [15, s. 89]. Kafesoğluna göre, "Kaşgarlı Mahmud'un *Divân-ı lügati't-Türk* eseri, Türk dünyasının dış yüzünü, *Kutadgu Bilig* ise, manevi, iç tarafını, siyasî ve idarî görüşünü ortaya koymaktadır. Bu iki eser İslam Medeniyeti çerçevesinde Türk topluluklarının dil ve edebiyatı ile Türk devletinin siyasî-içtimaî bünyesini tanıtmakta, gerekli bütün birikimi ihtiva etmektedirler [11, s. 4]. *Kutadgu Bilig*, kültürel mirasın hususiyetlerine işaret etmektedir. Karahanlılar, her alanda büyük değişikliklerin yaşandığı bir devirde İslam'ın kabul eden ilk Türk devletlerindendir [9, s. 57]. Reşit Rahmeti Arat'a göre "Birbirleriyle çok sıkı bağlı olan birey, toplum ve devlet hayatının ideal bir şekilde

düzenlenmesi için gereken anlayış, bilgi ve erdemlerin ne olduğu; bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerine duran şair-düşünür, bununla kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmuştur. Yusuf Has Hacib bu eseriyle insan hayatının anlamını çözümleyen ve onun toplumun, dolayısıyla da devletin içindeki görevini saptayan bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur [3, s. 29-30]. Yusuf Has Hacib, ahlak ve siyaset sistemini dört temel kaide üzerine bina etmiştir: Bilgi, fiil, adalet ve hakimiyet. *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib Türk idare sistemine ait anlayışı yansıtmakla beraber, kendisine has ideal devlet sistemini de aktarmaktadır [10, s. 12-21 & 18, s. 85].

Kutadgu Bilig'de adalet ve istişare en temel değerlerdir [12, s. 93]. Eser, devlet başkanlarına ve adamlarına şu mesajları vermektedir: Bilgiye ve akla önem ver, yaptığın iyilikleri karşılıksız yap, adil kanunlar çıkar, adil düzeni kur, adaletten yana ol, örf, adet ve ananelere bağlı kal [4, s. 32]. Kısaca, *Kutadgu Bilig* devleti yönetme otoritesi, iktidarı ve kuvvetidir. Türk idare ananesi, stratejik düşünme disiplini açısından ilk ve tarihi bir eser hüviyetini taşımaktadır [16, s. 147]. *Kutadgu Bilig*'de hürriyet, kardeşlik, sevgi önemlidir. Türk bozkır kültürü ile İslam Medeniyeti değerleri, Türklerin geçmiş tecrübeleri dikkate alınarak istikbale dair görüşler ifade edilmiştir [7, s. 59].

Ferd, Cemiyet ve Devlet Bütünlüğü

Yusuf Has Hacib insanı merkeze koymuştur. O'nun fikirlerine göre kurulacak sistem ferdi, cemiyeti ve devleti maddi ve manevi olarak geliştirecek, yükseltecek, iyiye, güzele, doğruya, refaha, huzura, mutluluğa taşıyacaktır. Bu sistemin esas unsuru “mesuliyet” sahibi insandır. Mesuliyet, ferdin cemiyette bulunduğu mevkiye ve tesirine göre hükümdara kadar uzanmaktadır [14, s. 24].

Kuran'ı ve Sünnet'i bilen, yaşayan “Kâmil İnsan” *Kutadgu Bilig*'in merkezindedir. İnsan, insanlığa uygun yaşamalıdır. İnsanlığın kriteri iyilik ve doğruluktur, insan bu vasıfları kazanmalı ve yücelmelidir, insan sadece Allah'a kulluk etmeli, derin bir sevgi ve imanla O'na bağlanmalıdır [19, s. 119]. Dolayısıyla ferd, cemiyet ve devlet nizamı “kâmil insan”ın mevcudiyetiyle tasavvur ve idealize edilmiştir. Ferd; iman, ilim, irfan, ihlas, istikamet ve güzel ahlak sahibi olmalı, dünya ve ahiret hayatına birlikte hazırlanmalı, esas hayatın ahiret olduğu şuurunu idrak etmelidir. Eserde, “ferd” ilk idareci olan hükümdardan, devletin üst noktasında bulunanlardan itibaren ele alınmış, iyi bir idarecinin taşıması gereken hususiyetler sayılmıştır. *Kutadgu Bilig*'e göre, “bey (idareci)”, bilgili, akıllı, sabırlı, erdemli, ahlaklı, takvalı, ihtiyatlı, cesaretli olmalıdır. İhmalkar, aceleci olmamalıdır [5, s. 22]. Yusuf Has Hacib'in gayesi, cemiyette huzur ve güvenliğin, kardeşliğin temin edilmesi, devlet idaresinde hak ve adalet kaidelerine riayet edilmesi, halkın üzerine düşen vazifeleri yerine getirilmesi, insanların haklarını güven ve huzur içerisinde kullanabilmesidir [7, s. 59]. Yusuf Has Hacib, insan hayatını, manasını, yaratılış ve varoluş sebeplerini açıklamış, dünya ve ahiret bağlamında bir cemiyet ve devlet felsefesi sistemini kurmuştur [4, s. 25].

Cemiyet

Tarihin her döneminde bir cemiyet hayatı daima düşünülmüş, sıhhatli bir yapının teşekkülüne çalışılmış, gayret edilmiştir. Cemiyet, ferd ve devlet arasında denge unsuru, zemin ve köprüdür. Hak, hukuk, adalet merkezli devlet idaresi ve istikrarlı bir cemiyet hayatı birlikte sürdürülebilir. Devletin iyi idaresi tek başına yeterli değildir. Kaliteli ve vasıflı bir cemiyet, eğitilmiş, bilgili, ahlaklı, çalışkan ferdlere bağlıdır. Bundan dolayıdır ki *Kutadgu Bilig*, toplumsal zihniyet inşa eden temel bir metindir. Cemiyette bulunan çeşitli sınıf ve zümreleri dikkate alınmıştır [2, s. 239]. Yusuf Has Hacib'e göre cemiyetin nizamında iki ana unsur "kılıç" ve "kalem" ehlinin iyi seçilmesi önemlidir. Kılıç (asker) ile kalem (ilim) ehli arasında sağlıklı münasebet ve irtibat memleketin nizamı için önemlidir [15, s. 89-90].

Asırlar önce, Yusuf Has Hacib'in kılıç-kalem ehli diyerek sivil-asker ittifakını istikrarın gereği olarak işaret etmesi feraset ve basiret sahibi olduğunu göstermektedir [14, s. 13]. Yusuf Has Hacib eserinde, askeri komutanların vasıflarına temas etmektedir. O'na göre, komutan bilgili, akıllı, anlayışlı, namuslu, şerefli, doğru sözlü, uyanık, cesur, cömert, mütevazı, siyasi ve idari kabiliyete sahip olmalıdır. Sayılan hususiyetler dikkate alındığında son asırların yeni disiplinlerinden "halkla ilişkiler"i *Kutadgu Bilig*'de görmek mümkündür [15, s. 89-90].

Kutadgu Bilig'de cemiyetin esaslı unsurları kadınlara, çocuklara, çocukların eğitimine, evliliklere önem verilmiştir. Evlenilecek kadınlarda aranan vasıflar, erkek ve kadının iffeti üzerinde durulmuştur. İnsanlar arası irtibatın en sıcak noktası karşılıklı ziyafetlerin önemine değinilmiştir [13, s. 441-448]. *Kutadgu Bilig*'de faydalı bilgiye çok önem verilmiştir. Zira, bilgi, dünya ve ahiret saadetine ulaşacak kıymetli bir vasıttır. Hayatın her alanında bilgiye başvurulması, bilginin kullanılması gereklidir. Yusuf Has Hacib'e göre bilgi, cemiyetin muhafaza, müdafaa ve inşası açısından zaruridir [6, s. 809]. Ferd, cemiyet, devlet ve siyaset ahlakında bilgi temel unsurdur. Yusuf Has Hacib, dünya görüşünü üç temele dayandırmaktadır: Bilgi, dil ve iyilik. Bu üç esastan "bilgi"yi ise en başa koymaktadır [4, s. 28]. Bilgi, ferdin hayatında iyilik ve mutluluğun, cemiyette refahın, devlette ise adaletin anahtarıdır. *Kutadgu Bilig*'e göre, bilgi ve akıl birlikte bulunmalıdır. Akıl olmaksızın bilgi bir iş göremeyecektir. İnsan akıl ile ancak, insan olma vasfını kazanır. Ayrıca, bilginin, fehm, idrak, ızan, anlayış ile birleşmesi gerekir. Yusuf Has Hacib, ferdin, cemiyetin ve devletin bilgi, akıl, anlayış (fehm) ile hayat bulacağını, mutluluğun, refahın ve adaletin bu şekilde sağlanacağını belirtmektedir. Müslüman için ise, akıl ve iman birlikte ve zarurettir [17, s. 13]. Yusuf Has Hacib, cemiyetin inşası ve ihyasını tasavvur ederken, ferdlere, mesleklerle, içtimai unsurlara *Kutadgu Bilig*'de yer vermiştir. İyi bir cemiyet, müştereken üstün vasıfları kazanmakla ve yüksek seviyeye ulaşmakla ve bilgi ile tesis edilebilir. Nitekim, *Kutadgu Bilig*'e bilgi, dünya ve ahiret saadetine vasıtasıdır [6, s. 807]. Yusuf Has Hacib'e göre cemiyetin nizamı ve istikrarı, devlet ile halk arasında hak ve vazifelerin, yükümlülüklerin karşılıklı yerine getirilmesi ile mümkündür [7, s. 59].

Devlet

Yusuf Has Hacib, devletin başında olan hükümdara şeriatın yolunu tutmasını tavsiye etmektedir [21, b. 5552]. *Kutadgu Bilig*'e göre devletin görevi adaleti tesis etmektir. Halkı korumak, halka adil davranmak, adil kanunlar yapmak, merhametli olmak, doğru yolu göstermek, faziletleri öğretmek devletin vazifesidir. Hukukun üstünlüğüne dayanan, insan haklarını koruyan, insana saygı duyan, halka eşit davranan, idarenin muamelelerini yargı denetimine tabi tutan bir hukuk devleti anlayışı *Kutadgu Bilig*'de tarif ve tasavvur edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de siyaset sanatının özgün vasfı, yeni bir devlet felsefesinin, siyasi anlayışı ve şuuru ortaya konulmaktadır [2, s. 244-249]. Eserde idarecilerin ideal vasıfları titizlikle sayılmaktadır. Türklerin İslam öncesi değerleri ile İslamiyet'i kabul etmelerinden sonraki yaklaşımlarını Yusuf Has Hacib ortaya koymuştur. İdeal bir devlet anlayışını, felsefesini, yöneticilerini tarif etmeye çalışmıştır. Bir nevi sosyal devleti izah etmiş, ferd ve cemiyetin dünya ve ukba hayatını birlikte ele almasını istemiştir. Ayrıca, devlet memurlarının haklarının ödenmesinin, devletin zor durumda olanlara yardımcı olmasının gereğine işaret etmiştir [1, s. 421-426]. Togan'a göre, *Kutadgu Bilig* İran ve Yunan etkisinde olmayan, tamamen kendine has Türk devlet idealini ortaya koyan bir eserdir [18, s. 85]. Eserde, iyi bir idareyi kurmak, kanun yapmak, adaleti, asayiş, iktisadi istikrarı, refahı temin etmek güzel bir şekilde ifade edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de iyi bir idare için liyakat, ehliyet, adalet, istişare, hoşgörü gibi kaideler sayılmıştır. Devletin vazifesi "cemiyet için iyi kanunları" yapmak ve tatbik etmek, huzuru, mutluluğu sağlamak, kuvvetli, dirayetli bir "iktidar" olmaktır [14, s. 32].

Zamanın tabiri ile, "iyi idare" (good administration)'yi veya toplumsal dayanışmayı, birlikte idare etmeyi ifade eden "yönetişim" (good governance) anlayışı *Kutadgu Bilig*'de anlatılarak "idealize" edilmektedir. Ferdi hakların devlet tarafından korunması, devlet ve cemiyet için ferdlerin vazifelerini yerine getirmesi birlikte ele alınmaktadır. Amme menfaati, ferdin hürriyeti, haklar ve vazifelerin tanzimi ehemmiyetle arz edilmektedir. Asırlar önce Yusuf Has Hacib, ilmi, marifeti, basireti ve ferasetiyle *Kutadgu Bilig* eserinde hayat kaideleri ve mefhumlarını dile getirmiştir [5, s. 17-24]. Tarih boyunca Türk Devletlerinde hâkim olan Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi'nin izlerini *Kutadgu Bilig*'de görmek mümkündür. İslamiyet ile hemhal olduktan sonra *Kutadgu Bilig*'de bu düşünce ulvi bir gaye olarak ele alınmış, birçok devletin ideali olmuş, İ'la-yı Kelimetullah olarak Osmanlılara kadar uzanmıştır [14, s. 30].

Sonuç

Kutadgu Bilig, edebiyat ve sanat eseri, Türklerin Müslüman olmalarından sonra yazılan ilk siyasetname'dir. Yusuf Has Hacib'in yazdığı *Kutadgu Bilig*, Müslüman Türk devletleri, idarecileri, ferdleri, cemiyetleri için asırlarca bir kılavuz ve ilham kaynağı olmuştur. Türk idare geleneğine ve stratejik düşünmeye katkı sağlamıştır. *Kutadgu Bilig*, iyi bir siyasetname olmasının yanında insani ve içtimai kıymetleri dikkate ele alan, cemiyet hayatını tarif ve tanzim eden kıymetli bir eserdir. Türk Cihan Hakimiyeti mefkuresi, Türk Devlet felsefesi, ferd, cemiyet,

devlet tasavvuru bakımından stratejik bir kıymeti haizdir. Devlet idaresi, halkın mutluluğu, huzuru konusunda verdiği nasihatlerle Yusuf Has Hacib'in faziletlerinin aksettici, kitabın tesirinin arttığı söylenebilir. Asil bir aileye mensubiyeti, iyi bir eğitim alması, ilmi ve irfani müktesebatı, devlette kazandığı idare tecrübesi, cemiyeti yakından tanınması, maziyi, zamanı ve istikbali tahlil etmesi, *Kutadgu Bilig*'in kalitesinde, benimsenmesinde dikkati çeken faktörler olarak kabul edilebilir. Yusuf Has Hacib'in, ferd, cemiyet ve devlet tasavvurunu dünya ve ukba (ahiret) hayatıyla birlikte ele alması, devlet ve cemiyeti kâmil insan (ferd) üzerine bina etmesi eserin temel vasfını ortaya koymaktadır, denilebilir.

Kaynakça

- [1] Açıık, T. (2016). Kutadgu Bilig'de devlet yönetimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 419-438.
- [2] Adalıoğlu, H. H. (2016). Bir siyasetnâme olarak "Kutadgu Bilig". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 237-253.
- [3] Arat, R. R. (Çev.) (2006). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- [4] Arslan, D. D. M. (2011). Kutadgu Bilig'deki ahlak ve siyaset felsefesi. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, (21), 23.
- [5] Aslan, M. M., & Bulut, Y. (2018). Kutadgu Bilig'de iyi yönetimin esasları. *Ombudsman Akademik*, 1, 15-25. <https://doi.org/10.32002/ombudsmanakademik.474586>
- [6] Aydemir, Ö. K. (2013). Kutadgu Bilig'in dilinde bilgi kavramı ve işlevi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1), 803-810.
- [7] Demirel, D. (2014). Kutadgu Bilig'de devlet yönetimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(1), 55-61.
- [8] DİA (2002). TDV İslâm Ansiklopedisi (Cilt 26, s. 478-480). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [9] Hunkan, Ö. S. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: IQ Yayınevi.
- [10] İnalçık, H. (2000). Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri. In *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet* (ss. 1-20). İstanbul: Eren Yayınları.
- [11] Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- [12] Kalkışım, M. M. (2013). Kutadgu Bilig'de "adâlet" değeri. *Mavi Atlas*, (1), 91-98.
- [13] Önler, Z. (2008). Kutadgu Bilig'de toplumsal kabul ve geleneklerden yansımalar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(15), 441-455.
- [14] Öz, Ş. (2011). Kutadgu Bilig'de Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(3), 19-35.
- [15] Sarıca, B., & Sarıca, B. (2010). Kutadgu Bilig'de komutan ve ordunun nitelikleri. *Journal of Turkish Research Institute*, 15(37), 87-105.

- [16] Taş, A., Ersoy, A. Y., Özer, K. O., & Hızıroğlu, M. (2017). Kutadgu Bilig'de stratejik düşünmenin izini sürmek. *Bilig*, (80), 147-178.
- [17] Taşdelen, V. (2019). Kutadgu Bilig'in felsefi bağlamı. *Milli Folklor*, 16(124), 5-16.
- [18] Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- [19] Toprak, F. (2017). İnsan-ı Kâmil'e bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî. *Bilig*, 80, 95-122.
- [20] Yavuz, K. (2012). Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig. *Journal of Turkish Language and Literature*, 37, 137-180.
- [21] Yusuf Has Hacib. (1998). *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşit Rahmeti Arat, 7. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YANGI O'ZBEKISTONDA IJTIMOYIY HAMJIHATLIKNI MUSTAHKAMLASHDA MA'NAVIY MEROSNING O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667593>

M.Muxtorov

Sharof Rashidov nomidagi SamDU
falsafa va milliy g'oya kafedrası dotsenti.
m.muxtorov1953@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash jarayonida milliy va ma'naviy merosning ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan huquqiy asoslar hamda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik tamoyillari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ilgari surilgan ijtimoiy birdamlik va adolatli boshqaruv g'oyalari zamonaviy jamiyat uchun dolzarbligi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Ijtimoiy hamjihatlik, bag'rikenglik, millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik, ma'naviy meros, "Qutadg'u bilig", ijtimoiy barqarorlik.*

Abstract: *This article analyzes the significance of national and spiritual heritage in strengthening social cohesion in New Uzbekistan. In particular, it examines the legal foundations established in the Constitution of the Republic of Uzbekistan, as well as the principles of interethnic harmony and religious tolerance. Additionally, the ideas of social unity and just governance presented in Yusuf Khass Hajib's work Qutadgu Bilig are analyzed in terms of their relevance to modern society.*

Keywords: *social cohesion, tolerance, interethnic harmony, religious tolerance, spiritual heritage, Qutadgu Bilig, social stability.*

Kirish (Introduction). Yangi O'zbekiston taraqqiyot yo'lida ijtimoiy barqarorlik va inson qadrini ta'minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda globallashtirish, migratsiya, axborot oqimining oshishi va turli ijtimoiy muammolar jamiyatda ijtimoiy hamjihatlikni saqlashni yanada dolzarb masalaga aylantirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosga murojaat qilish, uning ibratli jihatlari o'rganish va amaliyotga tatbiq etish jamiyat mustahkamligi uchun muhim vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonning boy ma'naviy merosi xalqni yagona maqsad sari birlashtirish, birdamlik va o'zaro hurmat muhitini shakllantirishda muhim omildir. Xususan, qadimiy yozma manbalar, diniy va axloqiy qarashlar, milliy qadriyatlar va madaniy an'analar bugungi kun jamiyatida insonlar o'rtasida ishonch va totuvlikni mustahkamlash uchun bebaho manba bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek xalqining qadimiy axloqiy tamoyillari insonlar o'rtasidagi mehr-oqibat va hurmatni targ'ib qiladi. Ma'naviy merosimizda oilaviy qadriyatlar,

qo'shnichilik munosabatlari va jamiyatdagi totuvlikka katta ahamiyat berilgan. Xususan, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy va Ahmad Yassaviy asarlarida adolatli jamiyat tushunchasi keng yoritilgan. Bugungi kunda bu qadriyatlar huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ajdodlarimiz ma'naviy merosi yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarash va o'z tarixidan faxrlanishni shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Bu esa jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va birdamlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. O'zbekiston tarixida turli din va madaniyat vakillari o'rtasida bag'rikenglik hukm surgan. Ajdodlarimiz ma'naviy merosi bu an'anani saqlab qolish va mustahkamlashda muhim omil bo'lib, hozirgi kunda turli millat va din vakillarining bir jamiyatda totuv yashashini ta'minlashga xizmat qiladi.

Metodologiya (Methods). Ushbu maqola Yangi O'zbekistonda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlashda ma'naviy merosning o'rnini o'rganish maqsadida qator tadqiqot metodlariga asoslangan holda olib borildi. Tadqiqot quyidagi asosiy usullar yordamida amalga oshirildi: adabiyot tahlili, unda tadqiqot doirasida milliy va xalqaro ilmiy manbalar, tarixiy asarlar, davlat hujjatlari va falsafiy ta'limotlar tahlil qilindi. Xususan, Yusuf Xos Hojibning "*Qutadg'u Bilig*", Alisher Navoiyning "*Mahbub ul-qulub*" asarlari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Prezident qarorlari asosida ijtimoiy hamjihatlik tamoyillarining nazariy asoslari o'rganildi. Shuningdek, zamonaviy sotsiologik va siyosiy tadqiqotlar ham ko'rib chiqildi. Maqolada, tarixiy manbalarda ilgari surilgan ijtimoiy hamjihatlik g'oyalari zamonaviy O'zbekiston siyosati va strategiyalari bilan taqqoslandi. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning boshqaruv va ijtimoiy adolat haqidagi qarashlari bugungi davlat boshqaruvi va ijtimoiy siyosat tamoyillari bilan solishtirildi.

Natijalar (Results). Yangi O'zbekistonda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlashda ma'naviy merosning ahamiyatini tasdiqlovchi bir nechta muhim jihatlari mavjud. *Birinchidan*, tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Yusuf Xos Hojibning "*Qutadg'u Bilig*" asarida ilgari surilgan ijtimoiy adolat, ijtimoiy tenglik va adolatli boshqaruv tamoyillari zamonaviy O'zbekiston ijtimoiy siyosati bilan uyg'unlashadi. Milliy qadriyatlarning jamiyatda o'zaro ishonchni mustahkamlashdagi roli muhim ekanini ko'rish mumkin. Xususan, tarixiy asarlarda ilgari surilgan ijtimoiy birdamlik g'oyalari bugungi davlat boshqaruvi va ijtimoiy islohotlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. *Ikkinchidan*, zamonaviy O'zbekiston jamiyatida ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlash bo'yicha olib borilayotgan siyosiy va iqtisodiy islohotlar milliy qadriyatlar va tarixiy meros asosida shakllanmoqda. Davlat tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy dasturlar, bag'rikenglik siyosati va millatlararo hamjihatlikni mustahkamlashga qaratilgan tashabbuslar "*Qutadg'u Bilig*" va Alisher Navoiy asarlaridagi tamoyillar bilan o'zaro bog'liqligi ko'rish mumkin. *Uchinchidan*, so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ijtimoiy himoya dasturlari, aholining turmush darajasini oshirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar jamiyatda barqarorlik va birdamlikni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Xususan, kam ta'minlangan oilalarga qaratilgan ijtimoiy yordam

dasturlari, yoshlar va ayollarni qo'llab-quvvatlash choralari milliy qadriyatlar va ijtimoiy adolat tushunchalari bilan bog'liq ekanligini namoyon qiladi. *To'rtinchidan*, xalqaro tajribani tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Singapur va Kanada kabi davlatlarda ham ijtimoiy barqarorlik va hamjihatlikni mustahkamlash uchun milliy qadriyatlar va madaniy meros asosida siyosat yuritilmoqda. O'zbekiston taraqqiyot modeli esa o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik va tarixiy qadriyatlarni zamonaviy siyosat bilan uyg'unlashtirish orqali rivojlanib bormoqda. Yangi O'zbekistonda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlashda ma'naviy meros hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Tarixiy qadriyatlar asosida shakllangan ijtimoiy birdamlik konsepsiyasi zamonaviy siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyg'unlashib, jamiyatda barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Muhokamalar. Mamlakatimizda ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlash, millatlararo totuvlikni mustahkamlash va diniy bag'rikenglikni rivojlantirish bo'yicha muhim huquqiy asoslar mavjud. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatda yashayotgan barcha fuqarolarning teng huquqliligini, e'tiqod erkinligini va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash tamoyillarini o'z ichiga oladi.

Konstitutsiyaning 35-moddasida: "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har kim xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi", deb belgilangan. Bu norma jamiyatda turli diniy e'tiqodga ega bo'lgan insonlarning huquqlarini hurmat qilish, ular o'rtasida o'zaro hurmat va bag'rikenglikni ta'minlashga xizmat qiladi. [1.] Shuningdek, 1-modda mamlakatning suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat ekanligini belgilaydi. Bu tamoyillar davlat boshqaruvi tizimida ijtimoiy adolat, hamjihatlik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekistonda millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik va fuqarolar o'rtasidagi ijtimoiy birdamlikni ta'minlash bo'yicha qabul qilingan qonunlar va dasturlar ham bu borada muhim o'rin tutadi. [2]

Ijtimoiy hamjihatlik jamiyatda yashovchi turli millat, din va ijtimoiy guruhlar o'rtasida o'zaro hurmat, ishonch va hamkorlikni ta'minlashga qaratilgan tamoyildir. Bu holat milliy birlik va davlat barqarorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash maqsadida qabul qilingan qonunlar, davlat dasturlari va turli tashabbuslar hayotga tatbiq etilmoqda. Ijtimoiy barqarorlik esa, jamiyatda tinchlik, millatlararo va konfessiyalararo totuvlik, huquqiy va ijtimoiy tenglik, iqtisodiy barqarorlik hamda fuqarolar o'rtasida o'zaro hurmat va ishonch mavjud bo'lgan holatdir. Bu tushuncha davlatning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy jihatdan barqarorligi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, aholining turmush darajasi, ijtimoiy ta'minot, huquqiy kafolatlar va madaniy qadriyatlarning rivojlanishiga asoslanadi.

Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni rivojlantirishga yo'naltirilgan tashabbuslar O'zbekiston tarixiy-madaniy merosining ajralmas qismidir.

Ajdodlarimiz, jumladan, Yusuf Xos Hojibning qarashlari ham bu borada muhim ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari ijtimoiy birdamlik, adolatli boshqaruv va xalq farovonligini ta‘minlash masalalariga bag‘ishlangan. Bu asarda davlat boshqaruvi, axloqiy qadriyatlar va jamiyat barqarorligini ta‘minlash masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. A.Muhamedovning tadqiqotlarida “Qutadg‘u bilig” asarining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini chuqur tahlil qilingan. U o‘z tadqiqotlarida ta‘kidlaganidek, Yusuf Xos Hojib bundan ming yil avval yashagan bo‘lib, u diniy va dunyoviy qarashlarni uyg‘unlashtirish, ilm-fan va ta‘limni rivojlantirish orqali jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilish g‘oyasini ilgari surgan. Islom dini jamiyat taraqqiyotiga to‘siq emas, balki unga turtki bo‘lgan davrda yashab ijod qilgan Yusuf Xos Hojib olamni ilmiy anglashni, ilm-fanni rivojlantirishni va bu borada hukmdorlar, ziyolilar va xalq o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta‘minlashni asosiy maqsad deb bilgan”, deb qayd etadi. [3.111-b.]

O‘zbek davlatchiligi va madaniyatining shakllanishida bebaho manba bo‘lib xizmat qilgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari Sharq falsafasi va siyosiy tafakkurining yuksak namunalaridan biridir. Ushbu asar nafaqat o‘z davri uchun, balki hozirgi kunda ham ijtimoiy taraqqiyot, davlat boshqaruvi va jamiyat barqarorligini ta‘minlash nuqtai nazaridan juda muhim ahamiyatga ega. Unda ilgari surilgan g‘oyalar insoniyat tamadduni uchun umumiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan bo‘lib, ijtimoiy hamjihatlik, adolatli boshqaruv va barqaror jamiyat qurish tamoyillari bilan boyitilgan.

“Qutadg‘u bilig” Sharq falsafiy tafakkuri va axloqiy ta‘limotining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu asarda insonning axloqiy yetukligi, donolik, adolat va mas‘uliyat tushunchalari yuksak darajada talqin etilgan. Asarda davlat rahbari va fuqarolar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, jamiyatni barqaror tutuvchi asosiy qadriyatlar va ma‘naviy barkamollikning ahamiyati atroflicha ochib berilgan.

Asarning ma‘naviy meros sifatidagi ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi: 1) Asarda hukmdor adolatli bo‘lishi kerakligi va xalq farovonligi uchun fidokorona xizmat qilishi lozimligi ta‘kidlanadi. 2) “Qutadg‘u bilig” ta‘lim, donolik va odobli hayot kechirish insonni yuksak martabaga yetaklashini ko‘rsatadi. 3) Davlat rahbarlari xalq manfaatlarini himoya qilish va ularning ijtimoiy barqarorligini ta‘minlash mas‘uliyatiga ega ekani qayd etiladi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida hukmdor barcha fuqarolarga adolat bilan munosabatda bo‘lishi lozimligi ta‘kidlanadi. Agar jamiyatda adolat hukm sursa, insonlar o‘rtasidagi ishonch mustahkamlanadi va hamjihatlik shakllanadi. Asarda shaxsiy manfaatdan voz kechish, xalq uchun xizmat qilish va jamiyat farovonligini oshirishga urg‘u beriladi. Boylik faqatgina ozchilikning qo‘lida emas, balki jamiyatning umumiy rivoji uchun xizmat qilishi lozimligi qayd etiladi. Millatlar va turli tabaqalar o‘rtasida o‘zaro hurmat mustahkamlanishi lozimligi haqida fikr yuritiladi. Hukmdor va fuqaro o‘rtasidagi hamkorlik, jamiyat ichidagi birdamlik asosiy qadriyat sifatida ko‘rsatib o‘tiladi.

Ijtimoiy barqarorlik – bu jamiyatdagi tinchlik, iqtisodiy farovonlik va adolat hukm suradigan holat bo‘lib, bu tamoyil Yusuf Xos Hojib asarida keng yoritilgan. Ushbu asarda ijtimoiy barqarorlik ham keng yoritilgan. Ya’ni, hukmdor o‘z xalqining farovonligi va jamiyat tinchligini ta’minlashi shart. Nohaqlik va adolatsizlik jamiyatda beqarorlikka sabab bo‘lishi mumkinligi qayd etilgan. “Qutadg‘u bilig”da inson mehnati jamiyat barqarorligini saqlashdagi asosiy omil sifatida e’tirof etiladi. Halol mehnat bilan shug‘ullangan jamiyat a’zolari adolatli va farovon hayot kechirishi mumkin. Ijtimoiy barqarorlikning asosiy sharti bu odamlar o‘rtasidagi ishonch va birdamlikdir. Agar jamiyat a’zolari bir-biriga ishonch bildirsa, jamiyat mustahkam bo‘ladi va beqarorlik omillari kamayadi, deyiladi.

Xulosa (Conclusion). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy hayotini yoritish bilan birga, kelajak avlodlar uchun ham bebaho ma’naviy meros hisoblanadi. Unda ilgari surilgan ijtimoiy hamjihatlik va barqarorlik g‘oyalari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. O‘zbekistonning bugungi taraqqiyot yo‘lida ushbu tamoyillardan samarali foydalanish jamiyatning yanada barqaror va totuv bo‘lishiga xizmat qiladi. Ma’naviy merosimizni chuqur o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish orqali ijtimoiy taraqqiyot va milliy birdamlikni yanada mustahkamlash mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: 2023. <https://constitution.uz/oz/clause/index#section7>
2. O‘zbekiston ijtimoiy davlat. Yangi O‘zbekiston. Ijtimoiy-siyosiy gazeta. №248 (1309), 2024-yil, 6-dekabr. yuz.uz
3. Мухамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. Монография. – Тошкент.: Oltin qalam, 2023. – 134 б.
4. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/yusuf-xos-hojib-1020-1070/>

SAIDIDDIN AL-FARG'ONIY VA YUSUF XOS HOJIB QARASHLARIDA RUHIY KAMOLOT MASALASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667600>

Obidov Asliddin Shavkatovich

Alfraganus university "Ijtimoiy fanlar" kafedrası,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
telefon: 93-542-63-90, e-mail: asliddin.obidov@gmail.com
ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-9848-2364>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqola Sharq falsafiy tafakkurida ruhiy kamolot konsepsiyasining o'ziga xos jihatlarini Saididdin al-Farg'oniy va Yusuf Xos Xojibning qarashlari asosida falsafiy-nazariy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ruhiy kamolot tushunchasi ikki asosiy yo'nalishda — tasavvufiy-ma'rifiy (al-Farg'oniy) va axloqiy-siyosiy (Yusuf Xos Xojib) nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, al-Farg'oniy ruhiy kamolotni metafizik birlik – "vahdat al-vujud" kontsepsiyasi orqali talqin qilsa, Yusuf Xos Xojib bu jarayonni ijtimoiy mas'uliyat, adolat, aql va donolik orqali amalga oshadigan insoniy barkamollik sifatida izohlaydi. Ularning qarashlari hozirgi kunda shaxs tarbiyasi, axloqiy yetuklik va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlashda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligi isbotlanadi. Ushbu maqola Sharq falsafiy merosidagi ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarning zamonaviy jamiyat kontekstida qayta talqin etilishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Saididdin al-Farg'oniy, Yusuf Xos Xojib, ruhiy kamolot, tasavvuf, axloq, Sharq falsafasi, vahdat al-vujud, ma'naviy tarbiya.

Abstract. This scientific article offers a philosophical-theoretical analysis of the unique aspects of the concept of spiritual perfection in Eastern philosophical thought, based on the views of Sayyiduddin al-Farghani and Yusuf Khas Hajib. The study examines spiritual development through two principal perspectives — the mystical-intellectual tradition represented by al-Farghani, and the ethical-political perspective embodied in the work of Yusuf Khas Hajib. The research findings reveal that al-Farghani interprets spiritual perfection through the metaphysical principle of wahdat al-wujud (Unity of Being), while Yusuf Khas Hajib associate's perfection with intellectual maturity, justice, wisdom, and social responsibility. The study emphasizes the enduring theoretical and practical significance of their ideas in fostering moral education, personal growth, and social harmony in the modern context. Ultimately, the article contributes to the reinterpretation of spiritual and cultural values from the Eastern philosophical heritage within a contemporary socio-cultural framework.

Keywords: Saididdin al-Farghani, Yusuf Khas Hajib, spiritual perfection, Sufism, ethics, Eastern philosophy, unity of being (wahdat al-wujud), spiritual education.

Kirish. Sharq falsafiy tafakkuri, xususan, tasavvuf va axloqiy-siyosiy maktablar doirasida inson kamoloti masalasi qadimdan eng muhim falsafiy muammolardan biri bo'lib kelgan. Bu muammo nafaqat shaxsiy ruhiy taraqqiyot, balki jamiyatdagi axloqiy muvozanat, adolat va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlash masalalari bilan ham bevosita bog'liqdir. Insonning ruhiy yetuklikka erishishi, uning hissiy ehtirolardan poklanib, ruhiy yetuklik sari intilib, aqliy-idrokiy va ma'naviy darajada poklanishi haqidagi g'oyalar Sharq tafakkurida turli maktablar – ayniqsa, tasavvuf va axloqiy-falsafiy adabiyotlar orqali chuqur rivojlangan.

Mazkur maqola mazmunan Yusuf Xos Xojib (XI asr) va Saididdin al-Farg'oniy (XIII asr) qarashlari asosida ruhiy kamolot masalasining Sharq falsafasidagi o'rnini o'rganishga bag'ishlangan. Ularning har biri turli tarixiy davrlar, madaniy va falsafiy kontekstlarda yashab ijod qilgan bo'lsalar-da, insonning ma'naviy yuksalishi, axloqiy yetukligi va ijtimoiy mas'uliyatiga oid fikrlari bugungi zamonaviy ruhiy-ma'naviy tarbiya uchun o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Sayyididdin al-Farg'oniy Ibn al-'Arabiy maktabining yetuk vakili bo'lib, "vahdat al-vujud" – mavjudotning birligi konsepsiyasi asosida insonning ruhiy yuksalishini **ontologik va gnoseologik** asosda sharhlaydi. Unga ko'ra, ruhiy kamolot bu nafaqat axloqiy idealga erishish, balki ilohiy haqiqatni idrok etish yo'li orqali "haqiqiy mavjudlik"da o'zini anglash jarayonidir. Al-Farg'oniyning "Mashariq al-darari" asarida inson ruhining ma'rifat orqali Oliy haqiqatga intilishi – ya'ni "tajalli", "fano" va "baqo" kabi bosqichlarda ifodalanadi [1].

Yusuf Xos Xojib esa o'zining "Qutadg'u bilig" asarida ruhiy kamolotni jamiyatdagi axloqiy-ijtimoiy munosabatlar, adolat, aql, siyosiy donishmandlik orqali ifodalaydi. U ideal hukmdor obrazini yaratish orqali insoniy kamolotga erishishning amaliy yo'llarini belgilaydi. Xususan, "Kuntugdi" (adolat), "Uzgonmish" (aql), "Ayto'ldi" (baxt) va "Odg'urmish" (qanoat) obrazlari orqali ruhiy va ijtimoiy kamolotning uzviy birligi ifodalanadi [2].

So'nggi tadqiqotlar ham Sharq tafakkurida ruhiy kamolot tushunchasining ko'p qatlamli va kontekstual tusga ega ekanini ko'rsatadi. Masalan, Nasr (2006) va Kalin (2010) kabi zamonaviy olimlar Sharq falsafasi va tasavvufda "ruhiy kamolot" tushunchasi orqali insonning ilohiy mohiyatini anglash, axloqiy fazilatlar orqali jamiyatni uyg'unlashtirish g'oyasi markazda ekanini ta'kidlaydilar.

Ushbu maqola aynan yuqoridagi ikki ulug' alloma – Saididdin al-Farg'oniy va Yusuf Xos Xojib qarashlari orqali ruhiy kamolotning falsafiy, axloqiy va ijtimoiy qirralarini qiyosiy tahlil qilishni maqsad qiladi. Maqsad – bu ikki mutafakkirning kamolot haqidagi qarashlarini nafaqat tarixiy kontekstda o'rganish, balki ularni zamonaviy falsafiy diskursda talqin qilishga urinishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharq falsafiy tafakkurida ruhiy kamolot masalasi, ayniqsa, tasavvufiy va axloqiy-falsafiy an'analar kontekstida keng o'rganilgan bo'lib, mazkur sohada olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar ushbu tushunchaning ko'p qatlamli va kontseptual xususiyatini ochib beradi. Saididdin al-Farg'oniyning falsafiy merosi, ayniqsa, uning "Mashariq al-darari" [3] asari, Ibn

al-‘Arabiyning “vahdat al-vujud” ta’limotini Sharq mutasavviflik maktabiga moslashtirgan falsafiy tizim sifatida baholanadi. William Clark Chittickning fikricha, al-Farg‘oniy g‘oyalari nafaqat metafizik asosga, balki ruhiy-intellektual tarbiya modeliga ham ega bo‘lib, unda ruhiy kamolot tajalli, fano va baqo kabi bosqichlar orqali bosqichma-bosqich yuksaladigan yo‘l sifatida talqin qilinadi.

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” [4] asari esa, boshqa yo‘nalishda bo‘lsa-da, ruhiy kamolotning axloqiy-siyosiy mezonlari – ya’ni donishmandlik, adolat, aql va ijtimoiy mas’uliyat orqali ro‘yobga chiqishini asoslaydi. Dankoff tomonidan olib borilgan filologik-falsafiy tadqiqotlarda bu asar Markaziy Osiyo turkiy xalqlari orasida ilk ma’naviy-pedagogik traktat sifatida talqin etiladi, unda shaxs kamoloti va davlat boshqaruvi uzviy bog‘langan konseptual tizim sifatida bayon etiladi. Ushbu ikki mutafakkir qarashlarining mantiqiy uyg‘unlik nuqtalari zamonaviy sharqshunoslik va falsafa tadqiqotlarida (Nasr [5], Kalin, Izutsu va boshqalar tomonidan) “ruhiy-intellektual ijtimoiylik” degan kontseptual birlik doirasida qayta tahlil qilinmoqda.

Metodologik yondashuv. nuqtai nazaridan ushbu maqolada tarixiy-falsafiy tahlil, kontseptual-qiyosiy uslub, shuningdek, ma’naviy-madaniy kontekstualizatsiya (*lot. contextus – “aloqa”, “bog‘liqlik” – vujudga kelgan ijtimoiy, tarixiy, madaniy, diniy va ma’naviy muhit bilan bog‘liq holda talqin qilish usulidir*) metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida dastlab al-Farg‘oniy va Yusuf Xos Xojib asarlarida ruhiy kamolotga oid asosiy tushunchalar semantik tahlil qilindi, so‘ngra bu tushunchalarning zamonaviy falsafiy va ijtimoiy g‘oyalar bilan uyg‘unlik darajasi qiyosiy baholandi. Xususan, al-Farg‘oniy ta’limotida mavjudot birligi g‘oyasi orqali “ruhiy o‘zlikni yo‘qotish” (fano) orqali “haqiqiy mavjudlik”ka erishish g‘oyasi tanqidiy qayta talqin qilindi [6]. Shu bilan birga, Yusuf Xos Xojib qarashlarida ruhiy kamolot – siyosiy donishmandlik va jamiyatda axloqiy uyg‘unlikni ta’minlovchi omil sifatida tahlil qilindi [7].

Zamonaviy bashoratlar shuni ko‘rsatmoqdaki, al-Farg‘oniy va Yusuf Xos Xojib qarashlari asosida ishlab chiqilgan ruhiy kamolot modeli, hozirgi zamonaviy ma’naviy tarbiya, yetuk shaxsni shakllantirish, ijtimoiy-madaniy barqarorlikni ta’minlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, global postmodernistik inqirozlar fonida bu qarashlar insoniyatning ma’naviy o‘zligini tiklash va umuminsoniy qadriyatlarni qayta shakllantirishga xizmat qiladi [8].

Tahliliy natijalar. Mazkur tadqiqot natijalari Saididdin al-Farg‘oniy va Yusuf Xos Xojibning ruhiy kamolot haqidagi falsafiy qarashlarining asosiy jihatlarini yoritadi. Ushbu ikki allomaning g‘oyalari Sharq falsafasida va tasavvufda ruhiy, axloqiy va ijtimoiy kamolotga doir fundamental tushunchalar shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, har ikkala mutafakkirning g‘oyalari bir-biriga qarama-qarshi bo‘lishi mumkin, ammo ular jamiyatda axloqiy va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash borasida bir-birini to‘ldiradi.

Saididdin al-Farg‘oniy, Ibn al-‘Arabi ta’limotlariga tayanib, *wahdat al-wujud* (borliqning birligi) konsepsiyasini rivojlantirgan. Uning fikricha, ruhiy kamolot – bu insonning haqiqatni anglash jarayonida ilohiy birlikni idrok etishi va

nafsiy ehtirolarni yengish orqali boradigan yo'ldir. Al-Farg'oniyni g'oyalarini izlab chiqqan Kalin (2010) hamda Nasr (2006) [9] kabi olimlar, uning tasavvufdagi o'rni va metafizik asoslarini chuqur o'rgandilar. Ularning tadqiqotlarida al-Farg'oniyni ta'limoti nafaqat tasavvufiy nazariya sifatida, balki insonning aqliy va ruhiy taraqqiyotiga qaratilgan metodologik yondashuv sifatida ko'riladi. Tadqiqotlar natijasida shuni aniqlash mumkinki, al-Farg'oniyni ruhiy kamolotni tushunishi faqat ilmiy va falsafiy asosda emas, balki ko'proq intuisiya va ma'rifat orqali erishiladigan bir holat sifatida yoritilgan.

Yusuf Xos Xojib esa o'z asari "*Qutadg'u Bilig*"da ruhiy kamolotni axloqiy va siyosiy nuqtai nazardan tushuntirgan. U ijtimoiy adolat va aqlga tayanib, individual va jamiyatdagi barqarorlikni ta'minlashni asosiy maqsad deb biladi. Dankoff (1983) [10] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Xos Xojibning asari siyosiy donishmandlik va axloqiy idealga erishish borasida qayta tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Yusuf Xos Xojibning axloqiy konsepsiyasi, ayniqsa, jamiyatning axloqiy-ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Xos Xojib ruhiy kamolotni, aksariyat axloqiy fazilatlar bilan bog'lashga intiladi, bu o'z navbatida fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga turtki beradi.

Bundan tashqari, Saididdin al-Farg'oniyni va Yusuf Xos Xojibning g'oyalarini zamonaviy ilmiy tadqiqotlar, xususan, Ismail (2020) [11, 299-312-b.] va Khamzaeva (2018) [12, 210-220-b.] kabi ilmiy doiralar orqali o'rganish natijasida, bu ikki mutafakkirning fikrlari o'rtasidagi uyg'unlik va ziddiyatlar aniq ko'rinishga keldi. Masalan, al-Farg'oniyni *wahdat al-wujud* g'oyasi, Xos Xojibning axloqiy kamolot va adolat tushunchalari bilan birgalikda, inson ruhining umumiy yaxlitlik va barqarorlikka erishishdagi muhim o'rnini ko'rsatadi. Biroq, ba'zi tadqiqotchilar, masalan, Yuzbashian (2015) [13, 145-157-b.], al-Farg'oniyni ruhiy kamolotni *fana* va *baqo* orqali izohlashining ijtimoiy ahamiyatini tanqid qilishadi, chunki bu yondashuvlar hozirgi zamon siyosiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda amaliyotda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, al-Farg'oniyni va Xos Xojibning g'oyalari hozirgi zamon falsafasiga yangi yo'nalishlar kiritgan. Al-Farg'oniyni tasavvufiy yondashuvi, ruhiy kamolotni individual, o'zini anglash jarayoni sifatida ko'rsatadi. Xos Xojib esa axloqiy va ijtimoiy jamiyatda ideallarga erishish uchun kerak bo'lgan intellektual va siyosiy bilimlarni shakllantirishni maqsad qilgan. Shu bilan birga, ularning g'oyalari, shuningdek, diniy va ijtimoiy muhitga qarshi muvozanatni saqlashda ahamiyatli. Tadqiqot natijalari, ularning g'oyalari hozirgi jamiyatda ma'naviy tarbiya, ijtimoiy barqarorlik va siyosiy axloqiy masalalarda yangilangan yondashuvlarni taklif qilishga yordam beradi.

Muhokama. Sharq falsafiy tafakkuri tarixida ruhiy kamolot g'oyasi inson hayotining eng muhim maqsadi sifatida talqin etilgan. Ushbu maqolada tadqiq etilgan ikki ulug' alloma – Yusuf Xos Xojib va Saididdin al-Farg'oniyni o'zlarining tarixiy-madaniy kontekstida ushbu tushunchani turli epistemologik va ontologik yondashuvlar asosida talqin qilganlar. Muhokama jarayonida ko'rinadiki, bu ikki

mutafakkir o'rtasida falsafiy asoslar farqli bo'lsa-da, ularning maqsadlarida — insoniy kamolotga erishish, jamiyatda adolat va axloqiy uyg'unlikni qaror toptirish – umumiylik mavjud.

Yusuf Xos Xojibning asarida ruhiy kamolot g'oyasi falsafiy-axloqiy muhit bilan chambarchas bog'langan. U insonni komil shaxs sifatida ko'rishni davlat boshqaruvi, adolat, donishmandlik va muloyimlik asosida tushuntiradi. Dankoff (1983) [14] tomonidan ushbu asarning ingliz tiliga tarjima qilinib, siyosiy falsafa nuqtayi nazaridan tahlil qilinishi, Xos Xojibning g'oyalarining zamonaviylik jihatlarini ochib beradi [15]. U ijtimoiy adolatni metafizik darajadagi ma'naviy fazilatlar orqali emas, balki insonning axloqiy tarbiyasi va ijtimoiy mas'uliyati orqali asoslashga harakat qiladi. Bu jihat bilan u ko'proq Aristotel va Konfutsiy an'analariga yaqin turadi.

Saididdin al-Farg'oniy esa tasavvufiy va metafizik tafakkurga tayanib, ruhiy kamolotni ilohiy haqiqatni idrok etish, nafsni poklash va "vahdat al-vujud"ga erishish orqali tushuntiradi. Uning asari "*Mashariq al-darari*" Ibn al-'Arabiy ta'limotining Sharqdagi mantiqiy-mavhum asoslar bilan mustahkamlangan talqinidir. Kalin (2010) [16] va Chittick (2007) [17] kabi tadqiqotchilar al-Farg'oniy asarlarining Ibn al-'Arabiy metafizikasining tafsiriy rivojida alohida o'rin tutishini ta'kidlaydilar. Ayniqsa, al-Farg'oniy tafakkurida inson qalbi "makon al-haqiqah" sifatida ko'riladi va ruhiy kamolot – bu qalbda mavjud bo'lgan ilohiy haqiqatni idrok etish orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy tadqiqotchi olimlardan Ismail va Khamzaeva ushbu ikki mutafakkirning fikrlarini solishtirgan holda, ularning o'z zamonasi va madaniy kontekstdagi yondashuvlarini o'rganishgan. Khamzaeva o'z maqolasida Saididdin al-Farg'oniyning ruhiy kamolot tushunchasini zamonaviy psixologik o'sish nazariyalari bilan solishtirib, uni "sufi ichki taraqqiyotning arxetipi" sifatida ta'riflaydi [18]. Ismail esa Yusuf Xos Xojib asarlarini ijtimoiy etika va liderlik falsafasi nuqtayi nazaridan tahlil qilib, ularni zamonaviy boshqaruv falsafasi bilan qiyoslaydi.

Muhokama jarayonida quyidagi muhim ilmiy xulosalarga keldik:

1. Yusuf Xos Xojibda ruhiy kamolot jamiyatdagi axloqiy va siyosiy uyg'unlik vositasidir;
2. Saididdin al-Farg'oniyda esa bu kamolot ilohiy haqiqatni idrok etish va ichki ongning poklanish jarayonidir;
3. Ularning har ikki yondashuvi inson ruhiy olamining mukammal izlanishlarini ifodalaydi.

Ziddiyatli jihatlar ham mavjud: Xos Xojib tajriba, aql va axloq asosidagi ijtimoiy muvozanatni yoqlagan bo'lsa, al-Farg'oniy hissiy-intuitiv, ruhiy-mavhum metodologiyaga urg'u beradi. Bu ziddiyat, zamonaviy fan va tasavvuf o'rtasidagi yondashuvlar tafovutini anglash uchun muhim turtki bo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ushbu ikki maktab o'rtasidagi integratsiyalashgan yondashuv, zamonaviy inson uchun komillik modelini yaratishda kuchli epistemologik asos bo'lishi mumkin.

Ilmiy jamoatchilikda Saididdin al-Fargʻoniy asarlarini oʻrganish yaqin yillarda faollashgan. Masalan, turkiyalik olimlar Mustafa Kara va Mahmut Erol Kılıç al-Fargʻoniy tafakkurining zamonaviy sufiya doiralari taʼsirini tahlil qilganlar [19]. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo ilmiy muassasalarida Saididdin al-Fargʻoniy merosini oʻrganishga oid ilmiy ishlar davom etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Xojib va Saididdin al-Fargʻoniy falsafiy merosi Sharq tafakkurida ruhiy kamolotning ikki muhim qutbini – jamiyatda axloqiy adolat va individuallikda ruhiy poklanishni oʻzida uygʻunlashtiradi. Kelgusida bu merosni zamonaviy gumanitar fanlar – psixologiya, etika, sosiologiya va siyosiy nazariyalar bilan integratsiyalash orqali yangicha tadqiqot yoʻnalishlarini ochish mumkin.

Xulosa. Saididdin al-Fargʻoniy va Yusuf Xos Xojibning ruhiy kamolot haqidagi qarashlari Sharq falsafiy tafakkurining ikki asosiy tamoyili – tasavvufiy-ontologik va axloqiy-pragmatik yondashuvlarning uygʻunlashuvini eʼtirof etilishi mumkin. Ushbu qarashlar nafaqat oʻz davri uchun, balki bugungi global axloqiy inqiroz, individualistik jamiyat va maʼnaviy taranglik sharoitida ham chuqur ahamiyatga egadir.

Saididdin al-Fargʻoniyning tasavvufiy qarashlari, xususan, “Mashariq al-darari” asarida bayon etilgan vahdat al-vujud konsepsiyasi ruhiy kamolotda nafsni poklash, qalbni sayqallash, ilohiy haqiqatga yaqinlashish orqali amalga oshishini taʼkidlaydi. Unga koʻra, inson oʻz “zohiriy men”idan yuksalib, “haqiqiy men” – yaʼni ruhiy mohiyatga yetmogʻi kerak. Bu yuksalish orqali inson borliqdagi yagona Haq (al-Haqq) bilan uygʻunlashadi. Al-Fargʻoniy oʻz qarashlarida Ibn al-ʼArabiyning metafizikasini ijodiy talqin etib, uni Markaziy Osiyo kontekstida chuqurlashtirgan.

Yusuf Xos Xojib esa “Qutadgʻu bilig” asarida ruhiy yetuklikni ijtimoiy-falsafiy muhit bilan chambarchas bogʻliq holda tushuntiradi. Unga koʻra, inson jamiyatda oʻz burchini ado etish, adolatli boʻlish, bilim va axloqiy fazilatlarni shakllantirish orqali kamolga erishadi. Insoniy barkamollik faqat zohiriy amal bilan emas, balki ichki dunyoni tarbiya qilish orqali shakllanadi.

Mazkur ikkita yondashuv – bir tomondan, qalb va ruh bilan bogʻliq maʼnaviy yetuklik, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy axloq va adolat bilan chambarchas boʻlgan kamolot tushunchasi – bir-birini inkor etmasdan, balki toʻldiradi. Ularning uygʻunligi Sharq tafakkurining integrativ, uygʻunlik va tafakkur birligining mujassam namunasi hisoblanadi. Bunday yondashuvlar zamonaviy ijtimoiy fanlarda – xususan, ruhiy salomatlikni mustahkamlash, falsafiy va diniy-pedagogik tizimlarni boyitish, ongni markazlashtirishga qaratilgan introspektiv-amaliy metodlar (meditatsiya) psixologiyasi, shuningdek, axloqiy yetakchilik nazariyalari doirasida keng qoʻllanilish imkoniyatiga ega.

Zamonaviy ilmiy doiralarda ushbu mutafakkirlarning merosini oʻrganish ishlari davom etmoqda. Jumladan, Yusuf Xos Xojib asarining siyosiy etika kontekstidagi tahlilini F. Ismail olib borgan boʻlsa, Saididdin al-Fargʻoniyning vahdat al-vujud konsepsiyasini M. E. Kılıç, W. Chittick, va T. Izutsu [20] singari

olimlar global metafizik doirada chuqur tahlil qilganlar. Ularning yondashuvlari orqali Fargʻoniyning asarlari bugungi mutasavvufiy va maʼnaviy terapiya tadqiqotlari uchun epistemologik zamin yaratadi.

Ilmiy bashorat sifatida aytish mumkinki, Yusuf Xos Xojib va Saididdin al-Fargʻoniy tafakkuri XXI asrda maʼnaviy komillik, ruhiy yangilanish, axloqiy uygʻonish, yetuk inson konsepsiyasi uchun boy nazariy asos boʻlib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, ularning qarashlarini zamonaviy tafsir, falsafiy psixologiya, maqomshunoslik va tafakkurga yoʻnaltirilgan ichki diqqat markazlashtirish bilan uygʻun holda tadqiq etish yangi ilmiy yoʻnalishlarni yuzaga chiqaradi.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Chittick, W. C. (1998). *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-ʿArabī's Cosmology*. State University of New York Press.
2. Dankoff, R. (1983). *Yusuf Khass Hajib's Wisdom of Royal Glory: Qutadghu Bilig*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Al-Farghānī, S. (13th c.). *Mashāriq al-Darārī*. Manuscript and commentary tradition in Ibn al-ʿArabī school.
4. Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory: Qutadghu Bilig*. Chicago: University of Chicago Press.
5. Nasr, S. H. (2006). *Islamic Science: An Illustrated Study*. World Wisdom.
6. Kalin, I. (2010). *Knowledge in Later Islamic Philosophy*. Oxford University Press.
7. Izutsu, T. (1984). *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. University of California Press.
8. Ismail, F. (2020). "Qutadgʻu Biligda siyosiy liderlik falsafasi." *Falsafa va zamon*, 45, 299–312.
9. Kamolov, N. (2021). "Sharq falsafasida ruh va maʼnaviyat konsepsiyasi: tanqidiy tahlil". *Sharq falsafasi jurnali*, 4, 115–127.
10. Nasr, S. H. (2006). *Islamic Science: An Illustrated Study*. World Wisdom.
11. Dankoff, R. (1983). *Yusuf Khass Hajib's Wisdom of Royal Glory: Qutadghu Bilig*. Chicago: University of Chicago Press.
12. Ismail, F. (2020). "Ruhiy kamolotning Sharq falsafasida oʻrni" *Journal of Islamic Studies*, 45, 299–312.
13. Khamzaeva, N. (2018). "Ruhiy Kamolot: Saididdin al-Fargʻoniy va Yusuf Xos Xojib Qarashlari" *Philosophical Studies*, 13(4), 210–220.
14. Yuzbashian, L. (2015). "Falsafiy Kamolot: Ibn al-ʿArabiy va Xos Xojibning Ilmiy Yondashuvlari" *Studies in Eastern Philosophy*, 29, 145–157.
15. Dankoff, R. (1983). *Wisdom of Royal Glory (Qutadghu Bilig)*. Chicago: University of Chicago Press.
16. Fazlur Rahman (1982). *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago University Press.
17. Kalin, I. (2010). *Knowledge in Later Islamic Philosophy: Mullā Ṣadrā on Existence, Intellect, and Intuition*. Oxford University Press.

17. William C. Chittick, Farghānī on the Muhammadan Reality Farghānī sobre a realidade Muhammadiana Horizonte, Belo Horizonte, v. 21, n. 64, e216403, jan./abr. 2023 – ISSN 2175-5841 DOI – 10.5752/P.2175-5841.2023v21n64e216403
18. Khamzaeva, N. (2018). “Saididdin al-Farg‘oniy tasavvufi tafakkurida ruhiy kamolot” *Sharq falsafasi va jamiyat*, 13, 210–220.
19. Kılıç, M. E. (2015). *Tasavvufun Kalbi: Vahdet-i Vücut*. Istanbul: İnsan Yayınları.
20. Chittick, W. C. (2007). *Science of the Cosmos, Science of the Soul*. Oneworld Publications. Izutsu, T. (1983). *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. University of California Press.

YUSUF XOS HOJIB FALSAFASIDA SHAXS MA'NAVIY KAMOLOTI MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667606>

Jo'rayev Ahmad Muhammadiyevich

juraev.1982@mail.ru

ORCID - 0009-0004-7341-0876

Alfraganus universiteti "Ijtimoiy fanlar kafedrası" v.b.dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(+99899-401-60-30)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning shaxs ma'naviy kamolotida an'analar, qadriyatlar o'ragnilib, bugungi avlod tarbiyasida muhim omil ekanligi tahlil qilingan. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Maqolada xalqimizning an'analarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilingan.*

Калум сўзлар: *Kamolot, ma'naviyat, madaniy muhit, falsafiy meros, axloqiy tarbiya, qonun qoidalarga hurmat, qadriyat, an'analar, ma'naviy tarbiya, hokimiyat.*

Abstract. *This article analyzes the fact that Yusuf Khos Hojib's spiritual development is intertwined with traditions and values, which are an important factor in the upbringing of today's generation. This issue was addressed not only by Yusuf Khos Hojib, but also by other scholars in the East. The article, having thoroughly studied the traditions of our people, their customs, family moral upbringing, and laws and regulations, interprets them from a philosophical perspective.*

Keywords: *Maturity, spirituality, cultural environment, philosophical heritage, moral education, respect for the law, values, traditions, spiritual education, authority.*

Kirish. "Qutadg'u bilig" da Komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri shaxs ma'naviy tarbiyasidir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o'z xalqning an'analarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Olimning asarda keltirishicha, har bir inson o'z jamiyatiga loyiq bo'lib o'sib-unmog'i lozim. Asarda o'quvchilarni jalb etgan jihatlardan yana biri shuki, unda turli topishmoq va jumboqlarni yechish yo'nalishlaridan ham ustalik bilan foydalanilgan va bu o'z natijasini ko'rsatgan, o'quvchilarning asarga bo'lgan qiziqishini yanada oshirgan. Bugungi kunda bu muammoli ta'lim deb nomlanadi. "Qutadg'u bilig" asaridagi Kuntug'mish Elig va Oyto'ldi bahsiga e'tibor beraylik. Bu munozarada Yusuf Xos Hojib ushbu Elig Oyto'ldiga joy ko'rsatganda, Oyto'ldi joyga o'tirmagani, "podshoh yonida menga joy bo'lmaydi" - deya so'zlagani, Oyto'ldi koptok ustiga o'tirib olgani, "mol-davlat shu koptok kabidir, bir tekis turmaydi" - deb aytgani, Elig unga qaraganida ko'zlarini yumib olgani – bu davlat ko'r inson misolidir. Bu bilan muallif kimda-kim unga bog'lansa, qattiq o'rganib qolishini tushuntiradi. Yuzlarini berkitib olgani esa, mol-dunyoga, davlatga ishonma, u jafo keltiradi, deganidir. Asarni o'rganib, uning mag'zini chaqar ekanmiz, Yusuf Xos Hojibning ta'lim-tarbiyaga, komil inson shaxsiga naqadar e'tibor berganligining guvohi bo'lamiz. Shuning uchun ham ushbu asar insonni har tomonlama komillik sari yetaklovchi asarlarning sarasidir, desak adashmagan bo'lamiz.

Muhokama va natijalar. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari nomi ham asarning tub mazmunini ko'rsatib turibdi. Asar nomining turlicha tarjimalariga qaramasdan, ulardan kelib chiqadigan ma'no umumiy bo'lib, qutli bilim, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim degan ma'nolarni anglatadi. Bilim baxt-saodat, tinchlik va farovonlikning kaliti ekani asarda bot-bot takrorlanadi. Zero, "Bilimning jamiyat hayotidagi rolga nafaqat pragmatik nuqtayi nazardan, balki ekzistensialistik tomondan ham qarash lozim" [1. 33-b]. Bilim kishilar uchun o'zining mavjudligini namoyon etishning asosiy shakli sifatida ijtimoiy ahamiyatga ega hisoblanadi. "Shu sababli Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidagi bilim fenomeni bilan bog'liq unikal qarashlar xalqaro tashkilotlarning e'tiboridan tushmaydi. YUNESKO tomonidan 2019-yil "Qutadg'u bilig" – "Saodatga eltuvchi bilim" yili deb e'lon qilingani ham yuqoridagi fikrlarimizning dalilidir" [2. 15-b.]

Yusuf Xos Hojib qarashlarining eng muhim jihati uning bilimga nisbatan pragmatik yondashuvidir. Ya'ni u bilimli inson o'z o'rganganlarini insoniyat farovonligi yo'lida xizmat qildirishi kerak, degan fikrga qat'iy ishonadi.

"Bekka maslahatgo'y bo'lsang yonma-yon,

Halol yo'l ko'rsatgin yanglishgani on"[3. 266-b].

Allomaning fikricha, bilim hukmdorning xohish-istagidan muhim va yuqoridir. Garchi hokimiyatning ilohiyligi haqidagi qarashlarga monand fikrlasada, Yusuf Xos Hojib hukmdor bilimdon maslahatgo'yning yo'l-yo'riqlariga muhtoj ekanini uqtirib o'tadi. Chunki bilimsizlikning o'rnini na hokimiyat, na boylik to'ldira oladi. Bilimgina insonni hayotdagi barcha qiyinchilik va muammolardan xalos etishga yordam berishi mumkin. Bilimsiz inson o'ziga va oilasiga, atrofdagilarga zarar yetkazsa, bilimsiz hukmdor butun jamiyatning kulfatidir. Shu nuqtayi nazardan allomaning bilimning determinantligi haqidagi

konsepsiyasi, uning hukmdorlar uchun pand-nasihat tarzida yozilgan asarida markaziy mavzulardan biriga aylangan:

“Ziyoda maslahat bilan bilim bot,

Bilim, kengash bilan zabardast har zot” [3.566-b].

Inson tomonidan egallangan bilimlarning hayotga tatbiq etilishi – moddiylashuvi saroy muhitida maslahatlar orqali namoyon bo‘ladi. Bilim insonni bir pog‘ona yuqoriga ko‘tarsa, dono kishining maslahati uni yana bir pog‘onaga ko‘taradigan omillardandir. Shu bilan birga alloma: “Asar g‘oyasida nihoyatda noziklik bilan qarg‘ish yomon, qarg‘ish olishdan qochish, undan uzoq bo‘lish kerakligini ta‘kidlamog‘da. Yana boshqa tomondan qaralsa, davlat amaldori, hukmdor xalq oldidagi o‘z burchini bajarmasa, qilinishi kerak bo‘lgan yaxshi ishlarni qilmasa xalq tomonidan badduo qilinishiga ishora qilingan” [4. 127-b].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat boshqaruvida olimning o‘rni yetakchi maqomda ekanini, hukmdorni adolatga, ma‘rifatga va diyonatga chorlab turadigan zotlar ichida bilimli, ma‘rifatli kishilar bo‘lishi kerakligini uqtirgani, shu sababli asarda Oyto‘ldining uzoq safardan saroyga kelib vazir, maslahatchi bo‘lishini qayd etib o‘tganini ko‘rishimiz mumkin. Demak bilimli inson jamiyat taraqqiyotiga mas‘uldir va bu yo‘lda hukmdorlar bilan hammaslak bo‘lishi zarur.

Yusuf Xos Hojibning bilim fenomeni haqidagi konseptual fikrlari juda keng bo‘lib, ularni tizimlashtirish orqali falsafiy mazmunini ochib berish maqsadga muvofiqdir.

“Qutadg‘u bilig” asaridagi ijtimoiy-falsafiy masalalardan biri – bilimsizlikning shaxs kamolotida salbiy oqibatlar muammosi sifatida qaraladi. Yusuf Xos Hojib tangriga bilimsiz qilingan ibodat azob-uqubat ekanligini ta‘kidlaydi. Bilimsizlikni tugatish dialektik xususiyatga ega bo‘lib, bir tomonda o‘rgatuvchi, ikkinchi tomonda o‘rganuvchidir.

“Kechar hayvon kabi g‘ofillar kuni,

Tilasang uni de, tilasang buni” [5. 317-b].

Yusuf Xos Hojibning bilimsizlikka va uning oqibatida kelib chiqadigan jaholatga munosabati ancha qat‘iy tus olib, bunday insonlarni hayvonga o‘xshatadi. Bilimsiz inson kasali bor bemor kabidir, bu hayotni ma‘nosini anglab, yashashdan maqsadini bilishi uchun ilm o‘rganishi zarur. Aks holda, bunday jaholat insonni ma‘naviy va jismoniy jihatdan o‘ldiradi:

“Yur, ey biligsiz, iginni ota,

Biligsiz otin sen e bilge quta” [6. 84-b].

Yusuf Xos Hojibning ushbu baytlari butun insoniyatga murojaatga o‘xshaydi. Barchani bilim olishga chorlab, ilm orqali tubanlikdan, baxtsizlik va qayg‘u-g‘amdan xalos bo‘lishga chaqiradi. Aytish lozimki, ma‘rifat va jaholat dialektikasini faqatgina Yusuf Xos Hojib she‘riyatida emas, shuningdek, o‘sha davrdagi boshqa bir qancha ijodkorlarning ma‘naviy merosida ham uchratish mumkin.

Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq” asarida yozadi:

“Biliktin ayurman so‘zumga ula,
Biliklikka yo do‘st o‘zungni ula.
Bilik birla bilinur saodat yo‘li,
Bilik bil saodat yo‘lini bu” [7-37-b].

Ushbu misralar orqali shoir bilimli kishilar bilan yaqin bo‘lish, ularni o‘ziga do‘st tutish va bilim orqali saodat yo‘li ochilib, manzilga yetish haqida yozib o‘tgan.

Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojibning falsafiy merosidan unumli foydalanish istiqbollari mavjud. Asardagi sodda va tushunarli so‘zlar aholining aksariyat qatlamlarini bilim va ma‘rifatga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishi mumkin.

Dastlab “Qutadg‘u bilig” asaridagi diniy qarashlarga to‘xtalib o‘tsak. Yusuf Xos Hojib yashagan davrga kelib islom dini Markaziy Osiyo xalqlari ma‘naviy hayotida mustahkam o‘rin egallashga ulgurgan edi. Shu sababli bo‘lsa kerak, Yusuf Xos Hojib falsafasida diniy motivlar markaziy o‘rin egallaydi.

“Qutadg‘u bilig” asarida islom dini aqidalariga rioya etishga doir juda ko‘plab fikrlar bo‘lib, ularning hammasi ham insoniy kamolotga intilish, boshqalarning muammolariga befarq bo‘lmaslik haqidadir. “Aslida ham, turkiy-buddaviy, turkiy-manixeylik, turkiy-nasoro, ba‘zi yahudiylik ta’sirlari umuminsoniy yaqinlik, aloqa, munosabatlarning namoyishi bo‘libgina qolmay, XI asr odami, o‘zining asl turkiy dunyoqarashi, so‘zlari, amallarida o‘ta mas’uliyatli shaxs bo‘lgan Yusuf Xos Hojib uchun mazkur an‘ana, qadriyatlar “yaqin ming yillardagi o‘z xalqi (turklar) uchun muqaddas, aziz sanalgan” [8. 46-b].

Ijtimoiy munosabatlar masalalari Yusuf Xos Hojib epistemologiyasining muhim tarkibiy qismini tashkil qiladi. Avvalambor Yusuf Xos Hojib falsafiy merosida jamiyatni tabaqalarga ajratib o‘rgatish – ijtimoiy stratifikatsiyaga oid qator yondashuvlarni ko‘ramiz. Alloma hukmdor muloqot qiladigan toifalar xususida to‘xtalib quyidagilarni sanab o‘tadi: Saidlar, dono olimlar, tabiblar, azayimxonlar, tush ta’birini qiluvchilar, yulduzchilar, shoirlar, dehqonlar, savdogarlar, chorvadorlar, hunarmandlar, kambag‘allardan iborat o‘n ikki ijtimoiy qatlam sanab o‘tiladi.

Ma’lumki, ijtimoiy stratifikatsiya konsepsiyasi XX asrga kelib ishlab chiqilgan bo‘lib, bir xil ijtimoiy maqomga ega qatlam, guruh va sinflarni birlashtirish natijasida yuzga kelgan va o‘zida ijtimoiy notenglikning barcha ko‘rinishlarini namoyon etadi [9. 373-b]. Ushbu konsepsiyaning ishlab chiqilishi bilan davlat va jamiyat institutlarining samarali faoliyatiga baho berish imkoniyati paydo bo‘ldi. Ma’lum bir ijtimoiy qatlamga mansub shaxs ana shunday institutlarning sharofati bilan nisbatan yuqoriroq qatlamga ko‘tarilishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin. Mazkur holat ilmiy sohada jamiyat mobilligi bilan izohlanadi. Buning bosh g‘oyasi jamiyat rivojlanishiga xizmat qiladigan omillarning mazmunini anglashga ko‘maklashishdir. Shuning uchun ham Yusuf Xos Hojibning bundan ming yil avval ishlab chiqqan ijtimoiy qatlamlar haqidagi qarashlari o‘z davri uchun g‘oyatda pragmatik xususiyatga ega bo‘lgan edi.

Alloma oddiy xalqning to'g'ri va soddafa'lligini urg'ulaydi. Qonunlarga har doim ham rioya qilavermasligini aytib, qora xalqsiz hokimiyatning mavjud bo'la olmasligiga sha'ma qiladi. Oddiy odamlar bilan qarama-qarshilik keltirib chiqarmaslik, unda ko'ra shirinso'z bo'lmoqlik ma'qulligini uqtirib o'tadi. Shu bilan birga kambag'al odamlarning dard-u tashvishi, erkak va ayolligidan qat'iy nazar, qorin to'ydirish ekaniga e'tibor qaratadi. Tirikchilik tashvishlari bilan band ekani, och nafsi sabab yer qa'rida ming azobda yotganini ta'kidlaydi.

Ijtimoiy farovonlik siyosiy huquqlarning ham talab qilinishiga olib keladi, bu esa hokimiyatni kuchsizlantirishi mumkin, degan taxminni ilgari suradi. Qayd etib o'tish kerakki, ko'p asrlar davomida mana shu konsepsiya hukmdorlar faoliyatida dominantlik qilib keldi. Bu esa yalpi qashshoqlik va uning ortidan keladigan siyosiy inqirozlarni keltirib chiqardi.

“Qutadg'u bilig” asarining 51-bobi dono olimlar bilan muloqot masalalariga bag'ishlangan. Olimlar el-yurt yo'lini yoritadigan mash'aldir, deydi alloma. Umrining so'ngi kuniga qadar olimlarni e'zozlashing kerak, deb uqtiradi. Bu kabi qarashga sabab ham diniy, ham dunyoviy ilmlarning jamiyat rivojidagi ahamiyatini to'liq tushunib yetish, shu bilan birgalikda, hukmron elitaning ham ilm ahliga ijobiy munosabati shakllanib bo'lganligidandir. Yana “olimlar haqiqatning qo'riqchisi, shariatning esa ustunidir”, - degan juda original ta'rifni ishlatadi. Bu orqali ilm ahli tomonidan bayon qilingan fikrlar aksariyat hollarda ma'lum bir qonuniyatlarga bo'ysunib aytilgan, xulosalar esa mantiqiy jihatdan asoslanganiga e'tibor qaratiladi. “U bilimni buyuk, o'quvni ulug' deb ta'riflaydi. Zakovatli inson ulug' bo'ladi, bilimli kishi buyuk bo'ladi, deb ilmli kishilarni asl toifadagi kishilarga qo'shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishi mumkinligini aytadi” [10. 173-b].

“Qutadg'u bilig”da Komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri tarbiyadir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar.

Davlatimizning mustaqil va suveren taraqqiyot asri boshlanishi bilan insoniyat o'z tarixining o'tgan ming yilliklarida to'plagan ijtimoiy-tarixiy jarayonlar va fenomenal tarixiy bilimlarni obyektiv tahlil qilish orqali yosh avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Bugungi kunda mamlakatimizda barkamol va intellektual rivojlangan avlodni shaxs sifatida tarbiyalash faqat global ijtimoiy-tarixiy jarayonlar haqidagi bilimlar yo'nalishini to'g'ri bayon etish orqali amalga oshirilishi barchaga ayon. Shu bilan birga, yoshlarning ongi va tafakkurida buyuk ajdodlarimiz o'z asarlarida ezgu niyat va orzu bilan yozgan yorqin kelajak va olijanob jamiyat haqidagi buyuk orzu-niyatlarni va ularning amalga oshirishini ko'rsatish – davlatimizning Uchinchi Uyg'onish davri yangi tarixiy tafakkurini shakllantirish pallasida o'ta dolzarb

masalaga aylandi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avloddan avlodga yetkazish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir" [10. 3-b], chunki o'tmish shu qadar boy tarixiy tajribaning manbai bo'lib, odamlar uni doimo o'rganadi, o'zlashtiradi va undan ilhomlanadi.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning shaxs ma'naviy kamoloti haqidagi qarashlariga doir quyidagi xulosalar mavjud:

Birinchidan, alloma bilimni insoniyat taraqqiyotining katalizatori deb hisoblaydi. Bilimsiz insonning ibodati ham azob-uqubatdir, degan g'oyani ilgari suradi. Shoir bilim bilangina inson baxt topishi mumkinligini asar nomidagi "baxtga erishtiruvchi bilim" nomi bilan ta'kidlab o'tadi. Yusuf Xos Hojib ijodiy merosidagi bilimga targ'ib qilish, avvalambor, hukmron elita vakillarining davlatni idora qilishdagi ma'rifatiga qaratilgan bo'lsa, shuningdek, jamiyat a'zolarining barchasi ham ma'rifatli bo'lishi kerak degan xulosaga olib keladi.

Ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib har bir ma'rifatli inson to'plagan bilimni jamiyat taraqqiyoti uchun sarflashi kerak, bu yo'lda hukmdorlar bilan yaqin aloqada bo'lish zarurligiga doir o'ziga xos qarashlarini bayon etgan. Yusuf Xos Hojib o'zining hayot yo'li misolida ham ushbu tamoyilga sodiq qolganini ko'rsatib o'tgan.

Uchinchidan, alloma ijodida ilohiy mavzularga doir qator misralar bo'lib, ularda islom dinining ahkomlaridan kelib chiqib hayot kechirishga chaqiriqlar bor. Shu bilan birgalikda shoir inson o'z hayotini yaxshilash uchun mas'ul ekani, bu yo'lda bilim va axloq uning yo'ldoshi ekani haqidagi g'oyaga qat'iy ishonishini ta'kidlaydi.

To'rtinchidan, bilimsizlikning salbiy oqibatlarini qayd etib o'tib, bunday insonlarni ichi po'k suyakka o'xshatadi. Allomaning ushbu fikrlari ana shu davrida yashagan Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy va Kaykovusning fikrlari bilan hamohangdir. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda ushbu allomalarning ijodidan samarali foydalanish kerak.

Beshinchidan, alloma jamiyatni ma'lum bir qatlamlarga bo'lib o'rganadi va siyosatni amalga oshirishda har bir guruh, sinf va qatlamning yashash sharoiti, dunyoqarashi va ehtiyojlaridan kelib chiqib muomalada bo'lishga chaqiradi.

Oltinchidan, "inson baxtining kaliti axloqdadir", - degan g'oyani ilgari suradi. Odob-axloq, shirinso'zlik va yaxshi muomala jamiyatdagi maqomni oshirishga xizmat qiladigan xislatlardir, deb uqtiradi alloma.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro'yxati

1. Бакланов И.С., Бакланова О.А., Авдеев Е.А. Знание в современных социальных процессах: прагматический и экзистенциальный аспект // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3.
2. Туркий халқларнинг бобокалон шоири ва мутафаккири.
<https://uza.uz/uz/posts/turkiy-khal-larning-bobokalon-shoiri-va-mutafakkiri-03-10-2019>

3. Қутадғу билиг: (Билим саодати) / Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
4. Арипов М. “Қутадғу билиг”даги лингвотаданий бирликлар / Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадиий тили / “Ҳаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишининг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020.
5. Қутадғу билиг: (Билим саодати) / Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига таъсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971.
7. Аҳмад Югнакий. “Ҳибат ул ҳақойиқ”. Нашрга тайёрловчи Қозоқбой Маҳмудов. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1971.
8. Б.Тўхлиев. Юсуф Хос Ҳожиб фалсафаси // Мулоқот. 1994. – № 1-2. – Б. 46-51; Қайомов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
10. Shavkat Mirziyoyevning Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/34>
11. Васильева А.В. Развитие личностных учебных действий у обучающихся с легкой умственной отсталостью (интеллектуальными нарушениями) на уровне начального образования во внеурочной деятельности. <http://elar.uspu.ru/handle/uspu/12124>.

SOKRATNING FALSAFIY MEROSIDA ERKINLIK FENOMENIGA BERGAN URG'USI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667622>

Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi
Alfraganus universiteti dotsent v.b., PhD
ORCID: 0000-0002-1857-7006

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi yunon falsafasining yirik vakili Sokratning erkinlik haqidagi qarashlari o'rganiladi. Maqolada Sokratning erkinlikni nafaqat siyosiy va ijtimoiy mustaqillik sifatida, balki axloqiy va ma'naviy jihatdan qanday talqin etgani tahlil qilinadi. Sokratning fikricha, haqiqiy erkinlik insonning ichki erkinligi, ya'ni o'zining ongli qarorlarini qabul qilish va axloqiy qadriyatlar asosida yashashda namoyon bo'ladi. Uning erkinlik haqidagi tushunchalari, asosan, shaxsiy ong va axloqiy burchni ustun qo'yish orqali jamiyatda barqarorlikka erishishni ta'minlaydi. Sokratning erkinlikni bilish va o'zini o'rganish jarayoni sifatida ko'rsatgan yondashuvi, uning falsafiy diyaloglari orqali ham namoyon bo'ladi. Bu maqolada Sokratning erkinlik haqidagi fikrlarini o'rganish, uning qadriyatlar tizimiga va insonning jamiyatdagi o'rniga bo'lgan yondashuvini tushunishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: erkinlik, axloqiy erkinlik, bilish, ichki erkinlik, ma'naviy qadriyatlar, axloqiy burch, mustaqillik, shaxsiy erkinlik, tafakkur.

Abstract. This article examines the views of Socrates, a prominent representative of ancient Greek philosophy, on freedom. The article analyzes how Socrates interpreted freedom not only as political and social independence. But also as moral and spiritual. Socrates believed that true freedom is manifested in a person's inner freedom, that is, in making their own conscious decisions and living on the basis of moral values. His ideas about freedom ensure the achievement of stability in society, mainly due to the predominance of personal consciousness and moral duty. Socrates' approach, presented as a process of cognition and study of freedom, is also evident in his philosophical dialogues. The study of Socrates' thoughts on freedom in this article allows us to understand his approach to the value system and the place of man in society.

Keywords: freedom, moral freedom, cognition, inner freedom, spiritual values, moral duty, independence, personal freedom, thinking.

Kirish

Sokrat qadimgi Yunonistonning eng katta falsafiy shaxslaridan biri bo'lib, uning falsafasi ko'plab ijtimoiy va axloqiy masalalar bilan bog'liqdir. Sokratning asosiy maqsadi insonning haqiqiy baxti va ichki erkinligini ta'minlash, shu bilan birga, jamiyatda axloqiy va adolatli hayot kechirishni targ'ib qilish edi. Uning

erkinlik haqidagi qarashlari nafaqat siyosiy va ijtimoiy mustaqillikni, balki insonning ichki, axloqiy erkinligini ham o'z ichiga oladi. Sokratning fikricha, haqiqiy erkinlik insonning o'zligini tanib bilish, o'z ichki dunyosini anglash va axloqiy burchini bajarish orqali erishiladi.

Sokratning falsafasida erkinlik, o'ziga xos tarzda, faqat tashqi cheklovlardan ozod bo'lish bilan bog'liq emas, balki insonning o'z axloqiy qarorlarini ongli ravishda qabul qilishiga ham bog'liqdir. Erkinlik, shu tariqa, nafaqat siyosiy erkinlik, balki axloqiy, ma'naviy va ruhiy ozodlikni anglatadi. Sokratning diyaloglarida va metodologiyasida bu qarashlar aniq va keng yoritilgan bo'lib, uning ijtimoiy va axloqiy masalalarga bo'lgan yondashuvi haqiqiy erkinlikning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan me'yorlarni ko'rsatib beradi.

Ushbu maqolada, Sokratning erkinlik haqidagi fikrlari, uning ta'limoti orqali, ayniqsa, axloqiy erkinlikni ta'minlashdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, uning insoniy ong, bilish va axloqiy burchni hurmat qilish orqali erkinlikni qanday talqin etgani o'rganiladi.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar sharhi

Yunon mumtoz falsafasining yirik namoyandasi Sokrat ijodi falsafiy, ijtimoiy, tarixiy adabiyotlarda, jumladan, falsafa tarixida ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan o'ziga xos uslubda, o'z zamonasiga mos ravishda atroflicha tahlil qilib berilgan. Bunga ko'plab misollarni keltirishimiz va ularning durdona fikrlaridan bugungi kun talabiga to'liq javob bera oladigan yechimlarni ham topishimiz mumkin. Shuningdek, Sokratning ijodini har tomonlama yorituvchi R.S.Brambo [1], F.X.Kessidi [4], K.Proxorov [7], L.M.Gluskina [2], V.S.Nersyesyans [6], O.V.Gutorovich [3], M.Frede [13], M.Polenz [14] va boshqa tadqiqotchilar ishlarini, risolalarini, maqolalarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Sofistlar asos solgan erkinlikning antropologik tomonlariga Sokrat tub burilish yasagan. U undan ilgari ko'rib chiqilishi an'anaviy tus olgan naturfalsafiy qarashlarni chetga surib, falsafa negiziga inson masalasini biriktirishga, u bilan barcha falsafiy muammolarni bog'lashga uringan. Jumladan, uning falsafasida inson mustaqil mohiyat sifatida qarala boshlandi. Taqdir inson ustidan hukmronlik qilishni, uning qilmishlariga javob berishni to'xtatadi.

Inson tabiatidan kelib chiqib, umrini lazzat olishga, ehtiyojlarini qondirishga intilishga sarflashini hisobga olgan holda, uni axloqiy chegaralarini belgilash zaruriyatini uyg'otgan. Erkin hayot tarzini lazzatga intilish orqali tushunilishini qoralagan Ksenofont erkinlikni Sokrat dunyoqarashi bo'yicha anglash eng a'lo ish, degan qarashi bilan uning ta'limotini yoqlagan. Erkinlikni axloqiy tushunishda eng a'lo sanalgan narsalar borasidagi bilimlar jamlangan. Insonlar aynan shu yaxshi narsalar tanlovini axloqiy tarzda amalga oshirishi haqidagi taassurotlarni yaratgan.

Shu asnoda tanlovga axloqiy tus berish an'ana shakliga kiradi. Sokrat ma'rifatparvar ta'limotlari orqali yaxshilik, erkinlik, adolat, haqiqat kategoriyalarini ochib berishga harakat qilgan. Buning misolini faylasuf barcha yaxshilikni izlashida, biroq hamma ham uni nimadan tashkil topganini bilavermasligi ko'rinishida tasvirlab bergan. Insonni eng tuban, past, quyi ehtiros va istaklardan ozod qiluvchi, ezgulikka yetaklovchi aql va tafakkur har bir individga zarurligini alohida ta'kidlagan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, erkinlik haqidagi g'oyalar sofistlar va Sokrat tomonidan amalga oshirilgan antropologik burilish doirasida o'zgaradi. Sokrat tabiiy-falsafiy muammolarga unchalik qiziqish bildirmagan, balki inson mohiyatan kimligini tushunishga harakat qilgan. Davri uchun xos bo'lgan tabiatni bilish bo'yicha fikr yuritish o'rniga qiziqishini inson bilimi bilan bog'ladi. Uning falsafasida taqdir inson ustidan hukmronlik qilishni, uning xatti-harakatlari uchun javobgar bo'lishni to'xtatgan, chunki inson mustaqil shaxs sifatida ko'rila boshlangan [3].

Sokrat ijodida «erkin inson» tushunchasi ham keltiriladi. Uning nuqtai nazari bo'yicha tashqi erkinlik polis qonunlariga rioya qilish ko'rinishida aks etsa, erkinlikning asl mohiyati ichki olamda ochilishini ta'kidlagan. Aslida, mutafakkir ichki erkinlik haqida gapirganligini anglash qiyin emas. Bunday erkinlik mavjud bo'lishi uchun har qanday vaziyatda va har qanday sharoitda imkoniyat yaratilishi mumkin. Erkin bo'lish indviddan to'siqlarsiz o'z-o'zini anglash, jismoniy instinktlarini nazorat qilish, o'z-o'zini qo'lga olishni talab qiladi. Bundan tashqari, uning namoyon bo'lishi insonning intellektual qobiliyati orqali amalga oshadi, bu unga atrofdagi dunyoni tushunishga, bilim sohasini kashf etishga imkon beradi [7]. Sokrat uchun insonning erkin mohiyati axloqiy xatti-harakatlar va aql bilan boyitiladi [3].

Sokrat maktablari safidan joy oluvchi kiniklar maktabi o'z rahnamolari ta'limotidan faqatgina avtarkiyaga aloqador fikrlarni olib, odamlarning barcha turdagi ehtiyojlaridan keskin voz kechish yo'nalishida davom ettirib, rivojlantirdilar. Ayniqsa, buning yaqqol misoli Diogen Sinopskiy so'zlarida uchraydi. U inson o'zining ichki erkinligini shakllantirmoqchi bo'lsa, unda u tazyiqlar, ya'ni tashqi hamda tarkibiga ehtiyojlar, ehtiroslar kiruvchi ichki ko'rinishdagi majburlovlar tizginidan to'laonli ravishda mustaqillikni kuchaytirish yo'lini tutishi kerak. Umumlashtirib aytadigan bo'lsak, qadimgi yunon falsafasida erkinlik haqidagi tasavvurlar taqdir, qismat yoki peshona bitigi g'oyalari bilan o'zaro aloqada bo'lgan.

Erkinlik fenomenining evolyutsiyasi davomida uning modifikasiyaga uchrab borayotganini sezish mumkin. Mana bu yuqoridagi bosqichda erkinlik siyosiy qarashlar qurshovidan chiqariladi. Natijada ijtimoiy tengsizlikka moslashuvchi ma'nosi yo'qoladi. Aniqrog'i, erkinlik tashqi holatdan ichki holatga ko'chib, inson kelib chiqishidan qat'i nazar, uning ichki kechinmalari bilan uyg'unlashadi. Uning mavqei, jamiyatdagi o'rni muhim ahamiyat kasb etmaydi. Erkinlik har bir insonning ichki, botiniy olamiga tegishli xususiyat sifatida ko'riladi. Zamonamizda

ham erkinlik ikki tomonlama o'rganilishini kuzatishimiz mumkin. Hozirgi davr faylasuflari asosiy e'tiborlarini insonning ichki erkinligini anglashga intilish masalasiga qaratganlar.

Sokrat ta'limotining ruhiyatidan kelib chiqib, umumbashariy axloqiy qonun talablariga mos keladigan harakat uslubini tanlash odamlarni o'z taqdirining yaratuvchisiga aylantiradi. Biroq, faylasuf, e'tiqod yuzasidan, Ksenofontning so'zlariga ko'ra, «mabudlarning irodasini fol ochish orqali bilib olishga» harakat qilgan. Shu bilan birga, Ksenofont Sokrat folbinlarga murojaat qilish va folbinlardan (Oracle) faqat ishning natijasi noma'lum bo'lgan hollarda so'rash zarur deb hisoblaganligini ochiq aytgan [4].

Ksenofontning axborotlarida Sokratning odamning o'ziga bog'liq bo'lgan narsani va unga bog'liq bo'lmagan narsani farqlash zarurligi haqidagi fikri e'tiborni tortadi. Ushbu fikr insonning erkinligi, shu bilan birga erkin emasligi chegaralari, harakat uslubini to'g'ri tanlash imkoniyati haqida savol tug'diradi. Ksenofont tomonidan taqdim etilgan Sokratning so'zlariga ko'ra, ba'zi hollarda harakat uslubini tanlash insonning o'ziga, uning bilimiga, kuchiga va qobiliyatiga, boshqalarida esa — insonga bo'ysunmaydigan mabudlarga bog'liq. Inson faqat o'zida bor narsani bo'ysundira oladi. Shunday qilib, inson faqat o'zini, kuchini va qobiliyatini biladigan darajada erkindir, u olgan bilim va tajriba asosida to'g'ri tanlov qila oladi. Va agar biz axloqiy xatti-harakatlar haqida gapiradigan bo'lsak, unda oqilona tanlov «fazilat - bu bilim» degan ma'noni anglatadi [4].

Erkinlik haqida Sokrat bir necha xil fikrlar aytsa ham, uning ruhiyatida ratsional yondashuv yotishi bilinadi. Ya'ni inson erkinlikni aqli bilan anglagan holda jamiyatdagi axloqiy tartib qoidaga rioya etishga chorlaydi. Erkinlikni istaklarni xohlagancha bajarish, u orqali hoyotdan lazzat topish kerak degan fikrlarni rad etadi va qoralaydi. O'zining suhbatdoshlari bilan ham bu masalada qattiq tortishganini yuqoridagi paragrafdan anglash mumkin. Demak, bunday yondashuvni Ibn Xaldun qarashlari bilan solishtirish bir muncha qiyin kechadi. Chunki sharq faylasufi o'zining falsafasida erkinlikka yetarlicha e'tibor ajratmagan. Erkinlik haqidagi g'oyalarini esa uning ijtimoiy iqtisodiy ruhda yozilgan asarlaridan bilib olishga harakat qilish mumkin. Agar shu qisqa parcha fikrlarni yaxlit manzaraga aylantiradigan bo'linsa, u yerdan Sokratni fikriga yaqinroq qarashni ajratib olish imkoni tug'iladi. Bunga misol tariqasida inson erkinligini aql mahsuloti sifatida baholashi keltiriladi.

Sokrat erkinlikka ega bo'lish o'zida nimalarni aks ettirishi haqidagi umumiy qarashlarni namoyon etsa, Ibn Xaldunda unga miqdor jihatdan kimlar ko'proq ega bo'lishi mumkinligi haqida so'z boradi. Bu ikki buyuk faylasuflar erkinlikni jamiyatda tenglik va notenglik ko'rinishida ham ko'rib chiqqanlar. Birinchi navbatda Sokratni jamiyatdagi erkinlik ko'rinishi qanday bo'lishi kerakligi haqidagi qarashlarini yoritish o'rinli bo'ladi.

Davlat tuzilmasidagi tartib saqlanishi hamda fuqarolar qonunlarga so'zsiz bo'ysunishi haqida Sokrat ko'p bor ta'kidlaganining zaminida erkinlikni anglangan ko'rinishi yashiringani yuqoridagi paragraflarda ochib berildi. Jamiyat boshqaruv

tuzumida Sokratning qarashlari o'ziga xoslikni namoyon etadi. U hamma qonunga itoat etishi, shuningdek aristokratik boshqaruv haqidagi fikrlari demokratiya belgilariga qarshi chiqmagan. Ksenofont guvohlik berishicha, Sokrat aristokratiyani «mansabdor shaxslar qonunlarni ijro etuvchi shaxslar orasidan tanlanadi»gan davlat tuzumi, deya tariflagan. U uchun muhim aspekt bu qonunlarga rioya etish bo'lganligi ayon, lekin qonun atamasini u qanday qabul qilganligi insonda qiziqish uyg'otadi. Qonun Sokrat uchun «fuqarolar umumiy kelishuv asosida nima qilish va nimadan voz kechish kerakligini belgilab yozgan nizomdir». Shu o'rinda mutafakkir, tiraniya tuzumini butunlay qoralaydi. Uni qonunchilik mavjud bo'lmagan, adolatsizlik hukum suradigan, xalq irodasiga qarshi va qonunga emas, balki hukumdor o'zboshimchaligiga tayanadigan boshqaruv turi sifatida baholaydi. Bu yerda erkinlikni suiste'mol qilish kuzatiladi.

Sokrat uchun ma'qul tuzum bu me'yorga tushurilgan demokratiya bo'lgan. Ayniqsa, u Perikl hukumronlik davrini eng yaxshi davr sifatida tariflagan. Uni qonunni hurmat qiluvchi fuqaro va boshqaruv ko'nikmasiga ega hukumdor deb hisoblagan. Periklni o'zi ham aynan me'yordagi demokratiyani yoqlagan holda, erkinlikni haddan tashqari ortiqcha o'zboshimchalikni qoralagan. Sokrat Perikldan keyingi boshqaruvchilarda bu bilim va ko'nikmalar yetishmasligini guvohi bo'lgan.

Ko'pchilik Sokratni demokratiyaga qarshi shaxs sifatida qabul qilganining sababi uning qur'a tashlash orqali saylov amalga oshirishni rad etgani bo'lgan. O'sha davrda mansabdor shaxslarning birlari xalq yeg'ini paytida saylash orqali, boshqalari esa qur'a tashlash orqali tayinlanganlar. Mansabda o'tirish bir yillik muddatda bo'lib, vakolat tugashi bilan qilgan ishlari bo'yicha hisobot topshirganlar. Aynan qur'a bilan lavozimlarga tayinlash bu yunonlarda ma'budlarni irodasini qatnashishini nazarda tutgan. Shu orqali polisning har bir erkak fuqarosi bu jarayonda qatnashib chiqqan. Demokratiya tarafdorlari aynan shu usulni eng adolatli usul, saylov orqali mansab berish esa oligarxiya belgisi sifatida qabul qilganlar. Lekin Sokrat aynan saylash orqali lavozim egallashni juda to'g'ri va demokratiyaga xos usul sifatida ta'kidlagan.

Sokrat qullik mavzusini faqat axloqiy jihat bilan bog'lagan. Bu turdagi fikri bilan o'z zamonasining aynan shu atamaga siyosiy, huquqiy yoki irqiy qarashlaridan tubdan farq qilgan. Ksenafontni xabar berishicha, mutafakkir qullar deb aynan go'zallik, ezgulik, adolatlilikni bilmaydigan insonlarni hisoblagan. Aynan qullik tabiatiga tiyilmagan va umuman olaganda o'z past quyi instinktlari ustidan hukumronlik qila olish qobiliyatidan mahrumlik kabilar xosligini hamda o'zini qo'lga ololmaydiganlar esa eng yomon qullik darajasida bo'lishlarini ta'kidlagan.

Sokrat erkinlik chegaralarini qonunni buzib o'zini istaklarini bajarishda deb hisoblamagan. Shu boisdan uning erkinlik tushunchasi aynan qonunlarni anglab ularni bajarish, chegaralarini buzmaslik, fuqarolik majburiyatlarini bajarish asosida harakatlanish bilan ifodalanadi.

An'anaviy polis patriotizmi tarafadori sifatida qolgan Sokrat turli xil zamonaviy kosmopolitik oqimlarga nisbatan tanqidiy yondoshib, fuqarolarni davlat

oldidagi burch va majburiyatlarini his qilib, bajarishni talab etgan. Bu yerda aynan aqlan va adolatli tartibga solingan polis sharoitidagi erkin va teng fuqarolarni qonuniy majburiyatlari haqida gap ketgan. Faqat shu yo'l orqaligina nafaqat inson, balki davlat uchun ham go'zal va ulug' boylik, yutuq sanalgan erkinlikni qo'lga kiritish mumkin [6].

Erkin holatda faoliyat yuritish, izohlaydi Sokrat, eng yaxshi holatdagi aqlan ish ko'rish bilan teng. Bunga esa o'zini tiya olmaslik katta to'siq vazifasini o'taydi. Bu esa insonni tana, jism hirslari va istaklari boshqarayotgani bilan ifodalanadi. O'zini tiya olmaslik odamlarni ezgulikdan yiroqlashtirib, ularni eng quyi tobelik, qullikka, erksizlikka olib boradi. Shuningdek, u insonni o'z majburiyatlari hamda butun bir polis hayotining qonuniy tartibi haqidagi g'amxo'rlikni falaj qiladi [6].

Yuqoridagi fikrlardan ilg'ash mumkinki inson erkinligi bu jamiyatdagi munosabatlar bilan bo'liq. Unga ega inson axloqiy jihatdan o'z mas'uliyatlarini davlat oldida bajarishi lozim. Endi shu o'rinda Sokratni Ibn Xaldunning erk masalasi bilan bog'liq bo'lgan qarashlarini solishtirganda ularning fikrlarini ayrim joylarda o'xshashligi bilan ajratib olish mumkin. O'xshash tomonlariga erkinlik inson aqli bilan anglanadigan va faoliyatda namoyon bo'ladigan fenomen sifatidaligi misol bo'lsa, Ibn Xaldun jamiyatdagi erkinlik ta'sir doirasi keng va kuchli bo'lgan insonlarda mavjudligi to'g'risidagi fikrlari bilan ajaralib turadi. Jamiyatda ta'siri keng bo'lgan shaxslar ta'sir doirasi kichik yoki umuman yo'q bo'lgan insonlarni boshqaradi, ularni o'z irodasiga bo'ysundiradi va aynan shu ta'sir doirasi ularni faoliyatlarida erkinlik bilan ta'minlaydi.

1-chizma. Sokrat qarashlarida erkinlik

Xulosa

Shunday ekan, jamiyatda insonlar erkinlikni qonun qoidalarga anglab bo'ysungan holatda qo'lga kiritishlari mumkin. Davlatdagi demokratik munosabatlarda ham shaxslar erkinlikni jamiyatda o'rnatilgan tartiblarni buzmagani

holda qo'lg'a kiritilishi kerakligi kabi xulosa yuzaga keladi. Qanday boshqaruv tizimi bo'lmasin Ibn Xaldun rahbar o'zining yetakchilik faoliyati davomida hukumronga aylanib boradi, ya'ni uning rahbarligi ostidagilarni o'z irodasiga bo'ysindirishga harakati boshlanadi. Shuning uchun jamiyatda ularning ta'sir kuchi hajmi yuqori darajada bo'ladi va ular tobelarga nisbatan erkinlikka ko'proq egalik qiladilar. Egalik tushunchasini u mulk atamasi bilan ham yoritishga harakat qiladi. Mulk aynan hukumronlik bilan birga ifodalanganligi uchun egalik, boshqaruv kabi jarayonlarda kukumdorning qo'l ostida uning to'planishiga sabab sifatida xizmat qiladi.

U erkinlikni aql yordami orqali amalga oshirish kerakligi haqida mulohazalarini bildirib o'tadi. Demak, u erkinlik fenomenini ochib berish uchun alohida harakatni amalga oshirmagan. Uning falsafiy muammolar orasidan boshqa turdagi masalalarga kuchli e'tibor qaratgan, erkinlik esa diqqat markazlaridan ozroq chetda bo'lgan. Ammo bu sabab orqali erkinlik haqida umuman fikr yuritmagan degan xulosaga olib kelmasligi darkor.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Брамбо Р.С. Философы Древней Греции. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 183.
2. Глускина Л.М. «Проблемы кризиса полиса», Античная Греция: проблемы развития полиса. – М., 1983. – II. – С. 29.
3. Гуторович О.В. Проблема свободы и ее решение в античной философии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. ISSN 1997-292X. – № 7 (57): в 2-х ч. Ч. I. – Грамота, 2015. – С. 35-38.
4. Кессиди Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1976. – 198 с.
5. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. – М.: Наука, 1993. – II.
6. Нерсесянц В.С. Сократ. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1996. – 312 с.
7. Прохоров К. Тайна предопределения [Электронный ресурс]. URL: <http://www.arminiantheology.wordpress.com/2010/08/24/tp/> (дата обращения: 25.03.2015).
8. Rakhimdjanova D.S. Comparative Analysis of the Interpretation of the Phenomenon of Transformational Freedom in Antiquity with Its Modern Approach // International Journal of Social Science Research and Review. - Volume 6, Issue 1. ISSN: 2700-2497. <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i1.921>. - Germany, Duisburg, 2023. - P. 457-466.
9. Rakhimdjanova D.S. Conversion of the Phenomenon of Freedom in the Ancient Philosophy // International Journal of Arts, Humanities and Social Studies. - Volume 3, Issue 6, ISSN (Online): 2582-3647. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5717668>. - Nov-Dec 2021. - P. 17-21.
10. Rakhimdjanova D.S. The concept of the idea of freedom in ancient and medieval philosophy // PSYCHOLOGY AND EDUCATION JOURNAL - Volume 58, № 1. ISSN: 00333077. <https://doi.org/10.17762/pae.v58i1.1562>. - 1195 Stroud Court Westerville, OH 43081, 2021-01-29. - P. 4553-4563.

11. Raximdjanova D.S. Erkinlik tushunchasini transformatsion xususiyatini ikki davr o'rtasidagi differensiatsiyasini sotsiologik so'rovnoma orqali tahlili. - International scientific journal of Biruni. ISSN (E) 2181-2993. - Volume 2, Issue 02. - Tashkent, 2023. – Pg. 33-46.
12. Raximdjanova D.S. Suqrot ta'limotida erkinlik fenomenining aks etishi // Imom Buxoriy saboqlari. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal. - №2. - Samarqand, Iyul 2021. - B. 127-130.
13. Frede M. A Free Will. Origins of the Notion in Ancient Thought. – London, 2011.
14. Polenz M. Freedom in Greek Life and Thought. The History of an Ideal. – Dordrecht, 1966. – P. 3.

SHARQ XALQLARI TARIXIDA TA'LIM VA TARBIYAGA BO'LGAN MUNOSABATNING BA'ZI JIHATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667626>

Mamanov Jamoliddin Abduraximovich

Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası v.b. dotsenti

j.mamanov@afu.uz

Annatsiya: Ushbu maqola o'zbek etnomadaniyati tarixida ta'lim va tarbiya masalasi davrlar kesimida hamda o'zgarib borish xususiyatlarini inobatga olgan holda tahlil etilgan. Shuningdek, maqola o'zbek jamiyatining qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar ta'lim tizimining rivojlanish qonuniyatlari, sabab va oqibatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Madaniyat, etnomadaniyat, ta'lim tizimi, tarbiya, jamiyat rivojlanishi, qadimgi davr, islom dini, sobit ittifoq, musatqillik.

Abstract: This article analyzes the issue of education and upbringing in the history of Uzbek ethnoculture in terms of periods and taking into account the characteristics of change. The article also focuses on the laws of development of the educational system of Uzbek society from ancient times to the present day, its causes and consequences.

Keywords: Culture, ethnoculture, educational system, upbringing, development of society, ancient times, Islam, fixed union, independence.

KIRISH

O'zbekistonda etnopedagogika tarixini yaxlit, yagona madaniy, pedagogik tarixiy jarayon sifatida yoritish uchun shartli ravishda quyidagicha beshta davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Eng qadimgi davrlardan arablar istilosigacha (VII asrgacha) bo'lgan davr;
2. VIII asrdan XIX asr o'rtalarigacha - Turkistonni Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinguncha o'tgan davr;
3. XIX asming 60-yillaridan XX asr boshlarigacha o'tgan davr;
4. 1917-1920-yillardan (oktyabr inqilobidan) 1991-yilgacha o'tgan davr;
5. O'zbekiston respublikasining mustaqillikka erishgan hozirgi kunda pedagogik-tarixiy rivojlanish davri.

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari ming yillar avval yashab, yuksak va o'ziga xos madaniyatni shakllantirish yo'lida ulkan va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Dastlabki tosh qurollaridan foydalangan holda tirikchilik qilishdan tortib, mehnat qurollarini yanada takomillashtirishgacha, urug'chilik va qabilachilik davrlariga kelib, xo'jalik hamda madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlargacha bo'lgan tariximiz ota-bobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo'lganidan dalolat beradi.

MUHOKAMA VA TAHLILLAR

Ma'lumki, insoniyat jamiyati shakllanish jarayonida inson biologik jihatdan ham, shaxs sifatida ham rivojlanib borgan. Dastlabki diniy e'tiqodlarning paydo bo'lishi, oddiy ixtirolarning rivojlanishi inson tafakkurining shakllanishiga turtki bo'lgan. Ushbu jarayon ming yillar davomida inson ongi taraqqiy etishining asosi bo'lgan axloq-odob qoidalarining tarkib topishiga olib kelgan. Eng qadimgi kishilarning oddiy istak va orzulari, axloqiy qarashlari qadimiy eposlarda, afsonaviy qahramonlar obrazlari orqali o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish, ajdodlar ruhiga ehtirom, totemizm, sehrgarlik kabi diniy e'tiqod va marosimlar bilan bog'liq afsonalar qadimiy jamiyatning ma'naviy qiyofasini aks ettirgan.

Rivoyatlar va afsonalar massagetlar, saklar, xorazmiylar, so'g'dlar, parfiyaliklar yashagan davrlarga borib taqaladi. Tarbiya bilan bog'liq eng qadimgi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan bo'lsa-da, turkiy va forsiy zabon xalqlarning hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida shakllangan ma'naviy madaniyat yodgorliklarida bu boradagi ma'lumotlar aks etgan. Xususan:

Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimgi marosim va urf-odatlarini,

Ijtimoiy-falsafiy, madaniy va adabiy-tarixiy voqealarni aks ettiruvchi "Avesto", Afsonaviy qahramonlar tasvirlangan dostonlar – "Alpomish", "Manas", "Shiroq", "To'maris", "Go'ro'g'li", "Murodxon", "Ravshan", Geografik asarlar, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Urxun-Enisey bitiklari va boshqa adabiy-tarixiy manbalar.

VII asrdan boshlab arablar Movarounnahr hududiga hujum uyushtira boshladilar. VIII asrning o'rtalariga kelib esa butun Movarounnahr ularning istilosi ostiga o'tib, bu yerda ham islom dini keng yoyildi. Arablar bosib olgan hududlarda islom ta'limoti asosida ta'lim-tarbiya tizimi shakllana boshladi va yangi ta'lim muassasalari tashkil etildi. Islom dini qabul qilingan joylarda masjidlar qurilib, ularning qoshida maktablar ochildi. Maktablarda arab tilini o'rganish majburiy etib belgilandi, ta'lim jarayoni arab tilida olib borilar va asosan, «Qur'oni Karim» o'qitilar edi.

Arab bo'lmagan bolalarga islom dini asoslarini o'rgatish maqsadida «Haftiyak», «Chor kitob» kabi darsliklar kiritildi. XII asrdan boshlab islomiy ilmlarni turkiy tilda yozilgan asarlar orqali keng targ'ib etish boshlandi. Bunga misol sifatida Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar» asarini keltirish mumkin. Xalq kundalik hayotda asosan o'z ona tilida so'zlashgan bo'lsa-da, yozuv arab alifbosida olib borilgan. Savod chiqarish jarayoni harflarni va so'zlarni yozishni o'rganishdan boshlanar edi. Arab tilidagi "maktab" atamasi "yozuv o'rgatadigan joy" ma'nosini anglatgan.

Maktablarda bolalarga yozish va hisoblash o'rgatilgan bo'lib, shuningdek, o'smirlar savdo san'ati, arab tili, mantiq, notiqlik, husnixat va arifmetikadan saboq olganlar. Har bir maktabda o'quvchilar soni 30-40 nafardan oshmagan. Masjidlarga qarashli maktablarda asosan «Qur'on» o'qitilgan. Ta'lim jarayonida dastlab bolalarga harflarni tanitish va o'qish o'rgatilgan. Bu usulda har bir bola alifbo tartibida harflarning nomini o'zlashtirib olgan (alif, be, te, se va h.k.),

keyinchalik esa ushbu harflarni birlashtirib o'qishni mashq qilgan. Ushbu mashqlarni to'liq o'zlashtirgach, bolalarga «Qur'on» berilib, domla rahbarligida har bir sura takrorlash orqali o'rgatilgan.

X–XII asrlarda islom dini ruknlari tojik tilida she'r va nasr shaklida bayon qilinadi, ta'lim jarayonida «Chorkitob» o'qitila boshlagan edi. XII asrdan boshlab esa Ahmad Yassaviy, keyinchalik XVII asrda So'fi Olloyor tomonidan turkiy tilda yozilgan she'r va boshqa asarlar orqali islom dini ruknlarini o'rganish ommalashdi. Maktablarda faqat o'g'il bolalar ta'lim olgan bo'lsa, qizlar otinoyilar uyida tahsil olgan. Biroq ular faqat o'qish bilan shug'ullanib, yozuvni o'rganmaganlar.

X asrning boshlariga kelib madrasalar paydo bo'la boshladi. «Madrasa» so'zi «dars o'qitiladigan joy», «ma'ruza tinglaydigan joy» ma'nolarini anglatadi. Madrasalarda musulmon diniy ta'limoti, arab tili grammatikasi, ilohiyot, mantiq, notiqlik san'ati va kalom fanlari o'qitilgan. Vaqt o'tishi bilan bu ta'lim dargohlarida astronomiya, matematika, geografiya, kimyo kabi dunyoviy fanlar ham o'qitila boshlandi. Madrasalarda 15–20, 30–40 yoki 100–150 nafargacha talaba tahsil olgan. Ularni tamomlaganlar imom-xatib, qozixonalar va boshqa ma'muriy lavozimlarda faoliyat yuritgan.

Temur va temuriylar davrida madrasalar oliy ta'lim markazi vazifasini bajargan. Bu davrda ilohiyot bilan birga dunyoviy fanlar ham rivojlangan bo'lib, qonunchilik (fiqh), matematika (riyozat), geometriya (handasa), falakiyot, tibbiyot, tarix, adabiyot, she'riyat (ilmi aruz), arab tili va uning morfologiyasi o'qitilgan. Temuriylar davri, xususan, Amir Temur hukmronligi davri, qadimiy Turon o'lkasida ta'lim tizimi va ilm-fan sohasining eng yuksak rivojlangan bosqichi hisoblanadi. Amir Temur madrasalarda dars berish uchun islom dunyosining taniqli olim-u ulamolarini jalb qilgan. Uning farmoniga binoan Samarqandda o'z davrida yagona bo'lgan kutubxona barpo etilgan bo'lib, Mirzo Ulug'bek hukmronligi (1409–1449) davrida ushbu kutubxona yanada boyitilib, mamlakatning haqiqiy ilm-ma'rifat markaziga aylangan.

Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida keltirilishicha, Amir Temur har qanday masalani hal qilishdan avval o'sha sohaning bilimdon mutaxassislari va olimlari bilan maslahat qilgan. Ushbu davr maktablarida ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilarga arab alifbosini o'rgatish bilan boshlanib, yozuv qoidalarini egallaganlaridan keyin «Haftiyak» (Qur'onning yettidan bir qismi) o'qitilgan. Ta'lim jarayonida diniy marosimlar va milliy urf-odatlar ham o'rgatilgan. Maktab o'quvchilari yoshi va bilim darajasiga qarab kichik, o'rta va yuqori guruhlariga bo'lingan.

➤ Dastlabki guruhlar 3 yillik o'quv davrida maxsus taxtacha orqali yozilgan harflarni o'rganish orqali, so'ngra «Haftiyak» o'qiganlar;

➤ O'rta guruhda 3 yil davomida harflarning yozilish tizimi, arab raqamlari orqali matematik tushunchalar o'rgatilgan. «Chor kitob», So'fi Olloyorning hikmatlari o'qitilgan;

➤ Shundan so'ng o'quvchilar keying bosqichga yani 3 yillik olgan bilimlari ichida diniy va dunyoviy bilimlarni egallash bilan bir qatorda islom dini asoslarini tashviqot qilishda ham faol bo'lganlar.

Mirzo Ulug'bek ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga katta e'tibor qaratib, atrofida o'z zamonasining yetuk olimlari, astronomlar va matematiklarni jamlagan hamda ularga homiylik qilgan. Uning saroyi madaniyat va ilm-ma'rifatning haqiqiy markaziga aylangan. Ulug'bek davrida tarixchi Lutfulla Hofizi Abro' "Zubdat ut-tavoxir" nomli asarini yaratgan, Ali ibn Muhammad Jurjoniy "At-tarifati Jurjoniy" nomli falsafiy risolani yozgan, shuningdek, mashhur tibbiyot olimi Movlono Nafis va boshqa ko'plab mutafakkirlar shu davrda yashab ijod qilgan.

Tadqiqotchi M. Alihojiyevning izlanishlariga ko'ra, Qo'qon xonligi hukmronligi davrida mamlakat bo'ylab 400 ga yaqin madrasalar faoliyat yuritgan. Yirik shaharlardan Qo'qon, Toshkent, Marg'ilon, Xo'jand, O'ratepada 20 dan 50 tagacha madrasa mavjud bo'lgan, Namangan, O'sh, Chust, Shahrixon, Asaka, To'raqo'rg'on kabi kichik shaharlarda esa ularning soni 3–10 tagacha yetgan. Qishloqlarda madrasalar, odatda, aholisi zich joylashgan markazlarda 1–2 tadan tashkil etilgan. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim beruvchi oddiy maktablar deyarli barcha masjidlar qoshida faoliyat yuritgan.

Qo'qon xonligi maktab va madrasalari bo'yicha tadqiqot olib borgan I. Alimov 1887-yilda Farg'ona viloyati boshqarmasiga taqdim etilgan vaqf hujjatlariga asoslanib, madrasalar soni bo'yicha hududlarning reytingini keltiradi. Uning ma'lumotlariga ko'ra, madrasalar soni jihatidan Namangan viloyati 66 ta madrasasi bilan birinchi o'rinda, Qo'qon mulki 58 ta madrasasi bilan ikkinchi, Marg'ilon viloyati esa 49 ta madrasasi bilan uchinchi o'rinni egallagan. Shuningdek, Andijon viloyatida 39 ta, Toshkent viloyatida 29 ta, O'sh viloyatida esa 13 ta madrasa bo'lgan. Garchi Toshkent viloyatida madrasalar soni nisbatan kam bo'lsa-da, ularning aksariyati yirik va mashhur madrasalar hisoblangan.

Ushbu tadqiqot o'rganilgan mavzuning keng yoritilgani, arxiv hujjatlaridan samarali foydalanilgani hamda boshqa muhim ma'lumotlarning taqdim etilgani bilan ajralib turadi. Xonliklar davrida barpo etilgan madrasalarning mashhurligi u yerda tahsil olgan talabalar soni va ta'lim bergan mudarrislarning salohiyati bilan belgilanar edi. Madrasalarda mudarrislarning obro'si yuqori bo'lib, turli masalalar ichki kengashlar orqali muhokama qilinib, hal qilingan.

Xonliklar davri ta'lim tizimi oilalarda boshlanib, keyinchalik maktab va madrasalarda davom etgan. Ota – onalar odatda ta'lim berish 6 - 7 yoshdan boshlanib, o'g'il bolalar masjidlarda, qiz bolalar esa uyda otinoyilarning qo'lida ta'lim-tarbiya olishgan.

Xonliklarda ta'lim tizimi ikki: quyi (maktab) va oliy (madrasa) bosqichda olib borilgan. O'z navbatida maktablar ham ikki turga bo'lingan: birinchisi, quyi maktab bo'lib, masjidlarda faoliyat yuritgan. Ikkinchisi yuqori maktablar, faqat shaharlarda, katta qishloqlarda faoliyat yuritgan. Aksariyat tadqiqotchilar maktablarning faoliyat xarakteriga ko'ra jamoat, xususiy, shahar va qishloq

maktablariga bo'lganlar. Madrasalarda ta'lim uch bosqichda tashkil etilib, adno (quyi), avsat (o'rta) va a'lo (yuqori) bosqichlarida olib borilgan. Ushbu bosqichlarda o'qish muddati qat'iy belgilanmagan. O'qish muddati ko'proq talabaning qobiliyatiga bog'liq bo'lgan. Bitiruvchilar qozilik va devonxona lavozimlariga da'vogar bo'lsa, imtihon qilinib, so'ng nomzodlik guvohnomasi berilgan.

Ma'lumki, madaniyat bir butun tizim sifatida ikki shaklda tushuniladi: moddiy madaniyat va ma'naviy madaniyat. Madaniyatning bu ikki shaklga bo'linishi ikkita muhim ishlab chiqarish – moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning mavjudligiga mos keladi. Moddiy madaniyat inson moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi. Bunga mehnat qurollari, yashash va kundalik uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, transport vositalari va boshqalar kiradi [1, 368].

Ma'naviy madaniyat deganda ma'naviy ishlab chiqarish sohasi va uning natijalari va mahsullari tushuniladi. U ongning barcha sohalarini – fan, ta'lim, huquq, falsafa, san'at, adabiyot, xalq og'zaki ijodi, din va boshqalarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, u kishilarning bir-biriga munosabatini, ularning o'ziga va tabiatga bo'lgan munosabatini o'z ichiga oladi, bu moddiy va ma'naviy faoliyat jarayonida mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, madaniy faoliyatning ikki turi mavjud – ijodiy va reproduktiv: birinchisi yangi madaniy qadriyatlarni yaratadi, ikkinchisi esa ularni qayta yaratish orqali ularning aylanishini oshiradi. Ma'naviyatni talqin qilish, izohlash, o'rganishda shaxs ma'naviyati bilan ijtimoiy guruh, xalq, millat ma'naviyatini ham alohida, ham o'zaro aloqadorlikda olib qarash talab qilinadi.

Ma'naviy madaniyat – bu inson va jamiyat ma'naviy hayotining turli qirralarini qamrab oladigan inson faoliyati sohasi, shuningdek ma'lum bir madaniy-tarixiy birlikka yoki umuman insoniyatga xos bo'lgan bilim va dunyoqarash g'oyalari tizimini anglatadi. Ma'naviy madaniyat ijtimoiy ong shakllarini va ularning inson faoliyatining adabiy, axloqiy va boshqa qadriyatlarini o'z ichiga oladi [2, 300]. Ma'naviy madaniyat inson o'zini faqat hissiy-tashqi tajriba bilan cheklab qo'ymasligi va unga ustuvor ahamiyat bermasligi, balki u yashaydigan, sevadigan, ishonadigan va hamma narsani baholaydigan asosiy va yo'naltiruvchi ma'naviy-ruhiy tajribani tan olishi tufayli paydo bo'ladi. Ushbu ichki ma'naviy-ruhiy tajriba bilan inson tashqi, hissiy tajribaning mazmuni va eng yuqori maqsadini belgilaydi.

«Ma'naviy madaniyat» tushunchasi nemis faylasufi, tilshunos va davlat arbobi Vilgelm fon Gumboldtning tarixiy va falsafiy g'oyalariga asoslanadi. U tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy bilimlar nazariyasiga ko'ra, jahon tarixi – bu bilim chegaralaridan tashqarida bo'lgan, ayrim shaxslarning ijodiy qobiliyatlari va shaxsiy sa'y-harakatlari orqali namoyon bo'ladigan ma'naviy kuch faoliyatining natijasidir. Ushbu qo'shma ijodning samaralari insoniyatning ma'naviy madaniyati asosini tashkil etadi [3, 504]. Shuningdek, avstriyalik faylasuf Frankl Viktor

ma'naviy madaniyatni insonni ajratib turadigan, faqatgina uning o'ziga xos jihati, deb ta'riflaydi [4, 35].

Ma'naviyat – insonni inson, jamiyatni jamiyat sifatida barqaror saqlab turuvchi, odamning jami bilimlari, aql-zakovat va tuyg'ulari, axloqi va fe'l-atvori, tafakkur va qarashlari yig'indisi [5, 15].

Mustaqillik yillarining boshlarida ma'naviy madaniyat tushunchasi o'rniga ma'naviyat tushunchasi yo'llanila boshlandi. Albatta bu tushuncha insonlarning ongida yuksak axloq va insoniy fazilatlarni shakllantirishb jamiyat uchun kerakli bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash maqsadida, mafkuraviy jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqish uchun qo'llanilgan bo'lsa, bu jihatdan ma'naviyat jamiyat hayotida avvalgi inkor etilgan kommunistik mafkura o'rnini ko'ldirishi xalq, fuqarolar ongida paydo bo'lgan bo'shliqni to'ldirishi lozim edi. Bu jihatdan ushbu tushuncha jamiyat hayotida, ta'lim tizimiga, ayniqsa yoshlar ongiga chuqur singdirildi. Lekin ushbu tushunchani mazmunini anglash nafaqat oddiy fuqarolar uchun balki ijtimoiy soha vakillari uchun ham qiyin vazifaga aylandi. Sababi ma'naviyat inson ichki dunyosi, ruhiyati bilan bog'liq tushuncha bo'lganligi, insonning ichki dunyosini tushuntirish oson ish emasligidan kelib chiqdi. Buning oqibatidan ma'naviyat tushunchasini tushunishga qiynalgan qatlam bu tushunchadan vos kechish kerakli haqida ham davo bilan chiqishdi. Ma'naviyat inson kamolotining eng yuqori bosqichini anglatgani sababli ham jamiyat hayotida faoliyat olib boruvchi fuqarolarning oliy darajasi etib belgilash va jamiyatning yuksak maqsadi sifatida targ'ib etish albatda muhim hisoblanadi. Lekin, ma'naviyat madaniyat tushunchasini ilmiy muomalada qo'llash, ma'naviyat tushunchasini izohlashda avvalgi qiyinchiliklarni yengillashtiradi deb hisoblaymiz.

Ma'naviy madaniyat rivojlanishi va taraqqiy etib borishida bir qancha omillar dialektik o'zaro ta'sirga ega. Quyida ushbu omillarning ba'zilariga to'xtalib o'tamiz.

Ta'lim ma'naviy madaniyat sohasidagi davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu yerda O'zbekiston uchun dolzarb masala – yosh avlodni axloqiy tarbiyalash tizimini zudlik bilan isloh qilish dolzarbdur. Kelgusi yillarda ushbu tizimni qayta qurish kerak bo'ladi. Bejizga Prezident Sh.Mirziyoyev 2023 yilni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb nomlamadi. Shu maqsadda nafaqat ko'plab o'rta va oliy ta'lim o'quv dasturlarining mazmunini ko'rib chiqish, balki ushbu sohalarni psixologiya va o'quv ishlari metodikasi sohasida tajribali professor-o'qituvchilar bilan ta'minlash zarur. Bu qiyin masala va uni hal qilish uchun ko'p vaqt va mablag' kerak bo'ladi. Biroq, ushbu muammoni hal qilishning strategik ahamiyati ushbu xarajatlarning to'g'riligini isbotlaydi, chunki ushbu muammoni hal qilmasdan, mamlakatimiz ta'lim tizimini qayta qurish va yanada rivojlantirishning ko'plab maqsadlariga erishib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, mamlakatimiz ta'lim tizimidagi mavjud muammolar, ayniqsa umumta'lim maktablaridagi o'qitish tizimining eskirganligi, maktablarda dars beruvchi o'qituvchilarning asosiy qismini ayol o'qituvchilar tashkil etishi ushbu muammolarni keltirib chiqaruvchi sabablardan biridir. Bilamizki ayollar tarbiyada,

umuman yosh avlod bilan o'zaro munosabatlarda mehr-muhabbat bilan munosabatda bo'lishi yoshlarning tarbiyasida salbiy holatlarni keltirib chiqaruvchi omilga aylanmoqda.

Ma'naviy madaniyatini rivojlantirishdagi ikkinchi muhim vosita bilim sohasidir. Fuqarolik jamiyati rivojlanishi jara'ida zamonaviy ilmiy bilimlar muntazam rivoj topib, o'z imkoniyatlari chegarasini tobora kengaytirib bormoqda. Jamiyatda yangi texnologiyalar, innovatsiyalar kashf etilmoqda, globallashtirishga xos bo'lgan nazariya va bilimlar, yangi fanlar yuzaga kelmoqda [6, 11]. Bilimli yoshlar avvalo bo'sh vaqtdan unumli foydalanish imkonini qidiruvchi, vaqtini behuda narsalarga sarflamaslikka harakat qiluvchi jamiyat qatlami hisoblanadi. Yoshligidan yigit-qizlarni ilm olishga, ma'lum sohani egasi bo'lishga o'rgatish jamiyat uchun kerakli, ma'naviy salohiyati yuqori yoshlarni yetishtirib berish demakdir. Tarixiy xotiraga e'tibor qaratsak, Qodiriyning "O'tgan kunlar"dagi Otabek Yusufbek xojidek bir donishmand, iymon-e'tiqodi butun, xalqparvar insonning o'g'li. Yusufbek hojining barcha ma'naviy fazilatlarini o'g'liga o'tganligi shubhasiz. Ikkinchidan: Otabek madrasa ko'rgan yigit: o'z davri uchun yetarli darajada ilm olmagan bo'lganida Otabek o'z xalqi, Vatani, millatining jonkuyar bir farzandi darajasiga yetishi dargumon edi. Yoshlarning ezgu fazilatlarini egallashlari haqida mamlakat prezidenti Sh.Mirziyoyev "Ilm-ma'rifat va kasb-hunarga intilish, oilani muqaddas bilish, ma'naviy poklik, kattalarga hurmat, kichiklarga shafqat, qadriyatlarimizga sadoqat kabi ezgu fazilatlar azaldan xalqimiz, millatimizning qonida bo'lib kelgan. Biz mana shunday bebaho merosimizni nafaqat asrashimiz, balki uni yanada boyitishimiz, kelgusi avlodlarga bezavol yetkazishimiz kerak" degan fikrlarni bildiradi. Albatta mamlakatni bilimli, ma'naviy madaniyati yuksak, axloqiy fazilatlar va zamonaviy texnologiyalarni chuqur egallagan yoshlar yuksaklarga ko'taradi, rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqadi. Shu sababli ham bugungi yoshlarni bilimli qilib tarbiyalash eng muhim vazifadir. Bu yo'lda mamlakatimiz so'ngi yillarda bir nechta yangi va dadil qadamlarni tashlaganligi e'tiborga loyiq. Xususan, maktabgacha, umumiy va oliy ta'lim muassasalarini xususiylashtirish imkoniyatini poydo bo'lganligi. Yaqin yillarga qadar mamlakatimizda ta'limni xususiylashtirish masalasi haqida biz orzu ham qilmas edik. Xususiylashtirish avzallik tomoni mazkur muassasaning o'qituvchi yoki talabalarga berayotgan ta'lim sifatiga qarab keyingi taqdiri belgilanishi. Agar mazkur muassasada ta'lim sifati yaxshi va to'g'ri yo'lga qo'yilsa mazkur muassasaga kelib ta'lim oluvchilar soni ortishiga olib keladi. Lekin ta'lim sifati past bo'lib, tanish-bilish yoki korrupsion holatlar yuz beradigan bo'lsa o'z-o'zidan keyingi yillarda mazkur muassasaga bo'lgan talab pasayib ketishiga olib keladi. Yuqoridagi sabablar asosida xususiylashtirish ta'lim muassasasi rahbari albatta keyingi yillarni o'ylagan holda ta'lim sifatini oshirishga, kuchli bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan kadrlarni ta'lim jarayoniga olib kirishga harakat qiladi. Bu esa o'z-o'zidan ta'limda raqobatni keltirib chiqaradi. Bilamizki, raqobat bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanishning asosiy omili hisoblanadi. Mazkur

raqobatning kuchayeshi bugungi kunda yoshlarning bilim saviyasini oshishiga va koʻplab yutuqlarni qoʻlga kiritishga olib kelmoqda.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Богатырев Д. К. Философия культуры. СПб. Издательство РХГА 2020. - 368 с.
2. Лиховцева А.В. Образ Мира. Основы духовной культуры М. AVRORA 2022. – 300 с.
3. Гумбольдт В. фон. Концепция общего языкознания: цели, содержание, структура. Избранные переводы. /Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. Лобановой Л.П./. Серия: «История лингвофилософской мысли» М. ЛЕНАНД 2018. - 504 с.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла (Перевод Д. Леонтьева). – Пермь: Биг-Пресс, 2012. Стр.35.
5. Мирзоб Бўрон. Нима бирламчи: иқтисодми ёки маънавият? Тафаккур журнали. 2021 йил 2-сон. 15-бет.
6. Сиддиқов И. Ёшлар интеллектуал маданиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т. 2020. 11-б.

IX-XII ASRLAR IJTIMOIIY TARAQQIYOTDA DINIY VA DUNYOVIY BILIMLAR UYG'UNLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667638>

Sherboboyev Muxriddin Azimmurod o'g'li

Alfraganus universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrasi v.b.dotsenti, (PhD)

Email: msherboboyev@bk.ru

ORCID: 0009-0007-4384-5686

Annotatsiya: Ushbu maqolada IX-XII asrlar ijtimoiy taraqqiyot masalasi va bu jarayonlarning asosida turuvchi ilmiy taraqqiyot va undagi o'ziga xos talqini yoritilgan. Jumladan, ayni shu davrda diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligi masalasi maqolaning diqqat markazida turadi.

Kalit so'zlar: Ilm, ilmiy taraqqiyot, ijtimoiy taraqqiyot, falsafiy taraqqiyot, bilish, ong, madaniyat, siyosat.

Аннотация: В статье рассматривается проблема общественного развития в IX-XII вв., а также научное развитие, лежащее в основе этих процессов, и их уникальная интерпретация. В частности, в статье рассматривается вопрос о гармонии религиозного и светского знания в этот период.

Ключевые слова: Наука, научный прогресс, социальный прогресс, философский прогресс, знание, сознание, культура, политика.

Abstract: This article discusses the issue of social development of the 9th-12th centuries and the scientific development underlying these processes and their specific interpretation. In particular, the issue of the harmony of religious and secular knowledge during this period is the focus of the article.

Keywords: Science, scientific progress, social progress, philosophical progress, knowledge, consciousness, culture, politics.

Kirish

Ilm-fan taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan IX-XII asrlar nafaqat sharq xalqlari tarixida balki, g'arb falsafiy tafakkur taraqqiyotiga ham salmoqli ta'sir qilgan. Fozila Sulaymonovanning "Sharq va g'arb" nomli asarida sharq allomalarining ilmiy me'rosini g'arb tamadduniga qay darajada ta'sir qilganligi aytib o'tilgan. IX-XII asrlar ilmiy muhit davlat va jamiyat siyosatidagi yaratilgan vaziyat ilm-fan taraqqiyotida yangicha bosqich yasagan. Bu davrning o'ziga xos jihatlaridan biri diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligida ekanligidan kelib chiqsak, ilmiy taraqqiyot yoki ijtimoiy taraqqiyot mo'tadil yondashuvni talab qiladi.

Shu bilan birga dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shgan allomalarimizning ilmda komillik sari yetmoqlarida islom dinining ta'sirini ham alohida ta'kidlash zarur. Imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Dorimiy, imom Moturidiy Abu

Mu'in Nasafiy kabi allomalar bilan bir qatorda al –Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo, al-Farg'oniy, Mahmud Zamaxshariy, al-Farobiy[1.6-7] kabi o'z ilmi va tafakkuri bilan dunyoni lol qoldirgan allomalarimizning yetukligi zamirida islom dini va uning ilmga bergan e'tibori turganligi bizga ma'lum.

Bugun biz qurmoqchi bo'lgan jamiyat ham ayni shu buyuk shaxslar ishini davom ettirishni talab qiladi. Xususan, Prezidentimizning Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida ta'kidlaganidek, “Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim. Ushbu maqsad yo'lida yoshlarimiz o'z oldiga katta marralarni qo'yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko'mak berish – barchamiz uchun eng ustuvor vazifa bo'lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi”[2] degan falsafiy fikrlarni anglagan holda, ushbu maqolada buyuk olimlar ijodini o'rganish, tahlil qilish asnosida inson kamolotida diniy va dunyoviy bilimlarning o'rni va ahamiyatini ochishga harakat qildik.

Asosiy qism

Musulmon diyorlaridagi olimlarning ilmiy merosini o'rganarkanmiz, jumladan, ta'lim sohasida diniylik va dunyoviylik o'rtasidagi mantiqsiz mantiqiy nisbatning shakllanishi yangi davrga kelib kuchayganini kuzatamiz. Islom dini paydo bo'lgan davrdan to shu bizning asrimizga qadar ta'limda bu diniy ta'lim, bu dunyoviy ta'lim deb katta chegara bilan ajratilmagan.

Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida ilmlarni dunyoviy va diniyga ajratish, bu ikki ilmni bir-biridan ayro holda talqin qilish va ular o'rtasida go'yoki mantiqiy muvozanatni o'rnatishga bo'lgan intilishlar oqibati o'sib kelayotgan yosh avlod ongi va shuurida o'zining salbiy natijalarini nomoyon qilib bormoqda. Bu holatni zamonamizning har bir aqli raso insoni anglab yetishi mumkin. Yuqorida aytilgan taraqqiy etgan jamiyatning asnosida ilmlar uyg'unligi masalasi turganligini inobatga olsak, bugun biz ham diniy va dunyoviy ta'lim uyg'unligini tiklashimiz zarur ekanligini ko'ramiz. Ayni shu masala mamlakatning ma'naviy taqdirini hal qiluvchi omillardan bir sanaladi. Diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirgan holda ta'lim jarayonini amaliyotga tatbiq etish kechiktirib bo'lmas dolzarb muammolardan biri ekanligi jamiyatning aksar qismidagi muammolar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Jamiyatdagi mavjud salbiy natijalar borligi orqali ta'lim-tarbiyada diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'un ravishda yosh avlodga yetkazish va bu borada ota-onalar va murabbiylar tomonidan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilishi lozimligini his qilamiz.

Avvalgi ikkala Renessans mustahkam ma'naviy-mafkuraviy negizda, birinchi galda yuksak axloqiylik, adolat, ilmga tashnalik va bag'rikenglik asosida yuz bergan. Islom halollik va to'g'rilikni, insof va adolatni, ilm va amaliy faollikni hamma narsadan ustun qo'ygan. "Ilm izlab Chinga bo'lsa-da, bor", "Sendan harakat – mendan barakat", "Bir soatlik adolat barcha insu jinslarning qirq kunlik ibodatidan ustun" va ko'plab shu kabi hadislar, naqlar ajdodlarimizning ijtimoiy mo'ljaliga aylangan edi. Bu esa qalb oydinlashuvi, hamda ijtimoiy taraqqiyotga asos bo'ldi. Siyosatda adolat, ilmga barqarorlik hamda ijtimoiy hayotda muvozanat bo'lsa, albatta inson kamolotiga erishamiz.

Sotsialogik tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, bugun ham biz rivojlangan deb biladigan yetakchi davlatlar taraqqiyotining asosiy sabablaridan biri bu islom qadriyatlarini sanalgan adolat, tinchlik, halollik, to'g'ri so'zlik, omonatdorlik kabi sanasak sanog'i ko'p bo'lgan qadriyatlar tashkil qilishi ko'ramiz. Bu esa ayni vaziyatda ijtimoiy taraqqiyotda chin etiqod, sof islomning o'rni qay darajada ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama va tahlil

Birinchi Uyg'onish davridagi madaniy yuksalish haqida gap borar ekan, ma'naviyatga, Uyg'onish davri madaniyatiga xos quyidagi xarakterli tomonlarni qayd etib o'tish mumkin:

- koinotning vujudga kelishi, bosqichlari, olamning tuzilishi, modda va ruhning xususiyatlari kabi umumiy ilmiy masalalarga qiziqish;
- insonni koinotni Yaratguchining eng oliy mahsuli deb baholash. Avvalo ilm, inson ahli tafakkurini ulug'lash, unga ishonch bildirish, targ'ib-tashviq etish, ularni Yaratguchining eng ulug' va yuksak ijodi deb baholash, ma'rifat tarqatish, jamiyat, jamoani yaxshilikka eltish insonning muhim vazifasi deb bilish;
- axloq, odob, muomalani inson tarbiyasining asosiy maqsadlaridan deb bilish. Insonning adolat, yuksalish, ma'naviyatga intilishiga yo'l ochish, imkoniyat yaratish. Aqlida, axloqda, ma'naviyatda yetuk bo'lish, komil insonni yaratish, insonparvarlik, vatanga, odamlarga xizmat qilish, insonlar orasidagi do'stlik, o'zaro yordam, ko'maklashuvga chaqirish bu davr madaniyatining yetakchi jihatlaridandir;
- komil inson rivojlangan davlatchilikda shakllanadi. Bunday davlatchilik esa aql va ilmga o'zaro kelishuv, birlikka ega bo'lish natijasida amalga oshiriladi. Mustahkam davlatchilik turli ilm-fan tarmoqlarining rivojini ta'minlaydi;
- mustahkam davlatchilik fozil jamoani vujudga keltira oladi - bu davlat, jamoaga rahbarlik, hokimlik qilayotgan shaxsning ma'rifatli, ilmli, axloqli bo'lish, jamoani kelishib boshqara olishiga bog'liqdir. Ma'rifatli shoh, jamoa yaratish, davlatchilikni mustahkamlash bu davr ijtimoiy ta'limotlarining muhim xislatidir.[1.28]

Yuqoridagi printsiplardan ko'rinib turibdiki, renassansning asoslari albatta inson va jamiyat ma'naviy kamolotini taqozo qiladi. Bu borada esa dinning qadriyatlar sistemasi orqali erishiladi. Aynan, shu qadriyatlar ichida ilm olish, ma'rifat hosil qilish eng yuqori o'rinda turadi. Dinda ilmga intilishga chaqiriq,

ilmsizlikdan qaytarish bor. Ilmga intilgan kishi eng yaxshi insondir. Ilmdan yuz o'g'irish – insoniylikdan yuz o'g'irish demak. Chunki ilm – insoniylik toji hisoblanadi. Inson ilm bilan sharaf topadi. Ilm odamni yuksaltirib, undan yodgorlik qodiradi.[5.204] Yusuf Xos Hojib ilm borasida “Qutadg‘u bilig” asarida shunday yozadi:

Yana bir hikmat bor: hazrati Odam –

Bilim, aqlu idrok sabab muhtaram.

Shu va shunga o'xshash ilm va hikmatni ulug'lab yozilgan asarlar natijasi o'laroq arab sharqida diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligi asosida ijtimoiy taraqqiyot vujudga keldi. Bu holat IX-XII asrlarda vujudga kelgan Uyg'onish davrini keltirib chiqardi. IX-XII-asrlar davomida Movarounnahr butun musulmon olamida ilmiy-madaniy jihatdan eng rivoj topgan o'lka sifatida mashhur bo'lib, bu erda qadimiy an'analar bilan arab, fors, qisman hind hamda qadimgi yunon ilmiy-madaniy an'analari qorishuvi asosida islomiy, falsafiy va tabiiy ilmlar-astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, dorishunoslik, jug'rofiya kabilar rivoj topdi. Bu yerda mashhur hadisshunoslik va islom fiqhshunoslik maktablari shakllanib, tarixshunoslikda muhim asarlar vujudga keldi. Bu davr ma'naviyatining muhim tomonlaridan biri shundaki, olim, donishmand, shoirlarning ko'pchiligi qomusiy bilimlarga ega bo'lib, ilmlar bir-biridan ajralmasdan, uzviy bog'liq holda mavjudligi xarakterli edi. Shuning uchun ham al-Forobiy, ibn Sino, al-Beruniy, az-Zamaxshariy, Ismoil Jurjoniylar juda ko'p sohalarda ijod etib, o'chmas iz qoldirdilar. Shu bilan birga matematika, astronomiya, tibbiyot, mantiq, tilshunoslik, tarix kabi ilmlar, madaniyat, ma'naviyatning rivojida nihoyatda muhim ahamiyat kasb etgan din, islom dinining nazariy masalalari bilan birga axloqiy tomonlari ham keng rivoj topganini ko'ramiz. Umuman, bu davrda islom musulmon Sharqida nafaqat din sifatida, balki yaxlit madaniyat, ma'naviyatning shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. U madaniyatning boshqa sohalari: ilm-fan, san'at, axloq, siyosat kabilarning rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Musulmon Sharqi, shuningdek, Markaziy Osiyo Uyg'onish davri madaniyati yuqorida ko'rsatilgan o'ziga xos xususiyatlarni ifodaladiki, bu xususiyatlar bu yerda madaniyat, ma'naviyatning so'nggi rivojini belgilashda yetakchi rol o'ynadi.

Xulosa

Umuman IX-XII asrlarda yuz bergan Uyg'onish davrida Sharqda, xususan o'rta Osiyodan o'z yurtlari shonu sharafini yuksaklarga ko'tarib, betakror ilmiy kashfiyotlar, chinakam mo'jizalar yaratgan mashhur iste'dod sohiblari yetishib chiqdiki, ular jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar hamda keyingi avlodlarga bitmas-tuganmas noyob boy meros qoldirdilar. Bugun biz ham ushbu merosdan unumli foydalanishimiz hamda shu orqali yosh avlodni Vatan ravnaqi uchun ruhan va ma'nan komil inson etib tarbiyalash har bir ota –ona va ustoz murabbiylarimiz burchiga aylanmog'i lozim. Yosh avlod uchun sharqona – diniy va dunyoviy bilimlarni o'zida uyg'unlashtirgan ta'lim-tarbiyani jahon andozalariga

mos, fan taraqqiyoti omilari orqali yetkazish bunda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda so'ngi yillarda har bir sohada, shu jumladan ta'lim sohasida islohotlar olib borilayotgani, o'sib kelayotgan yosh avlodni kelajakda inson degan sharaflı nomga munosib ravishda tarbiya va ta'lim olib kamol topishlariga mamlakatimizning oqil insonlari jon kuydirayotgani va bu borada ishlab chiqilayotgan va amalga oshirilayotgan amaliy ishlar va tadbirlar tahsinga sazovordir. Ushbu jarayonda bugungi o'zbek jamiyatining mutlaq ko'pchiligi insonning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirib, axloqini tarbiyalashdagi dinning yuksak axloqini, inson ruhiyatida insoniy fazilatlarni yaratuvchanligini qo'llab - quvvatlamogda. Milliy va diniy qadriyatlarni anglatish yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini yuksaltirishga xizmat qilishi bugungi kunda hech kimga sir emas. Buning uchun yosh avlodning ta'lim va tarbiyasi to'g'risida g'amxo'rlik qilish nafaqat hukumatimizning yoki maktablarning vazifasi, balki har bir ota-onaning ham muqaddas burchlaridan hisoblanadi. Albatta, yoshlarimizni ilmiy saviyalari, kasbu hunarlari bilan bir qatorda axloqiy fazilatlari ham o'sib borishi zarur. Shu jumladan, yoshlarimizning ta'lim- tarbiyasini asriy va azaliy sharqona qadriyatlarimiz va mamlakatimizning milliy mafkurasi bilan uyg'unlashtirishimiz, aynan mana shu o'rinda yoshlarga diniy-axloqiy bilimlarni ta'lim berish bugunning kechiktirib bo'lmas dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nazarov O.R. Musulmon renessansi davrida O'rta Osiyoda fan va madaniyat rivoji tarixi – Toshkent: "LESSON PRESS", 2023. 219 bet.
2. <https://president.uz/oz/lists/view/5774>
3. Абдухалимов Б. "Байт ал-Ҳикма" ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). Т.:Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. – 236 б.
4. Хайруллаев М.М.Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. Т.: Фан, 1994 22.
5. Malik, Toxir. "Odamiylik mulki" – "Husnu xulq" (Axloq kitobi). – Т.: "Sharq", 2018. – 936 b.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг "Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти" мавзусидаги Халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқини умумтаълим муассасаларида ўрганиш юзасидан методик тавсия ва дастур. Т., 2014. <http://btr2014.zn.uz/2015/01/08>

THE FLOURISHING OF SCIENCE AND CULTURE IN CENTRAL ASIA IN THE IX-XII CENTURIES

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667653>

Uralov Dilshodbek

Department of Social Sciences,

Alfraganus University

Tel: + 998 88 108 07 37

E-mail: duralov589@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada IX-XII asrlarda ilm-fan rivoji, Sharqda ilm-fan taraqqiyotining xususiyatlari, xususan, O'rta Osiyo olimlari, faylasuflari, tarixchilarining ilmiy yangiliklari, amalga oshirgan izlanishlarining bugungi kundagi amaliy ahamiyati haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, fan, madaniyat, O'rta asrlar, fan taraqqiyoti, madaniyat, ma'rifat, qadriyatlar.

Аннотация: В статье рассматривается развитие науки в IX-XII, особенности развития науки на Востоке, в частности, научные новации среднеазиатских ученых, философов и историков, а также практическое значение их исследований в наши дни.

Ключевые слова: Средняя Азия, наука, культура, Средние века, развитие науки, культуры, просвещения, ценности

Annotation. The article examines the development of science in the 9th-12th centuries, the peculiarities of the development of science in the East, in particular, the scientific innovations of Central Asian scientists, philosophers and historians, as well as the practical significance of their research today.

Key words: Central Asia, science, culture, Middle Ages, development of science, culture, enlightenment, value.

INTRODUCTION

Many scholars have spoken of civilization, noting its connection with the spiral of historical processes. One of the first to put forward the idea of a great historical cycle of social development in the eleventh century was Abu Rehan al-Beruni in his work "Chronology". The Arab scholar Ibn Khaldun (14th century) developed the concept of cyclicity in his treatise, The Book of Corrections, emphasizing the spread of human potential as an expression of cyclicity [1:p.187-189].

DISCUSSION. Civilizations emerge and develop over several thousand years, with ups and downs. The 11th and 12th centuries are considered to be the period of the early Renaissance in Central Asia. During these centuries, the region's people made significant contributions to human development.

During the seventy or eighty years following the Arab conquest, in the late 8th and early 9th centuries, the political, social, and economic situation in the region began to stabilize. After the Abbasids came to power, the Arab caliphs began to better understand the importance of developing science and culture for social progress. In particular, this was reflected in the establishment of the "Baytulhikma" ("House of Wisdom") in Baghdad in 832 - an original academy of sciences that studied the rich heritage of the Greeks, Chinese, Indians, Iranians, Arabs and others in the field of science and culture. The Academy has a team of qualified translators of its works, who translate the original texts into Arabic[2:p.87].

Talented scholars from many countries, especially from Central Asia, were invited there. Among the translators were not only Muslim scholars, but also Christian-Nezatorians and Indian Buddhists. Observatories were established in Baghdad and Damascus, headed by our compatriots al-Khwarizmi and al-Farghani.

We emphasize that the House of Wisdom in Baghdad opened the flower of Islamic culture. The Muslim world of the 9th-11th centuries not only managed to preserve the forgotten heritage of Ancient Greece and Rome in Europe, but also developed and was significantly enriched by new discoveries in many fields of knowledge. All this helped to lay the foundations of modern science and civilization.

RESULTS. In the 10th and 11th centuries, the dynasties of the Samanids, Karakhanid and Khorezmshahs established themselves in Central Asia. A tradition of patronage of science and culture by local rulers developed. Many of them gave preference to spirituality and education, which prompted them to become patrons of the arts.

The socio-economic interests of the region's population were connected with the formation of a local centralized state, which also determined the need to develop material and spiritual culture. There was a profound development of architecture based on scientific calculations, innovations and progressive trends in architecture. Madrasahs, mosques, libraries, rabats, sanatoriums, caravanserais and palaces were built. Crafts and folk trades were encouraged, work with mountain stone was significantly facilitated. Durable bridges and irrigation structures were built.

Oral folklore develops, and the literary language of the local population is formed. The Arabic word "madrasah" means a building, a place where education takes place. Madrasahs are higher educational institutions of religious and secular profile in large cities of the region. In Khorezm and Shash, devices for observing celestial bodies were built[3:p.93].

In 998, on the initiative of Ali ibn Mamun, the ruler of Khorezm, the Mamun Academy, a temple of science, was created. This scientific center conducted research in the fields of mathematics, astronomy, medicine, jurisprudence, history, philosophy and literature. The number of educational institutions of various levels is increasing in Bukhara, Samarkand, Kuva, Merv, Tirmez, Shash, Kesh, Osh,

Khujand, Nasaf, Kermen and Andijan. Book art is developing, the skills of calligraphers, bookbinders and decorative artists are improving.

All these events contributed to the intellectual revival of the region. During this period, dozens of our compatriots enriched the world of science and culture with valuable discoveries and new views. During this period, the exact and human sciences, fiction, linguistics, various types of art and folklore developed. Thanks to the curiosity of the region's scientists, the foundations of many branches and areas of modern science and technology were laid[4:p.71].

Muhammad al-Khwarizmi was one of the first such scientists. He became a famous mathematician and astronomer. Al-Khwarizmi is responsible for the emergence of algebra and algorithms. His Complete Book of Addition and Subtraction in the Indian Style was translated from Arabic into Latin in those centuries. His contemporary, Ahmad Farghani, was also a famous astronomer, mathematician and geographer. His "Book on the Celestial Movements and Exposition of the Science of the Stars" was translated into Latin twice in Europe in the 12th century. The works of other our compatriots were also recognized by scientists from different countries and published in European and Asian languages.

Farobi gave a well-reasoned exposition of more than thirty world-famous sciences, including the theory of music, especially with regard to the harmony of sound, and Abu Abdullah Khwarizmi developed the principles of scientific classification. The question of the differentiation of sciences also occupied the minds of other scholars of the region in these centuries[5:p.63].

The importance of many linguists and literary scholars is enormous. Mahmud Kashgari created a monumental three-volume "Dictionary of Turkic Dialects", in which he gave Arabic explanations of more than 7,500 Turkic words. Yusuf Khodzib and Yusuf Sakoki were masters of this art.

It is well known that Islam emerged as a world religion in the 7th century, and that the study of Islam in the region developed significantly between the 8th and 12th centuries. An analysis of the formation and development of Islam shows that it began as a movement in the Arab world and then spread to many countries. Imam Bukhari and Termez made important contributions to the process of debate and theorizing about Islam as a religious doctrine. They became recognized throughout the Islamic world as scholars of Hadith, who confirmed the concept of Islam. ash-Shoshi and az-Zamakhshari convincingly propagated Islam and its moral aspects[6:p.115].

Maturudi argued that the interpretation of Islam should be based on reason, and not on mechanical adherence to religious authorities. Majnuni carefully developed the foundations of Muslim jurisprudence in his fundamental work "Hidaya", many of whose provisions have not lost their relevance even today, a thousand years later. The above shows that these scholars had a deep knowledge of the realities of life, understood what people were thinking, and were humane.

The views of the outstanding representatives of Sufism - Yu. Kamadoni, A. Giduvoni, A. Yasavi, M. Gazzoli and N. Kubrova - played an important role in the

spiritual life of the people. Sufism is a teaching about the improvement of the human soul with the aim of bringing it closer to God. Rethinking the works of his predecessors, Bahauddin Naqshband created a modified school of Sufism in the 14th century.

It is important to note that Naqshband lived only by his own labor, giving his earnings to orphans, the sick and other needy people; he kept away from rulers and officials and never took advantage of their gifts and treats. It is characteristic that many of the region's outstanding preachers also had secular professions - they were skilled in some craft, knew a lot about agriculture, and so on[7:p.85].

It is important to note that Islam in Central Asia played an important role in the spiritual development of the people and in understanding the noble goals of a reasonable, diligent, patient and hardworking people.

CONCLUSION. In conclusion, the cultural development in the Muslim East in the 9th-11th centuries had a special, unique impact on the development of world science and culture. This positive phenomenon in the Muslim East can be called the “Sharq renessansi”, that is “Sharq uyg'onishi”, “Eastern Awakening”.

The Islamic religion contains such wonderful ideas, views, teachings, philosophical, moral, cultural and spiritual principles and teachings that it is essential and important to base and rely on them in practical activities.

In the foundations of the Islamic religion, Sharia and laws, one can find many issues related to moral perfection, culture, spirituality, values, honesty, purity, faith, belief, trust and sincerity. In the teachings of the imagination, which were formed and developed on the basis of Islamic beliefs, there are also many ideas about purifying the human heart and soul, morality and living honestly, being pure both externally and internally.

In Sufism, morality, purity of heart are defined as the owner of enlightenment, truly human beauty. In this context, the ideas about “tariqat” are of particular importance. The word “tariqat” means “path” like “shari’ah”. However, this word refers more to the spiritual education of a person. Unlike sharia, tariqat is a path that arises from the inner spiritual state of a person and is the most suitable for him.

REFERENCES

1. Абдунабиев А.Г. Из истории развития точных наук в Центральной Азии А.Г Абдунабиев. – Т.: Наука, 1998. – 332 с
2. Abduhalimov B. Bayt al-hikma and the scientific activities of Central Asian scholars in Baghdad - T.: Uzbekistan, 2010, p. 111.
3. Ibrahim Basyuni. Islamic Philosophy and Thoughts. 1997. 128-p.
4. Игнатенко А. А. В поисках счастье: Общественно - политическое воззрения арабско-исламских философов средневековья. М.: Мысль, 1989 г.
5. Ирмияева Г. Ю. история мусульманского мира от халифата до блестящий порты. Пермь, 2003 г.
6. История Востока. Т. 2. Восток в средние века. М.: Вост. литература РАН, 1999 г.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДА ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВРИ АҲОЛИСИНING ИЖТИМОЙ ҚАТЛАМЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667667>

Баҳодир Мусаметов

Алфраганус университети

Ижтимоий фанлар кафедраси в.б. доценти

bahodir.musametov@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8412-1218

Эркинова Сарвара Нодирбек қизи

Алфраганус университети Филология факультети

Хорижий тиллар кафедраси IF-23-01 гуруҳи талабаси

Аннотация: Қорахонийлар даври ижтимоий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи манбалар сони жуда озлиги бу сулола даврида аҳоли ижтимоий қатламлари ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш борасида қийинчиликлар тугдиради. Шундай бўлса-да, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ўша давр аҳоли ижтимоий қатламлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Ушбу мақолада мазкур асар асосида қорахонийлар даври ижтимоий қатламлари ҳақида маълумот берилган.

Таянч сўзлар: Қорахонийлар, Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, ижтимоий қатламлар, ижтимоий ҳаёт.

Abstract: The very small number of sources that provide information about the social life of the Karakhanid period makes it difficult to create a complete picture of the social strata of the population during that dynasty. Nevertheless, Yusuf Khās Hājib's “Kutadgu Bilig” allows us to imagine the social strata of the population of that time. This article provides information about the social strata of the Karakhanid period based on this work.

Keywords: Karakhanids, Yusuf Khās Hājib, “Kutadgu Bilig”, social strata, social life.

Кириш

Қорахонийлар ҳокимияти худуди ғарбда Қорақум чўлидан шарқдаги Лобнор кўлигача, шимолда Балхаш кўлидан жанубдаги Амударёгача бўлган улкан заминни ўз ичига олган. Аҳолининг этник таркиби ҳам мураккаб бўлиб, уларнинг бир қисми туркий, яна бир таркибий бўлаги форс ва араб тилларида сўзлашган. Бундан ташқари, уларнинг ижтимоий ҳаёти бир хил бўлмаган. Улар яшаган жойларнинг географик шароити, иқтисодий асослари, қонун-қоидалари турлича бўлган. Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Туркистонда миграцион жараёнлар ниҳоятда кучайган. Илгари чорвачилик билан шуғулланган ва уйғур деб номланган қабилалар иттифоқи таркибига кирган

кўпгина туркий қабилалар Еттисув, Тангритоғ ва Олтой тоғлари этакларидаги ва уларнинг атрофидаги яйлов жойлардан Туркистоннинг шаҳарларига ва деҳқончилик ҳудудларига кўчиб келган. Шу сабабли буларда чорвачиликдан деҳқончиликка ўтиш жараёни кузатилган ва шу туфайли уларнинг ижтимоий турмушига янги мулкчилик шакли кириб келган.

Бу ўзгариш уларнинг деҳқончиликка мос бўлган ҳудудларга эга бўлиш билангина эмас, балки ижтимоий турмуш даражасининг яхшиланиши билан бевосита боғлиқ бўлган эди. Еттисувда истиқомат қилган пайтларда жануб томондаги деҳқончиликка асосланган ишлаб чиқариш муносабатлари ва турмуш шакли уларнинг ижтимоий ҳаётининг ҳар бир соҳасига кириб борган. Помир ғарбида яшаётган туркий қабилаларни энг аввало деҳқончиликка хос афзалликлар ўзига жалб қилган. Жумладан, уларни муҳим деҳқончилик маҳсулотлари, ўтроқ ва ҳашаматли турмуш тарзи, қулай атроф-муҳит кизиқтирган. Бу жиҳатлар туркий қабилаларнинг тафаккурига, руҳиятига ва урф-одатларига таъсир кўрсатган [4: 77-78].

Қорахонийларнинг кўчманчи туркий қабиладан келиб чиқиши, кўплаб шаҳарларни эгаллаши ҳамда Хитой ва бошқа ислом дунёси ўртасидаги савдотикдаги муҳим мавқеи минтақанинг тоғ тизмаларида бир қанча шаҳарларнинг барпо этилишига олиб келди. Бу баланд тоғли шаҳарлар Қорахонийлар исломлашуви ва географик кенгайиш даврининг дастлабки ўн йилликларида пасттекислик деҳқончилик зоналаридан баландда гуллаб-яшнаган. Ҳудуд бўйлаб шаҳарсозликда сезиларли кенгайиш рўй берди, бу 10-юзйиллик охири ва 11-юзйиллик бошларида бу ерларнинг исломлашуви ва Қорахонийлар назорати остидаги ҳудуднинг кенгайиши билан жуда мос келган. Бу жараён сомонийларнинг йирик шаҳар марказларидан анча узоққа чўзилган ва минтақадаги кўп сонли кўчманчи халқнинг ярим ўтроқлашув жараёнининг бир қисми бўлган [10: 284].

Шаҳарлар аҳолисининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланган, бошқа қисми эса металлургия, жумладан, темир, пўлат, мис ва бронза ишлаб чиқариш, қумуш буюмлар ишлаб чиқариш билан шуғулланган. 10-юзйиллик охиридан 11-юзйилликача савдогарлар ва ҳунармандлар Уструшанадан (Тожикистон, Ўзбекистон) Орол денгизи ва Бухорогача бўлган ҳудудни қамраб олган Ипак йўли бўйлаб савдо билан шуғулланган. Бу даврдаги кўчманчи халқлар учун баланд тоғ шаҳарсозлиги унчалик маълум бўлмаса-да, қорахонийлар исломни қабул қилгандан сўнг тоғ марказларини ташкил этиб, уларни савдо, темир ва бошқа металл ишлаб чиқаришни назорат қилиш учун ўзига хос мавқега эга қилиб қўйганликлари ажабланарли эмас. Қорахонийлар даврида кўчманчи аҳолининг кенгроқ иқтисодий тармоқ ва транс-континентал савдо тармоғига интеграциялашуви, шубҳасиз, минтақа бўйлаб уларнинг иқтисодий ва маданий ривожланишини кучайтиришга ёрдам берди [9: 303].

Қорахонийлар давридаги кулолчилик маҳсулотлари туркий халқларнинг бағрикенглиги ва янги ғояларга очиклигини акс эттиради. Улар

Туркистондаги ўтроқ халқларнинг касбий маҳорати ва диний мотивларини ўзлаштирганлар. Кўчманчи халқлар ислом ва ўтроқ маданиятни қабул қилишларига қарамай, туркий-дашт анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлган. Улар ҳатто “туркий омил” ва “туркий унсур”ни ҳунармандчилик ва санъатда ҳам биринчи ўринга олиб чиқдилар. Бу Туркистон шаҳарларида бронза даври идишларига ўхшаб “кулранг кулолчилик” деб номланувчи сирланмаган сопол идишларнинг кенг қўлланилишида яққол кўринади. Зооморф тасвирлар ва тутқичлар билан безатилган идишлар қадимги туркий анъаналар билан боғлиқдир. Шундай қилиб, кўчманчи “дашт” нақшлари ҳунармандлар услубига кирган. Гарчи этник-маданий хусусиятлар ҳунармандчилик асарларида из қолдирган бўлса-да, шаҳар усталари олдинги бадиий идеаллар, дидлар ва меъёрлардан сезиларли ўзгаришларсиз фойдаланишда давом этдилар [11: 88].

“Қутадғу билиг” асарида кўра ижтимоий қатламлар

Қорахонийлар ижтимоий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи манбалар сони жуда озлиги бу сулола даврида аҳоли ижтимоий қатламлари ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш борасида қийинчиликлар туғдиради. Шу боис Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари биз суянишимиз мумкин бўлган оз сонли манбалар қаторига киради. Муаллиф ўз асарида ўз даврида мавжуд бўлган ижтимоий қатламлар қуйидагича келтиради:

1. Қора авом халқ. Қора авом халқ ахлоқ қоидаларидан узоқ, содда ва тўғриси ўз бўлади. Бошқа тоифадаги одамлар билан муносабатларда тартиб қоида билмаслиги ва одобга риоя қилмаслигига қарамай, улар ҳам жамиятда ўз ўрнига эга ва керакли қатламдир. Юсуф Хос Ҳожиб бу қатлам иқтисодий жиҳатдан ночор қатлам бўлгани боис, ҳаётининг асосий қисмини қорнини тўйдириш ғамида юришини таъкидлайди [5: 647].

2. Пайғамбар авлодлари (алавийлар). Қорахонийлар даврига келиб бу қатлам ҳукмдорлар орасида алоҳида эҳтиромга сазовор бўлгани аён бўлмоқда. Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдорлар бу қатлам билан чиройли ва хушмуомала муносабатда бўлишлари кераклигини, пайғамбар авлодлари бўлганлари учун алоҳида ҳурмат ва иззат кўрсатилиши кераклигини уқтиради.

3. Олимлар. Олимлар тўғри ва нотўғри нарсаларни бир-биридан айириб, тўғри йўл тутадиган кишилар ҳисобланади. Бу тоифа ўз илми билан оддий халққа машъал бўладиган қатламдир. Шу боис, уларга ҳам пайғамбар авлодлари сингари ҳурмат ва иззат кўрсатиш талаб этилади [6: 356-357].

Қорахонийлар даврида шарқий ҳудудларда яшаб фаолият юритувчи олимларнинг оммавий равишда ғарб томон силжиганларини кўришимиз мумкин. 1040 йилда Иброҳим Тамғачхон томонидан ўз пойтахтининг Самарқандга кўчирилиши муҳим воқеа бўлди. Шу вақтдан бошлаб қорахонийлар сиёсатининг маҳаллий олимларга нисбатан сиёсатининг асосий қирралари намоён бўлади. Унинг хусусиятларидан бири қорахонийлар давлати таркибида Туркистондан узоқроқ бўлган шарқий ҳудудлар илоҳиётшуносларини расмий лавозимларга жалб этиш бўлган. Бу

олимлар қорахонийлар билан келишган ҳолда ҳаракат қилганлар. Масалан, 1122 йилда Бағдоддаги элчилик таркибида келган Абу Али ал-Хусайн ибн Али ибн Абу-л-Қосим ал-Ламишийга (ваф. 1128 й., Самарқанд; асли Фарғонанинг Ламиш қишлоғидан) ҳаж қилиш таклиф қилинганида, хоннинг топшириғини айтиб, уни бажаришдан бош тортган. Қўшин маҳаллий аҳолидан узоқ тутилган. Ҳарбийлар учун алоҳида ҳарбий судялар – қозиаскарлар тайинланган. Самарқандда Абу Ҳафс Умар ибн Шуайб ибн Абу-л-Қосим ас-Саррам ад-Дизакӣй (ваф. 1131) исмли бир қозиаскар фаолият олиб борган [3: 490].

Бу олимлар гуруҳи фаолиятида маҳаллий самарқандлик олимларга нисбатан эҳтиёткорона муносабат сезилади. Масалан, Қози Аҳмад ибн Мансур ал-Испижобӣй вафотидан кейин (ваф. 1088) Самарқанд муфтийларининг хатоларини кўрсатган ва уларга тўғри ечимлар таклиф қилган фатволари сақланган бутун бир сандиқ топилган. Бироқ, марҳум тириклигида уларни оммага ошкор қилишга журъат эта олмаган [2: 201].

Бир масалани муҳокама қилиш кўпинча бир неча кун давом этган ва баъзан ҳатто кенг жамоатчилик резонансига сабаб бўлган. Самарқандда Абу-л-Юср ал-Паздавӣй даврида спиртли ичимликлар масаласини муҳокама қилиш унинг ечимидан манфаатдор бўлган нуфузли шахслар туфайли сиёсий тус олди. Фақиҳ ҳукмдорнинг шахсан ўзи қўллаб-қувватлаганига қарамай, шаҳарни тарк этишга мажбур бўлган [1: 119а, 151а].

Ас-Саййид Носириддин Абу-л-Қосим Муҳаммад ибн Юсуф ал-Хусайний ас-Самарқандӣй жамият ҳаётида фаол рол ўйнаган. Қорахитойлар қўл остидаги мусулмонлар ва олимларга катта ҳуқуқлар беришни талаб қилгани учун 1161 йилда Самарқандда қатл этилган [2: 203].

4. Шифокорлар. Ҳар қандай тирик одам ўз ҳаётида албатта қандайдир бир касалликка мубтало бўлиши муқарарлиги шифокорларни жамият ҳаётида алоҳида аҳамиятга эга қатлам даражасига чиқаради. Жамиятнинг барқарорлигини таъминлаш турли дардлар, руҳий касалликларни даволаш орқали амалга ошишини ҳисобга олсак, бундан ташқари Қорахонӣй ҳукмдор Иброҳим Тамғачхон томонидан Самарқанд шаҳрида қурилган шифохонада шифокорнинг энг кўп ҳақ олувчи киши бўлгани Қорахонӣйлар даврида шифокорлар алоҳида ҳурматга муносиб қатлам ҳисобланиш сабаби аён бўлади.

5. Афсунгарлар. Оккульт илмлари эгалари Қорахонӣйлар даврида алоҳида қатламни ташкил этганлар. Улардан бири афсунгарлар бўлиб, Юсуф Хос Ҳожибга кўра, улар инсу жинсдан бўлган касалликлардан даволаш билан шуғулланганлар. Бироқ афсунгарлик бурҳонӣй илм бўлмагани учун шифокорлар уларнинг турли дуоларига ишонмаганлар. Худди шу равишда афсунгарлар ҳам шифокорларни тан олмаганлар [7: 375].

6. Туш таъбир қилувчилар. Яна бир алоҳида ижтимоӣй қатламни ташкил этган бошқа бир оккульт илм эгалари туш таъбир қилувчилар бўлиб,

уларнинг обрўси ва аҳамияти ҳар бир инсоннинг ухлаганда туш кўриши ва бу туш тўғри таъбир қилинган тақдирда рўёбга чиқиши билан боғлиқдир.

7. Юлдузчилар (астрономлар ва астрологлар). Йил, ой ва кун ҳисоб-китоби жамият ҳаётида катта ўринга эга бўлиши астрономларни ҳам алоҳида қатлам сифатида ажралиб туришини таъминлади. Эътиборга молик жиҳати шуки, Юсуф Хос Ҳожиб астрологларни ҳам умумий “юлдузчи” номи остида мазкур қатламга киритади. Юлдузларнинг ҳаракати фақатгина тақвим ҳисоб-китоблари билан чекланмай, инсон ҳаётига ҳам ижобий ёки салбий таъсир кучига эгалига ишонилгани боис, астрологлар ҳам катта мавқега эга қатлам сифатида эътироф этилишига олиб келди.

8. Шоирлар. Шоирлар Қорахонийлар даврида халқ орасида катта обрў-эътибор ва таъсир кучига эга бўлганлар. Улар мақтаган кишиларнинг мактови халқ орасида ёйилган, ёмонлаган кишиларнинг эса обрўсига путур етган. Халқ орасида бундай катта таъсир кучига эга бўлиш уларни алоҳида ижтимоий қатламга айлантирган.

9. Дехқонлар. Ўрта асрларда ҳар қандай давлатдаги моддий фаровонлик ва тўкин-сочинликнинг таъминлаши, шубҳасиз, биринчи навбатда деҳқонларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган. Барча даврларда ва барча давлатларда бўлгани сингари, қорахонийлар даврида ҳам деҳқонлар алоҳида ижтимоий қатламни намоён этганлар [8: 330-331].

10. Савдогарлар. Савдогарлар фақат турли мамлакатлар билан савдо алоқаларини юритадиган инсонларгина бўлиб қолмай, шу билан бирга дунёда бўлаётган турли янгиликларни ҳам тарқатадиган тоифа ҳисобланган.

11. Чорвадорлар. Қорахонийлар асосан чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи қарлуқлар қабиласидан келиб чиққанлар. Чорвачилик кейинги даврларда ҳам кўчманчи қабилалар ҳаётида муҳим ўрин тутишда давом этган. Шу боис, чорвадорлар ҳам алоҳида ижтимоий қатламни намоён этганлар [5: 663-666].

12. Хунармандлар. Юқорида номлари санаб ўтилган 11 та қатламнинг барчасининг фаолияти, шубҳасиз, хунармандар билан боғлиқдир. Айнан хунармандлар мазкур қатламлар вакилларининг меҳнат қуроллари ишлаб чиқарадиган тоифа саналган.

13. Камбағаллар. Камбағал қатламининг қора авом халқ тоифасидан фарқи, катта эҳтимол билан, уларнинг қора халқдан фарқли равишда нисбатан маданиятли ва фақат қорин дарди билан яшамайдиган қатлам эканлигидир [6: 367].

Хулоса

Юқоридаги сўзлардан маълум бўладики, вазир жамиятга нисбатан, ҳозирги ифода билан айтганда, Радклифф-Браун типдаги структуравий-функционал қарашга эга. Унга кўра, жамиятнинг ижтимоий тузилиши турли гуруҳлар ёки синфлардан ташкил топган, уларнинг мазкур жамиятдаги ўрни, асосан, муайян касбий роллар билан белгиланади. Ҳар бир синф ёки таркибий компонентнинг вазифаси – унинг умумий ижтимоий тизимнинг

уйғунлиги ва сақланишига қўшадиган ҳиссасидир. Барча қатламлар, ҳатто қора авом халқ ҳам, ижтимоий тузум учун зарур унсур ҳисобланади ва ижтимоий интеграция ҳар бирининг ўзига хос, аммо бир-бирини тўлдирувчи хусусияти ва функциясига асосланади. Юқорида номлари санаб ўтилган 13 та қатламнинг ҳар бири билан симбиотик функционал муносабатлар тўплами билан самарали боғланган тизимнинг марказида жойлашган ҳукмдор саройи ижтимоий тузумнинг энг устун институти саналади. Турли ижтимоий қатламлар озиқ-овқат, кийим-кечак, интеллектуал маърифат, маънавий қулайлик ва ҳоказоларни таъминласа, ҳукмдор саройи бутун жамиятнинг функцияларини назорат қилиш ва мувофиқлаштириш, уни ташқи тажовуздан ҳимоя қилиш орқали ички ва ташқи хавфсизликни таъминлайди. Ички назорат билимга асосланади. Сарой аъзолари ҳар бир ижтимоий табақанинг ўзига хос табиати ва функцияларини тўлиқ тушунишлари ва ҳар бирига ушбу билимлар асосида муносабатда бўлишлари керак.

Ҳар бир қатлам жамият фаровонлиги учун муайян функцияларни бажариш билан бир қаторда, ҳукмрон институт тан олиши керак бўлган маълум ҳуқуқлар ва талаблар тўпламидан фойдаланади. Ҳукмдор саройининг асосий вазифаларидан бири – ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва бу талабларни амалга оширишдир. Улар орасида: адолатли ва ҳалол муомала қилиш ҳуқуқи; бажарилган иш учун яхши ва тез ҳақ олиш ҳуқуқи; инсоний муносабатда бўлиш ҳуқуқи; ўз қатламига мос келадиган муносабатда бўлиш ҳуқуқи; ва энг муҳими, моддий жиҳатдан ночор аҳволга тушмаслик ва ҳаётнинг барча асосий эҳтиёжларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқи. Айнан шу охириги ҳуқуқ давлат ичидаги тинчлик ва хавфсизлик учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳукмдор бу ҳуқуқларни эътироф этиш ва таъминлаш орқали ўз номини ҳам бутун минтақага ёйган халқнинг ҳурмати ва садоқатини қозонади. Муваффақиятли бошқарув кўплаб мураккаб ижтимоий муносабатлар тўпламини ўрнатиш ва сақлашни талаб қилади. Бу муомала қилинадиган одамларнинг табиатини яхши тушунишни талаб қилади. Бундай тушуниш фақат билим билан амалга ошади [12: 232-238].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кафавий, Маҳмуд ибн Сулаймон Катаиб аълам ал-ахйор мин фуқаҳо ан-Нўъмон ал-мухтор. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. № 2929.
2. Муминов А.К. Ханафитский мазҳаб в Центральной Азии / Редактор: С.М. Прозоров. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2015.
3. Насафий, Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд / Нашрга тайёрловчи: Юсуф ал-Ҳодий. Техрон: Ойина-и мерос. 1420/1999.
4. Саидов М.М. Жилища Самарканда в эпоху Караханидов // Наука и мир. Международный научный журнал, № 12. Вып. 52. 2017.

4. Ходжаев А., Д. Турдиева Д. Қорахонийлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида. Тошкент: Фан зиёси. 2021.
5. Хос Ҳожиб, Юсуф. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим) / Нашрга тайёрловчи: Қайом Каримов. Тошкент: Фан. 1971.
6. Хос Ҳожиб, Юсуф. Қутадғу билиг (Саодатга элтгучи билим). Тошкент: Akademnashr. 2015.
7. Хос Ҳожиб, Юсуф. Қутадғу билиг (Билим саодати) / Табдил: Абдуҳамид Пардаев. Масъул муҳаррир: Манзар Абдулхайр. Тошкент: Янги аср авлоди. 2020.
8. Has Naci, Yusuf. Kutadgu Bilig / Çev.: Ayşegül Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2018.
9. Maksudov F., Bullion E. et al. Nomadic Urbanism at Tashbulak: A New Highland Town of the Karakhanids // Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and Conclusions from New Archaeological Investigations and Discoveries. Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern, 4–6 February 2016 / Edited by Ch. Baumer, M. Novak. Harrasowitz Verlag. 2019.
10. McClary, Richard. Medieval Monuments of Central Asia. Qarakhanid Architecture of the 11th and 12th Centuries. Edinburgh University Press. 2020.
11. Toshova Sh. Features of the Karakhanid Craftsmanship // Turkic Studies Journal. Vol. 1. 2024.
12. Zekiye Eglar, Paul J. Magnarella. A View of Social Classes in the Eleventh Century Karakhanid State // Anthropos. Bd. 66. H. 1/2. 1971. P. 232-238.

“QUTADG‘U BILIG” VA DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARLARIDAGI TIBBIYOTGA DOIR QARASHLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667676>

Mushtariy XOLMURADOVA

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

mushtariy.xolmuradova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5039-1909

Annotatsiya. Maqolada “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘otit turk”dagi tibbiy terminlar tahlil qilingan. Tibbiyotga doir tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar inson organizmi, sihati, mijozi, ovqatlanish me‘yori haqidagi qarashlari asosida izohlangan. Asardagi tibbiy terminlar, tibbiyotga doir mulohazalarning hozirgi kunga munosabati, ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: issiqlik, sovuqlik, emchi (tabib), urag‘un (achchiq dori), tarangbin (yaproqda paydo bo‘ladigan shira, surgi dori sifatida foydalaniladi), temperament.

Abstract. The article analyzes medical terms in “Kutadgu bilig” and “Devonu lugotit turk”. Lexical units expressing medical concepts are interpreted based on their views on the human body, health, client and nutritional standards. The relevance and significance of medical terms and medical considerations in the work to the present day are highlighted.

Key words: heat, cold, doctor, uragun, tarangbin, temperament.

Mumtoz manbalarning yorqin namunasi bo‘lgan “Qutadg‘u bilig” hamda “Devonu lug‘otit turk” asari turkiy til imkoniyatlari yoritilgan manbalar bo‘lishi bilan birga, turli sohaga oid ma‘lumotlar jamlangan qomus hamdir. Asarlarda yigirmadan ortiq sohaga oid fikr-mulohazalar bayon etilgan. Jumladan, tibbiyotga doir terminlar, tabobatga oid tushunchalarni aks ettiruvchi leksik birliklar qayd etilgan.

Taniqli tilshunos olim Herman Vamberi turkiy xalqlar haqida quyidagicha fikr bildirgan: “Turkiylar o‘zlarining bilimdonliklari bilan butun dunyoni larzaga solgan. Shunisi isbot talab etmaydigan haqiqatki va ayni paytda hayratlanarliki, bizning Yevropada ibtidoiy hayot hukm surgan bir paytda ularda madaniyat, san‘at, tibbiyot ravnaq topgan.

Xinjiang tibbiyot universiteti (Xinjiang Medical Universty) olimlari “The origins of Uyghur medicine: Debetes and perspectives” (Uyg‘ur tibbiyotining kelib chiqishi: munozaralar va istiqbollari) mavzusida maqola e‘lon qildilar. Maqolada uyg‘ur tibbiyotining kelib chiqish ko‘p asrlik tarixga borib taqalishi, uning shakllanishida “Devonu lug‘otit turk” va “Qutadg‘u bilig” asarlarining o‘rni haqida muhim fikrlar bayon etilgan.

Asarlar matnida tibbiyot bilan mashg'ul shaxs otlari o'z aksini topgan. Masalan, **otači** “**tabib, davolovchi**” ma'nosini bildirgan. Asarda tabiblarga nisbatan **emči** termini ham qo'llangan. Ot so'zi em bilan birgalikda qo'llanib, “giyoh, dorivor o'simlik” tushunchalarini bildirgan [4, 373-b.]. Mahmud Koshg'ariyda ot so'zining 1) “o't, o'simlik”; 2) “hayvonlar yeydigan har turli o't, xashak”; 3) “dori, davo”; 4) “og'u, zahar” ma'nolari qayd etilgan [3, 71-b.]. Bundan tashqari, “tabib” ma'nosidagi atasagun so'zi ham keng iste'molda bo'lgan. Buning ma'nosi “sog'lik beruvchi, sog'lik ato qiluvchi”dir. [3, 114-b.]

“Qutadg'u bilig”da dorishunos, dorivor giyohlardan dori tayyorlovchi **idišči** shaxs oti bilan anglashilgan. Dorivor giyohlar olovda qaynatilib maxsus ko'zchalarga solingan:

Asarda turli dori nomlari va ularning qanday kasalliklarga qarshi qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan. Unda qo'llangan dori nomlari farmasevtika rivoji, dori turlari, davolash usullari borasida ma'lumot beradi.

Yusuf Xos Hojib, qadimgi Gretsiya va O'rta Osiyoning mashhur olimlari kabi olamni to'rt unsurdan – o't, suv, havo va tuproq yoki issiq, sovuq, ho'l va quruqdan iborat, degan falsafiy qarashni ilgari suradi. U insonning sihati, yoshi, ovqatlanishi va jismoniy tarbiyasi haqida ham qimmatli mulohazalar bildiradi. Kishi yoshiga qarab harakat qilmog'i, ovqat turlarini tanlamog'i, o'z organizmini suv, jismoniy tarbiya bilan chiniqtirib bormog'i lozimligini, bu bilan kasalliklarning oldini olishi mumkinligini, bemor o'z kasalini dori bilangina emas, balki parhez tutish bilan ham davolashga intilishi kerakligini ta'kidlaydi

Asarda qo'llangan tadu so'zi “mijoz” tushunchasini ifoda etadi. Yusuf Xos Hojib inson mijozining juda katta ahamiyatga ega ekanligi, har bir kishi o'z mijoziga qarab ovqatlanishi lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, kishi o'z mijozini qandayligini aniq bilishi kerak:

Tadu bilgü aşnu yaraşıq yesä

Taduqa yaraşmasni qodğu usa. “Avval mijozni bilish shart, (so'ng) shunga yarasha (ovqat) yesa bo'ladi, Mijozga to'g'ri kelmaydigan (ovqat)ni qo'yish kerak, o'yla”

Muallif qirq yil yashab o'z mijozini bilmagan insonni hayvonga qiyos qiladi. Isig va soғiq so'zlari inson mijozini bilan bog'liq bo'lgan “issiqlik” va “sovuqlik” tushunchalarini ifoda etadi. Muallif inson “issiqlik” va “sovuqlik” tushunchalarining mohiyatini bilishi kerakligi, issiqligi oshganda sovuqlikni oshiradigan, va aksincha, sovuqlik oshganda issiqlikni ko'taradigan taomlarni tanovvul qilishi lozimligini aytgan.

Yusuf Xos Hojib quruq sovuqlik (quruq issiqlik) yoki ho‘l sovuqlik (ho‘l issiqlik) kabi turlarga ajratadi. Inson o‘z mijozi qandayligini aniq bilmagan taqdirda issiqlik yoki sovuqlik o‘rtasidagi bir me'yorga amal qilishi lozimligini aytadi.

Inson umrining bahorida, ya'ni yigitlik davrida sovuqlik iste'mol qilishi, natijada qonning me'yoriyligiga erishishi mumkinligi qayd etilgan:

Yigit ersa yaşın yaz ersä yılın

Soğıq işgä tutgıl isitür qanıñ . “Yigit yoshida bo‘lsang, fasl(ing) bahor bo‘lsa, Sovuqlik (narsalarni) iste'mol qilgin, qoningni ravon qiladi” .

Mumtoz adabiyotda qish va bahor ramziy ma'noda inson umrini ifoda etib kelgan. Asarda insonning yigitlik yoshi yoz fasliga qiyos qilinadi. Ma'lumki, XI-XII asr manbalarida, xususan, “Qutadg‘u bilig”da ham yoz, asosan, “bahor” ma'nosida qo'llangan. Inson umrining bahorida, ya'ni yigitlik davrida sovuqlik iste'mol qilishi, natijada qonning me'yoriyligiga erishishi mumkinligi qayd etilgan

Kishi yoshi oltmishdan oshgan bo‘lsa, uning davri qish mavsumiga qiyos qilinadi. Yosh oltmishga borib, umrning qish fasli yaqinlashganda, issiq taomlar iste'mol qilish kerakligi aytilgan.

Asarda mijozning inson yoshiga bog‘liqligi, bu ikki jihatning tush ko‘rishga ham ta'siri borligi aytilgan. Yil fasli bahor bo‘lsa, ya'ni odam yosh bo‘lsa, tushida barcha narsani qizil ko‘rsa, yerni kulrang ko‘rsa, uning qoni oshgan bo‘ladi. U kishi tegishli miqdorda qon oldirishi kerak. Yil fasli yoz bo‘lsa, ya'ni tush ko‘ruvchi yigit bo‘lsa, tushida sariq, ol yo za'faron, arg‘uvon (ranglar) ko‘rsa, safrosi kuchaygan bo‘ladi. Yil fasli kuz bo‘lsa, ya'ni odam o‘rta yosh bo‘lsa, tushida qora narsa ko‘rsa, tog‘ yo quduq, kavak ko‘rsa savdosi kuchaygan bo‘ladi. Dori ichib miyasini tozalashi kerak bo‘ladi. Agar yil fasli qish bo‘lsa, ya'ni tush ko‘ruvchi kishi qari bo‘lsa, oqar suv yoki muz, qor, jala tushiga kirsas, uning balg‘ami kuchaygan bo‘ladi. Bunday kishiga issiqlik yedirish va dori-darmon yetkazish kerak.

Bugungi kunda zamonaviy tabobatda ovqatni sovuq holda tanovvul qilish, issiq holatda yemaslik, taomni mayda chaynab yeyish salomatlik omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu fikr XI asrdayoq Yusuf Xos Hojib tomonidan o‘rtaga tashlangan:

Negü alsa tişla uşaq tançula

Işig aşnı urmä sen çağsın bilä. “Nima olsang tishla, maydalab chayna, Sen issiq oshni og‘zing bilan puflama”.

“Devonu lug‘otit turk” va “Qutadg‘u bilig” asarlarida bir qancha kasallik va dori nomlari ham keltirilgan. Masalan, qorinda sariq suv yig‘ilish kasalligi atg‘aq deyilgan. Sariq rangdagi bir turli o‘simlik ham shunday ataladi. Qayg‘udan rangi sarg‘aygan kishilarga nisbatan ham atg‘aq deyiladi. [3, 141-b]. Bars. Bars so‘zi aslida zoonim sifatida “yo‘lbars” ma'nosini anglatadi. Lekin “Devonda shunday kasallik turi ham bars deb ataladi. Chivin, pashsha chaqishidan yoki eshak yem boshlanishida terida paydo bo‘ladigan paysa, shish shunday nomlanadi: *aniñ eti bars boldi* –uning eti paysa bo‘ldi, shishdi.

Bundan tashqari “Devonu lug‘otit turk”da turli xil toshlar bilan davolash usullari ham berilgan. Qoʻsh toshi-davolovchi tosh. Turklarda shunday hikmatli soʻz keltirilgan: *kimiñ bilä qaş bolsa, yaşin yaqmas*- qoʻsh toshi kimda boʻlsa, unga chaqmoq zarar bermaydi. Chunki u toshning tabiati shunday. Hattoki u toshni boʻzga oʻrab oʻtga tashlansa, boʻz ham, tosh ham kuymaydi. Bu sinalgandir. Tashna odam ogʻziga qoʻysa, tashnalikdan kutuladi. U bir oq, tiniq toshdir, odamlar uni uzukka koʻz qilib tikadilar [3, 28-b.]. Urumday-Zaharning zararini yoʻqotish uchun ishlatiladigan tosh [3, 174-b.].

“Qutadgʻu bilig”da Urağun – achchiq taʼmga ega boʻlgan dori, zahar deyilgan:
Bedük bir biçäkig yelikdä tutar

Solindın urağun oñındın şäkär [8, 772]. “Qoʻlida ulkan bir pichoq tutgan, Soʻl tomonida – uragʻun (bir xil dori), oʻngida esa shakar (sharbat)”

“Qadimgi turkiy til” lugʻatida urağun “название одного из индийских лекарств, горький напиток” tarzida izohlangan [4, 614-b.]. R. Arat bu dorini “Hindistandan gelen bir ilâç” deb izohlaydi. “Devoni lugʻotit turk”da urağun-kasallarga qoʻllaniladigan hindcha bir dori [3, 156-b.].

Şalisa, taryaq soʻzlari ham bemorni davolash uchun beriladigan dori tushunchasini ifodalagan. Shaliso yunoncha soʻz boʻlib, arabcha maʼnosi “tangrining sovgʻasi” deganidir. Bu oʻsimlik koʻplab dardlarga shifo boʻlganidan shunday nomlangan.

Yusuf Xos Hojib insondagi barcha dard tomoqdan kiradi, shuning uchun ham tomoqni, yaʼni nafsni ehtiyot qilish kerak, deydi. Shuning uchun ham kishi ovqatni meʼyorida yeyish kerakligini taʼkidlagan. Dardu kasallikdan qochadigan, sihat-salomatlik istagan inson “oz” deb atalgan dorini isteʼmol qilishi, farogʻat yoki osoyishtalik tilasa, “til” deb atalgan goʻshtni yeyishi kerakligi tabobat borasidagi muhim maʼlumotlardan biri sanaladi. “Devonu lugʻotit turk”da esa inson organizmiga shifo sifatida ibruk, sarmachuq kabi taom nomlari keltirilgan. Qatiq bilan sutning aralashtirilib tayyorlangan *ibruk* degan taom ichi qotgan odamga surgu dori sifatida beriladi. Xamirni noʻxatday maydalab, kesib tayyorlanadigan ugra oshining bir turi *sarmachuq* deyiladi. Buni kasal va kasalga oʻxshashlar ichishadi. Koʻpincha davo ovqat sifatida qoʻllaniladi [3, 480-b.].

Xulosa qilib aytganda, “Qutadgʻu bilig” va “Devonu lugʻotit turk” asarlaridagi tibbiy terminlar Oʻrta Osiyodagi tabobat rivoji, dori koʻrinishlari, davo turlari haqida maʼlumot beradi. Bu asarlarni nafaqat tilshunoslik yoki adabiyotshunoslik sohasiga oid, balki tibbiyotga oid qimmatli fikrlar jamlangan noyob qomusiy asar sifatida oʻrganishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov Gʻ. Toʻxliyev B., Rustamov A., Dadaboyev H. Qutadgʻu bilig. I,II,III,IV,V jildlar. -Toshkent: Jahon print, 2011.
2. Абу Али ибн Сино.Тиб қонунлари .V китоб, 1993.
3. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк (нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). -Тошкент ,1963.

4. ДТС - Древнетюркский словарь.-Л. :Наука,1969.
5. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи.-Тошкент:Ўқитувчи,1976.
6. Resid Rahmeti Arat. Kutadgu bilig (index). -Istanbul, 1979.
7. То'хлиев В. О'zbek adabiyoti..-Toshkent: O'qituvchi , 2000.В.134.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф қилувчи Қ.Каримов.-Тошкент: Фан,1972.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V жилдлар. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

YUSUF XOS XOJIBNING MEROSINI MUZEYLASHTIRISH MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667684>

Boymirzayev Sarvar Boynazar o'g'li
Alfraganus universiteti v.b. dotsenti, PhD.

Boymirzayevsarvar94@gmail.com

Elmuratova Shohista Ablakulovna
Alfraganus universiteti v.b. dotsenti, PhD.

FENDER4555@MAIL.RU

Annotatsiya: Ushbu maqolada XI asrda yozilgan *Qutadg'u bilig* asarning tarixiy ahamiyati, Yusuf xos Xojibning uy-muzeyini tashkil etish masalasi yoritilgan. Shuningdek uy-muzeyini bo'limlari, ularda nimalar asks ettirilishi lozimligi haqida takliflar berilgan.

Tayanch so'zlar: Yusuf Xos Xojib, Bolasog'un, Qoraxoniylar davlati, *Qutadg'u bilig* asari, muzey.

Abstract: This article discusses the historical significance of the 11th-century work "*Kutadgu Bilig*" and addresses the establishment of the Yusuf Khass Hajib House-Museum. Additionally, it provides proposals on the sections of the house-museum and what should be exhibited in them.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, Balasagun, Karakhanid State, *Kutadgu Bilig*, museum.

KIRISH

O'zbekiston tarixida bugungi kunda bir nechta sulolalar hukmronlik qilgan. Sulolalarning har biri davrida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa tomonlardan taraqqiyot sodir bo'lgan. Jumladan, Qoraxoniylar davridir. 840 yilda Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida "podshoh yag'ma" yoki "ilakxon" boshchiligidagi Qoraxoniylar davlati tashkil topadi [1, 147-b]. Bu davlat tarkibiga turli turkiy urug'lar – qarluqlar, chigillar, arg'ular, yag'molar va boshqa xalqlar kirgan bo'lib, ular 960-yilga qadar islom dinini qabul qilganlar. Qoraxoniylar davlatining saltanat darajasidagi rivoji va taraqqiyoti 10-asrning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Abdulkarim Sotuq Bug'roxon hokimiyatni egallab, o'zini „Qoraxon“ deb e'lon qiladi. Bug'roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan ulug'langan. 992-yili elikxon Bug'ra boshchiligidagi Qoraxoniylar qo'shini Movarounnahr hududiga bostirib kiradi.

999-yili qoraxoniylar yana Buxoroni ishg'ol etib, amir Abdul Malik II va podshoh oilasini asirga oladilar. Bu hol Movarounnahrda hokimiyat qoraxoniylar foydasiga uzil-kesil hal bo'lishiga olib keladi. Qoraxoniylar davlati Koshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi So'g'd yerlarini o'z ichiga olgan.

Qoraxoniylar davlati 1040-yilga kelib 2 mustaqil davlatga: sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib ketadi. Sharqiy qismiga Yettisuv, Qashqar, Tarozi, Isfijob, Shosh va Sharqiy Farg'ona kirgan. Poytaxti Bolasog'un, madaniy markazi Qashqar bo'lgan. G'arbiy qism Movarounnahrda to Farg'ona vodiysining g'arbiy chegarasigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga oladi. Markazi Samarqand hisoblangan.

Poytaxt shahar davlatning siyosiy markazi bo'lishi bilan bir qatorda madaniy jihatdan ham markaz vazifasini baharadi. Bolasog'un shahri bunga misol bo'la oladi. Bolasog'un shahrini bugungi kunga qadar jahon ilm-fan olami tomonidan e'tirof etilishining sabablaridan biri bu 1069-70-yillarda yozib tugallangan "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asarining muallifi Yusuf Xos Xojib nomi bilan bog'liq.

Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlar beruvchi yagona manba ham „Qutadg'u bilig“ kitobidir. Ushbu kitobga ko'ra, u zamonasining barcha asosiy ilmlarini atroflicha o'rgangan, arab va fors tillarini mukammal bilgan. Mahmud Koshg'ariy kabi turkiy tilning mavqeini oshirish, u madaniy adabiy hayotdan o'ziga munosib o'rin egallashi uchun kurashgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asarining muallifi Yusuf Xos Xojibning merosini muzeifikatsiya qilish maqsadida fanlararo yondashuv, tarixiylik va tizimlilik, qiyosiy tahlil, taqqoslash statistik tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

1069-70-yillarda yozib tugallangan "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asari qoraxoniylar davlatining mustahkam qaror topishiga xizmat qilgan nizomnomadir. Ushbu qimmatli asar mavjudligi haqidagi dastlabki xabar XIX-asrning birinchi choragida paydo bo'lgan. Bu asarning hijriy 843 (1439) yilda Hirotda uyg'ur yozuvi bilan Hasan Qara Sayil Shams tomonidan ko'chirilgan nusxasi Turkiyaning Tugot shahriga, bu yerdan esa hijriy 879 (1474) yilda Abdurazzoq Shayxzoda baxshi uchun Fanari o'g'li Kadi Ali tomonidan Istambulga keltirilgan. Uni mashhur tarixchi va sharqshunos Xammer Purgstall Istambulda sotib olib, Vena saroy kutubxonasiga keltiradi. Shundan so'ng bu asar haqidagi birinchi xabar va uning ba'zi namunalari 1823-yilda fransuz sharqshunosi Jaubert Amedee tomonidan nashr etilgan.

1870-yilda esa venger olimi Vamberi "Qutadg'u bilig"ning eng muhim qismlarini "Uyg'ur tili obidalari" va "Qutadg'u bilig" nomi bilan nashr qildi va nemis tilidagi tarjimasini berdi. 1890-yildan boshlab esa bu asarni mashhur rus sharqshunos olimi Radlov tekshira boshladi. 1896-yilda kitobning arab yozuvi bilan ko'chirilgan ikkinchi nusxasi Qohirada topildi. 1890-yilda Radlov uyg'ur yozuvi bilan ko'chirilgan Vena nusxasining faksimilesini, 1891-yilda shu faksimilesining tekstini manjur yozuvi bilan nashr qildirgan edi. Qohira nusxasidan ko'chirma olgach, u ikki nusxani solishtirish imkoniyatiga ega bo'ldi va 1910-yilda "Qutadg'u bilig"ning transkripsiyasi bilan nemis tiliga qilingan mukammal tarjimasini nashr ettirdi. Nihoyat "Qutadg'u bilig"ning arab yozuvi bilan

ko'chirilgan uchinchi nusxasi haqidagi dastlabki malumot 1914-yilda e'lon qilindi. Sharqshunos olim Valizoda 1913-yilning kuzida o'z shaxsiy ishi bilan Qo'qonga safarga otlanadi va mazkur safarida Qozon universiteti qoshidagi arxeologiya, tarix va etnografiya jamiyati tomonidan Sharq qo'lyozmalari haqida ma'lumot to'plash topshirig'ini oladi. U 1914-yil 20-aprelda Farg'ona ekspeditsiyasi haqida mazkur jamiyatga qilgan hisobot ma'ruzasida namanganlik Muhammadhoji Eshon Lolaresh ismli kishining shaxsiy kutubxonasida "Qutadg'u bilig"ning arab alifbesi bilan yozilgan nusxasi mavjud ekanligi haqidagi xabarni aytgan. Bu esa "Qutadg'u bilig"ning Namangan nusxasi haqidagi dastlabki ma'lumot edi. Bu xabar e'lon qilinganidan so'ng o'zbek olimi Fitrat 1924-yilda Muhammadhoji Eshon Lolareshdan mazkur nusxani olishga miyassar bo'ladi va shu yilning o'zidayoq bu nusxani Toshkent asosiy kutubxonasiga keltiradi. Oradan bir yil o'tgach, "Maorif va o'qitguvchi" jurnalida "Qutadg'u bilig"ning Namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi bosilib chiqadi. 1928-yilda esa u bu asarning ayrim parchalarini izohlar bilan nashr qiladi. Nisbatan to'lig'i Namangan nusxasi bo'lib, 1923-yili Fitrat tomonidan qo'lga kiritilgan, u O'R FA ShI da saqlanadi [2, 610 b]. 6520 baytdan iborat, masnaviy (ya'ni aruzning "mutaqoribi musammani mahzuf") vaznida yozilgan [3].

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

"Qutadg'u bilig" — XI asr so'z san'atining nodir namunasi bo'lib, unda o'z davrining ilg'or ijtmoy-siyosiy, ma'naviy axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlar xususida batafsil ma'lumot berilgan. Yusuf Xos Hojib uni Bolosog'unda boshlab, Qashqarda yozib tugatgan va qoraxoniylar hukmdori Tavg'och Bug'roxonga takdim etgan. Bug'roxon muallifni taqdirlab, unga „Xos Hojib“ („Eshik og'asi“) unvonini bergan. Shundan keyin shoir „Yusuf Xos Hojib“ nomi bilan mashhur bo'lgan. Lekin dostonning oxiridagi shikoyat ohanglariga qaraganda, shoir umrining oxiri bu davlatning tanazzuli davriga to'g'ri kelgan, shunga muvofiq hayoti ham og'ir kechgan.

Mazkur pandnomaning turli joylarda turlicha nomlar bilan atalganligini muallifning o'zi asar muqaddimasida faxr bilan ta'kidlaydi. Bu kitobni chinliklar "Adabul-mulk" (Hukmdorlar odobi), mochinliklar (sharqiy turkistonliklar) "Oyinul-mamlakat" (Mamlakatning tartib usuli), Sharq elining kattalari "Ziynatul-umaro" (Amirlar ziynati), eronliklar "Shohnomai turkey" ba'zilar "Pandnomai muluk" (Hukmdorlar nasihatnomasi), turonliklar esa "Qutadg'u bilig" deb nomlaganlar [4,609].

Ushbu asar mazmuni, tili va uslubidan kelib chiqib aytish mumkinki, ulug' shoir qadimgi turk yozma adabiyoti, turkiy xalqlar og'zaki ijodini ham yaxshi bilgan, shu muhitda tarbiya topgan. Shoir turkiy elatlarning qadimiy qo'shnilar xitoy, mo'g'ul, hind, eroniy xalqlar madaniyati, yunon falsafasi va o'sha davr ma'naviy hayotining boshqa jihatlar haqida mukammal ma'lumotga ega bo'lgan. Afsuski, bizgacha shoirning yagona dostonidan boshqa asari yetib

kelmagan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining bizning qo‘limizga yetib kelgan nusxasi oxirgi tahrir bo‘lib, u xoqonga taqdim etilgan.

Davlat va jamiyat qurilishi masalalari, komil inson va ilm-ma‘rifat targ‘iboti asardagi to‘rt ramziy qahramon Kuntug‘di (adolat), Oyto‘ldi (baxt), O‘gdulmish (aql) va O‘zg‘urmish (qanoat) timsollari orqali ifoda qilingan. Asosiy qism mazmuni va mundarijasiga ko‘ra “Qutadg‘u bilig” dostoni mintaqa adabiyoti shakllanishining birinchi bosqichida turkiy tilda yozilgan islom ma‘naviyatining badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qomusi deb aytsak bo‘ladi.

“Qutadg‘u bilig”da o‘sha davr hayotining barcha qirralari o‘z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib o‘zining yuksak o‘y-xayollarini ajoyib timsollarda ifodalar ekan, hayotdan bir zum uzilmaydi. Davr ziddiyatlaridan ko‘z yummaydi, jamiyatdagi barcha tabaqa, toifalarga xos fazilat, qusurlar, ijtimoiy ahvolni aniq idrok qiladi.

“Qutadg‘u bilig” kitobi avom xalq uchun emas, birinchi navbatda, xoqon va beklar, ya‘ni yurtning hukmdorlariga atab yozilgan.

“Qutadg‘u bilig” asarida mashhur ijodkorning odob-axloq, o‘g‘il-qiz tarbiyasi, halollik, chin insoniylik, kishilikning ulug‘ hislatlari, kishining ma‘naviy dunyosi, komil inson haqidagi teran falsafiy qarashlari badiiy shaklda bayon etilgan. Ulug‘ mutafakkir falsafasi o‘rta asrlar Sharq falsafiy qarashlarining cho‘qqisida turadi.

“Qutadg‘u bilig”-baxtu saodat haqidagi kitobdir. Asarni o‘qib, ibrat olgan, undagi ko‘rsatmalarga amal qilgan kishilarga saodat eshiklari ochiladi.

“Qutadg‘u bilig” dunyo olimlarining doimiy e‘tiborida bo‘lib, o‘zbek, turk, rus, qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon, turkman, uyg‘ur, ingliz, nemis tillarida ilmiy tarjimalari va tadqiqotlari nashr etilgan. 2019-yilni YUNESKO tomonidan “Xalqaro “Qutadg‘u bilig” yili” deb e‘lon qilindi [5].

Yusuf Xos Hojib haqida ma‘lumotlar ko‘p emas. Yusuf Xos Hojibning Qashqardagi maqbarasi ziyoratgohga aylangan.

Xalqning taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlarida, tarixiy bosqichlaridan birida alohida ahamiyatga ega bo‘lgan shaxslarning faoliyatini abadiylashtirish maqsadida muzeylar jumladan, uy muzeylar tashkil etiladi. Yusuf Xos Hojib XI asrning namoyondasi sifatida, uning uy-muzeyini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Yusuf Xos Hojibning uy-muzeyi quyidagi bo‘limlardan tashkil etish zarur:

1. Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodi bo‘limi - shoirning tarjimai holi, “Qutadg‘u bilig” asarining qo‘lyozma nusxalari, uning falsafiy qarashlari haqida materiallar.

2. XI asr hayoti bo‘limi - davrning kiyim-kechaklari, turmush buyumlari, hunarmandchilik namunalari.

3. “Qutadg‘u bilig”ga bag‘ishlangan interaktiv bo‘lim - asardan parchalar, multimedia dasturlar orqali uning mohiyati bilan tanishish imkoniyati.

4. Ilmiy-tadqiqot markazi - olimlar uchun maxsus kutubxona va arxiv.

Ushbu uy-muzeyini tashkil etish bo‘yicha konsepsiya ishlab chiqish davomida muzeyshunoslik sohasida faoliyat olib borayotgan soha vakillari bilan

hamjihatlikda ishlash, muzeyni ekspozitsiyasini mukammal yaratilishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Nafaqt XI asrda dolzarb bo'lgan, balki bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan "Qutadg'u bilig" asari butun dunyoda ayniqsa, turkiy xalqlar orasida alohida e'tirof etiladi. XX asr marifatparvarlarimiz (jadidlar) o'z g'oyalarini ushbu asardan ilhomlanganligi holda yaratganliklari bejiz emas. Yusuf Xos Xojibning ilmiy merosini ilmiy jihatdan chuqurroq o'rganish, uning ilmiy merosini keng jamoatchilikka va kelajak avlodga yetkazish maqsadida uy-muzeyini tashkil etish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Kochnev B. D., Numizmaticheskaya istoriya Karaxanidskogo kaganata (991—1209 gg.). Moskva „Sofiya“, 2006. s.147
2. https://t.me/ares_uz Volume 4 | Issue 5 | 2023. 610-bet.
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/Yusuf_Xos_Hojib
4. https://t.me/ares_uz Volume 4 | Issue 5 | 2023. 609-bet.
5. <https://oliymahad.uz/41621>

QORAXONIYLAR DAVRIDA TA'LIM: YUSUF XOS HOJIB VA MAHMUD QOSHG'ARIY FAOLIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667698>

S.U. Ulashova

Alfraganus universiteti dotsenti, PhD

sevinch.ulashova@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0003-3681-7266>

D.J. Ochilova

Alfraganus universiteti dotsenti, PhD

ochilova.dilobar1908@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8752-1389>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qoraxoniylar davrida ilm-fan rivoji, ayniqsa Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariyning ilmiy-adabiy faoliyati o'rganiladi. Ularning asarlari o'z zamonasining siyosiy-falsafiy va madaniy-ma'rifiy hayotini aks ettirgan noyob manbalar sifatida taqqosiy tahlil qilinadi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari orqali davlat boshqaruvi, siyosiy-axloqiy qadriyatlar va ilmiy tafakkur yuksalishi aks ettirilgan bo'lsa, Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit-turk" asarida turkiy tillarning tizimli tadqiqi va etnografik ma'lumotlarni ilmiy asosda yoritgan. Shuningdek, maqolada ularning ilmiy merosining o'zaro taqqosiy tahlili orqali Qoraxoniylar davrida ilm-fan va madaniyat rivojining o'ziga xos xususiyatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Qutadg'u bilig, Devonu lug'otit-turk, ilm-fan, komil inson, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, adolat, ilm-ma'rifat, davlat boshqaruvi.

EDUCATION DURING THE QARAKHANID PERIOD: THE ACTIVITIES OF YUSUF KHOS HAJIB AND MAHMUD KASHGARI

S.U. Ulashova

Associate Professor, Alfraganus University, PhD

sevinch.ulashova@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0003-3681-7266>

D.J. Ochilova

Associate Professor, Alfraganus University, PhD

ochilova.dilobar1908@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8752-1389>

Abstract. This article studies the development of science during the Karakhanid period, especially the scientific and literary activities of Yusuf Khos Hajib and Mahmud Kashgari. Their works are analyzed comparatively as unique sources reflecting the political, philosophical and cultural and educational life of

their time. Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu Bilig" reflects the rise of state administration, political and moral values, and scientific thinking, while Mahmud Kashgari's work "Devonu Lug'otit-Turk" systematically studies Turkic languages and provides scientific coverage of ethnographic data. The article sheds light on the specific features of the development of science and culture during the Karakhanid period through a comparative analysis of their scientific heritage.

Keywords: Karakhanids, Yusuf Khos Hajib, Mahmud Kashgari, Qutadgu knowledge, Divanu Lugatit-Turk, science, perfect person, spiritual and moral justice, justice, science and enlightenment, state administration.

KIRISH

X-XII asrlar Movarounnahr va butun Markaziy Osiyo tarixida siyosiy barqarorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy-ma'rifiy yuksalish davri sifatida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, Qoraxoniylar davrida (942–1212) islom dini asosida yangi siyosiy va madaniy tizim shakllanib, ilm-fan taraqqiyoti uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi. Bu davrda madrasalar, kutubxonalar va ilmiy markazlarning faoliyati faollashdi, ilmiy va adabiy asarlar yaratilishiga kuchli e'tibor qaratildi.

Qoraxoniylar davrining yorqin vakillari — Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy o'z asarlari orqali nafaqat o'z davrining ilmiy-madaniy darajasini ko'rsatib bergan, balki keyingi avlodlar uchun mustahkam ilmiy asos yaratgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari siyosiy va axloqiy tafakkurning yuksak namunasi bo'lsa, Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” asari turkiy tillarning ilk ilmiy tadqiqoti sifatida tarixda o'z o'rniga ega bo'ldi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Markaziy Osiyo tarixida X asrning ikkinchi yarmi va XI asr boshlarida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar, yangi turkiy sulolalarning shakllanishi va islom sivilizatsiyasi bilan uyg'unlashuvi mintaqa madaniy va siyosiy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Aynan shu tarixiy sharoitda, 940 yilda Movarounnahr va Sharqiy Turkiston hududida Qoraxoniylar davlati tashkil topdi. U turkiy xalqlarning ilk musulmon davlati sifatida tarix sahnasida alohida o'rin egalladi. Qoraxoniylar davlati turkiy qabilalar ittifoqidagi yetakchi etnoslar yag'mo, qarluq, chigil, xalachlar tomonidan tashkil etilgan. Bilga Qul Qodirxon sulolaning birinchi hukmdori hisoblanadi. Bu hukmdorning o'g'illaridan biri O'g'ulchoq Qodirxonning jiyani Satuk Bug'raxon 944-945 yillarda islom dinini qabul qilgandan keyin amakisiga qarshi taxt-taxt kurashida g'olib chiqadi va Qoraxoniylar boshqaruvini egallaydi [1:42-43]. Uning hukmronligi davrida davlat hududlarida islom dini tez tarqaladi. Qoraxoniylar davlatida islom dini rasmiy din deb e'lon qilib, uning shu tarzda tarqalishiga imkon beradi.

Bu davrda mintaqa aholisi o'rtasida islom dini tez fursatda tarqala boshlaydi, shuning uchun qoraxoniylar, Birinchi Turk-Islom davlati unvoniga erishdi. Ulkan hududlarni egallab olgan qoraxoniylar 1040 yildan boshlab Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'lingan. G'arbiy Qoraxoniylarning davlat markazi dastlab O'zbekiston, keyinchalik esa Samarqand bo'lgan. Sharqiy qoraxoniylarning siyosiy va harbiy

markazi Bolasog'un, diniy-madaniy markazi esa Qoshg'ar shahri bo'lgan. G'arbiy qoraxoniylarga 1212-yilda Xorazmshohlar, 1210-yilda esa Sharqiy qoraxoniylarga qoraxitoylar tomonidan barham berildi [2].

Qoraxoniylar davrida ko'plab turkiy qabilalar islom dinini qabul qilib, yangi sivilizatsiyaning bir qismiga aylandilar. Sivilizatsiyaviy o'zgarishlar jamiyatlarning turmush tarzidagi o'zgarishlarga olib keldi. Bu davrda turklar og'zaki madaniyatdan yozma madaniyatga, ko'chmanchi jamiyatdan o'troq jamiyatga o'ta boshladilar. Bunda Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy kabi allomalarning o'troq hayotga o'tgan turkiylarga katta ta'sir ko'rsatgan. Ijtimoiy tuzilma va ta'lim olimlar orqali ommaga singdirila boshlandi.

Qoraxoniylar davrida ta'limda ham, fan va siyosatda ham katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xorazm, Buxoro, Toshkent, Samarqand, Bolasog'un, Marv, Sayram, Qoshg'ar va boshqa shaharlar markazlari ta'lim, fan va san'at markazlariga aylandi. Bu davrning buyuk allomalaridan Ibn Sino, Forobiy, Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariylarning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Islom dinining ta'limga bergan katta ahamiyatini anglagan ilm-fan arboblari turli ta'lim faoliyati bilan shug'ullanib, ta'limni har sohada rivojlantirishga harakat qildilar.

Qoraxoniylar tasarrufidagi hududlarda turli xalqlar istiqomat qilgani sababli ham islom, ham xitoy-uyg'ur madaniyatlarining ta'siri katta edi. Mintaqada islomning rivojlanishi bilan turkiy til adabiy tilga aylandi va birinchi marta islom diniga asoslangan turkiy adabiyot paydo bo'ldi. Qoshg'ar shahri ayniqsa, madaniy va diniy faoliyat markazi sifatida muhim mavqega ega edi.

Turk hoqonligidan boshlanib, Uyg'urlar davrida jadallik kasb etgan turkiy xalqlar madaniyati va sivilizatsiyasi bilan qoraxoniylar davrida islom madaniyati va sivilizatsiyasi qo'shib, birlasha boshladi. Natijada yangi madaniy mahsulotlar vujudga keldi. Turkiy xalqlar hatto islomdan oldin yaratgan asarlarini ham islomlashtirgan. O'g'uz xoqon dostoni bu holatning yaqqol ko'rsatkichlaridan biridir. Turkiy xalqlar islom dinini qabul qilgandan so'ng, mintaqada sodir bo'lgan urushlar va boshqa voqealarni islomiy dostonlar shaklida yoza boshladilar. Qoraxoniylar davrining muhim timsollaridan biri bo'lgan "Devoni lug'otit turk"da shu tarzda yaratilgan dostonlarning ba'zi qismlari saqlanib qolgan. Jumladan, "Manas" dostoni ana shunday adabiy yodgorliklardan biridir [3:42-43].

Qoraxoniylar davlatida yaqinda islomni qabul qilgan yuz minglab odamlarning, fiqhni ijro etish uchun mas'ul bo'lganlarning ehtiyojlariga mos ravishda huquqshunoslar va fiqhga oid asarlarga ehtiyoj bor edi. Bu omillar ta'lim va bilimli kishilarga bo'lgan ehtiyojning ko'rsatkichlarini tashkil etadi. Bu ehtiyojlarni qondirish uchun bu davrda zamonaviy madrasalar vujudga kela boshladi.

Madrasa arabchada dars o'tiladigan joy va talabalar ta'lim oladigan bino ma'nosini bildiradi. Dastlabki yillarda masjidlar ta'lim-tarbiya qilinadigan joylar bo'lgan. Ma'rifiy faoliyatning ko'payishi va xilma-xilligi bilan ta'lim markazi masjidlardan madrasalarga o'ta boshladi. Masjidlar o'rnida madrasalar paydo bo'la

boshlagan bo'lsa ham, masjidlar ta'lim maskani bo'lib qolaverdi. Biroq, masjidlar ibodat markazlari bo'lganligi sababli ular ortib borayotgan ma'rifiy faoliyatni to'liq qondira olmadi va ta'lim va ibodatning uyg'unligidan kelib chiqadigan ba'zi muammolar madrasa muassasalarini qurish zaruratini tug'dirdi. Qolaversa, bir tomondan, masjidlarda dars o'tish, ikkinchi tomondan, namozgoh bo'lgan masjidlarda shovqin-suronli, nosog'lom muhit yaratishga chaqirdi. Yana fan sohalarining ko'payib borishi bilan kengaytirilgan dasturga javob berish uchun masjidlardan alohida muassasalar kerak edi. Bu sabablarning barchasi madrasa muassasasining vujudga kelishiga zamin yaratdi. Ushbu o'zgarishlarga mos ravishda, o'rta asrlar islom olamidagi birinchi zamonaviy madrasalar tashkil qilina boshlandi. U 1066 yilda Samarqandda Ibrohim Tamgachxon tomonidan ochilgan [4].

Ushbu muassasani boshqa muassasalardan ajratib turadigan ayrim farqlar mavjud edi. U alohida binoda tashkil qilingan bo'lib, yotoqxona, kutubxona, saylangan ma'murlar va o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan dastur va fanlarga ega edi. Madrasa faoliyatini iqtisodiy ta'minlash ham davlat byudjeti hisobidan amalga oshirilib, bunda talabalar stipendiyalari, inflyatsiya darajasiga qarab belgilanadigan o'qituvchilarning ish haqi, doimiy resurslar, yillik byudjet kabi masalalarni qamrab olgan.

Ibrohim Tamgachxon tashabbusi bilan ta'limdagi bu inqilobdan so'ng XII asrning o'zida birgina Buxoroda olti ming maoshli fakih bo'lganligi ta'lim va mudarrislik faoliyatiga naqadar e'tibor berilganidan dalolatdir [5:410-412].

Madrasalarning asosiy vazifasi aholining ehtiyojlarini qondiradigan imom, muazzin, voiz, mudarris va muftiy kabi bilimdon kadrlar tayyorlash bilan birga qozi, muhtasib, kotib, tarjimon, ayg'oqchi, faqih, vazir kabi davlat amaldorlarini ham tayyorlashdan iborat edi. Madrasa bitiruvchilari sud ishlaridan tortib sug'orish va soliq masalalarigacha ko'p sohalarda faoliyat yuritadigan ehtiyojlarni qondirishi kerak bo'lgan. Madrasalarning tashkil etilishi va ko'payishi davlat va xalqning umumiy ehtiyoji bo'lgan mutasaddi va ruhoniylarni tayyorlash zaruratidan ham kelib chiqqan, deyish mumkin.

X asrda Movarounnahr va Sharqiy Turkistonda tashkil topgan Qoraxoniylar davlati yozma til sifatida qoraxoniylar turkchasini (Hoqoniya turkiysidan) foydalangan. Jumladan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida Hoqoniya turkchasidan foydalangan. Qoraxoniylar turkchasi qadimgi turk tili hukmron bo'lgan mintaqaga chegaralaridan tashqarida islom sivilizatsiyasining ta'sir doirasida rivojlanishini davom ettirgan va qadimgi turk tilining lingvistik xususiyatlarini kichik o'zgarishlar bilan saqlab qolgan shevadir. Shuningdek, bu davrda uyg'ur yozuvi bilan birga arab yozuvi ham qo'llanilgan.

Qoraxoniylar davridagi turkiy-islom madaniyatini aks ettiruvchi yozma asarlar orasida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" va Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarlari juda muhim tarixiy yozma yodgorliklar hisoblanadi.

Yusuf Xos Hojib – XI asrning buyuk adibi va davlat arbobi bo'lib, o'zining mashhur "Qutadg'u bilig" asari bilan tarixda nom qoldirgan. To'liq ismi Yusuf

ibn Husayn ibn Ali bo'lgan adib taxminan 1019-1020 yilda Bolasog'un shahrida tug'ilgan. Yusuf Xos Hojib haqida bizda ko'p tarixiy ma'lumotlar saqlanmagan. U o'z davrining yetuk adibi, mutafakkiri va davlat arbobi sifatida tanilgan. "Xos hojib" unvoni – saroydagi yuqori martabali lavozimlardan biri bo'lib, davlat ishlarida faol qatnashganini ko'rsatadi.

"Qutadg'u bilig"-baxt-saodatga eltuvchi bilim, ta'lim degan ma'noni bildiradi. Demak, asar nomidan ham uning pand-nasihat, ta'lim-tarbiyaga oid yetuk didaktik asar, har tomonlama yetuk insonni tarbiyalaydigan darslik ekanligi yaqqol ko'rinib turibdi. "Qutadg'u bilig" asari Sharqda pandnoma turkumidagi an'anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilingan holda tuzilgan.

"Qutadg'u bilig"dagi bosh g'oya - insonni hayotda baxt-saodatga eltuvchi asosiy qarashlari to'rt ramziy qahramon: Kuntug'di - Elig podsho - adolat timsoli, Oyto'ldi - vazir davlat timsoli, O'g'dulmish - vazir-aql timsoli, O'zgurmish-vazirning qarindoshi-qanoat timsolining hayoti va davlatni boshqarish jarayonidagi hatti-harakatlari va fikrlari orqali berilganki, bular inson kamolotining muhim mezoni sanaladi. Mazkur asarda insonning jamiyat va hayotda tutgan o'rni, burchi va vazifalari haqidagi muammolar o'ziga xos tarzda bayon etiladi [6:60-64]. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri tarbiyadir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o'z xalqning an'alarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan [7].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni aql va adolat, baxt-saodat, farovonlik haqida so'z yuritib, do'stlik, halollik, rostgo'ylik, kamtarlik, odillik kabi insoniy xislatlarning shaxs kamolotidagi o'rni haqida fikr bildiradi. Unda inson hayoti va faoliyatining asosi — ta'lim-tarbiya va bilim deb e'tirof etiladi. U g'oyaviy tarbiyani faqat ilm-fan va ma'rifat bilan sog'lomlashtirish mumkinligini ta'kidlaydi.

Yusuf Xos Hojib bilimni zulmat ichidagi nurafshon mash'alaga o'xshatadi. Uning fikricha, nutq madaniyati shaxsning bilimdonlik va ma'naviy komillik darajasini belgilaydi, insonni ulug'laydi [8].

Yusuf Xos Hojib ijodiy merosidan bugungi kunda foydalanish zarur bo'lgan qismlaridan biri ilmni to'g'ri yo'lga sarflash, uni jamiyat va davlat manfaatlari yo'lida ishlatish masalasidir [9]. Yusuf Xos Hojib ilmni siyosat va jamiyat boshqaruvi negizi sifatida ko'radi. U asarida islom madaniyati va qadimgi turkiy an'analarni birlashtirgan falsafiy qarashlar tizimini yaratgan. "Qutadg'u bilig" dastlabki siyosiy-falsafiy asar sifatida turkiy adabiyotda o'chmas o'rin tutadi. Asar o'z davrining siyosiy tuzumi, sotsial-iqtisodiy hayoti, urf-odatlar va axloqiy qadriyatlarini aks ettiruvchi qimmatli tarixiy manbadir.

Mahmud Qoshg'ariy ham XI asrning yetuk tilshunosi va tarixchisidir. To'liq ismi Abu'l-Qasim Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshg'ariy bo'lgan adib 1029-1030 yilda Qoshg'ar atrofidagi Barsxan (hozirgi Qirg'iziston hududida) shaharchasida tug'ilgan. U 1072-1074-yillarda mashhur "Devonu lug'otit-turk" asarini yozdi. Bu asar turkiy tillarning eng qadimgi va mukammal lug'ati bo'lib, unda 20 dan ortiq turkiy qabilalar tili va madaniyati haqidagi ma'lumotlar jamlangan. Shuningdek, "Devonu lug'otit-turk" asarida turkiy shevalarning o'zaro farqlari, xalq og'zaki ijodi namunalaridan (maqollar, hikmatlar, qo'shiqlar) foydalanilgan, hamda turkiy xalqlarning tarqalish xaritasi ilk bor chizilgan. Asarda 7500 dan ortiq turkiy so'z va iboralar arab tilida tarjima va izoh qilingan.

Mahmud Qoshg'ariy tilshunoslik fanining asoschilaridan biri sifatida turkiy xalqlar tarixini ilmiy asosda o'rgangan. U tilni milliy birlik va ma'naviy yuksalishning asosi sifatida baholagan. "Turk tilini bilgan, o'ziga obro' keltiradi, uni bilmagan esa mulkidan ajraladi", deya ta'kidlaydi Mahmud Qoshg'ariy [10].

Olimning ilmiy ijodidagi eng katta yutuqlaridan biri – Mahmud Qoshg'ariy ilmiy faoliyatida tadqiqotchi va tarjimon uslubidan foydalanib, arab grammatikasi va lug'at tuzilishi tajribasini turkiy tillarga tadbiq qilgan. Olim til va madaniyatni bir-biridan ajratmagan, ularni yagona qadriyat sifatida ko'rgan. U o'z davrining etnografik tarixchisi sifatida ham baholanadi, chunki u xalq hayoti va madaniyatining bevosita kuzatuvchisi bo'lgan.

"Devoni lug'otit turk" turkiy xalqlar tarixi va turkiy til nuqtai nazaridan muhim burilish nuqtasini ko'rsatib berdi. Asar juda muhim mavqega ega, chunki u ko'plab fanlar va olimlarning asarlari uchun asos vazifasini o'taydi.

XULOSA

Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan va madaniyatning yuksalgan davri bo'lib, aynan shu zamonda Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy kabi buyuk mutafakkirlar yetishib chiqdi. Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asari orqali siyosiy-axloqiy tafakkur, adolat va ilm-fanning davlat boshqaruvidagi ahamiyatini targ'ib qildi. Mahmud Qoshg'ariy esa "Devonu lug'otit-turk" asarida turkiy xalqlarning tillari, tarixi va madaniyatini ilmiy asosda o'rgandi. Ularning asarlari Qoraxoniylar davridagi ilmiy va madaniy hayotni aks ettirib, o'z zamonasining bilim darajasini, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini yoritadi. Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy faoliyati natijasida turkiy adabiyot, tilshunoslik va siyosiy-falsafiy tafakkur rivojlandi va kelajak avlodlar uchun mustahkam ilmiy-ma'naviy asos yaratildi.

Demak, Qoraxoniylar davrida ilm-fan va ma'rifat taraqqiyoti o'z davrining yirik allomalari orqali namoyon bo'lib, Markaziy Osiyo madaniyat tarixida o'chmas iz qoldirdi.

IQTIBOSLAR / CHOCKII / REFERENCES

1. Polat S. Karahanli devleti'nde e'gitim faaliyetleri //International Journal of Education, Science and Technology. Cilt 1, Sayı 1, Volume 1, Issue 1. – S. 42-52.

2. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. Полный свод истории/ Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина. – Т., 2006. – С. 334.
3. Öztürk C. Türk Tarihi ve Kültürü. – Ankara: Pegem Akademi, 2007. – S. 42-43.
4. Özaydın, A., Kamalov, İ., Hunkan, Ö. S., Cöhce, S. İlk Müslüman Türk Devletleri. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2340, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1337, 2. Baskı. – Eskişehir, 2013. – S. 124.
5. Özaydın, A. Karahanlılar. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 24, 410. İstanbul: Komaş, 2001.- 410-412.
6. İbrahimov E. Türk dünyasında dil politikalarının oluşmasında eserlerin rolü: Kutadgu Bilig'in araştırılma tarihi // Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишининг долзарб масалалари. Халқаро илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – S. 60-64.
7. Muhamedov A.A. “Yusuf Xos Hojib falsafasida ma’naviy barkamol inson konsepsiyasi “// O‘zMU xabarlari. – № 1/3. – Toshkent, 2025. – B. 136-138.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қадимий ҳикматлар тўплами. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 312 б.
9. Muhamedov A.A. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari //“XXI asr: fan va ta’lim masalalari” ilmiy elektron jurnali. №1, 2024 йил ISSN: 2181-9874 SJIF 2022.-B. 66-69.
10. Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. –Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017..
11. Aliev B. Turkiy adabiyot va madaniyat tarixidan. – Т.: Akademnashr, 2005.
12. Bobojonov Sh. Qoraxoniylar va ularning madaniy merosi. – Т.: Fan, 2010.
13. Karimov A. *Markaziy Osiyoda o‘rta asr ilm-fan taraqqiyoti*. – Т.: Universitet, 2017.
14. Mahmud Qoshg‘ariy. *Devonu lug‘otit-turk*. 1–2 jild. – Т.: Fan, 1960.
15. Muhammadov A. Mahmud Qoshg‘ariy va uning ilmiy merosi. – Т.: O‘zbekiston, 2003.
16. Sultonova N. Qutadg‘u bilig va siyosiy tafakkur. – Т.: Ma’naviyat, 2002.

TURKIY XALQLARNING DASTLABKI FALSAFIY DUNYOQARASHI: TABIATGA E'TIQOD, MIFOLOGIK TAFAKKUR VA ISLOMGACHA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667717>

Norbo'tayev Islombek Musurmonovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

v.b dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Boyqulov Botir Abdusobirovich

I-bosqich magistrant

Email: inorbutayev@dtpi.uz

UDK: 1:740:122

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola turkiy xalqlarning islomgacha davrdagi falsafiy dunyoqarashining genezisi va evolyutsiyasini tizimli ravishda tadqiq etishga bag'ishlanadi. Tadqiqot tabiatga e'tiqod, mifologik tafakkur tuzilmalari va tengriylik paradigmasi kabi fundamental elementlarni o'z ichiga oladi, ularning ontologik, epistemologik va axloqiy asoslarini tahlil qiladi. Maqola ushbu qarashlarning tarixiy rivojlanish traektoriyasini aniqlashga, shuningdek, ularning turkiy xalqlarning ma'naviy-intellektual merosidagi transformatsion rolini baholashga qaratilgan. Shu bilan birga, qadimgi e'tiqod tizimlari va ularning falsafiy refleksiya o'rtasidagi dialektik aloqalar ochib beriladi, bu esa turkiy xalqlarning dastlabki metafizik tushunchalarini rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Ushbu ish falsafa tarixi va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan turkiy xalqlarning intellektual an'analarini kengroq kontekstda ko'rib chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Turkiy xalqlar, falsafiy dunyoqarash, tabiatga e'tiqod, mifologik tafakkur, islomgacha davr, tengriylik, shamanizm, tabiat bilan bog'liqlik, dunyo tushunchasi, qadimgi e'tiqodlar, falsafiy rivojlanish, mifologiya, an'analar, ma'naviy meros, tarixiy bosqichlar.

Abstract: This scientific article is devoted to a systematic investigation of the genesis and evolution of the early philosophical worldview of Turkic peoples prior to the Islamic period. The study encompasses an analysis of fundamental elements such as nature worship, the structures of mythological thinking, and the paradigm of Tengrism, delving into their ontological, epistemological, and ethical foundations. The article seeks to delineate the historical trajectory of the development of these perspectives while assessing their transformative role within the spiritual and intellectual heritage of Turkic peoples. Furthermore, it elucidates the dialectical interrelationship between ancient belief systems and their philosophical reflection, thereby facilitating the reconstruction of the initial metaphysical concepts of Turkic societies. By integrating perspectives from the history of philosophy and cultural studies, this work contributes to a broader

contextual understanding of the intellectual traditions of Turkic peoples, shedding light on their pre-Islamic philosophical underpinnings.

Keywords: Turkic peoples, philosophical worldview, belief in nature, mythological thought, pre-Islamic period, egalitarianism, shamanism, connection with nature, concept of the world, ancient beliefs, philosophical development, mythology, traditions, spiritual heritage, historical stages.

KIRISH

Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy dunyoqarashi ularning o'ziga xos tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribalaridan kelib chiqqan holda shakllangan. Bu dunyoqarash tabiatga chuqur e'tiqod, mifologik tafakkur va islomdan oldingi rivojlanish bosqichlari bilan ajralib turadi. Turkiy xalqlar uchun tabiat nafaqat yashash muhiti, balki muqaddaslik va ruhiy aloqa manbai sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning mifologik tasavvurlari orqali olamning kelib chiqishi, hayotning ma'nosi va insonning tabiat bilan munosabati tushuntirilgan. Shu bilan birga, islomgacha bo'lgan davrda turkiy xalqlarning falsafiy qarashlari ularning kundalik hayoti, urf-odatlar va dunyoni idrok etish usullarida o'z aksini topgan. Ushbu mavzu orqali biz turkiy xalqlarning o'tmishdagi dunyoqarashini o'rganib, ularning falsafiy tafakkurining ildizlari va rivojlanish yo'nalishlarini tahlil qilamiz.

MATERIAL VA TADQIQOT USULLARI

Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy-uslubiy adabiyotlar, esdaliklar, arxiv materiallarini o'rganish va tahlil qilish, ilg'or amaliy tajribani tahlil qilish va umumlashtirish, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli mantiqiy yondashuv, tarixiy va statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Shomonizm turkiy xalqlarning qadimgi diniy va madaniy hayotida muhim o'rin tutganligi hamda shomonlar insonlar va ruhlar olami o'rtasidagi vositachi sifatida turli marosimlarni o'tkazganliklari haqida mashxur olimlar. Sh.D. Burkitbaeva va A.E. Shargynovalar ilmiy tadqiqot olib borilgan. ularning izlanishlarida shomonizmning turli xalqlar, xususan, turkiy va xitoy xalqlari orasidagi an'analari va ijtimoiy roli ilmiy nazariy hamda falsafiy ijtimoiy ruhda tahlil qilingan[1.57]. Ushbu tadqiqotda shomonlik amaliyotlarining umumiy xususiyatlari va ularning diniy e'tiqodlar hamda ijtimoiy tuzilmalar shakllanishidagi o'rni ko'rsatib berilgan. Mashxur turk olimi Atagun Ilhan tomonidan turkiy sivilizatsiyalarning islomgacha bo'lgan davridagi ko'chmanchi madaniyat, shomonizm va turmush tarzi haqida ilmiy izlanishlar natijasida turk sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichini fundamental asoslab bergan. U tomonidan tadqiqotda qadimgi turkiylarning diniy va madaniy jihatlari, shuningdek, zamonaviy jamiyatlardagi qayta talqinlari atroflicha tahlil qilingan. Bundan tashqari Yusuf Muhammedo'g'li Mahmudovning shomonizm va boshqa qadimgi turkiy adabiyotlarda tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar mavzusida ilmiy maqolasi yozilgan. Muallif o'zining maqolasida o'sha davr ilk tafakkur darajasining qadimgi ko'rinishini tarixiy va falsafiy tahlillar asosida ochib bergan. Ushbu tadqiqotda

shomonlarning tabiatga bo'lgan e'tiqodi, atrof-muhitni muhofaza qilishga bo'lgan munosabatlari va bu tushunchalarning qadimgi turkiy madaniyatdagi o'rni yoritilgan. Aygerm Jumabayeva tomonidan olib borilgan tadqiqotda qadimgi turkiy pagan e'tiqodlaridagi arxetiplar, jumladan, Tengri, Umai va ajdodlar kulti kabi tushunchalar tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotda qadimgi turkiylarning tabiatni ilohiylashtirishlari va bu tushunchalarning madaniy merosdagi o'rni ko'rsatib berilgan.

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

Turkiy xalqlar uchun tabiat manbai muqaddas bo'lib, tog', daryo, daraxt, yulduz kabi tabiiy unsurlar ilohiy kuch sifatida qabul qilingan. Bu e'tiqodlar ularda ekologik ong, ya'ni atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirgan. Shomonlik marosimlarida bu unsurlar muhim rol o'ynagan, ayniqsa suv, olov va shamol kabi kuchlar tabiat bilan muloqot qilish vositasi sifatida qabul qilingan. Tabiat kultlari orqali inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlik, ular orasidagi muvozanat haqidagi tushunchalar shakllangan. Turkiy xalqlar dunyoqarashida ijtimoiy ob'ekt sifatida talqin qilingan bo'lib, butun borliq jamiyat hayotining ma'naviy homiysi bo'lib xizmat qilgan. Jamiyat tafakkuri rivojlanishida inson va olam o'zaro hamkorligi ijtimoiy taraqqiyot poydevori bo'lib xizmat qilgan.

Mifologik tafakkur shomonizm va tengrichilik uyg'unligi

Mifologik tafakkur turkiy xalqlarning olamni anglash, voqelikni tushunish va tushuntirish vositasi bo'lib, ularning ruhiy-ma'naviy hayotida asosiy o'rin tutgan. Miflar nafaqat og'zaki ijod mahsuli, balki jamoaviy ongning ramziy ifodasidir. Bu miflar orqali insoniyatning qadimiy dunyoqarashi, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, osmon va yer, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar falsafiy talqin qilinadi. Shomonizm esa ushbu mifologik tafakkurning amaliy ifodasi sifatida xizmat qilgan. Shomonlar — diniy va ruhiy rahnamolar — jamoa a'zolari bilan ruhlar dunyosi o'rtasida vositachi sifatida harakat qilganlar. Ular turli marosimlar orqali ruhlar bilan muloqotga kirishgan, kasalliklarni davolagan, tabiat hodisalarini bashorat qilgan. Shomonizmda hayvonlar — ayniqsa qushlar va qoplonlar — ilohiy belgilar sifatida ko'rilgan. Bu hayvon obrazlari miflarda ham, shomonlarning marosim liboslarida ham uchraydi. Mifologik tafakkur bilan shomonizm uyg'unligi orqali inson hayoti, tabiat, ruh va koinot o'rtasidagi bog'liqlik aniq ifodalanadi. Ushbu uyg'unlik turkiy xalqlarning diniy-falsafiy qarashlarini mustahkamlab, ularning tafakkur tizimida asosiy mezonga aylangan. Tengri (osmon xudosi) markaziy ilohiy tushuncha bo'lib, inson hayoti va taqdirini belgilovchi kuch sifatida tasavvur etilgan. Bu g'oya turkiy xalqlar ongida oliy kuch sifatida qaralgan va dunyoqarashlarining falsafiy asosiga aylangan. Tengrichilikda samoviy kuchlar bilan bir qatorda, yer-ona (Yer-Suv ruhi) tushunchasi ham muhim o'rin tutadi[7.26]. Ajdodlarga sig'inish esa oila va urug' zaminida tarixiy xotirani mustahkamlovchi ijtimoiy-falsafiy institut sifatida shakllangan. Ularning ismlari eslab turilgan, ularning ruhi oldida duolar o'qilgan, va bu orqali avlodlar orasida ma'naviy bog'liqlik mustahkamlangan. Tengrichilikda Tengri — oliy xudo bo'lib, uning ta'siri koinotning barcha qismida seziladi. Ularning e'tiqodiga ko'ra, Tengri

osmonni, yerni va insonni yaratgan va ularning hayotini belgilaydi. Bu falsafiy qarashda yer va osmon o'rtasida muvozanat o'rnatish, tabiatga ehtiyotkorlik va atrof-muhitga bo'lgan mas'uliyat hissi aks etadi. Tengri — nafaqat yaratuvchi, balki tiriklik va o'linga ham ta'sir qiluvchi kuch sifatida ko'riladi. Ajdodlar ruhlari esa bu fikrni mustahkamlovchi elementlardan biri bo'lib, ulardan ruhiy yordam olish, ularning xotirasini hurmat qilish, ularni yodga olish madaniyatining ajralmas qismiga aylangan. Tengrichilikdagi asosiy e'tiqodlar quyidagilardan iborat:

1. **Tengri** — oliy xudo bo'lib, u insoniyatning hayotini belgilaydi va ularga rahbarlik qiladi.
2. **Yaratilish va dualizm** — osmon va yer, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim o'rtasida doimiy ravishda kurash mavjud.
3. **Tabiatga e'tibor** — yer va osmon o'rtasida to'g'ri muvozanatni saqlash[2.86].

Turkiy xalqlarning ajdodlar ruhi kultlari ularning madaniy hayoti va ijtimoiy tuzumida muhim rol o'ynagan. Ajdodlar ruhlari, oila va urug' zaminida avlodlar o'rtasidagi tarixiy va ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlash uchun xizmat qilgan. Ajdodlarning ruhlari hurmat qilinib, ular oldida duolar o'qilgan va yodga olingan. Bu amaliyotlar orqali ajdodlar hayotining ajralmas qismi sifatida ko'rilgan va ularning ruhiy mavjudligi jamiyatning axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini shakllantirgan. Ajdodlar ruhiga e'tiqod, quyidagi xususiyatlarga ega:

1. **Oila va urug' zaminidagi xotira** — ajdodlar ruhlari ularning xotirasini saqlab turish va avlodlar o'rtasida doimiy ruhiy bog'liqlikni yaratish uchun ahamiyatlidir.
2. **Ruhiy va diniy marosimlar** — ajdodlar ruhlarini yodga olish uchun turli marosimlar, ibodatlar va tadbirlar o'tkazilgan. Bu marosimlar orqali jamoa o'zining tarixiy merosini qadrlagan.
3. **Ijtimoiy birdamlik** — ajdodlarga e'tiqod, jamiyatdagi birdamlik va ma'naviy birlikni mustahkamlashda xizmat qilgan[7.41].

Tengrichilik va ajdodlar ruhi kultlari turkiy xalqlarning ijtimoiy va madaniy tuzumida markaziy o'rin tutgan. Tengri e'tiqodi insoniyatning butun koinotga bo'lgan munosabatini shakllantirgan va ularning har bir harakatini osmon bilan bog'lashga yordam bergan. Ajdodlarga bo'lgan hurmat va ularning ruhlariga e'tiqod, oila va urug' zaminidagi tarixiy xotirani saqlashga xizmat qilgan. Bu e'tiqodlar nafaqat diniy birligi, balki ijtimoiy tartibni ham ta'minlagan. Tengrichilik va ajdodlar ruhi kultlari, shuningdek, turkiy xalqlarning ekologik, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini mustahkamlashda ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ular insonning tabiatga bo'lgan mas'uliyatini, atrof-muhitga bo'lgan ehtiyotkorligini va jamiyatdagi ijtimoiy birligini rivojlantirgan.

Islomgacha rivojlanish bosqichlari va ularning xususiyatlari

Turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan diniy, ijtimoiy va falsafiy rivojlanish bosqichlari ularning jamiyatini, diniy e'tiqodlarini, falsafiy dunyoqarashlarini va ijtimoiy tizimini shakllantirgan. Ushbu rivojlanish jarayoni turli bosqichlarda amalga oshgan bo'lib, har bir bosqichda tabiiy muhitga bo'lgan aloqalar, ruhiy

e'tiqodlar va jamiyatdagi ijtimoiy tuzumlarning o'ziga xos xususiyatlari shakllangan. Bu davrda tabiat muqaddas va ilohiy kuch sifatida qaralgan. Tog'lar, daryolar, daraxtlar va yulduzlar kabi tabiiy unsurlar ularda ilohiy kuchlar sifatida qabul qilingan va ularga bo'lgan e'tiqod ekologik ongni shakllantirgan. Tabiat kultlari va tabiatga bo'lgan e'tiqod, insonlar va tabiat o'rtasida chuqur ma'naviy aloqalar o'rnatilganligini ko'rsatadi. Shomonizm, tabiatdagi unsurlar — suv, olov, shamol — ruhlar bilan aloqani ta'minlashda markaziy o'rin tutgan. Bu e'tiqodlar orqali atrof-muhit bilan uyg'unlik va tabiat bilan bog'lanishning ma'nosiga oid tasavvurlar shakllangan. Tengri e'tiqodi turkiy xalqlarning diniy tizimida markaziy o'rin tutgan. Tengri, osmon xudosi sifatida, dunyoni yaratgan va insonlarning hayotini, taqdirini belgilovchi kuch sifatida qaralgan. Bu e'tiqod, turkiy xalqlarning dunyoqarashini va falsafiy tushunchalarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan.[3.27] Tengri e'tiqodi samoviy kuchlar bilan bog'liq bo'lib, ularning ijtimoiy tuzum va axloqiy qadriyatlar bilan aloqasi juda kuchli bo'lgan. Tengri, o'zining mavjudligi bilan, insonlar va koinot o'rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qilgan.

Ajdodlar ruhiga bo'lgan e'tiqod ham turkiy xalqlarning diniy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Ajdodlarning ruhlari oldida amalga oshirilgan marosimlar, xalqlarning tarixiy xotirasini saqlash va ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlashda xizmat qilgan. Bu e'tiqod, o'z navbatida, ijtimoiy birlikni kuchaytirgan. Ajdodlarga bo'lgan hurmat, avlodlar o'rtasida doimiy ravishda ma'naviy aloqalarni o'rnatishga yordam bergan va ularning ijtimoiy tuzumdagi roli beqiyos bo'lgan. Marosimlar, ajdodlarning ruhlari bilan aloqada bo'lish, xalqning tarixi va ma'naviyatini kuchaytirish uchun muhim vositalar bo'lgan.

Ko'chmanchilik hayoti turkiy xalqlarning diniy va falsafiy rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ko'chmanchilar tabiat bilan bevosita aloqada bo'lishgan, bu esa ularning tabiatga bo'lgan e'tiqodlarini yanada chuqurlashtirgan. Ko'chmanchilikda tabiatdagi o'zgarishlar, xususan, yomg'ir, shamol, quyosh botishi kabi hodisalar muhim falsafiy ma'noga ega bo'lgan. Bu jarayon orqali turkiy xalqlarning ekologik mas'uliyatga bo'lgan e'tiqodlari shakllangan. Shuningdek, ko'chmanchilarning diniy e'tiqodlari tabiat bilan uyg'unlikni saqlashga qaratilgan edi. Turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari ularning diniy, ijtimoiy va falsafiy dunyoqarashlarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Tabiatga bo'lgan e'tiqod, Tengri e'tiqodi, ajdodlar ruhiga bo'lgan hurmat va ko'chmanchilik hayoti turkiy xalqlarning madaniy, diniy va falsafiy tizimlarining asosini tashkil etgan. Ushbu qarashlar va e'tiqodlar jamiyatda ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlagan va ekologik ongni rivojlantirgan. Bu qadriyatlar islom qabul qilinganidan so'ng ham ba'zi shakllarda davom etgan va bugungi kunda ham turkiy xalqlarning madaniy merosida o'z aksini topmoqda.

XULOSA

Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy dunyoqarashi, ularning tarixiy, diniy va madaniy rivojlanish jarayonlarida muhim rol o'ynagan. Ushbu dunyoqarashning asosiy tarkibiy qismlari tabiatga bo'lgan e'tiqod, mifologik tafakkur va islomgacha

rivojlanish bosqichlaridan iboratdir. Har bir bosqich, o'zining ma'naviy va falsafiy nuqtai nazaridan, turkiy xalqlarning jamiyat tuzumi, axloqiy qadriyatlari, ekologik ongini va ijtimoiy tuzumlarini shakllantirgan. Tabiatga bo'lgan e'tiqod, turkiy xalqlarning dunyoqarashida markaziy o'rin tutgan. Tabiat unsurlari, xususan, tog'lar, daryolar, daraxtlar, yulduzlar muqaddas va ilohiy kuch sifatida qaralgan. Bu qarashlar nafaqat ekologik ongni shakllantirgan, balki tabiat bilan uyg'unlikni saqlashga qaratilgan yondashuvni ham rivojlantirgan. Tabiat kultlari va uning kuchlariga bo'lgan e'tiqod, inson va atrof-muhit o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynagan.

Mifologik tafakkur esa turkiy xalqlarning dunyoni idrok etish vositasi bo'lib, ko'plab afsonalar, iboralar va rasm-rusmlar orqali dunyoqarashni ifodalagan. Qadimiy turkiy mifologiyada yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, osmon va yer kabi dualistik tushunchalar shakllangan. Shomonizmning o'zi ham mifologik tafakkurning markazida bo'lib, ruhlar bilan muloqot, ijtimoiy nizolarni bartaraf etish va tabiat bilan uyg'unlikni saqlashda markaziy o'rin tutgan. Tengri e'tiqodi turkiy xalqlarning diniy, falsafiy va ijtimoiy dunyoqarashlarida muhim o'rin tutgan. Tengri, osmon xudosi sifatida, dunyo yaratgichi va insonlarning taqdirini belgilovchi oliy kuch sifatida qabul qilingan. Bu e'tiqod samoviy kuchlar bilan bog'liq bo'lib, ular o'z navbatida, ijtimoiy adolat, axloqiy qadriyatlar va ekologik mas'uliyatni shakllantirgan.

Ajdodlar ruhi kultlari ham turkiy xalqlarning ijtimoiy tuzumini mustahkamlovchi asosiy elementlardan biri bo'lgan. Ajdodlarning ruhlari oldida amalga oshirilgan marosimlar, xalqning tarixiy xotirasini saqlash va ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlashda xizmat qilgan. Bu e'tiqod, ijtimoiy birlikni kuchaytirgan va avlodlar o'rtasida doimiy ma'naviy aloqalarni o'rnatishga yordam bergan. Ushbu barcha aspektlar, turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan falsafiy dunyoqarashini shakllantirgan va ularning ijtimoiy, diniy va madaniy tuzumi uchun mustahkam asos yaratgan. Bugungi kunda ham, bu qadimiy e'tiqodlar va tafakkur tizimlari xalq urf-odatlarida, marosimlarida va folklor namunalarda saqlanib qolgan. Ular, o'z navbatida, zamonaviy turkiy xalqlarning madaniy merosi sifatida o'rganilmoqda va ijtimoiy, ekologik va axloqiy masalalar bo'yicha zamonaviy fikrlashga ta'sir ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Burkitbaeva, Sh.D., Shargynova, A.E. (2023). "Shamanism: Traditions and social roles among Turkic and Chinese peoples". *Bulpolit Journal*.
2. Ilhan, A. (2016). *Pre-Islamic Turkic Civilization: Belief and Culture*. Syracuse University.
3. Mahmudov, Y.M. (2023). "Environmental consciousness in ancient Turkic literature". *Turkish World Literature Journal*.
4. Jumabayeva, A. (2023). "Archetypes in the Ancient Turkic Pagan Beliefs". *Academia.edu*.
5. Toynbee, A. (1946). *A Study of History*. Oxford University Press.

6. Klyashtorny, S.G., & Savinov, D.G. (1994). *The Steppe Empire of the Turks in the 6th–8th centuries*. St. Petersburg: Eurasia Press.
7. Hasanov, B. (2015). "Turkiy xalqlarda shomonizm an'analari va ularning zamonaviy aks-sadosi". *Sharq Yulduzi*.

KUT İYİ (EUDAIMONIA) MİDİR?

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673390>

TDE Uzm. Muhammed Yusuf Bilen

Türk Dili ve Edebiyatı Uzmanı, Marmara Üniversitesi,
muhammedyusufbilen19@gmail.com ORCID: 0009-0004-9357-2944

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Babacan

Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, mahmut.babacan@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5666-5077

Özet

Kutadgu Bilig, Türk tarihinin en önemli eserlerinden birisidir. Bu eser yalnızca edebi bir metin değil aynı zamanda felsefi bir metindir. Eserin içerisinde yer alan kut kavramı ise birçok araştırmacı tarafından inceleme konusu olmuştur. Yapılan araştırmalarda bu kavramı basitçe mutluluk olarak anlamlandırmışlardır fakat kut kelimesi salt mutluluk anlamının çok daha ötesinde bir anlama sahiptir.

İdeal bir devlet ve toplum inşa etmek isteyen Yusuf Has Hacıp, Antik Yunan'da metinlerinde geçen eudaimonia kelimesini kut kelimesiyle anlamlandırmıştır. Dolayısıyla kut, iyi olmak hali ile oluşan mutluluğun tanımıdır.

Bu çalışmanın hedefi Kutadgu Bilig'i okuyan yeni kuşakların eseri doğru anlamasını sağlamaktır. İnceleme için kavramsal analiz yöntemi seçilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Orta Asya'daki sosyal koşullarına değinilmiştir. Daha sonra, kut kelimesi ve bu kelimenin neden yanlış yorumlandığı üzerinde durulmuştur. Nihayetinde ise kut kavramının aslında ne anlama geldiği açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eudaimonia, Kut, İyi, Yusuf Has Hacıp.

Abstract

Kutadgu Bilig is one of the most important works of Turkish history. This work is not only a literary text but also a philosophical text. The concept of kut in the work has been the subject of examination by many researchers. In the research, they simply interpreted this concept as happiness, but the word kut has a meaning far beyond the meaning of pure happiness.

Yusuf Has Hacıp, who wanted to build an ideal state and society, interpreted the word eudaimonia, which appeared in the texts of Ancient Greece, with the word kut. Therefore, kut is the definition of happiness that occurs with well-being.

The aim of this study is to ensure that new generations who read Kutadgu Bilig understand the work correctly. Conceptual analysis method was chosen for the analysis. In the first part of the study, social conditions in Central Asia are mentioned. Later, the word kut and why this word was misinterpreted were emphasized. Finally, it was explained what the concept of kut actually means.

Keywords: Eudaimonia, Happy, Kut, Yusuf Has Hacıp.

Giriş

Yusuf Has Hacıp'in içinde yaşadığı coğrafya, bilgi ve felsefenin ileride olduğu bir dönemdir. Felsefe dilinde yaygın olarak Arapça kullanılmasına rağmen kendisi eserini Türkçe yazmıştır. Bu durum yabancı medeniyetlerden geçen kavramlara karşı Türkçe kelimeler seçmesine neden olmuştur. Bu kelimelerden birisi de *eudaimonia* kelimesidir. Bu kavramın Türkçesini arayan Yusuf Has Hacıp, Türk halkının zihninde yer etmiş bir kelimeyi, *kut* kelimesini kullanmayı uygun görmüştür. Bu kavram ne talihi ne de Tanrı tarafından verilen gücü temsil etmektedir. Aksine *kut* kavramı bir vasatı, yani ortayı bulmayı, dolayısıyla erdemli insan olarak mutlu olmayı ifade etmektedir.

İnsan teki, erdemli olma yolunda tek başına değildir. Bu erdemi sağlamak için bir diğerine, ötekine, daha doğru ifade ile arkadaşına ihtiyaç duymaktadır. Nitekim Yusuf Has Hacıp de arkadaşlığın önemine vurgu yapmaktadır. Bilhassa günümüzdeki insan teki, yalnızlık ile mücadele ederken yaptığı eylemlerin doğruluğu konusunda endişeye kapılmaktadır. Karşılaştığı olaylar karşısında hangi sıfat ile orada olması gerektiğine karar verememektedir. Tam da bu noktada fikir önderlerinin görüşleri önem arz etmektedir ve fakat bu görüşlerden yararlanılabilmesi için doğru anlamlandırmalarda bulunmak elzemdir.

Bu çalışmada Yusuf Has Hacıp'in *kut* kavramı üzerinde durulacaktır. Bu kavramın aslında ne ifade ettiği, Yusuf Has Hacıp'in bu kelimeyi neden seçtiği ve bu kelimenin niçin önemli olduğu vurgulanacaktır. Çalışma neticesinde ise günümüzdeki insan tekinin sosyal çevresiyle olan ilişkilerinde *kut* sahibi olarak nasıl bir davranış sergilemesi gerektiğine değinilecektir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden kavramsal araştırma yöntemi uygulanmıştır. Kavramsal çerçeve ana kavramların içinin doldurulması ve çalışma bağlamında bu kavramların hangi boyutlarda, anlamda veya sınırlıklarda ele alınacağı, anlamlandırılması gerektiği veya pratiğe yansıtılırken hangi anlamlar taşıyacağı hususlarının önceden okuyucuya aktarılmasını içerir [1, s. 207]. Daha sonra Yusuf Has Hacıp'in yaşamını sürdürdüğü coğrafyanın niteliklerine odaklanılarak literatür taraması yapılmış, edinilen bilgiler doğrultusunda Kutadgu Bilig eserinde geçen *kut* kelimesinin anlamı üzerinde durulmuştur.

Sonuçlar

M.S. 8. ile 12. yüzyıllar arasında kalan dönemi bazı felsefe tarihçileri İslam Rönesansı olarak tanımlamışlardır. Bu aydınlanma kendiliğinden oluşmuş değildir. Daha öncesinde var olan bir düşüncenin devamıdır. Dolayısıyla bu düşünce İslami düşünce ile Antik Yunan düşüncesinin birleşimi olarak görülebilir [2, s. 108].

İnsanlık tarihinin gelişimi hiçbir zaman tek bir medeniyet ve tek bir bölge ekseninde olmamıştır. Eski Dünya diye adlandırılan Avrupa, Afrika ve Asya, birbirlerine ticaret yolları ile bağlanmıştır. Bilhassa Avrupa ve Asya arasındaki ticaret büyük gelişmelere neden olmuştur. Bunun sonucunda ise beri bölgelerden öte bölgelere yalnızca temel ihtiyaçlar değil, bilim ve felsefe de taşınmıştır. Dolayısıyla Doğu ve Batı medeniyetleri aydınlanmayı birbirinden ayrı ve kopuk

bir şekilde yaşamamıştır. Örneğin; Büyük İskender, yaptığı seferler ile iki uzak bölgeyi birbiriyle kaynaştırmış ve Helenizm diye bilinen sürecin başlamasına vesile olmuştur. Dahası tacirlerin, istemli yahut istemsiz olarak, malların yanı sıra bilgi de taşımaları bu süreçte etkin rol oynamıştır. Bu da 800'li yıllar ile 1200'li yıllarda Orta Asya merkezli aydınlanmanın temelini oluşturmuştur. Bu durum her zaman geçerli değildir. Nitekim başka savaşların, afetlerin ve toplumların zaman içinde yozlaşmasıyla bu ortamın bozulduğu görülmüştür. Bu da bilim ve felsefenin bu iki uç arasındaki iletişimi koparmıştır. Öyle ki Eski Dünya topraklarının bir ucunda bilim ve felsefede ilerleme kaydedilirken diğer ucunda durgunluk dönemi yaşanmıştır. Örneğin; Orta Asya'da derinliği yüz metreyi bulan sulama kanalları inşa edilirken Avrupa kıtası, Antik Yunan ve Antik Roma döneminde edindiği tecrübeyi Orta Çağ dönemine taşıyamamıştır.

Orta Asya, girift ve kendi içinde dinamikleri olan bir bölgedir. Bölgenin ticarî boyutu diğer ekonomik alanlarının oldukça üzerindedir. Başta İpek Yolu olmak üzere dünyadaki ticaret yollarının kesişim noktasıdır. Bu da oradaki halkların, kendi hayatlarını idame ettirmek için kullandığı stratejileri etkilemiştir. Örneğin; Orta Asya halkları kendilerini ve şehirlerini koruyabilecekleri ilginç bir yöntem geliştirmişlerdir. Bir savaş neticesinde topraklar başka bir devlete geçtiğinde, o devletin yöneticisine, düzenli olarak haraç ödeme teklifini sunmuşlardır. Bunun nedeni ise şehirlerinin yağma edilmesi ve yıkılması durumunda hakimiyeti eline geçiren devletin ekonomik olarak zorlanacağını öne sürmeleridir çünkü ticaret yollarının değişime uğraması devletin zor duruma düşmesine sebep olacaktır. Bu yöntem öylesine başarılı olmuştur ki bölgenin yüzlerce kez istilaya uğramasına rağmen oradaki şehirlerde büyük tahribatlar yaşanmamıştır. Dolayısıyla felsefe ve bilim sekteye uğramamıştır [3].

Bilim ve felsefenin merkezi olan bazı bölgeler olmuştur. Bu bölgelerden birisi de Karahanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü şehirlerden birisi olan Kâşgar'dır. Karahanlı Devleti, diğer devletlerle yoğun ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Bu da bölgedeki diğer devletlerden Kâşgar'a bilim adamlarının göç etmesine neden olmuştur [4, s. 546]. Bunlardan iki tanesi olan Yusuf Has Hacıp ve Kâşgarlı Mahmud Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Kutadgu Bilig'in yazıldığı dönem dikkate alındığında Karahanlılar döneminin 180. yılına tekabül etmektedir. Bu dönemde bilim ve felsefe oldukça önemli aşamalar kaydetmiştir. Dolayısıyla bu da bilim adamlarını doğrudan etkilemiştir. Diğer taraftan ise bu gelişmişlik siyasi kavgalara ve suikastlara da sebebiyet vermektedir. Bu sebeple alimler sembolik bir dil kullanımına gitmişlerdir. Yusuf Has Hacıp de bunlardan birisidir [5, s. 150].

Bölgede konuşulan diller arasında yalnızca Arapça yoktur. Buna karşın felsefe dili olarak ise Arapçanın seçilmesinin nedeni ise yabancı dillerden gelen kavramları karşılayabilecek bir yapıya sahip olmasıdır. Bu durum bir yanlış anlaşılmayı beraberinde getirmiştir. Bilim adamlarının Arapça konuşması onların Arap olduğunu göstermemektedir. “İngilizce bir kitap kaleme alan bir Japon ne kadar İngiliz ise bin sene evvel eserini Arapça yazan bir Orta Asyalı da o kadar

Arap'tı.” [3 s. 58]. Nitekim bugün Arap olarak sanılan birçok bilim adamı Arap değil İranlı yahut Türk'tür. Bu insanların çoğunun ana dilleri İranî ya da Türkî bir dildir. [3, s. 59]. Örneğin; bunlardan birisi olan Zemahşerî'nin, Ebûkubeyş dağına çıkarak “Ey Araplar! Gelin size atalarınızın dilini öğretelim!” diye seslendiği rivayet edilir.

Dönemin felsefi dilinin Arapça olması yazılan eserlerde de bu dilin kullanılmasına yol açmıştır. Yusuf Has Hacıp ise bu geleneğe uymayarak eserini Türkçe kaleme almıştır. Dolayısıyla eserinde kullanacağı felsefi ifadeleri Türkçeleştirmek zorunda kalmıştır.

Yusuf Has Hacıp'in bu eseri yazmasında etkili olan bazı nedenler vardır. Bu nedenleri eserin son kısımlarında (6451. ile 6494. beyit arası) dile getirmiştir. Dolayısıyla Yusuf Has Hacıp, ideal bir devlet ve toplum düzeni oluşturmak istemiştir. Bunu köni törü/doğru yasa (adalet) ile sağlamayı amaçlamaktadır [6, s. 239]. Adaletin sağlanması için ise kişinin *kutlu* olması gerekmektedir.

Yusuf Has Hacıp hem bir İslam hem de bir Türk düşünüdür. Eski Türk inanışlarından Budizm (temsilcisi Oğurmuş) ile İslam düşüncesini (temsilcisi Ögdülmiş) karşı karşıya getirmiştir. Nitekim kitabın sonunda Ögdülmiş'i hayatta tutarak bu iki düşünce arasında tercihi yapmıştır [7, s. 50] fakat bu tercih salt İslam geleneği yahut salt tasavvuf düşüncesi şeklinde yorumlanmamalıdır. Yusuf Has Hacıp Orta Asya'nın Türk geleneklerini, güneyden gelen İslami fikirler ile batıdan gelen Antik Yunan fikirleriyle birlikte bir potada eriterek taklit değil, orijinal bir düşünce ortaya çıkarmıştır.

Analiz

Kutadgu Bilig, içinde taşıdığı muhtevası hasebiyle birçok alandan bilgiler içeren bir kitaptır. Aynı zamanda bu kitap Taşdelen'e göre “Türkçenin imkânlarını geniş bir alanda sergileyen, sadece edebî değil, felsefi bağlam oluşturacak denli düşünsel zenginliği ve felsefi çağrışım gücü olan bir eserdir.” [8, s. 15]. Yusuf Has Hacıp'in kitapta kurduğu yapı dört ana karakter etrafında şekillenir. Bu karakterler üzerinde kurgulanmış olan alegori, kendi döneminde yazılmış diğer nasihatname türündeki eserlerden farklıdır. Soyut ve kavramsal özelliklere sahiptir [9, s. 556].

İnsan teki iyi yahut kötü seçimler yapabilir. Yusuf Has Hacıp'e göre bunun nedenlerinden en etkili ise arkadaş, yani sosyal çevresidir. Sosyal çevresi iyi olan kişinin kendisinin de iyi, kötü olan kişinin kendisinin de kötü olma ihtimali yüksektir [8, s. 10]. Dolayısıyla insan tekinin ahlaki olarak iyi olma hâline gelişi yalnızca kendisiyle değil, öteki ile de alakalıdır.

Türkçede arkadaş kelimesi, arka kelimesinden türemiştir. Arka, ihtiyaç halinde yardım edecek, güvenilir kişi olarak tanımlanır. Yine bu kelimedenden türemiş olan arkanamak fiili ise destek görmek anlamına gelir [10, s. 30]. Buradan da anlaşılacağı üzere arkadaşlık Türkler için önemli bir kavramdır. Bu yüzden insan teki, erdemli olanlarla birlikte olursa bu hem kendisine hem de diğer insanlara faydalı olacağı anlamına gelmektedir. Bu durum için Yusuf Has Hacıp *kut* denilen bir kavram kullanmış ve fakat bu kavrama yepyeni bir anlam katmıştır.

Kut kelimesi Kâşgarlı'ya göre baht; Radloff, Vambéry ve Thomsen'e göre saadet; Gökalp'e göre mana (sihir, büyü) anlamlarına gelmektedir. İnalçık bu kavramın, Tanrı tarafından neşet ettirilen bir tür güç olduğunu ifade etmiştir. Cumakunova'ya ise Kutadgu Bilig'de bunun iki anlamı olduğunu ileri sürmüştür. İlki, insanı mutlu eden, huzura kavuşturan şey; ikincisi ise dönecek, kaygan, elde tutulmaz, doğru korunmazsa, sakınılmazsa elden kayıp gidecek şey, anlamına geldiğini söylemiştir. Başer ise “kavramsal yönüyle soyut, ortaya çıkardığı belirlemeler açısından ise somut bir karakter taşır.” şeklinde bir açıklama getirmiştir [7, s. 16-17].

Kut kelimesinin yanlış anlaşılmış olması başta Kutadgu Bilig olmak üzere birçok eserin yanlış yorumlanmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum Türk kanonu açısından, yanlış anlaşılan anlamıyla ‘*kut*’suz bir durumdur.

Bu tanımlamaların yapılmasındaki en büyük etken Kâşgarlı Mahmud'un *kut* tanımıdır. Bu noktada çok önemli bir husus gözden kaçırılmıştır. O da Kâşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hacıp'in birbirinden habersiz olmasıdır [11]. Bu çıkarımın yapılmasının birkaç mühim kanıtı vardır. Bunlardan en önemlisi ‘*ilig*’ kelimesidir. Kutadgu Bilig içerisinde birçok defa hükümdar anlamına gelen *ilig* kelimesi kullanılmasına karşın Divânü Lugâtî't-Türk'te bu kelimeye rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla birbirlerinden haberdar olsalardı bu kelimenin sözlükte görülmesi gerekirdi fakat böyle bir tanım sözlükte görülmemiştir. Bu da *kut* kelimesini talih, baht ekseninde aramamak gerektiğini göstermektedir.

Aristoteles erdemli insanların *eudaimonia* sahibi olduğu düşünmektedir. *Eudaimonia* genel olarak iyi olmak hâlidir fakat bu iyi olma durumu bütün bir hayatın doğru ve iyi şekillenmesini ifade eder [12, s. 96]. Bu hâle kavuşmanın temel koşulu ise yaşantıda *meson* sağlayabilmektir. *Meson*, orta anlamına gelmektedir. Bu kavram Arapların kullandığı *vasat* kelimesine karşılık gelmektedir. Geometrik bir ortayı değil, koşullara göre iki zıt uç arasında yer değiştirebilen bir konumlanışa sahiptir.

Aristoteles'e göre erdemli kişiler erdemi sonuçları için değil, erdemin kendisi iyi olduğu için öyle olmayı seçerler çünkü erdemli bir yaşam mutlu bir yaşam demektir. Bu da iyi olmayı seçmekle alakalıdır. İyi, her şeyin arzuladığı o yegâne amaçtır [13, s. 45]. Bu sebeple Yusuf Has Hacıp, Antik Yunan'dan gelen *eudaimonia* kelimesine karşılık olarak Arapça olan *vasat* kelimesini kullanmamış, onun yerine Türklerin hâlihazırda belleğinde var olan *kut* kelimesini seçmiştir. Eserini yalnızca Türkçe yazmakla kalmamış, felsefi bir kavrama da Türkçe bir karşılık vermiştir. Bu sayede zihinlerde var olan kelimeye yepyeni bir anlam katmıştır.

Tartışma

Yusuf Has Hacıp “Ey okuyan ve anlayan insan, bundan hisse al.” diyerek gelecek kuşaklara seslenmiş ve erdemli bir insan olmanın tarifi yapmıştır. Erdemli bir insan olmanın *kut* ile sağlanacağını ifade etmiştir. *Kut*, iyi olmak hâlidir. İyi olmak hâli ise insan tekinin mutlu olduğunu göstermektedir. Bu kavramın doğru anlaşılması insan tekinin yapacağı eylemlere de etki edecektir çünkü iyi olmak,

insan tekinin karşılaştığı durumlara vereceği tepkiyi belirler. Bu tepkinin doğruluğunun onayını ise öteki olan, yani dar anlamıyla arkadaşı, geniş anlamıyla sosyal çevresi verir.

Dolayısıyla Yusuf Has Hacip'in *kut* kavramı anlamsal olarak *eudaimonia* ile örtüşmektedir. *Kut* bir talih, şans, mutluluk anlamlarından çok daha ötesini ifade etmektedir. Hem bireysel hem de toplumsal bir yönü vardır. *Kut* kelimesini basir bir mutluluk hâli üzerinden açıklamak endişe vericidir ve bu yanlışın düzeltilmesi elzemdir. Bilhassa bu, Türk aydınının, Kutadgu Bilig'de "Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce, beni unutma." diyen Yusuf Has Hacip'e olan asli bir görevidir.

Kaynakça

- [1] S. Çepni, Proje, "Tez ve Araştırma Makalelerinin Kavramsal ve Kuramsal Çerçevesi Nasıl Yapılandırılmalı?", *Fen Matematik Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi*, 4(3), 203-216, 2021.
- [2] H. N. Erkızan, "Aristoteles'in Teolojisi ve İslam Felsefesi Üzerindeki Etkileri: Bir Yanlışın Sonuçları Üzerine", *Dört Öge* (2), 107-114, 2012.
- [3] F. Starr, Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı, (çev.) Yusuf Selman İnanç, İstanbul, Kronik Kitap, 2024.
- [4] A. Arı, "Kutadgu Bilig'in Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Gelecek Tasavvurumuzdaki Rolü Üzerine", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23/23, 543-560, 2019.
- [5] Y. Yasin, Kutadgu "Bilig Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* (9), 125-161, 2017.
- [6] M. Şen, "Kutadgu Bilig'de Bazı Kişi Adlarının Köken ve Anlam Bilimi Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Söz ile Kültür Varlıklarının İzinde* (Pp.239-246), İstanbul, Kutlu Yayınevi, 2020.
- [7] M. Y. Bilen, "Kutadgu Bilig'in Tiyatro ve Drama Yoluyla Öğretim Materyali Olarak İncelenmesi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2025.
- [8] V. Taşdelen, "Kutadgu Bilig'in Felsefi Bağlamı". Milli Folklor, c. 16, sy. 124, ss. 5-16, 2019.
- [9] F. Turan, "Kutadgu Bilig'de Sunulan Dünya Görüşünün Kaynakları", Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009). Haz. M. Duman. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara: 553- 563, 2009.
- [10] B. M. Aras, Türklerde Arkadaşlık, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2023.
- [11] DİA, Kutadgu Bilig, TDV İslam Ansiklopedisi.
- [12] U. K. Odabaş, "Eudaimonia'nın Sokratik Görünümü: Erdem Bilgidir ve Hiç Kimse Bilerek Kötülük Yapmaz", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 93-102, 2019.
- [13] E. Cengiz, "Aristoteles'in Erdem Öğretisi ve Mutluluk Anlayışı", *Felsefe Dünyası* (52), 43-51, 2010.

ИККИНЧИ ЖАХОН УРУШИНИНГ ХАЛКИМИЗ КАЛБИДА КОЛДИРГАН ЖАРОХАТЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673426>

Хашимова Гулчехра Абдурахмановна,
«Халқаро муносабатлар ва тарих», катта уқитувчиси
Alfraganus University

Аннотация: 1939 йил 1 сентябрда фашистлар Германияси кушинлари Польшага бостириб киради. Шу тарика Иккинчи жаҳон уруши бошланиб кетди. 1941 йил 22 июнь куни Германия хужум қилмаслик тугрисидаги шартномани бузиб, Совет Иттифокига хужум бошлади. Иттифок таркибидаги барча республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам бу урушда қатнашиб, уз ери, уз халқини химоя қилишга отланди.

Калит сузлар: Иккинчи Жаҳон уруши, Ўзбекистон, жасорат, саноат, бағрикенглик, Совет Иттифоқи, уруш даври, фронт орти, галаба.

Annotation: On September 1, 1939, Nazi Germany invaded Poland. And eto je vreme nachalas Vtoraya mirovaya vojna. On June 22, 1941, Germany broke the non-aggression pact with the Soviet Union. All the republics of Soyuz, including Uzbekistan, have their own land and their people.

Key words: World War II, Uzbekistan, courage, industry, tolerance, Soviet Union, wartime, rear, victory.

1939 йил 1 сентябрда фашистлар Германияси кушинлари Польшага бостириб киради. Шу тарика Иккинчи жаҳон уруши бошланиб кетди. 1941 йил 22 июнь куни Германия хужум қилмаслик тугрисидаги шартномани бузиб, Совет Иттифокига хужум бошлади. Иттифок таркибидаги барча республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам бу урушда қатнашиб, уз ери, уз халқини химоя қилишга отланди.

Урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб юртимиз аҳолиси, унинг барча моддий ресурслари урушга сафарбар этилди. Ўзбекистон халқининг бошига огир синов ва машаққатлар тушди. Урта Осиё харбий округи фронт учун 1941 йил июндан 1942 йил охиригача харбий сафарбарлик асосида 109 та харбий қушилма тузди, ҳаракатдаги армияга ва Олий Бош қумондонлик қароргоҳи резервига 86 та дивизия ва бригада жунатди.

Иқтисодиётни жадал харбий изга солиш энг муҳим вазифа эди. Бунда фронт орқаси меҳнатқашларининг хизматини алоҳида таъкидлаш лозим. 1941 йил 26 июндан бошлаб ишчи ва хизматчилар учун иш вақтидан ташқари мажбурий қушимча ишлар жорий қилинди, ҳафтасига мавжуд беш кунлик урнига олти кунлик, бир кунда 11 соатлик иш куни жорий қилинди. Амалда иш куни 12-14 соатга чузиларди. Бу эса ишчи ва хизматчилар сонини оширмасдан, ишлаб чиқариш қувватини кучайтириш имконини берди. Бирок

ишчи кучи барибир етишмасди. Узбошимчалик билан корхонадан кетиб колганларга 5 йилдан 8 йилгача камок жазоси белгиланди.

Ўзбекистонда металлургия, энергетика, ёкили ва машинасозлик саноатларини қайтадан шакллантириш эвазига Иттифок харбий ишлаб чиқариш асосларини мустахкамлади.

Уруш йилларида Ўзбекистонда саноатнинг барча сохаларига тааллуқли булган 280 та янги саноат корхонаси қурилди. Республиканинг саноат қуввати 1945 йили 1940 йилга нисбатан 2 марта, нефть ишлаб чиқариш 4 марта, металлни қайта ишлаш 4,5 марта, машинасозлик 13,4 марта, қумир ишлаб чиқариш 30 марта ва пулат ишлаб чиқариш 2,5 марта ошди. Қимё саноати ишлаб чиқарадиган ялпи маҳсулотлар 5 баробар қупайди.

Алоқа, телефон, телеграф ходимлари ҳам уруш талабларига мослашиб ишладилар. Уруш йилларида республика халқ хужалиги ходимлари олдида саноатни ҳам ашё билан, аҳолини озик-овкат, қийим-кечак билан таминлаш вазифаси ҳам қуйилди.

Вазиятнинг мураккаблиги шундан иборат эдики: 1) республика қишлоқ хужалиги пахта етиштириша ихтисослаштирилган бўлиб, озик-овкат маҳсулотларининг бир қисми Иттифок фондидан келтирилар эди. Уруш бошланганидан кейин озик-овкат келтириш тухтади, аҳолини боқиб учун ички имкониятларни топиш зарур эди; 2) деярли 1 миллионга яқин қиши, 200 минг етим болалар Ўзбекистонда бошпана топди. Ўзбекистон халқи уларга ғамхурлик қилиб ўз бағридан, ўйидан жой берди. Эвакуация қилинган аҳоли ҳисобидан шаҳарлар аҳолисининг қупайиши озик-овкатта булган талабни янада оширди; 3) дехқонлар фронти ва харбий саноатда ишлаша сафарбар этилгач, дехқончиликнинг машаққатли меҳнати кексалар, аёллар, ўсмирлар зиммасига тушган эди; 4) МТС ва совхозларга СССРнинг ғарбий ҳудудларидан янги тракторлар, қишлоқ хужалиги машиналари ва уларга эҳтиёт қисмлар келтириш тухтаб қолган эди.

Бундай қийинчиликларга қарамасдан, республикада дехқончиликнинг таркиби кескин ўзгарди. Пахтачиликни асосий тармок сифатида сақлаб қолган ҳолда дон, қанд-лавлаг, қаноқ, пилла, сабзавот, полиз маҳсулотлари етиштиришни кескин қупайтириш тадбирлари қурилди. Биринчи навбатда, экин майдонларини қенгайтириш, ирригация имкониятларини ошириш юксак суръатлар билан олиб қорилди.

Юкорида зикр этилганидек, Иккинчи жаҳон урушида Ўзбекистондан 1,5 миллионга яқин қиши қатнашан бўлса, уларнинг ҳар 3 нафаридан биттаси урушдан қайтмади. Бундай фожиадан юртимиздаги бирор-бир қонадон четда қолмади.

Собик Иттифок таркибидаги барча республикалар, мухтор (автоном) вилоятлар, миллий округлар уруш ғирдобига тортилди, фронтта сафарбар этилди. Урушнинг биринчи ойидаёқ ўзбекистондан 32 мингдан ортиқ ишчи, хизматчи, қолхозчи ва ёшлар ўзларини фронтга жунатишларини сураб ариза

бердилар. Дастлабки кунлардан бошлаб юз минглаб ватандошларимиз кулга курул олиб фронтга жунаб кетдилар.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек, 1941 йилда республикаимиз аҳолиси 6,5 миллион кишидан иборат бўлган, уларнинг ярмини эса болалар ва кексалар ташкил этган, меҳнатта ярокли одамларимизнинг 50-60 фоизи, аниқроғи, 1433230 киши урушта сафарбар этилган.

Бутун Иттифокда бўлганидек, урушнинг дастлабки кунлариданок республикаимизнинг бутун куч-қудрати, иқтисодий салоҳияти муҳофаза манфаатларига бўйсундирилди. Саноат ҳарбий изга қучирилди. 1941 йилнинг охирида Ўзбекистоннинг 300 та завод ва фабрикаси фронт учун ишлаб бошлади. Мамлакат гарбидан 100 га яқин ҳарбий аҳамиятга молик саноат корхоналари қучириб келтирилди.

Уруш даврида халқимизнинг қаҳрамонона меҳнати туфайли республикада саноат маҳсулотининг умумий ҳажми 7 баробар қупайди. Кишлоқ меҳнатқашлари эса уруш йилларида 4 миллион 806 минг тонна пахта, 1 миллион 282 минг тонна дон, 54,1 минг тонна пилла, 48 минг тонна картошка ва сабзавот, 57,8 минг тонна мева ва узум, 159 минг тонна гушт, 36 минг тонна қуруқ мева ва бошқа қуплаб деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етказиб бердилар.

Қизил армиянинг йирик қурул-аслаҳа базасига айланган Ўзбекистон 1941-1945 йилларда фронтга 17 мингта авиамотор, 3 миллион донага яқин авиабомба, қуплаб портлагичлар, снарядлар, гранаталар ва яна 2 минг дона фронт учун энг зарур бўлган самолётни ҳам етказиб берди.

Уруш йилларида Ўзбекистон фронти зарур нарсаларни етказгани, ҳар бир вилоятимизда урушда қатнашаётган жангчилар учун иссиқ қийимлар жунатиш ҳаракатининг кенг ёйилгани ҳам республикаимиз меҳнатқашларининг фашизмни тормор этишдаги муҳим улуши эди.

Халқимиз муҳофаза фонди учун ўз жамғармаларидан 650 миллион сум пул берди, 4,2 миллиард сумлик давлат заёмларини сотиб олди. Умуман, ўзбек халқи уруш йилларида фронт эҳтиёжлари учун йигиб берган жами пул маблағлари 5 миллиард сумни ташкил этди.

Уруш бўлаётган ва душман яқинлашиб келаётган ҳудудлардан муҳим саноат корхоналарини, қолхоз, совхоз ва МТСларнинг мулкларини, маданий бойликлар ва қув масканларини Шарққа, жумладан, Ўзбекистонга зудлик билан қучириб келтириш, жойлаштириш ишлари бошланиб кетди. Кишилиқ тарихида қулаи жихатидан бундай қатта воқеа биринчи марта содир бўлди. Ўзбекистонга 100 га яқин саноат корхонаси, жумладан, 48 та машинасозлик, металл ишлаш, химия, ҳарбий техника ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган йирик заводларнинг асбоб-ускуналари қучириб келтирилди. Улар ишчи қучи, хом ашё, асбоб-ускуналар билан таъминланди ва фронт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш йулга қуйилди. Қучириб келтирилган

корхоналар шошилишчи бўлаётган ва янги қурилган биноларга жойлаштирилди.

Ўзбек халқи ўзининг батрикенглиги, меҳмондўстлиги ва болажон халқ эканини ўша йилларда яна бир бор намоёниш қилди. Ўруш йилларида халқимиз

фронт ичкарасида ва ўруш ҳаракатлари қучли бўлган Украина, Беларусъ ва РСФСРнинг гарбий вилоятларида ота-онасиз ва қаровсиз қолган жами 1 миллион нафар ёш болалар, қариёлар ва ишчиларни ўз қарига қабул қилди ва уларга меҳр қурсатди. Тошкент шаҳри хотин-қизларининг ташаббуси билан республикада етим болаларни қарзандликка олиш ҳаракати қенг тус олди.

Ўруш даврининг оғир шароитига қарамасдан тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шоаҳмудов умр йулдоши Баҳри ая билан 14 нафар (қаттақурғонлик Самадовлар оиласи эса 13 нафар) етим қолган ва Тошкентга олиб қелинган болани қарзандликка олиб, вояга етказдилар.

Республикаимизга жангларда ярадор бўлган аскар ва зобитлар ҳам қелтирилди эди. Бу борада ҳам халқимиз ўз меҳр-саховатини қурсатди. Ўзбекистон соғломлаштириш марказларидан бирига айланди. 1941 йилнинг 1 октябригача Ўзбекистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ринга эга бўлган 47 та госпитал қарпо этилди ва зарур усқуналар билан жиҳозланди. Айни пайтда Москвадан, Калинин, Ростов ва бошқа вилоятлардан 15900 уринга эга бўлган 48 та госпитал қучириб қелтирилиб, турли шаҳарларимизга жойлаштирилди ва ишга туширилди.

Вилоят, шаҳар, туман бошқарув идоралари госпиталлардаги беморлар қолидан хабар олиб турди, госпиталларга ҳужалиқлар ташқил этиш ва иш юри-тиш учун ер майдонлари ажратиб берилди. Агар 1941 йилда шу мақсадда 385,5 гектар ер ажратилган бўлса, 1943 йилга қелиб ажратилган ер майдонлари 656 гектарни ташқил эди. 1942 йилда 1513 меҳнат жамоаси, шу жумладан, 750 та қорхона, қолхоз ва совхоз госпиталларни оталиққа олиб, уларни ёқилги, озик-овқат ва бошқа қишлоқ ҳужалиғи маҳсулотлари билан қаминлаб турди. Ўзбекистонлик 18482 нафар донор ярадорларни оққа туришиш учун қон қериб турди.

Ўруш йилларида Ўзбекистондаги госпиталларга 164382 нафар ярадор ва беморлар жойлаштирилди, уларнинг 87 фоизи, 143101 қиши даволаниб қикди. Ўзбекистонликлар даволаниб соғайганларга совға-саломлар қериш билан бирга, уларга қиройли қалтача тикиб қеришни ҳам қанда қилмаган. Шу тариқа, Ўзбекистон ҳуқумати ва ўзбек халқи ўрушнинг дастлабки қунларидан бошлаб фашизмга қарши қурашда қалаба қозониш учун қар томонлама муносиб қисса қушди.

РАЗВИТИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В IX-XII ВЕКАХ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673479>

Хомиджонова Мукаддас Хакимджоновна
преподаватель кафедры культурологии ГОУ «Государственный
университет Худжанда имени академика Бободжана Гафурова» Также
являюсь соискателем Института развития образования имени Абдурахмана
Джоми (Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд)
электронная почта: muqaddas.homidjonova@mail.ru

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие естественных наук и философской мысли в Средней Азии в IX-XII веках, периоде, который характеризуется значительными научными открытиями и интеллектуальным подъёмом. Анализируются достижения в области математики, астрономии, медицины, физики и химии, а также вклад выдающихся мыслителей в философию. Особое внимание уделено влиянию этих знаний на последующее развитие европейской и исламской науки. Работы таких учёных, как Аль-Фергани, Аль-Хорезми, Авиценна, Аль-Бируни и Аль-Фараби, заложили основы многих современных дисциплин и сыграли важную роль в формировании научного наследия человечества.

Ключевые слова: Средняя Азия, естественные науки, философия, IX-XII века, Аль-Фергани, Аль-Хорезми, Авиценна, Аль-Бируни, Аль-Фараби, Омар Хайям.

Annotatsiya

Mazkur maqolada IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy fanlar va falsafiy fikrning rivojlanishi tahlil qilinadi. Ushbu davr ilmiy kashfiyotlar va intellektual yuksalish bilan ajralib turadi. Matematika, astronomiya, tibbiyot, fizika va kimyo sohalaridagi yutuqlar hamda buyuk mutafakkirlarning falsafa sohasiga qo'shgan hissasi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bu bilimlarning Yevropa va islom olamining keyingi taraqqiyotiga ta'siri alohida e'tibor bilan o'rganiladi. Al-Farg'oniy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Al-Beruniy va Al-Forobiy kabi olimlarning asarlari zamonaviy fan sohalarining asoslarini yaratib, insoniyat ilmiy merosining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, tabiiy fanlar, falsafa, IX-XII asrlar, Al-Farg'oniy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Al-Beruniy, Al-Forobiy, Umar Xayyom.

This article examines the development of natural sciences and philosophical thought in Central Asia during the 9th-12th centuries, a period characterized by significant scientific discoveries and intellectual growth. The article analyzes

achievements in mathematics, astronomy, medicine, physics, and chemistry, as well as the contributions of prominent thinkers to philosophy. Special attention is given to the influence of these scientific advancements on the subsequent development of European and Islamic knowledge. The works of scholars such as Al-Farghani, Al-Khwarizmi, Avicenna, Al-Biruni, and Al-Farabi laid the foundations of many modern scientific disciplines and played a crucial role in shaping the intellectual heritage of humanity.

Из истории известно, что общественное развитие не всегда была гладким, человечество пережило множество препятствий, кризисов, деградаций, упадков. Преодолевая их, вновь возрождало материальные и культурные ценности и стремилось к новому прогрессу. Именно такое крупное, весомое возрождение, скачок вперёд называют «ренессансом». В Западной Европе такой ренессанс произошёл в XV-XVIII веках, после почти 700-летнего мракобесия. В Центральной Азии первый период возрождения приходится на IX-XII века.

Его масштабы, результаты и влияние на мировую цивилизацию огромны. Культура Центральной Азии занимает важное место в истории всемирной цивилизации и мировой культуры. Особенно высокая оценка дана учёными разных стран эпохам Возрождения IX-XII и XIV-XV веков. Даже древняя культура Бактрии, Маргианы, Согда, Парфии, Ферганы, Хорезма, Чача и сегодня удивляет мир. Изучение древней цивилизации Центральной Азии началось в XIX веке и продолжается до сих пор. Археологи, культурологи, искусствоведы, нумизматы, историки и другие ученые отмечают своеобразие и богатое содержание культуры народов Центральной Азии. При этом культура Центральной Азии гармонически сочетает в себе элементы культуры Запада и Востока, что придаёт ей особое своеобразие и индивидуальность. В книге «Древние цивилизации» показываются две особенности культуры Центральной Азии: с одной стороны, она развивалась во взаимовлиянии различных культур региона, а с другой стороны, в близкой взаимосвязи с другими очагами древней мировой цивилизации.

Предмет историка – философской науки представляется, во всяком случае на первый взгляд, вполне определенным и ясным. Ведь само название «история философии» указывает (и это, по-видимому, не случайно) на предмет исследования. Не следует, однако, переоценивать значение этого совпадения, поскольку оно ещё не раскрывает предмета историка – философской науки. Это становится очевидным, если поставить вопрос: чем отличается история философии от истории науки или истории искусства? Если взять, например, историю математики, то она воспроизводит поступательное развитие этой науки, в ходе которого каждое новое достижение имеет своей предпосылкой предшествующие достижения. Здесь имеется, таким образом, иерархическая лестница развития математического знания, которая предполагает отношение необходимости между его

историческими ступенями. Если правомерность исследования истории науки не оспаривается даже противниками теории развития, то в отношении искусства это – подлежащая обсуждению металогическая проблема. [1.с 19]

Ещё одна особенность культуры Центральной Азии состоит в том, что у региона удобное географическое положение. Она граничит с тремя такими великими цивилизациями Востока, как Месопотамия, Индия и Китай, и, кроме того, имела связи с Грецией и Римом — древнейшими западными цивилизациями. В виллу этих причин она выполняла роль посредника между Западом и Востоком, роль моста в международной торговле и культурном обмене между ними, обмене культурными богатствами (знания, религиозные идеи, открытия, художественные произведения и др.). В частности, через территорию Центральной Азии буддизм распространился по всему миру, а элементы эллинистической культуры появились в Индии и в Китае. Великая посредническая миссия центральноазиатской культуры привела к обновлению культурных ценностей, усвоению элементов других культур, хотя традиции здесь занимали прочное место.

В развитии торговли и культуры особую роль сыграл Великий Шёлковый путь и распространение ислама. В эпоху Мусульманского Ренессанса IX-XII веков в Центральной Азии развивались естественные, философско-нравственные и религиозные науки. В период Ренессанса внимание к развитию национальной культуры поднялось на уровень государственной политики. Добившаяся своей независимости династия Саманидов, особенно их первые правители, осознали, что если не упрочить национальные культурные ценности, то нельзя добиться полной государственной независимости. Не запрещая художественное творчество на арабском языке, Саманиды поддерживали авторов, пишущих свои произведения на языке, понятном простому народу.

Это проявилось в таких качествах нашего народа, как доброта, любовь и милосердие, человеколюбие, великодушие, добродушие, толерантность, стремление к знаниям, уважение к другим народам. Учёные Центральной Азии знакомили другие народы с культурой Индии, Китая, Греции. Знаменитый математик аль-Хорезми поднял индийскую систему счёта на ещё более высокую ступень, аль Фараби ещё более развил философское учение греческого ученого Аристотеля, Авиценна обогатил медицину Гиппократ, имам аль-Бухари обосновал исламское учение пророка Магомета (Мухаммад САВ). Говоря о взлёте культурного развития Центральной Азии в IX-XII веках, надо сказать, что зря этот регион известен в истории как колыбель науки и образования, величайших открытий, взрастившая величайших учёных-энциклопедистов, известных всему миру, культура которой получила названия «Мусульманский Ренессанс», «Арабская культура».

Абу Али Хусейн Ибн Абдулла ибн Сина, известный в европейской науке под именем Авиценны (Avicenna), родился в 379/ 980г. В селении

Афшана близ Бухары. В Бухаре являвшейся столицей государства Саманидов и одним из крупнейших культурных центров мусульманского мира в общем, и Центральной Азии, в частности, прошли его молодые годы. В этом городе он сформировался как ученый – философ и врач, завоевав огромную популярность. В Бухаре и в других городах Центральной Азии и сейчас можно услышать разные поучительные рассказы и легенды о его личности и драматической жизни.

В этих рассказах и легендах подчеркнуты характерные черты, свойственные ученому, что видно также из дошедших до нас его автобиографии и многочисленных трудов. Пытливость ума и упорство в преодолении стоящих перед ним препятствий, стремление разгадать тайны природы, овладеть знанием её законов, победить болезни и позволили ему, несмотря на короткую, полную превратностей жизнь, отстаивать в наследство своим потокам и всему человечеству поистине грандиозное духовное наследие. Согласно различным источникам Ибн Сина в возрасте от пятидесяти трех до пятидесяти семи лет, в 428/1037 году.

Ибн Сине удалось довести до совершенства два важнейших отрасли науки средневековья: философию и медицину. [2, с 5]

Академии арабского языка, Ибрахим Байюми Мадкур, один из инициаторов издания философского наследия Ибн Сины на арабском языке, в первую очередь, его энциклопедического философского труда «Книга исцеления» (Китоб аш -шифа), написавший обстоятельное предисловие, в котором подверг анализу (Ибн Сина), по справедливости, считается наиболее значительным представителем мусульманской философии.

Если ал -Кинди и ал -Фараби заложили её основы и развили её принципами, то именно благодаря Авиценне и его ясным изложениям она приобрела свою законченную форму, стала отличной от других философских систем. Более достойная оценка личности и творчества Ибн Сины была, сделана одним из известных библиографов персидско – таджикской литературы, жившим с не очень большим, с точки зрения исторического процесса, интервалом с Ибн Синой, Низами Арузии Самарканди: «В течении четырёх тысяч лет древние мудрецы вложили максимум своих усилий, использовали всё для того, чтобы установить основы науки мудрости и придать ей устойчивую форму, но не могли этого осуществить, пока не появился Абсолютный Мудрец и Величайший философ Аристотель, который взвесил её точнейшими мерилami логики, подверг её критическому анализу и сопоставил весами силлогизма и тем самым удалил от неё всякие сомнения и неясности, пока она стала чистой и ясной.» После него [Аристотеля] в течении тысячи пятисот лет никто из философов не мог до конца постичь сущность его слов, понять манеру его изложения, кроме наилучшего из последующих [философов] – мудреца Востока, доказательства истины для людей – Абу Али Хусейна ибн Абудуллы ибн Сины. Очень скоро слава философских и медицинских трудов Ибн Сины, благодаря переводам

сочинений по мусульманской философии и медицине с арабского языка на латынь, распространилась в европейских научных и культурных центрах. Знаменитая школа переводчиков в Толедо была одним из центров распространения знаний, которая ознакомила с работами Авиценны более широкую аудиторию. [3. с 6 -7]

Метафизика. Предмет о божественной науки. Мы хотим перечислить совокупность частей божественной науки. Посему говорим, что каждая из естественных и математических наук, а также другие частные науки, изучают состояние абсолютного сущего, его сопутствующих признаков, присущих ему по своей сущности, и его исходных принципов. Поэтому очевидно, что здесь должна существовать наука, рассматривающая состояние абсолютного сущего, его сопутствующих признаков, самих по себе присущих ему, и его исходных принципов. С 291. [4. с 291]

Развитие естественных наук и философии в Средней Азии в IX-XII веках оказало значительное влияние на европейскую и исламскую мысль. Переводы трудов среднеазиатских учёных на арабский, латинский и другие языки способствовали их распространению в Европе. Например, работы Аль-Хорезми заложили основы алгебры в европейской математике, а трактаты Авиценны стали ключевыми учебниками по медицине в средневековых университетах. Среднеазиатские философы также внесли вклад в развитие гуманистической мысли, сформировав основы рационализма и научного метода, которые позже были развиты в эпоху Возрождения.

Астрономия и математика: Одним из крупнейших центров научных исследований был Бухарский эмират и государство Саманидов, где работали выдающиеся учёные. Аль-Фергани (IX век) – известный астроном и математик, автор трактата «Основы астрономии», который оказал влияние на европейских ученых Средневековья. Аль-Хорезми (IX век) – математик и астроном, создатель основ алгебры. Его труд «Книга об исчислении индийскими цифрами» содействовал распространению десятичной системы счисления. Омар Хайям (XI-XII века) – математик, астроном и поэт, внёс значительный вклад в развитие алгебры, в частности, работал над решением кубических уравнений и реформой календаря.

Медицина: Абу Али ибн Сина (Авиценна, 980–1037) – один из самых выдающихся врачей и философов Средневековья, автор «Канона медицины», который на протяжении нескольких веков был главным учебником по медицине в Европе и на Востоке. Абу Бакр ар-Рази (865–925) – медик и химик, внёс вклад в развитие фармакологии и классификацию болезней.

Физика и химия: Аль-Бируни (973–1048) – выдающийся учёный, который изучал физику, минералогию и географию. Он первым определил плотность многих веществ и предложил метод измерения радиуса Земли.

Философская мысль: Философия в Средней Азии в этот период развивалась под влиянием античных традиций (Платона и Аристотеля), а также персидской и индийской мысли. Аль-Фараби (872–950) – философ-

энциклопедист, автор работ по логике, этике, политике. Он считал, что разум и наука должны играть ведущую роль в управлении государством. Абу Али ибн Сина — помимо медицины, внёс значительный вклад в философию, развивая идеи неоплатонизма и рационализма. Омар Хайям — в своих философских произведениях выражал идеи о смысле жизни и роли разума в познании мира.

Средняя Азия — один из древних очагов цивилизации. Феодалные отношения начали здесь складываться в IV—VI вв. В IX—X вв. народы Средней Азии освобождаются от власти Арабского халифата, возникают местные феодальные государства. Большое развитие получают естественные науки, видным представителем которых был хорезмский математик, астроном и географ Аль-Хорезми (IX в.). Обобщая и развивая индийскую, греческую и арабскую математику, Аль-Хорезми первый создал алгебру как новую отрасль науки, его сочинения «Астрономические таблицы», «Трактат о солнечных часах», «Изображение земли» и другие, переведенные на латинский язык, сыграли большую роль в истории астрономии и математики как на Востоке, так и на Западе.

Наиболее выдающимися прогрессивными мыслителями народов Средней Азии и Ближнего Востока в эпоху феодализма были Фараби, Бируни, Ибн-Сина.

Видным ученым и мыслителем был Аль-Бируни (973—1048). Он написал много трудов по различным отраслям науки, среди них «Хронология древних народов», «Описание Индии» и др. По своим философским взглядам Бируни был идеалистом, но в своих естественно-научных работах он высказал ряд материалистических идей. Как ученый, он не сомневался в объективном существовании природы и ее закономерностей. Природа, говорил Аль-Бируни, находится в постоянном изменении и развитии. Материя сама создает и изменяет формы вещей. Душа (мышление, духовные явления) суть свойства тела.

Наиболее выдающимся ученым и философом Средней Азии, а также Ирана в эпоху феодализма был уроженец Бухары, таджик по происхождению, Ибн-Сина (Авиценна, 980—1037). Ибн-Сина был одним из величайших ученых-энциклопедистов. Не было ни одной науки в то время, которой бы он ни занимался. Но особенно ярко проявился гений Ибн-Сины в двух областях: в медицине и философии. Основной труд Ибн-Сины по медицине — «Канон врачебной науки» — представляет собой подлинную энциклопедию медицинских знаний.

В течение пяти веков он служил настольной книгой для врачей, как на Востоке, так и на Западе. Не менее значительна роль Ибн-Сины в области философии. Недаром его, так же, как и Фараби, называли «вторым учителем», вторым после Аристотеля, который в тот период считался непогрешимым авторитетом в вопросах науки и философии. Ибн-Синой было написано более 200 произведений, из них около 50 посвящено

философским вопросам. Главное его философское сочинение — «Книга исцеления».

Философия, по определению Ибн-Сины, есть наука о бытии, как таковом. Предмет ее не те или иные частные проявления бытия, а бытие в целом. Философию Ибн-Сина делит на три части: на физику (учение о природе), логику (учение о путях познания природы и человека) и метафизику (учение о познании бытия в целом). Как великий ученый-естествоиспытатель и врач, Ибн-Сина признавал объективное существование природы.

В своих естественнонаучных трудах, придерживаясь точки зрения фактов, эксперимента, он часто покидал позиции идеализма и религии, становясь на точку зрения материализма. В учении о логике Ибн-Сина в основном разделяет взгляды Аристотеля. Он многое сделал, чтобы представить логическое учение великого древнегреческого философа в чистом виде, без тех схоластических дополнений и извращений, которым оно было подвергнуто в средние века. Излагая законы и формы логического мышления, Ибн-Сина старался вывести их из особенностей самого бытия. Логические категории и принципы, говорил Ибн-Сина, должны соответствовать вещам, т. е. закономерностям объективного мира.

Ибн-Сина обращал внимание на взаимную связь физики, логики и метафизики. Физика дает логике идею причинности, логика вооружает физику методом. «Предметом же высшей науки (метафизики. — Авт.), писал Ибн-Сина, — не являются отдельные вещи, предмет ее — абсолютное бытие, поскольку оно абсолютно. Содержанием ее вопросов являются те состояния бытия, которые происходят из самого бытия и неотъемлемо присущи ему»

Большое значение в философии Ибн-Сины имело различие им сущности и существования. В вещах конечных сущность не совпадает с существованием, так что из понятия о конечной вещи нельзя с необходимостью вывести ее существование. В боге же, как бесконечном существе сущность и существование совпадают, так что из понятия о боге с необходимостью можно вывести его существование. Это различие было усвоено Альбертом Великим и от него — другими схоластиками.

Центральное место в метафизике Ибн-Сины занимает теория эманации. Согласно этой теории, мир не создан богом, а возник из него естественным образом, путем эманации, т. е. не непосредственно, а через ряд порождаемых им «умов». Бог не в силах создать что-либо без наличия возможности, источник которой — несотворенная и вечная материя. Ибн-Сина учил, что если бог вечен, то вечен также и мир, ибо причина и следствий всегда связаны друг с другом: если есть причина, должно быть и следствие. Несмотря на религиозно-богословскую оболочку, теория эманации Ибн-Сины подрывала основу религиозно-мистической идеологии. Идея о вечности материального мира противоречила догматам религии.

Философские и естественнонаучные взгляды Ибн-Сины оказали огромное влияние на дальнейшее развитие науки и философии как на Востоке, так и на Западе.

Материалистические по существу идеи пропагандировал и выдающийся математик, астроном, поэт и мыслитель Омар Хайям (1040—1123). Он критиковал религиозные догматы и схоластику мусульманских теологов, отрицал бессмертие души и существование потустороннего мира.

Заключение: IX-XII века стали периодом расцвета естественных наук и философии в Средней Азии. Учёные этого времени заложили основу для многих современных научных дисциплин и передали свои знания в Европу через переводы арабских и персидских трудов. Их открытия остаются важной частью всемирного научного наследия.

Литература.

1. <https://moluch.ru/archive/68/11714/> (дата обращения: 06.04.2025). Холигитова, Н. Х. Эпоха мусульманского ренессанса IX-XII веков в Центральной Азии / Н. Х. Холигитова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 9 (68). — С. 397-398. — URL
2. Диалектический материализм и история философии Теодор Ильич Ойзерман. Москва Издательство «Мысль» 1979 [1.с 19]
3. Академия наук Республики Таджикистан институт философии имени А.М. Богоутдинова. Абу Али Ибн Сина «Авиценна» Сочинение Том третий Душанбе «Дониш» - 2006 [2.с 5], [3. с 6 -7] [4. с 291]

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA YOSHLARDA GENDER MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673500>

N.J. Xayrullayeva

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Namangan filiali
Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim metodikasi
kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida yoshlarda gender madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishga oid g‘oyalar tahlil qilingan. Asardagi axloqiy-estetik qarashlar, erkak va ayollarning jamiyatdagi o‘rni, o‘zaro munosabatlari hamda tenglik va hurmat asosida qurilgan muomala madaniyati yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Maqolada asarning pedagogik ahamiyati va zamonaviy ta‘lim jarayonida undan foydalanish imkoniyatlari ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Qutadg‘u bilig, Yusuf Xos Hojib, gender madaniyati, axloqiy tarbiya, tenglik, yoshlar tarbiyasi, pedagogik qarashlar.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashgan jamiyatda shaxs tarbiyasida gender masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyatda erkak va ayolning o‘rni, ular o‘rtasidagi munosabatlar, teng huquqlar va o‘zaro hurmat masalalari nafaqat siyosiy va huquqiy, balki ma‘naviy-axloqiy, madaniy va pedagogik nuqtai nazardan ham keng o‘rganilmoqda. Ta‘lim tizimida yosh avlodni faol fuqaro, insoniy qadriyatlarga ega shaxs sifatida tarbiyalashda gender madaniyatini shakllantirish muhim vazifalardan biriga aylangan. Bu jarayonda milliy ma‘naviyat, tarixiy meros va klassik adabiyot manbalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, turkiy xalq ma‘naviyati va axloqiy dunyoqarashining yuksak namunasi bo‘lgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida yoshlarning shaxsiy kamolotida muhim bo‘lgan gender munosabatlari, erkak va ayolning jamiyatdagi o‘rni, ularning vazifalari, o‘zaro munosabatlar madaniyati haqidagi fikrlar alohida o‘rin tutadi. Asardagi g‘oyalar nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, aksincha, yoshlarda gender madaniyatini shakllantirishda muhim ilmiy-tarbiyaviy asos sifatida xizmat qila oladi.

Yusuf Xos Hojib tomonidan XI asrda yozilgan “Qutadg‘u bilig” asari – davlat boshqaruvi, axloq, ilm-ma‘rifat va shaxs tarbiyasiga bag‘ishlangan mo‘tabar manba bo‘lib, unda inson hayotining barcha jabhalari qamrab olingan. Asar axloqiy tarbiya, inson fazilatlarini va jamiyatda muvozanatni saqlash kabi masalalar bilan bir qatorda, erkak va ayol o‘rtasidagi munosabatlarning zamirida tenglik,

o'zaro hurmat va adolat kabi qadriyatlarni ham ilgari suradi. Bu esa uni gender masalalarida ilmiy-pedagogik tahlil qilish uchun muhim manbaga aylantiradi.

Mazkur maqolada "Qutadg'u bilig" asari misolida yoshlarda gender madaniyatini shakllantirish masalalari, uning tarbiyaviy-pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinib, zamonaviy ta'lim jarayonida undan qanday samarali foydalanish mumkinligi bo'yicha xulosalar beriladi.

Adabiyotlar tahlili Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar uning falsafiy, siyosiy, axloqiy va pedagogik qarashlarini keng yoritgan. Ushbu adabiy yodgorlik asar sifatida XI asr turkiy xalqlarining ma'naviy-madaniy dunyoqarashini o'z ichiga olgan mukammal axloqiy-falsafiy qo'llanma hisoblanadi. Asarning g'oyaviy-estetik yuksakligi, uning adabiy va pedagogik qiymatini bir necha tadqiqotchilar alohida ta'kidlab o'tganlar.

Xususan, I.G'aniyev va X.Zohidovlar asarning tarbiyaviy mazmunini tahlil qilar ekan, unda davlatchilik, shaxsning fazilatlari, adolat, ilm va axloqqa oid g'oyalar bilan bir qatorda, jinslararo munosabatlar ham belgilab berilganini qayd etadilar. Ular ta'kidlashicha, "Qutadg'u bilig"dagi jamiyat va oila tuzilishi haqidagi qarashlar bugungi kun talablari bilan ham uyg'un hisoblanadi.

Taniqli adabiyotshunos olim A.Valixanov asarning dunyoviy va diniy qarashlar uyg'unligi orqali shaxsni kamolotga yetkazuvchi yo'lni belgilashini ta'kidlaydi. Uning fikricha, asardagi erkak va ayol munosabatlari jamiyatning barqarorligi va ma'naviy pokizaligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Bu qarashlar gender madaniyatini shakllantirishdagi ilk falsafiy-axloqiy konsepsiyalar sirasiga kiradi.

Boshqa bir muhaqqiq Sh.To'xliyev "Qutadg'u bilig"ni milliy falsafiy merosning negizi sifatida ko'radi va asarni zamonaviy ta'lim mazmuniga integ ratsiya qilish orqali fuqarolik, huquqiy va gender madaniyatini shakllantirish mumkinligini ta'kidlaydi.

Gender tahlili nuqtai nazaridan, zamonaviy pedagog olimlar – Z.Xasanova, D.Mirzayeva, N.Yunusova va boshqalar o'z tadqiqotlarida ta'lim muassasalarida gender tenglikni shakllantirishning o'quv-tarbiya jarayonidagi ahamiyatini yoritib berishgan. Ular ta'lim jarayonida milliy adabiyotlar va madaniy meros namunalaridan samarali foydalanishni taklif qilishadi. Bu nuqtai nazarda "Qutadg'u bilig" asarining bevosita pedagogik resurs sifatida qo'llanilishi yuqori samara beradi.

E'tirof etish kerakki, "Qutadg'u bilig"dagi tenglik, adolat, hurmat, mas'uliyat kabi qadriyatlar yoshlarda shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish, ijobiy gender munosabatlarini singdirishga xizmat qiladi. Asar tarkibidagi obrazlar – Kun to'ti (adolat), Ay to'ti (aql), O'y to'ti (taqdir) kabi shaxslar orqali ideal shaxsning axloqiy-ma'naviy tarkibi yaratiladi. Bu obrazlar erkak yoki ayol bo'lishidan qat'iy nazar, har bir insonda bo'lishi lozim bo'lgan fazilatlarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, X.Rahimov, O.Musayev kabi mutaxassislar ta'limda milliy-ma'naviy merosni, jumladan, "Qutadg'u bilig" asarini faol tatbiq qilish

orqali yoshlarda umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unligini tarbiyalash imkoniyati mavjudligini ta'kidlaydilar.

Asarning zamonaviy gender masalalari kontekstidagi tahlili shuni ko'rsatadiki, u nafaqat tarixi-adabiy yodgorlik, balki faol tarbiyaviy vosita sifatida ham foydalanilishi mumkin. Undan ta'lim jarayonida gender stereotiplarini buzish, tenglik, o'zaro hurmat va muloqot madaniyatini shakllantirishda samarali foydalanish mumkin.

Natijalar Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari tahlili asosida quyidagi ilmiy, amaliy va pedagogik xulosalarga kelish mumkin:

1. "Qutadg'u bilig" — milliy-axloqiy meros sifatida gender madaniyatini shakllantirishda muhim manba.

Asarda insonning axloqiy kamolotga erishishida tenglik, adolat va hurmat kabi insoniy qadriyatlar markaziy o'rinda turadi. Bu fazilatlar orqali erkak va ayol o'rtasidagi munosabatlarda o'zaro tushunish va mas'uliyat hissini shakllantirish mumkin. Shu jihatdan, asar zamonaviy gender tarbiyasi uchun mustahkam ilmiy-axloqiy poydevor yaratadi.

2. Asardagi obrazlar orqali umuminsoniy qadriyatlarni singdirish imkoni yaratiladi. Kun to'ti, Ay to'ti va O'y to'ti kabi timsollar orqali shaxsning axloqiy sifatlari, jamiyatdagi o'rni va mas'uliyati shakllantiriladi. Bu obrazlar yosh avlod ongida teng huquqlilik, faol fuqarolik pozitsiyasi, insoniy qadriyatlarga hurmat kabi tuyg'ularni tarbiyalashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

3. Zamonaviy ta'lim tizimida milliy merosni integratsiya qilishning samarasi oshadi. Asarning mazmuni ta'limda xalq og'zaki ijodi va klassik adabiyotga asoslangan interdisiplinar yondashuvni tatbiq etish imkonini beradi. Xususan, adabiyot, tarix, axloq, falsafa va tarbiya fanida "Qutadg'u bilig"dan foydalanish orqali ta'lim mazmuni boyitiladi.

4. Yoshlarda gender munosabatlarini to'g'ri shakllantirishga xizmat qiladi

Asarda erkak va ayol munosabatlari o'zaro hurmat, aql va adolat asosida qurilishi kerakligi ta'kidlanadi. Bu esa zamonaviy jamiyatdagi tenglik va islohotlar siyosatiga mos keladi va yoshlarda sog'lom gender qarashlarni shakllantirishda pedagogik vosita bo'ladi.

5. Asar zamonaviy gender ta'lim konsepsiyasi bilan uyg'un.

Globalashuv sharoitida gender ta'limining mazmuni faqat huquqiy yoki biologik asoslardan emas, balki ma'naviy va madaniy meros asosida boyitilishi zarur. "Qutadg'u bilig" bu nuqtai nazardan milliylik va umuminsoniylik uyg'unligini ta'minlaydigan muhim falsafiy qo'llanma hisoblanadi.

6. Pedagogik amaliyotda qo'llash imkoniyati keng.

Asar asosida ta'lim muassasalarida axloqiy-estetik darslar, mulohazalar klubi, davra suhbatlari, teatral ko'rinishlar, ma'naviyat soatlari tashkil etish mumkin. Bu orqali o'quvchilarning shaxsiy dunyoqarashi, hayotiy pozitsiyasi va ijtimoiy faolligi shakllantiriladi.

7. Asardan foydalanish orqali gender stereotiplarini yengish mumkin.

“Qutadg‘u bilig”da ayolning aqlli, bilimli, xulqli bo‘lishi zarurligi ta’kidlanadi. Bu qarashlar jamiyatda hukm surayotgan an’anaviy jinsiy stereotiplar ni qayta ko‘rib chiqish va zamonaviy yondashuvlar asosida tarbiyani yo‘lga qo‘yishga yordam beradi.

Xulosa Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari jamiyatda insoniy munosabatlarni, xususan, erkak va ayol o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, adolat, mas’uliyat va tenglik tamoyillarini yuksak axloqiy mezonlar asosida bayon etgan buyuk ma’naviy meros hisoblanadi. Asardagi g‘oyalar nafaqat o‘sha davr jamiyati uchun, balki bugungi zamonaviy jamiyat, ayniqsa, ta’lim tizimi uchun ham katta ahamiyatga egadir.

Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki:

- “Qutadg‘u bilig” asarini ta’lim-tarbiya jarayonida keng qo‘llash orqali yoshlarda teng huquqlilik, o‘zaro hurmat, mas’uliyat va ijtimoiy adolat kabi gender madaniyati asoslarini shakllantirish mumkin.

- Asardagi shaxs fazilatlariga oid fikrlar, obrazlar va tarbiyaviy g‘oyalar orqali bolalar va o‘smirlarda ijobiy dunyoqarash, jamiyatda o‘z o‘rnini to‘g‘ri anglash, shaxsiy pozisiya va muloqot madaniyati yuksalishiga erishiladi.

- Asar orqali yoshlarga nafaqat axloqiy, balki falsafiy-tafakkuriy kompetensiyalar, tanqidiy fikrlash, tenglikni anglash va qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

- Milliy adabiy merosimizning bunday boy manbasini ta’lim tizimiga integratsiya qilish orqali nafaqat gender madaniyatini, balki umumiy ma’naviy-ma’rifiy saviyani ham oshirish mumkin.

Shuningdek, asar orqali tarbiya olayotgan yosh avlodda nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy madaniyat, fuqarolik pozitsiyasi va inson huquqlariga hurmat kabi umuminsoniy qadriyatlar shakllanadi. “Qutadg‘u bilig” bugungi kunda ham yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda beqiyos ma’naviy va pedagogik manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1990.
2. G‘aniyev I. Turkiy xalqlar ma’naviyati va “Qutadg‘u bilig”. – Toshkent: Fan, 2002.
3. Zohidov H. Yusuf Xos Hojib asarlarida axloqiy qarashlar. – Toshkent: Fan, 1995.
4. To‘xliyev Sh. Ma’naviyat va ma’rifat tajribasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2004.
5. Valixanov A. Turkiy adabiyotda falsafiy qarashlar. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
6. Qodirov A. Qadimiy turkiy manbalarda shaxs tarbiyasi. – Toshkent: Ilm, 2013.
7. Xasanova Z. H. Zamonaviy ta’limda gender yondashuv: nazariya va amaliyat. – Toshkent: Fan, 2018.

8. Mirzayeva D. A. Yoshlarda gender madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. – Samarqand, 2020.
9. Yunusova N. Ta'limda tenglik va gender adolat masalalari. – Toshkent: Nuri ma'rifat, 2021.
10. Rahimov X. Milliy qadriyatlar va zamonaviy tarbiya. – Toshkent: Fan, 2019.
11. UNESCO. Gender Equality in Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2020.
12. Fraser, N. Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition. – New York: Routledge, 1997.

PIONEERS OF UZBEK RENAISSANCE: FROM YUSUF KHAASS HAJIB TO AHMAD AL-FARGHANI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673532>

Derya SOYSAL

history teacher of Université libre de Bruxelles

Abstract: *Uzbekistan is striving to develop its Third Renaissance, aiming to become the cradle of science and literature in the Turkic-Muslim world, just as it was in the past. Indeed, the first and second scientific renaissance of the Muslim world took place in Uzbek lands. This article seeks to highlight the key figures of the First Renaissance of the Muslim world, which occurred in the Turkic Karluk territories—modern Uzbekistan. Among the most significant figures are Yunus Has Hajib, Mahmud al-Kashgari (fathers of Turkic philosophy and literature), and Ahmad al-Fergani, a great Turkic astronomer from Turkestan. These Uzbek scholars transformed Bukhara, Fergana, and Samarkand into major scientific centers, serving as examples for Uzbekistan's Third Renaissance.*

Özet: *Özbekistan, geçmişte olduğu gibi Türk-İslam dünyasında bilimin ve edebiyatın beşiği olmayı hedefleyerek Üçüncü Rönesans'ını geliştirmeye çalışıyor. Gerçekten de, İslam dünyasının birinci ve ikinci bilimsel rönesansı Özbek topraklarında gerçekleşti. Bu makale, modern Özbekistan olan Türk Karluk topraklarında gerçekleşen İslam dünyasının Birinci Rönesans'ının önemli figürlerini vurgulamayı amaçlamaktadır. En önemli figürler arasında Türk felsefesi ve edebiyatının babaları Yunus Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud ve Türkistanlı büyük Türk astronomu Ahmed el-Fergani bulunmaktadır. Bu Özbek bilginler, Buhara, Fergana ve Semerkand'ı büyük bilim merkezlerine dönüştürdüler ve Özbekistan'ın Üçüncü Rönesans'ı için örnek teşkil ettiler.*

Keywords: Uzbekistan, First Renaissance, Yunus Has Hajib, Mahmud al-Kashgari, Ahmad al-Fergani

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Birinci Rönesans, Yunus Has Hajib, Kaşgarlı Mahmud, Fergani Ahmed

Introduction

Modern Uzbekistan aims to develop its Third Renaissance. According to the renowned journal Euronews, Uzbekistan is initiating its “renaissance” through culture and education. In a series of conferences and exhibitions organized in Tashkent, experts and officials highlighted the country's cultural and educational potential (Euronews, July 10, 2023).

Uzbekistan has been the most dynamically developing economy in Central Asia over the past five years, particularly in the nine years since Mirziyoyev came

to power, according to the well-known European journal Euractiv (Gotev, G., 2021).

Since taking office, President Mirziyoyev has introduced the concept of a “New Uzbekistan” (Yangi O‘zbekiston) and referred to the next phase of development as the “Third Renaissance.” Historically, Uzbeks have experienced two major renaissances: (1) The First Uzbek Renaissance (9th–12th centuries)—also called the “Oriental Renaissance”—with notable figures such as Yusuf Khas Hajib; (2) The Second Renaissance—initiated by the Timurids in the 16th century, which was as prestigious as the Renaissance in Florence.

This article explores the First Renaissance, during which art, science, literature, and philosophy flourished under state patronage. This period produced hundreds of prominent scholars and thinkers, creating the necessary conditions for the advancement of society. The study focuses on how science and philosophy, particularly through literature, developed among the ancestors of the Uzbeks, especially through the Kutadgu Bilig, a seminal work in Turkic intellectual history. This article will analyze how the first renaissance can be an example for the current one in Uzbekistan based on great figures who advanced philosophy and science in Uzbek lands from the 9th to the 12th century.

1. Uzbekistan: A Land of Renaissance Since the Qarakhanids

The Qarakhanids were a Turkic dynasty ruling Transoxiana from 840 to 1212. They are considered the ancestors of the Uzbeks (Davidovich, 1998). This dynasty fostered a renaissance in the Turkic world, reviving science and philosophy and rescuing the Muslim world from intellectual decline.

The crisis in the Islamic world during the 9th and 10th centuries ended with the Turks’ entry into Islam. By the 11th century, Arab-Islamic empires such as the Umayyads and Abbasids had given way to Turkic-Islamic empires. The internal crisis of Islam was largely resolved, and the religion expanded—spreading from the Great Steppe in the north to Afghanistan and India in the south, and from Turkestan in the east to Anatolia in the west. This marked the beginning of a second period of conquest and expansion in Islamic history.

The Qarakhanids ruled a vast territory, covering the Tian Shan region, Transoxiana, and lands stretching from Kansu to the western shores of the Aral Sea. They were the first Muslim Turkic state where both the ruling dynasty and the general population were Turkic (Kanar, 2019: 23).

The fusion of fresh Turkic energy with the grand heritage of Islamic civilization led to the formation of an advanced administrative structure and a well-organized military. As a result, vibrant intellectual and artistic activity emerged in cultural centers such as Kashgar, Balasagun, Samarkand, and Bukhara. According to Banarlı (1971:218), “*Rulers patronized scholars and poets, granting them high positions at court and supporting the establishment of libraries and madrasas where continuous intellectual and literary work took place.*”

According to the historian İbrahim Kafesoğlu (1980:3), this period was not only a time of great political and military expansion but also a crucial era for the

cultural history of the Turks. During the Qarakhanid era, a distinct Turkic culture developed within the framework of Islamic civilization. The three most important intellectual figures of this period were Yusuf Khas Hajib, author of *Kutadgu Bilig*, Mahmud al-Kashgari, author of *Divanü Lügati't-Türk*, and Ahmad al-Farghani.

2. The Development of Literature and Philosophy (9th–12th Centuries)

While Yusuf Khas Hajib (1018–1069) and Mahmud al-Kashgari are the most prominent figures of the First Turkic Renaissance, the Karluks also produced great writers such as Singku Seli Tutung, Silig Tigin, and Aprinchur Tigin between the late 8th and 9th centuries. From the earliest periods of Turkic history, poets and oral storytellers played a vital role in preserving culture.

2.1. Literary Contributions of Yusuf Khas Hajib (1018-1069)

Yusuf Khas Hajib is the first author of Islamic Turkic literature. He was born in the early 11th century in Balasaghun, Turkistan into a noble family, distinguished by his knowledge, virtue, asceticism, and piety. In 1069-1070, the center of government of the Eastern Karakhanid state was Kashgar. He presented his work to the Karakhanid ruler Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han. Appreciating the poet's talent, the ruler appointed him to the position of "Has Hâcib" (Chief Chamberlain). Yusuf Has Hâcib's work, along with Mahmud al-Kashgari, constituted a significant intellectual duo that shaped the century.

2.1.1. *Kutadgu Bilig*: Philosophical Advances

Kutadgu Bilig, the first Islamic work written in Turkic language, was composed as a masterpiece of cultural history and presents a powerful philosophy of state and society through four symbolic figures representing four fundamental concepts. Although formally resembling an epic, *Kutadgu Bilig* also fits into the category of drama, which further clarifies its literary nature. Among the Karluks, poetry was the primary literary form to develop. The Orkhon Inscriptions themselves were written in a poetic style (Ötkür & Yasin, 2016: 170). The Karluk literary tradition reached its peak during the time of Yusuf Has Hacib (Ötkür & Yasin, 2016: 169).

The concept of *dünya* (the world) was first introduced into Turkish by Yusuf Has Hacib and remains widely used today. In *Kutadgu Bilig*, he introduced this concept to provide a political direction for the newly emerging Turkic-Islamic empires of the 11th century. He borrowed the Arabic term *al-dunya* but refined its meaning by first juxtaposing it with similar words and later using it independently. This development of conceptual meaning is a major contribution to Turkic intellectual history (Kocaoğlu, 2024: 327).

Kutadgu Bilig serves as an encyclopedia encapsulating the social ideology of an entire historical period, covering the Karakhanid political and social order, legal and moral principles, philosophy and religion, science and education, literature and the arts and it is considered a precious gem of world cultural heritage.

Particularly significant is that, in an era when Arabic and Persian dominated the fields of science and art under the Karakhanids, Yusuf Has Hacib managed to write on complex subjects in his native Turkic language, using a refined and

simple style. The minimal use of Arabic and Persian terms in Kutadgu Bilig is a striking example of its emphasis on the mother tongue (Turkic). Philosophically, this linguistic nationalism aligns with the patriotic spirit later promoted by Ali Shir Navayi during the Chagatai literary era. This deep sense of linguistic patriotism contributed to the strengthening of the native language and the flourishing of Karluk literature. Today, this message can serve as inspiration for fostering a Third Renaissance in Uzbekistan.

Kutadgu Bilig not only provides a detailed account of the social and administrative structure of the Turks but also conveys a profound moral philosophy where Altaic (Turkic) ideals coexist with Islamic principles.

The literal meaning of the title Kutadgu Bilig has been interpreted in various ways. Some scholars translate it as “Wisdom of Happiness,” while others see it as “Wisdom that Brings Happiness.” The work aims to guide individuals toward happiness both in this world and the hereafter. It provides the intellectual and moral foundations necessary for organizing the lives of individuals, communities, and the state in an ideal way. “*With this work, Yusuf created a philosophical system that analyzes the meaning of human life and defines the role of individuals within society and the state*” (Elçioğlu & Özden, 2004). Kutadgu Bilig introduces many ethical concepts, including biliglik (wisdom), kutluluk (happiness), könilik (justice), xrdem (virtue), xdgü (kindness), asiglig (helpfulness), love, loyalty, generosity, bravery, patience, and humility, which are classified as positive ethical values. In contrast, falsehood, ignorance, meanness, and greed are considered negative ethical traits.

Yusuf Khas Hajib believes that our primary duty is to seek wisdom. Kutadgu Bilig contains the following statements on this subject: “*No matter how much wisdom you possess, always seek to acquire more, for a wise man attains his desires through the pursuit of wisdom.*” (Elcioglu & Ozden, 2004: 22-23)

Through his work, Yusuf Khas Hajib sought to encourage his people to become wiser and to develop virtues such as patience, bravery, and moral excellence—the tendency to always act ethically and engage in just actions. In this way, his philosophy remains a remarkable example for the Uzbek people today. The statements in Kutadgu Bilig clearly express that wisdom brings individuals closer to perfection and guides their souls toward beneficial actions.

2.2. Literary Contributions : Mahmud al-Kashgari

Mahmud al-Kashgari's interests were not limited to linguistics. He also provided valuable historical information about the Turkic nation and its lands. Having traveled extensively across the Turkic world, he observed the way of life of various Turkic peoples and gathered information about tribes and regions he could not visit himself. He compiled his findings into a map that pinpointed the locations of Turkic tribes and examined their interrelations. The literary pieces he included in his work were not merely for reference but were likely drawn from sources he had access to and consulted regularly (Ülkütaşır, 1942).

Mahmud al-Kashgari composed his work, *Dīwān Lughāt al-Turk*, to teach Arabic speakers the Turkic language (Maralbek & Koçak, 2018). This shows how much he was a predecessor of Ali-Shir Nava'i and raised the Turkic language to a high level of recognition. In the introductory section of his work, after praising God and Prophet Muhammad, Mahmud al-Kashgari speaks highly of the Turks. In the subsequent pages of *Dīvānu Lugāti't-Türk*, he praises Turkishness and the Turks at every opportunity. In his dictionary, Mahmud al-Kashgari defines the name 'Turk' as follows:

"Turk, may God's peace be upon him, is the name of the son of Prophet Noah. Just as in the verse 'Has there not been over man a long period of time when he was not a thing worth mentioning?' the name of Prophet Adam is referred to with the word 'man,' God uses this name when addressing the children of Noah's son Turk" (Türk Dil Kurumu).

The importance he placed on the use of his language helped develop a national identity and literature in his language. Therefore, today, Uzbekistan needs to use this rich past to combat everything that was erased during the Soviet era.

3. The Development of Science Between with Ahmad al-Farghani

Like Mahmud al-Kashgari and Yusuf Khass Hajib, Ahmad al-Farghani—a Turkic astronomer—shone as a beacon of knowledge in Central Asia, turning Turkestan into a scientific hub (Kahya, 2002:171).

Kahya (2002:170) writes that: *"Farghani worked on the construction of an astronomical instrument called the new Nilometer, also known as al-Mikyās al-Kabīr (the Great Nilometer)."*

Farghani explained the movements of the Sun, Moon, and other celestial bodies, significantly advancing astronomy. His *Compendium of Astronomy* was considered a model textbook in Europe until the 15th century and was repeatedly translated. His work contributed to correcting the astronomical values of Claudius Ptolemy, the Greek astronomer of the 1st century. For example, he challenged Ptolemy's claim that the solar ecliptic was fixed and argued that the solar apogee moved along with the fixed stars (Abgrall, 2013: 14). In his honor, a lunar crater was named Alfraganus.

Another key figure from this era was Al-Biruni, a polymath who made significant contributions to astronomy, mathematics, geography, and natural sciences. He is best known for works such as *Kitab al-Hind* and *Tahdid Nihayat al-Amakin*. Influenced by Greek philosophers like Aristotle, Archimedes, and Democritus, Al-Biruni began his scientific studies at the age of 17. He calculated the height of the Sun and the longitude of cities, determined the onset of seasons based on solar movements, and measured the Earth's circumference with remarkable accuracy. Considered the founder of geodesy, he argued that trigonometry should be treated as a separate field from astronomy and proposed using the radius as a unit in trigonometric functions. Al-Biruni also developed numerous instruments for astronomical and geographical measurements (Özcan, 2013: 20).

Discussions and Conclusion

The first revival, including Yusuf Khas Hajib, Mahmud al-Kashgari, Ahmad al-Farghani, emerged as a key figure who, thanks to their intellectual talent, opened a new chapter in the history of Karluk and, more broadly, in Turkic history. Their commitment to linguistic development joins the efforts of Emir Timur, Alisher Navoi and others who elevated Jaghatai to the status of an official and literary language. Even today, the Uzbek government recognizes its literary heritage and organizes national and international conferences to celebrate and promote its past.

Yusuf Khas Hajib and Mahmud al-Kashgari's philosophical legacy plays a crucial role in the spiritual and cultural rebirth of New Uzbekistan. This heritage can significantly contribute to Uzbekistan's future cultural and intellectual development. During the country's "Third Renaissance" era, it has the potential to become a center of Turkic-Islamic civilization through its ongoing and future projects.

For a nation's spiritual and cultural revival, it is essential to look back at history. Without understanding history, shaping the future becomes more challenging. Integrating Yusuf Khas Hajib, Mahmud al-Kashgari, Ahmad al-Farghani's teachings into Uzbekistan's educational and cultural policies would have a positive societal impact.

Bibliography

1. Abgrall, P. (2013). Une étude comparative des principes de la projection de la sphère: Ptolémée, al-Farghani, al-Quhi.
2. Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. Milli Eğitim Bakanlığı.
3. Davidovich, E. A. (1998). The Karakhanids. *History of civilizations of Central Asia*, 4, 119-144.
4. Duman, A. (2010). Bîrûnî: İlmî kişiliği tarih anlayışı ve yöntemi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10(2), 19-38.
5. Elcioglu, O., & Ozden, H. (2004). Common thoughts of Socrates and Yusuf Khas Hajib on wisdom and virtue. *Journal of International Society for the History of Islamic Medicine*, 3, 20-25.
6. Ercilasun, Ahmet Bican (2008). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
7. Euronews. (2023b, July 10). L'Ouzbékistan initie sa « renaissance » via la culture et l'éducation. *Euronews*. <https://fr.euronews.com/business/2023/07/10/l-ouzbekistan-initie-sa-rennaissance-via-la-culture-et-l-education>
8. GABAI N, A. Won (1957), Maitrisimit I, Wiesbaden, II, 1961 Berlin.
9. Gotev, G. (2021, août 31). *L'Ouzbékistan célèbre le 30e anniversaire de son indépendance en espérant une nouvelle « Renaissance »*. www.euractiv.fr. <https://www.euractiv.fr/section/international/news/louzbekistan-celebre-le-30e-anniversaire-de-son-independance-en-espérant-une-nouvelle-rennaissance/>
10. KAFESOĞLU, İ. (1980). Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri. (No Title).
11. Kahya, E. (2002). Some Samples of The Scientific Activities in The First Half of The Ninth Century. *Erdem*, 14(40), 167-172.

12. KANAR, Y. (2019). HACIB, Yusuf Has. Yusuf Has Hâcib ve Değersizleştirilen Kutadgu Bilig. *Bismillahirrahmanirrahim*, p. 22.
13. Kocaoğlu, F. (2024). TÜRK SİYASAL DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KAVRAMLARI: YUSUF HAS HACİB'İN DÜNYA KAVRAMINI İCADI. *SDE Akademi Dergisi*, 4(2), 307-332.
14. Ötkür, A., & Yasin, Y. (2016). YUSUF HAS HACİB VE UYGUR EDEBİYATI. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (8), 162-171.
15. Maralbek, Y., & Koçak, M. (2018). KAŞGARLI MAHMUT'UN DİVANU LÜGATİ'T-TÜRK ADLI ESERİNDE YER ALAN ÖLÇÜ BİRİMLERİ. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (88), 187-200.
16. Özcan, E. S. (2013). Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin hayatı (973-1061). *Milel ve Nihal*, 10(3), 9-24.
17. Türk Dil Kurumu. (n.d.). Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâtî't-Türk. <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kaşgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/#:~:text=T%C3%BCrk%20yaz%C4%B1%20dillerinin%2C%20leh%C3%A7elerinin%20ve,%27t%2DT%C3%BCrk%20ad%C4%B1n%C4%B1%20vermi%C5%9Ftir>.
18. Ülkütaşır, M. Ş. (1942). Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut.

SHIHOBIDDIN SUHRAVARDIYNING FALSAFIY G'OYALARINI TALABALARNING MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARIGA SINGDIRISH MAZMUNI VA SHAKLLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673575>

Raximova Gularo Ibragimovna

raximovagulora1976@gmail.com

RTU Pedagogika va aniq fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shihobiddin Suhravardiy falsafiy g'oyalari va ularning talabalarning axloqiy fazilatlarini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Suhravardiy ta'limotining asosiy tamoyillari, ularning bugungi ta'lim jarayoniga tatbiqi, ta'lim shakllari va metodlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Talabalar axloqiy tarbiyasini rivojlantirish uchun interfaol va innovatsion pedagogik usullardan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Suhravardiy, ishroqiylilik, axloqiy fazilatlar, ta'lim shakllari, ta'lim metodlari, axloqiy tarbiya, interfaol ta'lim.

Abstract: This article analyzes the philosophical ideas of Shihab al-Din Suhrawardi and their role in shaping students' moral qualities. The main principles of Suhrawardi's teachings, their application in today's educational process, and various teaching forms and methods are examined in detail. The possibilities of using interactive and innovative pedagogical techniques to develop students' moral education are also explored.

Key words: Suhrawardi, Illuminationism, moral qualities, teaching forms, teaching methods, moral education, interactive learning.

Kirish (Introduction). Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar tez rivojlanayotgan davrda inson axloqiy fazilatlarini shakllantirish, saqlab qolish va takomillashtirish dolzarb masalaga aylangan. Texnologik taraqqiyot va sun'iy intellektning keng tarqalishi inson faoliyatining ko'plab jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, axloqiy me'yorlar va ma'naviyatni saqlab qolish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda Sharq falsafasi va qadimiy ma'naviy ta'limotlarning roli yanada ortib bormoqda. Insoniyat tarixida axloqiy komillikka erishish va ma'naviy yuksalish yo'lida turli falsafiy oqimlar shakllangan. Shulardan biri Shihobiddin Suhravardiy tomonidan asos solingan Ishroqiylilik falsafasi hisoblanadi. Bu falsafa insonning ichki nuri, ma'naviy poklik va aqliy yuksalish orqali haqiqiy bilimga erishish g'oyalarini ilgari suradi. Ishroqiylilik falsafasida ma'naviy kamolotga yetishish, ichki nur va tafakkur orqali haqiqatga yetishish muhim o'rin tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Murtozayev Sh.B. o'z tadqiqotlarida Shihobiddin Suhravardiyning "Avorif ul-maorif" ("Ma'rifatni anglaganlar") asariga alohida e'tibor qaratgan. Bu asar Suhravardiy

ta'limotining gnoseologik jihatlariga urg'u berib, insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan g'oyalarni o'z ichiga oladi. Murtozayevning fikriga ko'ra, "Avorif ul-maorif" asarida quyidagi tamoyillar talabalar ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin: Bilim va ma'rifatga oshuhtalik – Talabalar doimiy ilmga intilib, ma'naviy kamolot sari harakat qilishlari lozim. Axloqiy poklik – O'z nafsini poklash va ijtimoiy hayotda yuqori axloqiy me'yorlarga rioya qilish ta'limning muhim qismi hisoblanadi. Tafakkur va ruhiy yuksalish – Talabalar nafaqat tashqi bilimlarni egallashlari, balki ichki tafakkur va ruhiy yuksalishga intilishlari zarur. Ilm va amaliyot uyg'unligi – Haqiqiy ilm amaliyot bilan uyg'unlashganda inson komillikka yetadi.

Murtozayevning ushbu yondashuvi zamonaviy ta'lim jarayonida ham qo'llanilishi mumkin. Xususan, talabalarni ilmiy-tanqidiy tafakkurga yo'naltirish, ularning axloqiy kamolotini mustahkamlash hamda raqamli texnologiyalar davrida ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish muhimdir.

M.M. Xayrullayevning "Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari" asarida Sharqning buyuk mutafakkirlari, jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va boshqalarning ma'naviy-axloqiy ta'limotlari tahlil qilingan. Ushbu mutafakkirlar ta'lim-tarbiya orqali insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishga katta ahamiyat berishgan.

Xususan, Abu Nasr Forobiy o'z asarlarida axloqiy kamolotga erishish uchun ilm va tarbiyaning muhimligini ta'kidlagan. Uning fikricha, inson faqat bilim orqali komillikka erishishi mumkin. Abu Ali ibn Sino esa axloqiy fazilatlarni shakllantirishda ta'limning ahamiyatiga urg'u bergan va ma'naviy tarbiyani jismoniy tarbiya bilan uyg'unlashtirishni tavsiya etgan. Abu Rayhon Beruniy ham axloqiy tarbiyani jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida ko'rgan va ilm orqali axloqiy fazilatlarni rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan. Xayrullayevning asarida bu mutafakkirlarning qarashlari talaba yoshlarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishda muhim manba sifatida ko'rsatiladi. Ular ta'lim va tarbiya orqali yoshlarni komil inson qilib tarbiyalash mumkinligini ta'kidlaganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Shihobiddin Suhravardiy (1154–1191) Sharq falsafasining yirik namoyandalardan biri bo'lib, uning «Ishroqiylik» (nurlanish) falsafasi axloqiy kamolot, ma'naviy poklik va ilohiy haqiqatni anglash g'oyalari bilan boyitilgan. Suhravardiy fikricha, inson ma'naviy poklanish orqali haqiqatni anglashga erishishi mumkin. U ilm-fan, adolat va axloqni insonning yuksalishida eng muhim vositalar sifatida ko'rsatgan.

Hozirgi ta'lim tizimida talabalar axloqiy fazilatlarini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu sababli, Suhravardiy g'oyalarini o'quv jarayoniga tatbiq etish talabalarining nafaqat ilmiy, balki axloqiy va ma'naviy jihatdan ham yetuk shaxs bo'lib shakllanishiga xizmat qiladi. Uning falsafasida ma'naviy yuksalish, adolat, ilm va axloq ustuvorligi g'oyalari bo'lib, bular talabalarining jamiyatdagi o'rnini to'g'ri anglashiga hamda ularda insoniy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada Suhravardiy falsafasining axloqiy mazmuni tahlil qilinadi, shuningdek, uni zamonaviy ta'lim jarayoniga joriy etishning samarali shakl va metodlari tavsiya etiladi. Mazkur tahlil Suhravardiy falsafiy tamoyillarining bugungi jamiyatga mos kelishini ko'rsatish bilan birga, talabalarga axloqiy tarbiya berishda qanday yondashuvlar samarali ekanligini ham ochib beradi.

Suhravardiy falsafiy g'oyalarining axloqiy mazmuni Suhravardiy falsafasining markazida ma'naviy taraqqiyot va ichki nurni anglash yotadi. U insonning axloqiy yuksalishi yo'lida uch asosiy tamoyilni ilgari surgan:

Ma'naviy poklik va ruhiy komillik – inson o'zini doimiy ravishda axloqiy jihatdan poklash orqali oliy haqiqatga yaqinlashadi. Inson tafakkuri, qalbi va ruhiy dunyosi doimiy o'zgarish va kamolot yo'lida bo'ladi. U ma'naviy va axloqiy poklikka intilgan sari oliy haqiqatga yaqinlashadi. Bu jarayon odamning ichki dunyosini poklash, ezgulik sari intilish, axloqiy va ma'naviy tamoyillarni chuqur anglash orqali kechadi. Ruhiy komillikka erishish uchun inson nafaqat ilmiy bilimlarni egallashi, balki ma'naviy tarbiyasiga ham e'tibor berishi kerak. Ma'naviy poklik – insonning axloqiy jihatdan sof, yuksak fazilatlariga ega bo'lishi va yomon illatlardan xoli bo'lishidir. U inson qalbining pokligi, yuragidagi ezgulik, shaxsiyati va tafakkurining tozaligi bilan belgilanadi. Ma'naviy pok inson: Adolatli va halol yashaydi – har qanday vaziyatda haqiqatni ustun qo'yadi. O'z ustida ishlaydi – yomon odatlardan voz kechib, doimiy ravishda o'zini takomillashtirishga harakat qiladi. Atrofdagilarga mehr-muruvvat bilan munosabatda bo'ladi – o'zgalarga yordam berish, ularni tushunish va qo'llab-quvvatlashni o'zining axloqiy burchi deb biladi. Yomonlikka qarshi turadi – axloqsizlik, adolatsizlik va zulmga qarshi kurashadi. Ruhiy komillik – insonning ichki dunyosining barkamollikka yetishi, ma'naviy yuksalish va ruhiy barqarorlikka erishishidir. Ruhiy komil inson: Hayotning ma'nosini angelaydi va o'z hayotiy yo'lini aniq belgilaydi. Hissiyotlarini boshqarishni o'rganib, sabr-toqat va matonat bilan harakat qiladi. Hayotdagi sinovlarga bardosh bera oladi va ruhiy mustahkamlikni saqlaydi. O'zining maqsadlariga intiladi, biroq bu yo'lida vijdoniga zid kelmaydi. Ma'naviy poklik va ruhiy komillikka erishish yo'llari; Axloqiy qadriyatlarni singdirish – inson odob-axloq qoidalarini chuqur anglab, ularni hayotiy tamoyil sifatida qabul qilishi kerak. Halollik va adolatga rioya qilish – halol yashash, har qanday vaziyatda rostgo'ylik va adolatni ustun qo'yish insonni ma'naviy poklaydi. O'z ustida ishlash – inson doimiy ravishda o'zini tahlil qilishi, kamchiliklarini anglab, ularni to'g'rilashga harakat qilishi lozim. Ilm va donolikni rivojlantirish – faqat ilmiy bilim emas, balki hayotiy tajriba va donolik ham insonning ruhiy komilligiga hissa qo'shadi. Ijobiy tafakkurni shakllantirish – inson o'z hayotiga ijobiy yondashishi, umidsizlikka tushmasligi va kelajakka ishonch bilan qarashi kerak. Mehr-oqibat va insoniylikni targ'ib qilish – boshqalarga yaxshilik qilish, mehr-muruvvat ko'rsatish va insoniy munosabatlarni mustahkamlash inson qalbini poklaydi.

Ilm va hikmatning ustuvorligi – bilim olish va tafakkur qilish axloqiy yuksalishning muhim omillaridan biridir. Ilm va hikmat insoniyatning eng muhim

boyliklaridan biri bo'lib, ular orqali jamiyat taraqqiy etadi, madaniyat yuksaladi va inson axloqiy jihatdan yetuklikka erishadi. Bilim olish va tafakkur qilish insonning ma'naviy yuksalishi va axloqiy komillikka intilishida asosiy omillar hisoblanadi. Inson ilm ortidan yurgan sari tafakkuri chuqurlashib, hayotning mohiyatini yanada teran anglaydi. Ilm nafaqat insonni moddiy va ma'naviy jihatdan boyitadi, balki uning axloqiy qadriyatlarini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Ilm insonni tafakkurga chorlaydi va uni haqiqatni anglashga yo'naltiradi. Bilimga ega bo'lgan inson: Yaxshilik va yomonlikni farqlay oladi – to'g'ri xulosa chiqara olishi, adolat va halollikni qadrlashi osonlashadi. O'z fikrini asoslab bera oladi – dalillarga asoslangan fikrlash orqali har qanday masalaga xolisona yondasha oladi. Jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi – ilmi inson nafaqat o'z hayotini, balki atrofidagi insonlarning ham hayotini yaxshilashga harakat qiladi. Axloqiy yetuklikka intiladi – bilim orttirish jarayonida inson o'zida odob-axloq qoidalariga rioya qilish zarurligini anglaydi. Ilm va tafakkur insonni zulmatdan nurlarga, johillikdan ma'rifatga olib chiquvchi kuchdir. Shu bois, bilimga ega bo'lish, uni hayotda qo'llash va odob-axloq bilan uyg'unlashtirish insoniy yetuklikning eng muhim jihatlaridan biridir. Hikmat – bu faqatgina bilim emas, balki hayotiy tajriba, donolik va odob-axloq bilan uyg'unlashgan tafakkurdir. Hikmatli inson: Ilmni hayotda to'g'ri qo'llaydi – faqat bilim olish bilan cheklanmay, uni insonlar manfaatiga xizmat qildirishni maqsad qiladi. Halollik va adolatga rioya qiladi – inson bilim orttirgan sari o'ziga va jamiyatga nisbatan mas'uliyatni his etadi. Yaxshi so'z va ezgu amallar bilan yashaydi – hikmatli odam odamlar bilan yaxshi muomala qilib, ularga foyda yetkazishga intiladi. O'zgalarga bilim ulashadi – haqiqatga yetishgan inson boshqalarga ham ilm ulashishga harakat qiladi. Hikmatning ustuvorligi shundaki, u insonni axloqiy jihatdan yuksaklik sari yetaklaydi. Faqatgina ilm emas, balki uni to'g'ri qo'llay olish, donolik bilan harakat qilish, jamiyat va insoniyat manfaatini ko'zlash haqiqiy ma'naviy yuksalishga olib keladi. Bilim olishni davomiy jarayon sifatida qabul qilish – ilm olishda yosh yoki vaqt chegarasi bo'lmasligi kerak. Har bir inson umr bo'yi o'rganishi, yangiliklarni izlashni davom ettirishi lozim. Tafakkur qilishni rivojlantirish – olingan bilimlarni hayotiy tajribalar bilan solishtirish, chuqur fikrlash orqali inson o'zining axloqiy qarashlarini boyitadi. Odob-axloq qoidalariga rioya qilish – bilimning haqiqiy qimmatini uning axloqiy me'yorlar bilan uyg'unlashuvida namoyon bo'ladi. Ilmni boshqalarga o'rgatish va jamiyatga foyda keltirish – inson bilimini boshqalar bilan bo'lishgan sari uni chuqurroq anglaydi va bu orqali jamiyat axloqiy jihatdan yuksaladi. Donolik bilan hayot kechirish – ilmi inson o'z bilimini yaxshi niyatlar uchun ishlatishi, har qanday masalada adolat va halollik tamoyillariga rioya qilishi kerak.

Adolat va saxovat – jamiyatda adolat va saxovatli bo'lish insonning axloqiy fazilatlarini kamol toptiradi. Bu g'oyalar hozirgi ta'lim jarayonida yoshlarni axloqiy jihatdan tarbiyalashda samarali qo'llanishi mumkin. Insoniyat taraqqiyoti va jamiyat barqarorligi axloqiy qadriyatlarning ustuvor bo'lishiga bog'liq. Shu jihatdan, adolatlilik va saxovat inson shaxsiyatining eng yuksak fazilatlaridan

sanaladi. Adolat – jamiyatda tenglik va haqiqatni ta'minlovchi muhim tamoyil bo'lsa, saxovat – insonning mehr-oqibatli, bag'rikeng va muruvvatli bo'lishini ifodalovchi xislatdir. Har ikkisi birgalikda inson ma'naviyatini boyitadi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Adolat va saxovat insonning axloqiy yuksalishiga yordam berib, uning qalbini poklaydi, boshqalarga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi va jamiyatda mehr-oqibat muhitini mustahkamlaydi. Adolat – bu insonning to'g'ri yo'ldan yurishi, har bir ishda haqiqatni ustun qo'yishi va odil qaror qabul qilishidir. Adolatli jamiyatda tenglik, halollik va qonuniylik hukm suradi. Adolatning inson axloqida tutgan o'rni quyidagilarda namoyon bo'ladi: Haqiqatga intilish – Adolatli inson haqiqatni izlaydi va unga amal qiladi. U yolg'on va firibgarlikka qarshi turadi. Halollik – Har qanday holatda halollik va poklikni saqlab qolish inson axloqining mustahkamligini ko'rsatadi. Haq-huquqni himoya qilish – Adolat tamoyiliga amal qilgan inson o'zining va boshqalarning haq-huquqlarini himoya qilishga intiladi. Jamiyat barqarorligini ta'minlash – Agar jamiyatda adolat qaror topsa, zo'ravonlik va adolatsizlik kamayadi, natijada barqarorlik va farovonlik oshadi. Adolat hayotning barcha sohalarida muhim rol o'ynaydi – ta'limda, iqtisodda, siyosatda va shaxsiy munosabatlarda. Odamlar o'zaro adolatli bo'lishsa, jamiyat yanada taraqqiy topadi va insonlar o'zlarini xavfsiz his qilishadi. Saxovat – insonning boshqalarga yordam berishga tayyorligi, mehribon va bag'rikeng bo'lishidir. Bu xislat inson qalbining yuksakligini va ruhiy komilligini namoyon etadi. Saxovat quyidagi jihatlarida aks etadi: Mehr-muruvvat va insonparvarlik – Saxovatli inson boshqalarning muammolarini tushunadi va ularga yordam qo'lini cho'zadi. Jamiyatda birdamlikni mustahkamlash – Saxovat bilan ish yuritgan insonlar bir-biriga ko'maklashadi, bu esa jamiyatning mustahkamligiga olib keladi. Ezgulik va bag'rikenglikni rivojlantirish – Saxovat inson qalbini ezgulikka yo'naltirib, uni yomon illatlardan uzoqlashtiradi. Boylik va mavqe emas, ma'naviyat ustuvor bo'lishi – Saxovatli inson moddiy manfaatlarni emas, balki insoniy qadriyatlarni birinchi o'ringa qo'yadi. Saxovat – bu faqat moddiy yordam berish emas, balki mehribonlik, iliq so'z, qo'llab-quvvatlash va boshqalarga yaxshilik qilish orqali ham namoyon bo'ladi.

Adolat va saxovat bir-birini to'ldiruvchi axloqiy tamoyillardir. Adolat – haqiqatni ta'minlovchi asos bo'lsa, saxovat – insoniylikni yuksaltiruvchi fazilatdir. Agar inson saxovatli bo'lib, adolatga rioya qilmasa, uning saxovati samarasiz bo'lishi mumkin. Xuddi shuningdek, adolat ham mehr-muruvvatsiz quruq qonun-qoida shaklida qolib ketishi mumkin. Shuning uchun haqiqiy barkamol inson bu ikki fazilatni o'zida mujassam etishi lozim.

Agar jamiyatda boylar va kambag'allar orasida adolat bo'lsa, kambag'allar ezilmaydi va boylar esa saxovat qilib, o'z boyligini jamiyat farovonligiga xizmat qildiradi. Agar rahbar adolatli va saxovatli bo'lsa, uning ostida ishlovchi odamlar ishonch bilan harakat qiladi, natijada jamiyat rivojlanadi. Ota-ona farzandiga saxovatni o'rgatsa, lekin adolat bilan tarbiya qilmasa, u bolaning noto'g'ri yo'lga kirib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Adolat va saxovatga rioya qilish har bir insonning shaxsiy fazilatlari orqali shakllanadi. Ularni rivojlantirish uchun

quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim: Haqiqatni ustuvor qo'yish – Har qanday vaziyatda rostgo'ylik va adolatga tayanish kerak. Boshqalarga yordam berish – Saxovat faqat moddiy yordam emas, balki insonlarga yaxshi so'z aytish, ularni qo'llab-quvvatlash ham saxovat hisoblanadi. Adolatli qarorlar qabul qilish – Shaxsiy manfaatdan ko'ra jamiyat manfaatini birinchi o'ringa qo'yish kerak. Mehr-oqibat va insonparvarlikni targ'ib qilish – Har bir inson boshqalarga yaxshilik qilishga intilishi lozim. Zolimlik va adolatsizlikka qarshi chiqish – Agar jamiyatda adolatsizlik yuzaga kelsa, unga befarq bo'lmay, uni tuzatishga harakat qilish kerak.

Tahlil va natijalar (Analysis and results) Talabalarga Suhravardiy falsafiy qarashlarini yetkazish quyidagi ta'lim shakllari orqali amalga oshirilishi mumkin:

Ma'naviyat va axloq darslari – maxsus ma'ruzalar orqali Suhravardiy g'oyalari tushuntiriladi.

Falsafiy seminarlar va muhokamalar – talabalar bilan fikr almashish orqali ularning axloqiy ongini oshirish.

Badiiy adabiyot va tarixiy asarlar o'qish – Suhravardiy asarlari va uning falsafiy ta'siri aks etgan asarlarni tahlil qilish.

Axloqiy masalalar bo'yicha tadqiqot ishlari – talabalarni mustaqil izlanishga yo'naltirish.

O'qitish metodlari Talabalarga Suhravardiy falsafasini singdirishda quyidagi pedagogik metodlar samarali hisoblanadi:

Suhbat va savol-javob – talabalar bilan falsafiy masalalarni muhokama qilish.

Tahliliy yondashuv – Suhravardiy g'oyalarini bugungi jamiyat axloqiy muammolari bilan bog'lash.

Ilmiy ijodiy yondashuv – talabalarni mustaqil tadqiqot ishlari va esse yozishga rag'batlantirish.

Interfaol ta'lim metodlari – rolli o'yinlar, guruhviy munozaralar va case study usullaridan foydalanish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations) Shihobiddin Suhravardiy falsafasi axloqiy kamolot va ma'naviy poklik tamoyillariga asoslangan bo'lib, insonning ichki dunyosini nurlantirish va uni oliy haqiqatga yo'naltirishga xizmat qiladi. Uning g'oyalari inson tafakkurini chuqurlashtirib, axloqiy jihatdan yuksalishga turtki beradi. Suhravardiy falsafasi nafaqat shaxsiy yetuklik, balki jamiyatda adolat, halollik va ma'naviy poklikni mustahkamlashga yo'naltirilgan. Bugungi ta'lim jarayonida Suhravardiy falsafasining o'рни juda muhim. Uning g'oyalari talabalarni axloqiy jihatdan shakllantirish, ularda komil inson fazilatlarini rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Zamonaviy yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, ularda axloqiy tamoyillarga hurmat va ma'naviy barkamollikka intilish tuyg'usini shakllantirishda Suhravardiy falsafasi katta ahamiyatga ega. Zamonaviy ta'lim tizimida Suhravardiy falsafasidan keng foydalanish talabalar ma'naviyatini boyitish, ularda insoniylik, adolat va ma'rifatga bo'lgan ishtiyoqni oshirishga xizmat qiladi. Axloqiy tarbiya faqatgina nazariy bilim berish bilangina cheklanmay, balki amaliy faoliyat orqali talabalarning ongiga singdirilishi kerak. Shu bois, uning falsafiy qarashlarini o'quv

jarayoniga integratsiya qilish ta'lim tizimining axloqiy va ma'naviy jihatdan yanada boyishiga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Murtozayev Sh.B., Shihobiddin Suhravardiyning "Avorif ul-maorif" ("Ma'rifatni anglaganlar") asari va uning gnoseologik ta'limoti. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Buxoro, 2023. 130 bet
2. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т: Ўзбекистон, 1971, 310 б
3. Зоиров Э. Махдуми Аъзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари: Фалсафа фанлари номзоди дисс. автореф. –Тошкент, 2007.
4. Ислом энциклопедияси. Зухриддин Хусниддинов тахрири остида, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2004, 272-273 бетлар
5. Мансурова З.А. Проблемы текстологии и поэтики стиля «Мисбах аль Хидая ва Мифтах аль-Кифая» Иззуддина Махмуда Кашани». Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата филологических наук, Душанбе, 2021, стр 5.

BUYUK ALLOMALARIMIZ VA IX–XII ASRLARDAGI MADANIY UYG‘ONISHNING JAHON SIVILIZATSIYASIGA TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673640>

Tillayev Bobomurod Abduvoxobovich,
NamDPI
Karimova Noilaxon Ilxomjon qizi,
NamDPI talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada IX–XII asrlarda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishida allomalarimizning buyuk xizmatlari va ularning ta’lim-tarbiya haqidagi qarashlari hamda buyuk allomalarimizning yevropa davlatlarida tutgan o’rni to’g’risida ma’lumot keltirilgan.

Kalit so’zlar. Sharq uyg’onish davrida ilm-fan, buyuk allomalarimizning pedagogik qarashlari, Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi bobokalonlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo’shgan hissasi.

Abstract: this article presents the great contributions of our scholars to the development of science and culture during the 9th–12th centuries, as well as their views on education and upbringing. It also provides information about the role of our prominent scholars in European countries.

Keywords: scientific progress during the Eastern Renaissance, pedagogical views of our great scholars, the contributions of forefathers such as Muhammad al-Khwarizmi, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sina, and Alisher Navoi to world civilization.

Kirish. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o’tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda “Inson qadri uchun” tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo’nalishlari belgilab olindi. Shu qatorda ta’lim sohasiga e’tibor qaratilib, o’rta va umumiy o’rta ta’limda darsliklarni yangilash va o’qish usulini osonlashtirish bo’yicha zamon talablariga moslashtirish kabi vazifalar belgilandi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 29 yanvardagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi” farmonining 73-maqsadida quyidagi vazifalar bajarish belgilanib olindi: “buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o’rganish va keng targ’ib etish, IHT, IRSIKA, AYSESKO, YUNESKO kabi dunyoning nufuzli xalqaro tashkilotlari, ilmiy–tadqiqot markazlari va universitetlari bilan hamkorlikda “Yangi O’zbekiston - Uchinchi Renessans” shiori ostida xalqaro konfrensiya, simpozium va anjumanlar tashkil etish” kabi keng ko’lamli vazifalar belgilangan va shu yo’nalishda bir qator tadbirlar o’tkazib kelinmoqda [1].

Bunga ko'ra, buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratilishiga e'tibor qaratildi. Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish maqsadida O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, Islom sivilizatsiya markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabi vazifalar belgilandi.

Shu o'rinda, Taraqqiyot strategiyasining 74-moddasi "Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash" deb nomlanib, unga ko'ra milliy madaniy markazlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi yanada takomillashtirish vazifalar belgilandi. Bu esa buyuk ajdodlarimiz merosini yanada chuqurroq o'rganish, uni yoshlar orasida keng tar'g'ib etish va ongida ularga nisbatan hurmat uyg'otish imkonini yaratdi. Shu bois, avvalom bor biz o'zimiz tariximizni chuqur bilishimiz va har zamon unga nazar solib, murojaat qilishimiz darkor [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. IX-XII-asrlardagi boy madaniy tariximizni o'rganar ekanmiz, Sharq uyg'onish davrida Yevropa uyg'onish davrining asosiy belgilari mujassamligini ko'rishimiz mumkin: jo'shqin ijodiy faoliyat ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq uyg'onish davri ham ulug' allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'beklar jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino kabi faylasuflar falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi. Olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqildi. Sheriyatda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy singari daho ijodkorlar yetishib, o'lmas asarlar yaratdilar, ishq muhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni madh etdilar [2].

Yevropaning ko'plab qismida ham bizning buyuk allomalarimiz ilm charog'ini yoqdilar. Jumladan, ispanlar yozuvi ham, shimoliy oromiy yozuvi ham Osiyodan olinganligi hech kimga sir emas. Aniq fanlar va ularni o'rganish usullarini, dehqonchilik va chorvachilik ilmlari, dengizda suzish, harbiy texnika kabi sohalarni Yevropa Sharqdan olib rivojlantirdi. Matematika, kimyo, tibbiyot sohasida ham bizning allomalarimizning xizmatlari buyuk [3].

Muhammad Al-Xorazmiy algebra va algoritm fanlarining asoschisi bo'lib, u falakiyotga oid ishlarida hindlarning falakiyot jadvallari tahlil etgan, "Xorazmiy ziji" nomli mashhur astronomik jadvallar tuzdi. Ma'lumotlarga ko'ra VII-XV asrlarda hammasi bo'lib 100 taga yaqin zij (trigonometriya va falakiyotga oid) jadvallar mavjud bo'lgan. Ana shu zijlar orasida boshqa olimlar bilan birga Al-Xorazmiy tuzgan zijlar ham mavjudligi bizni faxrlantiradi. Al-Xorazmiy sinus funksiyali trigonometrik jadvallarning rivojiga ham katta hissa qo'shgan bo'lib,

keyinchalik bu amaliyot tangens funksiyasining ekstrapolyatsiyasini vujudga keltirdi. U takomillashtirgan ikki xato orqali hisoblash usuli muallifni natijada differentatsiya konsepsiyasiga olib keldi. Shu bilan birga, olim konussimon kesmalarning geometrik holatini ham takomillashtirdi. Bobokalonimiz Al-Xorazmiy kitoblariga ko'plab olimlar qiziqib, 1126-yilda xattoki lotin tiliga ham tarjima qilishgan. Uning ilmiy merosi hozirgi kunga qadar dunyoning har bir joyida foydalanib kelinmoqda [4].

Yana bir buyuk qomusiy olimlarimizdan hisoblangan Abu Rayhon Beruniy (973-1048) astronomiya, matematika, geografiya, arifmetika, tibbiyot, tarix va fanning boshqa sohalariga oid qator risolalar yaratgan. Beruniy harakat trayektoriyasi va osmon yoritgichlari shaklining ellipsoid ekanligi haqida birinchi bo'lib fikr yuritgan olimlardan bo'lib, joylarning geografik uzoqligini, kengligini aniqlash yo'llarini tanlab olishda novator hisoblanadi. U trigonometriyani, geometriyani keng qo'llash orqali o'zidan oldingi astronomlarga nisbatan ancha aniq natijalarga erishdi. Jumladan, birinchi bo'lib Yer maketi bo'lgan globusni yaratdi va yer shar shaklida ekanligini isbotlab berdi. Bu esa o'sha davrdagi ilm sohasida kata burilish yasab berdi.

Buyuk Sharq qomusiy olimlarimizdan Abu Nasr Forobiy ham ilm-fanda kata xissa qo'shib, shu bilan birga ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etish borasidagi ishlari bizga hozirda ham dastural amal bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Jumladan, quyidagilarni alohida ta'kidlash mumkin:

- Ta'lim degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatlarni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish;
- Tarbiya jarayoninig muvaffaqiyatli kechishi uchun tarbiya beruvchining o'zi tarbiyali bo'lmog'i shart;
- Ta'lim faqat so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi;
- Tarbiya har bir xalq, millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga o'rgatishdir;
- Inson - dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni [5].

Abu Nasr Forobiy shaxs kamolotida ta'lim-tarbiya berish zarurati, bu usullardan kutilgan asosiy maqsad va bola tarbiyasi usullari haqida qimmatli ma'lumotlarni bayon etgan. U bolaning tug'ilganidan boshlab, oyoqqa turguncha ma'lum tartibda tayanib borishga katta e'tibor qaratilishiga to'xtalgan. Forobiy bu dunyoqarashida inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilmiy, ma'rifatli qilish uchun xizmat qiluvchi ruhiy jarayonlarga alohida e'tibor bergan. U o'zining ko'plab risolalarida insonning ma'naviy rivojlanishini ilm ma'rifatga bog'liq ekanligini ta'kidlagan. Bu esa inson hayotida ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos ekanligini bildiradi.

Abu Ali Ibn Sino ham Forobiyning fikrlarini davom ettirgan holda bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- Bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- Ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- Olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- O'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- Bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- O'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish [6].

Natijalar. Bu talablar hozirgi ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritarkan, quyidagi usullarni keltiradi: bolalar bilan muomala qilishda bosiq, jiddiy bo'lish; berilayotgan bilimni talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish; ta'limda turli metod va shakllardan foydalanish; talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati; shaxsiy xususiyatlarini bilish, fanga qiziqitira olish; berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish; bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish. Har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish zarurligini ta'kidlagan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Ibn Sino birgina ta'limda emas, balki tibbiyot sohasida ham juda mashhur. Uning "Tib qonunlari" asari butun jahonning tibbiyot sohasida keng qo'llanilib kelinmoqda, yevropaliklar uni Avisena deb atashadi, xattoki, hozirgi kunda bu nom meditsina so'zining kelib chiqishining asosi hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlaridan biri bo'lgan buyuk Alisher Navoiy ham o'zbek adabiyotining yorqin namoyondalaridan hisoblanadi. U ko'plab asar va dostonlar yozgan, ayniqsa o'z ichiga besh dostonni qamrab olgan „Hamsa“ si juda mashhur. Hamsa asari insoniylik tuyg'ulari, vatanga bo'lgan mehr-muhabbat, ishq-muhabbat va qadriyatlarimiz aks etgan asardir. Bu asarni o'qigan har bir insonni qalbida milliy iftixor tuyg'ularini aks ettira oladi. Shu bilan bir qatorda shoir yoshlarni ilmdan amalda foydalanish zarurligini ham ta'kidlaydi [7,8];

Ilm Navoiy senga maqsud bil,
Endiki ilm o'ldi amal aylagil.

Bu misraning ma'nosi shuki, "Ey Navoiy, ilm senga maqsad bo'lsin, deb bil" deya shoir o'ziga murojaat qilib, ilm olishga intilish kerakligini ta'kidlaydi. "Endilikda ilm o'ldi, amal aylagil" - bu yerda "ilm o'ldi" iborasi ilmning qadri yo'qolganini, unga e'tibor berilmayotganligini anglatadi. Shuning uchun ham shoir faqat ilmning o'zi yetarli emasligini, balki unga amal qilish kerak ekanligini qisqagina bayon etadi. Navoiy oliyjanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o'qish, o'rganish va yuksak odobli, a'lo xulqli bo'lishida ta'lim-tarbiya alohida ahamiyatga ega ekanligini tasarruf etadi.

Muhokama. Shunday qilib, IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan madaniy uyg'onish insoniyat tarixidagi eng yuksak ilmiy va madaniy o'zgarishlardan biriga aylangan. Bu davrda yaratilgan ilmiy yutuqlar va ular tomonidan jahon sivilizatsiyasiga qo'shilgan hissalar, nafaqat islom dunyosining, balki butun dunyo ilm-fanining rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Buyuk

allomalar o'zlarining asarlari orqali insoniyat tafakkurini yangi bosqichga olib chiqib, ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynadilar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ular buyuk asarlari va ko'plab risolalari orqali vatanimiz sharafiga yuksak darajalarga olib chiqdilar, hamda kelajak avlod uchun bitmas tugalmas boy meros qoldirdilar. Biz yosh avlodlar ularga munosib tarzda ularni biz uchun qoldirgan meroslaridan oqilona foydalanib, yurtimiz ravnaqiga xissa qo'shmog'imiz kerak. Shunday ekan, buyuk allomalar yurtida tug'ilib o'sganimiz biz uchun alohida faxr va iftixor berib, yanada ilm olishga, harakatga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. SH. M. Mirziyoyev. PF-60 "2022- 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" T. 2022.
2. Тиллаев, Б.А. (2014). Патриотическое воспитание молодежи-как важная составляющая духовно-нравственного воспитания детей и молодежи. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, (4), 146-148.
3. Тиллаев, Б. (2024). Globallashayotgan dunyoda ommaviy axborot vositalari va millat imidjining shakllanishi. Новый Узбекистан: наука, образование и инновации, 1(1), 491-493.
4. Мухитдинова, Ж. Р., Хайитмирзаева, М. М. (2020). PEDAGOGICAL HERITAGE AND CONTRIBUTION OF THE EAST AND CENTRAL ASIA THINKERS IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(3), 436-441.
5. Тоштемирова, М.О. O'qish darslarida buyuk ajdodlarimiz merosidan foydalanish / М.О. Тоштемирова, М.А. Туйчиева.-Текст: непосредственный // Молодой ученый. -2020.- № 2 (292).-С.
6. Еркаев А., Учинчи Ренессанс – миллий гоя сифатида. "Янги Узбулистон" газетаси. № 172 (172).1-2 бет

Internet saytlari:

7. [https://Uzbekistan.lv/uz/president-Islom Karimovning](https://Uzbekistan.lv/uz/president-Islom_Karimovning) – o'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati;
8. <https://uz.wikipedia.org>;

TURK XALQLARINING DASTLABKI SIYOSIY FALSAFIY QARASHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673750>

Turobov Yorqinjon Yoqub o'g'li

Renessans ta'lim universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola Turk xalqlarining yodgorliklari va ularning falsafiy qarashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ilmiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada, Turk xalqlarining qadimiy yodgorliklari, ular orqali ifodalangan falsafiy g'oyalar, axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashlar o'rganiladi. Shu bilan birga, yodgorliklar orqali Sharq mutafakkirlarining, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning ta'siri, shuningdek, turklarning qadimiy falsafiy qarashlari bilan aloqalari tahlil qilinadi. Maqola, yodgorliklar va falsafiy qarashlarning o'zaro aloqalarini chuqur o'rganib, bu jarayonlarning Turk xalqlarining madaniy va falsafiy rivojlanishidagi o'rnini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Turk xalqlari, yodgorliklar, falsafiy qarashlar, Al-Farobiy, Ibn Sino, madaniyat, dunyoqarash, axloqiy qadriyatlar, Sharq mutafakkirlari.

Abstract: This article is devoted to the scientific analysis of the relationship between the monuments of the Turkic peoples and their philosophical views. The article studies the ancient monuments of the Turkic peoples, the philosophical ideas, moral values, and worldviews expressed through them. At the same time, the influence of Eastern thinkers, in particular Al-Farabi and Ibn Sina, as well as their relationship with the ancient philosophical views of the Turks through the monuments are analyzed. The article aims to deeply study the relationship between monuments and philosophical views and determine the place of these processes in the cultural and philosophical development of the Turkic peoples.

Keywords: Turkic peoples, monuments, philosophical views, Al-Farabi, Ibn Sina, culture, worldview, moral values, Eastern thinkers.

Kirish: Turk xalqlarining yodgorliklari faqatgina tarixiy obidalar emas, balki ularning falsafiy qarashlarini, dunyoqarashlarini va madaniyatini o'rganish uchun muhim manbadir. Yodgorliklar, turklarning qadimgi dinlari, falsafiy tizimlari va axloqiy qadriyatlari haqida ko'plab ma'lumotlar beradi. Ular, asosan, tengriizm, shamanizm va boshqa diniy tizimlar ta'sirida shakllangan, bu esa turk xalqlarining hayotga, tabiatga va insoniyatga nisbatan qanday qarashlarini belgilagan. Turk xalqlarining dastlabki falsafiy qarashlari, o'z davrining madaniy va ijtimoiy sharoitlariga bog'liq bo'lib, zamonaviy davrga o'tishda Sharq mutafakkirlarining g'oyalari, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning ta'siri katta ahamiyat kasb etgan. Ushbu maqolada, turk xalqlarining qadimiy yodgorliklari va ularning falsafiy qarashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar tahlil qilinadi, shuningdek, yodgorliklarning bu falsafiy g'oyalarni qanday aks ettirganligi ko'rsatiladi.

Markaziy Osiyoda shakllangan siyosiy-falsafiy g'oyalar ezgulik va adolat tamoyillariga asoslangan bo'lib, ular davlat boshqaruvining ma'naviy asoslarini belgilash, jamiyatda barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. Ushbu qadriyatlar nafaqat qadimgi davrdagi davlat tuzilmalarining rivojlanishida, balki keyingi davrlarda shakllangan siyosiy-falsafiy qarashlarda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Turkiy xalqlarning falsafasi qadimdan ijtimoiy va siyosiy boshqaruvda muhim rol o'ynab kelgan. Bu falsafa ko'chmanchi turmush tarzi, diniy e'tiqodlar va tarixiy voqealar bilan shakllangan bo'lib, adolat, qonun ustuvorligi, hamjihatlikni saqlash kabi tamoyillarni o'z ichiga oladi.

Asosiy qism: Turk xalqlarining dastlabki falsafiy qarashlari va yodgorliklari o'rtasidagi aloqalarni chuqur tahlil qilish, ularning madaniy va diniy merosining qanday shakllanganligini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Turkiy xalqlarning qadimiy yodgorliklari nafaqat tarixiy obidalar, balki ularning falsafiy g'oyalarini va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiruvchi manba sifatida ham ahamiyatlidir. Ular, avvalo, tengriizm, shamanizm va boshqa diniy tizimlar ta'sirida shakllangan. Bu falsafiy qarashlar, ayniqsa, tabiatga bo'lgan hurmat, inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, shuningdek, dunyoqarashdagi axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda katta ahamiyat kasb etgan.

Erta Turk davrida, shamanizm va tengriizm kabi diniy tizimlarning ta'siri ostida, turk xalqlari o'z dunyoqarashlarini ishlab chiqqan. Bu falsafiy tizimlar, insonning tabiat va ruhiyat bilan bo'lgan aloqalarini, shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan edi. Yodgorliklar orqali bu dunyoqarashlar nafaqat tasvirlangan, balki jamiyatda qadrlanadigan axloqiy qadriyatlarni ham ifodalagan. Masalan, O'rxun-Yenisey yodgorliklarida aks ettirilgan ramzlar, tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlikni va ruhiy dunyoga nisbatan hurmatni ko'rsatadi. Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy tafakkuri tarixini o'rganishda O'rxun-Yenisey yodgorliklaridan Tunyuquq, Kultegin, Bilga xoqon bitiklarining ham ahamiyati beqiyos. Ayniqsa Baykal ko'liga quyiladigan O'rxun daryosining sharqiy qirg'og'i yaqinida joylashgan (732-yilda toshga o'yib yozilgan) Qul tegin bitiktoshi Turk xoqonligidagi davlat boshqaruvi masalalarini o'z ichiga olganligi bilan diqqatga sazovor. Bu bitiktoshdagi "...turk beklari, xalqi buni eshiting! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bu erda toshga o'yib yozdim. Unga qarab biling, turkning endigi xalqi, beklari!" so'zlari e'tiborga molik. Bizgacha o'nlab yozuvlar (qabr toshlar va boshqalar) yetib kelgan bo'lib ular arablar hukmronligi o'rnatilishidan oldin Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston xalqlari siyosiy-huquqiy tafakkurini umumiy ta'riflash imkonini beradi. Yozuvlarda davlat hokimiyati mustaqilligi, uning qudrati, tinchlik va osoyishtalikni o'rnatilishi xalqning iqtisodiy farovonligi bilan uzviy bog'liqligi to'g'risidagi g'oyalar o'rin olgan. Xalq haqida g'amxo'rlik qilish hukmdorning asosiy burchidir. Xalq esa o'z hukmdoriga ishonishi, uni qo'llab quvvatlashi kerak. Hukmdor farmonlari fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiydir. Hukmdor va xalqning o'zaro kelishuvi – davlat mustahkamligining eng muhim prinsipi. Urug'lar, qabilalar o'rtasida o'zaro kelishuv va hurmatning

yoʻqligi, turli guruhlar, shaxslar oʻrtasida hokimiyat uchun kurash, dushmanlarga ortiqcha ishonish davlatchilik zaminlari zaiflashuvi sabablari boʻlib, u mamlakatni chet el bosqinchilari tomonidan bosib olinishi uchun sharoitlar yaratiladi.

Ulardan tashqari bizning eng katta merosimiz hisoblangan “Avesto” ham mavjud. «Avesto» - Oʻrta Osiyo, Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlari xalqlari qadimiy madaniyatining bebaho tarixiy yodgorligi boʻlib, u jahon tarixiga diniy, huquqiy, axloqiy, ijtimoiy va boshqa dunyoqarash tasavvurlarini anglashning bitmas-tuganmas manbai sifatida kirgan. Ushbu nodir tarixiy-huquqiy yodgorlik qadimgi zamonlardagi siyosiy-falsafiy va huquqiy gʻoyalar, odamlarning madaniyati, turmush darajasi, mulkiy, nikoh-oila munosabatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy normalar, jinoyat va jazo, sud va sud amaliyoti masalalari toʻgʻrisida keng axborot beradi.[1] Abu Rayhon Beruniyning fikricha, “Avesto” ayrim hollarda, hatto, davlat yaxlitligi va birligini taʼminlashda, boshqaruvda umummanfaat va gʻoyalar mushtarakligini vujudga keltirishda muhim rol oʻynagan. [2] “Avesto”da davlat, uni boshqarish va qonunlarning xalqparvar boʻlishi lozimligi haqidagi siyosiy-falsafiy gʻoyalar ilgari surilgan. Mazkur tarixiy asarda, avvalo insonning axloqiy komilligi, maʼnaviy yetukligi, ruhiy sogʻlomligi masalalari ustuvor qoʻyiladi. Avesto jamiyat boshqaruvi va adolatga doir muhim falsafiy tamoyillarni oʻzida mujassam etgan. Bu yodgorliklar, oʻsha davrdagi turklarning dunyoqarashida tabiat kuchlari va ruhlar bilan uygʻunlikda yashash, ular bilan murosaga kelish zarurligini aks ettiradi. “Avesto”da ilgari surilgan ezgu gʻoyalar — davlat va uni idora etuvchi hokimlar haqidagi fikrlar boʻlsa ajab emas. Bu borada “Yaxshilik taʼlimini va sadoqatni amalga oshirib... yaxshi hokimlar hukm yuritaversinlar. Odamlarga va ularning avlodlariga baxt-saodat keltiradigan adolatli qonunlarni amalga oshirsinlar...” deb koʻrsatilgan. (“Yasna” 48). [3]

Turk xalqlarining qadimiy yodgorliklari, shuningdek, Sharq mutafakkirlarining, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning falsafiy gʻoyalari bilan oʻzaro bogʻlanib, ularning dunyoqarashlarini shakllantirishda katta rol oʻynagan. Al-Farobiy, oʻzining ijtimoiy va siyosiy falsafasida, adolat, erkinlik va inson huquqlari haqida fikr bildirgan. Uning ideal davlat haqidagi qarashlari, barcha fuqarolar uchun teng imkoniyatlar yaratish, hukmdorlar tomonidan adolatni taʼminlash zarurligini taʼkidlagan. Al-Farobiyning gʻoyalari, oʻz navbatida, turk xalqlarining qadriyatlari va dunyoqarashlariga mos kelgan. Ularning hayotga boʻlgan yondashuvi, jamiyatda adolat va murosaga asoslangan boʻlib, shamanizm va tengriizm kabi qadimiy diniy qarashlarga uygʻunlashgan.

Shuningdek, Ibn Sinoning falsafasi, xususan, ilm-fan va tabiatga boʻlgan yondashuvi, Turk xalqlarining dunyoqarashlarini yangi yoʻnalishlarga olib bordi. Ibn Sinoning tabiat va ilm-fanga boʻlgan gʻoyalari, oʻz vaqtida, turk xalqlarining ilmiy bilimlarini rivojlantirishga turtki boʻldi. Uning qarashlari, turklarning tabiatni oʻrganish va ilm-fan orqali insoniyatni yaxshilash borasidagi orzulariga taʼsir etdi. Bu fikrlar, albatta, qadimiy yodgorliklarda aks ettirilgan tabiat va ilmga nisbatan yuksak hurmat bilan hamohang edi. Ibn Sinoning ilm-fan sohasidagi qarashlari, turk xalqlarining rivojlanishida yangi bilim va yangiliklarga olib kelgan.

Shunday qilib, Turk xalqlarining yodgorliklari va falsafiy qarashlarining o'zaro aloqasi, tarixiy va madaniy rivojlanishning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Yodgorliklar, o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitlari va diniy ta'sirlaridan kelib chiqqan holda, turk xalqlarining falsafiy qarashlarini ifodalagan. Bu yodgorliklar, bir tomondan, turklarning qadimiy diniy e'tiqodlariga asoslangan dunyoqarashlarini, boshqa tomondan esa, Sharq mutafakkirlarining ilm-fan, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy tizimlar haqidagi g'oyalarini aks ettirgan. Bu jarayon, nafaqat turk xalqlarining, balki butun Sharq dunyosining falsafiy rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Yodgorliklar orqali shakllangan qadriyatlar va dunyoqarashlar, zamonaviy davrda ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda. Bugungi kunda, Turk xalqlarining falsafiy qarashlari, ularning tarixiy va madaniy merosidan kuch olgan holda, ijtimoiy adolat, inson huquqlari, erkinlik va demokratiya kabi qadriyatlar asosida rivojlanmoqda. Bu jarayon, Turk xalqlarining o'z falsafiy merosini qayta tiklash va uni zamonaviy sharoitlarga moslashtirishga yordam beradi.

Xulosa: Turk xalqlarining yodgorliklari va falsafiy qarashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar, ularning tarixiy, diniy va madaniy rivojlanishidagi muhim elementlardir. Yodgorliklar, nafaqat madaniyat va san'atning mahsuli, balki turk xalqlarining falsafiy qarashlarini tushunishga yordam beradigan asoslardir. Ular, avvalo, turk xalqlarining o'ziga xos dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini va madaniy identitetini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Yodgorliklarda aks etgan diniy, ijtimoiy va siyosiy g'oyalar, o'z navbatida, bu xalqlarning hayotga bo'lgan yondashuvini, ulardagi insoniy qadriyatlarni va tarixiy merosni chuqurroq anglashga yordam beradi. Sharq mutafakkirlarining, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning g'oyalari, Turk xalqlarining dunyoqarashlarini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Al-Farobiyning adolat va erkinlik haqidagi falsafiy qarashlari, Ibn Sinoning ilm-fan va tabiatni o'rganishdagi g'oyalari, Turk xalqlarining madaniy va falsafiy taraqqiyotida yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. Bu mutafakkirlarning fikrlari, o'z davrida, nafaqat madaniy, balki siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar uchun ham muhim asos bo'lgan. Shu tariqa, yodgorliklar va Sharq mutafakkirlarining qarashlari o'rtasidagi aloqalar, turk xalqlarining falsafiy merosi va dunyoqarashini yanada boyitgan.

Bugungi kunda, Turk xalqlarining yodgorliklari va ularning falsafiy qarashlari, o'zining tarixiy ildizlaridan kuch olib, yangi davrning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlariga moslashgan holda rivojlanmoqda. Yodgorliklar, o'z navbatida, turk xalqlarining madaniy va falsafiy merosini saqlash, uni kelajak avlodlarga yetkazish va qadrlash uchun ajoyib vositadir. Bu jarayon, nafaqat turk xalqlarining, balki butun dunyoning falsafiy tafakkuriga ta'sir ko'rsatmoqda. Yodgorliklar orqali, biz ulardan o'rgangan qadriyatlarimizni zamonaviy dunyoqarashimizda qo'llash va ularni yanada rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Bu esa, turk xalqlarining falsafiy merosini yanada kengroq o'rganish va qadrlash imkonini yaratadi, ular o'zlarining tarixiy, madaniy va falsafiy o'tmishini yangi davrda yanada boyitgan holda kelajakka izlanishlarni olib borishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rtvelaaze E.V., Saidov A.X., Abdulaev Ye.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. –T.: Adolat, 2001. –B 220.
2. Avesto. –T.: Sharq, 2001 –B.5.
3. Otamurodov S. “Avesto” milliy g'oyamiz manbai // Jamiyat va boshqaruv. № 2. 2002. B-36.
4. F. Muxiddinova. Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixi. Darslik. –T.: TDYuI, 2011.
5. Po'latova D. va boshqalar. Sharq falsafasi. O'quv qo'llanma. –T.: JAHON PRINT. 2011.
6. A. Sharipov. Beruniyning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari. –T.: Fan, 1972.
7. Irisov A. Ibn Sino – ma'rifatparvar adib. –T.: Qizil O'zbekiston. 1962.

“SHOXNOMA” ASARINING MUSULMON SHARQIDAGI IJTIMOIY-MADANIY, SIYOSIY JARAYONLARGA TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673773>

Xalilov Alisher Abdumannonovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Falsafa kafedrası katta o‘qituvchisi

+998943064262

Annotatsiya. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev quyidagi mulohazalarini bildirganlar: “Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg‘inoniy, Iso va Hakim Termiziylar, Abulqosim Firdavsiy Mahmud Zamaxshariy, Muhammad Qaffol Shoshiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy va boshqa ko‘plab daholar nomi nafaqat islom, ayni vaqtda jahon sivilizatsiyasi tarixida haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan”³⁷⁸.

Kalit so‘zlar: “Shohnoma”, Baytul hikmat, musulmon sharqi davlatlarida tarixiy, ijtimoiy-madaniy, siyosiy jarayonlar, ontologiya, gnoseologiya, ijtimoiy borliq, inson borlig‘i, olam va odam evolutsiyasi, ilmiy muammo, tasavvur, metafizika, sinergetika, sezgi.

Abstract. The President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev expressed the following remarks: “The names of Imam Bukhari, Burkhoniddin Marginoni, Isa and Hakim Termizi, Abulkasim Firdavsi, Mahmud Zamakhshari, Muhammad Qaffol Shoshi, Bahauddin Naqshband, Khoja Ahrar Vali, Muhammad Khorezmi, Ahmad Ferghani, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi and many other geniuses are rightfully inscribed in golden letters not only in the history of Islam, but also in the history of world civilization.”

Keywords. “Shahnama”, ontology, epistemology, social existence, human existence, evolution of the universe and man, scientific problem, imagination, metaphysics, synergetics, intuition.

KIRISH. “Samoviy” degan ma’noni anglatuvchi “Firdavsi” laqabli shoir zamonaviy tojiklar va forslarning ajdodlari yashagan yerlarni birlashtirgan Somoniylar davlatining bir qismi bo‘lgan Sharqiy Eronda yashagan va ishlagan. Ikki xalqning bu hududiy birligi ko‘p asrlar davom etgan va 16-asrgacha fors va tojik madaniy merosi baham ko‘rilgan. Somoniylar davlatida Buxoro va Samarqand siyosiy va madaniy markazlari bilan 10-asrda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, shahar hayoti, milliy o‘zlikni anglashning yuksalishi bilan ilm-fan va adabiyot rivojlandi. O’sha davrda Xuroson va O‘rta Osiyoda mashhur

³⁷⁸Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – B.28.

matematiklar Xorazmiy (IX asr), Xojandiy (XV asr), buyuk faylasuf va olimlar Al-Farobiy (IX asr), Ibn Sino (X-XI asrlar) yashagan. va Beruniy(X-XI asrlar). X asrda Somoniylar davlatining poytaxti Buxoro va boshqa shaharlarda fors tili deb ham ataladigan davriy adabiyoti jadal rivojlandi. U klassik fors-tojik she'riyatining yanada rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi: X asrda fors adabiy tili rivojlandi va takomillashdi, fors-tojik she'riyatining asosiy janrlari, rivojlangan she'riy lug'atga ega obrazlar tizimi shakllandi. va nutq vositalarining boyligi, barcha she'riy o'lchovlar va ularning modifikatsiyalari qilindi. Bu davrda Somoniylar davlatida buyuk shoirlar galaktikasi yaratildi. . She'riyatda lirika, ham falsafiy, ham axloqiy, ham romantik tabiat gullab-yashnagan; shoirlarning lirik she'rlari inson taqdiri, koinot va ijtimoiy adolatsizlik haqidagi chuqur fikrlar bilan singdirilgan. X asr fors-tojik she'riyati borliqni jonli idrok etish, uning barcha quvonchlariga to'la hayotga da'vat va chidab bo'lmas taqdirga da'vat bilan ajralib turadi. VII asrda Eron va Markaziy Osiyo Arab xalifaligi tomonidan bosib olinib, ushbu ulkan davlatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotiga qo'shildi. Biroq, bir asr o'tgach, Eronning o'qimishli doiralari orasida ularning qul bo'lgan xalqlarning ma'naviy qulligidan noroziligini aks ettiruvchi "shuubiya" harakati boshlandi. Masalan, Eron shialari qadimiy afsonalarni to'pladilar, qadimgi Eron kitoblarini Arab tiliga tarjima qildilar va o'z she'rlarida Avesto va boshqa zardushtiylik diniy yozuvlarining g'oyalari, obrazlari va motivlaridan foydalanganlar. Ayniqsa, 10-asrda qadimgi Eron afsonalari va qahramonlik afsonalarini Shohnoma (shohlar kitobi) deb nomlangan maxsus to'plamlarga qisqartirish keng tarqaldi. Bu asarlar O'rta fors tilida, shuningdek, Sosoniylar sulolasining rasmiy saroy yilnomalarida (milodiy III-VI asrlar) keng qo'llaniladi.), shuningdek, Eron xalqlarining afsonalari. Abulqosim Firdavsiy yashagan davrning asosiy xususiyatlari sifatida Somoniylar hukmronligi davrida shakllangan bag'rikenglik tamoyilini kelitirish mumkin. Bu davrda jamiyat ma'naviy hayotida islom dini, nasroniylik va zardushtiylik birgalikda faoliyat yuritganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. Mazkur davrda aqliy bilish va falsafaning eng taraqqiy etgan bosqichi real voqelikda o'z aksini topdi. Aflotun, Arastu, yangi aflotunchilik, stoiklar va yangi pifagorchilik kabi qadimgi yunon falsafasi namoyandalari va oqimlarining ta'limotlari arab-musulmon olamida keng yoyildi. Mazkur davrda Ibn Ravandiyning falsafiy tizimlari, "Ihvon as-Safo" maktabining ta'limotlari, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Abu Bakr ar-Roziy kabi mutafakkirlarning faoliyatlarini kuzatish mumkin edi.

Firdavsiy "Shohnoma" asarining birinchi satrlaridayoq yakkaxudolikni ta'kidlab o'tadi va Alloh nomini tilga olib tavhidni tasdiqlaydi. Shuning uchun "Shohnoma" asarining asosiy mavzusini dunyoni Alloh tomonidan yaratilganligiga bo'lgan e'tiqod va iymon tashkil etadi, deb ta'kidlab o'tish joiz. Borliqning tuzilishi masalasiga keladigan bo'lsak, Firdavsiyning o'simliklarni Alloh tomonidan hayvonlardan avval yaratilganligini ta'kidlab o'tishiga e'tibor berish kerak. Firdavsiyning bunday yondashuvidan kelib chiqadigan bo'lsak, xoliq tomonidan yaratilgan istalgan maxluqotda tadrijiy o'zgarish va genezis masalasi

mavjud ekanligini ta'kidlashimiz lozim. Firdavsiy xoliq hayvonlar oziqlanib rivojlanishi uchun o'simliklarni avvalroq yaratganligiga e'tibor beradi³⁷⁹.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Abulqosim Firdavsiy merosi bo'yicha tadqiqotlarni Sharq, xususan, fors-tojik tadqiqotchilari, G'arb tadqiqotchilari, sobiq sho'ro va rus, o'zbek tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan izlanishlar yuzasidan guruhlariga ajratish mumkin. Eronlik tadqiqotchilar Said Nafisiy, Doktor Xalil Raxbar, Muxammad Sodiq Humoyunfar, Zabixullo Sofiy, Badiuzzaman Foruzanfar, professor Zarrinkublar Firdavsiy merosini izchil o'rganishga o'z hissalarini qo'shganlar. Bertels Ye. E., Talman R. O., Braginskiy I. S., Yunusova A., Mirzoyev A. M., Sadridin Ayniy kabi rus va tojik tadqiqotchilari, Shomuhamedov Sh. Tagirdjanov A. T., E.Ochilov, Homidiy H., Ulug'zoda S., Bobo Tohir kabi o'zbek tadqiqotchilari Firdavsiy merosini tadqiqi qilishda faol ishtirok etganlar. Yevropada Firdavsiyni ilk bor tadqiq qilgan tadqiqotchi fransuz sharqshunosi Jurden hisoblanadi. G'arb tadqiqotchilaridan Edvard Braun, Uilyam Djekson, Denison Ross, Ruben Levi, Aleks Nikolson, Paul Xorn, German Ete, Charlz Pikkering, Iosif Xammer kabi tadqiqotchilar izlanishlar olib borishgan. Sharq falsafasini, siyosatini o'rganishimizning muhim sabablaridan biri, bu ma'lum davrlarda, ya'ni Arab xalifaligi davridan toki Temuriylar davrigacha, hatto miloddan avvalgi davrlarda ham Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, O'rta sharq, Shimoliy Hindiston kabi o'lkalar bilan bir siyosiy tuzilma tarkibida bo'lganligidir. Shuningdek, islom dini va madaniyatining ushbu mintaqa xalqlari uchun yakdilligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

X asrda Dari tilida shahnomaning uchta (to'rtta, ba'zi manbalarga ko'ra) prozaik to'plamlari tuzilgan bo'lib, ular yarim tarixiy va yarim badiiy xarakterga ega va tegishli estetik ta'sirga ega emas edi. Binobarin, o'sha paytda qahramonlik o'tmishi haqida chinakam she'riy asarlar yaratishga ehtiyoj bor edi. Bularning barchasi, bir tomondan, tojiklar va forslarning ajdodlarida xalqning o'z-o'zini anglashi, ma'naviy o'zini namoyon qilish zarurati, ya'ni ularda epik she'riyat yaratilishi bilan bog'liq edi. ona tili; boshqa tomondan, Somoniylar bilan doimiy urushlar olib borishga majbur bo'lgan ko'chmanchi qabilalar tomonidan chet el bosqini tahdidi oldida mamlakat ichki kuchlarini birlashtirish zarurati. Ushbu ijtimoiy tizim Somoniylar davlatining barcha etakchi yozuvchilari va jamoat arboblari tomonidan qattiq sezildi va jamiyatning ushbu dolzarb ehtiyojini birinchi bo'lib qondirishga harakat qilgan shoir Dakiki juda yosh vafot etdi (977) va faqat bir nechtasini yozishga muvaffaq bo'ldi. ming bayt (couplet). Dakikining tugallanmagan asarini yakunlash uchun Abulqosim Firdavsiy barcha fors va tojik she'riyatining toj marvaridi bo'lgan shoh-noma dostonini yaratishni o'z zimmasiga oldi. Tarixiy va tarixiy-adabiy manbalarda Ferdovsi hayoti haqida juda kam narsa ma'lum. Ma'lumki, u 934 yilda, kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan - yangi feodal er egalari ta'siri ostida yarim patriarxal-yarim feodal aristokratiya vakili. Shoh-nomaning yakuniy qismida aytilishicha, 994 yilda Firdavsi o'z ishining birinchi, to'liq bo'lmagan nashrini yakunlagan. Ko'p yillar davomida u shohning maktubini

³⁷⁹ Маллаев Р.К. Философско-эстетическая концепция Фирдавси в "Шахнаме". Душанбе. 2009. – С.63.

yo'zgan, u ochlik, sovuqlik va qattiq ehtiyojni boshdan kechirgan. Dastlabki manbalarga va Shohnoma matniga ko'ra, shoir birinchi nashrda qariyb yigirma yil ishlagan va chinakam Titanik ishi uchun faqat keksayganida mukofot olgan. O'sha paytda hukmdorlar shoirlarga asar yozish uchun pul to'lashgan. Biroq, Firdavsiyda bunday bolmadi: 992 yilda (ya'ni "Shoh-noma" ning birinchi nashri tugashidan ikki yil oldin) Buxoro Somoniylarning poytaxti edi va dostonning g'oyaviy ma'nosi uning siyosatiga javob berdi va. Qoraxoniylar - Semirechidagi ko'chmanchi qabilalar boshliqlari tomonidan bosib olingan shoirning homiyligiga ishonish uchun barcha asoslar bor edi. Firdavsining umidlari puchga chiqdi, ammo u taslim bo'lmadi va 1010 yilda asl nusxadan deyarli ikki baravar ko'p ikkinchi nashrini boshladi. Bu vaqtga kelib, Somoniylar Sulton Mahmudning o'rnini egalladi (997-1030), G'azniyning qudratli hukmdori, Xuroson va o'rta Osiyoning ayrim qismlari hukmdori sifatida va Shimoliy Hindistonning shafqatsiz bosqinchisi sifatida Shuhrat qozongan. U Ferdovsining ishini rad etdi. Daho shoir va dahshatli zolim o'rtasidagi ziddiyatning sabablari haqida ko'plab afsonalar mavjud. Ulardan biri buyuk nemis romantikasi Geynrix Xayn tomonidan she'riy tahrirlangan. Ushbu afsonaga ko'ra, Sulton shoirga har bir bayt uchun oltin tanga berishga va'da bergan. Ammo Mahmud uni shafqatsizlarcha aldadi. Karvon Sultondan kelganida va paketlar o'ramidan chiqarilganda, oltin kumush bilan almashtirilganligi aniqlandi. Afsonaga ko'ra, hammomdagi xafa bo'lgan shoir pulni uch qismga ajratdi: biri xizmatkorga, ikkinchisi karvonga, uchinchisida esa salqin ichimliklar sotib oldi. Bu zolim hukmdorga aniq va to'g'ridan-to'g'ri da'vo edi. Sulton shoirni jazolashni - uni filning oyog'iga tashlashni buyurdi. Firdausi vatanidan qochib, ko'p yillarni surgunda o'tkazdi. U keksayganida vataniga qaytishga qaror qildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Bir kuni u bosh vazir Mahmud huzurida katta she'rdan bir oyat o'qidi. Sulton g'azabini rahm-shafqat bilan almashtirib, shoirni mukofotlashga qaror qildi. Sovg'alar karvoni shahar darvozalariga kirganda, qarama-qarshi darvozadan marhum Firdausining jasi bo'lgan matras ko'tarildi. U buyuk fors-tojik shoiri Geynrix Geynga bag'ishlangan balladasini shunday yakunlaydi. Sovet olimlari sultonning Shoh-nomaga nisbatan salbiy munosabatining asl sabablarini ta'kidladilar. Mahmud bir tomondan xalq qo'zg'olonlarini shafqatsizlarcha bostirgan va vahshiy yurishlarini muqaddas Islom bayrog'i ostida amalga oshirgan buyuk shoir, ikkinchi tomondan Vatan uchun kurashni kuylagan, ammo shafqatsizlik va asossiz qon to'kilishini qoralagan buyuk shoir sifatida gapirdi. "kundalik nonini mashaqqat bilan topayotgan" adolatli hukmdorlarni va oddiy xalqni ulug'laydi."Sulton o'z qonunlaridan boshqa qonunlarni tan olmadi va Ferdovsi qonun va tartib madhiyasini e'lon qildi. Mahmud inson hayotini bir tiyanga ham qo'ymadi va Ferdovsini hayotni eng katta ne'mat sifatida qadrlashga undadi. Muxtasar qilib aytganda, Shohnomaning butun g'oyaviy asosi, butun fikr chizig'i Mahmud siyosatiga qat'iy qarshi edi va, albatta, Buyuk ijodning Sulton tomonidan tan olinishi haqida gap bo'lishi mumkin emas edi. Natijalar "Shohnoma" - buyuk she'riy Doston. She'r ming yillar davomida ko'p marta qayta yozilgan va o'rta asr olimlari matnni xohlagancha, mualliflik huquqi

bilan bog'liq jiddiy muammolar bilan qilishgan, shuning uchun Shohnomaning turli xil versiyalaridagi betlar soni qirqdan ortiq bir yuz yigirma ming. Dastlab SSSR Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti xodimlari tomonidan qadimiy qo'lyozmalar asosida tayyorlangan tanqidiy matn ellik besh ming baytni o'z ichiga oladi va bu raqamni haqiqatga yaqin deb hisoblash kerak. "Shohnoma" ning tarkibi quyidagicha: she'r afsonaviy shohlardan tortib tarixiy shaxslargacha bo'lgan ellik shohlikdan iborat. Sosoniylar shohlari haqidagi boblar kabi ba'zi epizodlarda atigi bir necha o'nlab baytlar, boshqalarida esa 5000 dan ortiq baytlar mavjud. Shuningdek, muallif qahramonlik yoki romantik rejada mustaqil she'rlarni, ko'pincha juda katta hajmdagi she'rlarni o'z ichiga olgan bo'limlar mavjud. Aynan ular badiiy qudrati tufayli eng katta Shuhrat qozongan. Masalan, "Rustam va Suhrab" va "Siyavush" kalit-Kavus Shohligi haqidagi hikoyaga kiritilgan. Tadqiqotchilar shohning maktubini uch qismga ajratadilar: 1) mifologik (Sistani qahramonlari paydo bo'lishidan oldin); 2) qahramonlik (Aleksandr dan oldin); 3) tarixiy. Muallifning o'zi bunday bo'linishga ega bo'lmasa-da, u juda asosli va haqiqiy asosga ega. Har bir bob oldidagi taxtdan nutq Bahrom Gurning nutqiga o'xshaydi. Hukmron hukmdor dunyoning buyuklari va oddiy odamlariga murojaatida kelajakdagi siyosiy dasturini e'lon qiladi. Har bir bobning oxirgi qismida shoir o'z vasiyatini o'layotgan podshohning og'zidan-merosxo'rga ko'rsatma beradi. Dunyoning zaifligi haqidagi pessimistik so'zlar bilan bir qatorda, ushbu nashrda adolatli bo'lishga, fuqarolarni xafa qilmaslikka va mamlakat taraqqiyoti uchun g'amxo'rlik qilishga chaqiriqlar mavjud.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Shunday qilib, "Shah-noma" ning asosiy g'oyasi Vatanni ulug'lash, Eronga madhiyalar kuylash, tarqoq kuchlarni birlikka chaqirish, xorijiy bosqinlarni qaytarish uchun hokimiyatni markazlashtirish, mamlakatga yaxshilik qilishdir. Eron hukmdorlari-Shoh nomi qahramonlari-hech qachon adolatsiz urush boshlamaydilar, ularning dushmanlari turonliklar, vizantiyaliklar yoki boshqa xalqlar bo'ladimi, ular doimo o'ng tomonda. Abulqosim Tusiy Firdavsiy fors-tojik shoiri va mutafakkiri. Firdavsiy 941 yilda Tus shahrida tavallud topgan. Tus va Nishopur shaharlaridagi madrasalarda tahsil olgan. Zamonasining barcha asosiy ilmlarini egallab, arab va pahlaviy tillarini chuqur o'rgangan. O'z davrining qomusiy olimi bo'lib yetishgani uchun ham uni Hakim deb ulug'lashgan. U Eron, Turon, Yunon va Xindiston olimlarining turli sohadagi asarlaridan yaxshi xabardor bo'lgan.

Firdavsiy yoshligidanoq she'rlar mashq qila boshlagan. Bu haqda ma'lumotlar bo'lsa-da, she'rlarining o'zi yetib kelmagan. Uning "Yusuf va Zulayho" nomli doston yozganligi ham haligacha munozarali. Firdavsiy otasidan qolgan yerda dehqonchilik qilib kun kechirgan. Ba'zi manbalarda uning uzoq yillar sarbozlik xizmatida bo'lgani ham aytiladi.

Firdavsiyning yoshlik yillari somoniylar davlatining gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Bu davrda Eron va Turon xalqlarining nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki madaniy-ma'naviy hayotida ham bir ko'tarilish bo'lgan. O'zining kimligini anglash va uni boshqalarga ham ko'rsatish maqsadida ular Eron va

Turonning shonli tarixini tiklashga intiladilar. Shu maqsadda qadimiy afsona va rivoyatlar, buyuk shohlar va bahodirlar tarixi to'planadi va yoziladi. Bu boradagi intilishlarni somoniy hukmdorlar qo'llab-quvvatlab turganlar va to'plangan ulkan materialni she'rga solishni Abu Mansur Daqiqiydan so'raganlar. Lekin shoir endigina ming bayt ijod qilganda, fojiali ravishda o'ldirilgach, Buxoro amiri Nuh ibn Mansur Somoniy Firdavsiyni huzuriga chorlab, unga chala qolgan "Shohnoma"ni nihoyasiga yetkazishni buyuradi.

Bundan maqsad shonli tarixi va buyuk sha'n-shavkatiga ko'ra forsiy xalqlarning arablardan kam emasligi, balki ustunligini ko'rsatish va ularga qarshi kurashda foydalanish edi. Vatanga va uning buyuk tarixiga muhabbat ruhida tarbiyalangan, bolalikdan qadimiy afsona va rivoyatlar, qahramonlik qissalari, jangnomalarni jon qulog'i bilan tinglab ulg'aygan Firdavsiyning o'zi ham xalq ichida yurib ularni yozib olgan, ko'plab og'zaki va yozma materiallar to'plagan.

Eron va Turon xalqlarining qariyb 4 ming yillik tarixi yuksak mahorat bilan qalamga olingan "Shohnoma" ustida Firdavsiy 30 yildan ortiq mehnat qilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Маллаев Р.К. Философско-эстетическая концепция Фирдавси в "Шахнаме". Душанбе. 2009.
2. Раджабов М. Фирдоуси и современность. Д.1976. 3. Shomuhamedov Sh., Shoh kitob va uning muallifi, T., 1992.
3. Abduhalimov B.A. "Bayt alHikma" va O'rta osiyo olimlarining Bag'doddagi ilmiy faoliyati: (1X-X1 asrlarda aniq va tabiiy fanlar). Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot - matbaa birlashmasi, 2004. – B 209-236.
4. Po'latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). -T.:Toshkent davlat sharqshunoslik instituti,2013.
5. Po'latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A., Shozamonov Sh. Sharq falsafasi. – Toshkent: Jahon Print, 2011. – 538 b.
6. Qodirov M. Islomiy ma'rifat, madaniyat va ma'naviy qadriyatlar falsafasi. "Islom, tarix va ma'naviyat". – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2000

IX-XII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA ILM-FAN VA TAFAKKUR TARAQQIYOTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673943>

Sharobiddinov Sherzodbek Shuxratbek o'g'li

sharobiddinov1993@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1001-6923>

Namangan davlat pedagogika instituti,
Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va tafakkur sohalarida yuz bergan yuksalish jarayonlari tahlil qilinadi. Markaziy Osiyo allomalari yaratgan boy ilmiy merosning jahon sivilizatsiyasi rivojiga ta'siri va bugungi kunda ularni o'rganishning dolzarbligi alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, falsafa, allomalar, tarix, Avesto, diniy ilm va falsafa, g'oyalar, tafakkur, ilmiy meros, ilmiy taraqqiyot, tarixiy muhit.

Annotation: this article analyzes the processes of Ascension that took place in the fields of Science and thought in Central Asia in the 9th–12th centuries. The influence of the rich scientific heritage created by the Central Asian allomas on the development of world civilization and the relevance of their study today are highlighted.

Keywords: Central Asia, philosophy, allomas, history, Avesto, Religious Science and philosophy, ideas, thinking, scientific heritage, scientific progress, historical environment.

KIRISH

IX-XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida "Ilm-fan va tafakkur gullagan davr" sifatida ajralib turadi. Bu davr islom sivilizatsiyasining eng yuksak cho'qqilaridan biri bo'lib, ilm-fan, madaniyat va tafakkur sohalarida salmoqli yutuqlarga erishilgan. Movarounnahr, Xuroson va unga qo'shni hududlar o'zining yuksak ilmiy salohiyati bilan ajralib turgan. Bu yerda shakllangan ilmiy markazlar faqat Sharqda emas, balki G'arbda ham tan olingan. Siyosiy barqarorlik, iqtisodiy yuksalish va diniy bag'rikenglik ilm-fan va tafakkur taraqqiyoti uchun qulay zamin yaratdi. Bu maqolada ushbu davrda Markaziy Osiyoda rivojlangan tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur, yetuk olimlar faoliyati va ularning ilmiy merosi tahlil qilinadi. Bu davrda Movarounnahr, Xuroson va boshqa mintaqalarda ilmiy muhit rivojlanib, ko'plab olimlar dunyo tamadduniga katta hissa qo'shgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolani yozishda tarixiy-solishtirma va tahliliy usullar asos qilib olindi. Asosiy manba sifatida o'rta asr olimlari yozgan asarlar, zamonaviy tarixchilar va sharqshunoslar tadqiqotlari, shuningdek, kutubxona fondlarida saqlanayotgan ilmiy manbalar o'rganildi. Har bir olimning faoliyati u yashagan tarixiy muhit bilan

bog'lanib, ularning asarlari mazmuni, ilmiy yondashuvi va metodologiyasi asosida tahlil qilindi. Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Ibn Sinoning "Al-qonun fit-tib" kabi asardan keng tahlillarda foydalanildi.

Shuningdek, ilmiy merosning keyingi asrlarga ta'siri va uni bugungi kun ilmiy taraqqiyotidagi o'rni ham yoritildi. Maqolada tarixiy manbalar, olimlar asarlari va zamonaviy tadqiqotlar asosida tayyorlandi. Ilmiy-tarixiy yondashuv orqali olimlar faoliyati, ularning ilmiy yutuqlari va mintaqadagi umumiy tafakkur rivoji tahlil qilindi.

MUHOKAMA

Markaziy Osiyo allomalari nafaqat o'z davrining, balki keyingi asrlarning ham ilm-fan taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan. Ularning asarlari Yevropa ilmiy uyg'onish davrida lotin tiliga tarjima qilingan va Yevropa olimlariga ilhom manbai bo'lgan. Ilmiy tafakkurda tajriba, kuzatuv va mantiqiy xulosa chiqarish metodlari asosida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Allomalar tomonidan yaratilgan ilmiy meros nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning ishlari faqat nazariy asosda emas, balki amaliy jihatdan ham mustahkam edi. Masalan, Ibn Sinoning kasalliklar tasnifi va dorivor o'simliklar haqidagi tahlillari bugungi zamonaviy tibbiyotda ham qisman dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Beruniyning ilmiy metodologiyasi — tajriba, kuzatuv va aniqlikni birlashtirishga asoslangan. Bu yondashuv keyinchalik Yevropada ilmiy inqilob asoslariga ta'sir ko'rsatgan. Forobiyning siyosiy-falsafiy qarashlari esa G'arb falsafasining rivojiga ta'sir etgan. Ayniqsa, uning "Ideal jamiyat" g'oyasi Platonning "Davlat" asari bilan bir qatorda o'rganilgan.

Bu olimlarning asarlarida ilm-fan, axloq, siyosat va diniy qarashlar uyg'unlashgan bo'lib, ular tafakkur tarixida noyob hodisa sanaladi. Shu sababli Markaziy Osiyo ilmiy maktablari Sharq va G'arbni bog'lovchi muhim intellektual ko'priikka aylangan.

Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyot tarixini Forobiy, Beruniy va Ibn Sinosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Abu Nasr Forobiy (873-950) — musulmon Sharqida Arastudan keyin "ikkinchi ustoz" unvoniga muyassar bo'lgan yirik mutafakkir va alloma hisoblanadi. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarining dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: «Vujudu vojib» (Alloh) va «vujudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudu vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Forobiy.

Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan. Uning tabiatni o'rganishdagi hizmati kattadir. Alloma

jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qa'rida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, yer qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, xilma — xil olamlar tug'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor.

Birinchidan, bu o'ziga xos lazzatdir.

Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir.

Bilish sezgilar yetkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov — tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi.

Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tug'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy me'ros taxminan 280 nomdan ziyodroqdir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning «Shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat durdonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Forobiy izidan borib, uni «vujudi vojib» va «vujudi mumkin»dan iborat, deb e'tirof etadi. «Vujudi vojib» birinchi sabab vazifasini bajaradi. «Vujudi mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doimiy bo'lganligi uchun yaratilgan «vujudi mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiyatga oid mulohazalari e'tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy (muayyan holatni keltirib chiqaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shakliy (turli xil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir.

Ibn Sino Zakariyo ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo'lib kuzatuv va tajribaga muhim e'tibor qaratdi. Masalan, alloma ular ko'magida xastaning holati, kelajakda kutilayotgan kayfiyati, dori-darmonlar tarkibi, inson va atrof-muhit o'zaro munosabati muammolarini hal etishga urinadi. Mutafakkir o'z asarlarida ilm va axloq-odob uyg'unligi, inson kamoloti, baxt-saodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o'zaro hamkorligi, hukmdorning burchi tug'risida qiziqarli G'oyalarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, barchani bir xil ijtimoiy mavqega erishtirib bo'lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermok lozim. Barchaning boy va mansabdor bo'lishi yoki hammaning qashshoq

bo'lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o'zgalarga mehr-oqibatli, g'amxo'r bo'lmog'i, kerak vaqtda saxovat va muruvvat qo'lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

XULOSA

IX-XII asrlar Markaziy Osiyosida ilm-fan va tafakkur taraqqiyoti butun jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Bu davrda yashagan olimlarning merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ilmiy merosni chuqur o'rganish va uni zamonaviy ilm-fan bilan uyg'unlashtirish dolzarb vazifadir.

Markaziy Osiyoda ilm-fan va tafakkur taraqqiyoti butun insoniyat tarixida muhim o'rin egallaydi. Bu davrda yashagan allomalar – Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Farg'oniy kabi olimlar o'zlarining chuqur ilmlari, keng dunyoqarashi va ilmiy uslublari bilan nafaqat o'z zamonasini, balki keyingi asrlar tafakkurini ham yoritgan.

Masalan, Ibn Sinoning tibbiyotga oid ilmlari bilan Yevropa XVII asrgacha foydalanib kelinganligi ajdodlarimizning ilm-fandagi o'rni qanchalik ahamiyatli ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ularning ilmiy merosi bugungi kunda ham chuqur o'rganilmoqda va zamonaviy ilm-fanning rivojiga xizmat qilmoqda. Ilmiy taraqqiyotda tarixiy ildizlarni anglash, milliy g'urur va intellektual merosni qadrlash bugungi kun yoshlari uchun ham dolzarb vazifadir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boboev H., G'ofurov Z. O'zbekistonda siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy ta'limotlar taraqqiyoti. – Toshkent.: Yangi asr avlodi, 2001, 225-b.
2. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари. – Т.: Ўзбекистон, 1991.- 68 б.
3. Sh, Sharobiddinov Sh. "Yangi O'zbekiston yoshlarini ma'naviy yuksalishida vorislikning ahamiyati." *Философия и право* 28.2 (2024): 145-148.
4. Sherzodbek Sharobiddinov, (2022). THE PROBLEM OF SUCCESSION IN THE FORMATION OF YOUTH SPIRITUALITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(12), 36–40. <https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-03-12-07>
5. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA'NAVIY KAMOLAT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
6. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA SOG 'LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
7. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA'NAVIY BO'SHLIQNI TO 'LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2003, 8-jild.

“QUTADG‘U BILIG”DA AXLOQIY IRODANING SHAKLLANISHI VA EKZISTENSIAL QARORLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673962>

Djurayev G'olib Abdurasulovich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat

oliy ta'lim tashkiloti o'qituvchisi

TDSHU, mustaqil tadqiqotchi

ORCID 0009-0008-3136-4372

jorayev2144@gmail.com

(+998(90)931-21-44)

ANNOTATSIYA

Maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi axloqiy iroda konsepsiyasi ekzistensializm falsafasining erkinlik, tanlov va mas’uliyat tushunchalari bilan qiyosiy tahlil etiladi. Asardagi ramziy personajlar orqali insonning axloqiy qaror qabul qilishdagi ichki murakkabliklari ochib beriladi. Tadqiqotda Sartr va Kamyuning fikrlariga tayangan holda iroda, ma’naviy yetuklik va mavjudlik o’rtasidagi dialektik bog’liqlik yoritiladi. “Qutadg‘u bilig”dagi axloqiy iroda modeli ijtimoiy barqarorlik va ma’naviy mas’uliyatni integratsiyalovchi falsafiy yondashuv sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, axloqiy iroda, ekzistensializm, tanlov, erkinlik, Sartr, Kamyu, ma’naviy mas’uliyat.

ABSTRACT

This article presents a comparative analysis of the concept of moral will in Yusuf Khass Hajib's Qutadg‘u Bilig with the notions of freedom, choice, and responsibility in existentialist philosophy. Through the symbolic characters in the text, the inner complexities of moral decision-making are revealed. Drawing on the ideas of Sartre and Camus, the dialectical connection between will, moral maturity, and existence is explored. The moral will model in Qutadg‘u Bilig is interpreted as a philosophical approach integrating social stability and moral responsibility.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, Qutadg‘u Bilig, moral will, existentialism, choice, freedom, Sartre, Camus, moral responsibility.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен сравнительный анализ концепции моральной воли в произведении Юсуфа Хос Ходжиба «Кутадгу Билиг» с понятием свободы, выбора и ответственности в экзистенциалистской философии. Через символические персонажи произведения раскрываются внутренние сложности морального принятия решений. Опираясь на идеи Сартра и Камю, исследуется диалектическая связь между волей, моральной зрелостью и существованием. Модель моральной воли в «Кутадгу Билиг»

интерпретируется как философский подход, интегрирующий социальную стабильность и моральную ответственность.

Ключевые слова: Юсуф Хос Ходжиб, «Кутадгу Билиг», моральная воля, экзистенциализм, выбор, свобода, Сартр, Камю, моральная ответственность.

KIRISH. Insonning axloqiy tanlovi, iroda erkinligi va mas'uliyat kabi masalalar qadim zamonlardan buyon falsafiy tafakkurning markazida bo'lib kelgan. Sharq va G'arb falsafasida bu muammolarga turlicha yondashuvlar mavjud bo'lsa-da, ularning barchasi inson mohiyatini, uning hayotdagi o'rnini va erkinlikdagi imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan. Ayniqsa, XX asr G'arb falsafasida shakllangan ekzistensializm oqimi bu muammolarni nihoyatda keskin va radikal tarzda qo'ygan bo'lib, insonni "mavjudlikka tashlab qo'yilgan", mutlaq erkin va shu bilan birga o'z tanlovi uchun mutlaq mas'uliyatli mavjudot sifatida talqin etadi. Jan Pol Sartr, Alber Kamyu kabi mutafakkirlar insonning erki, tanlov qilish qobiliyati va axloqiy mas'uliyatini uning mavjudlik asosiga aylantirganlar.

Sharq falsafasi, xususan, turkiy tafakkur an'analari ham inson irodasi va axloqiy yetuklik muammosi markaziy mavzulardan biri hisoblanadi. Bu jihatdan Yusuf Xos Hojibning XI asrda yozilgan "Qutadg'u bilig" asari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu asar o'z zamonasining siyosiy-ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy muammolarini chuqur falsafiy nuqtai nazardan tahlil etgan holda, insonning ichki olami, axloqiy komillikka intilishi, iroda orqali o'z yo'lini topishi kabi muammolarga chuqur yondashadi. Yusuf Xos Hojib o'ziga xos dunyoqarash doirasida, ammo umuminsoniy qadriyatlar asosida insonni ongli, tanlov qiluvchi va ma'naviy yetuk mavjudot sifatida tasvirlaydi.

Qutadg'u biligning strukturasida aks etgan to'rt asosiy timsol – Kuntug'di (Adolat), Oyto'ldi (Saodat), O'gdulmish (Aql) va O'zg'urmish (Qanoat) – bu asardagi axloqiy-falsafiy tizimning tayanch ustunlari hisoblanadi. Aynan shu personajlar orqali Yusuf Xos Hojib insoniy qadriyatlar, mas'uliyat va axloqiy iroda haqida falsafiy mushohada yuritadi. Har bir timsolning o'z hayotiy pozitsiyasi, dunyoqarashi va tanlov asosida faoliyat yuritishi, asar ichida iroda va axloqiy muvozanat muammosini ochib beradi. Bu jihatlar, zamonaviy ekzistensializm da ilgari surilgan "tanlov orqali o'zlikni qurish", "erkinlikda axloqiy javobgarlik" va "mavjudlikka ma'no berish" kabi kontseptual yechimlar bilan semantik uyg'unlikda tahlil qilinishi mumkin.

Sharq falsafasida insonning erki va axloqiy tanlovi ilohiy iroda va jamiyat qadriyatlari bilan muvofiqlashtirilgan bo'lsa-da, u mutlaq determinizm doirasida emas, balki irodali shaxs sifatidagi imkoniyatlari bilan baholanadi. Yusuf Xos Hojib bu jarayonni davlat boshqaruvi, axloqiy me'yorlar va shaxsiy kamolot nuqtai nazaridan yoritadi. Shu bois, "Qutadg'u bilig"dagi axloqiy iroda kontseptsiyasi ekzistensial tanlov tushunchasi bilan qiyosiy tahlil etilishi zamonaviy falsafiy va madaniy dialog uchun dolzarb masaladir.

Ushbu maqola aynan shu nuqtai nazardan harakat qilib, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi axloqiy iroda tushunchasini ekzistensialist falsafa – xususan Sartr va Kamyuning qarashlari bilan qiyoslash orqali inson tanlovi, ma’suliyat va erkinlik muammolarini chuqur tahlil qilishga qaratiladi. Maqola doirasida, axloqiy iroda qanday shakllanishi, qanday mezonlar asosida yo‘naltirilishi, va bu jarayonda inson qanday mavjudlik sifatida namoyon bo‘lishi masalalari muhokama qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Tadqiqotda falsafiy-tahliliy, qiyosiy analiz, kontent-analiz kabi usullardan foydalanildi. Qutadg‘u bilig matni zamonaviy axloqiy va ekzistensial tushunchalar bilan falsafiy-tahliliy izohlandi. Yusuf Xos Hojibning fikrlari Jan Pol Sartr va Alber Kamyu qarashlari bilan qiyosiy analiz usulida solishtirildi. Asardagi iroda, tanlov, axloq, mas’uliyatga oid iqtiboslar ajratib olinib, tahlil qilindi.

MUHOKAMA.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (Saodatga yo‘llovchi bilim) asari nafaqat didaktik, pand-nasihat uslubidagi mumtoz asar, balki o‘rta asrlar turkiy xalqlarining ilg‘or falsafiy g‘oyalarini o‘zida mujassam etgan, o‘z davrining o‘y-fikrlari, orzu-umidlari, g‘am-tashvishlarini ifoda etish bilan birga hayotning mazmuni, mohiyati, insoniy mavjudlikning axloqiy tanlovlar qurshovidagi savol-javoblari, iroda-erki va jamiyat oldidagi hamda vijdoni oldidagi mas’uliyati masalalarini ham tasvirlay olgan manbadir. Asarda garchi hukmdorning qanday fazilatlariga ega bo‘lishi hamda qanday illatlardan qochishi kerakligi axloqiy tanlov sifatida ta’kidlanib, pand-nasihat tarzida insonni tarbiyalash maqsad qilingan bo‘lsa-da, ba’zi suhbat va personajlarning savol-javoblarida asar muallifining ekzistensial muammolardagi yechim izlaganligini ilg‘ash qiyin emas.

Inson hayotining mazmuni nima? - degan savolga;

“Tirikchilik chirog‘i ham ko‘z ochib-yumguncha o‘chadi. Hayot –tushdek gap. U yashindek tez ko‘chadi.”

Tirik oxir o‘lar qora yer quchub,

Nom ezgu esa-chi, ketarmi o‘chib?!

Ikki xil nom qolar tilda begumon,

Biri yaxshilig-u birisi – yomon. [1;19-20]

Inson hayotining mazmuni va mohiyati – o‘zidan nom qoldirishdir. Yusuf Xos Hojib axloqiy qarashlarining markaziy nuqtasi ham inson hayotining mohiyatini “o‘zidan yaxshi nom qoldirish” g‘oyasiga tayanishini, ammo “nom qoldirish”ni ikki qarama-qarshi turi borligini ham ko‘rsatib berganligini ko‘rishimiz mumkin. Yaxshi va yomon nom qoldirish mumkin, tanlov erkinligi insonda mavjud, ammo yaxshi nom qoldirish inson hayotiga ma’no beradi;

“Dono maqto‘v olar, nodonchi, so‘kish,

O‘zing o‘yla, senga ma’qul, qaysi ish?!”

Yusuf Xos Hojib dunyoqarashida ekzistensial qaror – inson hayotining ma'nosi "o'zidan yaxshi nom qoldirish"dir. Yaxshi nom qoldirish har qachon manfaatlidir.

Jan Pol Sartrning fikricha, inson eng avvalo subyektiv kechinmalar orqali o'z-o'zini loyihalovchi mavjudotdir [2;183]. Shunday ekan yaxshi nom qoldirishni hayotning ma'nosi deb bilish va shu maqsad sari butun hayotining mazmunini loyihalash Yusuf Xos Hojib axloqiy tanlovidir. Ammo bu tanlov orqali muqobil tanlovlar ham tasdiqlanyapti va inkor ham etilyapti. Yomon nom qoldirish nadomatli oqibatlariga olib boryapti. Yana bir jihati borki, na yaxshi va na yomon nom qoldirishni maqsad qilmaganlar ham bor-ki, ular ham subyektiv kechinmalari asosida o'zlarini loyihalovchi mavjudotdir.

"Qutadg'u bilig"ning boshqa bir qahramoni uchun hayotning ma'nosi toat-ibodatdan iborat. O'zg'urmish uchun hayotning ma'nosi subyektiv kechinmalari natijasida paydo bo'lgan ekzistensial qarorlaridan iborat ekanligini uning so'zlaridan bilsak bo'ladi. Davlat xizmati uchun, jamiyat farovonligi uchun O'g'dulmish tomonidan eligning taklifini rad etishda keltirgan fikrlari orqali O'zg'urmishning tarkidunyochilikni maqsad qilganini o'qiymiz. Odamlardan uzoqlashib, tog'-u toshlarda yolg'izlikni istagan qalb egasining hayot mazmunini qanday anglashi va o'zini himoya qilishi tasvirlanadi.

Yolg'izlik — odamzod nasliga balo,

Yolg'izlikda dard ham ozaymas aslo. [1;102]

Ekzistensialistlar yolg'izlikni erkinlikni namoyon bo'lishi sifatida ifodalasalar-da, ba'zan ekzistensial krizisning yuzaga kelishida yolg'izlik og'ir asoratli bo'lishi ham mumkinligini inkor etishmaydi. Ammo O'zg'urmishning yolg'izligi aslida yolg'izlik emas, balki yaratguvchi bilan qolishligini anglatadi.

"Foyda-zarar ko'rishga yoxud yaxshi-yomon bo'lishga insonning o'zi sabab." – deb bilgan O'zg'urmish qarindoshi O'g'dulmishni haydab, ibodatdan qoldirganlikda ayblaydi.

Jan Pol Sartr falsafiy qarashlarida ekzistensial qarorlar ba'zan o'z-o'zini aldash yoki yolg'on e'tiqodni keltirib chiqaradi. Bundan holatni Alber Kamyu falsafiy o'z-o'zini o'ldirish deb baholaydi. Qutadg'u bilig qahramoni O'zg'urmishda bu holatni kuzatish mumkin. O'g'dulmish esa uning qarashlarini tanqid qiladi;

Kishilarga to naf, berolsin kishi,

Oti tirik bo'lsin, maqtovli — ishi.

Tiriklik nishoni, nedir belgisi,

Kishiga bo'lmasa uning ezgusi?! [1;103]

O'zg'urmish va O'g'dulmish o'rtasidagi bahs-munozara orqali Yusuf Xos Hojib hayotga bo'lgan ikki xil dunyoqarashni tasvirlab beradi.

Tog'-u toshlarga joylashib olib toat-ibodatga umrini baxshida qilgan O'zg'urmish yolg'izlikdan topgan erkinligini endi Eligga xizmat qilish bilan yo'qotishini xohlamasligini ham aytadi. Erkinlik Sartr falsafasining markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, "inson erkinlikka mahkum" ekanligini ta'kidlaydi.

“Yana bir andisha ham bor: sen ham, men ham insonmiz. Ikkalamiz ham inson bolganimizdan keyin nima uchun men senga topinib-sig‘inishim, senga xizmat qilishim kerak?!” [1;113] – deb bergan savolida O‘zg‘urmishning erkinlikka chanqoqligini va Elig xizmatiga kirishib, o‘z erkinligidan mahrum bo‘lishi mumkinligi g‘amini o‘ylaydi.

XULOSA.

Shu tarzda Yusuf Hos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qahramonlarning suhbatlari, axloqiy qarashlari va ekzistensial qarorlari bir necha falsafiy masalalarni ochib beradi. Inson hayotining ma‘nosi, erkinlik va jamiyatga naf beruvchi, mas‘uliyatni anglangan hayotiy yo‘l - yaxshi nom qoldirish, insonlarga ezguliklarni in‘om etish masalalari pand-nasihat shaklida bayon etiladi. Zamonaviy falsafiy tafakkur shakli bo‘lgan ekzistensializm nuqtai nazari bilan talqin etganda asar qahramonlarining hayot mazmunini izlashdagi yondashuvlari orqali tushunish mumkin-ki, Yusuf Hos Xojibni ham ekzistensial falsafa ko‘targan masalalarda o‘z tanlovlari bor va o‘zgacha tanlovlardan farqlanishini asoslashga bo‘lgan urinishlar ham mavjud.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. T.; 2007. 19-20, 102,103,113-betlar.
2. Jan Pol Sartr. Ekzistensializm to‘g‘risida. (Abdulla Sher tarjimasini). Jahon adabiyoti. 5-son, 1997-yil. 183-bet
3. Muhamedov A.A. Yusuf Xos Hojib ilmiy merosining ijtimoiy-falsafiy tahlili. Monografiya. T; “Oltin qalam nashriyoti”. 2023, 134 bet.
4. Djurayev, G‘.A. (2024). JAN POL SARTR EKZISTENSIAL FALSAFASI GUMANIZM SIFATIDA. International scientific journal of Biruni, 3 (2), 81-94.
5. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). Ekzistensializm da beshta asosiy mavzu. Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi, 2(1), 973-977.
6. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA'NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
7. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA SOG 'LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
8. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA'NAVIY BO'SHLIQNI TO 'LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.
9. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). The Question of Moral Selection in French Ecclesialism. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(8), 42-44.

O'ZBEKISTONNING MUSTAQILLIK YILLARIDA NOMODDIY MADANIY MEROSNI SAQLASHGA QARATILGAN MADANIY SIYOSATI: STRATEGIK DASTURLAR VA NATIJALAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673999>

Madiyor TURDIYEV,

Alfraganus university, Ijtimoiy fanlar fakulteti,
Xalqaro munosabatlar va tarix kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida nomoddiy madaniy merosni saqlashga qaratilgan madaniy siyosati, uning asosiy yo'nalishlari, strategik dasturlari va natijalari keng yoritilgan. Shuningdek, davlat tomonidan olib borilgan ishlar natijasida madaniy merosning xalqaro miqyosda e'tirofi, milliy o'zlikni anglashning mustahkamlanishi va madaniy turizm rivojida yutuqlarga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu tadbirlar nomoddiy madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazish va milliy qadriyatlarni targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: madaniy siyosat, Ma'naviy meros, madaniy –ma'naviy boyliklar, folklor-etnografik guruhlar, Nomoddiy madaniy meros, milliy an'analar.

Annotation: This article highlights the cultural policy of the Republic of Uzbekistan aimed at preserving intangible cultural heritage during the years of independence, its main directions, strategic programs, and results. Special attention is given to the international recognition of cultural heritage, the strengthening of national identity, and the achievements in the development of cultural tourism as a result of state initiatives. These measures play a crucial role in passing down intangible cultural heritage to future generations and promoting national values.

Keywords: cultural policy, spiritual heritage, cultural and spiritual wealth, folklore-ethnographic groups, intangible cultural heritage, national traditions.

KIRISH

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin mamlakatda milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, milliy madaniyat va qadriyatlarni asrab-avaylashga katta e'tibor qaratildi. Bu jarayonda nomoddiy madaniy merosni saqlash va uni avlodlarga yetkazish davlat madaniy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. Tarixdan ma'lumki mamlakatimiz hududlari bir necha bor tashqi bosqinlarga duchor bo'lgan. Qaramlik va zulm ham xalqimizning irodasini buka olmadi, xalqimiz o'zligini yo'qotmadi. O'zining boy tarixi, urf -odatlarini, qadriyatlarini saqlab qola oldi. Chor Rossiyasi va sovet mustamlakasi davri xalqimiz ma'naviy merosiga uning tarixi nisbatan yuritilgan siyosat, madaniy va ma'naviy boyliklarimizning talon-taroj qilinishi ham madaniyatimizni, urf-odatlarimizni yo'qota olmadi. Madaniyatimizga nisbatan

yuritilgan bunday siyosat va yondashuv ko'plab tarixiy yodgorliklarimizni qarovsiz qolishiga, ularning buzilishiga, qo'lyozma kitoblarimizning nashr etilmay yoki tarjima qilinmay qolishiga sabab bo'ldi. Xalqimizni boy madaniyati, tarixidan mahrum qilishga harakat qilindi. Mustaqillik tufayli xalqimizning boy tarixi, madaniyati va ma'naviyati o'ziga qaytdi. Ma'naviy meros tiklanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi kunda ma'naviy merosimizni, qadriyatlarimizni tiklash, xalqimiz, jumladan, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, o'zligini anglash, xususan kelajagimiz bo'lgan, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlarni tayyorlash ularning ma'naviyatini yuksaltirishga yerishish g'oyat muhimdir. Respublika Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab o'tganidek, ma'naviyatning mohiyati shunchalik kengki, uni o'lchab ham, poyoniga etkazib ham bo'lmaydi. U inson uchun butun bir olamdur[1]. Ma'naviy meros qadim otabobodarimizdan bizgacha yetib kelgan ma'naviy boyliklar – siyosiy, falsafiy, huquqiy diniy qarashlar, qadriyatlar, urf-odatlar, odob-axloq me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuidir. Madaniy meros asrlar davomida otabobolarimiz tomondan yaratilgan, sayqallarga madaniy –ma'naviy boyliklarimizdir. U jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida jamiyat ehtiyojlari tufayli yuzaga keladi, o'z davri hayotini aks ettiradi va keyinga avlodlar uchun ma'naviy meros bo'lib qoladi. O'zbek xalqining boy ma'naviy qadriyatlarini qaytadan tiklash, ularni xalqimizga qaytarish mustaqillik davri tariximizning ajralmas qismidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan 2017-yil 28-iyulda qabul qilingan (PQ-3160) «Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida»gi qarori bilan Respublika Ma'naviyat targ'ibot markazi hamda Milliy g'oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi birlashtirilib, Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi qayta tashkil etildi, uning dolzarb vazifalari belgilandi[2]. Bu esa jamiyat hayotining ma'naviy-ma'rifiy asoslarini mustahkamlash, Vatanimiz taqdiri va kelajagi uchun dahldorlik va mas'uliyat hissini oshirish, yot g'oyalarga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirishga yo'naltirilgan targ'ibot tizimini yanada rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ajdodlarimizning bizgacha etib kelgan boy madaniy meroslarini o'rganish ham katta o'rin egallaydi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qadriyatlar, urf-odatlar, buyuk otabobolarimizning bizga qoldirgan meroslarini o'rganish va targ'ib etish uchun keng yo'llar ochildi. Bu boradagi tadbirlar mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq amalga oshirila boshlandi. Xususan, ma'naviy-ma'rifiy ishlarining rivojlanishi uchun davlat tomonidan katta mablag'lar ajratildi. O'zbekistondagi barcha davlat teatrlari, madaniyat uylari, san'at oliy o'quv yurtlari, folklor-etnografik guruhlar madaniyat o'choqlariga aylanib qoldi. Teatr sahnalarida yangi zamonaviy spektakllar qo'yila boshladi.

Mustaqillik bizning milliy-madaniy qadriyatlarimizning naqadar boy va teran tafakkur uslubini shakllantirishga imkoniyat ochib berdi. Oqibatda milliy

qadriyatlarimiz jamiyatimiz taraqqiyotini tezlashtirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda hamda ularni milliy iftixor ruhida tarbiyalashda qudratli tarbiyaviy negiz bo'lib xizmat qilmoqda. O'z o'rnida, mustaqillik ne'mati bizga nomoddiy madaniy merosimizni qayta tiklash va yanada rivojlantirishimizga cheksiz imkoniyatlar eshiklarini ochdi. Nomoddiy madaniy meros – bu xalqning boy ma'naviy xazinasini bo'lib, u madaniy an'analarda, urf-odatlarida, marosimlarda, milliy hunarmandchilikda, og'zaki xalq ijodida va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ushbu merosni saqlab qolish jamiyatning ma'naviy uyg'unligi, madaniy xilma-xillikni ta'minlash va xalqning tarixiy xotirasini saqlash uchun muhim omildir. Shu sababli, O'zbekistonda mustaqillik yillarida nomoddiy madaniy merosni himoya qilishga qaratilgan ko'plab tashabbuslar amalga oshirildi. Quyida davlatimiz aynan mustaqillikka erishilgandan so'ng madaniy siyosatining asosiy yo'nalishlari va olib borilgan islohatlarni tahlil qilamiz. O'zbekiston Respublikasida madaniy merosni himoya qilishga qaratilgan bir qancha huquqiy asoslar yaratildi. Masalan:

- 2001-yilda qabul qilingan "Madaniyat to'g'risida"gi qonun;
- 2009-yilda "Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonun.
- O'zbekiston, shuningdek, 2001-yilda YUNESKOning Nomoddiy madaniy merosni himoya qilish to'g'risidagi konvensiyasiga qo'shilgan. Bu esa xalqaro miqyosda ham o'zbek madaniyatini targ'ib qilish va himoya qilishda muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonda davlat tomonidan turli davr va hududlarga oid madaniy meros obyektlarini asrash bo'yicha maxsus dasturlar amalga oshirilmoqda. Ushbu dasturlar doirasida tarixiy yodgorliklar, milliy an'analar va hunarmandchilikning saqlanishi ta'minlanmoqda[3].

- YUNESKO ro'yxatidagi ob'ektlar: O'zbekistonning Boysun madaniy hududi, Shashmaqom, Navro'z kabi nomoddiy madaniy meros unsurlari YUNESKOning nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan. Bu merosni xalqaro miqyosda e'tirof etilishiga xizmat qiladi.

- Madaniy meros markazlari: Madaniyat va san'at sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun maxsus markazlar ochilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Madaniy meros agentligi bu borada muhim rol o'ynaydi.

Mustaqillik yillarida milliy hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, "Hunarmand" uyushmasi orqali hunarmandlar faoliyatiga ko'maklashish, ularning xalqaro ko'rgazmalarda ishtirokini ta'minlash choralari ko'rilmogda. Har yili o'tkaziladigan xalqaro festivallar (masalan, "Sharq taronalari", Hunarmandchilik festivali) orqali o'zbek milliy san'ati va madaniyati dunyo hamjamiyatiga keng tanitilmoqda. Madaniy merosni asrash va targ'ib qilishda ta'lim tizimi ham muhim rol o'ynamoqda[4]. Milliy universitetlar va oliy o'quv yurtlarida madaniyatshunoslik, etnografiya va xalq san'ati bo'yicha maxsus kurslar

tashkil etilgan. Shu bilan birga, bolalar musiqa va san'at maktablarida milliy cholg'u asboblari chalinib va og'zaki ijodni o'rgatish tizimi yo'lga qo'yilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Yuqorida ko'rilgan chora tadbirlar, olib borilgan islohatlar natijasida O'zbekistonning nomoddiy madaniy merosi dunyo hamjamiyatida keng e'tirof etildi. Shashmaqom, Katta Ashula va boshqa xalq an'analari xalqaro ro'yxatlarga kiritildi, bu esa mamlakatning xalqaro nufuzini oshirdi. Mustaqillik yillarida xalqning milliy o'zligini anglash darajasi oshdi, bu esa madaniyatning rivojlanishi va asrlar davomida shakllangan qadriyatlarning tiklanishida muhim omil bo'ldi. O'zbekistonda nomoddiy madaniy merosning rivoji madaniy turizmning jadal rivojlanishiga olib keldi. Turli festivallar, ko'rgazmalar va xalqaro tadbirlar orqali mamlakatga keluvchi sayyohlar soni yildan-yilga ortib bormoqda[5].

Bugungi kunda mustaqillik yillarida O'zbekiston o'zining boy tarixiga tayanib, porloq istiqbolini qurayotgan davlat, hamjihat xalq, eng tez rivojlanayotgan mamlakat sifatida dunyoga tanildi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida boshlangan, hayotga tatbiq etilayotgan izchil islohotlar, amaliy sa'y-harakatlar yangi taraqqiyot marralarini egallash, zamon shiddatiga mos tarzda rivojlanish, xalqimiz manfaatlarini ta'minlashga qaratilgani bilan g'oyat ahamiyatlidir. Alohida ko'rsatib o'tishimiz darkorki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017- yil 7- fevralda «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni qabul qilindi[6]. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi mamlakatimizda ham, chet el ijtimoiy-siyosiy doiralari tomonidan ham katta qiziqish va e'tibor bilan o'rganildi. Bu borada atoqli olimlar, nufuzli ekspert va kuzatuvchilar, turli darajadagi ko'zga ko'ringan rahbarlar o'z fikr-mulohazalarini bildirdilar.

Harakatlar strategiyasining har bir ustuvor yo'nalishi mamlakatimiz taraqqiyoti uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Inson huquqlarini ta'minlash, davlat organlarining hisobdorligi va ochiqqligini kuchaytirish, jamoatchilik nazoratini rivojlantirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar natijasida nufuzli xalqaro reytinglarda mamlakatimiz o'rni yaxshilanishiga erishildi. Xususan, iqtisodiy erkinlik indeksida mamlakatimiz 44 pog'ona yuqorilab 108-o'rinni egalladi. Huquq ustuvorligi indeksi bo'yicha 14 pog'ona yuqorilab 85-o'ringa ko'tarildi. Shuni alohida aytish mumkinki, O'zbekiston bu borada eng yaxshi natija ko'rsatgan 3 ta davlatdan biriga aylandi. Global innovatsion indeksda O'zbekiston 7 pog'ona ko'tarilib, 132 ta davlat orasida 86-o'rinni egalladi va eng jadal yuqorilagan mamlakatlar top 10 taligiga kirdi. Bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarning mantiqiy davomi sifatida Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni «Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022 yil 28 yanvar kuni «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» gi farmon imzolandi va

ushbu farmon asosida 7 ta yo'nalish va yuz maqsadni o'z ichiga olgan Taraqqiyot strategiyasi qabul qilindi. Dastlab farmon loyihasi jamoatchilik muhokamasiga qo'yilib, 2022-2026 strategy.uz, jamoatchilik.uz, regulation.gov.uz portallariga jami 17 535 ta takliflar kelib tushdi.

Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish;
- Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish;
- Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;
- Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;
- Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish;
- Illiy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish;
- Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish.

Ushbu yo'nalishlar inson qadrini ulug'lash, mahalla institutini rivojlantirish, davlat organlarining xalq manfaatlariga xizmat qilishini ta'minlash kabilar ustuvor vazifa etib belgilangan[7]. Masalan, strategiyada belgilangan 1-maqsadga nazar solsak, unda mahalla instituti faoliyatining samaradorligini oshirish, uni jamoatchilik boshqaruvi va nazoratining tayanch bo'g'iniga aylantirish etib belgilanishi, mahalladan turib barcha davlat idoralariga murojaat qilish tizimini yaratish, davlat va ijtimoiy xizmatlarni bevosita mahallalarda ko'rsatish belgilanishi fuqarolarga bir qancha qulayliklarni yaratib beradi. Joriy yilning «Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili» deb nomlanishi va bu bo'yicha amalga oshirilishi belgilangan vazifalar Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga hamohang tarzda olib boriladi. Fuqarolar bilan bevosita ish olib boruvchi mahalla instituti muammolarning yuqori bo'g'inlarda to'planib qolishining oldini olgan holda har bir fuqaro bilan individual tarzda shug'ullanib, masalalarni hal etish yo'lidir.

Yana bir muhim islohotlardan biri 2026 yilgacha ehtiyojmand aholi ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam bilan to'liq qamrab olinishidir. Shuningdek, 2023 yil 1 yanvardan pensiyani hisob-kitob qilishda ish haqining maksimal miqdori pensiyani hisoblash bazaviy miqdorining 10 baravaridan 12 baravarigacha oshirilishi mamlakatimiz tomonidan nafaqat yosh avlodga, balki keksalarga ham g'amxo'rlik qilinayotganini ifoda etadi. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida hech qanday soha yo'qki, e'tibor qaratilmagan. Aholiga axborot-kutubxona xizmatini ko'rsatishni yanada rivojlantirish, kitobxonlikni keng ommalashtirish hamda «Kitobsevar millat» umummilliy g'oyasini ro'yobga chiqarish deb nomlangan taraqqiyot strategiyasining 72-maqsadida aholiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada rivojlantirish, kitobxonlikni keng ommalashtirish hamda sohada yagona boshqaruv tizimini joriy etish deb belgilangan. bugungi kunda yurtimizda

kitobxon yoshlarning soni ko'payib borishi quvonarli holdir. Minglab yoshlarni o'ziga jalb qilgan «Yosh kitobxon» tanlovi bugungi kunda kuchli raqobat muhiti asosida bo'lib o'tmoqda. Hali hech qaysi davlatda yoshlar o'rtasida o'tkaziladigan tanlovlarga sovrin sifatida avtomobil qo'yilmaganligini alohida aytishimiz mumkin. Kitob o'qigan boladan hech qachon yomonlik chiqmaydi, deganlaridek, kitobsevar xalqning kelajagi ham porloq bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi yaqin muddatga va uzoq istiqbolga mo'ljallangan harakatlar dasturi hisoblanadi. Taraqqiyot strategiyasi – rivojlangan davlatlarning tarixiy tajribasiga tayangan holda necha yuz yilda amalga oshirilgan ishlarni mamlakatimizda qisqa muddatda va yo'l qo'yilgan xatolarni takrorlamagan holda tatbiq qilish orqali uchinchi renessans poydevorini mustahkam qilib o'rnatish yo'lidagi dastlabki qadam, deb aytishimiz mumkin.

XULOSA

Inson kamoloti va tarbiyasida muhim ahamiyatga yega bo'lgan jamiyat va shaxs ma'naviyatini yuksaltiruvchi tafakkur rivojida beqiyos ahamiyat kasb yetadigan milliy qadriyat shakllarining inson faoliyatiga singib borishi jamiyatning yuksalib borishiga sabab bo'ladi. Demak, ma'naviyat jamiyatning yuksalishi yoki inqirozga yuz tutishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'naviyat boyib borsa, jamiyat ravnaq topadi va aksincha, ma'naviyat qashshoqlashsa, jamiyat bora-bora tanazzulga yuz tutadi. Fan-texnika taraqqiyoti, zamonaviy kashfiyotlar insoniyatning qudratini oshiradi va yangi imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Bunday holat insondan yanada yuksak ma'naviyat darajasiga ko'tarilishni talab yetadi. O'z navbatida, shaxsning ma'naviy yuksalishi uning ijtimoiy faolligini oshiradi va jamiyatning taraqqiyotini tezlashtiradi. Darhaqiqat, ma'naviyatni yuksaltirish shu kunning dolzarb vazifalaridan biri, kelajak poydevori bo'lmish yoshlar qalbi va ongiga boy ma'naviy merosni singdirish, mustaqillik g'oyalarini singdirish asosida o'zida xulq-odob madaniyatini mujassamlashtirgan barkamol avlodni shakllantirish kunning asosiy vazifasidir. Zero, Vatan kelajagi, xalqimiz oldida turgan ulkan maqsadlarga yerishish avvalo yoshlariga, ularning har tomonlama barkamol inson bo'lib voyaga yetishiga bog'liqdir. Istiqlol arafasida ma'naviyat sohasiga beqiyos ye'tibor qaratilib, yurtboshimiz sa'y-harakatlari bilan tilimizda, demakki, ongu tafakkurimiz – dunyoqarashimizda ma'naviy boyliklar, ma'naviy tarbiya, xalq ma'naviy boyligi, xalq ma'naviyati, ma'naviy burch kabi tushunchalar yangidan shakllandi. O'zbekiston mustaqillik yillarida nomoddiy madaniy merosni saqlash va rivojlantirish bo'yicha katta yutuqlarga erishdi. Davlat tomonidan ishlab chiqilgan strategik dasturlar va xalqaro hamkorlik bu borada muhim rol o'ynadi. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat madaniy merosni asrab qolishga, balki milliy madaniyatni xalqaro miqyosda targ'ib qilishga ham xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A., Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008. -B. 134

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 28.07.2017 yildagi PQ-3160-son. <https://lex.uz/docs/-4071203>
3. Mustaqil O'zbekiston tarixi. Mas'ul muharrir A.Sabirov. - Toshkent: Akademiya, 2013.
4. Xoliqova R.E. O'zbekistonning eng yangi tarixi. –T., 2021.
5. Azizxo'jayev A.A. Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar, quvonchlar. - Toshkent: 2001.
6. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017
7. Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari

YUSUF XOS XOJIBNING TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARINING JADID MA'RIFATPARVARLARI G'OYALARIDA NAMOYON BO'LISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15674023>

Daniyarov Shavkat Ergashevich
Alfraganus universiteti o'qituvchisi
Daniyarovshavkat12@gmail.com

Annotatsiya: *ushbu maqolada XI asrda yashab o'tgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari va undagi ta'limga oid qarashlarning jadidlar tomonidan amalga oshirilgan ta'lim islohatiga o'tkazgan ta'siri ko'rsatilgan.*

Kalit so'zlar: *Yusuf Xos Xojib, "Qutadg'u bilig", jadid, ta'lim, Turkiston, gazeta, g'oya.*

Abstract: *This article shows the influence of Yusuf Khos Hojib's work "Qutadgu Bilig", who lived in the 11th century, and the views on education contained in it on the educational reform carried out by the Jadids.*

Keywords: *Yusuf Khos Hojib, "Qutadgu bilig", Jadid, education, Turkestan, newspaper, idea.*

KIRISH

Jadidlar ziyoli va bilimdon kishilar bo'lib ularning ko'pchiligi dunyo bo'ylab sayohat qilgan, yevropa mamlakatlarning ta'lim tizimini o'rgangan, olimlar bilan uchrashgan, tajriba almashgan. Ular Turkiston yoshlari eng yangi ilmlarni o'rganishni, yaxshi muhitda ta'lim olishni istashardi. Shu sababli, ular Turkistondagi mahalliy ta'lim tizimidagi kamchiliklarni ko'rib chiqib, ularni takomillashtirish g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyalarning shakllanishida Yusuf Xos Xojibning "Qutadgu bilig" asarida ilgari surilgan ta'lim-tarbiyaga oid qarashlar ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Jadid maktablarining tarafdorlari eski usulning kamchiliklarini, yangi usulning ahamiyatini ko'rsatish, maktablarda diniy ilmlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o'qitishga keng o'rin ajratishni yo'lga qo'yish maqsadida matbuotdan foydalanishdi. Chunki o'sha vaqtda gazeta va jurnallar xalq orasida targ'ibot vazifasini o'tovchi yagona vosita edi.

Maqolada Yusuf Xos Xojibni ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarining jadid ma'rifatparvarlari g'oyalarida namoyon bo'lishi to'g'risidagi ma'lumotlar xolislik tamoyili bilan tarixiy taqqoslash, xronologik, retrospektiv, tanqidiy tahlil qilish metodlari asosida xulosalar chiqarildi.

Jadid-qadim nizosi va ularni bartaraf etishga oid maqolalar Turkiston va Buxoro matbuot sahifalarida ham berib borildi. "Turon", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" va boshqa gazetalar hamda "Al-Isloh" va "Oyna" kabi

jurnallarda e'lon qilingan maqolalarda mamlakat taraqqiyoti uchun ilm-fanga alohida e'tibor qaratish lozimligi, eskicha usulda dars berishdan voz kechib, zamon talabiga javob beradigan ta'lim muassasalarida dunyoviy fanlarga keng o'rin ajratish kerakligi targ'ib qilindi [1: 18-19]. Jumladan, "Sadoi Turkiston" gazetasi "Bizning bu jaridamiz Turkiston maktablarining ahvolini isloh va huquqini mudofaa maqsadi-la chiqarilganlig'i uchun bunda eng ko'b bahs qilinadurg'on masala va eng muhim sanaladurg'on maqola shul maktab to'g'risida bo'lur" deya o'z yo'nalishini belgilab olgan edi [2: 46]. Jadid matbuotida mahalliy ta'lim tizimiga bag'ishlangan maqolalar juda ko'p e'lon qilingan. Biz quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqish bilan cheklanamiz. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, jadidlar orasida eski maktablar xususida ikki xil qarash mavjud bo'lgan. Masalan, birinchi guruhdagi jadidlardan Mahmudxo'ja Behbudiy va Hoji Mu'inlar eski maktablarning o'qituvchilarini saqlab qolgan holda isloh etishlik mumkin deb hisoblagan bo'lsalar, ikkinchi guruh nisbatan boshqacha ruhda bo'lib, ulardan biri G'oziy Yunus bunday turdagi maktablarni yangilab bo'lmasligini, ularni faqatgina yopib tashlashlik lozimligini ta'kidlagan [3: 15]. Is'hoqxon Ibratning ham fikrlarini shunday ruhda deyish mumkin. Gap shundaki, 1907-yili "Turkiston viloyatining gazetasi"da eski maktablar tarafdori Mulla Husanxo'ja eshon bilan Ishoqxon Ibrat o'rtasidakeskin munozara bo'lib o'tadi. Mulla Husanxo'ja domla eski maktablarni yengil-yelpi isloh qilish shiori bilan chiqadi, Ibrat esa eski maktablarni tubdan o'zgartirish, ular o'rnida zamon talablariga javob beradigan maktablar ochish tarafdori bo'ladi. Shu munosabat bilan Ibrat 1907-yilda Munavvar qorining taklifiga binoan Toshkentga keladi, uning maktabidagi bitirish imtihonlarida qatnashadi, olgan taassurotlarini maqolada bayon etadi.

Uning 1907-yilda "Turkiston viloyatining gazetasi"ning 72-sonida e'lon qilingan "Eski maktablar xususida" nomli maqolasidagi ushbu jumlar ham uning eski maktablar xususidagi qarashlari keskin bo'lganidan dalolat beradi: "Bolalarni eski maktablar ila jamoalarg'a taqsim qilib, kelish-ketish, kaltak va qamchi mas'alalarin isloh qilmoq-da albatta lozimdur. Lekin o'qulajak kitoblar - mazkur eski kitoblar, o'qulajak domlari-da - eski domlari, maktablarida - eski hasharot uyalari bo'lduqinda bu mas'alalar ming marotabalar isloh etilsa-da, bekor, behudadur. Agar vijdon, insof ila muhokama qilsak, tavaqqufsiz va taraddudsiz eski maktablarimizni asoslaridan yiqib, joylariga tartib va intizom bilgan yangi usul domlarning himoyasida bo'lgan maktablar vazh etmaki lozimdur" [4: 155]. Jadidlardan Behbudiy [5: 50], Munavvar qori [6: 162-165], Is'hoqxon Ibrat [7: 155], M.Sh.Muxtoriy [8], G'oziy Yunus [9], Abdurauf Fitrat [10: 63], Abdulla Qodiriy [11: 504], Botu [12: 36-37] va boshqalar o'z asarlarida mahalliy ta'limdagi ahvolni ta'riflab, barchani ogoh bo'lishga, ilm olishga chaqiradi. Mahalliy ziyolilar Turkistondagi o'quv tizimning barcha bosqichlarini tubdan yangilash zarur va shart ekanligini gazeta sahifalarida chop etilgan maqolalarda isbotlab berishgan. O'sha paytlarda yangi usul maktablari yo'lga tushayotgan bo'lsa ham, yangi tartibdagi madrasalar yo'q edi. Shuning uchun ham "Sadoi Turkiston" bu muammoni kechiktirmay hal etish kerakligini xalqqa anglatishni o'zining burchi

deb biladi. “Hozirgi madrasalarimizda o‘quv” sarlavhali maqolada Samarqand, Buxoro, Andijon kabi yirik shaharlardagi madrasalarning o‘quv tizimini keskin tanqid qiladi. Gazetaning 1914-yil 20-iyun sonida bosilgan ushbu maqola Turkistonning ertasi bo‘lgan yoshlar birgina din ilmi bilan cheklanib qolayotganligini chuqur nadomat bilan bayon qiladi [13: 54]. Turkiston mahalliy ta’lim tizimidagi ayanchli ahvol va kamchiliklar haqida ko‘plab namoyandalari maqolalarini va ulardagi sanab o‘tilgan muammolarni keltirish mumkin.

“Qutadg‘u bilig”da o‘sha davr hayotining barcha qirralari o‘z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib o‘zining yuksak o‘y-xayollarini ajoyib timsollarda ifodalar ekan, hayotdan bir zum uzilmaydi. Davr ziddiyatlaridan ko‘z yummaydi, jamiyatdagi barcha tabaqa, toifalarga xos fazilat, qusurlar, ijtimoiy ahvolni aniq idrok qiladi.

“Qutadg‘u bilig” asarida mashhur ijodkorning odob-axloq, o‘g‘il-qiz tarbiyasi, halollik, chin insoniylik, kishilikning ulug‘ hislatlari, kishining ma’naviy dunyosi, komil inson haqidagi teran falsafiy qarashlari badiiy shaklda bayon etilgan. Ulug‘ mutafakkir falsafasi o‘rta asrlar Sharq falsafiy qarashlarining cho‘qqisida turadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi ta’limga oid qarashlari jadidlar ta’lim islohi konsepsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Bu ta’sirni quyidagi jihatlarida ko‘rish mumkin:

1. Bilimdonlik va Ma’rifatparvarlik:

- Yusuf Xos Hojib bilimdonlikni ulug‘lagan, jaholatni qoralagan. U bilim orqali inson kamol topishi, jamiyat yuksalishi mumkinligini ta’kidlagan. O‘z asarida ilm olishga, o‘qishga, kitobga muhabbat uyg‘otishga katta e’tibor qaratgan.

- Jadidlar ham bilimdonlikni taraqqiyotning asosi deb bilganlar. Ular yangi usuldagi maktablar ochib, zamonaviy bilimlarni o‘rgatishni maqsad qilganlar. Jadidlar ta’lim orqali xalqni uyg‘otishga, ma’rifat tarqatishga intilganlar.

2. Axloqiy tarbiya:

- Yusuf Xos Hojib: adolat, halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi axloqiy fazilatlarni targ‘ib qilgan. U bilimli inson, avvalo, axloqli bo‘lishi kerakligini uqtirgan.

- Jadidlar: Jadidlar ham axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat berganlar. Ular yangi maktablarda dars berish bilan birga, o‘quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga, ularda milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishga harakat qilganlar.

3. Dunyoviy bilimlar:

- Yusuf Xos Hojib: Asarida faqat diniy bilimlarni emas, balki dunyoviy bilimlarni ham egallash zarurligini ta’kidlagan. U matematika, astronomiya, tibbiyot kabi fanlarni o‘rganishga chaqirgan.

- Jadidlar: Jadidlar ta’limi diniy va dunyoviy bilimlarni uyg‘unlashtirishga qaratilgan edi. Ular yangi maktablarda matematika, fizika, kimyo, geografiya kabi zamonaviy fanlarni o‘qitganlar.

4. Milliy tilga e’tibor:

- Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig“ asarini turkiy tilda yozgan. Bu bilan u milliy tilning ahamiyatini ko‘rsatgan.

- Jadidlar ham milliy tilga katta e‘tibor berganlar. Ular o‘zbek tilida darsliklar yaratib, o‘qitishni milliy tilda olib borganlar.

5. Ayollar ta‘limi:

- Yusuf Xos Hojib asarida ayollarning ta‘lim olishi jamiyat uchun foydali ekanligini ta‘kidlagan.

- Jadidlar ham ayollar ta‘limiga katta ahamiyat berganlar. Ular qizlar uchun maktablar ochib, ularni o‘qitishga harakat qilganlar.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari davlat boshqaruvi, adolat, axloq va ta‘limga oid pand-nasihatlar majmuasi bo‘lib, unda ta‘lim masalalari muhim o‘rin egallaydi. Quyida Yusuf Xos Hojibning ta‘lim to‘g‘risidagi asosiy qarashlari keltirilgan:

1. Bilimning qadri va ahamiyati:

- Yusuf Xos Hojib bilimni ulug‘laydi va uni inson hayotining eng muhim boyligi deb hisoblaydi. Uning fikricha, bilim insonni kamolotga yetkazadi, unga hayotda to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi va jamiyatga foyda keltiradi.

- U jaholatni qoralaydi va uni barcha yomonliklarning asosi deb biladi. Jaholat insonni adashtiradi, uni xato yo‘lga soladi va jamiyatga zarar yetkazadi.

- “Bilim bilan bezan, bilimdon bo‘lg‘in, jaholatdan yiroq, oqil bo‘lg‘in” - bu misralar bilimning ahamiyatini yaqqol ifodalaydi.

2. Tarbiyaning maqsadi:

- Yusuf Xos Hojibning fikricha, tarbiyaning maqsadi – axloqli, adolatli, vatanparvar va jamiyatga foydali insonni yetishtirish. U bilimli inson, avvalo, axloqli bo‘lishi kerakligini ta‘kidlaydi.

- U tarbiya orqali yosh avlodni davlatga sodiq, xalqiga xizmat qiladigan, adolatli va insofli bo‘lishga o‘rgatish zarurligini uqtiradi.

3. Ta‘lim metodlari:

- Yusuf Xos Hojib o‘qitishda sabr-toqatli bo‘lish, o‘quvchilarning qobiliyatini inobatga olish, ularga murakkab masalalarni sodda tilda tushuntirish zarurligini ta‘kidlaydi.

- U o‘quvchilarni faqat yodlashga emas, balki fikrlashga, mulohaza qilishga o‘rgatish kerakligini uqtiradi.

- “O‘rgatuvchi bo‘lsang, sabrli bo‘lg‘in, o‘quvching qobiliyatini sezgin” - bu misralar ta‘lim metodlariga ishora qiladi.

4. Ustozning fazilatlari:

- Yusuf Xos Hojib ustozning o‘zi bilimli, axloqli, adolatli va o‘quvchilarga mehribon bo‘lishi zarurligini ta‘kidlaydi. Uning fikricha, ustoz o‘z bilimi va xulqi bilan o‘quvchilarga namuna bo‘lishi kerak.

- “Ustoz bo‘lsang, bilimdon bo‘lg‘in, axloqing bilan o‘rnak bo‘lg‘in” - bu misralar ustozning fazilatlarini ko‘rsatadi.

5. Dunyoviy va diniy bilimlar:

- U bilimli inson hayotning barcha sohalarida muvaffaqiyatga erishishi mumkinligini uqtiradi.

6. Ayollar ta'limi:

- Yusuf Xos Hojib asarida ayollarning ta'lim olishi jamiyat uchun foydali ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bilimli ayol o'z farzandlarini yaxshi tarbiyalaydi va jamiyatga foyda keltiradi.

Jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asariga va undagi ta'lim-tarbiya, ma'rifatga oid qarashlariga katta hurmat bilan qarashgan va ulardan ilhomlanganlar. Jadidlar Yusuf Xos Hojibni o'zlarining ma'naviy ustози deb bilishgan va uning g'oyalarini o'z faoliyatlarida keng qo'llaganlar. Quyida jadid ma'rifatparvarlarining Yusuf Xos Hojibga munosabati va uning g'oyalaridan qanday ilhomlanganliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan:

1. "Qutadg'u bilig"ni o'rganish va targ'ib qilish:

- Jadidlar "Qutadg'u bilig" asarini o'qishni targ'ib qilishgan. Chunki, ular bu asarni o'zbek xalqining ma'naviy xazinasi deb bilishgan.

- Ular asardan iqtiboslar keltirib, o'z maqolalarida va nutqlarida uning g'oyalarini targ'ib qilishgan.

- Ba'zi jadidlar "Qutadg'u bilig"ni zamonaviy talqin qilishga harakat qilishgan, uni yosh avlodga tushunarli qilib yetkazishga intilishgan.

2. Ta'lim-tarbiya sohasida ilhomlanish:

- Bilimga muhabbat: Yusuf Xos Hojibning bilimni ulug'lashi jadidlarni yangi maktablar ochishga va zamonaviy bilimlarni o'rgatishga undagan.

- Axloqiy tarbiya: Yusuf Xos Hojibning axloqiy tarbiyaga urg'u berishi jadidlarni o'z maktablarida axloqiy saboqlarni kuchaytirishga undagan.

- Dunyoviy bilimlar: Yusuf Xos Hojibning dunyoviy bilimlarni o'rganishga chaqirishi jadidlarni yangi maktablarda matematika, fizika, kimyo kabi fanlarni o'qitishga ilhomlantirgan.

- Milliy til: Yusuf Xos Hojibning turkiy tilda asar yozishi jadidlarni o'zbek tilida darsliklar yaratishga va o'qitishni milliy tilda olib borishga undagan.

- Ayollar ta'limi: Yusuf Xos Hojibning ayollar ta'limini qo'llab-quvvatlashi jadidlarni qizlar uchun maktablar ochishga ilhomlantirgan.

3. Ma'rifatparvarlik faoliyatida ilhomlanish:

- Xalqni uyg'otish: Yusuf Xos Hojibning ma'rifat orqali jamiyatni yukaltirish g'oyasi jadidlarni xalqni uyg'otishga, ularning ongini o'stirishga, ularni zamonaviy dunyo bilan tanishtirishga undagan.

- Adolatparvarlik: Yusuf Xos Hojibning adolatli jamiyat qurishga chaqirishi jadidlarni ijtimoiy adolat uchun kurashishga, xalq manfaatlarini himoya qilishga undagan.

- Vatanparvarlik: Yusuf Xos Hojibning vatanparvarlik g'oyasi jadidlarni o'z yurtini sevrishga, uning ravnaqi uchun kurashishga undagan.

Jadidlarning Yusuf Xos Hojibga munosabatiga misollar:

- Mahmudxo'ja Behbudiy: O'z maqolalarida Yusuf Xos Hojibning asarlaridan iqtiboslar keltirgan va uning ta'limga oid qarashlarini targ'ib qilgan.

• Munavvarqori Abdurashidxonov: Yangi usuldagi maktablar ochishda Yusuf Xos Hojibning g'oyalaridan ilhomlangan va o'quv dasturlarini tuzishda uning asarlariga tayangan.

• Abdulla Avloniy: "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlariga asoslangan va yosh avlodni tarbiyalashda uning o'gitlaridan foydalangan.

Jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibni o'zlarining ma'naviy ustozlari deb bilishgan va uning ta'lim-tarbiya, ma'rifatparvarlikka oid g'oyalaridan keng ilhomlanganlar. Jadidlar Yusuf Xos Hojibning g'oyalarini o'z faoliyatlarida qo'llash orqali o'zbek xalqining ma'rifiy yuksalishiga katta hissa qo'shganlar.

Ko'pchilik jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarini o'rganib, uning g'oyalaridan ilhomlangan. Quyida ulardan ba'zilari keltirilgan:

• Mahmudxo'ja Behbudiy: Behbudiy jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri bo'lgan. U Yusuf Xos Hojibning asarlariga katta qiziqish bilan qaragan va o'z maqolalarida, nutqlarida uning ta'lim-tarbiya va ma'rifatparvarlik g'oyalarini keng targ'ib qilgan. Behbudiy Yusuf Xos Hojibni o'zbek xalqining ma'naviy merosi sifatida qadrlagan va uning asarlarini yosh avlodga o'rgatish zarurligini ta'kidlagan.

• Munavvarqori Abdurashidxonov: Munavvarqori ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo'lgan. U yangi usuldagi maktablar ochish va o'quv dasturlarini ishlab chiqishda Yusuf Xos Hojibning g'oyalaridan ilhomlangan. Munavvarqori Yusuf Xos Hojibning bilimga, axloqqa va milliy tilga bo'lgan e'tiborini o'z maktablarida amalga oshirishga harakat qilgan.

• Abdulla Avloniy: Avloniy jadid adabiyotining asoschilaridan biri bo'lgan. U "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlariga asoslangan va yosh avlodni tarbiyalashda uning o'gitlaridan foydalangan. Avloniy Yusuf Xos Hojibni o'zbek xalqining buyuk mutafakkiri deb bilgan va uning asarlarini o'qishni yoshlarga tavsiya qilgan.

• Abdurauf Fitrat: Fitrat ham jadid adabiyotining taniqli vakillaridan biri bo'lgan. U Yusuf Xos Hojibning asarlarini o'rganib, uning g'oyalaridan ilhomlangan. Fitrat Yusuf Xos Hojibning adolatparvarlik va vatanparvarlik g'oyalarini o'z ijodida aks ettirgan va xalqni ma'rifatga chaqirgan.

Bu jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibning asarlarini o'rganish bilan birga, uning g'oyalarini o'z faoliyatlarida qo'llaganlar va o'zbek xalqining ma'naviy yuksalishiga katta hissa qo'shganlar.

XULOSA

Bu davrda Turkiston mahalliy ta'lim tizimi o'ta ayanchli ahvolga tushib qolgan edi. Jadid namoyandalari esa bu ahvolga jim qarab turolmas edi. Jadidlar "aql avvalo adolatga himoyachi va maslahatgo'y bo'lmog'i talab etilishini" hamda "aql va bilimni el-yurt, xalq farovonligi yo'lida xizmat qilishni asosiy burch" deb hisoblagan Yusuf Xos Hojibning fikrlarini e'tirof etgan holda matbuot, teatr, va o'z asarlarida mahalliy ta'limni isloh qilish g'oyasini ilgari surishdi.

ADABIYOTLAR

1. Жамолова Д.М. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири -XX аср бошлари): тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. автореф. -Тошкент, 2019. -18-19 б.
2. Ҳалимова С.А. Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон”. Монография. -Тошкент: “Университет”, 2021. –46 б.
3. Alijonov M.B. XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda G‘oziy Yunusning tutgan o‘rni: tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)...dis.avtoref. -Toshkent, 2023. -15 b.
4. Ибрат И.Т. Танланган асарлар / масъул муҳаррир: Б.Қосимов. -Тошкент: Маънавият, 2005. -155 б.
5. Беҳбудий М. Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов. -Тошкент: Маънавият, 2006. -50 б.
6. Odob-axloq kitobi / Jadid namoyandalari: M.Behbudiy va boshq. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. -162-167-betlar.
7. Ибрат И.Т. Танланган асарлар / масъул муҳаррир: Б.Қосимов. -Тошкент: Маънавият, 2005. -155 б.
8. М.Sh. Muxtoriy. Turkiston xabarlar: Matbuot // Tarjimon: S.Nurmuhamedov. “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi. 1918-yil. 29-o‘ktabr.
9. G‘ozi Yunus. Eski maktablar haqinda // Tarjimon: A.Yo‘ldoshev. “Ishtirokiyun” gazetasi. 1919-yil 9-iyul.
10. Фитрат А. Танланган асарлар: 6 жилдлик. 5-жилд. -Тошкент: Маънавият, 2010. -63 б.
11. ҚодирийА. Танланган асарлар / нашрга тайёрловчи Х.Қодирий. -Тошкент: Sharq, 2014. -504 б.
12. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАҲДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
13. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
14. Ходиев М.Б. Танланган асарлар. -Тошкент: Шарқ, 2004. -36-37 б.
15. Ҳалимова С.А. Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон”. Монография. -Тошкент: “Университет”, 2021. –54 б.

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARINING O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI O‘RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15674045>

Xamdorov Erkin Ibodullayevich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oily ta’lim tashkiloti

Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Sharq
falsafasi va germeneytika kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Tel.: +99899 517-34-87

e-mail: hamdamoverkin5@gmail.com

Orcid: 0009-0003-0761-964X

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan “Qutadg‘u bilig” asarining o‘zbek adabiyoti tarixidagi ahamiyati yoritilgan. Asarning g‘oyaviy-badiiy mazmuni, undagi axloqiy-falsafiy qarashlar, davlat va jamiyat boshqaruvi haqidagi fikrlar, adolat, ilmu hunar, donishmandlik, mehnat va odob-axloq kabi mavzular yoritilganligi tahlil qilinadi. Shuningdek, “Qutadg‘u bilig” asarining o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishiga ko‘rsatgan ta’siri hamda bu asar orqali o‘zbek mumtoz adabiyotiga yo‘l ochilganligi haqida mulohazalar yuritiladi. Maqolada asarning didaktik xarakteri, timsollar orqali ifodalangan ijtimoiy-g‘oyaviy mazmuni va o‘zbek adabiy an‘analariga qo‘shgan hissiy ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, o‘zbek adabiyoti, adabiy meros, didaktik asar, davlat boshqaruvi, axloqiy-falsafiy qarashlar, adabiy til, badiiy tafakkur, o‘rta asr adabiyoti.

Annotation: This article explores the significance of Yusuf Khas Hajib’s work “Kutadgu Bilig” in the history of Uzbek literature. It analyzes the ideological and artistic content of the work, including its ethical-philosophical perspectives, reflections on governance and society, and emphasis on justice, knowledge, craftsmanship, wisdom, labor, and morality. The paper also discusses the influence of “Kutadgu Bilig” on the formation and development of the Uzbek literary language and how it paved the way for classical Uzbek literature. The didactic nature of the work, its symbolic representation of social and ideological values, and its contribution to Uzbek literary traditions are examined from a scholarly perspective.

Keywords: Yusuf Khas Hajib, Kutadgu Bilig, Uzbek literature, literary heritage, didactic work, state governance, ethical-philosophical ideas, literary language, artistic thinking, medieval literature.

Kirish. Turkiy xalqlarning o‘rta asr adabiy merosida o‘ziga xos o‘rin egallagan asarlardan biri bu – Yusuf Xos Hojib tomonidan XI asrda yozilgan

“Qutadg‘u bilig” (“Saodatga eltuvchi bilim”) asaridir. Bu asar nafaqat o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy qarashlarini ifodalagan, balki keyingi asrlarda shakllanib kelgan o‘zbek adabiyotiga mustahkam zamin yaratgan muhim manba hisoblanadi [1, 50-b.]

“Qutadg‘u bilig” o‘zining murakkab tuzilmasi, timsollarga boy syujeti, davlat boshqaruvi, odil hukmdor, donishmand maslahatchi, axloq va tarbiya kabi mavzularni qamrab olgani bilan ajralib turadi. Asar o‘zbek adabiy tilining ilk yodgorliklaridan biri sifatida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik kabi fanlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Turkiy xalqlarning madaniy va adabiy hayotida o‘chmas iz qoldirgan buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asari bilan jahon adabiyoti xazinasiga bebaho hissa qo‘shgan. XI asrda Yettisuv hududidagi Balasog‘un shahrida yozilgan bu asar, ilk yozma turkiy adabiyot namunasi bo‘lib, davlat boshqaruvi, axloq, odil hukm, ilm-ma‘rifat, jamiyat tuzilishi, inson fazilatlari haqida chuqur falsafiy mushohadalarga boy. “Qutadg‘u bilig” so‘zma-so‘z tarjimada “Saodatga eltuvchi bilim” degan ma‘noni anglatadi va bu nomning o‘ziyoq asarning maqsadi – jamiyatda tartib, adolat va farovonlikni qaror toptirish yo‘lida ilmning, donishmandlikning ahamiyatini ko‘rsatadi [2, 78-b.]

Asar o‘z davri uchun ham siyosiy, ham axloqiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan. Unda qahramonlar timsolida jamiyatdagi asosiy toifalar – podshoh, vazir, dono maslahatchi, adolatparvar amaldorlar obrazlari orqali zamonaviy boshqaruv tamoyillari, davlat va shaxs o‘rtasidagi munosabatlar yoritilgan. “Qutadg‘u bilig” nafaqat nasihatnoma sifatida, balki badiiy-falsafiy yodgorlik sifatida ham o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida katta o‘rin egallaydi.

Yusuf Xos Hojibning bu asari til, uslub, poetika va badiiy mahorat jihatidan o‘zbek adabiyotining keyingi bosqichlariga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, adabiyotimizda hikmatli so‘z, maqol va matal, badiiy obraz orqali fikr ifodasi an‘anasining shakllanishida “Qutadg‘u bilig”ning o‘rni beqiyosdir. Asarda ishlatilgan she‘riy shakl, vazn, qofiyalash usullari o‘zbek poeziyasining klassik namunalari uchun asos bo‘lgan.

Shuningdek, “Qutadg‘u bilig” bugungi kunda ham o‘z ilmiy-ma‘naviy ahamiyatini yo‘qotmagan. Unda ilgari surilgan g‘oyalar – adolat, halollik, sabr, ilmga intilish, xalqparvarlik va davlatparvarlik kabi tushunchalar hozirgi jamiyat hayotida ham dolzarb hisoblanadi. Shu sababli asar o‘rganilishi, targ‘ib qilinishi va yangicha talqinda tahlil qilinishi dolzarb ilmiy-ijodiy vazifalardan biridir.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘zbek adabiyoti tarixida benazir manba sifatida qaraladi. Ushbu asar ilk yozma adabiy yodgorliklardan biri bo‘lib, o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga, poetik tafakkurining rivojlanishiga asos solgan. Asarning eng muhim jihatlaridan biri – undagi axloqiy va siyosiy g‘oyalarning uyg‘unligi, hayotiylik va doimiy dolzarblikdir.

“Qutadg‘u bilig” didaktik xarakterga ega bo‘lishi bilan birga, falsafiy mushohadalarga boy bo‘lgan she‘riy asardir. Unda qahramonlar – Kuntug‘di (Adolat), Aytoldi (Baxt), O‘zg‘mish (Aql), O‘dg‘urmish (Hayot oxiri) kabi

obrazlar orqali inson va jamiyat, davlat va fuqaro, bilim va amal o'rtasidagi bog'liqlik tasvirlanadi. Bu timsollar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy masalalarini badiiy til bilan ifodalashda ilg'or uslub namunasidir [3, 87-b.]

Asar turkiy adabiyotning birinchi muallifi tomonidan muayyan siyosiy-falsafiy kontseptsiya asosida yozilgan bo'lib, u davlatni qanday boshqarish, hukmdor qanday bo'lishi kerakligi, xalq va podshoh o'rtasidagi mas'uliyat va burchlar haqida chuqur fikr yuritadi. Bu jihatlari bilan "Qutadg'u bilig" o'zbek adabiyotida davlatshunoslik, axloqshunoslik va insonparvarlik g'oyalarining ilk namunasi sifatida qadrlanadi.

Shuningdek, Yusuf Xos Hojib o'z asarida badiiy tilning go'zalligiga alohida e'tibor bergan. Asarda turkiy tilning she'riy imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lgan. Qofiyalarning izchilligi, vazn va ritmning uyg'unligi, hikmatli iboralar, matal va maqollar orqali fikrni boyitish an'anasining boshlanishi aynan shu asarda ko'zga tashlanadi. Bu jihatlari asarni faqat axloqiy nasihatnoma emas, balki yuqori badiiy darajadagi poetik asar sifatida baholash imkonini beradi.

Metodologiya. Yusuf Xos Hojibning o'zbek adabiyotidagi o'rnini aniqlash uchun tarixiy-adabiy tahlil, qiyosiy tahlil va ilmiy sistemalash usullaridan foydalanildi. Birinchi navbatda, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari matni lingvopoetik jihatdan o'rganildi, undagi asosiy g'oya va badiiy vositalar tahlil qilindi. Asarda ifodalangan axloqiy-falsafiy qarashlar zamonaviy adabiyotshunoslik mezonlari asosida talqin qilindi. Shuningdek, o'zbek adabiyotining boshqa yirik namoyandalari bilan asardagi g'oyaviy-badiiy o'xshashlik va farqlar solishtirma tahlil usulida tahlil etildi.

Tadqiqot jarayonida "Qutadg'u bilig"ning turli nashrlari, tarjimalari hamda u haqidagi ilmiy izohli adabiyotlardan foydalanildi. Asarning tarixiy va madaniy kontekstdagi o'rni aniqlanib, o'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyoti jarayoniga ta'siri o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Yusuf Xos Hojib tomonidan XI asrda yozilgan "Qutadg'u bilig" asari o'zbek mumtoz adabiyotining ilk yirik namunalariidan biri sanaladi. Ushbu asarda muallif davlat boshqaruvi, adolat, donishmandlik, odob-axloq, ilmu hunar kabi ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni keng yoritgan. Asarda to'rt asosiy qahramon - Kuntug'di (adolat), Uzg'anmish (baxt), Ayto'ldi (aqil) va O'zg'urmish (rozi bo'lish) timsollari orqali davlat va jamiyat hayotining muhim tamoyillari badiiy shaklda ifoda etiladi.

Asarni tahlil qilish jarayonida uning o'zbek adabiy tili va adabiy tafakkuri shakllanishiga katta hissa qo'shganini ko'rish mumkin. "Qutadg'u bilig"da uyg'ur yozuvida yozilgan turkiy til namunalari keyinchalik o'zbek adabiyotining til asoslariga asos bo'lib xizmat qilgan. Asar nafaqat adabiy, balki falsafiy, axloqiy va siyosiy risola sifatida ham qadrlanadi [4, 90-b.]

Didaktik yo'sindagi bu asarda har bir g'oya timsollar orqali berilgan bo'lib, o'quvchida tafakkur uyg'otadi. Masalan, Kuntug'di obrazi orqali adolatli hukmdor qanday bo'lishi kerakligi ko'rsatiladi, Ayto'ldi orqali dono maslahatchining

vazifalari yoritiladi. Bu orqali muallif ideal davlat boshqaruvi modelini ilgari suradi.

Natijaviy jihatdan qaralganda, “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojida muhim bosqich bo‘lib, u Sharq adabiyotidagi didaktik, pand-nasihat yo‘nalishining o‘ziga xos namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. Asarda qo‘llangan poetik shakllar, qofiya tizimi, uslubiy vositalar esa o‘zbek she‘riyati taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Ushbu tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining ilk nazariy-axloqiy asoslarini yaratgan asardir;

- Asarda ilgari surilgan fikrlar bugungi kun axloqiy va ijtimoiy hayotida ham dolzarb ahamiyatga ega;

- Asar o‘zbek adabiy tilining boyishiga va shakllanishiga muhim turtki bergan;

- Yusuf Xos Hojib timsollar vositasida chuqur falsafiy va siyosiy qarashlarni poetik tilda ifoda etgan;

- “Qutadg‘u bilig” orqali o‘zbek adabiyotida didaktik asarlar an‘anasi vujudga kelgan.

Muhokama. “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotida klassik didaktik asarlarga yo‘l ochdi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Xo‘ja Ahror, Bobur kabi ijodkorlar hikmatli she‘riyatga asoslangan badiiy asarlar yaratishda Yusuf Xos Hojib g‘oyalaridan ilhomlanganlar. Bu asar o‘zbek adabiyotida “hikmatli she‘riyat” deb ataluvchi yo‘nalishning poydevorini qo‘ygan deyish mumkin.

Zamonaviy davrda ham “Qutadg‘u bilig” nafaqat tarixiy-adabiy yodgorlik, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan manba sifatida o‘rganilmoqda. Uning tarkibidagi fazilatlar – adolat, ilm, halollik, sabr-toqat, xalqparvarlik – bugungi ijtimoiy-ma’naviy hayotda ham muhim o‘rin tutadi. Asarni o‘rganish orqali yosh avlodga milliy qadriyatlar, ijobiy fazilatlar va badiiy estetik tafakkur singdiriladi.

Asarning tilshunoslik, falsafa, siyosatshunoslik, adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan kompleks o‘rganilishi, uni nafaqat adabiy yodgorlik, balki madaniy-ma’naviy, ilmiy manba sifatida qadrlashga olib keladi. Shu bois, “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining faxri sanaladi va u hali-hanuz adabiy-estetik va axloqiy jihatdan chuqur tahlil qilinayotgan bebaho merosdir [5, 50-b.].

Xulosa. Yusuf Xos Hojib tomonidan yaratilgan “Qutadg‘u bilig” asari o‘zbek adabiyoti tarixida betakror yodgorlik sifatida katta o‘rin egallaydi. Asar XI asrda yozilgan bo‘lishiga qaramay, unda ilgari surilgan g‘oyalar, axloqiy-falsafiy qarashlar, siyosiy-ijtimoiy tushunchalar bugungi kun uchun ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Bu asar orqali biz nafaqat o‘sha davr adabiy-estetik tafakkurini, balki turkiy xalqlarning qadimiy madaniy merosi, ularning hayotiy qarashlari, ma’naviy tamoyillari haqida chuqur tasavvurga ega bo‘lamiz.

Asarda bayon etilgan bosh g‘oya – insoniy kamolot, adolatli boshqaruv, aql bilan baxtni uyg‘unlashtirish, jamiyatda tartib va muvozanatni saqlash kabi konseptlar o‘zbek adabiyotida ilk bor mukammal shaklda ifoda etilgan. Aynan shu

jihatlar bilan “Qutadg‘u bilig” nafaqat adabiy badiiy asar, balki hayotiy qo‘llanma, siyosiy-falsafiy risola sifatida e’tirof etiladi.

Yusuf Xos Hojib o‘z asarida turkiy tilning go‘zalligini, she’riy imkoniyatlarini ko‘rsatish bilan birga, adabiy til taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. Uning ijodi keyingi asrlar o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga asos bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Alisher Navoiy singari mutafakkirlarning hikmatli she’riyatida Yusuf Xos Hojibning ta’siri yaqqol seziladi. Bu esa “Qutadg‘u bilig”ning tarixiy meros sifatida barhayotligini, uning ruhiy va ma’naviy ildizlari chuqur ekanligini ko‘rsatadi [6, 45-b.].

Zamonaviy ta’lim va tarbiya jarayonida ham “Qutadg‘u bilig” asaridan foydalanish, yosh avlod ongiga milliy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, Vatanga muhabbat, halollik va ilmga intilish kabi ezgu fazilatlarini singdirishda muhim vosita bo‘la oladi. Asardagi har bir hikmat – yoshlar uchun ibrat manbai, o‘qituvchilar va tarbiyachilar uchun esa boy pedagogik-ma’naviy materialdir.

Xulosa qilib aytganda, “Qutadg‘u bilig” o‘zbek adabiyotining ilk namunasi sifatida nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi ma’naviy-ma’rifiy hayotda ham katta o‘rin tutadigan asardir. U o‘zbek milliy adabiy tafakkurining, axloqiy va estetik idealining ildizlaridan biridir. Yusuf Xos Hojib ijodi – o‘zbek adabiy merosining faxri va ma’naviy boyligidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig (İndeks). Istanbul.
2. O‘zbek Xalq Maqollari. (2005). Toshkent. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(9), September, 2023 155
3. Yusuf Xos Hojib. (2010). Qutadg‘u bilig. I jild. T., B.15-16.
4. Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, Ötüken yayınları, İstanbul 2008, s. 215.
5. Abdujabbarova, F. 2011. “Qutadg‘u bilig”dagi shaxs belgi-xususiyatini anglatuvchi leksika. Filol. fan. nomz... diss. Toshkent
6. Холмуродова М. Холмуродова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. Филол. фан. фалс. док. (Phd). дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 100.
7. Po‘Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
8. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN‘ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
9. Xamdamov, E. (2024). Ziyo Go‘kalp falsafasida axloq va metafizikaning aloqadorligi. *Tamaddun nuri jurnali*, 12(63), 22-24.

YANGI O'ZBEKISTON MA'NAVIY POYDEVORINI MUSTAHKAMASHDA YUSUF XOS HOJIB MA'NAVIY MEROSINING O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15674060>

I.N. Axatov,
Alfraganus universiteti
“Xalqaro munosabatlar va tarix”
kafedrası o'qituvchi.
ilhom.ahatov85@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi kunda mamlakatimizda “Yangi O'zbekiston” g'oyasi asosida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar zamirida nafaqat iqtisodiy va siyosiy, balki ma'naviy-ma'rifiy yuksalish ham muhim o'rin tutishiga e'tibor qaratilgan. Zero, jamiyat taraqqiyotining asosi bu – xalqning ma'naviyati, tarixiy xotirasi va milliy o'zligidir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, Yangi O'zbekistonning ma'naviy poydevorini mustahkamlashda buyuk ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan bebaho ma'naviy merosga murojaat qilish g'oyat muhim o'rin tutishi izohlangan. Bu borada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asariga murojaat qilingan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, Uchinchi Renessans, Yusuf Xos Hojib, Qutadg'u bilig, ma'naviy meros, allomalar, ta'lim-tarbiya, ilm-fan.

THE ROLE OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF YUSUF KHOS KHOJIB IN STRENGTHENING THE SPIRITUAL FOUNDATION OF THE NEW UZBEKISTAN

I.N. Axatov,
Lecturer, Department of International Relations and History, Alfraganus
University

Abstract. Today, in our country, the large-scale reforms being implemented on the basis of the idea of "New Uzbekistan" are based not only on economic and political, but also on spiritual and educational uplift. After all, the basis of the development of society is the spirituality, historical memory and national identity of the people. From this point of view, it is of great importance to turn to the invaluable spiritual heritage left by our great ancestors in strengthening the spiritual foundation of New Uzbekistan. Among this spiritual heritage, Yusuf Khos Hojib's work "Kutadgu bilig" occupies a special place.

Keywords: New Uzbekistan, Third Renaissance, Yusuf Khos Hojib, Kutadgu bilig, spiritual heritage, scholars, education, science.

KIRISH

O'rta Osiyo allomalarining axloq-odob, ma'naviyat va ma'rifat borasidagi qarashlari hamda g'oyaviy tarbiyani shakllantirish yo'llari bugungi taraqqiyotimizda ham, yosh avlod tarbiyasi va kelajagi uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularning hayotiy tajribalari, jamiyatda insonning tutgan o'rni, g'oyalar haqidagi purma'no fikrlari har bir o'sib kelayotgan yosh avlod g'oyaviy-siyosiy madaniyatining shakllanishida muhim o'rin egallaydi.

“Qutadg'u bilig” XI asr so'z san'atining nodir namunasi bo'lib, unda o'z davrining ilg'or ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlari xususida batafsil ma'lumot berilgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari taxminan, 1069-1070-yillarda yozilgan va unda axloqiy g'oyalar, adolat, to'g'rilik, aql va taqvo kabi fazilatlar bayon etilgan. Bu adabiy yodgorlik nafaqat o'zbek adabiyotining qadimgi ildizlarini, balki xalqning madaniy va ma'naviy rivojlanishining poydevorini tashkil etadi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari aql va adolat, baxt-saodat, farovonlik haqida gapirib, do'stlik, halollik, rostgo'ylik, kamtarlik, odillik kabi insoniy xislatlarning shaxs kamolotida muhim o'rin egallashi uqtirilgan. Unda ham inson hayoti va faoliyatining birlamchi asosi ta'lim-tarbiya va bilim egallash deb eslatiladi. U g'oyaviy tarbiyani (fikir tarbiyasini) faqatgina ilm-fan va ma'rifat bilan sog'lomlashtirish mumkinligini ta'kidlaydi. Yusuf Xos Hojib bilimni zulmat ichidagi nurafshon mash'alaga o'xshatadi. Uning fikricha, nutq madaniyati shaxsning bilimdonlik va ma'naviy komillik darajasini belgilab beradi, insonni ulug'laydi³⁸⁰.

Yusuf Xos Hojib ijodiy merosidan bugungi kunda foydalanish zarur bo'lgan qismlaridan biri ilmni to'g'ri yo'lga sarflash, uni jamiyat va davlat manfaatlari yo'lida ishlatish masalasidir³⁸¹. Yusuf Xos Hojib ilm-fanni egallashni targ'ib etibgina qolmaydi, uni hayotdga tadbiq etish, amalda qo'llay bilishga ham da'vat etadi³⁸². Ilm-fanning barcha sohalarida muntazam Uchinchi Renessansga poydevor qo'yish yosh avlodni yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar, allomalar tomonidan yaratilgan adabiy-badiiy meros bilan tanishtirishdan boshlanadi. Bu jarayon ayniqsa ijtimoiy-gumanitar fanlarga alohida e'tibor qaratishni talab etadi³⁸³.

Umuman olganda, Uchinchi Renessansga poydevor qo'yilishi 2016-yilning dekabr oyi so'ngida, yurtimiz ilm-fani fidoyilari – akademiklar bilan bo'lgan

³⁸⁰ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қадимий ҳикматлар тўплами. – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 312 б.

³⁸¹ Muhamedov A.A. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari //“XXI asr: fan va ta'lim masalalari” ilmiy elektron jurnali. №1, 2024 йил ISSN: 2181-9874 SJIF 2022.-B. 66-69.

³⁸² Muhamedov A.A. Yusuf Has Hacib'in Bilimsel Mirasının Sosyo-Felsefi Analizi. Istanbul. “Neyzen kitap” 2024. – 170 s.

³⁸³ Ochilova D. O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishida ijodiy ziyolilarning o'rni (1985-20021yy): tarix fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2023.

uchrashuvda boshlangan edi. Shavkat Mirziyoyev prezidentlik faoliyatining ilk davridanoq ilm-fan rivojisiz hamda jamiyat a'zolarining ma'naviy darajasiz mamlakatni rivojlantirib bo'lmagligiga alohida e'tibor qaratdi.

“Hukmdorlarning qaysi birida bilim bo'lsa, bilimga e'tibor kuchli bo'lsa, o'sha yaxshi, ezgu ishlarni amalga oshiradi, mamlakatda qonun-tartibotlarga, adolat va bunyodkorlikka rivoj beradi”³⁸⁴. Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u bilig” asarida ana shunday deb yozgan edi. Ulug' ijodkorning bunday xulosaga kelishi o'z-o'zidan bo'lmagan. U turli davrlarda yashab o'tgan ko'plab hukmdorlarning tarixini, taqdirini o'rgangan, yurt uchun, xalq uchun qilgan ezgu ishlaridan shunday xulosa chiqargan. Haqiqatan ham, hukmdor ilm-fanni qadrlaydigan, bilimdon inson bo'lsa, mamlakat yuksak taraqqiyotga erishgan, unda insonlar baxtli hayot kechirishgan, yurt obod bo'lgan.

Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan “Qutadg'u bilig” (“Saodatga eltuvchi bilim”) asari davlat boshqaruvi, adolatli hukmdor, axloqiy-ijtimoiy tartiblar va inson fazilatlariga oid chuqur falsafiy qarashlarni o'z ichiga oladi.

Asarda muallif davlatning to'g'ri boshqarilishi, ijtimoiy muvozanat va insoniy munosabatlar haqida chuqur falsafiy fikrlarni ilgari suradi. Yusuf Xos Hojib boshqaruv tizimining asosi bu — adolat, donolik, mehnat va saodat ekanligini takror-takror ta'kidlaydi.

Asarning bosh qahramonlari:

Kuntug'di elig – ko'ni to'ru (chin adolat), adl timsoli – podshoh lavozimidadir.

Oyto'ldi – qut (baxt), davlat timsoli – vazir lavozimidadir. O'gdulmish – uqush (zakovat), aql timsoli – vazirning o'g'lidir. O'zg'urmish – afiyat, qana'at timsoli – O'gdulmishning qarindoshidir. Asarda ular o'rtasida savol-javob, munozara kechadi.

Yusuf Xos Hojib ana shu qahramonlarning savol-javobi, suhbatlari orqali o'zining ilg'or falsafiy qarashlarini, jamiyatni adolat bilan boshqarish, kishini tugallikka yetaklovchi fikrlarini bayon etadi, kishilar orasidagi insoniy munosabatlar, axloq-odobdan saboq beradi³⁸⁵.

Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri tarbiyadir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o'z xalqning an'alarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan³⁸⁶.

“Qutadg'u bilig” – baxtu saodat kitobi. Asarni o'qib, ibrat olgan, undagi ko'rsatmalarga amal qilgan kishilarga saodat eshiklari ochiladi. Bu xususida adib shunday yozadi:

***Kitab ati urdum «Qutadg'u bilig»,
Qutadsu, o'qig'liqa tutsu elig.***

³⁸⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг (Саодатга йўлловчи билим), транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. - Т.: Фан, 1971.

³⁸⁵ <https://uza.uz/oz/posts/qutadg-u-bilig-asarining-yaratilganiga-950-yil-to-ldi-15-10-2019>

³⁸⁶ Muhamedov A.A. “Yusuf Xos Hojib falsafasida ma'naviy barkamol inson konsepsiyasi “// O'zMU xabarlar. – № 1/3. – Toshkent, 2025. – B. 136-138.

***(Kitobga «Qutadgʻu bilig» deb ot qoʻydim,
Baxtga eltsin, oʻqigan kishining qoʻlidan tutsin).***

Asarda davlat boshqaruvining asosiy vazifalari sifatida qonunlarni toʻgʻri qoʻllash, xalq bilan yaxshi munosabatda boʻlish, davlat ichki-iqtisodiy siyosatini samarali yuritish koʻrsatilgan. Hukmdor va amaldorlar oʻz burchlarini bilib, xalqqa xizmat qilishi lozimligi taʼkidlanadi. Shu bilan birga, asar qonun va adolatning ustuvorligini, huquqiy masalalarga alohida eʼtibor berishni targʻib qiladi.

“Qutadgʻu bilig”da jamiyatning turli tabaqalari oʻzaro munosabatlari va ularning huquq hamda burchlari batafsil koʻrsatilgan. Shoir jamiyatdagi barcha toifalarning – podshohdan tortib dehqon va hunarmandlargacha – oʻz oʻrinlari va masʼuliyatlari borligini taʼkidlaydi. Asarda ijtimoiy tartiblar adolat va axloqiy qadriyatlarga asoslangan boʻlib, yaxshi xulq-odob, maʼrifat va obodonchilik targʻib qilinadi.

Yusuf Xos Hojibning fikricha, har bir kishi jamiyatga munosib boʻlib kamol topishi kerak, bu esa ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotning asosi hisoblanadi. Asar ijtimoiy ziddiyatlarni inkor etmay, ularni hal etish yoʻllarini koʻrsatadi, shuningdek, hukmdorlar oʻrtasidagi ixtiloflarni bartaraf etish va hamkorlik oʻrnatish zarurligini taʼkidlaydi.

“Qutadgʻu bilig” dunyo olimlarining doimiy eʼtiborida boʻlib, oʻzbek, turk, rus, qozoq, qirgʻiz, ozarbayjon, turkman, uygʻur, ingliz, nemis tillarida ilmiy tarjimalari va tadqiqotlari nashr etilgan. 2019-yilni YUNESKO tomonidan “Xalqaro “Qutadgʻu bilig” yili” deb eʼlon qilindi. 2020-yil 27-28-noyabrda Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida ushbu buyuk yozma yodgorlikning 950 yilligi munosabati bilan “Jahon turkologiyasining buyuk obidasi “Qutadgʻu bilig” va uni oʻrganishning dolzarb masalalari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya oʻtkazildi.³⁸⁷

Xulosa

Yusuf Xos Hojib — XI asrning yirik mutafakkiri, davlat arbobi va adibi sifatida oʻz davrida jamiyatni boshqarish, axloqiy-ijtimoiy muammolarni hal qilish, adolatli davlat tuzish masalalarini chuqur falsafiy asosda yoritib bergan. Uning asarlarida ilgari surilgan gʻoyalar bugungi kunda ham oʻz dolzarbligini yoʻqotmagan, balki zamonaviy taraqqiyot yoʻlida muhim dasturilamal boʻlib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, Yangi Oʻzbekistonda inson qadri, adolatli boshqaruv, xalq manfaatlarini ustuvor qoʻyish kabi tamoyillar ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir paytda, Yusuf Xos Hojibning merosi bu gʻoyalarning tarixiy ildizlarini ochib beradi.

“Qutadgʻu bilig”da ilgari surilgan gʻoyalar nafaqat oʻrta asrlar turkiy jamiyatining siyosiy-maʼnaviy poydevorini tashkil etgan, balki bugungi demokratik boshqaruv tamoyillari bilan hamohangdir. Adolat, donolik, halollik va mehnatsevarlik – Yusuf Xos Hojib ilgari surgan bosh tamoyillardir. Ushbu

³⁸⁷ <https://oliymahad.uz/41621>

qadriyatlar asosida yangi barpo etilayotgan har qanday jamiyatning barqaror taraqqiyotiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Қадимий ҳикматлар тўплами. – Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 312 б.
2. Muhamedov A.A. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidan foydalanish istiqbollari //“XXI asr: fan va taъlim masalalari” ilmiy elektron jurnali. №1, 2024 йил ISSN: 2181-9874 SJIF 2022.-B. 66-69.
3. Muhamedov A.A. Yusuf Has Hacib'in Bilimsel Mirasının Sosyo-Felsefi Analizi. Istanbul. “Neyzen kitap “ 2024. – 170 s.
4. Ochilova D. O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning rivojlanishida ijodiy ziyolilarning o'rni (1985-20021yy): tarix fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2023.
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим), транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. - Т.: Фан, 1971.
6. Muhamedov A.A. “Yusuf Xos Hojib falsafasida ma'naviy barkamol inson konsepsiyasi “//O'zMU xabarlari. – № 1/3. – Toshkent, 2025. – B. 136-138.
7. <https://uza.uz/oz/posts/qutadg-u-bilig-asarining-yaratilganiga-950-yil-to-ldi-15-10-2019>.
8. <https://oliymahad.uz/41621>.

**O'ZBEKISTON XALQ SHOIRI MUHAMMAD YUSUFNING 70
YILLIGIGA BAG'ISHLANADI
MUHAMMAD YUSUF - ISTIQLOL KUYCHISI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681425>

F.f.n, dotsent Jumali Shabanov

*“Vatanni sevishni Muhammad Yusufdan o‘rganish kerak”
Islom Karimov (1998-yil, 4-dekabr)*

Odatda, tanish, judayam yaqin tanishlar haqida yozish qiyin.

Men o‘zbek xalqining buyuk shoiri, istiqlol kuychisi Muhammad Yusuf bilan 1975-yilning 31-iyul kuni Toshkent shahrining GUM savdo markazi yonidagi avtobuslar bekatida tanishganman. Qishloqdan kelib, o‘qishga hujjat topshirishning oxirgi kunida qayerga hujjat topshirishni bilmay, o‘ylanib turgan chog‘imda, baland bo‘yli, qoraroq, jingalak sochli yigitcha 35-sonli avtobusga minmoqchi bo‘lib turganida, uni ko‘rib qoldim. Bu avtobus qayerga borishini undan so‘radim. U menga avtobusning so‘nggi bekati Respublika davlat rus tili va adabiyoti institutiga borishini aytdi. O‘zi ham u yerda 2-kursda o‘qishini, institut va ustozlari juda yaxshi ekanligini maqtab gapirdi. Men tavakkal qilib, u bilan institutga bordim va hujjat topshirdim. O‘sha yili institutga kirdim.

Hech esimdan chiqmaydi. 20-sentyabr 1975-yil. Institut madaniyat saroyida O‘zbekistonning o‘sha paytdagi eng suyuqli, eng ardoqli shoirlari: Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Gulchehra Jo‘raeva, Gulchehra Nurullaeva va Oydin Hojievalar bilan uchrashuv bo‘ldi. Ana o‘sha yerda Muhammad Yusufni ikkinchi bor ko‘rdim. O‘sha uchrashuvda u o‘zining savollari bilan Oydin Hojievani lol qoldirdi. Shu-shu u bilan yaqin bo‘lib qoldik. Har ikkalamiz ham yotoqxonada yashar edik. Adabiyotga qiziqishim u bilan tez-tez uchrashib suhbat qurushimga sabab bo‘lardi. Bu orada uning ukasi Murodjon bilan juda qalin bo‘lib oldik. Murodjon ham bizning institutda mendan keyingi kursda o‘qir edi. Yillar davomida Muhammad Yusuf bilan juda ko‘p uchrashuvlarimiz bo‘lgan. Lekin bittasi haqida yozmasam bo‘lmaydi. Bu oxirgisi edi. Hattoki oxirgisi deyishga til ham bormaydi. Chunki oxirgisi ekanligini har ikkimiz ham bilmas edik.

2001-yilning 27-iyuni. 1998-yilda “O‘zbekiston xalq shoiri” unvonini olgan, elga tanilgan, mashhur Muhammad Yusuf bilan Toshkent davlat sharqshunoslik institutida uchrashuv tashkil qildik. Uchrashuvni men tashkil qilgan edim. Muhammad Yusuf bizning institutimizni judayam hurmat qilar, ayniqsa rektorimiz, akademik Ne‘matullo Ibrohimovga ixloslari baland edi. Bizninsh bironta taklifimizga yo‘q deya olmas edilar. U o‘zining shogirdi, yosh shoir Milliy universitetining 1-kurs talabasi Azizbek bilan kelgan edi. Tadbir 2 soatlarga cho‘zildi. Tadbir so‘nggida shoir cho‘ntagidan hali siyohi qurimagan, she‘r bitilgan varaqlarni olib, shunday dedi: “Bu she‘rni men kecha tunda yozdim. Hali hech kim

o'qigani yo'q. Sizlar birinchi tinglovchisizlar. Mening ustozim, shoir, Shavkat Rahmonning 4 qizi bor edi. Hali birontasini turmushga bermagan edi. Bir kuni el ardoqlagan O'zbekiston xalq artisti Sherali Jo'raev do'stlari, tadbirkor bir kishi bilan katta qizlariga sovchi bo'lib keladi. O'sha damda Shavkat Rahmon kasal bo'lib to'shakda yotgan ekan. To'y bo'lishiga kelishiladi. Bu yangilik ustozni ko'rpadan turg'izadi. U kasalligini unutib, to'y tashvishlariga sho'ng'ib ketadi. To'yga 3 kun qolganda, xunuk xabar keladi. To'y bo'lmasligi aniq bo'ladi. Shundan so'ng, Shavkat Rahmon yana ko'rpaga mixlanib qoladi va bir necha kundan keyin vafot etadi. Mening ham qizlarim bor, hali birontasini ham uzatganim yo'q. Ustozimga o'xshab to'y ko'rolmay o'tamanmi deymanda. Bu she'rni "Lolaqizg'aldoq" deb atadim. Mana eshitinglar:

Mendan nima qolar:

Ikki misra she'r,

Ikki sandiq kitob,

*Bir uyum tuproq...*³⁸⁸

She'r tugaganida 400 kishilik madaniyat saroyi sukunatga cho'kkan edi. Shoirning ko'zlaridan yoshlar tomardi. Men ilk marta uning yig'layotganini ko'rdim. Shunda zal birdan larzaga keldi. Qarsaklar yangradi. Uzoq davom etdi. Tadbir tugagach, odatdagidek bir piyola choyga taklif qildik. Ilk bora taklifimizni rad etdilar. Bugunoq Andijonga borib, onasini, oilasini ko'rib u yerdan davlat topshirig'iga ko'ra Qoraqalpog'istongga bormoqchi ekanligini aytdi. "Xudo xohlasa kontsertda ko'rishamiz" – deb butun zalni kontsertga taklif qildi. Chunki, u 7-8 iyul kunlari "Zarafshon" saroyining kontsert zalida ilk bora mualliflik kontsertini o'tkazmoqchi edi.

Afsuski, 3 kun o'tmay butun O'zbekiston bo'ylab, qora xabar tarqaldi. Muhammad Yusuf Qoraqalpog'istonda olamdan o'tgan edi. Ana shunda bildimki, bu bizning oxirgi uchrashuvimiz ekan. Radiodan, televideniya, gazetalardan kelishib, tadbir haqida biron bir material bormi deb so'rashdi. Uni tarixga muhrlab tasmaga olish kimning ham xayoliga kelibdi.

Muhammad Yusuf Vatanini – O'zbekistonni jonidan ortiqroq sevar edi. Oddiy so'zlar bilan inson qalbini larzaga soluvchi, Vatanga mehr-u muhabbatni orttiruvchi, uni sevishga undovchi, ardoqlovchi ifodalarni xalqning o'zidan olib, o'ziga bera olardi.

Men dunyoni nima qildim,

O'zing yorug' jahonim,

O'zing xoqon,

O'zing sulton,

Sen taxti Sulaymonim,

Yolg'izim,

Yagonam deymi,

³⁸⁸ Muhammad Yusuf. Saylanma. Toshkent – 2014. 367-bet

*Toppingan koshonam deymi,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan Vatanim...*³⁸⁹

U Vatanimiz tarihini, o'tmishini, urf-odatlarini, ulug' farzandlarini juda yaxshi bilar, ularni qadrlardi, ular bilan g'ururlanardi. Har bir uchrashuvda hoh talabalar bo'lsin, hoh oddiy kolxozchi bo'lsin, hoh ziyoli bo'lsin mana shu qadrli tuproqlarni, ulug' insonlarni sevishga undardi.

*Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,
Jaloliddin – Kurdistonda,
Boburing – Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolik deb,
Yotarlar zimistonda,
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim...*³⁹⁰

Bobokalonlarimiz taqdir taqozosi bilan bir qancha davlatlarga tarqalib ketishgan. Ularning qabrlari Afg'onistonda, Hindistonda, Enasoy tomonlarda qolib ketgan. Ularni hech qachon unutmaslikka chaqirardi. Millat, Xalq bo'lishi uchun birlashmog'i, Vatanida jipslashmog'i, Vatanining har qarich tuprog'ini o'ziga qo'rg'on bilmog'i kerak derdi.

*Bo'lar elning bolalari bir-birbirin der,
Bo'lmas elning bolalari bir-birin yer.
Bir bo'l endi. Qadri baland qaddingni ker,
Xalq bo'l, elim, xalq bo'l, elim, xalq bo'l, elim!*³⁹¹

Muhammad Yusuf nihoyatda dovyurak, qo'rqmas va e'tiqodli inson edi. Dini butun, iymonli, pok inson edi. Garchi rus tili va adabiyot institutida o'qiyotgan bo'lsa ham sharq mumtoz adabiyotini va tasavvufni juda yaxshi bilar edi. Shoir yashagan davrdagi tizim dahriylik tizimi bo'lsada, u Islom dinini qadrlar va uni targ'ib qilishga intilar edi.

*Mening ko'shkim ko'kda – unga yetmaydi qo'l,
Mening ko'rkim ko'ngil, unga eltay bir yo'l,
Tirikman men, kel istasang muridim bo'l –
Sen Islomdan iymon darsin o'rgan, dunyo!..*³⁹²

Muhammad Yusuf boshqa shoirlardan farqli o'laroq, dunyo kezgani yo'q. U faqatgina O'zbekistonni kezdi. O'zbekistonning so'lim go'shalari-yu dasht-u

³⁸⁹ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Vatanimsan". Toshkent – 2014. 18-bet

³⁹⁰ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Vatanimsan". Toshkent – 2014. 19-bet

³⁹¹ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Xalq bo'l elim". Toshkent – 2014. 19-bet

³⁹² Muhammad Yusuf. Saylanma. "Dunyo". Toshkent – 2014. 57-bet

vohalarini qarichma-qarich yurgan shoir. (Faqatgina bir yarim yil (1978-79) Rossiyada armiya safida bo'lib qaytdi.)

Muhammad Yusufni qushlarning sayrashi, soylarning shildirab oqishi, yam-yashil dalalarning uzanib yotishi, tabiatning o'zgarishi, ko'klamning kelishi hayratga solar edi. Yam-yashil bedapoyada uzala yotib, tabiatni kuzatishni sevar edi. Bo'lib o'tayotgan har qanday jarayon unga ilhom berar edi.

Sayroqi bedanalarga Vatan bo'lgan bedapoyalarni ham o'zgalardan qizg'onar edi.

*O, ota makonim,
Onajon o'lkam,
O'zbekiston, jonim to'shay soyangga,
Senday mehribon yo'q,
Seningdek ko'rkam,
Rimni alishmasman bedapoyangga.*³⁹³

Shoir bu misralarda Rimni uning shon-shuhratini yerga urmoqchi emas. Rim baribir Rim. Lekin Muhammad Yusuf uchun uni ardoqlagan, uni allalagan, uni yo'rgaklagan bedapoyani Rimdan ham ko'proq sevadi, ko'proq qadrlaydi. O'zbekning loyshuvoq uylarini, chang-tuproq ko'chalarini, hattoki loydan yasalgan kichkina tandirchani ham Parijga almashtirishni xohlamaydi.

*Ko'rdim suluvlarning eng faranglarin,
Yo xudbinman, yo bir sodda kasman men:
Parijning eng go'zal restoranlarin,
Bitta tandiringga alishmasman men.*³⁹⁴

Shoir unib o'sgan qishlog'ini, sharqirab oqayotgan ariq va soylarni, bag'ri keng Marhamat bog'larini, birga o'sib ulg'aygan do'stlarini, hamqishloqlarini unutmaydi. Doim yodda tutadi, ular bilan dardlashadi.

*Ugan joyimga-ku, qullug'im bisyor,
Sog'inch to'la dilim aylar ming faxr.
Ammo boshim silar bitta Vatan bor,
Men ham uning bitta o'g'liman, axir.*³⁹⁵

Muhammad Yusuf oddiy bir qishloqning oddiy oilasidan ekanligidan, Marhamatning mard o'g'loni ekanligidan fahrlanadi.

Muhammad Yusuf turg'unlik davrining shoiridir. Lekin, u bu tizimni, bu davrni hazm qila olmas edi. Vatanining mustaqillikka erishishini, hur bo'lishini xohlabgina qolmasdan, unga intilardi, o'z hissasini qo'shishga harakat qilardi. "Mustaqillik dardi" unga ustoz Shavkat Rahmondan yuqqan edi.

*Tanho bilmasa ham, bilsa ham Vatan,
Yig'lasa ham Vatan, kulsa ham Vatan,
Unga jonni tikmoq tilaging bo'lsa,
Sen odam ekansan, odam ekansan.*³⁹⁶

³⁹³ Muhammad Yusuf. Saylanma. "O'zbekiston". Toshkent – 2014. 373-bet

³⁹⁴ Muhammad Yusuf. Saylanma. "O'zbekiston". Toshkent – 2014. 373-bet

³⁹⁵ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Mish-mish". Toshkent – 2014. 351-bet

Muhammad Yusuf 1984-yilgi Kommunistik partiya Plenumidan keyin O'zbekistonga Markazdan minglab "noyob kadr"lar keltirilishi, ularning o'zbek xalqini tahqirlashi, Gdlyan va Ivanov kabi qonxo'rlarning "O'zbek ishi" deya tuhmatnoma asosida, aybsiz, gunohsiz o'zbeklarni mol-mulkini musodara qilib, boyliklarini Markazga jo'natib, o'zlarini qamoqqa tiqishiga chiday olmaydi, isyon qiladi.

Uying kuydi o'zbek,

Sho'ring quridi.

Poygaging quridi,

To'ring quridi.³⁹⁷

Eli deb kim kuysa –

Bari qamaldi.³⁹⁸

Markazdan 1970-80-yillar O'zbekistonga "paxta yetishtirib bering" degan topshiriqlar kelar edi. Qisqa vaqt ichida 4 million tonnalik reja 6 millionga ko'tarildi. O'zbek xalqi o'z tomorqasiga, hatto tomigacha paxta eka boshladi. Xosilni ko'paytirish uchun erta tongdan to yarim tungacha paxta dalalariga zaharli o'g'itlar berilardi. Yetmaganidek, samolyotdan odamlar ustiga zahar sochilardi, bu esa qancha-qancha odamlarning umrbod kasal bo'lishiga, hatto olamdan o'tishiga olib kelar edi. Bu zug'um nafaqat yoshi katta odamlarning, balkim yosh bolalar, norasida go'daklarning ham o'limiga sabab bo'lar edi. Bu voqealar haqida shoir o'zining "Ilyos" she'rida shunday yozadi:

Ustingdan og'ular sepishdi qancha,

Murg'ak yuragingga nishlarin sancha.

Endigina tili chiqqan odamcha –

Ilyos, ko'zlarindan aylanay sening.³⁹⁹

Erta tongdan to tungacha paxta dalasida umri o'tgan o'zbek, Markazdagilarni boy qilgani holda o'zining yeyishiga bir burda qora non topa olmas, topganini ham Gdlyan-Ivanovchilar va ularning hamtovoqlari Markazga olib ketar edi. Qama-qamashlar boshlangan, zulm cho'qqisiga chiqqan damlar, o'sha paytdagi O'zbekiston hukumat rahbarlari churq etmas, Moskvaga qarshi biron og'iz so'z ayta olmas edi. Mana shunday og'ir damlarda Muhammad Yusuf qo'rqmasdan, baralla, ovozining boricha xalqqa murojaat qildi, xalqni uyg'onishga da'vat etdi:

Nahoringda paxta, shomingda paxta,

Ayvoningda paxta, tomingda paxta.

Oqar og'u bo'lib qoningda paxta,

Nega yig'lamaysan, ahli Andijon?⁴⁰⁰

³⁹⁶ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Inson". Toshkent – 2014. 261-bet

³⁹⁷ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Gdlyan". Toshkent – 2014. 347-bet

³⁹⁸ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Gdlyan". Toshkent – 2014. 347-bet

³⁹⁹ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Ilyos". Toshkent – 2014. 199-bet

⁴⁰⁰ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Andijon". Toshkent – 2014. 51-bet

O'zbekiston va o'zbek xalqi uchun o'ta og'ir bo'lgan damlarda ming afsuskim Muhammad Yusuf va u kabi Vatan uchun jon fido qilmoqchi bo'lgan insonlar bilan bir qatorda, Markazning nog'orasiga o'ynaydigan, ularning har bir topshirig'ini "labbay, bajaramiz" deb bel bog'lab turganlar, vatanfurushlar va laganbardorlar ham oz emas edi. Ana shunday insofsizlar, subutsizlar shoirning nafratini uyg'otar, qalbini titratar, butun vujudini jumbushga keltirar edi. Ularning qilayotgan ishlari hatto yovnikidan ham battar ekanligi uni azobga solar edi. Ana shular haqida shoir o'zining "Laganbardorlar she'rida shunday yozadi:

*Yov nadir? Zo'r kelsa o'ldiradi yov,
Bular qon so'rguvchi iskabtoparlar.
Qaxxorni qandkasal
Oybekni soqov
Qilib qo'yganlar ham – laganbardorlar.⁴⁰¹*

O'zbek xalqining buyuk shoiri Muhammad Yusuf turg'unlik davrida har bir hodisaga o'z munosabatini bildirar, ularni she'rga solar edi. Jumladan, 1979-yil dekabridan to 1990-yil boshlarigacha o'sha davrdagi Sovet askarlarining Afg'onistonga kiritilishiga ham qarshi chiqqan va bu holatni qoralagan edi. Bahodir o'zbek farzandlarining do'st-qadrdon afg'on tuprog'ida nima ishi bor. Nahotki afg'onlar bizga g'anim bo'lsa? Nahotki musulmon musulmonga qurol ko'tarsa? Chirib borayotgan eski tizimning tushunib bo'lmaydigan bu siyosati tufayli, qancha-qancha o'zbek o'g'lonlari Afg'onistonda halok bo'ldilar.

*Nahot g'anim bilsa odam odamni,
Kuydirib kul qilsa yorug' olamni?
Men kimga ishondim aziz bolamni
Nima bo'lsa bo'lsin urush bo'lmasin⁴⁰²*

Istiqlol kuychisi Muhammad Yusuf vaqti soati kelib, bunday tushunarsiz urushlarning tugashiga ishonadi. Jang-u jadalda qo'l kelgan qurol-aslahalarning tinchlikka xizmat qilishiga ishonadi. Insonlar, bir-biriga yaqin qo'shni davlatlar tinch-totuvlikda yashashini istaydi. Jumladan o'zining "Bir kuni" she'rida o'z ishonchlarini shunday ifoda etadi.

*O'n yilmi,
Yuz yilmi o'tib oradan,
Urushlar,
Nizolar ketib oradan,
To'plar
Adirlalda bug'doy o'radi,
Tanklar
Dalalarda paxta teradi.⁴⁰³*

Shoir orzu qilgan, intilgan va kurashgan hurlik, ozodlik, inqilobga oz qolgan edi. Shoir bunga yurakdan ishonar, Yaratganga iltijo qilar edi:

⁴⁰¹ Muhammad Yusuf. Saylanma. "Laganbardorlar". Toshkent – 2014. 56-bet

⁴⁰² Muhammad Yusuf. Biz baxtli bo'lamiz. "Urush bo'lmasin". Toshkent – 2016. 14-bet

⁴⁰³ Muhammad Yusuf. Biz baxtli bo'lamiz. "Bir kuni". Toshkent – 2016. 9-bet

*Hurlik qanday tansiq soʻz,
Qullik qalbga sanchiq soʻz.
Hurriyatning boshida
Tutganga ber, Xudoyim.⁴⁰⁴*

1991-yil 1-sentyabrda Oʻzbekiston Mustaqillikka erishdi. Shoir oʻz asarlarida xalqni, millatni birlashishga, jipslashishga, mustaqil Vatanni sevishga chorlaydi. Mustaqillik bilan birga eʼtiqodimiz, iymonimiz, urf-odatlarimiz, qadim va buyuk tariximiz oʻzimizga qaytdi. Bizlarni qul qilib olmoqchi boʻlganlar, boyligimizni Markazga olib ketib, terimizni shilmoqchi boʻlganlarga qarata shoir shunday deydi.

*Yoritdi-ku islom nuri uyimni,
Inʼom aylab qayta tilim, kuyimni.
Yeng shimarib, yurak yutib siz kimni
Talaysiz endi?...⁴⁰⁵*

Ozodligimizning dastlabki yillarida mustaqilligimizni koʻra olmaganlar, uni hazm qila olmaganlar, uni yoʻq qilishga intilganlar nafaqat yurtimiz tashqarisida hatto yurtimiz ichida ham bor edi. “Markazsiz yashay olmaymiz” deb Markazni qoʻmsaganlar ham topilar edi. Ana shunday bir davrda shoir xalq orasiga oʻzining yangi sheʼri-shiorini oʻrtaga tashladi.

*Tuzing totib, unutganlar xor boʻladi,
Koʻzlariga ikki dunyo tor boʻladi.
Shodon daming koʻrolmagan yurtfurushlar.
Bir kuni bir kaft qumlogʻingga zor boʻladi.
Yoningda turgaymiz seni, oʻzbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, Oʻzbekiston!..⁴⁰⁶*

Mustaqillik bizga Ona Vatanimizni qaytarib berdi. Hurligimizni, ozodligimizni, gʻururimizni qaytarib berdi. Zulm va zulmat tarixda qoldi. Alloh inʼom etgan hur va ozod Vatanimizni oʻzimiz qoʻrimogʻimiz, avaylab asramogʻimiz kerak va bu bizning har birimizning insoniy burchimizdir. Shoir yozadi:

*Vatanida vatani yoʻq edik bizlar...
Oʻsha zulmat oʻtmish, sening uying kuysin.*

*Shunday yurtni xudoyimning oʻzi qoʻllab,
Shunday yurtni xudo oʻzi asrab yursin!..⁴⁰⁷*

Muhammad Yusuf Mustaqil Oʻzbekistonning haqiqiy Istiqlol kuychisiga aylandi. Uning sheʼrlariga kuylar bastalanib, butun el baralla kuylaydigan qoʻshiqlar yaratildi. Radio-televideniya, ommaviy-axborot vositalarida uning

⁴⁰⁴ Muhammad Yusuf. Biz baxtli boʻlamiz. “Tavallo”. Toshkent – 2016. 7-bet

⁴⁰⁵ Muhammad Yusuf. Saylanma. “Sumalak”. Toshkent – 2014. 116-bet

⁴⁰⁶ Muhammad Yusuf. Saylanma. “Tavallo”. Toshkent – 2014. 268-bet

⁴⁰⁷ Muhammad Yusuf. Saylanma. “Tilak”. Toshkent – 2014. 378-bet

she'rlari yangramagan, uning qo'shiqlari kuylanmagan kun yo'q endi. U boshida do'ppi, qo'li ko'ksida, Vatanning suyuqli farzandi, haqiqiy o'zbek o'g'loni, yurt sha'nini kuylaguvchi shoirlarning shoiri, shoirlarning darg'asi bo'ldi. U g'urur bilan:

*El qo'llasin endi bu yurt egasin,
Istagim – u hech kimga bosh egmasin.
Adl bo'yi-bastiga ko'z tegmasin,*

*Shu yurt uchun ko'ksi qalqon o'zbekman – deya hayqirdi.*⁴⁰⁸

Eli, Vatani uni ardoqladi. Shoirlar orasida 1998-yilda eng yosh “O'zbekiston Xalq shoiri” unvonini Mustaqillikning asoschisi O'zbekiston respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimovning shahsan o'z qo'lidan olishga muyassar bo'ldi.

*Beshigimni tebratgan o'zing,
Alla aytib uxlatgan o'zing.
Uydan chiqsam ostona xatlab,
Har lahzada so'ratgan o'zing.
Yuragimda bir orzu, havas –
Senga sodiq o'g'il bo'lsam bas!..*⁴⁰⁹

Yillar o'tadi, asrlar o'tadi, tizimlar o'zgaradi. Bobokaloni Boburdek, ustoz Shavkat Rahmondek Muhammad Yusuf o'zbek xalqining qalbida abadiy qoladi. Uning she'rlari uzoq-uzoq yillar xalqning tilidan tushmaydi. Qo'shiqlari kuylanmagan kunlar o'tmaydi. Shoirning jismi foniy dunyodan ketgan bo'lsada, ruhi hamon xalqiga, millatiga xizmat qilaveradi. Shoir tirik bo'lganida bu kun 70 yoshga kirardi. Afsuski bugun u bizning oramizda yo'q, lekin uning minglab, o'n minglab izdoshlari bor. Uning ijodini davom ettirayotgan dilbar shoir Madina Yusuf bor. Uni qalbida, dilida va tilida saqlab kelayotgan millionlab o'zbeklar bor, u abadiy yashaydi.

⁴⁰⁸ Muhammad Yusuf. Biz baxtli bo'lamiz. “O'zbekman”. Toshkent – 2016. 20-bet

⁴⁰⁹ Muhammad Yusuf. Biz baxtli bo'lamiz. “Chamanistonim”. Toshkent – 2016. 16-bet

ILM, ADOLAT VA HIKMAT YO'LIDAGI AVLODLARARO VORISLIK

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681458>

Islamova Gulzamon Madiyevna

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti o'qituvchisi
gulzamonislamova4@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ilgari surilgan ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-falsafiy qarashlar bilan Mirzo Ulug'bek davridagi ilmiy-ma'naviy uyg'onish o'rtasidagi uzviylik tahlil qilinadi. Tadqiqot asosiy e'tiborni avlodlararo vorislik konsepsiyasiga qaratadi va ikki tarixiy shaxs tafakkuri orqali Markaziy Osiyo madaniy-falsafiy an'analarning izchil rivojini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *Qutadg'u bilig, Yusuf Xos Hojib, Mirzo Ulug'bek, vorisiylik, adolat, ilm, siyosiy tafakkur.*

INHERITANCE THROUGH KNOWLEDGE, JUSTICE AND WISDOM

ABSTRACT

This article analyzes the continuity between the socio-political and moral-philosophical ideas presented in Yusuf Khas Hajib's Qutadghu Bilig and the scientific and spiritual renaissance during the era of Mirzo Ulughbek. The research focuses on the concept of intergenerational intellectual heritage and reveals the consistent development of Central Asian cultural and philosophical traditions through the legacy of these two historical figures.

Keywords: *Qutadghu Bilig, Yusuf Khas Hajib, Mirzo Ulughbek, continuity, justice, knowledge, political thought.*

Kirish. Turkiy-islomiy uyg'onish davrida shakllangan siyosiy-falsafiy tafakkur Sharq dunyosining ma'naviy yuksalishida muhim o'rin tutgan. Bu borada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari va Mirzo Ulug'bek faoliyati o'rtasida mazmunan chuqur falsafiy va ma'naviy bog'liqlik mavjud. "Qutadg'u bilig" davlat boshqaruvi, axloqiy tartib va ilm-fanning ahamiyatini falsafiy asosda yoritgan bo'lsa, Mirzo Ulug'bek bu g'oyalarni ilmiy-amaliy faoliyat orqali mustahkamladi. Ushbu maqolada ana shu ikki buyuk siymoning qarashlari asosida avlodlararo vorislik an'anasi tahlil qilinadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi taraqqiyot strategiyasida ham ajdodlarimizning boy ilmiy va madaniy merosini chuqur o'rganish dolzarb vazifa sifatida belgilangan. Jumladan, Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi "2022–

2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonining beshinchi ustuvor yo'nalishida "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" nomli yo'nalishning 73-maqsadida aynan "Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish" vazifasi belgilangan. Ushbu davlat siyosati doirasida Yusuf Xos Hojib va Mirzo Ulug'bek kabi siymolarning falsafiy qarashlari va ilmiy merosini tahlil qilish, ularning o'zaro vorislik munosabatlarini ochib berish ayni muddaodir. [1]

Mirzo Ulug'bekning ilmiy merosi o'z davrining ilm-fan taraqqiyoti uchun ulkan turtki bo'lganligi, uning astronomik ishlari nafaqat Sharq, balki G'arb olimlari tomonidan ham e'tirof etilganligi bilan ajralib turadi. Bu haqiqatni O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov quyidagicha ta'kidlaydi:

"Mirzo Ulug'bekday benazir allomaning o'rta asrlar sharoitida namoyon etgan ilmiy jasorati bugungi kun olimlarini ham hayratga solmasdan qo'ymaydi. Mirzo Ulug'bek, avvalo, ilmiy farazlar bilan emas, balki sof amaliy uslubda ijod qildi. Minglab yulduzlarni jamlagan mukammal xarita va bugungi eng zamonaviy hisoblardan deyarli farq etmaydigan astronomik jadvalni yaratdi. "Ziji jadidi Ko'ragoniy" deb nomlangan Ulug'bek astronomik jadvali o'rta asrlarda lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa olimlari orasida keng tarqalgan." [2]

Ushbu fikrlar Mirzo Ulug'bekning ilmiy faoliyati zahirida yotgan falsafiy tafakkur va ilmga sadoqat tamoyillarining tarixiy chuqurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, uning sof amaliy yondashuvni tanlashi, ilmiy kuzatuv va aniqlikka asoslangan metodologiyasi orqali o'z davrida fanning universal tili bo'la olganligi avlodlar uchun ibrat manbai hisoblanadi. Bu jihatlar "Qutadg'u bilig"da ilgari surilgan aql, bilim va adolat tamoyillari bilan uyg'unlikda, o'zaro vorislik asosida izchil davom etayotganini ko'rsatadi.

Metodologiya. Maqolada tarixiy-falsafiy tahlil, qiyosiy uslub, matnshunoslik va konseptual yondashuvlardan foydalanildi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari va Mirzo Ulug'bek hayoti hamda asarlaridagi g'oyalar o'zaro solishtirildi. Shuningdek, tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy izlanishlar asosida avlodlararo bog'liqlikni ko'rsatuvchi asosiy falsafiy tushunchalar "ilm", "adolat", "hikmat", "donishmandlik" konsepsiyalari atroflicha tahlil qilindi.

Natijalar. Ilm-fan tamoyillaridagi vorislikni quyidagilarda ko'rish mumkin, "Qutadg'u bilig"da ilm – jamiyat va davlat boshqaruvining tayanchi sifatida talqin etilgan. Mirzo Ulug'bek bu g'oyani real hayotda ilmiy maktablar ochish, observatoriya qurish orqali amalga ko'rsatdi. Ulug'bek o'z davrida ilm bilan davlat boshqaruvini uyg'unlashtirgan ilk hukmdorlar sirasiga kiradi.

Adolat konsepsiyasining davomiyligi quyidagilarda namoyon bo'ladi, Yusuf Xos Hojib adolatni davlat poydevori sifatida ko'rsa, Mirzo Ulug'bek tarixiy manbalarda adolatparvar hukmdor sifatida tilga olinadi. Ikkala siymo ham "adolat"ni nafaqat axloqiy qadriyat, balki siyosiy va ijtimoiy barqarorlik omili sifatida ilgari surgan.

Ma'naviy-donishmandlik an'anasi quyidagilarda namoyon bo'ladi, "Qutadg'u bilig" donishmandlikni hukmdorning asosiy sifati deb biladi. Mirzo Ulug'bek esa o'zi bevosita ilm bilan shug'ullangan, tafakkurli hukmdor bo'lgan. Bu jihat ularni ma'naviy-axloqiy jihatdan birlashtiradi.

Mirzo Ulug'bekning boy ilmiy-merosini tadqiq qilish jarayoni bir necha asrlar davomida jahon ilmiy hamjamiyatining e'tibor markazida bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, XVII asrdan boshlab bu yo'nalishda muayyan ilmiy izlanishlar boshlangan. Ingliz va yevropalik olimlar Jon Grivs, Tomos Xayd, Frensis Beyli, shuningdek, fransuz tadqiqotchisi L. Sediyo, rus sharqshunoslari V.Bartold, V.Vyatkin, nemis tadqiqotchisi Y.Knobl, turkiyalik olim T.N.Qoriniyoziy va o'zbek olimlaridan G'.Jalolov kabi ko'plab olimlar Mirzo Ulug'bek ijodini turli jihatlardan tahlil qilganlar.

Mazkur izlanishlarda Ulug'bekning nafaqat astronomiya va matematika sohasidagi yutuqlari, balki u ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga ko'rsatgan homiylik faoliyati, tarix, musiqa nazariyasi va adabiyotga qo'shgan hissi ham atroflicha yoritilgan. Shunga qaramay, bugungi kunda ham Mirzo Ulug'bek shaxsiyati va uning ilmiy merosi global ilmiy doirada tadqiqot mavzusi bo'lib qolmoqda.

XX asr boshidan boshlab O'zbekistonda ham Mirzo Ulug'bek merosini o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Uning siymosi va ilmiy faoliyati tarixiy asarlar, tazkiralari, bayozlar va badiiy adabiyotda turli uslubiy yondashuvlar orqali o'ziga xos tarzda ulug'landi. Xususan, "Qomuslar bosh tahririyati" tomonidan 1996-yilda chop etilgan "Temur va Ulug'bek davri tarixi" to'plamida bu boradagi muhim manbalar jamlangan.

Mazkur to'plamda Sharq tarixshunosligi va adabiyotiga mansub bir qator muhim asarlar, jumladan, Shamsuddin Ali ibn Jamolulislomning 1399–1403 yillarda yozilgan "Temurning Hindistonga qilgan yurishlari kundaligi", Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"si, Hofizi Abru nomi bilan mashhur bo'lgan Shohobuddin Abdulloh ibn Lutfulloh al-Havofiyning "Zubdat ut-tavorix" asari, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si hamda Shayx Ahmad Taroziyning turkiy tilda yozilgan "Funun ul-balog'a" asari Ulug'bek faoliyatining turli jabhalarini aks ettiradi. Shuningdek, tarixchi Xondamirning "Habib us-siyar" asarida ham Ulug'bek shaxsiyati haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu manbalar Ulug'bek merosining zamonaviy ilm-fan taraqqiyotidagi o'rnini belgilashda muhim epistemologik asos vazifasini o'tamoqda. Shu nuqtai nazardan, Mirzo Ulug'bek merosini o'rganish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki milliy o'zlik va ilmiy tafakkurni mustahkamlash yo'lida ham katta ahamiyatga ega.[3]

Munozara. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ilgari surilgan axloqiy-ijtimoiy tamoyillar Temuriylar davrida o'zining yangi bosqichini boshlaganini ko'rish mumkin. Mirzo Ulug'bek bu an'anani davom ettirib, ilm-fan orqali siyosiy adolat va ma'naviy uyg'onishni ta'minlashga harakat qilgan. Bu holat Markaziy Osiyoda shakllangan "donishmand hukmdor" modelining uzviy

rivoj topganidan dalolat beradi. “Qutadg‘u bilig”dagi siyosiy-falsafiy g‘oyalar keyingi asrlarda, xususan Mirzo Ulug‘bek davrida real harakatlar bilan to‘ldirilib, tarixiy vorislik sifatida qaralgan, deb o‘ylaymiz.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida osmon jismlari yulduzlar, burjlar, oy va Quyosh kabi samoviy unsurlar keng ko‘lamda tilga olingan. Ushbu obrazlar orqali u inson hayoti, taqdir, davlat boshqaruvi va axloqiy tamoyillarni ramziy-falsafiy tarzda ifodalagan. Shungdek, asarda osmon jismlarini ramziy ma’noda qo‘llab, inson hayoti va jamiyatdagi tartib-intizomni samoviy muvozanat bilan bog‘laydi. U burjlar va yulduzlar orqali olamning yaralishi va uning ichki ziddiyatlarini tasvirlaydi:

“Burjlarning uchasi o‘t, uchasi suv, uchasi yel, uchasi esa tuproq bo‘ldi. Olam (ajun) va el shulardan yaraldi. Ularning biri boshqasiga yovdir. Bu o‘rinda: ‘o‘t – suv, el – tuproq qarama-qarshiligi nazarda tutilmoqda. Shundan olamning yaralishidagi ziddiyat qonuni yuzaga chiqadi.” Bu baytlar orqali muallif olamning to‘rt unsur – o‘t, suv, havo va tuproqdan tashkil topganini va ularning o‘zaro qarama-qarshiligi orqali hayotiy muvozanat yuzaga kelishini ifodalaydi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojib yulduzlar va burjlarning inson taqdiriga ta’sirini quyidagicha tasvirlaydi:

“Qo‘zi – ko‘klam burji, so‘ng Ud keladi. Erandiz yulduzi Quchiq bilan yaqindir. Arslon bilan Bug‘doyboshi qo‘shnidir. Ulgu esa Chadan va Yoy bilan eshdir. So‘ng O‘g‘laq, Ko‘nak va Baliq burjlari keladi, bular tug‘sa, osmon yorishadi.”[4]

Bu baytlar orqali muallif burjlar ketma-ketligini va ularning tabiatdagi o‘zgarishlarga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Har bir burjning o‘ziga xos xususiyatlari borligi va ularning inson hayotiga ta’siri haqida fikr yuritadi. Shuningdek, oy sadoqat va go‘zallik, yulduzlar esa inson taqdirining osmon bilan bog‘liqligini ifoda etuvchi obraz sifatida qayta-qayta tilga olinadi. Bu timsollar Mirzo Ulug‘bekning ilmiy qarashlari bilan ichki uyg‘unlik hosil qiladi. Ulug‘bek o‘zining “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asarida minglab yulduzlarning koordinatalarini aniq hisoblab chiqqan, osmon jismlarining harakat qonuniyatlarini aniqlagan. Yusuf Xos Hojib samoviy tartibni axloqiy muvozanat va siyosiy barqarorlik timsoli sifatida talqin qilgan bo‘lsa, Mirzo Ulug‘bek ushbu tartibni matematik va astronomik asosda isbotlagan. Bu ikki siymoning qarashlari orqali samoviy olam bilan inson jamiyati o‘rtasidagi uyg‘unlik g‘oyasi avlodlararo falsafiy vorislik sifatida qaralishi mumkin.

Temurxon naslidan sulton Ulug‘bek,
Ki olam ko‘rmadi sulton aningdek.
Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod,
Ki davr ahli biridin aylamas yod.
Va lek ul ilm sori topti chun dast,
Ko‘zi ollinda bo‘ldi osmon past.
Rasadkim, bog‘lamish – zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur.

Bilib bu nav ilmi osmoniy –
Ki, andin yozdi “Ziji Ko’ragoniy”.
Qiyomatga deguncha ahli ayyom,
Yoazarlar oning ahkomidin ahkom. [5.]

Ikkinchi Renessans davrining buyuk namoyondalaridan bo’lgan Mirzo Ulug’bek, o’z davrining buyuk davlat arbobi, o’z Vatani va xalqini ma’naviyati, madaniyati, ma’rifatini yuksak cho’qqilarga ko’targan Sharqning eng buyuk astronomi hisoblanadi. Mirzo Ulug’bek Amir Temurning kenja o’g’li Shohruxmirzoni to’ng’ich o’g’li, Amir Temurning nabirasi edi. Mirzo Ulug’bek 1394-yil 22- mart sanasida Eronning Sultoniya shahrida, bobosi Amir Temurning harbiy yurish paytida tug’ilgan. U 1437 yilda o’zining astronomiya sohasidagi asari bo’lgan “Ziji Ko’ragoniy” asarini yozib tugatadi. Ushbu asarida yil hisobi, sayyoralar nazariyasi, astronomiya muammolari bayon etilgan bo’lib, 1018 yulduzning jadvali ham berilgan edi. [6]

Ulug’bekning “To’rt ulus tarixi” nomli asari ham borki, unda mo’g’ullar imperiyasining tarixi bayon etilgan. Bundan tashqari, Ulug’bek mantiq, fiqh, musiqa nazariyasi va adabiy uslub nazariyasini yaxshi bilar edi. Ulug’bekning tadqiqotlari astronomiya taraqqiyotida muhim davr ochdi. U yer yuzining har qanday nuqtasining koordinatlarini aniqlaydigan vosita ishlab chiqishga intildi, quyosh va oy tutilishlarini oldindan aytib berish usuli, yil hisoblarining biridan ikkinchisiga o’tish qoidalari, yil fasllari o’zgarishlarining qonuniyligini ochib berish, osmoniy jismlar harakatining qonunlarini tushuntirishga harakat qildi. Asosiy kuzatish vositasi sifatida sekstant (burchak o’lchash asboblaridan biri) xizmat qildi. Masalan, ushbu asbob yordamida quyosh yilining aniq miqdori o’lchandi 365 kecha va kunduz 6 soat 10 daqiqa 8 soniya.[7]

Ulug’bek tomonidan asos solingan astronomiya maktabi o’sha zamon ilmiy qarashlari shakllanishida katta o’rin tutdi. Boshqa mamlakatlardan astronomiya bo’yicha eng yaxshi mutaxassislarni taklif qilgan Ulug’bek, o’z atrofiga iste’dodli olimlarni to’pladi. Eronning Koshon shahridan yirik riyozidon va astronom bo’lgan G’iyosuddin Jamshid al-Koshiy (vaf. 1430) taklif qilingan edi.

O’rta asrlarda Sharqda, keyinchalik G’arbda ilm-fan rivojlanishiga ulkan hissa qo’shgan qomusiy allomalarimizdan biri Mirzo Ulug’bek – Muhammad Tarag’ay o’z davrida tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar integratsiyasi asosida Samarqand akademiyasiga asos solgan. Birinchidan, Mirzo Ulug’bek asos solgan akademianing falsafiy-ilmiy mohiyatini anglash orqali undagi nochiziqli tafakkur elementlarini kashf etamiz va uning akademiyasida fanlararo integrasiya mavjud bo’lganligining ilmiy asoslarini topamiz. Ikkinchidan, g’arblik olimlar da’vo qilayotgan aniq va tabiiy fanlar poydevori G’arbda emas, aynan Markaziy Osiyodan, jumladan, Ulug’bek akademiyasidan boshlanganini va bu ilmiy haqiqat ekanligini anglaymiz.

Ko’pgina adabiyotlar, jumladan, Qori Niyoziy risolalari va boshqa ilmiy adabiyotlarda Mirzo Ulug’bek astronomiya akademiyasini tashkil etgan olim sifatida ta’riflanadi. Vaholanki, o’sha davrda nafaqat Samarqand, Markaziy Osiyo

va Xurosonda fizika, astronomiya, kimyo, biologiya, geodeziya, geografiya, mantiq, falsafa, matematika, tarix, minerologiya, adabiyot va boshqa dunyoviy hamda diniy ilmlar rivojlandi. Allomaning sa'y-harakati bilan me'moriy san'at va arxitektura sohasi ham jadal sur'atda yuksaldi. Ulug'bekning buyrug'i bilan Samarqand shahridagi Ulug'bek madrasasi, Ulug'bek rasadxonasi, Shohizinda ansambli, Buxoro shahri va G'ijduvon tumanidagi Ulug'bek madrasalari, Shahrisabzdagi Ulug'bek masjidi va boshqa me'moriy san'atning nodir namunalari bunyod etilgani akademiya ilmiy Kengashining mahsuli edi. Shu nuqtai nazardan Mirzo Ulug'bek an'anaviy fikrlardan yuqoriroq - nochiziqli va fraktal tafakkur egasi ekanligidan dalolatdir. Ilmiy tadqiqotchilar Mirzo Ulug'bek ilmiy merosi va u asos solgan akademiyaning faqat astronomik jihatlariga ko'proq urg'u beradi. Vaholanki, allomaning ilmiy merosi va akademiya ilmiy tadqiqotlari faoliyati zahirida falsafa, etika va mantiq ilmlari muhim mavqega ega hisoblanadi. Shuning uchun Samarqand akademiyasi nafaqat astronomiya va aniq fanlar, balki falsafiy-mantiqiy institut ham hisoblanadi. Ulug'bek akademiyasidagi barcha tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar, kashfiyotlar falsafa va mantiq ilmlari qonuniyatlari asosida amalga oshirilgan. Ammo bu haqda hali-hanuz nafaqat darsliklar, allomaga oid ko'plab risolalarda ham ilmiy ma'lumotlar mavjud emas. Shuning uchun ajdodimizning boy ma'naviy merosini ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qilish "Uchinchi Renessans" poydevorini yaratishda muhim qadam bo'ladi desak yangilashmagan bo'lamiz.

Yusuf Xos Hojib va Mirzo Ulug'bek o'rtasidagi avlodlararo vorislik ilm, adolat va hikmat asosidagi tafakkurda yaqqol namoyon bo'ladi. "Qutadg'u bilig" g'oyalari nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham o'z tasdig'ini topganini Mirzo Ulug'bek hayoti va faoliyati misolida ko'rish mumkin. Ushbu falsafiy izchillik Markaziy Osiyo tarixida ma'naviy yuksalishning poydevoriga aylangan. Bugungi kunda bu merosni qayta o'rganish va uni yangi zamon kontekstida tadbqiq etish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ilgari surilgan siyosiy, axloqiy va ilmiy g'oyalar Temuriylar davrida, xususan Mirzo Ulug'bek faoliyatida o'zining amaliy davomiyligini topdi. Ilm-fan, adolat va donishmandlik singari tamoyillar har ikki siymoning qarashlarida markaziy o'rinni egallaydi. "Qutadg'u bilig"da ilm davlat boshqaruvida tayanch sifatida e'tirof etilgan bo'lsa, Mirzo Ulug'bek bu g'oyani real hayotda observatoriya barpo etish, yirik ilmiy asarlar yaratish orqali ro'yobga chiqardi.

Shuningdek, Yusuf Xos Hojib osmon jismlari va burjlar orqali inson hayoti va jamiyatdagi tartibni falsafiy-ramziy tarzda ifodalagan bo'lsa, Mirzo Ulug'bek bu mavzuni ilmiy asosda chuqur tadqiq etgan. Bu uyg'unlik ikki siymoning fikriy-falsafiy merosi o'rtasida uzviy vorislik mavjudligini ko'rsatadi.

Mirzo Ulug'bekning boy merosi nafaqat ilm-fan tarixida, balki ma'naviy o'zlikni anglash va rivojlantirishda ham katta ahamiyat kasb etadi. U sharqona "donishmand hukmdor" modelining porloq timsoli sifatida tarix sahifasida o'ziga xos iz qoldirdi. Shunday ekan, Yusuf Xos Hojib va Mirzo Ulug'bek qarashlaridagi

uzviylikni o'rganish – milliy tafakkur, tarixiy vorislik va ma'naviy merosni chuqur anglash uchun muhim falsafiy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.
2. Karimov I.A. Ulug'bek ruhi barhayot // Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-rom. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. - 320 b.
3. Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. Tarixi Rashidiy. – T.: O'zbekiston. 2011. – 704 b.
4. Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent. 2007.
5. Navoiy A. Farhod va Shirin. G'afur G'ulom. – T.: 2020. – 452 b.
6. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – T.: O'qituvchi. 1991.
7. Falsafa. Axmedova M.A. muharrirligi ostida. – Toshkent.: 2006. - 93 b.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2005.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA INSON HAQIDAGI MASALALAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681469>

Qurbonov Farhodjon Xabibloyevich

Alfraganus universiteti

Ijtimoiy fanlarlar kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Alisher Navoiy olam va odam mohiyati haqida ko'p bosh qotirgan, tiriklik va o'lim sabablari ustida muttasil mulohaza yuritgan, inson hayotining maqsadi, ma'no-mazmuni xususida bir umr o'ylagan. Uning chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajriba, olimona teran tafakkur va shoirona o'tkir nigoh bilan uyg'unlashgan fikr-mulohazalari, falsafiy xulosalari hikmatlarida mujassamlashib, butun dunyo xalqlari tomonidan e'rtirof etilmoqda.

Navoiy temuriylar davrining murakkab sharoitida, jamiyatda ziddiyatlar avj olgan, temuriyzodalarning hokimiyat uchun kurashlari kuchaygan davrda yashadi va ijod qildi. U o'z davridagi yaqin va o'rta Sharq, O'rta Osiyo xalqlari adabiyoti, tarixi, ilm-fani, madaniyati, antik davr yunon, o'rta asr arab, eron, O'rta Osiyo mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy, diniy va dunyoviy bilimlarini, tasawuf ta'limotini Chuqur va mukammal egallagan. Bu narsa uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari shakllanishiga, shubhasiz, katta ta'sir ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: *Alisher Navoiy, falsafa, komil inson, ma'naviyat, axloqiy qadriyatlar, olam va odam, tarixiy rivojlanish.*

KIRISH

Alisher Navoiyning falsafiy dunyoqarashi vahdati-vujud, ya'ni borliqning birligi ta'limotiga asoslanadi. Uningcha, borliq — bu Xudodir, Xudo mutlaq borliqdir. U atrofdagi narsa va hodisalarda namoyan bo'ladi va mohiyatiga ko'ra yakka-yu yagona, lekin tabiatda o'zini zuhur etadi. Navoiyning fikricha, mavjud narsalarning hammasi mutlaq borliq — Xudoning zohid sifatleri, ko'rinishidir.

Mutlaq borliq — Xudo abadiy, boqiy va hamma narsaning yaratuvchisidir, boshqa barcha mavjudotlar o'tkinchi, vaqtinchadir. Yaratuvchi o'zining qudratli qalami bilan butun olamni aniq bir reja ostida bunyod qilgan. Awalo, to'qqiz falakni aylanuvchi qilib yaratdi va buning sirini tushunishda idrokni ojiz qildi. Ko'kni tun va kunga bog'lab, uni Quyosh va yulduzlar bilan bezadi. Unda Oy go'yo osmon tirnog'iga o'xshash bo'lib, yangi Oy esa, tirnog'ining bir bo'lagini eslatadi⁴¹⁰.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alisher Navoiyning borliq haqidagi qarashlari islom diniy ta'limotidan farq qiladi. Chunki, Alisher Navoiyning fikricha, Xudo butun borliqning yagona asosidir; awal boshda yolg'iz Xudoning o'zi bo'lgan, undan bo'lak hech kimsa,

⁴¹⁰ Alisher Navoiy. Lisonut-tayr (Nasriy bayoni), T., 1984, 11-bet.

hech narsa bo'lmagan, Xudo hadsiz kuch-qudratga va cheksiz imkoniyatlarga ega bo'lgan, so'ngra esa bu kuch-qudrat va imkoniyatlarini namoyon qilib, butun boriqni — tabiatni, insonni yaratgan. Bu o'rinda shuni ko'ramizki, Alisher Navoiy bir tomondan, boriqni, uning shakllarini e'tirof etadi, ikkinchi tomondan, uni ilohiylashtiradi. Shu bilan birga, u butun boriqni moddiy va ma'naviy borliqdan iborat, deb bilib, moddiy borliqning asosi to'rt unsur: suv, tuproq, o't (olov) va havodan iborat, deb tushunadi. Lekin, borliq dastlab, mutlaq borliq — Xudo sifatida makon va zamonga ega bo'lmay, uning awali ham, oxiri yo'q, bor va mavjud bo'lgan, deydi.

Alisher Navoiy borliqni yana mutlaq va nisbiy borliqlarga ajratadi. Mutlaq borliqning zamoni va makoni yo'q, deydi. Nisbiy borliq esa, makon va zamonga ega, u o'tkinchi, awali va oxiri bor, shu tufayli, u azaliy va abadiy bo'lolmaydi. Uning fikricha, nisbiy borliq mutlaq borliqqa qaramdir. Nisbiy borliq mutlaq borliqning harakati natijasida bor bo'lishi va yo'q bo'lishi mumkin, ammo nisbiy borliqning bor yoki yo'q bo'lishining mutlaq borliqqa hech bir ta'siri yo'q. Bir butun koinot ham mutlaq borliqning o'zgarishi natijasida vujudga kelgan. Shu tufayli, koinotda barcha narsa va hodisalar mutlaq borliqning zuhuroti, uning turli-tuman ko'rinishlaridan iboratdir. Koinotdagi barcha narsa va hodisalar, mavjudotlar esa, zamon va makonda cheklangan, ular muayyan zamon va makonda mavjud bo'ladi.

Koinotdagi har bir narsa va hodisa yo'qdan bor bo'lgan emas, ular bor (mavjud) bo'lishdan awal mutlaq borliqda **mumkinot** holatida bo'lgan. Mumkinot, Alisher Navoiy fikricha, o'zaro zid yoki bir-biridan farq qiluvchi vujudlarning birlik holatidir. Mumkinotni tashkil qilgan o'zaro zid yoki farqli vujudlar bir-biridan ajralsa, orada paydo bo'lgan farq tufayli ular zuhur qiladi va ma'lum ko'rinishga ega bo'ladi. Agar zuhur qilingan farqli vujudlar birlashsa, ularning sifatleri yashirin holatga o'tadi va avvalgi alohida ko'rinishlarini yo'qotadi. Demak, mutlaq borliqning o'zida zid va farqli jihatlari bo'lib, bu jihatlari, farqli sifatlar bir-biridan ajralgan mutlaq borliqning yaratuvchilik ijodi sifatida amalga oshadi. Farqli sifatlar bir-biriga qo'shilganda esa, ularyagona farqli holatga kelib, adog'i (borni yo'q qilish) yuzaga keladi. Lekin, bunda borning yo'q bo'lishi va yo'qning bor bo'lishi ham nisbiy, ya'ni borliqning sifati zohir holatidan botinga o'tishdan iborat bo'ladi, ammo u zot jihatidan yo'q bo'lmaydi.

Alisher Navoiy koinotdagi eng yetuk vujud — **mavjudot** deb, insonni hisoblaydi. Uningcha, inson butun tirik mavjudotning gultojisidir. Shuning uchun uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida inson muammosi salmoqli va yetakchi o'rinni egallagan. Alisher Navoiy fikricha, Xudoning olamni yaratishdan bosh maqsadi ham insondir. Inson butun borliqning ko'rki va sharafidir.

Alisher Navoiy fikricha, insonning latif va sharifligining boisi shundaki, insonda ilohiyotning butun ko'rki va kuch-qudrati, sir-u sinoati hammadan ko'ra to'laroq va mukammalroq mujassam- lashgandir. „**Butaqdir bila andoq tahqiq bo'ldim — kim, haq subhonoxu va taolo maxluqotda ba'ni odamdin sharifroqdir va bimakroqdir xalq qilmaydur. Nevchunki, ma'rifatuloh**

ganjining zamini va mahrami uldur", deb yozadi o'zining „Nasoyim ul-muhabbat" asarida⁴¹¹.

U insonni bioijtimoiy mavjudot sifatida olib, inson o'z hayotini o'zi uchun ham, butun jamiyat uchun ham foydali bo'lgan ishlarga bag'ishlashi, buning uchun u, avvalo, kasb-hunar o'rganishi, ma'rifatli, fazilatli va xushhulq bo'lishi kerak, deydi. Uning inson haqidagi mana shunday ijtimoiy fikrlari negizida farovonlik, osoyishtalik va baxtiyorlik hukm suigan jamiyat va odil shoh g'oyalari vujudga kelgan.

Alisher Navoiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari shu bilan birga, insonning dunyoni bilishi haqidagi fikrlari ham muhim ahamiyatga ega, ya'ni falsafaning bilish nazariyasiga o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Uning fikricha, insoning bilishdan asosiy maqsadi — bor- liqni, tabiatni, insonning i zini o'rganib, anglab, yomonlikni yo'qotish, yaxshilikni ko'paytirishdir. Insonning boriqni to'g'ri bilishi, uning dunyoda baxtli, farovon hayotini ta'miri etishi — bilishning asosiy vazifasidir. Alisher Navoiy inson bilishini sezgilar, his etishdan boshlanishi, bunda sezgi a'zolari muhim rol o'ynaydi, lekin sezgi a'zolari orqali olingan ma'lumotlar hali tartibga tushmagan va yuzaki bo'lishi, ularni hofiza (miya)da tafakkur orqali tartibga solinishi, tahlil qilinishi, taqqoslanishi va jamlanishi, so'ng fikrda ifodalanishi haqida gapiradi.

Navoiy, shubhasiz, barkamol inson to'g'risidagi Boyazid Bistomiy, Muhiyiddin Arabiy, Aziziddin Nasafiy qarashlarini rad etmaydi, balki uni har tomonlama rivojlantiradi.

Mutafakkirning fikricha, barkamol insonning barcha fazilatlarini, xislatlarining asosida imon yotadi. Imonlilik esa, eng avvalo, insonda namoyon bo'ladi. Insofli, diyonatli insonga xos xislatlardan biri erkinlikdir. Bunday kishi uchun erkin fikr yuritish, boshqacha aytganimizda, aql va ko'ngil ozodligi har qanday saltanat, toj-u taxtdan balandroqdir.

Alisher Navoiyning tushuntirishiga qaraganda, insonning axloqiy tubanlashuviga sabab bo'layotgan illatlardan biri - nafsni tiya bilmaslikdir. Inson tabiatda xudbinlikning vujudga kelishi ham nafsning kasofatidir. Faqat nafsni tiyish, sabr-qanoat – insonni har qanday kafolatlardan, axloqsizliklardan saqlab qoladi.⁴¹² Navoiy qarashlarida qanoat – insonning eng muhim axloqiy xislat sifatida har tomonlama ulug'lanadi.

Alisher Navoiy asarlarida foydalanilgan turli rivoyatlar, naqlar – zohiriy bir libos edi. Aslida insonning ruhiy-ma'naviy kamolotga yetish jarayonini kuylash – shoirning asosiy maqsadi edi. Navoiy tarannum etgan ishq-muhabbat tasavvufiy mazmunga ega bo'lib, insonning ongi va faoliyatida bo'ladigan sifatiy o'zgarishlarni Olloh nuri chig'irig'ida ko'rish, ushbu jarayonni qalb ko'zi bilan mushohada qilishning ifodasidir. Farhod, SHirin, Layli, Majnunlar murakkab yo'lni bosib o'tib, haqiqatga yetib kelgan orif kishilar timsolidir.

⁴¹¹ Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar, 15-jild. Toshkent sh. 2008 yil - 166 b.

⁴¹² Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. - Toshkent, 1983, -74 b.

Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida inson ko‘ngli, el ko‘ngli birikmasini xalq, el bahosi, nazari va bu baho, nazar har bir inson hayotida, ayniqsa, qalam ahli hayotida, ijodida muhim mezon, munosabat kabi tushunchalarda hamda adabiy tanqidchilikning bir ma’rifiy vositasi sifatida ham talqin qiladi.

Alisher Navoiy shoirning ijodiy va axloqiy qiyofasi bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda tushunadi. Shuning uchun u shoir ijodi xususiyatlarini belgilashga urinar ekan, uning axloqiy qiyofasini ham bir yo‘la yoritib boradi. Shuning orqali Alisher Navoiy shoir ijodining qanday ekanini, nimaga qaratilganligini ko‘rsatib, o‘zining unga bo‘lgan munosabatini ham ifoda etadi.

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois"idan ma’lumki muallif kamtar, o‘ziga talabchan, insonparvar, adolatli, chuqur mulohazali, xushmuomala, xushshuhbat, dono shoirlarning ijodini yuqori baholaydi, ularni yoqtiradi. Axloqan tuban shoirlar ijodining xususiyatini esa ularning axloqiy qiyofasiga bog‘laydi, bundaylarga salbiy munosabatda bo‘ladi.

Navoiy g‘azallarini o‘qiganda esa real insoniy kechinmalarning izhori, shikoyat va hasrat ohangining shiddat bilan oqib kelayotganligiga guvoh bo‘lamiz va bu dastlab bizni ruhiy tushkunlikka sola boshlaydi.⁴¹³ Biroq Navoiy so‘zlarining qudrati shundaki, ularning zamirida vafo va sadoqat, ya’ni odamiylik xislatlarini tiklashga da’vat bor.

Tasavvufshunos Ibrohim Haqqul fikricha, Navoiyning komillik haqidagi qarashlari to‘rt ustuvor asosga, ya’ni Axloq go‘zalligi, qalb tasfiyasi⁴¹⁴, Ruhiyat qudrati va tafakkur balog‘atiga tayanadi⁴¹⁵.

Mutafakkirning fikr yuritishicha, “aql yordamida inson hamma narsalarning siru asrorini, dunyodagi o‘zgarishlarni, ularning mohiyatini chuqur idrok qilolmaydi. Bunga aql ojizlik qiladi. Zero, inson bilimi, aqli chegaralangan. U haqiqatni to‘la anglay olmaydi”⁴¹⁶. SHunga qaramasdan, Navoiy insonni aqlsiz tasavvur qilmaydi. Inson qanday ish bilan shug‘ullanmasin aqlga, tafakkurga, uning kuchiga ishonishi kerak, degan fikr mutafakkir asarlarining muhim jihatini tashkil qiladi.

Hazrat Navoiy saxiylikni insonparvarlik, komillikning muhim xislati deb biladi. Odamiylik insonni inson qiladigan, uni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadigan nodir fazilatdir. Saxiylik esa odamiylik, insonparvarlikning tarkibiy qismidir. Mutafakkirning ta’biri bilan aytganda:

Muruvvat borcha bermakdur, yemak yo‘q,
Futuvvat borcha qilmoqdur, demak yo‘q⁴¹⁷.

⁴¹³ Komilov Najmiddin. A.Navoiy “Istadi” g‘azali umumiy ma’no-mazmuni. Jahon adabiyoti. 2012 yil 6-son. 5-bet

⁴¹⁴ Tasfiya – soflash, tozalash, tiniqlash.

⁴¹⁵ Qarang: Ibrohim Haqqul. Navoiy she’riyatida komil inson mavzui // Alisher Navoiyning ijodiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati. - Toshkent-Navoiy: Fan, 2001.

⁴¹⁶ O‘zbekistonda ijtimoiy-axloqiy va gumanistik fikrlar tarixining muhim bosqichlari. (Aliqulov H., Nosirov R., SHaripov A., va b.). –Toshkent: Falsafa va huquq, 2007. –196 b.

⁴¹⁷ Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. Asarlar. T. 4. –Toshkent: Toshkent, 1965. – 447 b.

Mutafakkirning yana bir muhim xususiyati, bizning fikrimizcha, shundan iboratki, ul zot o'zining g'azal, ruboiy va dostonlarida insonparvarlikka oid qarashlarni bayon qilish bilan cheklanib qolmasdan, balki o'zi buyuk insonparvar shoir degan nom qozondi, odamiylikda boshqalarga o'rnak bo'ldi. U doimo oddiy xalq g'am-tashvishiga sherik bo'ldi, ularga homiylik qildi.

Alisher Navoiyning "Xamsa"ga kirgan dostonlarida ham insonparvarlik g'oyalari yaqqol namoyon bo'ladi. Uning "Farhod va SHirin", "Layli va Majnun", "Saddi Iskandariy" va boshqa dostonlaridagi Farhod, SHirin, Layli, Majnun, Iskandar, Suqrot, Aflotun timsollarida vatanparvarlik, insonparvarlik kabi yuksak axloqiy fazilatlar, olijanob qadriyatlar jamlangan. Bu obrazlar allomaning ijtimoiy-falsafiy, axloqiy va gumanistik qarashlariga mos holda bayon qilinadi. Hazrat Navoiy odamiylik, vafodorlik, mehr-oqibat, xalq g'amida yashash, uning farovonligi, baxt-saodati yo'lida hatto jonini fido qilish, xayr-ehson, o'zgalarga saxiylik qilish kabi fazilatlarini hamma narsadan yuqori qo'yadi. Mutafakkir bu bilan insonni, uning xislatlarini ulug'laydi, uni boshqa jonzotlardan a'lo ekanligini ishonarli tarzda isbotlab beradi.

Navoiyning hayotda qilgan ishlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, xalqning turmushini yaxshilashga, og'ir qismatini yengillashtirishga qaratilgan savobli va xayrli ishlari, nasriy va nazmiy asarlarining mazmun-mohiyati umuminsoniy va gumanistik ruh bilan sug'orilgan. Mutafakkir insonparvarlik tushunchasiga ijtimoiy mazmun beradi. Uningcha, kamtarlik, vafodorlik, nafsni tiyish, rostgo'ylik, saxiylik, donolik, muhtoj va yetim-esirlarga yordam berish, bag'rikenglik, muloyimlik, shirinsuxanlik, shijoatkorlik, ezgulik, mehr-muruvvat, rahmdillik, odamiylik - bularning hammasi insonparvarlikning tarkibiy qismi bo'lib, insonni kamolot sari yetaklaydi.

نیست اخسان آنکه از همت ندارد بهرهای
گر بدن بی روح باشد زنده نامیدن خطاست

Himmatsiz kishi er sonida emas,
Va ruhsiz badanni kishi tirik demas.⁴¹⁸

Buyuk insonparvar shoir o'rta asrdagi Uyg'onish davrining boshqa ulug' zotlari singari butun hayotida haqiqiy inson qanday bo'lishi lozimligini ko'rsatdi. U o'z davridagi nohaqlikka, adolatsizlikka qarshi kurashdi va buni o'z asarlarida ifodaladi. SHuning uchun bo'lsa kerak, shoirning shaxsiy na'muna bo'lganligi o'z navbatida uning asarlaridagi insonparvarlik va ezgulik g'oyalarining o'ziga hos talqinini yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Navoiy ijodida eng asosiy insonparvarlik va ezgulik g'oyalarining o'ziga hoslik tomoni shundaki, o'zi yashagan davrgacha faoliyat yuritgan barcha mutafakkir va ijodkorlardan farqli ravishda ilohiylik va dunyoviylik tamoyilini uyg'unlashib ketganligidadir. Ilohiy g'oyalar, timsollar uning uchun inson hamisha intiladigan ideal olam bo'lsa, dunyo shu ideal olamning ko'zgusi, ibrat va saboq maydoni. Zero, insonda koinotning, ilohiy olamning hikmatlari,

⁴¹⁸ Alisher Navoiy. Devoni Foniyy. Asarlar. O'n besh jildlik. 5-jild. I va II kitoblar. – Toshkent, 1965.

mohiyati aks etgan. Ayniqsa, bu boradagi qarashlar "Xayrat ul – abror" dostonini asosini tashkil etadi. "Neki olami kubroda bor-olami sug'roda bor", deydi Navoiy ushbu dostonida. Olami kubro- katta olam, ya'ni koinot, borliq. Olami sug'ro-kichik olam, ya'ni inson. Bunday qarash aslida Odam Atoning yaratilishi haqidagi rivoyatga borib taqaladi. Odam Ato, Qur'oni karimda aytilishicha, tuproqdan yaratilib, keyin unga Alloh o'z ruhini yuborib, jon ato etadi. Demak, inson modda va ruh yoki yoki tabiat va ilohdan vujudga kelgan. SHu bois inson tiynatining o'zida majoz va haqiqat, ilohiylik va dunyoviylik mujassam. Bu olam yagonaligi haqidagi vahdat ul- vujud ta'limotiga muvofiqdir.

XULOSA

Shuni aytish o'rinliki, hazrat Navoiy "Xayrat ul – abror" dostonida tasavvuf falsafasidagi axloq, xulq-odob qoidalari, insonparvarlik va odamiylik, nafsni tiyish, adolat va ma'rifat, tabiat va insonni sevish, ularni e'zozlash, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi g'oyalardan unumli foydalandi. Bu g'oyalar mutafakkirning boshqa g'azal va ruboiylari, dostonlari, nasriy asarlariga ham singib ketgan. I.Haqqul ta'kidlaganidek, "Navoiyning tasavvufga yondashuvi va bu ta'limotdan ko'zda tutgan maqsadi – shaxs va millat taqdiriga mas'ul, yurt taraqqiyotiga suv va havoday zarur tushunchalarning istiqboli uchun yonib kurashgan, haqiqatni faqat tanish emas, haqiqatni sevish salohiyatini ham ko'zlagan mutafakkir san'atkorning yondashuv va maqsadi edi"⁴¹⁹.

Mutafakkirning umuminsoniy mazmunga ega bo'lgan gumanistik qarashlari islom falsafasidan oziqlangan bo'lib, alloma o'zining asarlarida uning diniy va dunyoviy jihatlari, zohiriy va botiniy tomonlarini har tomonlama rivojlantirgan.

Allomaning inson va insonparvarlik to'g'risidagi qarashlarini tahlil qilishdan avval, uning Xudo va tabiatga munosabatiga to'xtalish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz. Uning fikricha, Xudo hamma mavjudotning ibtidosi, boshlang'ichini tashkil etadi. Dunyodagi hamma narsa o'tkinchi, vaqtinchalikdir, Xudo esa abadiy, nimaiki borliqda sodir bo'lsa, uning irodasi bilan amalga oshadi. Mutafakkirning fikr yuritishicha, "aql yordamida inson hamma narsalarning siru asrorini, dunyodagi o'zgarishlarni, ularning mohiyatini chuqur idrok qilolmaydi. Bunga aql ojizlik qiladi. Zeroki, inson bilimi, aqli chegaralangan. U haqiqatni to'la anglay olmaydi"⁴²⁰. SHunga qaramasdan, Navoiy insonni aqlsiz tasavvur qilmaydi. Inson qanday ish bilan shug'ullanmasin aqlga, tafakkurga, uning kuchiga ishonishi kerak, degan fikr mutafakkir asarlarining muhim jihatini tashkil qiladi.

Navoiyning hayotda qilgan ishlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, xalqning turmushini yaxshilashga, og'ir qismatini yengillashtirishga qaratilgan savobli va xayrli ishlari, "Xamsa" sining mazmun-mohiyati umuminsoniy va gumanistik ruh bilan sug'orilgan. Mutafakkir insonparvarlik tushunchasiga ijtimoiy mazmun

⁴¹⁹ Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. –T.: "Fan", 2007. – 27 b

⁴²⁰ O'zbekistonda ijtimoiy-axloqiy va gumanistik fikrlar tarixining muhim bosqichlari. (Aliqulov H., Nosirov R., Sharipov A., va b.). –T.: "Falsafa va huquq", 2007. – 196 b.

beradi. Ushbu dostonida kamtarlik, vafodorlik, nafsni tiyish, rostgo'ylik, saxiylik, donolik, muhtoj va yetim-esirlarga yordam berish, bag'rikenglik, muloyimlik, shirinsuxanlik, shijoatkorlik, ezgulik, mehr-muruvvat, rahmdillik, odamiylik - bularning hammasi insonparvarlikning tarkibiy qismi bo'lib, insonni kamolot sari, ezgulikka yetaklaydi.

Tasavvuf – sabr-qanoat, zahmat, riyozat bilan poklangan ruh va vujudni olloh ishqiga bag'ishlab, yurakni mosivodan butunlay xalos aylab, faqru-fano zavq-shavqi bilan yashash dema. Tasavvufning tub asosida inson zotiga marhamat, muhabbat va xizmat yotadi. Tasavvuf ahli har qadam, har nafasda insonni jo'n, sayoz tushunchalarni botindan supurib tashlash, ruhni nafs tanballigidan, makr, riyo, kibr va har turli maydakashliklardan qutqazish chora-tadbirlarini ko'rsatadi. Sharqning ko'p buyuk sho'ir adiblari tasavvufiy ma'no va haqiqatlarning badiiy talqinlarini yaratish orqali butun bashariyatga xizmat qilishni ko'zlaganlar. Xususan, A.Navoiy ham rasman naqshbandiya tariqatiga kirgan bo'lsa-da, hayotda ham, ijodda ham tasavvufning ilm va irfon jihatiga tayangan. Ulug' shoir axloq tarbiyasida alohida natijalarni qo'lga kiritish, tafakkurni mahdudlik, qoloqlik, yovuzlik iskanjalaridan ozod qilish, ruh va ko'ngil sir-asrorini kashf etishda haqiqiy ishq va ma'rifatdan shu qadar mohirlik bilan foydalanganki, uning har bir baytida insoniyat manfaatlari yoqlangan.

“Ulug' shoir o'zi haqida, “men”i to'g'risida gapirar ekan, umuman insoniyat haqida gapiradi, negaki uning tabiatida insoniyatga xos hamma narsa mavjud”⁴²¹– deydi V.T.Belinskiy.

Navoiy asarlarida tasavvuf falsafasidagi axloq, xulq-odob qoidalari, insonparvarlik va odamiylik, nafsni tiyish, adolat va ma'rifat, tabiat va insonni sevish, ularni e'zozlash, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi g'oyalardan unumli foydalandi. Bu g'oyalar mutafakkirning g'azal va ruboiylari, dostonlari, nasriy asarlariga singib ketgan. I.Haqqul ta'kidlaganidek, “Navoiyning tasavvufga yondashuvi va bu ta'limotdan ko'zda tutgan maqsadi – shaxs va millat taqdiriga mas'ul, yurt taraqqiyotiga suv va havoday zarur tushunchalarning istiqboli uchun yonib kurashgan, haqiqatni faqat tanish emas, haqiqatni sevish salohiyatini ham ko'zlagan mutafakkir san'atkorning yondashuv va maqsadi edi”⁴²².

Insonni kamolotga yetaklovchi fazilatlarini nihoyatda qadrlagan va o'z asarlari bilan targ'ib va tashviq qilishdan charchamagan ulug' Navoiy har tomonlama kamolotga intilgan yoshlarning, shogirdlarining harakatidan cheksiz quvongan. Ularning hayotda, ijodda yaxshilikka olib boruvchi fazilatlarini, intilishlarini o'z asarlarida birma-bir sanab, urg'u berib, zamondoshlariga va kelajak avlodga ibrat uchun yozib qoldirgan.

Navoiy kabi mutafakkirlarning asarlarida ta'lim-tarbiya, o'qish-o'qitish, o'rganish, ustoz-murabbiylar mehnati, haqi, shogirdlar, ota-onalar, ma'rifat, ma'naviyat haqidagi ijtimoiy, falsafiy, siyosiy, badiiy fikrlari, umuminsoniy g'oyalar mujassamlashgan.

⁴²¹ Belinskiy V.G. Adabiy orzular. Toshkent, 1977. - 136-b.

⁴²² Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. –Toshkent: Fan, 2007. – 27 b.

Shoir asarlarida insoniyatning yuksak ideallarini kuyladi, nafaqat kuyladi, balki o'z ideallari uchun kurashdi ham.

Alisher Navoiy imonni insonlikning bosh belgisi deya ta'kidlaydi. U imon deganda taqlidiy emas, haqiqiy imonni nazarda tutadi. SHoir riyokorlik, soxtakorlik va ikkiyuzlamachiliklar bilan aslo kelisholmaydi. Bunga "shayx" radifli g'azali va "Mahbub ul qulub"dagi "riyokor shayxlar haqida"gi qarashlarini misol qilish mumkin.

Komil inson "bir tomondan, jami ruhiy-ma'naviy qudrat, aqlu zakovat, yaxshi sifatlarining jamuljami hisoblangan mavhum bir zot tushunchasi, ikkinchi tomondan shu cho'qqiga intilib muayyan martabalarga erishgan kishi ham komil inson deb hisoblangan"⁴²³.

Alisher Navoiy komil inson to'g'risida butun bir ta'limot yaratdi. Uning nasriy va nazmiy asarlari, g'azallari, "Xamsa"ga kirgan dostonlari, "Nasoyim ul-muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Holoti Sayid Hasan Ardasher", "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois", "Lison ut-tayr" va boshqalarda komil inson qanday bo'lishi kerakligi, qaysi fazilatlarni egallashi lozimligi haqidagi fikrlar har tomonlama yoritib berilgan.

Navoiyning komil inson ta'limoti negizini tabiat, inson va Allohga bo'lgan muhabbat belgilaydi. U payg'ambarlar, aziz avliyolar, piru komillar, orifu so'fiylar to'g'risida so'z yuritganda, g'azal va ruboiylarida tabarruk zotlarning xislatu fazilatlari haqida ishq-muhabbat bilan yozgan.

Alisher Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" kitobida Muhammaddan oldin yashab o'tgan payg'ambarlarga maxsus to'xtaladi. Nabiylarning birini ikkinchisidan yuqori qo'ymay, ularning faoliyatini xolisona yoritadi. Payg'ambarlarning hayoti, turmush tarzi, qilgan xayrli ishlari, fuqarolarga munosabati, tinch va osoyishta yashashi uchun sa'y-harakatlarini ta'riflab, ularni komil insonlar deb hisoblaydi. Lekin shuni qayd qilish lozimki, Navoiy o'tmishdagi barcha musulmon Sharqi mutafakkirlari, ulug' donishmandlari singari Muhammad Payg'ambarni boshqa o'tgan payg'ambarlar ichida eng a'losi, komillarning komili, mukammal inson sifatida talqin qiladi. SHuning uchun ham, uning ko'plab asarlarida, xususan, "Xamsa"ga kirgan dostonlari, "Munojot", "Lison ut-tayr", "Siroju-l-muslimiyn", "Nasoyimul-muhabbat", "Nazmul-javohir" va boshqalarda payg'ambarning fazilatlari madh qilingan joylar ko'p. Ulug' mutafakkir Muhammad payg'ambar haqida shunday deydi: "Va chun ul hazrat anbiyoning xotami erdi va andin so'ngra nubuvvat eshigi bog'landi, har oyinakim noqislar takmilig'a ummatining komil va olimlarini ma'mur ettiki, burung'i anbiyo o'rnig'a ahdo qilg'aylar va yo'ldin chiqq'onlarg'a yo'l ko'rguzgaylar..."⁴²⁴.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Lisonut-tayr (Nasriy bayoni), T., 1984, 11-bet.

⁴²³ Komilov N. Tasavvuf. –Toshkent: Movarounnahr-O'zbekiston, 2009. – 138 b.

⁴²⁴ Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. T. 17. –Toshkent: Fan, 2001. – 14 b.

2. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar, 15-jild. Toshkent sh. 2008 yil - 166 b.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. - Toshkent, 1983, -74 b.
4. Komilov Najmiddin. A.Navoiy "Istadiim" g'azali umumiy ma'no-mazmuni. Jahon adabiyoti. 2012 yil 6-son. 5-bet
5. Tasfiya – soflash, tozalash, tiniqlash.
6. Qarang: Ibrohim Haqqul. Navoiy she'riyatida komil inson mavzui // Alisher Navoiyning ijodiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati. - Toshkent-Navoiy: Fan, 2001.
7. O'zbekistonda ijtimoiy-axloqiy va gumanistik fikrlar tarixining muhim bosqichlari. (Aliqulov H., Nosirov R., SHaripov A., va b.). –Toshkent: Falsafa va huquq , 2007. –196 b.
8. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. Asarlar. T. 4. – Toshkent: Toshkent, 1965. – 447 b.
9. Alisher Navoiy. Devoni Foni. Asarlar. O'n besh jildlik. 5-jild. I va II kitoblar. – Toshkent, 1965.
10. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. –T.: "Fan", 2007. – 27 b
11. O'zbekistonda ijtimoiy-axloqiy va gumanistik fikrlar tarixining muhim bosqichlari. (Aliqulov H., Nosirov R., Sharipov A., va b.). –T.: "Falsafa va huquq" , 2007. – 196 b.
12. Пулатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
13. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
14. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
15. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
16. Belinskiy V.G. Adabiy orzular. Toshkent, 1977. - 136-b.
17. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. –Toshkent: Fan, 2007. – 27 b.
18. Komilov N. Tasavvuf. –Toshkent: Movarounnahr-O'zbekiston, 2009. – 138 b.
19. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. T. 17. –Toshkent: Fan, 2001. – 14 b.

ИНСОН ҚАДРИ - ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ТАЛҚИНИДА (Инсоннинг қадри билим билан белгиланиши ҳақида)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681477>

Абдуганиева Гулноза Абдурахим қизи
Наманган давлат педагогика институти
мустақил тадқиқотчи-изланувчи

“Қутадғу билиг”да “Инсоннинг қадри билим билан белгиланиши ҳақида” деган алоҳида бўлим бор. Унда инсон қадри Ўрта асрлар мусулмон Шарқида ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммолар таъсирида ахлоққа хулқ, феъл-атвор, маърифат ҳамда инсонни улуғлаш, инсоннинг ақлий қудратига ишонч сингари янгича нуқтаи назардан ёндашилганлигини кузатиш мумкин. Яъни, инсонни яратган Зот унга билим, хунар, уқув ва имкон билан бирга кўнгил, хулқ, латофатни ҳам берди. Аммо, билим инсон қадрини улуғловчи энг муҳим мезон эканлиги алоҳида эътироф этилган. Чунончи, билимни асосини ташкил этувчи маърифат ва идрок кўнгилдаги барча чигалликларни ёзади, кўнгилни фориғлантиради (Арасту талқинида бу жараён катарсис ҳолати деб талқин этилган – А.Г.).

Билимни буюк бил, ақл-идрокни йўл,
Улуғдир икковин тута билган қўл.⁴²⁵

Аҳамиятли жиҳати шундаки, билим инсоннинг қадрини улуғловчи ходиса эмас, билимни фақат ўрганиш билан чекланмаслик керак. Аксинча, Билим идрок билан мустаҳкамлансагина улуғворлик касб этади. Яъни, қаердаки идрок бўлса, улуғлик ўша жойда бўлади, кимда билим бўлса буюклик ўша инсонда бўлади.

Inson qadri va uning falsafiy mohiyati haqida professor Ismoil Saifnazarovning “Inson tafakkuri, insonning hayotdan rozilik darajasi, uning haququqlari so‘zsiz ta‘minlanishi bu har qanday davlat qudratidan muhimroqdir. O‘zbekistonda yurtidoshlarimizning roziligiga erishish, ularning qadr topishiga erishish davlatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.”, - degan ta‘kidi o‘rinlidir.”⁴²⁶ Chunki, iste‘mol jamiyati vujudga kelishi bilan birga inson taraqqiyoti bilan bog‘liq global axloqiy muammolar ham yuzaga kelmoqda. Bu o‘z navbatida, iste‘molchining jamiyat va atrof-muhit oldidagi ijtimoiy mas‘uliyatini oshirish, ortiqcha iste‘molni rad etish, iste‘molchining axloqiy amaliyoti va iste‘mol sharoitlarini insonparvarlashtirishni taqazo etadi. Ушбу мулоҳазамиз Юсуф Хос Ҳожибда қуйидагича талқин этилади:

Доно билур, идрок этади оқил,
Билимли, оқилнинг муроди ҳосил.

⁴²⁵Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Тошкент: “Akademnashr”2015. – 28 б.

⁴²⁶Саифназаров И. Янги Ўзбекистон: инсон қадри улуғланган юрт. –Тошкент: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2023. – 198..

Билим маъносини бил, яхши билим ол,
Билимни бил мушкул ерингда қурол.⁴²⁷

Фалсафий тафаккурда инсон ва унинг ҳаёти – олий қадрият сифатида талқин этилади. Унинг сақланиши барча бошқа қадриятлар учун асосий шарт ҳисобланади. Озиқ-овқат, кийим-кечак, бошпана ва таълим каби асосий эҳтиёжлар эркинлик, адолат ва бошқаларни амалга оширишни таъминлайдиган шартлардир. Шунинг учун инсон қадрини улуғлаш, ҳар кимнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлаш барча даврлар учун ислохотларнинг устувор йўналишига айланади. Шу маънода, Юсуф Хос Ҳожибнинг инсон қадр ҳақидаги қарашлари марказида билим, маърифат бош мезон сифатида кўзга ташланишини кузатиш мумкин. Чунки, билим инсонни: а) муҳтарам қилади; б) шарафлайди; в) зийнатлайди; г) бахтли қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, инсон қадр фалсафий-ахлоқий тушунча бўлиб, у адолат ва эркинлик билан бирга ахлоқ, маънавият каби инсонни қадрият сифатида ўрганадиган илмий тадқиқот соҳаларининг объекти ва субъекти ҳисобланади. Жумладан, Қиём Назаров инсон қадрини “Одам зотининг Аллоҳнинг энг буюк мўъжизаси сифатида улуғланиши, ҳар томонлама муносиб қадр-қиммат топишини англатадиган тушунча”, деб изоҳлайди.⁴²⁸

Ушбу мулоҳазага асосланиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг мулоҳазаларини таҳлил қилсак, қуйидаги хулосага келишимиз мумкин:

Закийга каттадир законининг нафи,
Билимдан яна ҳам ортар шарафи.
Ҳар не ишинг бўлса, укув бирла қил,
Бахт, иқбол калитибилим эрур, бил.

⁴²⁷ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Тошкент: “Akademnashr”2015. – 28 б.

⁴²⁸ Назаров Қиём. Жаҳон фалсафаси қомуси. –Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти. “Маънавият” нашриёти, 2023. -492 б.

MAHMUD SHABISTARIY VA UILYAM BLEYK ASARLARINING MA'NAVIY-G'OYAVIYLIK ASPEKTLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681493>

Mannonova Feruzabonu Sherali qizi

katta o'qituvchi

Ingliz tili 3-fakulteti,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

email: feruzamannonova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2173-4698>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikki yozuvchining asarlaridagi ma'naviy-g'oyaviylik aspektlari va badiiy mahorat masalalarining umumiy xususiyati keng yoritiladi. Har ikki shoir ham insonning ichki va tashqi kurashlarini, uning ijtimoiy va psixologik holatlarini yoritishga intilgan. Shabistariy va Bleykning badiiy olamida nafaqat individual ruhiyat, balki jamiyatning psixologik holati ham ifodalanadi. Har ikki yozuvchi o'z asarlarida, xususan, "Gulshani Roz" va "Ma'sumlik qo'shiqlari"da chuqur psixologik izlanishlar va insonning ichki dunyosidagi o'zgarishlarni tasvirlaydi, bu esa ularning badiiy poetikasini yanada boyitadi va rang-baranglashtiradi.

Kalit so'zlar: so'fiylik ta'limoti, romantik adabiyot, badiiy obraz, g'oyaviylik, psixologik tahlil, insoniylik xislatlari, ichki dunyo.

Abstract. This article broadly covers the spiritual and ideological aspects and the general nature of the issues of artistic skill in the works of the two writers. Both poets sought to illuminate the internal and external struggles of man, his social and psychological states. The artistic world of Shabistari and Blake reflects not only the individual psyche, but also the psychological state of society. Both writers, in their works, in particular, in "Gulshani Roz" and "Songs of Innocence", describe deep psychological research and changes in the inner world of man, which further enriches and diversifies their artistic poetics.

Keywords: Sufi doctrine, romantic literature, artistic image, idealism, psychological analysis, human qualities, inner world.

Kirish. Shayx Sa'diddin Mahmud bin Aminiddin Abdulkarim bin Yahyo Shabistariy o'z davrining mashhur ilohiyot vakili va so'fiylik ta'limotining hurmat qozongan shayxi bo'lib, uning "Gulshani Roz" - kichik hajmli ammo keng mazmunli asar bo'lib, unda islom dini ta'limoti va XIII-XIV asrga tegishli so'fiylik ta'limoti prinsiplari hamda asoslari belgilangan.

Shabistariygacha so'fiylik ta'limotini Hujviri, Shahobiddin Suhravardiy, Imom Muhammad G'azzoliy, Aziziddin Nasafiy, Jaloliddin Rumiy kabi mutafakkirlar o'zlarining ta'limotlarida va falsafiy fikrlarida bayon etib o'tganlar

[1]. Shabistariyda islom ta'limoti mazmuni mezon, me'yor nazariyasi tarzida tartiblanib, amaliy asosi xalqchil tilda bayon etilgan.

Uilyam Bleykning "Ma'sumlik qo'shiqlari" turkumi turli tillarga tarjima qilingan va jahon adabiyotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ushbu asar birinchi marta XIX asrda boshqa Yevropa tillariga tarjima qilina boshlagan. **Fransua Villenoy** tomonidan 1860-yillarda frantsuz tiliga amalga oshirilgan ilk tarjimalar Bleykning Yevropada mashhur bo'lishiga hissa qo'shdi. Keyinchalik nemis tarjimoni **Stefan Gross** 1920-yillarda uning asarlarini tarjima qilgan bo'lib, bu tarjimalar Germaniyada Bleyk ijodiga bo'lgan ilmiy qiziqishni oshirdi. Rus tilida esa Boris Pasternak tomonidan XX asrning o'rtalarida tarjima qilingan "Ma'sumlik qo'shiqlari" kitobi keng tarqaldi.

Adabiy tavsif. "Gulshani Roz"da obrazlarning ishlatilishdan maqsadi, ishlatilish shakli va atributlari ham ikkinchi bo'limda muhokama etilgan va tasavvuf adabiyoti namumalari, xususan "Gulshani Roz" asaridan keltirilgan misollar bilan boyitilgan [3]. Shu usul orqali asosiy maqsad ya'ni, timsol va obrazlarni mavjud bo'lgan narsalar o'rtasidagi farqlarni oqilona topa olish va taqqoslashga erishilgan. Aks holda, tasavvufiy bilimga tajribaga ega bo'lmagan odamda ularning qo'llash, anglash va talqin qilishda qator muammolar yuzaga keladi.

Uilyam Bleykning adabiy obrazlari ham jahon adabiyotshunosligida keng o'rganilgan bo'lib, ular turli burchaklardan talqin etilmoqda. Uning asarlaridagi ramzlar inson ruhining murakkab tomonlarini, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni va falsafiy qarashlarni aks ettiradi [5]. Bleykning poetik va tasviriy san'ati hamon tadqiqotchilar tomonidan turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilmoqda va u adabiy tafakkurning chuqur qatlamlarini ochib berishda muhim manbalardan biri bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Yuqorida aytib o'tilgandek, asar g'oyaviyligi va manaviy mohiyatidan kelib chiqqan holda, har bir obraz kontekstga qarab turli ma'nolat tashishi mumkin. Masalan, Ko'ngil yohud qalb obrazi Uindfild tarjimasi 82 marta, savol – javolar qismida esa 71 marta foydalanilgan [4]. Alohida olinganda, Qalb obrazi 3- savol javobda tilga kiradi va turli shakllarda namoyon bo'ladi:

Universal qalb	When the elements are adjusted in equipoise, <i>The Soul</i> is, as it were, enamoured of their beauty, A mystical marriage comes to pass according to the right faith The world is the dowry given to man by the <i>Universal Soul</i> .	Unsurlar muvozanatga keltirilganida, <i>Qalb</i> ularning go'zalligiga maftun bo'ladi. To'g'ri iymon asosida mistik nikoh sodir bo'ladi, Olam esa <i>Umumjahon Ruhi</i> tomonidan insonga berilgan sepdir.
Inson qalbi	Thence you say " I myself have free - will, " My body is the horse and my soul the rider, The reins of the body are in the hand of the soul , The entire direction thereof is given to me."	Shunday qilib, sen aytasan: 'Men o'zim erkin irodaga egaman. Tanim — ot, ruhim esa chavandoz. Tanamning jilovlari ruhimning qo'lida, Uning butun yo'nalishi menga ishonib topshirilgan.
Dunyo qalbi	You are the kernel of the world in the midst thereof, Know yourself that you are the world 's soul	"Sen olamning o'rtasidagi mag'zisan, O'zingni bil, chunki sen olamning ruhisan."
Otaning qalbi (Odam alayhissalom qalbi)	Go, Soul of your father! yield yourself to God 's will, Resign yourself to the Divine fore ordinance	Bor, otangning ruhi! O'zingni Xudoning irodasiga topshir, O'zingni ilohiy taqdirga taslim et.
Sening qalbing (xaqiqat)	Read the books of Th e Truth — your soul and the heavens, Be adorned with the principle of all the virtues.	"Haqqning kitoblarini o'qi — qalbingni va osmonlarni, Barcha fazilatlarining asosi bilan ziynatlan."
Sarxush qalb	The whole universe is as His wine house, The heart of every atom as His winecup.' Reason is drunken, angels drunken, soul drunken, Air drunken, earth drunken, heaven drunken.	Butun olam Uning mayxonasidek, Har bir zarra yuragi Uning qadahidek." Aql mast, farishtalar mast, ruh mast, Havo mast, yer mast, osmon mast.
Payg'ambar qalbi	All relations are a fairy tale, a spell, a bond, By the soul of the prophet they are naught but a delusion. With manliness deliver yourself like a valiant man, But yet make not vain the truth of any.	Hammasi bir rivoyat, sehr, bog'liqlik, Payg'ambar ruhi bilan ular faqat bir xayol. Jasorat bilan, botir kabi o'zingni ozod et, Lekin hech bir haqiqatni bekor qilma.

Tadqiqotning 2- obykti bo'lgan, Uilyam Bleykning she'riyatida tabiat va tabiiy hodisalar mistik ruh bilan uyg'unlashgan. Tabiat obrazlari, afsonaviy voqealar va diniy g'oyalarning birlashuvi shoir ijodining asosiy jihatlaridan biridir.

Uordsvortning "Tun" she'rida oy manzarasi g'amgin ruhda tasvirlangan bo'lsa, Bleyk undagi oyni tungi osmondagi bog'da ochilgan gulga o'xshatadi:

Xayr, o'rmonlar, dalalar,

*Beg'ubor suruv panoh topdi –
Yaylovdagi o't zarar ko'rmas,
Endi farishtalar mehmon,
Va gullarni, maydonlarni duo qiladi.*

Tabiatga bag'ishlangan ushbu she'rda farishta obrazi tun obrazi bilan uyg'unlashadi. Xalq afsonalarida kechasi farishtalar paydo bo'lishi haqidagi motivlar keng tarqalgan. Bu obraz, shuningdek, Uilyam Bleykning bolaligida farishtalarni ko'rganiga oid iddaolari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Keyingi bandlarda farishta obrazi yanada harakatga kiradi — ular bahorgi qushlarni va ularning inlarini yirtqichlardan himoya qiladi, uyqudagi har bir jonzotni tinchlantiradi [7].

Asarda insonning insoniyligi ilmi va amali asosida baholanishi ulug'lanadi va jamiyatda johillar tomonidan yo'l qo'yilayotgan illatlar insonni ilm va amaldan chiqaradi, bunday johil odamlarni qoralab, omiylar, ilmsizlar, betakalluf, behayo, jaholatdan or ham qilmaydiganlar, deya ta'riflanadi.

Natija va muhokama. Tadqiqot davomida, Mahmud Shabistariy va Uilyam Bleyk novatorligining o'ziga xos jihatlari, ularning obraz yaratish va psixologik tahlil qilishdagi uslublari, tabiat va ijtimoiy sharoitlarga nisbatan tutgan munosabatlarini keng qamrovda ko'rsatish imkonini berdi. Asarlarda ruhiyat va ma'naviyat masalalarining muhim o'rni, yozuvchilarning ijtimoiy hayotni va insonning ichki dunyosini tasvirlashdagi muvaffaqiyatli yondoshuvlarini ta'kidlash mumkin.

Uilyam Bleykning har bir she'ri, ulardagi yaratilgan badiiy obrazlar, foydalanilgan badiiy detallar va o'z navbatida ularga yuklangan ma'nolar shu qadar jonli, ishonarli va betakrorki, ularning har birini alohidadan tahlil qilib, bir qator kattadan katta ilmiy ishlar yaratish mumkin. Lekin ilmiy ishimiz hajmi jihatidan ayrim cheklovlarni hisobga olsak, ularni umumlashtirgan holda tahlil qilishimiz maqsadga muvofiqdir. Tahlilimiz boshida aytganimizdek, badiiy obraz turlaridan ayrimlari: satirik va yumoristik obrazlar adib ijodida ustunlik qilishini kuzatishimiz mumkin. "Nurse's song"dagi enaga, "Little Boy Lost" dagi Tom Darsi, "LITTLE GIRL LOST"dagi Emili va Meri obrazlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Uilyam Bleykning she'rlari tabiat, ijtimoiy tizim va insonning o'z ichki kurashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni chuqur tahlil qiladi. Uning obrazlari o'zlarining ruhiy va jismoniy sinovlari orqali insoniyatning eng asosiy savollariga javob qidiradi: hayot, o'lim, kuch va zaiflik. Uilyam Bleykning hikoyalaridagi personajlar har bir o'ziga xos tarzda, o'zligini kashf etish va o'zining haqiqiy kuchini topish yo'lida kurashadi. Bu asarlar nafaqat tabiatning qo'rqinchli kuchlarini, balki insonning ichki dunyosini ham tasvirlaydi, shu bilan birga, har bir individning o'z yo'lini topishdagi kurashini ko'rsatadi. Uilyam Bleykning hikoyalarida obrazlar ko'pincha tabiat va ijtimoiy tizimlar bilan bo'lgan ziddiyatlarda, shuningdek, insonning o'z ichki kurashlari va psixologik qiyinchiliklarida namoyon bo'ladi [5]. U o'z asarlarida insonning hayotidagi

kurashlarni, faqat jismoniy emas, balki ruhiy jihatlarni ham chuqur o'rganadi. Bleykning obrazlari, tabiatning ayovsiz qonunlari va ijtimoiy tizimning kishilarga bo'lgan munosabatlari orqali, insonning haqiqiy o'zligini va kuchini kashf etishi jarayonini tasvirlaydi. Uning asarlari o'zining murakkab psixologik tahlillari, tabiat va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurashdagi ta'siri bilan mashhurdir.

Xulosa. Shunday qilib, Mahmud Shabistariy va Uilyam Bleykning asarlaridagi an'anaviylik va novatorlik o'rtasidagi o'zaro aloqalar, har ikki yozuvchining badiiy poetikasining o'ziga xosligini shakllantiradi. Shabistariy o'zining ideologik uslublarida inson ruhiyatini va diniy – axloqiy masalalarni ilgari surgan bo'lsa, Bleyk esa tabiat va psixologik tasvirlar orqali romantik- mistik adabiy yondashuvni yaratishga muvaffaq bo'lgan. Ularning asarlari o'z davrining adabiy an'alariga amal qilib, zamonaviy yondoshuvlarni ilgari surgan, shu bilan birga, o'zi yaratgan yangi adabiy uslublar orqali adabiyotga yangi qarashlar va shakllar olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Andrey Lukashev. Ijodiy meros. Monoteizm falsafasi. Mahmud Shabistariy; Zamonaviy dunyoda islom. 2017 yil 13-jild. 4-raqam.
2. Ibrohim Haqqul. Tasavvuf va She'riyat. G'afur G'ulom. 1991.
3. F. Mannonova. Mahmud Shabistariyning "Gulshani Roz" asarining tasavvuf adabiyotidagi obraz va ramzlar shakllanishidagi ahamiyati. Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. Maxsus son – 4. 2024.
4. Mahmud Shabistariy. "Gulshani Roz". Unitilgan kitoblar. 1880.
5. S. Erle. Qum zarralari dunyolarini ko'rish: Bleyk va anglash. 2022.
6. T. Kozlova. Ut pictura poesis: Uilyam Bleykning she'riy dunyoqarashida so'z va tasvir sintezi. ACNS Konferensiyalar to'plami: Ijtimoiy fanlar va gumanitar fanlar. 2023.
7. Uilyam Bleyk. "Ma'sumlik va Tajriba qo'shiqlari". London. Picadelliy. 1866.

ABU RAYHON BERUNIYNING FANLAR RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681510>

Ibraximov Barotjon Botirovich

Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Email: ibarotjon2404@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8946-7633>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta asrning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy zamonasining qator fanlari: astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tarix kabilarni chuqur o'rganish maslasiga to'xtalib o'tgan.

Kalit so'z va iboralar: fan, astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tarix.

Annotation: This article discusses the in-depth study of a number of sciences of the time of the great medieval encyclopedist Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Beruni: astronomy, physics, mathematics, geodesy, geology, mineralogy, history, etc.

Keywords and phrases: science, astronomy, physics, mathematics, geodesy, geology, mineralogy, history.

KIRISH

O'rta asrning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy zamonasining qator fanlari: astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tarix kabilarni chuqur o'rgandi. U Xorazmning qadimgi poytaxti Kat shahrida tug'ildi va yoshligidanoq ilm-fanga qiziqishi orta bordi. Beruniy keyinchalik mashhur olim Abu Nasr Mansur ibn Iroq qo'lida ta'lim oldi. Ibn Iroq astronomiya, geometriya, matematikaga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga bag'ishlaydi. Beruniy ona tilidan tashqari yana bir qancha tillarni: arab, so'g'diy, fors, suryoniy, yunon va qadimgi yahudiy tillarini, keyinchalik Hindistonda sanskrit tilini o'rganadi.

O'z ilmiy asarlaridan birida yozishicha, u Xorazmda yashagan davrida, 990 yillardan boshlab Kat shahrida muhim astronomik kuzatishlar o'tkazgan. Bu kuzatishlar uchun o'zi astronomik asboblarni ixtiro etgan. Xorazm zodagonlari orasida taxt uchun boshlangan kurashlar olimning bu ilmiy ishlarini davom ettirishga imkon bermaganligi bois, 22 yoshida vatanini tashlab chiqib ketishga majbur bo'ldi va bir qancha vaqt Kaspiy dengizining janubi-sharqiy sohilidagi Jurjon shahrida muhojirlikda yashadi. So'ng qadimgi Ray shahriga bordi, 998 yiddan keyin yana Jurjonga keldi va bu yerda o'zining ikkinchi ustozini tabib, astronom, faylasuf Abu Sahl Iso al-Masihiy bilan tanishib, undan ta'lim oldi. Beruniy «Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan

yodgorliklar») asarini Jurjonda muhojirlik davrida yoza boshlagan va 1000 yilda tamomlagan. «Osor al-boqiya» Beruniyga juda katta shuhrat keltirdi, uni fanning hamma sohasiga qiziquvchi buyuk olim ekanini ko'rsatdi. Bundan tashqari Beruniy Jurjonda astronomiya, netrologiya tarixiga oid 10 dan ortiq asar yezdi. Beruniy Xorazmning yangi hukmdori Abu Abbos Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan mamlakatning yangi poytaxti Urganchga chaqirtirildi. Xorazmshoh tomonidan juda katta izzat-ikrom bilan qabul qilindi. Beruniy Urganchda Ma'munning bevosita rahnamoligida vujudga kelgan ilmiy markazda faoliyat ko'rsatdi. Beruniy shoh Ma'mun II ning eng yaqin maslahatchisi sifatida mamlakatning siyosiy ishlarida ham faol qatnashadi.

Xorazmning Mahmud g'aznaviy tomonidan bosib olinishi Beruniy hayotini xavf ostiga qo'yadi. U Xorazmshoh saroyidagi barcha olimlar bilan birga g'azna shahriga asir qilib olib ketiladi. Beruniyning 1017-1048 yillarda g'aznada kechirgan hayoti, bir tomondan nihoyat og'ir kechgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning ilmiy faoli-yati uchun eng mahsuldor davr bo'ldi. Beruniyning «Xorazmning mashhur kishilari» asari ham shu davrda yaratilgan. Uning muhim astronomik-geografik asari «Tahdid nihoyot al-amoniya li tas'hidi masofat al-masokin» («Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash» — «Geodeziya») 1025 yilda yozib tugatilgan. Beruniyning «Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar» asari ham 1029 yil g'aznada yozilgan. Asarning forsha, arabcha nusxalari bizgacha yetib kelgan. Unda o'sha zamon astronomiyasi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha fanlar haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Beruniyning «Hindiston» nomli mashhur yirik asari «Tahqiq mo li-l-Hind min ma'quda maqbula fi-l-aql av marzula» («Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi») 1030 yilda yozilgan bo'lib, bu shoh asar g'arb va Sharq olimlari, shu jumladan, hozirgi zamon hind olimlari tomonidan yuksak baholangan. Akademik V. R. Rozen «Sharq va g'arbning qadimgi va O'rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo'q», deb baho bergan. Mahmud g'aznaviyning Hindistonga qilgan yurishlaridan birida shohga hamroh bo'lgan Beruniy, u yerda sanskrit tilini puxta o'rganishi hind madaniyati adabiyoti va Hindistonning o'sha davr olimlari bilan yaqindan tanishishga hamda bu mamlakat haqida o'lmas asar yaratishga imkon berdi. «Hindiston» asari yozib tugatilgan yili Mahmud g'aznaviy vafot etdi va uning o'rniga taxtta o'g'li Mas'ud o'tirdi. Bu davrda Beruniyning ahvoli ancha yaxshilandi. Astronomiyaga oid «Mas'ud qonuni» asarini sulton Mas'udga bag'ishladi. O'sha asr olimlaridan biri Yoqutning yozishicha: «Mas'ud qonuni» kitobi matematika va astronomiya bo'yicha ungacha yozilgan hamma kitoblar izini o'chirib yuborgan».

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Beruniy o'z asarlari ro'yxatini tuzgandan keyin yana ikkita muhim kitobini yozgan. Bulardan biri «Mineralogiya»dir. Bu risola o'z zamonasi uchun Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq; hatto Ovro'poda ham mineralogiya sohasida eng yaxshi, tengi yo'q asar hisoblanadi. Beruniyning oxirgi asari — «Dorivor o'simliklar

haqida kitob»ining qo'lyozmasi XX asrning 30-yillarida Turkiyada topildi. Asar «Saydona» nomi bilan mashhur, unda Beruniy Sharq, ayniqsa, Markaziy Osiyoda o'sadigan dorivor o'simliklarning to'la tavsifini beradi. Beruniy shogirdi Abu-l Fadl as-Seraxsiy ma'lumoti bo'yicha 11 dekabr 1048 yilda vafot etgan. Beruniy so'nggi avlodlarga katta ilmiy meros qoldirdi. Beruniyning o'z davri ilm-fanining turli sohalariga oid 160 dan ortiq tarjimalari, turli hajmdagi asarlari, yozishmalari qolganligi bizga ma'lum. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan katta hajmdagi asarlaridan tashqari astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, geografiya, arifmetika, tibbiyot, farmakognoziya, tarix, filologiya masalalariga oid qator risolalar yaratdi va sanskrit tilidan arabchaga, arab tilidan sanskrit tiliga tarjimalar qildi, badiiy ijod bilan ham shug'ullanib she'rlar yezdi. «Astrologiyaga kirish», «Astronomiya kaliti», «Jonni davolovchi quyosh kitobi», «Ikki xil harakatning zarurligi haqida», «Ko'paytirish asoslari», «Ptolemey «Almagest»ining sanskritchaga tarjimasi», «Foydali savollar va to'g'ri javoblar», «Farg'oniy «Elementlar»iga tuzatishlar», «Turklar tomonidan ehtiyotkorlik», «Oq kiyimlilar» va karmatlar haqida ma'lumotlar», «She'rlar to'plami», «Al-Muqanna haqidagi ma'lumotlar tarjimasi», «Ibn Sino bilan yozishmalar» shular jumlasidandir.

Beruniy qadimgi yunon ilmi va uning vakillari Aristotel, Platon, Ptolemey, Yevklid kabilarning asarlari, hind olimlari, musulmon olimlari al-Xorazmiy, Farg'oniy, Battoniy, Roziy, Abu Tammam, ibn Kaysun, Abu Ma'shar asarlari bilan yaqindan tanish bo'lgan, ularga sharhlar, izohlar, tuzatishlar, raddiyalar yozgan. Uning ilmiy merosi g'oyat rang-barang bo'lib, tibbiyot faniga, astronomiya faniga xizmati juda kattadir. Beruniy o'z ilmiy asarlarida dunyo-ning tuzilishi masalasida Ptolemey sistemasiga suyansa ham, yerning harakati haqida Beruniy: «Erning harakatsizligi (masalasi) astronomiya fanining asosiy masalalaridan biri bo'lib, bu haqda yuz beradigan shubhalarni yechish qiyin», deb yozadi. Osmon jismlarini geometrik tushuntirish asosida Beruniy Kopernikdan bir necha asr avval Yerni koinotning markazi deb biluvchi geotsentrik va quyoshni koinot markazi deb o'rgatuvchi geliotsentrik tizim teng kuchga ega, degan xulosaga keladi. «Geodeziya» asarida Beruniy geotsentrizm bilan bog'liq bo'lgan ba'zi bir nazariyalarning to'g'riligiga shubha bilan qaraganini ochiqdan-ochiq bayon etadi. Beruniy harakat traektoriyasi va osmon yoritqichlari shaklining ellipsoid ekanligi haqida birinchi bo'lib fikr yuritgan olimlardan bo'lib, joylarning geografik uzokligini, kengligini aniqlash yo'llarini tanlab olishda novator hisoblanadi. U trigonometriyani, geometriyani keng qo'llash orqali o'zidan oldingi astronomlarga nisbatan ancha aniq natijalarga erishdi. Turli joylarning geografik kengligi va uzoqligini aniqlashda Beruniy erishgan natijalar hatto hozirgi zamon olimlarini ham hayratda qoddiradi. Buyuk olim Yer yuzasining har bir qismi o'zining uzoq tarixiy taraqqiyotiga ega ekanligini qayd etadi. Markaziy Osiyoning ba'zi bir mintaqalari, shu jumladan, Amudaryo vodiysining geologik rivojlanishini birinchi marta jiddiy o'rganishga harakat qilgan ham Beruniydir. Uning Amudaryo vodiysining geologik o'tmishi va Orol dengizining paydo bo'lishi haqidagi

xulosalari o'sha zamonning eng muvaffaqiyatli geologik tahlillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Olim «Dengizlar quruqlikka, quruqliklar esa dengizga aylanadi» degan nazariyaga suyanadi. Beruniyning foydali qazilmalar qatlamining paydo bo'lishi, jinslar yemirilishining ahamiyati, tog' jinslarining nurashi kabilar haqidagi xulosalari katta ilmiy ahamiyatga egadir. U tog'larning paydo bo'lishi va yo'q bo'lib ketishi tabiiy omillar asosida yuz berishini talqin etuvchi nazariyani olg'a suradi.

Beruniy Aristotelning naturfilosofiyasi bilan bevosita shug'ullanishi natijasida Aristotel qarashlariga tanqidiy yondashib, hatto zaif tomonlarini tanqid etish darajasiga borib yetdi. Beruniyning Aristotelga munosabati ibn Sino bilan yozishmasida o'z ifodasini topgan. Ularning yozishmalari asosan Aristotelning «Fazo haqida» va «Fizika» asarlari bo'yicha olib borilgan edi. Beruniy Aristotelni qadimgi dunyoning eng qomusiy yetuk olimi deb zo'r hurmat bilan tilga oladi.

Beruniyning boshqa dunyolar mavjudligi to'g'risida taxmini uning ilmiy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Olimning fikrlari, bir tomondan, Markaziy Osiyo, qadimgi yunon va hind mutafakkirlarining ilg'or an'alarini ijodiy rivojlantirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, Beruniyning yetukligi tafakkur doirasining kengligidan dalolat beradi. Beruniy tomonidan «sabablarning sababi» — inson va insoniyat jamiyatining yuzaga kelishi masalasining qo'yilishi diqqatga sazovor. «qadimgi tarixlarning eng qadimgisi va eng mashhuri bashariyatning boshlanishidir». Bu yerda Beruniy kishilik jamiyatining paydo bo'lishi haqida ratsionalizm pozitsiyasida turganini ko'ramiz. Beruniy in-sonlar o'rtasidagi tavofut borligi haqida gapirar ekan, u faqat tashqi farqlar to'g'risida fikr yuritgan. Lekin kishilarning ichki tuzilishi va tashkil topishi, uning fikricha, barchada umumiydir. U inson bilan maymun o'rtasida o'xshashlik borligini qayd etadi. Beruniy o'zining «Hindiston» asarida musulmonlar bilan hindlarning urf-odatlarini o'rtasidagi farqlarni tahlil qilib, ular geografik sharoitlarga bog'liq degan fikrni ilgari surdi, geografik omilning rolini tahlil qilishni davom ettirib, hatto tillarning turlichaligi ham geografik sharoitlarga bog'liq deb qaradi. «Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-birlaridan uzoq turishi»dir.

Beruniy ijtimoiy hayot o'ziga xos «shartnoma» asosida tuzilishini e'tirof etadi: «Inson o'z ehtiyojlarini tushunib, o'ziga o'xshash kishilar bilan birga yashashning zarurligini anglay boshlaydi. Shuning uchun o'zaro kelishuvchanlik qabilidagi «shartnoma» tuzishga kirishadi. Odamlarning birgalikdagi turmushi insonni haqiqiy qudratga, uning ehtiyojlarini qondirishga olib kelmaydi, buning uchun yana mehnat qilish ham zarurdir». Bu fikrni davom ettirib, «insonning qadr-qimmatini o'z vazifasini a'lo darajada bajarishdan iborat: shuning uchun insonning eng asosiy vazifasi va o'rni mehnat bilan belgilanadi, inson o'z xohishiga mehnat tufayli erishadi», deb yozgan edi u.

MUHOKAMA

Beruniy jamiyatni boshqarishda jamiyat podshohga xizmat qilmay, podshoh jamiyatga xizmat qilishni kerakligini tushungan. «Idora qilish va boshqarishning mohiyati balki boshliq zolimlardan aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya

qilish, birovlarining tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishdir. Bu ularning oilasini, ularning hayoti va mol-mulkini himoya qilish va qo'riqlash yo'lida badan charchashidan iborat». Tabiatan boshqarishga moyili bo'lgan hokim o'z fikri va qarorlarida qat'iy bo'lishi kerak, o'z ishlarini amalga oshirishda faylasuflarning qonunlariga, Aleksandr Makedonskiy Aristotelning falsafiy donishmandligiga amal qilganidek, bo'ysunishlik lozim: shohning o'zi ham «yaratuvchanlik «ongiga» ega bo'lmog'i, ayniqsa, dehqonlar to'g'risida ko'proq g'am yeyishi kerak. «Podshohlik dehqonchiliksiz yashay olmaydi», dedi Beruniy. Beruniyda shunday fikrlar bor: «odil hokimning asosiy vazifasi oliy va past tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik, adolat o'rnatishdan iboratdir».

Beruniy o'rta asr sharoitida haqiqiy ilmiy tabiatshunoslikka asos soldi, uning turli sohalarshda o'z davri uchun taajjubga soluvchi shunday fikr va ilmiy farazxdarni olg'a surdiki, ular bir necha asrlardan so'ng Ovro'po ilmida o'z isbotini topdi. Beruniy O'rta asr sharoitida haqiqiy tajribaga, kguzatish, eksperimenta asoslanuvchi aniq ilmiy tafakkurni boshtab beruvchilardandir. Beruniy filologiya sohasida. ham qalam tebratib, mumtoz arab she'riyati, hind she'riyati tuzilvdshiga oid tadqiqotlar, eron folklori namunalarining arab tiliga tarjimalarini yaratdi. Beruniy mamlakat ravnaqi fan ravnaqi bilan uzviy bog'liq deb bildi. «Har bir olim o'z muhokamasida amalshyotga asoslaninsh, o'z tadqiqotida aniq bo'lishi, to'xtovsiz mehnat kqilishi, xatolarini qidirib tuzatishi, ilmda haqiqat uchun har xil uydurma, yuzakichilikka qarshi kurash olib borishi zarur», degan edi. [2: 26].

U xalqlar dust, inoq, ittifoq bo'lib yashashi uchun kurashib, insoniyatga, u yaratgan fan va madaniyatga qirg'in keltiruvchi urushlarni qattiq qoraladi. Olim o'zining «Hindiston» asarida «xalqlar o'rtasida tortishish va talashish ko'p», deb afsuslanib yozgan edi. Uning Hindistonda olib borgan keng ilmiy-tadqiqot ishlari xalqlar o'rtasidagi do'stlik, o'zaro hamkorlik va madaniy munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan edsh. Bundan ko'rinib turibdiki, Beruniy madaniy hamkorlik va ilm-ma'rifatning keng tarqalishiga katta e'tibor berdi. Beruniyning asarlari musulamon Sharqi madaiyatining so'nggi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. So'nggi asarlarda arab va fors tillarida yozilgan Bayhaqiy, Shaxrizo'riy, Qiftiy, Yoqut Hamaviy asarlarida Beruniy haqida muhjm ma'lumotlar keltiriladi. XIII asrda yashagan suriyalik tarixchi va tabib Xristian Ioanni Barerey (1226—1286) Beruniyga shunday baho beradi: «O'sha o'tgan yillarda yunon va hind falsafasi dengizini kechib o'tgan Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy o'tmish ilmlarda shuhrat qozondi. U matematika ilmlarida mutaxassis bo'lib, bu sohada qator muhim kitoblar yaratdi. Hindistonga borib, u yerda bir nega yil yashadi, hind faylasuflaridan ularning san'atini o'rgandi va ularga yunon falsafasini o'rgatdi. Uning asarlari nihoyatda ko'p, yetuk va nihoyatda ishonchlidir. Bir so'z bilan aytganda, o'z davrida, undan so'ng va hozirga qadar hamkasblari orasida astronomiya ilmida bunday bilimdon va bu ilmning asosini hamda nozik tomonlarini chuqur biladigan olim bo'lmagan». Beruniy haqidagi oliy baho va tavsiflar Tabriziy, Suyutiy, qazvinii, Tusiy,

Muhammad ibn Mansur al-Allomiy, al-Xurosoniy kabilarning asarlarida keltiriladi. XIX asrdan boshlab Ovro'po va Osiyo mamlakatlarida Beruniy merosi bilan qiziqish yanada keng tus oldi. Uning asarlari lotin, fransuz, italyan, nemis, ingliz, fors, turk tillariga tarjima etila boshlandi. Beruniy asarlariga bag'ishlangan ovro'polik olimlar J. Reno, E. Zaxau, G. Zuter, E. Videman, K. Nallino, J. Sarton, R. Rayt, M. Meyerxof, osiyo olimlari S. X. Nasr, M. Kozim, S. Baraniy, M. Nizamuddin, Sh. Yaltkay kabilarning kitoblari, tarjimalari nashr etildi. Bu tadqiqotchilar Beruniy ijodiga juda yuqori baho berdilar. Amriqolik tarixchi olim J. Sarton Beruniyning merosiga eng oliy baho berish bilan birga, uning o'z davrining jahondagi birinchi donishmandi deb baholaydi. Atoqli sharqshunos V. R. Rozen esa, unga ilmiy qarashlari taajjub qolarli darajada kengligi, uning hozirgi ma'nodagi haqiqiy fanning ruhiga ega ekanligini qayd etadi.

NATIJALAR

Hind olimlari ham Beruniyning Hindiston falsafasi, ilmi, urf-odatlarini tarixini o'rganishga qo'shgan ulkan hissaenga nihoyatda yuqori baho beradilar. Beruniy merosi rus olimlarini ham har tomonlama qiziqirib keldi. I. Yu. Krachkovskiy, S. P. Tolstoy, A. A. Raynov, A. M. Beleniskiy, A. A. Semyonov, B. A. Rozenfelds. larning unga bag'ishlangan asarlari e'lon qilindi. Mashhur sharqshunos olim I. Yu. Krachkovskiy Beruniy merosiga yuqori baho berib, «uning qiziqqan ilm sohalaridan ko'ra qiziqmagan sohalarini sanab o'tish osondir» deb, allomaning qomusiy aqlini yana bir bor ta'kidlab o'tadi. [2: 82]. Beruniyning o'z vatani O'zbekistonda ham uning ijodiga karta e'tibor berib kelinmoqda. H. M. Abdullaev, I. M. Mo'minov, V. Yu. Zohidov, Ya. G'. g'ulomov, U. Karimov, S. A. Bulgakov kabi atoqli olimlarimiz Beruniy faoliyati haqida qator risola, asarlar yaratdilar. Toshkentda unga bag'ishlangan qator Xalqaro ilmiy konferensiyalar o'tkazildi. Birinchi bor Beruniyning «Kadimgi yodgorliklar», «Hindiston», «Mas'ud qonuni», «Geodeziya», «Saydona» kabi asosiy asarlarini o'z ichiga oluvchi ko'p tomli saylanma asarlari o'zbek va rus tillarida O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan nashr etildi. Ko'chalar, institutlarga uning nomi berilgan. Fan sohasida Beruniy nomidagi Davlat mukofoti ta'sis etilgan.

Beruniy bilim umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishning kaliti ekanligini uqtiradi. Ilm-ma'rifatli odam jamiyat taqdiri, insonlar taqdiri uchun kurashuvchan, barcha yomonliklardan uzoqdir: "Ilmning foydasi ochko'zlik bilan oltin-kumush to'plash uchun bo'lmay. Balki u orqali inson uchun zarur narsalarga ega bo'lishdir" [2: 44].

Tavsiyalar: Beruniy asarlarini o'rganish va tahlil qilish uchun ilmiy tadqiqotlar o'tkazish. Beruniy asarlarini tarjima qilish. Beruniy nomidagi ilmiy markazlar tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения т. IV, Москва - Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1957
2. Абу Райхон Бериий. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент, "Фан", 1968й.

AHMAD YASSAVIY HIKMATLARINING MATNSHUNOSLIKDAGI O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681541>

Abduxalikova Maftuna Mirali qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

@maftunaabduxalikova1191

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar" asarining matnshunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyati tahlil qilinadi. Hikmatlarning til xususiyatlari, janr o'ziga xosliklari va tarixiy manba sifatidagi roli yoritiladi. Shuningdek, qo'lyozmalarning tahlili, turli nashrlardagi farqlar va hikmatlarning eski turkiy til taraqqiyotidagi o'rni ko'rib chiqiladi. Asar turkiy tasavvuf adabiyotining rivojlanishida muhim rol o'ynagan bo'lib, matnshunoslar tomonidan diniy-mistik terminlar, she'riy shakl va leksik-strukturaviy xususiyatlari bo'yicha tadqiq qilinmoqda. Maqolada hikmatlarning qo'lyozma va bosma nashrlari tahlil qilinib, ularning matnshunoslik fanidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Ahmad Yassaviy, Hikmatlar, matnshunoslik, tasavvuf, qo'lyozmalar, eski turkiy til, adabiy meros.

Annotation: This article analyzes the significance of Ahmad Yasawi's "Proverbs" from the point of view of textual studies. The linguistic features, genre features, and role of proverbs as a historical source are highlighted. It also examines the analysis of manuscripts, differences in different editions, and the role of proverbs in the development of the Old Turkic language. The work played an important role in the development of Turkish mystical literature and is being studied by textual scholars in terms of religious-mystical terms, poetic form, and lexical-structural features. The article analyzes manuscripts and printed editions of proverbs and reveals their significance in textual studies.

Keywords: Ahmad Yasawi, Wisdom, textual studies, mysticism, manuscripts, Old Turkic language, literary heritage.

INTRODUCTION

Khoja Ahmad Yassavi's "Divoni Hikmat" has long been one of the most widely read books by our people. The Divoni was copied by several scribes in different centuries and in different places. In the 19th-20th centuries, it was published in lithography in cities such as Tashkent, Kagon, Kazan, and Istanbul. After the October Revolution, with the repression of Ahmad Yassavi's work, our people were deprived of reading such a great work as "Divoni Hikmat". However, interest in and study of Ahmad Yassavi's work abroad, especially in Turkey, did not cease. As a result, in 1983, Dr. Kamol Eraslon's book "Excerpts from the Divoni Hikmat" was published. With the beginning of the era of perestroika and transparency, attempts began in our country to read, study, publish, and bring

Ahmad Yassavi's wisdom to the public. As a result, in 1991, the book "Ahmad Yassavi. Wisdoms", prepared for publication by literary critic Ibrahim Hakqul, was brought to readers. This book was based on the publication of K. Eraslon. Ibrahim Hakqulov's research provides information that Ahmad Yassavi was known and popular in several countries of the world with his book "Devoni hikmat". A year later, Rasulmuhammad Abdushukurov also published "Devoni hikmat". This was based on the Kazan edition published in 1836. Then, samples of wisdoms were published in the journal "Sharq yulduzi" and in the book "Who was Yassavi?". If we may say so, "Devoni hikmat" thus began its new life [N.Hasan, 2004:79]. Opinions about the language of the work vary. In particular, A.K. Borovkov argues that the Yassaviy proverbs were written in the Karluk-Uyghur language and are not close to the language of "Kutadgu Bilig", while G. Vamberi says that the language of the proverbs is based on the dialect of the Kokand Khanate.

The scholar Kuprulidozde Ahmad Yassavi is considered a representative of the Argu tribe, his language is partially influenced by the Oghuz language, and the language of the proverbs is close to the work "Kutadgu Bilig" [Tursunov et al., 1995:81]. The historian Mirakhmad Mirkholdaroglu from Sayram and the Turkish scholar Professor Metin Akar published the newly discovered proverbs of Yassavi. Deiraboy Serikboy oğlu from Kazakhstan presented the public with an edition of "Devoni Hikmat" in the Arabic alphabet based on the Kazan copy. It should be noted that many of the proverbs in these editions are similar and repeat each other. It is certainly gratifying that the current editions of "Devoni Hikmat" have reached the hands of readers. However, there are some shortcomings in these editions, and in some places there are different spellings of words, which indicate that serious research is still being conducted on the "Devon" texts and the need to prepare more perfect editions [N.Hasan, 2004:79].

As is known, there were discussions in the press about the text of "Hikmatlar" published in 1991. Many people know that an independent approach to the text without relying on a specific source and pointing out errors does not meet the requirements of either source studies or textual studies. This was the first shortcoming that was noticed in the debate. Let us turn to examples. V. Rakhmonov:

It is enough to create by suffering, and I grew old,
I grew up as a stranger, and I grew up as a genius [I. Hakqulov, 1991:42].
It should be written in the following way.

Also, some textual differences are noticeable in the editions of I. Hakqul, R. Abdushukurov, K. Eraslon and H. Bijie. Let us take this as an example of just four: In the edition of I. Hakqul:

*O'n beshimda huru g'ilmon qarshi keldi,
Boshin egib, qo'l qovshurib ta'zim qildi.
Firdavs otlig' jannatidin muxsir qildi,
Diydor uchun barchasini qo'ydim mano.*

V. Rahmonov's article in the publications of R. Abdushukurov and H. Bijie:

*O'n beshimda huru g'ilmon qarshu keldi,
Boshin urub, qo'l qovshurub, ta'zim qildi.
Firdavs otlig' jannatidin mazhar keldi,
Diydor uchun borchasini qo'ydim mano.*

Published by K.Eraslon:

*O'n beshimda huru g'ilmon qarshu keldi,
Boshin uzub, qo'l qovshurub ta'zim qildi.
Firdavs otlig' jannatidin muhzir keldi,
Diydor uchun barchasini qo'ydim mano.*

Published by Serikboy Oglu:

*O'n beshimda huru g'ilmon qarshu keldi,
Boshin urub, qo'l qovshurub, ta'zim qildi.
Firdavs otlig' jannatidin muhzir keldi,
Diydor uchun borchasini qo'ydim mano.*

In our opinion, the word "muhzir" is neither "mukhsir" nor "mazhar", but rather "muhzir" as written in the manuscripts. According to the "Komushi Turki", "muhzir", the root of which is "huzur", has several meanings. For example, 1. Muhzir - a court official; mubashir, i.e. a bringer of good news; 2. Mahzar - a place of presence; the presence of a great person; presence; a brief mahzar, signed by several people and presented to a high position. Therefore, both "muhzir" and "mahzar" are in accordance with the content of wisdom [N.Hasan, 2004:81;82].

In general, such confusions undermine the essence of the Sufi content of wisdoms:

*Tun saharlar haq o'yg'otib qon yig'latar,
Bezor qilib o'z ishqiga dil bog'latar.
Davosi yo'q dardni berib zor ingratar,
Munda yig'lab anda borsa xandon qilur*
[I.Haqqulov,1991:160] .

The word "dil" in this paragraph appears as "bel" in the 1992 version. Although at first glance the word "bel" seems to be related to "bog'latar", "bog'latar", "bedorlik", "kand yilshah" and "zor ingrash" are concepts that, in a mystical context, represent a state of being in bondage, where the heart is tied to worldly concerns. Eliminating the errors made in the existing editions by comparing manuscripts also shows the necessity of preparing a comparative-compiled text of "Divoni Hikmat". Of course, even in the presented wisdoms, there are variations, a number of textual shortcomings, and grammatical errors. Reading them correctly, correcting scribal errors, restoring and correcting some lines, words, phrases, additions, and even letters that have fallen out of the text are the main tasks of textual studies. It is clear to many that ancient copies of "Divoni Hikmat" have not reached us. Therefore, it is currently impossible to compile a critical text of "Divoni Hikmat". However, it is necessary to prepare a reliable comparative-compiled text of "Divoni Hikmat" based on manuscripts, lithographic copies, and publications in our country and abroad from later centuries.

CONCLUSION

One of the most pressing issues facing textual studies is the full transmission of the legacy of Khoja Ahmad Yassavi, one of the powerful pillars of our spirituality, to future generations, and the determination of the unique place of the work in the comparative study of texts "Wisdoms" have also gained significant importance as an artistic interpretation of mystical ideas, enriching the cultural and spiritual heritage of the Turkic peoples. The linguistic, stylistic and genre features of the work, as well as the scientific analysis of its manuscript variants, remain one of the current areas of textual studies. Therefore, an in-depth study of Ahmad Yassavi's wisdoms on a scientific basis and their transmission to today's generation is one of the important tasks.

REFERENCES:

1. Bozorov A., Qoraev T. «Hikmatlar kulliyoti»dan //Sharq yulduzi. 1992. 1 son.
2. Tursunov U, O'rinboev B, Aliev A. O'zbek adabiy tili tarixi. –T.: O'qituvchi. 1995.
3. Yassaviy A. Hikmatlar (nashrga tayyorlovchi, so'z boshi va izohlar muallifi I.Haqqulov). –T.: 1991.
4. Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat (Yangi topilgan namunalari) (nashrga tayyorlovchi – Nodirxon Hasan, mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi – Ibrohim Haqqul). –T.: 2004.
5. Ҳикматлар куллиёти /Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар / Боқирғоний Сулаймон (нашрга тайёрловчилар:Т.Қораев, А.Бозоров). Қайта нашр. Т.: O'zbekiston, 2015.

ADOLAT, BILIM VA INSON QADRI: YUSUF XOS HOJIB FALSAFASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681581>

Azizbek Adashaliyev Zafarjon o'g'li

NamMQI Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o'qituvchisi
+998999770659

azizbekadashaliye1995@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-1716-774X>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari asosida adolat, bilim va inson qadri kabi muhim falsafiy tushunchalar tahlil qilinadi. Muallif insoniyat tarixida adolat va bilimning o‘rni, davlat boshqaruvida adolat tamoyillarining ahamiyati hamda ilmning inson kamoloti va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: adolat, bilim, inson qadri, Yusuf Xos Hojib, “Qutadg‘u bilig”, falsafa, davlat boshqaruvi, axloqiy qadriyatlar, jamiyat taraqqiyoti, ma‘rifat.

Annotation. This article analyzes key philosophical concepts such as justice, knowledge, and human dignity based on Yusuf Khas Hajib's work Qutadgu Bilig. The author explores the role of justice and knowledge in human history, the significance of justice in state governance, and the importance of knowledge in personal and societal development.

Keywords: justice, knowledge, human dignity, Yusuf Khas Hajib, Qutadgu Bilig, philosophy, state governance, ethical values, social development, enlightenment.

KIRISH

So‘ngi yillarda islohotlarning ruhi va mazmuniga “Inson qadri uchun, el-yurt baxti uchun!” degan ezgu g‘oya chuqur kirib bormoqda. Mamlakatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Albatta, inson qadri biz uchun qandaydir mavhum, balandparvoz tushuncha emas. Inson qadri deganda, biz, avvalo, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz hayot kechirishini, uning fundamental huquq va erkinliklarini ta’minlashni nazarda tutamiz” – degan so‘zlari ham adolat, bilim, inson qadri kabi tushunchalar xalqimiz boy tarixida haqiqat mezonlari chuqur ildizga ega ekanligidan dalolat beradi [1, 56-b].

Tarix sahifalariga nazar tashlasak, ezgulik va adolat tamoyillariga tayanib yuritilgan siyosat har doim xalq va davlatning barqarorligini ta'minlagan. Donishmandlarning fikricha, boshqaruvning muvaffaqiyatli bo‘lishi faqatgina kuch va qudrat bilan emas, balki insoniylik, bilim va fidoyilik bilan chambarchas bog‘liqdir.

Insoniyat tarixida bilim va adolat tushunchalari har doim markaziy o‘rinda bo‘lib kelgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari ana shu qadriyatlarni

eng yuksak falsafiy nuqtai nazardan talqin etadi. Bu asar faqat siyosiy yoki ijtimoiy yo'riqnoma emas, balki insonning hayotiy yo'li, axloqiy tamoyillari va ezgulik sari yo'naltiruvchi ulug'vor bir asardir.

METODOLOGIYA

Yusuf Xos Hojibning fikricha, davlat va jamiyat mustahkamligi adolat tamoyiliga bog'liq. U adolatni koinot tartibining asosiy elementi sifatida ko'radi. Asarda adolat timsoli Kuntug'di obrazi orqali gavdalantirilgan. Uning fikricha, hukmdor adolatli bo'lsa, jamiyat gullab-yashnaydi, aks holda esa inqirozga yuz tutadi. Bu g'oya hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib, inson huquqlari va ijtimoiy tenglik muammolari bilan bog'liq masalalarga javob beradi.

Asarda bilim insonni hayvonlardan ajratib turuvchi eng asosiy omil sifatida talqin etiladi. Bilim va zakovat O'gdulmish obrazi orqali ifodalangan bo'lib, u insonning qadrini belgilovchi eng yuksak fazilat ekanini ta'kidlaydi. Bilimli odam jamiyatga nafi tegadigan, odamlarni to'g'ri yo'lga boshlaydigan shaxsdir.

Yana bir hikmat bor: Hazrati odam –

Bilim, aql-u idrok sabab muhtaram.

Odamzod naslining ulug'ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir. Uquv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam sharaflidir. [2, 15-b.] Bugungi kunda ham ilm-fan va ma'rifat taraqqiyotning muhim omili bo'lib qolmoqda. "Qutadg'u bilig" bu jihatdan nafaqat o'tmish odamlari, balki zamonaviy insonlar uchun ham muhim yo'riqnoma.

Asarda qanoat tushunchasi ham alohida o'rin tutadi. O'zg'urmish obrazi orqali inson o'z nafsini tiyishi, hayotda me'yorni bilishi kerakligi uqtiriladi. Bugungi materialistik jamiyatda odamlar ko'pincha boylik va qudrat ortidan quvishadi. Ammo haqiqiy baxt ichki xotirjamlik va ma'naviy boylikda ekanini Yusuf Xos Hojib aniq ko'rsatib beradi. Qanoatli bo'lish – insonni haqiqiy ozodlik va baxt sari yetaklovchi yo'ldir.

TADQIQOT NATIJASI

"Qutadg'u bilig" inson hayoti, jamiyat tartibi va axloqiy qadriyatlar haqida chuqur falsafiy fikr yuritadi. U insoniyatga to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi yulduz misolidir. Adolat, bilim va qanoat kabi tushunchalar har qanday jamiyatda ham barqarorlik va taraqqiyotning garovi bo'lib qoladi. Yusuf Xos Hojibning bu asari bugungi kun kishisi uchun ham dolzarb bo'lib, bizni bilim, axloq va ma'rifat yo'lidan yurishga undaydi.

Bilim insonning eng katta boyligi bo'lib, uni egallagan kishi hayotning har bir jabhasida muvaffaqiyat qozonadi. Donolar ta'kidlaganidek, uquv-idrok insonni yuksak darajaga olib chiqadi, har qanday masalada uning to'g'ri yo'lni topishiga yordam beradi. Axloq muallimi nomi bilan mashhur bo'lgan buyuk so'z san'atkori Adib Ahmad Yugnakiy ham "Hibat ul-haqoyiq" asarida bilim haqida quydagi so'zlarni keltiradi:

Bilik birla bilnur sa'adat yo'li,

Bilik bil sa'adat yo'lini bula.

(Bilim bilan saodat yo'li ochiladi, (shunga ko'ra) ilimli bo'l, baxt yo'lini izla).
[3, 10-b.]

Xalqlar o'rtasida bilimli va bilimsiz, boy va kambag'al, dono va nodon kishilar bor. Ammo haqiqiy rahbar bo'lish uchun bilim va odob zarur.

O'tgan tarixdan ma'lumki, odamlarning eng katta merosi – ularning ezgu nomlari va yaxshi ishlari. O'zidan keyin yaxshilik va odillik bilan nom qoldirgan kishi, haqiqatan ham, mangu yashaydi. El-yurtga xizmat qilish, xalq uchun naf keltirish, haqiqat va adolat yo'lida yurish – mana shular insoniyatni ulug'lovchi fazilatlaridir.

Tirik oxir o'lar qora yer quchib,
Nom ezgu esa-chi, ketarmi o'chib?!

Ezgularning nomi buyuk bo'ladi, yomonlar nasibi esa qarg'ish va so'kishdan boshqa narsa bo'lmaydi. Bunga tarixdagi quyidagi hodisa juda yaxshi misoldir:

Nedan bo'ldi Zahhok so'kishga duchor,
Faridunga nechun omad sazovor. [4, 20-b.]

“Qutadg'u bilig” insonning ezgu ishi va yaxshi nomi undan keyin ham yashashini ta'kidlaydi. Adolatli va saxovatli bo'lgan shaxslar tarixda doimo yaxshi nom bilan yodga olinadi. Ularning siymosi xalq xotirasida saqlanib qoladi. Shu sababli, har bir inson ezgu amallar bilan yashashga intilishi lozim.

Asarda tilning ta'siri va undan to'g'ri foydalanish masalasi alohida o'rin egallaydi. Til donishmandlar uchun qurol, nodonlar uchun esa xavf ekanligi ta'kidlanadi. Shuning uchun inson har bir so'zini o'ylab aytishi, ortiqcha gapirishdan tiyilishi kerak.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari turkiy adabiyotning bebaho yodgorligi bo'lib, unda insoniy fazilatlar, adolat, davlat boshqaruvi va bilimning qadri haqida hikmatli so'zlar jamlangan. Ushbu asar qadimgi va zamonaviy jamiyat uchun ibrat bo'luvchi ta'limotlarni o'z ichiga oladi.

Yusuf Xos Hojib ta'kidlaydiki, bilim inson hayotida eng katta boylikdir. Bilimli inson jamiyatda yuqori o'rin egallaydi, donoligi bilan el-yurtga naf keltiradi. Asarda bilimning inson kamoloti va jamiyat rivojlanishidagi o'rni keng yoritilgan. Donishmandlik va zakovat barcha ezgu amallarning asosi ekanligi qayd etiladi.

Asarda adolat davlatning mustahkamligi uchun muhim asos sifatida ko'rsatiladi. Podshohning adolatli bo'lishi, xalq manfaatlarini ko'zlab ish yuritishi davlatning barqarorligi va rivojlanishini ta'minlaydi. Boshqaruvdagi halollik va odillik xalq farovonligining garovidir.

Rahbarlik va boshqaruv faqat kuch bilan amalga oshiriladigan ish emas. Haqiqiy yetakchi xalq manfaatini ko'zlab harakat qiladi, uning ehtiyojlari bilan hisoblashadi. Baxtli jamiyat qurish uchun rahbar saxovatli, adolatli va halol bo'lishi lozim. Baxil va adolatsiz boshqaruv jamiyatga zarar keltiradi, xalqni g'azablantiradi va nihoyat barbod qiladi.

XULOSA

Yaxshilik qilish – insonning eng ulug‘ burchidir. Har kim jamiyatga naf keltiruvchi ish bilan shug‘ullansa, halol yashasa va boshqalarga ham yordam bersa, bu dunyoda haqiqiy saodatga erishadi. Ezgulik uchun tirishgan inson mangu yashaydi, zero uning ishlari va nomi unutilmaydi.

Tarixiy haqiqat shuki, insonlar bir-biriga yordam bergan, adolat va bilimni hurmat qilgan jamiyat doimo gullab-yashnaydi. Ezgulik va adolat yo‘lidan yuradigan kishi xalq va davlat uchun bebaho boylik hisoblanadi. Shuning uchun ham har bir inson o‘z hayotini ezgu ishlarga bag‘ishlashi lozim.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari insoniyatga ibrat bo‘luvchi bebaho durdir. Bilim, adolat, insoniylik va ezgulik tamoyillariga asoslangan ushbu asar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Shu sababli, har bir kishi ushbu hikmatlardan ibrat olib, o‘z hayotida qo‘llashi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh. Inson qadri, uning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlari uchun. – T.: “O‘zbekiston”, 2022. – B-56.
2. Yusuf Xos Hojib Qutadg‘u bilig: (“Saodatda eltuvchi bilim”)/Yusuf Xos Hojib; [Hozirgi O‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi Boqijon To‘xliyev]. – Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – B-15.
3. Adib Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq (She‘riy tabdilni amalga oshiruvchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: E.Ochilov). - T.: “Sharq”, 2013. – B-10.
4. Yusuf Xos Hojib Qutadg‘u bilig: (“Saodatda eltuvchi bilim”)/Yusuf Xos Hojib; [Hozirgi O‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi Boqijon To‘xliyev]. – Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – B-20.

TURKIY XALQLARNING DASTLABKI FALSAFIY QARASHLARINING UZLUKSIZ TA'LIMDAGI O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681686>

Ergashbayev Shohbozbek

Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Elektron pochta: ergashbayevshohbozbek2@gmail.com

Orcid: 0009-0007-1884-8949

Telefon raqam: +998941765550

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlarning ilk falsafiy qarashlari, ularning shakllanish manbalari va tarixiy-madaniy asoslari tahlil qilinadi. Ayniqsa, qadimiy turkiy donishmandlar tafakkuridagi axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy g'oyalarning uzluksiz ta'lim tizimidagi tarbiyaviy ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, bu falsafiy merosning zamonaviy ta'lim mazmuniga integratsiyalashuvi, yosh avlodda milliy ong va qadriyatlarga hurmat tuyg'usini shakllantirishdagi roli yoritiladi. Maqola uzluksiz ta'lim jarayonida tarixiy-falsafiy boyliklardan samarali foydalanish mexanizmlarini ilgari suradi.

Kalit so'zlar: Turkiy xalqlar, dastlabki falsafiy qarashlar, uzluksiz ta'lim, qadimiy tafakkur, ma'naviyat, axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlar, falsafiy meros.

Annotation: This article analyzes the initial philosophical views of Turkic peoples, their sources of formation, and historical-cultural foundations. In particular, the educational significance of the ethical, social, and spiritual ideas in the thought of ancient Turkic sages within the continuous education system is revealed. The article also explores the integration of this philosophical heritage into modern educational content and its role in shaping respect for national identity and values in the younger generation. The article proposes mechanisms for the effective use of historical-philosophical wealth in the continuous education process.

Keywords: Turkic peoples, initial philosophical views, continuous education, ancient thought, spirituality, ethical education, national values, philosophical heritage.

Kirish: Turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy merosi, xususan, ularning dastlabki falsafiy qarashlari, bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimining mazmuniy asoslarini boyitishda muhim manba sifatida e'tirof etilmoqda. Qadimiy turkiy manbalar, jumladan, "Avesto", "Oltin Yorug'", "Xuastuanift" kabi asarlar, shuningdek, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida ifodalangan axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy g'oyalar, shaxs kamoloti va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi qadriyatlar tizimini shakllantirgan. O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim tizimi — maktabgacha ta'limdan boshlab, umumiy o'rta, o'rta maxsus, oliy ta'lim va kadrlarni qayta tayyorlash bosqichlarigacha — shaxsning har tomonlama

rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan[1, 3-b.]. 2023-yil holatiga ko'ra, mamlakatda 10 mingdan ortiq umumta'lim maktablari, 1,200 dan ziyod oliy ta'lim muassasalari faoliyat yuritmoqda, bu esa ta'lim tizimining keng qamrovli va uzluksizligini ko'rsatadi. Zamonaviy ta'lim tizimida milliy qadriyatlar va tarixiy merosga asoslangan yondashuvlar tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini ta'lim jarayonlariga integratsiyalash orqali yosh avlodda milliy ong, ma'naviy barkamollik va ijtimoiy mas'uliyat hissini kuchaytirish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatda barqarorlik va taraqqiyotning mustahkam poydevorini yaratadi[2, 4-b.]. Kelajakda, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar ta'lim sohasiga chuqur kirib borayotgan bir paytda, milliy-falsafiy merosga asoslangan ta'limiy yondashuvlar yosh avlodning ma'naviy immunitetini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'lim tizimiga tatbiq etish, nafaqat tarixiy merosni asrash, balki zamonaviy ta'limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda Yangi O'zbekiston ta'lim siyosati tubdan yangilanish bosqichiga kirdi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Ta'lim – taraqqiyot va yuksalishning yagona yo'li" tamoyiliga asoslanib, uzluksiz ta'lim tizimini milliy qadriyatlar, tarixiy-falsafiy meros asosida rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda[3, 2-b.]. Xususan, 2022–2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy bilimlar bilan birga, milliy o'zlikni anglash va tarixiy xotirani mustahkamlashga alohida urg'u berilgan. Bu yondashuv, o'z navbatida, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini ta'limga integratsiya qilishni taqozo etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 21-iyuldagi 312-son qarori bilan tasdiqlangan "Milliy ta'lim dasturi"da uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarda milliy g'urur, tarixiy xotira, ma'naviy boyliklarga asoslangan dunyoqarashni shakllantirish belgilab berildi[4, 5-b.]. Ushbu dasturda turkiy xalqlar donishmandlarining, jumladan, Qutadg'u bilig muallifi Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy kabi allomalarning g'oyalari o'quv dasturlariga bosqichma-bosqich kiritilishi nazarda tutilgan. Bundan tashqari, "Ma'naviyatni yuksaltirish va ma'rifiy ishlarni tizimlashtirish bo'yicha respublika kengashi" faoliyati doirasida barcha ta'lim bosqichlarida falsafiy merosning zamonaviy talqinda o'qitilishi, darslik va metodik qo'llanmalarda qadimiy dunyoqarashning tarbiyaviy jihatlarini yoritishga alohida e'tibor qaratilmoqda[5, 1-b.]. 2023-yilda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan yangi avlod darsliklarida ilk bor turkiy falsafa asoslari (ontologiya, aksiologiya va axloqiy nazariyalar) maktab falsafasi kurslariga kirib kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, yosh avlodda qadimiy tafakkur asosida tanqidiy fikrlash, milliy identitet va zamonaviy gumanistik qarashlar uyg'unligini shakllantirishga xizmat qiladi. 2024-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda 600 dan ortiq maktabda "Milliy g'oya", "Ma'naviyat asoslari", "Falsafa va madaniyatshunoslik" kabi fanlar doirasida qadimiy turkiy dunyoqarash elementlari sinf mashg'ulotlariga kiritilgan. Bu ko'rsatkich har yili 15–20% ga oshib

bormoqda[6, 3-b.]. Kelgusida, 2025–2030 yillarga mo'ljallangan "Ilm-fan va ta'lim integratsiyasi konsepsiyasi" doirasida, turkiy xalqlar falsafasini raqamli ta'lim muhitiga tatbiq etish, interaktiv platformalar, elektron darsliklar, virtual kutubxonalar orqali ommalashtirish rejalashtirilmoqda. Bu esa, uzluksiz ta'limni nafaqat ma'rifiy, balki ma'naviy yuksalishga xizmat qiluvchi vositaga aylantirishga imkon beradi.

Bugungi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida inson kapitalining sifat jihatdan yangilanishi, avvalo, ta'lim tizimining har bir bo'g'inida milliy qadriyatlar va tarixiy-falsafiy meros asosida shakllangan shaxslarni yetishtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu boisdan, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimiga chuqur integratsiyalash bugungi kunning strategik vazifasiga aylanib bormoqda. Bu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi esa bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlarda aniq va samarali istiqbol rejalari asosida yo'lga qo'yilishini taqozo etadi. Avvalo, ilmiy-metodik asoslarning yangilanishi muhim ahamiyat kasb etadi: turkiy dunyo tafakkuri – qadimiy O'rxun bitiklaridan tortib, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy kabi allomalarning asarlarigacha bo'lgan bilimlar zamonaviy ta'lim dasturlariga bosqichma-bosqich kiritilishi rejalashtirilmoqda, bu esa yosh avlodda tarixiy ong, falsafiy tafakkur va milliy g'ururni shakllantirishga xizmat qiladi[7, 2-b.]. Shu maqsadda, maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlab ertaklar, afsonalar va qadimiy hikmatlar orqali axloqiy tarbiya berish, boshlang'ich va o'rta ta'limda "Tarixiy donishmandlik saboqlari" kabi fanni joriy qilish, oliy ta'lim muassasalarida esa "Turkiy xalqlarning falsafasi" nomli majburiy kurslarni kiritish orqali uzluksizlik va tizimlilik ta'minlanadi. Shu bilan birga, raqamli ta'lim muhitining imkoniyatlaridan samarali foydalanish orqali mazkur merosni keng jamoatchilikka yetkazish istiqbollari kengaymoqda: xususan, "Turkiy tafakkur maktabi" nomli interaktiv onlayn platformani yaratish, unda audio-video darslar, virtual ekspozitsiyalar, qadimiy manbalar va sharhlarning raqamli formati mavjud bo'lishi rejalashtirilgan[8, 3-b.]. Bu bilan bir qatorda, o'qituvchilarning malakasini oshirish va yangicha pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish ham ustuvor yo'nalish hisoblanadi — pedagoglar uchun maxsus malaka oshirish kurslari, treninglar, laborator mashg'ulotlar tashkil etish orqali ularda turkiy falsafa asosida dars o'tish ko'nikmalarini shakllantirish maqsad qilingan. Xalqaro hamkorlik doirasida esa Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston kabi davlatlar bilan qo'shma tadqiqotlar, almashinuv dasturlari, xalqaro ilmiy anjumanlar tashkil etish orqali turkiy tafakkur umumturkiy identitet asosiga aylantiriladi[9, 1-b.]. Kelgusi besh yillikda "Turkiy falsafa va ta'lim" xalqaro jurnalining tashkil etilishi, madaniy-falsafiy ekspeditsiyalar yo'lga qo'yilishi, YuNESKO va TURKSOY bilan hamkorlikda qo'shma ta'lim loyihalarining ishlab chiqilishi nazarda tutilgan. Yana bir muhim jihat — bu falsafiy merosning ijtimoiy ongda jonlantirilishi bo'lib, OAV, bloggerlik, adabiy tanlovlar, yoshlar harakati doirasida tashkil etiladigan "Falsafa festivallari", "Turkiy tafakkur haftaligi", "Donishmandlar hikmatlari" tanlovi kabi tadbirlar orqali yosh avlodni mazkur meros bilan tanishtirish ishlari

olib boriladi. Shuningdek, maktab va oliy ta'lim muassasalarida har yili "Milliy tafakkur va qadriyatlar kuni"ni nishonlash amaliyotini joriy etish orqali bu merosning ta'limiy va tarbiyaviy ta'siri mustahkamlanadi. Uzoq muddatli istiqbol sifatida 2030-yilgacha bo'lgan bosqichda turkiy falsafiy meros asosida shakllangan raqamli darsliklar, sun'iy intellektga asoslangan falsafiy interaktiv platformalar, va hatto "metaverse"da qadimiy donishmandlar timsolida virtual mentorlar yaratish orqali ushbu qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish rejalashtirilmoqda[10, 3-b.]. Shu tariqa, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'limga izchil integratsiyalash orqali biz nafaqat o'z tariximizni anglaymiz, balki zamonaviylik va milliylik uyg'unligida tarbiyalangan, tanqidiy fikrlovchi, ma'naviy immunitetga ega, barkamol avlodni voyaga yetkazish imkoniga ega bo'lamiz — bu esa Yangi O'zbekistonning barqaror va ma'naviy yetuk jamiyat sari yo'lida strategik ustuvor yo'nalishdir.

Adabiyotlar tahlili: Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini o'rganish va ularni zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimiga tatbiq etish yo'lida ko'plab olimlar va tadqiqotchilar o'z ilmiy faoliyatlari orqali bebaho hissa qo'shgan bo'lib, bu boradagi izlanishlar turkiy falsafaning shakllanishi, rivojlanishi hamda uning zamonaviy ta'limdagi tatbiqiy imkoniyatlarini yoritishga xizmat qiladi; masalan, Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida siyosiy etika, davlat boshqaruvi va ijtimoiy adolat haqidagi fikrlarini falsafiy doirada ifodalagan bo'lsa, Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit-turk" asarida nafaqat lug'aviy, balki madaniy-falsafiy qadriyatlarni ham ilmiy asosda yoritib bergan, Ahmad Yassaviy esa hikmatlari orqali tasavvufiy tafakkur, ruhiy kamolot va axloqiy tarbiyaning falsafiy asoslarini shakllantirib, bu g'oyalarni avlodlar ongiga singdirishning muhim vositasiga aylangan; zamonaviy tadqiqotchilardan Baxtiyor Karimov, Boburmirzo G'aybullayev va Nasimxon Rahmonovlar turkiy xalqlarning falsafiy merosini chuqur o'rganib, bu qadriyatlarning zamonaviy o'quv dasturlariga integratsiyasi, milliy identitetni shakllantirishdagi roli va uzluksiz ta'limdagi didaktik ahamiyatini ochib bergan, xususan, G'aybullayev o'z tadqiqotlarida Forobiy va Ibn Sino kabi mutafakkirlarning falsafiy g'oyalarini hozirgi ta'lim tizimiga uyg'unlashtirish zaruratini asoslab bergan, shu bilan birga Hilmi Ziya Ülken va Niyazi Berkes kabi turkiy olimlar XX asr mobaynida turkiy jamiyatlarda falsafa va sotsiologiyaning rivoji, diniy-ma'naviy yangilanish, modernizatsiya jarayonlari bilan bog'liq fundamental ilmiy qarashlarni ilgari surganlar; shuningdek, Qarshi Davlat Universitetining Ijtimoiy fanlar kafedrası, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi va boshqa ilmiy muassasalar ham bu yo'nalishda nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borib, turkiy falsafani uzluksiz ta'limning tarkibiy qismiga aylantirishga harakat qilmoqda; bu sa'y-harakatlar natijasida bugungi kunda O'zbekiston va boshqa turkiy tilli mamlakatlarda milliy qadriyatlarni tiklash, tarixiy-falsafiy ongini mustahkamlash, madaniy merosni yosh avlodga yetkazish borasida uzluksiz ta'lim tizimida muayyan dasturlar, o'quv qo'llanmalari, elektron platformalar ishlab chiqilmoqda va bu jarayon 2030-yilgacha bo'lgan davrda yangi metodologiyalar

asosida takomillashib borishi, turkiy xalqlar o'rtasida madaniy-falsafiy integratsiyani chuqurlashtirishi kutilmoqda.

Metotologik qism: Ushbu tadqiqotda turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiyalash jarayoni kompleks metodologik yondashuvlar asosida amalga oshirildi, xususan, tarixiy-falsafiy, komparativ-tahliliy, empirik va bashoratga asoslangan yondashuvlar uyg'unlashgan holda qo'llanildi; birinchi navbatda, tarixiy-falsafiy metod asosida qadimgi turkiy manbalar – jumladan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"i, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk"i, Ahmad Yassaviyning hikmatlari va boshqa muhim falsafiy-adabiy yodgorliklar tahlil qilinib, ularning ta'lim-tarbiya tizimidagi kontseptual ahamiyati aniqlab olindi, bu esa turkiy xalqlar tafakkurining tarixiy asoslarini ochib berishga xizmat qildi; komparativ-tahliliy metod yordamida esa turkiy falsafa elementlari boshqa sivilizatsiyalarning (masalan, qadimgi yunon, islom va hind falsafalari) tarbiyaviy qarashlari bilan qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'zaro bog'liqligi va farqlari aniqlab berildi, bu orqali uzluksiz ta'limda turkiy tamoyillarning mustaqil, barqaror va zamonaviy metodik asoslarga ega ekanligi isbotlandi; shuningdek, empirik metod asosida turli pedagogik muassasalarda o'qituvchilar va talabalar o'rtasida so'rovnomalar, intervyular va kuzatuvlar o'tkazilib, amaliyotda turkiy falsafiy merosni o'quv dasturlariga tatbiq etish holati, mavjud muammolar va imkoniyatlar aniqlab olindi, bunda 2023-yilda o'tkazilgan ijtimoiy so'rov natijalariga ko'ra, ishtirokchilarning 78 foizi turkiy tafakkur asoslarini maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim dasturlariga tatbiq etish zarurligini bildirgan; nihoyat, bashorat metodikasi asosida hozirgi tendensiyalar tahlil qilinib, 2030-yilga qadar turkiy falsafiy qarashlarning uzluksiz ta'lim tizimidagi integratsiyasi kuchayib borishi, natijada milliy o'zlik, tarixiy xotira va madaniy identitetning ta'lim orqali shakllanishi hamda mustahkamlanishi prognoz qilindi; shu tariqa, tadqiqot metodologiyasi orqali nazariy asoslar va amaliy yo'nalishlar bir butun tizim sifatida qaralib, natijalarning aniqligi, ishonchliligi va amaliy ahamiyatini ta'minlashga intilindi.

Natijalar: Ushbu tadqiqot natijalari turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlari uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiyalashda muhim nazariy va amaliy asoslar mavjudligini ko'rsatdi. Turkiy xalqlarning umumiy soni 250 milliondan oshadi. Bu xalqlarning madaniy va falsafiy merosi, xususan, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy va Ahmad Yassaviy kabi mutafakkirlarning asarlari, uzluksiz ta'lim tizimida milliy identitetni shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turkiy tilli davlatlar o'rtasida har tomonlama hamkorlik aloqalari tobora rivojlanmoqda. Bu holat, uzluksiz ta'lim tizimida turkiy xalqlarning falsafiy merosini integratsiyalash uchun qulay sharoit yaratmoqda. Bashoratlarga ko'ra, 2030-yilga kelib, turkiy tilli davlatlar o'rtasida falsafiy, madaniy va ta'limiy hamkorlik yanada mustahkamlanadi. Bu esa, uzluksiz ta'lim tizimida turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini kengroq tatbiq etish imkonini beradi. Shuningdek, turkiy xalqlarning qadimiy adabiy yodgorliklari, ularning diniy va badiiy tafakkuri, uzluksiz ta'lim tizimida axloqiy

va ma'naviy tarbiyani rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu yodgorliklar, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiyalash, milliy identitetni mustahkamlash, tarixiy xotirani saqlash va madaniy merosni yosh avlodga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Bu yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar va amaliy ishlar, kelajakda uzluksiz ta'lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Muxokama: Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiyalash jarayoni nafaqat milliy identitetni mustahkamlash, balki ta'lim sifatini oshirish, madaniy merosni saqlash, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga ham katta hissa qo'shadi, chunki bu jarayonning davomiyligi, o'quv dasturlarida qadimiy falsafiy qadriyatlarning yangi pedagogik metodlar bilan uyg'unlashuvi, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashga imkon yaratib, shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish va bu yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar bilan amaliy ishlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlash orqali ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishiga xizmat qiladi, bu esa davlatning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa: Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiyalash, nafaqat tarixiy va madaniy merosni saqlash, balki zamonaviy ta'lim tizimining sifatini oshirishga ham katta hissa qo'shadi. Tadqiqot natijalari, turkiy mutafakkirlarning asarlarini o'rganish va zamonaviy pedagogik yondashuvlarga tatbiq etish orqali milliy identitetni mustahkamlash, yosh avlodni axloqiy va ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalash imkoniyatlarini kengaytiradi. Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlari, xususan, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy va boshqa ulkan mutafakkirlarning asarlari uzluksiz ta'lim tizimida zamonaviy metodikalar bilan uyg'unlashishi natijasida, ta'lim tizimi milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan boyitiladi. Ushbu integratsiya jarayoni, bir tomondan, ta'lim sifatini oshirishga, ikkinchi tomondan, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga, jamiyatda madaniy va ma'naviy yangilanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, bu jarayonning davomiyligi, turkiy xalqlar o'rtasida ilmiy, madaniy va ta'limiy hamkorlikni rivojlantiradi, bu esa o'z navbatida global miqyosda turkiy xalqlarni yanada yaqinlashtiradi. Bashoratlarga ko'ra, 2030-yilga kelib, turkiy falsafaning uzluksiz ta'lim tizimidagi roli yanada kuchayadi, natijada milliy o'zlikni mustahkamlash va madaniy xotirani tiklash borasidagi sa'y-harakatlar muvaffaqiyatli amalga oshiriladi. Shu sababli, turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarini uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiyalash nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim tizimining zamonaviy rivojlanishini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shavkat, D. (2024). MARKAZIY OSIYO ALOMALARINING MILLIY IDENTIKLIK TO'G'RISIDAGI QARASHLARINING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 3(35), 200-207.
2. Shohbozbek, E. (2025, March). UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA MAKTABGACHA TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATI. In INTERDISCIPLINE INNOVATION AND SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE (Vol. 3, No. 29, pp. 53-58).
3. Axmedovna, J. I. (2024). ANTROPONIMLARNING FALSAFIY VA LINGVISTIK TUSHUNCHALARDA IFODALANISHI. TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR, 1(1), 49-52.
4. Ergashbayev, S. (2025). YOSHLARNING MA'NAVIYAT DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISHDA UZLUKSIZ TA'LIM JARAYONLARINING O'RNI (RIVOJLANGAN DAVLATLAR TAJRIBASI MISOLIDA). Universal xalqaro ilmiy jurnal, 2(2), 3-9.
5. Shavkat, D. (2024). MARKAZIY OSIYO ALOMALARINING MILLIY IDENTIKLIK TO'G'RISIDAGI QARASHLARINING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 3(35), 200-207.
6. Xatamjonovna, M. N., & Shohbozbek, E. (2025, March). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI UZLUKSIZ TA'LIMGA TAYYORLASHNING INNOVATSION USULLARI. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE (Vol. 3, No. 32, pp. 96-102).
7. Rahima, D. (2025). QADIMGI TURKIY SHE'RIYAT JOZIBASI. Global Science Review, 1(1), 147-153.
8. Ubaydullayevna, A. G., & Shohbozbek, E. (2025). MAKTABGACHA TA'LIMDAN BOSHLAB INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA UZLUKSIZ TA'LIMNI SHAKLLANTIRISH. PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS, 4(43), 174-181.
9. Doniyorjon G'iyosiddin o'g, J. (2025). YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA JADID MUTAFAKKIRLARI QARASHLARINING IJTIMOY FALSAFIY TAHLILI. Лучшие интеллектуальные исследования, 38(3), 73-86.
10. Sobirovna, R. M., & Shohbozbek, E. (2025). MAKTABGACHA TA'LIMDAN BOSHLAB UZLUKSIZ MA'NAVIY TARBIYANI YO'LGA QO'YISH. PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS, 4(43), 163-167.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ПОЭМЕ ЖУСУПА БАЛАСАГУНИ «КУТАДГУ БИЛИГ»

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681707>

Маржан Уксукбаева

докторант 2 курса образовательной программы «Культурология»
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

***Аннотация.** В статье анализируется идеальный образ женщины в обществе Караханидов через поэму известного тюркского ученого и философа XI в. Жусупа Баласагуни «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»), в котором рассматриваются мысли о поведении и поступках женщин. В работе также анализируются мысли Ж. Баласагуни, имеющие воспитательное значение и касаются подготовки девушек к семейной жизни.*

***Ключевые слова:** идеальный женский образ, Ж. Баласагуни, Кутадгу билиг, национальное воспитание молодежи, нравственность, семья, замужество, воспитание девочки.*

Введение

В каждом народе складывается уникальное восприятие внутренней и внешней красоты женщин, которые со временем могут изменяться, исчезать или возрождаться под влиянием различных экономических, политических, социальных, эстетических, моральных и культурных факторов, а также предпочтений и вкусов. У тюркского народа идеальный образ женщины родился в ее морально-этических качествах, таких как доброта, чистота и непорочность.

Одним из тех, кто высказывал определённые мысли о поведении и поступках женщин был Жусуп (Юсуф) Баласагуни. Одним из ценных литературных памятников мирового наследия, символом древней эпохи является эпическая поэма «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») Баласагуни. Ценное наследие Баласагуни, глубокий смысл и содержание эпоса «Кутадгу билиг» особенно важны для сегодняшнего поколения. В этом и бессмертие наследия мыслителя. Эпос «Кутадгу билиг» — ценное произведение, не теряющее своего глубокого смысла.

При сосредоточении на духовном возрождении воспитание может быть одной из приоритетных ценностей, поскольку оно способствует формированию нравственных качеств подрастающего поколения. Проблема невоспитанности может вызывать беспокойство в нашем обществе, потому что невоспитанность несет за собой негативные последствия как для самого человека, так и для общества в целом. Сейчас все больше молодых людей

образованны, владеют передовыми информационными технологиями, но, несмотря на недостаток воспитания, в любой ситуации ставят на первое место только свои собственные интересы. Поэтому вопрос воспитания должен быть вновь поднят в нашем обществе. Только тогда мы сможем выйти за рамки западной модели модернизации, которая не всегда соответствует реалиям сегодняшнего дня. Очевидно, что яркие примеры истинного воспитания мы можем видеть в нашей истории и в образе жизни наших предков.

Материалы и методы

Особое значение в формировании национального мировоззрения молодежи, в особенности девочек имеет именно произведение «Кутадгу билиг» ученого и мыслителя, основоположника национального воспитания Жусупа Баласагуни. Это произведение — сага о мудрости, советах и наставлениях, рассказанная в форме истории и легенды, основано на реальных событиях, произошедших в регионах Иссык-Куля, Жетысу и Кашгара в XI веке. Этот эпос представляет собой политический и моральный трактат, дидактическое произведение, которое воодушевляет и воспитывает. В нем указывалось, как должен вести себя человек в обществе и дома, а также определялись основные качества придворных и людей, занимающих различные государственные должности. Эпос действительно содержит идеи, которые можно отнести к духу веры и добра.

В эпической поэме «Кутадгу билиг» Баласагуни есть мысли, которые имеют воспитательное значение и касаются подготовки девушек к семейной жизни. Здесь поэт призывает молодежь с большей ответственностью подойти к вопросу брака.

Согласно Баласагуни, найти и добиться хорошей, умной женщины непросто. «Поэтому при поиске спутника жизни первым делом следует выбрать человека из знатной семьи, целомудренного, скромного, с мягким характером, обаятельного и доброго», — советует он. Великий ученый сказал: «Жениться и устроить свадьбу легко, но найти достойную невесту сложно, поэтому подумайте об этом», — сказал он, предположив, что лучше хорошенько подумать и принять правильное решение при выборе супруги, чем торопиться с вступлением в брак. Ведь от выбора жены или мужа напрямую зависит успешность воспитания будущих поколений и благополучие семьи в целом [1, с. 342].

Баласагуни показывает, что воспитание девочки следует оценивать по четырем основным признакам. То есть он делит девушек на четыре основные группы. Юношам советуют быть осторожными в отношении следующих признаков у девушек: Существует множество причин, по которым мужчина сбивается с пути: одна из них — стремление к вечной красоте, другая — стремление к славе, а третья — стремление к богатству, что говорит о том, что мужчина, который женится на таких девушках на всю жизнь, не будет иметь хорошей семейной жизни. Четвертая — она ни о чем не думает,

выбирает честного и порядочного человека, — сказал он, указав, что такие девушки имеют добрые намерения, глубоко задумываются о продолжении будущего поколения и подходят в качестве спутниц жизни [1, с. 342-343].

Кроме того, Баласагуни привел причины, по которым таких девушек не следует выбирать в жены. В строках «Богатая женщина не уважает богатого, она не богата, она его собственность» поэт описывает, как девушки из богатых и состоятельных семей считают своих мужей своей собственностью и не относятся к ним с уважением, а также что девушки, одержимые богатством, резкие в речах и обладающие властным характером, также не годятся в будущие жены: «Высокомерные и надменные не достойны ни своей семьи, ни меня» [1, с. 343]. Поэтому девочкам, воспитывающимся в таких семьях, внушают, что они даже не считают своих мужчин людьми, что они всегда высокомерны. Это отражено и в казахских пословицах, в которых подчеркивается богатство дочерей богатых шонжаров и важность места женщины в семье: «Жасауы жақсы қыздың, күйеуі момын болады», «Жақсы әйел жаман еркекті адам етеді, жаман әйел жақсы еркекті надан етеді» (на казахском языке).

Баласагуни в своем эпосе не преминул напомнить людям, одержимым красотой, что красота человека измеряется не красотой тела, а красотой души, и что красота тела без разума и гармоничного характера приводит человека к заблуждению. В этом месте Баласагуни описывает, что еще одной из особенностей девушки из образованной семьи является ее характер, описанный как:

Да будет она благородна, честна,
Стыдлива, чиста, непорочна, умна [1, с. 342].

Аль-Фараби тоже как и Баласагуни считал, что человека делают счастливым его духовные навыки и хорошие качества характера: «Человек рождается, чтобы быть счастливым. Одним из главных условий счастья является хороший характер. Тот, кто несчастен, нет здесь ничьей вины, виноват его собственный дурной нрав», — пишет он [2, с. 127].

Итак, мы определили, что одним из показателей хорошего воспитания у девочки является наличие соответствующего поведения. Добрый нрав — это проявление веры и ума. Потому что вера и рациональное мышление отражаются в поведении и делают человека прекрасным. Да, человек, которому не хватает физической красоты, может быть красив и обаятелен благодаря своему уму и гармоничному характеру. В своем труде Баласагуни подчеркивал взаимосвязь между приобретенными знаниями и нравственными качествами. В одном своем высказывании поэт отмечал, что «душа человека (сердце) — бездонное море, а знание (ум) — бриллиант на дне этого моря». Пока человек не достанет драгоценный камень со дна души, нет от него никакой красоты и пользы. В нем также предупреждается, что мужчина, женившийся на красивой женщине, проведет остаток своей жизни в беспокойстве:

Несчастен муж красавицы-жены —
Он желт лицом, года его черны.
Ценитель красоты не он один,
Ведь есть глаза и у других мужчин.
Он будет, бедный, до скончания дней
не муж своей жены, а страж при ней! [1, с. 343]

Когда глаза встречаются, разум разделяется. Поэтому считается, что лучше всего держать девушек и женщин в целом подальше от встреч с мужчинами. Поэт также согласен с тем, что девушек следует выдавать замуж рано.

Баласагуни утверждает, что в семейных отношениях от мужа и жены требуются взаимной моральной культуры и моральных качеств. Поэт предостерегает от таких безнравственных черт, как прелюбодеяние, потворство своим желаниям и алкоголизм, и говорят, что их преданность и сдержанность по отношению друг к другу, мир и взаимное уважение являются плодами их семей и воспитания их детей. Понимая, что только в нравственной семье можно воспитать нравственное поколение, они приходят к выводу, что только поколение, которое растет, видя взаимное уважение между отцом и матерью, заботу о друзьях и родственниках, заботу о сыновьях и дочерях, и когда вырастет сможет построить крепкий семейный фундамент.

В эпической поэме «Кутадгу билиг» Баласагуни говорил, что при создании семьи следует обращать внимание не на красоту девушки, не на ее знатность, не на ее богатство, а на ее правильное воспитание:

И пусть будет меньше родовитой,
На знатность не льстись: муж у знатной – забитый! [1, с. 342]

Очевидно, этим мнением поэт хочет сказать, что при выборе жены молодым людям лучше жениться на девушке из семьи с более низким достатком и статусом. Потому что говорят, что если жениться на девушке из богатой и обеспеченной семьи, как мы отметили выше, она будет властной и острой на язык. Кроме того, Баласагуни считает, что женщине важно очень любить своего мужа. Перед замужеством поэт требовал, чтобы девушка была чиста и целомудренна, не смотрела ни на кого другого, чтобы ее не видели и не трогали другие мужчины и чтобы она была верна своему мужу:

Из дев, что не тронул еще ни один,
Видавшая только тебя из мужчин,
Чтоб очень любила и верной была,
Пороков чуждалась, не делала зла [1, с. 342].

Самое главное в казахской традиции «кыз ұзату» — это то, что девушка соединяется с мужем в верности и чистоте, и этот обряд имеет глубокое значение для перехода девушки в новую роль — роль жены и матери. Такое отношение составляет основу семейного благополучия, укрепляет супружескую гармонию и обеспечивает чистоту рода. Эти концепции не

остались без внимания в эпосе поэта. В его понимании благородство девушки — это ее чистота и непорочность, а добродетель юноши — это его храбрость и мужество. Доказательством этого служат строки:

Невестам отрадны их брачные ночи,
Мужи тем смелее, чем битва жесточе [1, с. 195].

Тюркский народ придает особое значение воспитанию девочек как будущих жен и матерей. Рассматривая этот вопрос, можно увидеть, что Баласагуни в своем эпосе относился к воспитанию дочери с большой строгостью и ответственностью. В итоге из его высказывания мы видим, что в доме с хорошей женой хорошее воспитание, а в доме с плохой женой дурное воспитание.

Эффективность воспитания девочки в тюркской семье всегда определялась вежливостью и обаянием ее поведения, гармоничностью ее действий и ее образа жизни. О девушке Баласагуни говорит:

Правдивая – значит, красива жена:
Жена добродетельным нравом красна [1, с. 343].

и добавил, что результаты воспитания девушки сказываются в ее поведении.

Кроме того, у тюркского народа само понятие красоты связывается с красотой души человека, стремлением к гармонии внешнего вида с этой душой. Например, казахский народ всегда стремился воспитывать девочек всесторонне красивыми, подчеркивая привлекательность и обаяние своих дочерей, говоря: «...Елеусіз өскен қыз жаман» (...Плоха та девочка, которая растет без заботы). «Девушка – поступками и поведением» - в этой поговорке раскрывается желание народа видеть своих девочек воспитанными, скромными. Такие девочки и девушки считались красавицами страны и нации.

Однако в трудах великих ученых Востока красивая девушка также считалась источником несчастья и опасности.

Ценитель красоты не он один,
Ведь есть глаза и у других мужчин [1, с. 343].

Баласагуни советует держать девочек дома, подальше от посторонних глаз, и ограничивать их общение с мужчинами. Мысли философа по этому поводу отражены в строках его эпоса:

Не дай дочерям долго чахнуть без мужа,
Без хвори умрешь, от печали развей [1, с.344].

Как видим, размышления Баласагуни о роли и месте женщины в тюркском обществе заметно противоречивы. С одной стороны, он отмечает ее равноправие и независимость в обществе, а с другой стороны, он принижает женщину, отводя ей второстепенную роль в семейно-родовой иерархии взаимоотношений и социальных статусов. У тюрков патриархальная семья была основной формой социального общежития. Браки создавались по договоренности родителей и рода. Полигамия также

не была редкостью, поскольку она являлась источником роста численности населения и усиления социального и материального статуса мужчины. Богатые скотоводы и главы племен имели по две и более жен, которые назывались «бэйбише» и «тоқал» (каз.). У женщины социальный статус определялся ее замужеством и семейным положением. Замужний и семейный статус был почётнее, чем положение вдовы или «кәрі қыз», т.е., старой девы. Безусловно, женское счастье и безопасность могли быть нарушены легко и просто, если жену уличали в измене мужу. Совет или в большей степени, назидание родителям не держать дочь дома, а поскорее выдать замуж отражает тот факт, что институт брака и семьи у тюрков был основан на патриархальных отношениях принуждения и дискриминации. Несмотря на то, что женщина являлась со- производителем кочевого хозяйства, она была бесправной и не могла самостоятельно решать свою судьбу.

Из истории мы знаем, что у каждого народа есть свои литературные памятники, описывающие человеческие отношения, воспитание детей и семейную жизнь. Точно так же и главное произведение Баласагуни, дошедшее до наших дней, «Кудатгу билиг» (поэма о знаниях и науке, приносящей удачу), даст ответы на вопросы воспитания девочек, которые издавна озадачивали человечество.

Одной из идей Баласагуни, заслуживающей особого внимания является вопрос воспитания ребенка дома, а не отдавать его кому-то другому.

А ежели сын твой не в строгости рос,

Оставь все надежды – какой с него спрос? [1, с. 118]

Одна из самых примечательных идей, соответствующая сегодняшним принципам воспитания, — воспитывать ребенка в своей семье, у родной матери, на родном языке. И, кажется, мы уже почувствовали, что в ходе современного развития человечества дети постепенно отрываются от своих родителей, особенно от материнского воспитания, материнской любви, и мы постепенно передаем судьбу наших детей другим, нанимая детские сады и «нянь». Какое воспитание он там получил, в какой среде рос, мы в этом не уверены.

Также можно заметить, что у Баласагуни пространство разделено на домашнее и внедомашнее, внутреннее и внешнее и на наш взгляд, данное понимание усилилось с адаптацией тюрков к полuosедлому и оседлому образу жизни и трансформацией их понимания о доме:

Держи женщин дома и строгим к ним будь,

У них ведь не схожи обличье и суть.

Чужих не пускай в дом, а женщин – из дома,

А ну как собьет их с дороги истома! [1, с. 344]

Глиняный дом ассоциировался с безопасностью, тогда как, улицы воспринимались опасными, несущие перманентную угрозу для женщины. Как считал, Баласагуни чувственно-эмоциональный мир

женщины неустойчив, и она живет не сердцем, а чувствами, а это, по мнению Баласагкни, чревато ее неверностью, обманом и изменами.

Баласагуни рассуждает о том, как молодое мясо становится намного вкуснее, если его правильно сохранить, и как молодое мясо, которое не сохраняется, быстро портится и становится непригодным к употреблению. Он предполагает многогранную природу воспитания девочки, не выпуская ее из поля зрения матери и сохраняя ее честь. Он подчеркнул, что так же, как испорченное мясо загрязняет землю, избалованная девушка является помехой и разрушает окружающую среду.

Разумеется, поэт в своей работе дал советы мужчинам о том, на какой жене им следует жениться.

Жену выбирай не знатнее себя,
И радостно ты проживешь, не скорбя.
Не облик красив должен быть, а душа,
Нрав доброй жены просветлит и тебя.
О, жаждущий с умной сойтись не иначе,
Как ты обрешь все четыре удачи!
Нашел себе умную — тут же спеши,
Бери ее в жены, муж доброй души [1, с. 343].

Результаты и выводы

Таким образом, обобщая рассмотренные выше взгляды Баласагуни, можно сделать вывод, что воспитанные, добродетельные и нравственные девушки являются основой и причиной счастья в семье. Поэтому воспитание девочки является не только важно для семейной жизни, но и важно для всего человечества.

Поэтому, в соответствии с национальными особенностями тюркского народа, отношение к воспитанию девочек всегда требовало большой ответственности. Ведь девочка считается будущей матерью, гордостью и честью семьи, и все хорошее связано с поведением и воспитанием этой девочки.

Воспитание девочек прививает обществу духовные ценности и высокие идеалы. Это выявляет внутренние качества человека. Потомки тех, кто сумел привить эти человеческие качества, еще больше привлекут всю вселенную умом и мудростью. Вырастить и воспитать девочку — это самый важный вопрос нации. Поэтому каждая женщина не должна забывать, что она мать не только своей семьи, но и своей страны. Мы должны понять, что именно мать является самым первым и влиятельным учителем и наставником для своего ребенка. Как гласит народная пословица: «Птица делает то, что видит в своем гнезде», воспитание завтрашнего подрастающего поколения очень важно.

Как говорил Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев: «Качества, присущие ответственному гражданину, необходимо укоренить в сознании подрастающего поколения» [3]. В целом, воспитание девочек с помощью

традиций и обычаев, оставленных предками, может быть актуальным в современном мире, поскольку оно может способствовать становлению личности и преемственности поколений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баласагунский Юсуф. Благодатное знание / отв. ред. А.Н. Канонов. – М.: «Наука», 1983. – 560 с.
2. *Эбу Насыр эл-Фараби. Бақыт туралы кітап* / бас ред. Р. Сейсенбаев. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 834 б.
3. Выступление Главы государства Казахстан Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233>

ЛИЧНОСТЬ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ФАКТОР «ЗАМАН» (ЭПОХИ)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681733>

Салыматова Нургуль Рыскелдиевна

докторант образовательной программы «Философия» Евразийского
национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

E-mail: nur-dos2404@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема личности в казахском мировоззрении с философской точки зрения. Анализируется роль личности в традиционном казахском обществе, ее связь с национальной идентичностью, а также с категориями времени и пространства. Особое внимание уделяется процессу формирования личности в казахской культуре, ее социальной и духовной значимости, а также изменению восприятия личности в контексте традиционного и современного общества. В результате исследования выявляется актуальность данной проблемы в казахской философии с точки зрения национального самосознания, исторической памяти и общественного развития.

Abstract. This article examines the issue of individuality in the Kazakh worldview from a philosophical perspective. It analyzes the role of the individual in traditional Kazakh society, its connection with national identity, as well as the categories of time and space. The article explores the features of individual formation in Kazakh thought, its place in social and spiritual development, and its interpretation in the context of both traditional and contemporary society. The study reveals the relevance of the issue of individuality in Kazakh philosophy in terms of national self-consciousness, historical memory, and societal development.

Keywords: zaman, individual, being, Kazakh worldview, national consciousness, philosophy.

Ключевые слова: «заман», личность, бытие, казахское мировоззрение, национальное самосознание, философия.

Введение

В казахском мировоззрении проблема личности играет ключевую роль в определении судьбы народа, его будущего, а также историко-социальных реалий. На протяжении разных исторических периодов личность, способная осмыслить «заман» (эпоху), поставить интересы своего народа превыше всего и трудиться ради будущего, осмыслялась с учетом доминирующих ценностей времени.

Поскольку эпоха изменчива, трансформация общественных ценностей неизбежно влияет и на требования, предъявляемые к личности. Очевидно,

что действия, не адаптированные к требованиям «заман», не способны способствовать прогрессу общества. В этом контексте сущность личности требует отдельного философского анализа. В традиционном казахском мировоззрении способность осмыслить и оценить «заман» является прерогативой личности. Таким образом, проблема взаимосвязи личности и эпохи становится центральной. В казахской философии встречаются глубокие концептуальные размышления о личностях, формирующих «заман». Эти идеи анализируют присущие личности человеческие качества, а также систематизируют ее поведенческие модели.

Методология

Исследование проблемы личности как создателя «заман» в казахском мировоззрении требует комплексного методологического подхода, так как этот феномен изучается в философском, историческом, культурном и литературном аспектах.

В рамках данной статьи применяются следующие методы: феноменологический метод – для анализа личности в казахском мировоззрении через ее духовные, моральные и экзистенциальные аспекты; герменевтический метод – для интерпретации ключевых идей, отражающих представления о личности в казахском философском и культурном наследии; историко-компаративный метод – для сопоставления концепции личности в казахской философии с аналогичными концепциями мировой философской традиции; онтологический и аксиологический анализ – для изучения сущности личности и ее роли в системе моральных ценностей казахского общества (человечность, свобода, справедливость).

Применение данных методов позволяет провести глубокий и всесторонний анализ проблемы личности в казахском мировоззрении, выявить ее исторические, культурные и философские основания, а также определить роль личности в формировании общественных процессов.

Результаты

В данной статье рассматривается проблема личности в казахском мировоззрении, анализируются ее философские, исторические и культурные аспекты. На основе исследования можно сделать следующие выводы:

В казахской философии понятие личности раскрывается через категорию эпохи (замана) и связано не столько с индивидуальностью, сколько с общественной и социальной ответственностью. Казахские мыслители рассматривают личность как «создателя заман», связывая ее становление с принципами разума, сердца, совести и справедливости. При этом подчеркивается, что формирование такой личности неразрывно связано с культурной средой и историческими обстоятельствами.

В традиционном казахском обществе личность проявлялась через фигуры батыров, биев и жырау, которые олицетворяли свободу, справедливость и служение национальным интересам. В период «Зар заман» (эпоха социальных потрясений) личность рассматривалась в контексте

кризиса национальной идентичности, и казахские мыслители подчеркивали значимость личности, способной адаптироваться к изменениям. В советский период концепция личности была подчинена коллективному сознанию, а индивидуальная свобода оказалась ограниченной. В современной казахской философии центральными вопросами становятся свободомыслие, национальное самосознание и способность личности адаптироваться в условиях глобализации.

В настоящее время проблема личности в казахском обществе приобретает новое звучание в связи с изменением ценностных ориентиров, трансформацией национальной идентичности, процессами глобализации и технологического прогресса. В связи с этим концепция личности в казахском мировоззрении должна быть соотнесена с актуальными социально-философскими проблемами современности. Идея активного преобразования эпохи, осознания значимости личного вклада в развитие общества сохраняет свою актуальность и сегодня.

Обсуждение. В казахской традиции существует выражение: «Заманына қарай адамы, адамына қарай заманы» («Человек соответствует своей эпохе, а эпоха — человеку»). Это подчеркивает неразрывную связь личности и времени, в котором она живет. В казахской философии подчеркивается, что истинная личность не подчиняется эпохе, а определяет ее ход:

«Заманга билік айтқаннан тұлға болмысы білінеді... Заман сүйреп жүргендерден тұлға шықпайды. Тұлға заманды билейтіндерден шықпақ» («Судьба личности раскрывается через способность осмыслять эпоху... Те, кого несет течение времени, не становятся личностями. Истинные личности — это те, кто управляет эпохой») [1, с. 25].

На протяжении своей истории казахский народ стремился осмыслять природу «заман», адаптироваться к изменениям и тем самым сохранять свою идентичность.

В казахском мировоззрении адаптация к изменениям воспринимается как необходимое условие существования. Это особенно заметно в кочевой культуре, которая требовала гибкости и умения взаимодействовать с природой. Казахский народ всегда стремился адаптироваться к духу времени, находя баланс между традициями и новыми реалиями. Важную роль в этом процессе играют выдающиеся личности, которые, согласно казахской мудрости, определяют облик своей эпохи: «Қай заманның болмасын ұлы бір тұлғасы болады» («У каждой эпохи есть свой великий человек»). Эта идея подчеркивает, что каждая историческая эпоха порождает своих героев, мудрецов и лидеров. Взаимосвязь личности и эпохи заключается в том, что человек не только влияет на свое время, но и сам находится под его воздействием. Например, укрепление единства народа и установление справедливости в обществе приводят к улучшению исторической ситуации. В этом контексте особенно значима роль батыров и биев, которые не только

адаптировались к эпохе, но и влияли на ход исторических процессов, формируя ценности и идеалы общества.

Изменение эпохи неизбежно влечет за собой трансформацию человека, живущего в ее рамках. Критерием этой трансформации является соответствие его кругозора и мышления духу времени, умение адаптироваться к вызовам эпохи. Великий Абай в своем стихотворении, начинающемся со строк *«Тоты құс түсті көбелек»*, поднимает вопрос: *«Заманды қай жан билемек?»* («Кто властвует над эпохой?»). Тем самым он акцентирует внимание на проблеме управления «заман», способности направлять ее ход и изменять ее течение.

В целом, может ли человек изменить «заман», или, напротив, «заман» определяет человека? А может быть, и то и другое – лишь результат внешних факторов и судьбоносных изменений? История знает немало мыслителей, которые не вписывались в рамки своего времени и прокладывали новые пути для общества. Одним из таких великих личностей является сам Абай, который ставил перед обществом вопросы о взаимоотношении человека и времени.

Человек одновременно и правит «заман», и подчиняется ей. В казахском мировоззрении способность осмыслять «заман» является прерогативой личности. В этом контексте взаимоотношение личности и эпохи становится центральной проблемой.

«Заманды билейтін адамдар бар да, заманға иленіп кететін жамандар бар. Ал, заманға ой салып отыратын Бұхарлар мен Асанқайғылар болған». («Есть люди, управляющие эпохой, и есть те, кто полностью подчиняется ей. Однако были и такие, как Бухар-жырау и Асан Қайғы, которые осмысливали и направляли эпоху») [2, с.62].

Для казахского народа умение адаптироваться к изменениям было важнейшей чертой. Каждый человек в свою эпоху должен находить способы адаптации и пути развития. Особенно это проявлялось в кочевой культуре, где гармония с природой и гибкость мышления играли ключевую роль в выживании. Способность изменяться в соответствии с течением времени рассматривалась как необходимость для сохранения народа и государства.

В своих стихах Абай подчеркивает, что «заман» влияет на человека, но и человек в свою очередь может управлять «заман»:

*«Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек».*
(«Время несет каждого,
Но кто властен над «заман»?
Кто не соответствует «заман»,
«Заман» его подчинит»).

Таким образом, способность управлять «заман» напрямую связана с личностными качествами человека. Если человек не обладает внутренней силой и зрелостью, он становится жертвой течения времени, не оказывая влияния на его ход.

Время изменчиво, а значит, и «заман» постоянно трансформируется. «Заман» приносит с собой большие изменения, значимые события и кризисы. Однако, сами общественные изменения и события порождаются действиями людей, что указывает на то, что человек является творцом «заман».

«Заман – жеке адамдардың тұлға бойындағы қасиеттері, яғни адамның әлеуметтілігі мен мәденилігін біріктіріп тұрған тұтастық» («Эпоха – это совокупность личных качеств индивидов, объединяющая их социальность и культурность») [3, с.3].

История показывает, что существуют выдающиеся личности, которые говорят то, о чем другие не осмеливаются говорить, и совершают поступки, на которые другие не способны. Именно такие люди и являются истинными личностями. В казахском мировоззрении человек, который лишь выполняет возложенные на него обязанности, не рассматривается как личность.

Настоящая личность – это человек, который служит примером, своими действиями направляет общество, заботится о судьбе народа. В более широком смысле – это творцы истории и создатели «заман». Личность опережает свое время, отличается новым видением, нестандартным мышлением, способностью привносить инновации и прокладывать новые пути. «Новое мышление в свое время начали передовые мыслители и ученые Запада. Однако в разные эпохи в каждом народе появлялись люди, которые мыслили иначе. Одним из первых казахов, кто начал мыслить по-новому, был Асан Кайгы – деятель и мыслитель, стоявший у истоков формирования казахского этноса. Затем – Толе би, Казыбек би, Айтеке би. Новое мышление – это прогрессивное выражение общественного сознания» [4, с.117].

Служение своему народу, забота о его будущем и стремление направить развитие общества в правильное русло – это черты, присущие истинной личности. История неоднократно доказывала, что такие личности являются созидателями и преобразователями «заман». Молодежь, стремившаяся привести казахский народ на уровень передовых наций, твердо верила, что труд личности – это вечный маяк, освещающий путь последующим поколениям. Это подтверждают слова Миржакыпа Дулатова: «Однако по мере того как с годами народ начнет прозревать, его литература расцветет, а печатное слово распространится, наследие Шокана, его мысли и идеи, несмотря на забвение, обязательно будут возрождены» [5, с.161].

Заключение

В казахском мировоззрении взаимосвязь личности и «заман» анализируется именно в этом контексте, что позволяет выявить роль личности в исторических процессах. Личность – не просто продукт «заман», но и сила, создающая и формирующая ее. Духовный, культурный и

социальный облик каждого времени является результатом мыслей и действий личностей, живших в эту эпоху.

Личность играет ключевую роль в изменении общества. Великие личности становятся инициаторами новых идей, культурных и политических преобразований. Их взгляды и поступки формируют лицо «заман». В то же время сама «заман» влияет на личность, определяя ее ценности, возможности и ограничения. Однако истинная личность – это не просто продукт времени, а созидательная сила, определяющая направление «заман». Именно поэтому для развития общества необходимо формирование сознательных, ответственных и духовно зрелых личностей.

В современных условиях вопрос личности приобретает новые черты под влиянием процессов глобализации, развития информационных технологий и социальных трансформаций. Факторами, формирующими личность, становятся свободное мышление, национальная идентичность и духовное совершенствование.

ЛИТЕРАТУРА

1. Есім Ғ. Даналыққа құштарлық. Семей-Новосибирск: Талер –Пресс, 2007.
2. Ғарифолл Есім. Сана болмысы. Т. 10. Алматы: Қазақ университеті, 2006.
3. Сапарғалиева С.Ж. Қазақ даласының өркениеттегі әлеуметтік кеңістік пен уақыттың өзіндік ерекшелігі. Алматы, 2005.
4. Ғарифолл Есім. Сана болмысы. Т. 3. Алматы: Ғылым, 2007.
5. Дулатұлы М. Шығармалары: Мақалалар мен зерттеулер. 2-т. Алматы: Ғылым, 1997.

СООТНОШЕНИЕ СУДЬБЫ, СВОБОДЫ ВОЛИ И СЧАСТЬЯ В ФИЛОСОФИИ Ж.БАЛАСАГУН

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681771>

Дағарова Жанар Өміржанқызы

Докторант 3 – курса специальности «Философия»

Карагандинский университет имени

академика Е.А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда

E-mail: janka_04@mail.ru

***Аннотация.** Статья посвящена анализу соотношения судьбы, свободы воли и счастья в философии Ж.Баласагуна, одного из крупнейших мыслителей Средневекового Казахстана. В работе рассматривается, как эти категории взаимодействуют в контексте его произведения «Кутадгу билиг» и какие философские идеи лежат в основе понимания человеческой жизни и ее смысла. В статье исследуется, каким образом свободный выбор влияет на достижение счастья, как внутреннего состояния человека. В статье делается вывод о том, что в философии Баласагуна счастье не является результатом внешних обстоятельств, а достигается через моральный выбор, осознание ответственности и гармонию с собой и окружающим миром.*

***Ключевые слова:** судьба, свобода воли, счастье, моральный выбор, Кутадгу билиг, ответственность, гармония, путь к счастью, предназначение.*

Введение

Тема соотношения судьбы, свободы воли и счастья в философии Ж.Баласагуна является важным аспектом анализа средневековой философской мысли, поскольку она раскрывает основные принципы понимания человеческой жизни и её конечных целей. Ж.Баласагун, автор знаменитого произведения «Кутадгу билиг», в своём труде стремился дать ответы на важнейшие вопросы о природе человека, его предназначении, моральном выборе и пути к счастью. Основной идеей философии Ж.Баласагуна является то, что человек находится в постоянной борьбе между личной свободой, определяемой его волей и моральными убеждениями, и неизбежностью судьбы, которая часто может накладывать ограничения на его действия. Сочетание этих двух понятий формирует основу его размышлений о жизни, человеческих достоинствах, праведности и конечной цели существования, которой является счастье. В этом контексте важно исследовать, как свобода воли взаимодействует с понятием судьбы, и каким

образом это взаимодействие формирует общую картину счастья, к которому стремится каждый человек.

Материалы и методы

Для исследования соотношения судьбы, свободы воли и счастья в философии Ж.Баласагуна можно использовать несколько методов, которые помогут глубже понять идеи и философские концепции, заложенные в его произведении. Были использованы историко-философские и аналитические методы. С помощью историко-философского метода была изучена философия Ж.Баласагуна в контексте исторического развития идей. Здесь можно рассмотреть, как взгляды Баласагуна соотносятся с философскими учениями того времени, как они были сформированы под влиянием исламской традиции, культурных и интеллектуальных течений его эпохи. Аналитический подход позволяет детально рассматривать основные категории философии Ж.Баласагуна, такие как судьба, свобода воли и счастье, и выяснить, как они соотносятся друг с другом. В рамках этого метода можно провести логический анализ концепций, выявить их взаимосвязь, рассмотреть, как философская мысль Баласагуна развивает каждую из этих категорий и как они пересекаются в контексте общей философии добра и зла, справедливости и морали.

Результаты и их обсуждение

Философия Ж.Баласагуна, особенно в его произведении «Кутадгу билиг», имеет сложное и многослойное содержание, в котором можно обнаружить элементы разных философских систем. Действительно, в его учении можно найти элементы пантеизма, деизма и суннитского ислама, хотя они вряд ли представлены в строгом теоретическом виде, как это бывает в других философских школах. Он сочетает идеи о Боге как высшей силе, управляющей миром, с утверждением о свободе воли человека и важности морального выбора, что характерно как для пантеизма, так и для деизма. В то же время, философские идеи, такие как мораль, добродетель и религиозная дисциплина, органично вписываются в контекст суннитского ислама, в котором он был воспитан. Баласагун был глубоко связан с исламской традицией, и его философия во многом отражает суннитские религиозные взгляды, в частности в вопросах морали, религиозной дисциплины и отношения человека к Богу. Он ориентируется на исламские учения, основываясь на идеалах добродетели, смирения и уважения к Богу, что является важной частью суннитского мировоззрения. Проблемы предначертанности, судьбы и рока, которые занимают особое место в суннизме, освещаются поэтом через переплетение проблем всеведения Аллаха, предопределенности судьбы и свободы человека. Бог, который определил каждому существу его долю [1, с. 100], предписал и рок [1, с. 283]. Создатель заранее знает, когда зародится жизнь конкретного человека, чем будет сопровождаться и как закончится [1, с. 235]. От человека здесь требуется безоговорочное подчинение. Автор верит в провиденциализм и

утверждает, что все от Аллаха, Всевышний знает все наперед, так как судьба предписана ранее. Еще в мировоззрении поэта отчетливо появляется его пантеистический взгляд на мир. Поэт-мыслитель исходит из того, что Бог является первопричиной мироздания. Он полагает, что Аллах «создал велением своим все земное», «вертящийся он сотворил небосвод» [2, с. 116]. Мыслитель выступает как сторонник деизма, распространившегося среди восточных перипатетиков. В условиях господства феодально-религиозного мировоззрения деизм часто был скрытой формой выражения материалистических, атеистических тенденций [2, с. 116]. Мыслитель, исходя из достижения естественных наук своего времени, выдвигал концепцию о том, что возникнув по воле Аллаха, мир развивается по своим законам.

Ж.Баласагун в своей философии действительно представляет некоторые противоречивые взгляды, которые могут показаться неожиданными при первом взгляде. Его произведение «Кутадгу билиг» является основным источником философской мысли, в котором он раскрывает разнообразные темы: от морали и политики до судьбы, свободы воли и счастья. Рассмотрим несколько таких противоречий.

Произведение «Кутадгу билиг» была написана на тюркском языке в форме назидания для государей. В ней поднимаются не только социально-этические, но и многие философские проблемы, характерные для духовных исканий мыслителей средневековья. Ж. Баласагун адресовал свою поэму людям, у которых есть власть, чтобы воспитать в них честность, справедливость и чтобы они смогли бы улучшить жизнь государства. Поэма «Кутадгу билиг» не является чисто политическим произведением посвященным искусству гибкого управления государством, в ней рассматривается проблема индивидуальной и социальной ответственности человека [3, с. 15], так как учит своего читателя тайнам счастливой жизни. Поэтому ее можно интерпретировать ещё и как знание, которое приносит человеку счастливую жизнь. Соотношение судьбы, свободы воли и счастья в философии Ж.Баласагуна, особенно в его произведении «Кутадгу билиг», представляет собой важный аспект его учений о человеческой жизни и пути к благополучию. Баласагун, как философ и ученый, в значительной степени опирается на центральные концепты, такие как мораль, справедливость, и человеческие добродетели, в контексте судьбы, свободы воли и счастья. Некоторые исследователи отмечают, что поэт, обратившись к доисламским и современным культурам, предложил личности, обществу и государству идеальный образ жизни и жизненный путь, основанный на разуме и сознательности [2. с. 53–55].

Одним из центральных элементов философии Баласагуна является соотношение судьбы и свободы воли. С одной стороны, он утверждает, что судьба — это нечто неизбежное, что не поддается человеческому контролю, и человек должен смириться с тем, что ему предначертано. Однако, с другой

стороны, он также подчеркивает важность личного выбора и усилий человека, его моральных решений и стремлений. Это создает противоречие, поскольку, если судьба уже предопределена, то где же место для свободы воли и личных усилий? На этом уровне философия Баласагуна может восприниматься как двойственная, потому что она одновременно признает как силу судьбы, так и важность свободного выбора. По мнению Юсуфа Баласагуни, хотя разум и сознание дают человеку свободу действий, но они же приводят его к фатализму и безоговорочному повиновению воле Создателя. Примером этого служат нижеследующие строки поэмы Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билиг»: Мудрец, уверовавший в Бога, Покорен судьбе и благодарен ей. Хоть лежи, хоть по миру броди, Только судьбу можешь встретить ты [4, с. 133]. Изначально судьба предписана тебе, Остается лишь покорность раба [4, с. 235]. И прибыль, и потери, добро со злом – От Бога, это и есть судьба [4, с. 245]. Подчеркивая фатализм фразой «происходящее установлено до того, как оно произойдет», Юсуф Баласагуни в то же время размышляет о свободе и ответственности человека: «ум – это удача», «неразумность – черное пятно человека» [1, с. 140], «мир сей – поле посевное: что посеешь, то и пожнёшь» [1, с. 109].

В философии Баласагуна судьба (или «құт» — удача, предназначение) играет важную роль, что влияет на ход человеческой жизни. Однако судьба в его понимании не является жестким и неизбежным фактором, который нельзя изменить. Судьба — это совокупность внешних факторов и обстоятельств, которые человек получает в своей жизни. Например, место рождения, социальное положение, события, случайности, которые могут повлиять на его путь. Однако Баласагун также подчеркивает, что судьба — это не только нечто жесткое, но и то, что зависит от внутреннего мира человека. Судьба может быть изменена через мудрость, праведность и силу воли, которые позволяет человеку действовать в соответствии с моральными принципами и достижениями в жизни. Судьба — это концепция предопределенности, которая отражает божественный порядок и закон. Однако его мышление также подчеркивает, что, несмотря на влияние судьбы, человек не является полностью пассивным субъектом. Судьба может предопределять условия, в которых человек живет, но ее влияние не исключает возможности личного выбора и действия. В философии Ж.Баласагун судьба исследуется через призму этики, морали и социальной ответственности. Судьба не является абстрактным понятием; она тесно связана с этическими нормами и социальными обязательствами. Он подчеркивает, что человек должен стремиться к добродетели и мудрости, несмотря на предопределенные обстоятельства. Добродетельное поведение, по мнению Баласагуни, может изменить ход судьбы, хотя и не в абсолютном смысле. Это подчеркивает важность личной ответственности и активного участия человека в формировании своей судьбы.

Образ Кунтолды в философии Ж.Баласагуна, особенно в произведении «Кутадгу билиг», является ярким примером того, как философ трактует идею свободы воли. Кунтолды, как персонаж, представляет собой символ мудрости, силы духа и нравственной зрелости. Его путь, наполненный трудностями и испытаниями, служит иллюстрацией того, как свобода воли позволяет человеку принимать решения, формировать свой путь и, в конечном счете, достигать цели, несмотря на судьбу или обстоятельства. Свобода воли в образе Кунтолды также тесно связана с ответственностью. Для Баласагуна, свобода не существует без ответственности за свои поступки. Кунтолды, как философский идеал, не избегает ответственности за свои действия и решения. Таким образом, Кунтолды учит, что судьба и свобода воли — это не противоположности, а два аспекта человеческой жизни, которые могут гармонично сосуществовать. Свобода воли позволяет человеку не просто поддаваться судьбе, но и активно влиять на свою жизнь, преодолевая препятствия и искушения, следуя своему внутреннему пути.

Баласагун уделяет большое внимание вопросу счастья, рассматривая его как цель жизни. Счастье в его учении связано не только с внешними обстоятельствами, но и с внутренним состоянием человека, его добродетелями и мудростью. В то же время, он признает, что даже самые добродетельные люди не застрахованы от страданий, что также может приводить к противоречию. Как человек может быть счастливым в мире, полном страданий и бед, если жизнь сама по себе наполнена мучениями? Счастье у Баласагуна рассматривается как конечная цель человеческого существования. Он считает, что истинное счастье не основывается на внешних факторах или материальных благах, а достигается через внутреннюю гармонию, моральные добродетели и осознанное отношение к жизни. Это счастье связано с умением принимать свою судьбу и находить радость в каждом моменте, вне зависимости от обстоятельств. В своей этике Баласагун нередко проповедует мораль именно земного человека, правдиво описывает его переживания, призывает стремиться к счастью. Счастье, считает мыслитель достижимо для человека многими путями и средствами, в том числе и путем нравственного совершенствования. Например Айтолды силен характером, говорит, что он сам есть Счастье: «Я – Счастье, ... во мне и болезнь, и лекарство найдешь» [5, с. 84]. Интересны рассуждения героя о свойствах счастья в 16 главе, где он говорит, что «кто счастье добился – спасен от невзгод, найдет он свершение желаньям своим!» [5, с. 79]. По его мнению, нужно верно добиваться своего счастья и не сбиваться с намеченного пути. На примере образа Айтолды поэт показывает временность счастья. Он добился много, верно служил государству, но быстро состарился. Всему приходит конец. Смерть приходит ко всем людям, невзирая на статус, материальное положение. Мысль о быстротечности человеческой жизни и неизбежности смерти придает мировоззрению Баласагуна трагический характер. Эта мысль воплощается в следующих строках: «Подумай о смерти,

малы ее сроки, От жизни до смерти пути не далеки», или еще, похожее двуступище: «Сей мир и могила твоя – два привала. Пришел – собирайся, пора миновала». (6, с. 129-130). Вместе с признанием быстротечности человеческой жизни, философ отмечает шаткость и неустойчивость мира человеческих отношений. В нем взлет завершается падением, радость оборачивается печалью, дружба может смениться враждой. Идея о шаткости человеческих отношений и чувств часто звучит в творчестве Ю. Баласагуни: «Ведь счастье как реки и речи течет На свете извечен их круговорот». А на других страницах поэмы звучит такая мысль: «Миг счастья исчезнет, едва лишь возник, Он скор и неверен, и старится в миг» [7]. Например, Айтолды говорит перед смертью: «Я с бедными зря не делился добром! Зачем был я глух ко благому деянью? Зачем поносил я безвинного бранью?» [8, с. 112]. Автор хочет сказать этим, что нужно ценить жизнь и не стоит проживать ее впустую. Самое главное в человеке, по мнению Юсуфа Баласагунского, это физическое и духовное здоровье, а не материальные блага. Автор призывает творить благие дела, помогать людям, ведь перед лицом смерти будет поздно раскаиваться: «О мнящий, что смерть над тобою не властна, В миг смерти раскаянье будет напрасно!» [8, с. 112]. Баласагун, как и многие философы своего времени, также осознает конечность человеческой жизни. Однако, несмотря на трагизм этого осознания, он призывает к поиску смысла жизни через развитие личных добродетелей, служение обществу и государству. Это сочетание глубокого пессимизма, связанного с неизбежностью смерти, и оптимизма в плане личного развития и морального прогресса является еще одним противоречием в философии Баласагуна.

По убеждению Баласагуни, человек, желающий быть счастливым, должен всемерно проявлять живой интерес к знанию, с его помощью использовать и подчинять себе силы природы. Для него знание – важное средство научить человека добродетельным поступкам, оно определяет все человеческое поведение. Только с его помощью человек может подняться до великих людей и оставить после себя доброе имя: Хочу, я, о мудрый, о слове сказать – Ученья и знанья воспеть благодать. Ученьем и знаньем достигнешь высот, И два этих блага приносят почет [9, с. 51].

Таким образом, смысл жизни в философии Баласагун укоренен в поиске счастья и исполнении моральных принципов. Человек, стремясь к самосовершенствованию и сущностному пониманию своей судьбы, находит смысл в служении другим, развитии личных качеств и следовании моральным ценностям. Во многом смысл жизни заключается в умении находить гармонию между судьбой и свободой воли, принимая свою судьбу как данность и одновременно используя свободу воли для создания счастливой и моральной жизни.

Заключение

В итоге, философия Ж.Баласагуна представляет собой сложное и многогранное учение, в котором присутствуют как гармония, так и

противоречия. Эти противоречия отражают глубокие размышления мыслителя о человеческой жизни, судьбе и смысле существования. В философии Ж. Баласагуна судьба, свобода воли и счастье неразрывно связаны между собой. Судьба определяет условия, в которых осуществляется человеческое существование, но свобода воли позволяет людям принимать осознанные решения и влиять на свою судьбу. Счастье становится результатом этого взаимодействия, достигаемого через моральное поведение и поиск смыслов в жизни. Таким образом, философия Баласагуна предлагает комплексный подход к пониманию человеческой жизни, где каждый элемент играет важную роль в поиске подлинного счастья и смысла.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Юсуф Хас Хаджиб. Благодатное знание. перевод: Решит Рахмети Арат. – 3-е. изд. – Анкара: Тюрк тарих куруму яйынлары, 1985. (На турецк. яз.).
2. Жафероглу А. История тюркского языка II. – Стамбул: Истамбул университети едебият факултеси яйынлары, 1964. (На турецк. яз.).
3. Бекбо Аскар Абдыкадыр. От квиетизма – к гуманизму // Куттуу билим. – М., 1993. (На кирг. яз.).
4. Юсуф Хас Хаджиб. Благодатное знание / пер. Решит Рахмети Арат. – Стамбул: Кабалжы яйынлары, 2006. (На турецк. яз.).
5. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Пер.: С.Н. Иванова. – Л.: Наука, 1983. - С. 558
6. Баласагунский Ю. Благодатное знание [Текст] / Ю. Баласагун-ский. - М.: Наука, 1983. - 558 с.
7. https://elibrary.ru/download/elibrary_37359447_44650552.pdf
8. Калбердиев А.Р., Религиозно-философские аспекты поэмы «Кутадгу билиг» «Благодатное знание» Юсуфа Баласагуни. Исламоведение. 2020. т. 11. № 2 (44). С. 102-108.
9. Бекбо Аскар Абдыкадыр. От квиетизма – к гуманизму // Куттуу билим. – М., 1993. (На кирг. яз.).

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И ФИЛОСОФИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681797>

Samal Adylkhanova

Doctoral student of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan, Faculty of Natural Sciences, Department of Philosophy and
Cultural Studies

E-mail: ase280884@mail.ru

+77024692133

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2502-3531>

Abstract. *The article examines the concepts of social responsibility and philosophy of justice in the context of philosophy, with a focus on their relevance for Central Asian countries. Social responsibility is interpreted as the obligations of individuals, organisations and the state to society, which include moral and ethical aspects of interaction with other people and nature. The article also analyses the philosophy of justice proposed by John Rawls and Amartya Sen, who emphasise the importance of equality of opportunity and fair distribution of benefits in society. Particular attention is paid to the application of these theories in the Central Asian context, where problems of inequality, ecology and social welfare are particularly acute. Environmental and economic responsibility and the role of the state in creating conditions for social justice are considered. The article argues that the philosophy of justice and the concept of social responsibility should become the basis for the development of effective and fair state and corporate policies aimed at sustainable development of the region and improving the quality of life of citizens.*

Абстракт. *Статья рассматривает концепции социальной ответственности и философии справедливости в контексте философии, с акцентом на их значимость для стран Средней Азии. Социальная ответственность трактуется как обязательства индивидов, организаций и государства перед обществом, включающие моральные и этические аспекты взаимодействия с другими людьми и природой. В статье также анализируется философия справедливости, предложенная Джоном Роулзом и Амартией Сеном, которые подчеркивают важность равенства возможностей и справедливого распределения благ в обществе. Особое внимание уделено применению этих теорий в условиях Средней Азии, где проблемы неравенства, экологии и социального благосостояния стоят особенно остро. Рассмотрены экологическая и экономическая ответственность, а также роль государства в создании условий для социальной справедливости. В статье утверждается, что философия справедливости и концепция социальной ответственности должны стать*

основой для разработки эффективных и справедливых государственных и корпоративных политик, направленных на устойчивое развитие региона и улучшение качества жизни граждан.

Keywords: social responsibility, philosophy of justice, John Rawls, Amartya Sen, equality of opportunity, ecology, social inequality, Central Asia, sustainable development, social welfare, ethics, equality, redistribution of resources, social rights.

Ключевые слова: социальная ответственность, философия справедливости, Джон Роулз, Амартия Сен, равенство возможностей, экология, социальное неравенство, Средняя Азия, устойчивое развитие, социальное благосостояние, этика, равенство, перераспределение ресурсов, социальные права.

Социальная ответственность и философия справедливости являются основными понятиями в философии, социально-политической теории и этике. Эти два концепта глубоко взаимосвязаны, поскольку оба касаются того, как должна быть устроена социальная структура, как должны быть распределены ресурсы, права и обязанности между различными членами общества, а также каким образом можно обеспечить этическое и справедливое взаимодействие между ними. В условиях стран Средней Азии, где многие социальные и экономические проблемы остаются актуальными, вопросы социальной ответственности и философии справедливости приобретают особое значение [2, с.102].

В этой статье будем подробно рассматривать, как философские концепты социальной ответственности и справедливости влияют на общественные отношения и как они могут быть применены в условиях стран Средней Азии.

Социальная ответственность как философская концепция относится к идее, что индивиды, организации и государства имеют обязательства перед обществом, которые выходят за рамки личных интересов. Это концепция, которая требует учета последствий действий для других людей, сообществ и природы. В философском контексте социальная ответственность охватывает несколько ключевых аспектов, каждый из которых важен для понимания этого понятия в рамках глобального и локального уровня [6, с.50-55].

Индивидуальная социальная ответственность предполагает, что каждый человек должен принимать во внимание последствия своих поступков для общества и окружающей среды. Это не просто следование моральным нормам, но также активное участие в жизни общества, соблюдение социальных норм, поддержка других людей, вовлеченность в коллективные усилия по решению общественных проблем. Важной частью этого аспекта является понимание того, что каждый человек не существует в изоляции, а

является частью более широкого социального контекста, где его действия могут оказывать влияние на других [7, с.178].

Индивидуальная ответственность в философии подчеркивает важность моральной автономии и этического самосознания, а также готовности принимать последствия своих действий. Например, концепция позитивной свободы в философии может служить основой для понимания ответственности. Это понятие связано с осознанием своей ответственности не только перед самим собой, но и перед обществом [2, с.114].

Корпоративная социальная ответственность (CSR) — это концепция, которая находит своё воплощение в деятельности компаний и организаций, стремящихся не только максимизировать прибыль, но и учитывать интересы общества и окружающей среды. Компании несут ответственность за то, как их действия и бизнес-практики влияют на людей и природу. Например, многие крупные корпорации сегодня активно занимаются экологической инициативой, поддерживают социальные программы и занимают активную позицию в вопросах прав человека и прав работников [5, с.93-98].

Философски CSR можно рассматривать как часть этики бизнеса, где экономические решения должны учитывать их влияние на общество. Важно, чтобы компании не только стремились к прибыли, но и действовали в интересах более широкого социального контекста, что в свою очередь будет способствовать достижению долгосрочной справедливости и устойчивости в обществе [3, с.140].

Государственная социальная ответственность охватывает обязанности государства перед гражданами, включая обеспечение прав и свобод, поддержку социальной справедливости, повышение качества жизни и благосостояния граждан. Это понятие связано с созданием условий для благосостояния всех граждан и справедливым распределением ресурсов [4, с.203].

Государства должны не только обеспечивать соблюдение законов, но и гарантировать соблюдение прав человека, создавать условия для равенства и социальной мобильности, активно бороться с бедностью и неравенством, а также учитывать долгосрочные последствия своей политики для общества. Это также включает в себя защиту окружающей среды и обеспечение устойчивого развития.

Философия справедливости изучает, что значит быть справедливым и как справедливо распределять ресурсы, права и обязанности между членами общества. Одной из главных задач философии справедливости является поиск ответов на вопросы, как должно быть устроено общество, чтобы оно было справедливым для всех его членов.

Джон Роулз — один из самых влиятельных философов в области справедливости. В своей работе Теория справедливости он предложил концепцию «справедливости как честности», в которой разработал два основополагающих принципа:

1. Принцип равных свобод: Каждый человек должен иметь равные права на основные свободы, такие как свобода слова, свобода собраний, право на частную собственность и другие.

2. Принцип различия: Социальные и экономические неравенства должны быть устроены таким образом, чтобы они приносили наибольшую выгоду тем, кто находится в наименее выгодном положении в обществе.

Важным моментом в теории Роулза является идея «завесы незнания», по которой, создавая справедливые социальные институты, нужно представлять, что человек не знает, каким он будет в этих институтах — бедным или богатым, больным или здоровым. Это позволяет исключить предвзятость и принимать решения, которые будут нацелены на улучшение положения самых уязвимых членов общества [1, с.77].

Амартия Сен в своих работах предложил концепцию справедливости как возможностей, утверждая, что справедливость заключается не в равенстве благ, а в обеспечении всех людей равными возможностями для использования своих способностей и для участия в жизни общества. Это важное дополнение к теории Роулза, поскольку оно учитывает различия в исходных условиях людей, их физических, социальных и экономических возможностях.

Сен утверждает, что для создания справедливого общества необходимо учитывать не только материальное состояние людей, но и их способности реализовывать свой потенциал, что требует, чтобы государственные политики создавали условия для развития всех граждан [2, с.145]. Это включает доступ к образованию, здравоохранению, социальным благам, а также поддержку тех, кто не может полностью реализовать свои возможности по объективным причинам.

В странах Средней Азии, где социальные и экономические проблемы часто приводят к высокому уровню неравенства, теории справедливости, предложенные Роулзом и Сеном, могут быть использованы для создания справедливых политик. В частности, эти концепции могут быть применены для перераспределения ресурсов и создания условий для равных возможностей для всех граждан, включая поддержку социальных программ для наименее защищённых слоев населения.

Социальная ответственность в странах Средней Азии имеет свои особенности, обусловленные как историческими, так и экономическими факторами. В регионах, где экономика в значительной степени зависит от природных ресурсов, а социальные и экономические диспропорции остаются значительными, вопросы социальной ответственности становятся особенно важными.

Средняя Азия столкнулась с серьёзными экологическими проблемами, такими как осушение Аральского моря, загрязнение водных ресурсов и деградация земель. Эти проблемы требуют коллективных усилий на уровне региона, поскольку они затрагивают не только одну страну, но и все

государства региона. Экологическая ответственность в этом контексте предполагает принятие мер для восстановления экосистем, рационального использования природных ресурсов и защиты окружающей среды для будущих поколений.

Средняя Азия также сталкивается с высокими уровнями социального и экономического неравенства. Философия справедливости, как представлена в работах Роулза и Сена, может служить основой для разработки политики, направленной на сокращение бедности, обеспечение равенства возможностей и поддержку наименее защищённых слоев населения. Это может включать в себя создание равных возможностей для женщин, поддержку этнических меньшинств и улучшение доступа к основным социальным услугам, таким как образование и здравоохранение.

В условиях Средней Азии государственная ответственность является ключевым элементом в реализации социальной справедливости. Государства региона должны обеспечить равные права и возможности для всех граждан, создавать условия для устойчивого развития и поддерживать справедливое распределение благ. В философии справедливости роль государства заключается в том, чтобы быть гарантом справедливости и равенства, активно вмешиваясь в экономику и социальные процессы для создания более справедливого общества.

Важной частью государственной ответственности является демократизация политической системы и обеспечение гражданских прав. Это включает в себя свободу слова, право на участие в политической жизни и обеспечение прозрачности государственного управления.

Социальная ответственность и философия справедливости являются основными этическими и политическими концепциями, которые играют ключевую роль в построении справедливого общества. В условиях Средней Азии, где экономические и социальные проблемы стоят остро, эти концепции должны стать основой для создания политики, направленной на преодоление неравенства, защиту окружающей среды и развитие устойчивого социального и экономического благосостояния. Философия справедливости и социальная ответственность помогут не только обеспечить равенство возможностей, но и создать устойчивое и справедливое общество для всех граждан региона [6, с.58].

Список литературы

1. Роулз, Дж. Теория справедливости (A Theory of Justice) – Москва: Республика, 1993.
2. Сен, А. Развитие как свобода (Development as Freedom) – Москва: Издательство "Академический проект", 2000.
3. Фримен, С. Справедливость как честность: Далеко ли мы от идеала? (Justice as Fairness: A Restatement) – Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2009.

4. Штейнер, Х., Гудин, Д. Теории справедливости – Москва: Издательство "Московский университет", 2011.
5. Калверт, Б. Корпоративная социальная ответственность – Алматы: Издательство «Финанс», 2007.
6. Рамасвами, С. Глобализация и социальная ответственность– Бишкек: Институт социальных наук, 2013.
7. Селезнев, В. Философия справедливости в контексте современной политической мысли – Ташкент: Издательство «Маориф», 2017.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ ЖУСУПА БАЛАСАГУНИ И НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ У АМАНГЕЛДЫ АЙТАЛЫ: ИДЕНТИЧНОСТЬ ВЗГЛЯДОВ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681818>

Ешниязова Айнур Чапаевна

докторант 2 курса образовательной программы «Культурология»
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

Аннотация: *Философские взгляды Жусупа Баласагуни на национальные и нравственные ценности представляют особую важность, особенно в сравнении с современными представлениями. В данной статье проводится сопоставление идей, изложенных в труде «Құтты білік» («Благодатное знание») со взглядами казахстанского ученого Амангельды Айталы о нации и культуре, а также анализируются общие черты их взглядов.*

Ключевые слова: *Жусуп Баласагуни, Амангельды Айталы, философ, нация, народ, общество, национальная ценность, язык, культура, национальное сознание*

Введение

В XI веке тюркская философия вступила в период активного развития, особенно после принятия ислама тюркскими народами Центральной Азии и взаимодействия с арабо-персидской культурой. Основными темами философии того времени были религия, этика, социальные вопросы, нравственность и знание. Представители тюркской философии высказывались о справедливости, духовной чистоте, порядках в обществе, гармонизируя исламские идеи с традициями тюркских народов.

Жусуп Баласагуни — один из ярких представителей средневековой тюркской литературы. Его труды важны как в историческом, так и философском плане, а его размышления о государстве и нации побуждают к глубоким размышлениям. В поэме «Құтты білік» он особенно акцентирует внимание на национальных и общественных ценностях, нравственности, принципах государственного управления и социальной справедливости.

По мнению исследователей, поэма «Құтты білік» является основой политических, социальных, морально-этических и духовных ценностей. В этом труде изложены принципы управления государством, правила ведения власти, а также нормы поведения и морали для членов общества.

Жусуп Баласагуни начал писать «Құтты білік» в 1069 году в городе Баласагун и завершил его за восемнадцать месяцев в Кашгаре. Это произведение, имеющее глубокое социальное значение и выступающее в

роли морально-этической программы народа, было преподнесено правителю государства Караханидов Табгаш Арслан-хану Богратегину [1].

«Қўтты білік» был переведен на узбекский язык К. Каримовым (1971), на русский — Н. Гребневым (1971) и С. Ивановым (1983), на казахский — А. Егеубаевым (1986), на уйгурский язык — коллективом переводчиков в Пекине (1984). В эпоху правления Караханидов отсутствовали систематизированные законы и нормы, регулирующие государственное управление и права членов общества, и Жусуп Баласагуни стремился восполнить этот пробел с помощью своего труда. Таким образом, поэма в определённой степени играла роль Конституции. В ней автор описывает, каким должен быть характер, уровень образования, умственные способности, права и обязанности правителей, министров, дипломатов, военачальников, врачей, поваров, земледельцев, скотоводов и других слоев общества. В поэме приведены морально-этические требования ко всем представителям профессий и должностей [2].

Обсуждение

Взгляды Жусупа Баласагуни подчёркивают значение таких факторов, как знание, справедливость, культура и национальный язык, для процветания нации и стабильности общества. Он подчёркивает важность управления обществом на основе справедливости и сохранения национального единства путём укрепления культурных ценностей. Аналогично, в трудах казахстанского ученого Амангельды Айталы сохраняется актуальность вопросов формирования национальных ценностей и гражданской идентичности [3].

Идеи Баласагуни о нации и взгляды Айталы задают ключевые направления развития общества. Они закладывают основы национальной идеологии и служат ориентиром для будущего народа.

Поэма «Қўтты білік» строится на четырёх основных принципах:

1. Справедливость и наличие честных законов, символически представленных образом правителя Күнтуды.
2. Благополучие и удача, выраженные в образе визиря Айтолды.
3. Мудрость и рассудительность, отражённые в образе сына визиря — Огдюльмюш.
4. Скромность и умеренность, представленные образом дервиша Одгурмуш.

Поэма рассматривает смысл жизни и общечеловеческие духовные ценности как идеал, религию, этику, искусство и мудрость [2].

В трудах Амангельды Айталы (1939–2022) освещаются такие вопросы, как наука и образование, государственный язык и религия, нация и человек, внутринациональные, родовые, жузовые, межэтнические отношения, судьбы этнических казахов за рубежом и др. [4]

Айталы подчёркивает, что национальное самосознание не должно ограничиваться только этнической идентичностью. Это мнение особенно важно для полиэтнического общества. Он настаивает на равноправной гражданской идентичности всех этносов Казахстана [3].

Профессор А. Айталы пишет: «Без критического взгляда на свой народ и без анализа его "преимуществ" формируются негативные этнические стереотипы». Он также задаётся вопросом: «Совпадают ли наши мысли о ценностях с нашими действиями?» И отвечает: «Народ, который не стал ведущей нацией, как казахи, превращается не в опору, а в ведомого другого сообщества. Для структуры нашего государства этнический плюрализм является наиболее гармоничным. Сегодня важно воспитать не казахскую нацию, а гражданина Казахстана» [3].

Согласно Баласагуни, нацию формирует народ. Чтобы сохранить общество и нацию на должном уровне, каждый человек должен быть образованным, честным и справедливым. Он считает, что процветание нации зависит от знаний и нравственности. Поэтому призывает к самосовершенствованию, справедливости, честности и любви к Родине.

Баласагуни предлагает сохранять самобытность и традиции нации, сочетая их с новым взглядом на развитие. Он высоко оценивает факторы, способствующие прогрессу общества, и его подход к национальным ценностям отчетливо прослеживается.

Сегодня национальная идея также часто рассматривается как основа современного общества. Это обусловлено тем, что в последние годы в большинстве стран мира усилилось внимание к национальным вопросам. Из почти двухсот государств лишь около двадцати считаются мононациональными.

Национальная проблема стала одной из глобальных. После краха колониальных систем на мировой арене появились новые нации. В разных регионах эти вопросы имеют свои особенности: в США — с акцентом на расовые аспекты, в Европе — на религиозные. В Германии, Великобритании, Франции, Нидерландах акцент делается на соотношение нации и религии.

В современной социальной науке понятие «нация» используется в двух смыслах: как сообщество, обладающее общими языком, культурой, традициями и характером, и как политическая нация — объединение граждан государства.

Амангельды Айталы писал: «Почему мы говорим, что нация — это великая солидарность? Потому что в жизни можно критиковать или даже не любить государство или его политику, но нельзя не любить свою нацию — она свята и велика для каждого из нас» [4].

Основой национальных ценностей является религия. Религия укрепляет национальное самосознание народа, лишённого свободы. Народы, утратившие веру, не смогли сохранить себя как нацию.

Принятие ислама тюрками в эпоху Караханидов способствовало активному отражению религиозной тематики в литературных произведениях. Хотя «Құтты білік» напрямую не посвящён религии, в нём представлены идеи, связанные с исламом. Эта тема подробно исследовалась учёными, включая Р.Р. Арата, С.М. Арсала, И. Кафесоглу, А. Инана, А. Дилашара, А.Б. Ержиласуна, Р. Данкоффа, Н. Келимбетова, А. Кыраубаеву, А. Егеубаева, С. Екера, Х. Касапоглу, Г. Курмангалиеву, Г. Канашаеву и др.

Баласагуни подчёркивает важность веры в Бога. Он высоко оценивает могущество Аллаха, призывая людей к праведной жизни и духовной чистоте. В своих произведениях он направляет человека к осмыслению божественного порядка в природе.

«Дела Бога не изменяются, Его путь — вечен», — писал Баласагуни, выражая неизменность божественной справедливости. Он считает, что именно Бог указывает путь и не даёт человеку сбиться с него.

Будучи мусульманином, Баласагуни также акцентирует внимание на значении науки и знания. По его мнению, истинное понимание религии возможно только через обучение. Учёные и образованные люди в его трудах занимают особое место, поскольку знание приближает к истине.

Его религиозные взгляды важны для понимания сути нравственности и справедливости. Баласагуни показывает синтез традиционного ислама и тюркской культуры.

В «Құтты білік» он особо подчеркивает значение справедливого правления. По его мнению, благополучие нации зависит от справедливости власти. Несправедливая власть приводит к страданиям, справедливая — к процветанию. Хороший правитель должен сочетать знания и справедливость [2].

Баласагуни подчёркивает важность системы управления, объединяющей нацию и обеспечивающей стабильность. Власть должна опираться не только на силу, но и на мораль.

Между взглядами Баласагуни и Айталы есть очевидное сходство в понимании создания нации. Баласагуни выделяет знание, справедливость, культуру и язык как основы национального единства. Айталы подчёркивает важность гражданской идентичности в полиэтническом обществе Казахстана. Мысли Баласагуни о государстве и обществе, особенно касающиеся справедливости и знаний, сохраняют свою актуальность.

Он подчёркивает значение национального языка и культуры, признавая богатство тюркского языка как фактор духовного единства. Его произведения подчёркивают роль тюркского языка в становлении нации.

Баласагуни утверждает, что путь к сохранению нации — через знания. Каждый человек должен стремиться к обучению, особенно правящая элита, от уровня которой зависит устойчивость и развитие общества.

Духовное богатство нации состоит в её культуре, традициях и национальном сознании. Баласагуни считает, что для сохранения

национального единства необходимо защищать и развивать духовные ценности, передавать их молодому поколению.

В его творчестве национальные ценности занимают важное место. Он придаёт значение сохранению и развитию традиций и обычаев как основы устойчивости и процветания общества. Для сохранения национальной идентичности необходима пропаганда духовных и культурных ценностей.

При этом он придаёт большое значение справедливости, нравственной чистоте, человечности и долгу. В «Құтты білік» подчёркивается, что каждый человек должен знать своё место, выполнять свои обязанности и стремиться к справедливости. Он считает, что будущее нации зависит от духовного и морального уровня её граждан [2].

Поэма «Құтадғу білік» содержит размышления о методах управления государством, моральных принципах, общественно-политических нормах, обычаях, социально-экономических и культурных вопросах. В целом, философские идеи Баласагуни требуют дальнейшего исследования в практическом и эстетическом ключе. Стремление к всесторонности, охвату различных областей науки и мировоззрения было характерно для культурной среды его эпохи.

Заключение

Философское наследие Жусупа Баласагуни и Амангельды Айталы играет важную роль в сохранении и развитии национальных ценностей. Идеи, изложенные в поэме «Құтты білік», о знаниях, справедливости и национальном единстве остаются актуальными и в наше время. Труды Амангельды Айталы указывают важные направления в формировании национальной идентичности в многоэтническом обществе Казахстана. В этой связи значение знаний и справедливости для духовного развития общества остаётся исключительно высоким.

Взгляды Баласагуни на нацию отличаются глубиной, философским богатством и содержат важные размышления о будущем тюркских народов. Его мысли основаны на любви к справедливости, знаниям, языку и культуре. Он подчёркивает необходимость развития внутренней культуры, образования и нравственности каждого человека как путь к процветанию нации.

Он считает справедливость и честность основными национальными ценностями, а также важнейшими чертами, ведущими общество к прогрессу. Он утверждает, что устойчивость и процветание нации возможны при наличии справедливой власти и образованных лидеров. Кроме того, он подчёркивает, что в основе национальной идентичности лежит культура и традиции.

Кроме того, Баласагуни стремился к тому, чтобы через сохранение и развитие национальных традиций и обычаев приумножить духовное богатство нации. Он считал важным сохранить самобытность народа через культурное наследие и передать его будущим поколениям. Главные взгляды Жусупа Баласагуни и Амангельды Айталы в пропаганде национальных

ценностей заключаются в сохранении культуры и языка народа, справедливости, нравственности и моральной чистоты. По их мнению, будущее нации зависит от уровня образования и духовного состояния народа, а также от сохранения и развития национальных традиций и обычаев. Взгляды Жусупа Баласагуни остаются актуальными и сегодня, поскольку развитие и устойчивость нации начинается с сохранения и продвижения национальных ценностей.

Использованная литература:

1. Баласағұн даналығы <https://qazaqadebieti.kz/4860/balasa-n-danaly-y>
2. «Құтты білік» - национальное наследие казахов. <https://ult.kz/post/kutty-bilik-kazaktyn-tol-murasy> [на казахском языке]
3. Айталы А.Ә. Ұлттану. - Алматы : Арыс, 2000 . – 7-8 бет.
4. Айталы А. Ұлт деген ұлы ынтымақтастық <https://abai.kz/post/37870>

“QUTADG’U BILIG”DAGI XALQ MAQOLLARINING TURK VA O‘ZBEK TILLARIDAGI LEKSIK TRANSFORMATSIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681824>

Sobirov G‘ulomjon

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Turkshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola “Qutadg‘u bilig” asarida berilgan maqollarning turk va o‘zbek tillaridagi fonetik transformasi o‘rganilgan. Asardagi maqollar ko‘pincha axloqiy me‘yorlar va insoniy qadriyatlarni ta’kidlaydi. Masalan, adolat, sabr-toqat, rahm-shafqat kabi tushunchalar keng o‘rin egallagan. Ular hayot, ma’naviyat, bilim va insonning o‘z-o‘zini anglashiga oid chuqur fikrlarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar :Til, doston, maqol, ona, fonetika, fonetik transformatsiya, qavm-qarindosh, do‘stlik, obraz, uy, avlod, ajdod, xarakter.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье рассматриваются пословицы и их теоретические основы, приведенные в произведении «Кутадгу Билиг». Пословицы в произведении часто подчеркивают моральные нормы и человеческие ценности. Например, широко используются такие понятия, как справедливость, терпение и сострадание. В них содержатся глубокие мысли о жизни, духовности, познании и самореализации человека.

Ключевые слова :Язык, пословица, мать, выражение, народ-родственник, дружба, образ, дом, поколение, предок, характер.

ABSTRACT

This scientific article examines the proverbs and their theoretical foundations given in the work "Kutadgu Bilig". Proverbs in the work often emphasize moral standards and human values. For example, concepts such as justice, patience, and compassion are widely used. They contain deep thoughts about life, spirituality, knowledge and human self-realization.

Keywords :Language, proverb, mother, expression, people-relative, friendship, image, house, generation, ancestor, character.

Kirish: Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asari turkiy xalqlar adabiyoti tarixida yaratilgan benazir dostonlardan biridir. XI asrda yaratilgan bu asarning badiiy qimmatini shu darajada balandki, uni o‘lchaydigan mezonlarning o‘zi yaratilgan emas. Deyarli o‘n asrdan buyon avlodlardan-avlodlarga o‘tib kelayotgan, shu jarayonda o‘z obro‘ va e’tiborini zarracha bo‘lsin kamaytirmay saqlab kelayotgan bu asarning siru sinoatini ochib berish, undagi badiiylik tamoyillarini, bu tamoyillarga xos bo‘lgan asosiy belgilarni ko‘rsatish faqat XI asr adabiyoti

uchungina emas, balki adabiyotimiz taraqqiyotining keyingi bosqichlari uchun ham alohida nazariy qimmatga ega.

Qolaversa, adibning, ijodkorning hayot realliklaridan ta'sirlanishi va undan o'z ijodiy faoliyati davomida foydalanish tamoyillarini aniqlash, ijodiy jarayon, uning psixologiyasi, bu jarayonga xos bo'lgan asosiy qonuniyatlarning topilishiga ham imkon beradi. Yusuf Xos Hojib yaratgan asar shu qadar ulkan adabiy mo'jizaki, unga xos bo'lgan asosiy qonuniyatlar, fazilat va xususiyatlarning inkishof etilishi, ko'plab adabiy hodisalarning aniqroq va yorqinroq tushunilishi, anglanishi va izohlanishiga ham keng imkonlar yaratadi.

Maqollarning aniq ko'lami belgilangan. Tadqiqot jarayonida xalq orasida qo'llanib kelayotgan ayrim maqollarning qadimiy va ta'bir joiz bo'lsa, asl variantlari tiklandi. Yusuf Xos Hojibning tajribasi misolida yozma adabiyotda folklordan, ayniqsa, xalq maqollaridan foydalanishning yo'l va usullari, bu yo'l va usullarning nihoyatda xilma-xil shakl va ko'rinishlarga egaligi ko'rsatib berildi.

Tadqiqot natijalaridan nihoyatda keng va xilma-xil sohalarda foydalanish mumkin. Xususan, adabiyot tarixi, folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda, shu sohalarga oid darslik va qo'llanmalar yaratishda, ta'limning turli bosqichlari uchun dastur, darslik va o'quv qo'llanmalari yaratishda asqotishiga shubha yo'q. Shuningdek, adabiyot tarixi, folklorshunoslik, adabiyot va folklor aloqalariga doir maxsus kurs, maxsus seminarlar o'qishda tadqiqot materiallaridan foydalanish mumkin bo'ladi.

Madsad va vazifa: Mazkur maqolada asarda berilgan maqollarning turk va o'zbek tillaridagi fonetik transformatsiyasi, leksik-semantik xususiyatlari va ularning nazariy asoslarini tahlil qilish vazifasi qo'yilgan.

Usullar: Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Ma'lumki, "Qutadg'u bilig" qo'lyozmalari bizga ikki xil yozuvda etib kelgan. Jumladan, Namangan va Qohira nusxalari arab, Hirot nusxasi uyg'ur harflari bilan yozilgan. Mutaxassislar orasida ularning qaysi biri avval yozilgan, degan masalada fikrlar xilma-xilligi kuzatiladi. Fitrat bu masalaga aniqlik kiritib, arab yozuvidagi nusxalarning avval yaratilganligini isbotlab beradi. Buning dalili sifatida esa u Namangan nusxasining "suls" xati bilan yozilganini, bu xatning ancha qadimiy tarix bilan aloqadorligini dalil sifatida keltiradi. Keyinchalik Fitratning bu fikrini yana bir boshqa dalil arab harflariga tayanadigan she'riy san'at – kitobat vositasida Qayum Karimov ham quvvatlagan edi. U shunday yozadi:

"Qutadg'u bilig" ning asl nusxasi qaysi alifbe bilan yozilganligi haqidagi ikkinchi bahsli masala ham haligacha hal qilinmay kelmoqda. Ko'pgina olimlar, jumladan, S.E.Malov, dastavval, muallif o'z asarini arab yozuvi bilan yozgan deb taxmin qiladilar...Turk madaniyati tarixining eng asosiy yozma manbalaridan biri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi turkiy xalqlarning badiiy-estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko'rsatib bera oladigan xalq maqollarining

qadimgi madaniyatning an'ana va urf-odatlarini tushuntirishda muhim vosita ekanligi isbotlanadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida kelgan maqollarning hozirgi turk va o'zbek tillaridagi tarixiy takomili – fonetik, leksik, semantik, stilistik transformatsiyasi ochib beriladi.

Asarda keng ko'lamli ijtimoiy, siyosiy va axloqiy masalalar ko'tariladi. Asarning mazmuni ikki qarindosh - boy va kambag'al o'rtasidagi muloqot orqali ochib beriladi. Bu muloqotda turli xil hayotiy vaziyatlar, odamlarning tabiati va turmush tarziga oid masalalar muhokama qilinadi.

"Qutadg'u bilig"dagi maqollar, o'zbek xalqining donolik va tajribasini o'zida mujassam etgan holda, o'sha davr jamiyatining ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi. Bu maqollar, asarning mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi va o'qiyotgan kishi o'z hayotida duch keladigan muammolarga yechim topishda foydalanishi mumkin bo'lgan qimmatli maslahatlarni taqdim etadi.

Asarning nazariy asoslari, shuningdek, o'sha davr Sharq mamlakatlaridagi boshqaruv uslublari, ijtimoiy tuzilish va insoniy qadriyatlarni o'rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning yozish uslubi, uning falsafiy qarashlari va didaktik yondashuvlari, o'zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

"Qutadg'u bilig"ning o'rganilishi, nafaqat tarixiy va adabiy jihatdan, balki lingvistik, filologik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Asar, o'zbek tilining rivojlanish tarixini o'rganishda ham muhim manba hisoblanadi va uning matni, o'zbek tilining qadimgi shakllarini o'rganish uchun noyob materialdir.

Bugungi kunda adabiyot, tilshunoslik, madaniyat tarixi, ijtimoiy fanlar kabi turli sohalarida ko'plab qimmatli asarlar o'rganilmoqda. Bu asarlar orasida turkiy tilining nodir namunalaridan biri bo'lgan "Qutadg'u bilig" alohida ajralib turadi. "Qutadg'u bilig" O'rta Osiyo turkiy adabiyotining eng muhim asarlaridan biri hisoblanib, o'rta turk tilining murakkab namunalaridan biri sifatida ko'riladi. Bu asar Qoraxoniylar saltanati davrida yashagan donishmand shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan. "Qutadg'u bilig" o'zining adabiy qimmatini, axloqiy, madaniy-tarixiy ahamiyatiga ko'ra turkiy adabiyotning nodir asarlaridan biri sanaladi.

Til birliklari ichida so'z alohida o'rin egallaydi. Uning bu xususiyati, ayniqsa, grammatik jihatdan qaralganda ko'rinadi. Tilning eng kichik ma'noli birligi hisoblangan morfema oralig'ida so'zning ma'noli qismlari: o'zak, suffiks va hokazolar qaralsa, mustaqil so'z shaklidagi gaplar (masalan, nominativ gaplar: Qish, Sovuq, Qorong'i kabi) sintaktik jihatdan alohida gap turlari sifatida izohlanadi. Bu esa so'zning grammatik (morfologik va sintaktik) xususiyatlarini ko'rsata olsa ham, uning ta'rifida morfema yoki gapga asoslanish mumkin emasligini ko'rsatadi. Chunki so'z strukturasi semantik jihatdan ma'noli qismlarga bo'linish xususiyatiga egadir. To'g'ri, bir morfemadan tashkil topgan so'zlar boshqa qismlarga bo'linmaydi. Masalan, u, tosh, bosh, yo'l kabi. Biroq tildagi ko'pgina so'zlar ma'noli qismlarga bo'lina oladi va ular bir necha morfemalarning

ulanishidan tashkil topadi. Masalan, toshloq, boshliq, boychechak, gulsafsar, qoidali kabilar. Bunday bir morfemali va ko'p morfemali so'ziaming o'zagi mustaqil ma'noga ega bo'ladi. Demak, so'z mustaqil ma'noga ega bo'lgan birlikdir. Lekin bunday qarash hamma tillarga ham to'g'ri kelavermasligini yuqorida aytib o'tdik. O'zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz, ispan va boshqa ko'p tillarda so'z mustaqil birlik hisoblanadi. Uning mustaqilligi alohida olinganda ham, turli ma'nolarni ifodalashida va ba'zan fikr ifodalovchi gap holida kelishida ko'rinadi. Leksik transformatsiya — bu tilshunoslikda so'zning ma'nosi, shakli yoki tuzilishini o'zgartirish jarayoni. Bu jarayon orqali so'zlar yangi ma'no yoki funktsiyaga ega bo'lishi mumkin. Leksik transformatsiyalar tilning o'zgaruvchan tabiati va so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi.⁴²⁹

Leksik transformatsiyalarning ba'zi misollari:

1. **Semantik leksik transformatsiya:** Bu jarayonda so'zning ma'nosi o'zgaradi. Masalan, "ko'z" so'zi biologik ma'noda ko'rish organini anglatadi, lekin u "ko'z" so'zi tasvir, figurativ ma'nolarda ham ishlatilishi mumkin (masalan, "ko'z" — qarash, nazorat qilish).

2. **Morfologik leksik transformatsiya:** So'zning morfologik shakli o'zgaradi, masalan, fe'lni otga yoki otni sifatga aylantirish: "yaxshi" (sifat) → "yaxshilash" (fe'l).

3. **Sintaktik leksik transformatsiya:** So'zlar sintaktik struktura orqali o'zgaradi. Masalan, "yaxshi kitob" (sifat + ot) → "kitob yaxshi" (ot + sifat) tuzilmasi.

Leksik transformatsiyalar tilni boyitadi va uning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi.

1. **Grammatika va sintaksisdagi o'zgarishlar:**

o Turk tilidagi ba'zi grammatik strukturalar O'zbek tilida o'zgarishga uchraydi. Masalan, turk tilidagi fe'l qo'llanishidagi afikslar O'zbek tilida boshqacha shakl va qo'llanishlarda bo'lishi mumkin, bu esa fonetik transformatsiyaning yana bir jihatini tashkil etadi.

2. **Leksik farqlar:**

o Ba'zi so'zlar O'zbek tilida turk tiliga qaraganda boshqacha ishlatilishi mumkin. Misol uchun, turk tilida "kutadgu" (kutubxona) so'zi o'zbek tilida "kutubxona" yoki "bilim" shaklida ishlatiladi.

Maqollarda ishlatilgan ba'zi so'zlar, O'zbek tilidagi ma'nolarni yanada aniqroq ifodalash uchun moslashgan bo'lishi mumkin.

"Qutadg'u bilig" asarida keltirilgan xalq maqollarining turk va o'zbek tillaridagi leksik transformatsiyasi tilda yuz beradigan o'zgarishlarning leksik jihatdan ifodalanishini anglatadi. Bu jarayon turkiy tillar orasidagi leksik moslashuv va o'zaro talqinlarni o'z ichiga oladi, chunki har bir til o'ziga xos leksik birliklarga ega va ayni so'zlarning tarjimai, mazmuni, va shakli o'zgarishi

⁴²⁹ Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Darslik. Toshkent-2010.S-61

mumkin.

1. So'zlarning semantik o'zgarishi:

• Semantika (so'zning ma'nosi) leksik transformatsiyaning muhim jihatlaridan biridir. Biroq, ba'zi so'zlar turk tilidan o'zbek tiliga o'zgacha ma'no va shaklda o'tadi. Bu turk va o'zbek tillaridagi xalq maqollarining semantik (ma'no) ko'rinishida aks etadi.

Misol:

• Turkcha maqol: "İğneyi kendine batırma, çuvaldızı başkasına batırma."
O'zbekcha tarjima: "O'zingga igna kirmasa, boshqalarga qalam kirmasin."

Bu maqolda "ignaning o'zi" va "qalamning o'zi" o'rtasidagi leksik farq, aslida turk tilidagi "iğne" so'zi o'zbek tilidagi "qalam" so'ziga mos keladi. Ma'noda ham ijobiy o'zgarishlar bor: "İğne" - kichik va o'tkir narsa bo'lsa, o'zbek tilida "qalam" - yozish vositasi sifatida ishlatiladi.

2. Sinonimlar va antonimlar:

• Har bir tilning o'ziga xos sinonimlari va antonimlari mavjud. O'zbek tilidagi ba'zi so'zlar turk tilidagi so'zlarning sinonimi sifatida ishlatiladi va ularning fonetik yoki grammatik xususiyatlari boshqacha bo'lishi mumkin. Maqolning mazmuni asosan bir xil bo'lsa-da, ishlatilgan leksik birliklar har bir tilga xos bo'ladi.

Misol:

• Turkcha maqol: "Az kazanan, az kaybeder."
O'zbekcha tarjima: "Kam yutgan, kam zarar ko'radi."

Bu maqolda turkcha "kazanan" (yutgan) so'zi o'zbek tilidagi "yutgan" so'zi bilan ifodalanadi. "Kaybeder" (zarar ko'radi) esa "zarar" so'zi bilan o'zbek tilida ifodalanadi. Bu leksik transformatsiyada sinonimlar ishlatilgan.

3. Leksik moslashuv:

• O'zbek tilida turkcha so'zlarning leksik moslashuvi amalga oshadi. Bunda turk tilidagi ba'zi so'zlar o'zbek tilida o'zgartirilgan yoki biror boshqa so'z bilan almashtirilgan bo'lishi mumkin. Misol uchun, "kutadg'u" (bilim, ma'rifat) so'zi turk tilida ishlatilganda, o'zbek tilida bu so'zning o'zi "kutubxona" yoki "bilim" shaklida ishlatiladi.

Misol:

• Turkcha maqol: "Bilgini artıran, akıl kazandırır."
O'zbekcha tarjima: "Bilimni oshirgan, aqlni oshiradi."

Bu maqolda "bilgini artıran" (bilimni oshirgan) va "akıl kazandırır" (aqlni oshiradi) so'zlari o'zbek tilida o'zgartirilgan leksik birliklar bilan ko'rsatilgan.

4. O'zbekcha va turkcha o'zgarishlar:

• Turkcha so'zlarning o'zbek tilida keng qo'llanilishi: Ba'zi so'zlar turk tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zbek tiliga kirib kelgan va ular o'zbek tilida ishlatiladi. Bu so'zlar asosan xalq maqollarida qo'llanilib, o'zgarishsiz qoladi.

Misol:

• Turkcha maqol: "Göz var nizam var."
O'zbekcha tarjima: "Ko'z bor, nizom bor."

Bu maqolda "göz" (ko'z) so'zi, "nizam" (tartib) so'zi o'zbek tilida o'zgarishsiz

ishlatilgan. Bu turkcha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarini o'rganish tarixi ancha qadimgi davrlar bilan aloqador bo'lishiga qaramay, uning poetikasidagi o'ziga xosliklarni atroflicha va sinchiklab o'rganish zarurati hali-hanuz kun tartibida turibdi.

Jahon turkiyshunoslari bu borada ancha katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishdi. Bugun asarni o'rganishga oid bir qator jiddiy maktablar yuzaga kelganligini qayd etish mumkin. Bular orasida Turkiya, Rossiya, Xitoy maktablari qo'lga kiritgan yutuqlar ancha salmoqli ekanligi bilan ajralib turadi. Bu maktablar orasida o'zbekistonlik olimlar tomonidan yaratilgan maktabning o'ziga xos o'ringa ega ekanligini mamnuniyat bilan qayd etish o'rinlidir. Ayniqsa, Q.Karimov, B. To'xliiev, Q. Sodiqovlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari jahon turkiyshunosligida o'z salmog'i bilan e'tiroflarga sazovor bo'lgan.

Bevosita asarning poetik xususiyatlari, ayniqsa, asarda qo'llangan maqollarning frazeologizmlarga munosabati masalasi endigina kun tartibiga qo'yilmoqda. Bu boradagi ilmiy ishlarining amalga oshirilishi Yusuf Xos Hojib badiiy mahoratining yangi qirralarini ochib berishiga shubha yo'q. Leksik transformatsiya – bu biror tildagi so'z yoki iborani boshqa tilda ifodalash jarayonidir, bunda ma'no o'zgarmasdan, lekin tilning fonetik va grammatik qoidalariga mos keladigan yangi shakllar paydo bo'ladi. Turk va o'zbek tillaridagi maqollarning leksik transformatsiyasi, asosan, so'zlar va iboralar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni ko'rsatadi. Har ikki tilda ham bir-biriga yaqin ma'nolarni anglatgan so'zlar mavjud, ammo har bir til o'ziga xos leksik qurilish va grammatik o'zgarishlarga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. AKSOY, Ömer Asım(1995), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, Ank..
2. ARSAL, S. Maksudi(1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul.
3. BAĞDATLI, Özlem(2007), *Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
4. BOLAY, Süleyman Hayri(1997), *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. BOZKAPLAN Şerif Ali (2007), Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, *Turkish Studies*, 2(4), 1110-1118.
6. DİLÂÇAR, Agop (1995), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara. (2003), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
7. DİLMAÇ, Bülent (2002), *İnsanca Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara.
8. EKER, Süer (2006), Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, *bilig*, 38, 103-122.
9. ERSOYLU, Halil (1981) Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Âyetlerinden İlhamlar, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15, 17-41.

10. EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973), *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İst.
11. KARA, Mehmet (1990) Bir Başka Açıdan Kutadgu, *Bilig*, 23-24;71-81
12. KİTTAY, Eva Feder (1987), *Metaphor Its Cognitive Force and Linguistic Structure*, Oxford: Clarendon Press.
13. OCAK, G., GÜNDÜZ, M. (2006), Eğitim Fakültesini Yeni Kazanan Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Giriş Dersini Almadan Önce ve Aldıktan Sonra Öğretmenlik Mesleği Hakkındaki Metaforlarının Karşılaştırılması, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 293-309.
14. OĞUZ, A.(2005), Öğretmen Eğitim Programlarında Metaphor Kullanma, Ed.: H. Kıran, XIV. *Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Denizli, 582-588.
15. ÖZTÜRK Faruk (2005), Kutadgu Bilig'de Bitki Adları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(I), 201-208.
16. PALA, İskender (2007), *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Kapı Yayınları, İstanbul.
17. PİLANCI, Hülya(t.y.), *Çağdaş Eğitimde Halk Edebiyatının Kullanılması*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/2274/unite02.pdf

Internet saytlar:

1. www.wikipedia.org
2. <https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-isimleri/>
3. <https://m.sabah.com.tr>
4. <https://lotusmagus.com>

KAYKOVUSNING “QOBUSNOMA” ASARIDA SUXANDONLIK MASALASI TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15711186>

Salimov Ilhom Ergash o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti
tayanch doktoranti

Elektron pochta: ilhomsalimov72@gmail.com

Tel: +998943286959

Annotatsiya: Mazkur maqolada sharq adabiyotida didaktikaning o'rni, sharq didaktik adabiyotining o'ziga xos jihatlari, “Qobusnoma” asarning mazmun-mohiyati haqida so'z yuritilgan bo'lib, asarning suxandonlik haqidagi yettinchi bobi batafsil tahlil qilingan. Suxandonlikning o'ziga xos jihatlari, so'z aytmog'ning foydali va zararli tomonlari sanab o'tilgan.

Kalit so'zlar: sharq, didaktika, suxandonlik, rostgo'ylik, yolg'on, kamtarlik, shirinsuxanlik.

Abstract: This article discusses the role of didactics in oriental literature, the specific aspects of oriental didactic literature, the content and essence of the work "Qobusnoma", and the seventh chapter of the work on eloquence is analyzed in detail. The specific aspects of eloquence, the useful and harmful aspects of speaking are listed.

Keywords: east, didactics, eloquence, honesty, lying, modesty, eloquence.

Sharq mamlakatlarida didaktik adabiyot salmoqli o'rin egallaydi. Farzand tarbiyasi har doim muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Yusuf Xos Hojib, Sa'diy Sheroziy, Nosiriddin Rabg'uziy, Alisher Navoiy kabilarning qatorida Kaykovusni ham alohida ta'kidlab o'tish kerak. Kaykovus podsho xonadonidan bo'lib, umrining oxirlarida hayotiy tajribasini bir kitobga jamlab, shu kitob orqali o'g'li Gilonshohga nasihatlar qiladi va bu kitobni “Qobusnoma” deb ataydi. “Qobusnoma” yaratilganidan beri turfa tillarga tarjima qilib kelinadi. O'zbek tiliga ilk bor Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilingan. O'tgan asrning oltmishinchi yillarida Subutoy Dolimov “Qobusnoma”ni qayta tarjima qilib, kitob holida nashr etilishi uchun jonbozlik ko'rsatadi. Subutoy Dolimov faoliyatiga nazar soladigan bo'lsak, uning ikki sohada, ya'ni o'zbek adabiyoti tarixi va adabiyot o'qitish metodikasida ko'p ish qilganini ko'ramiz.

Kaykovus “Qobusnoma” asarining oltinchi bobida hunar egallashning ahamiyati haqida so'z yuritadi. U hunarsiz kishini soyasiz butaga o'xshatadi. Kishi qanchalar oliy nasab bo'lsa ham, unga qanchalar ulug'vor ism qo'yilsa ham hunarsiz el ichida obro' topolmaydi. Hunar isi kelmagan so'zni aytma, deydi Kaykovus. Demak, muallif so'z aytmog'ni ham hunar sifatida ko'rmoqda. Ma'lumki, hunar egallash oson emas. Biror hunarda kamolga yetish uchun ustoz

topiladi, sabr-toqat bilan undan hunar sirlari o'rganiladi, mashaqqat chekiladi. Barcha hunardan ko'ra so'z hunari yaxshiroqdir, deydi muallif. Til tarbiyasi o'zimizga bog'liq, uni yaxshi gapga o'rgatsak yaxshi gapni, yomon gapga o'rgatsak yomon gapni so'zlaydi. Yaxshilik qilsang yaxshilik qaytganiday, yaxshi gap eshitish uchun o'zimiz ham yaxshi gap aytishimiz kerak. Ammo nonko'r kishiga yaxshilik qilganning foydasi yo'q, so'zimizga quloq solmaydigan kishiga so'z aytmoq ham shunday. Quloq solmagan kishiga va so'ralmagan joyda nasihat qilishdan tiyilish kerak. Shuning bilan birga, yaxshi so'z aytishning o'zi kifoya qilmaydi, yaxshi so'zni ham o'z o'rnida ishlatish kerak. Noo'rin joyda aytilgan yaxshi so'z quloqqa yomon eshitaladi.

Kaykovus o'g'liga yaxshi kishilar bilan hamsuhbat bo'lishni tayinlaydi. Ayniqsa, suxandon kishilarni alohida hurmat-izzat qil, deb uqtiradi. Asarning yettinchi bobida suxandonlik ila baland martabali bo'lish haqida so'z yuritadi.

Suxandonlik shunday kasbi, uni mukammal egallagan odam yolg'oniga ham ishontirishi mumkin. Misol uchun, sofistlarning ko'pi mohir notiq bo'lib, ular bahsda g'alaba qilish uchun yolg'ondan ham qaytishmasdi. Kaykovus o'g'lini mana shundan qaytaradi, suxango'y bo'l, biroq durug'go'y, ya'ni yolg'onchi bo'lma deydi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, garchi bu didaktik adabiyot bo'lsa-da Kaykovus realist edi. U farzandidan komillikni talab qilmasdi, chunki bu imkonsiz ekanligini yaxshi bilardi. Kishi qachondir baribir yolg'on gapirishga majbur bo'ladi. Zero u davrlarda kishining bir so'zi o'zining, yaqinlarining hayot-mamotini hal qilishi mumkin edi. Shu bois Kaykovus rostgo'ylik bilan nom qozonish kerakligini aytadi, mana shunda zarurat tug'ilganida kishining yolg'oniga ham ishonishadi. Mayda-chuyda masalalarda yolg'on so'zlagan odamning muhim masaladagi rost so'ziga ishonmay qolishlari ehtimoli yuqori. Hayoti mobaynida imkon qadar yolg'on so'z aytishdan qochgan odam esa o'rni kelganda yolg'oniga ham barchani ishontira oladi, chunki rostgo'ylik bilan nom qozongan odamdan hech kim gumonsiramaydi.

Shuningdek, yolg'onga o'xshagan rostni aytma, deydi. Garchi bu haqiqat bo'lsa ham, agarda aql bovar qilmasga o'xshasa, odamlarni ishontitish uchun dalil-isbot talab qilsa bunday so'zni aytmagan ma'qul. Yolg'on gapirib yolg'onchiga chiqish balki alam qilmas, biroq rost gapira turib yolg'onchiga chiqish odamga alam qiladi. Shunday ekan, yolg'onga o'xshagan rostni aytishdan tiyilish kerak.

Odamning ham, so'zning ham to'rt navi bor, deydi Kaykovus. Birinchisi, biladi va bilishini biladi, bu olim, unga ergashish kerak. Ikkinchisi, bilmaydi va bilmasligini biladi, bu qobil, unga o'rgatish kerak. Uchinchisi, biladi va bilishini bilmaydi, bu g'ofil, uni uyg'otish kerak. To'rtinchisi, bilmaydi va bilmasligini ham bilmaydi, bu johil, undan qochish kerak. Bu odamlarning to'rt navi. Endi so'zning to'rt navi to'xtalamiz. Birinchisi, bilinmaydigan va aytilmaydigan. Ikkinchisi, bilinadigan va aytiladigan. Uchinchisi, bilinadiyu, bilish shart emas, aytsa bo'ladi. To'rtinchisi, bilinadi, lekin aytilmaydi. Bilinadigan va aytilmaydigan so'z kishining boshiga ko'p balo olib kelishi mumkin. So'zlarning eng a'losi bilinadigan va aytiladiganidir. Har bir so'zning ikki yuzi bor, yuz bu uning

namoyon bo'lish shakli. Odamlarga gapirganda so'zning yaxshi yuzini ko'rsatish kerak. Shunda kishi so'zi ila baland martabaga erishadi. Horun ar-Rashid tush ko'radi. Tushining ta'birini biridan so'raydi. "Barcha qarindoshlarning o'lib, yolg'iz o'zing qolasan" deydi birinchi ta'biri. Noxush xabardan darg'azab bo'lgan xalifa ta'birini kaltaklashni buyuradi va boshqa birini chaqirtiradi. "Sen barcha qarindoshlaringdan uzoq umr ko'rasan" deydi u. "Aqlli kishi so'zni shundoq yetkazadi" deydi Horun ar-Rashid va ta'birini mukofotlaydi.

Kishi chiroyli so'zlash bilan birga, aytgan so'zining ma'nosini ham chuqur bilishi kerak. Ma'noni bilmay turib so'z aytgan kishi to'tiqushga o'xshaydi. Mohir notiq neki desa xalqqa ma'qul bo'ladi. Kerakli so'zni o'rnida aytish kerak, vaqtni zoye, donishmandlikni uvol qilmaslik kerak. Bilgan sohada gapirish, bilmagan sohada jim turish kerak.

Ko'pchilikning oldida bir kishining qulog'iga so'z aytmalik kerak. Bu yaxshi so'z bo'lsa ham boshqalarda yomon gumon paydo qiladi. Ko'pchilik oldida shunday so'z aytish kerakki, yana kimdir o'z-o'zidan bunga guvohlik bersin. Sovuq so'zdan qochish kerak, sovuq so'z urug'ga o'xshaydi, undan dushmanlik o'sib chiqadi. So'z aytganda, tinglovchining darajasini hisobga olish kerak. Olimga olimday, omiga omiday so'z aytish kerak. Olimga aytiladigan so'zni omiga aytasangiz yolg'onchiga va hatto osiyga chiqishingiz mumkin. Xoslar tushunadigan so'z avomga og'irlik qiladi, ming bir dalil bilan ham ularni ishontirib bo'lmaydi.

Kishi gapirganda doim ilmini aslidagidan kamroq qilib ko'rsatgani ma'qul. Ilmini kamroq ko'rsatib, bir yangi gap aytsa kishi dono va kamtar bo'lib chiqadi. O'zini bilag'on ko'rsatib biror narsani bilmay qolsa kishi nodon va manmanga chiqadi.

Kishi o'zini ta'rifu tavsif qilishdan qochishi kerak. Odam o'zi haqida gapirsa yo yomonlashi, yo maqtashi kerak. Yomonlasa sirini xalqqa ochgan bo'ladi, maqtasa manmanga chiqadi. O'zini maqtagan odamning gapi jiddiy olinmaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Kaykovus og'zimizdan chiqadigan har bir so'zga diqqat qilishimiz kerakligini aytadi. Bugun o'ylamay aytgan, ahamiyatsiz tuyulgan bir so'zimiz aylanib kelib boshimizga balo bo'lishi hech gap emas. Kishining martabasini uning so'zi belgilaydi. "Qobusnoma" asari bu borada munosib qo'llanma vazifasini bajara oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kaykovus "Qobusnoma". – "O'qituvchi" nashriyot matbaa ijodiy uyi; Toshkent 2019
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti 2000-20005

IJTIMOYIY HIMOYANING MILLIY QADRIYATLAR TIZIMIDAGI O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15711207>

Qirg'izaliyev Axadjon Abdulfattoh o'g'li

Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar

instituti tayanch doktoranti

Email: 7028082aq@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy qadriyatlar tizimimi va ushbu tizimda ijtimoiy himoya bilan bog'liq tushunchalar tahlil qilingan. Jumladan, bugungi demokratik islohotlar tizimida ijtimoiy himoya tizimida amalga oshirilayotgan ishlarga nazar tashlandi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy himoya, milliy qadriyatlar, sunniy intellekt, elektron hukumat, raqamli ijtimoiy himoya.

Аннотация: В статье анализируется национальная система ценностей и концепции, связанные с социальной защитой в этой системе. В частности, была рассмотрена работа, проводимая в системе социальной защиты в рамках современных демократических реформ.

Ключевые слова: Социальная защита, национальные ценности, суннитский интеллект, электронное правительство, цифровая социальная защита.

Abstract: This article analyzes the system of national values and the concepts related to social protection in this system. In particular, it looks at the work being done in the social protection system in the current democratic reforms.

Keywords: Social protection, national values, Sunni intellect, electronic government, digital social protection.

Kirish

Har qanday jamiyatning barqaror rivojlanishi ijtimoiy himoya va milliy qadriyatlarning uyg'unligi bilan chambarchas bog'liq. O'zbek xalqining tarixiy merosida mehr-oqibat, saxovat, mahalla tizimi, hamjihatlik kabi qadriyatlar ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi asosiy omillar sifatida shakllangan. Bugungi globallashuv davrida ijtimoiy himoyani zamonaviy texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va ilg'or xalqaro tajribalar bilan boyitish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

1. Bugungi ijtimoiy-ma'naviy muhit va targ'ibot texnologiyalari

Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni shakllantirishda raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellekt asosida ishlovchi algoritmlardan keng foydalanilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, milliy qadriyatlarni

targ'ib qilish va ijtimoiy himoya tizimini yanada samarali qilish uchun quyidagi innovatsion yondashuvlar taklif etiladi:

- Raqamli ijtimoiy himoya platformalari – ijtimoiy yordam oluvchilar uchun shaffof va tezkor tizim yaratish (masalan, elektron ijtimoiy xizmatlar, onlayn murojaatlar va real vaqt rejimida monitoring).
- Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili – ijtimoiy muammolarni oldindan prognoz qilish va aholining ehtiyojlariga mos ravishda yordam dasturlarini shakllantirish.
- Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) – yoshlarga milliy qadriyatlarni interaktiv tarzda o'rgatish va tarixiy merosni yanada jozibador shaklda yetkazish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish.
- Ijtimoiy tarmoqlar orqali interaktiv targ'ibot – blogerlar, ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik yetakchilari orqali ijtimoiy himoya va milliy qadriyatlarni ommalashtirish.

2. Ma'naviyat sohasiga oid ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish: muammo va yechimlar

Ijtimoiy himoya va milliy qadriyatlar bo'yicha tadqiqotlarda ayrim muammolar mavjud. Jumladan:

- Nazariy va amaliy tadqiqotlar o'rtasidagi tafovut – ayrim ilmiy ishlanmalar amaliyotga tadbiiq etilmagan.
- Ma'lumotlarning yetarli darajada raqamlashtirilmaganligi – aholining ehtiyojlari bo'yicha aniq va tezkor tahlillar olib borish uchun zarur infratuzilma yetishmaydi.
- Innovatsion metodlarning kamligi – ma'naviyat va qadriyatlarni yosh avlodga o'rgatishda interaktiv va zamonaviy usullardan yetarli darajada foydalanilmayapti.

Zamonaviy yechimlar:

- Raqamli ilmiy ma'lumotlar bazasi yaratish – ijtimoiy himoya bo'yicha ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalarni umumlashtiruvchi ochiq platforma.
- Ilmiy ishlanmalarni ijtimoiy innovatsiyalarga yo'naltirish – tadqiqot natijalarini real loyihalarga aylantirish (masalan, startaplar, mahalliy tashabbuslar, davlat dasturlari).
- Gamifikatsiya (o'yinsimon metodlar) – yoshlar va bolalar orasida milliy qadriyatlarni o'rgatish uchun ta'limiy mobil ilovalar va interaktiv platformalar yaratish.

3. Jamiyat birdamligini ta'minlaydigan omillar tahlili

Jamiyat birdamligi ijtimoiy himoya tizimining barqaror ishlashiga asos bo'luvchi omillardandir. Bunga quyidagi innovatsion yondashuvlar orqali hissa qo'shish mumkin:

- "Aqlli mahalla" tizimi – mahallalarda elektron monitoring tizimlarini joriy etish orqali ijtimoiy yordam mexanizmlarini tezlashtirish.
- Kraudsorsing va kraudfanding (jamoaviy moliyalashtirish) – ijtimoiy loyihalar uchun fuqarolar va xususiy sektor mablag'larini jalb qilish.

- Blokcheyn texnologiyalari – ijtimoiy himoya jarayonlarida shaffoflik va korrupsiyaning oldini olish uchun.

4. Xalqparvar davlat barpo etishda ijtimoiy faol fuqaroning rolini oshirish vazifalari

Fuqarolarning ijtimoiy faolligini oshirish uchun quyidagi zamonaviy takliflar ilgari surilishi mumkin:

- Elektron fuqarolik platformalari – davlat va fuqarolar o'rtasidagi muloqotni kuchaytirish (masalan, onlayn jamoatchilik muhokamalari, takliflar platformasi).

- Volontyorlik dasturlarini raqamlashtirish – aholining ijtimoiy faolligini oshirish uchun volontyorlik platformalarini yaratish.

- Ijtimoiy baholash tizimi – fuqarolarning jamiyatga qo'shgan hissasi uchun rag'batlantirish tizimini joriy etish (masalan, soliq imtiyozlari, jamiyatda obro'-e'tibor).

5. Taraqqiyotga olib boruvchi ustuvor qadriyatlarni aholi ongiga singdirish masalalari

Taraqqiyot yo'lida milliy qadriyatlarni aholiga singdirishning innovatsion usullari:

- Metaverse texnologiyalari – yosh avlod uchun ma'naviyat va qadriyatlarni virtual makonda interaktiv o'rgatish.

- OAV va ijtimoiy tarmoqlarda ma'naviyat kontentini ko'paytirish – xalqparvarlik, insonparvarlik, halollik va mehnatsevarlik kabi qadriyatlarni ommalashtirish uchun.

- Sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan ta'lim – har bir fuqaroning ehtiyoj va qiziqishlariga mos ravishda qadriyatlarni o'rgatish tizimini yaratish.

Xulosa

Ijtimoiy himoya va milliy qadriyatlar zamonaviy innovatsiyalar bilan boyitilgan taqdirda, jamiyat birdamligi va fuqarolarning ijtimoiy faolligi yanada mustahkamlanadi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, metaverse va blokcheyn kabi ilg'or echimlardan foydalanish orqali ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish va milliy qadriyatlarni aholiga singdirish mumkin. Shu bois, ijtimoiy himoya tizimining kelajakdagi rivoji milliy merosimiz va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unligiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi" to'g'risidagi Qarori (O'zbekiston Respublikasi qonunlari to'plami, 2017 y., № 6, 70-modda)
2. Ganieva M.X. Ijtimoiy ishga kirish. – Toshkent; O'zMU, 2011.
3. Ganieva M.X. Ijtimoiy ish asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: CHASHMAPRINT, 2009. - 112 b.
4. Ganieva M.X., N.M.Latipova. Ijtimoiy ish tarixi va nazariyasi. Metodik qo'llanma. – Toshkent: O'zMU, 2015. – 264 b.

РОЛЬ НАСЛЕДИЯ ЮСУФА ХАС ХАДЖИБА В УКРЕПЛЕНИИ ДУХОВНЫХ ОСНОВ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15711218>

Содикова Башорат Туймахмадовна

Соискатель кафедры таджикского языка и литературы факультета
восточных языков Государственного университета имени академика
Бободжона Гафурова; телефон: +992 631-14-11; электронная почта:

Sodikova.2023@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена роли наследия Юсуфа Хас Хаджиба в укреплении духовных основ Нового Узбекистана. Исследование демонстрирует, как творчество выдающегося поэта и мыслителя способствует формированию национальной идентичности, сохранению культурных традиций и воспитанию моральных ценностей в условиях современных преобразований. Анализируются исторический контекст, особенности литературного наследия и влияние идей Хаджиба на образовательные и культурные процессы в стране.

Keywords: наследие, Юсуф Хас Хаджиб, духовные основы, Новый Узбекистан, национальная идентичность, культурные традиции, моральные ценности

ABSTRACT

This article is devoted to the role of Yusuf Hus Hajib's legacy in strengthening the spiritual foundations of the New Uzbekistan. The study demonstrates how the work of this eminent poet and thinker contributes to the formation of national identity, the preservation of cultural traditions, and the nurturing of moral values in the context of modern transformations. The analysis explores the historical context, the peculiarities of his literary heritage, and the impact of Hajib's ideas on the educational and cultural processes within the country.

Keywords: legacy, Yusuf Hus Hajib, spiritual foundations, New Uzbekistan, national identity, cultural traditions, moral values

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола Юсуф Хас Хаджиб меросининг Янги Ўзбекистоннинг маънавий асосларини мустаҳкамлашдаги ролини ошкор этади. Тадқиқот буюк шоир ва фикрдоннинг ижоди миллий идентичликни шакллантириши, маданий анъаналарни сақлаб қолиши ва замонавий ўзгаришлар шароитида ахлоқий қадриятларни тарбиялашга қандай ҳисса қўишини кўрсатади.

Мақолада тарихий контекст, адабий мероснинг ўзига хос жиҳатлари ва Хожиб гояларининг мамлакатдаги таълим ва маданият жараёнларига таъсири таҳлил қилинади.

Kalit so'zlar: meros, Yusif Xos Xojib, ma'naviy asoslar, Yangi O'zbekiston, milliy identitet, madaniy an'analar, axloqiy qadriyatlar

Наследие Юсуфа Хас Хаджиба занимает особое место в истории и культуре Узбекистана, оказывая значительное влияние на формирование духовных основ современной нации. Его творчество не только отражает исторические и культурные традиции региона, но и способствует воспитанию чувства патриотизма, моральных ценностей и национальной идентичности, что особенно важно в условиях модернизации и глобализации (Абдуллоев, 2018, с. 45–53).

Юсуф Хас Хаджиб принадлежит к числу выдающихся представителей литературной мысли, чьи произведения стали фундаментом духовного возрождения в Центральной Азии. Его работы гармонично сочетают традиционные ценности с современными идеалами, что позволяет выстраивать мост между прошлым и настоящим. Как отмечает Назаров (2020, с. 78–82), именно через художественное слово и поэтическое наследие Хаджиба реализуется идея духовного преемства, играющая ключевую роль в формировании национального самосознания.

Произведения Юсуфа Хас Хаджиба наполнены глубокими философскими и духовными смыслами, что способствует осмыслению исторического пути нации. Его поэзия и проза стали источником нравственных ориентиров для последующих поколений, формируя не только эстетическое восприятие мира, но и морально-этические установки, необходимые для устойчивого развития общества (Исламов, 2019, с. 102–105). По мнению ряда исследователей, литература Хаджиба является своеобразным «кодексом духовных ценностей», способствующим формированию гражданской ответственности и национальной гордости (Хаджибов, 2021, с. 30–35).

В условиях современной трансформации общества важным аспектом является сохранение духовного наследия, которое становится базой для построения нового, демократичного и справедливого государства. Наследие Юсуфа Хас Хаджиба играет стратегическую роль в воспитании молодежи, стимулирует интерес к традиционной культуре и способствует развитию образовательных программ, направленных на изучение национальной литературы. В свою очередь, интеграция духовных ценностей в систему образования и культурных инициатив позволяет укреплять идентичность и самобытность народа (Назаров, 2020, с. 80).

Как и другие древние народы мира, тюрки пережили многочисленные исторические и политические события, которые,

безусловно, оказали огромное влияние на формирование национального мышления и национальной культуры тюрков, тем самым, стремительно вовлекая их в международную жизнь. В результате этого, тюрки завоевали в мировой культуре своё особое место, одновременно став частью всемирного культурно-исторического процесса. Формирование турецкой письменной светской литературы Диван (далее Диван) относят к XI-XII векам, т.е. к периоду принятия тюрками Ислама.

Несмотря на это, своими корнями литература Диван уходит в глубокую древность и опирается в устное народное творчество древних тюрков. Об этом можно утверждать, судя по произведениям, которые создавались ими на протяжении многих веков, в различные исторические периоды. Ещё до принятия Ислама тюрки имели богатую литературу, о чём свидетельствуют древние тюркские эпосы и первые письменные памятники тюркской литературы. Именно литература донесла до наших дней такие духовные ценности тюркской народности, как привязанность к своим корням, уважение к старшим, слово чести, чувства совести и справедливости, долг перед отечеством, святость семейных отношений, почтительные взаимоотношения между членами семьи и многие другие нравственно-этические ценности.

Достаточно упомянуть всемирно известные «Орхоно-Енисейские надписи» и «Книгу отца моего Коркуда», чтобы дать представление о внутреннем мире, об образе жизни, обрядах и обычаях древних тюрков и об их высокой духовной культуре до принятия Ислама. Первым исламско-тюркским государством было государство Караханидов. Именно караханидский период стал связующим этапом между древнетюркской и исламско-тюркской литературами, взаимодействие которых происходило не так уж и гладко.

Разногласия наблюдались во всем: в вероубеждениях, в образе жизни, в языке, во вкусах и во взглядах на происходящие процессы, и т.д., которые, приобретая внутривластный характер, безусловно, отражались в культурной жизни тюрков, в частности в литературе. Несмотря на это, прогрессирующая именно при Караханидах культурная обстановка выдвинула из тюркской среды на общественную арену просвещенных, патриотически-ориентированных поэтов-мыслителей. Энциклопедические труды Абу Насра аль-Фараби, Ибн Сины, известного в Европе как Авицена, Бируни, Абулькасима Фирдоуси, уроженца Нишапура; математика, астронома, поэта и философа Омар Хайяма, «Словарь...» первого ученого-тюрколога Махмуда Кашгари, «Подарок Истин» Ахмеда Югнаки и многие другие являются непревзойденным духовным наследием нынешних потомков. Судя по большому числу сохранившихся произведений поэтов и писателей, литература караханидского периода в Центральной Азии была, очевидно, довольно значительной.

Ислам совершил огромный переворот в жизни и культуре тюрков. После принятия Ислама арабский и персидский языки, арабо-персидская литература и арабо-персидская культура, в которых процесс исламизации уже был завершен, оказали сильное влияние на образ жизни, мировоззрение, литературу и, вообще, на всю культуру тюрков. С этой точки зрения, неоспоримо влияние арабо-персидских литературных норм, сформировавшихся, в свою очередь, тоже на основе исламской культуры, на формирование тюркской литературы Дивана, которое отчетливо видно в произведениях XI-XIII веков, в частности в поэтических диванах (сборниках стихов).

Бытует мнение о том, что духовная сила, вдохновляющая поэзию и музыку у народов, исповедующих Ислам, идёт от распевания и пересказа Корана. Другими словами, народы с древней культурой, принимая Ислам, еще более усовершенствовали свою литературу, обогащая её эстетикой ислама. Безусловно, с принятием Ислама тюрки стали жить по законам шариата. Так как, священный Коран и все религиозные книги были на арабском языке, приходилось переводить их на тюркские языки и обучать население арабскому языку. В связи с этим, в языке тюрков тоже произошли большие изменения. Процесс арабизации языка происходил в культуре всех народов, принимавших Ислам.

Например, после принятия Ислама, у персов возник новоперсидский литературный язык. Впоследствии, произведения, написанные именно на этом языке, оказали сильное влияние на формирование поэзии Дивана. Перед тюркскими учеными и литераторами стояла задача создавать произведения, соответствующие как требованиям времени и вкусам высших сословий, так и соответствующие уровню народа.

Произведения, предназначенные для высших слоев общества, т.е. для образованных людей, отличались глубоким смыслом, научным содержанием и философскими размышлениями, а произведения, создаваемые для простого народа, носили поверхностный характер и имели доступный язык, но вместе с тем несли в себе определенную информацию.

Заключение

Таким образом, наследие Юсуфа Хас Хаджиба представляет собой неотъемлемую часть культурного и духовного фонда Узбекистана. Его творчество служит мощным инструментом укрепления национального духа, сохранения традиций и воспитания моральных ценностей, что имеет решающее значение для построения Нового Узбекистана, основанного на принципах гуманизма, патриотизма и культурного самосознания. Применение идей Хаджиба в современной образовательной и культурной политике способствует не только сохранению, но и дальнейшему развитию духовного потенциала страны.

Литература:

1. Абдуллоев, М. (2018). *Литературное наследие Юсуфа Хас Хаджиба*. Ташкент: Издательство Востока, с. 45–53.
2. Назаров, А. И. (2020). *Духовное возрождение Узбекистана*. Москва: Восточная литература, с. 78–82.
3. Исламов, Р. (2019). *Культурные традиции Центральной Азии*. Самарканд: Издательство Самарканда, с. 102–105.
4. Хаджибов, Ф. (2021). *Юсуф Хас Хаджиб и его вклад в духовное наследие*. Ташкент: Издательство Узбекистана, с. 30–35.
5. <https://moluch.ru/archive/25/2653/> (дата обращения: 14.04.2025).

MARTIN XAYDEGGER VA QADRIYATLAR MASALASI: ONTOLOGIYA, AXLOQ VA ZAMONAVIYLIKKA TANQIDIY YONDASHUV

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715566>

Burxonov Sherzodbek Muxammadbobir o'g'li

O'zbekiston Milliy universiteti

Tayanch doktoranti

+998978773350

burkhanovsh95@gmail.com

Annotatsiya. *Martin Xaydegger falsafasi qadriyatlarning zamonaviy tushunchasiga nisbatan tubdan tanqidiy yondashuvni ilgari suradi. Qadriyatlarni insoniy faoliyatning obyektiv yoki subyektiv mezonlari sifatida talqin etuvchi axloqiy nazariyalardan farqli o'laroq, Xaydegger qadriyatlar haqidagi mulohazalarni metafizik subyektivizmning mahsuli deb hisoblaydi. Bu esa Borliqni insoniy tasniflash va nazorat qilish obyektiga aylantirib qo'yadi. Ushbu maqola Xaydeggerning qadriyatlar paradigmasini rad etishi, texnologik ramkalashni tanqid qilishi va inson mavjudligini ontologik tushunishga asoslangan axloqiy yondashuvga da'vatini ochib beradi. "Borliq va vaqt", "Insonparvarlik haqida xat" va "Texnologiya to'g'risidagi savol" kabi asosiy asarlarni tahlil qilish orqali, bu tadqiqot Xaydegger fikrlarining zamonaviy axloq uchun ahamiyatini ko'rib chiqadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Xaydeggerning qadriyatlarni tanqid qilishi axloqni butunlay rad etish emas, balki Borlikka nisbatan yanada teranroq munosabatga chaqiriqdir.*

Kalit so'zlar: Qadriyatlar, axloq, ontologiya, zamonaviylik, metafizika, asllik, borliq

Kirish

Qadriyatlar tushunchasi axloq falsafasida muhim ahamiyatga ega bo'lib, axloqiy qarorlar qabul qilish va ijtimoiy me'yorlar uchun poydevor vazifasini o'tagan. Biroq, Martin Xaydegger qadriyatlarning axloqiy tafakkur toifasi sifatidagi ahamiyatini shubha ostiga oladi va ularni Borliqni buyumlashtiruvchi metafizik tizimga mansub deb hisoblaydi. Xaydeggerning qadriyatlarga bo'lgan tanqidiy yondashuvi uning ontologik loyihasidagi ildizlarini va zamonaviy axloqiy hamda falsafiy fikr-mulohazalarga ta'sirini tahlil qiladi. An'anaviy axloqiy tizimlardan tashqariga chiqib, Xaydegger Borliq bilan yanada teran aloqaga asoslangan axloqqa yo'l ochib beradi.

Metodlar

Martin Xaydeggerning asosiy asarlari va ikkilamchi manbalarni tahlil qilish uchun fenomenologik-germenevtik uslubdan foydalanadi. "Borliq va vaqt," "Gumanizm haqida xat," va "Texnologiya to'g'risidagi savol" kabi asosiy asarlar

Xaydeggerning qadriyatlar tanqidini talqin qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, zamonaviy Xaydegger tadqiqotchilari uning etika va ontologiya bo'yicha qarashlarining hozirgi zamon fikrlashiga qanday ta'sir ko'rsatayotgani haqida tushunchalar beradi.

Muhokama va natijalar

Xaydeggerning qadriyatlar haqidagi tanqidi uning metafizikaga oid kengroq tanqidida chuqur ildiz otgan. U qadriyatlar tushunchasining o'zi zamonaviy tendensiyaning belgisi ekanligini ta'kidlaydi, bu esa borliqni inson subyektivligi tomonidan belgilangan kategoriyalar tizimiga aylantirishga olib keladi. "Gumanizm haqida xat" asarida u qadriyatlar muhokamasi gumanizm doirasida qolishidan ogohlantiradi, bu esa Borliqning o'z-o'zidan ochilishidan ko'ra inson tafakkurini ustun qo'yadigan antropotsentrik qarashni mustahkamlaydi [2:21]. Xaydegger fikricha, qadriyatlar tushunchasi G'arb metafizikasi tarixiga tegishli bo'lib, u borliqni statik va miqdoriy o'lchanadigan narsa sifatida talqin qiladi. U buni muammoli deb hisoblaydi, chunki bu inson mavjudligini uning Borliqqa nisbatan asosiy ochiqligidan ajratib, uni mavjudlikning o'zgaruvchan va dinamik tabiatini anglay olmaydigan oldindan belgilangan axloqiy tuzilmalar bilan almashtiradi.

Xaydegger o'zining qadriyatlar tanqidini texnologiya sohasiga, ayniqsa "Texnologiyaga oid savol" asarida kengaytiradi. U zamonaviylikning hayotning barcha jabhalarini tobora ko'proq vositachi mantiqqa bo'ysundirayotganini ta'kidlaydi. Bunda mohiyatlar, jumladan axloqiy tamoyillar, shunchaki optimallashtirilishi va nazorat qilinishi kerak bo'lgan resurslar sifatida qaraladi. Bu texnologik qoliplash qadriyatlarni chuqur mavjudlik ma'nosidan mahrum etib, ularni oddiy hisob-kitobli mulohazalarga aylantiradi. Axloqiy qadriyatlar insonlarni Borliq bilan mazmunli munosabatga yo'naltirish o'rniga, samaradorlik, tartibga solish va jamiyatga moslashish vositasiga aylanadi. Etikaga bunday reduksionistik yondashuv Xaydeggerning zamonaviy inson tajribasini shakllantirishda texnologik tafakkurning ustuvorligi haqidagi tashvishlarini aks ettiradi. Qadriyatlar bu doiraga kiritilganda, ular Borliq bilan haqiqiy uchrashuv ifodasi bo'lmay qoladi va buning o'rniga standartlashtirish hamda nazorat qilish mexanizmlariga aylanadi [3:81].

Xaydegger qadriyatlarga asoslangan axloqni targ'ib qilish o'rniga, yanada teranroq axloqiy yo'nalishni - Borliqqa munosabatga asoslangan yo'nalishni taklif etadi. U "Borliq va vaqt" asarida asllik tushunchasini qadriyatlarga asoslangan axloqiy tizimlarga muqobil sifatida ko'rsatadi. Haqiqiy mavjudlik insondan o'zining tarixiy va ekzistensial vaziyatga tashlanganligini (Geworfenheit) anglab yetishni va Borliqqa ochiqlik bilan yondashishni talab qiladi. Xaydeggerning fikricha, chinakam axloqiy mas'uliyat oldindan belgilangan qadriyatlarga amal qilishdan emas, balki har bir vaziyatning chekliligi va o'ziga xosligini tan olgan holda mavjudlik bilan shug'ullanishdan kelib chiqadi. Bu qarash axloqiy me'yorlarni umumlashtirib bo'lishi haqidagi g'oyaga qarshi chiqadi va buning

o'rniga Borliq bilan chuqurroq, shaxsiy aloqa o'rnatish zarurligini ta'kidlaydi [1:15-30].

Bundan tashqari, Xaydeggerning qadriyatlar tanqidi zamonaviy falsafiy munozaralarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. U axloqiy universalizmning postmodernistik tanqidlariga mos kelib, mavhum axloqiy tamoyillar inson mavjudligining murakkabligini to'liq ifodalay olishi haqidagi savolni ko'taradi. Uning haqiqiylikka urg'u berishi ekzistensialist mutafakkirlarning axloq tashqi me'yorlarga emas, balki yashash tajribasiga asoslanishi kerak degan fikrlari bilan hamohangdir [5:78].

Xaydeggerning qadriyatlar tanqidi axloqni qat'iy axloqiy tamoyillar tizimi sifatida ko'ruvchi zamonaviy tushunchaga asosli e'tiroz bildiradi. Uning qadriyatlarga asoslangan axloqni rad etishi G'arb metafizikasiga nisbatan keng qamrovli tanqidiga tayanadi. Xaydegger bu metafizika Borliqni instrumentalistik va insonmarkazli tushunishga olib kelgan deb hisoblaydi. Uning fikricha, qadriyatlar tushunchasi borliqni o'lchash, turkumlash va boshqarish mumkin bo'lgan narsaga aylantiruvchi metafizik tuzilmadan kelib chiqadi. Shu ma'noda, qadriyatlar betaraf yoki umumbashariy axloqiy tamoyillar emas, balki Borliqning uzluksiz namoyon bo'lishidan ko'ra inson subyektivligini ustun qo'yuvchi chuqur metafizik qarashning ifodasi hisoblanadi.

Xaydegger "Borliq va vaqt" asarida haqiqiylikni (Eigentlichkeit) qadriyatlarga asoslangan axloqiy tizimlarga ekzistensial muqobil sifatida taqdim etadi. U haqiqiy axloqiy mas'uliyat oldindan belgilangan axloqiy me'yorlarga rioya qilishdan emas, balki o'z mavjudligi bilan bevosita va faol munosabatda bo'lishdan kelib chiqishini ta'kidlaydi. Haqiqiy mavjudlik insonlardan o'zlarining tashlanganligini (Geworfenheit) - ya'ni ular doimo ma'lum bir tarixiy va ekzistensial vaziyatda joylashganligini tan olishni talab qiladi. Haqiqiy shaxs tashqaridan o'rnatilgan axloqiy qoidalarni izlash o'rniga, o'z holatiga Borliqqa ochiqlik bilan yondashadi, o'zining cheklanganligi va mas'uliyatini chuqur anglashdan kelib chiqadigan axloqiy qarorlar qabul qiladi. Bu qarash axloqiy me'yorlarni hamma joyda bir xil qo'llash mumkin degan g'oyaga qarshi chiqadi va buning o'rniga axloq har bir inson mavjudligining o'ziga xosligi va joylashuviga asoslanishi kerakligini ta'kidlaydi [1:25 b].

Xaydeggerning qadriyatlarni rad etishi axloq doirasidan tashqariga chiqib, zamonaviylik va texnologiyani tanqid qilishgacha yetib boradi. "Texnologiya haqidagi savol" asarida u texnologik fikrlash (Gestell) dunyoni, shu jumladan insonlarni, doimiy zaxiraga (Bestand), ya'ni optimallashtirilishi va nazorat qilinishi kerak bo'lgan resurslar to'plamiga aylantirishi haqida fikr yuritadi. Bu tizimda axloqiy qadriyatlar inson borlig'ining haqiqiy yo'lko'rsatuvchisi emas, balki tartibga solish vositasiga aylanadi. Qadriyatlar qat'iy tamoyillar sifatida tushunilganda, ular Xaydegger tanqid qilayotgan ayni shu texnologik qoliplashning bir qismiga aylanib, axloqni o'zining chuqur mavjudlik ma'nosidan mahrum etadi. Insonlarga Borliq bilan mazmunli aloqalarni rivojlantirishga yordam berish o'rniga,

qadriyatlar samaradorlik, byurokratik boshqaruv va ijtimoiy nazorat qurollariga aylanadi.

Bu tanqid zamonaviy axloqiy tafakkur uchun muhim ahamiyatga ega. Xaydeggerning qadriyatlarga asoslangan axloqqa qarshi chiqishi axloqiy universalizmning ekzistensialistik va postmodern tanqidlariga mos keladi, bu esa an'anaviy axloqiy nazariyalar inson hayotining murakkabliklarini hal qilishga qodirmi, degan savolni ko'taradi. Uning vaziyatga qarab munosabatda bo'lishga urg'u berishi amaliy etika, ayniqsa tibbiy etika, atrof-muhit falsafasi va siyosiy qaror qabul qilish kabi sohalardagi zamonaviy munozaralarni oldindan ko'ra bilgan, chunki bu sohalarda qat'iy axloqiy asoslar ko'pincha real hayot dilemmalarining nozik jihatlarini to'liq qamrab ololmaydi.

Xaydeggerning mulohazalari axloq va ontologiya o'rtasidagi munosabatni tubdan qayta tushunishni taklif etadi. U axloqni mavhum tamoyillarga asoslash o'rniga, Borliqqa moslashishga asoslangan axloqiy yo'nalishga qaytishni taklif qiladi. Bu o'zgarish axloqni zamonaviylikning hisob-kitobli mantig'idan uzoqlashtirib, yanada ochiqroq, ta'sirchan va inson hayotining mavjudlik haqiqatiga asoslangan fikrlash usuliga yo'naltiradi. Uning asarlari axloqiy tafakkurning zamonaviylikning soddalashtirishga moyil tendensiyalariga qanday qarshi tura olishini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Bu esa mavjudlik mas'uliyati, asllik va dunyoga chuqurroq aloqadorlikni ustuvor qo'yadigan muqobil yondashuvni taklif etadi. [6:48]

Shuningdek, Xaydeggerning texnologik qurchalash haqidagi tashvishlari raqamli asrda yanada dolzarb bo'lib qoldi. Bu davrda axloqiy mulohazalar tobora ko'proq algoritmik mantiq va byurokratik tuzilmalar ta'sirida shakllanmoqda. Uning asarlari axloqiy tafakkurning zamonaviylikning soddalashtirishga moyil tendensiyalariga qarshi tura olishi va Borliq bilan yanada asl munosabatni tiklashi mumkinligini qayta ko'rib chiqishga undaydi.

Xulosa

Xaydeggerning qadriyatlarni rad etishi axloqning yo'qligini emas, balki axloqiy tafakkurni metafizik subyektivizmdan tashqarida qayta anglashni anglatadi. Uning tanqidi zamonaviylikning qadriyatlarni qanday vositaga aylantirishini ko'rsatib, bu holat inson mavjudligini soddalashtirib tushunishga olib kelishini ta'kidlaydi. Diqqatni qadriyatlardan Borliqqa qaratish orqali Xaydegger yanada teran axloqiy yo'nalishni - haqiqiylik va mavjudlik mas'uliyatiga asoslangan yondashuvni taklif etadi. Kelajakdagi tadqiqotlar Xaydegger g'oyalarining zamonaviy axloq falsafasi bilan qay tarzda kesishishini va uning tanqidiy qarashlarining ijtimoiy-siyosiy fikrga kengroq ta'sirini o'rganishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Heidegger, M. «*Being and Time*». Trans. J. Macquarrie & E. Robinson. Harper & Row. (1927).:-589 bet.
2. Heidegger, M. «*Letter on Humanism*». In *Pathmarks*, ed. William McNeill. Cambridge University Press. 1947.:- 50 bet.

3. Heidegger, M. «*The Question Concerning Technology and Other Essays*». Trans. W. Lovitt. Harper & Row. 1954.: - 182 bet.
4. Dreyfus, H. L. «*Being-in-the-World: A Commentary on Heidegger's Being and Time, Division I*». MIT Press. 1991.: - 391 bet.
5. Polt, R. *Heidegger: «An Introduction»*. Cornell University Press. 1999.: - 255 bet.
6. Vattimo, G. «*After Christianity*». Columbia University Press. 2002.: - 160 bet.

KUTADGU BILIG'IN KAMU YÖNETİMİ ANLAYIŞINA DİJİTAL ÇAĞ VE YAPAY ZEKÂ IŞIĞINDA BİR BAKIŞ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715573>

Fatih Türedi*

ÖZET

Bu çalışma, 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig'deki kamu yönetimi anlayışını, dijital çağın dinamikleri ve yapay zekâ temelli yönetim ilkeleri çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Eserde, adalet, bilgelik, mutluluk ve akıbet gibi kavramlar etrafında şekillenen yönetici profili; günümüz kamu yönetiminde etkinlik, şeffaflık, katılımcılık ve etik yönetim ilkeleriyle karşılaştırılmıştır. Dijital dönüşüm, büyük veri, algoritmalar ve yapay zekâ uygulamaları ile yeniden şekillenen kamu politikaları, Kutadgu Bilig'deki bilgilerle uyumlu bir çerçevede ele alınmıştır. Yapay zekâ destekli karar süreçlerinde ortaya çıkan etik sorunlar karşısında Yusuf Has Hâcib'in yöneticilere önerdiği ahlaki pusula, çağdaş yöneticiler için tarihsel bir referans sunmaktadır. Çalışmada, Türk-İslam siyaset düşüncesinin bu özgün mirasının, dijital çağın kamu yönetimine nasıl ilham verebileceği sorgulanmakta ve kültürel temelli bir siyaset teorisi olarak yeniden yorumlanması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, kamu yönetimi, dijital dönüşüm, yapay zekâ, Türk-İslam siyaset düşüncesi.

ABSTRACT

This study aims to analyze the understanding of public administration in Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hajib in the 11th century, within the framework of the dynamics of the digital age and the principles of governance based on artificial intelligence. In the work, the manager profile shaped around concepts such as justice, wisdom, happiness and fate is compared with the principles of effectiveness, transparency, participation and ethical governance in today's public administration. Public policies that are reshaped by digital transformation, big data, algorithms and artificial intelligence applications are discussed within a framework compatible with the information in Kutadgu Bilig. The moral compass that Yusuf Has Hajib suggested to managers in the face of ethical problems that arise in artificial intelligence-supported decision-making processes provides a historical reference for contemporary managers. The study questions how this unique legacy of Turkish-Islamic political thought can inspire public administration in the digital age and suggests that it be reinterpreted as a culturally based political theory.

Keywords: Kutadgu Bilig, public administration, digital transformation, artificial intelligence, Turkish-Islamic political thought.

GİRİŞ

Devletin varlık nedeni, toplumu düzenlemek, adaleti sağlamak ve bireylerin refahını temin etmektir. Bu evrensel misyon, çağlar boyunca farklı siyasi düşünürler tarafından çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir. Yusuf Has Hâcib 11. Yüzyılda tamamına yakını Türkçe kelimelerle yazdığı Kutadgu Bilig, bu anlamda yalnızca bir ahlak ve siyaset rehberi değil, aynı zamanda bir kamu yönetimi doktrini olarak da değerlendirilebilir. “Kutlu bilgi” anlamına gelen bu eser, Karahanlılar döneminde kaleme alınmış olup, hükümdara doğru yönetimin esaslarını öğretmeyi amaçlamıştır. Yusuf Has Hâcib, dönemin siyasal ve kültürel yapısını göz önünde bulundurarak, bir yöneticide bulunması gereken temel nitelikleri; adalet, bilgelik, mutluluk ve sonu düşünme (akıbet) kavramları üzerinden sistematize etmiştir. Kutadgu Bilig, bu yönüyle Türk-İslam siyaset düşüncesinde “ideal yönetici” tipinin ilk kurumsal ifadesi sayılabilir (Yılmaz, Gündoğdu ve Kayalar, 2023).

Bu çalışma, Immanuel Kant ve Auguste Comte gibi düşünürlerin öncülüğünü yaptığı reformlar sonrasında, bireycilik, sekülerleşme ve rasyonalite ekseninde batı düşüncesinin etkisinde şekillenen dijital çağ algoritmalarının yerine, Türk-İslam kültürünün toplumsal dayanışma, hikmet ve ahlâk temelli bir medeniyet anlayışının kodlarının kullanılmasının üzerinde duracaktır. Bu iki dünya görüşü arasında derin bir kültürel ve düşünsel kan uyuşmazlığı varken, Kutadgu Bilig’deki kamu yönetimi anlayışını, dijital çağın ve yapay zekâ destekli kamu yönetiminin imkânlarıyla kullanımının önemini analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu minvalde 21. yüzyılda kamu yönetimi; hesap verebilirlik, şeffaflık, etkinlik, katılımcılık, etik yönetim ve dijital dönüşüm gibi ilkeler etrafında yeniden şekillendiği dönemde, Yusuf Has Hâcib’in yüzlerce yıl önce ortaya koyduğu ilkelerin günümüzdeki kamu yönetimi pratikleriyle ne denli örtüştüğü sorgulanmalıdır (Kaya 2024).

Makalenin temel soruları şunlardır:

1. Yusuf Has Hâcib’in kamu yönetimi ve devlet anlayışı hangi temel ilkelere dayanmaktadır?
2. Bu ilkeler dijital çağda kamu yönetimi açısından nasıl yorumlanabilir?
3. Yapay zekâ ve büyük veri çağında, Kutadgu Bilig’den alınacak ilham kamu politikalarına nasıl yansıtılabilir?

Bu sorular çerçevesinde Kutadgu Bilig, klasik bir siyasetname olmadığı ve günümüz kamu yönetimi reformları için de yol gösterici bir rehber olduğu araştırılacaktır.

1. KUTADGU BİLİĞ’DE DEVLETİN YÖNETİLMESİ

Yusuf Has Hâcib’in siyaset felsefesinin temelinde, adalete dayalı ve bilgeliğin rehberliğinde işleyen bir devlet modeli yer almaktadır. Devlet yönetimi, yalnızca otorite kullanımı değil; aynı zamanda halkın huzuru, refahı ve ilimle aydınlatılmasıdır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig, yöneticilik görevini bir “emanet” olarak görür. Yöneticiler, halkı gözetmekle yükümlüdür; görevleri halkın yükünü hafifletmek, sıkıntılarını azaltmak ve toplumsal düzeni korumaktır (Aslan 2011).

Eserde yer alan dört sembolik şahsiyet (Kün-Togdı: Adalet- hükümdar, Ay-Toldı: Mutluluk- vezir, Ögdülmiş: Akıl zeka- vezirin oğlu, Odgurmuş: Akıbet-hayatin sonu, zahit), ideal devletin dört temel sütununu temsil eder. Bu şahsiyetlerin karşılıklı diyalogları, kamu yönetiminin felsefi temelini oluşturur. Adalet, yalnızca hukukun üstünlüğü değil, aynı zamanda yöneticinin vicdanında da karar bulan bir ölçüdür. Yusuf Has Hâcib'in şu sözleri bu durumu net biçimde ifade eder (Taş, 2010):

Kendine kalıcı bir beylik istiyorsan eğer Adil ol ve halkın güçlüğü gider (özüñ meñü beglik tilese tuçı törü kıl bodundın kötürgil küçi) (Kutadgu Bilig, Beyit 1435)

Doğru ol, doğrulukla yap töreyi Beyliğinin ömrü uzun olur bundan ötürü (köni bol könilik öze kıl törü uzun turğa beglik adakın örü) (Kutadgu Bilig, Beyit 5170)

Doğru ol ve doğruluk üzere hükmet; beylik ancak böylelikle uzun müddet ayakta kalır (öni bol könilik öze kıl törü / uzun turğa beglik adakın örü) (Kutadgu Bilig, Beyit 5170)

Modern kamu yönetiminde “iyi yönetişim” ilkeleri olarak anılan; hesap verebilirlik, şeffaflık, etkinlik ve katılımcılık, Kutadgu Bilig’de farklı terimlerle ifade edilse de temelde aynı etik temellere dayanır (Ateş, Buyruk, 2018). Yusuf Has Hâcib, yöneticinin doğru bilgiye ve akla dayanarak karar vermesini şart koşar. Bu yaklaşım, günümüzde “kanıta dayalı kamu yönetimi” ve “veri temelli karar alma” olarak karşılık bulur. Yönetici, aynı zamanda halkla sürekli temas hâlinde olan, onların şikâyetlerine kulak veren, empatik ve hakkaniyetli bir lider olmalıdır. Bugünün kamu yönetimi perspektifinde bu durum, vatandaş odaklı kamu hizmetleri ve sosyal katılım mekanizmaları ile uyumludur (Erkek, 2020).

2. DİJİTAL ÇAĞDA KAMU YÖNETİMİ VE KUTADGU BİLİĞ’İN İLKELERİ

21. yüzyılda kamu yönetimi dijitalleşme ile derin bir dönüşüm sürecine girmiştir. Dijital dönüşüm, kamu hizmetlerinin sunumunda verimlilik, hız, şeffaflık ve erişilebilirlik sağlamaktadır. Bu dönüşümde yapay zekâ, büyük veri analitiği, blokzincir teknolojisi ve nesnelerin interneti gibi araçlar ön plana çıkmaktadır (Türedi 2019).

Kutadgu Bilig’de bulunan, algoritmalara ve sistematik analizlere dayalı karar almayla alakalı beyitler bugünkü anlamda sayısal verilere dayalı dijital yönetimi çağrıştırmaktadır. Yusuf Has Hâcib’in şu ve benzeri beyitlerindeki tespitleri dikkat çekicidir:

“Sakışçı kerek bolsa bilge tetig, bilig birle bilse bu törlüg bitig

Vezir hesap bilir, âlim ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir.”

Hâcib, 1070/1985: 2218)

“Yana cem ü tefrik misâhatka öt, yeti kat felekni yatur yamça tut

Sonra toplama, çıkarma, ölçmeye geç yedi kat feleği çöp parçası gibi avcunda tut.” (Hâcib, 1070/1985: 4381).

“Bilir erse sakış yime hendese, aded cezri kılssa misâhat basa
Hesaba, bir de hendeseye vâkıf olmalı; cezir ile mesaha ilmini de bilmelidir.”
(Hâcib, 1070/1985: 2633).

Bu yaklaşım, günümüzde kamu yöneticilerinin dijital okuryazarlık ve analitik kapasiteye sahip olma zorunluluğu ile birebir örtüşmektedir. Dijital çağın yöneticisi, yalnızca politik bir figür değil, aynı zamanda teknolojik altyapıyı anlayan ve dijital stratejileri yönlendirebilen bir lider olmalıdır (Karabacak, Sezgin, 2019).

Yapay zekâ temelli karar destek sistemleri, kamuda daha adil ve hızlı karar alma süreçleri sağlar. Bu durum, Yusuf Has Hâcib'in “Akıl karanlık gecede meşale gibidir. Bilgi seni aydınlatan ışıktır” (Hâcib, 1070/1985: 288) şeklindeki söylemiyle örtüşmektedir. Bilgiyle donatılmış, adalet temelli kararlar, yalnızca geçmişte değil, dijital çağda da kamu yönetiminin temel taşıdır.

Ayrıca Kutadgu Bilig’de “bilginin halkı aydınlatma” (Hâcib, 1070/1985: 208-2234) görevi vurgulanmaktadır. Bu anlayış, günümüz kamu yönetiminde şeffaflık, açık veri uygulamaları ve halkla dijital etkileşim politikalarıyla yapay zeka kullanımı olarak karşılık bulmaktadır (Erbaş, 2023). Yusuf Has Hâcib'in vizyonu, dijital çağda kamu politikalarının halkla birlikte ve şeffaf şekilde yürütülmesi gerektiğini işaret eder.

3. YAPAY ZEKÂ, ETİK VE KUTADGU BİLİĞ'İN YÖNETİM AHLAKI

Yapay zekâ ve dijital teknolojiler kamu yönetimini daha verimli hale getirirken, beraberinde etik sorunları da gündeme getirmiştir. Bu teknolojilerin kullanımı sırasında şeffaflık, hesap verebilirlik, veri güvenliği ve insan haklarına saygı gibi temel ilkeler zedelenebilir. İşte tam bu noktada Kutadgu Bilig'deki etik yönetim ilkeleri bize tarihsel bir perspektif sunar. Bu bağlamda, Yusuf Has Hâcib gibi fikir önderlerimizin temsil ettiği öz Türk kültürünün değerleri; adalet, bilgelik, erdem ve kamusal faydayı esas alan bir uygarlık anlayışının nüvesini taşımaktadır. Günümüzde ise bu kadim kültürel algoritmayı, yapay zekâ ve dijitalleşme gibi çağın belirleyici teknolojilerine entegre ederek, yüksek Türk halkları kültürünü yeniden inşa etmek mümkündür. Bu kültürel yeniden doğuş sayesinde, Türk dünyası tarihsel misyonuna uygun şekilde, insanlığa yön veren saygın ve öncü bir konuma yeniden ulaşabilir.

Yusuf Has Hâcib'e göre, yöneticinin en büyük meziyeti adalettir ve bu adalet yalnızca hukuki normlara değil, aynı zamanda vicdani sorumluluğa da dayanmalıdır. ” (Hâcib, 1070/1985, :790-822)

Yapay zekâ algoritmaları karar alma süreçlerinde insan müdahalesini minimize edebilir; ancak algoritmaların da tarafsız, adil ve açıklanabilir olması gerekir. Bu, bugünkü “etik yapay zekâ” tartışmalarının tam merkezindedir (Türedi, 2019).

Kutadgu Bilig'deki derviş karakteri Odgurmuş, yöneticilere sürekli olarak dünya hayatının geçiciliğini ve ebedi sorumluluklarını hatırlatır. Bu hatırlatma,

bugünün kamu yöneticilerine yalnızca teknik başarıya değil, etik değerlere de bağlı kalmaları gerektiğini gösterir. Bu bağlamda, dijital çağda kamu yönetimi şu temel ilkeleri Kutadgu Bilig'den ilhamla benimsemelidir:

- Şeffaflık: Halkın yönetim süreçlerine dair bilgiye erişim hakkı
- Etik duyarlılık: Teknolojiyi kullanırken insan onuruna saygı
- Adil karar alma: YZ algoritmaların ayrımcılıktan uzak ve doğrulanabilir olması

• Uzun vadeli vizyon: Akıbet bilinciyle topluma hizmet odaklı yönetim

Bu değerler, çağdaş kamu yönetiminin “etik yönetişim” ilkesini doğrudan beslemektedir. Yusuf Has Hâcib'in bin yıl önce çizdiği bu çerçeve, sadece ahlaki değil, aynı zamanda stratejik bir rehber niteliğindedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig de, sadece Türk-İslam siyaset düşüncesinin kurucu metinlerinden biri olmakla kalmaz; aynı zamanda günümüz kamu yönetimi anlayışına yön verebilecek köklü bir kültürel ve entelektüel zemin sunar. Adalet, hikmet, erdem ve akıbet gibi evrensel değerleri Türk kültürünün özgün diliyle ifade eden eser; dijital çağda da anlamını koruyan ve yol gösterici nitelikte ilkeler barındırmaktadır. Bu bağlamda Kutadgu Bilig, yapay zekâ ve dijital yönetişim gibi çağdaş kavramlarla yeniden yorumlanmaya açık, derinlikli bir yönetim felsefesine sahiptir.

Bugünün kamu yönetimi paradigması, sıklıkla Batı merkezli bireycilik, sekülerleşme ve teknik rasyonalite ekseninde inşa edilmektedir. Oysa Kutadgu Bilig'in önerdiği yönetim modeli, toplumsal dayanışma, vicdani adalet, hikmete dayalı liderlik ve uzun vadeli düşünce gibi Türk kültürünün derin katmanlarından süzülen değerleri esas alır. Bu yönüyle eserin sunduğu etik ve siyasi ilkeler, Batı'ya öykünmeden, Türk-İslam kültürünün iç dinamikleriyle dijital çağın kamu yönetimi sorunlarına özgün ve sürdürülebilir çözümler üretme potansiyeli taşımaktadır.

Bugünün kamu yönetimi, teknolojik gelişmelerle birlikte dönüşüme uğramakta; yapay zekâ sistemleri, karar alma süreçlerine entegre edilmekte ve açık veri uygulamaları yaygınlaşmaktadır. Ancak bu dijital dönüşüm, aynı zamanda ciddi etik, sosyal ve yönetsel riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu noktada Kutadgu Bilig, sadece bir tarihî metin değil, aynı zamanda dijital çağ yöneticileri için etik bir pusula olarak değerlendirilebilir. Yusuf Has Hâcib'in çizdiği yönetişim modeli; adaletin sistematik olarak gözetilmesi, bilginin kamusal faydaya yönlendirilmesi, mutluluğun bireysel değil toplumsal refah olarak kavranması ve yöneticinin akıbet bilinciyle hareket etmesi gibi ilkeler üzerinden, modern kamu yönetimine adapte edilebilir.

Yusuf Has Hâcib'in şekillendirdiği yönetici profili, halkın yükünü hafifleten, adaletle hükmeden, bilgiyle donanmış ve geleceği gözetten bir anlayışı temsil etmektedir. Bu yönetim biçimi, dijital çağın teknolojik araçlarını ancak kültürel temellerle bütünleştğinde anlamlı ve kalıcı hâle getirebilir. Türk milletinin tarihsel birikiminden doğan bu kültürel algoritma; yapay zekâ, büyük veri ve dijital

yönetişim gibi çağdaş kavramlarla buluştuğunda, Türk dünyasının yeniden öncü, saygın ve istikamet belirleyici bir konuma ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

Dijital çağın getirdiği hız ve verimlilik, Kutadgu Bilig'deki "halkın yükünü hafifletme" idealine büyük katkı sağlasa da, insan onurunu esas alan bir yönetim anlayışından taviz verilmemelidir.

Sonuç olarak bu çalışma, Kutadgu Bilig'in yalnızca tarihsel bir metin değil; aynı zamanda dijital çağın kamu yönetimi ilkeleriyle uyumlu, kültürel temelli bir siyaset teorisi sunduğunu ortaya koymaktadır. Geleceğin kamu politikaları, Batı'nın normatif kalıplarını tekrarlamak yerine, Yusuf Has Hâcib gibi fikir önderlerinin mirasını merkeze alarak inşa edilmelidir. Bu anlayış, Türk halklarının ortak kültürel kimliğini güçlendirecek, kamu yönetimine yerli ve milli bir perspektif kazandıracaktır.

KAYNAKÇA

Arslan, M. (2011). "Kutadgu Bilig'deki Ahlak Ve Siyaset Felsefesi". Istanbul Journal of Sociological Studies, no. 21 (September 2011): 23.

Ateş, H. , Buyruk, C. (2018). "Bir İyi Yönetişim İlkesi Olarak Katılımcılık ve Türk Kamu Yönetiminde Katılımcılığın Konumu" , Ombudsman Akademik • Özel Sayı 1 / Special Issue 1, Kamu Hizmetlerinde İyi Yönetim İlkeleri, Aralık /December 2018 SS: 81-98 ISSN: 2148-256X

Erbaş, S. (2023). Türk Kamu Yönetiminde Stratejik Yönetim ve Dijital Dönüşüm Bağlamında Yapay Zekânın Kullanımı, Türk İdare Dergisi / Yıl: 95 • Haziran 2023 • Sayı: 496

Erkek, S. (2020). "Kanıttan Politikalara: Etkin Kamu Politikası Tasarımında Büyük Veri", Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 6(22): 146-159.

Karabacak Z.İ. , Sezgin A.A. (2019). Türkiye'de Dijital Dönüşüm ve Dijital Okuryazarlık, Türk İdare Dergisi / Yıl: 91 • Haziran 2019 • Sayı: 488

Kaya, E. (2024). "Kamu Yönetiminde Dijital Dönüşüm ve Yapay Zekâ Uygulamaları". Hitit Ekonomive Politika Dergisi Cilt No 4/Sayı No 2 (Aralık 2024), 126-141

Taş, İ. (2010). International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3 Summer 2010

Türedi, F. (2019). "Elektronik Devletten Akıllı Devlete Dönüşüm" Yüksek Lisans Tezi, T.C. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, file:///C:/Users/turedi/Downloads/601019.pdf

Yılmaz, A. , Gündoğdu, H. G., Kayalar T. (2023). Kutadgu Bilig'de Devlet, Toplum ve Yönetim Anlayışı Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 78, 232-246; 2023, DOI: 10.51290/dpusbe.1337992

Yusuf Has Hâcib. (1070/1985). Kutadgu Bilig (R. R. Arat, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TURKIY XALQLARNING DAVLATCHILIK TO'G'RISIDAGI DASTLABKI FALSAFIY QARASHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715588>

Ismayilov Akmal Ziyadillayevich

O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi

e-mail: akmalismailov1979@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-5209-2536>

+998993003283

Annotatsiya: Maqolada qadimdan turkiy xalqlarning davlatchilikni tashkil etish va boshqarish bo'yicha falsafiy qarashlari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, qadidan har bir mamlakat, ya'ni sivilizatsiya o'z hududi, aholisi-sub'ektlari, o'z davlatchiligiga ega bo'lganligiga, takrorlanmas moddiy, ma'naviy, siyosiy-huquqiy madaniyatlariga, jumladan huquqiy normalarga ega bo'lganligiga etibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Davlat, Avesto, Turon, Turkiston, Xorazm, Baqtriya, So'g'd, Alp Er To'nga, Sak-Iskit.

Abstract: The article provides a detailed analysis of the philosophical views of the ancient Turkic peoples on the organization and management of statehood. It also draws attention to the fact that each country, that is, civilization, has its own territory, population-subjects, its own statehood, and has unique material, spiritual, political and legal cultures, including legal norms.

Key words: State, Avesta, Turan, Turkestan, Khorezm, Bactria, Sogd, Alp Er Tonga, Sak-Iskit.

O'zbekiston tarixi darsliklarida Vatanimiz hududida davlatchilik qadimgi Xorazm, Baqtriya va So'g'd mamlakatlaridan boshlanishi ko'rsatilgan. Bunda miloddan avvalgi birinchi ming yillikning birinchi choragida yuzaga kelgan "Avesto" muqaddas kitobi, miloddan avvalgi VIII-VII asrlardayoq Samarqand, Buxoro, Termiz, Xazorasp, Shahrisabz (Kash, Kesh), Quva shaharlar tarkib topganligi to'g'risidagi arxeologik matereallar, yunon-rim tarixchilari yozma ishlari va Xitoy manbalariga tayanilgan. "Ammo, - deydi tarixchi olimlardan Azamat Ziyoy, - miloddan avvalgi 3-2-ming yilliklarda mamlakatimiz Shimoliy Hindiston, Shazira (Mesopotamiya), Misr kabi o'lkalar bilan bordi keldi qilganlar" [1, 26-b.]. U bu haqda A.Oppenxeymning "Древняя Месопотамия" (M., 1990) asaridan faktlarni keltiradi. Midiya va Ossuriya bilan hududimiz qadimiy xalqlarining aloqalari, ular bilan tinchlik shartnomalari, savdo-sotiq aloqalari to'g'risida, qadimshunos olim E.V.Rtveladze ham qator faktlarni keltirgan. Demak, tariximiz darsliklarda qayd etilganiga nisbatan ham yanada qadimiyroqdir. Qadimgi Xorazm, Baqtriya va So'g'ddan ham ilgari davlatchilik bo'lgandir. O'zingiz o'ylang, agar davlatchilik muayyan ma'muriy boshqaruv tizimi yuzaga kelmasa, qanday qilib eramizdan

oldingi 3-2-ming yilliklarda diplomatik aloqalar kelib chiqadi. Shuning uchun ham ba'zan xalqimizning qadim zamonlardan beri yetib kelayotgan xalq og'zaki ijodiga ham murojaat etishga to'g'ri keladi. Xalq og'zaki ijodiga tayangan holda olimlarimizdan professor H. Boboev Tur yoki Turon mamlakati qanday kelib chiqqan, degan savolni o'rta tashlaydi. Birinchi mamlakat balki Tur mamlakati bo'lgandir?!

Tabariyning "Tabariy tarixi" yoki "Tarixi Tabariy", Alisher Navoiyning "Tarixi muluki ajam", Firdavsiyning "Shohnoma", Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Alovuddin Ash-Shotir Dimishqiyning "Kitobi nuzxatun-nozir" va boshqa shu kabi asarlarda Eron va Turonda, ya'ni Ajam mamlakatida Odam atodan boshlab keyingi davrlar – davlatchilikning kelib chiqishi va o'rta asrlarga qadar davomati bayon qilingan. Hikoyalarda yer yuzini to'fon bosgandan so'ng yer yuzida qolgan yagona Hukmdor Nuh alayhissalom bo'lganligi va dunyoni uch o'g'li-Som, Hom va Yofasarga bo'lib berganligi keltiriladi. Nuh payg'ambarning to'liq ismi-sharifi kuyidagicha: Nuh Bahoulloh alayhissalom ibn Matushulx ibn Axnux ibn Bard ibn Mahloyil ibn Kayton ibn Anush ibn Shas ibn Odam alayhissalom. Yofasning to'qqiz o'g'li bo'lib, ulardan eng to'ng'ichi Tur(k) bo'lib, o'g'illari Yofas vafotidan so'ng Turni uning o'rniga hokim qilib saylashadi. Firdavsiyning "Shohnoma" asarida esa biroz farqni ko'ramiz. Fariddunning uch o'g'ildan o'rtanchasi Tur bo'lganligi va hozirgi Markaziy Osiyo hududi aholisi uning avlodlari ekanligi qayd etilgan. Shuning uchun professor H. Boboev shunday yozadi: "Bizning fikrimizcha, Tur va uning avlodlari forslardan mustaqil holda Turon zaminida birinchi bor shohlik qilgan, ilk bor davlatchilikka asos solgan va qonun-qoidani yaratgan shaxslardir. Zotan, Turon va uning nomi bilan bog'liq bo'lib, bugungi O'zbekiston esa Turonning Markaziy qismida joylashgan, ma'lum ma'noda Tur merosxo'ri bo'lgan davlatdir... fors yerlarida Qayumars shohlik qilgan bo'lsa, Turonda Turk shohlik qilgan" [2, 26-27-b.]. Demak, Tur va Turon so'zlari zaminida kelib chiqishimiz, davlatchiligimiz qadimiyligimizga oid xalq og'zaki ijodi namunalarini, afsonalarni o'zida jo etgan yozma manbalarni o'quvchi yoshlarimiz, talabalarimizga tarix, davlat va huquq tarixi, adabiyot tarixi fanlari orqali yetkazish, birinchidan, ilmiy izlanishlarga undashi bilan, ikkinchidan, faxrlanish hissini kuchaytirish bilan ma'naviyatimizni boyitadi.

Tarix fani xalq og'zaki ijodi namunalariga, uning yozma manbalariga ham, uning xar bir durdonasiga ham tayanib real voqealikni ifoda etishi mumkin. Avloddan-avlodga o'tib, sayqallanilib, badiiylashib shu holga kelgan bo'lishi mumkin, degan nuqtai-nazarda turadi. Shuning uchun ham manbalar kam bo'lgan joyda, xalq og'zaki ijodi namunalari tarixiy voqealikka yondashishda yordamchi manba vazifasini bajarishi ham mumkin. Ularning eng asosiy xususiyati - kishini ilmiy ijodiy fikrlashiga turtki beradi. Shundayin, "Ajam" so'zi arabchadan Turon va Eron mamlakatlarini, bu mamlakatlarning umumiyli, ba'zan birligini ifodalagan. "Muluk" so'zi esa "davlat" ma'nosida ishlatilgan. Bu so'zlardan "Avesto" asarida, Tabariyning "Tarixi Tabariy". Alisher Navoiyning "Muluki Ajam" (Ajam davlatining tarixi). Firdavsiyning "Shohnoma" asarlarida ham ko'proq foydalanilgan. Firdavsiy Turni Qayumars sulolasiga mansub Ajam shohi Fariddunning uch o'g'lining o'rtanchasi, deb ko'rsatgan. Ammo boshqa manbalarda u Nuh payg'ambarimizning o'g'li Yofasning to'ng'ich o'g'li, deyilgan.

Alisher Navoiy asarida Ajam davlati to'rt sulola (peshdadiylar, Kayoniylar, Ashsoniylar va Sosoniylar) lar tarixidan iborat bo'lib, 4336 yil 10 oy hukmronlik qilganligi tarixiy ma'lumotlarga tayanib ko'rsatilgan. Gap Ajam yurti – Eron va Turon o'lkalarining yaqinligi ustida ketar ekan, boshqa tarixiy faktlarga murojaat qilaylik.

“Avesto” asarida birinchi navbatda Xorazm, so'ngra boshqa joylar, jumladan Avrava, ya'ni Tus viloyat (hozirgi Eronning Xuroson viloyati), Ray (hozirgi Tehron atroflari), Voiha Girta, ya'ni Qobul shaharlari, joylari qayd etilgan. Demak, zardushtiylik nafaqat Markaziy Osiyo, balki Eron va Afg'oniston xalqlarining ham ta'limoti bo'lib xizmat qilgan. Bu faktlar ushbu xalqlar o'rtasida umumiylik, ba'zan davlatchilik birliklari ham bo'lgan, degan xulosaga olib keladi. E'tiborni quyidagi faktga qarataylik: Abu Rayhon Beruniyning “O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar” kitobida Eron podshohi Doro I davrida “Avesto” to'liq holidagi 12 ming qoramol terisiga zarxal harflar bilan yozilganligi qayd etilgan. Boshqa faktlarni olaylik. Grek tarixchilari Dnepr daryosidan to Tyanshan tog'larigacha hududdagi aholini skiflar deb ataganlar. A.B.Ditmerning yozishicha, “Skiflar O'rta Osiyodan tarqalgan va ular sharqiy Eron tillarida gaplashgan [3. 46-b]. Shuningdek, grek tarixchilaridan Ktesiy yozishicha, eramizgacha VII asr oxiri-VI asr boshida parfyanlar Midiya hukmronligiga qarshi Zarina boshliq saklarni yordamga chaqirganlar. So'ngra midiyaliklar va saklar o'rtasida tinchlik shartnomasi tuzilgan. Ushbu va boshqa faktlar Turon va Eron xalqlarining umumiylikni, yaqinligini va yondosh va qachondir qondosh ekanligini, diniy e'tiqodi bir xil ekanliklarini anglatadi va Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlar asoslab bergan Ajam davlati bo'lganligini anglatmaydi-mi?. Shuningdek, so'nggi faktlar - saklarning parfyanlarga yordami zardushtiylik ta'limotining kelib chiqishi va g'arbga tarqalishi qadimda katta Xorazm, Baqtriya va So'g'dgacha ham davlatchilik bo'lganligidan dalolat bermaydi-mi?

Hozirgi davr tadqiqotchilaridan H.Boboev, Z.Muqimov, N.Rahmonov va boshqalar Alp Er To'nga (Eroniylar uni Afrosiyob deb atashganlar) nomli davlat Turon o'lkasiga eramizdan oldingi VII asrlarda mavjud bo'lgan degan versiyani ilgari suradilar. Bu davlatning harobalari hozirgi Samarqand shahri mavjudligi to'g'risida arxeologik izlanishlar birmuncha faktlarni bermogda.

Alp Er To'nga davlati to'g'risida Mahmud Qoshqariyning “Devoni lug'ati turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Alisher Navoiyning “Tarixi muluki ajam”, Tabariyning “Tarixi Tabariy”, Firdavsiyning “Shohnoma”, N.Rahmonovning “Turk hoqonligi”, A.Abdurahmonovning “Alp Er Tunga”, “Materialy po etnicheskoy istorii tyurkskix narodov sentralnoy Azii” kabi manbalarda fikrlar yuritilgan. Uning eramizdan avvalgi VII asrda Markaziy Osiyo, Enasoy va Irtish daryolarida yashovchi xalqlarni, Eron, Iroq va Misr kabi mamlakatlarni birlashtirganligi, tarixda Sak-Iskit (Iskiflar) nomli davlatni shakllantirganligi to'g'risida fikrlar mavjud.

Professor Z.Muqimov, N.Rahmonovning dalillari yordamida Alp Er To'ngani eramizdan oldingi 626 yilda Midiya podshosi Kayxusrav zaharlab o'ldirganligini,

so'ngra sak turklari tarqalib keta boshlaganini keltiradi [4, 21-b.]. Mazkur afsonaviy faktlar qadimda davlatchilik Eron va Turonda bir vaqtda parallel holda yuzaga kela boshlaganligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu halqlar kelib chiqishida aloqadorliklar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Ilmiy adabiyotlarda Markaziy Osiyoda qadimgi davr sivilizatsiyalari va ularning davlatchiligi davriy turkumlanganida kichik hudud (makon) va kichik tarixiy vaqt (zamon)da mavjud bo'lgan mamlakatlar va ulardagi davlatchilik e'tibordan chetda qolgan. Ulardagi davlatchilik tipi-egalik qilish, deb tavsiflangan. Boshqaruv shakli qabila boshliqlari tomonidan avloddan-avlodga meros qilib o'tkazilgan. Bu holda tadqiqotchilar E.V.Rtveladze, A.X.Saidov va Ye.V.Abdullaevlar quyidagicha yozishgan: "Davlat birlashmasining ushbu tipi kichikroq o'lka bo'lgan. Yunon-Baqtriya podsholigi qulagach, Baqtriyaga kelgan Chjan-Szyan tomonidan miloddan avvalgi 128 yilda yoki miloddan avvalgi 126 yilda qayd etilgan. Unga muvofiq Baktriya ko'plab mayda mustaqil o'lkalardan iborat bo'lgan. Bu yerda deyarli har bir shahar o'z hukmdorini yetishtirgan.

Xitoy manbalarida O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i xududida 55 ta o'lka mavjudligi ko'rsatiladi. Ular muayyan mustaqillikdan foydalangan va o'z tashqi siyosatini yuritishgan, jumladan Xitoy bilan diplomatik munosabatlar o'rnatgan" [5, 58-b.].

Agar hududimizda mavjud bo'lgan qadimgi davr sivilizatsiyalari davlatchiligining umumiy tomonlariga e'tibor bersak, ularning sotsial asosini urug', qabilalar tashkil etganligini, davlat boshqaruvini muayyan sulolalar, boy sulolalar egallaganligini ko'ramiz. Va demak, ular davlat boshqaruvining podsholik formasi kelib chiqqanligini ko'ramiz. Hududimizdagi qadimgi davr davlatchiligining moddiy madaniy asosini esa dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, mulkning turli xilligi, jumladan davlat mulkning mavjudligi tashkil etganligini, umumiy ishlar, masalan, kanal qazib suv chiqarish ishlari jamoaviy holda bajarilganligini ko'ramiz. Hududimizdagi qadimgi davr sivilizatsiyalari, ya'ni mamlakatlar davlatchiliklarining ma'naviy madaniy asosini asosan zardushtiylik dini va uning muqaddas kitobi - "Avesto" tashkil etganligini ko'ramiz. Urug'-qabiladoshlik aloqalari, mulkdorlarning kelib chiqishi, ularni birlashtirish, kelishtirish zaruriyati jamiyat darajasida podsholik va konfederativ podsholiklarni (masalan, Qang davlati), ya'ni mutloq va cheklangan monarxiyalarni taqozo etgan va keltirib chiqargan. Ammo bu umumiyliklardan tashqari har bir mamlakat, ya'ni sivilizatsiya o'z hududi, aholisi-sub'ektlari, o'z davlatchiligiga ega bo'lgan. Takrorlanmas moddiy, ma'naviy, siyosiy-huquqiy madaniyatlariga, jumladan huquqiy normalarga ega bo'lgan. Davlat ayni vaqtda sivilizatsiya-mamlakatlarning o'ziga xos bir butunligini ta'minlagan. Har bir sivilizatsiyaning mavjud asosiy qabilalari yoki qabila boshliqlari, ularning tarkibidagi sulolalar har bir kadimgi sivilizatsiyaning, jumladan davlatchiligini belgilagan. Tovar-pul munosabatlari avvalo bor bitta mamlakatda yuz bergan. U davlat tomonidan boshqarilgan. Har bir sivilizatsiyada hokimiyat o'ziga xos, mustaqil institut sifatida amal qilgan. Qadimda

mavjud bo'lgan har bir sivilizatsiyaning nomlanishining o'ziyiq uning alohidaligini aks ettiradi. Ushbu o'ziga xoslik-alohidalik davlatchilikni, uning mustaqilligini belgilagan. Bu sivilizatsiyalar davlatlari o'z faoliyatlarini mustaqil holda yuritganlar, o'z tangalarini zabt ham etganlar. Demak, yuqorida ko'rsatilgan qadimgi davr sivilizatsiyalari davlatchiligida umumiyliklar bilan birgalikda o'ziga xosliklar mavjudki, bu o'ziga xoslik ulardagi aholi-subtratning o'ziga xosligi bilan, bu aholining muayyan hududda o'z ishlab chiqarishi va turmush tarzini tashkil etganligi bilan, ularning manfaatiga muvofiq keluvchi davlat institutlarining shakllantirilganligi bilan va bu davlat institutlarining o'z hududi-mamlakatida faoliyat yuritishlari bilan belgilanadi.

Hozirgi Qozoqiston, Tojikiston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Turkmaniston xalqlarining qadimi bitta bo'lib, bu nomlar, jumladan, "o'zbek ulusi", tarixning keyingi davrlari-milodiy davrlarga to'g'ri kelganligini ko'rsatadi. Tarixning xali biz bilmagan tomonlarini topish, yarim afsonaviy bo'lsa-da, ushbu faktlarni o'quvchi va talaba yoshlarga yetkazish ona-yurtimizga bo'lgan e'tikodni kuchaytiradi, qadimiyligimizni eslatib turadi. Holbuki, tarixga oid darsliklarda bu hakda deyarli lom-lim deyilmayapti.

Ilmiy adabiyotlarda o'zbek xalqi tarkibida 92 ta urug' borligi qayd etilgan. Ammo bu urug'-qavmlar faqat hozirgi o'zbek halqiga tegishli desak xato bo'ladi. Masalan, qo'ng'iro't urug'i o'zbeklarda ham bor, kozoq xalqida xam mavjud. Demak, 92 ta urug' barcha turkiy xalqlarga mansub. "O'zbek" so'zi esa bir qancha turkiy urug'larni birlashtiruvchi tushuncha. "O'zbek" so'zi mustaqil, o'ziga bek degan ma'nolarni beradi. Bu so'zning ma'nosidan ismlar ham kelib chiqqan. "O'zbeklar" so'zining kelib chiqishi to'g'risida Mirzo Ulug'bek o'zining "To'rt ulus tarixi" asarida shunday fikrlarni keltirgan: "Hazrati Sayyid ota ularga (Ollohning rahmati va roziligi bo'lsin) hamda Sulton Muhammad O'zbekxon bilan hamkorlikda kelgan kishilardan: "Bu kelgan kim?" deb so'radilar. Ularning sardorlari va podsholari o'zbekxon bo'lgani uchun ularni o'zbek deb atardilar. Shu sababli kelgan kishilar "o'zbek" deb atala boshlandi. Qolib ketgan kishilar esa "qalmoq bo'ldilar". Demak, qolib ketganlar "qalmoq" deb yuritila boshlagan. Bu holat Oltin O'rda va uning atrofidagilarning islom dini marosimlaridan birida yuz bergan degan fikrlar mavjud. "O'zbek", "Ulushi o'zbek" so'zlari XIII-XIV asrlardagi tarixchilar asarlarida uchraydi, deydi professor B.Axmedov [6. 11-b]. Shuning uchun ham, "o'zbek" so'zi deydi professor H.Boboev, Sulton Muhammad O'zbekxon (1342 yilda vafot etgan) gacha mavjud bo'lgan. O'zbekxon ismining qo'yilishi ham shundan dalolat beradi. Dashti Qipchoqdagi bir necha urug'larning birlashib o'zbek millati va davlatchiligi darajasiga bir necha asrlarni bosib o'tgan.

Xullas, yurtimizda hali tarix bilmagan bundan 4-3-minginchi yillarda davlatlar bo'lib, ular hozirgi Turon va Erondagi mavjud davlatlarning tarixiy ildizlaridir. Demak, Alisher Navoiylarda ilgari surilgan Ajam davlatini, so'ngra Turondagi eng qadimiy davlatlarni oydinlashtirish hozirgi davr fanlarining vazifalaridir. Turon so'zi "Turkiston general-gubernatorligi", "Turkiston avtonom Respublikasi" so'zlar, hududlar darajasiga chiqdi. Ammo "Turon" so'zi sovet davrida haqiqatdan ataylabdan siqib chiqarildi. Uning o'rnida totalitar so'zi bilan

O'zbekiston, Qozoqiston, Tojikiston, Qirg'iziston va Turkmaniston Sovet Sotsialistik Respublikalari qaror toptirildi. Sobiq ushbu respublikalar zaminida hozirgi beshta mustaqil respublikalar kelib chiqdi. Bu xalqlar aslida kelib chiqishimiz bir bo'lgan xalqlarmiz, bir so'z bilan aytganda "Turkiston umumiy uyimiz"dir. Bu xalqlarni jipslashtirish, keyingi so'zlar tarixning keyingi davrlarida kelib chiqqanligini yoshlarga tushuntirish ularni tarixga to'g'ri, xolisona ilmiy yondashishga olib boradi.

Markaziy Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixini quyidagicha sivilizatsion davrlashtirish mumkin:

1. Qadimgi davr sivilizatsiyalari davlatlari. Qadimgi davr sivilizatsiyalari eramizdan oldingi IX asrdan eramizning V asrining ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi. Professor H. Bobobekov qadimgi davr sivilizatsiyalariga quyidagi o'n bitta davlatlarni kiritgan. Shulardan uchta ahmoniyalar mustamlakasiga qadar bo'lgan eramizdan oldingi IX-VII asrlarda mavjud bo'lgan "Katta Xorazm, Qadimgi Baktriya va Qadimgi So'g'd davlatlari. Markaziy Osiyo hududida eramizdan oldingi VI asrdan IV asr yarmigacha Ahmoniyalar podsholigi hukmronligi, eramizdan oldingi IV asrning yarmidan III asr o'rtalarigacha Salavkiylar davlati hukmronligi, so'ngra Salavkiylar davlati ikkiga bo'linib, eramizdan oldingi 247 yildan boshlab Arshak boshchiligidagi Parfiya va Yunon-Baktriya davlatlari qaror topganligi ko'rsatilgan. Yunon-Baktriya podsholigi eramizdan avvalgi III asr o'rtalaridan II asr o'rtalarigacha mavjud bo'lib turgan. Eramizdan avvalgi II asrdan boshlab Davan podsholigi ham kelib chiqqan va u keyinchalik Eftalitlar davlati tarkibiga kirgan. Eramizdan avvalgi III asr boshlaridan eramizning V asrlarigacha ma'muriy markazi O'tror shahri bo'lgan Qang davlati ham mavjud bo'lgan. Eramizning I-IV asrlarida Kushonlar imperiyasi hukmronlik qildi. [7. 508-b]

2. O'rta asrlar sivilizatsiyalari davlatlari. O'rta asr sivilizatsiyalariga Eftalitlar, Turk hoqonligi, arab xalifaligiga qarashli bo'lgan mustamlaka Movaraunnahr o'lkasi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Chig'atoy ulusi, Temuriylar, Shayboniyxon va Ashtarxoniylar davlatlari kiradi.

3. XIX asrning ikkinchi yarmidan mustamlaka sivilizatsiyalar-Turkiston General-gubernatorligi va O'zbekiston SSR davlatlari qaror topdi.

4. 1991 yil 31 avgustdan boshlab o'lkamiz O'zbekiston yoki O'zbekiston Respublikasi nomi bilan yuritiladigan mustaqil mamlakatga – o'z davlatchilik asoslari va fuqarolariga ega mustaqil sivilizatsiyaga aylandi.

ADABIYOTLAR:

1. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T.: 2000.
2. Boboev H. O'zbek davlatchiligi tarixi. 1-kitob. – T.: "Fan", 2004.
3. Дитмер А.Б. От скифии до Элефантины.-М., 1961.
4. Muqimov 3. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. - Samarqand. 1998.

5. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullaev Ye.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – T.: “Adolat”, 2001.
6. Axmedov B. O'zbek ulusi. -T.: “Hyp”, 1992.
7. Ikramov R.A. Ismayilov A.Z. (2020). Historical and theoretical roots of establishing a democratic law in Uzbekistan. //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) 6(10).

GRAVITATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING ISHLASH MEXANIZMI STIVEN XOKING NUQTAI NAZARIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715602>

Abdullayev Sherzod Komilovich,
O'zbekiston Milliy universiteti Falsafa
va mantiq kafedrası Mustaqil tadqiqodchisi
E-mail: sherzod88@mail.ru
Tel: 97 400 64 64

Annotatsiya. *Gravitatsiya — koinotning eng asosiy va muhim kuchlaridan biri bo'lib, u butun olamdagi jismlarning o'zaro tortishish mexanizmini boshqaruvchi fundamental omildir. Bu kuchning ta'siri hayotimizning barcha jabhalarida sezilarli bo'lib, oddiy yerda yurishdan tortib, sayyoralar va yulduzlar harakatigacha, hattoki koinotning eng yirik va murakkab hodisalarigacha o'z aksini topadi. Gravitatsiya tufayli biz Yer yuzasida mustahkam turamiz, Oy Yer atrofida aylanadi va Quyosh tizimi o'z me'yorida faoliyat yuritadi. Uning qonuniyatlarini o'rganish nafaqat zamonaviy ilm-fan, balki butun insoniyatning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *Borliq, olamni anglash va bilish, og'irlik markazi, quyosh tizimi, galaktika, vazn, muvozanat, qadimgi nazariyalar, yer, bosim.*

Gravitatsiya haqidagi tushunchalar asrlar davomida shakllangan bo'lsa-da, u haqidagi bilimlarimizni yangi bosqichga olib chiqqan olimlardan biri ingliz fizigi Stiven Xoking bo'ldi. U koinotning kelib chiqishi, qora tuynuklar va zamonaviy gravitatsiya nazariyalari bo'yicha olib borgan chuqur tadqiqotlari bilan tanilgan. Xokingning ishlari nafaqat fan olamida inqilobiy yangiliklarni olib keldi, balki gravitatsiya orqali koinotning eng chuqur sirlarini ochib berishga yordam berdi. Uning g'oyalari insoniyatni yangi bilim cho'qqilariga olib chiqib, koinot va uning asosiy qonuniyatlarini tushunish borasida yangi yo'nalishlarni ochib berdi.

Lotincha “gravitas” so'zi “og'irlik” degan ma'noni anglatadi. “Gravitate”, ya'ni “tortishish” so'zining ildizi ham unga borib taqaladi. Gravitatsiya bu — jismlarga o'z og'irligini beruvchi hamda jismlarni bir-biriga tortadigan kuch. Bu kuch tufayli odamlar Yerda bema'lol yuradi va Yer Quyosh tizimidagi o'z o'qidan chiqib ketmaydi. Qadimgi faylasuflar bir necha asrlar oldin jismlar nima uchun Yerga tushishiga hayratlangan va buning javobini qidirgan bo'lsa, hozirda ham olimlar tortishish kuchi qanday ishlashi haqidagi bir qancha savollarga javob izlamoqda.

Yer atrofimizdagi eng katta va eng yaqin obyekt bo'lgani uchun hamma narsa uning tortishish kuchiga qarab tortiladi, ya'ni olma odamning boshiga emas, Yerga tushadi. Chunki Yerning tortishish kuchi odamnikidan ancha katta. Masofa ham

tortishish kuchiga ta'sir qiladi. Agar obyekt uzoqda bo'lsa, unda tortishish kuchsizroq bo'ladi.

“Stiven Xoking zamonaviy fizikaning eng yorqin yulduzlaridan biri sifatida, gravitatsiya va qora tuynuklar orasidagi murakkab bog'liqlikni o'rganishda inqilobiy g'oyalarni ilgari surdi”[1]. Uning ilmiy ishlari koinotning eng sirli va qudratli hodisalaridan biriga – qora tuynuklarga – yangicha nazar bilan qarash imkonini berdi. Xoking qora tuynuklarning nafaqat jismlarni, balki yorug'likni ham o'ziga tortishini aniqlab, bu hodisani fundamental fizika qonunlari bilan izohladi. Ushbu tushunchalar koinot haqidagi avvalgi tasavvurlarni butunlay qayta ko'rib chiqishga olib keldi.

Eng muhim kashfiyotlaridan biri sifatida Xoking "Xoking nurlanishi" nomi bilan mashhur bo'lgan nazariyani ishlab chiqdi. Ushbu nazariya qora tuynuklar atrofidagi kvant jarayonlarini ochib berdi va ular faqatgina "yutuvchi" emas, balki nurlanish chiqaruvchi obyektlar ekanligini isbotladi. “Xokingning hisob-kitoblariga ko'ra, qora tuynuklar kichik kvant zarrachalari orqali energiya yo'qotib boradi, bu esa ularning vaqt o'tishi bilan bug'lanishiga va yo'q bo'lishiga olib keladi”[2]. Bu nazariya gravitatsiya va kvant mexanikasi orasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatib, olamning eng asosiy qonuniyatlarini anglashda yangi ufqlarni ochdi.

Xoking o'z ilmiy ishlari davomida gravitatsiya to'lqinlari va vaqt-fazo munosabatlarini ham chuqur o'rgandi. U vaqtning nisbiyligi va fazo egiluvchanligi haqida ilgari surilgan nazariyalarni rivojlantirib, koinotning kelib chiqishi va uning kengayish jarayonida gravitatsiyaning o'rnini o'ziga xos yondashuvlar bilan tushuntirdi. “Xokingning ishlari shuni ko'rsatdiki, koinotning birinchi lahzalari va qora tuynuklarning ichki tuzilmasini anglash uchun faqat klassik fizika qonunlari yetarli emas; buning uchun kvant nazariyalarini ham hisobga olish zarur”[3].

Uning ilmiy faoliyati qora tuynuklarning nafaqat energetik, balki informatsion xususiyatlarini ham o'rganishga qaratilgan edi. U qora tuynuklar tomonidan "yutilgan" axborot qayerga ketadi va qanday saqlanib qoladi degan savollar bilan shug'ullangan. Bu masalalar hali ham jahon ilmiy jamoasining diqqat markazida bo'lib, Xokingning ishlari bu yo'nalishdagi tadqiqotlar uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qilmoqda.

“Xoking nazariyalari nafaqat nazariy fizika doirasida qolib ketmadi, balki ular astrofizika, kosmologiya va hatto texnologiya rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi”[4]. Uning kashfiyotlari fan olamini qora tuynuklarning rolini qayta ko'rib chiqishga va koinotning eng murakkab mexanizmlarini yanada chuqurroq tushunishga undadi.

Stiven Xokingning hayoti va ilmiy merosi inson qobiliyatining cheksiz imkoniyatlarini isbotlaydi. “Jismoniy imkoniyatlari cheklangan bo'lishiga qaramasdan, u intellektual qudrati bilan butun dunyoni ilhomlantirdi. Uning gravitatsiya, qora tuynuklar va koinotning kelib chiqishi haqida olib borgan ishlari nafaqat zamonaviy fan tarixiga oltin harflar bilan yozildi, balki insoniyatni yangi

bilim cho'qqilariga olib chiqdi"[4]. Uning ilmiy g'oyalari kelajak avlodlar uchun ham ajoyib ilhom manbai bo'lib qolmoqda.

Eynshteynning umumiy nisbiylik nazariyasi fiziklarning tortishish kuchiga nisbatan qarashlarini o'zgartirdi. "Og'irlikning ta'siri kuch bilan emas, balki xuddi tramplindan otilgan bouling to'pi kabi katta jismlar atrofida sodir bo'ladigan fazo-vaqt egri chizig'idan kelib chiqadi deb hisoblandi. Bu nazariya Merkuriyning g'alati orbitasini tushuntirdi va uning boshiga Nyuton tortishish kuchini qo'ydi, chunki tortishish endi kuch emas, balki geometriyaning natijasi edi"[5].

Gravitatsion doimiy Nyutonning universal tortishish qonunidagi mutanosiblik doimiysi bo'lib, u qanchadir massaga ega bo'lgan ikkita jism o'rtasidagi tortishish kuchini tavsiflaydi. U tortishish kuchining o'zaro ta'siri miqdorini va jismlarning massalari tufayli boshdan kechiradigan kuchning kattaligini aniqlaydi. Gravitatsion doimiysi (universal tortishish doimiysi, Nyuton tortishish doimiysi yoki Kavend tortishish doimiysi deb ham ataladi) katta G harfi bilan belgilanadi. U Isaak Nyutonning universal tortishish qonuni va Albert Eynshteynning umumiy nisbiylik nazariyasida tortishish effektlarini hisoblashda ishtirok etuvchi empirik fizik doimiydir. SI birliklarida uning qiymati taxminan $6,674 \times 10^{-11} \text{ N}\cdot\text{m}^2/\text{kg}^2$ ga teng.

"Gravitatsiya haqiqiy dunyoga bir nechta ta'sir ko'rsatadi. Tortishish kuchi nafaqat narsalarni Yerda ushlab turadi, balki ularga og'irlik ham beradi. Obyektlar tortishish kuchi kamroq bo'lgan sayyoralarda kamroq og'irlikka ega bo'ladi"[6]. Oyning tortishish kuchi okean to'lqinlarini hosil qiluvchi kuchdir. Shuningdek, Gravitatsiya Yerni Quyoshdan qulay masofada ushlab turadi, barcha tirik mavjudotlarga nafas oladigan havo beradi va ularni Quyosh nurlanishidan himoya qiladi.

Gravitatsiya koinotning yaralishida ham muhim o'ringa ega. Koinotda mavjud bo'lgan gazlar tortishish kuchi ta'sirida bir-biriga tortiladi va katta jismlarni, jumladan, yulduz va sayyoralarni hosil qilish uchun birlashadi. Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, tortishish kuchi Katta portlashdan keyin zarralarni barqarorlashtirib, koinotning qulashini to'xtatgan. Gravitatsiya galaktikalarni hosil qilish uchun Quyosh tizimlarini bir-biriga tortadi, bu esa koinotning yaralishida asosiy element hisoblanadi.

Gravitatsiya sohasidagi ilmiy izlanishlar kelajakda ham davom etadi. Nisbiylik nazariyasi Nyuton tortishish kuchidagi ba'zi anomaliyalarni tushuntirgani kabi koinotda hali ham olimlar tushuntira olmaydigan sirlar mavjud. Gravitatsiya maydoni kvant nazariyasiga to'g'ri kelmaydi va olimlar hali ham uning boshqa fundamental kuchlar bilan qanday bog'lanishini o'rganmoqda.

ko'rinishga ega bo'ladi. Gravitatsion to'lqinlar mavjudligiga qat'iy ishonish uchun (3) chizikli bo'lmagan tenglamalarning sferik to'lqinlar ko'rinishidagi echimga ega ekanligini ko'rsatish kerak. Bundan tashqari, manba bo'lgan sohalarida (2) tenglamaning, sekin-asta (3) tenglama echimga o'tuvchi, umumiy echimga ega ekanini ham isbotlash kerak. Hozirgacha, juda ko'p nazariy tekshirishlar o'tkazilishiga qaramay, har ikkala masala ham xal etilgani yo'q edi,

gravitatsion to'ldin-lar tajribada ham aniklanmagan edi. Ammo keyingi yillarda Veber va uning xodimlari amalga oshirgan nazariy tekshirish-lar gravitatsion nurlanish mavjudligini asoslashga imkon beradi, gravitatsion to'ldinlarni tajribada topish yo'llarini kursatadi. Koinotda yuz beruvchi, katta massali materiyaning astronomik masshtablardagi harakati bilan bog'liq bo'lgan turli protsesslarda gravitatsion energiyaning sezilarli oqimi yuzaga kelishi mumkin. Birinchi navbatda bunday nurlanish katta tezlik bilan aylanuvchi qo'shaloq yulduzlarda kuzatilishi extimoldan xoli emas. Gravitatsion nurlanish neytral ma-teriyaning to'qnashuvida ham yuzaga kelishi kutiladi. Yaqinda bunday kosmik gravitatsion nurlanishlarni qayd qila oluvchi o'ta sezgir detektorlar yaratildi. Kosmik gravitatsion nurlanishning mumkin bo'lgan qator manbalari mavjud, ularni to-pish va tekshirish yaqin kelajakning ishidir

Gravitatsion maydonning o'zi gravitatsion maydon manbai bo'la oladi. elektromagnit maydon esa elektromagnit maydon manbai bo'la olmaydi. Shuning uchun gravitatsion maydon teng-lamalari, elektromagnit maydon tenglamalaridan farqli ravishda, chiziqli bo'lmagan tenglamalar bo'lishi shart. Binoba-rin, gravitatsion maydonlar uchun superpozitsiya printsiplari o'rin-li emas. Buni elektromagnit maydon bilan gravitatsion maydonni taqqoslab, tushunaylik. Ma'lumki, bir nechta nukta-viy zaryadlar tomonidan hosil qilingan natijaviy elektr maydon har bir zaryad tomonidan boshqa zaryadlar bo'lmagan holda yaratilgan maydonlar yig'indisiga teng (superpozitsiya printsiplari).

“Shuningdek, tezlanish bilan harakatlanuvchi bir nechta zaryadlardan nurlanuvchi elektromagnit to'ldinga tegishli natijaviy maydon vektori ham har bir zaryaddan nurlanuvchi to'ldinga tegishli maydon vektorlarining yig'indisiga teng. Agar ikkiga elektromagnit to'ldin o'zaro uchrashsa, ularning har biri ikkinchisi bo'lmagan holdagidek o'z yo'lida tarqalaveradi, birining ichidan ikkinchisi o'zaro ta'sirlashmasdan bemalol o'ta oladi. elektromagnit to'ldin elektr maydon bor fazodan o'tganda ham to'ldin maydon elektromagnit to'ldinga tegishli maydon bilan tashqi maydon yig'indisiga teng bo'ladi”[7]. Boshqacha qilib aytganda, tinch yoki harakatdagi zaryadlar tomonidan yaratilgan elektromagnit maydon va elektromagnit to'ldin massa, energiya va impul'sga ega, ammo zaryadga ega emas, shuning uchun ular yangi elektromagnit maydon va to'ldinning manbai bo'la olmaydi va o'zaro ta'sirlashmaydi. Ikki zaryadning o'zaro ta'sirini xarakterlash uchun albatta uchinchi zaryad bo'lishi kerak.

Stiven Xoking gravitatsiyaning nafaqat ilmiy, balki falsafiy jihatdan ham o'rganib, koinotning kelib chiqishi va uning oxiri haqida insoniyatni o'ylantiradigan ko'plab muhim savollarni o'rta-ga tashladi. U koinotning mohiyati, paydo bo'lish sabablari va uning kelajakdagi taqdiri haqida chuqur fikrlab, zamonaviy fan va falsafani birlashtirishga intildi. Xokingning ilmiy yondashuvlari faqat matematik formulalar va nazariyalar bilan chegaralanmasdan, koinotning qanday va nima uchun mavjudligini tushunishga qaratilgan edi.

O'zining mashhur "Zamonaviy fizikada katta savollar" kitobida u insoniyatning kelajagini va koinotning o'zgarishini tushunishda gravitatsiyaning

qanchalik muhim rol o'ynashini batafsil bayon etdi. Ushbu asarida Xoking koinotning boshlanishi, uning hozirgi holati va nihoyat, ehtimoliy yakuni haqida falsafiy savollarni o'rta qo'ydi. Uning fikricha, koinot o'z-o'zidan, tabiiy qonunlarga muvofiq ravishda yaratilgan bo'lib, bunda tashqi kuch yoki g'ayritabiiy ta'sirning aralashuvi shart emas. Xokingning bu qarashlari ilm-fan va falsafa orasidagi murosasiz masalalarni muhokama qilish uchun yangi maydon yaratdi.

Uning nazarida gravitatsiya nafaqat fizikaning asosiy qonunlaridan biri, balki koinotning mavjudligini belgilovchi eng fundamental mexanizmdir. Xokingning fikricha, gravitatsiya tufayli koinot o'z-o'zidan shakllangan va rivojlangan. U bu g'oyani matematik asoslar bilan mustahkamlab, koinotning boshlanishida "Katta portlash" mexanizmining qanday ishlashini va undan keyingi jarayonlarni tushuntirdi. Xoking koinotning o'zgarishi, kengayishi va bir kun "issiqlik o'limi"ga olib keluvchi tugash jarayonlari haqida gapirar ekan, bu hodisalarni falsafiy ma'noda ham talqin qilishga urindi.

Xokingning asarlarida insoniyat va gravitatsiya o'rtasidagi bevosita bog'liqlik ham ta'kidlanadi. U koinotning tabiiy qonunlarini tushunish orqali insoniyat o'z kelajagini shakllantirishi va o'zga olamlarni o'zlashtirishga intilishi mumkinligini ilgari surdi. Xokingning fikricha, gravitatsiya kabi kuchlarni chuqurroq o'rganish, faqatgina koinotdagi joyimizni aniqlash emas, balki o'zimizni va butun borliqni tushunish yo'lidagi asosiy qadamdir.

Stiven Xoking nafaqat ilmiy dunyoni, balki falsafiy tafakkur maydonini ham boyitgan shaxs edi. Uning koinotning kelib chiqishi va tabiati haqidagi g'oyalari, insoniyatni tabiat qonunlarini o'rganishga, sirli olamlarni kashf qilishga va shu bilan birga, o'zining mavjudligini anglashga undadi. Xokingning ilmiy va falsafiy merosi nafaqat fiziklar va kosmologlar, balki har bir tafakkur qiluvchi inson uchun o'ziga xos ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сивухин Д.В, Курс общей физики, учебное пособие для вузов, т. 5 – Атомная и ядерная физика, 3-е издание, ФИЗМАТИЗ, 2011.
2. Т. Padmanabhan, Theoretical Astrophysics, Volume I-III, Cambridge University Press, 2010.
3. L. Rezzolla, O. Zanotti, Relativistic Hydrodynamics, Oxford University Press, 2013, 752 p.
4. Povh, K.Rith, C.Scholz, F. Zetsche, Particles and nuclei. An introduction to the physical concepts. Springer, 2006.
5. Фильченков М.Л., Гравитация, астрофизика, космология: дополнительные главы, «ЛИБРОКОМ», 2010.
6. Гинзбург В. Л. Пульсары. М, Знание, 1970
7. Каплан С. А. Физика Звёзд. М, Наука, 1970. 100.

JADID MA'RIFATPARVARLIK HARAKATINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715612>

Muhamedov Asror Asadovich

Falsafa fanlari doktori (DSc)

Turdiyeva Iroda Maxmarajabovna

Toshkent Davlat Transport Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: irodamaxmarajabovna@gmail

Annotatsiya. *Jadid ma'rifatparvarlik harakati XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O'rta Osiyo va Turkiston mintaqasida yuzaga kelgan ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ilmiy yangilanishlar harakatidir. Bu harakatning asosiy maqsadi jamiyatni zamonaviylashtirish, ta'lim tizimini isloh qilish, yangi tafakkur shakllarini rivojlantirish va yangi ilm-fan asosidagi ma'rifatni keng targ'ib qilish edi. Jadidlar o'z faoliyatlari orqali ilmiy, pedagogik, siyosiy va madaniy islohotlarni amalga oshirganlar. Jadid harakatining nazariy-metodologik asoslarini tahlil qiladi. U jadidlarning ta'lim tizimida amalga oshirgan yangiliklari, pedagogik metodlarini zamonaviylashtirish, va jamiyatlardagi o'zgarishlarga bo'lgan ta'sirini o'rganadi. Shuningdek, jadidlarning siyosiy g'oyalari va ijtimoiy islohotlar amalga oshirishdagi roli, milliy mustaqillikka bo'lgan intilishlari ham tahlil qilinadi. Jadid harakatining madaniy va gumanistik qarashlari, ilm-fan va ta'lim sohasidagi islohotlari bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda.*

Kalit so'zlar: *Jadid ma'rifatparvarlik harakati, ta'lim islohotlari, ilm-fan, pedagogik metodlar, ijtimoiy islohotlar, siyosiy g'oyalar, zamonaviylashtirish, gumanizm, yangi tafakkur, O'rta Osiyo, Turkiston, mustamlakachilik, milliy o'zlik, zamonaviy ta'lim, madaniyat islohoti, yangilanish, ilmiy tahlil, erkin fikrlash, ta'lim tizimi, adolat, mustaqillik.*

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCHING THE JADID ENLIGHTENMENT MOVEMENT

Annotation. *The Jadid enlightenment movement emerged in the late 19th and early 20th centuries in Central Asia and the Turkestan region as a social, political, cultural, and scientific reform movement. The primary goal of this movement was to modernize society, reform the education system, develop new forms of thinking, and promote education based on new science. The Jadids implemented reforms in education, pedagogy, politics, and culture. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the Jadid movement. It examines the innovations they introduced in the education system, their modernization of pedagogical methods, and the impact of their activities on social change. The article also*

explores the political ideas of the Jadids and their role in implementing social reforms, as well as their aspirations for national independence. The cultural and humanistic views of the Jadids, as well as their reforms in science and education, remain relevant even today.

Keywords: *Jadid Enlightenment Movement, educational reforms, science, pedagogical methods, social reforms, political ideas, modernization, humanism, new thinking, Central Asia, Turkestan, colonialism, national identity, modern education, cultural reforms, renewal, scientific analysis, free thinking, education system, justice, independence.*

KIRISH

Jadid ma'rifatparvarlik harakati XIX asrning oxiridan XX asrning boshlariga qadar O'rta Osiyo, xususan Turkiston mintaqasida ilm-fan, ta'lim va madaniyatni yangilashni maqsad qilgan siyosiy va ijtimoiy harakatdir. Bu harakatning asosiy maqsadi jamiyatni zamonaviylashtirish, ta'lim tizimini isloh qilish, xalqni yangicha fikrlashga undash va yangi tafakkur tarzini shakllantirish edi. Jadidlar, o'z faoliyatlari davomida ta'lim, ilm-fan, siyosat va madaniyat sohalarida islohotlar kiritishga intildilar. Ularning islohotlari ko'plab tarixiy, madaniy va siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Bu harakatning asosiy maqsadi jamiyatni zamonaviylashtirish, ta'lim tizimini isloh qilish, xalqni yangicha fikrlashga undash va yangi tafakkur tarzini shakllantirish edi. Jadidlar, o'z faoliyatlari davomida ta'lim, ilm-fan, siyosat va madaniyat sohalarida islohotlar kiritishga intildilar. Ularning islohotlari ko'plab tarixiy, madaniy va siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Jadid harakati O'rta Osiyo hududida asosan Rossiya imperiyasining hududga bo'ysundirishi, feodal tizimning zaiflashuvi va yangi ijtimoiy qatlamlarning yuzaga kelishi bilan bog'liqdir. XIX asrning oxirlariga kelib, jamiyatda ilm-fan, ta'lim va iqtisodiyot sohalarida yangi g'oyalar va islohotlarga ehtiyoj paydo bo'ldi. Bu davrda Rossiyaning markazlashgan boshqaruv tizimi mahalliy diniy va madaniy urf-odatlarini ham ko'p jihatdan ta'sir qila boshladi. Turkistonda an'anaviy islom ta'limoti va madaniyati o'z o'rnida qolgan bo'lsa-da, zamonaviy ta'lim va ilmiy tafakkurga ehtiyoj sezildi. Jadidlar, shu ehtiyojni inobatga olgan holda, ta'lim tizimini yangilashga harakat qilishdi. Ta'limni yangilash faqat ilmiy bilimlarni o'rganishdan iborat bo'lmay, balki jamiyatning zamonaviy qiyofasini yaratish, uni yangicha fikrlash va innovatsiyalarga bo'lgan ehtiyojga moslashtirishga qaratilgan edi. Jadid harakatining asosiy yo'nalishlaridan biri ta'lim tizimining isloh qilinishi edi. Jadidlar uchun ta'lim faqatgina diniy bilimlarni o'rgatish bilan chegaralanmasdan, zamonaviy fanlarni ham o'z ichiga olgan kompleks tizimni yaratish muhim edi. Yangi metodlarni ishlab chiqish orqali ular o'zlarining pedagogik, ilmiy va falsafiy qarashlarini amalga oshirishga harakat qilishdi. Jadid harakatining siyosiy jihatlari ham alohida ahamiyatga ega. Ularning siyosiy g'oyalari jamiyatdagi noxush holatlarni, adolatsizliklarni va ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etishga, xalqning mustaqillikka erishishiga bo'lgan ehtiyojni amalga oshirishga qaratilgan edi.

Jadidlarning siyosiy islohotlar orqali milliy huquqlarni himoya qilishga bo'lgan urinishlari, ularning harakatining ijtimoiy va siyosiy ta'sirini yanada kuchaytirdi. Bundan tashqari, jadidlarning madaniy va ijtimoiy ta'siri jamiyatda katta o'zgarishlarga olib keldi. Ular, ilm-fan va ma'rifatni rivojlantirish orqali, xalqning yangi tafakkurga ega bo'lishini, ijtimoiy va siyosiy adolatni ta'minlashni, zamonaviy madaniyatni qabul qilishni o'z faoliyatlarining asosiy maqsadi sifatida belgilashdi. Bu harakatning natijasi sifatida, Turkiston mintaqasida yangi fikrlash tizimi va ta'lim madaniyati shakllandi, jamiyatda ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlarga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi.

Jadid ma'rifatparvarlik harakatini tadqiq etishda, tarixiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy yondoshuvlarni hisobga olish zarur. Bu yondoshuvlar harakatning ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlarga ta'sirini, ta'limdagi yangilanishlarni va yangi pedagogik metodlarning samaradorligini o'rganishga imkon beradi. Jadidlarning ta'lim metodologiyasi va ilm-fan sohasidagi yangiliklarini o'rganish, ular tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarning ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Shu tarzda, Jadid ma'rifatparvarlik harakatining nazariy-metodologik asoslari, asosan, ilmiy va madaniy yangilanishlar, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, va jamiyatni zamonaviylashtirishni maqsad qilgan g'oyalariga asoslanadi. Bu harakatni tadqiq etishda tarixiy va ijtimoiy omillarni inobatga olish, harakatning o'ziga xos xususiyatlarini va uning jamiyatga ta'sirini aniqlashga yordam beradi. Jadidchilik harakati tarixiy sharoitda rivojlangan bo'lib, uni faqat o'sha davrning madaniy, siyosiy va iqtisodiy muhitini hisobga olib tushunish mumkin. Tarixiy-madaniy yondashuv, ushbu harakatning shakllanishi va rivojlanishining o'ziga xos kontekstini tahlil qilishni taqozo etadi. Jadidchilikning maqsadi nafaqat ilm-fan sohasida yangiliklar kiritish, balki ijtimoiy hayotda jahon madaniyatining yuksak standartlariga erishishni ham ko'zda tutgan. Falsafiy nuqtai nazardan, Jadidchilik harakati, bir tomondan, Islom diniy qadriyatlarini o'zgarishga olib kelishni, boshqa tomondan esa, zamonaviy g'oyalar bilan ijtimoiy hayotni yangilashni ko'zlagan edi. Bu falsafiy qarashlar, xususan, Jamoliddin Afg'oniy, Muhammad Abdulxayir va boshqalar tomonidan ilgari surilgan. Jadidchilik harakatining yana bir muhim falsafiy yondashuvi jamiyatni modernizatsiya qilish edi. Jadidlar eski tuzumlarni, ayniqsa, feodalizm va mutlaq monarxiyani tanqid qilib, yangi zamonaga mos jamiyat tuzishni maqsad qilishdi. Bu o'zgartirishlar nafaqat ta'lim va madaniyat sohalarida, balki siyosiy tizimda ham amalga oshirilishi kerak edi. Jadidlar, xalqni o'z huquqlarini anglashga, zamonaviy siyosiy va iqtisodiy tizimlarni o'zlashtirishga undadilar. Ularning asosiy fikriga ko'ra, modernizatsiya faqat ta'lim va madaniyatda emas, balki siyosat, iqtisodiyot va jamiyatning barcha sohalarida amalga oshirilishi zarur edi. Jadidchilik, zamonaviy va demokratik davlat tizimlarini joriy etishni, mamlakatni ilm-fan va texnologiyalar asosida rivojlantirishni ko'zda tutgan. Jadidchilik harakati, o'zining maqsadlari va faoliyatida G'arb va Sharq madaniyatlari o'rtasidagi muvozanatni izlashga intilgan. Ushbu harakatning falsafiy yondashuvi, asosan, ilm-fan, tafakkur va zamonaviylikni o'rganish, an'anaviy islom ta'limotlari

bilan yangi ijtimoiy va madaniy talqinlarni uyg'unlashtirishga asoslangan. Jadidchilikning falsafiy jihatlarini, ularning jamiyatni modernizatsiya qilishdagi niyatlarini yoritib beradi. Bu maqsadlar, milliy o'zlikni saqlash, ilm-fan va ma'rifatni rivojlantirish, hamda millatni yuksaltirishga bo'lgan ehtiyojni ifodalaydi. Jadidlar nafaqat ta'lim sohasida, balki ijtimoiy va siyosiy hayotning boshqa sohalarida ham islohotlar qilishga intildilar. Ular o'zlarining gumanistik, pedagogik, ilmiy va falsafiy g'oyalari orqali nafaqat bilimni kengaytirish, balki xalqni yangicha fikrlashga, zamonaviy dunyoqarashni qabul qilishga, ta'limni o'zgartirish va jahon ilm-faniga integratsiya qilishga undadilar. Jadidlar ta'lim tizimini yangilash orqali, eng avvalo, milliy o'zlikni tiklashga, yurtning kelajak avlodini zamonaviy ilm bilan ta'minlashga qaratilgan islohotlarni amalga oshirishdi. Ular yevropacha ta'lim uslublarini o'rgatishga, yangi pedagogik metodlarni joriy etishga harakat qildilar. Buning natijasida, yangi avlodni nafaqat diniy, balki ilmiy tafakkurga, tanqidiy fikrlashga va erkin fikr bildirishga o'rgatish imkoniyati yaratildi. Ta'limda innovatsiyalarni qo'llash orqali, jadidlar o'z jamiyatini ilm-fan va texnologiyaning zamonaviy talablariga moslashtirishga intilishdi. Jadidchilikning falsafiy yondashuvi, asosan, an'anaviy islomiy g'oyalarga zamonaviy tafakkurni qo'shish orqali jamiyatni rivojlantirishga qaratilgan edi. Jadidlar, an'anaviy islom ilmiga hurmat bilan qarashgan holda, uning o'zgarishi va yangilanishi zarurligini tushunishgan. Ular, G'arbning ilm-fan va texnologiyalarini o'rganishga intilishar, lekin shu bilan birga, o'z milliy va diniy qadriyatlarini saqlab qolish zarurligini ta'kidlaganlar. Jadidlarning bu pozitsiyasi falsafiy jihatdan muhim, chunki u Sharq va G'arb o'rtasida muvozanatni topishga bo'lgan intilishning ifodasi sifatida qaraladi.

Jadidlarning falsafiy yondashuvining yana bir muhim jihati bu — **rasionalizm** (mantiqiy va ilmiy tafakkur) tamoyillariga e'tibor qaratishdir. Jadidlar ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun ilmiy yondashuvni, mantiqiy fikrlashni, tajriba asosida qarorlar qabul qilishni zarur deb bilishgan. Ular ta'limni isloh qilish, ilm-fan rivojlanishi orqali jamiyatni rivojlantirishni maqsad qilganlar. Bu yondashuv, faqat diniy va qadimiy bilimlarga emas, balki zamonaviy ilmiy tafakkur va mantiqqa asoslangan yangi bilimlarga ham tayanadi. Jadidchilikning bu falsafiy yo'nalishi, o'z vaqtida ijtimoiy tuzumdagi bo'shliqlarni to'ldirish va xalqni ilmiy qilish uchun muhim edi. Jadidlarning ta'lim tizimi va metodologiyasini yaratishdagi falsafiy asoslar, bilimga bo'lgan yangicha yondashuvni anglatadi. Ular o'quv jarayonida faqat diniy fanlar bilan cheklanmasdan, matematikalar, tabiiy fanlar, tarix va falsafani ham o'rgatishni taklif etganlar. Bu yondashuv, ayniqsa, G'arbda rivojlangan ilmiy metodologiyalarni o'ziga singdirishni maqsad qilgan edi. Jadidchilik falsafasining bu jihati, o'zbek ta'lim tizimini yangilashda, zamonaviy ilmiy bilimlarni xalq orasida tarqatishda katta ahamiyat kasb etgan. Jadidchilik harakatining falsafasidagi yana bir asosiy unsur, yangi inson tasavvuridir. Jadidlar, jamiyatni rivojlantirishda, avvalo, yangi, ta'limli va axloqan to'g'ri yo'lda harakat qiladigan shaxsni tarbiyalashga e'tibor berishgan. Ular, ilg'or fikrlashga asoslangan, o'z

xatti-harakatlariga mas'uliyat bilan yondashadigan insonni yaratishni maqsad qilganlar. Bu tasavvur, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni yangilashga, yangi jamiyatni yaratishga olib kelgan. Ularning falsafasida, erkin va mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash, jamiyatni taraqqiy ettirishning asosi sifatida qaralgan. Jadidchilik falsafasining yana bir qiziqarli jihati, milliy va universal qadriyatlar o'rtasidagi munosabatni o'rganishga qaratilgan. Jadidlar, milliy madaniyat va milliy o'zlikni saqlashni juda muhim deb bilishgan, lekin ular shu bilan birga, insoniyatning umumiy qadriyatlarini ham e'tirof etishgan. Ular G'arb madaniyatidan ilhomlanishgan va undan o'rganishga harakat qilganlar, lekin uni Sharq madaniyati bilan uyg'unlashtirishga intilganlar. Bu yondashuv, o'z navbatida, dunyoqarashning kengayishini, boshqa madaniyatlar bilan muloqotda bo'lishni targ'ib etgan. Jadidchilik harakatining siyosiy falsafasida, ijtimoiy adolat, erkinlik va tenglik kabi g'oyalar mavjud. Jadidlar, ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishda, jamiyatda tenglikni ta'minlashni, barcha insonlarga ta'lim olish imkoniyatlarini berishni va ijtimoiy tartibni modernizatsiya qilishni maqsad qilganlar. Ularning siyosiy falsafasi, asosan, ijtimoiy tenglik va o'zgarishlarga erishishga qaratilgan edi. Ular ijtimoiy sinflar o'rtasidagi tafovutlarni kamaytirishga harakat qilganlar, bu orqali yanada erkin va adolatli jamiyat yaratishga intilishgan.

Jadidchilik harakati, milliy o'zlikni saqlash va modernizatsiya qilish o'rtasidagi muvozanatni saqlashga intildi. Ularning falsafasida, milliy madaniyat va milliy qadriyatlarni zamonaviy dunyoqarash bilan uyg'unlashtirish muhim edi. Jadidlar, milliy madaniyatni saqlashni, lekin uni zamon talablari asosida modernizatsiya qilishni ko'zlaganlar. Ularning falsafiy yondashuvi, milliy o'zlikni yangilash, an'anaviy qadriyatlarni rivojlantirishga asoslangan edi. Shuningdek, jadidchilik harakati, milliy ta'lim va madaniyatni rivojlantirishni, milliy g'oyani shakllantirishni maqsad qilgan edi. Milliy o'zlikni saqlash va zamonaviy ilmni o'rgatishning uyg'unligi, Jadidlarning falsafiy qarashlarida asosiy o'rin tutgan. Ular, milliy ta'limni yangilash, millatni ilm-fan va madaniyatda rivojlantirish uchun yangi yondashuvlar yaratishga harakat qilganlar. Bu o'zgarishlar, nafaqat milliy o'zlikni saqlashga, balki xalqni zamonaviy bilimlar bilan ta'minlashga ham qaratilgan edi. Jadidchilik harakatining sotsial falsafasi, tenglik va ijtimoiy adolat g'oyalari atrofida shakllangan edi. Jadidlar, ijtimoiy tuzumni adolatli va teng qilishni, jamiyatning barcha qatlamlariga ta'lim olish imkoniyatlarini berishni maqsad qilganlar. Jadidlarning bu g'oyasi, ayniqsa, ayollarni ta'lim bilan ta'minlash va ijtimoiy huquqlarini himoya qilishda namoyon bo'lgan. Jadidchilik harakati, ijtimoiy sinflar o'rtasidagi tafovutlarni kamaytirish, barqaror va adolatli jamiyat yaratish uchun katta imkoniyatlarni yaratdi. Ularning falsafasi, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va adolatli jamiyat qurish uchun yangi yo'llar ochdi. Bunda, Jamiyatni ilm-fan va adolat asosida rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari yaratildi. Jadidchilik harakati, o'zining eng asosiy g'oyalaridan biri sifatida ijtimoiy islohotlar va yangilanishni ko'zlagan. Ularning falsafasida, o'zgarish va yangilanish zarurati haqida tushuncha mavjud edi. Bu tushuncha o'zini erkinlik,

tenglik, adolat va ijtimoiy islohotlar orqali namoyon etdi. Jadidlar, o'zlarining islohotlarida faqat ta'limni yangilashni emas, balki jamiyatda ijtimoiy adolatni o'rnatishni ham ko'zlaganlar. Jadidchilik harakatining liberal falsafasi, G'arbda rivojlangan ijtimoiy va siyosiy g'oyalarga asoslangan edi. Ular erkin fikrlash, diniy erkinlik, mustaqillik va ijtimoiy tenglikni targ'ib qilishdi. Bu o'zgarishlar jamiyatni yangi g'oyalar asosida qurish, ijtimoiy tizimni modernizatsiya qilish va jamiyatning bilim va madaniyat sohasida o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan edi. Jadidchilikning bu liberal falsafiy yondashuvi, uning zamonaviy jamiyat qurishga bo'lgan intilishining asosiy shaklini tashkil etdi.

Xulosa

Jadidlar harakati o'zining ilm-fan, ta'lim va madaniyatdagi yangilanishlari bilan O'rta Osiyo va Turkiston mintaqasining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ularning harakatlari bugungi kunda ham milliy mustaqillik va ijtimoiy adolatni ta'minlash, ta'limni modernizatsiya qilish va yangicha fikrlashni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni anglashda ahamiyatli manba sifatida xizmat qilmoqda. Jadidlarning pedagogik, ilmiy va siyosiy g'oyalari nafaqat o'z zamonasida, balki hozirgi kunda ham o'rganish va rivojlantirish uchun muhimdir. Jadidchilik harakatining falsafiy yondashuvi, an'anaviy va zamonaviy tafakkurni uyg'unlashtirish, ilm-fan va texnologiyalarni jamiyatga tatbiq etish, yangi ta'lim tizimini yaratish va yangi inson tasavvurini shakllantirishga asoslangan. Jadidlarning falsafiy qarashlari, o'z vaqtida jamiyatni yangilashda muhim rol o'ynagan va bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ularning ilmiy va madaniy yangilanishga bo'lgan intilishi, ta'lim va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishdagi falsafiy asoslari, zamonaviy jamiyatning rivojlanishi uchun asosiy qadriyatlar bo'lib qolmoqda. Shu sababli, jadid ma'rifatparvarlik harakati nafaqat o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muhitini shakllantirishda, balki kelajakda ilm-fan va ta'limga oid yondashuvlarni modernizatsiya qilishda ham muhim tarixiy va madaniy manba bo'lib qolmoqda. Bu harakatni o'rganish, nafaqat tarixiy tahlil, balki jamiyatni rivojlantirish va yangi fikrlashni targ'ib qilish nuqtayi nazaridan ham juda muhimdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduvahobov, A. (2002). *Jadidchilik harakati va uning tarixiy o'rni*. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
2. Maqsudov, B. (2010). *Turkiston jadidlarining ta'lim islohotlari*. Toshkent: Sharq.
3. Rahmonov, M. (2011). *Jadidlar va yangi ta'lim tizimi: Tarixiy tahlil*. Toshkent: O'zbekiston Davlat Noshirligi.
4. Sultonov, A. (2015). *O'rta Osiyo jadidchiligida pedagogik yondashuvlar*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Noshirligi.
5. Alimov, M. (2006). *Jadidchilik va ma'rifatparvarlik: O'rta Osiyo tarixiy tajribasi*. Toshkent: O'qituvchi.

6. Iskandarov, T. (2008). *Jadid harakatining ijtimoiy-siyosiy ahamiyati*. Toshkent: Mehnat.
7. Haydarov, A. (2012). *Jadid ta'limi: Xususiyatlar va o'zgarishlar*. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.
8. Yusupov, Sh. (2009). *Jadidchilik va milliy ma'rifatparvarlik*. Toshkent: Ma'naviyat.
9. G'afurov, B. (2014). *Jadidchilik harakati va uning pedagogik merosi*. Toshkent: "Ta'lim" nashriyoti.
10. Пулатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
11. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
12. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
13. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
14. Akramov, Z. (2013). *O'rta Osiyo jadidlarining ijtimoiy-siyosiy g'oyalari*. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi nashriyoti.

AQSH VA BUYUK BRITANIYADA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASH QONUNLARINING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAVSIFLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715622>

Temirov Humoyunmirzo Najmiddinovich

Andijon davlat universiteti tadqiqotchisi

E-mail: humoyunmirzo.temirov.82@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mamlakatda jinoiy "xufyona iqtisodiyot"ning mavjud bo'lishi uyushgan jinoyatchilikni keltirib chiqaradi. Davlat xokimiyati tizimlarining turli bo'g'imlari va turli daraja vakillari ham uning yo'ldan ozdiruvchi ta'siriga tushib qoladi. Korruptsiya vujudga kelib, u eng avvalo uyushgan jinoiy tuzilmalarga madadkor bo'lish yoki to'g'riidan-to'g'ri yordam berish uchun davlat xizmatining imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: AQSH, Buyuk Britaniya, jinoyat, qonun, ommaviy, tashkilot, xizmat, mansabdor, shax, xodim, pora, javobgarlik.

AQSH va Buyuk Britaniya jinoyat qonuniga binoan, ommaviy tashkilotlarning xizmatchilari – mansabdor shaxslar ham, boshqa xodimlar ham pora olganlik uchun javobgarlikka tortilishi mumkin. AQSH, Buyuk Britaniya jinoyat qonunlaridan farqli o'laroq, Italiya, Fransiya va GFRda xizmatchini pora evaziga og'dirishning oldini olishga qaratilgan huquqiy choralar ancha barqarordirligig

Buyuk Britaniya statut huquqida poraxo'rlik uchun javobgarlik 1889, 1906, 1916 va 1925 yilgi qonunlar bilan o'rnatilgan, shuningdek sud pretsedentlari bilan tartibga solingan. Bu Angliyaning korrupsiyaga qarshi qonun hujjatlari dinamik xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Mufasssal, ba'zan haddan ortiq detallashtirilgan ta'riflar, umumiy sanksiyalar bilan bir xil maxsus normalar tuzish yoki tasniflangan (imtiyozli) tarkiblarni (masalan, choychaqa berish va olish uchun javobgarlik moddasini) zaruratsiz kiritish AQSH korrupsiyaga qarshi qonunchiligining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Ayrim shtatlarda jinoyat qonunchiligini kodifikatsiyalashda tavsiyalari hisobga olinadigan AQShning Namunaviy Jinoyat kodeksida ko'rsatilganidek, "ommaviy xizmatchi" atamasi "davlatning har qanday mansabdor shaxsini yoki xizmatchisini, shu jumladan, qonun chiqaruvchi va sudyani hamda davlat vazifasini amalga oshirishda yoki boshqa tarzda ishtirok etuvchi har qanday shaxsni anglatadi"⁴³⁰.

Germaniya huquqshunoslarining fikriga ko'ra, mansabdorlik jinoyatlari nafaqat subyekt – mansabdor shaxsning belgisi bo'yicha, balki himoya qilinadigan obyekt – davlat apparati normal amal qilishi bo'yicha ham birlashtirilgan.

⁴³⁰ Примерный уголовный кодекс США. / Под ред Б.С. Никифорова. – М., 1969. – С. 167.

“Basharti shaxs: a) amaldor yoki sudya hisoblanadigan; b) boshqa ommaviy-huquqiy xizmat munosabatlarida bo‘lsa; yoki v) ommaviy boshqaruv vazifalarini qaysidir hokimiyat organida yoxud boshqa muassasada yo uning topshirig‘iga ko‘ra amalga oshirishga da‘vat etilgan bo‘lsa, u mansabdor shaxs hisoblanadi”. Bundan tashqari, «bevosita ommaviy xizmat qilishga da‘vat etilgan», ya’ni «mansabdor shaxsning o‘zi bo‘lmasa-da, hokimiyatning qaysidir organida ommaviy boshqaruv vazifalarini amalga oshirayotgan yoki bunday vazifalarni amalga oshiruvchi muassasa yoxud birlashmada band bo‘lgan xodim mansabdorlik jinoyatlarining subyekti hisoblanadi»⁴³¹.

Fransiyada ommaviy mansabdor shaxslarning faoliyati turli normativ hujjatlar: ham qonunlar, ham qonun osti hujjatlari bilan tartibga solinadi. 1992 yilda qabul qilingan va 1994 yilning sentabrida kuchga kirgan Fransiyaning Jinoyat kodeksi ommaviy mansabdor shaxsni quyidagicha ta’riflaydi:

1) davlat hokimiyatiga ega bo‘lgan shaxslar (Fransiya Respublikasi oliy mansabdor shaxslari);

2) davlat xizmatida bo‘lgan shaxslar (to‘rtta toifadagi amaldorlar);

3) saylanganlik mandatiga ega bo‘lgan shaxslar. Korrupsiyaga qarshi kurashda Finlyandiya tajribasi diqqatga sazovor. Xalqaro Transparensi Interneshnl tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra korrupsiya darajasi eng past bo‘lgan davlatlardan biri Finlyandiya hisoblanadi. Mazkur davlat roppa-rosa o‘n yil (1995-2004 yillar) korrupsiya darajasi eng past bo‘lgan davlatlar ichida 1-o‘rinni egallab kelgan.

Keyingi yillarda ham kuchli beshtalikka kirgan. Transparensi Interneshnl tashkilotining 2010 yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, Finlyandiya dunyoda 4-o‘rinda, undan oldin faqat Daniya, Yangi Zelandiya va Singapur davlatlari turibdi). Hozirgi kunda Finlyandiyada yiliga 3-4 ta poraxo‘rlik bilan bog‘liq jinoyat ishlari ko‘rilar ekan. 1980-1989 yillarda, 81 nafar shaxslar pora olganlik uchun, 49 nafar shaxslar pora berganlik uchun jazolangan. Shunisi e’tiborliki, Finlyandiya Jinoyat kodeksida “korrupsiya” degan tushuncha mavjud emas. Unda mansabdor shaxslarning poraxo‘rligi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo‘lib, bunday jinoyatni sodir etgan mansabdor shaxslar uchun qilmishning ijtimoiy xavfliligiga qarab jarima yoki 4 yilgacha bo‘lgan muddatga turmaga qamash jazosi tatbiq etiladi. Ajablanarlisi, Finlyandiyada korrupsiyaga qarshi kurash haqida maxsus qonun mavjud emas, korrupsiyaga qarshi kurashuvchi maxsus organ ham tuzilmagan.

Korrupsiyaga umumiy jinoyatchilikning bir qismi qabilida kurash olib boriladi. Finlyandiya Konstitusiyasi, Jinoyat kodeksi, Fuqarolik xizmati to‘g‘risidagi qonun, ma’muriy boshqaruvga oid yo‘riqnomalar va boshqa qonunosti hujjatlar korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan hujjatlar hisoblanadi. Bularning orasida eng muhimi Axloq qoidalaridir. Finlyandiyada korrupsiyaning

⁴³¹ Ответственность за должностные преступления в зарубежных странах. / Отв. ред. Решетников Ф.М. – М., 1994. – С. 41-42; Уголовное право буржуазных стран: Общая часть. // Сборник нормативных актов. / Под ред. Игнатова А.Н. и Козочкина И.Д. – М., 1990. – С. 295.

oldini olishga qaratilgan hujjatlar ijrosi ustidan nazorat mamlakat Prezidenti tomonidan tayinlanadigan, biroq, mutloq mustaqil faoliyat yurituvchi Adliya kansleri va parlament vakili Ombudsman tomonidan olib boriladi. Ular butun hokimiyat tarmoqlari faoliyatini nazorat qilish vakolatiga egalar. Yuqori martabali mansabdor shaxslarni ayblash haqidagi jinoyat ishlari maxsus tashkil etilgan Davlat sudi tomonidan ko'rib chiqiladi. Bu sud hattoki davlat rahbariga nisbatan bo'lgan ishlarni ham ko'rib chiqishi mumkin. Unga - Adliya kansleri, parlament vakili Ombudsman, hukumat vakillari, Oliy sud va ma'muriy sud sudyalari a'zo bo'lishi mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyin Davlat sudi bor – yo'g'i bir marta chaqirilgan xolos. Davlat xizmatchilari soni unchalik ko'p emas. Ayniqsa, 90-yillarda keyin davlat xizmatchilari soni deyarli teng yarimiga, ya'ni 230.000 dan 127.000 ga qisqartirilgan. Finlyandiyada davlat xizmatchilarini korrupsiyalashuvidan saqlovchi muhim omillardan biri - ularning moddiy va ijtimoiy ta'minlanganligidadir⁴³². Alohida ta'kidlash lozimki, Finlyandiyada ommaviy axborot vositalari ijtimoiy nazoratning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Hukumat esa, ommaviy axborot vositalariga nafaqat erkinlik yaratib bergan, balki har bir e'lon qilingan korrupsiya holati bo'yicha aniq choralarni ko'rib boradi. Finlyandiya korrupsiyaga qarshi bir qancha xalqaro hujjatlarga qo'shilgan, xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar bilan hamkorlik aloqalarini faol olib boradi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi 2008 yil 7 iyuldagi Qonun bilan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga (Nyu-York, 2003 yil 31 oktabr) qo'shildi⁴³³. Albatta, xalqaro hujjatga qo'shilish, ratifikatsiya qilish unda ishtirokchi davlatlarga muayyan majburiyatlar yuklaydi, muayyan talablar bajarilishini talab qiladi. Konvensiyaning 15-moddasi "Milliy ommaviy mansabdor shaxslarni pora evaziga og'dirish" deb nomlangan norma mavjud bo'lib, unga ko'ra, har bir ishtirokchi davlat o'z jinoyat qonunchiligida ommaviy mansabdor shaxsga shaxsan yoki vositachilar orqali ushbu mansabdor shaxsning o'zi uchun yoxud boshqa jismoniy yoki yuridik shaxs uchun, ushbu mansabdor shaxs o'z lavozim vazifalarini bajarish vaqtida biron harakatni amalga oshirishi yoki harakat qilmasligi maqsadida, biron noqonuniy afzallikni va'da qilish, taklif etish yoki taqdim etish uchun javobgarlik belgilashi lozimligi qayd etilgan.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunida esa, faqat taqdim qilish to'g'ridan-to'g'ri jinoyat sifatida baholangan. Shunday bo'lishiga qaramasdan va'da qilish va taklif etish mamlakatimiz jinoyat qonuniga binoan pora berishga suiqasd qilish deb topiladi va qilmish O'zR JK 25-moddasi 2-qismi orqali JK 211-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Ammo, biz mazkur konvensiyani ratifikatsiya qilgan ko'plab davlatlarning jinoyat qonunlarini o'rganganimizda, ularda va'da qilish va taklif qilish uchun ham jinoiy javobgarlik to'g'ridan-to'g'ri qayd etilganligi, mazkur holat tugallangan jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilinishi

⁴³² Зуфаров Р.А., Ахраров Б.Ж., Мирзаев У.М. Коррупция. Қонун. Жавобгарлик. Монография // Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Х.Рустамбаев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2011. – Б. 50-51.

⁴³³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 йил, 28-сон, 260-модда.

lozimligi belgilanganligining guvohi bo'ldik. Jumladan, pora berish-olishni va'da qilish Koreya Respublikasi JK 130-133-moddalari⁴³⁴, Litva Respublikasi JK 225-moddasi⁴³⁵, Shveysariya JK 322-moddasi⁴³⁶, AQShning Texas shtati JK 36.02-moddasi⁴³⁷, GFR JK 333-334 paragraflarida⁴³⁸, porani taklif qilish esa, Shveysariya JK 322-moddasi⁴³⁹, GFR JK 333-334 paragraflarida⁴⁴⁰ tugallangan jinoyat sifatida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan. Xulosa o'rnida alohida qayd etish o'rinliki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi talablaridan kelib chiqib, qolaversa, bu sohada rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ijobiy tajribasini inobatga olgan holda O'zbekiston Respublikasi JK 211-moddasi 1-qismi dispozitsiyasidagi "Pora berish" deb boshlanuvchi so'zlarni "Pora berishni va'da qilish, taklif qilish va taqdim etish" so'zlari bilan almashtirish maqsadga muvofiq. Bizningcha, amaldagi jinoyat qonuniga bunday mazmundagi qo'shimchani kiritilishi yurtimizda olib borilayotgan jinoyatchilikka qarshi kurash borasidagi islohotlarni yanada takomillashtirishga imkoniyat yaratadi.

Xulosa, korrupsiyani vujudga keltiruvchi muammolar jumlasiga isloxotlar bosqichida turgan aksariyat davlatlarga xos bo'lgan qiyinchiliklarni kiritish zarur, bular: iqtisodiy tanazzulni bartarf etish qiyinchiliklari, siyosiy beaqarorlik, qonunchilikni nomukammalligi, hokimiyat idoralari institutlarining samarasizligi, fuqarolik jamiyati o'ta zaifligi va rivojlanmaganligi, barqaror demokrtaik an'analarning mavjud emasligidir. Davlat amaldori va uning mijoziga munosabatlardagi korrupsion faoliyatning muntazam amaliyoti ushbu ijtimoiy hodisaga jamiyatdagi ma'naviy beparvolik hududi chegaralarini kengaytirmoqda. Ijtimoiy fikr va ijtimoiy ongda bunga o'xshash o'zgarishlar voistasi sifatida qonuniylashish va ijtimoiylashish yuzaga chiqadi. Jamiyatdagi bunga o'xshash o'zgarishlar korrupsiyaning eng xatarli salbiy oqibatlaridan biridir. Yuqori lavozimdagi amaldorlarning ulkan mulkiga ega bo'lgan soxta kompaniyalar va yuridik shaxslarning yaratish amaliyoti kundan kunga jadal doriy etilmoqda, shu asnoda huquqni muhofaza qilish idoralari odatda bunday holatlarni yashirmoqda.

⁴³⁴ Уголовный кодекс Республики Корея. – СПб.: Юридический центр пресс, 2004. – С. 104-106.

⁴³⁵ Уголовный кодекс Литовской Республики. – СПб.: Юридический центр пресс, 2002. – С. 310.

⁴³⁶ Уголовный кодекс Швейцарии. – СПб.: Юридический центр пресс, 2002. – С. 281.

⁴³⁷ Уголовный кодекс штата Техас. – СПб.: Юридический центр пресс, 2006. – С. 376.

⁴³⁸ Уголовный кодекс Федеративной Респубики Германии. – СПб.: Юридический центр пресс, 2003. – С. 506507.

⁴³⁹ Уголовный кодекс Швейцарии. – СПб.: Юридический центр пресс, 2002. – С. 281.

⁴⁴⁰ Уголовный кодекс Федеративной Респубики Германии. – СПб.: Юридический центр пресс, 2003. – С. 506507.

ARTUR SHOPENGAUER FALSAFASIDA AXLOQIYLIK TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715628>

Sadullayev Sardor Saydiganiyevich

O'zMU mustaqil izlanuvchisi

tel.: +99890 981-48-80;

e-mail: manaviy@rambler.ru

Annotatsiya. Ushbu maqola Artur Shopengauerning falsafasi, xususan, uning iroda, axloq va taqvodorlik tushunchalariga bag'ishlangan. Shopengauer nuqtai nazaridan iroda ongsiz va ko'r-ko'rona kuch sifatida dunyoning asosiy yaratish tamoyilidir. U axloqiy ongni hamdardlikka asoslaydi, bu esa insonlarning birdamligi va xudbinlikni yengishning negizi deb hisoblanadi. Shopengauerning ezgulik va hayot irodasi o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlari tahlil qilinadi: axloqiy inson iztiroblarni bilish orqali taqvodorlikka intiladi, bu esa irodani inkor qilish va nihoyatda falsafiy tushkunlik yoki oliy xotirjamlikka olib boradi. Maqolada Shopengauerning o'z-o'zini o'ldirish, palingeneziya va nirvana haqidagi qarashlari ham yoritilgan. Ushbu tahlil mutafakkirning pessimistik dunyoqarashi va axloqiy falsafasining chuqur ma'nolarini ochib beradi.

Tayanch tushunchalar. Iroda, ong (shuur), tasavvur, estetik mushohada, axloqiy ong, hamdardlik, adolat, insonsevarlik, irodani so'ndirish, taqvodorlik, palingeneziya, ekstaz, falsafiy pessimizm.

Kirish. Artur Shopengauer – XIX asrning eng murakkab va ta'sirchan faylasuflaridan biri bo'lib, uning falsafasi dunyo va inson mavjudligining asosiy kuchlari haqidagi o'ziga xos qarashlari bilan ajralib turadi. Maqolada Shopengauerning "iroda" tushunchasi, uning ongsiz tabiati va axloqiylik bilan bog'liq munosabatlari ko'rib chiqiladi. Uning fikricha, iroda dunyoning asosiy harakatga keltiruvchi kuchi bo'lib, u ko'r-ko'rona va boshqarib bo'lmaydigan xususiyatga ega. Axloqiy ong esa hamdardlikka asoslanadi, bu ezgulik va insonsevarlikning manbasi sifatida ko'rinadi. Biroq, Shopengauerning pessimistik dunyoqarashida axloqiy inson hayot irodasining iztiroblari bilan kurashishga majbur bo'lib, taqvodorlik va irodani inkor qilish orqali oliy maqsadlarga erishishga intiladi. Ushbu tahlil Shopengauer falsafasining axloq, ezgulik va inson taqdiri bilan bog'liq muhim jihatlarini ochib berishga qaratilgan bo'lib, uning o'ziga xos paradoks fikrlariga chuqurroq nazar tashlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiy-tahliliy, komparativistik, mantiqiy-tahliliy, falsafiy-ontologik, gnoseologik, aksiologik (qadriyatli) tahlil, axloqiy-etik tahlil kabi usullardan foydalanilgan.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolada Shopengauer falsafasi tahlilida turli manbalardan foydalanilgan bo'lib, ular Shopengauerning dunyoqarashi, iroda ta'limoti, axloqiy qarashlari va falsafiy metodologiyasini yoritishda muhim ilmiy

asos bo'lib xizmat qilgan. Falsafa tarixi va Shopengauer haqidagi fundamental manbalar maqolada Shopengauerning asosiy asarlari va u haqdagi tadqiqotlar (masalan, «Iroda va tasavvur dunyosidan» olingan g'oyalar) markaziy o'rin tutadi. Bu manbalar Shopengauer falsafasining asosi bo'lgan «iroda» tushunchasini, uning bilish nazariyasi va etikasini tahlil qilishda dastlabki ma'lumot manbai bo'lgan. Immanuil Kant falsafasi va uning ta'siriga oid adabiyotlar, Kantning transsendental idealizm ta'limotiga oid adabiyotlar, Shopengauer falsafasining manbai va tayanch nuqtalaridan biri sifatida ko'rsatilgan. Bu adabiyotlar orqali Shopengauerning Kantga munosabati va undan olingan ilhom tahlil qilingan. Buddizm va sharq falsafasiga oid manbalar Shopengauerning irodaga qarshi kurash g'oyalarini yoritishda sharq falsafasi (xususan, buddizm va induizm) haqidagi adabiyotlar muhim ahamiyatga ega. Bu manbalar Shopengauer falsafasidagi «nirvana», «nafsnı yengish» tushunchalarining ildizlarini ochib bergan. Zamonaviy falsafiy tahlillar va tadqiqotlar ilmiy maqolalar, monografiyalar va mualliflik ishlari orqali Shopengauerning zamonaviy falsafada tutgan o'rnı, uning ta'siri va tanqidiy tahlili yoritilgan. Bu turdagi adabiyotlar undagi irratsionalizm, pessimizm va ekzistensial yo'nalishlarni anglashga yordam beradi. Axloq va etika bo'yicha falsafiy adabiyotlar axloqiy qarashlarni tahlil qilishda etika nazariyasiga oid adabiyotlar, jumladan, hamdardlik va irodaga qarshi kurash g'oyalarini falsafiy jihatdan asoslovchi manbalar qo'llangan. Mazkur adabiyotlar matndagi g'oyalarni ilmiy asosda yoritish, Shopengauer falsafasining mohiyatini chuqur tushunish va uning falsafa tarixidagi o'rnini aniqlashda muhim metodologik va nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Ular nafaqat tarixiy manba sifatida, balki zamonaviy falsafiy tahlilda ham muhim o'rin tutadi.

Tahlil va natijalar. “Lekin axloqiylik Shopengauerning falsafasi doirasida mumkinmi? Shopengauer nuqtai nazaridan “iroda ongsizdir”. U mutlaq birinchi asos dunyoning va xususan inson borlig'ining ilk yaratish tamoyilidir. Unda spontan (o'z-o'zidan) rivojlanish manbasi bor. Zero, Shopengauer fikriga ko'ra, iroda, o'z-o'zidan, ibtidosidan ongsiz va ko'r-ko'ronadir. Uning falsafasiga ko'ra, aynan ana shu ko'r-ko'rona, boshqarib bo'lmaydigan, jilovlanmagan kuch-quvvat hayot voqeliklarini yaratishga turtki beradi, mavjud narsalarni ongsiz iroda vujudga keltiradi. Butun dunyo tarixining yo'nalishi – tabiiy, jonsiz hodisalarning paydo bo'lishidan tortib, aqlli mavjudotlarning yaratilishigacha, ya'ni anglash va o'z-o'zini anglash fazilatiga ega bo'lganlar – ongsiz iroda tufayli amalga oshadi, u ichki rivojlanish jarayonida, voqelikka aylanishida bir qancha pog'onalardan o'tadi. Inson tomonidan atrof olamni bilish jarayoni esa, Shopengauerga ko'ra, tasavvur orqali inson ongiga ma'lum bo'ladi. Jumladan, bilishning dastlabki nuqtasi narsada ham, inson ongida ham emas, balki tasavvurda bo'ladi. Tasavvur har yerda va har doim mavjud irodaning ta'sirida insonning bilish qobiliyati rivojini ta'minlaydi, rivojlantiradi” [1; 282]. Estetik mushohadadan ko'ra yakkaleshishni yanada qat'iyroq ko'rsatadigan hodisa Shopengauerning fikricha, bu axloqiy ongdir. Axloqning yagona negiziy manbasi bu hamdardlikdir. Hamdardlik shunday hodisaki, inson o'zganing dardini o'zinikidek qabul qiladi. Hamdardlikni metafizik

tushunish, Iroda olamida insonlarning birdamligini bildiradi. Aslida o'zganing dardini o'zimmikiday qabul qilib, men ham unga o'xshagan odam ekanligimdan dalolat beradi. Bunday holatni anglash xudbinlikni yemiradi. Shopengauerning fikriga ko'ra, hamdardlik adolat va insonsevarlik orqali ezgulikning ikki asosiy negizini tashkil qiladi. Insonsevarlik o'zgalarning dardini yengillashtirish faoliyatiga chorlaydi, adolat bo'lsa ularga yomonlik qilmaslik talabini qo'yadi. Qolgan ezguliklar shu ikkisidan kelib chiqadi.

Dastlab qaraganda, Shopengauerning ezgulikka yuqori baho berishi, uning hayotga bo'lgan Irodasi bilan uyg'unlashmaydi. Zotan, axloqiy inson o'zgalarning dardini yengillashtiradi, ularni baxtli qilishga intiladi, bu bilan hayot Irodasini kuchaytiradi. Lekin mutafakkirning fikriga ko'ra, axloqiy inson to'liq holda aqlli insonlarning hayoti iztiroblarga to'la ekanligini biladi. Xudbin inson esa o'z hayotini yaxshilashga urinadi, o'zgalarning dardini unutadi va ko'tarinki ruhiyatni ta'kidlaydi. Axloqiy inson uchun esa bu yo'l butunlay yopiq. Ertami kechmi u falsafiy tushkunlik pozitsiyasini egallaydi, bundan qat'iy qutulish choralari izlaydi.

Bunday radikal yo'l insonni taqvodorlik amaliyotiga yetaklaydi, ya'ni o'zining shaxsiy irodasi bilan kurashga chorlaydi. Shopengauer fikricha, irodani qisman namoyon bo'lishi "qo'shilish damlarida" [1; 152] amalga oshadi. Shuning uchun ham irodani o'z-o'zini inkoridagi birinchi qadam tanho o'tishlik (oila qurmaslik) yo'lini tanlash orqali sodir bo'ladi. Taqvodorlikning keyingi qadami, "ongli ravishda qashshoqlikka mahkum qilishdan iborat" [1; 325]. Idealda taqvodor o'zini ochlikka mahkum qilishi zarur. Ochlik – o'z-o'zini o'ldirishning yagona yo'lidir. Albatta, bunday ta'kidga ko'ra, Shopengauer o'z-o'zini o'ldirishni yoqlaganday bo'lib chiqadi. Aslida mutafakkir bunday pozitsiyada turmaydi. "Klassik" tarzda o'z-o'zini o'ldirishni Shopengauer olamiy Irodaning ayyorligi sifatida qabul qiladi. Gap shundaki, o'z-o'zini o'ldiruvchi hayot irodasidan voz kechmaydi, balki hayotdan voz kechadi. U hayotni sevadi, lekin bu hayotda nimadir unga to'sqinlik qiladi, shuning uchun ham hayot bilan hisob-kitob qiladi. Bu paradoksal holat. Vaziyatni mavjudlikni o'limga mahkumlik yumshatadi.

O'limga maqkumlik mavzusi Shopengauerni juda qiziqtiradi. Tana o'lganidan so'ng "shaxs o'z xotiralari bilan yaxlitligini" saqlab qolishi mumkin degan ta'limotga u butunlay qo'shilmaydi. Chunki Shopengauer shaxsiy sifatlarni miyaning faoliyati bilan bog'laydi. Miyaning o'lishi shaxsning yo'qolishiga ham olib keladi. Boshqa tomondan, "har bir insonni aqliy faoliyati" tanaviy xususiyatga ega emas. Shuning uchun ham, tananing yemirilishidan keyin, bu faoliyat saqlanib qoladi. Tashqi ko'rinishdan Iroda intellektsiz qoladi, bilish irodasi bo'ladi, lekin amalga oshmaydi. Vaqt o'tishi bilan u boshqa qobiqqa kiradi.

Amaliy nuqtai nazardan yangi shaxs eskisini umuman takrorlamaydi. Qisman bu vaqtda sodir bo'ladi. Vaqt yakallashish tamoyili bo'lib xizmat qiladi. Lekin shaxslar o'rtasidagi aloqa muqarrar. Albatta, Shopengauer metampsixoz (ruhni ko'chib yurishi) haqida fikr yuritishdan voz kechadi, "ya'ni ruhni boshqa tanaga butunlay o'tishi"ni rad etadi. O'z nazariyasini "palingeneziya" deb ataydi.

Palingeneziya bu – “individdning parchalanishi va qayta shakllanishi, bunda iroda qoladi va yangi mavjudot obraziga kiradi, yangi intellektga ega bo‘ladi” [2; 214].

Shunda o‘z-o‘zini o‘ldirish oydinlashadi. Oddiy o‘z-o‘zini o‘ldiruvchi hayotni inkor qiladi, lekin irodani emas. Shuning uchun ham uning mulohazakor xususiyati o‘zini yana namoyon qiladi. Taqvodor esa hayot irodasini tobora so‘ndirib boradi va qayta tug‘ilish charxpalagidan chiqib ketadi.

Lekin irodadan voz kechgan insonni nima kutadi? Bu albatta, juda murakkab savol. Bir narsa ayonki, dastlab taqvodorni hayoti iztirobga to‘ladi, u ongli ravishda unga intiladi, bu faqat iztiroblar bilan cheklanmaydi, “zero, kimda hayot irodasini so‘ndirish tug‘ilgan bo‘lsa, ... ichki quvonch va samoviy xotirjamlikka ega bo‘ladi” [2; 331]. Tasavvur qilish mumkinki, hayot irodasining butunlay so‘nishi inson mushohadaviy tabiatida yangi yorqin nurni porlatadi. Hayot irodasidan voz kechgan holatni “ekstaz, zavqlanish, Xudo bilan birlashish” [2; 348] ga qiyoslash mumkin. Zotan, bu nofalsafiy sohaga aylanadi: “Falsafa pozitsiyasida qolib, biz salbiy bilim bilan qoniqishimizga to‘g‘ri keladi” [2; 348].

Shopengauerning bu murojaati tasodif emas: “Men, - deb yozadi u, - o‘z falsafamning so‘ngida illyuminizm sohasiga o‘tganman, bu aniq dalildir. Lekin unga qadam qo‘yishdan o‘zimni saqlaganman ... imkon boricha obyektiv ratsionalistik chegara darajasida qolganman” [3; 10]. Irodaning holati haqidagi falsafiy javob shundan iboratki, uni qandaydir Hech nima sifatida fikrlash kerak. Aynan falsafa Hech nimani mutlaq sifatida emas, balki nisbiy ma’noda talqin qiladi, bunda illyuminativ tajribani qo‘llash kerak bo‘ladi. Zero, dunyo narsa o‘zida sifatida hayot Irodasiga aynan mos tushmaydi. Agar bu shunday bo‘lsa, uning inkori sof Hech nimani berar edi. Hayotda narsa o‘zidani Iroda deb atalishi, uning namoyoniga ko‘ra aytiladi. Uni boshqa sifatleri ham bo‘lishi mumkin. Hayot irodasini so‘nishi boshqa xususiyatlarni ochib yuborishi mumkin. Falsafa shuni ko‘rsatadiki, ana shu xususiyatlarni ochishni subyekt-obyekt kategoriyalari orqali fikrlab bo‘lmaydi. Agar illyuminativ tajribadan foydalanilsa, unda subyekt va obyekt o‘rtasidagi farqlar yo‘qoladi.

Va-nihoyat, falsafa shuni tushuntiradiki, narsa o‘zidani yakka irodaning inkori sifatidagi namoyoni olamiy Irodani so‘nishi degani emas. Yakka iroda narsa o‘zida sifatida – Irodaning qisman bo‘lingan bir parchasidir. Boshqacha aytganda, pir faqat o‘zi nirvanaga erishadi, butun olam emas. Zero, nirvanaga faqat pirlargina erishmaydi. Bunga qahramonlar ham musharraf bo‘ladi. Ular umumiy ish uchun kurashadilar, ezgulikka xizmat qiladilar. Shopengauer o‘zini qahramon deb hisoblagan. Faylasuf pir bo‘lishi shart emas. Uning ishi – haqiqatni ochishdan iborat, unga amal qilish uchun kuch qolmaydi.

Xulosa. Artur Shopengauer falsafasi doirasida axloqiylik tushunchasi insonning ongi, irodasi va iztiroblari bilan chambarchas bog‘liq. Uning ta’limotiga ko‘ra, dunyo va inson mavjudligining asosiy manbai — ongsiz va ko‘r-ko‘rona Iroda hisoblanadi. Insonning bilish qobiliyati esa tasavvur orqali shakllanadi va aynan tasavvur ongning paydo bo‘lish nuqtasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shopengauerga ko‘ra, axloqiy ong — estetik mushohadadan ham kuchliroq,

chunki u insonni boshqalarning dardiga hamdard bo'lishga undaydi. Hamdardlik — axloqning asosiy manbaidir, u adolat va insonsevarlikni vujudga keltiradi. Ammo bu axloqiy holat insonni hayotga nisbatan falsafiy tushkunlikka yetaklaydi, chunki aqlli inson hayotning azob-uqubatlarini anglab yetadi. Shopengauer irodani so'ndirishni axloqiy yechim sifatida ko'radi. U taqvodorlikni, ya'ni o'z irodasiga qarshi kurashishni inson kamolotining oliy nuqtasi deb hisoblaydi. Bunday inson o'z xohish-istaklaridan voz kechadi, hatto ochlik orqali o'zini irodadan xalos etishga intiladi. Uningcha, oddiy o'z-o'zini o'ldirish — bu faqat hayotdan voz kechish bo'lib, irodadan voz kechish emas. Shuning uchun haqiqiy axloqiy inson irodani so'ndirish yo'lini tanlaydi va qayta tug'ilish (palingeneziya) charxpalagidan chiqib ketadi. Natijada, Shopengauer falsafasida axloq — irodani so'ndirish, hamdardlik orqali ezgulikka intilish va faqat shunda inson "ichki xotirjamlik va ilohiy ekstaz" holatiga yetishi mumkinligi bilan ifoda etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Copleston F. A History of Philosophy // Vol. 7. Modern Philosophy From the Post-Kantian Idealists to Marx, Kierkegaard, and Nietzsche. - New York-London-Toronto-Sydney Auckland, 2004.
2. Шопенгауэр А. Сочинения: В 6 т. –Т. 1. – М.: Инфра, 1999-2001.
3. Шопенгауэр А. Сочинения: В 6 т. –Т. 5. – М.: Инфра, 1999-2001.
4. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. – М.: Эксмо, 2006.
5. Кант И. Критика чистого разума. – Тошкент: Фан, 2004. – 512 б.
6. Руссо Ж.-Ж. Инсон табиати ва тенглик ҳақида. – Тошкент: Университет, 2003.
7. Ницше Ф. Воля к власти. – М.: АСТ, 2010.
8. Соловьёв В.С. Основы философии морали. – Санкт-Петербург: Лань, 2002.
9. Буддизм асослари ва фалсафаси / Таҳрир: Рахимов Х. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015.
10. Фалсафа тарихи / Таҳрир: Комилов Н. – Тошкент: Фан, 2010. – 624 б.
11. Этика ва ахлоқ назарияси асослари / Таҳрир: Сафаров Б. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2012.
12. Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato // International Journal of Recent Technology and Engineering. Vol. 8, Issue-2S6, July, – P. 444-448. IJRTE. ISSN: 2277-3878.
13. Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nietzsche and Jalaliddin Rumi // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 04, 2020. ISSN: 1475-7192. –P. 3215-3227.
14. Рузматова, Г. (2014). Рухият таҳлили фалсафаси. –Тошкент: Нишон-ношир, 2014.
15. Ruzmatova, G.M. (2023). Konfutsiychilik axloqiy negizlarida olamiy tartibot // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop

jurnal. – 2023. 11-12-sonlar. – B. 916-923. / Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>.

16. Ruzmatova, G.M. (2024). Comparative studies of the Oriental and Western antropology // ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (128), 191-195. Philadelphia, USA / Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-128-13>

ПРИЗНАНИЕ ИСТОРИИ-МИССИЯ ПОКОЛЕНИЯ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715632>

Туменбаева Айнур Пердебаевна

Казахстан, Шымкентский университет, магистр старший преподаватель

Ауелбекова Гулнур Сапарбаевна

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, магистр старший преподаватель

АННОТАЦИЯ

Признание истории-важная задача каждого поколения. Он необходим для формирования национального сознания, сохранения культурного наследия и направления в будущее через понимание прошлого. История-зеркало духовного богатства и культуры нации, способствующее развитию современного общества, извлекая уроки из подвигов и уроков великих личностей прошлого. Знание истории поможет вам почувствовать гражданский долг, следовать патриотизму и сохранять единство нации. Подвиги героев и исторических личностей казахского народа, борьба за независимость нации служат примером для поколений. Также воспитательное значение истории способствует развитию у поколения таких нравственных качеств, как оценка национальных ценностей, служение стране, справедливость и терпение. Наша задача — изучить историю и унаследовать ее в будущем.

RECOGNITION OF HISTORY IS THE MISSION OF THE GENERATION

Tumenbayeva Ainur Perdebayevna

Kazakhstan, Shymkent University, Master's degree

Auelbekova Gulnur Saparbayevna

M. Auezov South Kazakhstan University, Master's degree

ABSTRACT

Recognizing history is an important task for every generation. It is essential for the formation of national consciousness, the preservation of cultural heritage, and for guiding the future through an understanding of the past. History is a mirror of the spiritual wealth and culture of a nation, contributing to the development of modern society by drawing lessons from the deeds and teachings of great historical figures. Knowledge of history helps one feel a sense of civic duty, follow patriotism, and maintain national unity. The feats of heroes and historical figures of the Kazakh people, as well as the struggle for the nation's independence, serve as an example for future generations. Additionally, the educational value of history helps develop moral qualities in generations, such as the appreciation of

national values, service to the country, justice, and patience. Our task is to study history and inherit it in the future.

История-зеркало души и культуры каждого народа. Он отражает прошлое нации, ее великие личности, боевые традиции, культурное наследие, экономическое и политическое развитие. Знание истории-это не только следование за прошлым для поколений, но и ориентация на будущее нынешнего поколения. Признание истории, уважение к наследию своего народа способствуют развитию не только личности, но и всего общества как нации, духовному и культурному укреплению нации. История это прошлый опыт человечества, его подвиги и ошибки, достижения и уроки. Изучая историю, мы можем понять духовную культуру, социальную структуру, политическую систему народа. История-зеркало культуры народа, основа национальной идентичности. Знание своей истории позволяет понять прошлое нашей нации, ее борьбу, трудности, победы. Это поможет нам в будущем ориентироваться и определять направления развития общества. Человек, не знающий истории, может не полностью понять, что он является членом Нации, потому что, не зная своих корней, прошлого своего народа, он не может быть полноценным гражданином. Глубокое понимание истории обогащает духовный мир человека, человек, знающий генеалогию своей нации, также чувствует ответственность за общество. Значение и значение истории история это хроника, рассказывающая о прошлых событиях, людях, государствах и обществах, о богатстве, которое человечество передало своим потомкам, школе жизни. История каждого общества представляет собой серию веков, начиная с создания нации, рассказывая о шагах, которые она предприняла на пути развития, пройдя различные испытания. История имеет большое значение для сохранения преемственности между поколениями и формирования национального сознания. История нации-это способ жить и познавать себя для каждого поколения. Зная историю, мы глубоко понимаем прошлое, извлекаем уроки из опыта наших предков и не повторяем ошибок, которые они совершали. Главная задача познания истории-не забывать о великих личностях нации, ее важной деятельности в обществе, передавать их подвиги из поколения в поколение. Воспитательная роль истории для поколения знание истории-это не только открытие источника прошлого, но и обучение нынешнего поколения. Учить потомков истории-значит направлять их к уважению к своей истории, к признанию национальных ценностей, к самопознанию.

Через историю человек прививает любовь к прошлому и будущему своего народа, своей Родины. Великие личности в истории, их подвиги, борьба и победы могут служить примером для поколений. Например, герои и ханы казахского народа, их подвиги учат современное поколение таким важным принципам, как гражданский долг, служение стране, защита народа. Подвиги наших героев и труды политических деятелей-это не только

событие прошлого, но и то, что влияет на становление нашей сегодняшней жизни. Сохранение имен этих лиц в памяти поколений-важнейший фактор, обогащающий духовность страны. Кроме того, образовательная ценность истории заключается в том, что она помогает людям прививать такие моральные качества, как справедливость, мужество, стойкость, терпение. Каждое историческое событие, дело и решение каждой фигуры преподают нам важные уроки на пути развития человечества. Разбираемся в победах и поражениях, случившихся в истории, Учимся правильно ставить свои задачи и цели, справляться с трудностями. Значение признания истории в современном обществе в эпоху потока информации и глобализации в современном обществе формирование поколения, которое выросло, не зная своей национальной истории, может стать проблемой. Каждое поколение должно установить связь со своими историческими корнями. Признавая историю, мы можем сохранить нашу национальную идентичность. Погружение в мировую культуру вместе с процессом глобализации может привести к потере нашей национальной культуры. Национальные традиции, язык, культура, обычаи являются отличительными чертами и богатством нации. Таким образом, сегодняшнее поколение будет нести ответственность за сохранение этого богатства и передачу его будущим поколениям, только зная свое прошлое. Углубляясь в историю, становится возможным предсказать, в каком направлении будет развиваться современное общество, поскольку исторические события прошлого и их результаты указывают на новые этапы развития общества. Знание истории, особенно более глубокое изучение национальной истории, увеличивает духовное богатство современного общества и объединяет нацию. На общество, не знающее истории и культуры, легко могут влиять внешние силы, различные течения. Поэтому каждое поколение должно изучать свою историю и унаследовать ее от поколения к поколению. Аспекты истории, которые учат поколения одна из уникальных черт истории он дает людям знания и опыт, необходимые для преодоления жизненных трудностей. На протяжении всей истории мы узнаем, как предыдущие поколения пережили трудности, какие решения они приняли и каковы были результаты этих решений. Эта информация помогает нам принимать правильные решения в нашей жизни. Образовательная ценность истории также проявляется в ее обучении людей верности своим обязанностям. Например, борьба за независимость нашей страны, подвиг казахов в Великой Отечественной войне формируют у нас любовь к своей стране, патриотизм.

Великие личности, прошедшие в истории, их боевые подвиги, самоотверженность могут служить примером для современного поколения. Они вдохновляют нас противостоять вызовам, объединяться для достижения общей цели и бороться за справедливость и равенство. Кроме того, через историю мы видим несправедливость, неравенство, вторжения, которые происходят в обществе, и формируем моральные и этические принципы,

необходимые для борьбы с ними. Знание истории позволяет нам адаптироваться не только к прошлому, но и к будущему, быть активными в общественной жизни. Сохранение национального сознания и единства нации через знание истории признание истории также влияет на формирование национального сознания. Становление национального сознания начинается с понимания исторического прошлого, культуры, традиций, обычаев народа. Познавая прошлое, мы глубже понимаем себя, свое общество, ощущаем его внутреннюю силу. История народа Казахстана отличается своей многонациональностью и мультикультурностью. Это особое обстоятельство дает возможность в истории нации объединить различные культуры и этносы, развить взаимное уважение и взаимопонимание. Зная историю, мы можем сохранить силу этого многонационального общества и его единство. Сохранение казахским народом на протяжении веков мирных отношений с различными национальностями, защита своей страны и сохранение национальной культуры является ярким свидетельством духовного богатства нации.

Благодаря знанию национальной истории формируется единство поколений. Интерес к истории также увеличивает интерес каждого человека к его личной истории и истории его родственников. Это укрепляет связи между поколениями и формирует единый дух нации. История-это душа народа, духовная опора поколения. Он является не только свидетельством прошлого, но и наследием, необходимым для понимания сущности настоящего. Знание прошлого нации, признание великих событий и личностей в этой истории позволяет не только идти по стопам прошлого, но и прививать любовь, ответственность и патриотизм нации нынешним и будущим поколениям. История-важнейший инструмент для сохранения культуры, духовности, традиций и великих личностей народа. Поэтому знание истории-это долг и долг каждого поколения. Знание истории способствует воспитанию потомков знание истории, особенно глубокое изучение национальной истории, оказывает большое влияние на воспитание потомков. Основой воспитания молодежи могут стать героические периоды национальной истории, борьбы и побед, труды личностей, национальные ценности, культурное наследие. Познавая великие личности прошлого, их благородные труды, поколение стремится познать себя и внести свой вклад в сохранение и развитие национальных ценностей в будущем. Национальная история имеет большое поучительное значение. К примеру, героизм героев и исторических личностей казахского народа, их труды для нации, борьба за свободу и свободу народа вызывают у молодого поколения чувство патриотизма. Такие личности, как Махамбет Утемисович, Кенесары Касымович, Абай Кунанбаевич, для молодежи предстают не только образцом мужества, справедливости, мужества, но и личностями, которые своими великими заслугами за народ, любили свою страну и боролись за ее будущее. Трудные времена и победы в истории, особенно в Великой Отечественной

войне и борьбе за независимость, позволяют поколениям понять истинную сущность мужества и патриотизма. Каждое историческое событие приходит со своими уроками и учит нас, как жить. Открытие пути в будущее через историю знание истории-это не только взгляд в прошлое, но и направление в будущее. События прошлого и действия исторических личностей влияют на выбор, решения нынешнего поколения. Важно использовать опыт, полученный из прошлого населения, чтобы избежать ошибок в будущем. В настоящее время существует множество социальных, политических и экономических проблем, для решения которых необходимо извлечь уроки из истории нации. Например, в период после обретения независимости историческое образование сыграло важную роль в том, чтобы Казахстан зарекомендовал себя на мировой арене, правильно выбрал свой путь развития.

Знания об истории Казахстана прививают молодым людям любовь к своей стране, позволяют понять достижения и недостатки своей страны. Изучая историю прошлого, мы можем определить, какие ошибки были сделаны из этой истории, какие достижения мы достигли и в каком направлении нам нужно развиваться в будущем. Через историю мы понимаем основы того, что происходит сегодня. Происходящие в мире изменения, политические процессы, экономические кризисы-все это результат определенных исторических процессов. Обладая глубоким пониманием истории, мы можем правильно оценивать события и процессы, происходящие в мире, и принимать правильные решения. Сохранение национального единства и согласия Казахстан является многонациональным государством. Представители разных национальностей и национальностей живут здесь вместе и имеют общую историю и культуру. Знание истории увеличивает шансы на сохранение единства и согласия между народами и народами.

Исторический путь Казахстана отличается многонациональностью, но объединение всех наций и народностей в одно русло требует большого исторического опыта. Важнейшим аспектом истории образования является сохранение национального единства и развитие как единой нации. У каждого народа своя культура и история, но они едины в общей стране, в общем государстве. На протяжении всей истории Казахстана дружба и сотрудничество представителей разных национальностей друг с другом обеспечивают внутренний мир, стабильность страны. Зная историю, потомки обеспечивают мирное сосуществование в обществе, сохраняя при этом национальную и социальную гармонию. Каждый этнос, зная свою историю, бережно относится к своей культуре и работает совместно, в интересах страны в целом. Пропаганда и изучение истории в настоящее время проводится множество исторических исследований, накапливается историческое наследие, которое знакомится с населением. Пропаганда исторического образования, повышение интереса к историческим личностям

и событиям закладывают основу национального образования. Музеи, книги, выставки и лекции-это разные способы познания истории. Популяризируя исторические знания, можно повысить любовь людей к своей истории. Сегодня в системе образования большое внимание уделяется предмету истории, но необходимо продолжать эту работу и постоянно ее обновлять. Изучение истории Казахстана, глубокое понимание всех ее этапов, правильная передача прошлого поколениям это очень важная задача для будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ауэзов М. «История Казахстана». - Алматы: "Казахский университет", 2002.
2. Койгельдиев М. "социально-экономическая история Казахстана". - Алматы: "Образование", 2004.
3. Тойшыбеков С. «культурное наследие казахского народа». - Алматы: "Наука", 2003.
4. Абишев К. " История нации и развитие общества». - Астана: "Фолиант", 2007.
5. Султанбекова Б.»воспитательное значение национального сознания и истории". - Алматы: "Казахский университет", 2010.
6. Ауэзова Р. «познание истории и ее значение». - Алматы: «Раритет», 2015.
7. Нургалиев Ж. "казахские герои и исторические личности". - Алматы: "казахская энциклопедия", 2008.
8. Мусабекова Б. " историческое сознание и национальное единство». - Астана: «Национальная библиотека», 2012.
9. Кенжебаев Б. "влияние Истории на население". - Алматы: "Наука", 2009.
10. Касымбекова М.»изучение национальной истории и культуры". - Алматы: «Акжол», 2014.

AHMAD YUGNAKIYNING "HIBATU-L-HAQOYIQ" ASARINING FALSAFIY XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715637>

Ilmiy rahbar: A.A.Muhamedov
Metinova M.X
Alfraganus universiteti

Annotatsiya: ushbu maqolada Ahmad Yugnakiyning "Hibbatu-l-haqayiq" asaridagi falsafiy qarashlarning ijtimoiy jarayonlarga ta'siri falsafiy asoslangan. Xususan, bugungi nuqtai nazardan, ilgari surilgan jamiyatning axloqiy va badiiy qarashlarining ilmiy dunyoqarashga ta'siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqolada asardagi til va badiiy jarayonlarning o'ziga xos jihatlari uchun falsafiy asos berilgan. Bundan tashqari, bugungi kunda ushbu asarning ijtimoiy-falsafiy xususiyatlari ilmiy jihatdan nisbatan tahlil qilindi. Bundan tashqari, Ahmad Yugnakiyning ushbu asarini boshqa didaktik asarlar bilan qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ta'lim, axloqiy qarashlar, xulq-atvor, ma'rifat, adolat, nasihat, fanning foydalari va uning zarari, tilni saqlash, dunyoning o'tkinchiligi, kamtarlik va takabburlik, saxiylik va takabburlik, ochko'zlik, saxiylik.

Abstract: In this article, the influence of Ahmad Yugnaki's philosophical views in the work "Hibbatu-l-haqayiq" on social processes is philosophically justified. In particular, the impact of the moral and artistic views of the society put forward in the work on the scientific worldview is analyzed from today's point of view. At the same time, the article provides a philosophical justification of the specific aspects of language and artistic processes in the work. Also, today, the socio-philosophical features of this work have been comparatively analyzed in a scientific manner. In addition, the comparative analysis of this work of Ahmad Yugnaki with other didactic works is based on linguistics.

Key words: education, moral views, manners, enlightenment, justice, admonitions, the benefit of science and its harm, preservation of the language, transience of the world, modesty and arrogance, generosity and arrogance, greed, generosity.

Аннотация: В данной статье философски обосновывается влияние философских взглядов Ахмада Югнаки в труде "Хиббату-л-хакайк" на социальные процессы. В частности, с сегодняшней точки зрения анализируется влияние моральных и художественных взглядов общества, выдвинутых в работе, на научное мировоззрение. В то же время в статье дается философское обоснование специфических аспектов языка и художественных процессов в произведении. Кроме того, сегодня социально-философские особенности этой работы были сравнительно проанализированы научным образом. Кроме того, сравнительный анализ

этой работы Ахмада Юганики с другими дидактическими работами основан на лингвистике.

Ключевые слова: образование, нравственные взгляды, манеры поведения, просвещение, справедливость, увещевания, польза науки и ее вред, сохранение языка, быстротечность мира, скромность и высокомерие, великодушные и самонадеянность, жадность, щедрость.

Adib Ahmad Yugnakiy Hibatu-l-haqoyiq asari bilan inson falsafiy va badiiy tafakkur tarziga katta ta'sir ko'rsatganligini aytish zarur. Uning Hibatul haqoyiq asari bugungi o'zbek falsafasi uchun katta xazina hisoblanadi. Asarning mazmun-mohiyati, ayniqsa, undagi tarbiyaviy va axloqiy qarashlar uni badiiy asar sifatida shakllantirganligi e'tirofga loyiqdir. Xususan, Turkiy xalqlar adabiyotida didaktikaning ilk namunalari Mahmud Koshg'ariyning Devoni lug'otit turk asarida uchrasa, o'zbek mumtoz adabiyotidagi dastlabki yirik namuna sifatida Yusuf Xos Hojibning Qutadg'u bilik, Ahmad Yassaviyning Devoni hikmat, Ahmad Yugnakiyning "Hibbatu-l-haqayiq" asarlarini alohida e'tirof etish mumkin. Ushbu asarlarda ta'lim-tarbiyaga oid odob-axloq, ma'rifat, adolat, insoniylik, mehr-oqibat kabi bir qator falsafiy va diniy qarashlar pand-nasihatlar bayon etilgan.

Asarning ikkinchi bo'limida tilni tiyish va kishi axloq-odobi haqida so'z boradi. Adab muallimi bo'lmish Yugnakiy insonlarni rostgo'ylik, til bilan insonlar dilini jarohatlamaslikka, dilozor bo'lmaslikka chaqiradi. Shu o'rinda xalqimizda mashhur bo'lgan. Tig' yarasi bitadi, til yarasi bitmaydi maqolini keltiradi. Darhaqiqat, odobaxloqning boshi til. Shu bilan birga adib insonlarni oz va soz so'zlashga chaqiradi. Quyidagi bayt fikrmizning yorqin namunasi: Barchaga teng aytdik, nasihat budir, Tilini tiygan kishi, oqil ham shudir.

Tilini tiyib, so'zni oz qilgan kishi,

O'zi ham saqlanur, avj olur ishi⁴⁴¹

Adabiyotlar tahlilicha, Ahmad Yugnakiyning ushbu asari islom turkiy adabiyotida ikkinchi asar bo'lgani uchun til tarixi va adabiyoti jihatidan katta ahamiyatga ega. Xususan, Qutadg'u bilig qo'shma va masnaviy tarzida yozilgan bo'lsa-da, "Hibbatu-l-haqayiq" to'rtlik shaklida yozilgan. Jumladan, adib tomonidan to'g'ri so'zni asalga, yolg'on so'zni sarimsoqqa o'xshatib tasvirlashi majozning bir katta namunasi hisoblanadi. Shuningdek, insonlardagi yolg'on so'z kasallik, tashvish bo'lsa, to'g'ri so'z shifo bo'lib dardlardan forig' etishini qayd etgan.

Ahmad Yugnakiyning o'zning Hibbatu-l-haqayiq asarida saxovat to'g'risidagi qarashlarini ham ilgari surganligini aytish zarur:

Bilimning qadriga etadi sahiy, Bilimga bor molin sotadi sahiy.

Dunyoda yaxshilik otin qoldirib, Yana ming yil umr etadi sahiy⁹.

Darhaqiqat, Ahmad Yugnakiyning ushbu asari pandnoma ya'ni nasihatlar usulida yozilgan badiiy jihatdan etuk asar hisoblanadi. Asar o'zidan oldin

⁴⁴¹ Sariyev Sh. Adabiyot fanidan yaxlit o'quv-didaktik majmua. – Toshkent: Sharq, – Toshkent: 2014. ⁹ A.Yo'gnakiy. (1971) Hibat ul-haqoyiq. – Toshkent: G'ofur G'ulom.

yaratilgan pand-nasihat ruknidagi asarlarga hamohang tarzda yaratilib, o'zbek mumtoz adabiyoti durdonalaridan biriga aylandi. Ahmad Yugnakiy o'zini shoir emas, adab muallimi deb ataydi. Asar xotimasida adibning o'zi asarni yozishdan maqsadini quyidagicha bayon etadi: Xaloyiqqa ibrat, ta'lim berguvchi, Kitob bitdim, odobga chaqiruvchi.

Tenglasa arzirli so'zga tenglasin, O'z qadrini misli durday terguvchi⁴⁴²

Ahmad Yugnakiyning bu kitobni yozishdan maqsadi insonlarni odob-axloqqa chaqirish, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashdan iborat. Allohga hamd, payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning madhi kabi qarashlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, asarda uning tomonidan quyidagi diniy g'oya mavjud, ya'ni: choriyorlarga ham salom yo'llayman, Tirikman, ularning yo'lin qo'llayman⁴⁴³.

- deya choriyorlarni ulug'laganligini keltirish mumkin.

Darhaqiqat, Ahmad Yugnakiy o'z asarida ilm va ma'rifat g'oyalarini falsafiy va badiiy jihatdan asoslab bergan. Xususan, ilm saodatga etaklashini, baxtning kaliti ilmga ekanligini bayon qiladi. Shunga binoan, har bir davrda ilm sohiblari va ularga qarama-qarshi tarafda johillar ham bo'lishgan. Bundan tashqari asarda bilimli va bilimsiz insonlarni bir-biri bilan qiyosiy solishtirib, bilimli tillo dinorga (pul)ga qiyoslansa bilimsiz, johil odam xalq orasida doim xor-u zor bo'lishi ta'kidlanadi. Qolaversa, inson azosidan biri suyak orqali inson ko'rkini aqlga qiyoslab tasvirlab beradi. Jumladan, suyakning ko'rki ilik bo'lganidek, insonning ko'rki uning aqli, ilmi ekanligi e'tirof etilgan. Ilmli fozillar bu dunyodan ko'z yumishsa-da ularning nomi barhayot bo'lishi, johillar tirik bo'lsa-da ularning el orasida hurmati va o'rni bo'lmasligi tasvirlanadi.

Bir bilimli bilimsizning mingiga teng,
Ming bilimsiz bilimlga bo'lolmas eng⁴⁴⁴.

deya ajoyib ta'rif beradi. Oqil va nodon insonni qiyoslar ekan, oqil inson doim o'ylab, fikrlab o'rnida gapirishini nodon bo'lsa gapning mavridini bilmay noo'rin so'zlashi va natijada doim pand eyishini aytadi. Nodonning bunday har qadamda qoqilishiga sabab uning bilimsizligidandir, deb asoslab berilgan.

Adabiyotlar tahliliga ko'ra, O'zbekistonda asardan parchalar Fitrat, Oybek, P.Shamsiyev, S.Mutallibovlar tomonidan o'zbek adabiyoti namunalaridan tuzilgan majmualarda e'lon qilingan. Shuningdek, E.Bertels, Fitrat, Fuod Ko'prulu, T.Takin, E.Rustamov, N.Mallayev, A.Qayumov, A.Hayitmetov, A.Rustamov, M.Imomnazarov, B.To'xliyev, N.Rahmonov, I.Haqqulov, G.Xo'janova va boshqalar Hibbatu-l-haqayiq haqida u yoki bu darajada tadqiqot ishlarini olib borganlar. Asarning ikkinchi bo'limida tilni tiyish va kishi axloq-odobi haqida so'z boradi. Adab muallimi bo'lmish Yugnakiy insonlarni rostgo'ylik, til bilan insonlar dilini jarohatlamaslikka, dilozor bo'lmaslikka chaqiradi. Shu o'rinda xalqimizda

⁴⁴² R.Rasulova., Y.Jovliyeva. (2021) Ibn Sinoning "Hayy bin yaqzon" asaridagi falsafiy qarashlar va majoziy timsollar tavsifi. A.Qodiriy nomidagi JDPI Xalqaro ilmiy-uslubiy anjuman.

⁴⁴³ K. Махмудов. (1971) Ҳибат ул-хақойиқ. – Тошкент.

⁴⁴⁴ Sh.Sariyev. Adabiyot fanidan yahlit o'quv-didaktik majmua. - Toshkent: Sharq, 2014.

mashhur bo'lgan Tig' yarasi bitadi, til yarasi bitmaydill maqolini keltiradi. Darhaqiqat, odob-axloqning boshi til. Shu bilan birga adib insonlarni oz va soz so'zlashga chaqiradi. Quyidagi bayt fikrmizning yorqin namunasi:

Barchaga teng aytdik, nasihat budir, Tilini tiygan kishi, oqil ham shudir, Tilini tiyib, so'zni oz qilgan kishi, O'zi ham saqlanur, avj olur ishi⁴⁴⁵.

Uning Hibbatu-l-haqaiyiq (Haqiqatlar tuhfasil) asari bizgacha yetib kelgan. Ahmad Yugnakiyning ushbu asari nusxalaridan biriga temuriy amaldorlardan Arslonxoja Tarxon tomonidan ilova qilingan 10 baytli masnaviyda Yugnakiy haqida ba'zi ma'lumotlar mavjud. Shoir Hibbatu-l-haqaiyiqni tugatib, uni hukmdori Dod Sipohsolorbekka taqdim etadi. Mashhur sharqshunos olim E.Bertels bu asar qadimiy o'zbek adabiy tilidan mumtoz o'zbek adabiy tiliga o'tishda bir ko'pri bo'lganini aytadi. Asar tilida qadimiy turkiy so'zlardan ko'ra, arab va fors so'zlarining ko'p qo'llangani shundan dalolat beradi. Yugnakiy bu asari bilan o'zbek adabiy tili va adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shgan.

Xulosa sifatida shuni aytishim mumkinki, Ahmad Yugnakiyning Hibbatu-l-haqaiyiq asarida yoshlar o'rganishi, o'rnak olishi va falsafiy tafakkurini shakllantirishi lozim. Shuningdek, ushbu asar orqali ilmning foydasi va jaholatning zarari, tilni asrash, dunyoning yomonligi, hayo va kibr, saxovat va kibr, ta'magirlik, saxovat, muruvvat. va boshqa yaxshiliklar o'zimizda jamlangan shaklda shakllantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sariyev Sh. Adabiyot fanidan yaxlit o'quv-didaktik majmua. – Toshkent: Sharq, – Toshkent: 2014.
2. A.Yugnakiy. "Hibbatu-l-haqaiyiq". – Toshkent: G'ofur G'ulom, 1971.
3. R.Rasulova., Y.Jovliyeva. Ibn Sinoning —Hayy bin yaqzon asaridagi falsafiy qarashlar va majoziy timsollar tavsifi. A.Qodiriy nomidagi JDPI Xalqaro ilmiy-uslubiy anjuman. 2021.
4. K. Махмудов. (1971) Ҳибат ул-хақойиқ. – Тошкент.
5. Sh.Sariyev. Adabiyot fanidan yahlit o'quv-didaktik majmua. – Toshkent: Sharq, 2014.
6. Сөйф Сараи. Гөлестан. Лирика. Дастан. - Казан: Татар, 1999.

⁴⁴⁵ Сөйф Сараи. Гөлестан. Лирика. Дастан. - Казан: Татар, 1999.

ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARINING FALSAFIY TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715653>

Shukurxo‘jayev Nizomiddin Zuhridin o‘g‘li

Aalfraganus Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti magistranti

Ilmiy rahbar: Muhammedov Asror Asadovich

Alfraganus Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti decani

Annotatsiya: Ushbu maqola Abdulla Avloniy tomonidan yozilgan “Turkiy Guliston yohut axloq” asarining falsafiy tahliliga bag‘ishlangan. Asarda axloqiy qadriyatlar, ma’rifatparvarlik, milliy o‘zlik, ijtimoiy mas’uliyat va adolat singari tushunchalar keng yoritilgan. Avloniy o‘z asarida insonni faqat jismoniy jihatdan emas, balki ma’naviy jihatdan ham yuksaltirish, millatni ma’rifat nuri orqali rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi. Maqolada asarning maqsadi, mazmuni, axloqiy asoslari, shaxsiy fazilatlar, jamiytdagi axloqiy munosabatlar va milliy o‘zlikni anglash masalalari keng yoritilib, Avloniyning falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Ushbu tahlil orqali Avloniyning ma’rifatparvarlik g‘oyalari va ularning zamonaviy jamiytdagi dolzarbligi ochib berilgan

Kalit so‘zlar: Axloq, xulq, jadidchilik, tarbiya, darslik, ma’rifatchilik, jamiyat, millat.

Аннотация: Статья посвящена философскому анализу произведения «Турецкий Гулистан или Нравственность» Абдуллы Авлони. Работа широко охватывает такие понятия, как моральные ценности, просвещение, национальная идентичность, социальная ответственность и справедливость. В своем творчестве Авлони подчеркивает необходимость возвышения человека не только физически, но и духовно, а также развития нации посредством света просвещения. В статье подробно рассматриваются цель, содержание, нравственные основы, личностные качества, моральные отношения в обществе, понимание национальной идентичности произведения, анализируются философские взгляды Авлони. Этот анализ раскрывает идеи Просвещения Авлони и их актуальность в современном обществе.

Ключевые слова: Этика, поведение, джадидизм, образование, учебник, просвещение, общество, нация.

Abstract: This article is devoted to the philosophical analysis of the work “Turkish Gulistan or Ethics” written by Abdulla Avloni. The work widely covers such concepts as moral values, enlightenment, national identity, social responsibility and justice. In his work, Avloni emphasizes the need to elevate a person not only physically, but also spiritually, to develop the nation through the light of enlightenment. The article extensively covers the purpose, content, moral foundations, personal qualities, moral relations in society and the understanding

of national identity of the work, and analyzes Avloni's philosophical views. This analysis reveals Avloni's ideas of enlightenment and their relevance in modern society.

Keywords: Ethics, morality, modernity, education, textbook, enlightenment, society, nation.

KIRISH

Abdulla Avloniy (1878-1934) O'zbekistonning atoqli ma'rifatparvar shoiri, pedagogi va jamoat arbobi bo'lib, uning ijodida xalq ma'rifati, milliy o'zlik va tarbiya masalalari alohida o'rin tutadi. Avloniy o'z asarlarida millatni jaholatdan chiqarish, ma'rifat nuriga yo'naltirish maqsadini ko'zlagan. Shulardan biri — "Turkiy Guliston yohut axloq" asari bo'lib, unda axloqiy qadriyatlar, tarbiya, ma'naviyat va insonning ichki dunyosi haqida chuqur falsafiy fikrlar bayon etilgan. Ushbu maqolada asarning falsafiy tahlili amalga oshirilib, Avloniyning axloqiy qarashlari yoritiladi.

TAHLIL

Avloniyning "Turkiy Guliston yoki Axloq" asari didaktik va ma'rifatparvar uslubda yozilgan. U asarida o'quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga chaqiradi va bu borada juda ko'plab hikoya, maqola va darslardan foydalanadi. Asarda keltirilgan misollar va darslar orqali Avloniy axloqiy qadriyatlarni faqat so'zlar bilan emas, balki hayotiy tajribalar orqali ham o'rgatadi. U asarida nafaqat axloqiy xulq-atvorni, balki ilm olish va mehnatning ijtimoiy muhimligini ham ta'kidlaydi. Avloniy asarida turkiy xalqlarning qadriyatlarini o'z zamonining ehtiyojlari asosida tahlil qilib, ularga ma'naviy rivojlanish uchun yangi yondashuvlarni taklif etadi. U nafaqat axloqni, balki ilmni ham jamiyatda keng targ'ib qilishni istaydi. Shuningdek, asar orqali o'quvchiga ilm olish va axloqni bir-biriga bog'lab, har bir insonning o'z axloqiy mas'uliyatini tushunishi kerakligini ko'rsatadi.

"Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo'lur o'tkur.
Fikrning oyinasi olursa zang.
Ruhi ravshan zamir o'lur benur".

Ushbu she'r shunday adolatli mulohaza bildiradiki, insonning tarbiyasi va ruhi yuksakligi uning fikrini nafaqat o'tkir, balki betakror qiladi. Tarbiya yo'lida shakllangan sog'lom fikr – xanjar yoki olmos kabi keskin va qimmatbaho bo'lib, tarbiyalarsiz esa uning tajovuzkor va sust holga kelishi mumkin. Shuningdek, she'r tilining nozikligi, obrazlar va uyg'unlik orqali Avloniyning axloqiy ta'limotlariga singdirilgan ustuvor qadriyatlarni ifodalaydi:

Fikrning tarbiyasi: Axloqiy tarbiya va ilm-fanning uyg'unligi inson ongining chuqurligini oshiradi.²

Ruhi yuksaklik: Fikrni tarbiyalash orqali inson o'z zamonasiga mos keluvchi, ijtimoiy va ma'naviy fazilatlarni rivojlantiradi.

Adabiy ifoda: Til va uslubning mohirona tanlovi nafaqat ma'noni chuqurlashtiradi, balki o'quvchiga estetik zavq bag'ishlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Avloniyning "Turkiy Guliston yoki Axloq" asarini o'rganish orqali, uning axloqiy qadriyatlar va ilm-fan orasidagi o'zaro bog'liqlikni qanday ifodalaganini ko'rish mumkin. Asar orqali Avloniy nafaqat ilm olishni, balki axloqiy fazilatlarni rivojlantirishni ham o'rgatadi. U, shuningdek, ilmfan va mehnatning jamiyatda ijtimoiy mas'uliyatni anglash va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rnini ko'rsatadi. Asar, yoshlarni ma'naviy va axloqiy jihatdan tarbiyalashga chaqiradi, shuningdek, ular o'z jamiyatida o'z o'rnini qanday topishi kerakligini tushuntiradi.

Avloniy, ilm va axloqning bir-biriga ta'sirini ko'rsatar ekan, jamiyatdagi ijtimoiy adolatni ta'minlash uchun har bir insonning axloqiy mas'uliyatini anglashiga urg'u beradi. Shuningdek, asar jamiyatda tenglik va adolatni ta'minlashda har bir kishining o'z vazifasini qanday bajarishi kerakligini yoritadi. Uning axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishdagi yondashuvi, hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Asarda Avloniy insonning axloqiy qarashlarini faqat tashqi xulqatvor bilan chegaralanmasligini, balki uning ichki ruhiy holati va aqlli idrok orqali o'lchanadigan fazilatlarni ham hisobga olish kerakligini ta'kidlaydi. U shunday deydi: "Ammo nafsning surati ko'zga ko'rinmaydurgan, aql ila o'lchanadurgan bir narsadurki, buni xulq deb atalur". Bu ibora insonning ichki fazilatlari va ruhiy dunyosining axloqiy o'lchovda qanday namoyonbo'lishini yanada chuqurroq yoritadi va o'quvchiga axloqiy xulq-atvorning faqat tashqi holatda emas, balki ichki ruhiy darajada ham o'lchanishini tushuntiradi. Axloq insonning yaxshi fazilatlarga undaydigan, yomonliklardan qaytaruvchi ilm ekanligini ta'kidlaydi. Umuman olganda axloq har bir insonning insoniylik xususiyatini ifodalovchi tushunchadir, axloqsiz inson mavjud bo'lmaydi. Faqatgina uning xususiyatlari har kimda har xil akslanadi. Biror shaxsga nisbatan „axloqsiz“ deya nisbat berishimiz mantiqsizlikdir. Axloqni tushunish va unga ta'rif berishda haligacha turli qarashlar, o'zaro tortishuvlar mavjud. Ammo asosiy masala axloqning o'rganish obyekti. Uni shakllantirish aynan Abdulla Avloniy izohlaganidek, o'ziga xos ilmdir. Axloqning negzida xulq turadi. Xulq yakka bir insonga tegishli bo'lgan jihatlardan biri. Xulq go'daklikdan tarbiyalanishi lozim. Unga qanday ishlov berilsa, u shunday natija ko'rsatadi. Bu borada muallif Payg'ambarimiz Muhammad(s.a.v) ning so'zlarini keltiradi: „Bir tog'ning o'rnidan ko'chib ketganini eshitsangiz, ishonangiz, ammo bir odamning xulqi boshqa bo'ldi deb eshitsangiz ishonmangiz“. Demakki, yaxshini yomondan, halolni xaromdan ajratmoqlikni kichiklik paytidan uqtirib borilishi talab etiladi. Shu jihatga ko'ra, axloq ulamolari xulqqa yaxshi xulq va yomon xulq kabi nisbat berganlar. Muallif so'zlariga ko'ra, agar nafs tarbiya topib, yaxshi amallarga odat qilsa, „yaxshi xulq“, agar nafs tarbiyalanmay, yomon ishlarga odat qilsa, u „yomon xulqdir“. Bu so'zlarni o'qib hamma ishlatadigan odatdagi so'zlar

deguvchilar ham bo'lishi mumkin. Lekin mana shu keltirilgan fikrlarni anglab, uning amaliyotini o'zida jam qila bilish asosiy masala. Shuning uchun ham asarda Alloh taolo har bir insonga asl xilqatiga qobiliyat va iste'dodli, yaxshini yomondan ajrata olish in'om qilingan. Ammo bularni yuzaga chiqarib, kamolga yetkazish uchun tarbiya kerak bo'ladi. Tarbiyani Abdulla Avloniy „pedagogika“ bola tarbiyasining fani deb baholagan. Tarbiya insondagi axloqning qanday mezonlarga xizmat qilishini belgilovchi vositadir. U katta bir mas'uliyat talab etadi. Go'daklik chog'idan tarbiyani ijobiy xususiyatlarini berib borsa, undagi xulq go'zal bo'ladi. Otaonalarning o'zidagi mavjud xulqi bolaning ham shakllanayotgan xulqi va axloqiga asosiy ta'sir etadigan omil hisoblanadi. Shu bois xalqimizda shunday maqol bor: „Qush uyida ko'rganini qiladi“. Tarbiya axloqiy xususiyatlarini go'zallashtiruvchi kuchdir. Xuddi dori-darmon kabi insonga darmondir. Muallif shuning uchun ham tarbiyachilarni tabib deb ataydi. Shuningdek, inson tug'ilganidan qanday bo'lsa, shunday xulq va axloqliy bo'ladi, bu o'zgarmaydi deyilgan gapni inkor etadi. Chunki har qanday inson tug'ilgach, u tarbiya topadi. Ya'ni insonni ma'lum shaxs tarbiyalashi majbur deyilmaydi, uni jamiyat, tashqi muhitning o'zi ham tarbiyalab qo'yadi. Bundan tashqari, tarbiyaning dastlabki ildizi bu oiladir, insonning yashashni boshlagan uyi.

Avloniy tarbiya vaqti haqida so'z yuritir ekan, o'sha davrdagi jamiyatda kuzatilayotgan noqisliklarni, ilmsizliklarni keltirib o'tadi. Bola tarbiyasida ota-ona, muallimlar va uni o'rab turgan atrof-muhit o'z aksini ko'rsatadi. Ammo bu davrda bularning hech biri qoniqarli holda emas va maishiy turmushdan ajralib, ilm yo'lini tutmagan. Tarbiya qilishlik ham alohida ilmsir. Uni ikki turda: badan tarbiyasi va fikr tarbiyasi kabi qismga ajratiladi. Ikkisi ham bir biriga uzviy bog'langan. „O'zida yo'q narsani qanday bolaga bersin“, deya dard bilan aytilgan jumlar vaziyat qanchalik jiddiy ekanligini ifodalaydi. Shu sababdan ota-ona ilm yo'lini tutmas ekan, tarbiyaning vazifasini bajara olmaydi. Keyingi navbatda fatonat tushunchasi beriladi. Bu aql egasi bo'lishlik. Aql sohiblari e'tiqodda ham ilg'ordir. Aql insonning ruhiga yo'l boshchilik qiladi. Muallif yaxshi xulqlarga to'xtalar ekan, bir orada aqsom ilmi haqida keltirib o'tadi. Ta'kidlanishicha, bu diniy va dunyoviy ilmlarni teng tutmoqlikdir. Avloniy bejizga keltirib o'tmagan. Chunki hamma davrda bu masala dolzarbdir. Ham diniy ham dunyoviy ilmlarni o'rganish va ikkisi tarozining pallasi kabi zarur ekanligini tushunish har qanday jamiyatdagi oliy maqsaddir.

Avloniy yoshlarni ilm-fan, axloq va ma'naviyatni birlashtirgan holda tarbiyalash orqali ularni milliy va global miqyosda yetuk shaxslar bo'lishiga turtki beradi. Avloniyning „Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi – bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi“ kabi fikrlari ham yuksak ahamiyatga ega.

Avloniy asarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, millatni rivojlantirish va yosh avlodni ma'rifat ruhida tarbiyalashni o'zining bosh vazifasi sifatida qo'ygan. U jamiyatda mavjud bo'lgan axloqiy buzuvchiliklar, bilimsizlik va jaholatni tanqid

qilgan. Asar axloqiy tarbiya va inson fazilatlari haqida turli mavzularni o'z ichiga olgan.

Avloniy yaxshi va yomon xulq-atvorni qiyoslab, yaxshi xulqning jamiyat va shaxs rivojidadagi o'rnini ko'rsatgan. Muallif o'z fikrlarini masallar, hikmatli so'zlar va iboralar orqali ifodalagan. Avloniy asar orqali xalqni o'zligini anglashga, ma'naviy kamolot sari intilishga va bilimsizlikni yo'qotishga chorlagan. U ilm olishning inson hayotidagi ahamiyatini urg'ulagan.

Asar ma'rifatchilik ruhida yozilib, unda G'arb va Sharq mutafakkirlarining qarashlari uyg'unlashgan. Bu bilan Avloniy o'z davrining ilg'or pedagogik va axloqiy qarashlarini yoyishga harakat qilgan. "Turkiy guliston yoxud axloq" qismlarga bo'lingan bo'lib, har bir qism ma'lum bir axloqiy mavzuni yoritadi. Unda axloq, odobaxloq qoidalari, ilm, tarbiya va milliy qadriyatlar asosiy o'rin tutadi. Avloniy asarni oddiy va tushunarli tilda yozgan.

Shu sababli u nafaqat ziyolilar, balki oddiy xalq vakillari orasida ham tushunilgan. Uning fikrlari hayotiy va dalillarga asoslangan. "Turkiy guliston yoxud axloq" Turkistonda axloqiy va pedagogik qo'llanma sifatida xizmat qilgan. U o'sha davr maktablarida ham darslik sifatida qo'llanilgan. Asar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Undagi axloqiy tamoyillar yosh avlodni tarbiyalashda va milliy qadriyatlarni asrab-avaylashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Avloniy iqtisodni alohida ta'kidlaydi. Sababi insonning har bir faoliyati iqtisod bilan bog'liq. Iqtisod deyilganda faqatgina mol, davlat, ya'ni moddiyat tushunilmaydi. Iqtisod aqlli insonlarning ishidir. Har narsada iqtisod kerak. Agar bunga e'tibor berilmasa, hatto yuksak madaniyat va sivilizatsiyalar tanazzulga uchraydi. Avloniy o'z davrining mavjud holatini tushunib, anglagan holda kelgusi davrlarda iqtisodga amal qilmaydigan millat, davlat yutqazishini ta'kidlaydi.

Meni yana e'tiborimni tortgan qism hifzi lison tushunchasidir. Bunga ko'ra, har bir millat vakili o'z ona tilini asrab, uni saqlashi tushuniladi. Har qanday millatning mavjudligi, uning qudrat belgisi sifatida tan olingan tushuncha bu tili va adabiyotidir. Avloniy bejizga jon kuydirib hifzi lison haqida eslatib o'tmaydi. O'sha davr uchun dolzarb bo'lgan millat sifatida birlashish va bu millatning tilini kelgusi avlodga yetkazish masalalari bugungi kunda ham ahamiyatlidir. „...O'z yerinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub moshkichiri kabi qilub, aralashquralash qilmak tilning ruhini buzadur...” Bundan tashqari, inson dilidagi so'zlarini tili bilan bayon etar ekan, aql bilan ish yuritishi kerak ekanligini ta'kidlaydi. Chunki odamzodning ilmi, dunyoqarashi, aql-zakovati uning aytgan so'zlaridan ma'lum bo'ladi. Keyingi navbatda yomon xulq qanday tushunchalar bilan ifodalanishini ko'rishimiz mumkin. Avloniy yomon xulqlar haqida bahs etar ekan, g'azabga to'xtaladi. G'azab har bir insonning ichki ruhiyatidagi mavjud kuchdir. Uning nazorati aql bilan bo'lishi kerak. Asarda Aflotunning fikri keltiriladi: „Hayajon ila paydo bo'lgan bir hol, albatta, pushay-monlik ila tamom

bo'lur. G'azab g'azab qilinuvchidan ko'proq g'azab qiluvchig'a zarar qilur. Aqlni g'azabga soluvchi inson nafsini haroratli o'tga yoqmish o'lur. Nadomatdan avval matonatni ixtiyor qiluvchilar hech bir tahlika va azobga duchor o'lmaslar". G'azab dastlab hissiyotimizda akslangan qiziqqon bir kuch, agar u matonat bilan bostirilmasa, so'nggida pushaymonlik bilan yakun topadi.

Jaholat haqida so'z yuritilar ekan, bu tushunchani insoniyat uchun tanazzul keltiruvchi asosiy omil deb ayta olamiz. Jaholat deganda keng ma'noda tushunish kerak. Uning ko'lami juda katta, ta'siri ham shunga yarasha. Jaholatni Abdulla Avloniy bir so'z bilan yomon xulqlarning boshlig'dir deb ataydi. Xulqimizdagi barcha illarlarning kelib chiqish sababi aynan jaholatga borib taqaladi. Asarda ta'kidlanishicha, jaholat ilmsiz, hech bir ishni farqiga bora olmaydigan nodonlikdir. Jaholatga botgan johil ahli hech yerda izzat va hurmat topmas ekan. Ularning biror masalani mushohada etishga aql va farosatlari yetmaydi. Chunki jaholatda aql va ilm yo'qdir. Shu boisdan ham nodon do'stdan ziyrak dushman afzaldir.

Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy Guliston yuxud axloq asarida quyidagi iqtiboslar keltirib o'tilgan:

"Insonlarni yaxshilikg'a chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur.

Inson ikki narsadan murakkabdur. Biri jasad, ikkinchisi nafsdur. Jasad ko'z ila bor narsalarni ko'rur. Ammo nafs idrok ila yaxshini yomondan, oqni qoradan ayirur.

Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini ikkiga bo'lmishlar Agar nafs tarbiyat topib, yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikg'a tavsif bo'lub, «yaxshi xulq» agar tarbiyatsiz o'sub, yomon ishlaydurgan bo'lub ketsa, yomonliqg'a tavsif bo'lub «yomon xulq» deb atalur.

Tarbiya – «Pedagogiya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdur.

Emdi ochiq ma'lum bo'ldiki, tarbiyani tug'ulgan kundan boshlamak, vujudimizi quvvatlandurmak, fikrimizi nurlandurmak, axloqimizi go'zallandurmak, zehnimizi ravshanlandurmak lozim ekan. Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur? Degan savol keladur. Bu savolga, «birinchi uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidur. Ikkinchi, maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va hukumat vazifasidur», – deb javob bersak, bir kishi deyurki, «qaysi onalarni aytursiz, bilimsiz, boshi paqmoq, qo'li to'qmoq onalarmi? O'zlarida yo'q tarbiyani qaydan olib berurlar», der. Mana, bu so'z kishining yuragini ezar, bag'rini yondurar. Otasiga nima dersiz, desak, qaysi ota? To'ychi, ulochi, bazmchi, do'mbirachi, karnaychi, surnaychi, ilm qadrini bilmagan, ilm uchun bir pulni ko'zlari qiymagan, zamondan xabarsiz otalarni aytursizmi? Avval o'zlarini o'qitmak, tarbiya qilmak lozimdur», – der. Mana bu so'zni eshitgach, umid qo'llari qo'ltuqg'a urilur.

Alhosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidur.

Badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'qutmoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchlik, kasalsiz jasad lozimdur.

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratli bo'lishiga sabab bo'ladur.

Axloq tarbiyasi: insonlarga eng muhim, ziyoda sharaf, baland daraja berguvchi axloq tarbiyasidur.

Yaxshi xulq: bir qismi o'z nafsimizga, bir qismini bir-birimizga qarshu ishlatmak uchun kerakli bo'lgan yaxshi xulqlar: fatonat, diyonat, islomiyat, nazofat, g'ayrat, riyozat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, muhabbat va afvdur.

Fatonat aql egasi bo'luv demakdir.

Nazofat deb a'zolarimizni, kiyimlarimizni, asboblارimizni pok va toza tutmoqni aytilur. Poklik zehn va idrokingni keng va o'tkur qilur.

Sa'y va g'ayrat deb ustiga yuklangan ibodat va xizmatlarni harakat birla ado qilmakni aytilur.

Riyozat deb savob ishlarni qilub, gunoh ishlardan saqlanmoqni aytilur. Riyozat adabning koni, ruhning darmonidur. Insonlarni to'g'ri yo'lga solub, egri yo'ldan qaytarguvchi riyozatdur.

Shijoat deb botir va yurakli bo'lmakni aytilur. Shaji' kishi hech narsadan qo'rqmaydurgan botir va yurakli bo'lur.

Qanoat deb janobi Haq tarafidan ihson bo'lgan ahvolga yetishdig'imiz ne'mat va molga shukr, boshimizga kelgan faqr, musibat, falokatlariga chidab, sabr qilmoqni aytilur. Qanoat hasad, tama, hirs, xorlik kabi illatlarning davosi, nafsimizning g'inodur.

Ilm deb o'qimak, yozmakni yaxshi bilmak, har bir kerakli narsalarni o'rganmakni aytilur. Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdur.

Sabr deb boshimizga kelgan balo va qazolarga chidamli bo'lmakni aytilur. Har bir ishda sabr va sovuqqonlik ila harakat qilmak lozimdur.

Hilm deb bo'lar-bo'lmas ishga achchig'lanmaydurgan, arslon yurakli, yumshoq tabiatli bo'lmoqni aytilur. Hilm insonlarning tab'idan xusumat, adovat, g'azab, hiddat kabi yomon xulqlarni yo'q qiladurgan har kimcha maqbul bir sifatdur.

Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o'z vaqtida tartibi ila qilmakni aytilur. Agar yer yuzida intizom bo'lmasa edi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar.

Miqyosi nafs deb qiladurgan amallarimizni, ishlarimizni shariat, insoniyat qonuniga muvofiq o'lub, o'lmaydig'ini vijdonimiz ila o'lchab ko'rmakni aytilur.

Vijdon deb ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladurgan hissiyot, ya'ni sezuv – tuymaqdan iborat ma'naviy quvvatni aytilur.

Vatan. Har bir kishining tug'ulub o'skan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug'ulgan, o'sgan yerini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan hissi-tuyg'usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o'z vatanidan – uyuridan ayrilsa, o'z yeridagi kabi rohat-rohat yashamas, maishati talx bo'lub, har vaqt dilining bir go' shasida o'z vatanining muhabbati turar.

Haqqoniyat deb ishda to'g'rilik, so'zda rostlikni aytilur. Inson bo'stoni salomatga, gulzori saodatga haqqoniyat yo'li ila chiqar.

Nazari ibrat deb har bir narsaga sinchiklab boqub, shundan o'ziga bir hissa ibrat olmoqni aytilur.

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuv ishlardan saqlamoqni aytilur. Bizlarni gunoh va ma'siyatdan saqlaguvchi, harom-harishdan nafsimizni asraguvchi faqat iffatimizdur

Hayo deb ishda, so'zda adabni rioya qilmakni aytilur. Hayo dilni ravshan qiladurgan bir nurdurki, inson har vaqt shul ma'naviy nurning ziyosiga muhtojdur.

Idrok va zako deb ochuq fikrli, xushtabiat, ziyrak bo'lmakni aytilur. Idrok va zako yaxshi xulqlarning ravzayi rizvoni, ibrat ko'zlarining nuri rahmoniysidur.

Hifzi lison deb har bir millat o'z ona til va adabiyotini saqlamagini aytilur.

Iqtisod deb pul va mol kabi ne'matlarning qadrini bilmakni aytilur.

Viqor deb kibr va g'ururdan, manmanlikdan o'z nafsini saqlamakni aytilur. Viqor shar' va hikmat yuzasidan inson uchun eng kerakli yaxshi xulqlarning biridur. Viqorsiz odam e'tiborsiz boyga, kibrli kishi illatli faqirga o'xshaydur.

Xavf va rajo deb qo'rqmoq va umidvor bo'lmoqni aytilur. Banda har ishda janobi Haqdan qo'rqmoq ila barobar umidini ham uzmaslik lozimdur.

Itoat deb bo'yinsunmakni aytilur. Alloh taoloning amriga boyinsunuv, ibodat va itoat qilmak farzi ayndur.

Haqshunoslik deb bir kishining qilgan yaxshiligini unutmaslikni aytilur. Butun olamdagi insonlar haqshunoslik va do'stlik orqasida yasharlar.

Xayrixohlik deb nima ila bo'lsa bo'lsun bir-birimizga foyda yetkurmakni aytilur. Xayrixohlik birbirimizga qarshu ishla-tiladurgan bir vazifayi insoniyadurki, kishi o'z nafsiga loyiq ko'rmagan bir ishni boshqa bir musulmon qarindoshiga munosib ko'rmasdan egri yo'llardan, yomon ishlardan kuch yetganicha qaytarmak va yordam qilmak lozimdur.

Munislik deb har kim o'z tengi, maslakdoshini topub, ulfat bo'lmakni aytilur. Dunyoning lazzati sodiq do'stlar ila suhbat qilmakdan iboratdur.

Sadoqat deb kishi o'z vazifasini to'g'rilik ila ishlamakni aytilur. Sodiq kishi din va millatiga, vatan va davlatiga to'g'rilik ila xizmat qilub, obro' va mukofotlar olur. Sadoqat gulshani salomat, bo'stoni najotdur. Sadafdan inju, ilondan zahar hosil bo'ldug'i kabi rostlikdan foyda, xiyonatdan zarar hosil bo'lur.

Adolat deb boshqalarning mol va nomusini rioya qilmakni aytilur.

Muhabbat deb bir narsani suymakni aytilur. Dunyodagi insonlar mehr va muhabbat soyasida yasharlar. Har bir ishni muhabbat orqasida ishlarlar.

Muhabbatsiz kishi hech bir ishni ishlamakka g'ayrat va jasorat qilolmas, dunyo ne'matidan lazzat ololmas.

Oliyhimmat deb din va millatga foydali ishlarni mol va jon ila ishlamakni aytilur.

Afv deb kechurmakni aytilur. Bir kishi qilgan kamchiliklarini bo'yniga olub, o'kunub, kechurmakni so'rasa, afv qilmak lozimdur.

Insonlarni saodati abadiyadan mahrum qiladurgan, janobi Haq qoshida va xalq nazarida mazmum, hayoti jovidonimiz uchun masmum bo'lgan axloqi zamimalar: g'azab, shahvat, jaholat, safohat, hamoqat, atolat, hasosat, rahovat, anoniyat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, jibonat, hasad, nifoq, tama, zulmdur. Bu sanagan yomon xulqlarning fanoliqlarini, yuqorida sanagan yaxshi xulqlarning go'zalligini insof muvozanasi ila o'lchab, vijdon muhokamasi ila tahqiqlab, yaxshilarini tinglab amal qilmak, yomonlarini anglab, hazar qilmak lozimdur.

G'azab deb bir kishi ikkinchi ila shiddat va hiddat ila muomala qilishmakni aytilur.

Shahvat nafsning taayyishindan, taaddisindan hosil bo'ladurgan bir quvvatdur.

Jaholat deb o'qimagan, bilimsiz hech narsaga tushunmay-durgan nodonlig'ni aytilur. Jaholat insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'idur.

Safohat deb buzuq va g'ayri mashru' yerlarga sarfi umru mol qilmakni aytilur.

Hamoqat aql va ma'rifatning kamlig'indan hosil bo'ladurgan eng yomon xulqlarning biridur. Hamoqatning ma'niyi lug'aviysi balohatga yaqin o'ldig'indan ba'zi hukamo ahmoqlarni jahli murakkab ashobindandur, demishlar.

Atolat deb dangasa va yalqovlikni aytilur. Atolat insonning saodatligining zo'r ofatidur

Xasosat deb tama' va zillatni bo'yniga yuklab, ortuqcha hirsini dunyoga qo'ymakni aytilur. Hirs va tama'ga ifrot darajada yuz tuban ketgan baxil, qancha sha'nu sharaf sohibi bo'lsa ham, nafsining yoqasini faqirona bir mazallatdan va xorliqdan qutqarolmas.

Raxovat deb tanparvarlik, g'ayratsizlikni aytilur. Umid va sa'yning eng zo'r dushmani raxovatdurki, hissiyoti g'ayrat-parvaronamizni mahv va barbod etar va bir necha ma'yusona fikr va xayollarga duchor va giriftor etar.

Anoniyyat deb xudbin, mutakkabir, manmanlikni aytilur. Manmahlik johilona kibru g'ururdan paydo bo'ladurgan eng yomon xulqlarning biridurki, kishini har yerda ma'yus va mahjub qilur.

Adovat deb birovga xusumat va dushmanlik qilmakni aytilur. Adovat vijdonni behuzur qiladurgon eng yomon xulqlardan o'ldig'ini inson yaxshi bilsa edi, hech vaqt aziz jonini alamlik azobga giriftor qilmas edi.

Namimat deb so'z yurutmak, chaqimchilikni aytilur. Nammomlik fasodi axloqdan tug'uladurgan yomon xulqlarning biridur.

G'iybat deb bir kishining kamchilik va qusurini orqasidan so'ylamakni aytilur. G'iybat so'ylamak harom o'ldig'i kabi eshitmak ham haromdur.

Haqorat deb bir kishining hafsiga, iffatiga tegadurgan soʻzlar ila qadr va eʼtiborini tushurmak niyatida yomon muomala qilmakni aytilur.

Jibonat deb qoʻrqoq va yuraksizlikni aytilur. Qoʻrqoq kishilar vahm va xayolot asiri boʻlub, bir ishni ishlamakgʻa jasorat qilolmaslar.

Hasad deb bir odamga janobi Haq tarafidan berilgan heʼmat va davlatning zavolini tilamakni aytilur. Gʻiybat, boʻhton, suʼizan kabi yomon xulqlar hasaddan tugʻilur. Hasad axloqi zamimalarning eng zararligidur.

Kizb deb yolgʻon soʻzni aytilur. Yolgʻonchi kishilarni kazzob deyilur.

Nifoq deb kishining oldida bir xil, orqasidan boshqa xil soʻzlanadurgan soʻzni aytilur. Munday soʻzlarni soʻzlovchi ikki yuzlama kishilarni munofiq deyilur.

Tama deb birovdan bir narsa umidvor boʻlmakni aytilur. Aʼzo va javorihlari salomat, kuch va quvvatli kishilarga tama qilmak harom, ojiz va notavon, kuchsiz kishilarga mubohdur. Zulm deb birovning joniga yoki moliga zarar yetkurmakni aytilur.

XULOSA

Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari oʻzbek maʼrifatchilik adabiyoti va axloqshunoslik sohasida oʻchmas iz qoldirgan nodir asarlardan biridir. Ushbu asar nafaqat axloqiy tarbiyaning nazariy asoslarini yoritadi. Balki jamiyatni maʼnaviy jihatdan yuksaltirishga qaratilgan amaliy koʻrsatmalarni ham beradi. Maqola davomida asarning gʻoyaviy mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati va Avloniyning milliy qadriyatlarni asrab-avaylash borasidagi xizmatlari atroflicha tahlil qilindi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, “Turkiy Guliston” bugungi kunda ham yosh avlodni maʼnaviyatli, axloqli va vatanparvar shaxslar qilib tarbiyalashda bebaho qoʻllanma boʻlib xizmat qiladi. Asarning dolzarbligi va undagi fikrlarning zamonaviy jamiyat uchun ahamiyati hali-hanuz yuqori boʻlib qolmoqda

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Toshkent «Maʼnaviyat», 2009. 10-b.
2. Jadidlar. Abdulla Avloniy [Matn]: risola./Olim Olтинbek. –Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. –156 b.
3. Turkiy guliston yoxud axloq [Matn] /A.Avloniy/ -Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. –96 6.
- Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. – 96b. 5-15-betlar.
4. Jadidchilik harakati tarixi va taʼsiri. Ilmiy maqolalar toʻplami. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Odob-axloq kitobi / Jadid adabiyoti namoyandalari: M. Behbudiy va boshq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 192 b. (62-bet)
6. O. Hasanboyeva, J. Hasanboyeva, H. Hamidov. Pedagogika tarixi. – Toshkent: Gʻ. Gʻulom Nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004. – 312 b. (82, 118, 213-betlar)
7. Q. Karimov. Abdulla Avloniy hayoti va ijodi. – Toshkent: Fan, 1986.

8. S. Qosimova. Milliy taraqqiyot va ma'naviyat: Abdulla Avloniy asarlari asosida. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
9. N. Jo'rayev. O'zbek ma'rifatparvarlari merosi. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
10. Пулатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
11. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
12. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
13. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
14. Ma'rifat yo'lida: Abdulla Avloniy tavalludining 140 yilligiga bag'ishlangan ilmiy maqolalar To'plami. – Toshkent: Fan, 2018.
15. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA'NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
16. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA SOG'LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
17. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA'NAVIY BO'SHLIQNI TO'LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.
18. G'. G'aniyev. Avloniy asarlarida axloq va tarbiya masalalari. – Toshkent: TDPU nashriyoti,

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDAGI JISMONIY TARBIYA VA SOG‘LOM TURMUSH TARZI HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI KECHA VA BUGUN SOTSIOLOGIK TAHLIL

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715663>

Xolmatov Ixtiyor Baxtiyorovich ,

Farg‘ona Davlat Universiteti, Sotsiologiya yo‘nalishi magistranti

0009-0000-0230-2991

e-mail; ihiyor0586@gmail.com,

+998916600577 @Holmatov007

Abdusalomova Gulchexra Bahoditjonqizi

University of business and science,

Filologiya va tillarni o‘qitish fakulteti talabasi

+998908471880

Ilmiy rahbar: G‘aniev Baxodir Sadikjanovich,

Farg‘ona Davlat Universiteti professori, f.f.d.,

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola, XI asrning buyuk mutafakkiri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asarida jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzi haqidagi falsafiy qarashlarini zamonaviy sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Muallif asarda insonning jismoniy, aqliy va axloqiy kamolotini bir butunlikda ko‘rib chiqishni ta’kidlaydi. Shuningdek, asarda jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzining ahamiyati, mehnat, to‘g‘ri ovqatlanish, muntazam jismoniy faollik, o‘zini nazorat qilish kabi muhim jihatlar yoritilgan. Maqola, Yusuf Xos Hojibning g‘oyalarining bugungi kunda ham dolzarb ekanligini, ilmiy tadqiqotlar va davlat siyosati tomonidan tasdiqlanganligini ko‘rsatadi. Ushbu qarashlar jamiyatning sog‘lom va baxtiyor rivojlanishiga xizmat qilishga intiladi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, jismoniy tarbiya, sog‘lom turmush tarzi, aqliy rivojlanish, axloqiy kamolot, sotsiologik tahlil, sog‘liq, ilmiy tadqiqotlar, davlat siyosati

KIRISH

XI asrning buyuk mutafakkiri Yusuf Xos Hojibning Qutadg‘u bilig asari nafaqat siyosiy va axloqiy masalalarni, balki jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzi kabi mavzularni ham qamrab oladi. Ushbu asarda ilgari surilgan g‘oyalar bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda muhim o‘rin tutadi [1]. Yusuf Xos Hojibning falsafiy qarashlarini o‘rganishda uning eng mashhur asariga murojat qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Qutadg‘u bilig asarida insonning aqliy, axloqiy va jismoniy kamolotini bir butunlikda ko‘rib chiqish g‘oyasi ilgari surilgan. Yusuf Xos Hojib fikricha, insonning jismoniy sog‘lomligi uning aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, u

sogʻlom jamiyatni barpo etishda odil hukmdor, toʻgʻri hayot tarzi va axloqiy poklik muhim ekanligini taʼkidlaydi [2].

USLUBIYOT (METHODS)

Tadqiqotda quyidagi usullar qoʻllanildi:

Tahliliy usul – “Qutadgʻu bilig” asarining jismoniy tarbiya va sogʻlom turmush tarzi haqidagi qismlari tahlil qilindi.

Solishtirma usul – Yusuf Xos Hojib qarashlari zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan taqqoslandi.

Sotsiologik yondashuv – sogʻlom turmush tarzi va jismoniy tarbiyaning jamiyat rivojlanishidagi oʻrnini oʻrganish.

NATIJALAR (RESULTS)

1. “Qutadgʻu bilig”da jismoniy tarbiya va sogʻlom turmush tarzi

- Asarda jismoniy tarbiya va sogʻlom turmush tarzi quyidagi jihatlar orqali namoyon boʻladi: Tetiklik va sogʻlomlik – sogʻlom inson jamiyat va davlat uchun foydalidir

- Mehnat va jismoniy faollik – inson doimiy harakatda boʻlishi va dangasalikka berilmasligi kerak

- Toʻgʻri ovqatlanish – halol va foydali taom isteʼmol qilish, ortiqcha yeb semirishdan tiyilish kerak

- Oʻzini boshqarish – zararli odatlardan tiyilish va intizomli hayot kechirish muhimdir

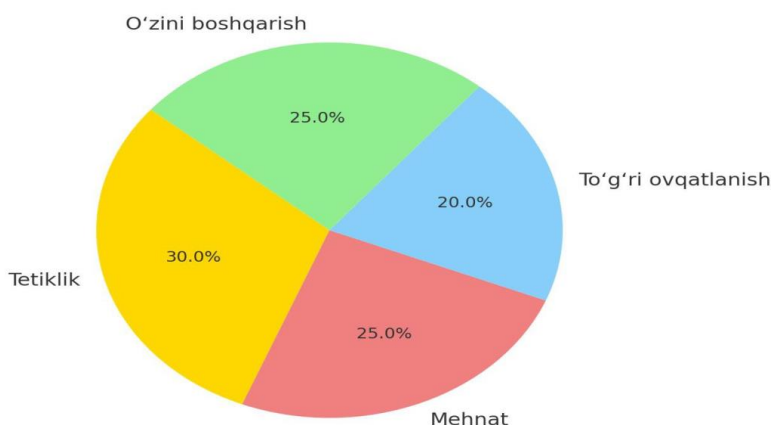
2. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan bogʻliqlik

Zamonaviy tadqiqotlar Yusuf Xos Hojibning qarashlarini tasdiqlaydi: Nishonova D.T. oʻz tadqiqotlarida sogʻlom turmush tarzini shakllantirish yoʻllarini oʻrgangan. Ibragimov X.A. sogʻlom turmush tarzi va jismoniy madaniyatning jamiyat rivojlanishidagi oʻrnini tahlil qilgan Britaniya olimlari tomonidan 2023-yilda oʻtkazilgan tadqiqotda sogʻlom ovqatlanish inson umrini 10 yilga uzaytirishi aniqlangan [9].

3. Oʻzbekiston davlat siyosati va sogʻlom turmush tarzi

Oʻzbekiston Respublikasi davlat siyosatida sogʻlom turmush tarzini targʻib qilish boʻyicha quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda: 2017-yilda Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish toʻgʻrisida”gi qaror qabul qilindi [10]. 2021-yilda sogʻlom turmush tarzi markazlari tashkil etildi. Yetuk va barkamol avlod tarbiyasida asar muhim qoʻllanma hisoblanaib u nafaqat oʻz davri balki bugungi kun uchun ham muhim boʻlgan tarbiya masalalariga eʼtibor berilgan.

"Qutadg'u bilig" asarida sog'lom turmush tarzi tushunchalari

MUNOZARA (DISCUSSION)

Yusuf Xos Hojibning fikricha, insoniyat tarixining barcha bosqichlarida odamlar olamni anglashga harakat qilganlar. Uning ta'kidlashicha, ma'rifatparvarlik va bilim fenomeni inson kamolotining asosi bo'lib, bu jarayonlar o'z davri uchun ham dolzarb va innovatsion xususiyatga ega bo'lgan. Yusuf Xos Hojibning ma'rifatparvarlik va bilim haqidagi qarashlari uning falsafasining asosini tashkil etadi. Uning fikricha, insonning aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun bilim olish muhim ahamiyatga ega. Bu qarashlar zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan hamohang bo'lib, insonning intellektual rivojlanishi va jamiyat taraqqiyoti o'rtasidagi bog'liqlikni tasdiqlaydi. Zamonaviy tadqiqotlar Yusuf Xos Hojibning falsafiy qarashlarining ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Masalan, yetuk va barkamol avlod tarbiyasi masalalari bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar uning g'oyalarining bugungi kundagi dolzarbligini ko'rsatadi. Shuningdek, ma'rifatparvarlik va bilim fenomeni haqidagi qarashlari zamonaviy ta'lim tizimida ham muhim o'rin tutadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi masalalari muhim o'rin tutadi. Asarda jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi haqida ham qimmatli fikrlar mavjud bo'lib, ular bugungi kunda ham dolzarbdir va u quyidagi jihatlar orqali namoyon bo'ladi:

✓ Tetiklik va sog'lomlikning ahamiyati – Inson salomatligi uning jamiyatdagi o'rnini belgilaydi, faol va tetik odam davlat va jamiyat uchun foydalidir.

✓ Mehnat va jismoniy faollik – Yusuf Xos Hojib inson dangasalikka berilmay, harakatda bo'lishi, mehnat qilish orqali sog'lig'ini mustahkamlashi lozimligini ta'kidlaydi.

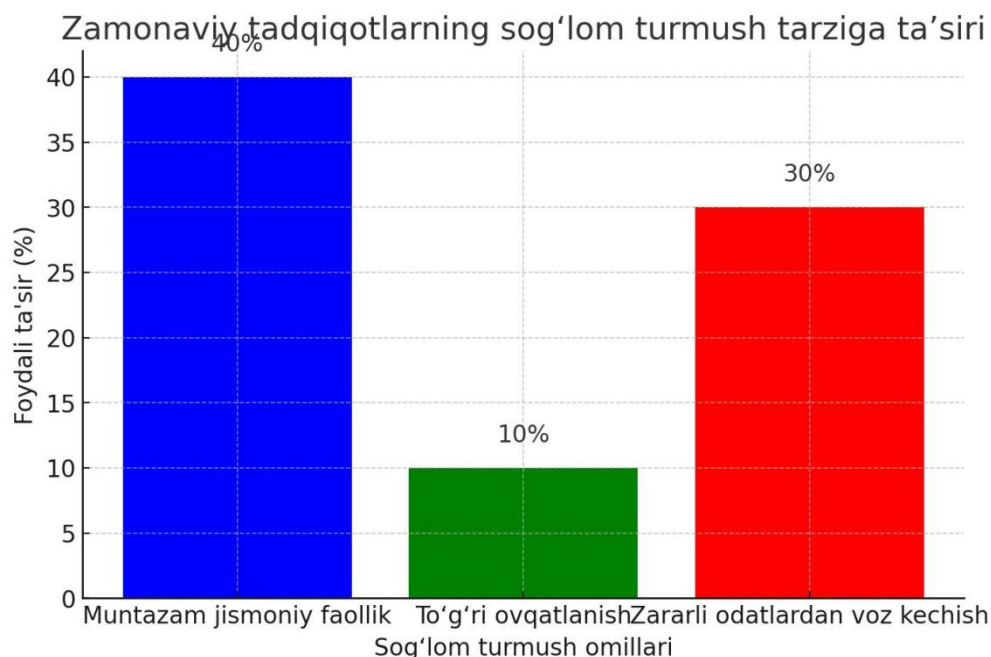
✓ Oziq-ovqat va sog'liq – Inson halol va foydali taom iste'mol qilishi, ortiqcha yeb semirish yoki och yurib holdan toyishdan saqlanishi kerak

✓ O'zini tiyish va odatlarni boshqarish – Jismoniy tarbiya nafaqat mashqlar bilan, balki o'zini nazorat qilish, zararli odatlardan tiyilish bilan bog'liqdir.

“Qutadg‘u bilig” asarida jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzi quyidagi jihatlar orqali namoyon bo‘ladi:

Birinchidan Muallif insonning jismoniy kamoloti uning aqliy va axloqiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Asarda davlat boshqaruvi, axloqiy qadriyatlar va inson kamoloti masalalari keng yoritilgan bo‘lib, jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzi haqida ham qimmatli fikrlar mavjud. Yusuf Xos Hojibning fikricha, insonning jismoniy kamoloti uning aqliy va axloqiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Uning ta’kidlashicha, insonning aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun jismoniy tarbiya muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu jarayonlar o‘z davri uchun ham dolzarb va innovatsion xususiyatga ega bo‘lgan. Shuningdek, asarda sog‘lom turmush tarzi masalalari ham yoritilgan bo‘lib, muallif sog‘lom turmush tarzini inson hayotining muhim qismi deb biladi va bu borada o‘z tavsiyalarini beradi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar ham jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzining inson salomatligi va jamiyat rivojlanishidagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Masalan, Nishonova jismoniy tarbiya tizimida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish yo‘llarini o‘rganib, bu borada samarali usullarni taklif etadi.[2] Shuningdek, Ibragimov sog‘lom turmush tarzi va jismoniy madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilib, ularning inson hayotidagi rolini yoritadi [3]. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush tarzi haqidagi qarashlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va olimlar fikrlari bu g‘oyalarning dolzarbligini tasdiqlaydi. Shuning uchun asardagi tavsiyalarni hayotga tatbiq etish jamiyatimizning sog‘lom va barkamol rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ikkinchidan Yusuf Xos Hojib sog‘lom turmush tarzini inson hayotining muhim qismi deb biladi va bu borada o‘z tavsiyalarini beradi. Muallif sog‘lom turmush tarzini inson hayotining ajralmas qismi deb bilib, to‘g‘ri ovqatlanish, muntazam jismoniy mashqlar va me‘yoriy uyquning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi [4]. Yusuf Xos Hojib sog‘lom turmush tarzining asosi bo‘lmish to‘g‘ri ovqatlanish masalalariga e’tibor qaratadi. Hususan asarda dehqonlar mehnati yuqori baholanadi, ularning halol va sharaflil mehnati butun jamiyatga foyda keltirishi ta’kidlanadi. Bu orqali muallif sog‘lom oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish va iste’mol qilishning ahamiyatini ko‘rsatadi [5]. Dehqonlar tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar inson salomatligi uchun muhim ekanligi qayd etiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar ham to'g'ri ovqatlanishning inson aqliy va jismoniy salomatligiga ijobiy ta'sir qilishini tasdiqlaydi [6]. To'g'ri ovqatlanish inson salomatligi va umr davomiyligi uchun muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar to'g'ri ovqatlanishning ahamiyatini tasdiqlovchi statistik ma'lumotlarni taqdim etadi. Masalan, 2023-yilda o'tkazilgan tadqiqotda 40 dan 69 yoshgacha bo'lgan 450 mingga yaqin ishtirokchining ma'lumotlari tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, nosog'lom ovqatlanishdan sog'lom ovqatlanishga o'tgan odamlarda umr ko'rish davomiyligi o'rtacha bir necha yilga ko'paygan. Xususan, o'rta yoshdagi insonlar orasida bu ko'rsatkich o'rtacha 10 yilga uzaygan [4]. Sut va sut mahsulotlari, sabzavotlar, yong'oqlar va dukkakli ekinlarni ko'proq iste'mol qilish, tuxum, qizil go'sht va shirin ichimliklarni kamroq iste'mol qilish umrni uzaytirishga yordam beradi [5]. Shuningdek, to'g'ri va ratsional ovqatlanishning muhimligi haqida o'tkazilgan tadqiqotlarda oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash, tayyorlash va iste'mol qilishning gigienik qoidalariga rioya qilish zaharlanish va ifloslanish ehtimolini kamaytirishi ta'kidlanadi. Bu esa inson salomatligini saqlashda muhim ahamiyatga ega [6]. Sog'lom va baquvvat tana insonning ruhiy va ma'naviy kamolotiga zamin yaratadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar ham muntazam jismoniy mashqlar inson organizmi faoliyatini yaxshilash, uzoq umr ko'rish va kasalliklarning oldini olishda muhim ekanligini tasdiqlaydi. Masalan, 2024-yilda Mamatkulova va Xusanov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda aerobik, kuchaytiruvchi va egiluvchanlik mashqlarining qandli diabet, gipertenziya va yurak-qon tomir kasalliklarini boshqarishdagi samaradorligi o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, muntazam mashqlar yordamida qon bosimi va qondagi glyukoza darajasini nazorat qilish, shuningdek, hayot sifatini yaxshilash mumkin [7]. Shuningdek, 2023-yilda Britaniyalik olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda atigi olti daqiqalik jismoniy mashqlar miya faoliyatini yaxshilashi aniqlangan. Ushbu tadqiqotga ko'ra, jismoniy mashqlar miyaga qon oqimini ko'paytirib,

kislorod darajasini oshiradi, bu esa kognitiv jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [8]. Bundan tashqari, muntazam jismoniy faoliyat Altsgeymer va Parkinson kasalliklari xavfini kamaytirishi mumkin. Jismoniy mashqlar yallig'lanish va oksidlovchi stressni kamaytirib, neyrodegenerativ kasalliklarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega [9].

Asarda me'yoriy uyquning ahamiyati haqida to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar keltirilmagan bo'lsa-da, muallif sog'lom turmush tarzining barcha jihatlariga e'tibor qaratadi [10]. Tadqiqotlarga ko'ra, yetarlicha uyqu olmagan insonlarning ish unumdorligi pasayadi, immuniteti zaiflashadi va ruhiy salomatligi yomonlashadi [11]. Shu sababli, Yusuf Xos Hojib ta'kidlagan sog'lom turmush tarzi tamoyillari zamonaviy tibbiyot nuqtai nazaridan ham dolzarbdir.

Bugungi kunda sog'lom turmush tarzi va jismoniy faollikning inson salomatligi uchun ahamiyati ilmiy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, muntazam jismoniy faollik yurak-qon tomir kasalliklari, diabet va ba'zi saraton turlarining oldini olishda muhim rol o'ynaydi [14]. O'zbekiston Respublikasida ham sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 5 iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish to'g'risida"gi qarori bu borada muhim qadam bo'ldi [15].

XULOSA

Yusuf Xos Hojibning Qutadg'u bilig asarida ilgari surilgan jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi haqidagi qarashlar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va davlat siyosati ushbu qadriyatlarining ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuning uchun mutafakkirning asarlaridagi g'oyalarni chuqur o'rganish va amaliyotga tatbiq etish jamiyatimizning sog'lom va baxtiyor bo'lishiga xizmat qiladi. Yusuf Xos Hojibning bu tavsiyalari bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan. Sog'lom turmush tarzi qoidalariga rioya qilish inson salomatligi, umr davomiyligi va jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhamedov, A. (2024). Yusuf Xos Hojib falsafasida yetuk va barkamol avlod muammolari. Biruni Journal. <https://birunijournal.uz/uz/journal/article/yusuf-xos-hojib-falsafasida-yetuk-va-barkamol-avlod-muammolari/>
2. Nishonova, D. T. (2024). Jismoniy tarbiya tizimida sog'lom turmush tarzini shakllantirish yo'llari. Farg'ona davlat universiteti ilmiy xabarlar, 30(3), 43. <https://journal.fdu.uz/index.php/sjfsu/article/view/4341>
3. Ibragimov, X. A. (2023). Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 33–37. <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/1324>

4. Teshaboyeva, M. K. Q. (2023). To'g'ri va ratsional ovqatlanishning muhimligi. Tadqiqotlar.uz, 28(4), 77–81. <https://tadqiqotlar.uz/new/article/view/1381>
5. Kurbanov, Sh. (2014). To'g'ri ovqatlanish qoidalari. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. <https://kitobxon.com/oz/kitob/togri-ovqatlanish-qoidalari>
6. To'g'ri ovqatlanish umrni 10 yilga uzaytiradi. (2023, 30-noyabr). Xabardor.uz. <https://xabardor.uz/uz/post/togri-ovqatlanish-umrni-10-yilga-uzaytiradi>
7. Mamatkulova, X., & Xusanov, O. (2024). Muntazam jismoniy mashqlar va ularning surunkali kasalliklarni boshqarishdagi ahamiyati. Yangi O'zbekiston Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, 1(14), 61–64. <https://zenodo.org/records/14281887>
8. Jismoniy mashqlar aqliy faoliyatni yaxshilaydi - tadqiqot. (2023, 31-yanvar). Sputnik O'zbekiston. <https://oz.sputniknews.uz/20230131/jismoniy-mashqlar--aqliy-faoliyatni-yaxshilaydi---tadqiqot-31874141.html>
9. Potensialni ochish: muntazam mashqlarning kognitiv funktsiyaga ta'siri. (n.d.). Mindful Harmony Oasis. <https://mindfulharmonyoasis.com/uz/muntazam-mashqlar-kognitiv-funktsiyaga-qanday-ta%27sir-qiladi/>
10. Yusuf Xos Hojib. (1069). Qutadg'u bilig. Toshkent: Fan nashriyoti.
11. Walker, M. (2017). Why We Sleep: Unlocking the Power of Sleep and Dreams. New York: Scribner.
12. Baxtiyorovich, H. I. (2024). oliy ta'lim tizimida bo 'lajak sotsiologlarni shakllantirishda sport sotsiologiyasining roli va o 'rni, kasbiy shakllanish muammolari va yechimlari. pedagogik tadqiqotlar jurnali, 1(2), 290-292.
13. Hakimov, O. (2022). O'rta asr Sharq mutafakkirlarining tibbiy qarashlari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
14. World Health Organization (WHO). (2023). Physical activity and health benefits: A global perspective. <https://www.who.int/health-topics/physical-activity>
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2017). Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish to'g'risidagi qaror. Lex.uz. <https://lex.uz/docs/3267228>
16. Baxtiyorovich, X. I. (2025). jismoniy madaniyat va sportning aholi salomatligi hamda uzoq umr ko'rishdagi o'rni: muammolar va yechimlar sotsiologik tahlil. "Global munosabatlar nazariyasi: yoshlarning taraqqiyot g'oyalari" xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari, 1(2), 219-224.

YUSUF XOS HOJIBNING AXLOQIY QARASHLARI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715676>

Umarov Muhammadqodir Shokirali o'g'li

Alfraganus universiteti Falsafa
mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Yusuf Xo'ja Hojibning "Qutadg'u bilig" asari turk tilida yozilgan eng muhim falsafiy asarlardan biridir. Bu asar insonning axloqiy va ma'naviy rivojlanishiga, jamiyatda adolat va tinchlikni saqlashga qaratilgan qimmatli g'oyalarni o'z ichiga oladi. Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlari asosan insonning shaxsiy va ijtimoiy fazilatlarini rivojlantirishga, o'zaro hurmat va mehr-oqibatni targ'ib qilishga qaratilgan.

Asarda Hojib axloqiy fazilatlar sifatida sabr, halollik, adolat, tinchlik va xushxulqlikni ta'kidlaydi. U, insonni axloqiy jihatdan to'g'ri yo'lni tanlashga undaydi va har bir insonning shaxsiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratadi. Allomaning fikriga ko'ra, ijtimoiy barqarorlik va tinchlik faqat shaxsiy axloqiy fazilatlarini rivojlantirish orqali ta'minlanishi mumkin. Shu bilan birga, uning ta'limotida jamiyatda adolatni, tenglikni va ahil munosabatlarni saqlashning ahamiyati katta o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: axloq, "Qutadg'u bilig", adolat, haqiqat, axloqiy fazilatlar.

Abstract: Yusuf Khoja Hajib's work "Qutadgu bilig" is one of the most important philosophical works written in the Turkic language. This work contains valuable ideas aimed at the moral and spiritual development of individuals, and the preservation of justice and peace in society. Hajib's moral views primarily focus on developing personal and social virtues, promoting mutual respect and compassion.

In the work, Hajib emphasizes patience, honesty, justice, peace, and good conduct as moral virtues. He encourages individuals to choose the morally correct path and pays special attention to the personal development of each person. According to the scholar, social stability and peace can only be ensured through the development of personal moral qualities. At the same time, his teachings place great importance on maintaining justice, equality, and harmonious relationships in society.

Keywords: ethics, "Qutadg'u bilig," justice, truth, moral virtues.

Kirish: Bugungi kunda mamlakatimizda buyuk allomalarning ilmiy-ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etish, yosh avlodni ajdodlarimizning ezgu an'analari ruhida tarbiyalash bo'yicha islohotlar izchil davom ettirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev BMT bosh assambleyasining 72-sessiyasida bu borada quyidagicha fikr bildirib o'tgan.

“Biz ajdodlarimizning donishmandlik an’alariga amal qilib, ularning g’oyalari teran anglagan holda, qat’iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamalakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo‘lidan bormoqdamiz”.^[1] Allomalarimizni nomini tiklash, ularning merosini o‘rganish borasidan ulkan ishlar qilinmoqda. Shunday allomalarimizdan biri Yusuf Xos Hojibdir. Uning faqat birgina asari bizgacha yetib kelgan bo‘lib bu asar “Qutadg‘u bilig”dir. Yusuf Xojib, o‘zining “Qutadg‘u bilig” asari orqali turkiy xalqlarning qadimiy axloqiy, diniy va falsafiy qarashlarini beqiyos darajada ifodalagan buyuk mutafakkirlarimizdan biridir. Asaridagi axloqiy ta’limotlar, insonning yuksak ma’naviyati, adolat va axloqiy qadriyatlarni himoya qilish, davlat boshqaruvining ilmiy va axloqiy asoslarini yaratish kabi masalalarni muhokama qiladi. Yusuf Xojibning axloqiy qarashlari nafaqat o‘z davriga, balki hozirgi kunda ham ahamiyatini yo‘qotmagan, insoniyatning doimiy taraqqiyoti va ijtimoiy adolatni ta’minlash yo‘lidagi amaliy yo‘riqnoma hisoblanadi.

Uning asarida, insonning axloqiy kamolotga erishish uchun qanday xulq-atvorni rivojlantirishi, qanday fazilatlarni o‘zida jamlashi kerakligi haqida keng qamrovli tavsiyalar berilgan. Ayniqsa, Yusuf Xojibning “Yaxshi hukmdor va yaxshi fuqaroning” birgalikdagi ahamiyatiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, bu uning jamiyatda adolat va tartibni saqlashdagi roli haqida chuqur mulohazalar yuritishiga olib kelgan.

Adabiyotlar tahlili: Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Yusuf Xos Xojib merosini o‘rganish bo‘yicha sharqshunos olimlardan G.Vamberi, V.V.Radlov,^[2] Turkiston jadidlaridan X.Niyoziy, A.Fitrat, A.Sa’diy, zamonaviy tadqiqotchilardan A.K.Axmetov, S.Ahmedov, Sh.Xo‘jayev, R.Davronov, M.Tursunova, A.P.Qayumov, G‘.A.Abdurahmonov, Q.Karimov, Q.Sodiqov, B.To‘xliiev, Z.Hamidovlar tomonidan allomaning ma’naviy merosining har taraflama ijtimoiy-falsafiy jihatlarini tahlil qilingan. Turkiston ma’rifatparvarlarining faol vakillaridan Xamza Xakimzoda Niyoziy “Qutadg‘u bilig”da Xos Hojibning axloqiy qarashlarini Islomiy fazilatlar bilan uyg‘un holda tahlil qiladi va Xos Hojibning axloqiy me’yorlarini Islomiy ta’limotlar bilan bog‘laydi. Abdurauf Fitrat esa “Qutadg‘u bilig” asari haqida quyidagicha: “...san’atli bir she’r majmuasi emas, manzum bir axloqiy, idoriy kitobdir. Bunda inson sifatlaridan adolat, davlat, aql, qanoatni majoz yo‘li bilan to‘rt kishi etib ko‘rsatiladi. Bulardan adolat xoqon bo‘lub, oti “Quntug‘di”, davlat uning vaziri bo‘lub, oti “Oyto‘ldi”, aql vazirning o‘g‘li bo‘lib, oti “Ugdulmish”, qanoat vazirning qarindoshi bo‘lib, oti “Uzg‘urmish”dir ^[3] deb asar haqida fikr bildirgan.

Zamonaviy tadqiqotchi olimlardan A.K.Axmetova “Qutadg‘u bilig” asarining ma’rifiy-pedagogik ahamiyati, asardagi urf-odat, qadriyatlar xususida ilmiy tadqiqotlar olib borgan.^[4] S.Ahmedovning ilmiy tadqiqotlari Xos Hojibning axloqiy qarashlarini zamonaviy nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratilgan. U “Qutadg‘u bilig” asaridagi axloqiy qadriyatlarni o‘rganib, bu g’oyalarning jamiyatni shakllantirishdagi o‘rnini yoritadi. M.Tursunova Xos Hojibning axloqiy

qarashlarini tahlil qilib, uning asarlarida axloqiy fazilatlarni shakllantirishda individ va jamiyatning o'zaro bog'liqligini o'rgansa [5], R.Davronov esa Xos Hojibning adolat va tenglik haqidagi qarashlarini yoritadi. U Xos Hojibning jamiyatdagi adolatni o'rnatish haqidagi g'oyalarini zamonaviy ijtimoiy va siyosiy g'oyalar bilan solishtiradi.[6]

Tadqiqot metodologiyasi: Bugungi kunda Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlarini o'rganish va tahlil qilishda bir qator metodologik ilmiy usullarni o'z ichiga olmoqda. Ushbu metodologiya asosan tafsiliy tahlil, matnshunoslik, tarixiy kontekstni hisobga olish va interdisiplinar yondashuvlarga asoslanadi.

Tahlil va natijalar: Yusuf Xos Hojib (1029-1085) — Turkistonning buyuk mutafakkiri, faylasufi va yozuvchisi bo'lib, u “Qutadg‘u bilig” (Baxtiyorlik ilmi) asari orqali turk xalqlarining axloqiy, siyosiy va ma'naviy qadriyatlarini o'zgacha shaklda ifodalagan. “Qutadg‘u bilig” asarida insonning ijtimoiy mohiyati, falsafiy tafakkuri va uning axloqiga oid masalalar obrazli, badiiy yuksak misralar, she'riy hikmat, maqollar orqali yoritib o'tilgan. Asardagi bosh qahramonlar Kuntug‘di-adolat, Oyto‘ldi-baxt va davlat, O‘gdulmish-aql, O‘zg‘urmish- sabr-qanoat insonni komillikka yotaklovchi obrazlar orqali alloma o‘z ijtimoiy-falsafiy qarashlarini bayon etgan. Shuningdek asarda insonning axloqiy maqsadlari, jamiyatdagi o‘rni, yaxshilik va yomonlikning o‘zaro aloqasi, shuningdek, shaxsiyatning rivojlanishidagi o'ziga xos tamoyillarni keltirib o'tilgan.

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarida bir nechta asosiy axloqiy tamoyillarni ilgari suradi: Xususan:

1. Adolat va haqiqat: Yusuf Xo'ja Hojib jamiyatdagi adolatni va haqiqatni yuqori qadriyat sifatida qabul qiladi. Uning fikriga ko'ra, faqat adolat va haqiqat asosida qurilgan jamiyat barqaror va rivojlanadigan bo'ladi. Adolatni ta'minlash va haqiqatni izlash, insonning maqsadlaridan biri bo'lishi kerak.

2. Iymon va axloqiy fazilatlar: Yaxshi iymon va axloqiy fazilatlar; halollik, sabr, mehr-shafqat Yusuf Xos Hojibning axloqiy dunyoqarashida markaziy o'rinni egallaydi. Iymonli inson atrofdegilariga hurmat va mehr bilan yondashadi, bu esa jamiyatda tinchlik va o'zaro ishonchni shakllantiradi.

3. Insonning o'zini rivojlantirishi: Yusuf Xos Hojib, har bir insonning o'zining axloqiy va ruhiy jihatdan rivojlanishini ta'kidlaydi. U kishilarni o'z ustida ishlashga, axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga chaqiradi. Unga ko'ra, insonning o'zini doimiy ravishda tarbiyalashi va yaxshilashi kerak.

4. Tenglik va bag'rikenglik: Yusuf Xos Hojib jamiyatda tenglikni va bag'rikenglikni muhim axloqiy qadriyat deb hisoblaydi. U turli ijtimoiy sinflar, irqalar va diniy guruhlar o'rtasida adolatli munosabatlarni ta'minlash zarurligini urg'ulagan.[7]

Asarda xushxulqlik va mehr-oqibat insonning jamiyatdagi o'rnini belgilashda muhim o'rin tutadi. Yusuf Xos Hojib odamlarni o'zaro munosabatlarda sadoqat, mehr-muhabbat va bag'rikenglikka chaqiradi. Uning fikriga ko'ra, har bir inson boshqalarga yordam berish, yaxshi so'zlar aytish, bir-birini hurmat qilish orqali

jahonni go'zal va tinch qilishga hissa qo'shadi. Mehr-oqibat, Hojibning so'zlariga ko'ra, nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy barqarorlik uchun ham muhimdir.

Alloma komil inson tarbiyasida til, so'z va muomala odobi muhimligiga quyidagi jummalarda to'xtalib o'tgan: Til arslon misoli yotar qafasda, bexabar boshini u er nafasda, tilidan tutilgan ne deyar eshit, amal qil bu so'zga, o'zingga ish et, balo keltiradi boshga bu tilim, so'zinngi tiyib yur boshing yormasin, tilingni tiyib tur tishing sinmasin. Alloma, aql, til, farosatni o'z vaqtida va o'z joyida ishlatish lozimligini ta'kidlab, inson ikki narsa tufayli qarilik nimaligini bilmaydi, xush qiliq va ezgu so'z. Alloma muomala odobi haqida to'xtalar ekan qo'pol so'z kishiga ofat keltiradi, hasadli so'z kishining rangini somonga aylantiradi. Yusuf Xos Hojib Oyto'ldi misolida kamtar, dono, rostso'zli insonni keltiradi. Oyto'ldi farzandi O'gdo'lmishga inson odobihaqida qator nasihatlar qiladi. "Kimki farog'atli kunni istasi, u fe'l-atvorini sozlashi, to'g'rilik va rostlikni tanlashi lozim. Ko'pchilikka bosh bo'lgan kishining yo'li adolat, fe'li ravon, qilmishi ezgulik bo'lmog'i, yomonlardan uzoq turmog'i shart". Yusuf Hos Hojib asarida chiroyli suhbatni axloq shaklida, shaxs ma'naviy qiyofasining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rsatadi. Tilingdan chiqarma bu yolg'on so'zing, bu yolg'on tufayli qoradir yuzing.[8]

Yusuf Xo'ja Hojibning axloqiy qarashlari o'zining kengaytirilgan va ilmiy yondashuvi bilan alohida ajralib turadi. U nafaqat o'z davrining axloqiy me'yorlarini, balki insoniyatning universal axloqiy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Uning asarida tasvirlangan fazilatlar, har bir insonning o'zligini anglash va rivojlantirishga bo'lgan qiziqish, hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Shu bilan birga, Yusuf Xos Hojibning ta'limotlarida ijtimoiy adolatning, iymonning, va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi roli bo'yicha yirik xulosalar o'rin oladi. Hojib, axloqiy fazilatlarni rivojlantirish orqali insonlar o'rtasidagi hamjihatlik va barqarorlikni ta'minlashga katta urg'u beradi. Bugungi kunda bu tamoyillarni hayotga tadbiq etish, jamiyatda yanada sog'lom va tinch muhitni yaratishda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlari zamonaviy jamiyat uchun hali ham dolzarbdir. Uning ta'limotlari shaxsiy va jamiyat darajasidagi axloqiy masalalarni hal etishda yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi. Uning axloqiy qarashlari insoniyatning o'z-o'zini anglashga, adolatga, iymonga, va ruhiy rivojlanishga qaratilgan tamoyillarini shakllantiradi. Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlari, bir tomondan, tarixiy ahamiyatga ega bo'lsa, boshqa tomondan, uning o'zgaruvchan dunyoda ham samarali qo'llanilishi mumkin. Uning asari faqat o'z zamonida emas, balki hozirgi kunda ham yuksak ma'naviy me'yorlarni belgilaydi. Yusuf Xos Hojibning g'oyalari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, har bir insonni ma'naviy yuksalishga chaqiradi va dunyoning har bir nuqtasida haqiqiy axloqiy mukammallikni izlashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi // <http://uza.uz/uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>
2. Радлов В.В. Кутадгу билиг. Факсимила уйгурской рукописи императорской и королевской придворной библиотеки в Вене. Спб., 1990, - 220 с
3. Fitrat. Qutadg'u bilig. - Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 11 jild. Ilmiy asarlar. Nashrga tayyorlovchi va izoxlar muallifi H.Boltaboev. - T.: Ma'naviyag, 2000, -B.11-17
4. Ахметова А.К. Педагогические взгляды Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского (по поэме "Кутадгу билиг"): Автореф.. канд. пед. наук. - Т, 1990. – 17
5. Tursunova, M. "Yusuf Xos Hojib va uning axloqiy me'yorlari". Toshkent: Fan. 2010.
6. Davronov, R. "Yusuf Xos Hojibning adolat va tenglik haqidagi qarashlari". Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. 2012.
7. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
8. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
9. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
10. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
11. Yusuf Xo'ja Hojib, "Qutadg'u bilig", tarjima va izohli nashr, 2010.
12. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA'NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
13. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA SOG 'LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
14. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig. Toshkent: Yulduzcha, 1990, -B.36.

ALISHER NAVOIYNING “XAZOYIN UL-MAONIY” (“BADOE’ UL-VASAT” DEVONI) ASARIDA AXLOQIYLIK VA INSON MUAMMOLARI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715689>

Tursunkulova Shaxnoza Tuychiyevna

Alfraganus universiteti ijtimoiy fanlar fakulteti
ijtimoiy fanlar kafedrası professor v.b, O‘zbekiston
shaxnozaxon058@gmail.com

ORCID: 0009-0002-8931-1341.

Bobonazarov Usmonali Mustafoyevich

Alfraganus universiteti 2-kurs magistranti.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada, Alisher Navoiy ijodining o‘ziga xos bosqichi bo‘lgan “Badoe’ ul-vasat” devonidagi axloqiylik va insoniy go‘zallik konsepsiyasi tahlil etiladi. Shoirning axloqiy-estetik qarashlari, go‘zallikni ilohiylik, ruhiy yetuklik va axloqiy mukammallik bilan bog‘lab talqin etishi falsafiy nuqtai nazardan ochib beriladi. Shuningdek, go‘zallikning iztirob va komil inson g‘oyasi bilan uyg‘unligi zamonaviy falsafiy-estetik qarashlar bilan solishtirilib baholanadi.

Kalit so‘zlar: axloqiylik, go‘zallik, estetik tafakkur, ishq, ma‘naviy kamolot, ilohiylik, ichki dunyo, tasavvuf.

KIRISH.

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy – so‘z mulkining sultoni, buyuk alloma, shoir va olim, davlat arbobi, go‘zallik va adolat kuyshisi bo‘lib, 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tavallud torgan, 1501-yilda Hirot shahrida vafot etgan. Alisher Navoiy o‘z davrining muhabbat, sevgi, adolat va ma‘rifat kuyshisi sifatida dovrug‘ qozongan. Shoir asarlarida keng xalq ommasining dolzarb muammolarini qo‘rqmasdan qalamiga oladi. Shu bilan birga, uning falsafiy, axloqiy, estetik qarashlari ham diqqatga sazovordir. Alisher Navoiy ijodida inson, uning ruhiy olami, axloqiy kamoloti va jamiyatdagi o‘rni haqida chuqur falsafiy mushohadalar yetakchi o‘rin egallaydi. Ayniqsa, “Xazoyin ul-maoniy” majmuasining ikkinchi devoni “Badoe’ ul-vasat”da insonning ichki dunyosi, axloqiy yetukligi, haqiqat va adolat bilan bo‘lgan munosabatlari san‘atkorona tarzda aks ettirilgan. Ushbu devonda Navoiy o‘z zamonasi ijtimoiy-hayotiy haqiqatlarini teran kuzatgan holda, insoniy fazilatlar, ma‘naviy kamolot, haqiqatparastlik va tavozega da‘vat etuvchi g‘azallar yaratadi. U fidoyilik, vafodorlik, sabr-qanoat, dunyo havaslaridan voz kechish kabi axloqiy g‘oyalarga chuqur e‘tibor qaratgan.

Bugungi globallashuv va ma‘naviy-intelektual inqiroz davrida axloqiy me‘yorlar va insoniy qadriyatlar tobora zaiflashib bormoqda. Jamiyatda manfaatparastlik, shaxsiy foydani oliy qadriyatga aylantirish, insonni vosita sifatida ko‘rish holatlari kuchaymoqda. Shu nuqtai nazardan, Navoiy asarlaridagi

axloqiy-falsafiy tamoyillarni tahlil qilish nafaqat adabiy, balki falsafiy, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, "Badoe' ul-vasat" devonidagi inson va uning ma'naviy muammolari zamonaviy falsafa, etika, psixologiya va pedagogika fanlari nuqtai nazaridan fanlararo tadqiqot uchun qulay asos vazifasini o'taydi. Ushbu devon axloqiy ong va ma'naviy komillik yo'lidagi mashaqqatli, ammo ulug'vor sayrning badiiy-falsafiy talqinidir.

METODOLOGIYA

Alisher Navoiy ijodidagi axloqiy-falsafiy g'oyalarni, xususan, "Badoe' ul-vasat" va muayyan g'azallar tahlili orqali zamonaviy ma'naviy, ijtimoiy va pedagogik muhit bilan bog'liq holda o'rganish metodologik asosini belgilaydi. Ushbu maqolada qadimiy badiiy matnlarni hozirgi davr kontekstida tahlil qilish orqali, ularning bugungi jamiyat uchun aktual jihatlarini ochib berishga harakat qilinadi. Maqolaning falsafiy, tarixiy, pedagogik va ijtimoiy kontekstlarni birlashtirgan yondashuvi (fanlararo metodologiya) bu merosning kompleks talqinini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Alisher Navoiy ijodi yuzasidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar, ayniqsa, uning axloqiy, ma'naviy va madaniy qarashlarini o'rganishga bag'ishlangan ishlanmalar, o'zining keng ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Navoiy asarlari nafaqat adabiy-badiiy, balki falsafiy-didaktik meros sifatida ham keng tahlil etilgan. Mazkur maqola "Xazoyin ul-maoniy" asari va "Badoe' ul-vasat" devonida aks etgan g'oyaviy qatlamni falsafiy tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, ilgari olib borilgan adabiy va falsafiy ishlanmalarga tayanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" asarining "Badoe' ul-vasat" devonida aks etgan axloqiylik, ma'naviy kamolot, inson tabiatiga oid qarashlar tizimli xususiyatga ega. Alloma o'z davrining ijtimoiy-madaniy muammolariga befarq bo'lmagan holda, badiiy-estetik vositalar orqali jamiyatda axloqiy uyg'onish va ma'naviy yuksalishni targ'ib qilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Navoiyning g'azal va ruboiylarida insoniy fazilatlar, poklik, sabr-toqat, fidoyilik, muhabbat va komillikka intilish asosiy g'oyaviy qatlamni tashkil etadi. Ayniqsa, u tomonidan keltirilgan obrazlar orqali insonning ichki ziddiyatlari, iroda kuchi, ruhiy poklanish va muhabbat orqali o'zini anglash jarayoni chuqur badiiy ifoda topgan.

Zamonaviy ijtimoiy sharoitda, axloqiy qadriyatlarning zaiflashuvi va ma'naviy inqiroz holatlari fonida, Navoiyning ushbu qarashlari yoshlar tarbiyasida, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda, shuningdek, estetik tarbiya jarayonlarida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Quyida ushbu g'oyaviy-estetik tamoyillarning tarixiy, falsafiy va zamonaviy kontekstda qanday namoyon bo'lishi yuzasidan muhokamalar olib boriladi.

"Do'stdinki, dushman xo'yi bo'lg'ay, dushman yaxshiroqdurki, do'st ro'yi bo'lg'ay". (*Do'stdan chiqqan dushman – do'st niqobidagi dushman bo'lsa, ochiq dushman undan yaxshiroqdir.*)

Nihoniy igna sanchar yorlardin
Aduvvash novakafganlar ko'p ortuq.
Munofiq sheva zolim do'stlardin
Muxolif tab' dushmanlar ko'p ortuq. [1.372-b]

Navoiy tomonidan yozilgan ushbu misralar chuqur ma'naviy va axloqiy mazmunga ega bo'lib, do'stlik va dushmanlik haqida o'tkir, hayotiy haqiqatlarni ifodalaydi. Bu misrada agar kishi senga do'stlik niqobi ostida yaqinlashib, aslida dushmanlik qilsa, u ochiq dushmandan ham xavflidir. Chunki ochiq dushmanning niyati ayon, undan ehtiyot bo'lasan. Ammo do'st niqobidagi dushman xiyonatkor, ikkiyuzlamachidir va zararini oldindan sezish qiyin, deb ta'kidlaydi. Alloma asarida ideal va idealga intilish juda kuchli tasvirlanadi. "Xo'sh, idealga intilish degani nima o'zi? Menimsha, bu – idealning xislatlarini o'zida singdira borish, o'zida kashf etish, raydo qilish, shakllantirish deganidir". [2.424-b.] Bu qanday ma'noni bildiradi? Javob shuki, alloma har qanday salbiy va ijobiy jihatlarni ta'riflashidan qat'iy nazar axloqiy-estetik idealni e'tirof etadi.

"Nihoniy igna sanchar yorlardin, Aduvvash novakafganlar ko'p ortuq". (*Yashirincha igna sanchuvchi sevgililardan, ochiqdan-ochiq tosh otgan dushmanlar afzaldir.*) Bu yerda "igna sanchar" iborasi ramziy ma'noda ishlatilgan bo'lib, yashirin xiyonat, qoralovchi so'z, qalbga zarba yetkazuvchi do'st yoki yor demakdir. Navoiy bunday yashirin zarar yetkazuvchilardan ochiq dushman "aduvvash" ni afzal ko'radi, chunki ochiq adovat ko'rinadi, lekin yashirin dushman qalbni tiladi.

Navbatdagi, "Munofiq sheva zolim do'stlardin, Muxolif tab' dushmanlar ko'p ortuq". (*Munofiqlarcha so'zlaydigan zolim do'stdansa, qarama-qarshi tabiatli ochiq dushman afzaldir.*) Bu baytda esa, "munofiq sheva" ikkiyuzlama, yolg'onchi, hiylakor nutqni anglatadi. Navoiy bu xilda so'zlovchi zolim "do'st"dan (aslida do'st emas) ko'ra, ochiqchasiga sen bilan kelisha olmaydigan, fikri qarama-qarshi bo'lgan, ammo niyati ayon dushmanni ustun qo'yadi. Bu dushman senga qarshi bo'lsa-da, ikkiyuzlamachi emas. Bu misralarda Alisher Navoiy chin do'stlikning mohiyatini ochib beradi. Unga ko'ra, do'stlik halollik, sadoqat va rostgo'ylikni talab qiladi. Yolg'on, xiyonat, ikkiyuzlamachilik bilan yaqinlik qilganlar eng xavfli "do'stlar"dir. Shuning uchun Navoiy ochiq dushmanlarni ularning oldida afzal deb biladi. Bu fikrlar bugungi kunda ham ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarda juda dolzarb ahamiyatga ega deb bilamiz.

"Kishi ham ermas emish ishq sirrig'a mahram,
Taxayyulig'a ko'ngul ham, hadisig'a til ham.
Nasime g'uncha ichidin chu yoydi gul atrin,
Dimog'larg'a etardin ne chora, ey hamdam.
YOshurdi odam agar tengri sirrini, ko'runguz
Ki, xalq sirrini tutmas nihon bani odam.
Taashshuqum so'zini, ey rafiq, ko'p so'rma
Ki, bu fasonaning avlodur o'lmag'i mubham." [1.217-b.]

Ushbu g'azal baytlari Alisher Navoiyga xos bo'lgan chuqur falsafiy-estetik tafakkurni aks ettiradi.

Baytda ishq (ilohiy va haqiqatga yo'nalgan sevgi) sirlariga har bir odam yetisha olmasligini aytmoqda. Bu haqiqatga faqat qalb pokligi, ma'naviy yuksaklik va ichki tayyorgarlik bilan erishish mumkin. Oddiy tasavvur (taxayyul), aql yoki so'z (til) bunday ilohiy tuyg'uning mohiyatini to'la anglay olmaydi. Bu fikr G'arb falsafasidagi transsendental haqiqatga yaqin, ya'ni aql bilan emas, faqat ruhiy kamolot orqali anglanadigan sir.

Uchinchi va to'rtinchi misralarida ishqning asli ichki qalb dunyosida yashiringan go'zallik kabi deydi. G'unchadan taralgan gul hidi kabi, bu tuyg'u ham qalb ichidan taraladi va uni tashqi aql yoki sezgi bilan to'liq anglash imkonsiz. Mazkur holat inson tabiatining ikki qirrali moddiy va ma'naviy tabiatini aks ettiradi. Navoiy, Platonga o'xshab, ichki go'zallikni tashqi sezgidan ustun qo'yadi.

Beshinchi va oltinchi baytlarida inson va ilohiy sir orasidagi murakkab aloqaga e'tibor qaratiladi. Garchi Tangri odamzotga sirlarini oshkor qilmasa-da, inson o'zining eng oddiy sirlarini ham yashira olmaydi. Bu bayt ontologik va axloqiy ma'noda insonning o'jizligi, komillikka intilishi va uni to'suvchi ichki kamchiliklar haqida mulohaza yuritadi. Bu fikr hazrati Navoiyda kamolot sari ruhiy sayr zarurligini ko'rsatadi.

Yettinchi va sakkizinchi misralarida ishq sirlari haqida ko'p savol berishning hojati yo'q, deydi Navoiy. Bu yo'l, ya'ni ishq va kamolot yo'li o'zgaruvchan, sirli va har bir kishi uchun o'zgacha yo'ldir. "Fasona avlodi" ya'ni go'yo afsona yoki hayratli haqiqatlar ketma-ketligidir. Bu yerda sufiyona falsafa mujassam bo'lib, Haq yo'lida yurish ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib anglash mumkin bo'lgan haqiqat emas, balki qalb va ruh orqali kechiniladigan borliqdir.

Demak, g'azaldagi barcha misralar Navoiy tafakkurida markaziy o'rin tutgan ishq falsafasi, inson tabiatining ikkiyuzlamaligi, qalbning ruhiy poklanish yo'li kabi tushunchalarni aks ettiradi. U orqali Navoiy insonni o'zini anglash, ichki dunyosiga nazar tashlash va komillikka intilishga chorlaydi.

Alisher Navoiy ko'plab g'azallarida chuqur falsafiy va tasavvufiy ruhda inson ichki olami, ruhiy iztirob, ma'naviy poklanish va jasorat bilan azobni yengish g'oyalarini tasvirlaydi. Quyidagi g'azal misrasiga etibor beramiz:

"Ne g'am, ko'rguzsa ko'ksun yorasin choki giribonim,

Ko'runmas bo'lsa ko'nglum yorasidin dog'i pinhonim." [1.213-b.]

Bu misrada shoir tashqi azob-u ranjdan qo'rqmasligini bildiradi. Ko'kragim yorilsin, biroq ichimdagi yashirin dog' ko'rinmasa bo'ldi, degan fikr mavjud. Falsafiy jihatdan botin (ichki dunyo) va zohir (tashqi ko'rinish) o'rtasidagi ziddiyat ifodalanmoqda. Bu yerda insonning ko'ngil yarasi, ya'ni ruhiy iztirobi har qanday jismoniy azobdan ustun qo'yiladi. Bu esa ichki sabr, iroda va ruhiy kuchning yuksak qadriyat ekanini anglatadi. Navoiy tafakkurida ichki og'riq, ruhiy iztirob, tavozi, faqr, sabr va iroda kabi tushunchalarning qanday chuqur ildiz otganini

ko'rsatadi. Shoir azob va qiynoqlardan shikoyat qilmaydi, balki ularni ma'naviy kamolot sari yo'l deb qabul qiladi.

Inson esa yaratilganlar ishida eng buyuk va aziz ne'matdir. Insonni buyuk va go'zalligini ulug'lab "g'aroyib", "aziz", "gavhar", "oliy sifat", "sharif", "gul" deya ta'riflab, unga berilgan aql-u tafakkuri, til va nutqini Xudo yaratgan mavjudotlar ishidagi "buyuk imtiyoz"i deb baholaydi. [4.177-b.] Shu ma'noda aytish mumkinki, go'zallik alloma asarlarining sirli jozibasini aks etadi.

Alisher Navoiy g'azallari o'zining chuqur ma'no qatlamlari, insoniy kechinmalarni keng qamrovi bilan o'quvchini o'ziga rom etadi. Shoir g'azallarida mahbubga intilish, unga bo'lgan muhabbat va sadoqat teran his-tuyg'ular vositasida ifoda etiladi. Ba'zan mahbubning bepisandligi shoir qalbini ezsa-da, u yoru muhabbatini eslaganda yuragi entikadi, o'zini unutadi, hissiyotlar chigalida yashaydi. Biroq sog'inchi va dard uni bu dunyodan uzib qo'ymaydi, aksincha, ichki kechinmalar uni o'zini va borliqni chuqurroq anglashga undaydi. Shu yo'l bilan u go'zallikni yanada teranroq his qiladi, uni nafis va ma'nodor qiyofada tasvirlaydi.

Umuman tahlillar shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiyning "*Badoe' ul-vasat*" devoni uning "Xazoyin ul-maoniyy" to'rtlik devonlaridan ikkinchisi bo'lib, unda shoirning o'rta yosh davriga xos tafakkur qatlamlari, badiiy mahoratining yuksalgan bosqichi yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan shu devonda go'zallik masalasi nihoyatda nozik, falsafiy va axloqiy nuqtai nazardan talqin etiladi. Mutafakkir uchun chinakam go'zallik jismoniy, ruhiy va ma'naviy uyg'unlik (garmoniya) holatidir. Mahbubning jamoli shunchaki tashqi chiroy emas, balki Yaratganning tajallosi sifatida tushuniladi. [5.288-b.] Shoir go'zallikni Allohning kamolotidan aks etgan ziyo deb ko'radi, "*Jamoling husni erur bir lahza bo'lsa, anjum*" osmon,

Bu bo'lsa, ko'rmas erdi hech kim aflok aylagan boshin." Go'zallik ishqni uyg'otuvchi sababdir. Uning tasvirida go'zallik oddiy holat emas, balki ishqiy sarguzashtlarning boshlanishi, qalbni junbushga keltiruvchi qudratdir. Go'zallikka oshuftalik ruhiy uyg'onishning belgisidir. Go'zallikni insonni o'z "men"ini topishga, qalb ko'zgusini tozalashga, komil inson bo'lish sari yetaklovchi vosita sifatida talqin qiladi. Go'zal chehra, go'zal xulq, go'zal so'zlarning barchasi Navoiy uchun yaxlit bir ma'naviy kamolot tizimini tashkil etadi. Aynan mana shu "go'zal yuz" va "go'zal chehra" borasida ko'plab manbalarda juda qiziqarli va bahsli mulohazalar berilganligini ham aytib o'tish lozim. [6.200-c.] Navoiy ba'zi she'rlarida go'zallik azob, hijron, hasrat keltiruvchi sabab sifatida talqin qilinadi. Bu yerda shoir go'zallikni ikki qirrali ya'ni, zavq va dard manbai sifatida ko'rsatadi. Shoirning nazarida, go'zallik ko'rinar-ko'rinmas sirli haqiqat bo'lib, u qalbda iztirob uyg'otadi, lekin bu iztirobning o'zi ruhiy poklanishga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy o'zining "*Badoe' ul-vasat*" devonida inson axloqi, ijtimoiy mas'uliyat va ma'naviy kamolot masalalarini chuqur falsafiy va badiiy jihatdan ifodalagan. Bu devondagi g'azallar va boshqa she'riy shakllar nafaqat estetik didni tarbiyalaydi, balki insonning ichki dunyosini, axloqiy pozitsiyasini shakllantirishda

muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy uchun axloq faqatgina xulq masalasi emas, balki butun jamiyat taraqqiyotining negizi hisoblanadi.

Bugungi davrda insoniyat duch kelayotgan axloqiy inqiroz, manfaatparastlik, ma'naviy beqarorlik va individualizm kuchayib borayotgan bir paytda Navoiy merosini yangicha talqin etish zarurati tobora ortmoqda. "Badoe' ul-vasat"dagi axloqiy pand-nasihatlari, komil inson timsoli va halollik, sabr, mehr-oqibat, vafodorlik kabi qadriyatlar zamonaviy shaxs tarbiyasida asosiy vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, yosh avlodning ruhiy-axloqiy kamolotida bu asardagi g'oyalar qimmatli manba sifatida qaralmoqda.

Shu nuqtai nazardan, Alisher Navoiy devonidagi axloqiy qarashlarni hozirgi global muammolar axborot xuruji, madaniyatsizlik, ijtimoiy befarqlik va ma'naviy bo'shliq sharoitida tahlil qilish, ularni yangi avlod ongiga uyg'un tarzda yetkazish bugungi ilmiy-amaliy vazifalardan biri sanaladi. "Badoe' ul-vasat" bizni bugun ham insoniylik, samimiyat va axloqiy yuksaklik sari chorlaydi.

Alisher Navoiyning "Badoe' ul-vasat" devonida ilgari surilgan axloqiylik va insoniy go'zalliklar masalasi, o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va madaniy kontekstida yuksak badiiy va falsafiy mazmun bilan boyitilgan. XV asrda Movarounnahr va Xuroson hududida siyosiy kurashlar, din va dunyoqarashlar to'qnashuvi, hamda ijtimoiy ziddiyatlar avj olgan bir davrda Navoiy axloqiy qadriyatlar orqali jamiyat barqarorligini ta'minlash g'oyasini ilgari suradi. Shoir ijodida "komil inson" timsoli asosiy g'oyaviy markazga aylangan bo'lib, bu timsol o'z zamonasi uchun ideal shaxs modelini ifodalaydi, ya'ni adolatli, sabrli, pokiza, ma'naviy jihatdan yuksak va xalq xizmatiga bel bog'lagan shaxs. [7.30-b.]

Yuqoridagi tarixiy kontekst bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki har qanday jamiyatning taraqqiyoti, eng avvalo, insoniy go'zal fazilatlar va axloqiy qadriyatlarga asoslanadi. Shu sababli "Badoe' ul-vasat"da ilgari surilgan g'oyalar zamonaviy axloqiy-ma'naviy tarbiyada ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Alisher Navoiyning "Badoe' ul-vasat" asari bilan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari o'rtasida bir nechta mazmuniy, axloqiy-falsafiy hamda estetik bog'liqliklar mavjud. Biz uni maqolada kam mulohazalarda ko'rib o'tgan bo'lsak-da, u bo'yicha kelajakda yirik tadqiqot ishlari olib borish mumkin. Ammo quyidagi kesishmalarini aytib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Birinchidan, axloqiy idealga intilish, ya'ni "Qutadg'u bilig"da adolatli hukmdor, donolik, qanoat, toza niyat, foydali ilm asosiy qadriyatlar sifatida targ'ib qilinadi. [3.200-b.] "Badoe' ul-vasat"da ham axloqiy yetuklik, ruhiy poklik, komil inson bo'lish, xudbinlikdan yiroq ishq kabi yuksak tushunchalar qalb va ma'naviyat orqali ifodalanadi. Har ikki asarda ham markazda inson, insonning komillik sari yo'li asosiy mavzu sifatida ilgari surilgan bo'lib, o'z davrining adabiy-estetik yodgorligi hisoblanadi. Mazkur asarlar turli davrlarda yaratilgan bo'lsa-da, insonning komillikka intilishi, axloqiy o'zini tarbiyalashi, jamiyatdagi o'rnini anglash va uni to'g'ri belgilash borasida bir-biriga ideologik va ma'naviy jihatdan yaqin asarlardir. Ularda aks etgan g'oyalar zamonaviy ma'naviy-ma'rifiy ishlar uchun ham muhim nazariy asos bo'la oladi.

XULOSA.

Alisher Navoiyning “Badoe’ ul-vasat” devonidagi axloqiylik va inson muammolari bugungi zamonaviy ijtimoiy muammolar bilan chambarchas bog‘liq holda yangicha talqinda o‘rganilishga muhtoj. Bugungi kunda individualizm, ma’naviyatsizlik, iste’molchilik kayfiyati, ijtimoiy befarqlik, virtual dunyoga haddan ortiq bog‘lanish kabi muammolar jamiyatni chuqur o‘ylantirmoqda. Aynan shunday vaziyatda Navoiy asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar insoniy poklik, sabr-qanoat, ijtimoiy mas’uliyat, mehr-oqibat, ichki uyg‘unlik kabi qadriyatlar muhim yechim sifatida o‘rtaga chiqadi. “Badoe’ ul-vasat”da insonning ruhiy-ma’naviy dunyosi, ichki ziddiyatlari, axloqiy tanlovlari bevosita badiiy-falsafiy uslubda tasvirlangan. Bu orqali Navoiy insonni nafaqat ijtimoiy mavjudot sifatida, balki axloqiy-ruhiy muvozanatga erishishga intiluvchi ongli zot sifatida tasvirlaydi. Bugungi kun jamiyatida esa aynan shu muvozanat ya’ni moddiy va ma’naviy qadriyatlar orasidagi uyg‘unlik yetishmayapti.

ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. (Бадоеъ ул-васат). – 372 б. www.ziyouz.com кутубхонаси. – 381 б.
2. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr, O‘zbekiston, 2009. – 424 б.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. (“Saodatga eltuvchi bilim”) / (Hozirgi o‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi B.To‘xliyev). – Toshkent.: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200 b.
4. Tursunkulova Sh.T. Tasavvuf falsafasida go‘zallik paradigmasining immanent va tizimli asoslari. Fals. fan. doktori (DSs) ...dis. aftoref. – Samarqand: 2023.
5. Tursunkulova, Shaxnoza Tuychiyevna (2024). TASAVVUF FALSAFASINING KO‘RMA’NOLI MOHIYATI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4 (26), 288-292.
6. Чернишевский Н.Г. Сочинения. В 2 т. Т.1. – М.: Мысль, 1986.
7. Эгамбердиева Н.М. Алишер Навоий бадий-эстетик меросининг ёшлар дунёқарашини юксалтиришдаги аҳамияти. Фалс.фан.бўй.фалс.доктори (PhD) ... дис.автореф. – Самарқанд: 2022. – Б.51.

XIII-XIV ASRNING BOSHLARIDA MOVAROUNNAXRDAGI IJTIMOIIY- MA'DANIY HAYOTNING A.NASAFIY TALIMOTIGA TA'SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715701>

Xasanova Shohida Sadriddinovna

Alfragan universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası

2- bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Aziziddin Nasafiyning falsafiy ta'limotiga ta'siri mutafakkir yashagan va faylasuf sifatida shakllangan davr tarixiylik va analiz sintez usullaridan foydalanib, tasavvufshunos faylasuflar goyalari bilan uyg'unligiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, shariat, vahdat ul vujud, borliq, bilish, komil inson. tanosux, xulul, ittixod, ayoni sobita, ashyoi sobita, haqoyiqi sobita.

Kirish

XIII asr Sharq xalqlari ma'naviyati va tafakkuri tarixida alohida ўrin egallaydi. Bu davrga kелиб, калом илми, фалсафа ва тасаввуф камол топди. Натижада, ҳар учала соҳани бирлаштирган ажойиб олимлар ва мутафаккир адиблар етишиб чиқди. Ана шундай мутафаккирлардан бири ўзининг асарлари билан тасаввуф фалсафасига сезиларли таъсир кўрсатган, комил инсон назариётчиси, юксак ахлоқий фикрлар муаллифи, атоқли ватандошимиз Азизиддин ибн Муҳаммад ан-Насафийдир. Мутафаккирнинг ижодини чуқурроқ ўрганиш, фалсафий қарашларининг мазмун-моҳиятини англаш, олами суғро ва олами кубро борлиғи, инсон камолотига оид қарашлари ва бугунги кунда баркамол авлодни тарбиялашда комил инсон масаласини диққат билан ўрганиб чиқиш бугунги кун талабига тўла ҳамоҳанг бўлган долзарб вазифалардандир. инсон ахлоқ-одоби акс эттирилган таълимотларни ўрганиш глобал ўзгаришлар даврида инсоннинг ўз моҳиятини англаб олишига самарали, тўғри йўл кўрсата оладиган билим ва кўникма бера олади.

Adabiyotlar taxlili va metodologiya.

Misrlik tadqiqotchi doktor Abdulloh Saadning “O‘rta Osiyo olimlari qomusi”, deb nomlangan kitobida nomlari zikr etilgan mashhur kishilar orasida “Nasafiy” taxallusi bilan tarixda nom qoldirgan kishilardan 22 tasi to‘g‘risida qisqacha ma’lumotlar berilgan [1,2]. Shulardan biri - so‘fiylik ta’limoti rivojida muhim rol o‘ynagan ilmiy asarlar muallifi Aziziddin Nasafiydir. Aziziddin Nasafiy haqidagi birinchi tarixiy manba “Riyozul Orifin”[1,3] asari bo‘lib, unda ba’zi noaniqliklar mavjud. Aziziddin Nasafiy Yevropada sharq mutafakkirlaridan biri sifatida o‘rganildi. 1625 yilda uning asari lotin tiliga tarjima qilindi[1,4]. Yevropalik fransuz tadqiqotchisi Palmer Ye.N.[1,5]. Aziziddin Nasafiyning asarlarini tadqiq

qiladi. Yana fransuz tadqiqotchisi Meridjan Mole Nasafiyning “Insoni komil” (“Komil inson”) asarining kirish qismida Aziziddin Nasafiyning hayoti va asarlari haqida qisqacha ma’lumot keltiradi[1,6].

Eron tadqiqotchilaridan biri Abulhusayn Zarrinko‘b “Jo‘stuju dar tasavvufe Eron” (“Eron tasavvufini izlab”) nomli asarida Aziziddin Nasafiy haqida ba’zi ma’lumotlarni keltiradi. Ahmad Mahdaviy Domg‘oniyning tadqiqotlari asosida allomaning “Kashf al-haqoyiq” (“Haqiqatlarning ochilishi”) kitobi nashr qilindi[1,7].

1970 yilda Sh.Shukurova Aziziddin Nasafiyning “Zubdat al-haqoyiq” (“Haqiqatlar qaymog‘i”)[1,8] asarini rus tiliga tarjima qiladi. A.E. Bertelsning shu asar asosida ““Afoq va anfus”[1,9] mavzusida besh falsafiy risola” kitobi nashr qilingan.

Taniqli olim, professor Najiddin Komilov mutasavvifning “Zubdat al-haqoyiq”[1,10] asarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Har qanday metod ma’lum nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egaligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. Ushbu maqolada tarixiylik, analiz-sintez metodlaridan foydalandik.

Muhokama va natijalar.

Aziziddin Nasafiy islom dini ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarini egallagan davrda yashagan. Tabiiyki, bu din mutafakkir dunyoqarashining shakllanishiga sezilarli ta’sir qilgan. Ayni vaqtda musulmon e’tiqodi asosida vujudga kelgan boshqa diniy va falsafiy oqimlar, jumladan, kalom, mashshoiyunlik, so‘fizm, ismoiliya kabilar Aziziddin Nasafiy tanlagan bilish yo‘lini ko‘p jihatdan belgilab bergan. Bu davr diniy–falsafiy ta’limotlarining mutafakkir dunyoqarashiga ta’sir qilishini ta’riflash maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Я’ni, Aziziddin Nasafiy Qur’on va hadislarni yaxshi bilgan va o‘zining barcha asarlarida ulardan iqtibos keltirgan. U shuningdek islomning boshqa oqimlari va ularning ziddiyatlari sabablari haqida etarlicha tasavvurga ega bo‘lgan. Xususan, bu masalalarga «Kashf ul-haqoyiq» asarining “Bayon ul kitob” bobida e’tibor qaratadi[2,1] Avvalo, payg‘ambar vafotidan keyingi davrdagi turli islom oqimlarining ziddiyatlariga munosabat bildiradi va Olloh rasulining so‘zlarini keltiradi: «O‘limimdan so‘ng izdoshlarim 73 firqaga bo‘linadi». U sunniylikning «Hanafiya» va «Shofeiya» mazhabi vakillari bo‘lgan mutafakkirlar Abu Mansur Moturidiy va Muhammad G‘azzoliy, shuningdek «shialik» oqimi vakili bo‘lgan Abujafar Tusiydan iqtibos keltiradi, ularning qarashlaridagi tafovutlarni ko‘rsatib beradi[2,2]. Aziziddin Nasafiy turli oqimlar ziddiyatlari tahlilidan so‘ng ta’kidlaydiki, zamondoshlari Fors mintaqasida yuzlab oqimlar borligini aytishsa ham, shunga qaramasdan ularning vakillari Qur’onni asosiy manba deb bilishadi. Biroq ulardan hech biri bu savolga javob bera olmaydi: agar bu mintaqada 100 ta oqim bo‘lsa, payg‘ambar aytib ketgan 73 ta oqimdan boshqa qancha mazhablar bor. Agar payg‘ambardan qolgan hadis rost bo‘lsa, unda buni aniqlash kerak bo‘ladi, agar noto‘g‘ri bo‘lsa,

bu 100 ta mazxabning asosi 4 qismdan iboratligini tan olish lozim: tanosux, xulul, ittixod va vahdat.

Bu to'rt ta'limotni o'xshash va farqli jihatlarini puxta o'rganib va tadqiq qilgandan so'ng Nasafiy ko'plab islomiy ta'limotlarning ziddiyatlari sababi ularning quyidagi kelishmovchiligida degan hulosaga keladi: «Turli mazxablarning soni hech kimga ma'lum emas, demak bu ularning ixtilofiga olib keladi»[2,3]. Ta'kidlash lozimki, Aziziddin Nasafiy diniy dunyoqarashni haqiqiy kuch deb tan olgan, ziddiyatlar sababini esa e'tiqod, hudud va Olloxni tan olishdagi tafovutlarda ko'rgan: «Va nihoyat Olamni yaratuvchi tangri borligini va hammasi uning sharofati bilan yaralganini bildik. Va har bir kimsa Olloxni anglashda o'zining qo'rquv kuchi va taqqoslash qobiliyati bilan, eshitilgan dalillar asosida muayyan hulosaga keldi». Keltirilgan misolda Nasafiy turli mazxab vakillari Olloxni bilashga nisbatan o'zlarining biryoqlama qarashlari bilan yondashishi, Ollox esa erishib bo'lmas narsa o'zida kabi diqqat markazidan chetda qolganini ko'rsatishni hoxlagan. Aziziddin Nasafiy hulosalarini tushunish uchun nemis faylasufi I.Kantning «narsa o'zida» va xudoning transendentligi g'oyasini tasavvur qilish kerak bo'ladi.

Aziziddin Nasafiy dunyoqarashi shakllanishining boshqa omili islom dinining diniy-falsafiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan so'fizm ta'limoti sanaladi. So'fizm vakillari o'z diqqatini Ollox mavjudligini isbotlashga emas, uni gnoseologik anglashga, ma'rifatga, inson borlig'i muammolarini va antropologik masalalarni tadqiq qilishga qaratadi. Garchi so'fizm Qur'on va hadislar asosida vujudga kelgan bo'lsada, shunga qaramasdan, uning vujudga kelishi va rivojlanishida zardushtiylik, xristianlik, moniylikning falsafiy-diniy ta'limotlari va neoplatonchilik falsafasi, shuningdek hind mistitsizmining alohida ta'limotlari sezilarli ta'sirga ega. Ta'kidlash mumkinki, so'fizmning shakllanish davrini umumiy ko'rinishda ikki bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchisi – VIII- asrlardan XIII-asrlargacha. Bu davrda so'fizm mohiyati zohidlik bilan belgilangan amaliy mazmunga ega bo'lgan. So'fizm izdoshlari bu davrda o'z ta'limotlarini yaratishgan, ko'proq bu oqimning nazariy jihatlarini targ'iboti va amaliy muammolari, shayxlarning hayoti haqida hikoyalar, ularning so'fizmdagi o'rni, Olloxga yaqinligi va u bilan aloqasini o'rganish bilan shug'ullanishgan. Shunisi diqqatga sazovorki, ulardan birinchi bo'lib Zunnun Misriy tarkidunyochilik bilan bir vaqtda so'fizmgaga neoplatonchilik falsafasi elementlarini olib kirgan. Junayd Bag'dodiy uning ta'limotini to'g'rilagan va tartibga solgan. Boyazid Bistomiy o'z mulohazalari bilan unga xitob qilgan: – «Subxoni, subxoni. Mo a'zamu sha'ni» (Vasf etildim, qanchalik ko'klarga ko'tarildim. Men Olloxman va mendan boshqa Ollox yo'q), Mansur Xalloy esa «Men Haqman» (ya'ni Ollox) xitobi bilan unga qo'shilgan, Ollox va borliq birligini tasdiqlab, panteistik ta'limotni yaratgan. Bu davrda so'fizmning keyingi taniqli vakillari Abdulxasan Xarkoniy, Abusaid Abulxayr, Bobo Toxir Uryon, Abula'lo Dakkok, Abulisxoq Qozuruniy, Abulfazl Saraxsiy, Abduraxmon Sullamiy, Abulkosim Jurjoni, Axmad Fazliy, Aynulquzzot Xamadoni, Axmad

Jomiy, Fariduddin Attor.

Soʻfizm rivojlanish tarixining ikkinchi bosqichi moʻgʻul-tatarlarning Eron va Xurosonga bosqini, madaniyat tanazzuli, obod shaxarlarning vayron boʻlishi bilan bogʻliq. Bu davrda fors madaniyatining beshigi boʻlgan Soʻgʻd, Xorazm, Baqtriya va Xuroson eng koʻp zarar koʻrdi. Bu joylarning koʻpchilik aholisi oʻldirildi, aholining bir qismi Hindistonga, boshqa qismi Iroqqa ketdi. Biroq, moʻgʻullarning vayronkor bosqini bu hududda yashovchi xalqlarning maʼnaviy falsafiy anʼanalarini toʻliq yoʻq qila olmadi. Sohasining etuk vakillari bu xalqlarning falsafiy va ijtimoiy oʻziga hosligini saklab qolishga koʻmak berishdi va shunday sharoitda ilgʻor fikrlarni ifodalashning muhim vositasi va xalq orzu umidlarining ifodachisi boʻlgan islomning mistik yoʻnalishi – soʻfizmning vujudga kelishi va rivojlanishida namoyon boʻldi.

XIII asrdan boshlab soʻfizmda falsafiy yoʻnalishda ustun boʻla boshladi. Ularning asarlarida fundamental falsafaning tushunchalari qoʻllanildi, borliq, haqiqat, Xudo, komil inson, azal va abad, olam abadiy mavjudmi yoki Xudo tomonidan yaratilganmi, iroda, taqdir kabi tasavvuf istilohlari tushuntirildi. Tasavvufning nazariy-falsafiy asoslanishi Shayx Akbar nomi bilan maʼlum boʻlgan Muhiyiddin ibn Arabiy nomi bilan chambarchas bogʻliq. U nazariy soʻfizmning asoschisi sanaladi. Bahslarda falsafiy metoddan foydalanish bilan soʻfizmgga falsafiy shakl berdi. Uni amaliy shuningdek, nazariy-falsafiy soʻfizmning asoschisi deb hisoblash mumkin, aynan Shayx Akbarning ishlari bu oqim rivojining nazariy asosi boʻlib hizmat qildi. Uning oʻlimidan soʻng izdoshlari ancha murakkab boʻlgan diniy-falsafiy taʼlimotining Olloxning birligi, viloyat, ilohiy bashorat kabi asosiy gʻoyalar ishlab chiqilgan alohida jihatlarini sharhlashga urinishgan.

Taʼkidlash lozimki, uning gʻoyalarning bilvosita va bevosita davomchilari qatoriga Ibn Arabiy qarashlarining chin targʻibotchilari boʻlgan Shayx Saʼdiddin Qazvinii, Saʼdiddin Humaviy, Najmiddin Iroqiy, Shayx Muhiyiddin Junaydiy, Kamoliddin Abdulrazzoqlarni kiritish mumkin. Aziziddin Nasafiy taʼlimoti soʻfizm rivojining aynan ikkinchi bosqichiga mansub. Uning asarlarida nazariy soʻfizmning postulatlarini asoslangan, uning kategoriyalari peripatetiklar falsafasining atamalarini bilan aralashib ketgan. Qayd qilish kerakki, Aziziddin Nasafiy oʻz asarlarida bir necha marta oʻzini Saʼdiddin Xumaviyning oʻquvchisi deb atagan. Ungacha Nasafiy Najmiddin Kubro nomi bilan maʼlum boʻlgan, XII-XIII asrlarning mashhur mutafakkiri Abuljanob Najmiddin Muxammad ibn Umar Xivaqiyning izdoshi sanalgan. Bundan shunday hulosa chiqadiki, Aziziddin XIII asrda Movarounnahr va Xurosonda tarqalgan soʻfiylik oqimining tarafdori boʻlgan.

Xulosa.

Shunday qilib, yuqorida keltirilganlardan hulosa qilib aytish mumkinki, Aziziddin Nasafiy dunyoqarashi shakllanishi asosi boʻlib, eng avvalo:

- Davr dunyoqarashining muhim manbalari boʻlgan, Qurʼon va hadislar, uning asarlari mazmunidan sezilganidek, Aziziddin Nasafiy qarashlari

shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. - Aziziddin Nasafiy dunyoqarashi shakllanishida birmuncha muhim bo'lgan manbalar sharq peripatetizmi ta'limoti sanaladi (Ibn Sino, Forobiy, G'azzoliy).

- Olamni anglashda u ko'proq nur falsafasi vakillari qarashlariga asoslangan, bu ta'limotga ishonchining tasdig'i sifatida, ularni haqiqat jamoasi deb atagan. Komil insonni bilish masalasida u zardushtiylikning ahloqiy konsepsiyasiga tayangan, undagi uch asosiy prinsip bilan birgalikda insonning o'z-o'zini anglashini alohida belgilagan.

- Nasafiy dunyoqarashi shakllanishining mistiy-so'fiylik manbalari kubraviya oqimi bilan bog'langan, so'fizmning bu tarmog'i XII-XIV asrlarda Movarounnahr va Hurosonda tarqalgan. Aziziddin Nasafiy dunyoqarashi nazariy so'fizmgga yaqin, bu jihatdan u Ibn Arabiyning olamning birligi (panteizm) ta'limotiga ergashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. Sh.M.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib - intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017.
2. Nasafiy Azizuddin. Kitob-al-inson-ul-komil. - Tehron: Toxuriy, 2000 - 554 b.
3. . Nasafiy Azizuddin. Maqsad-ul-aqso. // Mavlono Abduraxmon Jomiy. Ganji orifon. - Tehron «Ganjina», 1993 y.- 440 b.
4. Nasafiy Azizuddin. Zubdat-ul-haqoyiq. Mavlono Abduraxmon Jomiy. Ganji orifon. - Tehron «Ganjina», 1993 - 440
5. Насафий Азизуддин. Кашф-ул-хақойиқ. - Техрон, 1980 й.- 340 б. Ибн Араби. Футухот-ул-маккия. // Средневековая арабская философия.- Москва: Мысл, 1998 - 120.
6. Narziev Z. Aziziddin Nasafiyning borliq haqidagi qarashlari. Falsafa va tasavvuf: ma'rifiy dunyoqarashni shakllantirish muammolari va echimlari. mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari to'plami. Buxoro:2019.
7. Komilov N. Tasavvuf. - T.: Movarounnahr-O'zbekiston, 2009. - B. 448.
8. Mamatov M.A. Tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati. - T.: Xalqaro islom akademiyasi. Nashriyot-matbaa birlashmasi, 2018. - B. 2.
9. Суфизм в контексте мусульманской культуры. - М.: Наука, 1989. - С. 331.

YUSUF XOS HOJIB FALSAFASIDA AXLOQIY TARBIYA MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715711>

Gaybullayeva Shodiyona Toshpulatovna

Alfraganus universiteti

Falsafa mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Pulatov Sherdor Ne'matjonovich

Alfraganus universiteti "Ijtimoiy fanlar kafedrası" mudiri.dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning shaxs ma'naviy kamolotida an'analar, qadriyatlar o'ragnilib, bugungi avlod tarbiyasida muhim omil ekanligi tahlil qilingan. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Maqolada xalqimizning an'analarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilingan.*

Kalim cўzлар: *Kamolot, ma'naviyat, madaniy muhit, falsafiy meros, axloqiy tarbiya, qonun qoidalarga hurmat, qadriyat, an'analar, ma'naviy tarbiya, hokimiyat.*

Abstract. *This article analyzes the fact that Yusuf Khos Hojib's spiritual development is intertwined with traditions and values, which are an important factor in the upbringing of today's generation. This issue was addressed not only by Yusuf Khos Hojib, but also by other scholars in the East. The article, having thoroughly studied the traditions of our people, their customs, family moral upbringing, and laws and regulations, interprets them from a philosophical perspective.*

Keywords: *Maturity, spirituality, cultural environment, philosophical heritage, moral education, respect for the law, values, traditions, spiritual education, authority.*

KIRISH

"Qutadg'u bilig" da Komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri shaxs ma'naviy tarbiyasidir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o'z xalqning an'analarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Olimning asarda keltirishicha, har bir inson o'z jamiyatiga loyiq bo'lib o'sib-unmog'i lozim. Asarda o'quvchilarni jalb etgan jihatlaridan yana biri shuki, unda turli topishmoq va jumboqlarni yechish yo'nalishlaridan ham ustalik bilan foydalanilgan va bu o'z natijasini ko'rsatgan, o'quvchilarning asarga bo'lgan qiziqishini yanada oshirgan. Bugungi kunda bu muammoli ta'lim deb nomlanadi. "Qutadg'u bilig" asaridagi Kuntug'mish Elig va Oyto'ldi bahsiga e'tibor beraylik. Bu munozarada Yusuf Xos Hojib ushbu Elig Oyto'ldiga joy ko'rsatganda, Oyto'ldi joyga o'tirmagani, "podshoh yonida menga joy bo'lmaydi" - deya so'zlagani, Oyto'ldi koptok ustiga o'tirib olgani, "mol-davlat shu koptok kabidir, bir tekis turmaydi" - deb aytgani, Elig unga qaraganida ko'zlarini yumib olgani – bu davlat ko'r inson misolidir. Bu bilan muallif kimda-kim unga bog'lansa, qattiq o'rganib qolishini tushuntiradi. Yuzlarini berkitib olgani esa, mol-dunyoga, davlatga ishonma, u jafo keltiradi, deganidir.

Muhokama va natijalar. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari nomi ham asarning tub mazmunini ko'rsatib turibdi. Asar nomining turlicha tarjimalariga qaramasdan, ulardan kelib chiqadigan ma'no umumiy bo'lib, qutli bilim, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim degan ma'nolarni anglatadi. Bilim baxt-saodat, tinchlik va farovonlikning kaliti ekani asarda bot-bot takrorlanadi. Zero, "Bilimning jamiyat hayotidagi rolga nafaqat pragmatik nuqtayi nazardan, balki ekzistensialistik tomondan ham qarash lozim" [1. 33-b]. Bilim kishilar uchun o'zining mavjudligini namoyon etishning asosiy shakli sifatida ijtimoiy ahamiyatga ega hisoblanadi. "Shu sababli Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidagi bilim fenomeni bilan bog'liq unikal qarashlar xalqaro tashkilotlarning e'tiboridan tushmaydi. YUNESKO tomonidan 2019-yil "Qutadg'u bilig" – "Saodatga eltuvchi bilim" yili deb e'lon qilingani ham yuqoridagi fikrlarimizning dalilidir" [2. 15-b.]

Yusuf Xos Hojib qarashlarining eng muhim jihati uning bilimga nisbatan pragmatik yondashuvidir. Ya'ni u bilimli inson o'z o'rganganlarini insoniyat farovonligi yo'lida xizmat qildirishi kerak, degan fikrga qat'iy ishonadi.

"Bekka maslahatgo'y bo'lsang yonma-yon,

Halol yo'l ko'rsatgin yanglishgani on"[3. 266-b].

Allomaning fikricha, bilim hukmdorning xohish-istagidan muhim va yuqoridir. Garchi hokimiyatning ilohiyligi haqidagi qarashlarga monand fikrlasada, Yusuf Xos Hojib hukmdor bilimdon maslahatgo'yning yo'l-yo'riqlariga muhtoj ekanini uqtirib o'tadi. Chunki bilimsizlikning o'rnini na hokimiyat, na boylik to'ldira oladi. Bilimgina insonni hayotdagi barcha qiyinchilik va muammolardan xalos etishga yordam berishi mumkin.

"Ziyoda maslahat bilan bilim bot,

Bilim, kengash bilan zabardast har zot" [3.566-b].

Inson tomonidan egallangan bilimlarning hayotga tatbiq etilishi – moddiylashuvi saroy muhitida maslahatlar orqali namoyon bo'ladi. Bilim insonni bir pog'ona yuqoriga ko'tarsa, dono kishining maslahati uni yana bir pog'onaga ko'taradigan omillardandir. Shu bilan birga alloma: "Asar g'oyasida nihoyatda noziklik bilan qarg'ish yomon, qarg'ish olishdan qochish, undan uzoq bo'lish

kerakligini ta'kidlamoqda. Yana boshqa tomondan qaralsa, davlat amaldori, hukmdor xalq oldidagi o'z burchini bajarmasa, qilinishi kerak bo'lgan yaxshi ishlarni qilmasa xalq tomonidan badduo qilinishiga ishora qilingan" [4. 127-b].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat boshqaruvida olimning o'zni yetakchi maqomda ekanini, hukmdorni adolatga, ma'rifatga va diyonatga chorlab turadigan zotlar ichida bilimli, ma'rifatli kishilar bo'lishi kerakligini uqtirgani, shu sababli asarda Oyto'ldining uzoq safardan saroyga kelib vazir, maslahatchi bo'lishini qayd etib o'tganini ko'rishimiz mumkin. Demak bilimli inson jamiyat taraqqiyotiga mas'uldir va bu yo'lda hukmdorlar bilan hammaslak bo'lishi zarur.

"Qutadg'u bilig" asaridagi ijtimoiy-falsafiy masalalardan biri – bilimsizlikning shaxs kamolotida salbiy oqibatlar muammosi sifatida qaraladi. Yusuf Xos Hojib tangriga bilimsiz qilingan ibodat azob-uqubat ekanligini ta'kidlaydi. Bilimsizlikni tugatish dialektik xususiyatga ega bo'lib, bir tomonda o'rgatuvchi, ikkinchi tomonda o'rganuvchidir.

"Kechar hayvon kabi g'ofillar kuni,

Tilasang uni de, tilasang buni" [5. 317-b].

Yusuf Xos Hojibning bilimsizlikka va uning oqibatida kelib chiqadigan jaholatga munosabati ancha qat'iy tus olib, bunday insonlarni hayvonga o'xshatadi. Bilimsiz inson kasali bor bemor kabidir, bu hayotni ma'nosini anglab, yashashdan maqsadini bilishi uchun ilm o'rganishi zarur. Aks holda, bunday jaholat insonni ma'naviy va jismoniy jihatdan o'ldiradi:

"Yur, ey biligsiz, iginni ota,

Biligsiz otin sen e bilge quta" [6. 84-b].

Yusuf Xos Hojibning ushbu baytlari butun insoniyatga murojaatga o'xshaydi. Barchani bilim olishga chorlab, ilm orqali tubanlikdan, baxtsizlik va qayg'u-g'amdand xalos bo'lishga chaqiradi. Aytish lozimki, ma'rifat va jaholat dialektikasini faqatgina Yusuf Xos Hojib she'riyatida emas, shuningdek, o'sha davrdagi boshqa bir qancha ijodkorlarning ma'naviy merosida ham uchratish mumkin.

Ahmad Yugnakiy "Hibat ul-haqoyiq" asarida yozadi:

"Biliktin ayurman so'zumga ula,

Biliklikka yo do'st o'zungni ula.

Bilik birla bilinur saodat yo'li,

Bilik bil saodat yo'lini bu" [7-37-b].

Ushbu misralar orqali shoir bilimli kishilar bilan yaqin bo'lish, ularni o'ziga do'st tutish va bilim orqali saodat yo'li ochilib, manzilga yetish haqida yozib o'tgan.

Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojibning falsafiy merosidan unumli foydalanish istiqbollari mavjud. Asardagi sodda va tushunarli so'zlar aholining aksariyat qatlamlarini bilim va ma'rifatga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishi mumkin.

“Qutadg‘u bilig” asarida islom dini aqidalariga rioya etishga doir juda ko‘plab fikrlar bo‘lib, ularning hammasi ham insoniy kamolotga intilish, boshqalarning muammolariga befarq bo‘lmaslik haqidadir. “Aslida ham, turkiy-buddaviy, turkiy-manixeylik, turkiy-nasoro, ba’zi yahudiylik ta’sirlari umuminsoniy yaqinlik, aloqa, munosabatlarning namoyishi bo‘libgina qolmay, XI asr odami, o‘zining asl turkiy dunyoqarashi, so‘zlari, amallarida o‘ta mas’uliyatli shaxs bo‘lgan Yusuf Xos Hojib uchun mazkur an’ana, qadriyatlar “yaqin ming yillardagi o‘z xalqi (turklar) uchun muqaddas, aziz sanalgan” [8. 46-b].

Ma’lumki, ijtimoiy stratifikatsiya konsepsiyasi XX asrga kelib ishlab chiqilgan bo‘lib, bir xil ijtimoiy maqomga ega qatlam, guruh va sinflarni birlashtirish natijasida yuzga kelgan va o‘zida ijtimoiy notenglikning barcha ko‘rinishlarini namoyon etadi [9. 373-b]. Ushbu konsepsiyaning ishlab chiqilishi bilan davlat va jamiyat institutlarining samarali faoliyatiga baho berish imkoniyati paydo bo‘ldi. Ma’lum bir ijtimoiy qatlamga mansub shaxs ana shunday institutlarning sharofati bilan nisbatan yuqoriroq qatlamga ko‘tarilishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin. Mazkur holat ilmiy sohada jamiyat mobilligi bilan izohlanadi. Buning bosh g‘oyasi jamiyat rivojlanishiga xizmat qiladigan omillarning mazmunini anglashga ko‘maklashishdir. Shuning uchun ham Yusuf Xos Hojibning bundan ming yil avval ishlab chiqqan ijtimoiy qatlamlar haqidagi qarashlari o‘z davri uchun g‘oyatda pragmatik xususiyatga ega bo‘lgan edi.

“Qutadg‘u bilig” asarining 51-bobi dono olimlar bilan muloqot masalalariga bag‘ishlangan. Olimlar el-yurt yo‘lini yoritadigan mash’aldir, deydi alloma. Umrining so‘ngi kuniga qadar olimlarni e’zozlashing kerak, deb uqtiradi. Bu kabi qarashga sabab ham diniy, ham dunyoviy ilmlarning jamiyat rivojidagi ahamiyatini to‘liq tushunib yetish, shu bilan birgalikda, hukmron elitaning ham ilm ahliga ijobiy munosabati shakllanib bo‘lganligidandir. Yana “olimlar haqiqatning qo‘riqchisi, shariatning esa ustunidir”, - degan juda original ta’rifni ishlatadi. Bu orqali ilm ahli tomonidan bayon qilingan fikrlar aksariyat hollarda ma’lum bir qonuniyatlarga bo‘ysunib aytilgan, xulosalar esa mantiqiy jihatdan asoslanganiga e’tibor qaratiladi. “U bilimni buyuk, o‘quvni ulug‘ deb ta’riflaydi. Zakovatli inson ulug‘ bo‘ladi, bilimli kishi buyuk bo‘ladi, deb ilmi kishilarni asl toifadagi kishilarga qo‘shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishi mumkinligini aytadi” [10. 173-b].

Davlatimizning mustaqil va suveren taraqqiyot asri boshlanishi bilan insoniyat o‘z tarixining o‘tgan ming yilliklarida to‘plagan ijtimoiy-tarixiy jarayonlar va fenomenal tarixiy bilimlarni obyektiv tahlil qilish orqali yosh avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida kun tartibiga qo‘yildi. Bugungi kunda mamlakatimizda barkamol va intellektual rivojlangan avlodni shaxs sifatida tarbiyalash faqat global ijtimoiy-tarixiy jarayonlar haqidagi bilimlar yo‘nalishini to‘g‘ri bayon etish orqali amalga oshirilishi barchaga ayon. Shu bilan birga, yoshlarning ongi va tafakkurida buyuk ajdodlarimiz o‘z asarlarida ezgu niyat va orzu bilan yozgan yorqin kelajak va olijanob jamiyat haqidagi buyuk orzu-niyatlarni va ularning amalga oshirishini ko‘rsatish – davlatimizning Uchinchi

Uygʻonish davri yangi tarixiy tafakkurini shakllantirish pallasida oʻta dolzarb masalaga aylandi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev taʼkidlaganidek, “Tarixiy merosni asrab-avaylash, oʻrganish va avloddan avlodga yetkazish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yoʻnalishlaridan biridir” [10. 3-b], chunki oʻtmish shu qadar boy tarixiy tajribaning manbai boʻlib, odamlar uni doimo oʻrganadi, oʻzlashtiradi va undan ilhomlanadi.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning shaxs maʼnaviy kamoloti haqidagi qarashlariga doir quyidagi xulosalar mavjud:

Birinchidan, alloma bilimni insoniyat taraqqiyotining katalizatori deb hisoblaydi. Bilimsiz insonning ibodati ham azob-uqubatdir, degan gʻoyani ilgari suradi. Shoir bilim bilangina inson baxt topishi mumkinligini asar nomidagi “baxtga erishtiruvchi bilim” nomi bilan taʼkidlab oʻtadi. Yusuf Xos Hojib ijodiy merosidagi bilimga targʻib qilish, avvalambor, hukmron elita vakillarining davlatni idora qilishdagi maʼrifatiga qaratilgan boʻlsa, shuningdek, jamiyat aʼzolarining barchasi ham maʼrifatli boʻlishi kerak degan xulosaga olib keladi.

Ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib har bir maʼrifatli inson toʻplagan bilimni jamiyat taraqqiyoti uchun sarflashi kerak, bu yoʻlda hukmdorlar bilan yaqin aloqada boʻlish zarurligiga doir oʻziga xos qarashlarini bayon etgan. Yusuf Xos Hojib oʻzining hayot yoʻli misolida ham ushbu tamoyilga sodiq qolganini koʻrsatib oʻtgan.

Uchinchidan, alloma ijodida ilohiy mavzularga doir qator misralar boʻlib, ularda islom dinining ahkomlaridan kelib chiqib hayot kechirishga chaqiriqlar bor. Shu bilan birgalikda shoir inson oʻz hayotini yaxshilash uchun masʼul ekani, bu yoʻlda bilim va axloq uning yoʻldoshi ekani haqidagi gʻoyaga qatʼiy ishonishini taʼkidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar roʻyxati

1. Baklanov I.S., Baklanova O.A., Avdeyev Ye.A. Znaniye v sovremennyye sotsialnykh prosesakh: pragmaticheskiy i ekzistentsialnyy aspekt // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. – 2014. – № 3.
2. Turkiy xalqlarning bobokalon shoiri va mutafakkiri. <https://uza.uz/> 03-10-2019
3. Qutadgʻu bilig: (Bilim saodati) / Yusuf Xos Hojib, Abduhamid Pardayev tabdili. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
4. Aripov M. “Qutadgʻu bilig”dagi lingvomadaniy birliklar / Madaliyeva Ya. va boshq. “Qutadgʻu bilig”ning badiiy tili / “Jahon turkologiyasining buyuk obidasi “Qutadgʻu bilig” va uni oʻrganishning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya toʻplami. – Toshkent, 2020.
5. Qutadgʻu bilig: (Bilim saodati) / Yusuf Xos Hojib, Abduhamid Pardayev tabdili. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
6. Yusuf Xos Hojib. “Qutadgʻu bilig” (Saodatga yoʻllovchi bilim). Transkripsiya va hozirgi oʻzbek tiliga tavsif. Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. – Toshkent: Fan, 1971.

7. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАҲДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
8. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
9. Po‘Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
10. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN‘ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
11. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA‘NAVIY KAMOLAT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
12. Uralov, D. (2024). JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA‘MINLASHDA SOG‘LOM MAFKURALARNING ROLI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. *International scientific journal of Biruni*, 3(1), 222-228.
13. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA‘NAVIY BO‘SHLIQNI TO‘LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.
14. Ahmad Yugnakiy. “Hibat ul haqoyiq”. Nashrga tayyorlovchi Qozoqboy Mahmudov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1971.
15. B.To‘xliyev. Yusuf Xos Hojib falsafasi // Muloqot. 1994. – № 1-2. – B. 46-51; Qayumov A., Ishoqov M., Otaxo‘jayev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. – Toshkent: Yozuvchi, 2000.

YUSUF XOS HOJIB ILMIY MEROSINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715720>

Abdumalikov Raxmatulloh Abduqahhor o'g'li
raxmatullohabdumalikov_8604@gmail.com

Ilmiy maslahatchi: Abdurahmonov Xolboy To'xtayevich

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola XI asrda yashab ijod qilgan buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib va uning “Qutadg‘u bilig” asarining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyatiga bag‘ishlangan. Maqolada Yusuf Xos Hojibning hayoti, ijodi hamda uning ilmiy-ma’naviy merosi batafsil tahlil qilinadi. “Qutadg‘u bilig” asarining tarbiyaviy g‘oyalari, xususan shaxsiy kamolot, axloqiy barkamollik va ijtimoiy mas’uliyat tamoyillari asosida yoshlarni tarbiyalashdagi roli o‘rganiladi. Maqolada “Qutadg‘u bilig”dagi to‘rt ramziy obraz — Kuntug‘di, Ayto‘ldi, O‘zg‘mish va Odg‘urmish orqali ifodalangan tarbiyaviy konsepsiyalar yoshlarning ma’naviy-axloqiy va intellektual kamolotida qanday ahamiyat kasb etishi tahlil qilinadi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning ilmiy-ma’naviy merosining zamonaviy yoshlar tarbiyasida, ayniqsa milliy istiqlool, ma’naviy tiklanish va madaniy merosni saqlash jarayonida tutgan o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, Sharq falsafasi, Shaxsiy kamolot, Milliy qadriyatlar, Tarbiya, Ma’naviyat, Axloq, Yoshlar, Ilmiy meros.

Abstract: This scientific article is dedicated to the great thinker Yusuf Khos Hajib, who lived and worked in the 11th century, and the importance of his work “Kutadgu Bilig” in the education of youth. The article analyzes in detail the life, work of Yusuf Khos Hajib, as well as his scientific and spiritual heritage. The educational ideas of the work “Kutadgu Bilig” in educating youth, in particular, the role of the educational ideas of the work “Kutadgu Bilig”, in particular, the principles of personal perfection, moral integrity and social responsibility, are studied. The article analyzes the importance of the educational concepts expressed through the four symbolic images in “Kutadgu Bilig” - Kuntugdi, Aytoldi, Uzgmish and Odgurmish - in the spiritual, moral and intellectual development of youth. It also highlights the role of Yusuf Khos Hajib’s scientific and spiritual heritage in the education of modern youth, especially in the process of national independence, spiritual revival and preservation of cultural heritage.

Keywords: Yusuf Khos Hajib, Kutadgu bilig, Eastern philosophy, Personal perfection, National values, Education, Spirituality, Ethics, Youth, Scientific heritage.

Kirish:

Bugungi globallashuv davrida yosh avlod tarbiyasi dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Milliy g‘urur, ma’naviy yetuklik va sog‘lom tafakkur bilan

voyaga yetayotgan yoshlar har qanday jamiyat taraqqiyotining kafolati sanaladi. Shu bois, ularni barkamol shaxs etib tarbiyalashda tarixiy, madaniy va ilmiy-ma'naviy merosga murojaat qilish nihoyatda muhimdir. Xususan, Sharqning buyuk mutafakkirlarining asarlari yosh avlodga ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qila oladi. Ana shunday bebaho meros egalaridan biri Yusuf Xos Hojibdir. U XI asrda yashab ijod etgan, o'z davrining yirik mutafakkiri, davlat arbobi, siyosiy arbob sifatida tanilgan. Uning "Qutadg'u bilig" asari turkiy adabiyotning ilk yirik namunalaridan biri bo'lishi bilan birga, chuqur axloqiy-falsafiy g'oyalarni o'zida jamlagan. Asar nomining o'zi ham - "Baxt-saodatga yo'l ko'rsatuvchi bilim" degan ma'noni anglatib, unda keltirilgan fikrlar yoshlar uchun hayotiy dasturilamal bo'la olishini anglatadi.

Yusuf Xos Hojib o'z asarida ideal jamiyat, mukammal shaxs, odil boshqaruv, insoniy fazilatlar va dunyoqarash kabi masalalarga chuqur e'tibor qaratadi. Ayniqsa, yoshlarni ilmga, adolatga, sabr-toqat va aql bilan ish tutishga, halollikka, mehnatsevarlikka da'vat etuvchi g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Yoshlarning ma'naviy tarbiyasida, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlashda bu kabi g'oyalarni chuqur o'rganish va ulardan samarali foydalanish zarurati tobora oshib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari asosida uning ilmiy-ma'naviy merosining yoshlar tarbiyasidagi o'rni tahlil qilinadi [1: 42]. Bu orqali biz nafaqat tarixiy-madaniy merosimizni chuqur anglaymiz, balki bugungi kun tarbiyaviy amaliyotini yanada boyitish imkoniyatiga ham ega bo'lamiz.

Asosiy qism:

1. Yusuf Xos Hojib va uning ilmiy-ma'naviy merosi:

Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlar adabiyoti, falsafasi va siyosiy tafakkuri tarixida alohida o'rin tutadi. U XI asrda yashab ijod etgan va o'zining mashhur "Qutadg'u bilig" asari bilan nafaqat adabiyot, balki davlat boshqaruvi, axloqshunoslik va ijtimoiy hayot falsafasiga oid g'oyalarni ilgari surgan. Uning ijodi Sharq uyg'onish davri tafakkuri bilan hamohang tarzda shakllangan bo'lib, u o'z asarida diniy, ma'naviy, axloqiy va siyosiy qarashlarni uyg'unlashtirgan.

1.1. Tarixiy sharoit va hayoti haqida qisqacha

Yusuf Xos Hojib taxminan 1019–1020-yillarda Qashqar shahrida tavallud topgan. O'sha davrda Qoraxoniylar davlati o'zining siyosiy va madaniy jihatdan yuksak taraqqiyot bosqichida bo'lgan. Bu muhit Yusuf Xos Hojibning dunyoqarashi shakllanishiga, ilm-fanga qiziqishining ortishiga va o'z davrining ilg'or tafakkur egalaridan biri bo'lishiga zamin yaratdi. Asarda muallif o'zini "Xos Hojib" deb ataydi — bu lavozim saroy xizmatidagi yuqori martabali maslahatchi ma'nosini bildiradi. U asarni Balasog'un shahrida yozishni boshlagan va Kaushang (Bugungi O'zbekiston hududi)da tugatgan. "Qutadg'u bilig" asarini u o'sha davr hukmdoriga taqdim etadi va buning evaziga yuqori unvon — "Xos Hojib" maqomini oladi.

1.2. "Qutadg'u bilig" — ilmiy-falsafiy va axloqiy asar sifatida

“Qutadg‘u bilig” — bu faqat adabiy asar emas, balki ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy-falsafiy traktat sifatida ham alohida e’tiborga loyiq. Asar doston shaklida yozilgan bo‘lsa-da, unda berilgan qarashlar bugungi ilmiy nutq va siyosiy tafakkur bilan ham uyg‘unlashadi. Yusuf Xos Hojib asarda bilim, adolat, aql-zakovat, halollik, sabr-toqat, dono rahbarlik kabi tushunchalarni asosiy qadriyatlar sifatida ko‘rsatadi. Muallif o‘z g‘oyalarini to‘rt obraz — Kuntug‘di (adolat), Ayto‘ldi (baxt), O‘zg‘mish (aql), Odg‘urmish (oxirat) orqali ifodalaydi. Ushbu ramziy qahramonlar jamiyatda muvozanat, axloqiy ustuvorlik va ma’naviy uyg‘unlikka erishish g‘oyasini targ‘ib qiladi. Bu yondashuv ayniqsa yoshlar uchun dolzarb bo‘lib, ularni to‘g‘ri qaror qabul qilish, ijtimoiy mas’uliyatni his qilish va axloqiy barkamollik sari yetaklaydi.

1.3. Ilm-fan va bilimning qadri

Yusuf Xos Hojib asarda ilmning, aqlning va donishmandlikning hayotdagi ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. U bilimni insonni baxt-saodat sari olib boruvchi vosita deb biladi. Aynan shu jihatlar bugungi kunda ham ta’lim-tarbiya tizimi, ayniqsa yoshlar o‘rtasida ilm-fanga bo‘lgan qiziqishni oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. U shunday deydi:

“Bilim — bu xazinadir, unda baxt kaliti bor.”

Bu fikr orqali muallif ilmning kuchini, uni egallash zarurligini, va ayniqsa, rahbar bo‘lishni istagan shaxs uchun bilimning majburiy xususiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi [2: 4].

1.4. Yusuf Xos Hojib merosining bugungi kundagi ahamiyati

Yusuf Xos Hojibning ilmiy-ma’naviy qarashlari hozirgi zamon yoshlarini tarbiyalashda beqiyos manba bo‘la oladi. U ilgari surgan qadriyatlar - adolat, halollik, sabr-toqat, bilimga intilish, o‘zini jamiyat oldida mas’ul his etish - bugungi global axborot oqimi davrida yanada ahamiyatli tus olgan. Yosh avlodni faqat zamonaviy texnologiyalar bilan emas, balki tarixiy-falsafiy merosga asoslangan ta’lim asosida tarbiyalash ularning mustahkam irodali, vatanparvar va ijtimoiy faollikka ega shaxs bo‘lib yetishishida muhim omildir. Shu sababli, Yusuf Xos Hojib ijodi nafaqat adabiy yodgorlik, balki ma’naviy-ma’rifiy tarbiyaning asosi sifatida o‘rganilishi lozim.

2. “Qutadg‘u bilig”da tarbiya masalasi:

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari Sharq adabiy-falsafiy tafakkurining yuksak namunasi bo‘lishi bilan birga, yosh avlod tarbiyasi uchun amaliy qo‘llanma sifatida ham qadrlidir. Unda tarbiya - shaxsni kamolga yetkazuvchi doimiy jarayon sifatida talqin etiladi. Asarda ilgari surilgan tarbiyaviy g‘oyalar bugungi pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘un bo‘lib, yoshlarni har tomonlama barkamol etib voyaga yetkazishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

2.1. Tarbiyaning ma’naviy asoslari

Asarda tarbiya avvalo shaxsning ichki olamini, ma’naviy qiyofasini shakllantirish bilan bog‘liq tushuncha sifatida qaraladi. Yusuf Xos Hojib nafaqat bilim olishni, balki aql-zakovat, adolat va sabr-toqat kabi fazilatlarni egallashni ham tarbiyaning ajralmas qismi deb biladi. Muallifga ko‘ra, insonni inson

qiladigan jihatlar – bu uning axloqi, soʻzi va qilgan amallaridir. Asarda quyidagi fikr keltiriladi:

“Insonni hurmatli qiladigan – bu uning axloqidir.”

Bu yondashuv hozirgi kunda ham oʻz dolzarbligini yoʻqotmagan. Axloqiy yetuklik yoshlarni nafaqat ijtimoiy masʼuliyatli, balki vatanparvar, irodali va boshqalarga hurmat bilan qaraydigan shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

2.2. “Qutadgʻu bilig”dagi toʻrt ramziy obraz orqali tarbiya gʻoyalari

Yusuf Xos Hojib asar gʻoʻyalarini toʻrt asosiy obraz orqali ochib beradi. Har bir obraz tarbiyaning maʼlum bir jihatini ifodalaydi:

✓ Kuntugʻdi - Adolat timsoli. Bu obraz orqali muallif boshqaruvda va hayotda adolat muhimligini uqtiradi. Yoshlarni adolatparvarlik ruhida tarbiyalash jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni taʼminlash uchun zarur.

✓ Aytoʻldi - Baxt va davlat ramzi. Bu obraz orqali insonni maqsad sari yetaklovchi orzu, baxtga erishish yoʻllari, halol mehnat qadriyati targʻib etiladi.

✓ Oʻzgʻmish - Aql va tafakkur ramzi. U bilim, donishmandlik va tafakkur orqali jamiyatda hurmatga sazovor boʻlishni ifodalaydi. Yoshlar ongida mustaqil fikrlash, ilmga intilish hissini shakllantirish bu obraz orqali amalga oshiriladi.

✓ Odgʻurmish - Zuhd, oxiratparastlik timsoli. Bu obraz orqali muallif inson umrining abadiylik nuqtai nazaridan qadrini tushuntiradi. Ruhiy poklik, sabr-toqat va xotirjamlik singari fazilatlar yoshlar ongiga singdiriladi.

Bu toʻrt obraz bir butun holda mukammal inson obrazini yaratadi va mukammal tarbiya modelini beradi[3: 87].

2.3. Tarbiyaning ijtimoiy va siyosiy kontekstdagi ahamiyati

Yusuf Xos Hojib asarda faqat shaxsiy fazilatlar haqida emas, balki ularning jamiyatdagi oʻrni haqida ham fikr yuritadi. U yaxshi tarbiya koʻrgan insonlarni davlat va jamiyatning tayanchi sifatida koʻradi. Uningcha, odil hukmdor, oqil podsho, halol amaldor — bularning barchasi tarbiyaning mahsulidir.

“Aqlli va odil odam boshqaruvda boʻlsa, jamiyatda tinchlik va baraka boʻladi.”

Bu fikr yoshlarni faqat nazariy bilim emas, balki axloqiy-ijtimoiy tayyorgarlik bilan qurollantirish zarurligini anglatadi[4: 114].

2.4. Yoshlar tarbiyasida qoʻllanilishi mumkin boʻlgan jihatlar

Bugungi kunda “Qutadgʻu bilig”dagi tarbiyaviy qarashlar quyidagi yoʻnalishlarda yoshlar tarbiyasida amaliy qoʻllanilishi mumkin[5: 14]:

✓ Axloqiy tarbiya: Toʻgʻrilik, halollik, vafo, soʻzida turish kabi qadriyatlarni yosh ongiga singdirish.

✓ Maʼnaviy tarbiya: Oʻzligiga sodiq, milliy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan, yuksak maʼnaviyatga ega boʻlgan yoshlarni tarbiyalash.

✓ Zehn va tafakkur tarbiyasi:** Oʻzgʻmish obrazi asosida yoshlarni tafakkur qilish, mulohaza yuritish va dono qarorlar qabul qilishga oʻrgatish.

✓ Vatanparvarlik va ijtimoiy mas'uliyat:** Kuntug'di obrazida mujassam bo'lgan adolat va mas'uliyat hissini shakllantirish orqali fuqarolik ongini yuksaltirish.

Xulosa:

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari nafaqat o‘z davrining ilmiy, falsafiy va adabiy yodgorligi, balki bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasida dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan beqiyos ma‘naviy merosdir. Ushbu asarda ilgari surilgan g‘oyalar yoshlarning nafaqat bilim, balki axloqiy, ma‘naviy va ijtimoiy jihatdan barkamol shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Asardagi to‘rt ramziy obraz — Kuntug‘di, Ayto‘ldi, O‘zg‘mish va Odg‘urmish orqali ifodalangan qadriyatlar yoshlarning vatanparvarlik, halollik, sabr-toqat, aql va ma‘naviyatga intilish kabi oliy fazilatlarni o‘zlashtirishlariga xizmat qiladi. Bu qadriyatlar bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasida yetakchi tamoyillar sifatida amal qilishi lozim. Yusuf Xos Hojibning ilmiy-ma‘naviy merosi, ayniqsa “Qutadg‘u bilig” asari, yoshlarni faqat nazariy bilimga emas, balki hayotda mustahkam axloqiy asoslar va ijtimoiy mas‘uliyat hissiga ega qilib tarbiyalash zarurligini ta’kidlaydi. Asar falsafiy chuqurlik va tarbiyaviy samaradorlikni uyg‘unlashtirgan holda, yoshlarni mustaqil fikrlashga, halol va odil inson bo‘lishga da’vat etadi. Bugungi zamon sharoitida milliy istiqbol, madaniy o‘zlik va ma‘naviy qadriyatlarni mustahkamlashga bo‘lgan ehtiyoj oshmoqda. Shunday ekan, tarixiy ma‘naviy merosimizni, xususan Yusuf Xos Hojibning ijodini yoshlar tarbiyasiga faol joriy etish zarurati yuzaga keladi. Bu nafaqat ularning shaxsiy kamoloti, balki jamiyatimizning barqarorligi va ravnaq topishining ham kafolatidir. Shu sababli, ta’lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot markazlari va tarbiyaviy muhit “Qutadg‘u bilig” asarining axloqiy-falsafiy g‘oyalarini chuqur o‘rganib, zamonaviy pedagogik metodlar bilan uyg‘unlashtirgan holda yoshlar tarbiyasida keng joriy etishi lozim. Bu esa nafaqat milliy qadriyatlarni asrash, balki yoshlarimizni barkamol, bilimli va vatanparvar avlod etib voyaga yetkazishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhamedov, A. A. (2023). Yusuf Xos Hojib ilmiy merosining ijtimoiy-falsafiy tahlili. Toshkent: Alfraganus University.
2. Ismailova, G. (2023). Qutadg‘u bilig: Islom e’tiqodini chuqur tashqirgan asarasi. (Universal xalqaro ilmiy jurnal).
3. Xushanov, A. O. (2022). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining badiiy mazmuni. (Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования 1(18), 85–89.).
4. Utayeva, D. U., & Usarova, L. I. (2024). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida odob-axloq masalalari. (Modern education and development, 14(5), 113–116).
5. Berdaliyeva, S. D. (yil). Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlarini shakllanishining tarixiy-ijtimoiy omillari. Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali.

УДК 1.14(93)

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ «ҚУТАДҒУ БИЛИГ» АСАРИДАГИ ИЖТИМОЙИ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР: ҚОЗОҒИСТОН ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЁШЛАРИНИНГ АВЛОДЛАРАРО ТАЛҚИНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715733>

Мирахматова М.Л.

«Фармация» факультетининг 2- курс талабаси.

Жанубий Қозоғистон медицина академияси. Шимкент. Қозоғистон.

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы социальных и нравственных жизни народа в произведении «Кутадгу билиг» Юсуфа ХосҲожиба, талантливого ученого Средневековья, известного мудреца и великого философа стран Востока. Подчеркивается, что его творчество стало венцом своего времени и сегодня не утратило своей значимости и актуальности с точки зрения освещения социальных и нравственных проблем

Ключевые слова: тюркская литература, наука, знание, ученость, поэзия, социальные и моральные проблемы

Abstract: This article discusses the coverage of social and moral issues in people's lives in the work "KutadguBilig" by Yusuf KhosHajib, a talented scholar, famous sage and great philosopher of the Middle East. It is emphasized that his work was the crowning glory of its time and has not lost its importance and relevance in terms of coverage of social and moral issues even today.

Keywords: Turkish literature, science, knowledge, scholars, poetry, social and moral issues.

Мавзунинг долзарблиги: “Қутадғу Билиг” асарида Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Қозоғистон ва Марказий Осиё ёшларининг ғоялараро талқини мавзусининг долзарблиги бир неча жихатлардан иборат.

- мероснинг тарихий ва маданий аҳамияти: Юсуф ХосҲожибнинг “Қутадғу Билиг” асари ўрта аср мусулмон дунёсининг фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий қадриятлари ҳақидаги муҳим билим манбаи бўлиб, инсоннинг жамиятдаги ўрни, тўғри хулқ-атвори, шунингдек, оиладаги муносабатлар ва муносабатлар ҳақидаги қарашларни акс еттиради. Ушбу қарашлар замонавий Марказий Осиё мамлакатларида, шу жумладан Қозоғистонда Шарқнинг мумтоз меросига бўлган қизиқишнинг тикланиши шароитида долзарбдир.

- маданиятлараро ва авлодлараро мулоқот: Юсуф Хос Ҳожиб ижоди Ислом фалсафаси анъаналари ва маҳаллий ижтимоий амалиётлар ўртасидаги ўзига хос алоқа нуқтасини ифодалайди, бу бизга Қозоғистон ва бошқа

Марказий Осиё мамлакатларининг замонавий муаммолари билан ўхшашлик қилиш имконини беради. Минтақа ёшлари ушбу ғояларни ижтимоий ва маданий муҳитдаги ўзгаришлар, шунингдек глобаллашув ва замонавий муаммолар шароитида қандай қабул қилишлари муҳим аҳамиятга эга.

- ёшлар ва ижтимоий ўзгаришлар: Қозоғистон ва бошқа Марказий Осиё мамлакатлари ёшларнинг қарашлари ва кадриятларига таъсир кўрсатадиган муҳим ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Шу муносабат билан Юсуф ХосҲожиб ижоди ва унинг фалсафий қарашларини ўрганиш замонавий авлодларнинг ахлоқ, ахлоқ, ҳуқуқ масалаларини, шахсий ва жамоат манфаатлари ўртасидаги муносабатларни қандай қабул қилишини тушуниш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

-замонавий фалсафага таъсири: Юсуф ХосҲожибнинг ижтимоий-фалсафий ғояларини замонавий воқеликни таҳлил қилишда қўллаш Марказий Осиё маданий хилма-хиллиги шароитида фуқаролик жамиятини мустаҳкамлаш, ёшларни тарбиялаш, ижтимоий ва миллатлараро низоларни бартараф етиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал етишга янгича ёндашувларни очиб бериши мумкин.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий-фалсафий қарашларини ўрганиш ва уларни замонавий ёшлар томонидан идрок етиш нафақат тарихий ва маданий меросни, балки Марказий Осиё ва Қозоғистон мамлакатларидаги замонавий ижтимоий жараёнларни чуқурроқ англаш имконини беради, бу еса ўз фаолиятида маданиятлараро ва авлодлараро мулоқотни ривожлантиришга ёрдам беради.

Мақолани ишлаб чиқиш:Юсуф Хос Ҳожибнинг машҳур "Қутадғу билиг" асарида баён етилган ижтимоий-фалсафий қарашлари ўнлаб йиллар давомида маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг диққат-еътиборида бўлиб келган [1]. Олимларнинг асарларида (Ахметов, З. А. қозоқ фалсафаси тарихи. - Олмаота: Қозоғистон Университети, 2012. .Баласагуни, Й. Н. (1986). Қутадғу билиг (муборак билим). Қадимги Турк тилидан таржима қилинган, intro. А. Кононовнинг мақоласи ва еслатмаси. - М.: Фан.)

Муаллиф асарнинг фалсафий чуқурлигини, унинг ахлоқий, сиёсий ва ахлоқий мазмунини, шунингдек, туркий давлатчилик ва маданиятнинг шаклланишида ўзига хос "давр кўзгуси" сифатидаги аҳамиятини таъкидлайди. Замонавий илм-фан доирасида "Қутадғу Билиг"ни фалсафий антропология, Маданиятшунослик ва сиёсий фалсафа нуқтаи назаридан тушунишга уринишлар қилинган. Бироқ, катта миқдордаги тадқиқотларга қарамай, ижтимоий муаммоларни талқин қилиш масаласи, айниқса Қозоғистон ва Марказий Осиёдаги ёшлар томонидан идрок етиш ва қайта талқин қилиш нуқтаи назаридан долзарб бўлиб қолмоқда [2.3]. Замонавий ижтимоий-маданий ўзгаришлар, глобаллашувнинг фаол жараёнлари, миллий келиб чиқиши ва маънавий йўналишларига бўлган қизиқишнинг ортиши авлодлараро мулоқотни ва классик асарларни янги ўқишни талаб қилади. Бугунги кунга келиб, "Қутадғу Билиг" авлодлараро нуқтаи назардан, айниқса

минтақанинг ёшлар аудиторияси нуқтаи назаридан кўриб чиқиладиган жуда чекланган микдордаги тадқиқотлар мавжуд. Мухтор Аюезов-таниқли қозок ёзувчиси ва тадқиқотчиси. У туркий маънавий маданият масалаларини ҳал қилди, аммо “Қутадғу билиг” ўзининг илмий изланишларининг марказида бўлмаган. Унинг номи кўпинча миллий фалсафа ва адабиёт тараққиёти контекстида тилга олинади, шунинг учун агар хоҳласа, уни туркий меросга қизиқишни ривожлантиришда нуфузли шахс сифатида тилга олиш мумкин, аммо бевосита тадқиқотчи сифатида эмас[4].

Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарини ўрганиш билан боғлиқ муаммолар Қозоғистоннинг етакчи олимлари: Абсаттарова Р. В. [5], Касенова А. [6], Тоғжанова Г. [7], Сатибалдиева А. [8] асарларида кўриб чиқилган., Рахманова Н. [9], Мамадалиев У. [10].- ва бошқа муаллифлар.

Асарнинг мақсади: Асарга сингиб кетган абадий, аммо кўпинча унутилган қадриятларни аниқлаш ва уларнинг Қозоғистон ва Марказий Осиё ёшлари учун аҳамиятини замонавий дунёда тез ўзгаришлар шароитида қайта кўриб чиқиш учун Қутадғу билигнинг фалсафий тубига шўнғиш. Ушбу тадқиқот ўрта аср донолиги ва бугунги куннинг долзарб муаммолари ўртасида яширин маъноларни ва қутилмаган ўхшашликларни топишга қаратилган бўлиб, ёшларнинг ахлоқий йўналиши ва маънавий ўзини ўзи белгилашига еътибор қаратилган. Муаммо нафақат қадимий фалсафий ҳақиқатларни замонавий дунёга қайтариш, балки улар глобаллашув, технологик ўзгаришлар ва маданий тўқнашувлар муаммоларига дуч келаётган янги авлод учун қандай Илҳом манбаи бўлиши мумкинлигини тушунишдир. Ушбу тадқиқот қуйидаги саволларга жавоб топишга интилади: Юсуф Хос Ҳожиб ғоялари Қозоғистон ва Марказий Осиё ёшларига лойқа анъанавий ва замонавий қадриятлар шароитида ўзига хос йўлни ривожлантиришга қандай ёрдам бериши мумкин? Жамиятда барқарор, ахлоқий йўналтирилган ва баркамол шахсни шакллантиришнинг бошланғич нуқтаси бўлиши мумкин бўлган Юсуф Хос Ҳожиб фалсафаси ва ёшлар онги ўртасида қандай ўхшашликлар мавжуд?

Тадқиқот мақсадига ёндашув тарихий донолик ва замонавий эҳтиёжлар ўртасида чуқур алоқани ўрнатишга, шунингдек, Марказий Осиё ва Қозоғистонда барқарор жамият қуриш учун анъаналар ва инновацияларни бирлаштира оладиган ёш авлоднинг янги фалсафасини шакллантириш йўллари топишга қаратилган. Муаммонинг асосий мақсади: бошлаш учун "ҚутадғуБилиг" асарини тарихий ва фалсафий контекст нуқтаи назаридан чуқур таҳлил қилиш керак. Бу бизга адолат, донолик, куч ва шахсий ахлоқ каби қайси ижтимоий-фалсафий тушунчалар ўша пайтда долзарб бўлганлигини ва уларни замонавий воқеликда қандай қўллаш мумкинлигини тушунишга имкон беради.:

- асарнинг тарихий ва маданий асосларини таҳлил қилиш, асарнинг асосини ташкил етувчи асосий фалсафий ғоялар ва ижтимоий қадриятларни аниқлаш.

- “Қутадғу билиг”да тақдим етилган фалсафий ғояларни Марказий Осиё ва Қозоғистондаги ҳозирги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар нуқтаи назаридан замонавий ёшлар қандай қабул қилишини ўрганиш керак. Бу анъанавий фалсафий тушунчалар ва ёшлар тушунчалари ўртасидаги фарқни аниқлашга, шунингдек, қайси қадриятлар уларга кўпроқ мос келишини тушунишга ёрдам беради.

- таълим дастурлари ва маданий ташаббуслар орқали таълим

- “Қутадғу Билиг” асарида Марказий Осиёга хос миллатлараро ва маданиятлараро низоларни ҳал етишда муҳим бўлган ижтимоий тотувлик ва адолат масалалари кўтарилган. Минтақадаги турли етник ва маданий гуруҳлар ўртасида ўзаро тушунишни яхшилаш ва тинчлик ўрнатиш учун Юсуф Хос Ҳожиб фалсафасидан фойдаланадиган ёндашувларни ишлаб чиқиш зарур.

- рақамли асрда ғояларни оммалаштириш учун media платформалар ва технологиялардан фойдаланиш, фалсафий ғояларни тарқатишнинг муҳим воситаси media платформалар ва онлайн ресурслардан фойдаланиш ҳисобланади. “Қутадғу билиг” фалсафасини ёшларга таништиришга ёрдам берадиган онлайн курслар, нашрлар, видеофилмлар ва бошқа таркиб шакллари яратиш билимларни тарқатиш ва анъанавий қадриятларга еътиборни жалб қилиш учун муҳим қадам бўлиши мумкин.

- иш ғояларини ва уларнинг замонавий ёшлар муаммолари билан алоқасини оммалаштирадиган mobil иловалар, веб-сайтлар ва ижтимоий media саҳифалари каби рақамли лойиҳаларни ишлаб чиқиш. Халқаро ва минтақавий институтлар билан ҳамкорлик Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий ғояларини янада кенгрок ёйиш ва уларни замонавий ижтимоий-маданий амалиётга сингдириш мақсадида Марказий Осиё фалсафаси, маданияти ва тарихини ўрганиш билан шуғулланувчи халқаро ва минтақавий институтлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш мумкин.

– Юсуф ХосҲожиб фалсафасининг замонавий шароитдаги ролини муҳокама қилиш бўйича қўшма илмий лойиҳалар ва халқаро конференциялар ишлаб чиқиш, шунингдек, билим алмашиш учун платформалар яратиш учун маданий-маърифий муассасалар билан ҳамкорлик қилиш. Вазифа ёшларда нафақат ўтмиш фалсафасига қизиқишни, балки ушбу билимларни шахсий ва жамоат ҳаётида қўллаш қобилиятини шакллантиришдир. Бунинг учун анъанавий қадриятлар ва замонавий туркий ёшлар дунёсига замонавий қарашни ўзида мужассам етган янги фалсафий парадигма ва янги талқинларни яратиш талаб етилади.

Муаммонинг асосий вазифаси: “Қутадғу билиг” фалсафасини ўз ичига олган ўқув дастурларини ишлаб чиқиш:

-мактаб ва университет ўқув курсларида Юсуф ХосҲожибнинг замонавий воқеликка мослаштирилган ижтимоий-фалсафий тушунчалари элементларини жорий етиш. Бу ёшлар ўртасида танқидий фикрлаш ва ахлоқий кўрсатмаларни шакллантиришга ёрдам берадиган асарга асосланган

ахлоқ ва ижтимоий фалсафа, шу жумладан адолат, ахлоқ ва донолик мавзуларини ўз ичига олган курс бўлиши мумкин. Юсуф Хос Ҳожиб фалсафасини оммалаштириш учун онлайн ресурсларни яратиш:

-ёшлар аудиторияси учун очиқ бўлган ва асарнинг ижтимоий-фалсафий ғояларини интерактив шаклда тушунтирадиган рақамли платформаларни (веб-сайтлар, mobil иловалар, video курслар) ишлаб чиқиш. Бу ёшлар ётиборини жамиятдаги ахлоқ, адолат ва ҳамжиҳатликнинг муҳим масалаларига қаратишга ёрдам беради. Маданий-маърифий тадбирларни ташкил етиш: Қутадғу билигнинг ижтимоий-фалсафий ғоялари, шунингдек уларнинг жамиятнинг замонавий муаммоларини ҳал қилишдаги аҳамияти фаол муҳокама қилинадиган ёшлар учун маърузалар, семинарлар ва мунозара клублари. Ушбу тадбирлар ёшлар ва мутахассисларнинг учрашув жойига айланиши мумкин, бу еса ахлоқ ва ижтимоий адолат бўйича конструктив мулоқот қилиш имконини беради. Маданиятлараро мулоқот ва бағрикенглик дастурларини ишлаб чиқиш:

-Қозоғистон ва Марказий Осиёда миллатлараро ва маданиятлараро тушунишни мустаҳкамлашга қаратилган тинчлик ўрнатиш ва маданий ташаббуслар доирасида Юсуф Хос Ҳожиб фалсафасини қўллаш. Масалан, ижтимоий уйғунликни мустаҳкамлашга ва маданиятлараро низоларни енгишга ёрдам берадиган фалсафий тушунчаларни ўрганишга қаратилган маданий алмашинув ва форумларни ташкил етиш орқали. Илмий тадқиқотлар ва нашрларни қўллаб-қувватлаш:

-“Қутадғу Билиг” асарини ва унинг замонавий замон билан боғлиқлигини чуқурроқ ўрганишга қаратилган тадқиқот ишларини фаоллаштириш. Бундай тадқиқотлар натижаларини илмий ва маданий нашрларга, китобларга киритиш, шунингдек ушбу материалларни таълим муассасаларида ва кенг аудитория орасида оммалаштириш. Фалсафий қадриятларни тарқатиш учун media платформалардан фойдаланиш:

-замонавий воқеликка мослаштирилган “Қутадғу билиг” нинг фалсафий ғояларини тушунтирадиган ва шарҳлайдиган таркиб яратиш учун замонавий media платформалардан (ижтимоий тармоқлар, video блоглар, подкастлар) фойдаланиш. Бу ёшларни муҳим фалсафий мавзуларни тушунарли ва кизиқарли тарзда муҳокама қилишга жалб қилишга ёрдам беради. Фалсафий қадриятларнинг ижтимоий амалиётга интеграцияси: кўнгиллилик, инсон ҳуқуқлари ҳаракати, жамоаларда ҳаёт сифатини яхшилаш лойиҳалари каби ижтимоий ва жамоат лойиҳаларида Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий тамойилларини қўллаш. Ушбу тамойиллар янада адолатли ва уйғун жамоаларни яратиш учун асос бўлиши мумкин.

Хулоса: Хулоса қилиб айтганда, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида баён этилган ижтимоий-фалсафий қарашлар бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Асардаги адолат, ахлоқ, донолик, тўғри бошқарув, жамоат манфаати ва инсон қадри каби тушунчалар Қозоғистон ва

Марказий Осиё ёшлари учун ҳаётда тўғри йўл топиш, жамиятда ўз ўрнини белгилаш ва ахлоқий йўналишда етукликка еришишда муҳим ўрин тутди.

Адиб зулм ва адолатни жуда ёрқин ифодаларда тасвирлаб кўрсатади:

Кўйэр от туруркүч йағуса кўйэр
Төрү сув турур акса нэъмат үнэр
Узун эл йэйи тэб тэсэ эй бөгү
Төрү түз йурытғу будунуғ көгү
Эл артар төрү бирлэ этлүр ажун
Эл эксүр бу күч бирлэ бузлур ажу

Мазмуни:

Зулм ёниб турган ўт (каби)дир, яқинлашса куйдиради,
Адолат (эса) сув (каби)дир, у оқса, неъматунади.
Элниузоқидорақилайиндесанг, эй доно,
Сиёсатнитўғриюритиш, халқнишарафлашкерак.
Адолатбилан эл ривожланади, оламгулистонбўлади,
Зулмтуфайли эл инқирозтопади, оламбузилади.
Шоирайтганидек,
Кимнинг хулқ-атвори, феъли яхши бўлса,
У тилагини топади, о-ю кун унга кулиб боқади.

Бу асарнинг ўзига хос томони шундаки, у маърифатчилик йўналишида ёзилган. Асарда ифодаланган гўзал инсоний фазилатлар нафақат адиб яшаган ўша давр учун, балки бизнинг маънавиятимизда ҳам етакчи, долзарб масалалардан бўлган руҳни ақлга таянтириш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатиш кераклигига ишончруҳида суғорилган. Бу асарда, биринчи навбатда, ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди.

Бизнинг фикримизча, бу асар нафақат ўтмиш мероси, балки ёшлар онгида янги қадриятлар уйғониши учун пойдевор бўлиши мумкин. Замонавий жамиятда глобаллашув, технология, маданий тўқнашувлар фонида анъанавий қадриятларни сақлаб қолиш ва уларни замонавий ҳаёт билан уйғунлаштириш жуда муҳим. Шу боис, “Қутадғу билиг” ғояларини таълим тизими, медиа платформалар ва маданий-маърифий тадбирлар орқали ёшлар ўртасида кенг тарғиб қилиш керак деб ўйлаймиз.

Шунингдек, Юсуф Хос Хожиб асаридаги ижтимоий тотувлик, миллатлараро бағрикенглик ва адолат ғоялари ҳозирги Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, ёшларни жамиятда фаол ва ахлоқий етук шахс сифатида тарбиялаш учун муҳим ахлоқий-маънавий манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Бизнинг авлод ана шу бебаҳо меросни фақат ўқибгина қолмай, балки ҳаётда, жамоада ва шахсий фаолиятида қўллашга ҳаракат қилиши керак. Шу орқали ёшларимиз орасида ахлоқ, инсоф, бағрикенглик ва жамоат

манфаатини устун қўйиш каби фазилатларни кучайтириш мумкин деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Yusuf Hasan Ходжиб. Кутадгу билиг (муборак билим). - Қадимги Турк тилидан таржима, шарҳлар. Олмаота: Дйке Матбуот, 2006.
2. Ахметов, З. А. қозоқ фалсафаси тарихи. Олмаота: Қозоғистон Университети, 2012.
3. Баласағуни, Ю. К. (1986). Кутадгу билиг (муборак билим). Қадимги Турк тилидан таржима қилинган, intro. А. Кононовнинг мақола сива еслатмаси. - М.: Наука.
4. Аuezов М.-қозоқ адабиёт тарихи. Нашр: Москва, 1959 йил.
5. Абсаттаров, Р. В. (2020). Туркий-Ислом цивилизациясининг ижтимоий фалсафаси. - Олмаота: Қозоғистон Университети.
6. Касенов, А. (2018). Yusuf Баласағунининг Кутадгу Билиг асаридаги фалсафий ва сиёсий ғоялар. // Адам Адеми, Но. 1, pp. 37-45.
7. Тоғжанова, Г. (2019). Шарқ фалсафаси контекстида адолат тушунчаси. // Казну фалсафа ва Сиёсатшунослик бюллетени, 2 (70), 112-120 бетлар.
8. Сатйбалдиева А. "Кутадгу билиг" фалсафий ва давлат фикрининг манбаи сифатида // Казну Бюллетени. Фалсафа серияси. 2019. Но. 1. 45-52 бетлар.
9. Рахманова Н. туркий классикадаги ижтимоий идеаллар: замонавий ёшлар учун долзарблик // фалсафа ва жамият. - 2020. - Но. 3. - pp. 65-70.
10. Мамадалиев У. Yusuf хос Ходжиб ва Ислом маданиятида ахлоқ фалсафаси // Марказий Осиё фалсафий журнали, 2021, 2-сон, 30-36-бетлар.

Илова №1

Рақамли (цифровая) маданиятда “Кутадгу билиг” асаридаги ғояларини урганишда ҳаракат қиладиган мисолларни курсатдик:

а) Асарнинг асосий ғояларини ажратиб олиш:

Масалан:

Адолат (Кун Тўғди)
Ақл ва хикмат (Айтолди)
Қаноат (Ўдгурмиш)
Тақдир ва иқбол (Оғдурмиш)

б) Бу ғояларни замонавий рақамли платформаларда қандай кўринишда борлигини таҳлил қилиш:

TikTok: мотивацион видеолар, ҳаёт ҳақида хикматлар, “совет дня” форматлари

Instagram: motivational quotes, story-постлар, reels орқали ҳаёт ҳақида фикрлар

YouTube: motivational podcast ва блоглар, “ақлли раҳбар бўлиш” ёки “бахтли ҳаёт сири” мавзусидаги видео чиқишлар

Introducing ChatGPT: Хаёт, фазилат, муваффақият, раҳбарлик ва бахт ҳақида маслаҳат беради. Бу ҳам рақамли маданиятдаги янги кўриниш ҳисобланади.

в) Анализ қилиш:

Қандай мавзулар трендда?

Юсуф Хос Ҳожибнинг ғоялари бу контентлар билан қанчалик уйғун?

Масалан: “Адолат — раҳбарнинг энг муҳим фазилати” деган фикр TikTok motivational контентларида қандай акс этади?

г) Мисоллар келтириш:

Ҳаётдан ёки интернетдан олинган мисоллар:

Таниқли motivational блогер ёки рақамли инфлюенсерларнинг “ақлли раҳбар”, “инсофли инсон”, “қаноат” ҳақида айтган сўзлари.

Шу мавзуда 5-10 та TikTok/YouTube motivational видеоларни таҳлил қилиш ва хоказо.

**ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING
„MUQADDIMA“ ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASI
INTERPRETATSIYASI TAHLILI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15716094>

Sulaymonov Jasur Baxtiyorovich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va germevtikasi kafedrasida
dotsenti, PhD

nihatchetin@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada arab-musulmon ijtimoiy tafakkurining mashhur mutafakkiri Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning (1334-1406) „Muqaddima“ asarida davlat tushunchasiga bo'lgan yondashuvlar tahlil qilingan. Mutafakkirning davlat tushunchasiga munosabati o'zi faoliyat yuritgan davridagi mavjud davlatlar va ularning tarixini o'rganish natijasida shakllangan. Maqolada Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning „asabiyya“ kategoriyasi ham tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: Davlat, „mulk“, „asabiyya“, Shohlik, taassub, hukmdor, natural shohlik, siyosiy shohlik, aql yo'lidan boshqarish, xalifalik, falsafa, tarix, unsurlar, jamiyat, „Muqaddima“.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются подходы к концепции государства в мукаддима Абу Зайда Абдурахмана ибн Халдуна (1334–1406), известного мыслителя арабо-мусульманской общественной мысли. Отношение мыслителя к концепции государства формируется путем изучения существующих состояний и их истории в период его деятельности. В статье также анализируется категория «асабийя» Абу Зайда Абдурахмана ибн Халдуна.

Ключевые понятия: Государство, «собственность», «асабийя», царство, фанатизм, правитель, естественное царство, политическое царство, интеллектуальное правление, философия, халифата, история, элементы, общество, «Введение».

ABSTRACT

This article analyzes the approaches to the concept of state in the „Muqaddima“ by Abu Zayd Abdurahman ibn Khaldun (1334-1406), a well-known thinker of Arab-Muslim social thought. The thinker's attitude to the concept of the state is formed by studying the existing states and their history in the period of his activity. The article also analyzes the category of "nervousness" of Abu Zayd Abdurahman ibn Khaldun.

Key words and expressions: State, "property", "asabiyya", kingdom, fanaticism, ruler, natural kingdom, political kingdom, intellectual government, philosophy, caliphate, history, elements, society, "Introduction".

KIRISH

Mazkur maqolada arab-musulmon ijtimoiy tafakkurining mashhur mutafakkiri Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning (1334-1406) "Muqaddima" asarida davlat tushunchasiga bo'lgan yondashuvlari haqida mulohaza yuritiladi. Mutafakkirning davlat tushunchasiga munosabati XIV asr ikkinchi yarmi hamda XV asr boshida mavjud davlatlar va ularning tarixini o'rganish natijasida shakllangan. Maqolada Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning "asabiyya" kategoriyasi ham tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning "Muqaddima" asari metodologik manba sifatida foyladanildi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, mantiqiylik, analiz, sintez va obyektivlik usulidan foydalanildi. Mazkur tadqiqot jarayonida mutafakkirning jamiyat taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi omillar, shu jumladan, geografik determinizm oqimi xususiyatlari va jihatlari obyektiv ochib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Xaldunda davlat haqida tushuncha, o'z davridagi mavjud davlatlar va ularning tarixini o'rganish natijasida shakllangan. Ibn Xaldundagi davlat tushunchasi ma'lum darajada mulk tushunchasi bilan bir ma'noni kasb etadi. Davlatning ham shakllanish asosi taassubdir. Davlat bir kishining boshqalar ustidan hukm yuritishi, shuningdek, hokimiyat bilan bog'liq bo'lgan, yerga mulkchilik asosida shakllanadi. Davlatning mulkdan farqi shundaki, u substratdir, mulk esa odamlar o'rtasidagi munosabatlar ko'rinishi sifatida davlatning funksiyasi va ob'ektidir. Ibn Xaldun davlat so'zini ko'plik soni, uchinchi shaxsda moslashtirib, davlat xaqida "ular" deb gapiradi. Boshqacha aytganda, davlat va mulkka ega kishilar guruhidir. Davlat "mulk" bilan genetik bog'liq bo'lgan taassubning natijasi desak xato qilmagan bo'lamiz.

Davlat an'anani davom ettirgan xolda, sulolaviy xarakterga ega (Monarxiya). Xokimiyat ibtidoiy tenglik munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan meros asosida vorislarga o'tadi. Boshqacha qilib aytganda, asabiyyaning nisbiy tengligi, davlatga o'tish chog'ida mutloq tengsizlikka aylanadi.

Ibn Xaldun davlatning tushuntirar ekan, ko'proq «Shohlik» atamasini qo'llaydi. Ibn Xaldun ijtimoiy hayot asoslarini donishmandona tahlil qilib, shunday xulosa keladi, Shohlik tizimi (Davlat) taassubning natijasi, so'nggi bosqichidir⁴⁴⁶. Bu haqda u asarining «Shohlik taassubning yakunlanishi» deb nomlangan 17 bobida aytib o'tadi. Shohlik va shohlik tuzumi mavjudligi

⁴⁴⁶ Хотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: "Минҳож", 2003 й., 252-бет

jamiyat taraqqiyotining oliy darajasidan dalolat beradi. Davlat haqida gapirar ekan, Ibn Xaldun uning tashkil topishidan istibdodning o'rniga katta ahamiyat beradi. Bu yerda istibdod atamasining lug'aviy ma'nosiga e'tibor berishimiz kerak. Bu arabcha [Istabadda] X bobda fe'lining masdar shakli bo'lib, «zulmga asoslangan yakka boshqaruv», «Yakka hukmronlik» ma'nosini beradi. Yuqoridagi fikrlarga qaytsak, garchi istibdod hokimiyat o'rnatish uchun tagzamin hozirlasada, biroq hukmdorga itoat etish qo'rquv va zo'rovonlikdan ko'ra ko'proq uning tabiiy ulug'vorligi va obro'-e'tiboriga qarab amalga oshadi.

Umumiy taassub uning rahnamoligining kafolatiga aylanadi. Ammo hamma joyda va hamma vaqt ham rahbarlik uchun shuning o'zi kifoya emas. Shaxarlarda zo'rlik va hukmronlikka tayanib, davlat degan voqe'lik shakllanib, qurolli kuchlar yordamida jamiyatning tashqi dushmanlardan himoya qilish vazifasini o'z bo'yniga oladi. Bu bosqichda, Ibn Xaldun fikricha, shohlik zulm va zo'rovonlik asosida hukmronlik qilish ma'nosini beradi.

Shohlikda yana ko'plab o'ziga xos belgilar bo'lib, ular quyidagilardir: "Shohlik –bu istibdod, va yo'l boshchilikdan ustundir, chunki sardorlik bu o'ziga xos hukmronlik bo'lib, kimki bu hokimiyatni qo'lga kiritisa, u hukmdor bo'lsa ham, o'z xalqiga nisbatan zo'rovonlik va zulm siyosatidan foydalanmaydi. Holbuki, shohlik- bu kuch va zo'rovonlikka qurilgan hukmronlik va rahbarlikdir".

Shuningdek, Ibn Xaldun davlat rahbari haqida quyidagicha fikr bildiradi:

"Hukmdor- bu jamiyat a'zolaridan biri bo'lib, boshqalardan baland turadi va odamlar bir-biriga zarar yetkazmasliklari uchun ularni boshqaradi. Shohlikning (Davlat) ma'nosi ham shudir".

"Inson uchun shohlik –bu tabiiy holat, chunki yuqorida bayon etganimdek, inson o'z zaruriy ehtiyojlarini qondirish maqsadida jamoaviy hamkorlikka muxtojdir. Jamoa yuzaga kelgach, savdo –sotiq paydo bo'ladi va har bir odam o'ziga kerakli mahsulotni boshqalardan olishga intiladi. Odamga boshqalar ustidan hukmronlik qilish kabi tabiiy-hayvoniy xislat singdirilgani bois, o'z navbatida bu zo'rovonlikka zid o'laroq kuch va mardlik bilan qarshi chiqish xislati ham mavjud. Buning oqibatida urush boshlanadi, bu esa bashariyatning halokatiga sabab bo'lishi mumkin. Holbuki, parvardigori olam inson naslining Yerda davom etishini hohlaydi. Shuning uchun inson hayoti alohida odamlar tajovuzkorligining oldini olishga qodir hukmdorsiz ta'min bo'lmaydi. Demak, odam nazoratga, ya'ni hukmdorning kuch-qudratiga muhtoj.

Shohlik esa xalqning orzu-armonlarini ifodalovchi oliy maqom holatdir, u esa himoyaga muhtoj. Bularning hammasi taassub bo'lmasa, amalga oshmaydi. U esa hilma-hil ko'rinishga ega bo'lib, har biri boshqasidan

ustunligi yoki tobeligi bilan ajralib turadi. Butun raiyatni taslim qila olgan, hazina to'plashni to'plashni uddalagan, boshqa viloyatlar yoki mamlakatlarga vakillarini yubora olgan, davlat chegaralarini himoya qila oladigan va eng yuqori hukmfarmolik qudratini qo'lga kiritgan shohgina bunga munosibdir. Mutlaq yakka hukmronlikning ma'nosi shu". Ibn Xaldun shohlikning tabiiyligi va istibdodni shu tarzda asoslab o'tadi. Ibn Xaldun yuqoridagi fikrlardan so'ng shunday xulosa qiladi.: "Odamlar uchun yaratish bilan shug'ullanish va ijtimoiy hayot bu tabiiy holat. Taassub insoniyat jamiyatining mustahkam poydevoridir. Taassubning so'ngi nuqtasi esa shohlik. Haqiqiy podshoh-mutlaq hukmdor bo'lib, xalq uning qulidir. Albatta, u hazina jamlaydi, chegaralarni qo'riqlaydi, boshqa davlatlarga elchilar yuboradi, lekin u xalq oldida mutlaqo ma'sul emas". Ibn Xaldun o'zi yashagan davrdagi siyosiy tuzilmalarning prinsiplaridan kelib chiqqan holda, yuqoridagi fikrlarni ilgari surgan bo'lishi mumkin. Darhaqiqat, Ibn Xaldun islom istibdodi jamiyatshunosidir.

Ibn Xaldun fikricha, jamoaviy hayotning zarurari hisoblangan shohlik (davlat) qonun va tartibga muhtojdir. Agar qonunlar donishmand davlat arboblardan tashkil topgan guruh tomonidan ishlab chiqilsa, u holda hukmron davlat siyosati oqilona siyosatdir. Agar qonunlar kelib chiqishiga ko'ra ilohiy bo'lsa, unda siyosat diniy xususiyat kasb etadi. Ibn Xaldun fikricha, bu dunyoda va u dunyoda ham saodat olib keladigan ideal siyosat-bu islom shariatidan kelib chiqadigan siyosatdir.

Ibn Xaldun jamiyat siyosiy boshqaruvining monarxik tipidan boshqa turini tilga olmaydi. U hokimiyatni siyosiy bosh qarishning uch toifasini sanab o'tadi va ular quyidagilar:

1. Natural shohlik, ya'ni xalqni o'z ehtirolari va tabiiy talablari bo'yicha yashashga majbur qilish;

2. Siyosiy shohlik, ya'ni dunyoviy hayotda foydali narsalarni qo'lga kiritish va zararli narsalardan saqlanish uchun jamiyatni aql yo'lidan boshqarish;

3. Xalifalik bo'lib, ya'ni jamiyatni odamlarning dunyoviy va oxiratdagi manfaatlarini qondirish maqsadida shariatga muvofiq tarzda boshqarish. Bunday holda oxirgi maqsad – boshqa dunyoda saodatga erishishdir. Darhaqiqat, bunday siyosat dinni va dunyoviy siyosatni saqlashda shariat asoschisining o'rinbosari bo'lib ish ko'rish demakdir.

Ibn Xaldun boshqa siyosiy nazariyotchilardan farqli o'laroq, diniy hokimiyatni dunyoviy hokimiyatdan ajratadi. Ibn Xaldun musulmon bo'lganligi sababli shariat qonunlariga rioya etadi va haqiqatni islom qoidalarini bajarishda va ularga rioya etishda deb biladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Ibn Xaldun ideal davlat tuzumi sifatida shariat qonunlari amal qiladigan shohlik tuzumini ilgari surgan. U hukmdorning xalq oldidagi mas'uliyati, bu mas'uliyatni amalga oshirish, siyosiy hokimiyat ustidan nazorat o'rnatish to'g'risida tasavvurga ega bo'lmagan. Uningcha, podshoh xudo oldida javobgar, xalqning itoat qilishidan o'zga chorasi yo'q.

REFERENCES

1. Hotamiy Sayid Muhammad. Islom tafakkur tarixi. T.: "Minhoj", 2003 y.
2. Sulaymonov, J. (2024). ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOY FALSAFIY MEROSINING YO'NALISHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(21), 653-661.
3. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Interpretation of the Approaches to the Concept of the State in the Ethical Views of Abu Zayd Abdurahman Ibn Khaldun. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 4(6), 161-164.
4. Jasur Sulaymonov (2024). "MUQADDIMA" ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOY FALSAFIY MEROSINING ASOSIY MANBASI SIFATIDA. *Academic research in educational sciences*, 5 (5), 759-767.
5. Sulaymonov, Jasur (2024). "MUQADDIMA" ASARINING ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOY FALSAFIY TA'LIMOTIDAGI O'RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4 (5), 964-972.
6. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
7. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA“ ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
8. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith // *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)* ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
9. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar//*Falsafa va huquq jurnali*. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.
10. Sulaymonov, J.B. Ibn Haldun qarashlarida geografik determinizm ildizlari // *Sharqshunoslik jurnali*. 2018 yil 4-soni. 124-128 betlar.
11. Сулаймонов, Ж.Б. Взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна о развития общества и цивилизации// *Международный научно-практический журнал "Экономика и социум"*. 12 (79)2020 г. // <https://iupr.ru/a78cf8ac-3ef5-4670-8fcd-a900ec94fdfb>.

AHMAD ZAKI VALIDIYNING TARIXDA PARADIGMAL YONDASHUVLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715803>

Xujayev Muminjon Isoxonovich
Alfaraganus universiteti falsafa fanlari
doktori (DSc) professor v.b.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolanin asosiy mazmuni ahmad zaki validiy ilmiy faoliyatining tarixda paradigmatal yondashuvlar asosiy yo'nalishlari "Umumturk tarixiga kirish" nomi bilan nashr ettirgan asarida batafsil keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy, faoliyat, tarix, paradigmatal, yondashuv, asosiy, yo'nalish, asar.

ПАРАДИГМАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ АХМАДА ЗАКИ ВАЛИДИ К ИСТОРИИ

АННОТАЦИЯ

Основное содержание данной статьи подробно изложено в научном труде Ахмада Заки Валиди «Введение во всеобщую тюркскую историю», представляющем собой основное направление парадигмальных подходов в истории.

Ключевые слова: научная, деятельность, история, парадигмальный, подход, основной, направление, работа.

AHMAD ZAKI WALIDI'S PARADIGMAL APPROACHES TO HISTORY

ABSTRACT

The main content of this article is detailed in the work of Ahmad Zaki Validi, published under the title "Introduction to General Turkic History", on the main directions of paradigmatic approaches in history.

Keywords: scientific, activity, history, paradigmatic, approach, main, direction, work.

KIRISH

Ahmad Zaki Validiy To'g'on 1927 yildan beri Istanbul universitetida umumiy turk tarixi fanidan ma'ruzalarini "Turk tarixini faqat Osiyo va Yevropa xalqlari tarixi bilan birga o'rganish mumkin", degan so'zlar bilan boshlagan. Osiyo tarixini universitetda kurs sifatida o'qitilishi 1968-1969-yillardagina uning uzoq sa'y-harakatlari natijasida mumkin bo'ldi.

Istanbul universiteti Adabiyot fakultetining 1968-1969 o'quv yili uchun matnlarga rasm va xaritalar qo'shib tarix fanini o'qitishda yangi usul sifatida

“Osiyo tarixi”ga oid qismini (Turkiya ish banki madaniyat nashrlari) nashrga tayyorlaydi.

Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on Osiyo tarixi darslarida turk tarixiga oid qiziqarli uchun dolzarb mavzularni tanlagan. U asarda turklar bilan tarixiy aloqa ega va boy manbaga ega Xitoy tarixini har tomonlama bayon qiladi.

Yaponiya tarixida samuray syogunligi va qarluqlarning “sagun” maqomining o‘xshashligi, koreys va turkiy tillarning umumiy xususiyatlari haqida to‘xtalar ekan, u Yaponiya feodalizmini Yevropa feodalizmi bilan qiyoslaydi, feodal xususiyatlarini qiyosiy kontekstda ochib beradi.

U 1868 yildan keyingi Yaponiyaning Meiji davri tarixini Usmonli-Turkiya modernizatsiyasi bilan bir vaqtda taqqoslaydi.

To‘g‘on ma’ruzalarida ahamiyat beradigan mavzu Janubi-sharqiy Osiyo tarixidir. Ushbu bo‘limda Usmonlilar imperiyasi va Ache Sumatra sultonligi o‘rtasidagi aloqalar, Malayziya va Indoneziyaning tarixiy sultonliklarining Markaziy Osiyo bilan diniy va madaniy aloqalari, O‘rta Osiyo bilan chet eldagi “Buyuk ipak yo‘li” savdo aloqalari yoritilgan. Hind okeani va Yaqin Sharq ma’ruzalar vaqtida Usmonli-Turkiya munosabatlari ma’lum bo‘lmagan transmilliy aloqalarni o‘z ichiga olganligi bilan noyob bo‘lib, ushbu asarning Hindixitoy bo‘limining oxirida XX-asr oxiridan Britaniya, Gollandiya, Fransiya mustamlakachiligi ostida Malayziya, Indoneziya va Vetnam mustaqilligi uchun kurashlarni o‘z ichiga olgan qism qiziqish uyg‘otadi. Bu erda Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on tarixchi sifatida zamonaviy tarixdagi millatchilik va istiqloqlilik harakatlari hamda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan “Ittihad-i islom/panislamizm” munozaralari bilan bog‘liq holda turkiy xalqlar tafakkuri mavzusiga qiyosiy yondashuvni taqdim etadi.

Validiy “Qadimgi turkiy va mo‘g‘ul xaritalari hamda xaritachilik masalalariga doir qaydlar” nomli maqolasida Mahmud Qoshg‘ariy tuzgan xaritani tahlil qiladi. Chingizxon va Amir Temur davrida tuzilgan xaritalar Mahmud Qoshg‘ariy tuzgan xarita jug‘rofiy tushunchaga ko‘ra, yaratilgan eng qadimiy xaritadir. Mazkur masala bilan to‘shu kungacha geograflardan Konrad Miller [1] va Albert Kerman[2]lar shug‘ullangan, har ikki olim ham xaritaning asl turkiy asar ekanligini ta’kidlaganlar. Ular xaritadagi jug‘rofiy atamalarni izohlay olmaganlar”. [3]

Validiy yozishicha: “Asarning aslligi nimadan iboratligini to‘liq bayon etmaganlar. Har ikki olim ham xaritaning, ayniqsa, G‘arb mamlakatlari qismida Islom xaritalariga o‘xshash va farqli jihatlarni ko‘rsatish bilan kifoyalanganlar” [4]. Shuningdek, olim “Mahmud Qoshg‘ariyning xaritasida kitobidagi kabi hind, Xitoy va Budda madaniyatlarining izi sezilib turadi. Sariq daryo va Yang Sze Kiyangning qadimgi Xitoy xaritalarini eslatuvchi chizmasi ham fikrimiz dalilidir. Fikrimcha, mazkur xarita mazmun mohiyatiga ko‘ra, Budda asarlaridan ko‘chirilgan, Qadimgi Xitoy xaritalarida Yevropa xaritalaridagi kabi shimol, islom xaritalarida janub, Mahmud Qoshg‘ariyning xaritasida esa, qadimgi turkiylarning qiblasi sanalgan Sharq markazdir, ya’ni bunda

shimoliy turkiylar kosmogoniyasi hukmron. Keyin xaritada qo'llanilgan buyoq ham original, ham noan'anaviy. Nima bo'lganda ham ushbu xarita qadimgi turkiy madaniyat va turkiylarning jahon haqidagi tasavvurlarining eng muhim, qimmatli hujjat" [5] ekanligini ta'kidlaydi.

Janubi-sharqiy Osiyo jamiyatlarining mustamlakachilik tarixida Indoneziyada kuchli istiqlool va millatchilik harakati islomiy o'zlik doirasida iqtisodiy kuchga ega bo'lgan holda shakllangan.

Mustaqillik uchun iqtisodiy taraqqiyot muhim ekani, Indoneziyadagi "Sarakat Islom" (Sortan-i islom) harakati bu yo'lda eng muhim tashkilot ekanligini ta'kidlagani jahon tarixidagi voqealarni yo'lga qo'yishiga misol bo'ladi.

To'g'onning XX-asr Janubi-sharqiy Osiyo jamiyatlari Ikkinchi jahon urushidan so'ng mustaqillik uchun kurashda muvaffaqiyat qozona oldi. Ta'kidlash joizki, istiqloolchilik harakati ostidagi xalqlar, ayniqsa, Osiyo musulmonlarining ig'vosi va qo'llab-quvvatlashi to'g'ridan-to'g'ri urushga olib keldi. Bu Yevropa mustamlakachilik tartibining qulashiga sabab bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Yaponiyaning Malayziya va Indoneziyadagi qisqa muddatli harbiy zo'ravonligiga qaramasdan, mahalliy millatchilar bilan hamkorlik Sharqiy Osiyo mintaqasi aholisidan tashqarida yaxshi ma'lum emas.

Bizningcha, Ahmad Zaki Validiyning yapon imperializmining qarama-qarshi ta'sirini bilishi Rossiya turkiy xalqlari istiqlool harakatining Yaponiya bilan yaqindan o'zaro ta'siridan xabardorligini ko'rsatadi.

Fyodor Sergeevning 1920-yillarda Janubi-sharqiy Osiyoda inqilob ehtimoli buddaviylar va musulmonlar o'rtasida ziddiyat keltirib chiqarishi mumkinligi haqidagi bashorati 60-yillarda ham o'z kuchini saqlab qoldi. "Osiyo tarixi" ma'ruzalar matnida To'g'onning tarixshunosligi hamda siyosiy yondashuvi yoritilgan bo'lib, bu zamonaviy dunyo siyosatida turkiylar dunyosining ozodligiga urg'u berilgan.

"Osiyo tarixi" ma'ruzalar matnida Hindiston tarixiga yondashish bilan tugallangan. Shubhasiz, Hindiston tarixi, turk-usmoniy aloqalari va qiyosiy tahlil qilish imkoniyatiga ega boy tadqiqot bo'lishi mumkin. Ahmad Zaki Validiy shug'ullanayotgan Osiyo tarixidagi ko'plab mavzular mamlakatimizda keyingi yillarda ko'zga ko'ringan tadqiqot sohasiga aylangani asarning ma'ruza sifatida o'qitilishi davrida dolzarb bo'lganini ko'rsatadi. Bu uning "dunyo tarixi" doirasidagi voqealar bilan shug'ullanishi, mahalliy tarixni faqat milliy davlat tarixi deb hisoblaydigan cheklovchi nuqtai nazarni kengaytirish uchun hali ham haqiqiy usuldir. Asar muharriri tomonidan qo'shilgan joriy manbalar, xaritalar, nomlarning joriy orfografiya bo'yicha imlosi kabi ma'lumotlardan bugungi Osiyo tarixi faniga kirish uchun ma'lumotnoma sifatida foydalanish imkonini beradi.

Validiy islomiy manbalar tadqiqida tarixiy haqiqatni falsafiy jihatdan tadqiq qiladi. Tarixni soxtalashtirish to'g'risida shunday xulosaga keladi: "Bugungi kunga kelib qadimgi tarixchilar zamonidan yozilgan soxtakorlik va har qanday "dalili zaif" tarixiy hujjatlar bugungi kun tarixchilarini tarix ilmiga bo'lgan qiziqishlarini susaytirmaydi. Bugungi kun olimlari endi haqiqiy ma'lumotni soxta

ma'lumotlardan ajrata oladigan darajaga etdilar. Ammo insoniyatning tarixiy faoliyati shunchalik chigal va murakkabki, ularning ko'pchiligi haligacha ochilmay qolayotganligi tarixning ochilgan tomonlari ham hali isbotlanmagaligini ko'rsatadi. Sodir bo'lgan ba'zi voqealar haqida biron-bir so'z qayd etilmaganini ko'rish mumkin. Ba'zi tarixiy voqealarga oid hujjatlar soxtasini haqiqiysidan ajratish, hatto, bugungi kunda murakkabligicha qolmoqda, tanqidsiz asar yozgan tarixchilarining sodda qilib ko'rsatgan ba'zi hodisalar haqiqatdan uzoq ekanligi sabab muammolar tug'ilmoqda. Misol uchun: Iso payg'ambarning tug'ilishi bugun jahon tarixining boshlanishi va uning yuz millionlab inson tarafidan o'z zamonasining eng yaxshi shaxsiyat sifatida ko'rilganiga qarshi so'nggi tadqiqotlar uning tarixiy hayotini, hatto, tarixiy shaxs ekanligi yoki emasligiga shubha bilan qaramoqda. Faqatgina tarix tanqidi bilan bunday ma'lumotlarni haqiqiy yoki soxtaligini isbotlab berish muhimdir. Shunga o'xshash holatlar boshqa fanlarda ham mavjud" [6].

Validiy sotsializm haqidagi g'oyalarining yana bir xususiyati shundaki, ushbu ijtimoiy tuzum taqdirini faqat iqtisodiy jarayonlar bilan bog'laydigan marksizmdan farqli o'laroq, xalqlarning sotsializmga munosabati urf-odatlar, an'analar, umuman olganda, milliy xususiyatlarga bog'liq hisoblaydi. Shuningdek, Validiy: "Davlat ishlarida jamoaviy mas'uliyat hissi nafaqat xalqning madaniy saviyasiga, balki urf-odatlari va ma'rifatiga ham bog'liq. Mening boshqirdlarim ruslardan madaniy jihatdan pastroq, ammo davlat ishlariga kelganda, ular jamoaviy mas'uliyat hissiga ega ekanligini anglagan. Qozoqlar, turkmanlar va boshqirdlar to'liq demokratik tartiblarni o'rnatishlari mumkin edi. Shu bilan birga, ular irodasi oldida ta'zim qilishga odatlangan. Agar qozoq, boshqird, o'zbek xalqlari mustaqillikka erishsa, sotsializmning o'rnatilishi ularning qishloq xo'jaligi, irrigatsiya tizimi, tog'-kon sanoatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi" [7] degan xulosaga keladi.

Validiyning so'zlariga ko'ra, sotsializmning salbiy tomonlari ham bor. "xalqlarning mustaqillik irodasini zaiflashtirishda va odamlar o'rtasidagi shaxsiy tashabbusni yo'q qilishda uning tengi yo'q" [8].

Validiyning qarashlari diqqatga sazovor. Demokratiya va sotsializm o'rtasidagi munosabatlar haqida ijtimoiy ongda keng tarqalgan "demokratiya" tushunchasi ozchilikni ko'pchilik irodasiga bo'ysundirish tamoyilini tan olish bilan ajralib turadi. Ko'p millatli jamiyatda bunday demokratiya kichik xalqlar deb atalganlarni son jihatdan ustunlikka bo'ysundirish quroli bo'lib xizmat qiladi. Mashhur rus faylasufi S.L.Frank fikricha, demokratiyaning qadri shundaki, u hammaning kuchi emas, balki hammaning erkinligidir. Demokratiya ko'pchilikning benuqsonligiga asoslanishi mumkin emas [9].

Validiyning ta'kidlashicha, demokratiyaning yagona retsepti yo'q. Demokratiyaning maqsadi xalqlar va jamiyatlarning o'z ehtiyojlari va irodasiga mos keladigan shakllarda yashashga imkon berishdir. Demokratiya turli xalqlar uchun har xil, lekin uning asosiy sharti mavjud. Jamiyat yoki odamlar ichida umumiy mas'uliyatni taqsimlash o'z zimmasiga olish va shunga muvofiq

belgilangan qonunlarga bo'ysunish qobiliyati [10]. Ba'zi davlatlardi demokratiya g'oyasi o'zining namoyon bo'lishida milliy shartli hodisa sifatida hamon dolzarb bo'lib qolmoqda, demokratiya niqobi ostida monotonlik joriy etilib, xalqlar hayotidan milliy o'ziga xoslik olib tashlanmoqda (global miqyosda - demokratiya Amerika modelining joriy etilishi).

U G'arb olimlarining G'arb erkinligi va shaxs g'oyasi, kategoriya dinamikligi, fikr erkinligi haqida, Sharq esa jamiyat hayotidagi zulm, tarixdan tashqari va yopiq jamiyat, ruhiy inertlik haqidagi tushunchalarni izohlaydi. Sharqning G'arbdan ortda qolishini iqtisodiy sabablar bilan izohlab beradi. Yevropaliklar tomonidan dengiz yo'llari kashf etilishi tufayli Sharqdagi quruqlikdagi savdo yo'llari tark etiladi. Bu musulmon davlatlari turg'unlashuviga olib keldi. Validiyning fikricha, "madaniy" va "sivilizatsiya" farqlarini anglash kerak. Musulmon Sharqi sof geografik ma'noda Sharq olamiga mansub, aslida u G'arb sivilizatsiyasining bir qismi. G'arpga sivilizatsiya sifatida musulmon Sharqi emas, balki Hindiston va Xitoyga qarshi rus jamiyatidagi millatlararo munosabatlar "jarohatlarini" mojarolar namoyon bo'lishidan oldin ko'rgan. O'z tadqiqotida u nazariy bilimlarning yuqori darajasini ko'rsatadi.

Ahmad Zaki Validiy To'g'on yoshligidayoq to'g'ridan-to'g'ri ma'lumot manbalariga borish va manbalarga tayanib sintez qilish qobiliyatiga ega bo'lgan. 1914 yilda Turkistonga qilgan safarida - 1923 yilda Ibn al-Faqih "[Kitob axbor al-buldon](#)" ("Mamlakatlar to'g'risidagi xabarlar kitobi") asarining yangi nusxasini topadi. 1930 yildan keyin esa qadimiy Xorazm tilining namunalarini topadi. U 1925 yildan Istanbul kutubxonalarida mavjud bo'lgan qo'lyozmalardan muhim ma'lumotlarni to'plagan. Turkiston ilmiy an'alarining G'arb ilm-fani bilan sintezini ifodalagan. U amakisi Habib Najjar va otasi orqali Shimoliy turkiylik va shu yo'l bilan Turkiston ilmiy an'anasining merosxo'ri bo'lgan. Unga Bartoldning tadqiqotlari juda katta ta'sir qilgan. U o'zining ilmiy fikrlarini hech ikkilanmay bildirgan.

"Ahmad Zaki Validiy To'g'onning dunyo olimlarining e'tirofi haqiqatan ham katta. U Eron ta'lim jamiyatining birinchi darajali ordeni sohibi, Turkiya sharqshunoslik jamiyati asoschisi, Hammer-Purgshtal nomidagi Avstriya ilmiy jamiyati a'zosi, Manchester universiteti faxriy doktori, shogirdlari va tinglovchilarining sevimli o'qituvchisi Istanbul universitetida 60 yoshga to'lishi munosabati bilan (1950), Turkiya, Avstriya, Eron, AQSh, Germaniya, Angliya, Finlyandiya, Polsha, Fransiya, Misr, Pokistondan vafoti etganida vidolashuv marsimida dunyoga mashhur olimlar ishtirok etishadi. Zaki Validiy To'g'onning bir yuz oltmishdan ortiq asarlari o'zi bilgan o'nlab tillarda: boshqird, rus, turk, nemis, ingliz, venger, fransuz, tatar, arab, fors va boshqa ko'plab tillarda yozilgan" [11].

U umrining oxirigacha yangi ma'lumotlarni o'rganib, tadqiqotchi bo'lishda davom etdi, betobligida ham O'g'uz dostoni haqida mulohazalarini bildirdi. Umumjahon tarixi ilmiy tadqiqotlari sohibi Ahmad Zaki Validiy To'g'on turkiy va musulmon kimligi bilan tarix olamida ta'sir o'tkazgan. Turk tarixining

xususiyatlarini bilgani holda, bu masalada murosaga kelmadi, xalqaro kongresslarda o'zining ilmda "jangovar"lik xarakterini davom ettirdi. U XIX-asrning eng nufuzli Turk tarixshunosligi namoyandalaridan biri bo'lgan. Fuad Ko'prulu bilan birgalikda "turk" tushunchasining muhim xususiyatlarini aniqlash, golland turkshunosi Karl Jonning O'rta Osiyo tarixiga qiziqishiga hissa qo'shgan.

Validiy To'g'on ilk tadqiqotini 1908 yilda boshlagan va umri davomida o'qishni davom ettirgan. Asosiy asarlari: "Turk va tatar tarixi" (Qozon, 1912); "al-Beruniy" (1928); "O'n etti qum osti shahri va Sadri Maqsudi Bey" (Istanbul 1934); "Ibn Fadlonning sayohatnomasi" (Leypsig 1939); "Beruniyning "Dunyo xaritasi"" (Dehli, 1940); "Beruniyning "Al-Hanunu'l-Mas'udiy"" dunyo geografiyasi bo'limining bir qismi nashr etilgan, bu tugallanmagan asar); "Zamonaviy Turkiston va uning yaqin o'tmishi" (Qohira, 1928-1940; nashr Fevzi Chakmak yordamida yakunlangan); "Turkistonning 1929-1940 yillardagi ahvoli" (Istanbul 1940); "Mo'g'ullar, Chingiz va turklar" (Istanbul 1941); "Umumturk tarixiga kirish", (Istanbul, 1946, 1970); "Zamonaviy Turkiston va uning yaqin tarixi II" (Istanbul, 1981; Qohirada arab yozuvining qisman qayta ko'rib chiqilgan yangi varianti); "Tarixda usul" (Istanbul, 1950, 1969); "Muqaddimat ul-adab"ning Xorazmcha lug'ati" (Istanbul, 1951); "XXII-kongress 1951-yilda Istanbulda yig'ilgan. Sharqshunoslar qurultoyining ishi" (Istanbul, 1953); "Turk-Turkiston" (Istanbul, 1960 yilda Yangi Turkiston jurnalining 1927 yil 40-sonida bosilgan maqola); "Istanbul kutubxonalaridagi miniatyuralar haqida" (Istanbul" 1963); "Turk madaniyati qo'llanmasi dasturi va ish rejasi" (Istanbul" 1967); "Xotiralar, Turkiston va boshqa musulmonlarning milliy ozodlik madaniyati uchun kurashi" (Istanbul" 1969; Anqara 1999, ko'p tillarga [qisman yapon tiliga] va boshqa turkiy tillarga tarjima qilingan).

Abdulqodir Inon bilan 1927-yilda "Yangi Turkiston" jurnalini nashr etgan, turli jurnallarda ko'plab maqolalari chop etilgan, ayrim maqolalar vafotidan so'ng to'plam qilib, nashr etilgan. Ulardan ba'zilari: "Turkiylikning taqdiri haqida" (Istanbul" 1970, 1977); "Qur'on va turklar" (Istanbul" 1971); "O'g'uz dostoni: Rashiddining O'g'uznomasi, tarjima va tahlil, (Istanbul, 1972; bu uch asar Tunjay Boyqaro tomonidan to'plangan va nashr etilgan); Boshqirdlar tarixi (Boshqird tiliga Amir Yuldashbaev tarjima qilgan, (Ufa, 1994); turk tiliga Isenbika To'g'on tomonidan tarjima qilingan (Anqara, 2003). To'g'onning "Mo'g'ullar davrida Anadoluning iqtisodiy ahvoli" (1930) nomli asari V. Xinz tomonidan qayta ishlanib, kitob holida nashr etilgan.

To'g'on butun umrini turk tarixi va madaniyatini tadqiq qilishga bag'ishlagan, u ilm olishga ishtiyoqi baland, umuminsoniy qadriyatga ega tarixchi edi. Ozodlik uchun kurashda ham milliy madaniyat va tarixni o'rganishda davom etdi. Ko'rinib turibdiki, To'g'on siyosatga kirib, harbiy kurashda qatnashgan, hibsga olingan, sudlangan va qamoqqa tashlangan. Bularga qaramay, uning millatparvarligi o'z davrining qahramonligi edi.

"Validiy jamiyatda umuminsoniy hayot va insoniy munosabatlarni shakllantirish haqidagi qarashlarga qaytadi. Validiyning shogirdi, turk tarixchisi

Tunjay Boyqaro uning dunyoqarashini shakllantiruvchi quyidagi omillarga ishora qiladi: 1) turkiy xalq an'analari; 2) islom dini; 3) turklarning milliy odatlariga ko'p mos keladigan ijtimoiy turmush tarzi. Tunjay Boyqaro shunday ta'kidlaydi: "Milliy turkiy urf-odatlar va islom an'analari odamlarga zulm qilish, jamiyatda insonlarning alohida-alohida bo'lib, boyliklar yig'ishga salbiy munosabatda bo'ladi. Bunday qoidalar Zaki Validiyning diqqatini tortmay qolmasdi. Turkiy urf-odatlar odamlarning o'zaro yordam ko'rsatish tamoyillariga asoslangan mavjudlik uchun kurashning samaradorligini e'tirof etadilar, shuning uchun ham kambag'al va ojizlarga g'amxo'rlik qilayotgan odamlar qurshovida ulg'aygan Zaki Validiy uchun bunday qarashlarga amal qilish tabiiy edi; 4) o'z xalqiga muhabbatdan iborat bo'lgan millatchilik. "Zaki Validiy barcha millat va elatlarni hurmat qilgan. Lekin ulardan o'z xalqiga nisbatan xuddi shunday tuyg'uni kutgan edi", "O'zini va xalqini sevmagan odam butun insoniyatni yomon ko'radi, insoniyatga muhabbat esa o'ziga, xalqiga bo'lgan muhabbatidan o'tadi" [12].

XULOSA

Birinchidan, Ahmad Zaki Validiy ilmiy faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri, eng muhimi, butun turkiylar tarixini birlamchi manbalar asosida ishlab chiqish edi. U bu tadqiqotlarni ikki jildda jamlagan bo'lsa-da, faqat birinchi jildini "Umumturk tarixiga kirish" (Istanbul, 1946 y, 1970 y) nomi bilan nashr ettirgan. Asar turkiylarning miloddan avvalgi XVI-asrgacha bo'lgan tarixini o'z ichiga oladi. Ushbu keng ko'lamli tadqiqotda tadqiqotchi turkiy tarixning qadimiy davrlarini (Turkistonning aholisi va turkiylar, Janubiy Turkistonning qadimgi aholisi va ularga qo'shnilar; saklar turkiyligi va Afrosiyobning (Alp Er Tunga); kelib chiqishi) yoritgan. "Turk" va "Turon" so'zlari? "Turk" nomini olgan birinchi odamlar; Qadimiy davrning umumiy tavsifi, ayniqsa, o'z yurtida sodir bo'lgan voqealar, islom davridagi turkiylar tarixining yuksalish davri, turkiylarning istilolari va ekspansiyalari, turk istilolarining an'analari; turk va mo'g'ul istilosining jahon tarixidagi ahamiyati; turklarning tarqalish shakllari va uni keltirib chiqaruvchi omillar; turk va turonliklarning Sharqiy va Janubiy Osiyo, Sharqiy va Markaziy Yevropa, shuningdek, Sharqiy Osiyo va Shimoliy Afrikaga tarqalishini tasvirlashga harakat qilgan. Muallif ushbu tadqiqotida, Movarounnahrda saljuqiylar va o'g'uzlarning hayoti, ularning Ozarbayjon va Onadolo'dagi manzilgohlari, Ilhoniylar, Usmoniylar, Ozarbayjon va Usmonlilar imperiyasida sodir bo'lgan siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar haqida ham fikr yuritadi.

Ikkinchidan, XIV-XVI asrlar birlamchi manbalarga tayanib, nisbatan ilmiy va haqqoniy fikrlarni ilgari surishga harakat qilgan. Zaki Validiy To'g'on butun turklar tarixini tadqiq qilgan ekan, ilhoniylar hukmdorlarining turkiylar tarixidagi o'rnini, turk tarixidagi millat tuzumining ahamiyatini, huquq va din o'rtasidagi munosabatlarni o'ziga xos yo'llar bilan izohlab, ko'rsata olgan. Ahmad Zaki Validiy 1929-1932 yillarda boshlagan tarixni o'rganish metodikasi haqidagi ma'ruzalarini 1941 yilda nashr ettirmoqchi bo'lsa-da, bu ish ma'lum sabablarga ko'ra tugallanmagan. Biroq, bu ish 1950 yilda amalga oshirildi ("Tarixda usul",

Istanbul, 1950, 1969y.). Zaki Validiy To'g'on juda katta hajmdagi so'zboshida madaniyat, obro'-e'tibor va boshqa masalalar yuzasidan o'z fikrlarini bildiradi. Bu asarida u turk tarixini o'rganishga yangi metodologiya olib kirdi. Asar uchta asosiy bo'limdan iborat: I bo'lim: tarix fanining mavzusi va sohasi (tarixda "tarix" tushunchasi va usullari, tarixning boshqa fanlar bilan aloqasi muallif yondashuviga ko'ra tarix turlari:); II qism: usul haqidagi bilimlar (usulning ta'rifi, rivojlanishi va ajralishi; manbalarni bilish; tanqid, talqin va sintez); III bo'lim: tarix falsafasi (teokratik, materialistik, pozitivistik, idealist, impressionist, gumanistik va islom dini qarashlariga ko'ra baholash). Ushbu asar ilovasida muallif turk tarixiga oid manbalarni, Sharq, ayniqsa, islom va turkiy dunyoga oid to'plamlar, tarixga oid boshqa fanlar metodologiyasiga oid ishlar, shuningdek, tasniflash va muallif rejalarini ham o'z ichiga olgan.

ADABIYOTLAR RO'XATI

1. Sepaggurd. Muallif Mahmud Qoshg'ariyning xaritasini, aynan, faqat lotin harflariga o'g'irgan holda chop ettirgan. 1931. B. 142-148.
2. Herman A. Dive altesne fiivkische welt karte vom 1076 n CHr. Mm «Jmago Munli» 1, 1935, P. 21-28.
3. Xarita va kitobda keltirilgan jug'rofiy nomlarni "Devonu lug'oti-turkdagi jug'rofiy atamalar" nomi ostida 1927 yilda yozgan kichik bir asarda tadqiq qilgan, lekin nashr qilinmagan.
4. Prof. Zeki Velidi Togan. Eski Türk ve Mogollarin haritalari ve haritaciligi meselesine dair notlar // Kopuz. Istanbul. 1966. Sayi 5. S.164-169, 1 harita.
5. Prof. Zeki Velidi Togan. Türk destaninin tasnifi // Atsiz Mecmua. -Istanbul. Sayi 1. S.4-5, Sayi 2. S.27-30.
6. Prof. Zeki Velidi Togan. Tarihte Usul. - Istanbul: 1985. S.32.
7. Prof. Zeki Velidi Togan. Tarihte Usul. - Istanbul: 1985. S.209.
8. Prof. Zeki Velidi Togan. Tarihte Usul. - Istanbul: 1985. S.209 c.
9. Франк С.Л. Философские предпосылки деспотизма // Вопросы философии. - 1992. - №3. 114 с.
10. Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Кн. 2. - Уфа: Китап, 1998. - 368 с. 208 с.
11. <https://cyberleninka.ru/article/n/zaki-validi-uchenyuy-i-lichnost>
12. Байкара Тунджер. Заки Валиди Тоган. - Уфа: Китап, 1998. 75-77 с.

ABU NASR FOROBIY FAOLIYATIDA SIYOSIY NORMALAR VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715827>

Xabibjonov Izzatbek Dilshodjon o'g'li

Alfraganus university

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'lim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Pulatov Sherdor Nematjonovich

Alfraganus university PhD., dotsent

ANNOTATSIYA

Sharq Uyg'onish davrining yetuk qomusiy olimi, faylasuf Abu Nasr Forobiyning davlat va huquq haqidagi ta'limoti u qoldirgan ilmiy merosning muhim yo'nalishlaridan biridir. Mutaфakkirning jamiyat va davlatshunoslik sohasidagi qarashlarining shakllanishi va rivojlanishi u yashab, ijod qilgan davr – O'rta Osiyo hududlarining arab xalifaligiga bo'ysundirilgan davrlariga to'g'ri keladi, hamda o'sha vaqtdagi kishilik jamiyatining ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy rivojlanishi muammolarini o'zida aks ettiradi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu Sharq olimining ko'pgina fikrlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa, turlicha tarixiy davrlarda o'ziga xos tarzda talqin qilinishi mumkin bo'lgan qator muhim fikrlar mavjud.

Kalit so'zlar: Sharq Uyg'onish, Abu Nasr Forobiy, davlat, huquq, siyosat, tarbiya, axloq.

Abu Nasr Forobiy davlatni har tomonlama yetuk o'zida eng yaxshi insoniy fazilatlarni jo qilgan kishilar yordamida idora etish zarurligini qayd etadi. Shuningdek, u har tomonlama yetuk aholini ilm-ma'rifatga olib boruvchi ideal jamoa haqidagi hayolotini olg'a suradi. Forobiy davlatni boshqaruvchi Oллоhdan boshqa hech kimga bo'ysunmasligi kerak, u tabiatan o'n ikkita xislat – fazilatni o'zida birlashtirgan bo'lishi zarur, deydi va ularni birma-bir sanab ko'rsatadi⁴⁴⁷.

Abu Nasr Forobiy e'tiqodicha, «O'zida o'n ikki tug'ma xislatlarni birlashtirgan inson axloqli bo'la oladi», - deydi⁴⁴⁸. Bu xislatlar majmuasi fozil inson kontsepsiyasiga asos bo'ladi.

⁴⁴⁷ Muhiddinova F. Forobiy siyosiy – huquqiy ta'limotida qonun va qonunchilikni takomillashtirish konsepsiyasi". Toshkent, 2005. – B. 55.

⁴⁴⁸ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Abdulla Qodiriy nashriyoti, Toshkent, 1993. – B. 159-160.

Birinchidan, bunday odamning barcha organlari shu darajada taraqqiy etgan bo'lishi kerakki, u bu organlari bilan bajarmoqchi bo'lgan ishlarini osonlik bilan bajarsin;

Ikkinchidan, barcha masalani tezda anglaydigan, so'zlovchining maqsadi va aytilgan fikrining chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin;

Uchinchidan, xotirasi juda baquvvat bo'lsin;

To'rtinchidan, zehni o'tkir bo'lsin;

Beshinchidan, so'zlari aniq bo'lsin, fikrini ravon va ravshan bayon eta olsin;

Oltinchidan, bilish va o'qishga muxabbati bo'lsin;

Yettinchidan, ovqatlanishida, ichimlik iste'mol qilishda ochko'z bo'lmasin, qimor o'ynashdan yiroq bo'lsin;

Sakkizinchidan, haqiqatni haqiqat tarfdorlarini sevadigan bo'lsin;

To'qqizinchidan, ruhi g'ururli va o'z vijdonini qadrlaydigan bo'lsin;

O'ninchidan, dirham dinar va shu kabi turmush bid'atlariga jirkanish bilan qarasin;

O'n birinchidan, o'z tabiati bilan adolatli va adolat uchun kurashuvchilarni sevadigan, adolatsizlik va jabr zulmga kurashuvchilarni sevadigan bo'lsin;

O'n ikkinchidan, adolatli bo'lsin, lekin qaysar bo'lmasin, adolat oldida qaysarlik qilib, o'zbilarmonlikka berilmasin.

Forobiy ana shu fazilatlarining hammasi bir kishida bo'lmasligini hisobga olib, davlatni bir kishi emas, balki bir necha kishi boshqarishi kerak, degan fikrni olg'a surgan.

Shuningdek, Forobiy adolat tamoyillari, fuqarolarning o'zaro tenglik va umumiy baxtiyorlikni amalga oshirish zaruratini hukmdorning quyidagi 6 ta xislat va sifat ko'rsatkichlariga bog'liqligini alohida ta'kidlaydi:

- birinchisi, donishmandlik;

- ikkinchisi, avvalgi imomlar o'rnatgan qonunlar va tartiblarni xotirada yaxshi saqlab qolish va ularga amal qilish uchun quvvati hofizga ega bo'lish;

- uchinchisi, agar avvalgi imomlar davridan biror (yoki bir qancha) sohaga taalluqli qonun qolmagan bo'lsa, bunday qonunni o'ylab topish uchun ijod, ixtiro qilish quvvatiga ega bo'lish;

- to'rtinchisi, hozirgi haqiqiy ahvolni tez payqab olish va kelgusida yuz beradigan avvalgi imomlar ko'zda tutmagan voqealarni oldindan ko'ra bilish uchun bashoratgo'ylik xislatiga ega bo'lish. Bu xislat unga xalq farovonligini yaxshilash yo'lida kerak bo'ladi;

- beshinchisi, avvalgi imomlar o'rnatgan qonunlarga, shuningdek, avvalgilaridan ibrat olib, o'zi to'qib chiqargan qonunlarga xalq amal qilishi uchun so'zlash - notiqlikka ega bo'lishi;

- oltinchisi, zarur hollarda harbiy ishlariga mohirona rahbarlik qilishi uchun yetarli jismoniy quvvatga ega bo'lish, ham jang qilishni, ham sarkarda sifatida janggu-jadalga rahbarlik qilish uchun harbiy san'atni yaxshi bilishi kerak, - deydi Forobiy⁴⁴⁹.

Abu Nasr Forobiy kimlar rahbarlik qilishga munosib bo'lishi mumkin degan masala xususida o'z fikr – mulohazalarini davom ettirib, ta'kidlaydiki, mobodo shu olti xislatning barchasini o'zida jamlagan bir odam topilma-sa, fozillar shahriga rahbarlikka ana shunday fazilatli ikki kishini (biri – donishmand, ikkinchisi qolgan xislatlar sohibi bo'lsa) qo'yish zarur. Agarda qayd etilgan xislatlar bir emas, bir necha kishilarda bo'lsa (ya'ni, birida u, ikkinchisida bu, uchunchisida yo to'rtinchisida boshqa xislatlar mujassam bo'lsa), yana shu fozil insonlar guruhini yurt rahbarligiga ko'tarish ma'qul deb maslahat beradi. Uning fikricha, ana shu guruh insonlar hamjihat bo'lib, o'zaro bamaslahat, kelishib ish tutsa, shahar yaxshi boshqariladi, har bir fozil hokim bo'lishi mumkin. Lekin, fozillar shahriga hokimlik qilayotgan kishilar barcha zarur xislatlarga ega bo'lsa-yu, ammo, donishmandlik bo'lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatga yuz tutadi⁴⁵⁰.

Shunday qilib, Abu Nasr Forobiy rahbar uchun eng muhimi – bu donishmandlik degan g'oyani hamma fazilatlardan ustun qo'yadi. U o'z zamonasining hokimi, imomi, boshlig'i, rahbari barcha kishilardan har jihatdan mukammal, komil inson bo'lishi kerak deb hisoblaydi. Faqat shunday inson bosh – qosh bo'lgan, rahnomalik qilayotgan shahargina chinakam fozil kishilar shahri bo'lishi mumkin.

Abu Nasr Forobiyning rahbar va rahbarlik haqidagi bu fikr – mulohazalari uzoq yillar davomida ko'pchilik podsho, xon, amir, sulton, bek, hokimlar uchun bir uslubiy qo'llanma, dasturulamal bo'lib kelgan bo'lsa ajab emas.

Ko'rinadiki, fozillar shahri hokimi ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan mukammal, qobiliyatli, har tomonlama yetuk bo'lishi bilan bir qatorda dono ham bo'lishi zarur. «Dono bo'lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatga yuz tutadi, fuqarolari esa jabr-zulmga mubtalo bo'ladi», deydi Forobiy.

Insonlarda adolat, vijdon, or – nomus, insonparvarlik, vatanparvarlik kabi ko'plab ajoyib his – tuyg'ular rivojlangan.

Qisqasi, insonning komil, yetuk, barkomol bo'lib yetishishida milliy qadriyatlarning ta'siri benihoya kattadir.

⁴⁴⁹ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: Abdulla Qodiriy nashriyoti, 1993. – B. 163.

⁴⁵⁰ E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov. O'zbek g'ururi – uning odobi. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2008. – B. 238.

Abu Nasr Forobiy bu hususda shunday deb yozgan: “Kishilar tug‘ilganida kamolotli bo‘lib tug‘ilmaydi, ularning orasida aslidafarqlar bo‘lmaydi, xulqi, faoliyati, hayoti istagancha bo‘labermaydi. Bular keyinchalik o‘zgaradi, ya’ni jamiyat orasida o‘sa boshlagandan keyin, bu yerdagi qarama – qarshiliklarni o‘ziga singdira boshlaydi, har xil mushkulotlarga duchor bo‘ladi. Uning adolatga yaqinligi yoki uzoqligi xulqiga, yashagan jamiyatiga bog‘liq⁴⁵¹. ”

Abu Nasr Forobiyni fozil jamoa haqidagi ta’limoti, uning komil inson haqidagi g‘oyalari bilan uzviy bog‘langan. Umuman olganda fozil jamiyat-komil inson, baxt-saodat, o‘zaro yordam, dono boshliq, tenglik haqidagi g‘oyalari o‘z davri uchun hayoliydir.

Abu Nasr Forobiy fozil jamiyat va fozil shahar shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunar bilan shug‘ullanadi, ular orasida yaxshi odatlar, zavq-lazzatlar paydo bo‘ladi. Fozil jamoani boshqaruvchi podshoh doimo g‘amxo‘r bo‘lishi, o‘z manfaatidan boshqalar manfaatini yuqori qo‘yishi zarur⁴⁵².

Abu Nasr Forobiy fikricha davlatni boshqarish ikki xil bo‘ladi. Insonlarni haqiqiy va hayoliy, soxta baxtga eltuvchi davlat tuzish, davlatni boshqarish san’ati va boshqarishning umumiy qonunlariga binoan nazariy bilim va talablarga asoslanadi. Abu Nasr Forobiy din erkinligi tarafdoridir. Abu Nasr Forobiy davlatni boshqaruvchisining zaruriy fazilatlaridan biri, mulohazali bo‘lish, adolatparvar, kamtar, haqiqatgo‘y va aql bilan ish ko‘rishdir. Abu Nasr Forobiy inson aqlining bilish qobiliyatlarini aniqlashga intiladi.

Yillar o‘tishi davomida insonda hayotiy tajriba to‘plana boradi va shuning uchun qonunlarni o‘rnatishning asosiy ob’ekti yoshlar bo‘lmog‘i lozim. Forobiy fikricha, ehtiyojlar o‘z vaqtida anglab yetilishi kerak va ularga «sovuq mulohaza» bilan yondashmoq lozim. Pedagogik ta’limot va ta’lim tizimining rivojlanishi ana shu masalalardan kelib chiqadi. Ham qonunshunoslar, ham tarbiyalanuvchilar birlari bilan chambarchas holatda harakat qilishlari kerak. qonunshunos hamisha tanqidni ochiq va munosib tarzda qabul qilishga tayyor bo‘lishi kerak. Tarbiya jarayonida uzilishlar, tanaffuslar bo‘lmazligi lozim, aks holda yoshlik paytda ta’lim-tarbiya ko‘rmagan kishini keyinchalik qonun bilan tarbiyalash o‘ta mushkul. Qonunlarning bajarilishini muntazam nazorat qilib turmoq lozim.

Forobiy qonunshunoslar (ustozlar, o‘qituvchilar, tarbiyachilar, siyosiy yetakchilar, rahbarlar va boshqalar)ga nisbatan qattiq talablar qo‘yadi.

⁴⁵¹ I.Xoliqov, M.Sobirova, M.Rustamov. Ma’naviyatning axloqiy asoslari. - Toshkent – 2013, Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi. – B. 83.

⁴⁵² Haydar Aliqulov. Falsafiy meros va ma’naviy – axloqiy fikr rivoji. - Toshkent. 2009. Falsafa va huquq instituti. – B. 34-36.

Qonunshunoslar pedagogikaning barcha oliy qoidalarini egallagan, soʻz sanʼatini puxta bilgan boʻlishi, auditoriyaning salohiyatini chamalay oladigan va shunga koʻra maʼruza qiladigan sinchkov murabbiy boʻlmogʻi lozim. Agar kishilar qonunlarning mohiyatini tugal anglay olmasalar, ulardan voz kechish xavfi tugʻiladi.

Forobiy siyosiy-huquqiy tarbiyaning asosiy kategoriyasi sifatida: aql, aqlga intilish, tarbiyalilik, adolatparvarlik, fozillik, botirlik kabilarni ilgari suradi. Aql – bu saxovatdir. «Tarbiya aqlni paydo qiladi, - deydi Forobiy, - kimda tarbiya boʻlmasa, qusurlarni ijobiy xususiyat sifatida qabul qiladi, tarbiyali kishi boʻlsa, faqat fozillikni ulugʻlaydi. qonun saxovat tomon yoʻldir, shu tufayli tarbiyani mustaqamlash uchun barcha imkoniyatlarni safarbar qilish lozim⁴⁵³».

Forobiyga koʻra, siyosiy-huquqiy munosabatlar tizimida tarbiya baxt va fozillikka erishishning asosiy omilidir. Eng avvalo, hukmdorning oʻzi tarbiyalangan boʻlishi kerak, aks holda davlat yoki shahar tanazzulga yuz tutadi.

Ushbulardan kelib chiqqan holda, Forobiyning fikriga koʻra, tarbiya jarayonida ayrim majburlash usullari, xususan, ishontirish yoki manfaatdorlikni uygʻotish kabilardan foydalanish maʼqul. Aks holda jamiyatda qullarcha boʻysunish holati paydo boʻladiki, bu ham oxir oqibatda jamiyatni emirishga olib keladi. Inson madaniyati fozillikning uch turi boʻlgan muhabbat, tarbiya va aqlga tayanadi.

Bu gʻoyalarning barchasi nafaqat «Aflotun «Qonunlari»ning mohiyati» asarida, balki «Fuqaro siyosati», «Davlat arbobining tuzuklari (aforizmi)», «Fozil shahar aholisining qarashlari» kabi asarlarida ifodalangan.

Tarbiya insonning ijtimoiy jihatdan oʻz-oʻzini anglashi uchun asos boʻlib xizmat qilishi kerak. Forobiy fikriga koʻra, kishilarda tugʻma qusurlarning boʻlishi mumkin emas yoki taʼlim-tarbiya berishning imkoniyati boʻlmagan kishilar mavjud emas. Shu nuqtai nazardan u tarbiyani majburiy va ixtiyoriy ravishda ikkiga boʻladi. Ikki xil kishilar borki, ularning ayrimlari ixtiyoriy ravishda qonunga boʻysunadilar va bundan lazzatlanadilar. Boshqa tur kishilar esa, jazolanishdan qoʻrqib, oʻz xohish irodalariga qarshi turgan holda qonunlarga boʻysunadilar. «Fozillik» va «oʻz-oʻzini tiyishlik» qonunlar va tarbiya taʼsirining natijasidir. Ham birinchi, ham ikkinchi holatga toʻgʻri kelmaydigan kishilar shahardan quvgʻin qilinadilar.

Forobiyning qonunga boʻysunish va axloq borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Ulugʻ narsalarga va ehtirolarni boʻysundirishga intilgan kishi ahmoqona ishlar bilan shugʻullanmaydi. Axloqiy fozillik, Forobiy fikriga koʻra,

⁴⁵³ Ал-Фараби. Историко-философские трактаты. С.165.

yillar davomida shakllanadigan odatdir. Bu adolat, donishmandlik, mardlik va hokazolarga bo'lgan odatlardir. «Agar insonda tug'ma kibr-havo va takabburlik kabi xususiyatlar bo'lmasa-da, baribir u o'z qalbini mashq qildirishi kerak, chunki insonda o'z sevikli kishisining ko'pgina jinoyatlarini sezmaslik singari tug'ma xususiyat mavjuddir⁴⁵⁴». Bu yerda Forobiy insonning o'z hislarini tuta bilishi, hissiyotni aqlga bo'ysundirishi, bir so'zlilik haqida fikr yuritadi. Insondagi hissiyotni tuta bilish qobiliyati uning fazilati sifatida ulug'lanishi kerak.

Forobiy jamiyatda qonun ustuvorligiga erishish uchun huquq va huquqiy tarbiyaga katta ahamiyat bergan mutafakkirdir. Chunki aynan huquq va huquqiy tarbiyada ijtimoiy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'naviy muvaffaqiyatning asoslari yotadi. Forobiy qonunning ustuvorligi ijtimoiy yuksalishning asosi deb tasavvur etadi. Forobiyning "Fozil shahar"da hokimga quyilgan eng muhim hislat sifatida adolatli bo'lish kerakligini qo'yadi.

Adolat so'zining mazmunida poklik, to'g'rilik, haqiqat, mujassamdir. Insoniyat yaralgandan beri adolatni qadrlab kelgan. Adolat bo'lgan joy gullab – yashnagan, xalq erkin bo'lgan. Adaolat – oyoq osti qilingan joylarda esa razolat hukm surib, jamiyat tubanlikka yuz tutgan.

“Adolatning ikki bosh manbai mavjud: birinchidan , hech bir kimsaga ziyon yetkazmaslik kerak va ikkinchidan, jamiyatga naf keltirish zarur”

“Adolat g'oyasini rad etib bo'lmaydi; u axloq – odob qonunlaridan, aql – idrok qonunlaridan, omma hayotining o'zidan kelib chiqadi; adolat boshdan oxir hayot ufurib turgan so'zdir ”.

“Shubhasiz , hech kim huquq va adolat to'g'risidagi tayyor tushunchalar bilan tug'ulmaydi, biroq inson tabiati shundayki, ma'lum yoshga kelganda bu haqiqatlar tabiiy yo'sunda shakllana boshlaydi.⁴⁵⁵”

Adolat Allohni tanishda, kishilar o'rtasida hukm chiqarganda, oila farzand o'rtasida odillik bilan ish tutishda va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shu o'rinda Arastuning Iskandarga nasihatidagi adolat haqidagi fikrlarni keltirish o'rinlidir. “Bilgilki, adolat buyuk va qudratli xudoning yer yuzidagi o'lchovidir. Uning yordamida zaif bo'lgan haq odam, kuchli bo'lgan nohaqdan o'z haqini oladi. Kimki, Alloh bandalari orasida o'rnatgan ilohiy adolat o'lchovini buzsa va undan chetlashsa, katta nodonliklar qilib, xatoliklarga yo'l qo'yadi. O'z ishlarida ikki sifatni egallashga intilish kerak. Biri, dillarni asir etish. Boshqasi esa ishda sabotli va paysalga solishdan saqlanishdir. Chunki, ishlarni bajarishga fursat topolmay

⁴⁵⁴ Ал-Фараби. Историко-философские трактаты. С.165.

⁴⁵⁵ Tafakkur jurnali, Toshkent, G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1989. – B. 263-264.

qoladi. Agar uni boshqa kishiga topsharsa, ishi yanada og'irlashib, kattalashib ketadi va keyin uni bajarib bo'lmay qoladi⁴⁵⁶.

Adolatparvarlik – insondagi o'tkir aql, sof mulohaza, toza ko'ngil, olijanob va mard ekanini ko'rsatib turuvchi dalildir. Dunyoda adolatparvarlikdan ko'ra ko'rkamroq xalq va tabiat yo'q undan ko'ra sharafliroq hislat va iqbol, ta'sirliroq naf qiluvchi narsani topish amri mahol. Adolatli bo'lish so'zida turish, qat'iylik demakdir.

Forobiyning fikricha, hamma uchun baxt – saodat eshiklarini ochish imkoniyatini vujudga keltirish fozil jamoaning o'z oldiga qo'ygan yuksak maqsadir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun donolik va aql – farosat bilan ish olib borishimiz lozim. Fozil jamoaning boshqa nomukammal jamiyatlardan farqi shundaki, uning fuqarolari insonning hayotiga bog'liq bo'lgan fazilatli narsalarga erishish maqsadida bir – biriga ko'maklashadilar, jamiyat hayotida o'zaro ishonch, mehr – muhabbatni qaror topishiga olib keluvchi xatti – harakatlarni amalga oshiradilar⁴⁵⁷.

Forobiy adolatning barcha sohalarga tarqalishga zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, “adolat – bu avvalombor barcha jamoa a'zolari qaramog'idagi ijtimoiy ne'matlarning (to'g'ri) taqsimotidir, undan tashqari, kishilararo taqsimlangan ne'matlarni saqlab qolish hamdir. Bunday ne'matlar qatoriga farovonlik, boylik, izzat – ikrom, har bir odamning jamiyatda tutgan o'rni va fuqarolarning turmishiga aloqador boshqa ne'matlar kiradi. Chunki jamoa a'zolarining har biri o'zining mehnatiga muvofiq holda bu ne'matlardan tegishli hissasini olishi kerak. Shu bois agar biror kishiga bu ne'matlar kamroq taqsim etilsa, unga nisbatan adolatsizlik bo'ladi sodir bo'ladi”⁴⁵⁸.

Ma'lumki, Forobiy dunyoning, shu jumladan, insonning Xudo tamonidan yaratilganligini inkor qilmagan. Ammo inson hech narsaga qodir bo'lmagan, kuchsiz narsa emasdir, u tabiatdigi eng yuqori jonzotdir hamda aql – idroki tufayli dunyoni anglab oladi va o'ziga zarur narsalarni yaratadi, deydi u. Uningcha barcha kishilar bir – biri bilan tug'ulish jihatidan tengdir, ularning taqdiri ko'p jihatdan o'zlariga bog'liq. Biroq atrof – muhit, tarbiya va shaxsning axloqiy kamol topishiga bo'liq holda inson yoki yaxshi, yoki yomon yo'lga kirib ketishi mumkin. Bu ko'p jihatdan tarbiyachilarga va tarbiyaga ma'sul bo'lgan davlat boshqaruvchilariga bo'g'liq. Forobiy ma'rifatli podshoh va davlatda oqil qonun –

⁴⁵⁶ Amir Temur Ko'rogoniy. “Zafar yo'li”. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 1992. – B. 10.

⁴⁵⁷ R.Z. Jumayev, C. Mamasho'irov, A. Hukumov va b. “Shaxs va Jamiyat”. Toshkent, “O'qituvchi” nashriyoti, 2005. – B. 63.

⁴⁵⁸ O'sha joyda – B. 64

qoidalarning mavjudligi bilan tabiatan bir xil yaratilgan kishilar har tomonlama kamol tapishi mumkinligiga ishongan.

Forobiy o‘simliklar, hayvonot olami va kishilar dunyosi bir – biridan tubdan farq qilishini qayd etadi. U o‘zining “Falsafaning asosiy g‘oyalari to‘g‘risida” degan asarida insonning muhim fazilati – uning so‘zlovchi mavjudot ekanligidir, deydi. Uning fikricha, barcha kishilar tana tuzulishi bo‘yicha bir xildir, biroq ular xarakter nuqtai nazaridan muzdek suv qaynoq suvdan, oq ko‘ylak qora ko‘ylakdan farq qilganidek, bir – biridan farq qiladi, deydi. Forobiy Aristotelning inson ijtimoiy hayvon, degan fukriga qo‘shiladi⁴⁵⁹.

Darhaqiqat, jamiyatni, davlatni boshqarish, xalqqa rahnamolik qilish – eng og‘ir, o‘ta murakkab va mas’uliyatli, ayni paytda sharaflı vazifadir. Jamiyat hayotida faol ishtirok etish siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotda bevosita qatnashish, rahbarlik lavozimlarida ishlash jarayonida insonning nechog‘lik ma’naviyatli-ma’rifatliligi, iymon-e’tiqodliligi, so‘z va ish birligi, halol-u pokligi, xalqparvar va vatanparvarligi, ichki dunyosi orqali namoyon bo‘ladi.

Forobiyning siyosiy – huquqiy qarashlarida faylasuf bilan hokim o‘rtasida farq borligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, faylasufning sifati uning xayrli ishlarni bajarishi va omma tomonidan qabul qilingan va ma’qul, deb topilgan faoliyati bilan o‘lchanadiki, shuning uchun uni “fozil” deb atash mumkin bo‘ladi. Hokimdan keyin keladigan faylasuf sifati uning olim va yo‘lboshchiligi bilan emas, balki ko‘proq xayrli ishlarga amal qilishi bilan belgilanadi⁴⁶⁰. Albatta, Forobiyning ushbu qarashlariga Aflotunning ta’siri sezilarli bo‘lib, Aflotunning “Siyosatchi” asaridagi boshqaruvchilar to‘g‘risidagi g‘oyalari ko‘zga tashlanadi. “Qonunlar” asarida ham Aflotun fozil faylasuf boshqarayotgan madaniy jamiyatdagi qonunlar mohiyati to‘g‘risida fikr yuritgan. Jumladan, hokim faylasuf ushbu qonunlarni joyiga qo‘yib bajarishining sababi shundaki, uning faoliyati davomida ommani xayrli ishlarga boshlash ta’minlanadi. Aflotunning fikricha, faylasufning tashqi sha’nini himoya qiluvchi va ichki tanazzulining oldini oluvchi faqat uning axloqi va donoligidir. “ Mening gumonim yo‘qki, toki faylasuflar shaharlarga shox sifatida hukmronlik qilmas ekanlar yoki bugun biz shoh va hokim, deb atayotgan shaxslar amalda falsafani durustroq bilar ekanlar, shaharlar ham, inson zoti ham turli balo-qazolardan qutula olmaydi”. Ushbu fikrini Aflotun, hukumat “hakamlik” va qo‘mondonlik” hunari bo‘lib, o‘ziga xos san’atdir deb, ta’kidlaydi. Uning fikricha, siyosatning maqsadi va mohiyati axloqdir.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov O‘zbek g‘ururi – uning odobi. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 2008. – B. 163.

⁴⁶⁰ Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.”Muta’fakkir” xalqaro hayriya jamg‘armasi. Toshkent “Yozuvchi”.2002 .- B. 137.

⁴⁶¹ O’sha joyda – B. 152

Forobiy yuqoridagi fikrlarni qabul qiladi va o'z tafakkuri orqali siyosat va hukumat uyg'unligini topishga harakat qiladi, hamda hokimlar xususidagi fikrlarini ilgari suradi:

- Hokimga ega bo'lish uchun chin istak ekanligini, unga bo'ysunishi zarurligini tushuntiradi va bundan keladigan foydani ko'rsatadi.
- Davlatda hokimlar va bo'ysunuvchilar bo'lgan taqdirdagina u erda qonunlashtirish barkamol bo'lishi mumkin.
- Hokimlar asl olijanob oqsoqollar singari, ulug'vor yoshda va hayotiy tajribaga ega bo'lishi kerak.
- Agar hokimlar tarbiasiz bo'lsa, u holda ularning ishlari ham fuqarolarning ishlari ham inqirozga yuz tutadi.
- Hokimlarning nodonligi esa, xalq uchun katta zarardir.
- Hokimning tarbiyasi, boshqaruvchining ko'ngildagidek bo'lishi shahar (davlat) aholisi uchun juda muhim. Bu badanga ovqat, kemaga malloq (dengizchi) kerak bo'lgani kabi zaruriy narsadir.
- Sohibi qonunning maqsadi aynan hokimlarga qaratilgan bo'lishi belgilangan maqsad cho'zilib ketmasligi, uning qonuniy abadiy bo'lib qolmasligi zarur.
- Hokim qasaddan holi bo'lishi kerak.
- Mamlakat aholisining boshqaruv silsilasidagi qonunlarga rioya qilishlarini va bo'ysunishlarini ta'minlash uchun hokimiyat zarur bo'ladi.
- Mamlakat aholisi xushxulqqa ega bo'lmagan taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tuqiladi.
- Agar hukmdor, zarurat yuzasidan va shahar aholisi uchun emas, balki o'z odatiga ko'ra, hokimiyatga ega bo'lsa, bunday hokimiyat qoralanadi.
- Shaharni (davlatni) itoatda saqlash uchun boshqaruvchiga ehtiyoj bo'lishi ham mumkin. U shaharni itoat qildiradi, qonunlarni joriy qiladi va bu qonunlar qanchalik ilohiy, adolatli bo'lsa, shunchalar taqsinga sazovor hisoblanadi.
- Hokimiyat ixtiyoriy qabul qilinganda ko'proq ma'qul va qar tomonlama qulay hisoblanadi, chunki hokim o'z hukmini tavsiya qilish bilan ularga qisqa muddatda o'zlarini tuzatib olishlariga imkoniyat yaratib beradi. Agarda hokim shahar (davlat) o'z hokimiya-tini tavsiya qila olmasa, ishlar mushkullashadi, hokimning foyda keltirishiga imkoniyat bo'lmay qoladi. Xayrli ishlarni amalga oshirish cho'zilib ketadi.
- Yaxshi boshqaruv yaxshi qonunlarga bog'liq, yomon boshqaruv yomon qonunlarga, etuk boshqaruv etuk qonunlarga bog'liq.
- Hokim nimalarga e'tibor berishi kerak? Bu avvalo, moddiy huzur, so'ngra ruhiy keyin o'z navbati bilan ulardan tashqari bo'lgan barcha narsalar.

- Odamlar to'g'ri yo'ldan borishda va amalda qonunlarni hurmat qilish, hamda boshqalar uchun saqlab qolishni majbur qilishda sohibi qonunlarga, hokimlarga taqlid qiladilar.

- Ilohiy qonunni idrok etishga tayyorgarlik ko'rish va quyidagi ikki g'oyani amalga oshirish uchun hokimiyatga muhtojlik paydo bo'ladi. Bu g'oyalardan biri – sa'y harakati. Hunarlari va maqsadlari adolatli qonunlarga, hokimlarga qarashli bo'lgan yovuz niyatli odamlardan shaharni (davlatni) tozalashdir. Boshqa bir g'oya pand-nasihati yo'li bilan farovonlikka intilish va odamlarning ilohiy qonunni osonlikcha va quvonch bilan qabul qilishlarini ta'minlashdir.

Abu Nasr Forobiy g'oyalari faqat Sharqdagina emas, balki Yevropada ham ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikrning keyingi taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Abu Nasr Forobiy jamiyat rivojida yetuklikka tomon intilish, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil shahar, fozil jamiyat darajasiga ko'tarilish haqida fikr yuritadi. Abu Nasr Forobiy shunday yozadi: «Fozil jamiyat va fozil shahar shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunar bilan shug'ullanishi, chin ma'noda ozod bo'ladilar» deydi.

Abu Nasr Forobiy inson jamoasini katta-kichikligi nuqtai-nazaridan 3 ga bo'ladi.

Buyuk jamoa - bu barcha jamoalarning birlashuvi.

O'rta jamoa - bu ma'lum xalqning birlashuvi.

Kichik jamoa - bu ma'lum xalq yashayotgan xududning ma'lum qismini egallovchi shahar aholisi.

Abu Nasr Forobiy shahar jamoalarining bir-birlari bilan taqqoslab, ularni qator turlarga ajratadi. Avval u shaharni yetuk, fazilatli, mukammal shahar va yetuk bo'lmagan fazilatsiz, past shaharlarga ajratadi. Abu Nasr Forobiy aqlli inson haqida gapirib shunday yozadi: «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir muloxazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyдилar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atash lozim».

Abu Nasr Forobiy «Baxt saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarida o'zining orzu qilgan fozil jamiyatini yana ham yorqin tasvirlaydi. «Davlatning vazifasi insonning baxt-saodatiga olib borishdir, deb yozadi u, - bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Abu Nasr Forobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Muhiddinova F. Forobiy siyosiy – huquqiy ta’limotida qonun va qonunchilikni takomillashtirish konsepsiyasi”. Toshkent,2005. – B. 55.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Abdulla Qodiriy nashriyoti, Toshkent, 1993. – B. 159-160.
3. E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov. O’zbek g’ururi – uning odobi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2008. – B. 238.
4. I.Xoliqov, M.Sobirova, M.Rustamov. Ma’naviyatning axloqiy asoslari. - Toshkent – 2013, Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi. – B. 83.
5. Haydar Aliqulov. Falsafiy meros va ma’naviy – axloqiy fikr rivoji. - Toshkent. 2009. Falsafa va huquq instituti. – B. 34-36.
6. Ал-Фараби. Историко-философские трактаты. С.165.
7. Tafakkur jurnali, Toshkent, G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. 1989. – B. 263-264.
8. Amir Temur Ko’rogoniy. “Zafar yo’li”. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 1992. – B. 10.
9. R.Z.Jumayev, C.Mamashoirov, A.Hukumov va b. “Shaxs va Jamiyat”. Toshkent, “O’qituvchi” nashriyoti, 2005. – B. 63.
10. E.Xoliqov, X.J.Xudoyqulov, M.Q.Isoqov O’zbek g’ururi – uning odobi. Toshkent, “Fan” nashriyoti. 2008. – B. 163.
11. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.”Mutafakkir” xalqaro hayriya jamg’armasi. Toshkent ”Yozuvchi”.2002 .- B. 137.

TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI DOIRASIDAGI MADANIY- MA'RIFIY HAMKORLIKDA "TURKIY ADABIYOT DURDONALARI"NING O'RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15723665>

Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy
nomidagi Sharqshunoslik instituti "Xorijiy sharq mamlakatlarining zamonaviy
muammolari" bo'limi III bosqich tayanch doktoranti,

ORCID: 0009-0009-1614-802X

dostonjontojiyev26@gmail.com

Davkarov Ahrorjon Isoqovich

Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti "Xalqaro munosabatlar va
tarix kafedrası" o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda xalqaro maqomdagi tuzilmalar qatorida bo'lgan Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida amalga oshirilayotgan ilmiy, madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy va turizm bo'yicha qator sohalar rivojini ko'rish mumkin. Bu shundan darak beradiki, o'z vaqtida mintaqaviy tuzilma sifatida yaratilgan hamda bugun jahon hamjamiyati e'tiborida bo'lib turgan tashkilotning tarixi ulkan, shu bilan birga, bugungi darajaga yetishi uchun qilingan juda katta mehnatlar besamar ketmagandir. Ushbu maqolada Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida amalga oshirilayotgan madaniy-ma'rifiy ishlar xususida so'z yuritiladi. Maqolada asosiy e'tibor qaratilgan jihat 2022-yilda nashr qilingan 100 jildlik "Turkiy adabiyot durdonalari" to'plamining turkiy dunyo madaniy hamkorligidagi o'rnini ko'rsatib berishdir. Bu maqolada 100 jildlikda chop qilingan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kitobi haqida ham so'z boradi va umumtarzda tahliliy axborotlar ham berilgan.

Kalit so'zlar: "Turkiy adabiyot durdonalari", TURKSOY, "Oltin to'plam", Boku sammiti, Prezident Shavkat Mirziyoyev, Samarqand sammiti, tahrir hay'ati tarkibi.

ABSTRACT

Nowadays, within the framework of the Organization of Turkic States, which is among the structures with international status, one can see the development of a number of scientific, cultural, political, socio-economic, spiritual-educational and tourism-related areas. This indicates that the history of the organization, which was created as a regional structure at the time and is now in the spotlight of the world community, is great, and at the same time, the great efforts made to reach its current level have not been in vain. This article discusses the cultural and

educational work carried out within the framework of the Organization of Turkic States. The main focus of the article is to show the place of the 100-volume collection “Masterpieces of Turkic Literature” published in 2022 in the cultural cooperation of the Turkic world. This article also discusses the book “Qutadgu Bilig” by Yusuf Khos Hajib, published in 100 volumes, and provides general analytical information.

Keywords. “Masterpieces of Turkic Literature”, TURKSOY, “Golden Collection”, Baku summit, President Shavkat Mirziyoev, Samarkand summit, Editorial board.

АННОТАЦИЯ

Сегодня в рамках Организации тюркских государств, входящей в число структур, имеющих международный статус, можно увидеть развитие ряда направлений в научной, культурной, политической, социально-экономической, духовно-просветительской, туристической сферах. Это свидетельствует о том, что организация, которая в свое время создавалась как региональная структура и сейчас находится в центре внимания мирового сообщества, имеет давнюю историю, и в то же время огромные усилия, приложенные для достижения ее нынешнего уровня, не прошли даром. В статье рассматривается культурно-просветительская работа, проводимая в рамках Организации тюркоязычных государств. Основное внимание в статье уделяется показу места 100-томного сборника «Шедевры тюркской литературы», изданного в 2022 году, в культурном сотрудничестве тюркского мира. В статье также обсуждается книга Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу Билиг», изданная в 100 томах, и дается общая аналитическая информация.

Ключевые слова. «Шедевры тюркской литературы», ТЮРКСОЙ, «Золотая коллекция», Бакинский саммит, Президент Шавкат Мирзиёев, Самаркандский саммит, состав редакционной коллегии.

O‘zbekistonda turkiy madaniyatning qadimi va bugunini birlashtirish uchun qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. TURKSOY bilan hamkorlikda o‘tkazib kelinayotgan yirik anjumanlar, madaniyat va san’at sohasini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish, shu bilan bir qatorda, turkiy xalqlar o‘rtasidagi qardoshlik rishtalarini mustahkamlashga har taraflama xizmat qilinmoqda. Ma’naviy-ma’rifiy va madaniy hamkorlikni yuksaltirish uchun tashkilot doirasida qilinayotgan ishlar behisob. 100 jilddan iborat “Oltin to‘plam” ham bu boradagi qilingan ishlarning o‘ziga xos ko‘rinishi sanaladi. Bugun va kelajak istiqbolini belgilashda, shubhasiz, turkiy xalqlarning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari, boy tarixi va madaniyati, ularning ko‘p asrlik do‘stligi, yaxshi qo‘shnichilik va o‘zaro anglashuv an’analariga tayanish muhimdir. Madaniy-gumanitar hamkorlik davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar muhitini shakllantiradi, insonlarni birlashtiradi

[Мирзиёев, 2020, с. 267]. Bugun globallashgan davr buning yorqin isboti bo‘lib ulgurdi.

2019-yilning 15-oktabr kuni Bokuda bo‘lib Turkiy davlatlarning navbatdagi sammitida O‘zbekiston tarixiga oltin harflar bilan bitildi. Prezident Shavkat Mirziyoyev sammitda ishtirokini tashkilotning rasmiy a‘zosi sifatida boshladi. Ayni shu sammitda tashkilotga a‘zo mamlakatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deya nomlangan 100 jilddan iborat kitoblar to‘plamini har bir davlatning ona tilida yaratish g‘oyasi ham ilgari surildi [“Turkiy adabiyot durdonalari”, 1-jild, 2022, b. 3]. Ushbu muhim tashabbus va taklif jiddiy tayyorgarlikdan so‘ng amalga oshirildi. E‘tiborli jihati shundan iboratki, O‘zbekiston Prezidenti kitob – tinchlik, ezgulik va sulh elchisi ekanini ta’kidlagan holda jahon siyosati madaniyatiga o‘ziga xos yangi bir an’anani olib kirdi. Bu turli davlat rahbarlariga kitob hadya etish tashabbusidir [“Turkiy adabiyot durdonalari”, 6-jild, 2022, b. 3]. Ushbu tashabbusning yorqin namunalaridan biri Turkiy davlatlar tashkilotining Samarqandda o‘tgan tarixiy sammitida o‘zbek tilida nashr etilgan 100 jilddan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” oltin xazinasining tashkilotga a‘zo davlat rahbarlariga topshirilgani bo‘ldi.

Ko‘lami keng, zalvori mashaqqatli yirik badiiy silsilani tayyorlash ishida anchayin katta tahrir hay’ati va ishchi guruhlar mehnat qilishdi. Yangi O‘zbekistonda beqiyos ma’naviy bisot, avlodlar uchun ulkan tuhfa yaratildi. 100 jildlik to‘plamni nashrga hozirlash o‘z-o‘zidan amalga oshmagani aniq. Tahrir hay’ati tarkibida Xayriddin Sulton (hay’at raisi), Ibrohim G‘ofurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev, Behzod Yo‘ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali, Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton kabi o‘zbek adabiyotining zabardast vakillari bor edi. Bundan tashqari ishchi guruhda Ikrom Bo‘riboyev, G‘ofur Eshmurodov, G‘ayrat Bozorov, G‘ayrat Majid, Rustam Musurmon, Tohir Qahhor, Risolat Haydarova, Boboxon Muhammad Sharif va Umid Hayitov kabi o‘z sohasining yetuk mutaxassisleri faoliyat olib borishdi. Shu qatorda 200 dan ortiq tarjimon, 100 dan ziyod adabiyotshunos olimlar, yozuvchi va muharrirlar ham loyihaga jalb etilgani holda 100 jildlik majmua AOKAning “O‘zbekiston” nashriyotida nashrga tayyorlandi va to‘liq holda chop etildi.

“Turkiy adabiyot durdonalari” nomi ostidagi 100 jildlik kitoblar turkumi O‘zbekiston (Qoraqalpog‘iston ham), Ozarbayjon, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston Turkmaniston va Vengriyaning (kuzatuvchi davlatlar bo‘lsa ham) jami 450 dan ziyod, umumiy tarzda aytganda XI – XXI asrga mansub 629 nafar (Mannonov-Hamidov, 2022, p. 272) mumtoz va zamonaviy shoir, adib hamda mutafakkirlarning asarlarini o‘zida jamlaydi. To‘plamda turkiy dunyoning eng

peshqadam alloma va adiblari, mumtoz hamda zamonaviy turkiy tilli adabiyotlarning 1010 nafar muallifi tomonidan olam yuzini ko'rgan badiiy so'z gavharlari jamlangan. Xususan, to'plamda jami 117 nafar mashhur shoir va adibga alohida jild ajratilgan. 52 nafar ijodkorning asarlari o'ziga zamondosh, uslubi va yo'nalishi jihatidan yaqin va hamohang bo'lgan boshqa adib va shoir bilan bitta jildga kiritilgan ["Turkiy adabiyot durdonalari", 1-jild, 2022, b. 4]. Umumiy aytganda "Oltin to'plam"ning katta qismi, ya'ni 33 jildi o'zbek adabiyotini tashkil qilsa (1 - 33-jild), qolganlari: 5 jildi qoraqalpoq adabiyoti (34 - 38-jild), 17 jildi turk adabiyoti (39 - 55-jild), 16 jildi ozarbayjon adabiyoti (56 - 71-jild), 10 jildi qozoq adabiyoti (72 - 81-jild), har biri 9 jilddan qirg'iz (82 - 90-jild) va turkman adabiyoti (91 - 99-jild), va 1 jildi venger adabiyotining (100-jild) mashhur namunalaridan iborat. Ushbu 100 jildlik adabiy durdona turkiylardan birinchi bo'lib yozma manba yaratgan buyuk mutafakkir Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" ["Turkiy adabiyot durdonalari", 1 - 2-jildlar, 2022] asaridan boshlanib taniqli mojar adibi Aron Yanoshning o'zbek sharqshunos olimi Is'hoq Ibrohim tomonidan XIX asrda tarjima qilingan "Ajoyib suyg'unning hikoyati" ["Turkiy adabiyot durdonalari", 100-jild, 2022, b. 3] nomli mashhur dostoni bilan yakunlangan.

Tarixda nomlari qolgan buyuklar ko'p bo'lib, ular o'zlarining keng ijodiy faoliyati, ko'plab ilmiy, tarixiy, adabiy asarlari bilan zamondoshlarining hurmat va e'tiborini qozonishgan, keyingi avlodlarning ham e'tiroflariga sazovor bo'lishgan. Ammo shunday ijodkorlar ham borki, ulardan faqat birgina asar yetib kelgan, xolos. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" nomli kitoblari mana shu silsilaga kiradi [Turkiy adabiyot durdonalari, 3-jild, 2022, b. 4].

Ularning uchalasi ham Sharq Renessansi – Uyg'onish davrida yashagan, aniqrog'i, o'sha ilk Renessansning ravnaqiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shishgan. Adam Mets "Musulmon Renessansi" [Qayumova F., Rahimjonov F., 2023, b. 53], akademik N.Konrad "Sharq uyg'onishi" [Muhamedov A., 2024, b. 449] deb nomlagan ushbu davr ko'plab mutafakkirlarni, buyuk allomalarni maydonga keltirgan. Muhammad Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sinolar o'sha davrlardayoq jahon e'tirofiga sazovor bo'lishgan [Turkiy adabiyot durdonalari, 3-jild, 2022, b. 4]. Yuqoridagi uch mutafakkir ham shu silsilaning munosib halqalaridir.

Uyg'onish davrining asosiy xususiyatlaridan biri madaniy va tafakkurdagi yuksalishning ochiq namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Uning asl mohiyatini jaholat va mutaassiblikka o't ochish, insonni ulug'lash, uning iste'dod va

qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, umuminsoniy va milliy-ma'naviy fazilatlar uyg'unligini targ'ib va tashviq etishni tashkil etadi. Ayni mana shu jihatlar Yusuf Xos Hojibni ilk Uyg'onish davrining munosib vakillaridan biriga aylantirgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari XI asrda yaratilgan. U turkiy tilda yozilgan ilk yirik yozma doston sifatida alohida ahamiyatga molik. Asarda o'sha davrdagi ajdodlarning tasavvur va dunyoqarashlari, falsafasi, axloqi, ma'naviyati va madaniyati badiiy so'z vositasida o'ziga xos tarzda tasvirlab berilgan. Ayni paytda bu asar turkiy davlatchilikning o'z davridagi badiiy nizomnomasi sifatida ham e'tirof etilgan.

Qoraxoniylar davrida yaratilgan betakror so'z durdonalaridan bo'lgan Yusuf Xos Hojibning falsafiy-didaktik asari "Qutadg'u bilig" va Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarlari "Turkiy adabiyot durdonalari" majmuasining 3-jildiga kiritilgan. "Turkiy Shohnoma"ning tabdilini filologiya fanlari doktori, professor Boqijon To'xliyev, "Haqiqatlar tuhfasini"ning she'riy tabdilini esa Sharq mumtoz adabiyotining beqiyos bilimdoni, filologiya fanlari nomzodi Ergash Ochilov tayyorlaganlar.

"Qutadg'u bilig" – falsafiy-didaktik asar. Har qanday yaxshi badiiy asar ayni paytning o'zida bir necha vazifalarga bo'ysundirilgan bo'ladi. Yusuf Xos Hojib asari ham bundan chetda emas. Unda bir tomondan mamlakatni siyosiy jihatdan jipslashtirish, qoraxoniylar davlatining iqtisodiy asoslarini mustahkamlash vazifasi olg'a surilgan bo'lsa bo'lak tomondan mamlakat aholisini o'zaro ittifoqqa undash, eng yaxshi insoniy xislatlarni targ'ib qilish, shoir sifatida qalbini hayajonga solayotgan masalalarni o'rta qo'yish ham turadi. Bularning barchasini yuksak badiiylik asosida ado etish o'ziga xos vazifa bo'lganiga shubha yo'q [Turkiy adabiyot durdonalari, 3-jild, 2022, b. 5].

Ushbu 100 jildlik turkiy adabiyot durdonalarining ayrimlari allaqachon o'zbek tilida mavjud va bugunga qadar nashriyotlar tomonidan bir necha marotaba nashr ham etilgan. Nashrlarning esa o'zbek kirilchasi va o'zbek lotinchasi turfa nashriyotlardan chiqqan nusxalari bor.

O'zbekistonda o'nlab nashriyotlar mavjud bo'lsada, biroq yuqoridagi "Oltin jidllar"ga tegishli bo'lgan 100 jildlikdagi asarlarning bir qanchasi "Yangi asr avlodi", "O'zbekiston", "Akademnashr", "Hilol nashr", "Sharq" kabi yirik nashriyot-matbaa markazlarida chop etilganini ko'rish mumkin. Bundan tashqari O'zbekiston bozoriga yaqin 5-10 yil ichida kirib kelgan kichik nashriyotlar tomonidan ham yuqoridagi adabiyotlar nashr etilgan hamda ularni bugun turli xil sotuv joylaridan yoki kutubxonalardan topishning iloji bor.

Ushbu “Oltin to‘plam”ning bosh tashabbuskori bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning: “O‘ylaymanki, Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashiga a‘zo davlatlarda “Turkiy adabiyot xazinasini” ruknida nashr etiladigan eng sara adabiyotlarimiz namunalaridan iborat 100 jildlik kitoblar turkumi madaniy hamkorligimizni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi” [Мирзиёев Ш., 4 жилд, 2020, б. 316-317], – deya bergan ta’rifi bu durdona kitoblarning naqadar o‘rinli ekanligiga aniq ishoradir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари. Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 267.
2. Turkiy adabiyot durdonalari. Mahmud Koshg‘ariy. 1-jild. / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – B. 3.
3. Turkiy adabiyot durdonalari. Alisher Navoiy. 6-jild. / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Mirzo Kenjabek. Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – B. 3.
4. Mannonov A., Hamidov X. Bebaho xazina (“Turkiy adabiyot durdonalari” tilimizda). Translation forum – 2022. Oriental research journal. Volume 2, Special issue 28, December 2022. P. 272. <https://cyberleninka.ru/article/n/bebaho-xazina-turkiy-adabiyot-durdonalari-tilimizda/viewer>
5. Turkiy adabiyot durdonalari. Mahmud Koshg‘ariy. 1-jild. / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – B. 4.
6. Turkiy adabiyot durdonalari. Venger adabiyoti namunalari. 100-jild. / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi G‘ayrat Majid. Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – B. 3.
7. Turkiy adabiyot durdonalari. Yusuf Xos Hojib. Ahmad Yugnakiy. 3-jild. / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchilar Boqijon To‘xliyev, Ergash Ochilov. Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – B. 3-5.
8. Qayumova F., Rahimjonov F. Sharq renessansi Adam Mets talqinida. Journal of advanced research and stability. Volume 03, Issue 04, 2023. – P. 53-56.
9. Muhamedov A. Sharq renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar. "Экономика и социум", №2 (117), 1, 2024. – С. 449-453.
10. Мирзиёев Ш.М. Дўст боғининг булбули. // Турк мумтоз шоири Юнус Эмронинг “Ўлмас кўнгул” китобига ёзилган сўзбоши. // Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари. 4 жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 316-317.

1925-1935 YILLARINDA KAZAKİSTAN DA SOVYET PROPAGANDA VE EĞİTİM ÇADIRLARI KIZIL YURTLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15769240>

Abdullah YAKŞI*

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: abdullahyaksi@karabuk.edu.tr
(ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0096-0794>)

Özet

Çarlık Rusya'nın devrilmesi ve Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle birlikte Orta Asya toplumları içerisinde yüzyıllardır süregelen geleneklerini değiştirmeden, bir bakıma izole bir şekilde yaşayan Kazak halkının toplumsal ve hukuki statüsünde köklü değişiklikler meydana geldi. Bolşevik hükümeti Kazakların göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzı, bölgesel dağılımı, geleneksel toplum yapısı, çok uluslu bir nüfusun varlığı, okuryazarlık oranının düşüklüğü gibi konularda etkili bir ulusal politika uygulayabilmesi için pek çok faktörü göz önünde bulundurması gerekiyordu. Bu durum onları kültürel ve yaşam koşullarını değiştirmekten kadınların siyasal eğitimine kadar birçok alanı kapsayan kadın daireleri oluşturmak, sosyalist bir toplum inşa etme sürecine dahil edilmelerinden, Sovyet işçilerinin yeni kadrolarının oluşturulmasına kadar; annelere ve çocuklara yönelik pratik yardımlardan evlilik ve annelik kurumlarının dönüşümü gibi pek çok konuda özel çalışma biçimleri ve yöntemleri aramaya sevk etmiştir. 1920'li yıllarda Bolşeviklerin ülkenin sosyo-politik yaşamına kadınları dahil etme yönündeki devlet politikası ele alınmıştır. Aynı zamanda göçebeler için "mobil çadırlar" kurulması kararlaştırılmış, daha sonra bunlara Kızıl yurtlar adı verilmiştir. Bu çalışmada, Kazakistan'daki Kızıl yurtlar politikasının göçebe yaşam bölge koşullarında uygulanış biçimi ele alınmıştır. Kızıl yurtların faaliyetleri, görevleri ve niteliği analiz edilerek Kazakistan'da yeni bir sosyalist toplumun inşasındaki rollerine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kızıl Yurt, Kazakistan, Sosyalizm, Eğitim, Kadın

SOVIET PROPAGANDA AND EDUCATION TENTS, RED DORMITORIES IN KAZAKHSTAN IN 1925-1935

ABSTRACT

With the overthrow of Tsarist Russia and the coming to power of the Bolsheviks, radical changes occurred in the social and legal status of the Kazakh people, who lived in a somewhat isolated way, without changing their centuries-old traditions among Central Asian societies. The Bolshevik government had to take many factors into account in order to implement an effective national policy on issues such as the Kazakhs' nomadic and semi-nomadic lifestyle, regional

distribution, traditional social structure, the presence of a multinational population, and low literacy rates. This prompted them to seek specific forms and methods of work, from changing cultural and living conditions to creating women's departments that covered a wide range of areas, from women's political education, from their inclusion in the process of building a socialist society to the formation of new cadres of Soviet workers; from practical assistance to mothers and children to the transformation of the institutions of marriage and motherhood. In the 1920s, the state policy of the Bolsheviks to include women in the socio-political life of the country was discussed. At the same time, it was decided to establish "mobile tents" for nomads, which were later called Red yurts. In this study, the implementation of the policy of Red yurts in Kazakhstan in the conditions of nomadic life in the region is analyzed. The activities, tasks and nature of the Red yurts are analyzed and their role in the construction of a new socialist society in Kazakhstan is highlighted.

Keywords: Red Dormitory, Kazakhstan, Socialism, Education, Women

Giriş

Rus İmparatorluğu'nda monarşinin devrilmesi, iktidar mücadelesi ve nihayetinde Bolşeviklerin zaferiyle sonuçlanan süreç sonrasında, son derece önemli ve ciddi bir sorun olan İmparatorluk topraklarının eski sınırlar dâhilinde nasıl muhafaza edileceği meselesi gündeme gelmiştir. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, Sovyet iktidarı imparatorluğun sınırlarını fiilen yeniden ilhak etmek istemiştir.⁴⁶²

Kasım 1917'den Nisan 1918'e kadar olan dönemde Sovyet iktidarı Türkistan topraklarının tamamında kurulmuştur. Partinin ulusal politikasının temel hedefi, tüm uluslardan işçileri Sovyet iktidarı ve sosyalizm mücadelesinde birleştirmektir.⁴⁶³

Lenin'in sosyalist devrim teorisi, "Tüm uluslar sosyalizme ulaşacaktır; bu kaçınılmazdır, ancak bu süreç her ulus için tamamen aynı şekilde gerçekleşmeyecektir. Her biri, demokrasinin farklı bir biçimine, proletarya diktatörlüğünün kendine özgü bir türüne ve toplum yaşamının çeşitli alanlarında sosyalist dönüşümlerin farklı bir hızına kendi özgün katkısını sunacaktır." ⁴⁶⁴

SBKP'nin, daha önce geri kalmış ulusal çevrelerde, özellikle Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinde sosyalist dönüşümler alanında önderlik etme ve Orta Asya'nın yeniden ilhakını meşrulaştırma faaliyetlerinin fiili dayanağı haline geldi. Ve bu yöndeki pratik faaliyetler neticesinde, Bolşeviklerin teorik konumlarının daha da gelişmesine hizmet etti.⁴⁶⁵ Parti, bölgesel özellikleri de dikkate alarak

⁴⁶² Olga Talskaya, *Rossiya v Sredney Azii: ideologiya i politika (konets XIX – nachalo XX veka)* / Pod obshchey redaktsiei K.M. Andersona. Akvilon, Moskova, 2018. s. 109.

⁴⁶³ Erkin Yusupov, *Perekhod K Sotsializmu, Minuya Kapitalizm*, Nauka, Moskva, 1987. s. 71.

⁴⁶⁴ Vladimir Lenin, *Polnoe sobranie sochineniy. T. 30.* Izdatelstvo Politicheskoy Literatury, Moskva, 1973. s. 123.

⁴⁶⁵ Yusupov, "a.g.m.", s.18-19.

teorik çerçevesini düzeltmeye ve çözüme yönelik pratik adımlar atmaya başlar.⁴⁶⁶ Genel olarak sosyalizme geçiş sürecinde, kapitalistlerin temel üretim araçları üzerindeki mülkiyetinin tasfiyesi gerçekleştirilir, daha sonra sosyalizme geçişte kapitalizm atlatılarak tasfiye sorunu kendiliğinden çözülecekti.⁴⁶⁷

Bu bölgelerde ekonomik yapı genellikle son derece heterojendi. Şehir ve köydeki bütün küçük ölçekli üretim, kapitalist aşamayı atlayarak sosyalist hale gelir. Ataerkil-doğal ekonomi ise, ya küçük ölçekli üretimin ara aşamasıyla ya da belli koşullar altında doğrudan sosyalist modele geçişle sosyalist ekonomiye dönüşür. Örneğin devletin küçük köylü çiftçiliğini güçlendirmeye yönelik tarım reformları yapması veya tarım işçilerinin iş birliği için kırsal topluluğun başlangıç aşamasında kullanılması, işçi kolektiflerinin sistematik olarak oluşturulması ve kadın emeğinin örgütlenmesi, ki bu elbette önemli bir bileşendi.

Sosyalist devrimin kültür alanında gerçekleştirilmesi ve emekçi milli aydın kadrosunun yaratılması, yerel halkın kültür düzeyinin son derece düşük olması nedeniyle kapitalizmi atlatarak sosyalizme geçişte büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Bu nedenle en önemli ve öncelikli görevlerden biri yetişkin nüfusun tamamen okuma yazma bilmemesi sorununun ortadan kaldırılması ve özellikle kırsal kesimlerde eğitim ve okul ağının oluşturulmasıydı.

İdeolojik alanda geçiş biçimleri ve yöntemleri şunlardır: hem köylülerin hem de kentlilerin kültürel düzeyinin düşük olduğu koşullarda uygulanan ateist çalışmaların yürütülmesi, Sovyetler tarafından gerçekleştirilen sözde kültür devriminin ilk aşamalarında itiraf okullarının kullanılmasıydı.

1920'lerde Orta Asya'da izlenen politikanın önemli bir özelliği hem devrimci demokratik hem de salt sosyalist unsurları bir araya getiren çeşitli geçiş önlemlerinin uygulanmasıydı. Yerel parti örgütlerinin faaliyetlerinde önemli bir rol, sözde "sınıf tabakalaşması" politikası, yani yerli halktan işçilerin sınıf bilincini geliştirme ve eski aydınlar ile din adamlarının geleneksel ideolojik etkisini aşma mücadelesi oynuyordu.⁴⁶⁸

Kızıl Yurtların Kurulma Amacı ve İşleyişi

Birinci Beş Yıllık Plan'ın başlangıcında, Sovyet Hükümeti, Kazakistan halkının büyük çoğunluğunun göçebe yaşam tarzını benimsediği gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştı. Göçebelerin genel Sovyet ekonomisine entegre edilebilmesi için yerleşik hayata geçmeleri ve tarımla uğraşmaları zorunlu kılındı. Ancak yerleşik çiftçilerin sayısı 20. yüzyılın başına göre 1920'lerde artmış olsa da göçebeler hâlâ çoğunlukta idi. Örneğin 1928 yılında Kazakların %65'i hâlâ mevsimlik göçebelik yapıyordu; 1932'de bile %7'si tamamen göçebe yaşam tarzını sürdürüyordu.

Parti yetkililerinin gözünde Kazakların göçebe yaşam tarzı, tahıl yetiştirmeye elverişli toprakların yararsız bir israfıydı. Marksist-Leninist ideoloji ise göçebeliliği

⁴⁶⁶ İrina Bochkaryova, Yulya Lisenko, «Natsionalnyy vopros» i stanovlenie Sovetskoy vlasti v Turkestane (1917–1921 gg.) Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Tomsk 2018, № 429, s. 100.

⁴⁶⁷ Abilova, Abisheva, Vilenskiy, Romanov, Sotsialisticheskoye stroitelstvo v Kazakhstane v vosstanovitelnyy period (1921–1925 g), Sbornik dokumentov i materialov izdatelstvo kademii nauk Kazakhskoy SSR, Almaty, 1962, s.3

⁴⁶⁸ Yusupov, "a.g.m.", s.112.

ekonomik kalkınmanın en aşağı bir biçimi olarak görüyordu ve Kazakların göçebe yaşam tarzı, rejimin Sovyet geleceği vizyonu ile bağdaşmayacağını düşünüyordu. Sovyet yetkilileri, göçebe yaşam tarzını sürdüren bozkır sakinleri arasında komünist değerlerin ve yerleşik yaşam tarzının yaygınlaştırılmasına önem veriyorlardı. Bolşevik yetkililer Kazakistan'ın kontrolünü ilk ele geçirdiklerinde, göçebeler arasında değişime yönelik kademeli bir yaklaşım benimsediler. SSCB hükümeti bu amaçla "Kızıl yurtlar" seferlerini örgütledi.⁴⁶⁹

1920'lerde neredeyse başlangıcından itibaren Kızıl yurt kampanyalarını karakterize eden "Kızıl yurt" (Rusça: Krasnye yurty; Kazakça: Qyzyl otau), Kazak göçebe köylerinde (avul) kültürel dönüşüm için erken Sovyet girişimlerinin neredeyse tamamını birleştirdi. "Kızıl yurt", Sovyet temsilcileri tarafından satın alınan veya kiralanmış, bir personel ekibiyle donatılmış ve bir veya daha fazla avul ile birlikte yazlık otlaklarına seyahat etmekle görevlendirilen mobil bir yurt (Kazak avul'unda standart konut) anlamına geliyordu.

Kızıl yurtların büyüklüğü, onu kaplayan keçenin beyazlığı, tepesindeki kırmızı kanvas bayrak ve onu çelenklerle saran çok sayıda küçük parlak bayrakla keskin bir şekilde diğerlerinden ayırt ediliyordu. Böyle bir "yurt" görmezden gelinemez, yanından kayıtsız geçilemez meraklı göçebe çobanları bir mıknaş gibi çekmelidir. Genellikle "Kızıl yurt etrafında göçebe Kazakların meskenleri olan yurt gruplarının görebileceği yarıçapı 8-10 mil olan geniş, düz bir vadinin ortasında kuruluyordu. Yakından bakıldığında "yurt" olumlu bir izlenim bırakmaktaydı. "Yurt"un girişi rengarenk malzemelerle bezenmiş ve kırmızı kumaşın üzerinde Kazakça yazılmış bir slogan uzanıyordu. "O, sevgiyle "yurt"a okumaya, yeni ve parlak bir hayata çağırırdı." "Yurt"un içi incelendiğinde burada her şeyin temiz ve düzenli olduğu görülmekteydi. Hafif ve yoğun malzemedan yapılmış bir perde "yurt"u iki kısma ayırıyordu. Daha küçük bir bölümde, beyaz yağlı boya ile boyanmış başlıklı geniş bir bank, aynı ölçülerde 2 tabure, küçük bir masa ve küçük bir ilaç dolabı vardı. Bu tıbbi bir konsültasyondan için gereklidir. "Yurt"un ikinci, daha büyük yarısında birkaç dar ve yüksek olmayan banklar ve kısa ayaklı uzun bir masa vardı. Yurdun hemen girişinde küçük bir kara tahta asılıydı; yanında az sayıda kitabın bulunduğu asılı raflar vardı, "yurt"un geri kalan duvarının tamamı, esas olarak anne ve bebek sağlığı ve sanitasyon konulu Rusça, Kazakça ve Tatarca posterlerle doluydu. Kazak Halk Tarım Komiserliği tarafından yayınlanan yalnızca bir veya iki poster, genç hayvanlara nasıl bakılacağını ve sebze bahçesi yetiştiriciliğini öğretiyordu. Solda "yurt"un en güzel yerinde Lenin'in köşesi inşa edilmişti. Kırmızı ipekle asılı, oymalı bir rafta küçük bir Lenin büstü duruyordu. Raf taze çiçekler ve bitkilerle süsleniyordu.⁴⁷⁰

RKP(B) Bölge Komitesi'nin Tüm İl Parti Komitelerine Kadın Kızıl Yurtlarının Örgütlenmesi Hakkındaki Genelgesi

⁴⁶⁹ Paula Michaels, *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh: 2003, s.154.

⁴⁷⁰ Antonina Nuhrat, *Yurtı kochevki. K rabote zhenskikh Krasnkh Yurt*, Tsentrizdat, Moskova, 1929, s.10–11.

30 Temmuz 1925

Kazak köyünde, kadınların erkeklerden önemli ölçüde aşağıda olduğu ve yalnızca ev işleri ve çocuk bakımı için yaratıldığı yönündeki yerleşik görüş ve kadınların erkeklerle birlikte genel toplantılara katılmadığı yönündeki yerleşik gelenek göz önüne alındığında, kadınları genel siyaset ve eğitim çalışmalarına dahil etmek son derece zordur.

Bu nedenle, RCP(b) Kazkrai Komitesi Kadın İşçiler Dairesi, Ana Siyasi Eğitim Dairesi ile birlikte, özellikle köy kadınlarına hizmet etmek amacıyla bir dizi Kızıl yurt düzenleniyor.

Bu yöndeki ilk deneyim olması nedeniyle Kızıl yurt çalışmaları özel ilgi ve rehberlik gerektirmektedir. Bu nedenle, Kızıl yurt'un örgütlenmesi ve güncel çalışmaları konusunda tüm parti kitlesinin, ayrıca RLKSM'nin, sendikanın, Koşçi Birliği'nin ve diğer toplumsal örgütlerin dikkatini çekmek, onları ekteki esaslara göre Kızıl yurt Konseyi'ne tanıtmak gerekir.

Kızıl yurt, köy kadınları arasında geniş kapsamlı kültürel ve eğitimsel çalışmalar yapmalı, okumalar ve söyleşiler yoluyla partinin ve Sovyet hükümetinin toprak yönetimi, sağlık, eğitim vb. konulardaki politikalarını aydınlatmalıdır.

Kızıl yurtların çalışmaları gösteri duruşmaları, geceler, konserler vb. düzenlenerek canlandırılmalıdır. Mümkünse kızıl yurtlarda çeşitli eğitim çevreleri örgütlenmelidir.

Kırmızı yurtların çalışması plana uygun olarak sıkı bir şekilde yapılmalı ve dikkatle incelenmelidir. Kızıl yurtların çalışmalarına ilişkin raporlama, tüm çalışma koşullarını, başarıları ve eksiklikleri sistematik ve ayrıntılı bir şekilde kapsamalıdır.

Kızıl yurt başkanları parti komiteleri tarafından Kazak (Kırgız) kadınları arasından seçilir ve onların seçimine özel dikkat gösterilmelidir.

Kadınların Kızıl yurtlarının bakımı için ayrılan fonlar, RCP Bölge Komitesi (b) tarafından özel olarak tahsis edilmiş olup, Kazak (Kırgız) kadınları arasında siyasi ve eğitim amaçlı olarak Kazak Ana Siyasi Eğitim Dairesi tarafından sözleşmesel olarak alınmış olup, bu daire bu fonların harcamalarını Parti Bölge Komitesine bildirmektedir ve bu nedenle Ana Siyasi Eğitim Dairesi söz konusu fonları yalnızca amaçları doğrultusunda kullanılmalıdır.

Ayrıca, Kazkrai Komitesi Kadın İşçiler Dairesi ile Ana Siyasi Eğitim Dairesi arasında varılan anlaşmaya göre, Kızıl yurtlarda okuma yazma bilmeyen Kazak (Kırgız) kadınlarının eğitimi için tasfiye merkezleri kurulmalı; Gramçek'e göre, Ana Siyasi Eğitim Dairesi tasfiye memurlarını buralara tahsis etmeli ve bu tasfiye memurlarının çalışmaları yerel fonlardan karşılanmalıdır.

Düzenlenen Kızıl yurtların yerlerine ilişkin yerel yönetimlerden bildirim alınması halinde Kazakça (Leninist) kütüphane gönderilecektir.

Kızıl yurtların çalışmalarının köy muhabirleri ve genç muhabirler aracılığıyla basına yansması tavsiye edilmektedir.⁴⁷¹

⁴⁷¹ Kazakistan Marksizm-Leninizm Enstitüsü Şubesi Arşivi, fon 139, envanter 1, dosya 1264, yaprak 34.

1928'de basında Komünist "bozkırdaki adalar" olarak anılan Kızıl yurtlar, Sovyet hükümetinin göçebe halkına yönelik ilk sosyal politikasının merkezini oluşturdu. "Kızıl yurt" terimi, göçebeler tarafından kullanılan kubbe şeklindeki keçe çadırlardan (otau) türemiştir. Sefer üyeleri, Bolşevik devletiyle olan bağlarını gösteren kırmızı bir bayrakla çevredeki meskenlerden ayrılan yurtlarda Sovyet propaganda merkezleri kurdular. Göçebelere, özellikle kadınlara, Sovyet rejimi altındaki yeni hakları hakkında bilgi vermek için tıbbi personel, okuryazarlık çalışanları ve hukuk danışmanlarıyla donatılan Kızıl yurtlar, göçebeleri yazlık otlaklarına kadar takip ederek Marx, Lenin ve Stalin'in fikirlerini yaydı.⁴⁷² Kızıl yurtlar, sayıca olmasa da önem bakımından zirveye, 1920'lerin sonunda, devletin ve partinin Kazak göçebelerine ulaşmasının neredeyse tek yolu olduklarında ulaştı. 1929'da Kazakistan'da yaklaşık 134 Kızıl yurt faaliyet gösteriyordu. Bunlardan 100'ü hizmetlerini öncelikle kadınlara adadı.⁴⁷³

Kızıl Yurtlarının Görevleri ve Faaliyetleri

Bu dönemde kadınlarla ilgili çalışma biçimleri, kadın kırmızı köşeleri, okuma kulübeleri, kadın kulüpleri gibi oluşumlar gelişmişti. Kazakistan'da nüfusun çoğunluğunun göçebe yaşam tarzı sürmesi nedeniyle, 1925 yılında kültür aşılamanın kabul edilebilir yöntemlerinin aranması sırasında, kadınlara yönelik propaganda çalışmalarının en elverişli biçiminin seyyar kulüpler- Kızıl yurtlar olduğu anlaşıldı. Çalışma yöntemlerinin, bireysel halkların ulusal ve kültürel özelliklerinin çeşitliliğini dikkate alarak, bireysel ulusal cumhuriyetlere ve bölgelere uyarlanması gerektiği gerçeği, ilk kez Nisan 1925'te Sovyet Doğu'daki Kadınlar Arasında Çalışma Üzerine III. Tüm Birlik Konferansı'nda dile getirildi. Kararda, "göçebe halklar arasında çalışmada, çalışma yöntemlerini ve biçimlerini göçebe yaşam tarzlarına uyarlamak, mobil kibitkalar, kütüphaneler kurmak ve kızlar arasında çalışma için gezici eğitmenler aramak" gerektiği belirtildi.⁴⁷⁴

Volost Kadın Kızıl Yurt Yönetmeliği

30 Temmuz 1925

I. Genel kısım.

1. Kazak kadınının yaşam koşulları ve sosyo-politik geri kalmışlığı, kitlelerin kamusal yaşamına katılma olanağını engellediğinden, köy kadınlarının özel bir katılım biçimi ve kültürel düzeylerini yükseltme olarak, öncelikle yarı yerleşik bir yaşam tarzı süren nüfusun yaşadığı bölgelerde ve mümkünse göçebe bölgelerde, kültürel ve diğer güçlerin varlığı dikkate alınarak, sabit ve hareketli tipte kadın Kızıl yurtları ağı örgütlenmektedir.

2. Volosttaki Kızıl yurt, köyün Kazak kadınlarına hizmet etmeyi amaçlayan, vilayetin merkezi kitlesel siyasi ve eğitim kurumu olmalıdır.

⁴⁷² Michaels, a.g.e. s.155.

⁴⁷³ Michaels, a.g.e. s.155.

⁴⁷⁴ Zhanat Kundakbaeva, *Modernizatsiya ranney sovetskoy epokhi v sud'bakh zhenshchin Kazakhstana, 1920-1930 gody*. Kazak universiteti, Almaty, 2017, s. 111.

3. Kızıl yurt'un mahalli örgütlerle irtibatının sağlanması gerekmektedir. RCP (b) ve RLKSM, hem kadınların daimî ikamet yerlerinde hem de göçler sırasında nüfusu takip eden yollarda gönüllü çalışma örgütleyicisidir.

II. Kızıl yurt çalışmalarının görevleri ve içerikleri.

4. Kadın kızıl yurtlarının görevi, her şeyden önce kadınlar arasında siyasi ve eğitsel çalışma yapmak ve onları kızıl yurtlar etrafında örgütlemek, ayrıca parti ve Sovyet iktidarının politikalarını kapsamak, bunların uygulanmasını kolaylaştırmak ve Kazak kadınlarını [sosyalist] inşaya çekmektir.

5. Kızıl yurtların tüm çalışmaları, söz konusu bölgedeki Kazak kadınlarının pratik ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yapılmalıdır.

6. Okumalar ve görüşmeler yoluyla yürütülen çalışmanın gerçekleştirilebilmesi için belirli bir süre için bir plan hazırlanır ve bu planda aşağıdaki faaliyetler özetlenir:

a) Cehaleti ortadan kaldırmak. Kazak kadınları arasındaki okuma yazma bilmeme sorununun ortadan kaldırılmasının acil bir çalışma olduğu göz önüne alındığında, Kızıl yurttaki okuma yazma bilmeyen Kazak kadınlarının eğitimi için bir tasfiye merkezi kurulmalı ve il siyasi eğitim müdürlükleri buraya yeterince metodolojik eğitim almış tasfiyeciler (tercihen kadınlar) tahsis etmeli; Gramchek'e göre, bu tasfiyecilerin çalışmaları yerel fonlardan karşılanmalıdır:

b) Kooperatifçiliği ve kadınların bu yapıya katılımının önemini teşvik etmek;

c) Sağlık eğitimi konusunda, günlük önyargılarla mücadele konusunda;

d) Hukuki konularda, Sovyet hükümetinin kararname ve kararlarının analizi, özellikle kadınları özgürleştiren kararnamelerin (Kalın'ın cezalandırılabilirliği vb.) açıklanmasına özel önem verilmesi;

e) Köyün refahını iyileştirmeye yönelik çalışmalarında idari kuruma yardımcı olmak;

f) Öncü çocuk hareketinin örgütlenmesine yardımcı olmak;

g) Düzenli propaganda kampanyaları yürütmek;

h) Gazete ile çalışma konusunda;

i) Gönüllü kuruluşların (ODN, ODD, sanitasyon ve hijyen çemberi) çalışmalarını teşvik etmek.

7. Kızıl yurttaki, köyün tüm kültürel güçlerinin katılımının sağlanması ve genel çalışma planıyla yakın ilişki içinde yürütülmesi gereken referans çalışmalarına özel önem verilmelidir.

Çalışma planının hayata geçirilmesi için, ilçenin tüm kültürel güçleri, öğretmenler, kooperatif üyeleri, doktorlar vb. çalışmaya katılır.

III. Kızıl Yurt Meclisi.

8. Çalışmaların genel yönetimi için, Kızıl yurt başkanı, RCP (b) ve RLKSM'nin yerel hücrelerinin temsilcileri, Vika'dan ve halktan oluşan bir Kızıl yurt konseyi örgütlenir.

9. Konsey, Kızıl yurt'un emrindeki kaynakların harcanmasını planlar, Kızıl yurt'un çalışma planını, ilçedeki diğer siyasi eğitim kurumlarının çalışma planlarıyla koordine eder ve ilişkilendirir.

10. Konseyin her üyesinin Kızıl yurt çalışmalarında belirli sorumlulukları vardır.

IV. Kızıl yurt yöneticisi hakkında.

11. Kızıl yurt başkanı kadın işçi daireleri tarafından tahsis edilir ve siyasi eğitim daireleri ile anlaşır:

a) Gazete, kitap vb. 'nin zamanında teslim alınmasını ve kullanılmasını sağlar;

b) Mekânın donanımı, poster ve çizimlerle süslenmesi, temizliği, mal güvenliği vb. ile ilgilenir.

c) Kızıl yurt yöneticisi, her ay yapılan çalışmaların kaydını tutar ve üç ayda bir Kızıl yurt'un çalışmaları hakkında Siyasi Eğitim Kurulu'na ve Kadınlar Dairesi'ne yazılı rapor verir.⁴⁷⁵

Kazakistan'daki "Kızıl yurtların" çalışmalarını yerinde incelemek amacıyla eğitmen olarak görevlendirilen Nukhrat notlarında Kızıl yurtların;

"Kadın kitlelerinin kültürel seviyesini yükseltmek. Onlara kültürel beceriler aşılacak, geri kalmışlığa ve kültürsüzlüğe karşı mücadele etmeleri için onları örgütlemek, kirlilik, pislik, bulaşıcı hastalıklar ve çocuk ölümlerine karşı mücadele etmek.

Kadın kitlelerine siyasal eğitim vermek, onları kamusal çalışmalara katmak, geniş kadın kitlelerini, güçlerini, enerjilerini ve inisiyatiflerini harekete geçirerek partinin sosyalist inşa konusunda desteklemek ve yardımcı olmak.

Onlara gelişmiş tarımsal yönetim becerilerini aşılacak ve onları tarımın sosyalist yapıda yeniden inşa çalışmalarına dahil etmek.

Göçebe bir ekonomide kadınların emeği ön plandadır. Kadın neredeyse evin tümünden sorumludur. Ve böylece, eğer sığır yetiştiricilerinin ekonomisini yükseltmek, iyileştirmek, sığır yetiştiricilerini ekonomimizin sosyalist sektörünün inşasına dahil etmek istiyorsak, kadınların kültürel seviyesini yükseltmemiz, onlara öğretmemiz gerek.

Çiftliklerini yeni ilkelerle işletmek, yerleşik hayata dayalı tarımın kolektifleştirilmesi ve makineleştirilmesi fikrini onlara aşılacak. Burada yurtlarımız onlara çamaşır ve çocuk yıkamay, ekmek pişirmeyi, güzel peynir ve tereyağı yapmayı öğretiyor olması gerek.

"Yurtlarımız kadınlara hayvan bakmayı, sebze bahçesi yetiştirmeyi, kitap okumayı, yardımlaşmayı, yazmayı hatta düşünmeyi ve konuşmayı öğretmeli" gibi kadınlara yönelik kültürel, eğitsel ve ideolojik görevlerinden bahseder.⁴⁷⁶

Temizlik söylemini kültürel anlamda ele aldığımızda, Bolşeviklerin yeni hijyen ve temizlik ilkelerini ortaya koymaları, her şeyden önce Kazak kadınlarının bilincini eski anlam ve alışkanlıklardan arındırma niyetine benziyor. Yerli halkların emekçi kadınlarını babalarının ve kocalarının baskısından kurtarma mücadelesinin bir parçası olarak, Kadınlara hukuki ve tıbbi yardım sağlanacak, eğitim verilecek ve bölgenin ekonomik faaliyetlerine katılım fırsatları yaratılacaktı; kreşler, tıbbi ve doğum merkezleri, yerli halk için okullar ve okuma-yazma

⁴⁷⁵ Kazakistan Marksizm-Leninizm Enstitüsü Şubesi Arşivi, fon 139, envanter 1, dosya 1264, yapraklar 35-36.

⁴⁷⁶ Nukhrat, a.g.e. s.8-9.

merkezleri kurulması planlanıyordu. Görev ayrıca aile ve toplumda “ulusal kadınların” konumunu incelemek, kadınların sosyal çalışmalarını engelleyen nedenleri belirlemek ve başlık parası, çok eşlilik ve zorla evlendirmelerle mücadele etmekte.⁴⁷⁷

Teoride ve görünüşe göre uygulamada büyük ölçüde, erken Sovyet Kazak kızıl yurtları kadınlar tarafından kadınlar için yönetiliyordu. Temel kızıl yurt personeli bir müdür, bir sağlık görevlisi (ebe, sağlık görevlisi, hemşire veya nadiren doktor), bir okuma yazma eğitmeni, bir hukuk görevlisi ve bazen bir sinema projeksiyoncusundan oluşuyordu. Müdür, Zhenotdel ve diğer ilgili parti organları tarafından atanıyor ve eğitim yönetiminin (Politprosvet) siyasi-aydınlanma bölümü tarafından onaylanıyordu. Bu, kırmızı yurtları yerel yönetimlerle ilişkilendirmeye yönelik genel bir vurguyu yansıtıyordu.⁴⁷⁸

Yerleşik merkezlerden uzakta yaşayan kadınlar arasında çalışmayı amaçlayan mobil kulüpler olan Kızıl Yurtların Kazakistan’da nasıl işlediğini incelediğimizde, bunların Bolşeviklerin kadınların toplumsal modellemesine ilişkin görkemli projesi ve politikasının etkili bir parçası haline geldiği ileri sürülebilir. Kızıl yurtlar Kazak kadınları arasında yeni bir varoluş, davranış ve günlük pratik modelinin tanıtılmasının bir aracı haline geldi. Böylece erken Sovyet döneminde Bolşevikler Sovyet yaşam biçimini, davranış ve normlarını yerleştirme yolunda adımlar attılar. Bunun için Devrim öncesi dönemlerin gelenek ve göreneklerine, değer yargılarına ve davranış kalıplarına karşı mücadeleyi esas alan bir modernleşme projesi uygulamaya başladılar.

Devletin zorunlu yerleşik hayata geçirme hamlesi⁴⁷⁹ ivme kazandıkça ve göçebe nüfusu azalttıkça, 1930’ların başında Kızıl yurtlarla ilgili bilgiler azaldı. Sınırlı sayıda, Kızıl yurtlar kolektif çiftliklere yerleştirilen eski göçebeler ve kalan birkaç yarı göçebe alanda çalıştı. 1939’a kadar Kazakistan’da bir düzineden az Kızıl yurt işletiliyordu. II. Dünya Savaşı’ndan sonra, hayvancılık güçlendikçe ve Kazakların mevsimlik göçleri devam ettikçe sayıları arttı. 1952 itibarıyla 273 Kızıl yurt Kazakistan’a hizmet ediyordu.⁴⁸⁰ Kolektifleştirme den sonra, Kızıl yurtlar var olmaya devam etti, ancak kırsal Kazak topluluklarının yaşadığı yıkım ve bu toplulukların kolektif çiftliklere yeniden yerleştirilmesi ışığında, artık önceki dönemin aktif olarak duyurulan deneysel erişimini temsil etmiyorlardı. Ancak, var oldukları ilk yıllarda, idari olarak hem Kazak Sovyet vatandaşlığı adına bir erişim hem de bunun oluşumu için bir laboratuvar olarak tasarlanmışlardı.

Sonuç

Sovyetlerin milli politikasının özünü ulus inşası, yerlileştirme yönetimi, toprak politikası ve kültürel değişimler oluşturuyordu. Sovyet döneminde devlet ve

⁴⁷⁷1. Ekim Devrimi Merkez Devlet Arşivi (TsGAOR SSSR), fon 6983, envanter 1, dosya 24, sayfa 6.

⁴⁷⁸ Rebekah Ramsay, *Nomadic Hearths of Soviet Culture: “Women's Red Yurt” Campaigns in Kazakhstan, 1925-1935*. *Europe-Asia Studies* C.73, S.10, 2021, s. 7.

⁴⁷⁹ Sattar Kaziev, *Osnovnye napravleniya natsionalnoy politiki sovetskogo gosudarstva v Kazakhstane (1920–1929 gg.)*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. Moskova, C.5, S.3, 2014 s. 53

⁴⁸⁰ Michaels, a.g.e. s.156

kamusal yaşamın bütün alanlarında devrimsel değişimler yaşandı. Toplumun niteliksel olarak yeni bir sosyal yapısının yaratılması, ekonominin, siyasal sistemin ve kültürün temelden farklı bir ideolojiye dayalı hedef odaklı modellemesi, Kazak toplumunun geleneksel yaşam biçiminde, toplumsal bağlantılarında ve zihniyetinde eşi benzeri görülmemiş ölçekte ve belirsiz sonuçlar doğuran dönüşümlere eşlik etti. Parti ve devlet temsilcileri, Kazak toplumunu Sovyet iktidarını desteklemeye ikna etmek için Kazak göçebeleri arasında seyahat ettiler ve yoksulluktan ve geri kalmışlıktan kurtulmanın tek yolunun geleneksel yetkililere karşı Komünistlerle ittifak kurmak olduğunu savundular. Kızıl yurt kampanyaları Kazak göçebelerini hem Sovyet hem de modern olarak kabul edilen bir yaşam tarzına dönüştürmek için büyük çaba sarfetmekteydi. Teoride ve görünüşe göre uygulamada büyük ölçüde, erken Sovyet Kazak kızıl yurtları kadınlar tarafından, kadınlar için uygulanmaktaydı. Sovyet hükümeti, Kazak toplumsal yapısında kadın-erkek eşitliğini ilan ederken, bir yandan da kadınların kültürel düzeyini ve siyasi bilincini yükselterek doğrudan üretici bir güce dönüştürülmesini, üretimin hemen hemen bütün alanlarında yer almasını, kadın nüfusunun sosyal, ekonomik ve diğer alanlardaki katılım payının artırılmasını amaç edindi. Öte yandan kadını aile ve koca kontrolünden uzaklaştırarak çeşitli araçlarla sosyal politikaların nesnesi haline getirilmiştir. Kızıl yurt kampanyaları Kazak kadınlarının Leninizm ve sosyalizm ruhuyla eğitilmesinin yanı sıra yerleşik bir yaşam tarzına geçiş için propagandayı da içeriyordu. Kızıl yurt kampanyalarının büyük hedefleri, kültürel reformların ve erken Sovyet devlet inşasının entegre doğasını gösteriyor.

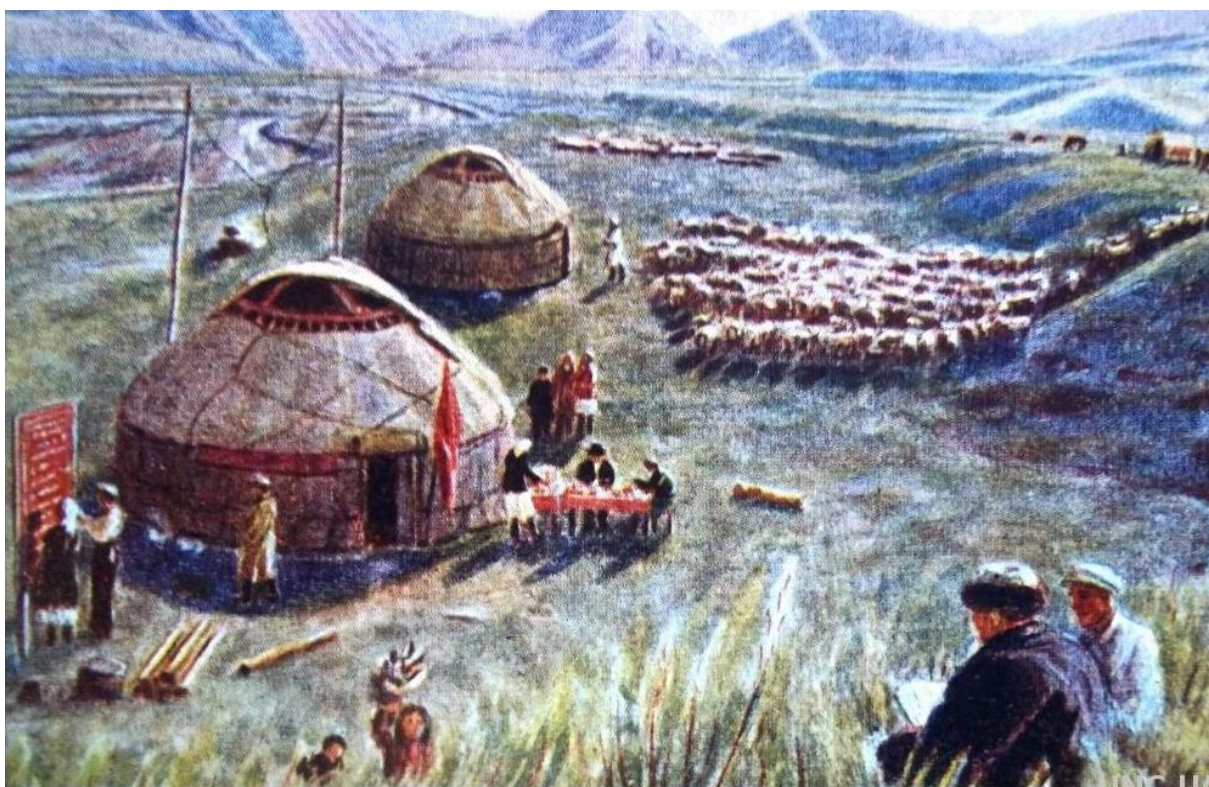
Kızıl yurttaki okuma kursları <https://rg.ru/2023/03/01/na-knigi-zhertvovali-zoloto.html>

Kızıl yurtta dikiş kursları <https://e-history.kz/ru/news/show/6335>

Kızıl yurt filmi 1982 <https://fenixclub.com/index.php?showtopic=175787&st=0>

Kazak ressam Abilkhan Kasteev "Kızıl yurt"

<https://ru.pinterest.com/pin/343540277840581689>

Kaynakça

Abilova, Abisheva, Vilenskiy, Romanov, Sotsialisticheskoye Stroitelstvo V Kazakhstane V Vosstanovitelnyy Period (1921-1925 G), Sbornik Dokumentov I Materialov, Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazakhskoy SSR, Almaty, 1962.

Bochkaryova, Irina; Lisenko, Yulya, «Natsionalnyy Vopros» I Stanovlenie Sovetskoy Vlasti V Turkestane (1917–1921 Gg.), Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Tomsk, № 429, 2018.

Kaziev, Sattar, Osnovnye Napravleniya Natsionalnoy Politiki Sovetskogo Gosudarstva V Kazakhstane (1920–1929 Gg.), Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Moskova, C.5, S.3, 2014.

Kundakbaeva, Zhanat, Modernizatsiya Ranney Sovetskoy Epokhi V Sud'bakh Zhenshchin Kazakhstana, 1920-1930 Gody, Kazak Universiteti, Almaty, 2017.

Lenin, Vladimir, Polnoe Sobranie Sochineniy. T. 30, Izdatelstvo Politicheskoy Literatury, Moskva, 1973.

Michaels, Paula, Curative Powers: Medicine And Empire In Stalin's Central Asia, University Of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2003.

Nuhrat, Antonina, Yurty Kochevki. K Rabote Zhenskih Krasnykh Yurt, Tsentrizdat, Moskova, 1929, S.10–11.

Ramsay, Rebekah, Nomadic Hearths Of Soviet Culture: "Women's Red Yurt" Campaigns In Kazakhstan, 1925-1935, Europe-Asia Studies, C.73, S.10, 2021.

Talskaya, Olga, Rossiya V Sredney Azii: İdeologiya İ Politika (Konets XIX – Nachalo XX Veka), Pod Obshchey Redaktsiey K.M. Andersona, Akvilon, Moskova, 2018.

Yusupov, Erkin, Perekhod K Sotsializmu, Minuya Kapitalizm, Nauka, Moskva, 1987.

Arşiv belgeler.

Ekim Devrimi Merkez Devlet Arşivi (Tsgaor SSSR), Fon 6983, Envanter 1, Dosya 24, Sayfa6.

Kazakistan Marksizm-Leninizm Enstitüsü Şubesi Arşivi, Fon 139, Envanter 1, Dosya 1264, Yaprak 34.

Kazakistan Marksizm-Leninizm Enstitüsü Şubesi Arşivi, Fon 139, Envanter 1, Dosya 1264, Yapraklar 35-36.

YUSUF XOS HOJIB DUNYOQARASHIDAGI ONTOLOGIK QARASHLAR

Jurayev Sherali Soibnazar o'g'li

*Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va
texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi, PhD.
e-mail: sherjon191@gmail.com*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning badiiy janrlar orqali borliqni tushuntiruvchi kategoriyalar tahlil qilinadi. Yusuf Xos Hojib falsafiy qarashlarining shakllanishida Farobiy va Ibn Sino falsafasining ta'siri seziladi.

Yusuf Xos Hojib qarashlarida ham inson hech qachon erishganlariga qanoat qilmasligi, u hamma vaqt bilmaganini bilishi, hali qo'lga kiritilmagan yutuqqa muyassar bo'lishi uchun intilishi lozimligi aytiladi.

Kalit so'zlar: *O'gdulmish, Elig, ruh, iloh, Tazkirat al-avliyo", ishq.*

ABSTRACT

This article analyzes the categories of Yusuf Khos Hajib explaining existence through artistic genres. The influence of the philosophy of Al-Farabi and Ibn Sina is felt in the formation of Yusuf Khos Hajib's philosophical views.

Yusuf Khos Hajib's views also state that a person should never be satisfied with what he has achieved, that he should always know what he does not know, and strive to achieve what has not yet been achieved.

Keywords: *Ogdulmish, Elig, ruh, iloh, Tazkirat al-awliyo, ishq.*

Yusuf Xos Hojibning ruh, iloh haqidagi tasavvuri tasavvuf ta'limotiga asoslangan, ya'ni xudo tabiatdan tashqaridagi alohida vujud emas, u butun borliqqa, tabiatga singib ketgan. Barcha mavjud narsalar xudoning hozir – noziriligiga ishora qiladi. Bu, to'g'rirog'i tasavvufning panteistik oqimini ifodadaydi. Mutaфakkirning fikricha, amal, mansab, martaba, davlat, boylik o'tkinchi, bebaho, bevafo, bir kelib ketadigan nisbiy narsa. Ular o'zgaruvchan, tez keladi va tez ketadi. Shuning uchun kelgan baxt, qut va davlatga uchmaslik, aysh-ishratga ko'ngil bermaslik, behuda ishlar bilan umrni o'tkazmaslik kerak. Yusuf Xos Hojibning bu qarashlari uning ilohiy ishq haqidagi solikning Yor vasliga yetish uchun bu foniй dunyodagi tayyorgarligi, fanodan baqoga o'tish uchun o'zini tayyorlash, deb tushunish mumkin.

Asardagi har bir obraz o'ziga xos bir olam. Lekin ularni yaxlit holda qaragandagina muallifning bosh maqsadi ayon bo'ladi.

“Qutadg'u bilig” dostonini o'rganishdagi muhim vazifalardan biri siyosiy va hayotiy donolik majmuasini tuzayotganda Yusuf Xos Hojib foydalangan manbalarni aniqlashdir. Bu yo'nalishda ayrim ishlar amalga oshirilgan. Biz hozir mutafakkir Somoniylar O'rta Osiyosining badiiy adabiyoti va fani ilmi bilan yaxshi tanish ekanligidan shubha qilmaymiz. Hattoki ma'lum darajada u aynan shu yo'nalishda ijod qilgan. Biroq bu borada doston hali yetarli darajada

o'rganilmaganligini ham tan olish lozim. Fikrimizcha, dostonning bir lavhasi kishi e'tiborini o'ziga tortadi. Bu lavhaning qaerdan kelib chiqqanligini aniq topish mumkin. Bu lavha birinchi qarashda ahamiyatsizga o'xshaydi. Ammo bu lavhaning manbaasini aniqlash Yusuf Xos Hojib duch kelgan adabiy ta'sirlarni aniqlashga imkon berishini ko'rsatishga harakat qilamiz. Xususan, Ye.E.Bertels bu holatni o'zining "Sufizm i sufiyskaya literatura" asarida qo'yidagicha izohlaydi: Bu lavhani biz dostonning radl nashridagi 42 bobida topamiz. O'gdulmish Eligning buyrug'iga muvofiq, darvesh O'zg'urmishning huzuriga uni Elig saroyiga taklif qilish maqsadida ketdi. O'zg'urmish hukmdor bilan o'z donoligini bo'lishishi kerak edi. O'zg'urmish rad javobini beradi va buning asosida O'zg'urmish va Eligning elchisi o'rtasida bobning asosiy mazmunini tashkil qiluvchi suhbat boshlanadi. Suhbatda Yaqin va O'rta Sharqning turli pandnoma asarlarida yuqori o'rinni egallangan avlodlar haqidagi mavzu yoritiladi. Kimki avlodsiz vafot etsa, ortidan ko'plab qiz va o'g'illar qolishini istab qayg'uradi. Agarda bir insonning vafotidan so'ng o'g'li qolsa, u insonni tirik deb atagin. Agarda inson avlodsiz vafot etsa, uning nomi dunyodan o'chdi. Joyi esa bo'sh. Bu azal-azaldan Yaqin Sharqda ma'lum bo'lgan oddiy nuqtai nazar. U har xil yodgorliklarda qaytariladi. Ammo dostonda O'zg'urmish bu nuqtai nazarga zid bo'lgan fikrni ifoda etadi. Sen avlod haqida orzu qilib siqilasani. Ammo bu mehrni bilgan o'g'il va qizlar qani? Agarda sen ta'qiqlanganni yig'ib ketsang, u qoladi. Sen bu orzuni o'ylab faqatgina qo'yg'uga duch kelasani. Qara, nikoh qurayotgan qayiqqa o'tirdi, qayiq u bilan dengizga yo'l oldi. O'g'il yoki qiz tug'ilganida qayig'i sinib ketadi. Qayiq sinib ketsa, to'lqinlarda kim tirik qolur? Bu nuqtai nazarning aynan darveshlik xususiyatlari islomning qoidalariga keskin ziddiyatda ekanligini tan olmaslik mumkin emas. U buddaviylik, moniylik, ma'lum xristian sektalari uchun tabiiy edi, biroq so'fiy muhitida ham u g'ayrioddiy jaranglamoqda. Shu bilan birga bunday fikrlarni musulmon adabiyotidan ham topish mumkin. Mashhur fors shoiri Farididdin Attor (taxm. 1230 v.e.) so'fiy shayxlarining hayotiga bag'ishlangan "Tazkirat al-avliyo" deb nomlangan asarida ayniqsa O'rta Osiyoda mashhur bo'lgan shayx Ibrohim Ibn Adhamga ahamiyatli o'rin ajratadi. Afsonaga ko'ra, Ibrohim Balx podshohi bo'lgan edi. Ammo taxtdan voz kechib, xotini va o'g'ilini tashlab, qashshoqlikda og'ir jismoniy mehnat bilan band bo'lib, Madinada yashagan ekan. Nikoh haqidagi masalalar bo'yicha Attor unga shunday qarashlarni xos deb yozgan. "Darveshlar so'rashdi: Nega sen uylanmaysan? Javob berdi Ibrohim: Qaysi ayol yalangoyoq va och qolish uchun turmushga chiqadi. Agarda qo'limdan kelsa, boshqasini maftun qilib uylanishdan ko'ra men o'zim bilan o'zim ajrashardim! Keyin ular (Ibrohim-E.B.) boshqa darveshdan so'radilar: Sening xotining bormi? U javob berdi: Yo'q. So'radilar: Bolalaring bormi? Javob berdi: Yo'q. So'zladilar: Bu yaxshi. Darvesh so'radi: Nega? Javob berdilar: Uylangan darvesh qayiqqa o'tirdi. O'g'li tug'ilganidan so'ng qayiq cho'kib ketdi".⁴⁸¹ Ishonch bilan aytish mumkinki, bu so'zlarni Attor Ibrohim Ibn Adhamniki deb tasodifan aytmagan. Xudi shuni Attor o'zining qiziqarli

⁴⁸¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература М.:1965. С.94.

dostonlaridan biri bo'lgan "Ilohiynoma"da ham qaytaradi. Bu dostonning uchinchi bobida Attor Ibrohim Ibn Adhamning darvesh bilan suhbat haqidagi hikoyani qaytarib shayxning oxirgi so'zlarini shunday ifodalaydi.- Uylangan darvesh qayiqqa ovqatsiz va uyqusiz o'tirdi. Agarda unda o'g'il tug'lsa qayiq cho'kib ketadi. Fikrimcha, birinchi biz qayd etishimiz lozim bo'lgani bu "Qutadg'u bilig" dostonidan keltirilgan lavhani Attorning ikkala iqtibosi bilan mutlaq to'g'ri kelishi. Bu dostonni Attorga ta'sir etganligi mumkin emasligi sabab, bu o'xshashlikning yagona mumkin bo'lgan talqini ikkila muallif bir manbadan foydalanganligidir.

Bu qaydlardan so'ng biz fikrlashimizning boshlang'ich asosi sifatida xizmat qilgan dostonga qaytishimiz mumkin. Hikoyaning bir xilligi manbaning umumiylikiga hech qanday shubha tug'dirmaydi. Biz buni yuqorida ta'kidlab o'tdik. Ammo bu manbani ishonch bilan aniqlash imkoniyati hozirda yo'q. Bu masalani hal qilish ikki yo'nalishda bo'lishi mumkin.

Adib falsafiy dunyoqarashida Forobiy va Ibn Sinoning ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi. U moddiy dunyo yaralishini ruhiy kuchga bog'laydi va yettita yulduz va o'n ikkita burj haqida gapiradi. Olam va undagi jame'yki jonli va jonsiz mavjudot Olloh tomonidan yaratilganini ta'kidlaydi. U borliqni doimo harakatda ekanligini aytadi va yulduzlarning doimo aylanib turishini e'tirof etadi.

Yusuf Xos Hojib yettita yulduzning nomlarini birma – bir sanaydi. Ularning turish o'rnini va xususiyatlarini keltirib o'tadi. Asarda buni qo'yidagicha talqin etadi:

Yaratti ko'r avran tuchu evrilur,
Aning birla tezginch yema tezginur.
Yashil ko'k yaratti uza yulduzi,
Qara tun to'rutti, yaruq kunduzi.
Qayusi o'rurak, qayusi qudu,
Qayusi yaruqroq, qayusi ansudi.
Bularda eng ustun Sekantir yurur,
Eki yil sekiz ay bir evda qalur.
Aning basa bo'ldi ekkin O'ngay,
Bir evda qalir, o'n adin ekki ay.
Buning mazmuni qo'yidagicha:
Yaratti falakni doim aylanar,
U birla bu charh ham doim tebranar.
Yaratti yashil ko'kni yulduzi bilan,
Qora tun yaratti u kunduz bilan.
Baland ba'zilari va past ba'zisi,
Yoruq ba'zilari va sust ba'zisi.
Bulardan eng ustda sekantir yurar,
Bir uyda ikki yil, sakkiz oy qolar.
Bo'lib keldi ikkinchi so'ngra O'ngay,

Bir uyda qolar o'n yana ikki oy.⁴⁸²

Shuningdek, Yusuf Xos Hojib uchinchi bo'lib Ko'rud kelishini, u g'urur bilan yurishini, keyin Yashiq kelishini, olamni yoritishini, beshinchi bo'lib Savit keladi, keyin Yalchiq yuradi, quyosh bilan qarshi kelganda to'lishadi, deydi. Yusuf Xos Hojib yetti yulduz deganda qo'yidagilarni nazarda tutgan:

Sekantr – Zuhul – Saturn

O'ngay – Qoraqush – Yupiter

Ko'rud – Mirrix – Mars

Yashiq – Kun – Quyosh

Sevit – Zuhro – Venera

Arzu – Utorud

Ay – Yalchiq – Oy⁴⁸³

Islomning Markaziy Osiyoda mustahkamlangan bir davrda yozilgan Yusuf Xos Hojibning asarida teizm ruhi ravshan ko'rinib turadi. U Ollohni e'tirof qilish va din, shariat yo'lini bir dam unutmaslikka targ'ib qiladi. Lekin dunyoviy, hayotiy masalalarda, hayot uchun kurash masalalarida dinga mute bo'lib qolmaslikka, dunyoviy tadbirlarni diniy e'tiqodga qurbon qilib yubormaslikka chaqiradi. Dinning o'zi ham dunyodan voz kechishni targ'ib qilmaydi, olamdan yuz o'girib tarki dunyo qilish betayinlik, unda dunyo bir bo'sh narsa bo'lib qoladi. Dunyo ne'matlaridan voz kechmaslik, undan bahramand bo'lish va boshqalarni ham bahramand etish lozim, quruq toat-ibodat qilish bilan Olloh karamiga erishib bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Eng avval to'g'ri, adolatli, insofli bo'lish, bilim va zakovatga tinmay intilish kerak, degan ta'limotni izchillik bilan ilgari suradi.

ADABIYOTLAR

1. Sodiqov Q. Qadimgi turkiy xalqlarning diniy falsafiy qarashlari. T.:2004.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература М.:1965
3. Валитова А. Юсуф Баласагунский и его труд “Кутадгу билиг”. Москва “АН СССР” 1952.
4. Мухамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ахлоқий қарашлар ининг компаративистикаси // Монография.—Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2024. — В.198.

⁴⁸² Karimov Q. Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u bilig”. T.Fan.:1971. B. 74.

⁴⁸³ Sodiqov Q. Qadimgi turk falsafasi. T.:2008. B. 86.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

СОДИҚОВ Қосимжон. // <i>«Қутадғу билиг»да етти юлдуз ва ўн икки бурж атамалари</i>	4
SAIFNAZAROV Ismoil. // <i>Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u Bilig” asarida komil inson masalasining yoritilishi</i>	10
MUHITIN Kapanşahin. // <i>Sultan Alp Arslan’in Türkistan seferleri ve Bölgeye etkisi</i>	14
MEHMET Münir Dedeoğlu. // <i>Bir devlet ve hukuk adami olarak Münif Paşa'nin hukuk felsefesine ilişkin görüş ve mülahazalari ve bu bağlamda Kutadgu bilig'in anlami</i>	26
ҚОДИРОВ Анвар. // <i>Юсуф Хос Хожибнинг давлатчилик таълимоти ва унинг Учинчи Ренессанс учун аҳамияти</i>	46
RAMATOV Jumaniyoz Sultanovich. // <i>IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkur taraqqiyoti</i>	50
PO‘LATOVA Dildor Akmalovna. // <i>“Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlar axloqiy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan nodir manba sifatida</i>	56
HASAN Hüseyin Bircan. // <i>Kutadgu bilig'in türk-islam düşüncesiki yeri ve felsefi değeri</i>	61
SHERMUXAMEDOVA Niginaxon Arslonovna. // <i>Yusuf Xos Hojib falsafiy merosining hozirgi davrdagi ahamiyati</i>	88
SERKAN Şen. // <i>Kutadgu bilig kahramanlarinin adlandirilmasinda kadim türk dünya görüşünün yansimalari</i>	95
МАДАЕВА Шаҳноза Амануллаевна. // <i>“Қутадғу билиг” миллий тафаккур тарихининг ноёб манбаси сифатида</i>	96
UYSAL İdris Nebi. // <i>Kutadgu bilig'de söz manifestosu</i>	101
KARIMOV B.R. // <i>Yusuf Xos Hojibning turkiy tillar rivojiga kiritgan hissasi va hozirgi zamon</i>	108
ТУРАЕВ Бахтиёр Оманович. // <i>Юсуф Хос Хожиб – туркий цивилизациянинг буюк қомусий мутафаккири</i>	115
GANIYEV Baxodirjon Sodiqjonovich. // <i>Turkiy xalqlar ijtimoiy-falsafiy tafakkurida tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko‘nikmalarining evolyutsiyasi tahlili</i>	119
НИШАНОВА Нодирахон Райимжановна., КУЛУЕВА Флора Гайнутдиновна. // <i>Становление философских взглядов и учений в Средней Азии</i>	125

МУХИТДИНОВА Фирюза Абдурашидовна. // <i>Правовые и управленческие концепции в «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба: историко-юридический анализ.....</i>	130
ЧОРИЕВ Анвар. // <i>Юсуф Хос Ҳожибда: адаб ва ахлоқ.....</i>	140
RUZMATOVA Gulnoz. // <i>Comparative analysis of love: exploring the notion of 'Ishq' in sufi thought and its interplay in Eastern and Western perspectives.....</i>	143
ХОЛМЎМИНОВ Жаъфар Муҳаммадиевич. // <i>“Қутадғу билиг”нинг адабий, исломий ва фалсафий манбалари.....</i>	153
MASHARIPOVA Gularam Kamilovna. // <i>Uyg'onish davri ilm-fani va madaniyati: Markaziy Osiyo va Yevropa.....</i>	173
МАХАМАТОВ Таир Махаматович. // <i>Об общности и различии понятия гуманизма у мыслителей Запада и Востока(на примере творческого наследия Юсуфа Хос Хожиба)</i>	181
BABAJANOVA Diloram. // <i>Yangi O'zbekiston yoshlari ma'naviyatini yuksaltirishda Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosining o'rni.....</i>	185
KRISHNA Pathak. // <i>Rāmānuja and Yusuf Khas Hajib on spirituality and devotion.....</i>	193
МАМАТОВ Мамаджан Ахмаджанович., МАННОБОВА Гулзода Равшанбек кизи., МАЛЛАЕВА Шохида Мукумджон кизи. // <i>Роль духовного наследия Юсуфа Хос Хаджиба в укреплении духовного фундамента нового Узбекистана.....</i>	194
EGAMBERDIYEV Azizbek., FOZILJONOVA Durdona., KARIMOVA Nazokat. // <i>Talabalarning smartfondan foydalanish tendensiyalari bo'yicha empirik tadqiqot.....</i>	199
ISMOILOV Muhammadihon Isroilovich., ISXAKOV Bexzod Barkamalovich. // <i>Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosi va uning yangi O'zbekiston taraqqiyotidagi ahamiyati.....</i>	207
MASHARIPOVA Gularam Kamilovna., AGZAMXODJAYEVA Shaxnoza Saidmatmabovna. // <i>Birinchi Renessans davri allomalarining tabiiy-ilmiy va falsafiy merosi.....</i>	211
ПУЛАТОВА Севара Акмаловна. // <i>Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида элчиликка доир масалаларининг ёритилиши.....</i>	220
ХУСАНОВ Баходир Эргашевич. // <i>Юсуф Хос Хожиб ахлоқ фалсафасининг инсонпарварлик моҳияти (“Бахт” тушунчаси талқинида).....</i>	225

YUNUS Emre Ökmen. // <i>“Söz ile yönetmek: Yusuf Has Hâcip’in Kutadgu bilig’inde iletişim ahlaki ve toplumsal düzen”</i>	228
МУҲАМЕДОВ Асрор. // <i>Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг Ўзбекистон ва жаҳонда ўрганилиши</i>	234
MUHAMEDOV Asror. // <i>Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasinin dünyada ve Özbekistan'da incelenmesi</i>	240
TURSUNKULOVA Shaxnoza Tuychiyevna. // <i>“Qutadg’u bilig”da go’zallik falsafasi</i>	246
QODIROV Muhammadjon. // <i>Turkiy xalqlarning dastlabki qarashlari va ularning rivojlanish bosqichlari. Turk va turoniylarning kelib chiqishlari haqida dastlabki manbalarning guvohligi</i>	252
O‘ROQOVA Oysuluv Jamoliddinovna. // <i>O‘rta asrlarda ma’naviy o‘zlik va badiiy tafakkur vorisiyligi</i>	261
MATKARIMOVA Sadokat Maksudovna., JUMANIYOZOV Doniyor Mansurbek o‘g‘li. // <i>“Markaziy Osiyoda ilmiy-falsafiy tafakkur (Ahmad Yassaviy ilmiy merosi misolida)”</i>	265
ALIMUXAMEDOV Rixsitilla Abdurashidovich. // <i>Yusuf Xos Hojibning nozik iboralarni berishdagi kashfiyoti</i>	271
VALIYEVA Nafisa Abdumajitovna. // <i>Turkiy tilli davlatlarning falsafasi, madaniyati, aloqalari: tarix, bugun va kelajak</i>	276
PULATOV Sherdor Nematjonovich. // <i>Ahmad Al-Farg‘oniyning ilmiy merosi va fanlarni tasniflashdagi uslubi</i>	281
TO‘YCHIYEVA Mahfuza. // <i>Tafakkur turlaridan ta’limda foydalanish masalasi</i>	295
КУРМАНОВА Сауле Бахитжановна., КУРМАНОВА Сабина Аскарровна. // <i>Казахские жырау как первые философы тюркского кочевничества</i>	301
БАЙТОВА Фарида Турганбаевна. // <i>«От «кутадгу билиг» к третьему ренессансу: философская преемственность и ценности»</i>	306
ESHNIYAZOVA Ayimxan Sheripbayevna. // <i>Bolalikning sog‘inch kitobi</i>	316
RUZMETOVA Dilbar Nurmatovna. // <i>Abu Rayhon Beruniy qarashlari bilan tasavvuf falsafasidagi komil inson tushunchasi qiyosiy tahlili</i>	324
СТЕПАНОВА Ольга Ивановна. // <i>Роль Абу Наср аль-Фараби в формировании логосферы расцвета первого восточного ренессанса (IX – XII вв.)</i>	329
АСАНОВ Ж.К., ТАЛАНТОВА Н.Т. // <i>Происхождение поэмы “Куттуу билим”: от Баласагына до Кашгара</i>	333

ТУРСУНОВА Олмос Файзиевна. // Ёшлар маънавий тарбиясида <i>Юсуф Хос Ҳожиб меросининг аҳамияти</i>	340
TURABOVA Sevara Kattaqulovna. // «Uchinchi renessans»da Yusuf <i>Xos Hojibning siyosiy tafakkurining o'rni va ahamiyati</i>	344
KARIMOVA Nilufar Raimjonovna. // Yusuf Xos Hojib asarlarida ilm- <i>ma'rifat va ma'naviyat masalalari</i>	349
ALLAYAROVA Marhabo Mavlonovna. // “Qutadg‘u bilig” asarining <i>yoshlarni ma'naviy- axloqiy tarbiyasidagi o'rni va ahamiyati</i>	353
КОМИЛОВ Далер Рустамович. // <i>Мудрость познания в понимании</i> <i>Юсуфа Хос Ходжиба: философский анализ</i>	359
ТУРДУБАЕВА Назгуль Шаршеналиевна. // <i>Поэма Жусуна</i> <i>Баласагына «Кутадгу билиг» и его современные переводы на тюркские</i> <i>языки</i>	365
QAXOROV Pulotjon Xursanmurodovich. // <i>Turkiy xalqlarda go'zallik va</i> <i>axloqiy qadriyatlar o'zgarishi</i>	373
USMONOVA Laylo Raxmatullayevna. // <i>Sharq falsafiy tafakkurida Yusuf</i> <i>Xos Hojib ma'naviy merosining o'rni</i>	379
ПАРПИЕВ Мухаммаджон Толибович. // <i>Марказий Осиёда IX-XII</i> <i>асрларда ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиёти</i>	384
UMAROVA Ro'zigul Sheralievna. // <i>Beruniyning ilmiy qarashlarida</i> <i>naturfalsafiy konsepsiyalar tahlili</i>	389
ЕРТАЕВ М.А., АСАНОВА Р.Д. // <i>Социологические проблемы слова</i> <i>мудрости произведения Хоса Ходжиба «Кутты билик» для духовного</i> <i>развития молодежи Казахстана (на примере Узбекский молодежи в</i> <i>Казахстане)</i>	394
SAYDALIYEVA Nigora. // Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarining <i>axloqiy tarbiyaviy jihatlari</i>	401
BOLTABAYEV Saidbek. // Yusuf Xos Hojibning komil inson tushunchasi: <i>xususiyatlar, to'siqlar va o'gitlar</i>	407
АБДУЛЛАЕВА Насиба Бўроновна. // <i>Форобийнинг шеър санъати</i> <i>хусусидаги қараишлари</i>	416
KASIMOVA Zilola G'ulomiddinovna. // Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u <i>bilig” asaridagi falsafiy qarashlar va avlodlararo vorisiylik an'analari</i>	421
USMONOV Ibrohim Sabirovich. // <i>Markaziy Osiyoda futuvvat</i>	425
NURMATOVA Umida Jalolidinovna. // <i>Insoniyatning baxti bilimdadir</i> <i>(“Qutadg‘u bilig” asari asosida)</i>	443

BAXRANOV Lazizjon., ILYASOVA Barno., ERKINOV Azamat. // Yusuf Xos Hojib axloqiy qarashlarining bugungi kundagi ahamiyati.....	448
SAPAROV Berdiyari Baltabayevich. // Yusuf Xos Hojib asarlarida boshqaruv san'ati haqida.....	453
АЗИЗҚУЛОВ Акрам Абдурахмонович., АБДУРАХМОНОВ Исҳак. // Юсуф Хос Хожибнинг ғносеологик қараишларида рационаллик тамоили.....	458
ПОТАПОВА Нэля., КУБАЕВ Суръат Шавкатович. // Черты дипломата по произведению Юсуф Хос Хожиба Баласагуни «Кутадгу билиг» - «благодатное знание».....	463
ЮСУПОВА Рита Орозбековна., ОСМОНОВ Тагайбек Жеишбаевич. // «Феномен человека в философиях Ю.Баласагуни»...	470
YULDASHEV Javoxir Abdurahim o'g'li. // Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida tarbiyaga oid aksiologik yondashuv masalalari...	479
KUMAR Manish Mishra. // Indian knowledge system and Uzbekistan: The fabric of relations.....	483
НИШОНОВ Сарвар Жасур угли. // Философско-этические категории свободы и ответственности личности в раннем средневековье.....	493
YAVUZ Kemal Ataman. // Yusuf Has Hacib ve Kutadgu bilig'de ferd, cemiyet ve devlet tasavvuru.....	501
MUXTOROV M. // Yangi O'zbekistonda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlashda ma'naviy merosning o'rni.....	509
OBIDOV Asliddin Shavkatovich. // Saididdin Al-Farg'oniy va Yusuf Xos Hojib qarashlarida ruhiy kamolot masalasi.....	514
JO'RAYEV Ahmad Muhammadiyevich. // Yusuf Xos Hojib falsafasida shaxs ma'naviy kamoloti masalalari.....	522
RAXIMDJANOVA Dilnavoz Sunnat qizi. // Sokratning falsafiy merosida erkinlik fenomeniga bergan urg'usi.....	529
MAMANOV Jamoliddin Abduraximovich. // Sharq xalqlari tarixida ta'lim va tarbiyaga bo'lgan munosabatning ba'zi jihatlari.....	537
SHERBOBOYEV Muxriddin Azimmurod o'g'li. // IX-XII asrlar ijtimoiy taraqqiyotda diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligi.....	545
URALOV Dilshodbek. // The flourishing of science and culture in Central Asia in the IX-XII centuries.....	550
МУСАМЕТОВ Баходир., ЭРКИНОВА Сарвара Нодирбек кизи. // Юсуф Хос Хожибнинг "Кутадгу билиг" асарида қорахонийлар даври аҳолисининг ижтимоий қатламларининг ёритилиши.....	554

XOLMURADOVA Mushtariy. // <i>“Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘otit turk” asarlaridagi tibbiyotga doir qarashlar</i>	561
BOYMIRZAYEV Sarvar Boynazar o‘g‘li., ELMURATOVA Shohista Ablakulovna. // <i>Yusuf Xos Xojibning merosini muzeylashtirish masalalari</i> ...	566
ULASHOVA S.U., OCHILOVA D.J. // <i>Qoraxoniylar davrida ta‘lim: Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg‘ariy faoliyati</i>	571
NORBO‘TAYEV Islombek Musurmonovich., BOYQULOV Botir Abdusobirovich. // <i>Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy dunyoqarashi: tabiatga e‘tiqod, mifologik tafakkur va islomgacha rivojlanish bosqichlari</i> ...	578
MUHAMMED Yusuf Bilen., ÜYESI Mahmut Babacan. // <i>Kut iyi (eudaimonia) midir?</i>	585
ХАШИМОВА Гулчехра Абдурахмановна. // <i>Иккинчи жахон урушининг халкимиз калбида колдирган жароҳатлари</i>	591
ХОМИДЖОНОВА Мукаддас Хакимджоновна. // <i>Развитие естественных наук и философской мысли в Средней Азии в IX-XII веках</i>	595
XAYRULLAYEVA N.J. // <i>Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida yoshlarda gender madaniyatini rivojlantirish masalalari</i>	603
SOYSAL Derya. // <i>Pioneers of Uzbek renaissance: from Yusuf Khas Hajib to Ahmad al-Farghani</i>	608
RAXIMOVA Gularo Ibragimovna. // <i>Shihobiddin Suhravardiyning falsafiy g‘oyalarini talabalarning ma‘naviy-axloqiy fazilatlariga singdirish mazmuni va shakllari</i>	615
TILLAYEV Bobomurod Abduvoxobovich., KARIMOVA Noilaxon Ilxomjon qizi. // <i>Buyuk allomalarimiz va IX–XII asrlardagi madaniy uyg‘onishning jahon sivilizatsiyasiga ta’siri</i>	622
TUROBOV Yorqinjon Yoqub o‘g‘li. // <i>Turk xalqlarining dastlabki siyosiy falsafiy qarashlari</i>	627
XALILOV Alisher Abdumannonovich. // <i>“Shoxnoma” asarining musulmon sharqidagi ijtimoiy-madaniy, siyosiy jarayonlarga ta’siri</i>	632
SHAROBIDDINOV Sherzodbek Shuxratbek o‘g‘li. // <i>IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va tafakkur taraqqiyoti</i>	638
DJURAYEV G‘olib Abdurasulovich. // <i>“Qutadg‘u bilig”da axloqiy irodaning shakllanishi va ekzistensial qarorlar</i>	642
TURDIYEV Madiyor. // <i>O‘zbekistonning mustaqillik yillarida nomoddiy madaniy merosni saqlashga qaratilgan madaniy siyosati: strategik dasturlar va natijalar</i>	647

DANIYAROV Shavkat Ergashevich. // <i>Yusuf Xos Xojibning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarining jadid ma'rifatparvarlari g'oyalarida namoyon bo'lishi</i>	654
XAMDAMOV Erkin Ibodullayevich. // <i>Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining o'zbek adabiyotidagi o'rni</i>	661
AXATOV I.N. // <i>Yangi O'zbekiston ma'naviy poydevorini mustahkamlashda Yusuf Xos Hojib ma'naviy merosining o'rni</i>	666
SHABANOV Jumali. // <i>O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning 70 yilligiga bag'ishlanadi. Muhammad Yusuf - istiqlol kuychisi</i>	671
ISLAMOVA Gulzamon Madiyevna. // <i>Ilm, adolat va hikmat yo'lidagi avlodlararo vorislik</i>	679
QURBONOV Farhodjon Xabibloyevich. // <i>Alisher Navoiy asarlarida inson haqidagi masalalar</i>	686
АБДУГАНИЕВА Гулноза Абдурахим қизи. // <i>Инсон қадри - Юсуф Хос Ҳожиб талқинида (Инсоннинг қадри билим билан белгиланиши ҳақида)</i>	695
Mannonova Feruzabonu Sherali qizi. // <i>Mahmud Shabistariy va Uilyam Bleyk asarlarining ma'naviy-g'oyaviylik aspektlari</i>	697
IBRAXIMOV Barotjon Botirovich. // <i>Abu Rayhon Beruniyning fanlar rivojiga qo'shgan hissasi</i>	702
ABDUXALIKOVA Maftuna Mirali qizi. // <i>Ahmad Yassaviy hikmatlarining matnshunoslikdagi o'rni</i>	708
AZIZBEK Adashaliyev Zafarjon o'g'li. // <i>Adolat, bilim va inson qadri: Yusuf Xos Hojib falsafasi</i>	712
ERGASHBAYEV Shohbozbek. // <i>Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy qarashlarining uzliksiz ta'limdagi o'rni</i>	715
УКСУКБАЕВА Маржан. // <i>Образ женщины в поэме Жусуна Баласагуни «Кутадгу билиг»</i>	723
САЛЫМАТОВА Нургуль Рыскелдиевна. // <i>Личность как определяющий фактор «заман» (эпохи)</i>	731
ДАҒАРОВА Жанар Өміржанқызы. // <i>Соотношение судьбы, свободы воли и счастья в философии Ж.Баласагун</i>	737
ADYLKHANOVA Samal. // <i>Социальная ответственность и философия справедливости</i>	744
ЕШНИЯЗОВА Айнур Чапаевна. // <i>Национальные ценности Жусуна Баласагуни и национальное сознание у Амангелды айталы: идентичность взглядов</i>	750

SOBIROV G'ulomjon. // <i>"Qutadg'u bilig"</i> dagi xalq maqollarining turk va o'zbek tillaridagi leksik transformatsiyasi.....	756
SALIMOV Ilhom Ergash o'g'li. // Kaykovusning "Qobusnoma" asarida suxandonlik masalasi tahlili.....	763
QIRG'IZALIYEV Axadjon Abdulfattoh o'g'li. // Ijtimoiy himoyaning milliy qadriyatlar tizimidagi o'rni.....	766
СОДИКОВА Башорат Туймахмадовна. // Роль Наследия Юсуфа Хас Хаджиба в укреплении духовных основ нового Узбекистана.....	769
BURXONOV Sherzodbek Muxammadbobir o'g'li. // Martin Xaydegger va qadriyatlar masalasi: ontologiya, axloq va zamonaviylikka tanqidiy yondashuv.....	774
FATIH Türedi. // Kutadgu bilig'in kamu yönetimi anlayışına dijital çağ ve yapay zekâ işığında bir bakış.....	779
ISMAYILOV Akmal Ziyadillayevich. // Turkiy xalqlarning davlatchilik to'g'risidagi dastlabki falsafiy qarashlari.....	785
ABDULLAYEV Sherzod Komilovich. // Gravitatsiya tushunchasi va uning ishlash mexanizmi. Stiven Xoking nuqtai nazarida.....	792
TURDIYEVA Iroda Maxmarajabovna., MUHAMEDOV Asror Asadovich. // Jadid ma'rifatparvarlik harakatini tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari.....	797
TEMIROV Humoyunmirzo Najmiddinovich. // AQSH va Buyuk Britaniyada korrupsiyaga qarshi kurash qonunlarining ijtimoiy-falsafiy tavsiflari.....	804
SADULLAYEV Sardor Saydiganiyevich. // Artur Shopengauer falsafasida axloqiylik talqini.....	808
ТУМЕНБАЕВА Айнур Пердебаевна., АУЕЛБЕКОВА Гулнур Сапарбаевна. // Признание истории-миссия поколения.....	814
METINOVA M.X., MUHAMEDOV A.A. // Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarining falsafiy xususiyatlari.....	820
SHUKURXO'JAYEV Nizomiddin Zuhridin o'g'li., MUHAMMEDOV Asror Asadovich. // Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarining falsafiy tahlili.....	824
XOLMATOV Ixtiyor Baxtiyorovich., Abdusalomova Gulchexra Bahodirjon qizi., G'ANIEV Baxodir Sadikjanovich. // Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzi haqidagi falsafiy qarashlari. Kecha va bugun sotsiologik tahlil.....	835

UMAROV Muhammadqodir Shokirali o'g'li. // <i>Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlari va bugungi kundagi ahamiyati</i>	842
BOBONAZAROV Usmonali Mustafeyevich., TURSUNKULOVA Shaxnoza Tuychiyevna. // <i>Alisher Navoiyning "xazoyin ul-maoniyy" ("badoe' ul-vasat" devoni) asarida axloqiylik va inson muammolari</i>	847
XASANOVA Shohida Sadriddinovna. // <i>XIII-XIV asrning boshlarida Movarounnaxrdagi ijtimoiy-ma'daniy hayotning A.Nasafiy talimotiga ta'siri</i>	854
GAYBULLAYEVA Shodiyona Toshpulatovna., PULATOV Sherdor Ne'matjonovich. // <i>Yusuf Xos Hojib falsafasida axloqiy tarbiya masalalari</i>	859
ABDUMALIKOV Raxmatulloh Abduqahhor o'g'li., ABDURAHMONOV Xolboy To'xtayevich. // <i>Yusuf Xos Hojib ilmiy merosining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati</i>	865
МИРАХМАТОВА М.Л. // <i>Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги ижтимоий-фалсафий қараешлар: Қозоғистон ва Марказий Осиё ёшларининг авлодлараро талқини</i>	870
SULAYMONOV Jasur Baxtiyorovich. // <i>Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning "Muqaddima" asarida davlat tushunchasi interpretatsiyasi tahlili</i>	878
XUJAYEV Muminjon Isoxonovich. // <i>Ahmad Zaki Validiyning tarixda paradigmal yondashuvlari</i>	883
XABIBJONOV Izzatbek Dilshodjon o'g'li, PULATOV Sherdor Nematjonovich. // <i>Abu Nasr Forobiy faoliyatida siyosiy normalar va ularning tarbiyaviy ahamiyati</i>	891
TOJIYEV Dostonjon Beknazar o'g'li, DAVKAROV Ahrorjon Isoqovich. // <i>Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi madaniy-ma'rifiy hamkorlikda "Turkiy adabiyot durdonalari"ning o'rni</i>	902
YAKŞI Abdullah // <i>1925-1935 yillarida Kazakiston da Sovyet propaganda va e'gitim çadirlari kizil yurtlar</i>	908
Jurayev Sherali Soibnazar o'g'li // <i>Yusuf Xos Hojib dunyoqarashidagi ontologik qarashlar</i>	921

**“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS
HOJIB FALSAFIY MEROSINING AHAMIYATI”**

XALQARO KONFERENSIYA MATERIALLARI TO‘PLAMI

ALFRAGANUS UNIVERSITETI

Mas’ul muharrirlar:

fal.f.d., dots. Asror Muhamedov
fal.f.f.d., dots. Sherdor Po‘latov
fal.f.d., prof. Dildora Po‘latova
fal.f.d., prof. Gulnoz Ruzmatova

Nashrga tayyorlovchilar:

fal.f.f.d., dots.v.b. Bahodir Musametov
fal.f.f.d., dots.v.b. Dilshodbek Uralov
fal.f.f.d., dots.v.b. Muhiddin Sherboboyev
katta o‘qituvchi Erkin Xamdamov

*Xalqaro konferensiya materiallari to‘plami Alfraganus universiteti Ilmiy
Kengashining 2025-yil 24-iyundagi 10-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya
qilingan.*

Nashriyot litsenziyasi:

Bosishga ruxsat etildi: 24.06.2025
Bichimi 60x84 1/16 Shartli 15 b.t.
Times New Roman garniturasida terildi. Ofset qog‘oziga bosildi
50 nusxada bosildi. Buyurtma №